

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ЗА СВОБОДУ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ ТА СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

УДК 94(477+438)"8/20"312

За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння / [відп. ред. Микола Литвин]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. 638 с.

У колективній праці розглянуто не конфліктогенність українсько-польських між-державних і міжнаціональних відносин, якій традиційно присвячують наукові студії, а вперше в українській історіографії – конструктивний потенціал, діалог влад, політиків, публічних інтелектуалів і спроби їхнього порозуміння, особливо в екстремальні періоди історії – відродження національних держав, час світових і локальних конфліктів, гібридних війн за участю третіх сил. Більшість сюжетів книги мають на меті деконструвати травматичні канони колективної та індивідуальної пам'яті обох народів, які дають змогу виразніше окреслити багаторівневі контексти суспільно-політичних подій та етнокультурних явищ у Центрально-Східній Європі, водночас репрезентувати досвід тисячолітнього сусідства двох країн і народів. Ревізія та «нормалізація» маркерів минулого мають актуалізувати в колективній свідомості позитивний потенціал історії/пам'яті/культури.

Книга адресована науковцям, педагогам і студентам, а також управлінцям, які реалізують історичну політику в інтересах зміцнення національної ідентичності та єдності нації.

For Freedom: Ukrainian-Polish Dialogue and Attempts to Understanding / [Ed. Mykola Lytvyn]; NAS of Ukraine, I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2021. 638 s.

The collective work does not consider the conflict-generating nature of Ukrainian-Polish interstate and interethnic relations, to which scientific studies are traditionally devoted, but for the first time in Ukrainian historiography – constructive potential, dialogue of authorities, politicians, public intellectuals and attempts to understand them, especially in extreme periods, time of world and local conflicts, hybrid wars with the participation of third forces. Most of the book's plots aim to deconstruct the traumatic canons of the collective and individual memory of both peoples, which more clearly outline the multilevel contexts of socio-political events and ethnocultural phenomena in Central and Eastern Europe, while representing the millennial neighborhood of two countries and peoples. The revision and «normalization» of markers of the past should actualize the positive potential of history / memory / culture in the collective consciousness.

The book is addressed to scholars, educators and students, as well as managers who implement historical policies in the interests of strengthening national identity and unity of the nation.

Рецензенти: Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут всесвітньої історії НАН України); Олександр Рубльов, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 28 грудня 2021 р.)

ISBN 978-966-02-9792-0

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, 2021

РОЗДІЛ І. КОНТАКТИ У КНЯЖУ ТА КОЗАЦЬКУ ДОБИ

Українсько-польська військово-політична співпраця у Княжій добі (XI–XV століття) (Войтович Леонтій)	5
Проти спільного ворога: військові операції Польщі, Литви та України у війні проти Московської держави в 1618 році (Боляновський Андрій)	52

РОЗДІЛ II. МОДЕЛІ ТА ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ НА ЕТАПІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Приречені на поразку: поляки в південно-західному краї Російської імперії у XIX столітті (Гудь Богдан, Кравець Данило)	99
Образ України в польському театральному просторі XIX століття (Гарбузюк Майя)	121
Значення Польсько-української угоди 1890–1894 років (Чорновол Ігор)	150
Пошуки порозуміння між українськими й польськими політичними силами в Галичині напередодні Великої війни: дія та протидія (Аркуша Олена)	179
У пошуках модерної ідентичності: євреї в багатонаціональному просторі півдавстрійської Галичини (Вараниця Анна)	229

РОЗДІЛ III. НОВІ ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ: ПРИСТОСУВАННЯ, ПРИМИРЕННЯ, ОПІР

Україна – Польща: від революцій і війни 1918–1919 років на Галицькому та Холмсько-Волинському фронтах до військово-політичного союзу 1920 року (Литвин Микола)	247
Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939) (Запшкільняк Леонід)	282
Політична інституалізація українсько-польського діалогу на Волині у міжвоєнний період (Давидюк Руслана)	291
Ситуативні союзники: польсько-українська співпраця з освітніх питань у сеймі міжвоєнної Польщі (Руда Оксана)	305
Взаємовідносини Римо-Католицької та Греко-Католицької Церков на західноукраїнських землях у міжвоєнний період XX століття (Горбачевський Тарас)	343
«Мархлевщина наша радянська»: до історії польського національного району УСРР 1925–1935 років (Горбуров Кирило)	352

РОЗДІЛ IV. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПОШУКИ КОМПРОМІСІВ

Спроби зупинити взаємне протистояння: переговори між представниками українського і польського підпілля у 1941–1945 роках (<i>Боляновський Андрій</i>)	385
Українці та поляки в умовах сталінських репресій на західних землях України (1939–1953) (<i>Баран Володимир, Литвин Микола</i>)	471

РОЗДІЛ V. САМОЗБЕРЕЖЕННЯ В КООРДИНАТАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ/АВТОРИТАРИЗМУ

Боротьба за національні права українців у Польщі в 1944–1989 роках (<i>Дрозд Роман</i>)	507
Польська ідентичність у культурному просторі радянського Львова 1960–1980-х років (<i>Шелеп Юлія</i>)	528
Поляки Дніпропетровщини: історія, асиміляція та нові виклики (<i>Кишановська Юлія</i>)	535

РОЗДІЛ VI. НОВІ ПІДХОДИ СПІВПРАЦІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ, ПОДОЛАННЯ ІСТОРИЧНИХ ТРАВМ

Роль Польщі у поглибленні відносин України і Європейського Союзу (<i>Піх Олег</i>)	543
Національно-культурне життя поляків у незалежній Україні (<i>Ткач Володимир</i>)	561
Трудова міграція українців у Польщі: старі та нові тенденції (<i>Юськів Богдан</i>)	576
Перспективи польсько-українських стратегічних відносин у контексті виборів президента республіки Польща 2020 року (<i>Гулай Василь, Максимець Віра</i>)	595
«Три нації, одне бачення»: українсько-польсько-литовське військове співробітництво на сучасному етапі (<i>Лукачук Олена</i>)	604
Польські військові поховання в Галичині як пам'ятки історико-культурної спадщини України і Польщі (<i>Харчук Христина</i>)	612
Меморіалізація Волинської трагедії як елемент історичної пам'яті українців та поляків (<i>Каліщук Оксана</i>)	621
Пам'ять—культура—політика: інституційні форми українсько-польської співпраці (<i>Хахула Любомир</i>)	628

РОЗДІЛ І

КОНТАКТИ У КНЯЖУ ТА КОЗАЦЬКУ ДОБИ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СПІВПРАЦЯ У КНЯЖІЙ ДОБИ (ХІ–ХV СТОЛІТТЯ)

Як будь-які сусідні народи, українці¹ та поляки переживали періоди конфронтації та періоди союзів, які виражались у військовій співпраці проти спільних ворогів. Періоди союзів та військової співпраці були значно довшими від періодів конфронтації, хоча дослідники з різних причин продовжують приділяти їм значно менше уваги.

Поява спільних кордонів. Спільні кордони з'явилися за часів Мешка I (960–992) та Володимира Святославича (980–1015). У 1911 р. професор Краківського університету Ян Птасьнік (15.01.1876–22.02.1930) відшукав у Римі документ, відомий сьогодні як «*Dagome iudex*»², – буллу римського папи Іоана XV, надану 984 р. з метою підтвердження права Мешка I на князівський престол та утворення у Гнезно католицького церковного осередку, підпорядкованого безпосередньо Риму³. За цим документом, володіння (*Civitas Schignesghe*) польського князя Мешка I⁴ були в таких межах: «...з одного боку починається Довге море, межа з Пруссією – до місця за назвою Русь, а кордон з Руссю тягнеться до Кракова, а від цього Кракова – до ріки Одер, прямо до місця за назвою Алемура, а від цієї Алемури – до землі мільчан, а кордон з мільчанами – прямо по той бік Одера, а звідти веде вздовж ріки Одера до вище названого міста Схігнесне»⁵. Отже, до складу держави

¹ Автор належить до істориків, які вважають давньоукраїнський етнос титульним у Київській Русі, а етнонім *русичи* чи *русини* тотожним із *давні українці* (етнонім *русини* з часів королівства Русі, тобто з другої половини XIII ст., тотожним з етнонімом *українці*).

² Юрейко П. Ян Птасьнік та його медієвістичні студії. *Наукові зошити історичного факультету*. Львів, 2009. Вип. 10. С. 85–96.

³ Żakrzewski S. Najdawniejsza bulla dla Polski. Spostrzeżenia nad dokumentem «Dagome iudex». *Lwów*, 1922. С. 23. Інші дослідники датують документ близько 989–992 рр. (Gerard Labuda. *Studia nad początkami państwa polskiego*. Poznań, 1988. Т. 2. С. 240–263; Щавелева Н. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий. Москва, 1990. С. 24–26).

⁴ Мешко I мав два імені (Heinrich Ritter von Zeissberg. *Miseco I (Mieczysław) der erste christliche beherrscher der Polen*. *Archiv für kunde österreichischer Geschichtsquellen besonders abgedruekl*. Wien, 1867. Т. 38. С. 52, 109). Дагоме (Дагоберт) – хрещене ім'я Мешка I (Łowmiański H. *Imię chrzestne Mieszka I. Slavia occidentalis*. Poznań, 1948. Т. 19. 203–308; Rospond S. *Mileniowe badania onomasty*. I. *Dagome – tajemnicze imię lub imiona pierwszego władcy polskiego*. *Język Polski*. Warszawa, 1960. Т. 40. Nr 1. С. 17–27.

⁵ *Dagome iudex*. *Materiały źródłowe do historii Polski / wyd. G. Labuda*. Warszawa, 1954. Т. 1. С. 206–209; Щавелева Н. Дагоме юдекс. *Польские латиноязычные средневековые источники*. С. 25–27; Грамота польського князя Мешка I папському престолу («*Dagome iudex*») (около 990 г.). *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова*. Москва, 2010. Т. 4: *Западные европейские источники / сост., перевод и комментарий А. В. Назаренко*. С. 50–52.

Мешка I не входила Краківська земля, тобто Малопольща⁶, а також Верхнє і Середнє Побужжя та хорватські землі в Посянні та Верхньому Подністрів'ї⁷. Спроби обґрунтувати можливість експансії Мешком I Посяння та верхів'я Західного Бугу з півночі через Мазовше⁸ не витримали критики опонентів, які, крім відсутності джерельного підтвердження такої гіпотези, наводили географічні особливості⁹. Зрештою і спроби довести, що Малопольща тоді належала Болеславу Хороброму і через це не потрапила до тексту *Dagome iudex*¹⁰, теж доволі дискусійні, хоча сам документ, навколо якого тривають гарячі суперечки, автентичний¹¹.

У 981 р. «иде Володимиръ к Лахомъ и заа грады их Перемышль, Червень и ины города иже суть и до сего днѣ под Русью»¹². Цей похід був спрямований не проти Польщі, а «проти незалежних східнослов'янських племінних князівств» на

⁶ Королук В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 146–147; Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. Warszawa, 1973. T. 5. С. 595–621.

⁷ Ляска В., Погоральський Я. «Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie». *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2011. Вип. 15. С. 429–443; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно. Zeriuani/Zuigeani «Географа Баварського»: до проблеми етнопотестарних структур на Волині у ранньому середньовіччі. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 9–71; Войтович Л. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Наптекс. Byzantina Ukrainensis*. Харків, 2013. Т. 2. С. 71–101.

⁸ Potkański K. Przywilej z r. 1086. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1903. R. 17. S. 24–25; Szelański A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód: w okresie bizantyńsko-arabskim. Kraków, 1909. S. 108–123; Potkański K. Kwestya ruska w świetle historyi. Warszawa, 1911. S. 43–44.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1904. Т. 1. С. 549–550; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. Köln; Graz, 1955. Bd. I. Im Mittelalter bis zum Jahr 1401. S. 51–54; Королук В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. С. 84; Назаренко А. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 394.

¹⁰ Zakrzewski S. Najdawniejsza bulla dla Polski. S. 11–12; Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego. S. 259–260; Zakrzewski S. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu* / pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. Rzeszów, 1996. S. 11.

¹¹ Fabre Pl. La Pologne et le Saint Siége. Études d'histoire dédiés á G. Monod. Paris, 1896. 16 p.; Ptański J. Kraków, 1911. 64 s.; Koczy L. Dagome iudex, Schinesge i Ambaba. *Roczniki Historyczne*. Poznań, 1936. T. 12. S. 1–26; Kozłowska-Budkowa Z. *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*. Kraków, 1937. Cz. 1. Nr 2. S. 2–3; Labuda G. Znaczenie prawno-polityczne dokumentu Dagome iudex. *Nasza Przeszłość*. Kraków, 1948. T. 4. S. 33–35; Kętrzyński S. Dagome iudex. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1950. T. 41. S. 133–138; Sułowski Z. Geografia dokumentu Dagome iudex. *Slavia Antiqua*. 1953. T. 4. S. 232–248; Kowalenko W. Znowu o Dagome iudex. *Roczniki Historyczne*. Poznań, 1958. T. 233–304; Bogdanowicz Pr. Geneza aktu dyplomatycznego zwanego Dagome iudex. *Roczniki Historyczne*. Poznań, 1959. T. 259–324; Kürbisówna B. Dagome iudex – studium krytyczne. *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia* / red. K. Tymieniecki. Poznań, 1962. T. 1. S. 419–422; Buczek K. Zagadnienie wiarygodności rejestru Dagome iudex. *Studia Źródłoznawcze*. Warszawa, 1965. T. 10. S. 117–139; Piskorski J. M. Civitas Schinesghe. Mieszko I i początki państwa polskiego. Poznań, 2004. 170 s.; Urbańczyk P. Mieszko Pierwszy Tajemniczy. Toruń, 2012. S. 369–386; Nowak P. «Dagome iudex» w «Zbiorze kanonów» kardynała Deusdediva. *Studia Źródłoznawcze*. Warszawa, 2013. T. 51. S. 73–94.

¹² Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва, 2001. Т. 2. Стб. 69.

великому торговельному шляху, що з'єднавав Київ, Краків і Прагу, тобто *хорватів і дулібів*¹³ (*дуліби* в розумінні частини волинського масиву). У 981 р. Володимир Святославич приєднав князівство *присян (засян)* з центром у Перемишлі та князівство *черв'ян*¹⁴. Західний кордон у цьому регіоні збігався з малозаселеною смугою лісів, яка розділяла лехітські, волинські та хорватські племена¹⁵. Тому переконливою виглядає гіпотеза Віталія Ляски, що у протографі літописної статті 981 р.¹⁶ фігурували не Перемишль і Червен, а *хорвати* та *черв'яни*. Редакторська інтерполяція статті кінця XI – початку XII ст. цілком очевидна («ины города иже суть и до сего днѣ под Русью»), а початок Червена, згідно з дендрохронологічним датуванням, припадає на другу чверть XI ст.¹⁷.

Якби ці землі були етнічними територіями *лендзян* як частини лехітського масиву, то за них, безперечно, почалася б довга боротьба в наступні століття, в ході якої місцева верхівка підтримувала б польську сторону. Цього не сталося, бо землі *присян (засян)* належали до хорватського масиву, а землі *черв'ян* – до волинського. Дискусії навколо походу тривають, але ніхто цих висновків не спростовує¹⁸.

¹³ Королюк В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 87–88.

¹⁴ Ратич О. Західноукраїнські землі в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості. Політичне становище. *Торжество історичної справедливості*. Львів, 1968. С. 44–50; Исаевич Я. «Грады червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между западными и восточными славянами. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. Москва, 1972. С. 107–124.

¹⁵ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1925. Т. 138–140. С. 159–245.

¹⁶ Автор за верифікованою хронологією відносить події до 979 р., що залишається дискусійним.

¹⁷ Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно. *Zeriuane/Zuireani «Географ Баварського»: до проблеми етнопотестарних структур на Волині у ранньому середньовіччі. Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 9–71; Ляска В. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст. автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2015. С. 8.

¹⁸ Піддаючи сумніву літописне свідчення про похід 981 р. (Korduba M. *Stosunki polsko-ukraińskie w wieku X–XIII. Sprawy narodowościowe*. Warszawa, 1933. R. 7, cz. 6. S. 755–759; Cz. 7. S. 758; Kuczyński S. M. *Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku. Początki Państwa Polskiego*. Poznań, 1962. T. 1240–254; Kuczyński S. M. О wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych. *Studia z dziejów Europy wschodniej X–XVIII w.* Warszawa, 1965. S. 33–118), окремі дослідники висунули гіпотезу, що в джерелі Перемишль сплутаний з Перемилем на Стирі, що було спростовано розкопками О. Ратича у 1963–1964 рр.: Перемиль виник не раніше XI ст. (Ратич А. *Исследования городища в с. Перемиль на Вольни в 1963–1964 гг. Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1963 г. в СССР*. Баку, 1965. С. 140–141). Похід проти *засян і черв'ян* був здійснений з волинської території, яка була включена до складу Русі, певно, ще до 945 р., коли серед послів князя Ігоря був «Алтъвагъ Гунарєвъ» (Ипатъевская летопись, стб. 35). Схоже, що результатом походу 981 р. були закріплені угодою, бо серед дружин Володимира Святославича з'явилася «чехиня другая» Адель, мати Мстислава, Судислава та Станіслава, ймовірно, дочка перемишльського князя (Войтович Л. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква, 2006. С. 235). Назаренко Олександр намагався довести можливість одруження Володимира з чеською княжною наприкінці 970-х років, пов'язуючи такий шлюб із пошуком протидії Ярополку, який прагнув союзу з німцями (Назаренко А. *Древняя Русь на международных путях*. С. 365–367). Йому справедливо заперечив Карпов Олексій, вказуючи на неприродність династичного зв'язку чеського князя-християнина з руським князем-язичником (Карпов А.

Перші союзи. Перший військово-політичний союз між Польщею і Руссю був скріплений шлюбом Святополка Володимировича¹⁹ з дочкою Болеслава Хороброго. Частина дослідників пов'язує цей союз з наслідком вторгнення Болеслава Хороброго на Русь у серпні–вересні 1013 р.²⁰ Але радше за все шлюб уклали між 1008–1012 рр., ближче до першої дати²¹. Наприкінці 1008 р. на Русь прибув цистеріанський проповідник, місійний архієпископ Бруно з Кверфурта (970–14.02.1009)²², який отримав дозвіл проповіді серед печенігів²³ і сприяв укладенню миру між ними та Руссю. Для гарантій його безпеки заручником у печенігів був якраз Святополк

- Владимир Святой. Москва, 1997. С. 379). На думку Мицька Ігоря та Диби Юрія, похід 981 р. був вигаданий при корегуванні літописів Мстиславом Володимировичем, а у цьому році Володимир Святославич просто одружився з дочкою християнина князя Славніка з бічної гілки чеських Пшемислідів (Диба Ю., Мицько І. Про видуманий похід 981 р. князя Володимира на ляхів. Львів, 2014. URL: zbruc.eu/node/28650/ (дата звернення: 5.05.2020)). Дослідники не тільки проігнорували зауваження Карпова, але й не потурбувалися з'ясувати, для чого потрібно було вигадувати цей похід Мстиславу Володимировичу.
- ¹⁹ Спроби довести, що Святополк був сином Ярополка Святославича, який народився по смерті батька (Котляр Н. Святополк – «окаянный»? Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях. Киев, 1990. С. 85; Назаренко А. Немечские лагидноязычные источники IX–XI веков. Москва, 1993. С. 141; Сотникова М. Древнейшие русские монеты X–XI вв. Каталог и исследования. Москва, 1995. С. 193; Белецкий С. К вопросу о правовом статусе Святополка Ярополчича в годы великого княжения Владимира Святого. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1998. С. 7–10), суперечать писемным джерелам. Сучасник подій німецький хроніст Титмар Мерзебургський (25.08.975–1.12.1018) однозначно зазначив, що дочка Болеслава була видана за сина «Волдимира, короля Русі» (Мерзебургский Т. Хроника: в 8 кн. 2-е изд. испр. Москва, 2009. С. 162 (VII, 72)).
- ²⁰ Свердлов М. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. *Проблемы истории международных отношений*. Ленинград, 1972. С. 283–296; Головки А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... Киев, 1988. С. 20–22; Мусин А. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2016. Вип. 10: Святий Володимир Великий. 1015–2015. С. 167, 170.
- ²¹ Roeppele R. Hamburg, 1840. Bd. 1. S. 145; Zakrzewski S. Boleslaw Chrobry Wielki. Lwów, 1925. S. 260, 293; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. S. 59; Feliks A. Grabski. *Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku*. *Studia Orientalis*. 1957. T. 6. S. 173–178; Ильин Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. Москва, 1957. С. 82; Aleksis P. Vlasto. *The Entry of the Slavs into Christendom*. Cambridge. 1970. P. 275; Щавелева Н. Польки – жены русских князей (XI–середина XIII в.). *Древнейшее государство на территории СССР. Материалы и исследования*. 1987 г. Москва, 1989. С. 51.
- ²² Гильфердинг А. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром. Москва, 1856. 34 с.; Оглоблин Н. Письмо архиепископа Брунона к германскому императору Генриху II. *Киевские университетские известия*. 1873. № 8. С. 1–15; Heine K. Der Heilige Bruno von Querfurt der Apostel der Petschenegen. Querfurt, 1877. 29 s.; Widajewicz J. Bruno z Kwerfurtu. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1937. T. 3. S. 24–26; List Brunona do Henryka II. *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*. Warszawa, 1966. S. 247–264; Orlick M. *Kolumbus Osteuropas. Wahre Geschichten um die Strase der Romanik*. Tauchaer Verlag, 2016. S. 71–80.
- ²³ Зрозуміло, що Бруно з Кверфурту був проповідником і місіонером, а до розриву між церквами жодна західна місійна діяльність не несла загрози і не сприймалася такою на Русі (Воронов А. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X–XI вв. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. Киев, 1879. С. 1–21; Ляскоронский В. К вопросу о месторасположении в пределах России района, в котором проповедал Брунон в начале XI века. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1916. Август.

Володимирович²⁴. І саме після цієї поїздки уклали першу польсько-руську угоду, скріплену шлюбом Святополка Володимировича з дочкою Болеслава Хороброго²⁵. З польською княжною прибув колобжезький єпископ Рейберн. Турівське князівство, яке тримав Святополк Володимирович, контролювало прип'ятський шлях і межувало з ятвязькими землями, які належало християнізувати²⁶. Цю місію, певно, доручили Рейберну, він мав у цій царині досвід, адже його поморське єпископство було місійним. Бруно з Кверфурта після печенігів вирушив до прусів, відламом яких були ятвяги, і міг про цю місію домовитися на Русі.

Болеслав Хоробрий на той час основним противником вважав Німецьке королівство (правитель якого був римським імператором) і розраховував на союз із Києвом. Але в 1012 р. овдовілий Володимир Святославич одружився з Адель, дочкою графа Куно (Конрада) фон Енінген, герцога Швабії²⁷. Її мати Рошліта (Рихлінт) була дочкою швабського герцога Людольфа (930–957) і внучкою імператора Оттона I²⁸. Такий шлюб означав зміну політики київського князя, і саме

С. 274–295; Корольок В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. С. 223; Свердлов М. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. С. 288.

²⁴ Zakrzewski S. Boleslaw Chrobry Wielki. S. 252–253; Bruno Widera. Brun von Querfurt und Russland: Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-russischen Beziehungen um das Jahr 1000. *Jahrbuch für die Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder*. Berlin, 1959. Bd. 3. S. 223–247; Ильин Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. С. 81; Плетнёва С. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. Москва, 1968. С. 218; Grabski F. A. Boleslaw Chrobry: 967–1025. Warszawa, 1970. S. 52–53.

²⁵ Польська княжна народилася від третього шлюбу Болеслава Хороброго з Емнільдою між 991–1001 рр. (Balzer O. *Genealogia Piastów*. Kraków, 1895. S. 69), ближче до першої дати (Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. Warszawa; Wrocław, 1992. S. 120–121). Тобто за віком її весілля явно більше підходить до 1008/1009 р., ніж до 1013/1014 р.

²⁶ Лысенко П. Города Туровской земли. Минск, 1974. С. 23.

²⁷ Baumgarten N. Le dernier mariage de St. Vladimir. *Orientalia Christiana*. Roma, 1930. Vol. 17/2. N 61. P. 165–168; Корольок В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. С. 227; Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 122–123, 326, 419; Свердлов М. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. С. 290–291; Wolf A. Wer war Kuno von Öhningen? Überlegungen zum Herzogtum Konrads von Schwaben (+ 997) und zur Königswahl vom Jahre 1002. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*. Jahr. 36/1. Köln; Wien, 1980. S. 25–83; Wolf A. Königskandidatur und Königsverwandtschaft: Herrmann von Schwaben als Prüfstein für das «Prinzip der freien Wahl». *Ibid.* Jahr. 47/1. Köln; Wien, 1991. S. 45–117; Faussner H.-C. Kuno von Öhningen und seine Sippe in ottonisch-salischer Zeit. *Ibid.* Jahr. 37/1. Köln; Wien, 1981. S. 20–139; Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 245.

²⁸ Jackman D C. The Konradiner. A Study in Genealogical Methodology. Frankfurt am Main, 1990. 315 p.; Fried J. Prolepsis order Tod. Methodische und andere Bemerkungen zur Konradiner-Genealogim im 10. und frühen 11. Jahrhundert. *Papstgeschichte und Landesgeschichte*. Festschrift für Herrmann Jakobs zum 65. Geburtstag / Hrsg. J. Dshlbauer. Köln; Weimar; Wien, 1995. S. 69–119. Обидва дослідники спіралися на *Вейнгартенську історію Вельфів* (Historia Welforum Weingartensis / ed. L. Weiland. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1868. T. 21. S. 455–457), де Рихлінт названа дочкою Оттона I. На їхню думку, *filia* потрібно розуміти не як дочка, а *нащадок*, тобто *внучка*. Назаренко Олександр, за гіпотезою якого Адель була видана за Ярополка Святославича (Назаренко А. Русь и Германия в 70-е годы X века. *Russia Mediaevalis*. München, 1987. T. 6/1. S. 38–89; Назаренко А. Русь и Германия в IX–X вв. *Древнейшие государства Восточной Европы*. Материалы и исследования. 1991 г. Москва, 1994. С. 99–131), заперече родинний зв'язок матері Аделі з Оттоном I (Назаренко А. Древняя Русь на международных путях С. 361–363),

ця зміна викликала заворушення зятя Болеслава Хороброго – туровського князя Святополка Володимировича, на що Володимир Святославич відреагував перенесенням сина під контроль до Вишгорода й арештом єпископа Рейберна, якого запідозрив у ініціативі цих заворушень²⁹. У відповідь наприкінці літа – на початку осені 1013 р. Болеслав Хоробрий здійснив невдалий похід на Русь³⁰. Після цього польський князь звернувся до союзу з данським конунгом Кнудом Сильним, а Володимир Святославич уклав союз із чеським князем Олдріхом (1012–1033, 1034). У 1014 р. Олдріх рішуче відмовив Болеславу Хороброму в допомозі проти німців і навіть затримав главу його посольства, спадкоємця принца Мешка³¹. Зближення Володимира з Германською імперією і стало, напевно, причиною загострення стосунків із Польщею.

Далі, по смерті Володимира Святославича і в період боротьби за його спадщину між Святополком і Ярославом Володимировичами, Болеслав Хоробрий, природно, виступав на боці зятя. Тому похід його війська на Київ не можна вважати польсько-руською війною. Польське військо брало участь в усобиці між Рюриковичами на боці одного з претендентів. Польська патріотична історіографія народила легенду про здобуття Києва і «щербец» – зазубрини на мечі Болеслава Хороброго, яким він «рубав» золоті ворота (вони ніколи не були золотими, і їх збудовано вже по смерті Болеслава Хороброго), так само як і в нашій та російській історичній літературі можна досі побачити розповіді про героїчну боротьбу з польськими загарбниками. Перебіг боротьби за спадщину

приймаючи гіпотезу Едуарда Хлавічки, за якою дружиною Куно (Конрада) була Ютта, дочка графа Адальберта фон Мархталя з швабської династії Ахалольфінгів, що вигадала у 973 р. (Hlawitschka E. Wer waren Kuno und Richlind von Öklingen? Kritische Überlegungen zu einem neuen Identifizierungsvorschlag. *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*. Stuttgart, 1980. Bd. 128 (89). S. 20–33; Hlawitschka E. Stirps regia: Forschungen zu Königtum und Führungsschichten im frühen Mittelalter. Frankfurt am Main, 1988. S. 440–453. Але ця гіпотеза, як і гіпотеза самого Назаренка, не виглядає коректною. О. Назаренко не враховує, що Русь часів Ярополка Святославича була язичеською, місійний єпископ Адальберт ледве врятувався від загибелі і за таких умов цей шлюб просто не міг відбутися. На вразливість гіпотези Назаренка також вказали Олексій Карпов (Карпов А. [Рец.] *Архив русской истории*. Москва, 1995. Вып. 6. С. 276–279 [на]: Назаренко А. Русь и Германия в IX–X вв. *Древнейшие государства Восточной Европы*. Материалы и исследования. 1991 г. Москва, 1994; Карпов А. Владимир Святой. Москва, 1997. С. 377–378) та Євген Пчолов (Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. / отв. ред. О. Медушевская. Москва, 2001. С. 155–157).

²⁹ Thietmar von Merseburg. Chronik. Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich. Berlin, 1962. lib. VII. S. 285; Мерзебургский Т. Хроника / изд. подг. И. В. Дьяконов. Москва, 2009. Т. VII. С. 72–74 (162–163); Annalista Saxo Chronicon (7411139) / ed. G. Waitz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1841. Т. 6. S. 688; Саксон А. Хроника / изд. подг. И. В. Дьяконов. Москва, 2012. С. 295–296, 319.

³⁰ Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. Киев, 1884. Ч. 1: Русь и Польша до конца XII в. S. 83; Grabski A. F. Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku. S. 188; Свердлов М. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. С. 292; Назаренко А. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. С. 151.

³¹ Флоровский А. Чехи и восточные славяне. *Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*. Прага, 1935. Т. 1. S. 47; Fiala Z. Vztah Českého státu k německé říši do počátku 13 století. *Sborník historický*. Praha, 1959. Т. 6. S. 50–59.

Володимира Святославича у 1015–1019 рр., попри певні дискусійні моменти, добре висвітлений у науковій літературі³². Звичайно, допомагаючи Святополку Володимировичу³³ утвердитись у Києві, Болеслав Хоробрий не збирався сам

- ³² Фортинский Ф. Титмар Мерзебургский и его хроника. Санкт-Петербург, 1872. С. 198; Голубовский П. Хроника Дитмара как источник для русской истории. *Киевские университетские известия*. 1878. № 9. С. 27–40; Скобельський П. Згадки о Руси в жерелах немецких X и XI столетия. *Справозданс дирекції гимназії Академічної во Львові на рок шкільний 1880/1*. 1881. С. 3–32; Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до середины XIV ст. С. 85–87; Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 2. С. 2–20; Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. S. 261–310; Лященко А. «Eymundar Saga» и русские летописи. *Известия АН СССР*. Москва, 1926. Сер. 6. Т. 20. № 12. С. 1061–1086; Ляскоронский В. Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI сторіччя. *Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського*. Київ, 1928. Кн. 1. С. 138–143; Grabski A F, Nadolski A. Wojna z Jarosławem Mądrym w 1018 r. *Zarys dziejów wojskowości Polskiej doroku 1864*. Warszawa, 1965. Т. 1. S. 66–68; Grabski A. F. Bolesław Chrobry: 967–1025. Warszawa, 1970. S. 252–263; Łowmiański H. Świętopełk w Brześciu w roku 1019. *Europa-Słowiańszczyzna-Polska*. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tumińskiego. Poznań, 1970. S. 228–244; Свердлов М. Б. Відомості про Київ у хроніці Титмара Мерзебургського. *Український історичний журнал*. 1971. № 8. С. 76–80; Свердлов М. Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XI вв. *Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи*. Москва, 1972. С. 147–155; Мельникова Е. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1978. С. 289–295; Головка А. Политические отношения Руси и Польши в начале XI в. *Вопросы истории СССР*. Харьков, 1981. Вып. 26. С. 106–113; Головка А. Западные земли Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой четверти XII вв. *Київ и западні землі Русі в X–XIII вв.* Минск, 1982. С. 33–34; Головка А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. С. 23–32; Головка А. Кто убил Бориса и Глеба? *Наука и религия*. 1988. № 2. С. 29–32; Головка А. З історії міжкнязівської війни 1015–19 рр. на Русі. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000. С. 24–46; Назаренко А. О датировке Любечской битвы. *Летописи и хроники за 1984 г.* Москва, 1985. С. 13–19; Головка А. События 1017 г. в немецкой хронике начала XI в. и в русской летописи. *Древнейшие государства на территории СССР*. 1980 г. Москва, 1981. С. 175–184; Cook R. Russian history, Icelandic story and Byzantine strategy in Eymundar Pattr Hringssonar. *Viator. Medieval and Renaissance Studies*. Los-Angeles, 1986. Vol. 17. P. 65–90.
- ³³ Ярослав Мудрый зроби все, щоби представити свого суперника сущим дияволом, але й народна пам'ять не простила Святополкові братовбивства, через що він увійшов в історію як Святополк Окаянний, очевидно, від «як Каїн» (Котляр Н. Святополк – «окаянний»? *Котляр Н. Ф., Смолий В. А. История в жизнеописаниях*. Киев, 1990. С. 83–96), ніж від «нешасний», «багатостраждальний» (Данилевский И. Святополк Окаянний. *Знание-сила*. 1992. № 8. С. 71–73). Деякі історики робили спроби переглянути повідомлення джерел, заперечивши літописні тексти, виправдати Святополка, а вбивство Бориса і Гліба приписати Ярославу чи навіть Мстиславу Володимировичу (Ильин Н. Летописная статья 6523 год и ее источник. Москва, 1957. С. 78–96; Котляр Н. Святополк – «окаянний». С. 83–96; Головка А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 23–30). Ці спроби ґрунтуються на різних гіпотезах, зокрема на інтерпретаціях «Саги про Еймунда». Важко погодитися з Ігорем Данилевським, що, порівнюючи Святополка з біблійним Авімелехом, літописець мав на увазі не тільки братовбивцю, але й царя, який двічі не згрішив, натякаючи в такий спосіб на неоднозначність оцінки Святополка (Данилевский И. Святополк Окаянний. С. 71–72). Якраз літописи та життя однозначно засудили Святополка насамперед як братовбивцю, це перевершило його вчинки як політика.

займати київський престол чи розчленювати Русь на уділи³⁴, а його збиране військо, в яке входили й німецькі лицарі з різних земель, не було подарунком для киян. Розміщення цього війська по різних містах стало певним полегшенням для столиці. Після поразки зятя, скориставшись ситуацією, Болеслав зумів утримати Перемишль і «червенські гради» з Белзом³⁵.

Порятунок Польщі. Тільки завершення усобиці на Русі дало можливість приступити до повернення земель, зайнятих Болеславом Хоробрим під час війни за київську спадщину. В цей час польський король Мешко II (1025–1034) в союзі з угорським королем Стефаном I і опікуном юного герцога Верхньої Лотарингії Фрідріхом III виступив проти імператора Конрада II. Польські війська значно спустошили Саксонію. Противники Польщі – Чехія і Русь – відразу підтримали германського імператора. У 1030 р. військо Ярослава Володимировича повернуло Белз³⁶. У наступному році Конрад II уклав мир з Угорщиною. При дворі Ярослава з'явився один із двох суперників Мешка II – князь Бесприм. Рать Ярослава та Мстислава Володимировичів у 1031 р. легко зайняла Червенські гради і Перемишль³⁷. Було відновлено старі кордони. Полонених поляків поселили на степовому кордоні на р. Рось, де розбудовували оборонну лінію проти печенігів. Центром її мав стати новозаснований град Юр'єв (Біла Церква).

Мешко II не мав сил протистояти ударам з усіх боків і поспішив помиритися з імператором, якого вважав найсильнішим. Він уступив імператору значну частину Лужицької землі. Сподіваючись помиритися з чехами, король сам виїхав на переговори, але його підступно схопили й кастрували³⁸. Ярослав підтримав Бесприма, який став королем Польщі. Але з цим не погодився германський імператор, підтримавши другого претендента – Оттона. Відпущений чехами, Мешко II теж тепер шукав підтримки в Конрада II. Бесприма вбили змовники. У 1033 р. за Мерзебурзьким миром Мешко II, який повернувся на престол, мусив відмовитися від королівського титулу, уступити імперії Лужицьку і Мільчанську марки, визнати за братом Оттоном Сілезію, а за братом Дітріхом – Західне Помор'я. Обидва маркграфі отримували свої землі як лени імперії³⁹. З достойного противника імперії Польща почала перетворюватися на конгломерат слабких васальних князівств.

Незабаром Мешко II здійснив відчайдушну спробу відновити ситуацію⁴⁰. Оттона вбили 1033 р., а Дітріх не втримався у Помор'ї. Мешко II помер 10 травня

³⁴ Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. S. 305; Королук В. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. С. 237–241.

³⁵ Глибоко вдячний відомому досліднику цієї тематики д-ру іст. наук Олександру Головку за можливість ознайомлення з рукописом його нової монографії, присвяченої політичним стосункам Русі і Польщі у X–XIII ст. Монографія готується до друку. Її перший розділ розкриває перебіг цих подій із врахуванням найновіших досліджень.

³⁶ Ипатьевская летопись. Т. 2. С. 137.

³⁷ Там само. С. 137–138.

³⁸ Аноним Галл. Хроника и деяния князей или правителей польских / предисл., пер. и прим. Л. М. Поповой. Москва, 1961. С. 49.

³⁹ Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. С. 38.

⁴⁰ Lewicki A. Mieszko II / rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności. Kraków, 1876. Т. 5. С. 89–95; Labuda G. Mieszko II król Polski (1025–1034). *Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego*. Poznań, 2008. S. 134–221. [Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności. Kraków, 1992]. Т. 73.

1034 р.⁴¹. Як записав хроніст Готфрід із Вітербо (бл. 1120–1196/1198), він був вбитий власним мечником⁴². Польщу захлиснула хвиля анархії. Чашник Мешка II Моїслав захопив Мазовію і проголосив себе князем. Легенди зберегли згадки ще про князя Болеслава Забутого. У такій ситуації Ярослав втрутився у польські справи. Звичайно, він не боявся поширення антифеодального бунту на своїй землі, як вважали деякі радянські історики⁴³. Не варто також пов'язувати зближення Ярослава з наступником Мешка II пошуками союзника після невдалого походу у Ятвягію у 1038 р. та появою литовсько-мазовецько-поморської коаліції⁴⁴. Не завоювання *ятвягів*, яке не відбулося ні тоді, ні пізніше, а безпека власних земель була головною проблемою зовнішньої політики Ярослава. Рятуючи Польщу від розвалу, Ярослав не давав Германській імперії наблизитись до кордонів своєї держави⁴⁵.

У 1038 р. чехи взяли Гнєзно і Познань. Юний князь Казимир з матір'ю виїхали до Угорщини, де спадкоємець польського престолу потрапив у в'язницю. Але смерть угорського короля Стефана I у 1038 р. зробила Казимира вільним. Його мати Рихеза своїм коштом наwerbувала в німецьких землях 500 лицарів, з якими Казимир вирушив відвоювати Польщу. І тут Ярослав підтримав польського князя. Угода 1042 р. зафіксувала військовий союз Київської Русі і Польщі. Казимир повернув 800 полонених з числа захоплених його дідом Болеславом Хоробрим і визнав повернення Ярославом прикордонних земель. Угоду скріпили подвійні шлюби Казимира Відновника з молодшою сестрою Ярослава Марією-Добронеєю⁴⁶, та Ізяслава Ярославича з сестрою Казимира – Гертрудою⁴⁷. Військовий союз із Руссю допоміг Казимиру Відновнику зупинити розвал Польщі. Військо Ярослава Мудрого

⁴¹ Balzer O. *Genealogia Piastów*. II wyd. Kraków, 2005. S. 25–126.

⁴² Viterbiensis Gotifredi. *Panteon* / ed. G. Waitz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Hannoverae*, 1872. T. 22. S. 126.

⁴³ Тихомиров М. *Древняя Русь*. Москва, 1975. С. 97–98.

⁴⁴ Головка А. *Древняя Русь и Польша*. С. 45–46.

⁴⁵ Зближення Києва з Краковом викликало незадоволення при імператорському дворі. Там правильно оцінили мотиви політики київського князя. 30 листопада 1040 р. посольство Ярослава Володимировича з багатими дарами приймали в Альштедті (Тюрингія), але коли 6 січня 1043 р. Ярослав запропонував германському імператору Генріху III підтвердити союз, скріпивши його шлюбом з однією зі своїх доньок, йому було відмовлено. Імператор обрав Агнесу де Пуатьє, шлюб з якою приніс йому підпорядкування Лотарингії (Войтович Л. *Княжа доба на Русі*. С. 266).

⁴⁶ Лаврентьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Москва, 2001. Т. 1. Стб. 154–155; Ипатьевская летопись. *Там само*. Т. 2. Стб. 142; *Annalista Saxo Chronicon (741–1139)* / ed. G. Waitz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Т. 6. Hannoverae, 1841. Т. 6. С. 688. Дослідники датують цей шлюб періодом від кінця 1038 р. – початку 1039 р. (Николай Баумгартен. *Добронега Владимировна, королева польская, дочь св. Владимира. Благовест*. Париж, 1930. № 2–3. С. 102–109; Ильин Н. *Летописная статья 6523 года и ее источник*. С. 115; Головка А. *Древняя Русь и Польша*. С. 43–45; Щавелева Н. *Русские княгини в Польше. Внешняя политика Древней Руси*. Москва, 1988. С. 117–118; Назаренко А. *Житие Антония Печерского и датировка русско-польского союза при Казимире I и Ярославе Мудром. Славяне и их соседи: международные отношения в эпоху феодализма*. Москва, 1989. С. 19–21 до першої половини 1040 – червня 1042 р. (Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. Warszawa; Wrocław, 1992. S. 128–143).

⁴⁷ Balzer O. *Genealogia Piastów*. II wyd. S. 169–170; Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. S. 144–147.

у походах 1038–1047 рр. розгромило мазовецько-литовську коаліцію. Князь Моїслав загинув у 1047 р., і Мазовія знову ввійшла до складу Польщі⁴⁸.

Взаємодопомога в часи усобиць. У 1068 р. половці, які стали гегемоном у причорноморських степах після розгрому печенігів і торків, перемогли руське військо на р. Альті. Князь Святослав Ярославич відійшов до Чернігова, а Ізяслав та Всеволод Ярославичі – до Києва. Половці розтеклись по руських землях, загрожуючи самій столиці. Кияни звинувачували в поразці великого князя Ізяслава Ярославича та його тисяцького Коснячка. Невдоволення закінчилося бунтом киян, в якому деякі історики побачили антифеодальне «селянське» повстання у столичному місті⁴⁹. Ізяслав Ярославич мусив втікати зі столиці, а великокнязівську владу віче передало полоцькому князеві Всеславу Брючиславичу, якого випустили з ув'язнення.

Весною 1069 р., отримавши військову допомогу від племінника краківського князя Болеслава II, Ізяслав Ярославич вирушив до Києва. Всеслав покинув київське військо, виїхавши до Полоцька. Святослав та Всеволод Ярославичі, які виступили на переговорах посередниками, зажадали в ультимативній формі, щоб Ізяслав відпустив польські полки. Другого травня 1069 р. в столицю з княжою дружиною вступив Мстислав Ізяславич, старший син великого князя. Наступна розправа, в ході якої стратили 70 киян і навіть торг перенесли з Подолу на Гору⁵⁰, не сприяла популярності Ізяслава Ярославича в столиці. Цим скористалися Святослав та Всеволод, які намагалися обмежити владу старшого брата. Це дало підстави деяким історикам навіть стверджувати про існування на Русі *тріумвірату*⁵¹.

У березні 1073 р. Ізяслав Ярославич з сім'єю та скарбницею покинули Київ вдруге і знову звернулися до союзного польського князя Болеслава II. Той охоче взяв у дядька більшу частину його скарбниці, але допомагати не спішив. Новий великий київський князь Святослав Ярославич діяв рішуче. У 1074 р. він уклав з Болеславом II вигідний для останнього мир, надавши польському князеві допомогу проти Чехії. Ізяслав був змушений шукати підтримки при дворі імператора у Майнці та в імперських князів. Святослав зумів домовитись з імперським посольством, яке очолював пробст Трірського собору (трірський єпископ був свояком київського князя). Через нового родича (Дедо II, маркграфа Нижніх Лужиць) родина Ізяслава встановила зв'язок з римським папою Григорієм VII (1073–1085). Врешті, 20 квітня 1075 р. папа відправив польському князеві грізне послання: «Беззаконно присвоївши собі скарбницю руського князя, Ти порушив християнську добropорядність. Молю і закликаю тебе іменем Божим віддати йому все взяте тобою або твоїми людьми, бо ослушники не ввійдуть в царство небесне, якщо не повернуть вкраденого»⁵². Болеслав II, однак,

⁴⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 266.

⁴⁹ Ткаченко М. Повстання в Києві в 1068–1069 рр. *Наукові записки інституту історії та археології України*. 1943. Кн. 1. С. 147–150; Тихомиров М. Древняя Русь. С. 106–108, 129–131.

⁵⁰ Тихомиров М. Древняя Русь. С. 109–112.

⁵¹ Пресняков А. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Москва, 1993. С. 41–61; Котляр М. Тріумвірат Ярославичів (1054–1073). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1998. Вип. 5: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. С. 337–344.

⁵² Рапов О, Ткаченко Н. Документи о взаимоотношениях папской курии с великим киевским князем Изяславом Ярославичем и польским князем Болеславом II Смелым в 1075 г. *Вестник Московского университета. Серия: История*. Москва, 1975. № 5. С. 84–87.

не спішив з допомогою Ізяславу, адже до цього схилявся його противник чеський король Вратислав II. У Києві 27 грудня 1076 р. раптово помер Святослав Ярославич. Йому невдало розрізали фурункул і видаляли гній, що закінчилося зараженням крові. Київські монахи вбачали в цьому кару божу за незаконне зайняття престолу. Всеволод Ярославич почав з братом, який нарешті отримав польську допомогу, переговори і уступив йому Київ, що дало змогу 15 липня 1077 р. Ізяславу Ярославичу знову повернутися до столиці.

Після загибелі Ізяслава Ярославича старший з його синів на той час, Ярополк (до 1050–22.11.1086), отримав Турівську, Волинську і пізніше Галицьку землі. Для великого князя київського Всеволода Ярославича Ярополк Ізяславич був небезпечним, оскільки серед спадкоємців київського престолу він стояв першим. Очевидно, знали на Русі і про коронацію Ярополка в Римі. Тому Всеволод Ярославич не підтримав Ярополка в боротьбі з князями-ізгоями Ростиславичами, які відірвали від Волині пізнішу Галицьку землю, та Давида Ігоревича, який укріпився у східній частині Волині. За таких обставин Ярополку Ізяславичу не залишалось нічого іншого, крім союзу з сюзереном Польщі Владиславом Германом, який доводився йому двоюрідним братом. У 1086 р. польський князь прислав військо на Волинь на допомогу Ярополку Ізяславичу проти Давида Ігоревича та Ростиславичів. З підходом київського війська, очоленого Володимиром Мономахом, Ярополк Ізяславич разом з поляками відступив до Польщі⁵³. Повернувшись назад, він продовжив боротьбу з Ростиславичами і був 22 листопада 1086 р. підступно вбитий дружинником Нерадцем, який втік до Перемишля, що дало потім Святополку Ізяславичу та Давиду Ігоревичу змогу звинуватити Ростиславичів в організації цього вбивства⁵⁴.

За союз з польськими князями повели боротьбу і галицькі Ростиславичі. Польські річники зберегли повідомлення, що у 1088 р. Мешко (* 12.04.1069 + 1089), син Болеслава II Щедрого, одружився з руською княжною⁵⁵, Галл Анонім не знав її імені⁵⁶. За Длугошем, це була Євдокія, сестра князя київського Святополка Ізяславича⁵⁷. Походження княжни дискусійне, але правдоподібно, що вона була сестрою Ростиславичів⁵⁸. Опікуном принца Мешка став угорський король

⁵³ Benyskiewicz K. Władysław Herman książę Polski (1079–1102). Kraków, 2014. S. 300–332.

⁵⁴ Лаврентьевская летопись. Стб. 198, 251.

⁵⁵ Rocznik dawny. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1888. T. 5. S. 11; Rocznik kapituly krakowskiej. *Ibid.* S. 53.

⁵⁶ Galla Kronika / ed. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1864. T. 1. S. 423; Галл Анонім. *Хроника и деяния князей или правителей польских*. Москва, 1961. С. 60.

⁵⁷ Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. Warszawa, 1969. Ks. 3–4. S. 237.

⁵⁸ Карамзін Микола вважав її дочкою Всеволода Ярославича (Карамзін Н. История государства Российского. Москва, 1991. Т. 2–3. С. 64), але російський історик просто неправильно відчитав ім'я княгині у польських авторів як Євпраксія. Іван Вагилевич відразу ж звернув увагу, що Євдокія Ізяславна не могла бути дружиною Мешка, бо її мати була рідною сестрою її батька (Wagilewicz J. Genealogia książąt i królów polskich od roku 880–1195. Lwów, 1866. S. 44–45), з чим погоджуються і сучасні польські генеалози (Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. S. 181; Tęgowski J. Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu. *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie* / pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. Lublin, 2000. S. 13). Іван Вагилевич вважав Євдокію сестрою Ростиславичів. З ним погоджувався Агуст Бельовський (див.: *Monumenta Poloniae Historica* / ed. A. Bielowski. Lwów. 1864. T. 1. S. 424. uw. 2). Повідомлення

Ласло I. Для Ростиславичів привабливість шлюбу полягала в тому, що через Мешка як легітимного спадкоємця краківського престолу вони здобували підтримку всіх зовнішніх сусідів. Але Мешка Болеславича у 1089 р. отруїли агенти короля Владислава-Германа та його сина Збігнева⁵⁹. Доля його дружини невідома.

Наслідком цих подій стала перша галицько-польська⁶⁰ війна 1089 р., яка завершилася на користь Ростиславичів⁶¹. Відтоді і майже до кінця XII ст. тривала конфронтація галицьких князів з польськими князями та союз волинських і великих київських князів з польськими. У 1098 р., коли великий князь київський Святополк Ізяславич змушений був виступити проти свого союзника волинського князя Давида Ігоревича, звинуваченого в осліпленні теребовельського князя Василька Ростиславича, союзник обох польський князь Владислав Герман взяв на себе обов'язки посередника. У результаті, витримавши семитижневу облогу у Володимирі, Давид Ігоревич погодився на невелике Червенське князівство⁶².

Упродовж польської усобиці 1107–1111 рр. волинські і київські дружини підтримували князя Болеслава III Кривоустого проти князя Збігнева, який спирався на допомогу імператора Генріха V та чеського князя Святоплука, але програв і був осліплений⁶³. Тобто чергова спроба розчленити польські землі на цьому етапі була стримана значною мірою завдяки наданій руській військовій допомозі.

Далі тісного союзу з поляками дотримувався син великого князя Ярослав Святополкович, який після 1112 р. став володіти всіма волинськими землями. У 1112 р. Ярослав Святополкович у союзі з поляками наніс поразку ятвягам⁶⁴. Успішний похід було повторено у 1113 р.⁶⁵. Схоже, що обидві сторони були готові розділити між собою ятвязькі землі, звідки надходили мед та віск – цінні предмети експорту.

Але 16 квітня 1113 р. у Києві помер великий князь Святополк Ізяславич⁶⁶. Унаслідок перевороту київський престол зайняв Володимир Мономах, безпосереднім

Длугоша взяв під сумнів і Освальд Бальцер (Balzer O. *Genealogia Piastów*. II wyd. S. 113), але він залишив питання відкритим.

⁵⁹ Venyskiewicz K. *Mieszko Bolesławowic 1069–1089. Źródła i tradycja historiograficzna*. Kraków, 2014. S. 130–188.

⁶⁰ Зрозуміло, що термін *польсько-галицька війна* відбиває географічний аспект проблеми: *галицькою* землею Ростиславичів стали називати від часів її об'єднання за Володимирка Володаревича.

⁶¹ Wagilewicz J. *Genealogia książąt i królów polskich...* S. 45; *Chronicon G. Monumenta Poloniae Historica* / ed. A. Bielowski. Lwów, 1864. T. 1. S. 424; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 257–258.

⁶² Войтович Л. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква, 2011. С. 125.

⁶³ Maleczyński K. *Bolesław III Krzywousty*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. 457 s.; Pietras Z. S. *Bolesław Krzywousty*. Cieszyn, 1978. 158 s.; Dalewski Z. *Rytuál i polityka. Opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Krzywoustego ze Zbigniewem*. Warszawa, 2005. 259 s.; Kollinger K. *Ruskie posiłki dla Bolesława III Krzywoustego w 1109, śmierć Zbysławy i trwałość sojuszu polsko-ruskiego w latach 1102–1104*. *Ruthenica*. Київ, 2008. T. 7. S. 41–51.

⁶⁴ Лаврентьевская летопись. С. 290.

⁶⁵ Там само. С. 290.

⁶⁶ Київський престол мав перейти до чернігівського князя Давида Святославича, наступним за ним по старшинству був сіверський князь Олег Святославич. Однак переяславський князь Володимир Мономах, скориставшись невдоволенням киян правлінням Святополка, провів давно забуте запрошення князя вічем і зайняв Київ. Пізніше це порушення права призвело до тривалого протистояння Мономаховичів з Ольговичами. Зміни в Києві, на перший погляд, навіть були вигідні для волинського князя. Ще 29 червня 1112 р. він

васалом якого став городенський князь Всеволодко Давидович, який розширював межі свого уділу якраз за рахунок завоювань у ятвязьких землях. Ярослав Святополкович почав шукати союзників, але великий князь першим наніс удар і в 1117 р. разом із Ростиславичами 60 днів тримав в облозі Володимир на Лузі⁶⁷. Відчуваючи подальшу загрозу, в 1118 р. волинський князь втік спочатку в Угорщину, а потім у Польщу⁶⁸. Волинське князівство перейшло до Мономаховичів.

У 1120 р. польське військо підтримало спробу Ярослава Святополковича повернути собі волинський престол. У відповідь Ростиславичі вторгнулися в польські землі. У 1121 р. польське військо і прихильники колишнього волинського князя безрезультатно штурмували Червень, який обороняв посадник Фома Ратиборович⁶⁹. У 1122 р. полякам вдалося захопити в полон перемишльського князя Володаря Ростиславича⁷⁰. Князя відпустили за великий викуп і зобов'язання підтримати Ярослава Святополковича⁷¹. У цьому поході у травні 1123 р. взяли участь також польські та угорські полки, які очолив сам король Стефан II. Впевнений у швидкій перемозі, Ярослав Святополкович першим з невеличким загоном під'їхав під стіни Володимира і почав погрожувати захисникам. Володимирський князь Андрій Володимирович випустив з міста кількох найманців-поляків, які підстерegli претендента, коли той вертав назустріч союзному війську. Загін найманців наскочив раптово. В сутичці Ярослав Святополкович був поранений списом і вночі помер⁷². Смерть Ярослава Святополковича зробила весь дальший похід непотрібним. Угорський король хотів його продовжувати, але поляки та Ростиславичі цієї ідеї не підтримали. Галицькі князі виступили посередниками на переговорах з Андрієм

одружився втретє з дочкою Мстислава Володимировича, який відразу ж зайняв місце поряд з батьком, ставши його правою рукою. Несподівано для волинського князя у Києві не тільки підтримали його давніх противників Ростиславичів, але й безпосереднього васала – городенського князя Всеволодка Давидовича, який тепер став київським васалом і зятем Володимира Мономаха.

⁶⁷ За Яном Длугошем, у Києві довідалися про змову волинського князя, що і стало причиною походу на Володимир (Jana Dlugosza Roczniki. Warszawa, 1969. Ks. 3–4. S. 346–347).

⁶⁸ «[Володимир Мономах] ... викликав його потім до себе в Київ листами і через послів. Він відповідає, що прибуде тільки в тому разі, якщо Володимир поклядеться, що не здійснить проти нього ніяких ворожих кроків. Але хоч Володимир дав таку клятву для забезпечення Ярослава, він, однак, відмовлявся від приїзду в Київ, попереджений радниками і лицарями Володимира Київського (невідомо чи щиро чи підступно) про загрозу ув'язнення в тюрмі. Після цього, переконаний брехнею і хитрістю своїх лицарів, довірив їм замок Володимир, а сам з дружиною, дітьми і всім майном втік у Польщу» (Jana Dlugosza Roczniki. Warszawa, 1969. Ks. 3–4. S. 348–349).

⁶⁹ Ипатьевская летопись. С. 334.

⁷⁰ Там само. С. 286; Dlugosza Jana Roczniki. Ks. 3–4. S. 358–359; Roepell R. Geschichte Polens. Hamburg, 1840. T. 1. S. 266; Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та Долишнім Сяном. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1925. Т. 138–140. С. 242; Лимонов Ю. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках. Ленинград, 1978. С. 42–45.

⁷¹ Іван Крип'якевич неправильно, на наш погляд, пов'язав участь Ростиславичів у цьому поході зі спробою посадити свого ставленика через боязнь посилення Мономаховичів (Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 94). Саме тому в заставі в поляків продовжував залишатися Ростислав Володаревич (Войтович Л. Галицько-волинські етюди. С. 130).

⁷² Ипатьевская летопись. С. 287.

Володимировичем. Учасники походу обмежилися посольствами до Володимира Мономаха з поясненням мотивації своїх вчинків⁷³.

Мономаховичі зберегли дружні стосунки з Болеславом Кривоустим і разом з ним підтримали претендента на угорський престол принца Бориса Калмановича, який у середині 1132 р. вторгнувся в Угорщину і 22 липня потерпів поразку на р. Шайо⁷⁴. Князь Володимирко Володаревич, який по смерті брата Ростислава об'єднав Перемишльське і Галицьке князівства, та його брати Васильковичі зберегли орієнтацію на союз з Угорщиною і Візантією, а галицька рать взяла участь у походах угорсько-чеського війська в польські землі у 1132–1135 рр.⁷⁵

Зайнявши київський престол, Ольговичі поспішили підтвердити союз з польськими князями. Великий київський князь Всеволод Ольгович (1139–1146) скріпив свій союз із краківським князем Владиславом Болеславичем (1138–1146) шлюбом дочки Звенислави з його сином сілезьким князем Болеславом Високим⁷⁶. У 1142 р. руське військо, очолене новим волинським князем Святославом Всеволодовичем, до якого приєдналися дружини гомельського князя Ізяслава Давидовича та галицького князя Володимирка Володаревича, виступило на допомогу краківському князю Владиславу Болеславичу проти мазовецького князя Болеслава Кучерявого⁷⁷. Союзне військо дійшло до Черська, де розпочалися переговори, які завершилися компромісним миром: молодші Болеславичі визнали зверхність старшого брата⁷⁸. У 1144 р. польські дружини, прислані краківським князем, незважаючи на те, що протистояння з молодшими Болеславичами знову продовжилося, приєдналися до війська Всеволода Ольговича, яке йшло на Володимирка Володаревича. У складі цього війська були дружини братів великого князя Ігоря та Святослава Ольговичів, чернігівського князя Володимира Давидовича, турівського князя В'ячеслава Володимировича, смоленського князя Ростислава Мстиславича та його сина Святослава, переяславського князя Ізяслава Мстиславича і городенських князів Бориса і Гліба Всеволодовичів⁷⁹. Галицькому князеві, оточеному на березі Серету, вдалося добитися виходу, давши зобов'язання підтримувати Ігоря Ольговича і виплативши контрибуцію 1 400 гривень срібла⁸⁰.

⁷³ Летопись по Воскресенскому списку. *Полное Собрание Русских Летописей*. Москва, 2001. Т. 7. С. 25.

⁷⁴ Manteuffel T. The Formation of the Polish State: The Period of Ducas Rule, 963–1194. Detroit, 1982. P. 115; Makk F. The Árpáds and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century. Budapest, 1989. P. 33; Engel P. The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526. London; New York: I. B. Tauris, 2001. P. 50.

⁷⁵ Otto Bischof von Freising. Chronik oder die Geschichte der zwei Staaten / Hrsg. von W. Lammer. Berlin, 1960. Vol. VIII. S. 21, 34; Wissegrædensis Canonici. Continuato Cosmas. *Fontes Rerum Bohemicarum* / ed. J. Emler. Praha, 1874. T. 2. S. 138; Asztalos N, Pethö Alessandro. *Storia dell'Ugheria*. Milano, 1937. P. 51; Włodarski B. Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika. Nauki humanistyczno-społeczne*. Toruń, 1966. Zesz. 20. S. 56; Manteuffel T. The Formation of the Polish State. P. 115; Makk F. The Árpáds and the Comneni. P. 33; Kontier L. *Madžarska zgodovina*. Ljubljana, 2005. S. 59.

⁷⁶ Jasiński K. *Rodowód Piastów śląskich*. Wrocław, 1973. T. 1. S. 46.

⁷⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 313.

⁷⁸ Miśkiewicz B. Walki wewnętrzne w Polsce w latach 1142–1146. *Europa–Słowiańszczyzna–Polska*. Poznań, 1970. S. 367.

⁷⁹ Головки А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях. С. 76.

⁸⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 314–316.

Конфронтація галицького князя з волинськими сусідами, яка посилилася з поверненням на Волинь Мономаховичів, вилася в союз Володимирка Володаревича з Юрієм Довгоруком, який навесні 1149 р. був скріплений шлюбом Ярослава Володимировича з Ольгою Юріївною. Противник Юрія Довгорука, його племінник Ізяслав Мстиславич, дотримувався союзу з польськими князями⁸¹. Володимирко Володаревич теж намагався стати союзником сюзерена Польщі⁸². І схоже, що йому це вдалося, бо у 1153 р. польська рать не допомогла Ізяславу Мстиславичу проти Володимирка («Ляховъ не идоша»⁸³). В цей час Ізяслав вже твердо посідав київський престол і його супротивник Юрій Довгорукий мусив відступити назад у Ростово-Суздальську землю. Тому навряд чи причиною вичікувальної позиції польських князів могли бути сумніви у можливості отримати за потреби допомогу від Ізяслава Мстиславича⁸⁴. Тобто Болеслав Кучерявий мусив мати солідні мотиви для відмови своєму союзникові⁸⁵. Можливо, саме зближення Володимирка Володаревича спричинилося до того, що між 1151–1154 рр. Ізяслав Мстиславич скріпив свій союз з Мешком Старим, братом Болеслава, видавши за нього дочку Євдокію, яка стала матір'ю трьох синів Мешка Старого⁸⁶. Ймовірно, Володимирко

⁸¹ Włodarski B. Sojusz dwóch seniorów (Ze stosunków polsko-ruskich XII wieku). *Europa – Słowiańszczyzna – Polska*. Poznań, 1970. S. 360.

⁸² За Длугошем, у 1151 р. Володимирко видав свою дочку Анастасію за краківського князя Болеслава Кучерявого, яка народила йому двох синів: Болеслава (* 1156) та Лешка (* 1158). Коли вона померла, Болеслав не захотів знову одружуватися і залишився вдівцем (Jana Długosza kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. Kraków, 1868. Ks. 5. T. 2. S. 35, 43, 49). Євген Перфецький та Юрій Лимонов бачили в повідомленні Длугоша сліди втраченого перемишльського кодексу і повністю довіряли цим свідченням (Perfeckij E. *Historica Polonica Jana Długosze a ruske letopisectvi*. Praha, 1932. S. 132; Лимонов Ю. Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках. Ленинград, 1978. С. 63–64). Пашуто Володимир повністю відкинув ці свідчення як малоімовірні (Пашуто В. *Внешняя политика Древней Руси*. С. 332, 422). Насправді Болеслав Кучерявий був одружений двічі. У 1137 р. він одружився з Верхуславою, дочкою Всеволода Мстиславича, старшого сина великого князя київського Мстислава Володимировича, яка востаннє згадана в документі від 15 квітня 1148 р. Другу дружину князя звали Марія. Вона згадана в документі від 31 грудня 1167 р. (Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława / wyd. F. Piekosiński. Kraków, 1886. T. 1. Nr. 1). За гіпотезою Освальда Бальзера, старший син Болеслав та його сестра народилися від першого шлюбу, тоді як молодший син Лешек був сином Марії (Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 155–161). Цю гіпотезу підтримав Мирон Кордуба (Korduba M. Bolesław (1156–1172). *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa, 1936. T. 2. S. 262). За Яном Мітковським та Казимиром Ясінським, всі діти були від першого шлюбу (Mitkowski J. Leszek. *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa, 1972. T. 17. S. 159; Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. Warszawa; Wrocław, 1992. S. 229–230). Джерела не дають змоги спростувати або повністю підтримати жодну з цих гіпотез, але не підлягає сумніву, що Володимиркові Володаревичу дуже важливо було схилити на свій бік польських союзників Мономаховичів або хоча б домогтися від них нейтралітету.

⁸³ Ипатьевская летопись. С. 336.

⁸⁴ Головки А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях. С. 80.

⁸⁵ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 266.

⁸⁶ Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 165; Dworzaczek W. *Genealogia*. Warszawa, 1959. Tabl. 27; Włodarski B. *Sojusz dwóch seniorów*. S. 358. За Длугошем, Євдокія була дочкою Володимирка, яка померла незабаром після шлюбу, не залишивши нащадків по мечу (Jana Długosza kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. Kraków, 1868. Ks. 5. T. 2. S. 5). За Вінцентієм Кадлубком (Mistrza Wincentego *Kronika Polska* / tłum. K. Abgarowicz i B. Kürbis. Warszawa, 1974. S. 179) та іншими польськими джерелами (*Kronika*

Володаревич домігся-таки союзу з польськими князями і саме галицькими дружинами⁸⁷ були ті «руські... великі загони», які, за свідченням самого німецького короля і імператора Фрідріха I Барбароси, допомагали полякам у війні проти нього 1157 р.⁸⁸ І має рацію О. Головка, полемізуючи з В. Пашуто⁸⁹ та Б. Влодарським⁹⁰, які вважали, що руська допомога не могла бути значною через проблеми Мономаховичів. Однак галицький князь сповна використав нагоду для укріплення союзу з поляками. Саме тому у 1158 р., коли київський князь Ізяслав Давидович спробував натиснути на Ярослава Осмомисла, підтримавши претендента Івана Ростиславича, польські князі відразу ж підтримали галицького союзника⁹¹.

Напевно, правильно оцінює О. Головка і повідомлення Київського літопису про напад поляків на Червен («воеваша Лахове вколо Чьрвьна»⁹²). Це не була допомога київському князю Ростиславу Мстиславичу проти белзького чи червенського князя Святослава Мстиславича⁹³, а радше підтримка заходів Ярослава Осмомисла, який не повернув волинських прикордонних замків, зайнятих його батьком, і далі претендував на Червен⁹⁴. Але, можливо, під впливом союзу з польськими князями Ярослав Володимирович змінив свою позицію і почав зближення з Волинськими Мономаховичами. У 1169 р. він разом з польськими союзниками підтримав Мстислава Ізяславича в боротьбі за Київ⁹⁵.

Дискусійним залишається епізод 1173 р., коли Болеслав Кучерявий прийняв при своєму дворі прогнаного батьком Володимира Ярославича з матір'ю та лідером суздальської партії Костянтином Сірославичем, який після 1169 р. втратив свою позицію при галицькому дворі⁹⁶. Версія О. Головка, що велика польська допомога дала змогу здійснити переворот у Галичі, який закінчився спаленням коханки

książąt polskich. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1878. T. 3. S. 479; Kronika polska. *Ibid.* S. 634.), Євдокія була дочкою короля русинів, не названого по імені. Ці звістки підкріплюють більше версію Бальзера, ніж сумніви Ясінського (Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. S. 244). Станіслав Смолька (Smolka S. *Mieszko Stary i jego wiek*. Warszawa, 1959; Kraków, 2009. 535 s.) та Мацей Пшибил (Przybył M. *Mieszko III Stary*. Poznań, 2002. 182 s.) залишили цю проблему відкритою. Можна стверджувати, що дочка Володимирка не могла бути виданою за Мешка Старого, бо за Одона, старшого сина останнього, видав свою доньку Вишеславу галицький князь Ярослав Осмомисл, який не міг видати її за свого рідного племінника (Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 266–267). Однак якщо існувала дочка Володимирка Володаревича, яка одружилася з братом Болеслава Кучерявого і незабаром померла без потомства, то її мужем міг бути тільки сандомирський князь Генріх (Войтович Л. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква, 2006. С. 350–351).

⁸⁷ Kuczyński S. *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.* S. 27; Головка А. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях*. С. 81.

⁸⁸ «Ruthenorum... maximum exercitum collegisunt» (Buly i listy, dotyczące Polski. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1868. T. 2. S. 22).

⁸⁹ Пашуто В. *Внешняя политика Древней Руси*. С. 158.

⁹⁰ Włodarski B. *Sojusz dwóch seniorów*. S. 362.

⁹¹ *Ипатьевская летопись*. Стб. 497.

⁹² Там само. Стб. 522.

⁹³ Kuczyński S. *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.* S. 27.

⁹⁴ Головка А. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях*. С. 81.

⁹⁵ *Ипатьевская летопись*. Стб. 533.

⁹⁶ Там само. Стб. 564.

Ярослава Осмомисла Насті з Чагрович⁹⁷, бездоказова. Вигнанцям допоміг лише белзький князь Святослав Мстиславич, передавши Володимирі Червен, де він довідався про боярський переворот у Галичі та ув'язнення зведеного брата Олега⁹⁸. Події в Галичі потрібно розглядати виключно в контексті боротьби «партій» галицького боярства без участі поляків, про яку немає в джерелах жодних натяків.

У жовтні 1173 р. краківський престол зайняв інший союзник галицького князя Ярослава – Мешко Старий. Вже у 1174 р. польські загони прийшли на допомогу Ярославу Осмомислу проти волинського князя Ярослава Ізяславича, який прийняв знову прогнаних з Галича Володимира Ярославича з матір'ю Ольгою Юрійовною. Волинський князь не ризикнув воювати, але і не видав йому втікачів, відіславши їх до родича Михайла Юрійовича у Торчеськ⁹⁹. До самої смерті у 1187 р. Ярослав Осмомисл зберігав союзні стосунки з польськими князями.

Роман Мстиславич. Навіть якщо б князеві Романові Мстиславичу не вдалося нічого іншого, крім об'єднання Галицької і Волинської земель, цього було б досить, аби вважати його одним з найвидатніших князів на Русі. Саме так його оцінювали сучасники, а також більшість українських, російських, польських, австрійських та німецьких дослідників¹⁰⁰,

⁹⁷ Головка А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях. С. 82.

⁹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 564.

⁹⁹ Там само. Стб. 71.

¹⁰⁰ Див.: Татищев В. История российская. Москва, 1964. Т. 3. С. 169–175; Christian Johann von Engel. Geschichte von Halitsch und des Vlodimir. Wien, 1792. S. 504; Полевой Н. История русского народа. Москва, 1830. С. 171–172, 185–187; Roepell R. Geschichte Polens. Hamburg, 1840. Bd. 1. S. 377–381; Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Львов, 1852. Ч. 2. С. 122; Львов, 1855. Ч. 3. С. 14, 19, 25, 30; Шараневич И. История Галичско-Володимирской Руси: от найдавніших времен до року 1453. Львов, 1863; Погодин М. Сочинения. Москва, 1871. Т. 1. С. 465–476; Górski K. Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią. Lwów, 1875. S. 25–31; Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Санкт-Петербург, 1880. С. 126; Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek. Warszawa, 1959 [перевидання краківського видання 1881 р.]. S. 353–407; Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. Kraków, 1881. S. 11; Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до XIV столетия. Киев, 1887. С. 143–154; Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев, 1891. С. 246; Грушевский М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 2. С. 222–229, 405–406, 454, 560; Львів, 1905. Т. 3. С. 3–14; Соловьев С. История России с древнейших времен. Москва, 1988. Т. 1–2. С. 546–547, 562–563; Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. Т. 1. С. 98–99; Ключевский В. Курс русской истории. *Ключевский В. О. Сочинения.* Москва, 1987. Т. 1. С. 340–341; Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej. Kraków, 1912. S. 46–51; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 1917. Т. 123–124. С. 10; Томашівський С. Українська історія. Старинні часи і середні віки. Львів, 1919. С. 85–89; Włodarski V. Polityka ruska Leszka Białego. Lwów, 1925. 84 s.; Włodarski V. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego. *Kwartalnik historyczny.* Warszawa, 1969. Nr 1. S. 5–18; Grodecki R, Zachorowski S, Dąbrowski J. Dzieje Polski średniowiecznej. Kraków, 1926. Т. 1. S. 213; Голубець М. Україна-Русь у XII–XIII ст. *Велика історія України.* Львів, 1935. Т. 1. С. 179–210; Александр П. Лекции по русской истории. Москва, 1939. С. 30–32; Дмитро Д. Нарис історії України. Мюнхен, 1966. Т. 1. С. 85; Аркас М. Історія України. Прага, 1941. Ч. 1. С. 110; Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя. Краків, 1941. С. 48–53; Пашуто В. Очерки по истории Галичско-Волынской Руси. Москва, 1950. С. 191–193; Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 163–166, 181–183, 213; Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ, 1992. Т. 192–193; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 109–111;

серед яких виділимо дослідження Олександра Головка¹⁰¹ та Олександра

- Рыбаков Б. Первые века русской истории. Москва, 1963. С. 153; Рыбаков Б. «Слово о полку Игореве» и его современники. Москва, 1971. С. 95–96; Толочко П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. Киев, 1970. С. 183; Толочко П. Древняя Русь. Киев, 1987. С. 155–156; Котляр М. Данило Галицкий. Київ, 1979. С. 5–27; Толочко П. Володимир Мономах в історичній і поетичній пам'яті. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. С. 366–376; Войтович Л. Зоря князя Романа. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1991. № 2. С. 32–35; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 30–31, 33, 50, 56; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 223–225, 375–382; Войтович Л. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 13–30; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 36–37, 470–490; Войтович Л. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського). *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2007. Вип. 1. С. 45–58; Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2008. Вип. 2. С. 30–39; Войтович Л. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинської держави. *Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква, 2011. С. 196–228; Wojtowycz L. Ruś halicka a Bizancjum w XI–XIV w.: wybrane problemy. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Kraków, 2011. Т. 138. S. 41–64; Толочко О., Толочко П. Київська Русь. Київ, 1998. С. 257–258; Кралюк П. Роман Мстиславович, князь волинський і галицький. Луцьк, 1999. 76 с.; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. *Poznań; Wrocław*, 2002. S. 23–44; Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. *Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. Kraków, 2008. S. 256–265.
- ¹⁰¹ Головка А. Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. *Вопросы истории СССР*. Харьков, 1983. Вип. 28. С. 111–116; Головка А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. Киев, 1988. С. 82–88; Головка А. Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1991. Вип. 1. С. 7–10; Головка А. Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича. *Польща–Україна: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ; Кам'янець-Подільський, 1992. С. 16–17; Головка А. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека. *Український історичний журнал*. 1993. № 4–6. С. 27–37; Головка А. На чолі об'єднаного князівства: загадкові і невідомі сторінки біографії князя Романа Мстиславича. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Львів, 1993. С. 93–95; Головка А. Князь Роман Мстиславович та його доба. Київ, 2001. 248 с.; Головка А. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. С. 223–251; Головка А. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2006. Вип. 15. С. 151–169; Головка А. Парадигма Романа Мстиславича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2007. Т. 1. С. 59–66; Головка А. Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел. *Terra Cossacorum. Студії з давньої і нової історії України*. Київ, 2007. С. 358–382; Головка А. Межиріччя Дністра та Дунаю в політичному житті галицької землі (XI–XIII ст.). *«Слово о полку Игоревім» та його доба*. Галич, 2007. С. 3–16; Головка А. Західнобузькі міста Холм і Дорогичин у політичній діяльності короля Данила Романовича. *Дрогичинь 1253*. Івано-Франківськ, 2008. С. 50–63; Головка А. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 28–48; Головка А. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2009. № 3 (37). С. 22–23; Головка А.

Майорова¹⁰². Зрозуміло, що така знакова фігура, як Роман Мстиславич, не могла не викликати і протилежних оцінок¹⁰³.

Князь Роман Мстиславич народився близько 1152 р. у Переяславі, де тоді княжив його батько¹⁰⁴. Його матір'ю була Агнешка, дочка краківського князя Болеслава Кривоустого, яка народилася у 1137 р.¹⁰⁵. З дитинства він володів польською мовою і протягом всього життя польські проблеми були для нього родинною спра-

Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189). *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 116–132.

¹⁰² Майоров А. Борьба за Берестье по сведениям Полоцкой летописи В. Н. Татищева и польских средневековых хроник. *Исследования по истории средневековой Руси. К 80-летию Ю. Г. Алексеева*. Санкт-Петербург, 2006. С. 62–69; Майоров А. [Рец.]: *Rossica Antiqua. Исследования и материалы*. 2006. Санкт-Петербург, 2006. С. 387–391 [на]: Толочко А. П. «История Российской» Василия Татищева: источники и известия. Москва; Киев, 2005. 544 с.; Майоров А. О работе В. Н. Татищева над текстом проекта Романа Мстиславича (в свете изучения Академической рукописи второй части «Истории Российской»). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2007. Серия. 2. Вып. 4. С. 10–18; Майоров А. Кто представил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславича? *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 2007. № 3 (29). С. 67–69; Майоров А. «Конституционный проект» Романа Мстиславича в «Истории Российской» В. Н. Татищева. «В кратких словесах многой разум замыкающее...». *Сборник научных трудов в честь 75-летия проф. Р. Г. Скрынникова*. Санкт-Петербург, 2008. С. 186–200; Майоров А. Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2008. № 1 (3). С. 89–100; Майоров А. Из истории внешней политики галицко-волинского князя Романа Мстиславича. *Дьнеслово. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ, 2008. С. 51–57; Майоров А. Про останній похід Романа Мстиславича (у контексті зовнішньо-політичних зв'язків Галицько-Волинського князівства). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2008. Т. 256. С. 7–31; Майоров А. Международное положение Галицко-Волинского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславович и Штауфены. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів, 2008. С. 120–127; Майоров А. Чи відвідували послы римського папи Романа Мстиславича у Галичі? *Дрогоичинь 1253*. Івано-Франківськ, 2008. С. 119–133; Майоров А. Ерфуртський епізод зовнішньої політики Романа. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Галич, 2008. С. 84–90; Майоров А. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. Біла Церква, 2010. Т. 1. 318 с.; Біла Церква, 2011. Т. 2. 462 с.; Майоров А. Русь, Византия и Западная Европа. Санкт-Петербург, 2011. С. 19–442.

¹⁰³ Naruszewicz A. *Historia narodu Polskiego*. Warszawa, 1783. Т. 4. S. 57–106; Карамзин Н. История государства российского. Москва, 1991. Т. 2–3. С. 395, 412–413; Толочко О. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 22–36; Толочко А. К старим спорам о Татищеве. А се его сребро. *Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя*. Київ, 2002. С. 245–248; Толочко А. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? *Ruthenica*. 2003. Т. 2. С. 195–204; Толочко А. «История Российской» Василия Татищева: источники и известия. Москва; Киев, 2005. С. 327–328; Горовенко А. Меч Романа Галицкого. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах. Санкт-Петербург, 2011. 480 с.

¹⁰⁴ Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. Київ, 1990. С. 113; Войтович Л. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 13; Войтович Л. Князівські династії. С. 223; Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 470–471. Погляди істориків і дискусії стосовно дати народження Романа Мстиславича див.: Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 271–272.

¹⁰⁵ Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 183; Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. S. 262.

вою. Сучасник подій Вінцентій Кадлубек та «Великопольська хроніка» згадують про перебування Романа в дитинстві у діда чи дядька при польському дворі¹⁰⁶. Щоправда, особливою прихильністю краківського князя Казимира Справедливого Роман не користувався¹⁰⁷. Краківський князь у 1188–1189 рр. не підтримав Романа Мстиславича в його спробі утвердитися в Галичі, а потім повернути собі Володимир¹⁰⁸. Навпаки, Казимир Справедливий послав воєводу Миколая, який допоміг Володимирі Ярославичу повернутися до Галича. Це було спричинене не тільки небажанням краківського князя посилювати племінника Романа Мстиславича, який повернув свої позиції на Волині¹⁰⁹, а й тиском імператора Фрідріха Барбароси, який з величезним військом перебував на кордоні з Угорщиною¹¹⁰.

¹⁰⁶ «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Москва, 1987. С. 131. Незважаючи на суперечливість самого повідомлення (дід Романа краківський князь Болеслав Кривоустий помер до його народження, Казимир Справедливий був тільки його дядьком), відкидати таку можливість не можна, особливо з огляду на складне становище його батька у 1154–1157 рр.

¹⁰⁷ Перед смертю Мстислав Ізяславич домовився з молодшим братом луцьким князем Ярославом, що той не відбиратиме у племінників Західну Волинь. Ставши сюзереном Волинської землі, Ярослав дотримався угоди, але, щоби полегшити своїм синам зберегти старшинство, він розділив Західну Волинь на чотири частини: Роман отримав Володимирське князівство, Всеволод – Белзьке, Святослав – Берестейське, а Дорогичинське князівство передали Василькові, синові наймолодшого брата Ярополка Ізяславича. По смерті берестейського князя Святослава, у якого не було спадкоємців, Роман Мстиславич приєднав це князівство у 1172 р. (Татищев В. История Российская. Москва, 1963. Т. 2. С. 96) чи 1193 р. (*Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. Monumenta Poloniae Historica. Lwów, 1878. Т. 2. S. 408–409, 412*). Претендував на Берестя і дорогичинський князь Василько Ярополкович, спираючись, схоже, на підтримку з боку мазовецьких князів, з якими був пов'язаний союзом, скріпленим шлюбом (Татищев В. История Российская. Москва, 1964. Т. 3. С. 427; Balzer O. *Genealogia Piastów. S. 188*). З огляду на очевидну тенденційність Вінцентія Кадлубка (Головко О. Юго-Западная Русь XII в. в хронике краковского епископа Винцентия Кадлубка. *Минуле і сучасне Волині*. Луцьк, 1988. С. 120–122) потрібно обережно сприймати його повідомлення, що Василько Ярополкович був польським васалом і заповів своє князівство П'ястам. Василько Ярополкович помер у 1182 р. Князівство успадкував його син (ім'я невідоме) і лише після смерті останнього у 1192 р. Дорогичинське князівство було приєднане до володінь Романа (*Wilkievicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełome XII i XIII w. Ateneum Wileńskie. Wilno, 1937. Т. 12. S. 11–12*). У 1182 р. Казимир Справедливий здійснив якийсь похід на Берестя (*Rocznik kapituły krakowskiej. Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski. Series nova. Warszawa, 1978. Т. 5. S. 64; Mistrza Wincentego Kronika Polska. S. 412*), можливо, на підтримку спадкоємця Василька Ярополковича. Він явно не був задоволений заходами Романа Мстиславича з об'єднання волинських земель.

¹⁰⁸ Головко О. Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189). *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 116–132. Тут не можна повністю виключати ймовірність другого шлюбу Казимира Справедливого близько 1185 р. з Оленою, дочкою белзького князя Всеволода Мстиславича, який отримав Володимир після відходу Романа у Галич (*Siarczyński F. Dzieje księstwa Belzkiego. Lwów, 1829. S. 14–19; Kętrzyński S. Na marginesie «Genealogii Piastów». Przegląd Historyczny. Warszawa, 1931. Т. 29. S. 200–209*). Запечечення цієї ймовірності достатньо вагомими (*Wasilewski T. Helena księżniczka znojemska, żona Kazimierza Sprawiedliwego. Przegląd Historyczny. Warszawa, 1978. Т. 69, z. 1. S. 115–120*), але залишають місце для подальшої дискусії.

¹⁰⁹ Головко О. Війна за «галицьку спадщину». С. 130.

¹¹⁰ Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. С. 162.

У 1191 р., коли Краків зайняв Мешко Старий, Казимира Справедливого підтримали обидва брати, Роман та Всеволод Мстиславичі, які до того часу владнали свої стосунки. Наближення військ володимирського і белзького князів змусило прихильників Мешка покинути місто¹¹¹. Далі, у 1193 р.¹¹² та 1196 р.¹¹³, Роман Мстиславич разом із польськими союзниками здійснював походи на ятвягів.

Немає також жодних підстав вважати, що під тиском папської курії, яка боялася русько-польського союзу, Казимир Справедливий у 1192 р. уклав з Угорщиною мир, який погоджував зовнішню антируську політику (своєрідну предтечу Спішської угоди 1214 р.)¹¹⁴. Це суто антиримська спекуляція у тогочасному дусі. Невеликий фрагмент Кадлубка про переговори краківського єпископа Пельки і воєводи Миколая з представниками угорського короля Бели III підстав для подібних висновків не дає¹¹⁵.

Роман Мстиславич активно втрутився у війну між спадкоємцями Казимира Справедливого після смерті останнього 5 травня 1194 р. Лешко Білий та Конрад Казимировичі були його двоюрідними братами. Краківська еліта, очолена єпископом Пелькою та воєводою Миколаєм, проголосила краківським князем старшого з братів – Лешка Білого. Але з цим не погодився молодший брат Казимира Справедливого Мешко Старий. Мешко Старий з іншим сином, Владиславом Тонконогим, рушив на Краків, очікуючи підходу з Куяв сина Болеслава та з Сілезії союзників ратиборського князя Мешка Плоскононогого й опольського князя Ярослава. Військо краків'ян з юними Лешком Білим та Конрадом і воєводою Миколаєм йшло на з'єднання з військом Романа Мстиславича. Щоби виграти час до підходу сілезьких князів, Мешко Старий запропонував Романові виступити посередником на переговорах. Роман відкинув цю пропозицію¹¹⁶.

Тоді Мешко Старий 13 вересня 1195 р. на березі річки Мозгава біля міста Єнджеків, 80 км на північ від Кракова, розпочав битву, якій судилося стати однією з найжорстокіших битв в історії Польщі княжих часів. Мешко Старий сподівався випередити противників і розбити племінників до підходу волинського війська. І справді, волинському війську довелося вступити у битву мало не на марші. У першій фазі битви, вривавшись у бойові порядки волинян, Мешко Старий домогся переваги. Роман Мстиславич був важко поранений і волиняни почали відступати. Останнє дало змогу київському літописцю ігумену Мойсею¹¹⁷ написати, що волинський князь був розгромлений¹¹⁸. Але битва на цьому не закінчилася. Мешко Старий втратив половину війська, на полі бою загинув його син Болеслав, а сам князь теж був поранений, і його військо залишило поле битви¹¹⁹. Непевна ситуація і чутки

¹¹¹ Mistrza Wincentego Kronika Polska. S. 416–417.

¹¹² Ibid. S. 421.

¹¹³ Ипатьевская летопись. Стб. 702.

¹¹⁴ Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. С. 162.

¹¹⁵ Mistrza Wincentego Kronika Polska. S. 421.

¹¹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 686–687.

¹¹⁷ Видубицький ігумен Мойсей був редактором київського літопису Рюрика Ростиславича, колишнього Романового тестя, вже в період конфронтації із зятем.

¹¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 687. Йдучи за цим текстом, про поразку Романа писали Володимир Пашуто (Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. С. 164) та Микола Котляр (Котляр М. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2003. С. 101).

¹¹⁹ Rocznik kapituly krakowskiej. *Monumenta Poloniae Historica* / ed. A. Bielowski. Lwów, 1872. T. 2. S. 800; Rocznik Tracki. *Ibid.* 835; Rocznik świętokrzyski nowy. *Monumenta Poloniae*

про смерть князя Романа змусили краківського єпископа прибути у волинський табір. Незважаючи на поранення, Роман був готовий повернути своє військо на поле битви¹²⁰, але після наради, враховуючи понесені втрати, військо переможців, за якими залишилося поле битви, теж повернуло назад до Кракова¹²¹. Роль Романа у битві при Мозгаві була великою, її особливо підкреслив автор Верхньосілезького річника («біля Мозгави відбулася війна з князем Романом»)¹²².

Коли обидва війська відступали від Мозгави, сілезькі князі Мешко Плосконогий і Ярослав несподівано зіткнулися з сандомирським воєводою Говаркою. Ці війська спізналися і не брали участі в битві. Воєвода, певно, знав про поразку Мешка Старого і з малими силами атакував сілезьких князів, але був розбитий і потрапив у полон¹²³. Незважаючи на перемогу під Мозгавою Лешка Білого¹²⁴, обидві сторони понесли великі втрати і мусили взяти паузу¹²⁵. Роман Мстиславич з волинськими полками повернувся у Володимир¹²⁶. Перемовини між противниками завершилися компромісом: краківським князем і сюзереном Польщі залишився Лешко Білий, а Мешко Старий задовольнився Куявським князівством, яке отримав після смерті Болеслава¹²⁷.

Але незабаром невдоволена правлінням біскупа Пельки і його партії, які її відштовхнули від влади, мати Лешка Білого сама звернулася до Мешка Старого. У 1198 р. було досягнуто нового компромісу. Мешко повернув Куяви в обмін на Краків. Але він також не міг терпіти влади краківської кліки і обмежився титулом та присутністю свого гарнізону в столиці. Лешко Білий отримав Сандомирське князівство, а його брат Конрад – Мазовецьке. Обое тепер повністю орієнтувалися на Романа, позиції якого значно укріпилися, що дало йому змогу невдовзі здійснити найбільшу справу свого життя: об'єднати Волинську і Галицьку землі¹²⁸.

Historica. Lwów, 1878. Т. 3. С. 70; Rocznik kapituły gnieźnieńskiej. *Brygida Kürbis B. Dziejopisarstwo wielkopolskie w XIII i XIV wieku*. Warszawa, 1959. С. 21; Kozłowska-Budkowa S. Bolesław (1159–1195). *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1936. Т. 2. С. 262; Zientara B. Mieszko III Stary. *Poczet królów i książąt Polskich*. Warszawa, 1980. С. 120; Samsonowicz H. Leszek Biały. *Ibid.* С. 139.

¹²⁰ Mistrz Wincenty tzw. Kadłubek. *Kronika Polska* / przełożyła i opracowała B. Kürbis. Wrocław, 1996. С. 254–255.

¹²¹ Przybył M. Władysław Laskonogi. Poznań, 1998. С. 37.

¹²² «In Mescava bellum cum Romano rege fit» (Rocznik górnośląski. *Monumenta Poloniae Historica* / ed. A. Bielowski. Lwów, 1878. Т. 3. С. 715).

¹²³ Samsonowicz H. Leszek Biały. С. 139–140.

¹²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 3. С. 3.

¹²⁵ Włodarski B. Wołyń pod rządami Rurikowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. Т. 3. С. 129; Włodarski B. *Polska i Rus: 1194–1340*. Warszawa, 1966. С. 19; Головка А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 86–87; Головка А. Роман Мстиславич і його доба. С. 130–133.

¹²⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 687.

¹²⁷ Dokumenty Kujawskie i Małopolskie przeważnie z XIII wieku / wyd. B. Ulanowski. *Archivum komisji historycznej Akademii Umiejętności*. Kraków, 1888. Т. 4. Nr 4; Szczur S. Zmiany polityczne w Wielkopolsce 1181–1195. *Roczniki Historyczne*. 1980. Т. 46. С. 13–14.

¹²⁸ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 277. Обставини цього об'єднання точно не відомі, вони не знайшли відображення у літописних текстах, які збереглися. Віталій Нагірний взагалі пропонує датувати цю подію 1198 р. (Nagirnyj W. *Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199–1264)*. Kraków, 2011. С. 75–94). За Вінцентієм Кадлубком, Романа поставив галицьким князем Лешко Білий як свого намісника (Mistrza Wincentego kronika polska / ed. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae*

Обставини загибелі Романа Мстиславича під Завихвостом залишаються дискусійними¹²⁹. На мою думку, військо Романа Мстиславича йшло через Польщу як союзну державу на допомогу свояку, німецькому королю Філіпу Гогенштауфену (одруженому з Іриною, сестрою Єфросинії-Анни, другої дружини Романа Мстиславича), який вів напружену боротьбу з Оттоном IV Вельфом. Про цю допомогу було домовлено в Ерфурті у 1202–1203 рр. в ході зустрічі з ландграфом Германом та, ймовірно, королем Філіпом. Кульмінація протистояння Гогенштауфенів із Вельфами припала на 1204–1205 рр., причому король Філіп добився перелому і почав перемагати. Галицько-волинська підмога була вкрай необхідна. Довідавшись, що польські князі стали на бік папи і Вельфів, Роман вступив у переговори. У його плани війна з польськими князями, родичами, яким він стільки допомагав і з якими недавно підтвердив союз, не входила. Він був переконаний, що легко з ними домовиться. Коли ж переговори зайшли в глухий кут, Роман міг зажадати в Заставу Люблін, щоб не чекати удару в спину. Ймовірно, великої битви під Завихвостом, про яку пишуть деякі автори¹³⁰, взагалі не було. Схоже, що сторони домовилися і військо Романа Мстиславича рушило до Завихвоста, де планувалася переправа через Віслу. І під час розвідування місця для найбільш зручної переправи¹³¹ Роман Мстиславич несподівано натрапив на польське військо чи, радше, польську розвідку, яка стежила за військом Романа Мстиславича. Сама сутичка, як і загибель князя Романа, були випадковими, що й зумовило пізніше такий характер повідомлень в джерелах, бо навіть Лешко Білий не зміг потім пояснити, що ж трапилося¹³².

Боротьба за спадщину Романа Мстиславича: перший етап (1205–1214).

Польські князі взяли найактивнішу участь у цій боротьбі, звичайно, використовуючи у власних інтересах сприятливу кон'юнктуру.

Historica. Lwów, 1872. Т. 2. S. 437–440; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. С. 4–6; Щавелева Н. Польские латиноязычные средневековые источники. Москва, 1990. С. 110–112; Головко О. Князь Роман Мстиславич та його доба. С. 142–143). Однак сандомирський князь сам тоді орієнтувався на Романа і сили волинського князя були значно більшими за сили сандомирського князя. Утвердження князя в Галичі залежало передусім від галицького боярства. Але інформація Кадлубка дає змогу припускати, що в поході на Галич із волинянами, можливо, йшли дружини сандомирського та мазовецького князів. З цього ж джерела маємо повідомлення і про бій під Галичем. Іван Крип'якевич звернув увагу, що партія прихильників Романа була численною і окремі бояри пішли за ним навіть в еміграцію після першої невдалої спроби (Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 110). Але, напевно, не менш численною була і партія його противників. Від Кадлубка походить також інформація про репресії Романа стосовно галицького боярства (*Mistrza Wincentego kronika polska*. S. 440–441).

¹²⁹ Деталі дискусії див.: Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 277–292.

¹³⁰ Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. S. 15–16; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowska A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. S. 20; Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. Москва, 1989. С. 5.

¹³¹ Головко Олександр звернув увагу на Завихвост як традиційне місце переправ через Віслу протягом середніх віків і ранньомодерної доби. На жаль, локалізація переправи досі не встановлена через часті зміни русла ріки. (Головко А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях... С. 88; Головко А. Останній похід князя Романа Мстиславича. С. 38). Ці зміни на початку XIX ст. навіть зруйнували рештки старого замку (*Wąsowiczówna T. Wczesnośredniowieczny przeprawy przez środkową Wisłę. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 1957. Т. 5. S. 439–447).

¹³² Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 291–292.

Спочатку Лешко Білий став опікуватися волинськими князями. Взимку 1207 р. краківський князь з честю прийняв вдову Романа з синами, які втратили свої володіння, залишив при дворі княгиню Єфросинію з юним Васильком Романовичем і відправив Данила Романовича з пестуном Мирославом до угорського двору разом зі своїм послом В'ячеславом Лисим¹³³. Восени 1207 р., коли між Ігоревичами, які зайняли галицький та володимирський престолі, почалися чвари, волинські князі самі звернулися до польських сусідів. Лешко Білий з братом Конрадом та белзьким князем Олександром Всеволодовичем без особливих зусиль зайняли Володимир і захопили в полон князя Святослава Ігоревича. Літописець зафіксував, що польські князі на прохання Олександра Всеволодовича зупинили польських мародерів, які намагалися ввірватися до собору св. Богородиці, навіть вбиваючи двох своїх воїнів («возбыста Лахы своа»¹³⁴). Війська Інгваря та Мстислава Ярославичів, судячи з літопису, підійшли вже після того, як володимирці впустили союзників до міста. Наступним спільним кроком польсько-волинського війська був розгром і взяття в полон пінського князя Володимира Святополковича¹³⁵, який, схоже, пробував скористатися проблемами волинських князів, можливо, виступаючи союзником Ігоревичів. За ініціативою Лешка Білого Володимир отримав Олександр Всеволодович, а Василько з матір'ю дістали Берестейське князівство¹³⁶. У цій ситуації сюзерен Волині луцький князь Інгвар Ярославич поспішив укласти союзну угоду з Лешком Білим, скріплену шлюбом краківського князя з Гремиславою Інгварівною¹³⁷. Спочатку Інгвар Ярославич сам спробував утвердитись у Володимирі, але невдовзі погодився на передачу князівства Олександрові Всеволодовичу за умови передачі Белзького князівства Василькові Романовичу. При цьому Олександр Всеволодович виділив братові Всеволоду уділ у Червені і забрав собі Угровськ, Стовл, Комов і Верещин з раніше виділеного Василькові Берестейського князівства¹³⁸.

Після повернення Ігоревичів у Галицьку землю була укладена польсько-галицька угода 1209 р., скріплена шлюбом мазовецького князя Конрада, молодшого брата Лешка Білого, з Агафією, дочкою перемишльського князя Святослава Ігоревича¹³⁹.

¹³³ Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 292–293.

¹³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 720.

¹³⁵ Там само. Стб. 720.

¹³⁶ Там само. Стб. 720–721.

¹³⁷ Там само. Стб. 720. Детальний аналіз джерел та поглядів істориків із цієї проблеми здійснили Освальд Бальцер (Balzer O. *Genealogia Piastów*. II wyd. S. 462–465), з чим погодилися Казимир Ясінський (Jasiński K. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. Poznań; Wrocław, 2001. S. 26–29) та Генрік Самсонович (Samsonowicz H. *Konrad Mazowiecki (1187/88–31.VIII.1247)*. Kraków, 2008. S. 50). Гіпотеза про одруження Лешка Білого з дочкою колишнього новгородського князя Ярослава Володимировича, який до 1207 р., напевно, вже помер, а від початку XIII ст. не мав жодного уділу (при цьому Лешко мав розлучитися з дочкою Інгваря Ярославича) не опирається на переконливі аргументи (Dąbrowski D. *Dwa ruski małżeństwa Leszka Białego. Karta z dziejów Rusi halicko-włodzimierskiej i stosunków polsko-ruskich w początkach XIII w.* *Roczniki Historyczne*. Warszawa, 2006. T. 72. S. 67–93).

¹³⁸ Ипатьевская летопись. С. 721.

¹³⁹ *Katalogi biskupów krakowskich. Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1878. T. 3. S. 357. Віднесення цього шлюбу до 1207 р. (Balzer O. *Genealogia Piastów*. II wyd. S. 469–479; Samsonowicz H. *Konrad Mazowiecki (1187/88–31.VIII.1247)*. Kraków, 2008. S. 50), яке ґрунтується на хибних хронології Галицько-Волинського літопису, не може бути

Але коли у 1211 р. у відповідь на репресії Ігоревичів галицьке боярство звернулося до угорського короля з проханням підтримати Данила Романовича і потужне угорське військо, очолене палатином Потом, з яким йшли галицькі бояри-емігранти, підійшло до Перемишля, поляки не допомогли князеві Святославу Ігоревичу. Його схопили перемишляни і видали угорцям. Військо рушило до Звенигорода на Білці, куди вже підходила белзька дружина Василька Романовича з боярами Вячеславом Товстим, Мирославом, Дем'яном та Воротиславом, володимирська дружина Олександра Всеволодовича, червенська дружина Всеволода Всеволодовича, луцька, дорогобузька і шумська дружини. Підійшло і польське військо, очолене Суліславом Бернатовичем¹⁴⁰. Напевно, поляки також були на коронаційних торжествах Данила Романовича, які відбувалися в Успенському соборі у Галичі.

Після повернення Данила Романовича до Галича відбулися деякі зміни на Волині, ініціатором яких виступив краківський князь Лешко Білий. Після його походу до Белзу князівство знову було передане Олександрові Всеволодовичу, а Василько Романович переміщений на Східну Волинь до Кам'янця на Случі на східній окраїні Володимирського князівства¹⁴¹. Польські історики, покликаючись на угорсько-польську угоду, укладену під Володимиром, за якою нібито Галицька земля відходила до сфери впливу угорського короля, а Волинська земля – краківського князя¹⁴², вважають, що на її підставі Лешко Білий вважав волинських князів за своїх васалів і розпоряджався їхніми уділами. Але жодних доказів існування Володимирської угоди немає. Угорський король Андрій II керувався спочатку угодою 1204 р. з покійним Романом Мстиславичем, яка передбачала опікунство, а потім, прийнявши відповідний титул, розпочав реалізацію планів угорсько-галицької унії на кшталт угорсько-хорватської унії. Якщо де-факто обидві сторони погоджувалися на поділ сфер впливу, то підстав для твердження про закріплення подібного поділу в міжнародній угоді до Спіша немає. Краківський князь Лешко Білий, подібно до Романа Мстиславича, який колись, допомігши Казимировичам, вважав, що це дає йому підстави розглядати їх під своїм покровительством, теж намагався допомогти Романовичам, зберігаючи над ними своєрідний протекторат. Погоджуюся, що саме за передачу Белзу Олександрові Всеволодовичу Лешек отримав від нього Угровськ, Верещин, Стів і Комов¹⁴³, укріпивши свої позиції на бузькому кордоні. Сам же Олександр мав віддати Василькові дещо більший уділ, що він і зробив невдовзі, відмовившись на користь Романовичів під тиском Лешка від Тихомля і Перемиля¹⁴⁴.

Після утвердження в Галичі боярського князя Володислава Кормильчича Лешко Білий, прийнявши перед цим Данила Романовича з матір'ю «с великою чт'ю»¹⁴⁵,

прийнятним. Зрозуміло, що раніше 1209 і пізніше 1211 р. цей шлюб не мав би жодного сенсу з погляду політичної доцільності (Jasiński K. *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. Poznań; Wrocław, 2001. S. 36–37).

¹⁴⁰Ипатьевская летопись. Стб. 725.

¹⁴¹Там само. Стб. 728–729.

¹⁴²Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Kraków, 2012. S. 50.

¹⁴³Ibid. S. 77.

¹⁴⁴Ипатьевская летопись. Стб. 730.

¹⁴⁵Там само. Стб. 729. Думаю, що Данило Романович з княгинею Єфросинією прибули до Кракова безпосередньо з табору на Латориці біля Требішова, коли Андрій II швидким маршем рушив до своєї столиці, а Владислав Кормильчич, не менш швидким

тобто і далі визнаючи його галицьким князем, кинувся допомагати Романовичам. У 1213 р. військо Лешка з волинськими дружинами Данила і Василька Романовичів (у яких зібралися всі головні волинські бояри), пересопницького князя Мстислава Ярославовича, володимирського князя Олександра Всеволодовича та белзького князя Всеволода Всеволодовича рушило на Володислава Кормильчича. «Боярський» князь залишив братів обороняти Галич, а сам з найманими загонами угорців та чехів зустрівся з волинянами на р. Боброк (десь у районі нинішньої Бібрки). Його військо було розбите, але Галич вистояв¹⁴⁶. Так само не дали результатів облоги інших галицьких міст, зокрема Теревовлі, Маклекова і Збаража. Здобути вдалося лише один Биковен¹⁴⁷. Боярський лідер Володислав Кормильчич виявився непоганим князем, зумівши вистояти проти сусідів¹⁴⁸. Галицьке боярство і містичі його підтримали.

Спільська угода і другий етап боротьби за спадщину Романа Мстиславича (1214–1238). Приборкавши баронську опозицію, угорський король Андрій II, який ще на початку боротьби за Романову спадщину, підтримуючи Данила Романовича, поспішив додати до свого титулу rex Galiciae et Lodomerie, був готовий до радикальніших дій. Приклад Володислава Кормильчича показав йому, що галицькі барони зовсім не лояльніші від угорських чи хорватських. Просто окупувати Галицьку і Волинські землі нереально, потрібна унія на зразок угорсько-хорватської з Арпадом на престолі. Завадити цим планам міг Лешко Білий, який все активніше втручався у галицькі та волинські справи. Влітку 1214 р. Андрій II продемонстрував свою силу, рушивши з військом на Краківське князівство¹⁴⁹. Ймовірно, це була проста імітація походу, аби змусити краківського князя до зміни політичного курсу і пошуків компромісу. Лешко Білий та його оточення правильно оцінили ситуацію. До угорського короля виїхало посольство, очолене воєводою Пакославом Лестковичем Старим¹⁵⁰.

маршем, – до їхньої, найнявши для певності частину угорського війська. У цих умовах падіння дисципліни та хаосу не було жоднісінького сенсу їхати з королем, доля якого несподівано стала невизначеною, як і не було сенсу їхати до Галича. Лишався єдиний союзник – Лешко Білий. Те, що мати пізніше «відпросила» у короля Данила Романовича, з області здогадок. Вже після того, як він опанував ситуацію в Угорщині, йому не було сенсу відпускати Данила Романовича.

¹⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 730.

¹⁴⁷ Місто знаходилося на урочищі Ченче поблизу с. Буківна Тлумацького р-ну Тернопільської обл. (Томенчук Б., Филипчук М. Буківна – літописний Биковен на Дністрі. Другий археологічний шар VIII–XXI ст. Івано-Франківськ, 2001; Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ, 2006. С. 92).

¹⁴⁸ Майоров А. Галицко-Волынская Русь. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 408–410; Петрик А. До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2001. Вип. 5. С. 29–45; Петрик А. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі. *Там само*. Дрогобич, 2002. Вип. 6. С. 105–117; Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави. *Там само*. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 181–193; Мазур О. Володислав Кормильчич: щях до княжого столу. *Там само*. Дрогобич, 2002. Вип. 6. С. 118–129; Драбчук Іван. Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Галич, 2008. С. 135–148.

¹⁴⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 730.

¹⁵⁰ Bieniak J. Pakosław Stary. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1980. Т. 25. С. 38–42; Лихачева Ольга. Комментарии. *Памятники литературы Древней Руси. XIII век*. Москва, 1981. С. 249, 545; Bartnicki M. Elita księstwa Krakowsko-Sandomierskiego wobec stosunków

Результатом діяльності цього посольства була особиста зустріч у Спіші восени 1214 р. короля Андрія II з краківським князем Лешком Білим, на якій сформували компромісне вирішення проблеми Романової спадщини. П'ятирічний Калман, син короля Андрія II, мав бути коронований як галицький король, скріпивши угорсько-польський союз шлюбом із трирічною Саломеєю, донькою Лешка Білого і внучатою племінницею Романа Мстиславовича. До Лешка Білого мало відійти Перемишльське князівство з Любачевською волостю, а до Данила Романовича – Володимир¹⁵¹.

Калмана коронували в Галичі у 1215 р. Не покладаючись тільки на проугорську партію і задоволення амбіцій галицького боярства від піднесення статусу їхнього князівства до королівства, Андрій II забезпечив панування свого сина сильним угорським гарнізоном. Угорський король звернувся до папи з проханням, аби той уповноважив естергомського архієпископа коронувати Калмана, в такий спосіб легітимізуючи для сина титул *галицького короля*¹⁵². Від імені Калмана було послано грамоти до папи Інокентія III із запевненнями, що населення Галицької землі прийме унію з Римом і вишле своїх єпископів на собор¹⁵³. Лешко Білий отримав Перемишльське князівство, а Романовичі – гарантовану конфронтацію з Олександром Всеволодовичем та його братом Всеволодом.

Але угорці надто швидко відчували себе господарями. Галицькі бояри, яких тепер очолив Судислав¹⁵⁴, звичайно, не були задоволені розчленуванням їхньої

z księstwami ruskimi w XIII wieku. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 15–19; Головка О. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Білого та її наслідки. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2013. Вип. 12. С. 131.

¹⁵¹Ипатьевская летопись. С. 730–731; Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. S. 41–44; Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów and polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. S. 24; Rhode G. Die Ostgrenze Polens: Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und deistige Auswirkung. Köln; Graz, 1955. Bd. 1. Im Mittelalter bis zum Jahre 1401. S. 106–107; Font M. II. András orosz politikája és hadjáratai. *Századok*. Évf. 125. 1991. H. 1–2. S. 107–144; Font M. On the Frontiers of West and East: The Hungarian Kingdom and the Galisian Principality between the Eleventh and Thirteenth Centurie. *Annual of Medieval Studies at Central European University* / ed. K. Sende, M. Sebök. Budapest, 2000. S. 171–180; Klatý M. Uhri, Uhorsko a Spiš v haličskej kronikárskej tradícii: Kultúrno-antropologická analýza Haličsko-volynského letopisu. *Terra Scepusiensis: Stan bádania o dejinách Spiša*. Levoča; Wrocław, 2003. S. 251–268; Homza M. Spiš v období haličských výprav Ondreja II. *Historia Scepusii*. Bratislava; Kraków, 2009. Vol. 1. S. 146–148; Головка О. Політика королівства Угорщини щодо Південно-Західної Русі в першій половині XIII ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2006. Вип. 15. С. 153–171; Головка О. Східна політика угорського короля Андрія II (перша третина XIII ст.). *Україно-угорські етуди*. Львів, 2010. Вип. 1. С. 120–141; Головка О. Спішська угода 1214 р. С. 127–147.

¹⁵²Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Pest, 1857. Vol. 1. H. 1; Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis / ed. A. Theiner. Romae, 1859. Vol. 1. Nr. 65; Kodex diplomaticus Arpadianus continuatus / ed. G. Wenzel. Pest, 1864. T. 4. Nr. 227; Droba L. Stosunki Leszka Białego. S. 463, 475; Balzer O. Skarbiec i Archiwum koronne w dobie przedjagiellońskiej. Kraków, 1917. S. 558; Bálint H, Szekfü Gyla. Magyar történet. Budapest, 1935. T. 3. S. 31–40.

¹⁵³Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. С. 116–117.

¹⁵⁴В історичній літературі ще досі ототожнюють галицького боярина Судислава з сандомирським каштеляном Суліславом Бернатовичем: Font M. II András király politikája és hadjáratai. *Századok*. Évf. 125. 199. 123; Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. S. 200; Бура Харди. Наследники Кијева између краљевске круне

землі, а ще більше спробами накинути їм церковну унію. Частина з них мала феоди у Перемишльській землі, які не збиралася нікому віддавати. Галицьке боярство навіть обложило короля Калмана у його резиденції¹⁵⁵. Намагаючись зміцнити становище сина, Андрій II прислухався до них і відібрав у польського князя неочікувано переданий йому Перемишль. Це відразу стало поштовхом для ліквідації Спішської угоди¹⁵⁶. Галицькі бояри використали і промахи угорців у релігійному питанні, передусім їхні намагання забезпечити участь галицької делегації на соборі Католицької Церкви, який відбувся у листопаді 1215 р. Наперед запевнивши папу Інокентія III у бажанні населення *Галицького королівства* повернутися в лоно Католицької Церкви, вони так само заздалегідь готували реляції щодо втілення цих прагнень. Зіткнувшись з дійсністю, король Андрій II як реальний політик поспішив піти на поступки боярським лідерам, що єдине могло зупинити війну, яку б негайно підтримали руські князі. Виправдовуючись перед папою, Андрій II сподівався виправдатися і перед Лешком Білим. Зрештою Перемишль відійшов не до угорської корони, а залишився в їхніх дітей – галицьких королів.

Але Лешко Білий затаїв образ на свата і звернувся до ще одного спадкоємця, чий права до галицької спадщини були легітимними, але можливості не відповідали цим правам. Незначний торопечський князь з наймолодшої гілки смоленських Мономаховичів у 1205 р., звичайно, не міг мріяти подолати опір інших шукачів галицької спадщини, але після знаменитої Липицької перемоги 1216 р. уже новгородський князь Мстислав Удатний був відомий усій Русі. У Києві сидів його двоюрідний брат Мстислав Романович із тієї ж смоленської династії. За таких обставин реальним видавався розрахунок на перемогу. З київською допомогою Мстислав Удатний підійшов до Галича і під його стінами розгромив військо Калмана. Юний галицький король із воєводою Бенедиктом Лисим та боярином Судиславом (який останнім часом готовий був звернутися до Данила Романовича) втекли до Угорщини, а Мстислав Удатний наприкінці 1218 р. став галицьким князем¹⁵⁷. Права Мстислава Мстиславовича як онука Ярослава Осмомисла сумніву не підлягали.

и татарскогo ярма: студія о державно-правном положаян Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264 године. Нови Сад, 2002. С. 127. Однак глибший аналіз джерел це ототожнення спростовує: Droba L. Stosunki Leszka Białego. S. 390; Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza: próba rekonstrukcji. Poznań, 1983. S. 45; Головка О. Корона Данила Галицького. С. 559. Більше підстав вважати боярина Судислава вихідцем зі словацького нобілітету: Волошук М. До питання про етнічне та соціальне походження Судислава (Бернатовича?). *Прикарпатський вісник НТШ*. 2008. № 1 (1). С. 127–145; Волошук М. Судислав de genere ludan: спроба генеалогічно-біографічної реконструкції. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. 260, кн. 1. С. 257–273.

¹⁵⁵ Codex diplomaticus Arpadianus continiator. Árpádkori új okmánytár / ed. G. Wenzel. Budapest, 1867. Н. 227. Р. 374.

¹⁵⁶ Зрозуміло, Людвіг Дроба помилявся, вважаючи, що причиною цих заходів Андрія II була передача Володимира Даниловичу Романовичу (Droba L. Stosunki Leszka Białego. S. 47), адже її передбачала сама домовленість у Спіші. Цей крок якраз влаштовував усі сторони.

¹⁵⁷ Новгородская первая летопись старшого и младшего извода / с предисловием и под. ред. А. Н. Насонова. Москва; Ленинград, 1950. С. 260–261; Головка О. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 98–115.

Вдова Романа та її оточення поспішили скріпити союз із новим галицьким князем шлюбом Данила Романовича з його донькою Анною¹⁵⁸.

Стосунки між тестем і зятем відразу ж не склалися¹⁵⁹. Мстислава не влаштуувала конфронтація зятя з союзними йому польськими князями, а Данило, так і не дочекавшись допомоги від тестя, в ході військових дій 1219–1220 рр. повернув собі Берестя, Угровеськ, Вершин, Стовп, Комов і все порубіжжя, контрольоване поляками. Весною 1220 р. його воєводи Гаврило Душилович, Семен Олуйович і Василько Гаврилович перемогли поляків у битві при річці Суха Дорогва і переслідували їх аж до Вепра. Одночасно у польські землі вторгнулися союзні Данилові литовські князі¹⁶⁰. Лешко Білий запідозрив Мстислава Удатного в допомозі Данилові і підштовхнув угорців до вторгнення¹⁶¹. Польські війська підтримали це вторгнення, але діяли не дуже активно. Мстислав Удатний спочатку залишив Галич, але, отримавши допомогу від тестя – половецького хана Котяна, 24 березня 1221 р. поблизу Галича розгромив військо бана Фільнія¹⁶². Невдовзі обложені в Крилосі угорці здалися і полоненого короля Калмана відвезли до Торчеська.

Лешко Білий відразу ж виступив ініціатором переговорів, виславши до Данила Романовича своїх послів Держислава Абрамовича та Флоріана Войцеховича. З волинського боку переговори вів тисяцький Дем'ян¹⁶³. Правдоподібно, однією з умов цього миру стала відмова поляків від підтримки белзького князя Олександра Всеволодовича. Відразу після укладення миру 1222 р. волинські війська здобули Червен та Белз. Олександр Всеволодовича врятувало тільки втручання Мстислава

¹⁵⁸Ипатьевская летопись. С. 732.

¹⁵⁹Волинські автори Галицько-Волинського літопису подали блискучого полководця Мстислава Удатного недалеким політиком, цілком залежним від нашіптування оточення. За ними пішла й більшість дослідників цього періоду (за винятком, мабуть, тільки Олександра Головка), забуваючи, що як галицький князь Мстислав Удатний мусив оберігати передусім власні інтереси. Маючи досвід спілкування з новгородським боярством, яке теж володіло спадковими ленами і ділило владу зі своїми князями, він мусив враховувати також інтереси галицьких бояр, від яких залежала міць його влади. І ці інтереси не завжди збігалися з інтересами його зятя Данила Романовича. Крім іншого, Мстислав Удатний мусив орієнтуватися на союз із Лешком Білим, не маючи сумнівів, що угорці не відмовилися від намірів повернути галицький престол Калману. А Єфросинія з синами зосередили увагу на відвоюванні прикордонних земель, які захопив Лешко Білий. Потрібно було повернути собі статус найсильніших волинських князів до того часу, коли Данило успадкує за Мстиславом Галич. Вони також розраховували на беззастережну допомогу Мстислава у всіх своїх заходах. Мстислав же розглядав зятя радше як васала. Зачіпки Данила Романовича з поляками виводили його з себе, бо підривали основи його політики і грозили розірвати союз з краківським князем. Все це не могло не хвилювати і лідерів галицького боярства, яких тоді влаштовував Мстислав Удатний. Їм теж потрібний був союз з поляками. Виглядає, що саме галицьке боярство підштовхнуло волинських бояр до демаршу, який змусив Єфросинію піти у монастир. Характерно, що це відбулося відразу ж після укладення союзу угоди з литовськими князями у 1219 р., спрямованої, як засвідчили наступні події, проти поляків.

¹⁶⁰Ипатьевская летопись. Стб. 736.

¹⁶¹Там само. Стб. 733.

¹⁶²Там само. Стб. 737.

¹⁶³Там само. Стб. 739.

Удатного. Галицький князь пішов на зближення з Угорщиною¹⁶⁴, яка відмовилася від претензій на Галицьке королівство. Угоду скріпили шлюбом його доньки з молодшим сином Андрія II – герцогом Андрієм. Ватиканські документи свідчать, що галицький князь, не маючи на цей час спадкоємців по мечу, пообіцяв віддати зятеві Галич¹⁶⁵.

Такий крок привів до зближення Данила Романовича з Лешком Білим і його братом Конрадом. Поступово почав відроджуватися волинсько-польський союз. Битва на Калці, де руські князі у 1223 р. отримали страшну поразку, похитнула позиції Мстислава Удатного, який виступив ініціатором цього походу. Данило Романович відразу ж спробував повернути васалітет белзького князя. Отримавши допомогу від поляків, у 1224 р. він знову обложив Белз. Романовичам допомагали також решта волинських князів. Мстислав Мстиславич знову підтримав белзького князя. За посередництва польських князів тисяцький Дем'ян та двірський Андрій уклали з галицьким і белзьким князями перемир'я¹⁶⁶.

Але Олександр Всеволодович і власне оточення продовжували переконувати Мстислава Удатного про наміри зятя Данила в союзі з поляками силою повернути собі Галицьку землю. Мстислав Удатний відверто продемонстрував свої наміри, передавши угорському зятеві герцогу Андрію Перемишльське князівство, а сам спровадив на Волинь половців хана Котяна та київську рать Володимира Рюриковича. Белзький князь відразу ж послав свого воєводу Яна, який повинен був схилити Мстислава Удатного приєднатися до цих військ, переконуючи галицького князя у польсько-волинській змові і намірах змовників його вбити. Мстислав не піддався на цю провокацію, але перемишльський князь Андрій легко повірив своєму боярину Семенку Черному і втік з Перемишля.

Взимку 1226 р. король Андрій II з угорським військом прибув до Перемишля, який здався без бою. Напевно, король повернувся до ідеї відновлення королівства Калмана, бо польські війська на чолі з воєводою Пакославом виступили йому на допомогу. Але ранній розлив Дністра не дав змоги угорсько-польському війську переправитися. Король зупинився у Звенигороді на Білці, а його військо, потерпівши невдачу під Крем'янцем, невдовзі завершило назад. Мстислав Удатний, підійшовши з Галича, розбив угорців під Звенигородом. Після загибелі свого воєводи Мартина король розпочав відступ. Волинські полки Данила і Василька Романовичів з галицьким воєводою Глібом Зеремійовичем підійшли до Городка, не дозволивши полякам підійти на допомогу угорському королю, який відступав із Галицької землі¹⁶⁷. Щоправда, польські князі теж особливо не спішили, вичікуючи, як розгорнуться події. Можливо, вони мали інформацію про переговори, ініціативу яких літописець приписав галицькому боярству. Мстислав Удатний несподівано віддав всю Галицьку землю (залишивши собі тільки Пониззя) другому зятеві, герцогу

¹⁶⁴ Уступка короля Андрія II угорському нобілітету у вигляді Золотої булли, безперечно, підштовхнула Судислава і галицьких бояр. Радники Мстислава Удатного почали працювати над зближенням князя з Угорщиною. Мстислав досягнув нарешті згоди з верхівкою боярства, він перебував на вершині слави й домовленість з Угорщиною його повністю влаштовувала.

¹⁶⁵ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis* / ed. A. Theiner. Romae, 1859. Vol. 1. Nr. 65.

¹⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 745–746.

¹⁶⁷ Там само. Стб. 748–750.

Андрію. Андрій став галицьким князем, а фактична влада зосередилася в руках боярської олігархії на чолі з Судиславом.

Луцька проблема¹⁶⁸ та загибель Лешка Білого¹⁶⁹ не дали змоги Данилові Романовичу відреагувати на ці події. Далі склався тісний волинсько-мазовецький союз. У 1229 р. військо Данила Романовича разом з Конрадом Мазовецьким облягало Каліш¹⁷⁰. У 1231 р. протистояння Конрада з краківським князем Генріхом Бородатим загострилося¹⁷¹ і цей союз став ще тіснішим. Він тривав до 1235 р., коли Конрад прогнав каштеляна Пакослава, який втік на Волинь, захопив Сандомир, посадивши в ньому свого сина Болеслава, а Гремиславу Інгварівну змусив виїхати до Вісліци. Після деякого вагання він все ж визнав за Болеславом Сором'язливим, сином Лешка Білого, право на краківський престол, але затримав частину Сандомирського князівства¹⁷². Конрад приєднався до антиволинської коаліції, організованої новим галицьким князем Михайлом Всеволодовичем, і захопив Дорогичин¹⁷³. Подальший

¹⁶⁸ У 1227 р. в Луцьку помер князь Іван Мстиславович, опікуном якого за заповітом батька Мстислава Німого був Данило Романович. Князь Ярослав Інгваревич, розраховуючи на допомогу Лешка Білого, одруженого з його рідною сестрою Гремиславою, негайно зайняв Луцьк, яким колись володів його батько. Пінські князі, можливо, заохочені ним, зайняли Чорторийськ. Белзький князь Олександр Всеволодович завжди був готовий виступити проти Романовичів. Однак Данило Романович відреагував блискавично. Наприкінці 1227 р. волинські війська на чолі з двірським Андрієм, боярами В'ячеславом Товстим, Гаврилом Душиловичем та Іваном Михалковичем виступили до Луцька. Ярослав Інгваревич із сім'єю потрапив у полон, визнав себе васалом Данила і отримав Перемиль, а потім Меджибіж (Іпатівська летопись. Стб. 753), тобто Болохівську землю, з часів Романа Мстиславича підконтрольну волинським князям. Луцьк та Пересопницю Данило передав братові Василькові, залишивши за ним і Берестейське князівство. Волинське військо 26 березня 1228 р. здобуло Чорторийськ. Пінські князі, які перебували у місті, здалися.

¹⁶⁹ Лешко Білий був захоплений боротьбою проти познанського князя Владислава Одонича. У Гонсаві він зустрівся зі своїм союзником сілезьким князем Генріхом Бородатим. Саме 14 листопада 1227 р. Лешко Білий і Генріх Бородатий парилися в лазні. Несподівано на Гонсаву напало військо гданського князя Святоплука II, сестра якого Ядвіга була дружиною Владислава Одонича. Важкопораненого Генріха врятувала самопожертва одного з його лицарів. Лешко добіг до коня і кинувся втікати. Його наздогнали і вбили. Гремислава Інгварівна, яка з синами знайшла притулок у молодшого брата покійного чоловіка – мазовецького князя Конрада, сама прислала до Данила Романовича прохання про допомогу (Karczewski D. W sprawie pochodzenia Jadwigi, pięwszej żony księcia kujawska Kazimierza Konradowica. *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów* / red. K. Zielińska-Melkowska. Toruń, 1997. S. 235–240; Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. Poznań; Wrocław, 2001. S. 26–27; Pelczar S. Władysław Odonic. Książę wielkopolski, wygnaniec i protektor kościoła (ok. 1190–1239). Kraków, 2018. 324 s.).

¹⁷⁰ Іпатівська летопись. Стб. 757.

¹⁷¹ Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki (1187/88–31 VIII 1247). Kraków, 2008. S. 79–82.

¹⁷² Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси. Москва, 1950. С. 210.

¹⁷³ Конрад надав місто Дорогичин, яке йому не належало (Матузова В., Назарова Е. Кре-стноносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: тексты, перевод, комментарий. Москва, 2002. С. 352), лицарям організованого ним Добжинського Ордену (Polkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestji krzyżackiej. *Roczniki Historyczne*. 1926. T. 2. S. 204–208; Włodarski B. Polska i Ruś. S. 113; Hubert Nowak Zenon. Milites Christi de Prussia. Der Orden von Dobrin und seine Stellung in der preussischen Mission. *Die geistlichen Ritterorden Europas* / ed. J. Fleckenstein, M. Hellman. Sigmaringen, 1980. S. 348, 350–351; Szymczak J. Udział synów Konrada I w realizacji jego planów politycznych. *Rocznik Łódzki*. 1980. T. 20 (23). S. 25; Головка А. Древняя Русь и Польша. С. 98–99; Головка А. Побужья.

його наступ волинське військо зупинило на р. Вепр¹⁷⁴. Данило Романович повернув Дорогичин («Веснѣ же бывши поидоста на Ѧтвезѣ и приидоста Берестю рѣкамъ наводнившимса и не возмогта ити на Ѧтвазѣ. Данилови рекъшоу не лѣпо естъ держаты наше вѣчины крижевникомъ Тепличемъ рекомымъ Соломоничемъ. И поидоста на нѣ в силѣ тажъцѣ приаста гра мѣа марта, старѣишиноу ихъ Броуна аша и во изоимаша и возвратиса Володимѣрь»¹⁷⁵) у березні 1238 р.¹⁷⁶. Напевно, має рацію Олександр Головка, полемізуючи з Олександром Масаном, який зводить дорогичинський конфлікт до малозначущого епізоду¹⁷⁷. Немає підстав вважати Дорогичин слабоукріпленим містом, хоча самої битви під стінами міста, а тим більше штурму, справді не було. Невелике військо добжинських братів з їхнім магістром

С. 59–76; Головка А. Корона Данила Галицького. С. 308–313; Головка А. Хрестоносці у пруській Прибалтиці. С. 45–46; Goliński M. Uposażenie i organizacja zakonu templariuszy w Polsce do 1241 roku. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1991. Zesz. 1. S. 16–17; Powerski J. Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski. Malbork, 1996. T. 1. S. 15; Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu. 2006. S. 62, 111–112, 198–199; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin, 2005. S. 154–155; Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki. Kraków, 2008. S. 67. – «milites Christi fratres in Dobrin»; Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego. Toruń, 1971. S. 30), які визнали себе васалами мазовецького князя Конрада, обіцяючи не переходити під владу інших володарів (Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. Varsaviae, 1919. T. 1 / ed. E. Kochanowski. Nr 366. P. 421). У 1235 р. орден, який нараховував усього 16 лицарів (Шавелева Н. Прусский вопрос в политике Даниила Галицкого. *Древнейшие государства Восточной Европы*. Москва, 1991. С. 253), було інкорпоровано до Тевтонського ордену і мазовецькому князю лише через суд вдалося повернути Добжин з округою. Папа Григорій IX 12 січня 1236 р. затвердив відповідну угоду з тевтонцями. Конрад не був цим задоволений і прийняв групу лицарів на чолі з магістром Бруно, які не захотіли об'єднатися з тевтонцями (Головка Олександр. Хрестоносці у пруській Прибалтиці. С. 44–45), надавши їм 8 березня 1237 р. волинське місто Дорогичин з округою, при тому грамота не полишає сумнівів, про кого йшлося: «ordinis militum Christi domus quondam Dobrinensis» («...з ордену лицарів Христових, колись дому Добжинського») (Матузова В., Назарова Е. Крестоносцы и Русь. С. 353–354). Навряд чи добжинці штурмували Дорогичин. Радше місцеве боярство домовилося з Конрадом у 1235 р. під час великої скрути Романовичів.

¹⁷⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 775–776.

¹⁷⁵ Там само. Стб. 776.

¹⁷⁶ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1901. Т. 41. С. 37, 71; Włodarski B. Polska i Ruś, 113; Ждан М. Романовичі і німецький хрестоносний Орден. *Український історик*. 1974. № 34 (39–40). С. 54–68; Головка А. Древня Русь і Польща. С. 99; Головка А. Побужжя. С. 59–76; Головка А. Корона Данила Галицького. С. 308–313; Головка А. Хрестоносці у пруській Прибалтиці (20-і – 30-і роки XIII ст.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 5–47; Szczawelewa N. Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego. *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyki od XIII do połowy XVI wieku*. Toruń, 1990. S. 52–53; Котляр М. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом. *Середньовічна Україна*. Київ, 1996. С. 17–28; Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem. S. 111–112; Бура Харди. Наследники Кијева измежу краљвске круне и татарског јарма: студиа о државно-правном положају Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године. Нови Сад, 2002. С. 158; Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів, 2008. С. 66. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). *Biografia polityczna*. Kraków, 2002. S. 202–203.

¹⁷⁷ Головка О. Корона Данила Галицького. С. 312–313.

(на той час десяток братів із кількома десятками зброєносців і слуг) просто склало зброю¹⁷⁸, проте невдовзі їх відпустили. У червні 1240 р. десять з цих братів були записані в акті продажу цистеріанському монастирю Зонненкампф фільварку Зеллін¹⁷⁹ – їхні імена збігаються з іменами добжинських лицарів з документів 1220–30-х років¹⁸⁰. Простежити дальшу долю колишніх добжинських лицарів важко¹⁸¹.

У 1238 р. перемогою Данила Романовича нарешті завершилася боротьба за Галицьку спадщину.

Данило Романович: роки союзу. Фактично 1239–1264 рр. були періодом союзних стосунків з польськими князями. У 1241 р., повертаючись з Угорщини через Бардіїв, Данило Романович дістався Сандомира, звідки перебрався до Мазовії, де князь Болеслав Конрадівич надав [сюзерени можуть тільки надавати лени, а не вділювати] йому Вишеград¹⁸².

¹⁷⁸Preussisches Urkunderbuch / ed. I. Philippi. Königsberg, 1882. Nr. 126. T. 1.

¹⁷⁹Масан О. Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року. *Питання стародавньої історії, археології й етнографії*. Чернівці, 1996. Вип. 2. С. 59.

¹⁸⁰Масан О. Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 року. *Питання стародавньої історії, археології й етнографії*. Чернівці, 1996. Вип. 1. С. 46.

¹⁸¹Вони розбрелися по формаціях іоанітів, тамплієрів і тевтонців (Kętrzyński W. O powołaniu krzyżaków przez księcia Konrada. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Widział historyczno-filozoficzny*. Kraków, 1903. T. 20, zes. 45. S. 123; Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki. S. 66–67). Вони також могли стати основою нового ордену, організованого в Празі для опіки над хворими – брати цього ордену теж носили на плащах хрест із червоною зіркою (Масан О. Данило Романович і лицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці, 2008. Вип. 2 (28). С. 137–149). Рештки добжинських братів із різних формацій хрестоносців загинули у битві з монголами біля Легниці 9 квітня 1241 р. (Semkowicz A. Krytyczny rozbiór «Dziejów Polski» Jana Długosza (do roku 1384). Kraków, 1887. S. 11–13; Polkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. S. 178; Zatorski W. Pierwszy najazd Mongołów na polskię w roku 1240–1241. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 1937. T. 9. S. 175–237; Krakowski S. Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. Warszawa, 1956. S. 142; Czechowicz K. Najazdy Tatarów na Polskę w XIII w. Proba syntezy. *Teki Historyczne*. 1969–1971. T. 16. S. 55–78; Matuszewski J. Relacja Długosza o najeździe tatarskim w 1241 roku. *Polskie zdania Legnickie*. Łódź, 1980. S. 75–77; Korta W. Najazd Mongołów na Polskę i jego legnicki epilog. Katowice, 1983. S. 116–135; Labuda G. Zaginiona kronika. S. 180; Olejnik K. Kilka uwag o bitwie pod Legnicą. *Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1981. T. 23. S. 49–64; Cetwiński M. Co wiemy o bitwie pod Legnicą. *Acta Universitatis Wratislavenensis*. Warszawa; Wrocław, 1985. S. 75–94; Mularczyk J. Mongołowie pod Legnicą. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1989. Nr. 80, zes. 1–2. S. 3–25; Maroń J. Koczownicy i rycerze. Najazd Mongołów na Polskę w 1241 roku na tle sztuki wojennej Europy XII i XIII wieku. Wrocław, 2001. 156 s.; Головка О. Корона Данила Галицького. С. 313; Головка О. Хрестоносці у пруській Прибалтиці. С. 46–47; Бахтин А. Орден братьев рыцарской службы Христу в Пруссии (Добжинский). URL: www.klgd.ru/city/history/almanac/a3_191.php?print=Y. (дата звернення: 05.05.2020). Інші версії, зокрема здобуття Дорогичина, який утримували тамплієри, у 1243 р. (Jusupović A. «Domus quondam Dobrinensis». *Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego*. *Zapiski Historyczne. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Wydział Nauk Historycznych*. Toruń, 2006. T. 71, zes. 1. S. 12–13; Майоров О. Коли й від кого князь Данило Романович відібрав Дорогичин? *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 7. С. 187–198) не виглядають переконливими (Войтович Л. Галич у політичному житті... С. 307–308).

¹⁸²Dymek B. Udzielne księstwo Mazowieckie 1247–1381: zarys dziejów. Warszawa, 1996. 82 s.; Teterycz-Puzio A. XIII-wieczni Piastowie mazowieccy – książęta nieudolni czy niedoceniani?

У 1245 р. угорський король Бела IV надав потужну військову підтримку своєму зятю Ростиславу Михайловичу й змусив іншого зятя, краківського князя Болеслава Сором'язливого, сина Лешка Білого та Гремислави Ингварівни, приєднатися до нього в боротьбі за галицький престол. Частина польських нобілів на чолі з сандомирським воєводою Флоріаном Войцеховичем Авданцем спершу виступила проти, але невдовзі змінила позицію. Мазовецький князь Конрад, навпаки, став на бік князя Данила Романовича. Його військо разом із військом литовського князя Міндовга підійти до вирішальної битви під Ярославом не встигло. У цій битві 17 серпня 1245 р. польське військо, очолене Болеславом Сором'язливим, займало лівий фланг війська претендента і протистояло волинському полку Василька Романовича¹⁸³. Це було останнє польсько-руське протистояння часів Данила Романовича.

У 1253 р. в чеському поході під час війни за Австрійську спадщину дружини краківського князя Болеслава Сором'язливого і його племінника ленчинського князя Лешка Чорного йшли разом з галицькими і волинськими військами¹⁸⁴.

Знаменно, що під час коронації Данила Романовича у Дорогичині на Різдво, 7 січня 1254 р.¹⁸⁵, були присутні разом з князями Васильком Романовичем і Левом Даниловичем мазовецький князь Земовит Конрадович¹⁸⁶ та краківський єпископ Ян Прандота¹⁸⁷.

Próba oceny. *Dziedzictwo książąt mazowieckich. Stan badań i postulaty badawcze* / red.: J. Grabowski, R. Mroczek, P. Mrozowski. Warszawa, 2019. S. 17–34; Grabowski J. *Poczet książąt i książęcych mazowieckich*. Kraków, 2019. S. 33–38.

¹⁸³ Ипатьевская летопись. Стб. 804–805.

¹⁸⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 827–828; Kosmova letopisu pokračovatele / vyd. J. Emler; prekl. V. V. Tomek. *Fontes rerum Bohemicarum*. Praha, 1874. T. 2316.

¹⁸⁵ Дату коронації дослідники відносять до пізньої осені 1253 р. (Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1901. Т. 41. С. 36–37; Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. Т. 1. С. 133–134; Włodarski B. Polska i Ruś. S. 143, 145; Флоря Б. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.). Санкт-Петербург, 2004. С. 165; Паславський І: Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. Львів, 2003. С. 70; Котляр Н. Галицько-Волинская летопись. *Текст. Комментарий. Исследование*. Санкт-Петербург, 2005. С. 294. Зими 1253/1254 р. (Хрусталёв Д. Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. Санкт-Петербург, 2012. С. 365) чи початку 1254 р. (Чубатий М. Західна Україна і Рим і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1917. Т. 123–124. С. 60; Пашуто В. Очерки. С. 259). Згідно з європейськими середньовічними традиціями, коронація володарів відбувалася виключно у святкові дні (Schaller H. M. Der heilige Tag als Termin mittelalterlicher Staatsakte. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*. 1974. Vol. 30, z. 1. S. 6). Вдячний О. Головку, який звернув мою увагу на цю обставину, що підтверджують відомі дати коронацій польських королів Пшемисла II, Владислава Локетка чи Казимира III (Jasiński K. *Rodowód pierwszych Piastów*. Warszawa; Wrocław, 1992. S. 82). Отже, можна з певністю віднести дату коронації на Різдво 7 січня 1254 р., яке тоді за Юліанським календарем збігалось у православних і католиків.

¹⁸⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 826–827.

¹⁸⁷ Dąbrowski D. Czy Jan Długosz pisząc siódmą księgę «Annalium» korzystał z Kroniki halicko-wołyńskiej lub źródła jej pokrewnego? *Ruthenica*. Киев, 2004. Т. 3. S. 154–158; Dąbrowski D. Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów. *Дорогощинь 1253*. Івано-Франківськ, 2008. S. 64–75; Войтович Л. «Подвійна» коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт. *Княжа доба: історія і*

У 1260 р. польські князі постраждали через союз з королем Данилом. Щоб відбити їм охоту прийти на допомогу Данилові Романовичу, ординці Бурундая оточили Сандомир «и вбъстоупиша и со всѣ сторонѣ и вгородиша и коло своимъ городом, и порокъ поставиша и пороком же бьютмѣ не вслабно днь и ношѣ, а стрѣламъ не дадоушимъ выникноути изъ забороль. И биша по четырьѣ дни. В четвертыи же днь сбиша забороль с города. Татаровѣ же начаша лествицѣ приставливати к городуу и тако полѣзоша на горо напередъ же возлѣзоста два Татарина на городъ с хороуговьоу...»¹⁸⁸. Після прориву зовнішньої лінії оборони рештки захисників кинулися до дитинця і багато людей загинуло на мості через рив. Пожежа охопила місто, люди рятувалися в кам'яних церквах, здавалися ординцям і покидали місто. Полонених зігнали на оболоні, протримали їх два дні, а потім перебили¹⁸⁹. Болеслав Сором'язливий, залишивши оборону Кракова на воєводу, сховався в Угорщині чи в князя Лешка Чорного в Серадзі¹⁹⁰.

Повернувшись у 1262 р., після останньої еміграції в Угорщину, король Данило запросив на Тернавський з'їзд з іншими Романовичами і краківського князя Болеслава Сором'язливого¹⁹¹.

Лев Данилович: союзник, претендент і «опікун». У середині 1247 р., орієнтовно після 2 червня, у замку Зволен – центрі однойменного комітату Угорського королівства (нині Словаччина) – у присутності угорського короля Бели IV та галицько-волинського князя Данила Романовича київський митрополит Кирило II дав шлюб Леву Даниловичу та Констанції Белівні¹⁹². Трохи раніше, у 1239 р., старша сестра Констанції – Кунегунда (Кінга) (1234–1292) – була видана за сандомирського князя Болеслава, сина Лешка Білого¹⁹³, який від 1243 р. утвердився у Кракові. Через дружин-сестер Лев і Болеслав Сором'язливий ще більше зблизилися¹⁹⁴. Важливою була їхня зустріч у квітні 1268 р. при дворі Бели IV в період найбільшої конфронтації між Левом і Шварном Даниловичами. Крім Констанції та Кунегунди, там була ще їхня сестра Йолана, дружина каліського князя Болеслава Побожного¹⁹⁵. Обидва у 1271 р. активно підтримали свояка угорського короля Стефана V, заразом

культура. Львів, 2015. Вип. 9. Король Данило Романович. С. 133–142; Войтович Л. Король Данило Романович: давні і модерні напрями фальсифікації портрету. *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби*. Львів, 2016. С. 12–35; Войтович Л. «Podwójna» koronacja Daniela Romanowicza: wymysł Długosza czy fakt rzeczywisty?». *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2017. Вип. 19. С. 221–233; Войтович Л. Podwójna koronacja Daniela Romanowicza: wymysł Długosza czy fakt rzeczywisty? *Recepcja twórczości Jana Długosza w historiografii krajów europejskich* / red.: M. Antoniewicz, N. Morawiec. Częstochowa, 2019. S. 67–85.

¹⁸⁸Ипатьевская летопись. Стб. 852–853. Див. також: Stopka K. Męcennicy sandomierscy. *Legenda i rzeczywistość. Nasza Przeszłość*. 1993. T. 80. S. 51–99.

¹⁸⁹Ипатьевская летопись. Стб. 854–855.

¹⁹⁰Karpiński R. Bolesław Wstydiwy. *Poczet krolów i ksążąt polskich*. Warszawa, 1980. S. 192.

¹⁹¹Ипатьевская летопись. Стб. 857–858.

¹⁹²Войтович Л. Князь Лев Данилович. Львів, 2012. С. 34–37.

¹⁹³Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 494–496.

¹⁹⁴Grodecki R. Bolesław Wstydiwy. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1936. T. 2. S. 260–262; Marzec A. Bolesław V Wstydiwy. *Piastowie. Leksykon biograficzny*. Kraków, 1999. S. 191–197; Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. S. 43–49; Biber T, Leszczyńska A, Leszczyński M. *Poczet Władców Polski*. Poznań, 2003. S. 73–78.

¹⁹⁵Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 495.

Болеслав Сором'язливий виступив проти вроцлавського князя Генріха IV Пробуса, найбільш дієвого союзника чеського короля Пшемисла-Оттокара II – противника Стефана V¹⁹⁶. Так само синхронно і в тісному союзі виступали вони після смерті угорського короля Стефана V і загибелі князя Бели Ростиславича, за підтримки Пшемисла II Оттокара в боротьбі за австрійську спадщину на заключному етапі, участі їхніх військ у битві під Дюрнкуртом 26 серпня 1278 р. та інших важливих тогочасних подіях¹⁹⁷.

Після 6 грудня 1279 р. краківський князь Болеслав Сором'язливий помер¹⁹⁸, не залишивши спадкоємців з огляду на «шлюб чистоти» з Кунегундою. Ще у 1273 р. Болеслав оголосив спадкоємцем двоюрідного племінника – серадського князя Лешка Чорного, що викликало спротив інших князів та знаті, які підтримали претензії одного з опольських князів Владислава¹⁹⁹. Проте доволі несподівано основним суперником Лешка Чорного став Лев Данилович²⁰⁰. По *кужело* (жіночій лінії) як муж Констанції, сестри Кунегунди, дружини Болеслава Сором'язливого, Лев Данилович мав певні династичні права на краківський престол, які підтверджувала сама Кунегунда²⁰¹. Крім того, галицький князь спирався на підтримку мазовецьких князів Конрада та Болеслава, синів Земовита, свого зятя – битомського і глоговського князя Казимира Владиславовича та його брата опольського князя Болеслава, а також частини польської еліти і чехів. Розраховував він на допомогу братів – волинських князів і монгольського улусбека Ногая – фактичного володаря причорноморських степів та Нижнього Дунаю. Ногай надав необхідну допомогу, яку привели еміри Кончак, Кезей і Куботак²⁰². Але, напевно, через небажання волинських князів посилювати старшого брата військо Лева Даниловича 23 лютого 1280 р. під м. Гожлице на р. Копшив'янці за Сандомиром по дорозі на Краків

¹⁹⁶Ипатьевская летопись. Стб. 870; Schlesisches Urkundenbuch / ed. W. Irgang. Köln; Wien, 1988. Т. 4. № 124–127.

¹⁹⁷Паршин И. Битва при Дюрнкурте 26 августа 1278 г.: альянс Льва Даниловича и Пшемисла II Оттокара. *Rossica Antiqua*. Санкт-Петербург, 2012. № 1 (5). С. 95–106; Паршин И. Галицько-чеський союз 1278 року (на основі «Hermani Altahensis annals»). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2012. С. 156–160; Паршин И. Участь Льва Даниловича у битві при Дюрнкурті 1278 року (на підставі латиномовних джерел XV століття). *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012. Вип. 6. С. 187–193; Idem. Leon rex ruthenorum Anonymi Leobensis Chronicon. *Średnjowjeczne Polskie i Powszechnie*. Katowice, 2013. Т. 5(9). С. 86–93; Войтович Л. Лев Данилович князь галицько-волинський (бл. 1225–бл. 1301). Львів, 2014. С. 169–175, 181–191.

¹⁹⁸Balzer O. Genealogia Piastów. II wyd. S. 489–490.

¹⁹⁹Samsonowicz H. Leszek Czarny. Poczec krolów i ksąząt polskich. Warszawa, 1980. S. 98.

²⁰⁰Kronica Dzierzwy / ed. K. Pawłowski. *Monumenta Poloniae Historica. Nowa series*. Kraków, 2013. Т. 15. S. 83.

²⁰¹Через це княгиня-вдова Кунегунда пізніше терпіла від Лешка Чорного. У 1284 р. вона змушена була спочатку відмовитися від бецької та корчинської каштелянії, а згодом, 24 квітня 1289 р., вступити до монастиря кларисок у Старому Сончі (Homza M. Sytuacja polityczna Spiszu do początków XIV w. *Historia secpusii*. Bratislava; Kraków, 2009. Vol. I. S. 166–167).

²⁰²Селезнев Ю. Ногай – полководець и политик Золотой Орды. *Новик*. Сборник научных работ аспирантов и студентов исторического факультета Воронежского государственного университета. Воронеж, 2000. Вип. 3. С. 29.

потерпіло поразку від значно меншого польського війська, очоленого краківським палатином Петром та сандомирським палатином Янушем²⁰³.

Ці події відкрили довгу конфронтацію між Лешком Чорним, який спирався на угорську допомогу, та Левом Даниловичем, якого підтримував Ногай і литовські князі. На боці галицького князя були також черський князь Конрад Земовитович та інші польські родичі²⁰⁴. Врешті в ці справи у 1287–1288 рр. втрутився правитель Золотої Орди Тула-Буга²⁰⁵. Лешек Чорний мусив втікати в Угорщину, але монгольський зверхник був більше зацікавлений у підпорядкуванні Ногаю і його соратника Лева, ніж у допомозі опанування останнім краківського престолу. В ході цієї експедиції Констанція мусила переховуватися у сестри в монастирі у Старому Сончі, а Львів витримав двотижневу облогу монгольських військ²⁰⁶.

Після смерті Лешка Чорного 30 вересня 1288 р. Лев Данилович втрутився у цю боротьбу, підтримавши площького князя Болеслава II проти вроцлавського князя Генріха IV Пробуса²⁰⁷. У липні 1289 р. Лев Данилович зі своїм військом уже стояв під стінами Вавеля і намагався його штурмувати²⁰⁸. Наприкінці липня 1289 р. галицькі війська спустошили Вроцлавське князівство – домен нового краківського князя²⁰⁹. У першій половині серпня 1289 р. з військового табору під Вавелем князь Лев рушив в Опаву на зустріч із чеським королем Вацлавом II, де було підтверджено чесько-галицький союз²¹⁰. На цій зустрічі серед польських князів, противників Генріха IV Пробуса, перебував зять Лева Даниловича – битомський князь Казимир Владиславович, а також ленченський і серадський князь Владислав Локеток²¹¹. Лев Данилович погодився підтримати претензії Владислава Локетка на краківський трон²¹², що було невдовзі скріплено шлюбом холмського князя Юрія Львовича

²⁰³Ипатьевская летопись. Стб. 881–882; Kronika Dzierzwy. S. 83; Rocznik Tracki. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1872. T. 2. S. 847, 878; Rocznik franciszkański krakowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1878. T. 3. S. 50–51; Krakowski S. Obrona pogranicza wschodniego Małopolski za Leszka Czarnego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I: Nauki Humanistyczno-Społeczne*. Łódź, 1960. Zesz. 15. S. 89–105.

²⁰⁴Ипатьевская летопись. Стб. 886–889; Kronika Dzierzwy. S. 85; Włodarski B. *Polska i Ruś 1194–1340*. Warszawa, 1966. S. 202–205.

²⁰⁵Ипатьевская летопись. Стб. 892–894; Rocznik Tracki. S. 852; Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. I (1257–1506) / ed. F. Piekosiński. *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. Kraków, 1879. T. 5. S. 4–5; Annales Posnanienses / ed. M. Perlbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1892. T. 29. S. 470.

²⁰⁶Ипатьевская летопись. Стб. 894–895.

²⁰⁷Wojtowycz L. Lew Daniłowicz i walka o tron krakowski w ostatniej ćwierci XIII wieku. *Średniewieczne Polskie i Powszechnie*. Katowice, 2016. T. 8 (12). S. 117–131.

²⁰⁸Ипатьевская летопись. Стб. 935–936.

²⁰⁹Там само. С. 936; Rocznik cystersów henrykowskich. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1878. T. 3. S. 702.

²¹⁰Ипатьевская летопись. Стб. 936; Hlavaček I. Novy ziomek formule Tobiasze z Bechyne. *Československý časopis historický*. 1958. R. 6, zesz. 3. S. 560.

²¹¹Tęgowski J. Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski w latach 1288–1293. *Zapiski kujawsko-dobrzyńskie*. 1987. T. 6. Historia. S. 48–49, 53–54.

²¹²Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r. *Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 55; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, 2002. S. 197–217.

з сестрою Владислава Локєтка, який відбувся між вереснем 1289 р. і 23 червня 1291 р., ближче до першої дати²¹³.

Але поки тривали переговори 24 серпня 1289 р. Генріх IV і легніцький князь Генріх Товстий розбили союзників під стінами Вавеля²¹⁴. У 1289–1290 рр. галицький князь із союзними ординцями здійснив походи в сілезькі землі²¹⁵ аж до Ратибора²¹⁶.

Генріх IV Пробус несподівано помер 23 червня 1290 р. Австрійські хроністи повідомляють, що перед смертю князь віддав *королю Русі* землі і міста²¹⁷. Така інформація міститься в контексті викладу заповіту бездітного Генріха Пробуса, згідно з яким він розділив свої володіння між родичами, повернувши навіть чеському королю Вацлаву II Клодзьку землю²¹⁸. Це повідомлення свідчить про добру обізнаність німецьких хроністів (інші деталі заповіту збігаються з польськими джерелами) і може означати тільки одне: після сілезьких походів Лева Даниловича, незадовго до своєї смерті, Генріх IV Пробус уклав з ним компромісний мир, визнавши захоплення Люблінської землі, здійснене в ході війни 1289–1290 рр.²¹⁹. Очевидно, Лев Данилович, своєю чергою, відмовився від підтримки інших претендентів, визнавши Генріха IV краківським князем. Такий компроміс був вигідний обом. Коли захопили Люблінську землю – невідомо, а припущення, що це відбулося вже після смерті Генріха IV, ближче до 1292 р.²²⁰, не має надійного джерельного обґрунтування.

Після смерті (чи ймовірного отруєння) Генріха IV Пробуса свояк Юрія Львовича Владислав Локєток утвердився в Сандомирському князівстві, а Краків зайняв Пшемисл II²²¹. Але вже наприкінці листопада 1290 р. він залишив Краків і до 20 квітня 1291 р. домовився з чеським королем Вацлавом II, поступившись йому польською столицею²²². Лев Данилович продовжував підтримувати Владислава

²¹³ Jasiński K. Polityka małżeńska Władysława Łokietka. *Genealogia. Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym* / red. Andrzej Radzimiński i Jan Wroniszewski. Toruń, 1996. S. 9–28; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. S. 216.

²¹⁴ Tęgowski J. Zabiegi. S. 54–55.

²¹⁵ Rocznik cystersów henrykowskich. S. 702.

²¹⁶ Norbert M. Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia wałaskiego. Racibórz, 2002. S. 50–62.

²¹⁷ Ottokar Österreichische Reimchronik / Hrsg. J. Seemüller. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*. Hannoverae, 1893. T. 5. Bd. 1. S. 284; Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften / hrsg. J. Seemüller. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*. Hannoverae et Lipsae, 1909. T. 6. S. 138; Ebendorfer T. *Chronica Austriae* / hrsg. A. Lhotsky. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series*. Berlin; Zürich, 1967. T. 13. S. 210–211.

²¹⁸ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Poznań, 1878. T. 2. Nr 645; Nowacki B. Przemysł II książę wielkopolski, król Polski 1257–1296. Poznań, 1995. S. 123; Swieżawski A. Przemysł. Król Polski. Warszawa, 2006. S. 126–128; Hetzig A., Ruchniewicz M. *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*. Hamburg; Wrocław, 2008. 568 s.

²¹⁹ Rocznik krakowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1872. T. 2. S. 852.

²²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. S. 97–98; Łowmiański H. *Początki Polski*. Warszawa, 1975. T. 6/2. S. 847.

²²¹ Nowakowski T. Stosunki między Przemysłem II a Władysławem Łokietkiem w okresie walk o Kraków po śmierci Leszka Czarnego (1288–1291). *Roczniki Historyczne*. 1988. T. 54. S. 159.

²²² Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Poznań, 1878. T. 2. Nr 665.

Локетка, залучивши до цього свого угорського союзника короля Андрія III²²³. У 1292 р. Вацлав II із сілезькими князями напав на Сандомир. Владиславу Локетку прийшли на допомогу татарські загони, організовані, безперечно, галицькими князями²²⁴. Але відвоювати Сандомир не вдалося, Владислав Локеток намагався утриматися у Серадзі, та в серпні 1292 р. змушений був із братом скласти васальну присягу на вірність королю Вацлаву II²²⁵. Владислав Локеток 1293 р. почав переговори з великопольським князем Пшемислом II²²⁶, який за згодою папи 26 червня 1295 р. в Гнезно коронувався як король Польщі²²⁷. Після його загибелі, 2 лютого 1296 р., Вацлав II почав опановувати Великопольщу. У 1297 р. Вацлав II нарешті коронувався у Празі як король Чехії, і на цих урочистостях було посольство Льва Даниловича²²⁸, який у 1299 р. в Брно зустрівся особисто з королем Чехії і Польщі Вацлавом II²²⁹. Це зовсім не означало зміни зовнішньої політики²³⁰: між 1296–1300 рр. відбувся шлюб Анастасії Львівни з добжинським князем Земовитом, молодшим братом Владислава Локетка²³¹, що було, безперечно, укріпленням союзу сюзерена королівства Русі з куявськими князями²³². У Кленце 23 серпня 1299 р., поблизу Нового Міста, над р. Вартою Владислав Локеток підписав зобов'язання скласти васальну присягу Вацлаву II²³³. Такі відносно легкі умови для Владислава Локетка були наслідком компромісу, укладеного на зустрічі Лева Даниловича з Вацлавом II, і перемовин, які відбувалися, напевно, після цієї зустрічі. Цікаво, що дослідник діяльності Владислава Локетка Едмунд Длугопольські допускав, що під час своєї вимушеної еміграції у 1299 р. польський князь виїхав спочатку через Мазовію до Лева Даниловича і лише після цього через Угорщину дістався до Риму²³⁴. У серпні 1300 р. Вацлав II у Гнезно офіційно коронувався як король

²²³Цей союз було скріплено між 19 серпня – 24 листопада 1290 р. шлюбом угорського короля Андрія III з племінницею Владислава Локетка – Фенною, дочкою куявського князя Земомисла (Jasiński K. *Polityka małżeńska Władysława Łokietka*. S. 19).

²²⁴*Rocznik krakowski*. S. 852; Długossii *J Annales seu cronicae inciliti Regni Poloniae. Varsaviae*, 1975. Ks. 7–8. S. 277.

²²⁵Baszkiewicz J. *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*. Warszawa, 1954. S. 208.

²²⁶Swieżawski A. *Przemysł. Król Polski*. Warszawa, 2006. S. 149–150.

²²⁷*Rocznik kapituły poznańskiej. Monumenta Poloniae Historica. Seria Nova*. Warszawa, 1962. T. 6, cz. 2. S. 52.

²²⁸Petra *Žitavského kronika zbraslavská* / ed. J. Emler. *Fontes rerum Bohemicarum*. Praha, 1884. T. 4. S. 70.

²²⁹*Annales Heinrici Heimburgenci. Fontes rerum Bohemicarum*. Praha, 1882. T. 3. S. 320–321.

²³⁰Dąbrowski D. *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza...* S. 56–57.

²³¹Balzer O. *Genealogia Piastów*. S. 345–347; Włodarski B. *Stanowisko Rusi Halicko-Wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Łokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego. Zapiski Historyczne*. 1962. T. 27, zes. 3. S. 341; Włodarski B. *Polska i Rus' 1194–1340*. Warszawa, 1966. S. 227; Jasiński K. *Rola Siemowita księcia dobrzyńskiego w stosunkach polsko-krzyżackich w 1308/1309 r. Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. Seria A*. 1978. T. 1. S. 167; Jasiński K. *Księżna dobrzyńska Anastaszja i jej regencja. Ojczyzna bliższa i dalsza*. Kraków, 1993. S. 425–433; Jasiński K. *Polityka małżeńska Władysława Łokietka*. S. 19.

²³²З гіпотезою Д. Домбровського, про те, що Анастасія була дочкою волинського князя Мстислава Даниловича, я не погоджуюся.

²³³Długopolski E. *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. Kraków, 2009. S. 54.

²³⁴*Ibid.* S. 61.

Польщі²³⁵. Влітку 1300 р. руське військо вторгнулось у Сандомирську землю і здобуло Новий Корчин. Цей похід був здійснений на підтримку Владислава Локетка, який повернувся з Риму і продовжив боротьбу за польську корону²³⁶.

Король Юрій Львович і останні Романовичі. Король Юрій Львович був послідовним польським союзником²³⁷. У 1300 р. Юрій Львович здійснив похід аж під Краків на підтримку Владислава Локетка²³⁸. Розгромлений свояк втік у королівство Русі²³⁹. У 1302 р. Юрій Львович надав йому допомогу і польський князь намагався відвоювати Сандомирську землю²⁴⁰. У результаті сам король Юрій Львович втратив Люблінську землю²⁴¹, але продовжив допомагати свояку Владиславові Локетку, внаслідок чого останній у 1304–1305 рр. повернув собі Сандомирську землю, а в 1306 р. здобув Краків²⁴². Укріплюючи союз із польськими князями, король Юрій видав дочку Марію за сохачевського і черського князя Тройдена Болеславича²⁴³.

Андрій та Лев Романовичі, схоже, зберігали союз з польським королем Владиславом Локетком. Проте версію, що певний час він був їхнім опікуном²⁴⁴, піддають справедливій критиці²⁴⁵. В угоді короля зі скандинавськими та поморськими правителями від 27 червня 1315 р. про союз проти бранденбурзьких маркграфів Владислав Локеток ручається за «pro nostrisque nepotibus Russie principibus, quod prehabitam ordinationem initam nobiskum»²⁴⁶. За згодою Іллі Паршина, Юрійовичі могли втрутитися в протистояння своїх родичів – глоговських князів з вроцлавським князем Генріхом VI Добрим (1294–1335) – на початку 1320-х років, про що свідчить лист цього князя до папи Іоанна ХХІІ (1244–1334) від 1322 р. з проханням дозволу шлюбу його дочки Єлизавети з олесницьким князем Конрадом,

²³⁵ Antonin R. *Zahraniční politika krále Václava II v letech 1283–1300*. Praha, 2009. S. 247.

²³⁶ *Rocznik Traski. Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1872. T. 2. S. 853; Joannis Dlugossii *Annales seu cronicae incilliti Regni Poloniae*. Varsaviae, 1975. Ks. 7–8. S. 14.

²³⁷ Исаевич Я. Галицко-Волынское княжество в конце XIII – начале XIV в. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 г.* Москва, 1988. С. 71–77; Войтович Л. Юрій Львович і його політика. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 70–78; Войтович Л. Юрій Львович і його політика. *Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква, 2011. С. 319–325; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи. С. 356–359.

²³⁸ *Rocznik Traski. Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1872. T. 2. S. 853.

²³⁹ Włodarski B. Stanowisko Rusi Halicko-Wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej Władysława Lokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego. *Zapiski Historyczne*. Toruń, 1962. T. 2. S. 342–343.

²⁴⁰ *Rocznik Malopolski. Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1878. T. 3. S. 186; *Annales Polonorum* / ed. R. Röpel. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1925. T. 19. S. 654.

²⁴¹ *Rocznik Traski*. S. 853; *Rocznik Sędziwoja. Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1872. T. 2. S. 879; *Rocznik Małopolski*. S. 188–189; *Annales Polonorum*. S. 655.

²⁴² Kronika Neplachova / ed. J. Emler. *Fontes rerum Bohemicarum*. Praha, 1882. T. 3. S. 478.

²⁴³ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 453; *Annales Posnanienses I. Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1888. T. 5. S. 880–881.

²⁴⁴ Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. T. 1. S. 173–174; Włodarski B. *Polska i Rus 1194–1340*. Warszawa, 1966. S. 238.

²⁴⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. С. 114–115.

²⁴⁶ «за наших племінників руських князів, що раніше угоду уклали з нами» (*Codex diplomaticus Majoris Polonia* / ed. I. Zakrzewski. *Poznaniae*, 1878. T. 2. Nr 976). Тобто йдеться не про опікунство, а рівноправну угоду.

мотивацією такого союзу виступає необхідність об'єднання сил для відсічі набігам литовців і русинів²⁴⁷.

Раптова смерть або загибель обох князів до 21 травня 1323 р.²⁴⁸, можливо, у боротьбі з Ордою²⁴⁹, спричинила складні переговори, що тривали більше року, між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які претендували на спадщину Романовичів) з одного боку та Литвою – з іншого, за участю хана Узбека²⁵⁰ і за згоди місцевого боярства²⁵¹. Перемовини спричинили появу на престолі внука короля Юрія – мазовецького княжича Болеслава Тройденовича²⁵².

Цей князь не був маріонеткою польського короля, а проводив власну політику в інтересах королівства Русі, сюзереном якого став. Зближення Польщі з Угорщиною було серйозною загрозою для його держави, і він намагався цьому протидіяти. У 1332 р. угорський король збирався іти великим походом проти галицько-волинського князя у відповідь на напад останнього разом з ординцями на верхів'я Тиси (комітати Мараморш чи Угоча)²⁵³. 11 лютого 1334 р. князь Болеслав-Юрій підтвердив союз з Тевтонським орденом, антипольська спрямованість

²⁴⁷Codex diplomaticus Silesiae / hrsg. W. Wattenbach. Breslau, 1862. T. 5. S. 209–210; Regesten zur Schlesischen Geschichte / hrsg.: G. Grünhagen, K. Wutke. *Codex diplomaticus Silesiae*. Breslau, 1898. T. 18. Nr 4185; Паршин І. Останні з Романовичів: Андрій та Лев у західних джерелах. *Фортеця. Збірник заповідника Тустань*. Львів, 2018. Кн. 3. С. 208–219.

²⁴⁸Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 2001. С. 79–85.

²⁴⁹Paszkiwicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa, 1925. S. 7–11; Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290–1340 pp. у нових дослідях. Авсбург, 1948. S. 18; Długopolski E. *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. Wrocław, 1951. S. 22; Шабульдо Ф. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев, 1987. S. 22; Wyrozumski J. *Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego. Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*. Toruń, 1997. S. 1113.

²⁵⁰Шабульдо Ф. *Земли Юго-Западной Руси*. S. 19–26. На останнє прямо натякнув і швейцарський хроніст Іоганн Вінтертурський: «procuravit eis christianum latinum, si illi parcere vellent ut videret» («тоді поставив над ними християнина-латинянина, аби подивитися, чи пощадять вони його») (Iohannis Vitodurani. *Chronica*. S. 184).

²⁵¹Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum. Monumenta Poloniae Historica* / ed. A. Bielowski. Lwów, 1872. T. 2. S. 629.

²⁵²Řežábek J. Jiří II, poslední kníže veškeré Malé Rusi. Praha, 1883; Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. *Сборник материалов и исследований / собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко и др.* Санкт-Петербург, 1907. 362 с.; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. С. 120–139, 522–535; Zakrzewski S. *Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w.* Zamość, 1922. 63 s.; Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa, 1925. S. 5–35; Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті. *Минуле і сучасне*. Краків, 1940. Ч. 7. С. 3–32; Włodarski B. *Polska i Rus 1194–1340*. Warszawa, 1966. S. 242–294; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań; Wrocław, 2002. S. 153–155, 174–180, 232–240; Тенговський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденовича на галицько-волинський престол (Невідомі руські документи з XIV ст.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. 260, кн. 1. С. 45–56; Войтович Л. *Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета. Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 5. С. 209; Паршин І. Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденовича до року 1333: між набутиєм та «успадкованим». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2015. Вип. 5 (306). С. 4–10.

²⁵³Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. С. 533–534.

якого очевидна²⁵⁴. Утім, 20 жовтня 1335 р. він поспішив знову підтвердити союз з великим магістром Теодоріком фон Альденбургом на «вічні часи»²⁵⁵.

Твердження про участь князя Болеслава-Юрія у польсько-угорських вишеградських переговорах 1335 та 1338 рр., де буцімто не тільки були закладені основи наступної угорсько-польської унії, а й домовлено про успадкування галицького престолу польським або угорським королем за відсутності прямих спадкоємців Болеслава-Юрія²⁵⁶, повністю безпідставні. Немає жодних доказів участі Болеслава-Юрія або його посла у вишеградських зустрічах 1335 і 1338 рр.²⁵⁷. Передовсім сам Казимир III ніде не відкликався до угоди, яка нібито зробила його легітимним спадкоємцем галицько-волинського престолу. На Вишеград-

²⁵⁴ «...Ver(um) etiam nos, ut obululantium seu latrantium et minus iuste detrahentium c(on)dictatul memo(r)at[a]e unionis, qui concurrimus, veritati referu(n)t, ora c(on)cludamus et obstruamus pr(a)etacia teno(r)e p(raese)ntium litte(er)ar(um), dignu(m) diximus renova(re), ut v[ul]t(um) et intuitum assumendo novitatis exultant ac l(a)etentum maiori pr(a)efulcimine fi(r)mitatis». («...Ми ж, щоб закрити рот наклепникам і брехунам і тим, хто несправедливо шкодить умовам згаданого союзу, вважаємо за гідне, дбаючи про правду, відновити [нашу угоду] даним документом, щоб, набувши нового виразу та вигляду, вона втішилася більшою силою та обгрунтованістю») (Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 174–180).

²⁵⁵ Купчинський О. Акти та документи. С. 180–187.

²⁵⁶ Gorzycy K. J. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów, 1889. 111 s.; Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1892. T. 6, zesz. 1. S. 3–21; Balzer O. Kazimierz III Wielki. *Balzer O. Genealogia Piastów*. II wyd. Kraków, 2005. S. 60–682; Semkowicz A. Adelajda, Krystyna i Jadwiga, żony Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1898. T. 12. S. 561–566; Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku. *Przegląd Historyczny*. 1922. T. 23. S. 97–110; Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. 285 s.; Kętrzyński S. Ze studiów genealogicznych. 1. Nieznany document Kazimierza Wielkiego z r. 1344. *Miesięcznik Heraldyczny*. 1934. Nr 13. S. 48–51; Kaczmarczyk Z. Kazimierz Wielki. Warszawa, 1948. 395 s.; Sieradzki J. Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1959. 374 s.; Kozłowska-Budkowa Z. Z ostatnich lat Kazimierza Wielkiego. *Małopolskie Studia Historyczne*. 1963. T. 6, zesz. 3–4. S. 17–26; Samsonowicz H. Kazimierz III Wielki. Poczet królów i książąt polskich. Warszawa, 1980. S. 247–253; Śliwiński J. Kazimierz Wielki. Kobiety a polityka. Olsztyn, 1994. 159 s.; Jasiński K. Małżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego. *Studia Źródłoznawcze*. 1990. Nr 32–33. S. 58–65; Jasiński K. Dzień koronacji Kazimierza Wielkiego w świetle współczesnych źródeł. *Opuscula minora in memoriam Iosepho Spors / red. J. Hauzińskiego*. Słupsk, 1993. S. 171–182; Jasiński K. Przydomek Kazimierza Wielkiego – czas powstania i geneza. *Genealogia. Studia i materiały historyczne*. 1995. T. 5. S. 25–43; Jasiński K. Kazimierz Wielki. Jasiński K. *Rodowód Piastów małopolskich i kujaskich*. Poznań; Wrocław, 2001. S. 163–171; Kryk F. Wielki król i jego następca. Kraków, 1992. 71 s.; Szczur S. Historia Polski średniowiecznej. Kraków, 2002. S. 365–380; Elminowski J. Stosunki polityczne między Piastami a Luksemburgami i Witelsbachami w pierwszej połowie XIV wieku. Toruń, 2002. 120 s.; Nowakowski T. Kazimierz Wielki a Bydgoszcz. Toruń, 2003. 230 s.; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. Wrocław, 2004. 290 s.; Barański M. *Kazimierz. Dynastia Piastów w Polsce*. Warszawa, 2006. S. 484–489; Jasienica P. *Polska Piastów*. Toruń, 2007. S. 291–299; Dąbrowski J. Kazimierz Wielki: twórca korony królestwa polskiego. Kraków, 2007. 128 s.

²⁵⁷ Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. Kraków, 1918. S. 111–112; Włodarski B. *Polska i Ruś. 1194–1340*. Warszawa, 1966. S. 287–289; Dowiat J. *Polska – państwem średniowiecznej Europy*. Warszawa, 1968. S. 323; Wyrozumski J. *Historia Polski do 1505 r.* Warszawa, 1973. S. 227; Войтович Л. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Львів, 2019. Вип. 3. С. 216–223.

ських зустрічах між польським королем Казимиром III та угорським королем Карлом Робертом було лише домовлено, що за відсутності спадкоємців по мечу у польського короля його престол відійде до сина Карла Роберта і племінника Казимира III – Людовика Анжуйського²⁵⁸.

Після першої Вишеградської зустрічі у 1337 р. князь Болеслав-Юрій разом з ординцями напав на Люблінську землю і 12 днів тримав Люблін в облозі, знятий тільки через загибель командира союзних татар²⁵⁹. Реакцією на такі дії князя Болеслава-Юрія з боку Казимира III стала спроба підтримати іншого претендента на галицько-волинський трон. Ним став племінник короля, син Анастасії Львівни – добжинський князь Владислав Земовитович, який навіть прибув до Вишеграда 29 червня 1338 р. (за Дубницькою хронікою «Lothka dux Rutenorum»²⁶⁰). Спроби перетворити «Лотко» на «Болько», ототожнивши його з Болеславом-Юрієм²⁶¹, не витримують критики²⁶². Етимологічно таке перетворення неможливе, як неможливо звинуватити хроніста в незнанні матеріалу²⁶³. За умов спрямованого проти польсько-угорського зближення союзу Болеслава-Юрія з Литвою, Золотою Ордою та Тевтонським Орденем в інтересах Галицько-Волинської держави, польська сторона готова була підтримати претензії Владислава Земовитовича²⁶⁴. Загадка

²⁵⁸Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuine / ed. J. G. Schwandtner. Vindobonae, 1746. Т. 1. S. 166; Ioannis de Czarnkow Chronicon Polonorum (1333–1394). *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1872. Т. 2. S. 638–639.

²⁵⁹Historiae Hungaricae Fontes Domenici / ed. M. Florianus. Lipsiae, 1884. Vol. 3. S. 128.

²⁶⁰Ibid. S. 128.

²⁶¹Dąbrowski J. Ostatnie lata. S. 112; Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. Т. 1. S. 206; Balzer O. O następstwie tronu w Polsce. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Serya 2. Kraków, 1905. Т. 11. S. 430; Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1922. Т. 23. S. 99; Włodarski B. Polska i Ruś. S. 288; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. Wrocław, 1986. S. 80–81.

²⁶²Мазур О. «Лотка князь руський, прибув до Вишеграда»: гіпотетична ідентифікація особи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2003 Вип. 7. S. 72–79.

²⁶³Дубницька хроніка (Chronicon Dubnicense), сформована у 1479 р., в цій частині повторює Будаїську хроніку (Chronicon Budense), першу друковану хроніку, видану у Буді заходами Андреаса Гесса 1473 р. Будаїська хроніка спиралася на Ілюстровану хроніку Марка Кальті (Márk Kálti), сформовану упродовж 1358–1370 рр., чотири головні копії якої доведені до 1330 р. (Domanovszky A. (Sándor). *Chronici Hungarici Compositio saeculi 14. Prsefatio. Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapest, 1937. P. 231–233; Géza K. Névtelenség, névregyes és szerzőnév középkori krónikáinkban. *Századok*. Budapest, 1963. No 4. 671 old.), але у розпорядженні А. Гесса була одна з пізніших копій із записами за 1333–1342 рр., яку він використав у надрукованій Будаїській хроніці (Chronicon Budense. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. 1. P. 500–503). Ці записи зробив придворний клірик Янош Кетї (Janos Kétyi), у 1340–1360 рр. керівник школи при Егерському монастирі (Mályusz E. Krónika-problémak. *Századok*. Budapest, 1966. No 4–5. 726 old.; Mályusz E. A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967. 65 old.), тобто інформація про вишеградські зустрічі близька за часом до них і взята з офіційних документів, до яких автор мав доступ.

²⁶⁴Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті. *Минуле і сучасне*. Краків, 1940. Ч. 7. С. 19–20. Гіпотеза Олега Мазура щодо існування князя Володимира Андрійовича цілком у дусі гаданої тотожності «Лотка» і «Болька» (Мазур О. «Лотка князь руський...». С. 77–79).

загибелі Болеслава-Юрія Тройденовича 7²⁶⁵ або 9²⁶⁶ квітня 1340 р. залишається не розкритою²⁶⁷. Найвигіднішою вона була Казимирові III. Він же виявився найкраще до неї підготовленим: на першу звістку про смерть князя король зумів зібрати військо (на такі заходи зазвичай потрібні були місяці!), зайняти Львів і вивезти з княжої скарбниці коронаційні регалії (щоб завадити Любарту Дмитру Гедиміновичу стати легітимним володарем), які пізніше потрапили до коронаційного релікварію польських королів²⁶⁸.

Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434). Після загибелі Болеслава-Юрія Тройденовича розгорнулася довга боротьба за спадщину Романовичів²⁶⁹, у якій взяли активну участь Польща, Угорщина, легітимний спадкоємець Романовичів волинський князь Любарт-Дмитро Гедимінович (1340–1383), підтриманий частиною волинської і галицької еліт, за участю Литви та Золотої Орди. В ході цієї боротьби відбувся короткочасний злет і падіння нової держави – Подільського князівства²⁷⁰, а також на галицькому престолі побували польські нобілі князь

²⁶⁵ Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1892. T. 6. S. 12; Balzer O. *Genealogia Piastów*. II wyd. S. 787–788.

²⁶⁶ Gorzycki K. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów, 1889. S. 14.

²⁶⁷ Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. S. 7–11; Długopolski E. *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. Wrocław, 1951. S. 223; Włodarski B. *Polska i Ruś 1194–1340*. Warszawa, 1966. S. 254–259; Шабульдо Ф. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев, 1987. С. 22; Беняк Я. *Вигаснення галицько-волинської княжої династії*. С. 79–85; Войтович Л. *Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрету*. Вип. 5. С. 209–221.

²⁶⁸ Dąbrowska E. *Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego. Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Warszawa, 1991. S. 67–86.

²⁶⁹ Войтович Л. *Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1998. Вип. 5. С. 153–168; Войтович Л. *Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 22. С. 120–127; Войтович Л. *Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. Проблеми слов'язнознавства*. Львів, 2010. Вип. 59. С. 52–66; Войтович Л. *Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів. Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2011. Вип. 46. С. 2–26; Войтович Л. *Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim / pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego*. Wydgoszcz, 2011. S. 47–66; Войтович Л. *Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2018. Вип. 12. С. 121–142; Войтович Л. *Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста*. Львів, 2019. С. 67–82; Войтович Л. *Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. Українсько-угорські етюди*. Львів, 2019. Вип. 3. С. 191–274.

²⁷⁰ Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года*. Київ, 1885. С. 214–215; Puzyna J. *Koriat i Koriatowicze oraz sprawa podolska. Ateneum Wilenskie*. Wilno, 1936. R. 4. S. 12–19; Puzyna J. *Pierwsze wystąpienia Koriatowiczów na Rusi Południowej. Ibid.* Wilno, 1938. R. 12, zes. 2. S. 3–67; Kuczyński S. *Sine wody*. Warszawa, 1935; Kuczyński S. *Sine wody. Rzecz o wyprawie Olgerdowej 1362 r. Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.* Wrocław; Warszawa, 1962. S. 135–180; Шабульдо Ф. *Битва біля*

Володислав Опольський²⁷¹, Сцібор зі Сціборжиць²⁷² та Спитко з Мельштина²⁷³, а королями Русі були Казимир III, Людовик Анжуйський, Марія і Ядвіга та Владислав Ягайло. Завершилася ця боротьба анексією Галицької частини королівства Русі²⁷⁴ і включенням її до складу Польщі як Руського і Подільського воєводства та інкорпорацією Волинської частини до складу Великого князівства Литовського.

- Синіх вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 3–15; Шабульдо Ф. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. Київ, 1998; Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ, 2005. С. 9–27; Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / відп. ред. Ф. М. Шабульдо. Київ, 2005. 172 с.; Саввов Р. Карбування власної монети в Подільському князівстві (XIV ст.). *Львівські нумізматичні записки*. Львів, 2009–2010. Ч. 6–7. С. 32–34; Моця О. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії Середньовічної Європи. *Український історичний журнал*. 2012. № 2 (503). С. 4–10; Моця О. Наукові записки. Серія: Історичні науки. *Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи*. Кіровоград, 2014. Вип. 20. 252 с.
- ²⁷¹ Gilewicz A. Stanowiska i działalność Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378. *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego koła historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928*. Lwów, 1929. S. 97–99; Sroka S. Itinerarium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372–1378. *Rocznik Przemyski*. Przemysł, 1993. T. 28. S. 147–154; Sroka S. Książę Władysław Opolczyk na Węgrzech. Studium z dziejów stosunków polsko-węgierskich w XIV wieku. Kraków, 1996. 109 s.; Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 81–93; Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. *Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą*. Katowice, 2006. 477 s.; Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401). Kraków, 2013. 508 s.; Karczewski D. Meliorator terre Rusiae. Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1371–1378). *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach* / red. A Barciak. Katowice, 2007. S. 265–272; Tęgowski J. Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów Władysława Opolczyka na Rusi. *Sredniowiecze polskie i powzechne*. Katowice, 2009. T. 1 (5). S. 127–137; Войтович Л. [Рец.]: Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2013. Вип. 7. S. 314–319 [на]; Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401). Kraków, 2013. 508 s.
- ²⁷² Prochaska A. Ścibor ze Ściborzyc. *Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. Toruń, 1912. R. 19. S. 137–208; Sroka S. Ścibor ze Ściborzyc. Rys biograficzny. *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*. Kraków, 2000. S. 139–158; Dwořáková D. Rytier a jeho král. Stibor ze Stiboric a Žigmund Lucemburský. Sonda do života stredovekého šľachtica s osobitým zrefel'om na uzemie Slovenska. Bratislava, 2003. 599 s.; Лешкович Н. Останній галицький князь. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2018. Вип. 12. С. 161–168; Лешкович Н. Сцібор з Сціборжиць. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2018. С. 121–130; Войтович Л. Жидачівська земля на останніх етапах боротьби за спадщину Романовичів (1350–1442). *Жидачівщина*. Львів; Жидачів, 2019. Вип. 2. С. 8–17.
- ²⁷³ Strzelecka A. Melsztynski Spytek (Spytek z Melsztyna) h. Leliwa (zm. 1399). *Polski Słownik biograficzny*. Warszawa, 1975. T. 23, zeszyt. 86. S. 412–415; Михайловський В. Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2013. Вип. 12–13. С. 210–222; Лешкович Н. Спитко з Мельштина. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2019. Вип. 2. С. 157–166.
- ²⁷⁴ Исаевич Я. «Королевство Галиции и Володимирии» и «Королевство Руси». *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985 г. Москва, 1986. С. 63; Sieradzki J. «Regnum Russiae». Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1958. Nr 2. S. 498.

Під час цієї боротьби після Кревської унії 1385 р., походу Ядвіги 1387 р., коли було зайнято більшу частину галицьких земель, і угоди в Острові, де литовські князі погодилися з цими змінами, українська еліта у своїй більшості почала переходити на бік Владислава Ягайла. Саме тому в знаменитій битві під Грюнвальдом 15 липня 1410 р. польсько-литовське військо чисельністю близько 45 тис. мало у своїх рядах поляків (19 тис.), білорусів (11 тис.), українців (10 тис.), литовців (3 тис.), чехів, моравів і сілезців (1,5 тис.) та 500 новгородців²⁷⁵.

Водночас частина галицького лицарства у складі окремого *польського* гуфу, що його зібрав князь Сцібор зі Сціборжиць, взяла участь у нещасливій для християнського війська битві при Нікополі 28 вересня 1396 р.²⁷⁶. До складу цього гуфу входила також дружина подільського князя Федора Корятовича, який у цій битві потрапив у полон. Під час війни з Тевтонським Орденем противники Владислава Ягайла з числа галицької шляхти перебували у складі 12-тисячного війська, очоленого тим самим князем Сцібором зі Сціборжиць, Шимоном Розгоні і князем Федором Корятовичем, яке наступало в напрямку Кракова. Сцібор спалив Старий Сонч і передмістя Нового Сончу, але мусив відступати до Бардієва під натиском польських військових сил на чолі з люблінським каштеляном Яном з Щекоціна²⁷⁷. У січні 1411 р. для захисту від можливого наступу поляків князь Федір Корятович

²⁷⁵Із 50 польських хорогв 7 були з українських (руських) земель (Галицька, Холмська, Львівська, Перемишльська, Жидачівська, Теребовельська і Подільська), з 40 хорогв литовського війська 36 були білоруськими та українськими. Союзне золотоординське військо Джелал-ед-Діна налічувало від 3 до 20 тис. воїнів. Військо Тевтонського Ордену мало бл. 27 тис. воїнів, власне тевтонців 11 тис. (у тім числі 4 тис. братів-лицарів, решту становили лицарі-волонтери, сержанти та зброєносці), до 2 тис. чехів, моравів і сілезців та дружини 30 союзних поморських слов'янських князів, з яких найбільшими були дружини щецінського князя Светобора I та олесницького князя Конрада III (Войтович Л. Велика війна 1409–1411 рр. Битва під Грюнвальдом. Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. Харків, 2017. Т. 1. С. 761–763).

²⁷⁶Stachoń V. Polska wobec Turcji i akcji antytyreckiej w wieku XV do utraty Kilii i Białogrodu (1484). Lwów, 1930. S. 19–34; Aziz Suriyal Atiya. The Crusade of Nicopolis. London, 1934. XII+234 p.; Aziz Suriyal Atiya. The Crusades in the Later Middle Ages. London, 1938. P. 147–401; Skrzypek J. Bitwa pod Nikopolis. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 1936. Nr 9. S. 1–26; Rosetti R. Battle of Nicopolis. *Slavonic and East European Review*. Vol. 15 (1936–1937). P. 629–638; Tuchmann B. W. A Distant Mirror: the Calamitous 14th Century. New York, 1976. 784 p.; Tuchmann B. W. Der ferne Spiegel. *Das dramatische 14. Jahrhundert*. Hamburg, 2007. 752 s.; Benkő M. Csata Nikápolynái. Móra, 1987. 72 old.; Regan G. Największe błędy militarne w historii wojen / przekł. K. Gocman. Warszawa, 1992. S. 63–65; Nicolle D. Nicopolis 1396: The Last Crusade. London, 1999. 96 p.; Nicolle D. Bitwa pod Nikopolis. Ostatnia krucjata. Poznań, 2011. 96 s.; Kelly De Vries. The Lack of a Western European Military Response to the Ottoman Invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohács (1526). *The Journal of Military History*. 1999. Vol. 63. Nr 3. P. 539–559; Matschke K.-P. Das Kreuz und der Halbmond. *Die Geschichte der Türkenkriege*. Düsseldorf; Zürich, 2004. 420 s.; Weithmann M. Ein Baier unter «Türcken und Tataren». Hans Schiltbergers unfreiwillige Reise in der Orient. *Literatur in Bayern*. München, 2005. Bd. 81. S. 2–15; Войтович Л. Битва при Нікополі. *Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва*. Харків, 2017. Т. 1. С. 746–749.

²⁷⁷Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 10. 1370–1405. Warszawa, 1981. S. 69; Garbacik J. Zygmunt Luksemburczyk wobec wielkiej wojny polsko-krzyżackiej 1409–1411. *Małopolskie Studia Historyczne*. Kraków, 1960. R. 3, zesz. 1–2. S. 25–31.

розгорнув 15 підрозділів (близько 4 400 осіб) від Берегсасу (Берегова) до Спіша²⁷⁸. 31 березня 1411 р. обидві сторони уклали перемир'я²⁷⁹.

Після 1434 р. і далі після Люблінської унії українці воювали пліч-о-пліч з поляками, починаючи від битви під Варною 10 листопада 1444 р.²⁸⁰ і до битви під Хотиним (4–29 вересня 1621 р.)²⁸¹. Українці становили значну частину постійного війська Речі Посполитої (кварцярне і вибранецьке військо), надвірні війська кресових магнатів, затяжні хорогви і українське козацтво. На жаль, польська еліта через небажання вирішувати проблеми українського козацтва (шляхи вирішення цих проблем були очевидними²⁸²) сама підштовхнула останнє до повстань і епохи

²⁷⁸Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел. *Карпатика*. Ужгород, 2005. Вип. 32. С. 99–100.

²⁷⁹Zsigmandkori Oklevéltár. Vol. 3: (1411–1412) / ed. M. Elemér. Budapest, 1993. Nr. 374.

²⁸⁰Prochaska A. List Andrzeja de Palatio o klęsce warneńskiej. Lwów, 1882. 17 s.; Prochaska A. Uwagi krytyczne o klęsce warneńskiej. [Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historycko-Filozofski]. Kraków, 1900. T. 39. 62 s.; Dąbrowski J. Rok 1444 w świetle najnowszych badań. *Sprawozdanie z posiedzeń i czynności Akademii Umiejętności w Krakowie*. Kraków, 1911. T. 15. Nr. 2; Dąbrowski J. Władysław I Jagiełłończyk na Węgrzech (1440–1444). [Rozprawy Warszawskiego Towarzystwa Naukowego. T. 2]. Warszawa, 1922. 197 s.; Dąbrowski J. Rok 1444. Spór o traktat szegedyński. Wrocław, 1966. 66 s.; Stachoń B. Polityka Polski wobec Turcji i akcji antytureckiej w wieku XV do utraty Kilii i Białogrodu (1484). Lwów, 1930. 161 s.; Halecki O. Nowe uwagi krytyczne o wyprawie warneńskiej. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Kraków, 1939. T. 70, zesz. 5. 80 s.; Halecki O. Spór o Warneńczyka. *Teki Historyczne*. London, 1958. T. 9. S. 1–19; Babinger F. Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna. *Oriens*. 1950. T. 3. S. 229–265; Inalcik Hl. Byzantium and the Origins of the Crisis of 1444 under the Light of Turkish Sources. *Actes du XII-e Congrès International d'Etudes Byzantines*. Beograd, 1964. T. 2. P. 159–163; Swoboda W. Znowu o Warnie. *Roczniki Historyczne*. 1983. T. 49. S. 168–178; Theocharides I. The Stand of the Byzantine Emperor on the Battle of Varna (1444) according to Greek Sources. *Etudes Balkaniques*. 1987. T. 23. S. 107–119; Engel P. Janos Hunyadi and the peace «of Szeged» (1444). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungari*. 1994. Vol. 47. № 3. S. 241–257; Hauziński J. Odbudowa państwa Osmanów i jego organizacja wojskowa w I połowie XIV wieku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Kraków, 1995. Z. 119. S. 47–58; Sroka S. Turecko-węgierskie rokowania pokojowe w roku 1444 w świetle najnowszej historiografii węgierskiej. *Ibid.* S. 43–46; Wróbel P. Udział państw zachodnich Bałkanów w wyprawach antytureckich Władysława Jagiełłończyka i następstwa klęczki warneńskiej dla położenia politycznego. *Ibid.* S. 95–110; Potkowski E. Varna 1444. Warszawa, 2004. 222 s.; Войтович Л. Битва при Варні. *Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва*. Харків, 2017. Т. 1. С. 750–753.

²⁸¹Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej (1621). 2 wyd. Kraków, 1921. 211 s.; Анасян А. Отголоски битвы при Хотине (1621). *Великая дружба*. Москва, 1957. С. 227–236; Василенко Г. Хотинська війна. Київ, 1960. 97 с.; Podhorodecki L. Kampania Chocimska 1621 r. *Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 1964–1965. T. 11, cz. 2. S. 121–140; Підгородецький Л., Рашба Н. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.). *Український історичний журнал*. 1971. № 9. С. 131–137; Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ, 2011. 216 с.; Сас П. Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. 526 с.

²⁸²З кінця XIV ст. під тиском османів серби почали відходити на прикордонні хорватські території і утворювати там поселення, чоловіча частина яких носила зброю і боронила свою територію. Угорський король Матяш Корвін (1458–1490) з 1460-х років узяв цей процес під контроль, почавши стимулювати переселення сербів на прикордонні хорватські території Ліка і Крбава, надаючи землі, звільнені від тягла, на умовах несення прикордонної служби. Так виникли *ускоки*, які пізніше стали називати *граничарами*. У 1578 р. Габсбурги вздовж

кохацьких війн, яка врешті завершилася трьома поділами Речі Посполитої та ліквідацією її як держави²⁸³.

Загалом можна стверджувати, що періоди українсько-польської військово-політичної співпраці впродовж XI–XV ст. були значно довшими і пліднішими, ніж періоди конфронтації. Зрозуміло, що ці проблеми, які обросли стереотипами і тенденційністю, потребують подальшого глибшого неупередженого дослідження.

ПРОТИ СПІЛЬНОГО ВОРОГА: ВІЙСЬКОВІ ОПЕРАЦІЇ ПОЛЬЩІ, ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ У ВІЙНІ ПРОТИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В 1618 РОЦІ

В українсько-польських відносинах козацької доби були не тільки взаємні кривди та війни, але й яскраві сторінки ефективної співпраці. Одним із найвідоміших

фронтиру від Адріатики до Карпат звільнили землі від приватних володінь, які належали особам, не задіяним в обороні кордонів, підпорядкувавши їх військовій адміністрації. Так утворився *Воєнний кордон (Воєнна Країна)* у складі Хорватської і Славонської Країни, де основним населенням стали *граничари*, за своїм становищем близькі до дрібної шляхти. Ця оборонна смуга заповнювалася системою укріплень та спостережних пунктів з налагодженою сигналізацією, подача якої означала збір граничарів в означених пунктах. Загалом *граничари* за своїм становищем і привілеями були близькими до *козаків*, з тою тільки різницею, що Габсбурги довели реформу до кінця, роздавши «пустоші» рядовим граничарам, фактично зрівнявши їх із шляхтою. Тому *граничари* не виступали проти уряду, а стали його опорою не тільки в обороні кордонів, але й під час війн Габсбургів у Європі. В цілому організація вплинула на становлення козацтва (Беговић Н. Живот и обичаји Срба-граничара. Загреб, 1877); Березин Л. Хорватия, Славония, Далмация и Военная Граница. Санкт-Петербург, 1879. Т. 1–2. С. 520+590 с.; Rothenberg G. The Austrian Military Border in Croatia (1522–1747). Urbana, 1960. 156 p.; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1991. Т. 222. С. 28–44; Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001. 64 с. Остафій Дашкович (1455–1535), черкаський і каневський староста, на сеймі у Петрові у 1533 р. пропонував створити постійне козацьке військо з військовою флотилією (Бучинський Б. Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1913. Т. 113. С. 23–43; Pocięcha W. Daszkiewicz (Daszkowicz) Eustachy (Ostafij) (ur. ok. 1455 + 1535). *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1938. Т. 6/1, zesz. 16. S. 444–447; Сенютович-Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) – вождь козацький. *Український історик*. 1969. № 1–3. С. 118–125). Київський католицький єпископ Йосиф Верещинський у 1594 р. пропонував передати козакам територію від Запорожжя до Орші. Очолювати їх мав князь, якому підпорядковувалися козацький гетьман і 13 полків. Князь зі своїм полком мав отримати Переяслав з околицями. Козацький гетьман зі своїм полком мав стаціонарувати у Лубнах. Інші полки мали б свої центри у Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславлі та Радомлі. Це військо, на утримання якого мали йти кошти, що їх Річ Посполита платила Криму за відмову від нападів, на думку єпископа, могло захистити східні та південні кордони від Кримського ханства та Московського царства (Стороженко А. В. Иосиф Верещинский, бискуп киевский. Киев, 1911; Winkler W. Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armii polskiej na kresach. *Przegląd powszechny*. Kraków, 1922. S. 120–125).

²⁸³ Войтович Л. Українсько-польське співжиття крізь віки: стереотипи і пошуки історичної правди. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 29: Primum agere. Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 277–298.

результативних прикладів і доказів успішної взаємодії в спільній історії став похід польсько-литовської та української козацької армії на Москву у 1618 р. Однак за умов перебування України в складі Російської імперії й згодом Радянського Союзу та подальший майже 20-річний «пострадянський період» формування політики історичної пам'яті було «пропорційно залежне» від проросійської політики в Україні, тож цю тему тривалий час або взагалі замовчували й обходили увагою, або тільки коротко згадували «під критичним кутом осуду» участь козацтва під командуванням гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в поході на Москву.

Похід козацького війська з України на допомогу польсько-литовській армії привертав увагу дослідників від початку XIX ст. Перші згадки про нього опубліковано в книгах, у яких описано дії армії Речі Посполитої в поході на Москву. Окремі сторінки цьому питанню на тлі загального перебігу воєнних подій того часу приділили Адам Нарушевіч (Adam Naruszewicz) в другому томі «Історії Яна Кароля Ходкевіча» та Юліан Урсин Немцевіч (Julian Ursyn Niemcewicz) в «Історії панування Зигмунта III»²⁸⁴.

Першу книгу, присвячену власне походу об'єднаних військ королевича Владислава, написав Павел Муханов, який на її початку зробив закид щодо необ'єктивності в працях двох згаданих польських авторів. Однак його теж проблемно вважати неупередженим і відстороненим з огляду на те, що він брав участь у придушенні Польського повстання 1830 р.²⁸⁵

У міжвоєнний період XX ст. із польських авторів цікаве дослідження про воєнні кампанії польських військ і українського козацького війська 1605–1618 рр. опублікував Казимир Тишковський. Однак він використав переважно тільки польські архівні джерела, не зміг уникнути упередженості в оцінках дій ворогуючих сторін²⁸⁶. Одну з новітніх праць з історії проблеми, чи не найповнішу за використанням джерел та літератури, опублікував Анджей Адам Масевський²⁸⁷. В монографії «Москва 1617–1618» вартим уваги є його акцент на участі козацького війська в поході на Москву, автор вважав, що, всупереч поширеній в російській історіографії думці, українські «козаки не визнавали Москви як природного союзника»²⁸⁸. У часи перебування України в складі СРСР тему не досліджували, на неї наклали «табу». В кращому разі про похід козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного на Москву згадували як про помилку гетьмана²⁸⁹. З українських авторів перший популярний нарис історії походу козацького війська на Москву написав Юрій

²⁸⁴Naruszewicz A. *Historia Jana Karola Chodkiewicza*. Warszawa: Wyd. P. Hr. Mostowskiego, 1805. Т. II; Niemcewicz J. U. *Dzieje panowania Zygmunta III, Króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego*, itd. Kraków: Wyd. K. J. Turowskiego, 1860. Т. III.

²⁸⁵Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства о взаимныхъ отношеніяхъ Россіи и Польши, преимущественно во время Самозванцевъ. Москва: Тип. Семена Селивановского, 1834. 296 с.

²⁸⁶Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618)*. Warszawa, 1936. S. 31.

²⁸⁷Majewski A. A. *Wyprawa królewicza Władysława na Moskwę w latach 1617–1618. Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 2005. Т. 41. S. 5–25.

²⁸⁸Majewski A. A. *Moskwa 1617–1618*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2006. S. 7–8.

²⁸⁹Ребенок В. Московський похід гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного 1618 р. Історіографія проблеми. *Ніжинська старовина*. 2012. Вип. 14. С. 80–82.

Крохмалюк²⁹⁰. Петро Сас здійснив ґрунтовну спробу висвітлити історію участі козаків у польсько-московських війнах²⁹¹.

Оскільки тепер дослідникам однаково доступні матеріали з українських та польських архівів й частково опубліковані з теми документи з архівних фондів Російської Федерації²⁹², шляхом зіставлення джерел різного походження та напрацювань інших дослідників можна скласти належне уявлення про проблему й дати відповіді на багато питань, а саме з'ясувати політичні передумови кампанії Речі Посполитої проти Московської держави, мотивацію та масштаби участі в ній українського козацтва, його стратегію й тактику, розвиток і географію, наслідки бойових дій, а також зробити об'єктивні висновки про значення війни в історії й оцінити внесок козаків у ведення війни.

З метою максимального дотримання принципу історизму в науковому дослідженні вжито ті терміни щодо країн, які використовували в назвах і для самоідентифікації учасники подій, зокрема, Україна, Річ Посполита або Польща й Московська держава – так офіційно називали її цар і згодом в різний час історики Російської імперії, Радянського Союзу та Російської Федерації (РФ)²⁹³.

У дослідженні також вжито термін «українське козацтво», хоча в історіографії утвердилася хибна думка, нібито йдеться тільки про запорізьких козаків із Запорізької Січі. Однак не тільки українські, а й польські історики намагалися відійти від цього стереотипу (К. Тишковський, наприклад, вважав застосування терміну «запорізьке» неточним, оскільки за назвою географічно він не охоплював усіх земель України у складі Речі Посполитої²⁹⁴).

Політична мета війни Речі Посполитої проти Московської держави

Боротьба за володіння «спадщиною Русі», тобто насамперед за Україну, була однією з багатьох причин війни Речі Посполитої проти Московської держави на початку 1616 р. Водночас Зигмунт III як король Польщі й великий князь Литви та Русі розраховував, що настав найсприятливіший час для Польщі вирішити свої справи з Московським царством, поки воно не встигло зміцніти від тривалих зовнішніх і

²⁹⁰ Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). Львів: Накладом вид-ва «Батьківщина» мгр. М. Дзьоба у Львові, 1936.

²⁹¹ Сас П. М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. 512 с.

²⁹² Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства о взаимныхъ отношеніяхъ Россіи і Польши... 296 с.; Документи російських архівів з історії України / упоряд.: Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін. Львів, 1998. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. 442 с.

²⁹³ Див., наприклад: Барсуковъ А. Списки городовыхъ воеводъ другихъ лицъ воеводскаго управления Московскаго государства XVII столѣтія. По напечатаннымъ правительственнымъ актамъ составилъ Александръ Варсуковъ членъ археографической комиссіи. С.-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1902. 614 с.; Памятники дипломатическихъ сношеній Московскаго государства съ польско-литовскимъ государствомъ / подъ ред. С. А. Бюлюрова. *Сборникъ Русскаго историческаго общества*. Москва, 1913. Т. 142. Памятники дипломатическихъ сношеній древней Россіи съ державами иностранными по высочайшему повелѣнію изданныя Императорскимъ Русскимъ Историческимъ Обществомъ. Т. V. 1609–1615 гг. 554 с.; Новосельский А. А. Борьба Московскаго государства с татарами в первой половинѣ XVII века. Москва; Ленинград, 1948.

²⁹⁴ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 5 (przypis).

внутрішніх війн і не мало достатньо засобів для ефективної оборони. З цією метою король скликав сейм у Варшаві 26 квітня 1616 р., що визнав московські умови, особливо вимогу повернення Смоленська, неприйнятними, погодився на пропозицію короля і 4 липня прийняв рішення оголосити війну Московському царству²⁹⁵.

Польський історик А. Нарушевіч констатував, що в той час Речі Посполитій треба було «подумати про безперервне наростання небезпеки з боку Москви», а приводом до війни стало прагнення Владислава силою зброї повернути Московський престол, адже він претендував на нього й отримав підтримку московських бояр ще в 1610 р. З метою забезпечення успіху спланованої кампанії король і сейм призначили 8 сановників-комісарів, які мали постійно перебувати з Владиславом й надавати королевичу поради та рекомендації під час організації походу на Москву. Серед них були великий литовський канцлер Лев Сапега (Lew Sapieha), син Люблінського воєводи Мартіна Собеського Якуб Собеський (Jakub Sobieski) та Луцький римо-католицький єпископ Анджей Ліпський. Ці комісари зобов'язалися виконати дане їм таємне доручення шляхом перемовин якнайшвидше закінчити війну (оскільки на утримання військ для її ведення було виділено обмежену кількість грошей). Владислав у разі, якби йому вдалося «сісти на Московський престол», повинен був заприсягнути ніколи не чинити нічого проти Речі Посполитої та урочисто дотримуватися умов, які мали бути затверджені його особистим підписом²⁹⁶.

Коли у Варшаві тільки розробляли плани щодо війни проти Москви, з Московського царства розпочалося активне ведення війни в західному напрямку. Цар Михайло Федорович 10 липня 1616 р. наказав воєводі князю Михайлу Тинбаєву та Нікіті Ліхареву зібрати значні сили, йти з ними «за рубіж в литовську землю» і завоювати місцевості «біля Суража, Веліжа та Вітебська й далі»²⁹⁷. Наступного року Московська держава відновила напади на Лівонію (відому як Інфлянти). За кілька місяців ситуація виявилася настільки загрозливою для місцевих жителів, що 8 вересня 1617 р. громадяни інфлянтського князівства звернулися до польного литовського гетьмана Криштофа II Радзивіла з проханням про заступництво й надсилання війська для відсічі нападів з Москви²⁹⁸.

Литва була не просто надійним воєнним союзником Польщі, а й однією з двох держав єдиної дуалістичної держави, що ініціювали війну проти Московської держави. Можна погодитися з К. Тишковським у тому, що, хоча ініціатива ведення нової війни «виходила від королівського двору», «інші чинники, особливо литовські, задля заспокоєння московського кордону вимагали більш енергійної війни і, можливо, швидкого та успішного її закінчення» й саме «литовські сенатори на чолі

²⁹⁵ Volumina Legum. Przedruk Zbioru Praw Staraniem Xx. Pijarów W Warszawie Od Roku 1732 Do Roku [1793] [Przedruk]. Warszawa: Nabu Press, 2011. Vol. III. S. 272.

²⁹⁶ Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza... T. II. S. 82–83.

²⁹⁷ Собрание Государственныхъ грамотъ и договоровъ, хранящихся въ Государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ. Москва: В типографии Селивановскаго, 1822. Ч. III. С. 145.

²⁹⁸ Prośba obywateli księstwa inflanckiego do Krzysztofa II księcia Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, o nadesłanie wojska dla odparcia napadów z Moskwy. 8 Sept. A.D. MDCXVII. *Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)*. Zesp. 354 – Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Dział II. Nr 684. K. 3.

з Левом Сапегою вимагали якнайшвидшого прибуття королевича на московський кордон під Смоленськом»²⁹⁹.

Мобілізація перших контингентів українців

У той час у Польщі сформувалися складні внутрішньополітичні умови. Частина патріотичної шляхти підтримувала війну, чому сприяло поширене серед неї негативне сприймання Московії як ворога Речі Посполитої³⁰⁰, але в основній своїй масі поляки не хотіли брати участі в нових війнах. Дослідник К. Тишковський визнав, що під час війни проти Московії у 1614–1615 рр. Польща як «країна, спустошена військовими конфедераціями, грабунками солдатів і постійними війнами, прагнула миру, і було неможливо пояснити шляхті, що домовитися з Москвою можна тільки за допомогою військового тиску». Як наслідок, у польському суспільстві ця війна була непопулярною, дехто її сприймав у Речі Посполитій як «приватну справу короля»³⁰¹.

Було запроваджено обов'язок військової служби, чи, точніше, масовий рух збору добровольців з метою формування ополчення до похідної армії, формальне командування якою доручили королевичу Владиславу. Король планував скерувати великого коронного гетьмана Станіслава Жулкевського (Stanisław Żółkiewski) до Владислава, але коли турецькі та молдавські справи зупинили його на півдні, фактичним командувачем армії був призначений великий коронний литовський гетьман Ян Кароль Ходкевіч (Jak Karol Chodkiewicz), який до того часу забезпечував оборону невеликої армії під Смоленськом³⁰².

В історіографії війни Речі Посполитої проти Московської держави утвердилося хибне переконання, нібито на Москву спочатку вирушили суто польські сили, до яких пізніше приєдналися українці в складі козацького війська. Насправді на Москву вирушило змішане за національним складом польсько-литовське військо, в складі якого були і тисячі поляків та литовців, і багато сотень українців переважно з Наддніпрянщини. Їхньому приєднанню до армії передували проведені мобілізаційні заходи. Король Зигмунт III 10 лютого 1617 р. видав універсал до жителів Київського воєводства з повідомленням про свій наказ, щоб його син «королевич Владислав з тими, які готуються до московської експедиції» вирушив на оборону кордонів, а жителі Київського воєводства «не з примусу ..., але для щастя Вітчизни» збиралися під командуванням київського воєводи і виступили «на захист Вітчизни, сім'ї та майна»³⁰³.

Навесні 1617 р. заклик короля дав бажані наслідки, й поступово до літа того року кампанія збору добровольців на військову службу Речі Посполитої поширилася з Київського воєводства на інші воєводства, особливо на Волинь, де тоді перебувала

²⁹⁹ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 31, 33.

³⁰⁰ Maciszewski J. Polska a Moskwa 1603–1618: opinie i stanowiska szlachty polskiej. Warszawa: Wyd-wo: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. 326 s.; Goszczyński A. Nieprzyjaciel narodu naszego. Historia stosunków polsko-moskiewskich w opinii szlachty Rzeczypospolitej w przededniu i w pierwszych latach wojny 1609–1618. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne* (Kraków). 2016. Nr 12 (1/2016). S. 95–118.

³⁰¹ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 29.

³⁰² Ibid. S. 30.

³⁰³ Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного (съ приложениями). Киев: Типография М. М. Фиха, 1901. С. 12.

армія королевича Владислава. Владислав збирав сили на Волині протягом травня і, повільно стягуючи війська, у червні з Дубна рушив до Крем'яця, щоб встановити там табір³⁰⁴. Характеризуючи поширення до того часу мобілізації на території України, 16 серпня 1617 р. С. Жулкевський констатував у листі київському воєводі Томашеві Замойському, що на Волині «люди князів Збаразьких зібралися вже до Прилук, а інші українські люди також збираються до війська»³⁰⁵.

Після рішення здійснити часткову мобілізацію українців для воєнних дій з Речі Посполитої виступили перші хоругви після збору грошей і укладення домовленості про те, що до них приєднуються мобілізовані шляхтою місцеві селяни. Так, 5 квітня перед королевичем виступив гнєзненський єпископ Гембіцький, який побажав успіху походу для «християнської Речі Посполитої», у відповідь на що почув подяку від Владислава³⁰⁶. Зокрема, 22-річний син короля урочисто отримав з рук Примаса Римо-Католицької Церкви Гембіцького освячений меч і прапор й на чолі війська під захоплені вигуки юрби вирушив у похід, його супроводжували король та королева зі свитою. Військо пішло до Луцька, у якому й навколо нього дислокувалося від 1 травня до 22 червня, звідти – до Крем'яця³⁰⁷.

На початку червня 1618 р. Зигмунт III видав новий королівський універсал із закликом зголошуватися до війни проти Туреччини³⁰⁸. Однак незабаром було досягнуто мирної угоди з турецьким султаном, тож цей документ став прихованим наказом про збір добровольців та резервів для продовження війни проти Московської держави. Одночасно з цим 28 травня король заборонив ввозити продукти харчування з Інфлянт (Лівонії) в Московську державу, тобто фактично оголосив їй економічну блокаду³⁰⁹.

Королевич Владислав майже три місяці збирав сили й тільки у другій половині липня 1617 р. під тиском литовських сенаторів Зигмунт III дозволив своєму синові вирушити на Москву. Невідомо точно, скільки людей мобілізували до того часу до польської армії в Україні, але впевнено можна стверджувати, що їхню кількість обчислювали тисячами, і вона перевищувала 3 000 осіб. Мобілізовано було настільки багато жителів, що частину з них скерували на допомогу для захисту південних кордонів Речі Посполитої від можливих нападів турецьких військових загонів. В умовах турецького терору 16 липня Владислав спрямував за вказівкою свого батька та на прохання Жулкевського частину армії на чолі з Марціном Казановським до р. Дністер³¹⁰.

³⁰⁴Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 33.

³⁰⁵Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Wydaje T. Xżul dla miłośników języka i dziejów. Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem K. Mańkowskiego, 1868. S. 144.

³⁰⁶Żegnanie KJM Władysława do Moskwy wyjeżdżającego przez JMX Gębickiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, w Warszawie odprawowane a. 1617. *Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів* (далі – ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів). Ф. 5 (фонд Осолінських). Спр. 204. Арк. 90–93.

³⁰⁷Муханов П. А. *Подлинныя свидѣтельства...* С. 13.

³⁰⁸Uniwersał Zygmunta III, króla polskiego, wzywający obywateli koronnych do obrony kraju przeciw Turkom. Juni A.D. MDCXVIII. *AGAD. Zesp. 354. Dział II. Nr 680 a. K. 2.*

³⁰⁹Uniwersał Zygmunta III, króla polskiego, do urzędników inflanckich, zakazujący wywożenia w granice Moskwy produktów żywnościowych. 26 Mai A.D. MDCXVIII. *AGAD. Zesp. 354. Dział II. Nr 676 a. K. 2.*

³¹⁰Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 33.

Проблеми фінансування воєнної кампанії

Для всього періоду війни Речі Посполитої проти Московської держави були характерними значні труднощі, пов'язані з відсутністю коштів для оплати військ і найманців Речі Посполитої. З приводу цього 18 жовтня 1617 р. Зигмунт III писав у листі польським комісарам при Владиславі, що «з малих податків на таку велику експедицію дозволених» можна бачити, що вона є недостатньою «для ведення тривалої війни». Тому король ініціював звернення до підскарбіїв Польщі та Литви з проханням збільшити масштаби платні для вояків: «До вельможних підскарбіїв коронного і литовського післані наші листи, щоб гроші скільки можна надсилали». Зигмунт III констатував, що «в минулі дні вже післана частина грошей з Корони, а ще більша сума зі старанням готується й негайно ... буде відправлена для тамтешнього війська», але водночас визнав, що ці кошти є недостатніми і їх вистачить «тільки на дві четвертих»³¹¹.

Отже, коштів, виділених на ведення воєнних дій, суттєво бракувало. За визнанням К. Тишковського, восени 1617 р. польським військам «не вистачало сил, особливо артилерії та піхоти»³¹².

Зважаючи на це, король пропонував збільшити оподаткування підданих. З цього приводу 7 грудня 1617 р. Зигмунт III писав польським комісарам: «Подальше утримання на службі війська, яке перебуває при нашому синові, має відбутися на основі податків, дозволених на минулому сеймі, а також на підставі думок щодо цих податків усіх станів Речі Посполитої, у такий спосіб, щоб через нестачу грошей Річ Посполиту не спіткали такі труднощі, яких ми недавно зазнали». Зигмунт III висловив сподівання, що «цих податків може вистачити ще на одну четверту» виплати боргу за платню воякам польського війська при королевиці Владиславі³¹³.

Проте королю не вдалося зібрати потрібних грошей і політику фінансування польсько-литовської армії у поході на Москву в 1617–1618 рр. можна звести до тези «грошей немає, але ви тримайтеся». Король писав 12 січня 1618 р., що, окрім виділених коштів, «підскарбій коронний готує також іншу суму, яку найближчим часом надішле». Він висловив здивування щодо наміру «тамтешнього війська, що воно погрожує втечею від нашого сина: цього тільки бракувало до іншої ганьби, яку наші солдати наклали на себе своїми вчинками, щоби утікати від командувачів і їх Пана, який перебуває з ними на землі неприятеля». Зигмунт III виправдовував затримку надсилання платні «об'єктивними причинами», а саме складністю збору потрібних податків у воєнний час: «Як сини Речі Посполитої, вони самі можуть добре знати, як часто ... буває важко збирати податки, з якими труднощами діставати гроші; також і те, що жоден монарх й жодна інша країна не є настільки щасливими, щоб завжди, особливо під час війни, могла отримувати гроші, тим більше у нас, де часто одна голова може витратити все, що багато інших зробили на користь Речі Посполитій». Король писав, що він прогнозував такий розвиток подій через ненадійність частини польських вояків: «На минулому сеймі, коли обговорювали цю експедицію нашого сина, вбачали й Ми, що дійде до таких труднощів, бо й Ми самі також відчули непостійність вояків (хоча багато з них запевняли про постійність при нашому синові), боялися того, до чого тепер дійшло». Король висловив сподівання, що комісари

³¹¹ Муханов П. А. Подлинныя свидетельства... С. 116–120.

³¹² Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 34.

³¹³ Муханов П. А. Подлинныя свидетельства... С.122.

вирішать питання про фінансування війська: «Не сумніваємося, що ... докладете усіх зусиль, щоб це військо могло бути утримане, поки, урешті-решт, сейм, який вже наближається, прийме щось ґрунтовне про цю експедицію. Ті гроші, які вислані ..., розподіліть так, щоб, виплативши давніший борг воякам, можна було дати наперед якусь суму також литовському війську, а також піхоті, поки не надійдуть інші гроші...». Водночас король фактично цинічно сподівався, що проблему виплати грошей воякам частково вирішить зменшення війська унаслідок втрат його складу в бойових діях, висловлюючи побажання, «щоб гроші видавали для тієї кількості людей, які перебувають під знаменами, і Нам видається неймовірним, щоб воно [військо – А.Б.] не зменшилося». Він закликав комісарів утримати військо на службі, щоб не дійшло «до великої ганьби й до небезпеки для нашого сина»³¹⁴.

Король знову повідомив комісарам 28 січня 1618 р., що докладає зусиль для пошуку від сейму додаткових джерел фінансування воєнної кампанії і при тому висловив занепокоєння станом справ у польському війську в Московському царстві: «Самі знаємо, що сили тамтешнього війська вельми послаблені, від чого й небезпека нашого сина належним чином не забезпечена. Міркуємо про те, в який би спосіб знайти швидко допомогу. Вже надіслано гроші... Наближається також сейм, призначений найбільше для підтримки московських справ; [сподіваємося,] що на ньому коронні стани охоче погодяться на призначення допомоги, покладаємо [теж] незлу надію на багато сеймиків. Важко тепер здійснювати інші заходи, особливо, через нестачу грошей. Сейм незабаром запропонує для тамтешніх справ способи подальшої допомоги й ґрунтовнішого порятунку, якого нам варто очікувати»³¹⁵.

Однак протягом наступного найважчого зимового місяця (лютого) проблему невиплати заборгованості воякам вирішено не було, 3 березня 1618 р. король фактично вибачався перед комісарами за сповільнення надсилання коштів: «Не є таємницею ..., як багато труднощів буває при зборі податків, і як повільно надходять вони від збирачів до скарбниці й тому нехай не буде дивним ..., що Вельможний коронний підскарбій пізніше надіслав колишню суму, яка вже ... дійшла, як ми дізналися з вашого листа; й та сума, яку теж відправлено, прибуде дещо пізніше 13 березня; сподіваємося, однак, що незабаром її буде доставлено – тим більше, що шляхи ще не зіпсовані». Він просив комісарів намагатися вплинути на військо, «якому ми, так само, як весь Сенат, пишемо, щоб воно терпляче очікувало доставки тих грошей і подальшої грошової допомоги, якої ми сподіваємося від доброго, – нехай дасть Господь Бог – закінчення сейму». Король висловив упевненість, що «військо ... не захоче втечею від нашого сина на вернути на себе вічні сором і ганьбу» й просив також комісарів докласти до цього усіх старань³¹⁶.

Проте сподівання на підтримку сейму виявилися марними. 30 березня 1618 р. Зигмунт III визнав у листі до комісарів: «Недавно скликаний сейм насправді відбувся не так, як ми бажали і як того вимагали різні теперішні потреби Речі Посполитої. Однак ми ретельно обдумуємо й докладаємо усіх зусиль, щоб тамтешнє військо, що перебуває при нашому синові, якнайшвидше було посилене грішми та людьми»³¹⁷.

³¹⁴ Там само. С. 131–133.

³¹⁵ Там само. С. 136–137.

³¹⁶ Там само. С. 143–144.

³¹⁷ Там само. С. 146.

Проте відсутність оплати військової служби викликала не тільки невдоволення, а й часто навіть дуже бурхливу реакцію й протести вояків. Так, П. Муханов стверджував, що на початку 1618 р. у таборі Владислава панували «до найвищого ступеня безлад, незгоди і розбрат, що доходили іноді до шалу»³¹⁸.

Незважаючи на всі зусилля короля й запевнення ним комісарів, ні навесні, ні влітку 1618 р. проблему достатнього фінансування воєнних дій Речі Посполитої вирішено не було. На початку серпня 1618 р. Великий литовський канцлер Лев Сапега, якого королевич з Радою і комісарами відправив до Варшави просити в станів і сейму грошей, повернувся й замість очікуваних коштів привіз із собою тільки обіцянки їх виплатити. У відповідь, за словами дослідника П. Муханова, польське «військо, яке не отримувало вже деякий час платні й зазнавало голоду до такого ступеня, що багато людей дванадцять днів не мали шматка хліба, збунтувалося; воно кидало табір цілими партіями і відправлялося бозна-де [*во свояси*]». За його ж твердженням, «крім солдатів, які пішли поодиночі, залишили службу й розійшлися цілі хоругви: Карсінського, Пліхти, Журавінського і Опалінського». Унаслідок «вояцького бродіння» король і Я. К. Ходкевіч почали втрачати авторитет, вояки не хотіли виконувати їхніх наказів, вважали себе обдуреними й не хотіли воювати за пусті обіцянки, тож становище у таборі королевича стало просто катастрофічним. А П. Муханов з цього приводу зробив невтішний для польського війська висновок: «Військо Владислава після цих подій настільки зменшилося, що після підрахунку чисельності, окрім лісовців, скерованих для добування харчових припасів, виявилося усього ледве до 1 000 кінних осіб; урешті й ті, які залишилися, відчуваючи у всьому нужду, відмовлялися від будь-якого підпорядкування»³¹⁹.

Спільні дії польського війська і козаків на початку 1618 р.

У складі польсько-литовської армії в похід на Москву 1617 р. вирушило 11 сотень «важких гусарів», 5 хоругв і 4 сотні «панцирників» (воїнів у залізних обладунках), хоругва та рота і два загони рейтарів (різновид важкої кавалерії – воїни, які носили нагрудні лати і шоломи, були озброєні карабінами, пістолетами та палашами, а іноді мали ударні списи подібно до гусар), дві хоругви списоносців, 5 кінних полків (також і полк «лісовчиків») і 6 100 піхотинців. Разом було не більше, ніж 10 800 вояків. З урахуванням того, що з військом пересувалася невідома кількість польової артилерії та «обслуговувального персоналу», очевидно, що загальна чисельність війська сягала 11 000 вояків. Проте одна частина з них тривалий час перебувала під командуванням Гонсевського під Смоленськом й зазнала втрат у людях, а інша частина воїнів, зібраних для походу на Москву, спочатку була переведена під командування гетьмана С. Жулкевського й приєдналася до основних військових сил Владислава майже через рік після початку кампанії аж біля Можайська, також зазнавши значних людських втрат. З урахуванням цього основна чисельність усієї армії Владислава за найбільшої кількості її вояків сягала від 8 000 до 10 000 осіб³²⁰.

³¹⁸ Там само. С. 42–43; Historia Jana Karola Chodkiewicza. T. 2. S. 106–115.

³¹⁹ Там само. С. 60. Зі слів того ж Муханова, тільки «великими зусиллями комісари встигли заспокоїти обурення, обіцяючи до 28 жовтня заплатити полкам платню».

³²⁰ Муханов П. А. Подлинныя свидетельства... С. 7–10. Детальний перелік відділів польського війська див. також: Majewski A.A. Liczebność polowej armii polsko-litewsko-kozackiej

Від виходу об'єднаних польсько-литовських сил з-під Варшави у складі польських військ також перебували козаки й укомплектовані з них пліч-о-пліч з польськими вояками невеликі військові відділи. Їхня точна кількість невідома, але можна стверджувати, що їх було від 1 100 до 2 000 вояків. Згідно зі щоденником походу на Москву Якуба Собеського, до кінця 1617 р. було укомплектовано 10 козацьких сотень (хоругов) загальною чисельністю 1 100 козаків, якими командували тільки три обрані з їхнього середовища командири (Берко, Держко та Козика), тоді як решту сім очолили польські шляхтичі (Самуїл Ляш, Кохановський, Рожнятовський, Оудзький, Єжи Речицький, Вітославський та Жардецький)³²¹. Відомий дослідник історії України Леонтій Войтович вважає, що в армії королевича Владислава під Вязмою перебувало разом не менше 2 000 козаків³²². Якщо брати цю кількість за максимальну, можна стверджувати, що козаки становили приблизно 1/5 складу вояків армії королевича.

У «Книзі сеунчів» на початку 1618 р. зафіксовано факт наступу понад 2 000 поляків та литовців і майже 10-тисячного козацького війська на Путивль; 28 січня 1618р. із Путивля від стольника, воєводи і князя Григорія Тюфякіна і воєводи Степана Чемесова, зокрема, прибули сеунчі (так називали посланців, які приносили добрі звістки) Олексій (Алексей) Юдін, Олексій Константінов та отаман Андрій (Андрей) Грінев, які повідомили, що опівночі 5 січня під Путивль підійшли загоони князя Юрія Вишневецького, а з ним 1 200 осіб. Вони взяли приступом великий острог і три дні намагалися захопити місто, перекрили джерела постачання води, а проти ночі, 15 січня, місто намагалися взяти штурмом з чотирьох боків, тоді загинуло понад 1 000 осіб. Місто відбили, й «литовські загоони» з великими втратами повернулися, звідки прийшли. У середині лютого 1618 р. козаки здійснили наступ на Воронеж, а 21 лютого з Воронежа від воєвод князя Василя Пронського і Артемія Лодигіна прибули сеунчі Іван Стрешнев та Артjom Буланов, які повідомили, що приходили під Воронеж литовські загоони і 5 000 «черкаси», місто й острог двічі приступом з усіх боків брали, місто й посади відбили, прапори, литаври і литовців взяли, посади випалити не дали. З Дорогобужа 18 травня 1618 р. від боярина, воєводи і князя Ю. Я. Сулешева прибув Петро (Петр) Борятинський, який повідомив, що 14 травня приходили під Дорогобуж «литовські загоони» і «черкаси», був бій, супротивника розгромили вщент і захопили прапори, труби, литаври і 240 полонених³²³.

Однак записи в «книзі сеунчів» потребують критичного сприймання й верифікації з огляду на те, що деколи в ній були зафіксовані дані «фальшивих сеунчів», які прибували до Москви з метою отримати нагороду за неправдиві звістки про вигадані напади ворога й вигадану ними ж інформацію про перемогу над нападниками. Звістки про захоплення козаками таких міст, як Путивль, Рильськ та Курськ не відповідали дійсності – насправді до укладення Деулінського миру вони

podczas wyprawy moskiewskiej królewicza Władysława w latach 1617–1618. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* (Białostok). 2008. Nr. 45. S. 5–12.

³²¹ Majewski A. A. Moskwa 1617–1618... S. 202.

³²² Жолкевський С. Початок і успіх Московської війни за панування короля й. м. Сігізмунда III, за регенту й. м. пана Станіслава Жолкевського, воєводи київського, гетьмана польного коронного / пер. з пол. Л. Войтович. Біла Церква, 2019. С. 23 (прим.).

³²³ Документи російських архівів... Т. 1. С. 72–73.

перебували під контролем царських воєвод, які організовували власні походи на територію Речі Посполитої³²⁴.

Перемовини гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з комісією Речі Посполитої восени 1617–1618 рр.

У той час серед козацтва відбувалося утвердження самоусвідомлення як українського військового стану, географічно розміщеного на прикордонні. Ці території називали окраїнними («українні землі»), згодом «українськими», врешті в офіційних універсалах польських королів, рішеннях сейму й офіційному листуванні вищих польських сановників щодо них вживали загальний термін «Україна», вкладаючи в нього насамперед власне бачення і трактування цих земель як прикордоння Речі Посполитої. Коли чисельність козацтва почала збільшуватись і місця їхнього проживання й зосередження значно зросли, поширились процеси національного самоусвідомлення козаків як провідної верстви «народу руського», то утвердилося і сприймання руських етнічних земель як заселеного ними великого територіального простору від Білорусі до Чорного моря. 11 травня 1602 р. гетьман Іван Куцкович у листі до галицького старости Юрія Струся при окресленні контрольованої козаками території стверджував, що, «почавши від Могилева на всі України [*wszitkie Ukrainy*] аж до гирла Дніпра – усе це є місцями наших зупинок»³²⁵.

Обраний гетьманом Війська Запорізького П. Конашевич-Сагайдачний вирішив довести його кількість до 20 000 козаків й, щоб випередити протести польських комісарів проти збільшення чисельності козацького війська, у середині квітня 1615 р. вислав посланця до короля Зигмунта III, якому заявив про готовність козаків у будь-яку хвилину виступити в похід проти Туреччини чи Московської держави. Про це стало відомо послам Федора Желябузького та піддячого Семена Матчина (наприкінці грудня 1614 р. їх делегували для ведення переговорів з польськими комісарами), серед документів яких за 1615 р. зберігся запис (там, однак, кількість козацького війська було перебільшено удвічі) про те, що «вийшло ж бо із Запорогів черкас із 40 000 й післали ж бо до короля: куди король накаже йти – Турську ж бо землю воювати або Московську землю» (цитати подано в перекладі автора)³²⁶.

Однак більше року на пропозиції П. Конашевича-Сагайдачного у Варшаві не реагували так, як цього очікував гетьман. Тоді ще залучення козаків до походу на Москву не було актуальним питанням політики Речі Посполитої. Першочерговим завданням щодо козаків вважали стримання зростання їхньої чисельності й припинення воєнних походів проти Туреччини. Зміст листів Зигмунта III до комісії з ведення переговорів із козаками від липня до початку жовтня 1617 р. виразно свідчить, що в той час найважливішим для Речі Посполитої було забезпечити припинення цих походів, які могли спровокувати турецько-польську війну й змусити вивести армію королевича Владислава з Московської держави³²⁷.

³²⁴ Книга сеунчей 1613–1619. *Памятники истории Восточной Европы*. Москва; Варшава. 1995. Т. I. С. 92–93.

³²⁵ AGAD. Archiwum Zamojskich. Nr 3036. K. 41.

³²⁶ *Памятники дипломатических сношений...* Т. 142. С. 578.

³²⁷ *Universal Krola JMci na Commissia z Kozakami Zaporoskimi*, Zygmunt z laski Bożej Król Polski, trzeci, wielki Xiąże Litowski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Inflantzki y Szwecki, Gothski, Wandalski Dziedziczny Król. Dan w Warszawie. Die 15 Juli Roku 1617. Sigismundus Rex.

Скервуючи козаків із Запорізької Січі в похід на Москву, у Речі Посполитій розраховували вирішити відразу кілька завдань. По-перше, і це було найголовніше, важливо було отримати основну військову силу для організації походу й війни проти Московського царства. По-друге, у такий спосіб можна було на якийсь час стримати наростання соціальних антагонізмів, що могли викликати нові козацькі повстання. І, по-третє, скерування основної маси козацтва в похід на Москву автоматично відвертало головне вістря його боротьби проти Туреччини, мир з якою в цей час був як ніколи потрібен для Речі Посполитої, щоб не допустити до війни на два фронти, на яку, як уже було згадано, в той час дуже розраховували у Кремлі. Королю та комісарам вдалося-таки досягнути бажаного. У таборі в місцевості Стара Ольшанка над р. Рось 28 жовтня 1617 р. укладено так звану Росавицьку угоду, в пунктах якої зафіксовано, що козакам «щороку даруємо їм від ЙКМ [Його Королівської Милості – А. Б.] тисячу злотих та сімсот комплектів каразії [тут йдеться про сукно для пошиття одягу для козаків – А. Б.] й усе це щороку має бути передане їм у Києві на свята». Містилася невідгідна для козаків умова, сформульована так: «А оскільки їх зібралось так багато, що такому великому їх згромадженню важко буде вчинити порядок, то щоби з тих своїх куп інших розпустили й зменшили їх». У відповідь П. Конашевич-Сагайдачний заявив, що виділених коштів вистарчить виплатити платню тільки для 1 000 козаків, а для оборони підконтрольної їм території від можливих нових нападів турецьких загонів та війська Кримського ханства потрібно значно більшу кількість оборонців. Ось як це, зокрема, було зафіксовано в протоколі переговорів комісарів із Конашевичем-Сагайдачним: «Однак нам [комісарам – А. Б.] сказали, що тих грошей та сукна ледве вистарчить для 1 000 людей, а для утримування тамтешніх місць потрібна більша маса людей. У цьому [питанні] залишили собі [право] вільного прохання до ЙКМ нашого Милостивого Пана й до станів, презентованих на сеймі, як і щодо [підтвердження] вольностей, які стародавнім козакам від колишніх Їх Милості королів були надані в давнину і які підтвердив ЙКМ, щоб вони в них залишилися в цілості й не були порушені; у разі, якби вони ті свої прохання внесли на найближчий майбутній сейм до ЙКМ через своїх посланців, просили нас, щоб вони підтримали їх в Його Милості короля»³²⁸.

Принципово важливим для розуміння логіки дій П. Конашевича-Сагайдачного є зміст умов політичних угод, що передували приєднанню козацького війська до армії королевіча Владислава під Москвою. Так, 31 жовтня 1617 р. П. Конашевич-Сагайдачний у листі з місцевості над р. Рось до С. Жулкевського як голови комісії Речі Посполитої для переговорів із козаками та до інших комісарів просив

ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 79–81; Universal Krola JMci na Commissia z Kozakami Zaporoskiemi, Zygmunt Trzeci z Bożej laski Król Polski, Wielki Xiąże Litowski, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Żmudzkie, Inflantzkie y Szwedki, Gothski, Wandalski dziedziczny Król. Dact. w Warszawie. Die 3 Septembris. Roku 1617 Panowania krolów naszych roku 32 y szwedzkiego 26. Sigismundus Rex. ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 82–83; Universal Krola JMci na Commissia z Kozakami Zaporoskiemi, Zygmunt Trzeci z Bożej laski Król Polski, Wielki Xiąże Litowski, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Żmudzkie, Inflantzkie y Szwedki, Gothski, Wandalski dziedziczny Król. W Warszawie. Die 13 O[cto]bris 1617. Sigismundus Rex. ЛННБ ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 81–82.

³²⁸ Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież drukowanych. Lwów: Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, 1833. T. VI. S. 113–117.

забезпечити гарантування «прав наших, від ЙКМ Пана нашого наданих» й право мати «старшого . . . , який би з війська нашого гідний і до того здатний, нами самими й ніким іншим був обраний, а через Його Милість пана коронного гетьмана був затверджений». П. Конашевич-Сагайдачний обіцяв, що «той, який старший, і все товариство будуть брати платню від ЙКМ; будуть попереджувати про неприятеля Святого Хреста й обороняти переправи, як це чинили наші предки, і ми також хочемо і обіцяємо і зобов'язуємося служити ЙКМ Панові нашому милостивому й усій Речі Посполитій». Військо запорізьке мало залишатися на місцях постійного розміщення й зобов'язувалося припинити морські походи Чорним морем проти Туреччини й звільнити усіх купців, різників та інших потрібних фахових людей і надалі не приймати «без волі ЙКМ і пана коронного гетьмана»³²⁹.

Незалежно від укладання Росавицької угоди в жовтні 1617 р. козаки, по суті, висунули ще один ультиматум: якщо їм не буде видано платні й не буде їх забезпечено одягом, вони не вирушать у похід на Москву. Інформація про плани Варшави залучити українських козаків до походу проти Московської держави незабаром стала відома у Кремлі, 1 січня 1618р. полонений шляхтич Желобовський розповів, що його сотня під Різдро прийшла з Вязми в Погоріле, де їм наказано розквартируватися до католицького Великодня й очікувати приходу «запорізьких черкас» і, дочекавшись, разом йти через інші села під Москву. Полонений також розповів, що під час перебування у Вязмі туди прибули послы від запорізьких козаків, які повідомили, що тільки поблизу Могилева їх зібралось 6 000 і за дотримання певних умов вони готові вирушити на допомогу королеви Владиславу. Цю інформацію 28 січня доповнив у своїй розповіді полонений слуга П. Дековського, який повідомив про те, що козацькі посланці до королеви Владислава перебувають у Могильові й вимагають прислати наперед виплату козакам грошми та сукном, бо в разі відмови весною козаки до королеви не прибудуть. Того ж дня інший полонений, слуга П. Злоткова, підтвердив, що навесні у Вязмі очікують прибуття гетьмана С. Жулкевського і запорожців, з якими королеви Владислава планує йти походом на Москву³³⁰.

Тому фактові, що влітку 1617 р. на Московську державу вирушила тільки об'єднана польсько-литовська армія, можна дати одне цілком логічне пояснення: спочатку керівництво Речі Посполитої, мабуть, наївно сподівалося, що зможе завойовувати Москву й досягнути політичної мети війни без допомоги козацького війська. Очевидно, політики й військові вважали достатнім те, що у складі наступальної армії будуть зачислені на службу до неї окремі групи козаків у різних її сотнях, особливо у складі полку Лісовського. Однак перші втрати, труднощі ведення війни й проблеми з оплатою служби вояків спонукали керівництво Речі Посполитої шукати порозуміння з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним з метою забезпечити прибуття очолюваного ним козацького війська на допомогу силам королеви Владислава. Через рік після початку походу гетьман погодився допомогти в разі вирішення важливих умов політичного характеру. Якщо навесні 1615 р. на початку

³²⁹ Pismo od Kozaków zaporoskich Jeo Msci Panu Stanisawowi Żółkiewskiemu, wojewodzie Kijowskiemu, Canclerzowi i Hetm. Coron. i szl. PP. Comisarzom dane w obozie nad Rosssya rzeką. Działo się w obozie nad rzekę Rosyę dnia ostatniego Oktobra Roku 1617. Piotr Konaszewic na ten czas woyska J.L.M. Zaporoskiego Hetman ręką swą [i inne]. *ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 78–79.

³³⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 116–118.

свого гетьманування П. Конашевич-Сагайдачний спершу тільки задекларував лояльність щодо Речі Посполитої, то через півтора року, свідомий того, що польська армія королевича зупинила свій похід на Москву й потребує військової допомоги для його продовження, наважився висувати вимоги. Ось як описав його перемовини з польськими комісарами та наслідки цих розмов Д. Яворницький: «Сагайдачний, вислухавши поляків, не відразу погодився на їхнє прохання. Він запропонував їм такі умови: 1) розширення козацької території; 2) свобода в Україні православної віри; 3) збільшення кількості козацького війська; 4) визнання Польщею судової й адміністративної автономії України. Польські король та сенат, які опинилися в критичному становищі, погодилися на всі ці вимоги... Була потрібна ще для підкріплення обіцянок короля та сенату згода загальнодержавного сейму, але угоду укладали нашвидкуруч через поспіх справи...»³³¹.

Збір основних козацьких сил для участі в поході

До кінця березня 1618 р. для походу на Москву зібралось 12 000 українських козаків. Однак кількість нових добровольців швидко збільшувалася й незабаром під командуванням П. Конашевича вдалось зібрати козацьке вісько чисельністю 20 000 вояків. Інформацію саме про цю кількість знаходимо в більшості повідомлень розвідки у Посольський приказ і саме це число підтверджує більшість джерел. Таку кількість вояків зібраного козацького війська 3 березня 1618 р. названо у розповіді полоненого шляхтича А. Савицького зі згадкою про те, що в районі Корсуня і Богуслава зібралось до 20 000 козаків. В іншому повідомленні 26 квітня 1618 р. у Посольський приказ цю інформацію було ще раз підтверджено. Полонений гайдук П. Рахоцький розповів, що «зібрано черкас двадцять тисяч, а де стоять, того не відає, і королевич тим черкасам велів йти до себе у Вязьму»³³².

Страх сприяв поширенню найрізноманітніших чуток, однією з яких стала хибна інформація про те, нібито козаків зібралось удвічі більше – 40 000. В отриманій 3 березня 1618 р. записці з переказом розповіді полоненого шляхтича М. Жирицького цю інформацію було підтверджено з уточненням, що готові до походу на Москву українські козаки зосереджені під Білою Церквою і під Фастовом. Після 27 квітня 1618 р. цю ж перебільшену кількість назвав полонений слуга Я. Михайлова³³³.

Утім, цілком можливо, що на заклик П. Конашевича-Сагайдачного козаків для походу на Москву зібралось набагато більше, ніж 20 000 осіб, і саме «надлишок» від потрібних сил було скеровано на південь для підтримки сил гетьмана С. Жулкевського. Між тим загроза з боку Криму для Речі Посполитої тоді була ще доволі відчутною. Усвідомлюючи найбільшу небезпеку для Московського царства від дій на боці Польщі українських козаків, у Кремлі намагалися посварити кримського хана з королем, формуючи в хана образ козаків як найбільших ворогів кримського ханства і Туреччини. З цього приводу 2 квітня 1618 р. думний дяк Петро (Петр) Третьяков заявив послам Кримського хана у Посольському приказі, що король Речі Посполитої у листі до боярів написав, що йому не зможуть протистояти навіть разом Московське царство

³³¹ Эварницький Д. И. Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Екатеринослав, 1913. Вып. IX. С. 25.

³³² Документи російських архівів... Т. 1. С. 118–121.

³³³ Там само. С. 118, 121–122.

і Кримське ханство, кримський хан зміг врятуватися втечею від запорізьких козаків і сам турецький султан просить короля забезпечити йому від них мир і спокій³³⁴.

Остаточне укладання домовленостей про дії козацького війська

У середині травня 1618 р. до м. Вязьма прибули послы від українських козаків, яких Владислав прийняв, вислухав і, відпускаючи, попросив передати їм, щоб вони швидше поспішали на допомогу польському війську. 13 червня у Приказному столі отримали запис про це полоненого слуги В. Гаврилова. Після наближення до кордонів Московського царства основні сили козацького війська вирушили в напрямку Москви, інші отримали наказ взяти в облогу окремі міста. Козацький полк під командуванням Казановського, наприклад, у середині травня зупинився під Вязьмою на короткій перепочинок, після якого вирушив на Калугу³³⁵.

Із Можайська від стольника, воеводи і князя Петра Пронського й Івана Колтовського 21 травня 1618 р. прибув сеунч Істома Стогов, який повідомив, що Істома і Федір Устимови побили литовців, татар і козаків, від яких забрали як трофеї прапори й литаври³³⁶. Незабаром після цього до королевича Владислава планувало прийти 2 000 українських козаків і окремих загін «лісовців»; 26 травня 1618 р. полонений слуга Т. Михайлова розповів про очікуваний прихід лісовчиків, 2 000 гусарів і 2 000 запорожців, які нібито збиралися наступати на Можайськ. З того ж приводу через місяць, 26 червня 1618 р., у Посольський приказ надійшла записка з інформацією, отриманою від полоненого слуги Я. Нечецького. Слуга розповів, що «він чув від пахолків [інших слуг – А. Б.], що до королевича буде послано брата Лісовського із запорізькими черкасами, а черкас буде дві тисячі». У процесі аналізу обставин підготовки козаків до «московської кампанії» залишається додати, що переважна більшість українських козаків підтримала ідею походу на Москву. Тільки невелика частина козаків головно з прикордонних із Московським царством земель заявила про готовність служити їхньому цареві³³⁷.

Структура, озброєння та вояцький склад війська П. Конашевича-Сагайдачного

За родом військ козацьке військо П. Конашевича-Сагайдачного складалося з піхоти та кінноти, а на озброєнні мало здебільшого «холодну» зброю (шаблі й ножі), легку вогнепальну зброю (пістолі), петарди та 17 легких гармат. За класифікацією воїнів за реєстровим статусом, крім внесених у списки фінансованих козаків, у козацькому війську були також джури (від перського *товариш, зброносець*), на відміну від стереотипного трактування цієї категорії воїнів як козацьких слуг чи свого роду «денщиків», цим терміном, запозиченим з тюркської, називали козаків, не внесених до компутів (списків реєстру), які не отримували плати за службу, а тільки частину військової здобичі (трофеїв, здобутих унаслідок бойових дій)³³⁸.

³³⁴ Документи російських архівів... Т. 1. С. 120.

³³⁵ Там само. С. 124, 125.

³³⁶ Книга сеунщикова с 121 по 126 год. *Российский государственный архив древних актов в Москве* (далі – РГАДА). Ф. 210 (Разрядный приказ). Оп. 6 (Книги Московского стола. 1626 г.). Кн. 2. Л. 130.

³³⁷ Документи російських архівів... Т. 1. С. 123–125.

³³⁸ Початок і успіх Московської війни... С. 23 прим.

За реєстром війська гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного (на зламі 1617–1618 рр.) у складі його 12 полків налічувалося 16 308 осіб, розподілених так: гетьманський полк – 1 560 козаків, Михайла Дорошенка – 1 450, Теморовського – 1 200, Курила – 1 407, Богдана Конші – 1 360, Мартина Пневського – 1 400, Андрія Наливайка – 2 330, Захариновського – 1 360, Вошивого – 1 160, Бонькового – 1 200, Версуновського – 1 430, пушкарів та візників – 451³³⁹. Зокрема, П. Сас вважає, що під час походу на Москву через проведення часткової мобілізації у Київському воеводстві наприкінці 1617 р. загальна чисельність козацького війська перевищила 20 000 вояків (разом із 3 000 козацьких джур). Відбулися також структурні зміни, унаслідок об'єднання чи «злиття» двох полків в один було укомплектовано шість полків (під командуванням М. Дорошенка, Б. Конші, А. Наливайка та двох інших полковників), найбільшим із яких був гетьманський полк з 6 000 козаків³⁴⁰.

Списки полонених пізніше українських козаків із зазначенням місцевостей, з яких вони походили, однозначно спростовують нав'язувану в документах Московської держави й згодом окремими авторами з періоду Російської імперії інформацію про те, що участь у поході на Москву брали нібито тільки «запорозжці» або козаки із Запорізької Січі. Насправді, крім них, були й оплачувані реєстрові козаки з тих міст, звідки вони походили й де виконували службу, а незабаром після походу в тих містах були дислоковані сформовані з них постійні козацькі полки. Згідно зі списками, полонені українські козаки були уродженцями і жителями таких міст здебільшого Правобережної України: Крилов, Корсунь, Канів, Переяслав, Київ, Бориспіль під Києвом, Черкаси, Біла Церква, Пирятин, Оржищев, Борщогоул, Фастів, Київський повіт, Коростишев, Лубни, Босани, Волшенка, Димер, Золотоноша, Ходурков, Вишгородок, Животов, Горностайполь, Потребище, Білогородка, Шклов, Мозир, Барішовка, Лукомль, Остр, Березань, Гостомль, Самогород³⁴¹.

Приготування до оборони у Московській державі

Напередодні наступу козацького війська йому на шляху протистояли значні сили супротивника³⁴². Як свідчить «Розрядний розпис» (Разрядная роспись), датований кінцем 1616 р., на початку 1617 р. оборону в головних, розмішених на шляху козацького війська 20 містах утримували такі воеводи й князі:

1) Коломна – Борис Нікітович Приймков-Ростовський, сотня чисельністю 100 стрільців, а також 445 осіб гарнізону (серед них «посадські люди» й різні добровольці, трактовані як «охотники»), або разом 545 людей;

2) Кашира (у тогочасних документах – Кошира) – князь Пьотр Владімірович Мосальський, з яким 115 стрільців з сотником, артилерійська сотня чисельністю 80 осіб (в якій служили гармаші (*пушкари* й *затиницики*), 36 «чернослободців», або разом 251 людина;

³³⁹ Початок і успіх Московської війни... С. 24 прим.

³⁴⁰ Сас П. М. Запорозжці в польсько-московській війні... С. 317.

³⁴¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 225–226.

³⁴² Детальніше про становище на землях на шляху просування козацького війська на Москву напередодні його походу див.: Зенченко М.Ю. Южное российское порубежье в конце XVI – начале XVII веков. Москва, 2008. С. 150–160.

3) Серпухов – князь Іван Львович Мосальський і з ним 12 місцевих козаків, 30 «пушкарів» та «затинщиків», двоє посильних (*розсылыцики*) й 75 «всяких жилецьких людей», або разом 119 осіб;

4) Переяславль поблизу Рязані – Іван Олександрович Колтовський, з яким було 310 міщан: дворян та боярських дітей як основи міського ополчення, 112 людей з Рязані, 75 з Понискви й 200 стрільців, 40 волзьких татар (*бардаковские татары*), 32 «кормових людей», 50 гармашів: 10 «затинщиків» або разом 829 осіб;

5) Михайлов – Яків Васильович Колтовський, з яким було 32 дворян та боярських дітей з Пехлетська й 41 людина з Кобильська, 40 прибулих з України на царську службу (яких називали «черкаси михайловські»), 134 кінні стрільці, 40 гармашів і затинщиків, 13 ремісників та купців і 12 «охотників», або разом 312 осіб;

6) Нікола Зарайський (тогочасна назва – *Никола Зарайский*, нині Зарайськ) – Тімофій Андреевич Павлов, з яким було 47 дворян та боярських дітей із Заостринська під Рязанню, 170 з Перевицька, 70 стрільців зі сотником, 60 гармашів і затинщиків, 67 «посадських людей», 52 слуг (*дворники*), або разом 456 осіб;

7) Пронськ – Григорій Челюстін, з яким було 411 дворян, боярських дітей, рязанців і прибулих з Кам'янська та 19 стрільців, або разом 430 осіб;

8) Рязьк – Лаврентій Олександрович Кологривов, з яким було 173 боярських дітей, 42 «помісних отаманів» та 260 донських козаків, або разом 475 осіб;

9) Донков – Андрей Григорович Хотяїнцов і з ним 100 місцевих вартових козаків, сотня донковських стрільців (90 осіб), й козаки (50 полкових, 100 з-під Смоленська, 14 місцевих), 20 гармашів та затинщиків, або разом 274 особи;

10) Шацьк – Іван Григорович Желябовський й з ним 210 дворян, боярських дітей та 300 стрільців, які прибули з-під Смоленська, і 2 козаки, або разом 512 осіб;

11) Калуга – Іван Федорович Троекуров, з яким був найбільший гарнізон разом із мобілізованими й прийнятими на службу жителями навколишніх сіл: 3 дворян й 2 жителів Москви, 64 дворян та боярських дітей, 133 повноправних міщан і 64 новоприбулих жителів міста, 41 людина з с. Козлічі, 57 із Мединцева, 31 з Воротинцева, 37 із Серп'ян, 57 з с. Олексинці, 46 з Лихвина, 61 житель мав прибути з Ярославця Малого й 169 осіб – з Белевців, разом їх мало бути 768 осіб; крім них, у місті була сотня московських стрільців або 100 осіб, яких скерував князь Іван Хованський, дві сотні московських стрільців або 200 осіб, яких скерував до міста Розрядний приказ, 36 гармашів та затинщиків, 26 кравців та ремісників, 987 «посадських осадних людей», 35 «різничинців» (попи, диякони, вдови з неповнолітніми дітьми), 36 «московських торгових людей», 10 людей з категорії «*ямщики и охотники*», 50 прибулих (*схожих всяких людей*), 35 боярських слуг (*дворники*), 40 селян з с. Ромодановського, або разом 2 287 осіб;

12) Лівни – Тімофій Васильович Ізмайлов і Петро Прокофійович Данилов, з якими було 520 осіб з керівництвом (з колишніх 820 місцевих мешканців 300 тимчасово передали князеві Дмитру Пожарському, у розпорядження якого перевели також 300 козаків із місцевого гарнізону), сотня чисельністю 100 стрільців на чолі з сотником, 60 інших козаків на чолі з отаманом Михайлом Головіним, разом 824 особи з тими, які згодом повернулися від Пожарського;

13) Єлець – Василь Григорович Ромодановський та Семен Романович Лодигенський, з якими було 646 місцевих жителів (яких спочатку було 846, але

потім їхня кількість зменшилася після того, як 200 передали під командування Д. Пожарського), 300 козаків на чолі з головою Петром Зайцевим, 300 козаків (з яких 100 мали супроводжувати турецьких послів до Азова), 300 козаків на чолі з головою Агафієм Опухтіним (яким також було наказано перейти у підпорядкування Д. Пожарського), 200 стрільців на чолі з головою Філіпом Тюніним, козацька сотня Михайла Ташликова, 38 гармашів і затинщиків, 18 охоронців («воротники»), 168 боярських дітей та слуг («дворники»), 450 членів сімей козаків, 41 «захребетник» (мабуть, мова про неповносправних), 12 гармашів і затинщиків, 48 козацьких помічників («казачьи дворники»), 48 «бобилів», або разом 1 969 осіб;

14) Лебедянь – Матвій Челноскін, з яким було 470 осіб;

15) Оскол – Федор Тимофійович Соковпін, з яким було 856 осіб;

16) Болхов – воєвода і стольник Степан Волхов-Волинський, з яким була 551 особа,

17) Белєв – Іван Постніков, з яким було 180 місцевих козаків;

18) Перемишль над р. Ока – Юрій Нікіфорович Дьяков і з ним сотня ратних людей (85 осіб): 70 стрільців, 15 гармашів та затинщиків.

Отже, кількість оборонців у 18 містах сягала 11 425 осіб тільки в мирний час³⁴³. Навіть якщо відняти від них півтори тисячі осіб з урахуванням того, що до них у деяких місцевостях, крім військовослужбовців, додали членів сімей і загалом невійськових людей, можна впевнено стверджувати, що тільки у згаданих 18 містах на початку війни козацькому війську протистояло понад 10 000 добре підготовлених боєдатних людей, спроможних стримувати штурми й захищати надані для оборони укріплені населені пункти. Якщо додати джерела поповнень і резерви, охоплені мобілізацією після початку кампанії, можна впевнено стверджувати, що загальне співвідношення сил було явно не на користь П. Конашевича-Сагайдачного.

Разом на прикордонних землях на шляху війська П. Конашевича-Сагайдачного до кінця 1617 р. було дислоковане професійно підготовлене «рухоме військо» загальною чисельністю 8 647 осіб, у складі якого було шість загонів (полків, які були дислоковані у Коширі, Серпухові, Лебедяні, Лівнах, Єльці й Болхові). Хоча у 1618 р. з різних причин (переважно через невивплату їм платні царськими воєводами) з них залишилося тільки 5 672 людей, їх доповнило багато сотень оборонців у міських гарнізонах. Зазвичай у кожному великому місті гарнізон сягав від 800 до понад 2 000 осіб. Згідно з «розрядним розписом», на початку 1617 р. у Рязані (у фортеці в Переяславлі під Рязанню) було 829 людей «городового війська», у Калусі – 2 109, у Лівнах – 824, а в Єльці – 1969³⁴⁴.

Очевидно, що у наведених чисельних показниках станом на початок 1617 р. було зафіксовано невеликі дані про «ратних служилих людей» на час спокою, оскільки в мирний час було не вигідно утримувати велику кількість людей, тому що це вимагало стягування додаткових податків і поборів з незаможних місцевих жителів і могло викликати їхнє невдоволення й соціальні протести. Але з початком воєнних дій шляхом мобілізації чисельний склад оборонців міст зріс. Хоча

³⁴³ Інформацію наведено й загальні підрахунки здійснено автором на підставі дослідження І. Бєляєва: Бєляєв І. О сторожевой, станичной и полевой службъ на польской Украинѣ Московскаго государства до царя Алексѣя Михайловича. Сочиненіе И. Бєляєва. Москва, 1846. С. 43–48.

³⁴⁴ Там само. С. 35–36.

їхня загальна кількість не зафіксована в статистичних документах того часу, є підстави стверджувати, що 20-тисячному козацькому війську протистояли значно більші сили, «ядром» яких було понад 5 700 професійно навчених військовій справі «ратних людей», посилені найманими контингентами астраханських, терських і донських козаків та іноземцями (серед яких були татари, німці, французи й навіть вихідці з України), кількома тисячами мобілізованих місцевих «служилих людей», «боярських синів», дворян та підвладних їм селян, які проживали на землях, «пожалуваних государем» дворянам.

Не можна не відзначити й того факту, що з початком походу армії королевича Владислава на Москву на початку 1618 р. відбулися певні якісні та кількісні зміни, зокрема ротація воєвод. Насамперед царськими указами були замінені воєводи у більшості міст. Достатньо згадати принаймні про частину цих призначень. Новими воєводами, наприклад, були призначені:

– у Коломні – спочатку тимчасово князь Дмитрій Іванович Пожарський, а після нього в серпні–вересні – князь Григорій Костянтинович Волконський (після втечі якого до Москви його наступниками на початку жовтня стали Борис Ростовський та Потап Нарбеков (у документах того часу їх названо дещо інакше – *Бориско Ростовской* та *Потатко Нарбеков*)³⁴⁵;

– у Серпухові – князі Микифор Мещерсков та Федор Шишкін³⁴⁶;

– у Михайлові – Степан Михайлович Ушаков³⁴⁷, Рязську – Михайло Трусов³⁴⁸;

– у Калuzі – князі Афанасій та Микита Гагаріни³⁴⁹;

– у Лівнах – князь Микита Черкаський (крім цього прізвища, яке наводять історики, у документах можна виявити іншу його версію – Черкасов) одночасно з колишнім воєводою князем Петром Даниловичем (з яких перший згодом потрапив у полон до козаків, а другий був вбитий під час оборони міста³⁵⁰);

– в Єльську – Андрей (у документах того часу *Ондрей*) Полев³⁵¹;

– у Лебедяні – Семен Леонтєв (який втік на звістку розвідки про наближення до міста козацького війська)³⁵²;

– у Тушино – князь Михайло Матвєєвич Бутурлін³⁵³.

Відбулося також перегрупування сил міських гарнізонів, чисельний склад яких було збільшено після виданих царських грамот до підданих царя із закликом виступити на захист Московської держави. Знання місцевості й найкоротших шляхів сполучення давали містам перевагу: якщо містам загрожував напад, вони через посланців просили допомоги, й посилені укріплені гарнізони могли оперативнo скеровувати свої резерви для їхнього посилення та оборони. У ході поширення

³⁴⁵ Документи російських архівів... Т. 1. С. 232.

³⁴⁶ Там само. С. 244.

³⁴⁷ Там само. С. 233.

³⁴⁸ Там само. С. 240.

³⁴⁹ Там само. С. 216, 230.

³⁵⁰ Там само. С. 129.

³⁵¹ Там само. С. 130.

³⁵² Там само. С. 219.

³⁵³ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 48. Детальніше про призначення воєвод у містах, що були об'єктом воєнних операцій козацького війська, див.: Барсуков А. П. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия. Москва, 2010.

території бойових дій в окремих місцевостях це дало царським збройним силам ситуативну тактичну перевагу над козацьким військом і зашкодило успішним штурмам козаками кількох міст на шляху до їхнього просування на Москву.

Воєнні операції П. Конашевича-Сагайдачного улітку 1618 р.

Могилевський купець Л. Власов 3 березня 1618 р. розповів під час опитування у Приказному столі про те, що запорожці у Вязьму не підуть, а отримали наказ Зигмунта III йти на Москву через Путивль і Сіверську землю. Зі слів Власова, у Посольський приказ передали звістку про те, що після Великодня «вказав ж бо король з України зі своїми людьми та із запорізькими черкасами і з гайдуками йти ... на Київ, а з Києва на Путивль та на північ»³⁵⁴.

Одним шляхом на Москву вирушило 12 000 українських козаків, іншим шляхом – ще 8 000. В отриманому 6 травня записі розповіді полоненого слуги Камашинського з цього приводу було сказано, що «до королевича з Польщі йдуть дванадцять тисяч запорізьких черкас, і незабаром чекають [приходу] Казановського і черкас». Майже одночасно з першим контингентом вояків козацького війська на початку травня 1618 р. наступні 8 000 козаків також вирушили у похід на Москву. У переданому 26 травня у Посольський приказ записі розповіді полоненого слуги Я. Судетського з цього приводу констатовано, що «тижнів зо три тому король прислав із Польщі з гінцями листи ..., а посилає король до королевича у похід із перемишльським старостою вісім тисяч запорізьких черкас»³⁵⁵.

Тимчасовим місцем збирання козацьких сил стало Київське воєводство, де козаки розквартирувалися на кілька тижнів. Безпосереднім приводом до їхнього остаточного виступу, крім політичних причин домовленостей з королевичем та з міркувань воєнної доцільності, стали чисельні скарги польських магнатів цього воєводства, невдоволені вимушеною необхідністю утримувати 20 000 козаків за рахунок сільських угідь та селянських господарств на магнатських землях³⁵⁶.

Після тимчасового об'єднання сил під Путивлем з метою охоплення своїми діями більших територій П. Конашевич-Сагайдачний розділив понад 20-тисячне військо на два угруповання, кожне чисельністю приблизно по 10 000 вояків. Перша група під командуванням самого гетьмана вирушила повз Лебедян на лінії таких міст: Путивль, Курськ, Лівни, Єлець, Данков, Рязок, Скопін, Михайлов та Шацьк, Рязань, Кашира, Коломна та Касимов. Друга група рушила від Путивля через міста Курськ, Болхов, Белев, Лихвін, Перемишль над р. Ока, Калуга та Серпухов, звідки пішла на об'єднання з першою групою під Москву³⁵⁷.

Впевненість королевича Владислава у надходженні допомоги з України вирішила долю воєнної кампанії. Так, Ю. У. Немцевіч в своїй «Історії панування Зигмунта III» фактично визнав, що Я. К. Ходкевіч після отаборення під Вязьмою й відмови від активних бойових дій наважився відновити їх тільки у травні 1618 р. після надходження звісток про те, що на допомогу польській армії вирушила козацька армія гетьмана П. Конашевича: «Тоді також врешті починалася пізня у тих

³⁵⁴ Там само. С. 119.

³⁵⁵ Там само. С. 122, 124.

³⁵⁶ Majewski A. A. Moskwa, 1617–18... S. 147.

³⁵⁷ Див. мапу походу війська П. Конашевича-Сагайдачного: Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 50.

краях весна; командувачі, поінформовані про надходження полків Казановського (які, як вже було згадано, затрималися проти турків із Жулкевським), впевнені у наближенні запорожців під командуванням Конашевича, вирішили вийти в поле»³⁵⁸.

Перші успіхи козаків: оволодіння Лівнами та Єльцем

В останній декаді червня, після переходу кордонів Московського царства, П. Конашевич-Сагайдачний, щоб не витратити основних сил, призначених для допомоги Владиславу й штурму Москви, вирішив не брати приступом найбільших фортець і після переходу між Курськом та Орлом вирушив на Лівни. Згідно з одними даними, козацьке військо раптово захопило й спалило Лівни 30 червня, причому у полон потрапив особисто воєвода й керівник захисту міста Микита (Никита) Черкаський³⁵⁹.

Однак, відповідно до архівних документів, українські козаки захопили Лівни 27 червня 1618 р. Після цього валуйський воєвода А. Тургенев так описав наступ запорожців і здобуття ними м. Лівни на підставі листа білгородського воєводи Федора Плещеева: «... котрі литовські люди були в зборі і пішли на твої пана українні міста Муравським шляхом, і їм, ж бо, г[осуда]рю, треба відвернути від Оскола або від Лівен піших людей під Білгород та під Валуйки ... А ... червня, ж бо, г[осуда]рю, в 27-й день литовські люди Лівни взяли взяти і воєводу князя Микиту Черкасова взяли живим, а Петра ж бо Данилова вбили, а [скільки] голів козацьких і стрілецьких живих і побитих [-] невідомо»³⁶⁰.

Посланці 1 липня 1618 р. так охарактеризували чутки про здобуття козаками м. Лівни: «А ... литовські люди Лівни взяли згоном в суботу червня в 27 день. ... В суботу ж бо червня в 27 день за дві години до вечора прибігли на Єлець з Лівен багато людей, а сказали, що литовські люди того ж дня в суботу о першій годині дні Лівни взяли згоном і твоїх г[осуда]ревих воєвод князя Микиту Черкаського під час вилазки взяли, а Петра Данилова вбили і лівенських людей, яких в місті і в острозі застали, всіх побили, і стали ж бо литовські люди у Лівнах у місті»³⁶¹.

Прибулі до Москви посланці 2 липня 1618 р. так описали здобуття козаками м. Лівни і появу козацького війська в околицях Єльця, куди дійшло посольство: «Липня, г[осуда]рю, в 2 день писав до нас, х. т., на Лебедань з Єльця твої г[осуда]реві стольник і воєвода Ондрей Полев та Іван Хрущов, що гнівом Божим литовські люди місто Лівни взяли і стоять на Лівнах на посаді і по слободам, а вихідці, де, до них приходять від литовських людей у всі дні, а під час опитування кажуть, що литовські люди незабаром підуть під Єлець усіма людьми ... і ми, х[олопи] т[вої] ... з твоїм г[осуда]рю посольством і з кримськими послами пішли на Єлець того ж дня за дві години до вечора і йшли наспіх всю ніч...»³⁶².

Серед захоплених козаками у полон були посол до кримського хана Степан Хрущов та його помічник Семен (Семейка) Бредихін. Кречетник П. Маслов 15 липня 1618 р. розповів подробиці здобуття Єльця. З його слів цю подію в записі розповіді описано так: «І після того, як вони прийшли на Єлець, через три дні прийшли

³⁵⁸ Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III... T. III. S. 82.

³⁵⁹ Ibid.

³⁶⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 129.

³⁶¹ Там само. С. 129–130.

³⁶² Там само. С. 130.

до Єльця від Лівен запорізькі черкаси і таборами стали уздовж річки під Єльцем і уздовж річки під Лунком поблизу острогу. А пам'ятає тільки, що прийшли вони до Єльця в понеділок, нині десять днів тому і стояли під Єльцем у вівторок, середу, четвер. І в ті три [дні] виходили з Єльця охочі люди на вилазк[и] з черкасами билися. А з четверга на п'ятницю з вечора прийшли до острогу з усіх боків черкаси. А до Новосільських воріт і до Лівенських прийшли з турами і з щитами і приступали цілу ніч до острогу, і від острогу ж бо їх відбивали елецькі в'язні тричі, а на самі зорі ж бо прийшли черкаси до острогу з Аргамачеві гори і залізли на Аргамачеві ворота з прапорами ... Черкаси, які залізли на ворота в острог, вломилися в острог людей побити і за річку ж бо за Єлець билися з ними зі сторони міських стін боку воєвода Ондрей Полев, Іван Хрущов, Матвій Челюсткін, Степан Хрущов, Семен Бредихін та кримські послы й гінці. І тут ж бо їх черкаси перемогли. І Степан Хрущов та Матвій Челюсткін ввійшли до міста і ворота за собою зачинили, а хто з ними ратних людей в місто пішли, того він не знає. А воєвода ж бо Ондрей Полев та Семен Бредихін в ту пору, як ратні люди, які з ними були, злякалися й побігли поодиноці, поїхали їх бити, щоб їх знову повернути проти черкас, але повернути [їх] не зуміли. Побігли всі з острога вище міста в Стрілецькі ворота і почали кидатися в річку в Сосну і багато почали топитися. І Ондрей ж бо і Семейка виїхали в ті ж ворота, та з ними ж бо виїхав Кузьма Малишев та кримські послы і гінці і кинулися всі в річку в Сосну. І те ж бо він бачив, що Ондрей Полев і Кузьма Малишев, і Семейка Бредихін в річці топилися, а чи виплили з річки ... не знає. А скарбниця ж бо г[осударе]ва, яку було послано в Крим, вся була ввезена до міста...»³⁶³.

Інший кречетник Яків Мосєєв 29 червня 1618 р. розповів, як українські козаки зайняли Єлець: «Як черкаси взяли Єлець, воєводи Ондрей Полев та Іван Хрущов, государевий посланник Степан Хрущов та Матвій Челюсткін, та кримські гонці Ромозан з товаришами 12 осіб, ще двоє кречетників Іван Петров та він, Яків, та ястребник Розгільдей Григоров, та з ними ельчани деякі люди, разом людей з двісті, сиділи в місті того дня, як острог взяли, до обіду. І почали виходити з міста до черкасів елецькі попи. А почали говорити, щоб їх не побили і церкви не попалили, а вони їм Степана [Хрущова] з казною віддадуть. А Степан, дізнавшись це, почав плакати і говорити воєводі й всім людям, щоб вони того не вчинили, государеві скарбниці і його з казною не видавали, а билися б, доки зможуть, а якщо [далі] буде не можливо, то краще було би місто запалити і згоріти з усім, а від них же пощади не буде. І погодилися попи на те: ... черкасам видали воєводу Ондрея Полева, і підписали своїми записами [капітуляцію] і хрест цілували. І черкаси цілували на те, що не будуть нікого вбивати, і міст і церков палити, і нікого з людей сікти. А ельчани цілували хрест на тому, що скарбницю віддадуть їм і ні в чому не будуть протистояти. А Степану сказали – тільки не віддавай скарбниці, бо всі загинуть. І впустили в місто черкас чоловік із сорок. І ті черкаси прийшовши, взяли воєводських жінок та воєвод Івана Хрущова і Матвія Челюсткіна, і Степана Хрущова з казною, і їх, кречетників, і тлумачів Богдана Ісемчюріна, а Гриша, тлумач Санюка, ті з попами ходили [підписувати] мир і договір»³⁶⁴.

³⁶³ Документи російських архівів... Т. 1. С. 130–132.

³⁶⁴ Там само. С. 127.

Козаки захопленням посольства С. Хрущова зуміли зашкодити інспіруванню царем війни Кримського ханства проти Речі Посполитої й новим нападам кримського хана на українські землі (що, за розрахунками Кремля, мало зупинити наступ польсько-литовської армії та козацького війська або навіть припинити його й повернути значну їхню частину для захисту південних кордонів). Наскільки важливим для Речі Посполитої стало захоплення козаками у полон С. Хрущова та С. Бредихіна, свідчить той факт, що П. Конашевич-Сагайдачний особисто привіз їх до табору королевича Владислава, звідки після особистого допиту великим литовським канцлером Левом Сапегою їх передали для охорони козакам і звільнили тільки після укладення миру з Московською державою й домовленості про обмін військовополоненими³⁶⁵.

Серед істориків РФ немає однастайності в трактуванні наслідків перемоги українських козаків під Єльцем, різних кількісних показників тощо – як, наприклад, в оцінках вартості захопленої тоді козаками трофейної скарбниці. Якщо А. Нікольський писав, що козаки здобули призначені для хана «поминки» загальною вартістю 8 500 рублів, то А. Станіславський – що козаки захопили послів до Криму «з легкою казною» вартістю 10 000 рублів³⁶⁶.

Бойові дії козацького угруповання під командуванням Михайла Дорошенка

У той час, коли військо П. Конашевича-Сагайдачного зайняло Лівни та Єлець, передові козацькі загони під командуванням полковника М. Дорошенка взяли без бою (Лебедин (Лебедеянь), Данков і Рязьськ, після чого захопили й спалили Скопін, Шацьк та інші міста, завдавши їм значних матеріальних втрат³⁶⁷.

Кречетник П. Маслов 15 липня 1618 р. описав подробиці здобуття козаками Лебедеяні: «І як ж бо він приїхав на Лебедеянь і йому сказали, що воєвода Семен Левонтій з Лебедеяні втік. І його ж бо, Посника, кликали лебедеянські мешканці, щоб він йшов до соборного попа і розповів йому єлецькі вісті, що він хоче почути якісь звістки. І він ж бо Посник, йти хотів, і йому ж бо йти не велів селянин боярина Іванова Нікітича з Романова Рогу, якого називають Онісімом... І сказав ж бо йому, що лебедеянці вибрали сина боярського Федора, а того і не відає, з якого він міста, і післали його з повинною чолобитною на Єлець до черкас. І він ж бо, Посник, того часу з Лебедеяні й поїхав. А той Онісімо його проводив до Романова Рогу за вісім верст від Лебедеяні»³⁶⁸.

У складеній в Розрядному приказі довідці про міста, спустошені козаками під час походу 1618 р., причину успіху захоплення ними м. Лебедеянь було пояснено втечею воєводи Семена Леонтьєва, яка посягла паніку в таборі оборонців³⁶⁹.

Шлях наступу козацького війська на Москву у вересні 1618 р.

Значно більшою проблемою були бої під Пронськом, куди надійшла допомога з Рязьська. Звітуючи згодом про використання пороху і свинцю із запасів рязької

³⁶⁵ Документи російських архівів... Т. 1. С. 129.

³⁶⁶ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва; Ленинград, 1948. С. 102; Станиславский А. С. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. Москва: Мысль, 1990. С. 179.

³⁶⁷ Сас П. Запорожці у польсько-московській війні... С. 317, 329–341.

³⁶⁸ Документи російських архівів... Т. 1. С. 131.

³⁶⁹ Там само. С. 219.

фортеці під час наступу П. Конашевича-Сагайдачного в липні 1618 р., рязький воєвода М. Трусов повідомив цареві Михайлу Федоровичу, що значну частину свинцю звідти було передано для виготовлення набоїв до вогнепальної зброї та ядер до гармат для оборони Пронська³⁷⁰.

Отож 30 серпня полонені, захоплені козаками під м. Никола Зарайський (сучасний Зарайськ), яке взяли в облогу запорізькі козаки, повідомили Волконському, що Сагайдачний буде переправлятися через р. Ока під Каширою³⁷¹; 28 серпня 1618 р. до Москви з Коломни від окольничого і воєводи, князя Григорія Волконського, прибув Кирило (Кирилл) Картавий, який повідомив, що за миллю від Михайлова поблизу Курганів місцевий загін вступив у бій проти «литовського загону» (козацької сотні), під час якого багатьох повбивали і 15 осіб захопили у полон³⁷².

Петро Конашевич-Сагайдачний 2 вересня 1618 р. отримав від Владислава послання з проханням прискорити просування на Москву³⁷³. Однак перед виступом назустріч королевичу гетьман вирішив 5 вересня здійснити спробу захопити м. Никола Зарайський. Згодом, 18 вересня 1618 р., з листом із цього міста від воєводи Василя Короб'їна прибули сеунчі Дмитрій Короб'їн та Михайло (Михаил) Трегубов, які поінформували, що 5 вересня до Зарайського городища приходив П. Конашевич-Сагайдачний із загонами, які взяли в облогу посади, острог і багато слобод. Вони ж повідомили, що під час їхньої вилазки загони Сагайдачного зазнали значних втрат, багато людей потрапили в полон, а місцеві охоронці не дали їм змоги підпалити слободи й посади. Після того гетьман відійшов від міста на версту і два дні стояв поблизу, намагаючись знову взяти його штурмом³⁷⁴. Однак на повторний штурм у козацьких військ не було часу, оскільки в той час П. Конашевич-Сагайдачний у відповідь на прохання королевича Владислава змушений був поспішати на об'єднання з його військами під Москвою. 6 вересня 1618 р. українські козаки (за словами князя Г. Волконського, 7 000 «старих» козаків і 3 000 «слуг» (джур, тобто не внесених до реєстру козаків) почали переправлятися через р. Ока не в районі Кашири, а під Коломною, поблизу гирла р. Осетр. Волконський поспіхом вирушив до переправи, щоб завадити переходу. Бій на Оці тривав два дні; спочатку запорожців відтіснили на правий берег, але незабаром після цього, за словами російського історика А. Станіславського, «вони знову переправилися через річку й розпочали тіснити загони Волконського, які вимушені були відступити до Коломни»³⁷⁵.

Хоча коронний гетьман наказав їм вийти лише з частиною армії до Вязми, але, як це пояснив П. Конашевич-Сагайдачний королевичу Владиславу, свідомий своїх успіхів, він вирушив усім військом, «побоюючись, щоб сваволя не примножилася», оскільки його полки вимагали, щоб їх не роз'єднували і дозволили вирушити усім разом. Ось як згодом пояснив причину затримки виступу козацького війська сам гетьман у листі королевичу від 24 вересня 1618 р.: «Ми задекларували Вашій королівській милості, панові своєму милостивому у своїх листах і через

³⁷⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 240–241

³⁷¹ Станиславский А. С. Гражданская война... С. 183.

³⁷² Документи російських архівів... Т. 1. С. 73.

³⁷³ Станиславский А. С. Гражданская война... С. 183.

³⁷⁴ Документи російських архівів... Т. 1. С. 73–74.

³⁷⁵ Станиславский А. С. Гражданская война... С. 183–184.

своїх посланців з просуванням [козацького] війська у московську землю [готовність] за найпершим наказом виконати волю вашої королівської милості, у чому ми виявили одностайну згоду. Однак після наступу Скіндер-Баші з турецькими військами до коронних кордонів Ясновельможний Його милість пан коронний гетьман вирішив затримати при собі. А після того, як зі Скіндер-Башею настало заспокоєння, прийшла зима, нам було складно йти до Вашої королівської милості, бо теж від татар часто в Україні тривоги бували, тому після весни був нам наказ Ясновельможного пана канцлера і коронного гетьмана, щоб ми частину війська з-поміж себе спрямували на допомогу Вашій королівській милості на Вязьму. Проте ми побоювалися, щоб не збільшувалося свавілля державі Речі Посполитій переведенням таких полків, бо це би не могло відбутися без завдання шкоди людям. Ми дали знати про це Його королівській милості, своєму милостивому панові, жадаючи, щоб, нас не роз'єднуючи, нам дозволили вирушити з усім своїм арсеналом [*swoiem wszystkim arsazkiem*]. Дозволяючи нам це, Його королівська милість надіслала листа через свого шляхтича, Його королівської милості пана Обалковського, ми поспішили виконувати наказ»³⁷⁶.

Казімеж Тишковський виявив і опублікував документ під титулом «Московські міста, замки та поселення – зайняті, спалені та висічені, які Сагайдачний взяв, йдучи з Дикого поля, увійшовши у московську державу й сягнувши під [її] столицю до Його милості королевича». У ньому було наведено неповний перелік тих найбільших міст, які військо під командуванням П. Конашевича-Сагайдачного захопило під час походу на допомогу королевичеві Владиславу. Згідно зі згаданим документом, гетьман застосував стратегію «блискавичної війни» й тактику захоплення короточасними облогами й штурмом укріплених міст, які після приступу спалював і спустошував, щоб позбавити воєнного супротивника джерел поповнення сил, які очікували в Москві для оборони столиці. За короткий час (два місяці від 19 липня до 23 вересня 1618 р.) П. Конашевич-Сагайдачний захопив і спустошив понад 10 великих укріплених міст і в такий спосіб унеможливив надходження очікуваної в Кремлі допомоги для поповнення сил міської оборони³⁷⁷.

³⁷⁶ Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 52.

³⁷⁷ Ось цей документ у перекладі з польської: «Перший замок у Лівно на річці Сосна взяли в день Святого Петра [за прийнятим у Речі Посполитій римо-католицьким церковним календарем, це було 19 липня – А. Б.]. У 8 милях від Лівно, на річці Сосна, третім штурмом захопили Єлець, замок висікли і спалили. Звідти вісімнадцять тисяч вирушили під Ярослав, який висікли і Переслав [теж], щойно [тоді] прибули під столицю до [польського] війська. Вісім миль від Ярослава над річкою Сосна чатами [облогою – А. Б.] замок Лебедин взяли, висікли, спалили. За вісім миль від Лебедина чатами замок Дунков над Сосною взяли, висікли, спалили. Шістнадцять миль від Дункова Скопін, очевидно замок над Сосною, чатами взяли, висікли, спалили. Пройшовши [ще] тиждень, замок Михайлов чатами взяли, висікли, спалили й стратили там кілька тисяч людей. Гуртом йдучи чотири дні, штурмом замок Касім [Касімов над р. Ока – А. Б.] взяли, висікли, спалили. Двадцять миль потім йдучи, Казір [Кошице – А. Б.] штурмом взяли, висікли, спалили. Чотири дні йдучи, гуртом чатами Буцки взяли, висікли, спалили. Після цього Боярський Грод Романов [згодом Борисоглебськ над р. Волга – А. Б.] чатами взяли, висікли, спалили. Матієв Город також чатами взяли. Звідти пішли під столицю на зголошення до його милості королевича повз Колумну [Коломну – А. Б.] (яку взяли після повернення...)» (Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 52–53).

Облога Михайлова

Петро Конашевич-Сагайдачний із військом 10 серпня 1618 р. перейшов р. Оку біля її гирла р. Осетр і розмістив козаків уздовж берега. Про це згодом дізнався Г. Волконський і повідомив царя, який підтвердив це в одній зі своїх грамот до князя³⁷⁸. Через тиждень після переходу козаки взяли в облогу Михайлов, але, на відміну від Лівен та Єльця, у цьому місті воеводу заздалегідь попередили про наступ козацького війська і він встиг приготувати місто до оборони, тож облога козацьким військом закінчилася невдачею³⁷⁹.

Якщо Лівни та Єлець гетьман захопив, завдаючи раптового сильного удару (згодом відомий німецький теоретик воєнної стратегії Карл фон Клаузевітц назвав такі дії застосуванням стратегії ведення «блискавичної війни»), то напередодні штурму добре укріпленого Михайлова він змінив тактику й спочатку вирушив під Шацьк, щоб запобігти можливому надходженню звідти військової допомоги для наміченого для облоги великого міста. Тим часом за його наказом перед основними козацькими силами спочатку на місто вирушив козацький загін із 1 000 козаків під командуванням полковника Милостивого, який отримав наказ захопити місто вночі 11 серпня 1618 р. Однак козацького командира зупинила природна стихія – велика гроза з сильними блискавками, через яку той встиг підійти під місто тільки 12 серпня. Того дня на шляху Милостивий на чолі першої сотні зіткнувся з сотнею місцевого ополчення (серед якого було 40 досвідчених «ратних людей», які саме тоді з місцевими жителями вийшли з сусіднього міста Сапожкова). Під час бою козацька сотня зазнала перших втрат і змушена була відступити, внаслідок чого того дня козацький загін не увійшов до Михайлова³⁸⁰.

Нарешті, 16 серпня 1618 р., гетьман підійшов до міста й розпочав його штурм. Одне з багатьох цікавих джерел до історії цього наступу – напіврелігійний переказ про облогу Михайлова військом Сагайдачного. Згідно з ним, наступ тривав два дні та дві ночі, а після його припинення михайловці нібито самі вийшли з міста, з вигуками здійснили наступ проти козаків, убили багатьох із них і спалили їхні наступальні конструкції (так звані щити та штурми) та їхні військові атрибути (прапори, бунчуки тощо). У відповідь розлючений вимушеним нічним відступом гетьман погрозово вигукнув до міських жителів, що наступного дня зранку він візьме місто приступом легко, неначе птаха, й спалить. Відтак усі козаки гукнули, що не підуть від міста, доки не захоплять його. Козаки змайстрували нові щити та штурмові знаряддя, і гетьман вдруге підступив під місто через п'ять днів, 23 серпня, з усіх боків повторно обстріляв його запаленими ядрами, але після чергової невдачі через чотири дні облоги, 27 серпня, остаточно відступив з міста. Решта змісту переказу потрібно сприймати критично, оскільки текст був написаний згідно з традиційними шаблонами духовно-релігійних творів, для яких було характерним пояснення подій втручанням небесних сил. Зокрема, там йшлося, що після другого наступу міщани нібито під час облоги палко молилися й ходили зі священниками з іконами по місту й по тому, збадьорені, вдруге здійснили контрнатуп на козацьке

³⁷⁸ Документи російських архівів... Т. 1. С. 163.

³⁷⁹ Сас П. Запорожці у польсько-московській війні... С. 341–343; Книга сеунчей 1613–1619. Т. 1. С. 87.

³⁸⁰ Эварницкій Д. И. Гетманъ Петръ Коначевичъ Сагайдачный... С. 26.

військо, але захопленню міста зашкодило втручання Пречистої Богородиці, яка своєю опікою захистила «благочестивих михайловців» від «противних Богу черкас». Це у майбутньому заклало підґрунтя для заклику православним духовенством міста до святкування міщанами кожного року першого дня відсічі козакам, 17 серпня, як дня «чуда Архистратига Михайла» й остаточного дня відступу, 27 серпня, як дня подяки «великому чудотворцеві Миколаю»³⁸¹.

До Москви з Михайлова 3 вересня 1618 р. від воеводи Степана Ушакова прибув як сеунч його син Денис, який повідомив про те, що 16 серпня під Михайлов із загонами прихоронив гетьман Сагайдачний (Саадачній), стояв з облогою 2 тижні, намагався взяти місто штурмом, а під час останнього нападу відбувся рукопашний бій, всі напади відбили, багатьох побили і поранили, полонених взяли, які сказали, що під місто приходили понад 1 000 осіб. За добру для Кремля звістку син воеводи отримав «государеве жалування, ківш ціна 6 руб., камку, 40 соболев і 20 рублев»³⁸².

Гетьман здійснив штурм, застосовуючи ті самі методи ведення бою, що й до того під час походів на турецькі фортеці: наступ на місто з усіх боків, підпалювання стін міста петардами (палаючими ядрами), обстріл міста великою кількістю стріл із запаленим вогнем³⁸³. Під час атаки м. Михайлов козаки зазнали найбільших втрат в людях – з обох боків втрати сягнули кількох тисяч осіб. Відомий дослідник історії України Іван Крип'якевич так охарактеризував цю битву: «Військо стало в сусідніх слободах і з трьох сторін брало мури, засипуючи фоси [рови – А.Б.], місцями приходилося до завзятої рукопашної боротьби – противники кололи одні одних списами й різали ножами». За його ж оцінками, «козаків полягло до тисячі»³⁸⁴. Успіхові оборони Михайлова посприяло те, що, крім місцевих запасів артилерії, для його захисту встигли передати багато пороху й свинцю з артилерійського складу Донкова. Очевидно, козацька розвідка знала, що свинець привезли до Михайлова з Донкова, це місто стало об'єктом особливого контролю. Внаслідок успішних і злагоджених дій козацьких загонів охорону іншого конвою з Донкова для оборони Пронкова було розбито й захоплено багато свинцю та зілля для варіння смоли³⁸⁵.

Усупереч легендам про те, що козацьке військо змусило відступити «Боже провидіння», насправді відступити від міста гетьмана спонукали «прозаїчніші причини»: небажання витратити час на неважливий, з погляду стратегії ведення війни, укріплений пункт, прагнення берегти сили після втрат під час перших штурмів для нових бойових дій та вирішального удару (до кінця серпня козацьке військо втратило понад 1000 воїнів) й потреба вирушати на об'єднання з армією королевича Владислава для наступу на Москву. Ці міркування були добре продуманими й час підтвердив правильність стратегії гетьмана. Після того, зокрема, козацькі війська наступом взяли одне за іншим ще кілька міст: Касім (пізніше відоме як Касімов над р. Ока) й розташоване за 20 миль від нього м. Кашир. Після чотириденного пішого переходу козацькі війська взяли приступом Буцки й відтак Боярський Грод Романов

³⁸¹ Київская старина. 1885. № 12. С. 684–685.

³⁸² Книга сеунщиков с 121 по 126 год. РГАДА. Ф. 210 (Разрядный приказ). Оп. 6 (Книги Московского стола. 1626 г.). Кн. 2. Л. 191.

³⁸³ Эварницкий Д. И. Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный... С. 27.

³⁸⁴ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-те вид., змінене і доп. / І. Крип'якевич, Б. Гнагевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. Львів: Світ, 1992. С. 186.

³⁸⁵ Документи російських архівів... Т. 1. С. 232, 239.

(згодом Борисоглебськ над р. Волга). Тільки через потребу швидкого об'єднання з силами королевича Владислава гетьман не став штурмувати м. Коломна (яке він, утім, все ж захопив по дорозі назад після відходу з-під столиці)³⁸⁶.

«Бродіння» у війську Московського царства

Від часу обрання на царство Михайла Федоровича у 1613 р. в Московській державі, з одного боку, сподівалися закінчення Смути, з іншого – її «примара» постійно була перед очима панівної у цій країні верхівки. Саме тому новий монарх намагався не допустити будь-яких рецидивів, що могли спричинити новий безлад і нестабільність влади. У цьому контексті цілком логічними видавалися періодичні застереження проти прийому «на государеву службу» відомих своєю волелюбністю й демократизмом козаків з України через побоювання у Кремлі, що у разі блокування з донськими козаками їхні спільні дії рано чи пізно будуть скеровані проти самодержавної влади царя і викличуть нову Смуту в Московській державі. Щобільше, почастишали спільні походи запорожців та донців проти міст Московського царства. Наприклад, 17 березня 1617 р., під час переговорів з кримським посольством на чолі з Мегмет-агою і гінцями від хана було відверто згадано про участь донців у походах запорожців проти російських міст³⁸⁷.

Так, 10 березня 1617 р. в інструкціях Юрієві (у документі – «*Юрашке*») Богданову, посланому на Дон зустрічати царських послів, які поверталися зі Стамбулу, було наказано розвідати стан відносин донських козаків і отаманів із запорожцями, зміст переговорів між ними, ставлення до цих переговорів отаманів і козаків³⁸⁸.

Однак поступово почали збуватися найгірші прогнози. Усе частіше відмовлялися служити ті, хто перебував на службі, через невивплату їм платні або з інших причин. За даними перегляду війська у Серпухові під Москвою на початку 1618 р. було 1 270 козаків, 178 втекли, з них 21 козак перебіг до королевича Владислава³⁸⁹.

Тисячі до того часу лояльних підданих не хотіли воювати за царя. 20 серпня 1618 р. білоозерський воєвода Андрей Образцов і піддячий Федор Вахрамеев повідомили цареві, що вони «після колишніх і після тих швидких литовських звісток серпня у 3 день, серпня у 7 день й серпня в 11 день посилали у Білоозерський повіт у всі стани висланників, розсылників і з ними писали до дворян та дітей боярських і до всіх служилих людей, які втекли з твоєї государевої служби й живуть нині по хатах, щоб вони, дворяни і діти боярські, й всякі служилі люди після тих швидких литовських звісток їхали за твоїм государевим указом в облогу у Білоозеро з жінками та з дітьми, й з хлібом, й зі своїми селянами відразу, й твого би государя міста литовським людям не віддали». Однак воєвода та піддячий визнали, що «і дворяни, государ, і діти боярські твого государевого указу не слухають, в облогу на Білоозеро не йдуть і селянам своїм в облогу їхати не наказують, а бігають, государ, з селянами своїми по лісах, а висланникам, государ, відповідають, що вони не поїдуть в облогу в Білоозеро»³⁹⁰.

³⁸⁶Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 52–53.

³⁸⁷Документи російських архівів... Т. I. С. 110.

³⁸⁸Там само. С. 107–109.

³⁸⁹Станиславский А. Л. Гражданская война... С. 179.

³⁹⁰Русская Историческая библиотека. Т. XXXV. Архивъ П. М. Строева. Петроградъ, 1917. Т. II. С. 471–472.

У той час, коли багато дворян не хотіли воювати й умирати за царя Московської держави, частина козаків у Московській державі навіть почали бунтувати й відмовилися воювати проти запорізьких козаків. 1 вересня 1618 р. польовий воєвода окольничий князь Г. К. Волконський надіслав у Москву повідомлення про невиконання підпорядкованими йому козаками наказу іти з воєводою до Білих пісків і їхні погрози взагалі покинути військо через затримання платні³⁹¹. Того ж дня Г. К. Волконський повідомив цареві про вагання козацьких станиць стосовно походу на Білі піски³⁹².

Ситуація ставала з кожним днем усе гіршою, незважаючи на те, що оборонцям виплатили по рублю та вівсом кожному. 4 вересня 1618 р. Г. К. Волконський повідомив цареві, що він не має кого послати на оборону Кошири, бо на заклик прийти для захисту міста ніхто з дворян не прибув³⁹³. Того ж дня Г. К. Волконський надіслав прохання вказати, куди відступати, якщо Сагайдачний перейде Оку, а також прислати виплату для найманих козаків за вересень, бо інакше вони відмовляються далі служити³⁹⁴.

У грамоті до Г. Волконського цар порадив воєводі пообіцяти від його імені виплатити заборгованість, але це не допомогло. 7 вересня 1618 р. у Москві гонець з Коломни Ф. Остолопов розповів, що під час його від'їзду зі стану князя Г. Волконського від нього втекло ще 100 місцевих козаків із різних станиць³⁹⁵. Того ж дня Г. К. Волконський доповів у Москву про те, що козацькі отамани у його таборі категорично відмовилися виступити проти сил гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, мотивуючи це тим, що боротьба проти його війська їм не під силу, і покинули царське військо, через що князь був змушений відступити до Гжелі³⁹⁶.

Тоді ж Г. К. Волконський надіслав з Коломни до Москви нове повідомлення про поширення у його таборі чуток про те, нібито з Москви виступило військо Б. М. Ликова, щоб побити козаків, які обурили козаків і отаманів, частина яких покинула табір воєводи³⁹⁷.

Так, 7 вересня 1618 р. С. Соловий-Протасєв повідомив у Москву про втечу юртівських татар та астраханських стрільців після битви з запорожцями під Коломною³⁹⁸. Того ж дня Г. К. Волконський надіслав у Москву нові звістки про те, що до запорожців втекли троє козаків з його війська, решту козаків пішли невідомо куди, з поля бою втекли астраханські стрільці, після чого з воєводою залишилося тільки 250 дворян³⁹⁹.

У той же день цар видав грамоту Г. К. Волконському з повідомленням, що чутки про похід війська Б. М. Ликова з Москви проти непокірних козаків у Коломні розповсюджують прибічники королевича й закликав козаків із війська Волконського: не вірити чуткам, а служити без побоювань, воєводі ж негайно заарештувати і допитати усіх тих, хто підбурював військо⁴⁰⁰.

³⁹¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 134–135.

³⁹² Там само. С. 135–136.

³⁹³ Там само. С. 141.

³⁹⁴ Там само. С. 142.

³⁹⁵ Там само. С. 147.

³⁹⁶ Там само. С. 146.

³⁹⁷ Там само. С. 148.

³⁹⁸ Там само. С. 150.

³⁹⁹ Там само. С. 151.

⁴⁰⁰ Там само. С. 151–152.

Після 8 вересня 1618 р. у Москві з розповіді козацького отамана з війська Г. К. Волконського Первого Ульянова також дізналися про суперечку воєводи з мешканцями Коломни, які боялися пустити козаків у місто, що змусило їх залишити військо воєводи і відступити до с. Висоцького⁴⁰¹.

Звенигородець Д. Александров 9 вересня 1618 р. розповів у Москві про те, що козаки отамана Ульянова покинули військо воєводи Г. Волконського, в якого у Коломні залишилося менше, ніж 900 людей⁴⁰². Поінформований про це, того ж дня цар видав грамоту з похвалою за попередню службу до тих козаків, які залишилися у війську Г. К. Волконського, засуджуючи вихід із табору згаданого воєводи частини козаків, закликав їх повернутися до царського війська і в Коломні «стати на посаді» в монастирі⁴⁰³. Наступного дня Михайло Федорович видав нову грамоту до того ж князя з наказом утримати Коломну й повернути в свої ряди астраханських стрільців⁴⁰⁴.

Однак швидке просування й успіхи військ П. Конашевича-Сагайдачного викликали страх і зумовили подальші панічні втечі “ратних людей” з Коломни 4 12 вересня Г. К. Волконський невтішно визнав у листі цареві, що його військо розбіглося, а запорожці зайняли околиці Коломни, й це змусило його відступити в напрямку Москви до с. Мельниці⁴⁰⁵.

Дослідник із РФ А. Станіславський визнав, що невдоволення політикою Г. Волконського серед підвладних цьому воєводі козаків у вересні зрости: «Проте хвилювання серед козаків тривали, тим більше, що місячний “корм” на вересень 1618 р. їм не виплатили. З його ж слів, Г. Волконський, який не мав авторитету серед свого війська, «намагався упокорити [*усмирить*] козаків тілесними покараннями». Козаки масово вмирали від хворіб через відсутність одягу та взуття з причини доведення до року заборгованості по невиплаті їм платні. Коли деякі з них намагалися у місцях розквартирування безоплатно нагодувати коней сіном чи соломою в місцевих жителів, Волконський звинувачував їх у злочинстві й наказував жорстоко бити. У відповідь козаки скаржилися: «Уже рік, як обіцяють платню, а ми ж бо голі й босі вмираємо, та й за що нам вмирати – соломи ж бо візьмеш чи сіна, і нас за це б’ють батогами»⁴⁰⁶.

Унаслідок людських втрат у бойових діях, масових втеч до Москви, дезертирства й переходу до П. Конашевича-Сагайдачного або потрапляння у полон до нього укріплені гарнізони підмосковських міст зазнали значних спустошень і втратили подекуди до половини чисельного складу оборонців та допоміжного персоналу своїх гарнізонів. За оцінками царських чиновників та воєвод і підрахунками історика М. Зенченка, у кінцевому підсумку подій 1618 р. втрати служилого населення Елецького повіту сягали 50 %, Лівенського – приблизно 40 %⁴⁰⁷.

⁴⁰¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 155–156.

⁴⁰² Там само. С. 157.

⁴⁰³ Там само. С. 161–162.

⁴⁰⁴ Там само. С. 164.

⁴⁰⁵ Там само. С. 166–167.

⁴⁰⁶ Станіславський А. Л. Гражданская война... С. 183.

⁴⁰⁷ Зенченко М.Ю. Южное российское порубежье в конце XVI – начале XVII веков. Москва, 2008. С. 168–170, 173–174.

Характерно, що на бік козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного переходили не тільки донські, астраханські й інші козаки Московського царства та стрільці, невдоволені невиплатою платні, а й люди з непоганими матеріальними статками, зокрема «государеві служили люди». Найвідомішими й найбільш резонансними інцидентами був перехід «до стану ворога» навіть синів бояр. Незабаром після війни був засуджений боярський син І. Протасєєв, який перейшов у 1618 р. до війська П. Конашевича-Сагайдачного і брав участь у бою під Шацьком⁴⁰⁸.

Серед засуджених і пізніше ув'язнених був також боярський син І. Ю. Зверєв, який спочатку перейшов до українських козаків, а потім разом з ними повернувся на московську службу, помилково сподіваючись на прощення його царем⁴⁰⁹.

Невдале протистояння сил Г. Волконського супроти війська П. Конашевича-Сагайдачного

Основними оборонними силами Московської держави під Боровськом були ненадійні козацькі станиці. Доки ними командував князь Дмитро Пожарський, вони виконували накази, але після того, як він захворів, відмовилися підпорядковуватися другому воєводі князеві Григорію Волконському. Тож українські козаки змогли просуватися далі на Москву⁴¹⁰.

Отож 1 вересня 1618 р. польовий воєвода, околничий князь Г. К. Волконський повідомив у Москву про донесення розвідників козаків станиць Т. Кабардіна, С. Короткого, І. Ареф'єва та селянина І. Яковлева про появу українських козаків у Перевитську і їхню вилазку через переправу. Того ж дня Г. К. Волконський сповістив царя про лист каширського воєводи Івана Пушкіна, у якому йшлося, що николазарайський воєвода Василь Короб'їн довідався від полонених таке: П. Конашевич-Сагайдачний вирушив на Коломну, Каширі загрожує облога, але козацьке військо поспішає об'єднатися з королевичем, незалежно від того, чи візьме місто⁴¹¹.

Вже 2 вересня 1618 р. Г. К. Волконський написав цареві про прибуття до нього естафети (групи людей) від стежі (розвідки) осаула Іваниса зі звісткою про намір гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного йти наступом на Коломну і відступ згаданої стежі до Зарайська після сутички з українськими козаками. Через цей бій воєвода не ризикнув виступити до Кашири і згідно з рішенням військової ради скерував туди тільки стрільців М. Беглецова та козаків К. Терент'єва. Волконський також доповів у Кремль про подробиці бою під м. Никола Зарайський, отримані через стрільця Є. Івашова, і просив дозволити йому з військом відступити в коломенський кремль (укріплений замок). У відповідь цар наклав на листі резолюцію з наказом посилати станиці до перевозів зі Серпухова, щоб завадити переправі, а також попередити серпуховських воєвод. Наступного дня, 3 вересня, цар Михайло Федорович видав грамоту воєводі Г. К. Волконському з наказом утримувати переправу через Оку і підступи до Серпухова. Того ж дня він видав грамоту до козаків, які були в поході з князем Г. К. Волконським з повідомленням про виплату частини жалування і обіцянкою зібрати кошти для повної сплати та закликом постояти «за віру християнську»

⁴⁰⁸ Документи російських архівів... Т. 1. С. 259.

⁴⁰⁹ Там само. С. 262.

⁴¹⁰ ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 145.

⁴¹¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 134–136.

проти «литовських людей і черкас». 4 вересня 1618 р. Г. К. Волконський повідомив цареві про подробиці бою під м. Никола Зарайський і спробу запорожців захопити Каширу на підставі інформації, отриманої від захопленого в полон козака⁴¹².

Скеровуючи окремий козацький загін у Мещерський край (де було спалено Касимов та Романов), на початку вересня П. Конашевич-Сагайдачний підійшов до Зарайська⁴¹³. Незабаром після того, 4 вересня 1618 р., Г. К. Волконський із Коломни повідомив цареві про отриману від зарайського воєводи В. Короб'їна звістку, що гетьман Сагайдачний 2 вересня отримав від королевича наказ вирушати на Москву до Симонова монастиря і 3 вересня повідомив на козацькій раді, що військо виступає 4 вересня, не чекаючи полковника Бориспольця, який із 2 000 козаків пішов у Мещерську волость. 4 вересня 1618 р. стежа служок Чудова монастиря на чолі з Т. Кудрявцевим розповіла у Москві про розгром запорожцями станиці отамана Степана Красна Ногавка⁴¹⁴.

Цар 5 вересня 1618 р. видав грамоту Г. К. Волконському з наказом підкріпити гарнізон в Каширі й не допустити переправи гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного через Оку. 7 вересня 1618 р. у Москві гонець з Коломни Ф. Остолопов розповів, що під час його від'їзду зі стану князя Г. Волконського прийшло повідомлення від стежі про переправу через річку на судах 400 піших запорожців, проти яких виступив воєвода. 8 вересня 1618 р. Г. К. Волконський повідомив цареві про подробиці оборони переправи через Оку, вимушений відступ до Коломни, самовільний відхід козаків з війська воєводи до с. Висоцького і втечу трьох козаків з війська воєводи до гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного⁴¹⁵.

Звенигородець Д. Александров 9 вересня 1618 р. розповів у Москві про те, що П. Конашевич-Сагайдачний переправився через Оку і має 7 000 війська, а з джурами – 10 000. Того ж дня цар видав грамоту до Г. К. Волконського з наказом укріпитися в Коломні на посаді у Спаському монастирі, а якщо козаки, які покинули військо воєводи, не повернуться і не буде змоги обороняти посад, то відступити в місто; якби козаки пройшли повз Коломну на Москву, то діяти проти них, наскільки буде можливо⁴¹⁶. Того ж дня цар підписав грамоту Г. К. Волконському з доганою за відступ до Коломни без дозволу. Він наказав воєводі укріпитися в Коломні на посаді у Спаському монастирі, а якщо козаки П. Конашевича-Сагайдачного обійдуть Коломну, то по можливості діяти проти них і постійно інформувати Москву про їхнє пересування⁴¹⁷.

Врешті козацьке військо зуміло перейти р. Оку й військо Г. Волконського не змогло його зупинити. Ось як описано перехід козаків через р. Оку в одному з літописів Московської держави того часу: «А черкаси в ту пору прийшли до річки Оки й тих черкас не хотіли через річку пропустити. Черкаси ж почали перемагати московських людей...»⁴¹⁸.

⁴¹² Документи російських архівів... Т. 1. С. 137–141.

⁴¹³ Кочегаров К. А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года. *Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг.*: сб. документов / отв. ред. и сост. С. Е. Рычаловский Москва: Дрвнелхранилище, 2017. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654–1657 гг. С. 17.

⁴¹⁴ Документи російських архівів... Т. 1. С. 143–144.

⁴¹⁵ Там само. С. 144–145, 147, 156.

⁴¹⁶ Там само. С. 157, 160–161.

⁴¹⁷ Там само. С. 158–159.

⁴¹⁸ ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 145.

Поступово гарнізон міста й військо князя Г. Волконського зменшувалися, доки для них не склалася критична ситуація, яку лаконічно підсумував дослідник із РФ А. Станіславський: «Незабаром майже всі дворяни також покинули Волконського й втекли до Москви, а згодом до столиці був відкликаний і сам воєвода, який залишився без армії»⁴¹⁹.

Стратегія, тактика й успіхи козацького війська у другій половині вересня 1618 р.

Після вступу на землі Московського царства козацьке військо П. Конашевича-Сагайдачного діяло окремо від основної армії, за винятком частини козаків і невеликих козацьких відділів, які воювали у складі полку «лісовчиків». З метою охоплення якомога більшої кількості населених пунктів й поширення діяльності козацького війська одночасно на якомога більшій території П. Конашевич-Сагайдачний розділив військо на окремі сотні, кожна з яких отримала завдання діяти на виділеній для неї території. Зазвичай у волості скеровували кілька сотень, яким було наказано раптово займати й спустошувати одне за одним великі села й невеликі, слабко укріплені містечка. Завдяки швидкому пересуванню важливою позитивною ознакою козацького війська була мобільність високого рівня, тобто рухомість і здатність прискорено змінювати територію дій. Виконуючи свої завдання, козаки активно застосовували тактику несподіваних для супротивника нападів, під час яких зненацька знищували гарнізони ворога, виганяли худобу, а в окремих населених пунктах забирали з собою помічників для війська. Протягом вересня майже щодня відбувалися бої козацьких загонів під Коломною, що підтверджує велика кількість документів того часу. Наприклад, пересланий після закінчення польсько-московської війни лист коломенських воєвод до царя Михайла Федоровича про участь боярських дітей Савелія та Афанасія Нарбекових у боротьбі проти козаків у 1618 р. У ньому серед іншого було згадано: «як прийшов під Коломну і в Коломенський повіт [Г]етьман Саадачної з черкаси», незабаром після того «вересня, государю, в 10 день була справа під Коломною за річкою Репенкою», а «вересня в 24 день приходили вночі під Коломну пан Пирский і був бій в посаді»⁴²⁰. 15 вересня розвідники й «двірцеві люди» на чолі зі стряпчим К. Протасовим розповіли у Москві про те, що вони на каширському шляху за три версти до р. Пахри зустріли боярського сина С. Савлукова, якому ледве вдалося врятуватися після сутички з козаками біля с. Назар'єв⁴²¹. Тим часом тактика застосування раптових наступів дала очікувані результати. 16 вересня польові воєводи князь І. Катирев-Ростовський та князь М. Борятинський повідомили у Москві про зайняття запорожцями монастиря на р. Угреша. 17 вересня боярський син Іван Ленін повідомив у Москві про підхід запорожців до монастиря св. Миколи на Угреші, відхід запорозької стежі чисельністю 120 осіб до Звенигорода і сутичку запорожців з місцевими козаками біля с. Мячкова. У записі його розповіді також зафіксовано надану перебіжчиком інформацію про те, що «пішло 120 чоловіків черкас в Звенигород» і «зійшлися ті черкаси з козаками, які поїхали з Москви»⁴²².

⁴¹⁹ Станіславський А. Л. Гражданская война... С. 179.

⁴²⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 233.

⁴²¹ Там само. С. 169.

⁴²² Там само. С. 170, 172.

Бій під Зарайськом⁴²³ відбувся 18 вересня 1618 р. У той час майже щодня у Кремль надходили звістки про інші успіхи козацького війська. Наприклад, 19 вересня, розвідники, служилі татари на чолі з Д. Алеєвим, повідомили, що згідно з інформацією від селянина-втікача з с. Беседи козацька стежа здійснила набіг на околицю села. 20 вересня для воевод на чолі з Василієм Бутурліним передали інформацію про сутичку фуражирів із стежею запорожців за Беседою біля Острова⁴²⁴. 20 вересня розвідники задвірні конюхи на чолі з Д. Шемякіним розповіли про чутки щодо нападу запорожців на Беседи та інші села. Того ж дня Савка Федоров, підданий Федора Самаріна, розповів у Розрядному приказі про подробиці сутички з запорожцями між Беседою та Островом, а розвідники на чолі з Ф. Болдиревим повідомили, що зустрічний селянин, який втік від «черкас», розповів про появу на Боровському шляху чотирьох сотень козаків, які йшли зі своїми прапорами зі Звенигорода у напрямку на Серпухов⁴²⁵.

Пізніше П. Конашевич-Сагайдачний в листі королевичеві Владиславу від 24 вересня 1618 р. так відзвітував про успіхи козацького війська під час походу на Москву: «Не дармуючи часу, забезпечивши собі харчування зі своєї нужденної худоби, щоб [реквізиціями] не викликати образ в інших людей, забезпечивши себе воєнним спорядженням, [ми] вийшли з коронних кордонів й рухалися немалий час пустими полями (не без голоду, бо харчі закінчилися) до московських кордонів в край землі Сіверської, а після прибуття до Лівен, головного прикордонного міста, ми його здобули силою й звідти могли вільно [йти] до Вязьми; довідавшись від «язиків», яких ми у різних краях часто здобували, що Ваша королівська милість вирішив вирушити з Вязьми до столиці, оминаючи непотрібні шляхи, ми також вирушили, як нам здавалося, до Москви у Рязанський край; а коли ми підійшли під Єлець, [нас зустріли] головні люди, достатньо озброєні гарматами, які обороняли замок та місто, в якому були посол з Мценським воеводою і татарами з кримським послом, які йшли з подарунками з Москви; залишаючи за собою людей такої сили, щоб уникнути на переправах труднощів, які би від них не минули б, постоявши під ним кілька днів, ми засадничо уникали зіткнень з ними Якось з допомогою Пана Бога всемогутнього й за щастям Вашої королівської милості пана нашого милостивого, штурмуючи кілька годин не без страждання на горло й частини тіла в багатьох із нас, [ми] здобули це місто, висікли до двадцяти тисяч військових людей, а воевод та послів, які залишилися живими, забрали з собою. Розіслані загони знесли багато інших міст, містечок та замків, де колись Москва збирала до війська, розгромили й не допускали до об'єднання, а саме майже усі їхні рязанські сили, на велику кількість яких звідти очікували у столиці»⁴²⁶.

Під час висвітлення історії походу козацьких військ на Москву у 1618 р. не можна не відзначити й характерного для того часу трагічного елементу братовбивства: козаки з України, які не мали своєї незалежної держави, воювали одні проти інших спільно з військами двох ворогуючих між собою держав, що було неминучим драматичним наслідком бездержавності будь-якого народу. Тут достатньо згадати,

⁴²³ Документи російських архівів... Т. 1. С. 231.

⁴²⁴ Там само.

⁴²⁵ Там само. С. 178–180.

⁴²⁶ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 52–53.

що під час облоги міста Михайлова козацькі загони гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, які воювали на боці Речі Посполитої, протистояли супроти цього міста, основні військові сили якого становили саме українські козаки. Згідно зі списком нагороджених за оборону Михайлова, серед його оборонців, крім воєводи, керівника оборони Шиловського, дворян та 19 «боярських дітей», було 40 «пушкарей і зачинщиків», два козацькі сотники, 430 «рядових стрільців-козаків» і «черкасов так званих козаків запорізьких» (тобто серед оборонців були донські й українські козаки) або разом приблизно 500 людей⁴²⁷.

Утім, в ті часи така практика дій одних співвітчизників й одновірців проти інших була поширеною. У складі козацького війська були татари, а окремих їхніх підрозділ діяв у Єлецькому повіті. 16 липня 1618 р. у Розрядний приказ до Москви від стольника і воєводи, князя Василя Ромодановського й Івана Хрущова прибув сеунч Софрон Бородін, який повідомив, що голови Олімпій Артемьев і Гаврила Салков у Єлецькому повіті в Заплоських лісах за 20 верст від міста розбили одних татар, багатьох інших поранили й захопили в полон, а своїх полонених відбили⁴²⁸. Одночасно з наступом одних татар у складі козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного інші татари протистояли йому в складі війська під командуванням князя Г. Волконського (про що свідчить, зокрема, той факт, що на листі Г. К. Волконського від 4 вересня 1618 р. з Коломни у Москві написали резолюцію з наказом подати інформацію про кількість козаків, татар і стрільців у його війську)⁴²⁹.

Об'єднання військ королевича Владислава і П. Конашевича-Сагайдачного у третій декаді вересня 1618 р.

У середині вересня козацьке військо швидко просувалося на об'єднання з армією королевича Владислава. Гінці королевича цікавилися, звідки йому назустріч просувається П. Конашевич-Сагайдачний зі своїм військом. 21 вересня розвідники на чолі з боярським сином Захарієм Озеровим повідомили у Москву, що згідно з інформацією від козака Р. Грудцова та домодедовських селян 19 вересня з табору королевича виїхало дві сотні українських козаків зі складу його армії на р. Пахру шукати табір гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, а з інших джерел відомо, що українські козаки вже перебувають поблизу р. Пахри в с. Количеві, а 1 000 воїнів, яких бачили серпуховські татари на Лопасні, пробивається до королевича з провідниками з місцевих жителів⁴³⁰.

Розвідники-конюхи на чолі з Ф. Болдиревим 21 вересня повідомили, що за три версти до р. Пахри зустріли загін І. Спасителява, від якого довідалися про сутичку із запорожцями за р. Пахрою і перенесення стану (штаб-квартири) П. Конашевича-Сагайдачного у Бронницю. 23 вересня розвідники на чолі з боярським сином І. Волосатим розповіли у Москві про зустріч із селянином, пораненим запорожцями під с. Микитино⁴³¹.

⁴²⁷ Русская Историческая Библиотека. Москва, 1901. Т. XXVIII. С. 801–804.

⁴²⁸ Книга сеунщиков с 121 по 126 год. *РГАДА*. Ф. 210 (Разрядный приказ). Оп. 6 (Книги Московского стола). Д. 2 (1626 г.). Л. 140.

⁴²⁹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 142.

⁴³⁰ Там само. С. 181.

⁴³¹ Там само. С. 181–182.

Врешті, 24 вересня 1618 р. П. Конашевич-Сагайдачний у листі королевичеві Владиславу з табору на Москві-ріці поблизу с. Черкізово так описав обставини, що передували об'єднанню його сил із польським військом: «Після розгрому [ворожих сил] ми планували, довідавшись про Вашу королівську милість, повідомити про себе, не доходячи до монастиря Николи Зарайського. За Божою допомогою наші послі від Вашої Королівської милості прибули до нас із листом, від прибуття якого й отримання певних відомостей ми немало втішилися. І зрозумівши з листа Вашої королівської милості, пана свого милостивого, що своєю волею Ваша королівська милість з-під Можайська вирушив на столицю, а нам доручив наказати, щоб і ми поспішали без будь-яких зволікань, [ми], перейшовши через Оку, стали над річкою Москва вище Коломни, звідки ми з метою [подання] відомості про себе та про своє поведження Вашій королівській милості посилаємо панів послів полковників Михайла Дорошевича [Дорошенка – А. Б.], Богдана Коншу з іншим товариством, через яких Ваша королівська милість, пан наш милостивий нехай накаже, коли ми маємо і на який час підтягнутися під столицю або також призначити місце для об'єднання з військом Вашої королівської милості. Як тільки буде наказ Вашої королівської милості, [ми] негайно готові виступити, а за те, що, перебуваючи до цього часу у тій московській землі, не давали про себе знати Вашій королівській милості, то нехай Ваша королівська милість, пан наш милостивий на підніжків своїх не ображається, бо ми до нього не могли прийти через віддаленість дуже важких і частих переходів та переправ. А послуги нашої крові милостивою ласкою своєю прийнявши, будь нам милостивим паном. Уклінно і покійно Вашу королівську милість пана свого милостиво просимо, щоб з милостивої ласки своєї наказав нам прислати знак, за який ми могли би щиро до кінця надавати подальші свої послуги під ним при боці Вашої королівської милості. Після того, щоб Пан Бог всемогутній у взятому на себе замислі здобути те царство, призначене Вашій королівській милості, вірно як найнижчі підніжки Вашої королівської милості панові своєму милостивому зичимо ошчасливити й благословити той впертий народ, підбити під ноги своєї держави»⁴³².

Об'єднання польсько-литовської армії та козацького війська з України викликало занепокоєння у Кремлі, 2 жовтня цар Михайло Федорович видав грамоту до белозерського воеводи з попередженням про з'єднання військ королевича з козаками, чисельність яких сягала 6 000, попередив про намір П. Конашевича-Сагайдачного скерувати частину свого війська у замосковські міста та закликав підготуватися до оборони⁴³³.

Штурм Москви

Після об'єднання сили польсько-литовського і козацького війська сягнули 25 000 воїнів, з яких 8 000 становила армія під фактичним командуванням Я. К. Ходкевича (що від початку походу втратила 2 000 людей вбитими, дезертирами або полоненими) й решту – 17 000 воїнів козацького війська, решта вояків із 20-тисячного війська переважно загинула (1 000 осіб тільки під час спроби штурму Михайлова) або потрапила в полон⁴³⁴. Кількісно сили П. Конашевича-Сагайдачного у 2,5 рази

⁴³² Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 52–53.

⁴³³ Там само. С. 185.

⁴³⁴ Majewski A. A. *Moskwa, 1617–1618...* S. 152.

перевищували сили ворогів і є всі підстави вважати, що тільки після прибуття козаків королевич Владислав і Я. К. Ходкевіч наважилися на штурм Москви.

Польсько-литовська армія і козацьке військо почали готуватися до штурму Москви, що була не лише столицею ворожої їм держави, а й містом, що дало назву цій державі і з якою воно ототожнювалося як у підданих царя Михайла Федоровича, так і в іноземців. Принципово важливо зазначити, що Московське царство як таке сприймали не тільки інші держави. Його правителі й піддані систематично ідентифікували свою країну не як Росію, а як Московську державу й факт цього підтверджено в усіх щоденних офіційних царських грамотах, зверненнях та листах царя того часу. Наприклад, 21 липня 1618 р., цар Михайло Федорович у грамоті до Донського війська інформував донських козаків про те, що (тут і далі цитування царських грамот мовою оригіналу) «недруг наш и разоритель ... царствия полский Жигимонт король умыслил наше Московское государство воевать и разорять»⁴³⁵.

Цар 7 вересня 1618 р. видав Г. К. Волконському грамоту, в якій піддав осудові всіх тих, «которые ныне с литовским королевичем хотели тово, чтоб их, атаманов и казаков, от нас и ото всего Московского государства отлучных учинить, а изменником бы нашим с литовскими людьми Московским государством завладеть»⁴³⁶. Того ж дня цар видав іншу грамоту до війська Г. К. Волконського в Коломну із закликом воювати проти «литовських людей» та запорізьких козаків й за Московську державу, яку у зверненні було згадано тричі. Цар спочатку похвалив своїх вірнопідданих і зазначив, що «и та ваша служба и раденья нам и всему Московскому государству ведомо». Після того він зауважив: якщо його воїни здобудуть перемогу, то «тем бы себе от бога милость, а от нас, великого государя, жалованья, а Московского государства ото всяких людей честь и славу получили». У документі були й згодом викреслені слова визнання царя заслуг тих його підданих, які «будучи в походе с околничим нашим и воеводою князем Григорьем Костянтиновичем Волконским многою кровною свою службу к нам и ко всему Московскому государству показали»⁴³⁷.

Дев'ятого вересня 1618 р. у грамоті до відданих йому козаків цар, не вживаючи назви «Росія» й не використовуючи терміна «Російська держава», похвалив їх за вірну службу, про яку йому «и всему Московскому государству ведомо» й закликав їх і далі боротися «помня бога идуш своих, к нам и ко всему Московскому государству службу свою, и дородство, и крепкостоятелство исполняли, против разорителей веры крестьянской, полских и литовских людей и черкас»⁴³⁸. 10 вересня 1618 р. у грамоті до козаків, які перебували у війську Г. К. Волконського, Михайло Федорович ствердив, що про їхню службу «против разорителей веры крестьянские полских и литовских людей и черкас ... нам и всему Московскому государству ведомо» й закликав їх і надалі вірно служити цареві та «всему Московскому государству»⁴³⁹.

Цікаво, що кожна зі сторін протистояння намагалася якомога ефективніше використати у війні «своїх» козаків. Так само, як король Зигмунт III закликав українських козаків виступити на допомогу війську Речі Посполитої, 21 липня 1618 р. цар Михайло Федорович закликав донських козаків вирушити на допомогу війську

⁴³⁵ Документи російських архівів... Т. 1. С. 133–134.

⁴³⁶ Там само. С. 152.

⁴³⁷ Там само. С. 154–155.

⁴³⁸ Там само. С. 161–162.

⁴³⁹ Там само. С. 165–166.

Московської держави. Він мотивував це тим, що гетьман українських козаків готується захопити усі міста й землі, які раніше входили до складу Речі Посполитої⁴⁴⁰.

Характерно, що, збираючи сили до штурму Москви, керівництво Речі Посполитої не мало чітких планів щодо неї в разі захоплення. 25 серпня 1618 р. Зигмунт III написав у листі комісарам при королевиці Владиславу: «Стосовно того, що вчинити з Московією, якби вона не захотіла погодитися ні на умови, ні на перемир'я, Вашим вельможностям треба порадитися з іншими вашими товаришами, які вже прибули або скоро прибудуть до війська». Король особливо згадав козаків: «Сам час із прибуттям запорізьких козаків та іншої підтримки, можливо – нехай допоможе Господь Бог, – зробити щось таке, щоб цей пункт не потребував нашого подальшого вирішення»⁴⁴¹.

Армія королевиці Владислава 22 вересня підійшла під Москву й зупинилася табором у Тушино. Натомість П. Конашевич-Сагайдачний спочатку розмістив свої полки поблизу Донського монастиря, прикриваючи переправу через Москву-ріку своїх обозів. Головною лінією оборони став так званий Білий город. Об'єднання сил Речі Посполитої з козацьким військом наприкінці вересня 1618 р. так прокоментував П. Муханов: «Військо Владислава, пожвавлене прибулою допомогою, виступило зі Звенигорода; за три дні воно перейшло в Тушино, де розташувалося на тому самому місці, яке раніше займав тушинський Самозванець. Наступного дня із ранковою зорею поляки зраділи, побачивши рухливий густий ліс списів – це були козаки. Незабаром Сагайдачний, оточений численною свитою своїх прибічників, з'явився перед королевицею, якому відрекомендував найвідоміших полонених, захоплених у розорених містах, і серед них згаданого вище посла Степана Хрущова. Сагайдачний вибачився перед Владиславом за те, що прибув днем пізніше визначеного часу, бо на шляху від Бронниці до Тушина він зустрів висланий проти нього з Москви стрілецький загін, проти якого вимушений був воювати. Отаман розбив цей загін, захопивши багатьох стрільців у полон й вбивши власною рукою ударом булави по голові начальника загону Бутурліна»⁴⁴².

Нестача сил і психологічне пригнічення завадило військам Московської держави зашкодити об'єднанню армії королевиці Владислава і гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Бояри, які зі своїми «ратними людьми» вирушили назустріч польсько-козацьким військам, поінформовані про їхню велику кількість, не наважилися вступити з ними в бій і повернулися у Москву. Зі слів одного з літописців із табору супротивника, «бояри ж з Москви пішли з усією раттю й грішним ділом наших опанував страх і бою з ними не провели»⁴⁴³.

Найбільше небажання воювати демонстрували хиткі у своєму ставленні до тоталітарного монарха козаки в гарнізоні Москви. Про відсутність в них особливого бажання вмирати за царя напередодні штурму столиці польсько-литовськими й козацькими силами виразно й однозначно свідчить запис літописця того часу: «Козаки ж були в Москві... І збунтувалися вночі, проломивши за Яузою острог і

⁴⁴⁰РГАДА. Ф. 89. 1617 г. Д. 1. Л. 227–228, 230–231; Документи російських архівів... Т. 1. С. 133–134.

⁴⁴¹Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 155–157.

⁴⁴²Там само. С. 65–67.

⁴⁴³ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 145.

втекло з Москви тисячі з три козаків... Государ же послав за ними вмовляти бояр своїх ... і ледве їх повернув ...»⁴⁴⁴.

Маловтішна для Москви ситуація змусила бояр вислати делегатів для переговорів із речниками Речі Посполитої. Поінформований про це 25 вересня 1618 р. Зигмунт III надіслав відрядженим під Москву комісарам листа з порадою почати розмови про мир⁴⁴⁵. Ще через два тижні, 10 жовтня, він подякував комісарам за те, що вони зуміли стримати вояків від протестів за невиплату заборгованої платні. Король висловив сподівання, «щоб при підступі до столиці справи пішли так, як є намір і очікування Речі Посполитої, а особливо тепер, коли Москва, ймовірно, виявить більшу схильність до переговорів». Він схвалив, щоб воякам виплатили завдаток, висловив надію, що тим часом надійдуть гроші⁴⁴⁶.

Тоді, коли король підписував цитованого листа, у таборі королевича Владислава прийняли рішення розпочати генеральний наступ. Усвідомлюючи, що Кремль тільки затягує розмови, щоб виграти час і зібрати сили для відсічі, визначили ніч з 10 на 11 жовтня часом захоплення Москви⁴⁴⁷. Згідно з розробленим планом наступу, першою в бій мала вирушити піхота на чолі з кавалером Мальтійського хреста Новодворським – на Арбатські ворота, за ними дві хоругви з мушкетами під командуванням Бетлурі і Бегле, у резерві – хоругви Лермуша, Сея і полк лісовців. Після оволодіння воротами у бій мала вступити угорська піхота, дві згадані хоругви штурмували б стіни, а полки Лермуша й Лісовського спільно з рейтарами увійшли б у місто з боями через ворота. З протилежного боку міста, з так званих Тверських воріт, на місто мали наступати піхотні полки Невьяровського та Прилупського, за якими йшли б 200 мушкетників під командуванням Бренне та Фулера. Після них мали ввести у дію 20 петард під командуванням француза Барб'є (Barbier) і сотню під командуванням Заторського старости Марціна Лесньовольського та полк Марціна Казановського. Услід за цим загоном мала вирушити піхота Апельмана й урешті-решт основні сили наступу – 10 000 козаків і 6 хоругв рейтарів. Юліан Урсин Немцевіч твердив про «десять тисяч піхоти запорожців»⁴⁴⁸.

Згідно з планом штурму, розробленим у штабі Я. Ходкевіча, зранку відволікти увагу московського гарнізону мали 5 000 українських козаків, які планували напасти на остроги у Замоскворіччі. Тим часом головний удар мав бути завданим із заходу по Арбатських та Тверських воротах. Після зруйнування воріт і відкриття шляху для наступу піхота мала захопити стіни Білого города, а кіннота вирушити на вулиці Москви. Прорив через укріплення мав привести до оточення Кремля й захоплення у полон бояр та царя⁴⁴⁹.

Наступові об'єднаних польських і українських козацьких військ протистояв великий гарнізон оборонців. 9 вересня 1618 р. під час скликаного у Москві собору цар затвердив 9 780 місцевих жителів для оборони міських стін, воріт й інших місць лінії оточення міста. З урахуванням залишених у місті як резервів й для підтримування

⁴⁴⁴ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 147.

⁴⁴⁵Odpowiedź Zygmunta III, króla polskiego, dana komisarzom wysłanym do Moskwy, dotycząca traktowania o pokój. *AGAD. Zesp. 354. Dział II. Nr 685a. K. 4.*

⁴⁴⁶Муханов П. А. Подлинныя свидетельства... С. 163–165.

⁴⁴⁷Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza... Т. II. S. 144.

⁴⁴⁸Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III... Т. III. S. 91.

⁴⁴⁹Majewski A. A. Moskwa, 1617–1618... S. 153–155.

порядку людей можна стверджувати, що в Москві у ті дні перебувало понад 10 000 жителів⁴⁵⁰. Перший наступ на Арбатські ворота зустрів відсіч оборонців міста, але не був невдалим для учасників атаки, з яких загинуло тільки 30 осіб й понад 100 зазнали різного роду тілесних ушкоджень, однак оборонці втратили більше людей. Наступ на Тверські ворота, в якому взяли участь основні сили українських козаків, виявився ще менш вдалим, оскільки інженери змайстрували закороткі драбини, які не сягали потрібної для штурму стін довжини, що стало однією з причин невдалого штурму на цій ділянці водночас із зрадою французьких інженерів Жоржа Бессона та Жака Безе, які дізналися й передали у Москву інформацію про подробиці запланованого наступу, внаслідок чого у місті змогли організувати ефективну оборону⁴⁵¹. Український дослідник П. Сас вважає, що в штурмі Москви насправді взяло участь лише 5 000 козаків, тобто удвічі менше, ніж було заплановано⁴⁵².

Згодом, 20 березня 1619 р., посол Московської держави в Криму Обросим Лодиженський так згадав про участь прибулого з-під Зарайська війська П. Конашевича-Сагайдачного у штурмі Москви: «А з-під Зараскова ж бо прийшли під Москву, а під Москву ж бо прийшовши, взяли були таємно троє воріт міських, і государеві ж бо люди, черкас з міста вибили ж й багатьох побили й живих упіймали». Було згадано, що після невдачі знову «черкаси ж бо хочуть незабаром наступати на Москву»⁴⁵³. У відповідь Я. Ходкевіч з огляду на неспроможність прогнати військо через нестачу харчів наказав козацькому війську й «лісовникам» вирушити на Коломну й далі у місцевість над р. Ока до Переславля Рязанського й по дорозі руйнувати «вогнем і мечем» укріплені міста й поселення, щоб у такий спосіб послаблювати здатність супротивника чинити опір⁴⁵⁴.

Характерно, що з часом про спробу штурму Москви козацьким військом П. Конашевича-Сагайдачного було складено багато легенд. Принципово важливо спростувати й зруйнувати найпоширеніші з них, що від часу появи у середині XIX ст. слугували утвердженню в свідомості українців у Російській імперії міфу про «відвічне прагнення Малоросії приєднатися до Великої Росії». Згідно з першою (до речі, без покликання на будь-яке джерело), авторство якої належить М. Маркевичу, штурм Москви нібито був безуспішним тому, що П. Конашевич-Сагайдачний почув калатання дзвонів у московських церквах і асоціативно як вірянин православної церкви не захотів воювати проти «одновірців»⁴⁵⁵. Насправді у Москві в той час ще не набула поширення ідея духовного підкорення України й українців, а «черкас» трактували як «ворогів віри православної». Інакше кажучи, виразного поширення набуло уявлення про те, що українці і піддані царя Московської держави (яких у той час в Україні та світі сприймали як московитів) – два різні народи. Особисто на цьому наголошував цар у всіх грамотах до своїх підданих із закликом воювати проти «поляків, литвинів та черкас». 7 вересня 1618 р., наприклад, у грамоті до московського війська і донських козаків цар

⁴⁵⁰Собрание Государственныхъ грамотъ и договоровъ. Ч. 3. С. 169; Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 75–76.

⁴⁵¹Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza. Т. II. С. 146.

⁴⁵²Сас П. М. Запорожці в польсько-московській війні... С. 317.

⁴⁵³Документи російських архівів... Т. I. С. 235.

⁴⁵⁴Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza. Т. II. С. 146.

⁴⁵⁵Максимович М. Сказаніе о запорожскомъ гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном. Москва, 1850. С. 362.

висловив подяку за те, що вони «і за нас і за все селянство проти литовських людей і черкас стояли і з ними билися, скільки милосердний бог помочи подасть». Тут же він піддав осудові дії українських козаків. Цар закликав: «А кожному б з вас службу свою нам зробити, на наш указ із околиничим нашим і воєводою з князем Григорієм Костянтиновичем Волконським в поході бути і нам служити, за святі Божі церкви і за святу справжню православну селянську віру проти литовських людей і черкас стояти і з ними битися, скільки милосердний бог помочи подасть»⁴⁵⁶.

Мабуть, ще поширенішою легендою стало розповсюдження інформації про те, що П. Конашевич-Сагайдачний шкодував і розкаювався за участь у війні «проти» одновірців, а його участь у поході нібито засудив Єрусалимський патріарх Феофан⁴⁵⁷. Насправді патріарх Феофан підтримав створення окремої митрополії за власним бажанням на прохання гетьмана незалежно від позитивного чи негативного ставлення до цього рішення у православної ієрархії в Москві. Скерування гетьманського посла Петра Одинця до царя у Москву 1620 р. було одним із дипломатичних кроків гетьмана, який залишався вірнопідданим Речі Посполитої й підтримував відносини з іншими державами (відомо, наприклад, що гетьман вів переговори з представниками Франції, Грузії та інших країн). Крім того, його делегацію дуже «прохолодно» прийняли у Москві й не підтримали позитивно пропозиції прийняти козаків на службу у переддень їхніх приготувань до війни проти Османської Туреччини (яку в Москві теж сприймали як ворога). Чи не найкраще згадану легенду про міфічну духовну єдність України і Московської держави спростував Д. Яворницький у дослідженні про П. Конашевича-Сагайдачного: «У той час Україна та Запоріжжя були чужими для Росії, й коли якось від Сагайдачного прибули послы до Москви з упійманими татарськими полоненими, то цар Михайло Федорович сказав їм, що вони прибули до нього перед великим постом, а в піст у великого государя ніякі послы не бувають»⁴⁵⁸.

Унаслідок зупинення штурму Москви політичні розрахунки, надії і сподівання П. Конашевича-Сагайдачного не були здійснені. Козаки хоча й становили основну силу наступу, були тільки використані як військова сила і їхні заслуги не були оцінені, так би мовити, у політичній площині. Представників Конашевича-Сагайдачного не допустили до переговорів між Річчю Посполитою і Московським царством, очевидно, питання про це навіть «не стояло на порядку денному» політики обох ворогуючих держав.

Незважаючи на це, більшість українських та польських істориків дала високу оцінку діям козацького війська та його гетьмана. Зокрема, Т. Корзон в «Історії війн та військового мистецтва Польщі», порівнюючи реальний внесок польсько-литовської армії та козацького війська у війну проти Московської держави, ствердив, що П. Конашевич-Сагайдачний подолав понад 1 200 км протягом тільки трьох місяців і здобув на шляху багато укріплених міст та фортець, тоді як військо королевича Владислава за той же час пододало «тільки 250 кілометрів, не здобувши жодної фортеці, причому не зустрічало серйозного опору на своєму шляху»⁴⁵⁹. Зі слів

⁴⁵⁶ Документи російських архівів... Т. 1. С. 154–155.

⁴⁵⁷ Сюндюков И., Махун С. Счастливый вождь казацкий. *Рыночная площадь*. 2002. № 46.

⁴⁵⁸ Яворницький Д. И. Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный... С. 14–15.

⁴⁵⁹ Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowosci Polski: w 3 t.* Lwów, 1923. Т. 1. S. 14.

К. Тишковського, «великі військові справи, які він вчинив під польським прапором (експедиція до Москви та його героїчна участь у штурмі Хотина)» забезпечили Конашевичу-Сагайдачному заслужене місце в історії Польщі й «участь козаків у московській експедиції Владислава за царську корону – факт, який разом із хотинським лавровим вінком прикрасив лицарську славу Сагайдачного»⁴⁶⁰.

Неможливість укладення політичного союзу Речі Посполитої з Московією через періодичні провокування нею нападів кримськотатарських загонів на українські землі, намагання Кремля нав'язати духовну залежність Московського православного патріарха й посилити внутрішні релігійні розходження в Україні геополітично перетворювали українських гетьманів та козацьку старшину на політичних союзників Польщі.

Підсумки кампанії

Через понад століття після закінчення війни Речі Посполитої проти Московської держави 1618–1618 рр. її історію було оповито позитивними міфами, що мали сприяти поширенню великоросійського націоналізму у Російській імперії. До їхнього конструювання долучився історик В. Ключевський, який наступ польсько-литовських і українських козацьких військ вважав важливим чинником внутрішньополітичної консолідації політичної еліти і формування національної спільноти в Московському царстві як форму реакції на підступ цих військ до Москви⁴⁶¹.

Однак, критично аналізуючи думку В. Ключевського, важко погодитися з його висновками й доречно внести до його твердження певні корективи. Похід П. Конашевича-Сагайдачного не сприяв консолідації чи об'єднанню підданих царя навколо Москви – факти засвідчують протилежне. Крім того, похід виразно спростував пропагандистську тезу про те, що Московське царство – це нібито Русь, а Україна – «Мала Русь», яка завжди «притягувалася» і прагнула «возз'єднатися» з Московською державою. Це міф, яким остання активно зомбувала українців після смерті Б. Хмельницького з метою прискорити й полегшити московізацію України політично, економічно, ментально, мовно, релігійно, культурно. Натомість можна стверджувати, що успіхи й воєнні перемоги, сприймання московитів як окремого народу під час походу на Москву прискорило процеси національного самоусвідомлення українських козаків, які під час і після походів на Москву сприймали себе представниками окремого народу – спадкоємцями колишньої великої Руської держави зі столицею в Києві. Серед них утвердилося переконання, що князівства й королівство Русі увійшли до Речі Посполитої на засадах договору. У січні 1622 р. козацька старшина, яка з'їхалася до Києва на чергову комісію, перераховуючи свої вимоги від імені «народу руського», усвідомлювала єдність з усіма «землями руськими» разом з Польщею та Литвою у складі Речі Посполитої. Межі етнічних руських земель було поширено на Волинь, Галичину («Червону Русь») і Холмщину та Грубешівщину⁴⁶².

⁴⁶⁰Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 41.

⁴⁶¹Ключевский В. О. *Русская история. Полный курс лекций*. Москва: Олма-ПРЕСС Образование, 2005. С. 447.

⁴⁶²Див.: Брехуненко В. «Вітчизна» в уявленнях християнських козацтв XVI – першої половини XVII ст. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą*

Деулінське перемир'я – головний політичний результат війни

Ще у середині жовтня 1618 р. прибулі з Москви повноважні послы запропонували провести переговори про мир⁴⁶³. Вони отримали від царя доручення пропонувати королевичу Владиславу швидше укласти мир і припинити взаємне проливання крові⁴⁶⁴. Кремль вимушений був піти на поступки під тиском багатьох несприятливих обставин: армія королевича Владислава розмістилася під Москвою, козацьке військо П. Конашевича-Сагайдачного продовжувало завдавати дошкульних ударів під Калугою, а внутрішня ситуація у країні залишалася нестабільною й кількість незадоволених політикою царського уряду зростала. За таких умов 11 грудня 1618 р. у селищі Деуліно за його назвою було підписано мир на 14 років від 1 січня 1618 р. до 1 січня 1633 р., після чого можна було запропонувати нові умови з метою подальшого продовження дії мирної угоди⁴⁶⁵. Історики з Польщі стверджували, що у польсько-литовському варіанті угоди записано 14 років як термін укладення миру, тоді як у збереженому в Москві примірнику – 14,5 років⁴⁶⁶.

Кремль вимушений був піти на великі територіальні втрати й поступитися Речі Посполитій багатьма містами. Головними з них були: Біла, Дорогобуж, Смоленськ, Серпейськ, Рославль, Трубчевськ, Невель, Себеж, Новгород-Сіверський з навколишніми землями по обидва береги р. Десни, Чернігів, Монастирище та Муромськ. Річ Посполита повертала Московському царству Мосальськ, Мещовськ, Козельськ та Вязьму з навколишніми землями, за що отримувала як «компенсацію» Почеп, Стародуб, Попову Гору, Невлю, Себіж, Красний Тороповець та Веліж⁴⁶⁷.

Apostolska i Ukraina / pod red. M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. С. 133.

⁴⁶³Наказъ полномочнымъ російскимъ посламъ боярину Федору Шереметьеву, боярину князю Даниле Мезецному, окольничему Артемию Измайлову да дтякомъ Ивану Болотникову и Матвею Сомоду на съездъ Пополоцной дорогъ на рѣку Пресню для договоровъ с полскими послами княземъ Адамомъ Новодворскимъ, бискупомъ Каменецкимъ съ товарищи о постановленіи между Россіи и Польши перемирія. 17 октября 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79 (Сношения России с Польшей – (коллекция) из фондов Боярской Думы, Посольского приказа, Посольской канцелярии, Коллегии иностранных дел 1718–1719 гг.). Оп. 1. Д. 32.

⁴⁶⁴Списокъ с наказа полномочнымъ російскимъ посламъ боярину Федору Шереметьеву съ товарищи, доставленный на съездъ для заключенія с полскими послами между Россіи и Полши перемирія. Окт. 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Д. 33.

⁴⁶⁵Niemcewicz J.U. Dzieje panowania Zygmunta III... Т. III. S. 103–104.

⁴⁶⁶Определение полномочныхъ російскихъ пословъ боярина Федора Шереметьева, боярина князя Данила Мезецного с товарищи на съездъ по Троецной дорогъ въ Дѣулино для заключенія съ с полскими послами княземъ Адамомъ Новодворскимъ, бискупомъ Каменецкимъ и протчими в присутствіи с ними полского королевича Владислава перемирія на 14 лѣтъ съ половиною. 17 ноября – 4 декабря 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Д. 34.

⁴⁶⁷Списки с двухъ договорныхъ записей из заключенной в Троецной деревнѣ Дѣулинѣ между Россіскими послами бояриномъ Федоромъ Шереметьевымъ и пр. с полскими послами княземъ Адамомъ Новодворскимъ, бискупомъ Новодворскимъ и пр. о перемиріи между Россією и Полшею на 14 лѣтъ с половиною. 1/11 декабря 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Д. 35; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзоръ внешнихъ сношений Россіи (по 1800 г.). Москва: Комис. печатанія гос. грамот и договоровъ при Моск. гл. арх. М-ва иностр. дел, 1897. Ч. 3. 320 с.; Маевский А. А. Деулинское перемирие 1618–1619 гг. *Единорогъ: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Среднихъ веков и Раннего Нового времени* / гл. ред. А. В. Малов. Москва: Фонд «Русские витязи», 2014. Вып. 3. С. 43–72; Савич А. А. Деулинское перемирие 1618 г. *Ученые записки Московского государственного*

Про підписання миру не знав навіть король, який 20 грудня 1618 р. закликав комісарів чинити «так, щоб укладення миру було ґрунтовним, безпечним і принесло Речі Посполитій значну користь». Він радив мати на увазі, що московити «вічного миру з Річчю Посполитою укласти не хотіли» й застерігав, що вони розраховують з часом «повернути на нашу державу й все те, що віддали тепер Речі Посполитій, знову відібрати, маючи близько у Вязьмі та Козельську ворота до цих відданих замків». Король просив враховувати претензії на московський престол королевича Владислава, щоб «право нашого сина було охоронене, й щоб той хитрий народ при теперішніх ослаблених своїх силах прийняв умови, які відповідали би безпеці й користі Речі Посполитої»⁴⁶⁸.

Звістка про прискорене укладення перемир'я викликала у Варшаві якщо не гнів, то принаймні різке невдоволення. У листі комісарам від 12 січня 1619 р. король «у стриманій дипломатичній формі» висловив свій жаль і докір з приводу того, що вони без консультацій і обговорення з ним «так поспішно приступили до укладення цих трактатів із Москвою»: «Бачимо у цьому не тільки неславу, а навіть велику шкоду для Речі Посполитої тому, що даремно було здійснено так багато надлишкових витрат і збитків, і що неприятелів, який не мав не тільки сил, а й жодної нізвідки надії, дали час зміцнити й потім, використовуючи сприятливу нагоду, випустити отруту на Річ Посполиту». Король докоряв комісарам, що «якщо ще й наш син вимушений буде поступитися своїм правом [на московський престол] (про що нам, як і про інші умови цього трактату, нічого не відомо), то це викликало би у нас ще більший жаль»⁴⁶⁹.

Застереження у листі Зигмунта III не були безпідставними. Формально внаслідок перемовин представників Речі Посполитої і Московської держави її цар відмовився додавати до свого титулу «Лівонський, Смоленський та Чернігівський» і надав право вживати ці слова у титулі королю Польщі. Натомість королевич Владислав зберіг право писати в титулі «цар московський», що давало йому підстави у перспективі знову претендувати на престол Московської держави⁴⁷⁰. Однак фактично Московська держава не відмовилася від «спадщини Русі», а її цар – від претензій здійснювати експансію на землі України, колишні землі Київської держави. Її послы ще 2 листопада 1618 р. на початку перемовин про умови миру з комісарами Речі Посполитої під Москвою у відповідь на протест проти їхнього трактування інкорпорованих до Речі Посполитої колишніх князівств Русі як таких, що мають перебувати в складі Московської держави, відповіли, що всі колишні землі Русі мають бути під владою царя. У протоколі переговорів цю заяву було зафіксовано так: «Московські послы на ці всі згадані князівства й замки відповіли, що це Вітчизна їхнього господаря, й не тільки вони, але й Київ, Смоленськ та інші замки, якими тепер править король, належать до Московського государства [у польськомовному протоколі «до Hospodarstwa Moskiewskiego» – А.Б.]»⁴⁷¹.

педагогического института им. К. Либкнехта. Серия историческая. Москва, 1939. Т. 4, вып. 2. С. 49–112.

⁴⁶⁸List Zygmunta III, króla polskiego, do komisarzy wysłanych do Moskwy. 20 Dec. A.D. MDCXVIII. *AGAD. Zesp.* 354. Dział II. Nr 698. K. 2.

⁴⁶⁹Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 179–182.

⁴⁷⁰Там само. С. 100–102.

⁴⁷¹Zbiór pamiętników historycznych... T. VI. S. 273.

Подальший перебіг історичних подій засвідчив, що Московська держава справді не відмовилася від претензій на Україну й це стало очевидним через 30 років після початку повстання Б. Хмельницького, що трансформувалося у війну козацької України проти Речі Посполитої, яку по-різному підтримував Кремль. Проте отримані перемир'ям територіальні здобутки стали незаперечним і неспростовним успіхом й запорукою зростання політичної могутності Речі Посполитої. Від часу його укладення й до переходу Лівонії під владу Швеції у 1622 р. територія Речі Посполитої досягнула 990 000 км² – максимального розміру в історії цієї держави, тоді як Московська держава була відкинута до кордонів кінця XV ст.⁴⁷²

Висновки

За умов внутрішніх конфліктів у таборі королевича Владислава під час «Московської кампанії», зумовлених головню невдоволенням польських вояків несплатою або несвоечасною виплатою їм платні за військову службу, успіх походу опинився, так би мовити, «під великим знаком запитання». Похід військ П. Конашевича-Сагайдачного на допомогу силам королевича Владислава став вирішальним для результату війни Речі Посполитої проти Московської держави у 1617–1618 рр. Прихід великого козацького війська, що майже втричі перевищувало чисельність армії королевича, не тільки вигідно змінив співвідношення воюючих сил на користь польсько-козацьких військ, а й визначив успіх і забезпечив досягнення принаймні «програми-мінімум» воєнної кампанії. Для Варшави прихід козацьких військ не просто врятував ситуацію і вирішив долю «Московської кампанії», а й став незаперечним доказом незамінності Війська Запорізького як важливої складової Збройних сил Речі Посполитої у першій половині XVII ст.

Збільшення чисельності й успіхи козацького війська посприяли зростанню серед українських козаків усвідомлення власної сили й спроможності використовувати це у своїх інтересах. Участь козацьких військ у поході стала однією з політичних комбінацій гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, який військовими успіхами у поході розраховував схилити на користь підтримки його політичних планів керівництво Речі Посполитої: змінити політику Речі Посполитої щодо України, розширити автономію і територію більшості українських земель, забезпечити рівноправність релігійних віросповідань, збільшити кількість офіційного реєстру козацтва. Ця програма була рятівною для вирішення конфліктів між українським козацтвом і Річчю Посполитою. Затягування із її втіленням у зв'язку з подальшою підготовкою й веденням війни проти Туреччини у 1620–1622 рр. призвело до кризи 1625 р. й згодом до повстань 1630-х років, а кульмінацією стала війна від 1648 до середини 1650-х років.

Для Кремля з усією виразністю і гостротою похід польсько-литовської армії та козацького війська на Москву зупинив реалізацію його амбітних великодержавних планів, прагнення реваншу після Смути й викликав усвідомлення, що укладення тривалих стабільних і надійних стосунків Речі Посполитої з українським козацтвом може бути загрозливим для незалежності Московського царства. Можливо, саме тому вся подальша політика цієї держави була спрямована на те, щоб політичними й матеріальними обіцянками, підкупом, акцентуванням на «спільній православній

⁴⁷² Majewski A. Moskwa 1617–1618... S. 7.

грецькій вірі» й іншими засобами всіляко провокувати козацькі виступи проти Речі Посполитої. Укладення Деулінського перемир'я якщо не зупинило, то принаймні стримало й відтермінувало реалізацію експансіоністських планів Московського царства на Сході Європи.

Хоча всі учасники воєнних дій по-своєму залишилися невдоволеними їхніми політичними результатами (усі розраховували на значно більше), об'єднаний наступ на Москву залишився в минулому як один із найуспішніших спільних воєнних походів в історії Польщі, Литви й України.

РОЗДІЛ II

МОДЕЛІ ТА ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ НА ЕТАПІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

ПРИРЕЧЕНІ НА ПОРАЗКУ: ПОЛЯКИ В ПІВДЕННО- ЗАХІДНОМУ КРАЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

Насамперед кілька слів про хронологічні й географічні межі пропонованого дослідження. Авторі поділяють концептуальну тезу Еріка Гобсбаума/Івана Лисяка-Рудницького, що «довге» ХІХ ст. як окремий період української історії тривало від 80-х років ХVІІІ ст. до вибуху Першої світової війни в 1914 р.¹ Ця періодизація, на нашу думку, є придатною для аналізу ситуації польської національної меншини в Російській імперії на теренах Правобережної України, які згідно з умовами Люблінської унії 1569 р. були інкорпоровані Королівством Польським і в адміністративному плані поділені на Київське, Волинське й Брацлавське воєводства. В середині ХVІІ ст. Київщина й Брацлавщина стали територією Війська Запорізького – держави Богдана Хмельницького. Натомість у період так званої Руїни за умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. і Вічного миру 1686 р. вони повернулися до складу Речі Посполитої.

Після поділів Польсько-литовської держави Правобережна Україна стала інтегральною частиною Російської імперії і була поділена на Київську, Подільську й Волинську губернії. Вони, своєю чергою, були об'єднані в так званий Південно-Західний край. На його теренах навіть в умовах втрати національної державності поляки зберегли панівні позиції в суспільному житті, становлячи величезну більшість місцевої еліти й зосередивши у своїх руках найважливіші галузі економіки. В першій половині ХІХ ст. це було рільництво, а після селянської реформи 1861 р. до нього додалися цукроваріння, гуральництво, переробна промисловість, виробництво та ремонт сільськогосподарської техніки, інвентарю тощо. Процес декласації дрібної шляхти, здійснений в 30–40-х роках російським урядом, спричинився також до формування значної, а в низці міст і містечок Правобережжя – доміантної групи поляків у середовищі фахової інтелігенції – правників, лікарів, учителів, представників так званих вільних професій тощо. У зв'язку зі сказаним вище, об'єктом нашого зацікавлення будуть насамперед вияви польського національного руху, спрямованого супроти імперії Романових, а також характер стосунків польської землевласницької верхівки з українським селянством, який, на нашу думку, став причиною поразки визвольної боротьби поляків у ХІХ ст. (Листопадове й Січневе повстання) і ліквідації польської «землевласницької Аркадії» в останні роки Першої світової війни.

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. I. С. 43. Теза Лисяка-Рудницького фактично повторює думку британського історика Еріка Гобсбаума, який назвав ХІХ століття «довгим століттям», що, на його думку, починається з Великої французької революції і закінчується вибухом Першої світової війни.

Під знаком двоголового орла

Поділи Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. докорінно змінили політичну карту Центрально-Східної Європи (ЦСЕ): перестала існувати ще не так давно потужна держава, а її територія була розділена між трьома загарбаними сусідами – Пруссією, Австрією і Росією². Зауважимо, що досліджуваний регіон сучасної України – Правобережжя – був подібним до низки інших земель ЦСЕ, у яких, за влучним спостереженням чеського дослідника Мірослава Гроха, «чужоземний» панівний клас домінував над значно більш численними групами «автохтонів». Ці ж останні, століттями населяючи означені терени, й далі не мали власних еліт та політичної єдності, тривалої літературної традиції тощо³.

Отже, нові господарі Правобережної України – росіяни – зіткнулися тут із кількасоттисячною групою польської/ополяченої шляхти на чолі з магнатерією і значно чисельнішою масою руського/українського селянства без більш чи менш виразної національної самосвідомості. Згідно з підрахунками французького історика Данієля Бовуа, на початку XIX ст. на Волині, Поділлі й Київщині мешкало понад 3,3 млн осіб чоловічої та жіночої статі. З них «громадяни»-поляки становили від 7 до 8 % – понад 400 тис. осіб, а євреї – до 10 %. У 1840 р. загальна кількість мешканців Правобережжя зростає на 1 млн осіб, з яких близько 3 млн перебували в безпосередньому підданстві землевласників-поляків⁴.

Шляхетський стан Правобережжя був вельми неоднорідним. Верхівку «айсберга» становили представники заможних землевласницьких родин – Чорторийські, Браницькі, Потоцькі, Жевуські, Сангушки, Радзивілли, Тишкевичі, Собанські та ін. За даними О. Субтельного, у середині XVIII ст. близько 40 магнатських родів володіли 80 % території Правобережжя⁵. Через сто років ситуація не зазнала суттєвих змін: землевласникам-полякам належало 90 % усієї приватновласницької землі. Загалом у власності великої, середньої і частково дрібної шляхти, а також численних римо-католицьких монастирів і костелів перебувало від 4 до 6 млн десятин землі разом із кріпосними «душами». Група магнатерії не була надто великою. Лише близько 6 тис. поляків-землевласників володіли капіталом, який, за образним висловом Данієля Бовуа, «надавав блиску їхньому шляхетському походженню»⁶. Однак їхні можливості були величезними, як і їхні маєтки, що своєю площею нерідко перевищували удільні князівства в Італії чи Німеччині. На Волині, зокрема,

² Gierowski A. Historia Polski. 1764–1864. Warszawa: PWN, 1989. S. 89; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 232–239.

³ Хрох М. Од национальных движений к полностью сформированной нации: процесс строительства нации в Европе. *Нации и национализм*. Москва: Праксис, 2002. С. 123.

⁴ Див.: Beauvois D. Trójkat ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. S. 44–45; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами. Київ: ІНТЕЛ, 1996. С. 68–69.

⁵ Див.: Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. С. 173.

⁶ Цит. за: Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків: Акта, 2018. С. 140. У 1860 р. чисельність заможних польських землевласницьких родин у трьох губерніях Південно-Західного краю становила близько 5 тис., або ж близько 25–30 тис. осіб. Див.: Epszstein T. Ziemianie polscy na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie (1863–1914) w walce o ziemię Daniela Beauvois. *Kwartalnik Historyczny*. 1997. Roczn. CIV. Nr 1. S. 70.

магнатам належали навіть непоодинокі міста – Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Острів, Заслав, Дубно, Рівне тощо⁷.

Багатства «українних» магнатів-поляків насправді вражали. Скажімо, статки графині Браницької на 1838 р. оцінювали у 28 млн золотих рублів. Дещо раніше, в 1787 р., київський воєвода Ю. Стемпковський – інакше «страшний Юзеф», який свого часу жорстоко розправився з учасниками Коліївщини, – аби «належно» прийняти в своїй резиденції в Лабуні на Південно-Східному Поділлі короля Станіслава Августа, провів її ґрунтовну реконструкцію, а також придбав 540 предметів коштовної саксонської порцеляни для пишного банкету. Цей великопанський жест коштував Ю. Стемпковському більше мільйона злотих, що невдовзі спричинилося до його розорення⁸.

Натомість більшість правобережної польської шляхти становила так звана «шляхетська голота», інакше кажучи – «аристократичний пролетаріат». Ця група (шляхта загорова, чиншова тощо) налічувала близько 350 тис. осіб. Про них американський історик Роберт Говард Лорд писав, що то були люди, які «або взагалі не мали землі, або не були в змозі з тієї землі прожити. Бідні, обдерті, брудні, живучи як селяни або й гірше, вони, проте, й далі були сповнені кастою пихи... Сотні й тисячі цих людей мешкали при дворах магнатів, відбуваючи службу в великопанській міліції, працюючи в адміністрації маєтків або навіть виконуючи роль слуг»⁹. Найчисельнішим прошарком цієї групи шляхти були особи, які, за інформацією підполковника російського Генштабу П. Боброцького, займалися сільським господарством, створюючи «цілі шляхетські поселення», й «з огляду на свій спосіб і стиль життя» перебували «на тому ж самому рівні, що й селяни»¹⁰.

До слова, правобережна дрібна шляхта була найбільшою проблемою для Петербурга. На думку Д. Бовуа, вона творила «той тип суспільства, в якому панувала рухливість, в якому окрема особа не підлягала жодному контролю з боку уряду, а жила й далі так, ніби не було жодних поділів [Речі Посполитої – Б. Г.], без жодних обов'язків щодо російського уряду, а навіть навпаки – сіючи ворожість до нього... Усе це було для царату нестерпним»¹¹. Тому, користаючись нагодою, після придушення Листопадового повстання в 30–40-х роках XIX ст. царський

⁷ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. T. 1. S. 233, 239; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 69; Giertych J. Tysiąc lat historii polskiego narodu. Londyn: Nakładem autora, 1986. T. II. S. 13.

⁸ Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя в XIX ст. Острів: Вид-во «Острозька академія», 2000. С. 21; Józef Gabriel Stempkowski h. Suchekomnaty. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/bioŹafia/jozef-gabriel-stempkowski-h-suchekomnaty> (дата звернення: 25.12.2020); Сроґош Т. «Страшний Юзеф» – генерал Юзеф Габріель Стемпковський і його боротьба з гайдамаками у 1768–1771 рр. *Пам'ять століть*. 2006. № 2. С. 60–74.

⁹ Цит за: Giertych J. Tysiąc lat... S. 14.

¹⁰ Див.: Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального Штаба. Гродненская губерния. Составил член Императорскаго Русскаго Географическаго Общества, Генерального Штаба подполковник П. Бобровский. Санкт-Петербург, 1863. Ч. 1. С. 716. Самбук С. М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. Минск: Наука и техника, 1980. С. 19.

¹¹ Beauvois D. Dezintegracja drobnej szlachty polskiej na Ukrainie w latach 1831–1863. *Losy Polaków w XIX–XX w. Studia ofiarowane Profesorowi Stefanowi Kiniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*. Warszawa: Państwowe Wyd. Naukowe, 1987. S. 76.

уряд створив у Києві так звану Центральну ревізійну комісію, що її Бовуа назвав «машиною для перемелювання шляхти». Ця комісія перевірила документи десятків тисяч «громадян»-поляків, більшість з них була декласована, тобто переведена в категорію селян-однодвірців. Унаслідок антипольської акції царизму в Південно-Західному краї громадянські права зберегли лише близько 70 тис. осіб – шляхтичів і членів їхніх родин¹². Незважаючи на це, росіянам так і не вдалося змінити співвідношення кількості дворянства у власне російських губерніях і Західному краї на свою користь. За даними Міністерства юстиції Росії в 1858 р. в дев'яти західних губерніях (Литва, Білорусь і Правобережна Україна) проживало понад 60 % загалу дворянства європейської частини імперії – переважно польської національності¹³.

Тож не дивно, що, ставши співучасником ліквідації незалежної польсько-литовської квазіфедерації, Петербург був змушений рахуватися з впливами польської шляхти не лише на її етнічних, але й на українсько-білорусько-литовських землях. Щобільше, взявши до уваги досвід поляків в адмініструванні цих земель, російський уряд віддав їм низку посад у губерніальних і повітових управах. Катерина II також поширила на польсько-литовську шляхту станovo-корпоративні привілеї російської знаті, визначені «Жалуваною грамотою дворянству» від 1785 р. Були підтверджені, зокрема, права власників на землі разом із прикріпленими до них «душами»¹⁴.

Повстання Т. Костюшка і його поразка порушили, щоправда, звичний плин життя польських землевласників. Маєтки активних повстанців російський уряд конфіскував і передав у казну, на власність осіб, запідозрених у сприянні повстанцям, наклали секвестр. Утім, репресії тривали недовго й згодом більшість землевласників-поляків отримала шанс нормалізувати свої стосунки з росіянами, присягнувши на вірність царській династії. Після цього Катерина II «обдарувала» їх маєтностями, які вони раніше успадкували від предків, а її наступник Павло I після вступу на престол наказав звільнити із заслання й ув'язнення кільканадцять тисяч учасників Костюшківського повстання, повернув польській шляхті відібрані раніше маєтки, відновив католицькі й уніатські єпархії тощо. «Громадяни» Київщини, Волині й Поділля отримали також право збиратися на свої локальні сеймики та обирати на них губернських і повітових маршалків (предводителів), суддів тощо. Наступним кроком Павла I назустріч полякам був указ сенату від 12 грудня 1796 р., згідно з яким правобережні губернії отримали низку привілеїв, що узаконювали їхнє особливе становище в Російській імперії – на їхніх теренах навіть продовжував діяти Литовський статут¹⁵. Ложкою дьогтю в бочці меду було хіба те, що шляхта фор-

¹² Див.: Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1902. Т. 45, кн. 1. С. 11–12; Гудь В. З історії етносоціальних конфліктів... С. 140.

¹³ Самбук С. М. Політика царизма... С. 13.

¹⁴ Імператриця оголосила, що «законні посілості та майно, які будь-кому з “громадян” за законами Польської Республіки належать, залишаються цілковито недоторканими», див.: Кривошея І. Польські аристократи Потоцькі на військовій, придворній та цивільній службі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Historia: monografia naukowa* / red.: M. Franc, K. Pietkiewicz. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2009. S. 440.

¹⁵ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ, 2005. С. 266–268. Шандра В. «Губернії на особьх правах и привилегиях состоящие...» як політичний проєкт. *Регіональна історія України: зб. наук. статей*. Київ, 2009. Вип. 3. С. 194; Павлюк В.

мально втратила гарантію особистої свободи, майнову недоторканність і політичні права¹⁶. Однак усе це з лихвою компенсувалося всеохопними впливами поляків на різних шаблях імперської адміністративної «драбини». Як писав знаний польський правник і публіцист Кастан Козьмян: «Збережено права, інституції, національні традиції, звичаї. Поляки – урядовці в російському сенаті, іноді губернатори, вищі та нижчі чиновники в міських судах тощо»¹⁷.

Посилення польських позицій в Російській імперії припадає на період царювання Олександра I. Молодому імператорові виразно імпонував стиль життя польських аристократичних родин, їхня європейська освіченість і світський блиск. Ще будучи Великим князем, він потрапив під вплив польського вельможі Адама Єжи Чарторійського, який плекав надії, що прихильність Олександра допоможе в майбутньому відновити державну незалежність Польщі¹⁸. Так, А. Є. Чарторійському вдалося швидко зблизитися з царем і протягом низки років здійснювати вагомий вплив як на закордонну (1802–1806 рр. – міністр закордонних справ), так і на внутрішню політику Російської імперії. Натомість А. Солженіцин саркастично називав польські впливи «причаруванням» Олександра, який не лише ввів поляків до свого найближчого оточення, але й прагнув «ощасливити» їх своєю опікою¹⁹. Це викликало виразний осуд російських націоналістів, які вважали, що завдяки політиці царя створене згідно з рішеннями Віденського конгресу Царство Польське перетворювалося де-факто на незалежну державу із власною конституцією, виборним сеймом, урядом, армією, національною грошовою одиницею, пов'язаною з Росією лише персональною унією. Найбільшу тривогу в них викликало те, що Олександр нібито збирався повернути полякам українські й білоруські землі, що раніше входили до складу Речі Посполитої. За свідченням тогочасного відомого економіста М. Тургенєва, який користувався довірою імператора, той у присутності кількох осіб «оголосив про своє тверде рішення відділити від імперії колишні польські провінції і воз'єднати їх із недавно відновленим Царством Польським»²⁰.

Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя в XIX ст. Острог: Вид-во «Острозька академія», 2000. С. 20.

¹⁶ Dylągowa H. Historia Polski. 1795–1990. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. S. 14.

¹⁷ Koźmian K. Pamiętniki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972. T. 1.S. 272, 274.

¹⁸ Осипчук І. Адам Єжи Чарторійський: ідеї європейського федералізму. *Історична панорама*. 2013. Вип. 16. С. 9; Павлюк В. Адам Єжи Чарторійський і зовнішня політика Росії на початку XIX ст. *Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини»*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. Вип. 2. С. 23–24.

¹⁹ Див.: Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X–XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 91.

²⁰ Цит. за: Бородин М. М. История Финляндии: Время императора Александра I. СПб: Гос. тип., 1909. С. 382. Про виразно пропольську політику Олександра I свідчить, зокрема, те, що 1806 р. на теренах колишньої Речі Посполитої, приєднаних до Росії, польську мову було визнано рівноправною з російською. Її привілейований статус зберігся тут аж до повстання 1863 р. Напередодні його вибуху поляки становили майже 50 % чиновників адміністративного апарату європейської частини імперії. В Південно-Західному краї вони домінували беззастережно, очолюючи навіть канцелярії губернаторів і нерідко дозволяли собі робити зауваження підлеглим у разі незнання польської мови, якою спілкувалася між собою більшість чиновників, Iwański-senior A. Pamiętniki, 1832–1876. Iwański-junior

Проте ці наміри Олександра I не були реалізовані. Водночас його реформи мали позитивне значення для польської меншини, забезпечивши їй комфортне життя, зокрема на теренах Південно-Західного краю. На особливу увагу заслуговує реформа в галузі освіти. Здійснюючи її, Росія взяла за взірць досвід Комісії національної освіти Речі Посполитої 1773–1794 рр. Поляки брали активну участь у роботі російського Міністерства освіти, створеного в 1802 р. Згідно з проектом А. Є. Чарторийського, було сформовано шість шкільних округ, серед них і Віленська, куратором якої був сам князь. Її юрисдикція поширювалась також на Київську, Волинську й Подільську губернії. Завдяки старанням Чарторийського та його заступника й інспектора округи Тадеуша Чацького (1803–1813) упродовж короткого часу весь південно-західний регіон вкрився мережею парафіяльних шкіл із польською мовою навчання. Найвідомішим навчальним закладом був, без сумніву, Кременецький лицей. Загалом у Віленській округі станом на 1820 р. було 430 навчальних закладів, з них на Правобережжі – близько 250, тобто понад 50 %²¹.

Таким чином, як згадував сам А. Чарторийський, внаслідок реалізації освітньої реформи «уся Польща (литовсько-білоруські й українські землі давньої Речі Посполитої) заповнилася школами, в яких польські національні почуття могли розвиватися цілком вільно»²². Його погляд поділяв автор офіційної історії Міністерства народної освіти Російської імперії С. В. Рождественський, який підкреслював, що впродовж двадцяти років перебування А. Є. Чарторийського на чолі Віленської шкільної округи вся навчальна система «в західних і південно-західних губерніях служила польській національно-державній ідеї»²³. На думку В. Шандри, такої сприятливої ситуації не було навіть на землях корінної Польщі, що відійшли до Пруссії та Австрії²⁴.

Щоправда, в 20-х роках XIX ст. у зв'язку з викриттям у Віленському університеті таємних студентських товариств – філоманів і філаретів – польсько-російські взаємини почали погіршуватися. Після закінчення слідства двадцять осіб, серед них і Адам Міцкевич, були засуджені до ув'язнення або заслання у віддалені регіони Росії. З університету мусили звільнитися кілька професорів. Подав у відставку й куратор Віленської навчальної округи князь Чарторийський. Утім, становище магнатерії і більшості представників шляхетських середовищ залишилося майже

A. Wspomnienia, 1881–1939 / oprac. W. Zawadski. Warszawa: Państwowy Instytut Wyd., 1968. S. 449. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетей, 2000. С. 143–144.

²¹ Хасимото Н. Учебная политика Российской империи в западных губерниях и «польский вопрос» (конец XVIII в. – первая половина XIX в.). Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.: сб. статей / под ред. К. Мацузато. Сарго; Москва, 2005. С. 140–145; Шандра В. Генерал-губернаторства... С. 270; Szmyt A. Liceum Krzemienieckie a Uniwersytet św. Włodzimierza w Kijowie. Rosja XIX i XX wieku. Studia i szkice / pod red. J. Sobczaka. Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998. S. 159; Jedynek S. Człowiek. Społeczeństwo. Moralność. Szkice o etyce polskiej. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. S. 156.

²² Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Москва: Книгоизд-во К.Ф. Некрасова, 1912. Т. I. С. 289.

²³ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения: 1802–1902. Санкт-Петербург: М-во нар. Прос., 1902. С. 151.

²⁴ Шандра В. Генерал-губернаторства... С. 270.

без змін. Як писав уже цитований нами Кастан Козьмян, на Волині загальною думкою було: «Нам тепер навіть краще, ніж було в Польщі: ми маємо все те, що давала нам вітчизна, але не маємо повинностей і небезпеки уманської різанини; і хоча й без Польщі, але ми є в Польщі та залишаємося поляками»²⁵.

На думку деяких польських авторів, такий стан речей свідчив про те, що «за згодою російського уряду південна Русь належала до сфери впливу польської цивілізації та що після кількох поколінь діяльності польських шкіл Правобережна Русь духовно і культурно, а отже, й етнічно була б полонізована»²⁶.

Від Листопадового повстання до Січневого зриву

Важко сказати, в якому напрямку розвивалися б події на Правобережжі в умовах ліберальної політики царизму щодо польської магнатерії і шляхти, якби не два національні повстання, що вибухали одне за одним протягом тридцяти років. Зважаючи на комфортне становище «громадян»-поляків під владою Санкт-Петербурга, досить складно дати відповідь на питання, що штовхало їх до майже безнадійної боротьби зі значно сильнішою імперією?²⁷ Правдоподібно, що для декого свобода й незалежність батьківщини важили понад усе. Тому вони були готові йти до бою навіть голіруч, як у період Січневого зриву, який Маріан К. Дзевановський безапеляційно назвав «навмисним шаленством»²⁸. Інші ставали в шеренги повстанців з морального примусу, позаяк боялися звинувачень одноплемінників у бракуві патріотизму, або ж з відчуття суспільного обов'язку. Показовими щодо цього є слова Ромуальда Траугутта, сказані ним у відповідь на запитання дружини, чи є сенс приєднуватися до повстання: «Сенсу нема! Є мус/обов'язок!»²⁹.

Листопадове повстання, щоправда, ще не було позначене тавром «приреченої безнадійності». Існування напівавтономного Царства Польського з його сеймом, державним апаратом, армією тощо давало надію на успіх. У перемогу вірив, зокрема, уродженець Поділля, представник «української школи» в польській поезії Северин

²⁵ Koźmian K. Pamiętniki... S. 274.

²⁶ Giertych J. Tysiąc lat... S. 297. Причини лоялізму польської шляхти до російського царизму лежать, так би мовити, на поверхні. В Імперії Романових землевласники сплачували податки у 16 разів нижчі, ніж їхні одноплемінники в Монархії Габсбургів, зокрема в Галичині. Як свідчив К. Козьмян, унаслідок цього на Волині навіть «менш заможні двори почали підніматись і збагачуватись... Повсюди утіхи, забави... Волинь стала найкращою, найщасливішою провінцією розчленованої Польщі» (Giertych J. Tysiąc lat... S. 308; Koźmian K. Pamiętniki... S. 272).

²⁷ Для представників тогочасного «малоросійського» середовища мотиви антиімперського виступу поляків були вельми дивними й незрозумілими. Так, анонімний автор поеми «Варшава», що побачила світ з нагоди Листопадового повстання, з виразним осудом писав: «Осеї славної корони Вам (полякам) оддані ваші закони, Вам ваша віра, ваш зязик, Ваші строї, ваші науки, Не знали ви ніякої муки, Податок тоже не велик... Він (цар) царство ваше вам уставив, І військо польськеє зробив, Торговлю добру вам поставив, І школу главну (Варшавський університет) учредив. Не заставляв вас сипать гору, Ждав тільки вірности й покори, Щоб ліпше щось зробити вам. Обвішав вас він орденами, Обсипав вас він і чинами, За що ж враги ви москалям?» (Kozak S. Ukraińcy wobec powstańczego zrywu Polaków. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1994. Nr 2. S. 174).

²⁸ Dziewanowski M. K. Jedno życie to za mało. Kartki z pamiętnika niepoprawnego optymisty. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 1994. S. 78.

²⁹ Див.: Widacki J. Między sensem a musem i inne rozważania. Kraków: TAiWPN, 2015. S. 11.

Гощинський, який разом із групою сміливців у порозумінні з таємним військовим товариством у школі підхорунжих 17 (29) листопада 1830 р. здійснив напад на палац намісника великого князя Костянтина Павловича – Бельведер – і казарми російських військ у Варшаві³⁰. Успіх повстання залежав, однак, від масштабів його підтримки з боку селянства, яке становило основну масу населення колишніх земель Речі Посполитої, зокрема й Південно-Західного краю. Тож революціонери-шляхтичі усіма способами намагалися залучити українських селян до антиурядових виступів. Вони поширювали різного роду пропагандивні матеріали, наприклад, так звані «руські листи», а також написані тогочасною «руською» мовою, але латинським алфавітом численні відозви, в яких закликали місцевий люд приєднуватись до повстання. «Ваші браття-поляки, – читаємо в одній з них, – взялися, щоб вас всіх до себе прилучити..., щобисте з ними разом уживали їх прав, й до котрого права хочуть вас допустити і допустять, тільки треба, щобисте ся панове громада взяли за руки й зо своїми панами зобралися і вигонили москалів..., бо ви всі поляки, хоч по-руськи говорите»³¹.

Правдоподібно, ці відозви не дали очікуваного впливу на селянські маси. Насамперед майже всі селяни були неграмотними, читати не вміли, тим більше не знали латинського алфавіту. Заразом у них не було найменшого бажання «взятися за руки зо своїми панами» через жахливий кріпосницький гніт³². Крім того, «українні» польські землевласники не зробили жодних практичних кроків, аби схилити своїх підданих на бік шляхетської революції. Навпаки, Центральна рада Подільського патріотичного товариства, обрана місцевою шляхтою для керівництва повстанським рухом, ігнорувала вказівку з Варшави про передачу в користування селянам, залученим до антиросійського виступу, частини поміщицької землі. Щобільше, вона ухвалила рішення про обмежене формування загонів селянської піхоти, в чому низка дослідників убачає її страх перед масовим озброєнням селян-кріпаків. Поміщики-поляки були переконані, що їм вдасться залучити своїх підданих до боротьби за відновлення Речі Посполитої силою власних впливів³³.

Однобічне бачення перспектив повстання в Південно-Західному краї можна знайти, зокрема, у працях одного з головних ідеологів і найактивніших учасників Листопадового чину Мауриція Мохнацького. «Громадяни-поляки, – писав Мохнацький, – становлять там [у Русі-Україні – Б. Г.] Польщу. Вони всю... людність

³⁰ Див. наприклад: Wandycz P. Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795–1918. Warszawa: Państwowy Instytut Wyd., 1994. S. 155–156; Goszczyński Seweryn. *Encyklopedia PWN*. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Goszczyński-Seweryn;3906966.html> (дата звернення: 20.06.2020).

³¹ Див.: Козак С. Відлуння Листопадового повстання в українській літературі епохи романтизму. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). Київ, 1993. С. 138.

³² Про характер відносин між панами-поляками й кріпосними селянами-русинами на Поділлі див., зокрема: Франко І. На нашій – не своїй землі. Уривок з записок правобічного шляхтича. *Літературно-науковий вісник*. Львів; Київ, 1907. Річн. X. Т. XXXVII, кн. I. С. 25–41, а також: Гудь Б. З історії етносоціальних... С. 118–125.

³³ Buława A. Ludność Wołynia, Podola i Kijowszczyzny wobec powstania listopadowego 1830–1831 roku. *Czyn zbrojny w dziejach narodu polskiego. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Wojtasikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / pod red. P. Matusaka, M. Plewczyńskiego i M. Wagnera. Siedlce: Wyd-wo Akademii Podlaskiej, 2004. S. 176–177.

повести за собою можуть ... бо селянин піде... за тим, хто на нього здійснює ближчий вплив, – за паном, за громадянином польським»³⁴. Такий підхід до визначення справжніх настроїв і симпатій селянства Київщини, Волині та Поділля, яке тепер мало змогу вибрати бодай «менше зло» з двох, був, без сумніву, однією з головних помилок лідерів польського національного руху, наслідки якої не забарилися.

Зазначимо також, що методи впливу панів на підданих із метою залучення їх до повстання були вельми формальні й невибагливі. Так, наприклад, від надвірних «козаків» вимагали вірності й допомоги в боротьбі з «москалями», підкріплюючи авторитет пана грошовими нагородами. Селянам обіцяли свободу, роздавали гроші, проводили з ними військові навчання, поєднуючи їх із... народними забавами. Деякі пані, наприклад, Влодкевичова та Собанська, навіть «браталися» з новозавербованими до повстання селянами. Чи не єдину дієву спробу залучити українських селян до Листопадового повстання здійснив землевласник, господар містечка Теліжинці Пйотр Копчинський. На звістку про початок повстання він дарував селянам свої землі, написавши про це акт, на якому урочисто присягнув у місцевій церкві й віддав його на зберігання православному священникові. Громада, своєю чергою, присягнула на вірність польському уряду. Після цього Копчинський озброїв та забезпечив кіньми молодих і сильних селян, допровадивши їх до найближчого збірного повстанського пункту, де передав у розпорядження військової влади³⁵. Але таких землевласників, як Копчинський, було вельми небагато. Крім того, для переважної більшості завербованих селян мета польського повстання – відродження Речі Посполитої, була вкрай далекою від їхніх особистих інтересів. Отож не дивно, що зазвичай вони намагалися якнайшвидше покинути повстанські загони й повернутися додому³⁶.

Загалом повстанський рух у трьох губерніях Правобережної України розвивався мляво. В квітні й травні 1831 р. у польських збройних формуваннях, що діяли на теренах Південно-Західного краю, налічувалося всього кілька тисяч осіб переважно з середовища дрібної й середньої шляхти та двірської служби. Крім того, за офіційними російськими даними, до повстання було залучено близько 1 300 селян. Натомість величезна більшість кількомільйонної селянської маси ставилась до «панського бунту» цілком байдуже, навіть вороже, що вирішальним чином вплинуло на масштаби антиімперського руху на теренах Правобережжя. Локальні

³⁴ Mochnacki M. Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831. Warszawa, 1984. T. 2. S. 456–457; Kozak S. Українці wobec... S. 176. Найпарадоксальніше те, що М. Мохнацький дуже правильно розумів реальний стан речей у суспільних відносинах тогочасної Правобережної України. «На Русі, – писав він, – далеко менше родовитих поляків, аніж русинів. Пани-католики, власники сіл, є поляками, селянин є русином, гнобленим паном століттями. Піп є його моральним директором. Цар через попа впливає на нього» (див.: Mochnacki M. Powstanie... S. 456). Однак висновки з цього аналізу було зроблено хибні. Правдоподібно, революціонери-шляхтичі як і двадцять років тому в період наполеонівських воєн тишили себе ілюзією, що «руське» селянство є ворожим до російського царизму, а тому, без сумніву, підтримає антимосковський виступ поляків (див.: Ададуrow В. «Наполеоніда» на сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: УКУ, 2007. С. 123–146).

³⁵ Детальніше див.: Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania / pod red. W. Zajewskiego. Warszawa: PWN, 1990. S. 422–423; Matlakowski W. Wspomnienia z życia przeszłego i teraźniejszego (1850–1895). Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1991. S. 279.

³⁶ Див.: Powstanie Listopadowe 1830–1831... S. 423.

успіхи кількасотособового загону Кароля Ружицького й дещо більшого з'єднання генерала Юзефа Дверніцького не змогли забезпечити загального успіху повстанцям, тож у травні повстання на Волині, Поділлі й Київщині було остаточно придушене царськими військами. На думку А. Руккаса, польське повстання на Правобережжі 1831 р. було радше збройною маніфестацією, аніж справжніми бойовими діями. Його перебіг також засвідчив, що часи посполитого рушення відійшли в минуле, а особиста хоробрість не змогла замінити базових навичок військового мистецтва³⁷.

Листопадове повстання, точніше – його невдача, негативно вплинула на ситуацію поляків Західного краю, зокрема й «українських» губерній. Протягом кількох років тривали арешти й суди над учасниками повстанського руху та його симпатиками, конфісковувались або ж обкладались «секвестром» шляхетські маєтки; був закритий Кременецький ліцей, натомість з русифікаторською метою створено Київський університет; репресій зазнали також Католицька й Уніатська Церкви; було ліквідовано дію Литовського статуту й магдебурзьке право тощо. Найбільш дошкульний удар був нанесений, однак, по соціальному прошаркові дрібної шляхти – тобто «аристократичному пролетаріатові». Царизм постановив радикально вирішити проблему, пов'язану з незалежністю цієї категорії населення, яка до того ж становила основну рушійну силу повстанського руху. Загалом упродовж 1831–1850 рр. в західних губерніях були позбавлені шляхетської гідності 340 тисяч осіб із 410 тис. Їх усіх перевели в категорію так званих селян-«однодвірців», тож з плином часу вони розчинилися в «морі» місцевої православної людності³⁸.

На цьому біди поляків не закінчилися, позаяк наприкінці 30-х років російська поліція викрила таємну організацію Союз польського люду (Związek Ludu Polskiego), створену учасником Листопадового повстання Шимоном Конарським. Організація налічувала близько трьох тисяч осіб, значну її частину становили студенти Київського університету; вона мала філії в Житомирі, Бердичеві, Кременці й інших містах Волині. Програма Союзу передбачала підготовку нового антиімперського повстання, цього разу за участю широких мас православної селянської людності, якій натомість обіцяли повну рівноправність із поляками, всілякі пільги тощо. Як і слід було сподіватися, пропаганда Союзу зіткнулася з цілковитою байдужістю більшості селян та «українних» землевласників. Цих останніх, зокрема, відлякувала революційна риторика змовників – демократія, права людини й громадянина тощо³⁹. Після викриття Союзу знову посилювалися антипольські репресії – 1839 р. Конарського стратили в Вільні, багатьох учасників арештували й віддали в солдати. На думку М. Кукеля, справа Конарського спричинила численні жертви в середовищі найбільш патріотичних і жертвних елементів на загарбаних Росією землях, що згодом вельми негативно вплинуло на перебіг Січневого повстання в цьому регіоні⁴⁰.

³⁷ Руккас А. Посполите придушення. *Тиждень*. 2010. 28 листопада. URL: <https://tyzhden.ua/History/4693> (дата звернення: 25.06.2020).

³⁸ Див.: Serczyk W. *Historia Ukrainy*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001. S. 174.

³⁹ Lasocki W. *Wspomnienia z mojego życia*. Kraków: Nakł. Gminy Stoł. Król. Miasta Krakowa, 1933. T. 1: W kraju. S. 127–129.

⁴⁰ Giertych J. *Tysiąc lat...* S. 308–309; Grünberg K., Sprengel B. *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*. Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. S. 121; Бармак М.

Утім, в кінцевому результаті ситуація правобережних «громадян»-поляків після придушення повстання не зазнала відчутних змін. Російський уряд в особі імператора Миколи I не спрямував вістря репресій проти загалу землевласницької верхівки, позаяк це загрожувало б стабільності всієї феодально-кріпосницької системи. Переслідувань зазнали лише «неблагонадійні», тобто ті, хто зі зброєю в руках виступив проти окупантів, і ті, хто був запідозрений у наданні допомоги повстанцям. Більшість репресованих походила з середовища дрібної та середньої шляхти. Натомість великі землевласники обійшлися скороминущим страхом. Вони зуміли повернути собі секвестровані маєтки та конфісковані цінності, використавши для цього родинні чи інші зв'язки, а переважно – хабарі⁴¹.

Тож незважаючи на проведену в 40-х роках київським генерал-губернатором Д. Бібіковим «інвентарну реформу», яка дещо обмежила панську сваволю, ситуація дуже швидко повернулася до *status quo ante bellum*. Вже 1848 р. російський уряд припинив репресивні акції щодо польських шляхтичів, підозрюваних в участі у повстанні. Того ж року в судах було закрито всі справи про надуживання землевласниками владою щодо селян та справи, що стосувалися маєтків, на які було накладено секвестр. Окрім того, більшості осіб шляхетського походження, причетних до Листопадового повстання, знову дозволили брати участь у виборах місцевого дворянського самоврядування. Нарешті в 1855 р. польським землевласникам вдалось остаточно призупинити дію «Закону про інвентарі», внаслідок чого утиски українського селянства на Правобережжі значно посилювались, а етносоціальні антагонізми загострилися до краю. В цей період лише з Київщини на південь України втекло близько 55 тис. селян-кріпаків⁴².

Взаємини польських дідичів з православними селянами ще більше ускладнилися у зв'язку зі впровадженням царом у 1861 р. так званої «селянської реформи». Правобережні землевласники гостро протестували проти самої ідеї звільнення селян з кріпацької залежності, позаяк боялися втратити дармову робочу силу, без якої володіння землею не мало для них сенсу. На практиці процес здійснення реформи супроводжувався численними зловживаннями поміщиків, на які селяни відповідали заворушеннями й бунтами. На прохання можновладців-поляків російська влада придушувала їх за допомогою війська й поліції. В результаті це ще більше загострило українсько-польський етносоціальний конфлікт напередодні Січневого зриву, заздалегідь визначивши його долю. Цей факт усвідомлювали окремі представники шляхетського середовища. Зокрема, Еммануель Мошинський гнівно картав своїх одноплемінців, що свої приватні егоїстичні інтереси поставили вище від загально національної справи. Влітку 1862 р. він написав: «Уважаю, що тих усіх, хто напустив військо на народ, належить ставити нарівні зі зрадниками, бо, можливо, саме цим вони остаточно погасили симпатії селян до нашої справи»⁴³. Дещо згодом невідомий автор «1863 року на Україні» підтвердив слушність слів Мошинського: «Селяни бачили, що спроваджувалося військо й батогами змушували

Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. С. 294.

⁴¹ Бармак М. Формування владних інституцій... С. 176–177.

⁴² Верига В. Нариси з історії України (кінець 18 – поч. 20 ст.). Львів: Світ, 1996. С. 93.

⁴³ Cyt. za: Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2005. S. 306.

їхніх братів працювати (відробляти повинності), а чинили це поляки, котрі пропагували їм свободу, отож у головах тих простих дітей природи не могло вміститися стільки суперечностей... (Тому) серед повстанців їх було небагато»⁴⁴.

Натомість селяни охоче вступали до так званих *сільських караулів*, які створювала російська влада на теренах Південно-Західного краю згідно з «Правилами для утворення в Західних губерніях сільських озброєних караулів», підписаними імператором Олександром II 24 квітня 1863 р. Фактично це був офіційний «дозвіл» на селянську «рабацію» галицького зразка (1846) тільки під значно жорсткішим контролем уряду. Самі ж селяни, за словами генерала Ф. Трепова, вбачали в *сільських караулах* повернення до традицій козаччини, тому масово поповнювали їхні ряди. Протягом короткого часу сумарна кількість сотників, десятників і стражників у Південно-Західному краї перевищила 310 тис. осіб. У деяких селах і містечках Правобережжя до *караулів* записалася майже третина населення чоловічої статі⁴⁵. Як загадували самі учасники повстання, «... ставлення селян... виявилось якнайгіршим... В Київській губернії люд, підбурений московськими агентами, майже без допомоги війська придушив повстання,.. наша справа зазнала страшної поразки, бо люд ані хвилини не вагався виступити проти нас... На Волині на початку було краще. Доки селяни бачили силу, яка могла їм імпонувати, то поводитися пасивно, але після розгрому загону Ціхонського (до чого спричинилися й селяни, зігнані козаками на облогу) реакція рішуче взяла гору. Ті ж самі громади, які з покірністю і вдячністю приймали *золоті грамоти*, кілька днів після цього знущалися з повстанців в найогидніший спосіб»⁴⁶.

Власне, найбільший шок повстанці-поляки пережили не від факту, що «руські» селяни вкотре не підтримали їхнього антиросійського виступу, а від того, як вони поставилися до них самих. Учасники Січневого зриву згадували, що селяни були значно небезпечнішими від російських солдатів. Вони знущалися, катували, а подекуди й убивали цілком беззахисних людей без видимих на те причин. Їхня ненависть до поляків була такою сильною, що в низці випадків російська влада була змушена посилати спеціальні військові підрозділи для порятунку від сільських караулів не тільки інсургентів, але й нейтральних щодо повстання поміщиків-поляків⁴⁷. Причиною цього, на думку Д. Бовуа, були довгі роки принижень/знущань і

⁴⁴ Rok 1863 na Ukrainie. Pamiętnik nieznanego autora. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 29–30. Чисельність селян, котрі зі зброєю в руках виступили проти царизму, була насправді мізерною. Вона не перевищувала навіть однієї тисячі осіб. При цьому щонайменше 90 відсотків селян і однодвірців, залучених до повстанських загонів повстанцями-поміщиками, були поляками і лише близько 10 відсотків (тобто якихось 100–200 осіб) – православними, тобто «руськими». Для порівняння: білоруських селян в повстанських лавах було майже вдвічі більше – близько 18 %, див.: Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. Киев: Из-во Киев. ун-та, 1967. С. 211; Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy kijowskiej. Przemysl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1995. S. 10–11; Serczyk W. Historia Ukrainy. S. 201; Самбук С. М. Политика царизма... С. 123.

⁴⁵ Багалій-Татарінова О., Соловей Д., Шіян К. Матеріяли до історії польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні 1863 року. *Архів Радянської України*. 1933. № 7–8. С. 129.

⁴⁶ Starorypiński Z. Kronika Podolska. Dokumenty organizacji narodowej. 1862–1863 / do druku przygotowali S. Kieniewicz i F. Ramotowska. Warszawa: DiG, 1997. S. 63, 75.

⁴⁷ Hornowa E. Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Osslińskich, 1978. S. 92. Переважна більшість селян брала участь в антипоміщицьких

непомірної панщини⁴⁸. Адже, як влучно показав автор голосної книжки «Хамство» Кацпер Поблоцький, «досвід насильства накопичується в тілі, психіці (людини) і в колективній психології», виходячи на яв у визначених ситуаціях⁴⁹.

Загалом повстання 1863 р. у Південно-Західному краї, порівняно з повстанням Листопадівим, мало значно обмеженіший характер. Головною причиною було те, що на українське село шляхетські революціонери опертися не могли. Місцеві ж землевласники не лише боялися селян, які зазіхали на їхні маєтки, але й не довіряли представникам табору «червоних», серед яких було чимало «хлопоманів». Ці останні були готові піти на найрадикальніші поступки селянам, аби лише залучити їх до повстання. Тому «українна» шляхта, писав з гіркотою очевидець подій, не підтримала масово повстанського руху. Щобільше, на його думку, вона ж «браком суспільної жертвовності» відштовхнула «від справи» і селян⁵⁰. Це була остання спроба поляків здобути незалежність від Російської імперії збройним шляхом. Наступні десятиліття стали періодом так званої «органічної роботи».

З попелищ до економічного й суспільного розквіту

Поразка Січневого повстання вкупі з ліквідацією кріпосної залежності селян не віщувала польським елітам Правобережжя – навіть лояльним до царизму – нічого доброго. Наслідки поразки національного зриву 1863 р., порівняно з невдачею тридцятирічної давності для польської суспільності Правобережжя, були незрівнянно трагічнішими. Цікаво, що свого часу цар-сатрап Микола I «Палкін», прагнучи за будь-яку ціну зберегти недоторканими основи кріпосницького ладу, поставився до бунтівливих поляків значно ліберальніше, ніж цар-«визволитель» Олександр II. Цей останній, шокований черговою спробою «невдячних підданих» позбутися «турботливого піклування» династії Романових, за підказкою свого оточення застосував щодо

акціях охоче, без примусу. У низці випадків вони явно перевищували свої повноваження, тобто заарештовували, тероризували та доправляли до місць ув'язнення «своїх» чи «сусідських» поміщиків із власної ініціативи. Про це свідчать документи польського визвольного руху 1863 р.: «... Повстання в усій Київській губернії придушене остаточно... Повстанці або загинули, або були виловлені селянами... Роз'юшене селянство чинить гвалти і поводить в такий варварський спосіб, що сьогодні в тих околицях жоден поляк у власному домі не може бути спокійним ані за своє майно, ні за життя. Поліція та військо вже не в змозі стримати розбурхану стихію... У Житомирському повіті селянство... роззброїло всі дрібніші відділи, знущаючись із тих, хто чинив який-небудь опір, і, надаючи докази своєї відданості (царатові), кинулося на дороги, хапаючи тих, хто потрапив їм до рук, (селяни) почали вештатися від села до села, витягаючи мало що не з ліжка «ляхів» і примовляючи: «Ти ще не пішов, але підеш – то краще ми тебе тепер візьмемо», Starorypiński Z. Kronika Podolska... S. 109–110.

⁴⁸ Бовуа Д. Міф «східних країн» або як йому покласти край. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*: зб. наук. праць. Львів, 1998. Вип. 5: ПРОСФОНИМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. С. 131. Подібну оцінку знаходимо також у М. Кукеля: «... в Україні селяни виступили переважно проти повстання (1863 р.) й дійшло до трагічних випадків (Соловіївка на Київщині), які нагадали 1846 р. в Галичині» (Kukiel M. Dzieje Polski porozbiorowe. 1795–1921. Cz. I, II i III. London: Puls, 1981. S. 410).

⁴⁹ Pobłocki K. Chamstwo. Wołowiec: Wyd. Czarne, 2021. Cyt. Dunin K. URL: https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/chamstwo?fbclid=IwAR1dpzbl5mAmUpYf-T51ftJivg7NYL1_ZNxDM-nQ_y-F9VKqjflwzaA7FG1A (дата звернення: 15.06.2021).

⁵⁰ Див.: Starorypiński Z. Kronika Podolska... S. X.

польських еліт Західного краю низку репресивних заходів. Їхньою головною метою було обмеження провідної ролі великого польського землеволодіння в господарському житті провінції, що відтак мало зменшити масштаби впливів шляхти і Католицької Церкви в дев'ятьох губерніях Литви, Білорусі й України, а водночас сприяти «очищенню» місцевих адміністративних установ від осіб «польського походження». На думку В. Шандри, ця політика стала фактичним поверненням до «політико-адміністративних ініціатив» колишнього київського генерал-губернатора Дмитра Бібікова, які передбачали цілковиту інтеграцію Південно-Західного краю з рештою імперії⁵¹.

Насамперед були конфісковані маєтки тих, хто особисто брав участь у повстанні або ж підтримував його матеріально й морально. Після придушення повстання протягом 10 наступних років, згідно з даними канцелярії Київського генерал-губернатора, у польських землевласників реквізували 144 маєтки⁵². Конфісковані землі (їхня загальна площа перевищувала 132 тис. десятин разом з луками, лісами і водоймами), належали переважно шляхтичам-емігрантам, яких судили заочно, забираючи маєтки в їхніх родичів⁵³. Водночас із конфіскацією маєтків у польських землевласників масштабно реквізували також інші матеріальні та грошові цінності.

Далі російський уряд поширив дискримінаційні заходи на весь загал польської шляхти, трактуючи її як потенційного ворога на майбутнє. Так, у червні 1863 р. на поміщиків Правобережжя було накладено спеціальний податок, що мав компенсувати видатки державної скарбниці на здійснення репресивних заходів щодо польських повстанців (утримання арештантів у в'язницях і їхня охорона, судові витрати, оплата праці чиновників тощо). Спершу цей податок становив 10 % чистого річного прибутку кожного маєтку; через рік (у 1864 р.) його зменшили до 5 %. У такий спосіб 1863 р. скарбниця отримала близько 2,25 млн рублів, а в 1864–1865 рр. – майже 1 950 тис. рублів. Загалом – 4 177 651 рубль. Так тривало майже до кінця XIX ст., коли, образно кажучи, податок на «польську національність» урешті було скасовано⁵⁴.

⁵¹ Див.: Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. Київ, 1998. С. 50–53.

⁵² Багато дослідників вважає, що офіційні дані були дещо заниженими. Так, Д. Бовуа пише, що було конфісковано 166 маєтків (Beauvois D. Obrona polskości to nie moja sprawa. Rugi wschodnie. *Polityka*, 1993. 4 grudnia).

⁵³ Марахов Г. Н. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Київ: Изд-во Киев, ун-та, 1967. С. 239–240. Польський дослідник Януш Івашкевич вважає, що загальна площа маєтків учасників і симпатиків Січневого повстання, конфіскованих росіянами на Київщині, Волині та Поділлі, становила близько 110 700 десятин. Інший польський вчений Юзеф Качковський називає цифру 170 004 десятини, див.: Iwaszkiewicz J. Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867. *Ziemiaństwo i większa własność rolna. Stan posiadania, praca społeczna i gospodarcza, produkcja i obciążenia*. Warszawa: Wyd-wo Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskich, 1929. S. 12; Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniu 1831 i 1863. Warszawa: skł. gł. w księg. Gebethnera i Wolffa, 1918. S. 284.

⁵⁴ Лісевич І.Т. У заганку двоголавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ, 1993. С. 21–22; Марахов Г. Н. Польское восстание 1863 г. ... С. 239.

Окрім того, 10 березня 1864 р. царський уряд видав спеціальний закон, який передбачав пільгове набуття казенних земель і приватних маєтків (насамперед «польських», на які було накладено секвестр) для осіб російського походження. Він стосувався дев'яти західних губерній, серед них Київської, Волинської і Подільської. На додаток «височайшими» повеліннями від 10 липня 1864 р. та 10 грудня 1865 р. всі римо-католики (читай – поляки) були позбавлені права набувати в західних губерніях земельну власність будь-яким іншим способом, окрім успадкування⁵⁵.

Додатково боротьба царизму з економічними впливами поляків у правобережних губерніях супроводжувалася суворими обмеженнями прав майже в усіх сферах духовного життя тих російських підданих, що належали до Римо-Католицької Церкви. Починаючи з 1864 р., була впроваджена також заборона на публічне вживання польської мови: від навчання основ католицької релігії аж до книгодрукування та продажу будь-яких польськомовних книг включно з букварями й календарями. Також були закриті всі навчальні заклади, підозрювані в поширенні польського національного духу. Водночас влада максимально обмежила впливи римо-католицького духовенства на населення краю, ліквідувавши в червні 1866 р. Кам'янецьку римо-католицьку єпархію. Внаслідок урядових репресій завмерла діяльність польських організацій, товариств національного характеру тощо⁵⁶.

Ще одним превентивним кроком російського уряду, спрямованим проти есентуального розвитку в Південно-Західному краї польського сепаратизму, була заборона тут так званих земств, які в межах Великих реформ 1860–1870-х років запроваджувались по всій імперії («Положення про губернські та повітові земські установи» від 1 січня 1864 р.). Земства, діяльність яких обмежувалася господарськими питаннями місцевого значення (будівництвом і утриманням місцевих шляхів сполучення, пошти, шкіл, притулків і лікарень, турботою про розвиток промисловості й торгівлі тощо) були створені в 34 із 78 губерній Росії, в яких домінувало російське дворянство⁵⁷. Натомість із певних причин земська реформа не поширювалася на низку територій імперії, зокрема Правобережну Україну. Недопущення вельми обмежених елементів місцевого самоврядування на теренах Південно-Західного краю було спричинене неблагонадійністю польської шляхти, частина якої взяла участь у нещодавньому антиросійському повстанні. Тому земську реформу провели тут щойно в 1911 р.⁵⁸

Паралельно зі заходами, спрямованими на підрив домінантних позицій поміщиків-поляків у господарській структурі Південно-Західного краю, уряд намагався звести до мінімуму їхні впливи на українських селян, зокрема в економічній

⁵⁵ Див.: Лісевич І. Т. У загінку двоголового орла... С. 22.

⁵⁶ Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 442. Оп. 815. Спр. 498. Арк. 1–53; Оп. 814. Спр. 491. Арк. 2; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. *Наукове товариство імені Шевченка у Львові*. Львів, 1996. Т. 6: Перевидання в Україні / гол. ред. В. Кубійович. С. 2220; Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 і 1863 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський держ. ун-т ім. І. Я. Франка. Львів, 1997. С. 22.

⁵⁷ Див.: Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX століття. Львів, 2008. С. 168.

⁵⁸ Див.: Антипенко В. Земська реформа на Правобережній Україні 1911 р. в політиці вищих органів влади Російської імперії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Дніпро, 2011. Вип. 19. С. 64–69. Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття. Львів, 2016. С. 37.

сфері. За пропозицією міністра внутрішніх справ П. Валуєва Олександр II своїм указом від 30 липня 1863 р. оголосив про припинення в правобережних губерніях з 1 вересня цього ж року всіх обов'язкових відносин між поміщиками та селянами, які згідно з положеннями «селянської реформи» встановлювалися на так званий перехідний період. З цього дня всі тимчасово зобов'язані селяни Київської, Подільської та Волинської губерній переходили до розряду селян-власників і були зобов'язані викупити свої земельні наділи у поміщиків. Для прискорення процесу приватизації землі уряд надав селянам 20 % знижку на викупні платежі; в деяких регіонах вона була ще суттєвішою – до 50 %⁵⁹.

Унаслідок цього кроку вже в 1865 р. 96,5 % селянських господарств Правобережної України перебували у приватній власності й передавались у спадщину. Під кінець урядування київського генерал-губернатора Олександра Безака (1865–1869) українські селяни Київщини, Волині й Поділля стали власниками майже 4 млн десятин землі⁶⁰. Так, обов'язковий викуп землі з виплатою грошей державі значно послабив залежність українських селян від польських поміщиків, чого й прагнув імперський уряд. Втім, задля більшої ефективності політики *divide et impera* в українських селах були збережені так звані *serwituty*, суперечки навколо яких налаштовували українських селян проти землевласників-поляків і навпаки⁶¹.

Політичні репресії царського уряду, підсилені господарськими проблемами, негативно позначилися на ситуації польської землевласницької спільноти Південно-Західного краю. Скасування кріпосного права зумовило необхідність впровадження капіталістичного товарного виробництва в сільське господарство. До цього багато-хто з польських землевласників був не готовим. З огляду на суспільно-економічну відсталість Росії брак дармової робочої сили попервах вельми негативно вплинув на становище навіть великих маєтків, які за часів панщини не мали труднощів з господарюванням.

Однією з головних проблем регіону стала, зокрема, транспортна проблема. Після 1861 р. поміщики вже не могли використовувати дармову тяглову повинність селян, що створювало для них значні труднощі, пов'язані зі збутом сільськогосподарської продукції. Так, восени–взимку 1861 р. на поміщицьких ланах у Київській губернії часто можна було побачити скирти хліба і навіть цілі лани незібраної пшениці чи жита, які залишилися зимувати під снігом. У наступному

⁵⁹ Див.: Epszstein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w. Warszawa: DiG, 1998. S. 25; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. С. 85; Vardach J. Polacy na prawobrzeżnej Ukrainie w XIX wieku w świetle badań Daniela Beauvois. *Przegląd Wschodni*. 1994. Т. III, zes. 2. S. 328. У білорусько-литовських губерніях, де заангажованість селянства в повстанському русі була значно вищою, ніж в українських, із метою переходу ініціативи від повстанців до уряду обов'язковий викуп землі з 20 % знижкою для селян був запроваджений дещо раніше – з 1 травня 1863 р. П. Валуєв так тлумачив нагальну необхідність цього кроку: «Нині воно (*селянство*) ще повірить більш скромним обіцянкам законного та стабільного уряду, ніж хистким і ненадійним спокусам революційної партії» (див.: Самбук С. М. Політика царизма... С. 122).

⁶⁰ Див: Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика, 2004. С. 55; Шандра В. Генерал-губернаторства... С. 304.

⁶¹ Детальніше про «війни за сервітути» див.: Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів... С. 20–228.

1862 р. з цієї ж причини поміщицькі господарства Правобережжя не змогли продати близько 7 млн чвертей товарного хліба й олійного насіння⁶². Відтак, окрім значного скорочення чисельності господарських угод між самими поміщиками, різко зменшилося також число фінансових угод, катастрофічно падала кредитоспроможність землевласників, а непомітні до того часу борги робилися явними. У зв'язку з цим із року в рік зростала кількість маєтків, заставлених за борги. Для прикладу, якщо в 1886–1890 рр. на Правобережній Україні на початок кожного року їх налічувалось у середньому 292, то в 1896–1900 рр. – уже понад 760. І хоч згадане явище стосувалося передусім маєтків нових власників – росіян та іноземців, однак не оминило воно й багатьох поміщиків-поляків⁶³.

Ще одним з головних наслідків господарської кризи був вимушений розпродаж поміщиками своїх земель – переважно купцям і заможнішим селянам. Не уникали цього й землевласники-поляки. Незважаючи навіть на те, що збереження «польського стану посідання» стало для землевласників-поляків справою національної ваги, вони були змушені змиритися з тенденцією до скорочення обсягів великого землеволодіння. Протягом 40 років, що минули від часу реформи 1861 р., частка земель, які належали поміщикам-полякам, у загальному обсязі приватновласницької землі на Правобережжі скоротилася з 89 до 47 % (!). Станом на 1901 р. їм належало лише трохи більше ніж 3 млн десятин українських чорноземів⁶⁴.

Загалом після придушення Січневого повстання, як підкреслює Кшиштоф Помян, у середовищі «кресової» шляхти, передусім – магнатерії, спостерігалася менша, ніж деінде, участь у незалежницькому русі, покірливість і поступливість щодо царату, компромісність і скомпрометованість⁶⁵. Зазначимо, що причиною цього явища не була потреба вижити за нових обставин будь-якою ціною. Принаймні це не було проблемою значної більшості польських магнатів. У суспільному житті Правобережжя останньої чверті XIX ст. політика зросійщення та обмежень за національною ознакою стосувалася передусім середньої, дрібної та декласованої шляхти, чимало представників якої на той час можна було зустріти в середовищі працівників так званих «вільних» професій (адвокати, лікарі, агрономи, судді й ін.) та чиновництва⁶⁶. Натомість ця політика майже

⁶² Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968 С. 81. Як підкреслював Г. Улашин, «у той час, коли в Литві та Білорусі лютував голод, у нас (в Україні) панувала цілковита стагнація в торгівлі збіжжям у зв'язку з віддаленістю від цих пунктів споживання та цілковитою відсутністю транспортних засобів і комунікацій» (Ułaszyn H. Kontrakty Kijowskie. Szkic historyczno-obyczajowy. 1798–1898. Petersburg: nakł. księgarni K. Grendyszyńskiego, 1900. S. 35).

⁶³ Гуржій І. О. Україна в системі... С. 48; Ułaszyn H. Kontrakty Kijowskie... S. 84–85.

⁶⁴ Дані наведені В. Теплицьким на основі «Верноподданейшего отчёта Киевского, Подольського и Волынского генерал-губернатора по вопросу о землевладении на 1 января 1901 г.» (див.: Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. С. 161).

⁶⁵ Див.: Pomian K. Przedmowa. *Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831–1863: szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie* / z fr. przeł. E. i K. Rutkowski. Paryż: Instytut Literacki, 1987. S. 11.

⁶⁶ Ситуацію польськомовного загалу Правобережної України після 1863 р. добре ілюструє фрагмент мемуарів відомого письменника Володимира Короленка. Його батько був за походженням українцем, служив у Житомирі суддею, мати ж – полькою, через що в домі панувала польська атмосфера: розмовляли польською мовою, ходили до костелу тощо.

не зачіпала дворів великих землевласників. Як свідчила Яніна Жултовська, у повсякденному житті «російське гноблення не збурювало ні тиші, ні свободи кожного окремого двору». Так, дружини та доньки багатих польських землевласників могли, наприклад, дозволити собі «свідомо» (читай – демонстративно) не знати російської мови. Однак місцева російська адміністрація за умови відповідного розміру «подарунка» (читай – хабара), заплюшувала очі на такі вияви «неблагонадійності»⁶⁷. Це тією чи іншою мірою підтверджувало слухність афоризму, автором якого був М. Салтиков-Щедрін, що «строгість російських законів пом'якшується необов'язковістю їхнього виконання»⁶⁸.

Отож завдяки російським реаліям політична й господарська криза 60–70-х років XIX ст. не стала катастрофою для польської суспільної еліти Південно-Західного краю. Твердження Михайла Драгоманова про те, що урядові репресії 1863–1866 рр. «добили політичну силу панства польського на Україні»⁶⁹ не цілком відповідає історичній дійсності. Причиною ренесансу поміщицької Аркадії на Правобережжі стала передусім поступова ліквідація царизмом політичних обмежень щодо польських землевласників, позаяк вони не лише не давали урядові жодних підстав для незадоволення, але й згідно з доповідними із західних провінцій «демонстрували відданість уряду та готовність іти вказаною ним дорогою». У зв'язку із цим в урядових колах поступово перемогло переконання, що ставлення до поляків в білорусько-литовських і українських губерніях має залежати не від їхньої «католицької релігії та національності», а від ступеня «політичної благонадійності»⁷⁰. Завдяки зміні політики Санкт-Петербурга протягом 80–90-х рр. XIX ст. спостерігається поступове відродження господарської потуги землевласників Південно-Західного краю, яке стало також можливим унаслідок використання переваги капіталістичного способу виробництва. За словами С. Кенєвіча, вже на початку XX ст. польська аграрно-промислова еліта, «незважаючи на часткове винищення, переслідування, модернізувала свої господарства, подвоїла багатства, піднесла культурний рівень»⁷¹.

Втім, початок XX ст. – століття революцій і воєн – готував полякам нові випробування.

Проте якось батько прийшов додому, про щось порозмовляв із матір'ю і після цього сказав дітям: «Послухайте, діти! Ви росіяни й із цього дня мусите говорити російською мовою». Відтоді в домі Короленків запанувала російська атмосфера, а Володимир Галактіонович став «видатним російським письменником» (Короленко В. Г. *История моего современника. Собрание сочинений*. Москва: ГИХЛ, 1954. Т. V. С. 102).

⁶⁷ Після придушення повстання 1863 р. заможні польські роди на Правобережжі повністю зберегли свої величезні латифундії. Так, графам Потоцьким належало близько 107 тис. дес. землі, Зеленським – 50 тис. дес., Собанським – 46 тис. дес., Ярошинським – 27 тис. дес., Шембекам і Радзивілам – по 22 тис. дес.; значні маєтки належали також Любомирським, Грохольським, Бжозовським, Тишкевичам та ін. (Теплицький В. П. *Реформа 1861 року...* С. 165).

⁶⁸ Афоризми Салтыкова-Щедрина о России и русских. URL: <http://www.aforizmik.ru/rossia-i-russkie/aforizmy-saltykova-shhedrina-o-rossii-i-russkikh/> (дата звернення: 15.06.2020).

⁶⁹ Див.: Драгоманов М. П. *Листи на Наддніпрянську Україну. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т.* Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 448.

⁷⁰ Jurkowski R. *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza*. Warszawa: DiG, 2001. S. 448–454.

⁷¹ Див.: Kieniewicz S. *Daniel Beauvois o kresach południowych : w związku z pracą D. Beauvois, Le noble, le serf et le revisor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831–1863)*, Paris-Montreaux 1985. *Przegląd Historyczny* 1986. T. LXXVII, zesz. 4. S. 773.

«Буря, скоро вдарить буря!»

Нормалізація стосунків з імперськими властями для польських можновладців Київщини, Волині й Поділля була, однак, лише півкроком. Повсякденне життя більшості з них отруювали конфлікти з селянами, причиною яких були сервітутні землі – ліси, луки, пасовища, водойми. Селянська антипоміщицька «жакерія» на Правобережжі не вщухала ні на день. Так, упродовж 40 років від скасування кріпаччини в українських губерніях було зафіксовано понад 5 тис. селянських виступів, що охопили 1 300 сіл з населенням понад 800 тис. осіб. Більшість згаданих конфліктів «за землю» між малоземельним селянством і поляками-латифундистами була зафіксована в Південно-Західному краї⁷².

Чому саме поляки найгостріше відчували загрозу з боку своїх українських сусідів? Причина доволі очевидна. За свідченням представниці тогочасного землевласницького середовища Марії Дунін-Козицької, на Правобережжі «взагалі не було... осілого російського поміщичтва», натомість поляки замешкували свої родові резиденції протягом століть. Щобільше, «російськими маєтками, які постали на місці конфіскованих після 1863 року польських посілостей, чи на придбаних на аукціонах ґрунтах боржників керували адміністратори, управителі, економи, що були поляками»⁷³. Отож саме поляки мали щоденний безпосередній контакт із населенням навколишніх сіл, тому в 1905–1907 рр. повною мірою відчули, образно кажучи, власною шкірою небезпеку розбурханої селянської стихії⁷⁴. Шок, що його пережили мешканці розкішних магнатських палаців і більш скромних шляхетських дворів, спонукав редакцію популярного «Dziennika Kijowskiego» вражено запитувати російську владу: чи маємо надворі епоху «батька» Хмельницького, чи все ж ХХ століття?⁷⁵.

Однак цього разу «українні» польські дідичі відбулися, так би мовити, легким переляком. Буря ще не вдарила з усією силою, хоч, безумовно, анімозії між дрібною й великою земельною власністю на Правобережжі в 1905–1907 рр. сягнули чергового апогею. Щогірше, українські селяни дедалі виразніше вбачали своїх супротивників у боротьбі за землю власне в поляках. Сприяло цьому, зокрема, ще й те, що образ поляка-гнобителя українського народу вже був сформований в програмних документах Української народної партії, ідеологом якої став харківський адвокат Микола Міхновський⁷⁶. Це спричинилося до прискореної трансформації

⁷² Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. Київ: Наук. думка, 1970. С. 297–299; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. Київ: Політвидав України, 1968. С. 198.

⁷³ Dunin-Kozicka M. Burza od Wschodu. Wspomnienia z Kijowszczyzny (1918–1920). Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1925. S. 55.

⁷⁴ Масштаби антипоміщицьких акцій на Правобережжі були незрівнянно більшими, ніж на Лівобережжі. Так, якщо в 1906 р. у Південно-Західному краї було зафіксовано 1 463 селянські бунти й заворушення, то по той бік Дніпра їх було майже втричі менше – 502. Наступного року ця диспропорція стала ще різючішою: на Правобережжі 541, на Лівобережжі всього 86, тобто 5 до 1, див.: Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху... С. 206–217 (Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. С. 132–133).

⁷⁵ Dziennik Kijowski. 1906. 21 lutego. S. 2.

⁷⁶ Див. Українська Народна Партія і національне питання. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*: док. і матеріяли / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Б.м.в.: Сучасність, 1983. Т. I. С. 110–113.

сприйняття сільськими громадами польських землевласників з «чужий-свій» у «чужий-чужий». А чужака, згідно з селянською логікою, належало усунути.

Відчуваючи перманентне зростання загрози селянської стихії, низка поляків-землевласників покинула свої родові маєтки і виїхала поза межі Російської імперії, зокрема до Кракова. Інші, передусім мешканці Волині й Поділля, поступово переселялися в губернські й повітові міста під захист поліції, жандармерії й військових гарнізонів, інвестуючи свої збереження в банки, прибуткові будинки, цукровні та інші промислові підприємства⁷⁷. Тим часом селянські бунти й погроми пішли на спад, тому більшість родин польських землевласників й далі насолоджувалася життям у власних маєтках. Як згадувала Яніна Жултовська, «усім здавалося, що російська революція придушена... , що життя знову буде нормальним... Сповнені тривоги сни про селянські заворушення та перевагу православних перестали... тривожити. Їх заступив цикл щасливих снів... Цей скороминущий страх ні на що їм [«україним» полякам – Б. Г.] не придався»⁷⁸. Отож сильні світу цього – поляки – й далі втішались примарною ілюзією, що їхня економічна й культурна вищість дозволить назавжди зберегти соціальне панування на колишніх «східних кресах» давньої Речі Посполитої⁷⁹. Цю ілюзію підсилювала, як їм здавалося, незнищенна потуга російського самодержавства – хай навіть ворожого щодо національно-державницьких аспірацій поляків, але, без сумніву, такого, що забезпечувало недоторканність великого поміщицького землеволодіння.

Зміцненню цих переконань сприяла політична стабілізація й економічне піднесення, що настали після придушення першої російської революції. Софія Коссак-Щуцька – представниця землевласницьких кіл Волині, згадувала, що напередодні Першої світової війни поміщики-поляки Південно-Західного краю «могли робити все, що заманеться», зокрема афішувати свою належність до польської нації й правити «тут» (на Правобережжі), як «у себе вдома»⁸⁰. На думку Юліуша Бардаха, у часи «золотого» передвоєнного п'ятиліття стиль життя польської землевласницької верхівки значною мірою уподібнився до побуту англійських лендлордів. Магнати згурмували в своїх розкішних родових резиденціях безцінні зібрання картин і скульптур, колекції порцеляни й кераміки, килимів, етнографічних матеріалів. У цих осередках світського й культурного життя були також багатющі книгозбірні, приватні архіви тощо⁸¹. Зокрема, картинна галерея у резиденції Стажинських-Радзивіллів у Загінцях біля Проскурова налічувала понад 250 мистецьких творів, яким позаздрили б найвідоміші музеї світу. В ній були зібрані картини Леонардо да Вінчі, Рубенса, Ван дер Верфа, а також інших європейських митців зі світовим ім'ям. У палаці графів Орловських у Маліївцях (Дунаєвицький район Хмельницької

⁷⁷ Див.: Чикаленко Є. Спогади. Львів, 1926. Ч. III. С. 52–53.

⁷⁸ Żółtowska J. (z Puttkamerów). Inne czy, inni ludzie. Londyn, 1959. S. 171–172.

⁷⁹ Август Іванський підкреслював, що в середовищі «українних» землевласників-поляків протягом поколінь виробилося більше почуття «високої винятковості й значнішої ролі», ніж, наприклад, серед землевласників Царства Польського. Вони успадкували від предків – «колонізаторів і першопрохідців» – не лише «більший життєвий розмах і бурхливіший індивідуалізм особистості», але й далі почувалися уповноваженими вирішувати долі своїх співгромадян, див.: Iwański A. (senior) Pamiętniki, 1832–1876. A. Iwański-junior. Wspomnienia, 1881–1939. Łódź, 1968. S. 344–345.

⁸⁰ Kossak-Szczucka Z. Pożoga. Wspomnienia z Wołynia. 1917–1919. Kraków, 1922. S. 7.

⁸¹ Bardach J. Polacy na prawobrzeżnej Ukrainie... S. 332.

області) зберігалася чудова колекція польського живопису, представлена творами таких відомих художників, як Генрик Семирадський, Ян Матейко, Юзеф Брандт, Юзеф Хелмонський, Юліуш Коссак, Тадеуш Айдукевич та ін. Тут же можна було побачити «Святу родину» Рафаеля та портрет останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа пензля Йоганна Баптиста Лампі старшого⁸².

Все написане вище однозначно свідчить про виняткову суспільно-економічну позицію польських землевласників на теренах Київщини, Волині й Поділля. У спеціально виданому альбомі (1913) мальовничі простори Правобережжя, де за офіційними даними володіння польських поміщиків займали близько половини всієї приватновласницької землі, були представлені як вершина економічного розвитку Російської імперії. Патріархально-ідилічними, згідно із запевненнями низки мемуаристів-поляків, були стосунки мешканців землевласницьких садіб з населенням навколишніх сіл. С. Коссак-Щуцька акцентувала, що «з польськими землевласниками цей люд [православні волиняни – *Б. Г.*] жив добре й у злагоді, охоче визнаючи вікову вищість „панів” і шануючи її»⁸³. У такому ж дусі писала й М. Дунін-Козіцька, яка вважала, що українці й поляки однаковою мірою постраждали під владою російського царату. Підкреслювала, що «за цих умов антагонізм між поляками та русинами був немислимий. Тому ми любили руський люд, розмовляли з ним його мовою, охоче співали... українських пісень і ніколи... не відчували в ньому [українському народові – *Б. Г.*] ворога польськості»⁸⁴.

Утім, події наступних років засвідчили, що таке ідилічне сприйняття стосунків між селом і двором повністю розминалося з дійсністю. Коріння конфліктів, що сягало щонайменше першої половини XVII ст., надто глибоко вросло в свідомість автохтонної людності Правобережжя. Економічні, релігійні й культурні чинники постійно провокували непорозуміння між русинами/українцями й поляками. На думку Романа Вапінського, «причини brutальних конфліктів на східних кресах з певністю треба шукати не лише в суперечці села з двором за землю, хоча ми не помилимося, якщо вбачитимемо саме в ній їхнє головне тло. В очах села двір виглядав не тільки, а може, навіть не головною великою земельною власністю, що обіймала значно більший ареал, аніж селянські господарства. Дистанція від двору значною мірою була зумовлена його культурною відмінністю, яку додатково збільшувала відмінність віри й мови. Двір послуговувався в контактах з селом його мовою, але в своєму середовищі іншою – мовою панів»⁸⁵.

Усі ці, навіть найдрібніші конфліктогенні чинники у відносинах між українськими селами і польськими помістями вміло роздмухувала царська адміністрація, а також Російська Православна Церква. Ця остання була організатором структур Союзу Російського Народу (СРН) – інакше «чорної сотні» – зокрема на Волині. Ідейним натхненником волинських чорносотенних організацій був архієпископ

⁸² Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wydanie drugie przejrzone i uzupełnione. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. T. 9: Województwo podolskie. S. 222–229.

⁸³ Kossak-Szczucka Z. Pożoga. S. 6–7.

⁸⁴ Dunin-Kozicka M. Burza od Wschodu... S. 53–54.

⁸⁵ Wapiński R. Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. S. 250.

волинський і житомирський Антоній (Храповицький), а безпосереднім очільником – архімандрит Почаївської Лаври Віталій (Максименко). Агітатори СНР – ченці й священники – прищеплювали селянам почуття ворожості до «чужих», тобто євреїв і поляків. Вони також закликали царську владу передати всі землі, які належали поміщикам-полякам, «русским православным крестьянам» (sic!). Така агітація в останні роки перед Першою світовою війною була однією з причин антипоміщицьких селянських виступів, які завдавали власникам великих маєтків значних втрат⁸⁶.

Для масштабніших виступів бракувало, однак, більшої кількості організаторів селянського руху і тієї сприятливої для них ситуації, яка з'явилась із початком Першої світової війни. Кілька воєнних років, що супроводжувалися масовими мобілізаціями, поразками на фронтах, господарською руїною й більшовицькою агітацією чи не вперше за останні десятиліття змінили ситуацію у конфлікті між малоземельними селянами і великими землевласниками на користь перших. Образно кажучи, війна «вклала» селянам у руки зброю, а лютнева буржуазна революція, за висловом Анджея С. Ковальчика, розірвала ланцюги імперської неволі. Як виявилось, ці ланцюги сковували в людях не лише добрі почуття, але й звирячі інстинкти. Тому, коли вони опали, то представники багатоетнічної суспільності Південно-Західного краю кинулися один одному «до горла»⁸⁷.

Підсумовуючи, потрібно сказати, що наслідки понад столітнього перебування поляків Правобережної України під владою Імперії Романових неоднозначні. З одного боку, польська землевласницька верхівка була своєрідним локомотивом економічного й культурного піднесення краю. Значною мірою завдяки їй українські губернії Росії перетворилися на житницю Європи, стали важливими осередками цукроваріння, гуральництва та різних пов'язаних з цим промислів. Поляки/польські землевласники, як і в часи Речі Посполитої, почувалися властивими господарями цих теренів, з ними була змушена рахуватися навіть всемогутня імперська адміністрація, з якою, зрештою, поляки мали не найгірші стосунки⁸⁸. Хоча загальна кількість польського населення в Україні була не меншою, ніж 500–800 тис. осіб, селяни-поляки значною мірою українізувалися, а робітники-поляки натомість зросійщилися. Навіть дрібна шляхта, як вболівав журналіст «Dziennika Kijowskiego»,

⁸⁶ Див.: Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914). Киев, 2000. *Почаевский отдел СРН*. URL: http://www.hrono.info/organ/rossiya/pochaev_srn.html. Додам, що в перші роки Української революції 1917–1921 рр. антипольські погроми й заворушення в правобережних губерніях також були спровоковані не лише більшовицькою, але й чорносотенною пропагандою, див.: Державний архів Вінницької області. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 180. Л. 65–66.

⁸⁷ Див.: Ковальчик А. С. Пан Петлюра? Харків, 2011. С. 173.

⁸⁸ Підтвердженням цієї тези може бути, зокрема, те, що популярна в середовищі «українних» поляків газета «Dziennik Kijowski» мала рубрики «W Kraju» (тобто у своїй Вітчизні) і «Z Rosji» (sic!). Натомість причини добрих стосунків польських землевласників і промисловців з представниками російської адміністрації лежали, так би мовити, на поверхні. Адже без участі чиновників з різних щаблів влади досягти серйозних успіхів у комерційних починаннях було справою безнадійною. Власне тому Міхал Пізані, що належав до польських суспільних еліт Північно-Західного краю, відверто заявив Мельхіору Ваньковичу: «Патріотизм патріотизмом, але головною метою [землевласників і промисловців поляків – Б. Г.] було... життя на широку ногу», цит. за: Jurkowski R. *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich. 1864–1904*. Warszawa, 2001. S. 445.

після кількох десятиліть «найсильнішого економічного утиску» майже втратила «національну індивідуальність, мову та суспільний устрій»⁸⁹.

Тож коли в 1917–1920 рр. дійшло до відкритої конфронтації між українськими селами й польськими землевласницькими дворами, мешканці цих останніх опинилися, по суті, сам на сам з розбурханою «революційною»/грабіжницькою масою, одягненою в солдатські шинелі та селянські свитки. У цій ситуації жоден компроміс між світами багатства й бідності, а також українства й польськості вже не був можливим. Його треба було шукати значно швидше, щонайпізніше після революційних подій 1905–1907 рр., які, за словами Івана Франка, показали, що «так далі не можна, треба щось радити»⁹⁰. Однак польські дідичі з Київщини, Волині й Поділля з усіх сил чинили супротив урядовим планам навіть обмеженої аграрної реформи, щоб тільки зберегти тут «польський стан посідання», а радше не допустити посягання на свої маєтки. Як визнавали самі ж представники «українних» землевласницьких кіл, «цей скороминущий страх [перша російська революція 1905–1907 рр. – Б. Г.] ні на що їм не придався»⁹¹. Тому через десять років прийшла розплата за недалекогоглядність. Більшовицьке гасло «грабуї награвоване» стало для «гнаних і голодних» дороговказом і своєрідною «індульгенцією», що освячувала як вигнання господарів з їхніх родових «гнізд», так і фізичну ліквідацію «чужих-чужих».

Це був кінець не тільки поміщицької Аркадії, але й кількостілітньої «історичної Польщі» на Правобережній Україні. Більшовицькі репресії міжвоєнного періоду зробили строкату колись етнічну мапу регіону ще більш одноманітною. Про його колишнє багатство й велич нині нагадують лише занедбані, а раніше – чудові парки, руїни могутніх фортець, вишуканих магнатських резиденцій, кляшторів, костелів і надвірних капличок, знищених часом, людськими руками й байдужістю кількох поколінь.

Sic transit gloria mundi!

ОБРАЗ УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКОМУ ТЕАТРАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Дослідження історії театральних українсько-польських відносин були започатковані ще в перші десятиліття розвитку українського театрознавства (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) у працях Михайла Драгоманова⁹², Івана Франка⁹³,

⁸⁹ Див.: Dziennik Kijowski. 1906. 22 lutego. S. 4.

⁹⁰ Франко І. На нашій – не своїй землі. Уривок з записок правобічного шляхтича. *Літературно-науковий вістник*. 1907. Т. XXXVII. С. 25.

⁹¹ Żułtowska J. (z Puttkamerów). Inne czasy, inni ludzie. Londyn, 1959. S. 171–172.

⁹² Драгоманов М. Найстаріші руські драматичні сцени. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство*. Львів, 1899. Т. 1. С. 185–216; М. Т-в. [Драгоманов М.] Две южно-русские интермедии начала XVII века. *Киевская старина*. 1883. № 12. С. 652–664; П. Кузмичевский [Драгоманов М.]. Старейшие русские драматические сцены. *Киевская старина*. 1885. № 11. С. 371–407.

⁹³ Франко І. Взаємини польської та української літератур. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 2008. Додаткові томи. Т. 53. С. 465–467; Франко І. До історії українського вертепа. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1992. Т. 36. С. 170–210; Франко І. Із чужих літератур. Сучасні польські поети. *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1899. Т. 5. С. 176–199; Франко І. Нові матеріали до історії українського

Володимира Перетця⁹⁴, Василя Щурата⁹⁵, Михайла Возняка⁹⁶, Дмитра Антоновича⁹⁷, Костя Копержинського⁹⁸, Петра Руліна⁹⁹ та ін. У так званих театральних «фізіологічних нарисах», присвячених історії театрив у Києві та Харкові, їхні

- вертепа (з образом). *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1908. Т. 82. С. 30–52; Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепа XVIII ст. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1983. Т. 38. С. 170–210; Франко І. Русько-український театр. Історичні обрис. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1981. Т. 29. С. 293–336; Франко І. Хмельницький – неспризнаний польський патріот. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1898. Т. 23–24. С. 9–17.
- ⁹⁴ Перетц В. К истории польского и русского народного театра (Окончание). *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*. Спг., [б. в.], 1911. Т. XVI, кн. 4. С. 39–66; Перетц В. К истории польского и русского народного театра, I–VII (Несколько интермедий XVII–XVIII ст. Посвящается памяти А. Н. Пыпина). *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*. Спг., [б. в.], 1905. Т. X, кн. 1. С. 51–104; Перетц В. К истории польского и русского народного театра. XVIII–XIV. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*. 1907 [г.]. Санкт-Петербург, [б. в.], 1908. Т. XII, кн. 4. С. 52–86; Перетц В. К истории польского и русского народного театра столетий. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*. Санкт-Петербург, [б. в.], 1911. Т. XVI, кн. 3. С. 248–319; Перетц В. Краткий очерк методологии истории русской литературы. Пособие и справочник для преподавателей, студентов и для самообразования. Петроград: Академия, 1922. 164 с.; Перетц В. Кукольный театр на Руси. Исторический очерк. *Ежегодник императорских театров. Сезон 1893–1894*. Санкт-Петербург: Типография Императорских Санкт-Петербургских театров, 1894. Приложение. Кн. 1. С. 85–185; Перетц В. Малорусские вирши и песни в записях XVI–XVII веков. Санкт-Петербург, 1899. 156 с.
- ⁹⁵ Щурат В. «Христос Пасхон». *Щурат В. Вибрані праці з історії України / упоряд., вступ. ст., прим. і ком.* С. Щурата. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1962. С. 84–100; Щурат В. Українські народні пісні в городських актах. *Щурат В. Вибрані праці з історії України / упоряд., вступ. ст., прим. і ком.* С. Щурата. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1962. С. 104–108; Щурат В. Діалог про смерть з 1629 р. *Вибрані праці з історії України / упоряд., вступ. ст., прим. і ком.* С. Щурата. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1962. С. 82–83; Щурат В. Коліївщина в польській літературі до 1841 року. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1910. Кн V, т. ХСVII. С. 86–104; Щурат В. Найблизші жерела творчості М. Шашкевича. Передовілейні нотатки. *Літературні на черки*. Львів, 1913. С. 48–76; Щурат В. Шашкевичева «Олена». Фрагмент із студій над творчістю поета. *На досвітку нової доби. Статті й замітки до історії відродження галицької України*. Львів, 1919. С. 105–113.
- ⁹⁶ Возняк М. Початки української інтермедії. 1619–1919. Львів: Всесвітня бібліотека, 1919. 260 с.
- ⁹⁷ Антонович В. Б. Моя исповедь. Ответ пану Падалиц. *Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ, 1995. С. 78–90; Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919. Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1925. 272 с.
- ⁹⁸ Копержинський К. З історії театру на Чернігівщині (1750–1830). Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. акад. М. Грушевського. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1928. Т. XXIII. С. 402–430; Копержинський К. Театральне та музичне життя на Поділлі. *Українська Академія Наук. Записки історично-філологічного відділу*. Київ, 1926. Кн. VII–VIII. С. 113–143.
- ⁹⁹ Рулін П. На шляхах до нового українського театру: Польський театр у Києві 1816 року. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1926. Кн. 7–8. С. 86–112; Рулін П. Студії з історії українського театру (1917–1924). *Записки історично-філологічного відділу*. Київ, 1925. Кн. 5. С. 207–228.

автори – Н. Николаєв¹⁰⁰ та Н. Черняєв¹⁰¹ – також висвітлювали ці питання. Від другої половини 1950-х років дослідницьку традицію перейняв Ростислав Пилипчук¹⁰², піднімаючи теми, пов'язані з українсько-польським театральним порубіжжям, у газетних публікаціях¹⁰³, дисертаційному дослідженні та чисельних наукових доповідях і статтях¹⁰⁴, енциклопедичних гаслах¹⁰⁵, академічних виданнях¹⁰⁶. У центрі його уваги перебували події та явища XIX ст. Так, його перу належить присвячений театрові розділ у колективній праці українських мистецтвознавців¹⁰⁷. Ще у статті «Про засади створення академічної історії українського театру» Р. Пилипчук порушив актуальну проблему розширення контексту історіописання з національно герметичної історії українського театру до історії театрів в Україні¹⁰⁸. З цього приводу він слушно наголосив: «Слід мати на увазі при цьому, що бездержавна

¹⁰⁰ Николаев Н. Драматический театр в Киеве. Исторический очерк (1803–1893 гг.). Киев, 1898. 212 с.

¹⁰¹ Черняев Н. Харьковский театр во времена Млотковского. *Черняев Н. Из харьковской театральной старины*: сб. статей / сост., вступ. ст. и примеч. Ю. Поляковой; науч. ред. Р. Я. Пилипчук. Харьков: Екограф, 2010. 656 с.

¹⁰² Див. про це: Гарбузюк М. Національна та іншомовні театральні культури у науковому доробку Ростислава Пилипчука. Причинки до інтелектуальної біографії ученого. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого*: зб. наук. праць. Київ, 2016. Вип. 19. С. 65–72; Гарбузюк М. Ростислав Пилипчук – дослідник українсько-польських літературних і театральних зв'язків. *Dialog dwóch kultur*. Warszawa, 2016. R. X, z. 1. S. 375–380.

¹⁰³ Пилипчук Р. Я. Соломія Крушельницька в Заліщиках (5-річчя з дня смерті співачки). *Перемога*. (Заліщики, Тернопільська обл.). 1957. 15 листопада; Пилипчук Р. Я. Видатна українська співачка (85 років від дня народження Соломії Крушельницької). *Радянська Буковина*. (Чернівці) 1958. 23 вересня; Пилипчук Р. Я. Визначна українська співачка (Філомена Лопатинська). *Радянська Буковина*. 1960. 30 березня; Пилипчук Р. Я. Владислав-Казимир Плошевський. *Наша культура*. 1962. № 10. С. 12; Пилипчук Р. Я. Михайло Ольшанський – український актор. *Радянська Буковина*. 1963. 19 травня; та ін.

¹⁰⁴ Пилипчук Р. Перший професіональний театр в Одесі – польсько-російська трупа Яна-Непомуцена Камінського (1805–1809 рр.). *Поляки на Півдні України та в Криму*. Одеса; Ополе; Вроцлав, 2007. С. 187–205; Пилипчук Р. Т. Шевченко і польський театр на Наддніпрянській Україні 1830–1850-х років. *Київські полоністичні студії*: зб. наук. праць. 2014. Т. XXIV. С. 103–113; Пилипчук Р. Я. Відоме й невідоме про Адама Барцицького. *Студії мистецтвознавчі*. 2008. Ч. 2. С. 12–26; Пилипчук Р. Я. До питання про початок українського вертепу, або Ще раз в обороні Еразма Ізопольського. *Верховина*. Зб. наук. праць на пошану професора Олекси Мишанича з нагоди його 70-річчя. Дрогобич, 2003. С. 263–285; Пилипчук Р. Я. Польська драма на українській сцені в Галичині 40–60-х рр. XIX ст. *Слов'янське літературознавство та фольклористика*. Київ, 1971. Вип. 7. С. 44–65.

¹⁰⁵ Пилипчук Р. Я. Гроза Александр Кароль. *Українська літературна енциклопедія* / редкол.: Дзеверін І. О. (відп. секрет.) та ін. Київ, 1988. Т. 1. А – Г. С. 500; Пилипчук Р. Я. Крашевський (Kraszewski) Юзеф Ігнаці. *Шевченківський словник*: у 2 т. / ред. кол.: І. Я. Айзеншток, В. А. Афанасьєв, М. П. Бажан та ін. Київ, 1976. Т. 1: А–МОЛ С. 592–593; та ін.

¹⁰⁶ Ключові праці з історії театру було видано окремими книгами вже по смерті ученого: Пилипчук Р. Український професіональний театр в Галичині (60-ті роки XIX ст.) / упоряд. О. Є. Гулякіна; вступ. ст. О. Ю. Клековкіна. Київ: Криниця, 2015. 512 с.; Пилипчук Р. Історія українського театру (Від витоків до кінця XIX ст.) / передм. О. Клековкін. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 356 с.

¹⁰⁷ Загайкевич М., Пилипчук Р., Федорук О., Кашуба О. Українсько-польські мистецькі взаємини XIX ст. Львів; Київ: Логос, 1998. 58 с.

¹⁰⁸ Пилипчук Р. Я. Про засади створення багатомовної «Історії українського драматичного театру». *Мистецтвознавство України*: зб. наук. праць. Київ, 2000. Вип. 1. С. 204.

упродовж століть Україна мала на своїй етнічній території не свої театри, а театри власне тих держав, яким підлягала, з їхніми мовами й ідеологіями»¹⁰⁹.

Продовжуючи думку вченого, наголосимо, що сьогодні говорити про історію становлення й розвитку українського театру ані в XVII–XVIII, ані в XIX ст. неможливо без урахування польського чинника. Саме цьому присвячена наша монографія, мета якої – системно дослідити один з виявів польсько-українського культурного діалогу, а саме форми та стратегії репрезентації на польській сцені образу України та українців у XIX ст.¹¹⁰. У межах дослідження було введено в український науковий обіг значну кількість польських драматичних текстів, що містили образи України та українців. Доведено, що варто говорити про повторювані та послідовні звернення польських драматургів та театрів до української тематики. Це особливо важливо в контексті існування у вказаний період такого культурно-художнього феномену, як «українська школа» в літературі польського романтизму, надзвичайно ґрунтовно дослідженого українськими та польськими літературознавцями¹¹¹. Подібні мистецькі явища українські та польські дослідники виявили в польському малярстві XIX ст.¹¹². Тож театр паралельно з іншими мистецькими та літературними практиками був складовою тривалого й складного міжетнічного діалогу, що розгортався в умовах пограниччя культур.

Ці явища, на нашу думку, доцільно розглядати у світлі теорії «контактних зон» М. Л. Пратт¹¹³. Уводячи цей термін, дослідниця пояснила, що під ним розуміє «...суспільний простір, де культури зустрічаються, зіштовхуються, борються одна з одною, часто в умовах надзвичайно асиметричних владних стосунків, таких як колоніалізм, рабство або їхні наслідки...»¹¹⁴. М. Л. Пратт вважає, що специфічними рисами творчості у контактній зоні є «автоетнографізм, транскulturація, критика, колаборація, білінгвізм, посередництво, пародійність, звинувачення,

¹⁰⁹ Пилипчук Р. Я. Про засади створення... С. 205.

¹¹⁰ Гарбузюк М. Образ України у польському театральному дискурсі XIX століття: стратегії та форми репрезентації: монографія. Львів: Простір-М, 2018. 470 с.

¹¹¹ «Українська школа» в польському романтизмі / за ред. С. Ткачова. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 208 с.; «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. *Київські полоністичні студії*: зб. наук. праць. Київ, 2005. Т. VII. 598 с.; Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997. 604 с.; Козак С. Польсько-український дискурс епохи романтизму. *Київські полоністичні студії*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 18. С. 144–151; Козак С. Тарас Шевченко і Юліуш Словацький. *С. Козак. Шевченкознавчі і порівняльні студії. Статті, розвідки, лекції*. Київ, 2012. С. 66–75; Козак С. Християнство – романтичний месіанізм – сучасність. *Статті. Розвідки. Лекції*. Київ, 2011. 336 с.; Радишевський Р. Українська полоністика: проблеми, школи, силуетки. *Київські полоністичні студії*: зб. наук. праць. 2010. Т. XVII. 620 с.; Радишевський Р. П. Юліуш Словацький: життя і творчість. Київ: Дніпро, 1985. 207 с.; Нахлік Є. К. Творчість Юліуша Словацького й Україна. Проблеми українсько-польської літературної компаративістики. Львів, 2010. 288 с.

¹¹² Кривач Д., Стельмащук Г. Український народний одяг XVII–XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського. Київ: Наукова думка, 1988; Федорук О. Джерела культурних взаємин. Україна у творчості польських художників другої половини XIX – початку XX ст. Київ: Мистецтво, 1976. 126 с.; Наполеон Орда і Україна: мистецьке видання / авт. вступ. ст. та оп. літографій Я. Кравченко та П. Сачек. Львів: Оранта Арт Бук, 2014. 204 с.; Świątek A. «Łach serdeczny»: Jan Matejko a rusini. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 204 s.

¹¹³ Pratt M. L. *Arts of the Contact Zone*. Profession. New York: MLA, 1991. P. 33–40.

¹¹⁴ *Ibid.* P. 38.

уявний діалог»¹¹⁵. Учена підкреслює також притаманну цим явищам абсолютну гетерогенність значень, тобто різне відчитання одних і тих самих текстів різними реципієнтами залежно від їхньої соціальної та етнічної належності¹¹⁶. Територію польсько-українського пограниччя цілком коректно можна назвати географічно великим та хронологічно тривалим прикладом такої «контактної зони», одним із виявів якої була театральна практика.

Генезу репрезентацій образів України та українців на польській сцені й у драмі вдалося простежити до перших прикладів ранньомодерної доби. Вони датуються початком XVII ст. і наявні в усіх видах тогочасного польського театру: шкільному, магнатському, вертепній драмі та літературній ренесансній комедії, творчості совіжджалів. Фрагментарність українського світу, включеного в польський, ренесансна генеза героїв та сюжетів, білінгвальність як поширена мовна практика, дискретність як структура та інтермедійність як жанр були характерними ознаками початків формування українських образів на польській сцені в XVII ст. Включення «українця» як «іншого» слугувало пізнанню його специфічних рис, формуванню стійкого етнообразу і водночас забезпечувало побудову ієрархічних стосунків двох культур, відображаючи зміст польської політичної, релігійної та культурної експансії на схід за доби Речі Посполитої.

Історично найпершим прикладом появи образу України у польській драмі вважаємо «Діалог про оборону України і побудка з осторогою» В. Кіцького (Доброміль, 1615 р.)¹¹⁷. Д. Антонович виокремив симптоматичну появу тут персоналізованого образу України¹¹⁸. Зокрема, в діалогах із Шляхтичем, Жовніром та Сатиром Україна скаржилась на відсутність захисників, а Жовнір відповідав на ці докори, називаючи її «матір'ю», «святою», просячи пробачення за невідплачені кривди¹¹⁹. Н. Яковенко віднесла цей діалог до творів польських та руських авторів кінця XVI – початку XVII ст., у яких уперше виник образ України – «скривдженої сироти»¹²⁰ – як реакція на численні у той період татарські напади на українські землі. Саме цей персоналізований образ і слугує вихідною хронологічною, географічною та ідеологічною точкою нашого дослідницького сценарію. І хоча в подальшій польській драмі подібних персоналізацій не зустрічаємо, подивуємо їх вже в українській драмі й театрі, зокрема у відомій виставі «Милість Божа», зіграній у Києво-Могилянській академії (1728). У цій першій українській виставі про події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького вагоме місце посідає

¹¹⁵ Pratt M. L. Arts of the Contact Zone... P. 38.

¹¹⁶ Ibid. P. 39.

¹¹⁷ Кіцький В. З книги «Діалог про оборону України і побудка з осторогою», 1615 р. / пер. з пол. Р. Радишевський і В. Шевчук. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т.* Київ: Дніпро, 2001. Т. 2, кн. 2. Перша половина XVII ст. / упоряд., прим. В. Шевчука. С. 184–189.

¹¹⁸ Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919. Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1925. С. 10.

¹¹⁹ Кіцький В. З книги... С. 184–185.

¹²⁰ Jakowenko N. Szlachcic «łaciński» czy «latynizujący» (uwagi o polskojęzycznym poemacie z Wołynia z 1585 roku). *Łacina w Polsce. Zeszyty naukowe*. Warszawa, 1995. Z. 1–2: Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa / pod red. J. Axera. S. 59.

персонаж Україна. Свого часу М. Возняк наголошував на появі образу України на українській сцені як наслідку впливу польської єзуїтської драми¹²¹.

У польській ранньомодерній традиції виокремлюємо чотири типи (етапи) театральних репрезентацій українців. Найперший з них – *ренесансний тип героя* (пройдисвіт, блазень, простак в інтермедіях шкільного театру). Яскравим прикладом цього типу репрезентації слугує добре знама «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця Божого» Я. Гаватовича (1619), показана на день Св. Яна на ярмарку у м. Кам'янка-Струмилова (нині – Кам'янка-Бузька Львівської обл.). Інтермедії, написані та зіграні українською мовою, були показані відповідно після другої та третьої дій «Трагедії...», усю ж виставу виконали польською мовою учні місцевої школи, де учителював сам автор, польсько-український драматург Я. Гаватович¹²².

Другим, дещо пізнішим за часом появи, став *геройно-комедійний образ Козака*, представлений у різдвяній драмі, ренесансній та бароковій літературній комедії. Іван Франко досліджував моделі поведінки «театрального Козака» в одній з вертепних драм, наголошуючи, що в його мотивах чути відгомін реальних подій кінця XVI–XVII ст.¹²³ До найбільш ранніх літературних прикладів такого «театрального козака» відносимо ренесансну комедію «З хлопа король» Пйотра Барики, написану з нагоди коронації польського короля Владислава IV 1633 р.¹²⁴ П'єса була тоді ж поставлена при дворі одного з вельмож у Кракові¹²⁵. Серед героїв у колі вояків, що розважалися за святковим столом після походу проти Пруссії, був Грицько (Hrusczo), представник козацького війська.

Пізніша поява у різдвяній шопці поряд із Козаком Козачки (*третій, парний спосіб* репрезентації) свідчить про збагачення кола сюжетів та імагологічних образів персонажів-українців: крім героїко-дієвих, виникли лірично-комедійні мотиви, посилились фольклорні елементи. Сформувалась типова структура українських інтермедійних сцен (комічний діалог – вокальний дует – парний танець), що перейшла у вистави театру XIX ст.

Образ козака-воїна змінився на *пасторального козака* наприкінці XVIII ст., яскравим прикладом цього був Козак Захаренко в пасторальній комедії «Потрійне весілля» Ф. Д. Князьніна (1783–1785)¹²⁶, написаній для придворного театру Адама Чарторийського в Пулавах. «Одомашнений», «приручений», «свій» Козак поєднував риси середньовічного трубадура, кмітливого ренесансного слуги, орієнтального екзотичного персонажа, аркадійського пасторального героя. Такого персонажа зустрічаємо в першому відомому сценічному виконанні фрагментів із пісні Марусі Чурай «Котилися вози з гори...» та народної «Тече річка невеличка».

¹²¹ Возняк М. С. Історія української літератури: 2 -х кн. 2-ге вид., випр. Львів: Світ, 1994. Кн. 2. С. 215.

¹²² Інтермедії до драми Якуба Гаватовича «Tragedia, albo Wizerunk śmierci przeświątego Jana Chrzciciela, przesańca Bożego. Українські інтермедії XVII–XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури. Київ: Вид. Академії наук УРСР, 1960. С. 33–49.

¹²³ Франко І. До історії українського вертепа. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 36. С. 273–274.

¹²⁴ Baryka P. Z chłopia król. Komedia dworska (1637) / wyd. L. Bernacki. Kraków, 1904. 60 s.

¹²⁵ Ibid. S. 4.

¹²⁶ Kniiaznin F. D. Trzy gody. Dzieła Franciszka Dionizego Kniiaznina wydane przez F. S. Dmochowskiego. Warszawa, 1828. T. V. S. 71–149.

Найімовірніше, виконавцями цих ролей були українські музиканти та співаки при дворах польських магнатів.

Започаткований у XVII–XVIII ст., *аркадійський* образ України перейшов на польську сцену XIX ст. Він виявлявся насамперед у комедійному та музично-комедійному жанрах. Серед таких вистав були як оригінальні твори, так і переклади-адаптації європейських (німецьких, австрійських та французьких) авторів.

Одним із перших виявів аркадійського дискурсу України в польському театрі XIX ст. можна вважати комедійну оперу «Лешек Білий, або Чарівниця з Лисої гори» Л. Дмушевського (Національний театр, Варшава, 1809; повний текст не зберігся)¹²⁷. В основу твору лягли події з історії Польщі початку XIII ст., зокрема похід Лешка Білого на Київ. В особі українки-чарівниці Параски втілено енігматично-містичний образ України. Арії також містили відверті алюзії до актуальних подій. Так, останні рядки пісні Параски виявляли прихований патріотичний зміст твору, пов'язаний із подіями 1809 р.: «Можливо, вже згинула та страшна потвора, / Що так довго нас нещастями мучила?»¹²⁸.

Ключовими для формування та розвитку в XIX ст. на польській сцені аркадійського дискурсу України були вистави, зіграні у Львові в період керівництва театром Яна Непомуцена Камінського, тобто в 1809–1842 рр. Син управителя маєтку графів Лончинських у Куткорі (нині Золочівського р-ну Львівської обл.) Ян Непомуцен Камінський міг належати до відомої в Галичині родини Камінських, пов'язаних із Греко-Католицькою Церквою – принаймні так вважав І. Брик, спираючись, очевидно, на польські джерела¹²⁹. На жаль, документальних доказів цього (за браком метричних даних) не знайдено. Але непрямі вказівки дають змогу припускати це з великою імовірністю. Постійне звернення цього антрепренера до українських мотивів та тем слугує одним із таких свідчень.

Здійснивши переробку-адаптацію австрійської комічної опери «Діва Дунаю» Ф. Кауера, К. Генслера на польську сценічну діалогію «Сирени Дністра»¹³⁰ та «Сирена з Дністра, або Пригоди Терезе»¹³¹ (Львів, 1813–1814), Я. Н. Камінський увів у вистави український топос (Дністер), етнос (фінальна сцена I частини з селянами з-над Дністра) та окремих героїв, наприклад, Козака Гарастка. Ім'я персонажа, на нашу думку, походить від уже згаданих інтермедій до «Трагедії...» Я. Гаватовича, де неодноразово бачимо слово «гараст» (суч. «гаразд»). Я. Н. Камінському, ймовірно, був відомий друкований текст цієї «Трагедії...» або ж подібну лексику він міг чути з дитинства, живучи в Куткорі.

Надаючи австрійському мейстерзінгеру Мінневорту ім'я українського козака Гарастка та відповідно уводячи близьку до народної музику (автор – Кароль Ліпінський), руську мову та спів (автор українських текстів – Я. Н. Камінський),

¹²⁷Dmuszewski L. Z opery Leszek Biały. Śpiewy z rozmaitych Oper i innych Dzieł dramatycznych. Dmuszewski L. *Dzieła dramatyczne*. Wrocław, 1814. T. 4. S. 88–94.

¹²⁸Ibid. S. 90.

¹²⁹Брик І. Драма з Коліївщини на основі драми Кернера. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1920. Т. СХХХ. Кн. V. С. 121.

¹³⁰[Kamiński J. N.] Syreny Dniestru. Opera czarodziejska z tablami [?] i tańcami. Część I. *Biblioteka Szląska. Dział rękopisów*. Sygn. Nr 703. 53 s.

¹³¹[Kamiński J. N.] Syrena z Dniestru. Część II. *Biblioteka Szląska. Dział rękopisów*. Sygn. Nr 704. 83 s.

польський антрепренер на початку XIX ст. викристалізував у цьому імені ключові риси польського «театрального Козака»: його персонаж одночасно був «гараст» до співу, танцю, рішучих дій; був «гараст» у сенсі морально-етичних настанов і слугував своєрідним альтер-его свого господаря, скеровуючи його до правильних вчинків; був «гараст» служити при панському дворі, догоджати примхам господарів, розважати й забавляти їх піснями і танцями. Цей синтез життєрадісної завзятості, мистецької обдарованості та догідливості господарям став ключовою характеристикою слуги-українця в пасторальних жанрах, комедіях та комедійних операх.

У другій частині діалогії була наявна так звана «руська сцена» за участю Козака Гарастка (актор Ян Новаковський) та дівчини Параски (переодягнена на українку головна героїня вистави Мілона; актриса – Аполонія Камінська). Сцена мала інтермедійний характер та була укладена з чотирьох частин: комічного діалогу-суперечки героїв, сольних куплетів героїв, вокального дуету, фінального парного танцю. У дуєті, зокрема, було підкреслено аркадійський топос «україни, де доволі всього», «любі сторони», «дівки красні, як калини / багаті до того / і вірні, і хороші / дотримують слова»¹³². Герої протиставляли щасливу Україну (Лівобережну, козацьку), звідки приходить Параска, «зрадливим» тутешнім місцям (вочевидь, йшлося про Правобережну Україну, гайдамацьку), де перебуває Гарастко. Відгомонам актуальних подій – ймовірно, наполеонівської кампанії 1812 р. – міг звучати фрагмент діалогу героїв:

Гарастко: Що там чувати у наших сторонах? Що ся там діє?

Параска: Не так як бувало; однак ліпше як у вас. – Добрих люди багато померло.

Гарастко: А злий?

Параска: А тих чорт не позабирав¹³³.

Я. Н. Камінський писав цю сцену як добрий знавець тогочасної розмовної української мови. «Руська сцена» мала неабияку популярність у львівського глядача, її обирали актори для виконання на бенефісні вечори, вводили в концертні програми «Хто що любить», де збирали найпопулярніші сцени з вистав театру за певний період. Про надзвичайний успіх вистави у львівського глядача свідчив сучасник А. Хлендовський у своїй статті 1818 р.: «Будь певен, що на виставах Вольтера, Шіллера, Іффланда глядачів порухуєш на пальцях, але коли величезна афіша проголосить «Сирен з Дністра» – сиди вдома, бо тебе в театрі задушуть»¹³⁴. Прожила вистава на львівській сцені сорок років, про що свідчать афіші польського театру у Львові 1852–1854 рр.

Дует Гарастка й Параски увійшов також до відомої збірки «Пісні польські й руські галицького люду» Вацлава Залеського, надрукованої 1833 р. у Львові (ноти до пісень уклад Кароль Ліпінський)¹³⁵. Прикметною була заміна малої літери в рукописному тексті вистави на велику літеру в слові «Україна» у цьому збірнику.

¹³² [Kamiński J. N.] Syrena z Dniestru. Część II. S. 48.

¹³³ Ibid. S. 47.

¹³⁴ Chłędowski A. Teatr lwowski. Wystawienie Alżyry. Wyjętek z listu pisanego na wieś. *Pamiętnik Lwowski*. Lwów, 1818. T. 2. Nr 5. S. 42.

¹³⁵ Waclaw z Oleska [Zaleski W. M.]. Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego. We Lwowie: Nakładem Franciszka Pillera, 1833. 530 s.

Географія поширення вистави була значною, що пов'язано і з гастрольними виступами львівського польського театру, і з діяльністю інших антрепренерів та труп (Вільно: 1821, 1830; Київ: 1822, 1823, 1827). У Львові востаннє її було показано 2 квітня 1854 р. на бенефіс актора Леона Рудкевича.

Вплив успіху «Сирени...» позначився на появі комічної опери «Українка, або Зачарований палац» Я. Мілевського, В. Сарнецького (Каліш, 1815), що дійшла до нас у двох рукописних варіантах¹³⁶. На підставі текстологічного й театрознавчого аналізу твору виявлено його зв'язок із романтично-готичною топікою (старий замок, загадкова поява й зникнення «привида», світлові й шумові ефекти, дія відбувається уночі тощо), сполученою з актуальними театральними прийомами: дивертисментністю, трагедійністю та фольклорною стилізацією. Сюжет перевдягання панни на служницю (українку) задля того, щоб знайти свого коханого та перевірити його на вірність, також користувався на той час великою популярністю. Типовими були й засоби представлення слуг-українців (сцени за участю Козака Гуляки й Параски). Їхній гумор у цій виставі був грубіший, ніж у «Сирені...», спілкування – простішим, якщо не примітивнішим. Цікаво, що в II дії вистави звучали дві строфи з української народної пісні «Ой, не ходи, Грицю», це дає підстави говорити про прецедент уведення цієї пісні в театральний дискурс.

Вистава «Зачарований замок, або Українка» увійшла до репертуару низки мандрівних та стаціонарних театральних колективів, що діяли на етнічних землях України, Білорусі, Литви та Польщі. Її грали, зокрема, у Києві (1827), Тульчині та Кам'янці (1832, нині Кам'янець-Подільський), Немирові (1840). Відомості про покази вистави у виступах польських труп у Вільні, Кобрині, Новогрудку, Свіслочу, Бресті, Високому Литовському подає також польський дослідник З. Єндріховський¹³⁷. По мірі її поширення видозмінювалась не лише назва, а й структура сцен, «впускаючи» у дивертисментну за характером виставу нових персонажів, популярних на тій чи тій території (напр., Цариця ночі, Російська дівчина).

У травні 1864 р. як одноразову акцію її виконав львівський польський театр на знак підтримки новоствореного українського (руського) театру товариства «Руська бесіда». На той час і так незначні естетичні якості твору цілковито втратили актуальність для глядача, проте українська мова, пісня, танок, українські персонажі, присутні у цій виставі, викликали надзвичайне захоплення серед глядачів-русинів¹³⁸.

Симптоматично, що рецензент визначив сенс образу Гуляки у виконанні Олександра Концевича (відомий український та польський актор) так: «Концевич був істинно той прислужний козак, що-то забавляє свого пана веселим співом і танцем, а для заохоти разом вип'є хоч би й цілу пляшку меду»¹³⁹. Ці враження критика 1864 р. акцентують не лише незмінність характеристик українського «пасторального Козака» на польській сцені, а й парадокс беззастережного сприйняття цього образу самою українською публікою. Цей та кілька інших прикладів дають

¹³⁶ [Milewski J.] Pałac zaczarowany czyli Ukrainka. *Biblioteka Uniwersytetu im A. Mickiewicza. Dział rękopisów*. Sygn. T-411. 24 s.; [Milewski J.] Ukrainka, czyli Pałac zaczarowany. *Biblioteka Jagiellońska. Zbiory specjalne. Dokumenty życia społecznego*. Sygn. 4488. 16 s.

¹³⁷ Jędrzychowski Z. *Teatra grodzieńskie 1784–1864*. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012. 504 s.

¹³⁸ Из театру Скарбка (Комедио-опера «Украинка»). *Слово*. 1864. 13 (25) мая. С. 151.

¹³⁹ Там само.

змогу простежити тенденцію: перші автообрази українців на рідній сцені (зокрема в Галичині) значною мірою формувались під впливом практики польської сцени, звідки українці запозичували не лише репертуар, якого бракувало у 1860-х роках, а й разом стереотипне бачення самих себе.

Востаннє окремі сцени з «Українки» прозвучали в польському театрі 11 серпня 1869 р., під час святкування 300-ліття Люблінської унії. У другій частині урочистого вечора в Театрі Скарбка відіграли навмисне адаптований фрагмент цього твору. Виконавцями були О. Концевич та Ф. Квецінська, руська вимова якої, за критичною оцінкою рецензента, могла б задовольнити Краків чи Познань, але не Львів¹⁴⁰. Відзначено загальне захоплення, з яким приймала переповнена щерсть зала руські пісні і танець у виконанні обох артистів, що його на побажання глядачів було повторено.

Ще одна чародійська опера «Твардовський на Киємьонках» Я. Н. Камінського (1825) була першою театральною версією популярної в добу романтизму історії про польського чорнокнижника¹⁴¹. І хоч дія вистави відбувалась у передмісті Кракова, у структурі персонажів твору виявлено присутність українця-слуги (Майоранек), а також типовий прийом переодягання головної героїні (Вісляна) на Козачку. У партію Вісляни-Козачки (А. Камінська) автор увів українську пісню «Козак коня напував», за кулісами хор виконував «Ой, не ходи, Грицю», що засвідчує подальше побутування цієї української пісні на польській сцені.

Не лише романтично-водні топоси (Дністер, Вісла) були для Я. Н. Камінського пов'язані з українським світом. Йому також належать вистави, що першими започаткували на сцені аркадійський театральний топос Львова, невід'ємною складовою якого були русини, руська (українська) мова та культура. Так, у кротохвилі на 1 дію «Падіння вежі на ратуші, або Коминяр і Млинар» Л. Рудкевича, Я. Н. Камінського (1827), де у комедійній формі йшлося про одну із сумних подій в житті міста (падіння вежі на ратуші 1826 р.), діяла метка й дотепна українка-служниця Парашка¹⁴². Вона допомагала закоханій парі побратися, долаючи заборони батьків, які ворогували між собою (представників двох цехів: коминярів та млинарів). Виставу завершував хор «Дай нам, Боже, в добрий час!» відомого українського галицького священника, композитора й поета Ю. Добриловського. Помітний обсяг тексту Парашки українською мовою (у записі латинською абеткою) дає всі підстави назвати цю виставу двомовною, місце героїні у структурі персонажів – вагомим, а звучання згаданого хору у фіналі вистави – символічним, завдяки якому театр стверджував міжетнічну злагоду й підкреслював аркадійський топос багатоетнічного міста.

Відома австрійська опера «Аліна, королева Голконди» у польській переробці Я. Н. Камінського отримала назву «Львів'янка, королева Голконди, або Пригоди

¹⁴⁰ Przedstawienie uroczyste w teatrze polskim. *Gazeta Narodowa*. 1869. 12 sierpnia. S. 2.

¹⁴¹ [Kamiński J. N.] Twardowski na Krzemionkach. Krotchwila czarodziejska we 3-ch Aktach z powieści gminnej dla Teatru Lwowskiego w kwietniu 1825 roku napisana, przez J. N. K. *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Dział rękopisów*. Sygn 4666/III. 77 s.

¹⁴² Коминяр і Млинарз czyli Zawalenie się Wierzy Ratuszowej, krotchwila w 1 akcie podług Vodevil francuskiej PP St. Priest i Bartmanski przerobiona ze śpiewkami polskimi i ruskimi. *Zakład Narodowy imienia Ossollicskich. Dział rękopisów*. Sygn 4970/III. 19 s.

Фінфи» (1829)¹⁴³. Адаптуючи сюжет комедійної опери до місцевих реалій, львівський антрепренер у другій дії змінив простір з аркадійського Провансу на «обітований» Львів. У бурлескних діалогах Пана з перехожими «русинами» автор переробки ужив акцентовано сатиричних засобів для змалювання польського панства (скнарність, зверхність) та гумористичних – для українства. Закінчувала другу дію велика писана декорація із зображенням церкви Святого Юра та знаменитого святоюрського ярмарку (найпевніше, художником вистави був А. Лянге).

Отже, в межах романтизму використання у виставах української розмовної мови, народних та авторських пісень, зокрема, Марусі Чурай («Котилися вози», «Ой, не ходи, Грицю») та інших («Дзюба», «Тече річка невеличка», «У сусіда хата біла»), потрібно розглядати як вияви сталого інтересу польських митців до української культури, фольклору. Застосування прийомів цитування, стилізації, травестії свідчило про вільне володіння авторами українською мовою, знання народної музичної творчості. Створені у період між 1813 й 1828 рр., ці вистави слугували своєрідною предтечею майбутньої літературної «української школи» в польській літературі, принаймні становили те поживне середовище, в якому вона розвинулась.

У зв'язку з цим можемо говорити про репрезентацію на польському кону українця як етнічного «іншого», чия мова та культура була добре знайома польським глядачам, що забезпечувало умови для своєрідної естетичної гри з «іншим» як «своїм» в аркадійській візії світу. Не можна не зауважувати значення таких вистав у популяризації та поширенні української мови, пісні, культури серед широких верств глядачів. У цьому сенсі театр виконував місію розвитку «популярного романтизму» (М. Яньон), скерованого до найширшої аудиторії, часто неписьмений – адже порівняно з літературою мова театру була доступнішою, зрозумілішою, орієнтованою на пересічного глядача.

Географія поширення аналізованих творів обіймала терени польсько-литовсько-українського пограниччя та етнічні польські землі: від Кракова, Каліша, Львова до Вільна, Кисва, Кам'янця. Цей «ареал популярності» засвідчує тривання щонайменше до середини XIX ст. своєрідного «фантому» Речі Посполитої – культурної матриці держави, якої більше немає, незмінної «контактної зони», де культурні зв'язки польської й української етнічної спільнот залишалися й надалі актуальними. Зазначимо, що в цій близькості було й бажання поляків «утримувати» український світ у полі свого тяжіння, зокрема й у публічному просторі театру. Український театр у цей період розвивався спорадично (Полтава: 1818–1821 рр.; Коломия: 1848 р.). До того ж більшість мандрівних труп, які діяли в середині XIX ст. у межах «контактної зони», були дво- або тримовними, а вказані вистави слугували найкращим репертуаром для таких театральних колективів.

Поступове згортання української аркадії на польській сцені тривало до 1863 р. і відбувалось одночасно з розвитком та поширенням іншого, протилежного йому образу України.

Антиподом аркадійського став *некельний образ* України, що формувався насамперед у виставах, присвячених подіям Гайдамаччини. Цей образ був цілком

¹⁴³[Kamiński J. N.] Lwowianka, królowa Golkondy, czyli Finfa w obrotach. Krotochwila ze śpiewkami i chorami w 3 aktach. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Dział rękopisów. Sygn. 5202. 363 s.

новим для польського театру XIX ст., своїм народженням він зобов'язаний світоглядній та мистецькій парадигмі романтизму. М. Мочульський підкреслив принципово політичні аспекти теми Гайдамачини для розвитку польського суспільства, що значною мірою пояснюють причину й логіку появи вистав цієї тематики: «...була, очевидно, ще інша причина в Польщі, більш реальна пекуча, що веліла одиницям, які стояли понад суспільством, призадуматися, чи кривавий, але яскравий епізод у найсвіжішій тоді історії польсько-українського спору може бути усувальною перешкодою до згоди й приятельського співжиття чи ні. Тією причиною була сильна воля поляків пірвати пута неволі й здобути собі оружжям політичну волю»¹⁴⁴.

Вистава-переробка «Гелена, або Гайдамаки на Україні» Я. Н. Камінського за Т. Кернером¹⁴⁵ (Львів, 1819) першою відкрила у польському театрі (і публічному просторі) тему Коліївщини. Саме ця вистава багато в чому визначила подальші форми репрезентації образів Гайдамачини у польській культурі й літературі. Підживлені конфліктами XX ст., її сталі схеми зберегли свою силу до сьогодні (свідченням чого став фільм «Волинь» В. Смажовського¹⁴⁶). Попри негативні оцінки українських літературознавців (В. Щурат¹⁴⁷, І. Брик¹⁴⁸, П. Рулін¹⁴⁹, Г. Хоткевич¹⁵⁰, Р. Пилипчук¹⁵¹) щодо тенденційності та неісторичності цього твору, варто все ж поставитися до «Гелени...» як до продукту свого часу і разом із М. Мочульським розглядати цей твір у контексті «шіллерівського розбійницького дискурсу»¹⁵², ключового для цього сценічного твору.

Чому саме Львів? Чому Камінський? Чому 1819 рік? Відповідаючи на ці питання з погляду логіки й причин появи твору на сцені польського театру, зауважимо, що Я. Н. Камінський мав знати про Гайдамачину ще з молодості, адже упродовж 1802–1806 рр. він працював разом зі своєю трупю на Поділлі й Правобережній Україні. Тема Коліївщини не була чужою і для Львова, оскільки саме сюди після розгрому повстання 1768 р. привезли чотирьохсот засуджених гайдамаків. Того року, коли Я. Н. Камінський переробив драму німецького автора на історію з гайдамацького повстання, минало рівно пів століття від втрати гайдамаків у Львові. Можна припускати, що саме ці обставини вплинули на появу драми-переробки. Проте була ще одна, можливо, найголовніша причина: вистава уперше була показана на бенефіс А. Камінської, дружини керівника польської сцени. Аполонія Камінська виконувала головну жіночу роль, сам Я. Н. Камінський грав Гонту, складну роль Горейка-Тименка виконував провідний актор львівської сцени Віталіс Смоховський.

¹⁴⁴ Мочульський М. Гоцинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини. Львів, 1936. С. 5–6.

¹⁴⁵ Makowski S. Jana Nepomucena Kamińskiego «Helena, czyli Hajdamacy na Ukrainie». *Miscellanea z lat 1800–1850*. Wrocław, 1967. S. 5–87.

¹⁴⁶ Гарбузюк М. Бабусяна скриня чи ящик Пандори? «Волинь» очима українця. *Zbruc*. 2016. 6 грудня. URL: <http://zbruc.eu/node/59657> (дата звернення: 06.05.2019).

¹⁴⁷ Щурат В. Коліївщина в польській літературі до 1841 року. С. 86–104.

¹⁴⁸ Брик І. Драма з Коліївщини на основі драми Кернера. С. 121–131.

¹⁴⁹ Рулін П. На шляхах до нового українського театру: Польський театр у Києві 1816 року. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1926. Кн. 7–8. С. 86–112.

¹⁵⁰ Хоткевич Г. Театр 1848 року. Харків; Київ, 1932. 232 с.

¹⁵¹ Український драматичний театр. Нариси історії: у 2-х т. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 1. Дожовтневий період /ред. кол. Ю. Бобшко та ін. 518 с.

¹⁵² Мочульський М. Гоцинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини. С. 5.

Благородний образ юної шляхтянки Гелени, яка безстрашно захищає своїх названих батьків та маєток від «розбійників-різунів», став одним з перших художніх прикладів польської героїні-кресов'янки, що згодом перетворився на стійкий польський міт.

Адаптуючи німецьку п'єсу до подій на Поділлі, Я. Н. Камінський переробив її лише частково. Він змінив місце дії (Поділля), імена героїв (Гелена, Староста, Горейко-Тименко), увів низку сцен із гайдамаками (Залізняк, Дорошенко, Харко на чолі з Гонтою), що вплинуло на композицію вистави, надавши їй більшої сценічності та видовищності. Водночас автор переробки залишив незмінним любовний трикутник (Гелена, вихованка в домі Старости, закохана в його сина, а в неї фатально закоханий ловчий Горейко) та подвійну структуру образу головного героя – Горейка-Тименка (прихованого гайдамаки, що з любові до Гелени найнявся на службу до її батька). Саме романтична генеза «розбійника-гайдамаки» сприяла його «олюдненню», показу широкого діапазону його почуттів – від любові до ненависті, розкриттю конфлікту героя із зовнішнім світом, його самотності, маргінальності, вилученості.

Від самого початку в репліках гайдамак оприявнювались головні топоси Коліївщини: страх (Харко: «Від часу, коли побачив дванадцять наших, посаджених на палі на гостинці під Білою Церквою, моя звичайна сміливість попрощалася зі мною...»¹⁵³); ненависть (Гонта: «Присягаю словом гайдамаки, що цієї ночі в замку Старости жодна душа не залишиться живою»¹⁵⁴), помста (Гонта: «Станемо пострахом усієї України»¹⁵⁵). Заключні слова Гонти у першій сцені вистави провіщали кінець «аркадійської доби»: «Досі тільки молоком і медом, як кажуть, плинула, нехай тепер нам про срібло і золото подбає, запліснявілі скрині багачів будуть нашим гаслом»¹⁵⁶.

Важливе місце у виставі посідала просторова семантика. Бінарна опозиція лісу (як екзотичного, стихійного, загрозливого простору гайдамацької ватаги) та маєтку Старости (як затишного, впорядкованого світу «шляхетської цивілізації») визначала життєві простори двох ворожих сторін. Топос пожежі був візуальним і смисловим лейтмотивом усієї вистави, мав два виміри: внутрішній (душевні муки Горейка-Тименка) й зовнішній (пожежа у самому маєтку Старости). У фіналі II акту Я. Н. Камінський увів сцену «освячення ножів», де вночі, при світлі місяця, гайдамаки із почуття помсти до «проклятого [шляхетського. – М. Г.] племені» проголошували: «Смерть і кров наше гасло!»¹⁵⁷. У фіналі вистави світлові та звукові ефекти підкреслювали апокаліптичну візію подій: «Палаючий будинок валиться з гуркотінням ... – якийсь час панує страхітлива тиша, котру перериває відлуння дзвонів у ближніх селах. Дзвони б'ють на сполох, усі предмети дедалі більше червоніють»¹⁵⁸. Фінальна сцена виглядала так: «залога наставляє палаші на двері льоху і формує групу. Падає завіса»¹⁵⁹. У льоху залишались ув'язнені Геленою гайдамаки – їхню долю автор полишив поза сюжетом вистави. До речі, цей фінал безпосередньо перегукувався з локальною львівською історією ув'язнених у підвалах міського арсеналу гайдамаків.

¹⁵³ Мочульський М. Гоцинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини. С. 20.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Там само. С. 21.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само. С. 68.

¹⁵⁸ Мочульський М. Гоцинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини. С. 85.

¹⁵⁹ Там само. С. 87.

Широка географія поширення «Гелени...» (Львів, Краків, Варшава, Вільно, Київ, Гродно та ін.) та феномен тривалого (до 1857 р.) успіху вистави свідчать про її неабияку популярність. Водночас травматична сила окремих сцен вистави відображена в листі до редакції «Литовського кур'єра» пана Старушкевича, у якому той скаржився на сцени пожежі, гвалту, грабежу, неприйнятні, на його думку, для театрального мистецтва¹⁶⁰. Після розлогого опису жахливих вражень від вистави (з якої він, до речі, разом із малим сином утік) дописувач підсумовував: «Хай панове актори вибирають твори гідні очей публіки, бо «Упириями» і «Гайдамаками» недбалі антрепренери розлякають усіх на театрі»¹⁶¹.

«Гелена...» неабияк вплинула на творчість польських (А. Клодзінський, С. Яшовський, М. Сухоровський, Ю. Словацький) та українських (М. Шашкевич, М. Куземський) авторів і культурних діячів. Цілком можливим було знайомство з цією виставою або ж відгуками про неї Т. Шевченка, адже його життєві шляхи не раз перетиналися з місцями виступів мандрівних польських труп (що дослідив Р. Пилипчук¹⁶²), юний Т. Шевченко міг бачити популярну на той час «Гелену...» у Варшаві та Вільному.

Про вплив «Гелени...» на українську галицьку інтелігенцію середини ХІХ ст. критично висловився І. Брик: «Польська суспільність довгий час вчилася в Кернера пізнавати коліївчину і ті погляди передавала з покоління в покоління. Що італійський розбишака Тименько був довгий час побіч Гонти популярним типовим представником коліїв, показує записка Михайла Куземського з 1860 року, де Тименько з Гонтою названі ватажками гайдамаків («Записки о выслаництве народа руского до Ведня, Укр. Нац. Муз. Львів»)»¹⁶³.

Ще одним прикладом впливу «Гелени...» стала п'єса Міхала Сухоровського, інший львівський автор, адвокат за фахом, створив першу оригінальну п'єсу про Гайдамаччину («Ванда Потоцька, або Сховок у лісі Св. Софії») та видав її у Львові 1832 р.¹⁶⁴. Акцентуючи на «історичності» описаних у творі подій (наближення до Львова загонів під орудою Швачки) та героїв (Швачка, Ян Яблоновський, Ванда Потоцька, князь Чарторийський, гетьман Браніцький), М. Сухоровський насправді послуговувався свідомо чи випадково перекрученими фактами.

Проте авторові йшлося не так про історію, як про атракційність. Жанр вистави – «велика воєнна мелодрама зі співами і танцями»¹⁶⁵ – визначав його малодійну й громіздку структуру, дивертисментність, ідеологічну розмитість. Попри спробу показати етнічну й соціальну строкатість складу гайдамацьких загонів, соціальну мотивацію їхніх дій, М. Сухоровський врешті зійшов до схематичного образу гайдамаки-різуна. В уста українця Миколи М. Сухоровський вкладав жорстокі й нещадні слова, що актуалізували топос пожежі: «Ото буде купіль! Кривавовогнисті кольори, блакить з пурпурним; пречудовий буде красвид – дивитись в нічну

¹⁶⁰ Staruszkiewicz. Teatr Wileński. *Kurier Litewski*. (Wilno). 1821. Nr 111. S. 4.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Пилипчук Р. Т. Шевченко і польський театр на Наддніпрянській Україні 1830–1850-х років. *Київські полоністичні студії*: зб. наук. праць. Київ, 2014. Т. XXIV. С. 103–113.

¹⁶³ Брик І. Драма з Коліївщини на основі драми Кернера. С. 131.

¹⁶⁴ Suchorowski M. Wanda Potocka, czyli Schronienie w lasku Sw. Zofii. Lwów, 1832. 82 s.

¹⁶⁵ Suchorowski M. Wanda Potocka, czyli Schronienie w lasku Sw. Zofii. Lwów, 1832. S. 1.

пору на місто у вогненнім вінку! Давно вже ми не мали такої забавоньки! Єдина розривка! То, певне, бачу, буде краща різанина за Уманську?»¹⁶⁶.

У текст твору М. Сухоровський увів низку українських народних та авторських пісень: створений ще на замовлення декабристів К. Рилєєва та С. Муравйова-Апостола козацький марш «Рухавка» Т. Падурри; лірико-драматичну пісню того ж автора «Закотився місяць в хмари...»; козацький марш, що був, як стверджує Р. Кирчів¹⁶⁷, оригінальною піснею невідомого автора (за І. Франком, ймовірно, із дворацьких пісень): «Слава наша козацькая...»¹⁶⁸.

Позначений еkleктизмом у жанровому вирішенні, ідеологічною розмитістю, низькою драматургічною якістю, домінуванням інтермедійності над розвитком сценічної дії, цей твір не отримав схвалення керівництва тодішньої польської сцени у Львові і був поставлений лише раз силами аматорів того ж 1832 р. Згодом він отримав короткочасне сценічне життя у Краківському театрі під видозміненою назвою «Гайдамаки у Львові» (1851), але без успіху.

Справді новим етапом в осмисленні Коліївщини й польсько-українських стосунків стала п'єса «Срібний сон Саломеї» Юліуша Словацького (1844)¹⁶⁹. Автор запропонував історіософську та містичну концепцію Гайдамаччини як містерії переходу польсько-українського світу від Золотої до Срібної та Мідної доби, містерію втрати Аркадії. Оригінальність авторського бачення полягала в синтезі всіх основних драматургічних технік та жанрів з історії європейського театру (від містерії до трагедії, комедії дель арте, мелодрами); руйнуванні стереотипу Козака-Слуги та формуванні образу гайдамаки як нового, трагічного героя історії; включенні в дію українського вертепу як мікромоделі світу; реалізації концептів світобудови й історичного поступу через образи Театру, Актора, Завіси. Уперше в польській драматургічній дискусії було введено постать пророка Вернигори, відтак акцентовано профетичну ідею можливого майбутнього міжетнічного примирення. Г. Грабович визначив міт України ключовим для цього твору, а також з позиції психоаналізу дослідив відображення у п'єсі складних процесів «змужніння», «доростання» модерних польської та української націй¹⁷⁰. Твір до 1900 р. не отримав сценічного втілення, тож упродовж XIX ст. залишався впливовим, але літературним фактом.

Поряд із «Срібним сном Саломеї» Ю. Словацького «колекцію» польської емігрантської драматургії на тему Коліївщини доповнює історична драма «Гонта» Генрика Красінського, написана й видрукувана у Лондоні 1848 р.¹⁷¹. На відміну від твору Ю. Словацького, ця п'єса взагалі не отримала сценічного життя і до сьогодні відома лише в оригіналі. Цікаво, що цей твір був першою спробою сценічної адаптації роману М. Чайковського «Вернигора» (також написаного на еміграції у Парижі, 1838).

¹⁶⁶ Ibid. S. 50.

¹⁶⁷ Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). Київ: Наукова думка, 1971. С. 253.

¹⁶⁸ Suchorowski M. Wanda Potocka, czyli Schronienie... S. 51.

¹⁶⁹ Словацький Ю. Срібний сон Саломеї. Перекл. Р. Лубківського. *Срібний міф України. Поезії. Поєми. Драми*. Львів: Світ, 2005. С. 206–193.

¹⁷⁰ Grabowicz G. G. Mit Ukrainy w «Snie srebrnym Salomei» / przekł. E. Jamrozik. *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. Warszawa, 1987. T. 2. S. 23–60.

¹⁷¹ Krasinski H. Gonta, historical drama in 5 acts. London, 1848.

Тож до середини ХІХ ст. «Гелена...» залишалась фактично єдиним сценічним втіленням подій Коліївщини на польській сцені. По тому тривала пауза в кілька десятиліть, причиною якої були насамперед цензурні утиски, надто на території Польщі, що перебувала у складі Російської імперії. Зміни настали лише на початку 1890-х років, коли одна за одною на польській сцені виникли кілька вистав про Гайдамаччину.

Інсценізація відомого роману М. Чайковського «Вернигора» (Р. Левицький, Краків, 1893) була вирішена у жанрі «народних картин», містила вісім масштабних сцен, сюжетно об'єднаних довкола популярної в польській літературі й мистецтві постаті Вернигори¹⁷². Попри ретельність роботи інсценізатора із літературним першоджерелом, деякі сцени та вислови зазнали інтерпретації. Уперше в історії театру було виведено на кін сцену убивства Гонтою власного сина. Цей невеликий епізод роману у сценічній версії вражав емоційно та візуально, був збудований за «канонами» пекельного наративу Гайдамаччини. Сам образ Гонти набув принципово негативних конотацій як уособлення властолюбства, підступності, зради, жорстокості, дикунства. Водночас профетизм Вернигори, пророка відродження Польщі й України, формував максимально позитивну семантику візії польсько-українського майбутнього.

В оригінальній історичній драмі «Ватажок» А. Урбанського¹⁷³ (Львів, 1893) виявлено сюжетні мотиви та ідейно-тематичні акценти, пов'язані із впливами вже згаданих «Гелена, або Гайдамаки на Україні» Я. Н. Камінського та «Срібний сон Саломеї» Ю. Словацького. Нерозділене кохання до Полковникової та ненависть до католиків як мотивація вчинків ватажка гайдамаків Омелька слугували відтворенню стереотипної моделі Українця-Ворога. Протилежністю до неї був образ Свого Українця, втілений у постаті Кирила – греко-католицького священника і батька Омелька. Використані драматургом мелодраматичні прийоми, зокрема, жорстокі сцени нападу Омелька на Полковникову, непримиренний конфлікт батька й сина, запізниле і невмотиване батьківське прощення, смерть головного героя та його нареченої Насті – усі ці складові забезпечували напругу дії, заснованої на пекельному дискурсі Гайдамаччини.

При цьому автор «Ватажка» надзвичайно ґрунтовно підійшов до прийомів зображення українців. Так, створюючи мовні портрети героїв, А. Урбанський використав у репліках персонажів впізнавані лексичні маркери українського світу. Слова, записані латинською абеткою, як-от: *bajdak*, *batko*, *czumaky*, *diwky*, *dytyna*, *hromada*, *kurin*, *majdan*, *mandriwka* та ін. виокремлювались у тексті типографським курсивом. З не меншою вправністю драматург увів у репліки персонажів-українців народні приказки та прислів'я, посиливши цим фольклорну складову твору. Смісловим центром українського світу слугувала поема «Гайдамаки» Т. Шевченка, цитати й художні образи з якої містила п'єса («Задзвонили в усі дзвони / По всій Україні...»¹⁷⁴; «Загрібай мати жар, жар. / А вже ж твоєї дочки жаль, жаль»¹⁷⁵). Ремінісценції шевченкової поезії відлунували у зверненні гайдамаки Омелька до свого батька, Кирила: «Вам, батьку – до церкви, мені – в степ... Вражою кров'ю просякнуть дикі поля і зродять

¹⁷² Barbiton [W. R. Lewicki], Wernyhora. Dramat na tle historycznym w 7 obrazach. Biblioteka Śląska. Zbiory specjalne. Biblioteka teatru Lwowskiego. Sygn. 1505. Rkp. 170 s.

¹⁷³ Urbański A. Watażka. Lwów, 1888. 94 s.

¹⁷⁴ Urbański A. Watażka. Lwów, 1888. S. 20.

¹⁷⁵ Ibid. S. 36.

високе – по пояс жниво – а могили покотом – від Бугу до Дніпра будуть шепотіти: тут колись ляхи панували. В тій добі одинак повернеться отаманом»¹⁷⁶.

Варто припускати, що 1893 р. як рік прем'єри «Ватажка» та «Вернигори» мав символічне значення для польського суспільства й театру. Адже саме тоді минало тридцять років від Січневого повстання, виповнювалось сторіччя від другого поділу Речі Посполитої та були двадцятип'ятирічні роковини гайдамацького повстання. Недаремно «хвиля» прем'єр «Ватажка» у 1893–1894 рр. покотилась Львовом, Познанем, Краковом, Гнєзно, Іновроцлавом¹⁷⁷. Щоправда, аналіз критичної рецепції цих вистав доводить, що згасання зацікавленості глядачів і критиків темою твору та несприйняття жорстоких сцен виявлялося в міру віддаленості глядача від етнічних українських земель.

Отже, підкреслюючи значення театральних образів Коліївщини для формування дискурсу колективної історичної травми (Д. Ла Капра), зауважимо, що ключовими механізмами конструювання травматичного дискурсу були «пекельний міт», «топос пожежі»; міт кресов'янки; міт Польщі як жінки-жертви (М. Яньон). Травматичний дискурс будувався на архетипних образах Ероса й Танатоса, трансформованих в образи «історичного пекла» Коліївщини. Архетипні мотиви любовної пристрасті та смерті втілювались у повторюваному сюжеті фатального кохання гайдамаки (розбійника) до красуні-польки (жертви), що був інверсивним варіантом «колоніального пожадання» (К. Гліняновіч) з типово маніпулятивною підміною характеристик: фемінністю колонізатора та маскулітністю колонізованого.

Принципи роботи театру з історичною травмою полягали у програванні, відтворенні, ілюструванні травматичних образів, а не їхньому пропрацюванні, вивільненні. Це сприяло консервації образу українця-ворога-гайдамаки та підтримувало механізми віктимізації польського історичного минулого.

Водночас у сценічних роботах кінця XIX ст. виявлено симптоматичну появу нових персонажів – представників російської влади, що провокували польсько-українські конфлікти.

Третім важливим образом України у польському театрі XIX ст. був *козацький*. Наративи цього типу охоплювали понад столітній період польсько-української або суто української історії від перших років XVII до початку XVIII ст. Він розгортався як складова польського історичного гранд-нарративу, скерованого до консолідації нації, аналізу історичних помилок, формування історичної пам'яті, ідей відновлення державності. Був представлений п'єсами та виставами про визначні події: морські походи козацтва, добу Хмельниччини, Руїни, гетьманування Мазепи та ін. Заснований спершу на сарматській та фронтірно-кресовій ідеологіях, театральний козацький дискурс врешті прийшов до демонізації козацтва під кінець XIX ст.

Перший приклад козака-персонажа у польському театрі XIX ст. знаходимо в малодослідженій героїчній драмі «Зигмунт Третій (Огінська), або Війна татарів з сарматами» Я. Н. Камінського¹⁷⁸ (Львів, 1809). Образ козака Івана, який служить Королю та допомагає його звільненню з турецького полону, було збудовано на

¹⁷⁶Ibid. S. 79.

¹⁷⁷Dramat polski 1765–2005. Przedstawienia, druki, archiwalia / ed.: St. Hałabuda, J. Michalik, A. Stafiej; przy współpr. B. Maresz i A. Przybyszewskiej. Warszawa, 2014. T. 2. K–W. S. 955.

¹⁷⁸Ogińska (Zygmunt trzeci)! czyli Wojna Tatarów z Sarmatami. Heroiczna dramma w 2 aktach Pana S. Z niemieckiego przez Jana Nepo[mucena]. Kamińskiego przerobiona; z muzyką JP

поєднанні імагем Слуги й Воїна, ідеологія сарматизму та норми класицистичної поетики визначали зміст та форму п'єси.

Надзвичайно цікавим є текст і коротка сценічна історія вистави «Бунт Хмельницького» А. Г. Жолковського¹⁷⁹ (Варшава, 1812). У п'єсі паралельно розвивались дві сюжетні лінії: політична (укладення Зборівського миру) і лірична (любовні стосунки Меланії та Вишневецького). Уперше в історії театру центральним героєм польської історичної драми став український гетьман.

Постать українського гетьмана було написано з великою часткою авторської симпатії, про що свідчила шляхетність його сценічної поведінки, багатогранність персонажа і те, що драматург «довірив» цьому персонажеві гостро актуальні тези про свободу, рівність станів, людську гідність¹⁸⁰. Сила політичного діяча, турботливість батька та глибока людська самотність виказували у цьому герої вияви тих ознак романтизму, які ширились європейськими сценами на початку XIX ст. На тлі інших, типово класицистичних, схематичних та однозначних персонажів вистави роль Богдана Хмельницького вирізнялась багатством почуттів, масштабом переживань, індивідуалізмом, підкресленою непересічністю героя.

Прем'єра вистави відбулась у напружений для Варшави момент, коли в ході наполеонівського походу на Росію у травні-червні 1812 р. на території Польщі відбувалося короткотривале відновлення польської державності. «Бунт Хмельницького» вийшов до глядачів за тиждень до проголошення Акту Генеральної Конфедерації (Akt Konfederacji Generalnej), яке відбулося 28 червня 1812 р. Серед глядачів вистави у ці дні, найпевніше, був Антоній Мальчевський – майбутній яскравий представник «української школи» в польській літературі доби романтизму¹⁸¹, а також офіцери польських полків, що вирушали у складі наполеонівської кампанії на схід.

Наступні ранньоромантичні образи Богдана Хмельницького постали як центральні персонажі двох однойменних трагедій: «Богдан Хмельницький» Ю. У. Немцевича (Варшава, 1817) та «Богдан Хмельницький» Т. Заборовського (Личківці, Поділля, 1823). Обидві з різних причини не мали сценічного життя. Перша – через посилення тиску російської цензури, друга, ймовірно, з художніх міркувань.

У середині XIX ст. козацький дискурс отримав розвиток в інсценізаціях за відомою поемою «Марія» вже згаданого А. Мальчевського. Упродовж 1827–1828 рр., перебуваючи на посаді професора Кременецького ліцею, Ю. Коженювський написав романтичну трагедію «Димітр і Марія, або Ворожба й помста», що стала першою спробою театрального прочитання відомої поеми¹⁸². Проте Ю. Коженювський цілковито позбавив твір українськості, перетворивши його на камерну та національно герметичну любовну історію.

Hermana Direktora Orkiestry Lwowskiej, w Lwowie 1809. *Biblioteka Śląska. Zbiory specjalne. Biblioteka teatru Lwowskiego*. Sygn. 821 a. Rkp. 25 s.

¹⁷⁹ Zołkowski A. Bunt Chmielnickiego. Drama w 3 aktach. *Zbiory Ikonograficzne i Fotograficzne Muzeum Narodowe w Warszawie*. Sygn. 884. 107 s.

¹⁸⁰ Ibid. S. 120.

¹⁸¹ Гарбузюк М. Антоній Мальчевський бачив Богдана Хмельницького. *Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство*: зб. наук. праць. Львів, 2016. Вип. 17. С. 210–218.

¹⁸² Korzeniowski J. Dymitr i Marya, czyli Wróżba i zemsta. *Biblioteka Warszawska*. Warszawa, 1847. T. 1. Z. 3 (marzec). S. 544–582, T. 2. Z. 4 (kwiecień). S. 79–123.

Другою з черги сценічною версією поеми А. Мальчевського стала драма «Польські родини XVIII ст., або Дочка Мечника» («Domy polskie z XVII wieku, czyli Córka Miecznika») ¹⁸³ Конstantи Майєрановського (1787–1851) – польського драматурга, публіциста, редактора, багатолітнього цензора краківської сцени.

Адаптуючи поему до сцени, К. Майєрановський увів до переліку дійових осіб кількох нових героїв, зокрема Козака Дорошенка – вірного слугу та побратима Мечника. У тісному зв'язку цих чоловіків неодноразово звучала тема спільного військового минулого – відлуння міту польсько-українського фронтального братерства. Щодо місця дії, то драматург, зберігши топос України, такий важливий для автора поеми, наголосив у ремарці: «Відбувається над Дніпром, в Україні, в замку Князя Воєводи та у дворі Мечника, віддаленими поміж собою на 6 миль, почергово, наприкінці XVII ст.» ¹⁸⁴.

Обидві інсценізації, попри їхні відмінності, здобули велику популярність на польській сцені і перейшли в репертуар ХХ ст. Звісно, своїм успіхом вони були зобов'язані самому літературному творові, що мав для значної кількості поляків майже сакральний характер.

У середині ХІХ ст. прийшов час на вистави, авторами яких були поети-представники «української школи». Вистави з героїко-історичним наративом, присвячені морським походам козацтва («Повернення запорожців із Трапезунду» К. Гейнча, Київ, 1842; «Конашевич в Білгороді» З. Фіша, Житомир, 1845) можна назвати драматургічними виявами ідеологічних та поетикальних засад «української школи», що їх дослідили у своїх працях літературознавці В. Гнатюк ¹⁸⁵, М. Марковський ¹⁸⁶, Р. Кирчів ¹⁸⁷, М. Брацка ¹⁸⁸ та ін. Водночас ці твори продемонстрували несумісність медитативної, споглядальної, лірично-описової природи, притаманних літературній практиці, із вимогами сцени, що передбачали конкретну дію, динаміку конфлікту, видовищний ряд. Автори п'єс загалом не змогли подолати ці проблеми.

Історичну комедійну оперу в двох актах «Повернення запорожців із Трапезунда» житомирський драматург Кароль Гейнч (Гінч) написав українською мовою у записі латиницею. П'єсу підготували у друкарні Університету св. Володимира у Києві 1842 р. за дозволом цензора А. Федотова-Чеховського. Цю та багато іншої інформації вмістив у своїй розлогій розвідці про автора та його твір історик театру Р. Пилипчук ¹⁸⁹.

¹⁸³ Majeranowski K. *Córka Miecznika czyli Domy polskie XVII wieku. Dramat i teatr romantyczny. Studia. Roprawy. Artykuły* / pod red.: J. Włońskiego, J. Deglera, J. Popela, D. Ratajczak. Wrocław, 1992. S. 131–270.

¹⁸⁴ Ibid. S. 131.

¹⁸⁵ Гнатюк В. Нариси з історії польського романтизму. Розвиток і занепад однієї романтичної течії. *Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці* / відп. ред., упоряд. та авт. передм. Р. П. Радішевський. Київ: МП «Леся», 2008. С. 358–619.

¹⁸⁶ Марковський М. «Powrót zaporożców z Trebizundu» К. Гейнча, маловідомий твір польсько-української романтики. *Україна*. Київ, 1926. Кн. 5. С. 75–80.

¹⁸⁷ Кирчів Р. Ф. Український фольклор... 276 с.

¹⁸⁸ Брацка М. Перепрочитання «української школи» польського романтизму: навч. посіб. Київ: Університет «Україна», 2010. 122 с.

¹⁸⁹ Пилипчук Р. Український професійний театр в Галичині (60-ті роки ХІХ ст.) / упоряд. О. Є. Гулякіна; вступ. ст. О. Ю. Клековкіна. Київ: Криниця, 2015. С. 264–269.

Історична комедійна опера К. Гейнча як текст була компромісним поєднанням популярних на той час театральних жанрів – комедії та псевдоісторичної драми, що й вплинуло на її еклектичність, низьку драматургічну вартість. П'єсу укладено як набір мальовничих картин з життя та побуту українців (дічата й старі козаки очікують повернення козацтва з походу). Козаки репрезентовані тут як романтично-героїчні персонажі, оповідність домінує над дієвим началом, картинність та зображальність визначає естетичне вирішення сцен, їхню статику та малодієвість. По суті, йшлося про «живі ілюстрації» з піснями, танцями, варінням кулеші, заграванням хлопців та дівчат. Водночас це був перший драматичний твір польського автора, героями якого були лише українці, а гомогенний український світ зображали на засадах романтичної героїки, мальовничої екзотики, з елементами сентименталізму й лірики¹⁹⁰.

Це значною мірою вплинуло на його подальше сценічне життя, пов'язане з історією українського театру в Галичині. О. Бачинський, що його із Житомира запросили до Львова на посаду керівника першого професійного українського театру в Галичині, привіз із собою цю п'єсу з-посеред інших десятків драматичних творів. І оскільки твір К. Гейнча не потребував перекладу, у першому ж театральному сезоні, 4 листопада (27 жовтня), відбулась прем'єра під назвою «Запорожці» К. Гейнча.

У ретельній розвідці Р. Пилипчук наголосив на вкрай негативній оцінці рецензента цієї першої вистави¹⁹¹. Найбільшим докором авторові (вже на той час покійному) була «описовість» п'єси, її слабкі драматургічні якості. Щоб порятувати ситуацію, О. Бачинський допрацьовував виставу, зокрема, запросивши до співпраці композитора М. Вербицького. Показана вдруге вистава також не змогла задовольнити критика та глядачів своїми художніми якостями. Але її окрасою став хор «Ще не згибло Запороже», який звучав у фіналі і на вимогу публіки був повторений двічі¹⁹². Р. Пилипчук довів, що саме цей музичний твір, який за кілька років стане гімном українців Галичини, а згодом державним Гімном України, було вперше виконано публічно на другій виставі «Запорожців» у Львові 8 (20) грудня 1864 р.¹⁹³ Так, другорядна за своїми драматургічними якостями історична комедійна опера К. Гейнча виявилась вписаною в історію не лише польського та українського театру, а й в історію державної символіки сучасної України.

У центрі п'єси «Конашевич в Білгороді»¹⁹⁴ оповідь про один із походів козаків на Білгород (Аккерман), що справді під орудою Петра Конашевича-Сагайдачного відбувся у 1608–1609 рр. П'єса З. Фіша стала своєрідним продовженням розпочатого К. Гейнчем театального «морського козацького апофеозу». Твір має піднесено-героїчний характер, містить багато поетичних рядків, в яких оспівується сила та слава козаків. Дуже часто драматург звертається до слів «Україна», «українець», «українка», українське/українські у глорифікаційному контексті, підкреслено мітологізуючи Україну як простір такої бажаної для героїв свободи. У романтизації козацького наративу драматург йшов за традиціями представників «української

¹⁹⁰ Брацка М. Перепрочитання «української школи» польського романтизму. С. 106.

¹⁹¹ Пилипчук Р. Український професійний театр... С. 268.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Fisz Z. Konaszewicz w Białogrodzie. Trajedia z dzieów Ukrainy. Warszawa, 1845. 104 s.

школи», зокрема Ю. Б. Залеського, Т. Падури. М. Квапішевський наголошує водночас і на помітних впливах поезії Ю. Словацького та прози М. Чайковського¹⁹⁵.

Щодо сценічної історії твору, то у 1851 р. на сцені львівського польського театру відбулась його прапрем'єра. На свій бенефіс трагедію обрав львівський актор Л. Рудкевич, зігравши в ній епізодичну роль Першого козака. З цензурних міркувань справжнє ім'я драматурга було приховане і як автора зазначено Іполіта Скімборовича (1815–1880), відомого на той час письменника, публіциста, редактора, охоронця фондів Музею старожитностей Варшавського університету. Саме це ім'я повторив єдиний рецензент вистави К. Відманн, знаний польський історик, директор Міського архіву у Львові, редактор і видавець часопису «Літературний щоденник»¹⁹⁶. Оцінюючи виставу, критик вкрай негативно поставився до драматургічних якостей твору, що їх не порятувала гра улюбленців публіки, талановитих акторів А. Ашпергер та В. Смоховського¹⁹⁷. Прикметно, що нарікання торкались лише драматургічної та виконавської теми, у той час як питання вибору матеріалу та сюжету не викликало жодних зауваг з боку критика.

І знову – як у випадку з «пекельним» – якісно новим етапом у розвитку козацького дискурсу став твір Ю. Словацького «Мазепа» (1840). З. Рашевський, досліджуючи генезу драматичного твору, підкреслив, що юний Ю. Словацький під час відвідування Англії 1831 р. був глядачем напівциркового, напівдраматичного видовища під назвою «Мазепа, або Дикий кінь», створеного за поемою Дж. Байрона і показаного 28 разів без перерви у театрі Естлі під орудою Е. Дюкру¹⁹⁸. Кульмінацією вистави була сцена, в якій на передньому плані Мазепу прив'язували до коня, і він рушав «уздовж Дніпра», при цьому зображення на заднику змінювалось, творячи ілюзію бігу «Тартарією». У цьому «істерні взірця 1831-го року», як його назвав З. Рашевський, акцентувалась «польсько-українсько-татарська екзотика»¹⁹⁹. Згодом для Ю. Словацького-драматурга важливим джерелом стали надруковані 1836 р. «Спогади Яна Христоса Паска з часів панування Яна Казимира, Міхала Корибути і Яна III», що містили опис любовних пригод юного Мазепа.

У «Мазепі», одному з перших своїх драматичних творів, Ю. Словацький поєднав європейську рецепцію образу Мазепа, вже сформовану на той час у літературі та мистецтві, з напрацьованими в польській літературі першої половини XIX ст. мотивами «козацької вольниці». Убравши Мазепу в костюм королівського пажа, Ю. Словацький – першим із польських драматургів – не описав, не змалював, не відрефлексував, а змодельовав та послідовно простежив поведінкові форми «козацького характеру». Саме розглядаючи в категоріях дієвого аналізу вчинки персонажа, виявляючи його участь у драматургічному конфлікті, в розвитку інтриги, можна окреслити сутність Мазепа як театрального героя. Драматург протиставив двом польським світам – королівському та шляхетському – світ «козацького кодексу» (лицарськість, захист слабшого, мужність, сміливість, рішучість, вірність).

¹⁹⁵Szkoła ukraińska w romantyzmie polskim. Szkice polsko-ukraińskie / ed.: U. Makowska, S. Makowski, M. Nesteruk. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2013. S. 474.

¹⁹⁶W. [Karol Widmann] Teatr. *Dziennik literacki*. Lwów, 1852. Nr 6. S. 48.

¹⁹⁷Ibid.

¹⁹⁸Raszewski Z. *Starośćwieccyzna i postęp czasu. O teatrze polskim 1765–1865*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1963. S. 231.

¹⁹⁹Ibid.

Залишивши Мазепу «одним із» шерехи польської знаті, Ю. Словацький завдяки цьому образу віддзеркалив та відкрив власне середовище, під поверховим шаром любовної інтриги демаскуючи аморальність двору, зятятість давньої шляхти, «смертельну блідість» її нащадків. У цьому сенсі образ Мазепи можна назвати функцією, своєрідним «ключем» до «польського світу», оскільки одночасно він і був (королівський паж), і не був (козацький син) його частиною. «Свій/чужий» з погляду польського світу, такий Мазепа виявився справді «найбільш лабільним та амбівалентним серед героїв Словацького»²⁰⁰. Ця амбівалентність образу була і залишається загадкою, що донині примушує дискутувати учених та продовжувати по-різному інтерпретувати на перший погляд не надто складний твір.

Деякі сучасні польські дослідники переконані в тому, що Ю. Словацький цілком свідомо «вибілів» постать Мазепи, заперечуючи східноєвропейську (насамперед російську) традицію та полемізуючи із «Записками Паска»²⁰¹. Ба більше, Г. Бабінський вважає, що цю постать, як і всю трагедію, треба відчитувати не як любовну історію, а як історичний твір, але в розумній історичності, властивій Ю. Словацькому, тобто пов'язаний із метафізикою та містикою. Тому Мазепу, що проходить ініціацію смертю в замурованому алькові, варто трактувати як образ героя, який проходить посвячення, стає «іншим»²⁰². Не варто забувати і про глибоке переконання Ю. Словацького в тому, що не зовнішні атрибути чи конкретні історичні події є сутністю національного, а внутрішній, захований, духовний світ²⁰³. У цьому сенсі «козацька душа» Мазепи, прикрита розкішною позолотою придворного костюму, має, ймовірно, більшу вагу та значення, ніж впізнавані, зовнішні атрибути причетності до королівського двору; її найвищим випробуванням стає межовий стан героя поміж життям та смертю; порятунком, а не покаранням – мітологізований лет на коні степом. І українські²⁰⁴, і польські дослідники підкреслюють вагомість для Словацького-романтика цього фінального образу трагедії, пов'язаного з Мазепою. На думку сучасної польської театрознавиці М. Сутери, лише одна фраза Воеводи про те, що відбулось за сценою з приреченим на загибель Мазепою, «... була для тогочасного глядача знаком того, що Мазепа уникнув смерті. Далеко, за Дніпром, його звільнять козаки і проголосять своїм гетьманом. Прив'язаний до спини коня, Мазепа переноситься з простору трагедії у романтичний міт»²⁰⁵.

Прапрем'єра «Мазепи» відбулась поза межами Польщі – в угорському театрі 1847 р., і, вочевидь, її слід вписувати у контекст «весни народів». Лише від прем'єри у краківському театрі 1851 р. твір почав свою історію на польській сцені. Однак запропонована Ю. Словацьким у «Мазепі» нова модель романтичного українського героя, заснована на синтезі ампула героя-коханця, королівського слуги та національно свідомого лицаря-воїна, залишалась не поміченою у перші

²⁰⁰ Ziemia K. «Mazepa» Juliusza Słowackiego jako dramat mimetycznego pragnienia. *Pamiętnik literacki*. Warszawa, 2009. Z. 3. S. 61–85.

²⁰¹ Babinski H. F. Nowe spojrzenie na «Mazepę» Słowackiego. *Pamiętnik Literacki*. Warszawa, 1973. Nr 64/2. S. 48.

²⁰² Ibid. S. 53.

²⁰³ Słowacki J. *Dzieła wszystkie*. Wrocław: Zakład im. Ossoliczskich, 1952. T. 2. S. 253.

²⁰⁴ Рихлік Є. Українські мотиви у поезії Юліуша Словацького. Ніжин, 1929. С. 45.

²⁰⁵ Sugiera M. «Mazepa»: z przestrzeni tragedji w romantyczny mit. *Dramat i teatr romantyczny*. Wrocław, 1992. S. 70.

десятиліття сценічної історії цього твору. На підставі низки рецензій у часописах Львова, Кракова, Варшави, Познані та ін. виявлено, що для глядачів та критиків образ Короля залишався центральним, набував позитивних конотацій, у той час як Мазепу було потрактовано як «чужого», «ворога».

Позірна простота, любовна інтрига, яскраві сценічні ролі забезпечили успіх твору в період так званого «театру зірок» останньої третини XIX ст., а згодом сприяли незмінній увазі режисерів XX ст. Відомості в «Польській драматургії» дають змогу стверджувати, що від 1851 р. до кінця XIX ст. на польській сцені «Мазепу» показали понад тридцять разів у більш як двадцяти містах²⁰⁶.

Козацький театральний дискурс було продовжено у другій половині XIX ст. низкою вистав з історії Хмельниччини. Вистави за п'єсами Л. Стаженського («Син Богдана», Львів, 1868; «Перо чаплі», Львів, 1876), В. Дзедушицького «Богдан Хмельницький», Львів, 1873), К. Бжозовського («Облога Львова 1654 р.», Львів, 1884) та інсценізації відомого роману Г. Сенкевича («Вогнем і мечем», Краків, 1884) виявляли спільні тенденції у зображенні історичних подій, а саме: посилення поляризації українських персонажів, позитивно або негативно маркованих залежно від їхнього стосунку до Польщі та Росії; конструювання образу слабкої, втомленої, безсилої гетьманської влади; показ відверто ворожого та жорстокого козацтва; моделювання антиукраїнського простору міста, витіснення українського світу за межі польського міського топосу.

Твір Л. Стаженського «Син Богдана» першим у польському театрі сигналізував про перехід від романтичних образів героїчних, бунтівних, волелюбних козаків та гетьманів, присутніх у літературі, драматургії та театрі першої половини – середини XIX ст., до пізньоромантичних втомлених, істеричних, слабких, самолюбних героїв.

Концепт влади був ключовим у цьому творі. Йшлося, власне, про вибір українською козацькою верхівкою майбутнього України: під протекторатом Польщі або ж Росії. Усі інтриги оберталися довкола постаті сина Хмельницького Єжи (Юрія), найпершого претендента на гетьманську булаву. З того, як виразно й послідовно Л. Стаженський зображав механізми впливів московських посланців на розбрат в середовищі української старшини, шляхи розбурхування в ній владних амбіцій та матеріального зиску, що врешті призводили до панування російських імперських владців на українських землях – з усього цього зрозуміло, наскільки важливими для польської сторони були проблеми російського втручання в польсько-українські стосунки, надто після поразки повстання 1863 р.

Специфіку сприйняття цього сценічного твору виявляє, зокрема, рецензія В. Лозинського на львівську прем'єру²⁰⁷. Критик підкреслив вагомість теми Хмельниччини для польського суспільства, але водночас вважав недоцільним вибір саме цього періоду польсько-української історії для показу на сцені. На його думку, центральним персонажем такого твору мав би бути сам Б. Хмельницький, також герой не повинен був вже від першої сцени постати як «відкритий ворог та убивця своєї батьківщини; перед очима глядача має відбутися той весь фатальний драматичний процес, в якому характер Богдана розвивається і дозріває у внутрішній боротьбі, через пристрасті і

²⁰⁶Dramat polski 1765–2005... T. 2. K–W. S. 839–840.

²⁰⁷Loziński W. Kronika teatralna. *Dziennik literacki*. 1868. Nr 41. 13 października. S. 657–660.

врешті під трагічним тиском обставин»²⁰⁸. Драматурга критикували і за домінування ліричної лінії над історичною, і за жанрову невиразність, і за те, що він був надзвичайно далеким від історичного розуміння тих подій, які змалював у п'єсі.

У другій п'єсі, «Перо чаплі» (1876) Л. Стаженський замість складного і слабого Юрія Хмельницького обрав набагато потужнішу й сильнішу постать – Івана Виговського²⁰⁹. Драматург усвідомлював основні параметри історичної конфліктної ситуації, що її відобразив у своїй драмі, – протистояння Іванові Виговському значної частини козацької верхівки, безперервна боротьба за гетьманську владу (її символ у цьому творі – перо чаплі), участь та вплив у цьому таємних московських агентів. Урешті, спирався він і на певну фактологію, як-от перемогу українського війська над російським під Конотопом 1659 р., смерть І. Виговського 1664 р. та ін.

У моделюванні ж самого сюжету Л. Стаженський, як у попередній драмі, виходив за межі історичної правди, фактично підпорядковуючи реалії своїй фантазії, відходячи у бік довільного поєднання мотивів, стосунків персонажів тощо. Так, І. Виговський у його баченні – ідеальний герой, наділений найвищими чеснотами. Виговський виголошував дві важливі для п'єси політичні теми: про силу союзу Польщі і України супроти «Білого царя» (російського) та надійність козацького війська як союзника польської корони у боротьбі з татарами та турками.

Беззастережним прихильником Виговського введено у п'єсі торбаніста Наума²¹⁰. Пісня Наума з її образами «орла», «кургану», «пера чаплі» повертала до стереотипних образів з арсеналу польських поетів «української школи» доби романтизму. Прикметно, що Виговський та Наум – обидва ідеалізовані образи козаків «з польським серцем», були найбільш позитивні та любі авторові з-поміж усіх героїв твору. Цілоком у душі козакофільської риторики збудовано монолог Брюховецького, звернений до Тетері: «Кінь, степ і шабля – козаچه кохання...»²¹¹.

Вистава увійшла до репертуару польського театру у Львові, Кракові, Познані. Рецензенти одностайно зазначали вдалий вибір теми п'єси: «...стан козаччини під пануванням Яна Казимира, її розділення по смерті Хмельницького на два табори і видатна постать Виговського наче створені для драматичної поеми»²¹². Краківський рецензент звернув увагу на масштабність та емоційну вагу теми²¹³. Анонімний познанський критик знайшов певну типологічну подібність поміж творчістю В. Шекспіра та Л. Стаженського у царині історичних хронік, підкресливши, що драматург, «...висновуючи свої драми на тлі нашої історичної минувшини, спричинився до розвіювання упереджень і показав, що наше давнє політичне життя містить багато моментів справді драматичних, і що з хронік та історичних сюжетів, які спочивають спокійно на полицях, вибухнути може новий стрій життя і зникле минуле заясніє блиском краси»²¹⁴.

²⁰⁸ Loziński W. Kronika teatralna... S. 657.

²⁰⁹ Starzeński L. Czaple pióro. *Biblioteka Śląska. Zbiory specjalne. Biblioteka teatru Lwowskiego*. Sygn. BTLw 1035. 140 s.

²¹⁰ Ibid. S. 8.

²¹¹ Ibid. S. 24.

²¹² Spausta B. Przegląd teatralny. Czaple pióro. *Gazeta Narodowa*. 1876. 26 kwietnia. S. 1.

²¹³ A. Kł. [Antoni Adam Kłobukowski] Teatr. *Czas*. 1877. 16 grudnia. S. 1.

²¹⁴ Teatr. *Kuryer Poznański* 1878. 26 lutego. S. 4.

Однак і з приводу цієї вистави звучало багато дорікань авторів у мелодраматизмі, картинності, поверховості, зокрема, у зображенні українського світу: «У цій картині, де виступають по черзі отамани, кошові осавули, вожді татарської орди, знахар і т. д., є все, зрештою, що зовнішньо характеризує козачину... окрім духа епохи; є багато (можливо, занадто багато), поезії, бо хоча уявляємо собі люд український архіпоетичним, однак цей розлитий в драмі ліризм надто в ньому переважає, аби можна було отримати уявлення про різкі контури звичаїв цього переважно войовничого народу»²¹⁵.

Яскравим прикладом дії етнічних стереотипів слугували оцінки ролі Наума та її виконавця у прем'єрній львівській виставі: «...це правдивий, але узагальнений тип українця, в якому щирість поєднана з підозріливістю, і який у прив'язаності до свого пана і в сліпому послуху йому не знає меж. Роль ця потрапила до добрих рук. П. Замоїський створив з неї завершений тип; він зумів вдало поєднати дику зухвалість зі сліпою підлеглистю, покорою і послухом, типовими для Козака [підкреслення моє – М. Г.]»²¹⁶. Акцентували на типовості козацьких образів і краківський рецензент «Часу»²¹⁷, і познанський критик²¹⁸.

У двох інших виставах образ Богдана Хмельницького був центральним («Богдан Хмельницький» В. Дідушицького, 1873) або майже центральним («Облога Львова» К. Бжозовського, 1884). Про першу з них нам відомо вкрай мало (відбулася на бенедіфі актриси Теофілії Новаковської 7 лютого 1873 р.)²¹⁹.

Історичну драму «Облога Львова в 1654 р.» Кароль Бжозовський написав на основі подій періоду Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького²²⁰. У п'яти діях він розгорнув розлогий сюжет: від першої звістки про наближення козацьких військ і до щасливої розв'язки, коли ворожі сторони доходять згоди про викуп. Історія, побачена тут наче «зсередини» самими львів'янами, мала, без сумніву, виразний політичний відтінок.

Драматург, створюючи велелюдне монументальне історичне полотно, відобразив багатосторонню й багатоетнічну соціальну структуру міста: бургомістр Грозавер, князь Ярема Вишневецький, міські радники, офіцери, шляхтичі, бідний люд, представники різних цехів, ремісники, ченці, міщани й міщанки, селяни. Окреме місце посідали жіночі героїчні образи польських шляхтянок – данина міту кресов'янки.

Моделюючи систему персонажів та конфлікт, К. Бжозовський використав плакатні схеми, засновані, з одного боку, на біблійних мотивах (розкаяння Остаповича за зраду як навернення блудного сина, тема братовбивчих польсько-українських стосунків як мотив Каїна й Авеля тощо), з іншого – на національних стереотипах, зокрема, стереотипи «підступного, хитрого, злочинного русина/українця». Учасники міської спільноти були поділені на «своїх» і «чужих», «героїв», «лицарів» та «зрадників», «убивць», «злочинців». У цьому сенсі постать Хмельницького була цілком

²¹⁵ А. Кł. [Antoni Adam Kłobukowski] Teatr. Czas. 1877. 16 grudnia. S. 1.

²¹⁶ Spausta B. Przegląd teatralny... S. 1.

²¹⁷ А. Кł. [Antoni Adam Kłobukowski] Teatr. S. 1.

²¹⁸ Ibid.

²¹⁹ Dramat polski 1765–2005. Przedstawienia, druki, archiwalia / ed.: St. Hałabuda, J. Michalik, A. Stafiej; przy współpr. B. Maresz i A. Przybyszewskiej. Warszawa, 2014. T. 1. A–J. C. 200.

²²⁰ Brzozowski K. Oblężenie Lwowa w r. 1654. Lwów, 1894. 111 s.

сподівана й передбачувана: характер та вчинки гетьмана тут потрактовано через комплекс усіх можливих вад підступного й жадібного до влади й багатства ворога.

Вистава викликала одностайну підтримку критиків, які підкреслювали її ідеологічну та виховну цінність²²¹. Рецензенти підхоплювали й розвивали її полоноцентричний дискурс: «Сумні то були часи, коли чернь козацька під керівництвом Хмельницького, підтримана завжди охочими до грабунків татарами, вдарила з силою розбурханої стихії на виснажену внутрішніми чварами Річ Посполиту...»²²². Звучали й самокритичні пасажи, адресовані, вочевидь, не так в минуле, як до сучасників: «Здеградована шляхта, а радше натовп під орудою кількох десятків магнатів, з котрих кожний провадив політику на свій розсуд, тобто на власну руку ширив анархію, – шляхта ця вирушила супроти козацтва гучно й бундючно, в золотій зброї, рисячих і тигрячих шкурах, тягнучи за собою збиткові табори ... тим часом майже без бою утекла з-під Пилявець і Жовтих Вод, залишивши козацтву дорогу до серця Польщі»²²³. Жанр «історичних картин», як це точніше визначили рецензенти, дає змогу пов'язувати цю виставу із творчістю польських художників того часу, зокрема Яна Матейка, який 1885 р. написав одне зі своїх найвідоміших полотен на цю ж тему: «Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом».

У середині 1880-х років набуває величезної популярності творчість Генрика Сенкевича, осторонь якої не залишився і театр. Перша інсценізація роману «Вогнем і мечем» (автор інсценізації – випускник Львівського університету Бенедикт Побуг) відбулась 1885 р. – за рік після виходу книжки у світ. Прем'єри поставили одразу на трьох сценах: у Кракові й Познані (17 жовтня 1885) та Львові (21 жовтня 1885). У наступні роки вистава йшла в репертуарі театрів м. Гнєзна (1886); Жешува (1887), Гданська (1894), Познані (1894). А 23 жовтня 1913 р. «Вогнем і мечем» поставив колектив польського театру в Києві.

Молодий інсценізатор надзвичайно уважно поставився до літературного оригіналу й змонтував виставу як низку камерних сцен, пов'язаних в одне ціле любовною лінією Скшетуського-Гелени. Доречність такого способу інсценування роману, на думку одного з критиків, полягала ще й в тому, що тогочасний театр не міг відтворювати на сцені гонитви, битви, облоги, які «...вимагають захоплюючої постановки та досконалого, роками вимуштруваного хору статистів, а таким хором ані Краків, ані Львів, ані Познань – для котрих драма була укладена – не розпоряджаються»²²⁴. І хоч для іншого критика перетворення епічного роману на любовну історію було недоречним²²⁵, вже сам факт появи роману на сцені виконував свою просвітницьку, патріотичну місію.

Говорячи про причини появи й розвитку козацького дискурсу на польській сцені XIX ст., підкреслимо, що вони були викликані потребами конструювання в національній культурі великих національних історичних наративів, процесами формування колективної пам'яті, прагненням «працювати» над аналізом помилок польсько-українського минулого, необхідністю формувати образи «спільника» та

²²¹ Teatr. *Gazeta Lwowska*. 1884. 23 kwietnia. S. 4; (b.) [Władysław Bełza?] Teatr. *Gazeta Narodowa*. 1884. 23 kwietnia. S. 2.

²²² (b.) [Władysław Bełza?] Teatr. *Gazeta Narodowa*. 1884. 23 kwietnia. S. 2.

²²³ Ibid.

²²⁴ Wiadomości artystyczne, literackie i naukowe. Teatr. *Czas*. 1885. 20 października.

²²⁵ Teatr, literatura i muzyka. *Gazeta Narodowa*. 1885. 23 października. S. 3.

«ворога» – від «козака з польським серцем» до «козака-дикуна». Ці вистави належали дискурсу «театралізованого патріотизму» (Д. Ратайчакова) і виконували насамперед ідеологічно-дидактичну функцію.

Формування *селянського образу* України на польській сцені у 1840-х роках свідчило про виникнення запиту на нові сценічні типи українського світу, пов'язані як із актуальними суспільними й соціальними процесами, так і з художньо-естетичними змінами в театральній мові, зокрема поступовим переходом від романтизму до реалістичних засад.

«Селянський» наратив ґрунтувався здебільшого на українських народних переказах, легендах, піснях, компіляції мотивів, сюжетів, героїв вже наявних літературних, драматичних та сценічних творів польських та українських авторів, інсценізаціях прози. Окремі твори підсумовували особистий досвід авторів-учасників та сучасників Січневого повстання 1863 р. В певному сенсі це була спроба конструювання критичного дискурсу актуальних польсько-українських взаємин, але насправді усе залишилось в межах романтично-патерналістської парадигми з домінуванням консервативних стратегій «рустикалізації» та «антимодернізації» українського світу.

Автори таких драматичних творів здебільшого походили з території польсько-українського пограниччя (Східна Галичина, Поділля, Волинь, Київщина), що визначило їхній зв'язок з життям українського села. Виразно помітним був прихід в польську драматургію на початку 1860-х років покоління молодих драматургів, які актуалізували українську селянську тематику: М. Гожковський, Л. Стаженський, В. Лозінський, Ю. Старкель, пізніше – Л. Совінський, Л. Косьцелецький.

«Карпатські верховинці» Ю. Коженювського були синтезом шіллерівського розбійницького дискурсу та екзотично-романтичного гуцульського наративу²²⁶. Тривалу сценічну історію твору на польській сцені можемо пов'язувати з кількома чинниками: вона виявила особливе значення Гуцульщини як нової формули «польського Сходу», символічним було заміщення образом гураля постаті козака/гайдамаки, образом Гуцульщини – хронотопу Козацького Запоріжжя; особливості рецепції вистави свідчили про сприйняття польським глядачем гуцульських селян як «своїх інших» (концепт екзотики), що було також важливо у добу романтизму й пізньоромантичний період; окрім цього, п'єса посіла вагоме місце в репертуарі «театру зірок» (зокрема у творчості Г. Моджеєвської). «Карпатські верховинці» з польської перейшли на сцену українську, збагативши репертуар українського театру в Галичині.

Найбільшу після «Карпатських верховинців» популярність у глядача здобули вистави 1880-х років «Хата за селом»²²⁷ та «Українці»²²⁸ (де перша була інсценівкою відомої повісті Ю. Крашевського, друга – написана Л. Косьцелецьким за мотивами популярних українських п'єс І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького). Стратегія успіху цих творів ґрунтувалась на поєднанні помірковано гострої соціальної проблематики, привабливості музично-драматичного жанру,

²²⁶Korzeniowski J. *Dzieła*. Wydanie zupełne. Warszawa, 1872. T. VIII.

²²⁷Dramat polski 1765–2005... T. 1. A–J. S. 245.

²²⁸Українці. Sztuka ludowa w 4 aktach ze śpiewami i tańcami przez Kościeleckiego Juciana Alfonsa muzyką z tematów ruskich ułożył Stefan Kryczkowski. *Biblioteka Jagellońska. Dział rękopisów*. № 4531.

мелодраматичних прийомах, стереотипних народних образах українських селян. Ці вистави поповнили популярний репертуар, орієнтований на найширші верстви глядача, здебільшого провінційного.

Окрему групу становили менш популярні й відомі драматичні твори та вистави періоду кінця 1850 – середини 1870-х років, поява яких була викликана впливом «Карпатських верховинців», підйомом суспільних та громадських рухів напередодні Січневого повстання, рефлексіями над пережитим травматичним досвідом, розвитком «критичного реалізму» тощо. Тексти «вторинної переробки» карпатської теми («Староста велюньський» Л. Стаженського²²⁹, «Папороть» Ю. Старкеля²³⁰, «Приблуда» В. Лозинського²³¹) були позначені нижчими художніми якостями і хоч пройшли апробування львівською сценою, не набули поширення. Драматичні тексти гострого суспільно-політичного та соціального змісту з оригінальними ідейно-художніми авторськими вирішеннями («Гапка у нещасті» М. Гожковського²³², «На Україні» Л. Совінського²³³) взагалі не вийшли на сцену у XIX ст. через естетичну новизну, виразний критичний дискурс, антиросійську риторіку. Так, спроби модернізувати, вивести український селянський дискурс на польській сцені поза межі романтичного не отримали розвитку.

Образ українського селянина та села в польському театрі здебільшого конструювали за сформованими в першій половині XIX ст. схемами опису та репрезентації. Перша з них мала шіллерівсько-розбійницьку генезу («Карпатські верховинці», «Велюньський староста»), друга – пасторально-аркадійську («Гриць» А. К. Грози²³⁴, «Папороть», «Приблуда»). У більшості творів домінував аркадійський спосіб зображення селянина як героя, близького до природи, взірця моральних чеснот, працелюбного, тихого, смиренного («Приблуда», «Українці», «Гриць»). Найяскравішим виявом цього типу образу стала перша в історії польського театру головна героїня твору – українська селянка Гапка («Гапка в нещасті»). Найбільш реалістично були зображені персонажі-українці в драмі-епопеї «На Україні».

У багатьох виставах можна простежити протиставлення українського рустикального й польського урбаністичного просторів. Конструювання концептів «неукраїнського» Києва («Гапка в нещасті»), «польського» карпатського містечка Сколе («Папороть») віддзеркалювало стратегію вилучення українського простору з міста, утвердження антимодернізаційного проекту «романтизації» та «рустикалізації» українського нарративу в польському мистецькому дискурсі.

Географія поширення вказаних вистав залежала від умов функціонування польського театру в другій половині XIX ст. За винятком «Гриця» (Житомир), всі прем'єри

²²⁹Starzeński L. E. *Starosta Wieluński, czyli Obce ziarno. Dzieła dramatyczne*. Lwów, 1869. T. 1. S. 1–89.

²³⁰Starkel J. *Paproć. Starkel J. Terenia w kłopotcie. Paproć. Próby dramatyczne*. Lwów, 1868. S. 41–137.

²³¹Loziński W. *Przybłęda, obrazek dramat / lud. muz. układu S. Dunieckiego*. Lwów, 1864. 52 s.

²³²[Marian Gorzkowski] *Hapka w utrapieniu. Komedja w 3-ch częściach. Dwa sceniczne obrazy na tle życia w Ukrainie. I. Hapka w utrapieniu w 3-ch aktach. II. Za Spas w 3-ch aktach*. Rzym, 1861. S. 9–180.

²³³[Leonard Sowiński] *Na Ukrainie. Tragedia w pieciu aktach z prologiem i epilogiem*. Poznań, 1873. 179 s.

²³⁴Groza A. K. *Hryc. Dramat ukraiński w pięciu aktach: z podań ludu i z wydarzenia pod koniec ósmnastego wieku*. Wilno, 1858. 200 s.

вказаних вистав відбувались у Львові та на захід від нього: Краків, Познань, Іновроцлав, Варшава, що суттєво відрізнялось від мапи попередніх періодів. Симптоматичною вважаємо увагу до української тематики глядачів у нових індустріальних осередках Центральної Польщі (Лодзь та ін.), що може бути опосередкованим свідченням про наявність у цих містах перших еміграційних хвиль робітників-українців.

Отже, підстави популярності значної кількості проаналізованих вистав розглянуто в контексті соціокультурного феномену польсько-українського *пограниччя* (контактної зони), територія якого, зокрема, була окреслена маршрутами гастрольних труп К. Камінського, А. Змієвського, П. Рекановського, А. Ленкавського, С. Маліновського, Шитлерів, Лютомських, Шмідтгофів, а також стаціонарними сценами у Львові, Києві, Житомирі, Кам'янці. Історичним підґрунтям цієї «контактної зони» стали кількасотлітні міжкультурні польсько-українські взаємини, а також спільність політичного й культурного простору Речі Посполитої як «держави чотирьох народів», в межах якого сформувалась практика репрезентацій образів етнічного «іншого», «сусіда». Цей запит на міжнаціональну театральну комунікацію в такій формі значною мірою впливав на формування репертуару та імагологічних стратегій професійного польського театру у ХІХ ст.

Польський сценічний дискурс про Україну перебував у постійному діалозі з українською культурою. До головних прийомів належали, зокрема: використання української мови; цитування українського фольклору; створення п'єс українською мовою в записі латинською абеткою; авторські стилізації українських народних пісень; уведення пісень українських авторів; використання українських музичних інструментів; відтворення чоловічого та жіночого українського строю; добір відповідного, часто автентичного, реквізиту; створення декорацій із зображеннями духовних українських святинь, типових українських краєвидів тощо; написання драматичних творів за мотивами українських народних пісень; цитування поезій Т. Шевченка; використання сюжетних мотивів та персонажів з драматургії І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького; залучення акторів українського походження до виконання ролей українців.

Місце та значення образу України на польській сцені ХІХ ст. потрібно розглядати в кількох вимірах: як феномен зустрічі двох культур на східному рубежі християнської цивілізації; як надання голосу в театральному сенсі майже «безголосому субалтерну» (Г. Ч. Співак); як засіб «привласнення» права говорити від його імені; як складову формування засобами театру історичної пам'яті польського суспільства; утвердження стереотипних образів етнічного «іншого» – «свого» та «чужого». Така неоднорідність та амбівалентність стратегій пов'язана із зазначеною М. Яньон специфікою тогочасного польського суспільства: колонізатора й колонізованого одночасно.

Постійно повертаючи у своє коло образи України, польський театр у такий спосіб на рівні культури утримував право на просторове й часове, реальне та ментальне домінування над тими, чиї іміджі творив. Водночас він сприяв спробам налагодження міжнаціонального діалогу за складних суспільно-історичних обставин, відповідаючи на запити не лише польського, а й українського глядача.

Враховуючи моделювальний та репрезентативний характер театральної діяльності, варто говорити про два взаємопов'язані явища окресленого періоду:

романтично-захоплене віднайдення/відкриття України і водночас цілком прагматичне конструювання її ворожих образів, пов'язане з процесами національного й політичного самоствердження польського суспільства.

ЗНАЧЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ УГОДИ 1890–1894 РОКІВ*

*Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля,
Ще нам, браття баденчуки, усміхнется доля,
Оклеведем всіх кацапів, набрешем не в міру,
Подорвем ми над Дунаєм ко ним всяку віру,
Честь і совість ми положим за наші мандати
І покажем, як умієм народ заступати.
Граф Станіслав увірял нас, ми єму вірим,
Що дорогу аж по Київ разом с ним смірим,
Отоб'єм ми у кацапов Україну славу
І привернем на Дніпрі ми Січ і волю давну.*

Так виспівували львівські москвофіли на Різдво 1891 р. у зв'язку з проголошенням 25 листопада 1890 р. у Галицькому сеймі польсько-української угоди²³⁵.

Так звана «нова ера» має детективний сюжет. Не менш дивовижні її оцінки пізнішого часу. Вже близько 1900 р. галичани перейняли естафету від москвофілів виставляти її організаторів у карикатурному світлі. Навіть М. Грушевський, який переїхав до Львова на створену внаслідок цієї угоди кафедру історії України і розгорнув у Львові бурхливу пропаганду ідей українського націоналізму коштом «нової ери», неодноразово використовував її карикатурний образ у своїх полемічних статтях (термін «нова ера» теж набув карикатурного відтінку з подачі москвофілів²³⁶). Ще 1997 р. львівський белетрист Роман Горак опублікував у «Літературній Україні» текст, у якому кваліфікував угоду 1890–1894 рр. «як одну з найганебніших сторінок нашої історії, політику запроданства і зради інтересів українського народу заради кількох приватних вигод для себе»²³⁷. Такий погляд загалом відображає ставлення до угоди 1890–1894 рр. й носіїв польського націоналізму. Ян Поплавський назвав політику братів Бадені стосовно українців «легковажною, справді шляхетською політикою, в якій широка фантазія йшла в парі з буденністю, навіть тривіальністю засобів і способів діяльності» і закликав вживати в українській політиці замість тактики Люблінської унії аргументи завойовника Львова Казимира III Великого²³⁸. А Мар'ян Роско-Богданович у спогадах стверджував, що до 1890 р. «ані про Україну,

* Praca powstała w ramach Stypendium im. Konstytucji 3 Maja Fundacji Wolność i Demokracja w roku 2021. Stypendium Naukowe jest realizowane w ramach projektu «Spotkania Klubu Galicyjskiego. Jaremcze 2021» wspieranego ze środków Kancelarii Prezesa Rady Ministrów w ramach konkursu Polonia i Polacy za Granicą 2021.

²³⁵ Страхопуд. 1890. № 23–24.

²³⁶ Номери москвофільського сатиричного часопису «Страхопуд» 22 і спарений 23–24 за 1890 р. повністю заповнені жартами на тему «нової ери».

²³⁷ Горак Р. Неміфотворний Франко. *Літературна Україна*. 1997. № 31.

²³⁸ Popławski J. Sprawa ruska. *Pisma polityczne*. Kraków; Warszawa, 1910. T. 2. S. 307.

ані про українців ані говорили, ані чули» і що «українська партія» постала завдяки зусиллям гурту «крутковідзув» на чолі з графом Станіславом Бадені²³⁹.

Довготривалі польсько-українські угодні контакти, що завершилися проголошенням угоди на форумі Галицького сейму в 1890 р., започатковано 1874 р. під час археологічного з'їзду в Києві. Саме тоді духовний провідник київської «Старої Громади» Володимир Антонович зблизився з гуртом варшавських істориків, насамперед випускником університету св. Володимира Олександром Яблоновським. Кардинально ситуація змінилася після 1 березня ст. стилю 1881 р., коли російські народники убили імператора Олександра II. Водночас загинули останні надії на скасування Емського указу 1876 р. Напередодні В. Антонович побував у Західній Європі, відвідав також Італію та Галичину. Елементи побутової культури й фольклору італійців змушували його проводити паралелі з Україною, а П'ємонту – з Галичиною. Імовірно, саме тоді виникло поняття «український П'ємонт». Після загибелі царя-реформатора з метою реалізації цієї ідеї В. Антонович налагодив контакти з Валеріяном Калінкою – польським істориком-клерикалом, керівником осередку монахів-змартвихвстанців й інтернату для української молоді у Львові – і знайшов у нього повне співчуття та підтримку. Водночас інтенсифіковано контакти з львівськими народовцями й польськими лібералами з метою знешкодження москвофільства. Елементів конструктивності ці змагання набули в 1888 р., коли ними зацікавився міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Густав Кальнокі. Врешті, після втручання енергійного намісника Галичини графа Казимира Бадені 25 листопада 1890 р., в Галицькому сеймі була проголошена угода «Руського клубу» (верхівки українського істеблїшменту) з польською консервативною більшістю. «Угода Бадені–Романчук, – каже сучасний польський дослідник, – насправді означала визнання польською стороною ваги української групи в Галичині. Визнання не означало рівності й партнерства, але згоду доти панівної сили – себто поляків – на трактування української сторони як рівнозначного суб'єкта, з яким можна домовлятися»²⁴⁰.

Співпраця народовців з польським політичним проводом припинилася 1894 р., коли голова «Руського клубу» Юліян Романчук інспірував перехід переважної частини народовців в опозицію, а остаточно – у 1901 р. О. Барвінський, який і після 1894 р. продовжував орієнтуватися на співпрацю з поляками, на знак протесту проти відкинення вимог «Руського клубу» «Польським колом» склав свій сеймовий мандат разом з майже усіма його членами²⁴¹.

Донедавна вважали, що «нова ера» не сприяла українському національному рухові, в найкращому разі визнавали лише певну користь її наслідків: прибуття до Львова на новостворену кафедру історії Східної Європи М. Грушевського,

²³⁹Rosco-Bogdanowicz M. Wspomnienia. Kraków, 1959. T. 1. S. 197.

²⁴⁰Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. Kraków, 1997. S. 67.

²⁴¹Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000; Чорновол І. Між археологією та політикою. Володимир Антонович і польське суспільство. *Нариси з історії Галичини*. Львів, 2017. С. 36–126; Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1914. Львів, 2018. Скорочений виклад концепції політики «нової ери» див.: Чорновол І. Політичні концепції київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «нової ери». *Сучасність*. 2000. № 12. С. 145–154.

відкриття ще однієї гімназії, заснування товариства «Дністер»²⁴². Крім автора цих рядків, детально розглядав наслідки польсько-української угоди 1890–1894 рр. лише сучасний польський дослідник Дарій Мацяк²⁴³. Сама проблема в історіографії досі затуманена полемічними текстами, написаними значно пізніше. Найкраще дослідженим результатом угоди 1890–1894 рр. є відкриття кафедри історії України у львівському університеті. Натомість інші її наслідки залишаються маловідомими.

Завдання цього нарису – комплексно розглянути всі здобутки партії народо-вців під час тривання угової акції 1890–1894 рр. і їхнє значення для розвитку українського національного руху.

Кафедра історії України у Львівському університеті

Задум, близький до ідеї створення у Львівському університеті кафедри історії України, виник ще 1862 р. Того року був звільнений з посади професора Санкт-Петербурзького університету Микола Костомаров і галицькі народовці замислилися, чи не можна було б його запросити до Львівського університету²⁴⁴. Однак молода громада народо-вців не мала тоді належного впливу серед австрійських політиків, достатнього для впровадження цієї ідеї в життя.

У листопаді 1880 р. 76 студентів Львівського університету звернулися до академічного сенату з петицією про заснування кафедри історії Русі, а сенат переадресував її на філософський факультет. Філософський факультет поставився до пропозиції загалом прихильно, але зауважив, що водночас з кафедрою історії України має бути відкрита й кафедра історії Польщі; крім того, бракує фахівця, здатного очолити кафедру історії Русі. Тому в липні 1881 р. студенти отримали відмову²⁴⁵.

Не знати, як виплинула петиція руських студентів на справу заснування кафедри польської історії, але кафедра історії Польщі була відкрита в лютому 1883 р. на реалізацію жовтневої 1881 р. ухвали Галицького сейму.

Проблема створення у Львові кафедри історії України знову стала актуальною в другій половині 1880-х років. Вже під час конфіденційної зустрічі О. Барвінський з князем Адамом Сапігою в Криниці 1886 р. обговорювали й це питання і вже тоді князь А. Сапіга надавав їй великого значення – не лише академічного, а й політичного. Очевидно, сам факт відкриття у Львові кафедри української історії свідчив би про визнання офіційним Віднем окремішності українського народу – на протигагу політиці переслідування українства в Росії. Крім того, покликання на неї В. Антоновича сприяло б утвердженню української ідеї в Галичині. Тому кафедра історії України у Львові стояла на чільному місці вимог наддніпрянців у їхніх контактах з урядом та поляками і була серед пропозицій, поданих народо-вцями на розгляд намісника Галичини восени 1890 р.

Справа не йшла гладко. Прихильникам кафедри української історії довелося поборювати певні стереотипи та застереження у Відні і щодо особи В. Антоновича,

²⁴² Див. напр.: Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990. С. 290; Крип'якевич І. Володимир Антонович і «нова ера». *Діло*. 1929. Ч. 27.

²⁴³ Див.: Maciak D. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895. Warszawa, 2006. (Biblioteka Europae Orientalis; т. 26).

²⁴⁴ Барвінський О. Спомини з мого життя. Нью-Йорк; Київ, 2009. Т. 2, ч. 3–4. С. 115.

²⁴⁵ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника). Ф. 11. Спр. 2000. Арк. 55.

і щодо українського національного руху загалом. Так, міністр освіти уряду графа Е. Таффе барон Павло Гавч не вважав українців окремою нацією. Можна здогадуватися, що він розумів корисність українського націоналізму для Австро-Угорської імперії і хотів того чи ні, був змушений його підтримувати, однак окремішність українського народу, на його думку, була дуже проблематичною. Що стосується кафедри історії України, то в цьому питанні його думка була такою: «Історія українського народу не є галуззю окремої науки» (ist noch keine konkrete Wissenschaft)²⁴⁶.

Але голос міністра освіти, безумовно, не був вирішальним – австрійський прем'єр-міністр граф Едуард Таффе прислухався не до нього, а до намісника Галичини графа Казимира Бадені та міністра закордонних справ графа Густава Кальнокого.

Значно серйознішою перепоною на шляху призначення В. Антоновича була його конфесійність. В очах австрійських та галицьких політиків православ'я асоціювалося з російською імперською ідеєю. Крім того, поляки знали, що в молодому віці В. Антонович свідомо змінив своє католицьке віросповідання на православне – цей факт також свідчив не на його користь²⁴⁷. Однак і цю перепону вдалося подолати завдяки спільним зусиллям насамперед О. Барвінського, К. Бадені та М. Бобжинського, віцепрезидента Крайової шкільної ради.

Врешті, 6 вересня 1892 р., урядова «Газета Львовська» та «Діло» принесли звістку про те, що цісар санкціонував відкриття кафедри історії Східної Європи в Львівському університеті з українською мовою викладів²⁴⁸. Дослівно вона називалася так: «друга кафедра світової історії з особливим прийняттям до уваги історії Східної Європи» (zweite Lehrkanzel der Weltgeschichte mit besonderer Berücksichtigung der Geschichte Osteuropas). Відсутність у ній терміна «Україна» австрійські урядники пояснювали тим, що його вживання може загострити стосунки з Росією²⁴⁹. Та все ж вирішальним у формулюванні назви кафедри був голос польських політиків. Як писав міністр освіти у звіті 22 березня 1892 р.: «На основі фахової оцінки трудно, отже, зокрема в останньому часі, задовільнити бажання українських послів у справі відкриття у Львівському університеті катедри історії українського народу, оскільки виключення українського населення Польщі з історії Польщі в даних обставинах не має наукової підстави і могло б викликати шкідливий для краю і для монархії конфлікт між польським і українським населенням»²⁵⁰.

Утім, здавалося, справу полагодили. І раптом В. Антонович відмовився. Як стверджував О. Барвінський, до цього його спонукали особисті проблеми²⁵¹. Цієї думки традиційно дотримувалася українська історіографія. Винятком був Олександр Лотоцький, який зауважив, що В. Антонович відмовився не тільки через

²⁴⁶ Грушевський М. Автобіографія. Київ, 1926. С. 8.

²⁴⁷ Барвінський О. Зі «Споминів мого життя». Справа покликання проф. Володимира Антоновича на кафедру історії України-Руси на Львівському університеті. *Стара Україна*, 1924. № 9–10. С. 138.

²⁴⁸ *Gazeta Lwowska*. 1892. Nr 203; *Діло*. 1892. № 191.

²⁴⁹ Барвінський О. Заснування катедри історії України в Львівському університеті. *Записки НТШ*. Львів, 1925. Т. 151–153. С. 7.

²⁵⁰ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету. *Український історик*. 1986. № 3–4. С. 82–83.

²⁵¹ Барвінський О. Заснування катедри історії України... С. 8–9.

похилий вік, «а й тому головне, що по своїй вдачі не надавався він на те, щоб угрузнути у складні тоді галицькі обставини так, як се пасувало бойовій натурі Грушевського»²⁵². Факти свідчать, що така думка ближча до істини.

Володимир Антонович дуже боляче реагував на невдачі політики «нової ери» – політики, заінагурованої насамперед ним і О. Кониським. Особливо ж він був вражений тим, що галицькі радикали, в яких він вбачав своїх найближчих союзників в політиці «українізації» Галичини, їй опонували.

Безумовно, прикре враження на В. Антоновича справили також інтриги щодо обсадження нової кафедри. Річ у тому, що професор Ісидор Шараневич протестував на цю посаду Володимира Мільковича, свого зятя-москвофіла. Висували також кандидатуру Олександра Чоловського, невдовзі – видатного польського історика²⁵³ (на цій посаді його дуже хотів бачити, наприклад, М. Павлик!²⁵⁴). Розглядали й кандидатури голови Наукового товариства імені Т. Шевченка Юліяна Целевича (помер 1892 р.)²⁵⁵, учня В. Антоновича Дмитра Багалія, професора Ягеллонського університету Анатолія Левицького²⁵⁶. Номінація Грушевського відбулася 11 квітня 1894 р.²⁵⁷.

У той час М. Грушевський перебував під впливом В. Антоновича та О. Кониського і частково був посвячений у їхню галицьку політику. Поза всякими сумнівами, всі троє були тоді одностайними. В Галичині М. Грушевський мав виконати місію не так наукову, як політичну. Можна впевнено сказати, що з завданням він впорався чудово, спритно пропагуючи ідею України-Русі та віртуозно поєднуючи науку з політикою. Однак зі своїми одностайними та вчителями М. Грушевський невдовзі розійшовся: угодової політики О. Барвінського він не сприйняв, симпатизуючи опозиції²⁵⁸.

Оцінюючи покликання на новозасновану кафедру історії України М. Грушевського як здобуток «нової ери», можна погодитися з О. Лотоцьким, що «коли б “нова ера” обмежилася лише цим досягненням, то наслідки діяльності М. Грушевського в Галичині вже самі по собі цілком виправдовують ту політичну акцію, що її творцями були Антонович, Кониський, Барвінський»²⁵⁹.

²⁵² Лотоцький О. Сторінки з минулого. Варшава, 1932. Ч. I. С. 181. (Праці Українського наукового інституту; т. VI).

²⁵³ Інтриги в справі обсади кафедри руської історії в університеті львівським. *Діло*. 1893. Ч. 191.

²⁵⁴ «Тепер подався й поляк др. Чоловський. Це було би найліпше, бо Чол[овський] дуже спосібний чоловік, актовик, молодий і зовсім не шовініст, ані польський, ані тим більше руський. При наших обставинах це остатнє значить багато. Подумайте, кілька шовінізму вніс би в справу такий Барвінський і т. п. А так чоловік буде робити діло і запрягати до нього людей». Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом / зладив М. Павлик; видав Л. Когут. Чернівці: З друкарні т-ва «Руська Рада», 1911. Т. VII (1892–1893). С. 201.

²⁵⁵ Катедра руської історії на університеті Львівським. *Діло*. 1893. Ч. 187–188.

²⁵⁶ Винар Л. Австрійські урядові документи... С. 83.

²⁵⁷ Грушевський М. Як мене спроводжували до Львова. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4. С. 232; Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів, 2014. С. 271–281.

²⁵⁸ Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський. *Український історик*. 1984. Ч. 1–4. С. 48–63.

²⁵⁹ Лотоцький О. Сторінки з минулого...

Запровадження в галицьких школах українського фонетичного правопису та підтвердження державного статусу української мови

Інший важливий здобуток «нової ери» для партії народовців – запровадження в галицькому шкільництві фонетичного правопису української мови. На перший погляд, ця зовсім не політична проблема зіграла надзвичайно велику роль у націотворчому процесі в Галичині. Принцип фонетичного правопису полягає в тому, що мовне звучання повністю передається літерами на письмі. Він виник у Наддніпрянській Україні. Схильність наддніпрянців до фонетики була не випадковою – фонетичний правопис не потребував літер «ять» і «яр», а «Ъ» заміняв на «і». У такий спосіб українці прагнули продемонструвати окремішність своєї мови від російської і гнівалися на галичан, які користувались етимологічним правописом. Причому проблема мовного нормування в Галичині вирішена не була: москвофіли писали «язичієм» – сумішню церковнослов'янщини з народною мовою, яку кожний з них більшою чи меншою мірою старався зблизити з «книжним русским языком»; народовці старалися писати народною мовою, але їхня мова також часто залежала від уподобань та словникового запасу особи, яка її вживала. Не було й єдиного погляду на місце руської чи української мови (кожний розумів співвідношення цих двох термінів по-своєму) в сім'ї слов'янських мов. Якось Т. Окуневський переконував М. Драгоманова, що з усіх галицьких москвофілів лише Володимир Дудикевич твердо вважає себе «русским»²⁶⁰. Більшість москвофілів симпатизувала ідеї, яку Богдан Дідицький сформулював так: «один книжнеруский язык в письме, а с двома природженными выговорами в устной беседе». Цей принцип він називав правом галичан на «галицко-руское tertium» (щодо росіян та українців)²⁶¹. Прихильники такої ідеї були й серед народовців.

Правописні непорозуміння стали однією з основних причин незгод між наддніпрянцями й галичанами. Особливо ж налягав на народовців О. Кониський, вимагаючи від них не тільки відмови від етимології, а й прийняття за словникову основу зразків наддніпрянської літератури. Проте наштовхнувся на опір: народовці не збиралися переходити на фонетику, натомість прагнули виробити власний варіант літературної мови. О. Кониський свого часу був надзвичайно вражений їхніми поглядами, про що не раз писав О. Барвінському. Ось що читаємо в одному з листів О. Кониського: «Далі я запевнився, що нема що й гадати про прямування до Укр[аїни] руського ідеалу. Повстав “галицький” ідеал, люде ще ховаються з ним, соромлячи щиро признатись, але ж шила в мішку не сховаеш, нехтування усього, що йде з України – прямий доказ»²⁶². Хоча він не назвав імен прихильників цих поглядів, але серед його чернеток вдалося знайти такий запис: «Белей і Коцовський. Галичина повинна виробити свій язык, чистячи українські простізи. К... і “Черв. Русь”. Беручи російські слова, треба вговорювати їх нашою фонетикою і виробити тим свій галицький язык»²⁶³. Зазначимо, що фонетикою в Галичині користувалися лише прихильники М. Драгоманова, «Діло» друкувалося етимологічним правописом аж до 1902 р.

²⁶⁰Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським. Львів, 1905. С. 232.

²⁶¹Дедицький Б. Своежитъевые записки. Часть II: Взгляд на школьное образование Галицкой Руси в XIX ст. Львов, 1908. С. 65, 94.

²⁶²ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 1440. Арк. 27.

²⁶³Там само. Спр. 4282. Арк. 25. Про дискусії щодо проблеми нормування української мови між О. Кониським і І. Белеєм див.: Возняк М. Ів. Белей і Ол. Кониський. До зв'язків Галичини з Наддніпрянщиною в 80 рр. XIX ст. Львів, 1928. С. 40–42.

А ось що читаємо про правописні дискусії 80-х років у мемуарах О. Барвінського. Згадуючи про негативну оцінку мови своєї «Руської історичної бібліотеки» (переклади з російської уміщуваних у ній праць виконували наддніпрянці) Володимиром Коцовським і Омеляном Калитовським, О. Барвінський писав: «Тодішня галицько-руська інтелігенція, незаперечно під впливом русофільських часописей, не могла визволитися від упередження до “українщини”, а скоро одинокі літературно-наукове письмо “Зоря”, видаване товариством ім. Шевченка, виступило з такими докорами супроти “Руськ[ої] істор[ичної] бібліотеки”, то се очевидно не причинилось до прихильного для неї настрою серед нашої суспільности»²⁶⁴.

З тих самих причин, що й наддніпрянці, симпатизували фонетиці поляки. Вже спроби намісника Галичини графа Агенора Голуховського в 1850-х роках нав'язати русинам латинську абетку можна розглядати як підкоп під етимологічний правопис та ту правописну єдність, яку мали галичани з росіянами. Врешті, саме так вважали москвофіли²⁶⁵.

Проблему впровадження українського фонетичного правопису в австрійське шкільництво вперше підняв професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький. 1886 р. він запропонував Міністерству освіти проект зміни етимологічного правопису української мови на фонетичний. Як згадував він пізніше, «я вповні був свідомий того, що починається дуже важне діло, конечно потрібне для консолідації українського народу як нації»²⁶⁶. В основу проекту був покладений правопис українсько-німецького словника Євгена Желехівського та зразки української літератури. Співавтором проекту став німець Федір Гартнер.

Ф. Гартнер отримав посаду професора університету в Чернівцях 1885 р. Поле його наукової спеціалізації була порівняльна романська філологія. Однак цей муж науки мав глибокі знання ледь не з кожної наявної тоді наукової галузі. Як філолога, Буковина приваблювала його своєю лінгвістичною різноманітністю, і він заходився вивчати угорську та вірменську мови. А особливий інтерес викликала в нього українська мова, яка не була науково унормована. По-українському його вчив С. Смаль-Стоцький, вони потоваришували і відтоді співпрацювали впродовж десятиліть.

Степан Смаль-Стоцький просив підтримати свій проект патріарха австрійських славістів Ватрослава Ягіча, однак той висловився «проти», та ще й натякнув, що С. Смаль-Стоцький «вислуговується». Очевидно, малися на увазі поляки – В. Ягіч знав про причетність до попередньої спроби реформи українського правопису графа А. Голуховського. Все ж міністерство дало вказівку шкільним радам Буковини й Галичини опитати фахівців щодо проекту Смаль-Стоцького – Гартнера.

²⁶⁴ Барвінський О. Спомини з мого життя. Київ, 2004. Т. 1, ч. 1–2. С. 373. В. Коцовський в ч. 4 «Зорі» за 1886 р. висловив побажання на адресу видавців «Руської історичної бібліотеки», «щоби переклади і перебірки, если виходять з галицьких рук, були більше галицькі, так щодо мови, як і щодо оброблення, щоби каждая в «Іст. Бібл.» міщена праця перейшла через галицькі руки, щоби тісніше нав'язувала до нашого галицького розвою думок, галицького знання і життя». О. Калитовський в «Зорі» 1887 р. написав, що «Перевод не підходить під смак галицької публіки». Там само. С. 331–332.

²⁶⁵ Чорновол І. Латинка в українському правописі: ретроспектива й перспектива. *Нариси з історії Галичини*. Львів, 2017. С. 173–178.

²⁶⁶ Смаль-Стоцький С. Федір Гартнер (посмертний спомин). *Записки НТШ*. Львів, 1925. Т. 135–136. С. 241; Листування українських славістів з Францем Міклошичем. Київ, 1993. С. 348–358; Неудавшаяся проба. *Галичанин*. 1893. Ч. 116.

Вирішальну роль для рішення міністра П. Гавча зіграв той факт, що співавтором проекту був німець. Однак проведене опитування виявилось невдалим для реформи правопису: в Галичині «за» висловилися лише О. Барвінський та Омелян Партицький, у Буковині – ніхто, крім її авторів²⁶⁷.

У 1888 р. Товариство імені Шевченка, «Просвіта» та Руське педагогічне товариство створили в цій справі комісію, яка рекомендувала Міністерству освіти і шкільній крайовій раді завести в галицькі школи та учительські семінарії фонетичний правопис²⁶⁸.

Справа зрушилася з місця лише 1890 р., коли нею зайнявся давній київський «хлопоман», член Галицької крайової управи Антоній Хамец, який лобював ідею правописної реформи української мови на рівні профільних міністерств. Врешті Міністерство освіти рекомендувало намісникові Галичини провести у вересні повторне опитування про перехід на фонетичний правопис у шкільництві²⁶⁹.

Майже відразу після проголошення польсько-української угоди, 9 січня 1891 р., Галицька крайова управа постановила перевести діловодство на фонетичний правопис. Зазначимо, що з п'яти її членів «проти» голосував лише народовець Дем'ян Савчак – єдиний русин, який входив до його складу²⁷⁰.

Віцепрезидент Крайової шкільної ради М. Бобжинський 3 січня того ж року скликав комісію в справі реформи українського правопису, зібравши виключно прихильників реформи. Тож неважко було здогадатися, яким буде рішення²⁷¹. Згодом, у жовтні, крайова управа звернула увагу уряду графа Е. Таффе на те, що «урядові письма і друки руські виготовляються у Відні в мові для населення руського в краю незрозумілій» і рекомендувала впровадити фонетичний правопис²⁷². Ще 1890 р. Руське педагогічне товариство звернулося до Міністерства освіти з проханням впровадити фонетичний правопис в шкільництво²⁷³, а 25 грудня 1891 р. це зробило Товариство імені Шевченка²⁷⁴.

Як і у випадку з кафедрою української історії, міністр освіти поставився до ідеї реформи правопису негативно, вважаючи її питанням не дидактики, а політики²⁷⁵. Цьому сприяло також те, що В. Ягіч, основний імперський експерт у слов'янських справах, вважав фонетичний правопис антинауковою ідеєю.

Спільні зусилля угодовців робили своє, і 14 січня 1892 р. Крайова шкільна рада отримала вказівку розглянути справу правописної реформи, а 26 січня

²⁶⁷ Смаль-Стоцький С. Федір Гартнер. С. 239–248. В. Ягіч, світової слави вчений, ставився до ідеї національної окремішності українців негативно. Свою думку він аргументував улюбленою тезою панславистів про те, що оскільки слов'янство надто подрібнене, не варто його дробити ще більше. Хоча такий аргумент не перешкодив йому вважати bosнійську окремою слов'янською мовою. Зрештою, В. Ягіч був хорватом. Див.: Возняк М. До становища проф. Ягіча до української справи. *Новий час*. 1935. № 135, 137–138, 140–141.

²⁶⁸ Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 236–237.

²⁶⁹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 3855. Арк. 9–10, 21–22.

²⁷⁰ Многоважна проява в справі рівноправності русинів. *Правда*. 1891. Січень. С. 52–54.

²⁷¹ Официальное правописание. *Червоная Русь*. 1891. № 4.

²⁷² Діло. 1891. Ч. 221.

²⁷³ Діяльність руських товариств і інститутів. *Правда*. 1892. Березень. С. 172.

²⁷⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1184. Арк. 2–3.

²⁷⁵ Міністр Гавч а наша етимологическая правопись. *Галицкая Русь*. 1892. № 146.

М. Бобжинський наказав опитати викладацький склад гімназій та учительських семінарій²⁷⁶. Цього разу наслідки опитування вселяли оптимізм: «за» – 63 особи, «проти» – 21²⁷⁷. Врешті, наприкінці травня знову зібралася комісія Крайової шкільної ради, яка ухвалила запровадити фонетичний правопис. Варто зауважити, що з москвофілом Онуфрієм Лепким та наближеним до митрополита отцем Олексієм Торонським, професором Академічної гімназії, які голосували «проти», в окремих питаннях солідаризувався народовець Анатоль Вахнянин (сказав, що «ми ідемо задалеко»²⁷⁸).

Реакція на рішення комісії була вибухоподібною: москвофіли розуміли, що воно спрямоване насамперед проти них. Організувавши антифонетичну пропагандистську кампанію, вони вкотре продемонстрували свій вплив на селянство; крім протестів москвофільських політичних і освітніх організацій, у Відень та Львів пішли протести від галицьких сільських громад. Нині вони зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові й охоплюють 6 томів та 863 аркуші; до того ж на одному документі зазвичай уміщувалося декілька десятків підписів. Щобільше, всі вони були однотипними копіями зразка, які розповсюджували активісти «Русской Ради» та «Общества им. Качковского»²⁷⁹. Розмах кампанії серйозно занепокоїв намісника, який наказав повітовим старостам вдатися до контрзаходів²⁸⁰. Не підтримали реформи правопису також єпископат Греко-Католицької Церкви на чолі з митрополитом²⁸¹.

Така гучна агітація не могла бути не поміченою урядом. Але реформа зайшла вже задалеко, і механізму, що міг повернути справу назад, не існувало. 25 листопада 1892 р. Міністерство освіти затвердило ухвалу Крайової шкільної ради²⁸². Наступного, 1893 р., Крайова шкільна рада схвалила підручник «Руська граматика» авторства С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера.

На Буковині С. Смаль-Стоцький знайшов собі впливового союзника в особі президента крайової адміністрації графа Паче. Завдяки його втручанням Омелян Попович, шкільний інспектор Серетського повіту, отримав вказівку в порядку експерименту впровадити фонетичний правопис у школах свого повіту. Експеримент визнали за вдалий, про що граф Паче поінформував міністра освіти. Його результат вплинув на рішення П. Гавча погодитися на повторне опитування викладачів галицьких шкіл у справі реформи²⁸³. Влітку 1892 р. на Буковині відбулися учительські конференції, 4 з яких ухвалили фонетичний проєкт букваря О. Поповича, 2 висловилися проти нього, а 4 утрималися. Шкільна рада Буковини схвалила цей буквар 1 вересня 1892 р. шістьма голосами проти п'яти. Вирішальним був голос нового крайового президента барона Кравса, який радше за все виконував вказівку Відня.

²⁷⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1184. Арк. 4.

²⁷⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1184. Арк. 11–13.

²⁷⁸ Там само. Арк. 114–130; Урядове справоздане із засідання анкети комісії для реформи руської правописі. *Діло*. 1892. Ч. 111; Управильнення руської правописі. *Народна часопись*. 1892. Ч. 111.

²⁷⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1178–1183.

²⁸⁰ Характеристическое явление. *Галичанин*. 1893. № 25.

²⁸¹ Єпископские ординариаты а фонетика. *Галицкая Русь*. 1892. № 88; В деле фонетики. *Галицкая Русь*. 1892. № 289.

²⁸² В деле фонетики. *Галичанин*. 1893. № 8.

²⁸³ Смаль-Стоцький С. Федір Гартнер. С. 243.

Цікаво, що перша спроба затвердити цей буквар, яка відбулась 24 серпня, була невдала – «за» проголосувало двоє!²⁸⁴ Наступного року спеціальним міністерським розпорядженням в буковинських школах була запроваджена «Руська граматика» Гартнера – Стоцького²⁸⁵. «І так рік 1893-тій, – писав С. Смаль-Стоцький, – пам'ятний у нас об'єднанням всієї України на культурній ниві, видимим знаком якого по завзятій боротьбі стала фонетична правопись»²⁸⁶.

Якщо вірити О. Барвінському, російський уряд протестував проти офіційного визнання фонетичного правопису в Австрії по дипломатичних каналах²⁸⁷. Однак схоже, що він видавав бажане за дійсне.

Під час «нової ери» були також підтверджені державні права української мови. Проблема полягала в тому, що органи влади були зобов'язані відповідати на подання українською мовою по-українському, однак цієї практики дотримувалися не завжди. Руські газети традиційно рясніли скаргами на таку поведінку австрійських урядників, а депутати неодноразово подавали інтерпеляції. Переважно скарги стосувалися державного апарату повітового рівня. У зв'язку з цим намісник граф К. Бадені видав 14 березня 1892 р. обіжник, який нагадав про чинне законодавство щодо вживання української мови в австрійському діловодстві²⁸⁸. Щоправда, цей обіжник мало вплинув на поведінку урядників, особливо повітових староств, які й далі нехтували її правами²⁸⁹.

З усіх наслідків «нової ери» велике занепокоєння польського істеблішменту викликала одна, здавалося б, зовсім незначна поступка на користь русинів. У липні 1891 р. міністр справедливості видав розпорядження, що підтверджувало право селян робити записи в ґрунтові книги по-українському. Очевидно, до цього записи вели польською мовою. Бурхливу реакцію поляків на таку незначну поступку можна легко пояснити. Польські політики не протестували проти вагомих наслідків «нової ери», таких як відкриття нових українських гімназій чи кафедр в університеті, щобільше, сприяли їм лише тому, що ті були новоствореними. Очевидно, що наміри, скажімо, перетворити в українську якусь вже наявну польську гімназію чи кафедру, як і ця ініціатива Міністерства справедливості, не знайшли б серед них жодної підтримки. Польські політики були готові сприяти народовцям до певної міри, однак ділитися «*stanem posiadania*» в Галичині вони зовсім не збиралися. Ситуація була настільки серйозна, що до Львова в серпні з метою заспокоїти польських політиків приїхав міністр справедливості граф Шенборн²⁹⁰. Справа ускладнювалася ще й тим, що він порушив домовленість «Польського кола» з графом Е. Таффе не втручатися в галицькі справи без попередніх консультацій. Конфлікт все ж вдалося залагодити: сам

²⁸⁴ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 2149. Арк. 10–13.

²⁸⁵Правопись фонетична. *Народна часопись*. 1893. Ч. 177.

²⁸⁶Смаль-Стоцький С. Федір Гартнер. С. 244.

²⁸⁷Там само. С. 241.

²⁸⁸ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 1. Спр. 5298. Арк. 9.

²⁸⁹Там само. Арк. 1–138.

²⁹⁰Розпорядження міністерства справедливості о руських вписах до книг ґрунтових. *Діло*. 1891. Ч. 152; По чім боці правда? *Діло*. Ч. 155; Дальший шум межі поляками з причини міністерського рескрипту о руських вписах до книг ґрунтових. *Діло*. Ч. 157; Troisty język urzędowy. *Gazeta Narodowa*. 1891. Nr 162.

факт, що австрійський міністр приїхав у Львів перепрошувати поляків, був певною компенсацією за заповідяну «шкоду».

Під час «нової ери» на державних установах почали з'являтися поряд з вивісками по-польському та по-німецькому також написи по-українському.

Офіційним визнанням прав української мови треба вважати також вихід у світ наприкінці 1890 р. друкованого українською органом намісництва «Народна часопись», яку видавали на додаток до «Газети Львовської». Її поява викликала незадоволення і серед руських, і серед польських політиків. Подоляцька «Газета народово» писала з цього приводу: «Урядовою мовою в Галичині є польська мова і жодна урядова газета не повинна виходити іншою мовою»²⁹¹. Натомість русини вбачали в «Народній часописі» конкурента своїм щоденникам «Діло» та «Червоная Русь». До того ж редактор нового видання Лука Бобрович повів справу так, що за місяць поставив під сумнів майбутнє всієї угодової акції. Л. Бобрович був греко-католицьким священником, утікачем від релігійних переслідувань з Холмщини. Починаючи від 1880 р., він працював в інтернаті отців змартвихвстанців для української молоді, проте, очевидно, не відзначився особливими педагогічними здібностями, оскільки В. Калінка через два роки усунув його з інтернату²⁹². Як і всі холмщакі, серед галицьких русинів він мав репутацію доброго католика, але поганого патріота. Намагаючись, з одного боку, перетворити газету в клерикальну, він, з іншого, численними антиукраїнськими публікаціями викликав бурю протестів народовців. Тому К. Бадені був змушений звільнити Л. Бобровича. На пропозицію народовців новим редактором став Кирило Кахникевич, член редакції «Діла», однодумець О. Барвінського²⁹³.

Новий редактор зумів перетворити «Народну часопись» у зразкову газету консервативного спрямування. Варто, однак, зазначити, що народовці не вважали появу «Народної часописі» за позитивний наслідок політики «нової ери».

Наукове товариство імені Шевченка

Проект українського наукового товариства в Галичині виник у другій половині 1860-х років під час розмов О. Кониського з колишнім членом Кирило-Мефодіївського товариства Дмитром Пильчиковим²⁹⁴. У 1873 р. ця ідея частково була реалізована: того року у Львові засновано Товариство імені Шевченка. Проте йому не вдалося розвинути значної діяльності.

Олександр Кониський не відмовився від своєї ідеї і в 1880-х роках. На його думку, наукове товариство у Львові сприяло б не лише розвитку власне української науки, а й становленню постійних контактів галичан з наддніпрянцями. У лютому випуску «Правди» за 1889 р. читаємо про потребу зміни Товариства ім. Шевченка в наукове на зразок сербського «Дружства» або «Товариства Приятелів Наук»

²⁹¹ Urzędowy organ ruski Narodna Czasopis. *Gazeta Narodowa*. 1891. Nr 14.

²⁹² Mrówczyński J. Ks. Walerian Kalinka. *Życie i działalność*. Poznań; Warszawa; Lublin, 1973. С. 567; Himka J. *Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*. Montreal; London, 1999. P. 126–127.

²⁹³ Бобрович показує роги. *Червоная Русь*. 1891. № 7; Наследник кс. Бобровича. *Червоная Русь*. 1891. № 52. Формально редактором «Народної часописі» був Адам Креховецький, редактор «Газети Львівської».

²⁹⁴ Грушевський М. Пам'яті Олександра Кониського. *Записки НТШ*. Львів, 1901. Т. 39. С. 2.

у Кракові, щоб воно стало основою майбутньої академії наук. Товариство мало б бути поділене на чотири секції: філологічно-філософську, природничу, етнографічну та правничу. Автором цієї статті був О. Кониський²⁹⁵. Ідея реалізувалася через три роки: 13 березня 1892 р. відбулися загальні збори Товариства ім. Шевченка, які схвалили новий статут та перетворили його в наукову організацію²⁹⁶. Авторами статуту були В. Антонович, О. Кониський та О. Барвінський²⁹⁷.

Михайло Возняк звернув увагу на опублікований 1928 р. в «Листуванні І. Франка і М. Драгоманова» лист І. Франка від 8 червня 1891 р., в якому йдеться: коли НТШ видасть 2–3 томи записок, цісар визнає за ним статус академії наук та надасть субсидію 30 тис. гульденів. Цю звістку привіз у Наддніпрянщину В. Антонович, який на початку 1891 р. побував у Галичині та Відні. Очевидно, наддніпрянці захопилися цією ідеєю: українська академія наук в Австро-Угорщині мала б, без сумніву, резонанс у світі набагато більший, ніж кафедра української історії. Щобільше, у разі створення останньої термін «український» можна було б обійти, у разі ж національної академії наук без нього обійтися було неможливо – без такої назви її існування втрачало сенс. Крім того, видання НТШ своїх записок свідчило б про інтелектуальну спроможність української мови, в чому сумнівався міністр освіти барон П. Гавч та чимало високопоставлених австрійських урядників. З цього погляду цікавим був зміст перших двох томів «Записок НТШ», які вийшли відповідно у листопаді 1892 р. та червні 1893 р. З десяти їхніх авторів всього двоє були галичанами (О. Барвінський та Олександр Колесса). О. Кониський, який фактично був їхнім головним редактором, свідомо не допускав до них галичан. Він побоювався, що враженню, яке збірники НТШ повинні були справити у Відні, може зашкодити схильність останніх до російської термінології. У зв'язку з цим він був дуже незадоволений статтею О. Колесси, у якій автор вжив чимало «московизмів», таких як «если», «еще» і т. п.

Статус академії наук НТШ так і не отримало. Можна здогадуватися, що, як і з кафедрою історії України, уряд остерігався ускладнення міжнародних стосунків, на що йти не бажав. Зате НТШ отримало інші, цілком матеріальні вигоди, на основі яких змогло розвинути інтенсивну діяльність²⁹⁸.

Ще в травні 1890 р. О. Барвінський подав до відома А. Хамця меморіал, у якому пропонував передати державне замовлення на друк шкільних підручників Товариству ім. Т. Шевченка. Доти їх друкував Ставропігійський інститут – установа москвофілів. Унаслідок здійснення цього задуму Товариство ім. Т. Шевченка отримало б значні кошти. А. Хамец підтримав цю пропозицію, так само граф К. Бадені ще влітку 1890 р. повідомив Міністерство освіти про свою прихильність. А. Хамец запевняв А. Тележинського, що барон Гавч віддасть перевагу саме Товариству

²⁹⁵Возняк М. Ол. Кониський і перші томи «Записок» (з додатком його листів до Митр. Дикарева). *Записки НТШ*. Львів, 1929. Т. 150. С. 339.

²⁹⁶Загальні збори членів львівського товариства імені Шевченка. *Діло*. 1892. Ч. 50.

²⁹⁷Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928). *Записки НТШ*. Т. 150. С. XI.

²⁹⁸Возняк М. Ол. Кониський і перші томи «Записок»... С. 340–347. Слідом за І. Франком М. Возняк свідчить, що таку звістку привіз до Києва О. Барвінський. Однак ні 1890, ані 1891 р. О. Барвінський до Києва не приїздив.

ім. Т. Шевченка, незважаючи на неприхильність урядника А. Їречка, який відповідав за цю справу²⁹⁹.

Замовлення на підручники отримало вже зреформоване Наукове товариство імені Шевченка 1893 р. і цим забезпечило собі, за свідченням О. Барвінського, річний дохід у розмірі 20 000 гульденів³⁰⁰. У 1894 р. воно отримало першу дотацію від Міністерства освіти на суму 3 000 гульденів³⁰¹ (за іншими даними вона не сягала більше 2 000 крон (1 000 гульденів)³⁰². НТШ отримувало ще кошти від Галицького сейму³⁰³. Саме ця фінансова допомога дала йому можливість розвинути інтенсивну діяльність та здобути престиж у наукових колах Європи. Зазначимо, що один з найбезкомпромісніших критиків «нової ери» М. Павлик схильний був розглядати діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка як єдиний її вагомий здобуток³⁰⁴. Нічого дивного: М. Павлик отримав сталу платню бібліотекаря товариства.

Концесії в галузі середньої освіти

До 1892 р. в Галичині існувала лише одна українська Академічна гімназія у Львові та паралельні класи в перемиській гімназії. У жовтні 1888 р. сейм ухвалив відкрити гімназію в Бучачі – без зазначення мови викладу³⁰⁵. Це дало підставу народовцям вбачати в ній майбутню українську гімназію. Напередодні проголошення угоди цим питанням займався А. Хамец. У січні 1890 р. він писав А. Тележинському про розмову з кимось із вищих урядників Міністерства освіти щодо запровадження в бучацькій гімназії української мови. В результаті серед бучацьких та чортківських урядників постала опозиція цій ідеї (як альтернативу розглядали також Чортків)³⁰⁶. Проте переговори про викуп державою приміщень давньої гімназії в отців василіян тривали не один рік і закінчилися нічим. Врешті уряд ліквідував василіянську гімназію 1893 р. і заснував нову³⁰⁷.

Пропозицію відкриття ще однієї української гімназії обговорювали також на перемовинах народовців з намісником восени 1890 р. У травні 1891 р. Ю. Романчук запропонував парламентській бюджетній комісії проєкт резолюцій про відкриття в учительській семінарії чотирирічної школи вправ (замість однорічної) та підготовчого класу з українською мовою викладу в гімназії в Перемишлі, української гімназії в Бучачі та української учительської семінарії. Ініціатива Ю. Романчука стривожила поляків: їх непокоїло те, що галицькі проблеми можуть вирішувати центральні органи влади в обхід автономних. З цієї okazji зібралось «Польське

²⁹⁹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 3855. Арк. 21.

³⁰⁰ Барвінський О. Споми́ни з мого життя. Т. 2. С. 240–241; ЦДІАЛ України. Ф. 178. Спр. 1227.

³⁰¹ Інститут літератури імені Т. Шевченка (далі – ІЛ). Ф. 135. Спр. 11. С. 391.

³⁰² Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка: з нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923). Львів, 1923. С. 6.

³⁰³ ІЛ. Ф. 135. Спр. 11. С. 391.

³⁰⁴ Павлик М. Михайло Драгоманів, «високий рівень» українства та «нова ера». Львів, 1906. С. 17.

³⁰⁵ Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji szóstego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1892 od 3 marca do 9 kwietnia 1892. S. 63.

³⁰⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 3855. Арк. 5–6.

³⁰⁷ Бучацька_цісарсько-королівська_гімназія. URL: <https://ternopedia.te.ua/index.php> (дата звернення: 07.02.2020).

коло», яке ухвалило підтримати пропозицію Ю. Романчука про відкриття школи вправ при перемиській семінарії (з модифікацією чотирирічної школи вправ на дворічну), а також решту, якщо в них не буде вказана мова викладу, визначення якої є виключною компетенцією сейму³⁰⁸. Польські політики запевняли народоців, що всі їхні пропозиції будуть задоволені автономними органами влади, і вимагали, аби Ю. Романчук їх відкликав³⁰⁹. Ю. Романчук погодився.

Сейм зібрався лише 3 березня 1892 р. 7 березня на його порядку денному постав внесок руських послів про нову гімназію; крім Бучача та Чорткова, на місце її розташування пропонували також Коломию. Згідно з регламентом, внесок адресували шкільній комісії. Після «дуже оживлених дебатів» шкільна комісія вирішила його схвалити, а нову гімназію розмістити в Коломиї³¹⁰. Зокрема, 30 березня сейм ухвалив рішення про відкриття української гімназії в Коломиї – без дискусії³¹¹. Проте сеймова ухвала повну легітимність могла отримати лише після затвердження цісарем та появи спеціальної рубрики в бюджеті, що було компетенцією парламенту. Бажаючи прискорити справу, у травні О. Барвінський та К. Мандичевський відвідали графа Е. Таффе, барона П. Гавча та секційного шефа Міністерства освіти Едуарда Рітнера. Усі стверджували, що відкрити гімназію восени 1892 р. неможливо через брак коштів. О. Барвінський відповів, що приміщення для гімназії є, тож видатки будуть меншими. Тоді барон П. Гавч запевнив його, що справу старатиметься полагодити якнайшвидше, і власне очікує приїзду графа К. Бадені, «котрий дуже прихильно займається справами руськими»³¹². Справу, однак, до 1 вересня не полагодили; вона зрушилася з місця лише після демаршу народоців у намісника графа К. Бадені³¹³. 4 вересня 1892 р. сеймову резолюцію санкціонував імператор. У такій ситуації міг бути відкритий лише перший клас. У спішному порядку оголошено прийом документів, який продовжувався до 15 вересня³¹⁴.

Виявилось, що український клас коломиїці проігнорували: подали документи, за М. Бобжинським, лише 4, за «Ділом» – 12 і 13 осіб (вся гімназія налічувала 560 учнів, з них 205 русинів). Крайова шкільна рада послала в Коломию свого члена Івана Левицького. Лише після його втручання кількість учнів новоствореного українського класу досягла 40 осіб³¹⁵. Причиною такого ганебного провалу були москвофільські впливи та спритна пропаганда, яку провадив у Коломиї москвофіл Володимир Дудикевич³¹⁶.

Врешті питання гімназії в Коломиї підняв у сеймі москвофіл М. Антоневиц, який звинуватив адміністрацію краю в створенні перешкод під час організації гімназії та в самоуправстві (навчання мало відбуватися фонетичним правописом, який ще не був затверджений Міністерством освіти)³¹⁷. У відповідь М. Бобжинський

³⁰⁸ Z Koła Polskiego (komunikat). *Czas*. 1891. Nr 116.

³⁰⁹ Stenograficzne sprawozdania ... z roku 1892 od 3 marca do 9 kwietnia. S. 63–64.

³¹⁰ Руська гімназія в Коломиї. *Народна часопись*. 1892. Ч. 57.

³¹¹ Stenograficzne sprawozdania ... z roku 1892 od 3 marca do 9 kwietnia. S. 491–492.

³¹² Діло. 1892. Ч. 103.

³¹³ Руська депутація у п. намісника. *Діло*. 1892. Ч. 190.

³¹⁴ *Gazeta Lwowska*. 1892. Nr 205.

³¹⁵ З Коломиї. Ще дещо про руську клясу гімназіяльну. *Діло*. 1892. Ч. 216, 222.

³¹⁶ ЛІННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 2077. Арк. 3–4.

³¹⁷ Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesji szóstego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1892 od 9 do 28 września 1892. S. 82–86.

детально розповів про справу відкриття цієї гімназії, зокрема про ту шалену агітацію, яку розгорнули проти неї москвофіли³¹⁸, і примусив своїх критиків замовкнути. Урочисте відкриття українського паралельного класу коломийської гімназії відбулося 21 вересня 1892 р.³¹⁹

Пильну увагу народовці звертали також на проблему утраквізації учительських семінарій. Варто згадати, що першим конкретним здобутком «нової ери» був рескрипт Міністерства освіти від 4 березня 1891 р. про розширення утраквізму в учительських чоловічих семінаріях та поступову утраквізацію жіночих учительських семінарій Східної Галичини³²⁰.

У січні 1892 р. граф К. Бадені домігся згоди міністра освіти на завершення утраквізації чоловічих учительських семінарій у Станіславові і Тернополі та жіночої у Львові і відкриття в Самборі семінарії «з руським характером»³²¹ (це означало, що її директором мав би стати народовець). 27 березня міністр освіти видав рескрипт, що підтвердив січневі повідомлення «Діла»³²². Проте директором семінарії призначили Йосифа Керекярта, який не належав до партії народовців, тому народовці його не сприйняли³²³. Перспектива призначення на посаду директора цієї гімназії саме Й. Керекярта була однією з причин вересневого демаршу народовців у намісника. У зв'язку з цим вони відмовилися вважати семінарію в Самборі за «концесію»³²⁴.

Відкриття в Галичині другої української гімназії та утраквізація учительських семінарій, без сумніву, відіграли значну роль в українському національному відродженні. Саме ці установи продукували в майбутньому основну частину носіїв української національної ідентичності.

Страхове товариство «Дністер» і спортивне товариство «Сокіл»

Як стверджує О. Барвінський, ініціатива створити у Львові руське страхове товариство з'явилася ще в 60-ті роки. Однак збори засновників такого товариства відбулися лише 1890 р. Граф К. Бадені спочатку поставився негативно до цієї ідеї, про що повідомив Міністерство внутрішніх справ наприкінці листопада. В результаті його статут (це був другий статут, перший забракували раніше) не затвердили. Намісник міркував, що недавно створене польське страхове товариство у Кракові може отримати конкурента. У 1891 р. О. Барвінському вдалося переконати Станіслава Бадені у важливості цього товариства для народовців, а згодом, у жовтні, намісник граф Казимир Бадені заявив Міністерству внутрішніх справ, що проти нього немає жодних застережень³²⁵. 7 грудня 1891 р. статут «Дністра» затвердило Міністерство внутрішніх справ, а 29 грудня того ж року відбулися перші збори його засновників³²⁶.

³¹⁸ Stenograficzne sprawozdania... S. 106–113.

³¹⁹ Отворення руської паралельної класи при гімназії в Коломиї. *Діло*. 1892. Ч. 204.

³²⁰ Народна часопись. 1891. Ч. 56.

³²¹ Письмо з Відня. *Діло*. 1892. Ч. 4.

³²² Розпорядження міністерства просвіти в справі нових шкіл народних руських. *Діло*. 1892. Ч. 86.

³²³ Gazeta Lwowska. 1892. Nr 224.

³²⁴ Діло. 1892. Ч. 210.

³²⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 243–244.

³²⁶ Товариство взаїмних обезпечень від огню під назвою «Дністер». *Діло*. 1891. Ч. 283.

Так, народівці отримали дозвіл на створення національної страхової компанії, якій у недалекому майбутньому довелося стати одним із найповажніших підприємницьких інститутів у Галичині.

Схожою була ситуація зі спортом. Ще 1886 р. Василь Нагірний підняв питання про відсепакування українських спортсменів від галицького, по суті, польського, «Сокола», створеного 1867 р. Завдяки сприятливій політичній ситуації ентузіасти розпочали організаційні заходи 1892 р., 29 липня того ж року міністерство затвердило статут українського «Сокола», а його установчий з'їзд відбувся 11 лютого 1894 р. І хоча до 1900 р. активність товариства обмежувалася столичним містом Львів, напередодні Першої світової війни «Сокіл» перетворився в одну з наймасовіших громадських організацій Галичини³²⁷.

Народівці в органах влади

Одна з елітарних сфер австрійського суспільства XIX ст., куди не допускали русинів, – система вищих органів державної влади. Так, лише в 1873 р. їм вдалося здобути досить численне представництво в парламенті – тоді обрали 15 депутатів. Такий результат став можливим унаслідок чергового австро-польського напруження, в умовах якого Відень знову вдався до випробуваної «руської» зброї. Але незабаром ситуація змінилась, і 1879 р., після наступних виборів, у парламенті знайшлося лише троє руських послів³²⁸. У 1885 р. за підтримки польського виборчого комітету та урядових структур було обрано п'ятьох руських депутатів, четверо з них виявилися непридатними до парламентської діяльності³²⁹.

Не кращою була ситуація і в сфері виконавчих органів влади. Найбільше русинів (п'ятеро) працювали в Найвищому судовому трибуналі. Один з них, Василь Ковальський, якийсь час навіть очолював його сенат³³⁰. У міністерстві освіти існувала посада референта руських шкільних справ. На початку 80-х років її обіймав Едуард Харкевич, що згодом став директором Академічної гімназії. Потім цю посаду отримав професор брідської гімназії Володимир Баньковський, який взагалі не розмовляв по-українському. Був, між іншим, одружений з донькою Яна Добжанського, відомого польського журналіста³³¹. У міністерстві внутрішніх справ розпочинав свою кар'єру Володимир Децикевич. В реєстратурі цього міністерства дрібну посаду ад'юнкта займав Ісидор Мазуркевич. Двоє москвофілів працювали також у царській канцелярії: міністерський радник Савицький і Іван Головацький, редактор урядового часопису «Общий законов державных и правительства Вестник для Цесарства Австрии»³³². Варто додати, що всі ці особи були людьми або невизначеної ідентичності, або москвофілами.

³²⁷ Див.: Maciak D. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895. Warszawa, 2006. S. 247; Сокіл-батько. Альманах. 1895–1995 / ред. І. Гургула. Львів, 1996.

³²⁸ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. Львів, 1926. С. 135, 174.

³²⁹ Див.: Дедицкий Б. Як и кого выбирала Галицкая Русь до думы державной дня 2 червня 1885 г. Львов, 1885.

³³⁰ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1914. Львів, 2018. С. 289–290.

³³¹ Барвінський О. Споми́ни з мого життя. Т. 2. С. 371–372.

³³² Там само. С. 402–403.

Ще гіршою виявилась ситуація в крайовій адміністрації Галичини. У сеймі русини становили меншість завжди, а з вищих посад диспонували лише посадою члена крайової управи, яку їм віддавали, починаючи з 1885 р.³³³. Ситуація змінилася тільки після проголошення польсько-української угоди. Внаслідок виборів 1891 р. до парламенту ввійшло семеро руських послів: О. Барвінський, Ю. Романчук, К. Телішевський, адвокат Адольф Підляшецький, отець Йосип Брилинський, маршал Надвірнянського повіту отець К. Мандичевський і К. Охримович, бургомістр Дрогобича³³⁴. Щоправда, й тут не обійшлося без непорозумінь, оскільки кандидатури А. Підляшецького, Й. Брилинського, К. Мандичевського та К. Охримовича народовцям нав'язали польські політики. Крім того, останні троє симпатизували москвофілам, хоча й заявили про підтримку політики «нової ери», а Й. Брилинський родичався з Богданом Дідицьким³³⁵. Полякам були вигідні такі депутати, оскільки з їхнього боку можна було не очікувати надмірної енергійності. Щоправда, на початку 1894 р. Й. Брилинський відійшов у кращі світи і його заступив А. Вахнянин³³⁶ – з того часу найближчий і найдібніший співробітник О. Барвінського.

Використовуючи сприятливу політичну ситуацію, «Руський клуб» домігся чимало, маючи пряме відношення майже до всіх здобутків «нової ери» та інформуючи про галицькі справи колег по парламенту, урядові сфери та віденську пресу. Продуктивна робота руського парламентського клубу стала реальністю завдяки активності насамперед його голови Ю. Романчука та О. Барвінського, які зуміли втягнути до праці навіть його політично інертну частину.

У 1891 р. поляки відступили русинам одне місце в «делегаціях» – міжпарламентському комітеті австрійської та угорської частин монархії. Щоправда, до праці в ньому був покликаний інертний К. Мандичевський³³⁷. Але 1893 р. його таки замінив О. Барвінський³³⁸. Того ж року О. Барвінського призначили членом Галицької шкільної ради³³⁹.

З труднощами проникнення народовців до органів влади пов'язана проблема так званих «заточників». «Заточниками» називали тих русинів-службовців, які діставали призначення на службу в етнічно чужу їм Західну Галичину. У такий спосіб намісництво звичайно розправлялося з урядниками, що надто часто афішували свою етнічну окремішність від поляків або намагалися працювати на політичному полі. Скільки «заточників» повернулося до Сх. Галичини, встановити не вдалося. Ю. Романчук якось наводив дані про 300 «заточників», з яких бажали повернутися 35. Схоже на те, що повернулося всього декілька осіб³⁴⁰. Найбільше значення мало повернення Опанаса Заячківського, який отримав високу посаду у львівській дирекції скарбу та був ініціатором появи обіжника про те, що її підрозділи не розглядатимуть документів зі словами, «невластивими руській мові» (малося

³³³ Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1914. С. 221.

³³⁴ По виборах. *Народна часопись*. 1891. Ч. 50.

³³⁵ Дедицький Б. Своежитъевые записки. Ч. I. С. 61.

³³⁶ Діло. 1893. Ч. 272.

³³⁷ Перегляд політичний. *Народна часопись*. 1891. Ч. 150.

³³⁸ Табор польський против Русі. *Діло*. 1893. Ч. 252.

³³⁹ Невеликий «здобуток». *Галичанин*. 1893. Ч. 204.

³⁴⁰ В два роки (Слівце для розваги). *Діло*. 1892. Ч. 220; Руслан, 1908. Ч. 180–181.

на увазі «язичіє»³⁴¹. Серед тих, хто повернувся, був також податковий інспектор Карло Бандрівський, знаний передовсім як приятель І. Франка³⁴².

У 1893 р. О. Барвінський намагався звільнити від москвофільських впливів віденський урядовий вісник державних законів, домогтися його передачі в руки народовців та ввести до складу цісарської канцелярії свою довірену особу. Справа ця, однак, завершилася успіхом лише в 1897 р.³⁴³.

Церковна політика

Традиційно велику увагу польські політики надавали Греко-Католицькій Церкві, вбачаючи у ній фортечний вал супроти експансії російського православ'я. Справа була надзвичайно складна: серед духовенства прихильників партії народовців майже не було, лише москвофіли. Щобільше, москвофілам відверто симпатизував станіславівський єпископ Юліян Куїловський³⁴⁴, а всі три греко-католицькі капітули тримали в своїх руках їхні однодумці. Не задовольняв польського істеблішменту і протегований ними митрополит С. Сембратович, який не мав авторитету серед духовенства і з цієї причини не міг контролювати ситуацію. Приблизно в ті ж 1880-ті роки з'являється думка посадити на митрополичий престол когось із нащадків спольщених руських родів. Цікаві спогади з цього приводу залишив Мар'ян Роско-Богданович. Саму ідею він приписував графові Станіславові Бадені. Вона сподобалася польським політикам Галичини, була узгоджена з Римом та Віднем і незабаром князеві А. Сапізі запропонували віддати свого сина Адама до василіянського монастиря. Однак Адам-молодший відмовився, не бажаючи пов'язувати своє життя з Церквою. Щоправда, доля розпорядилася інакше: у майбутньому він став єпископом краківським і навіть носив кардинальську мантию. Після цього звернулися до графа Яна Шептицького: його син Роман пропозицію прийняв охоче³⁴⁵.

Папа Лев XIII 1888 р. підніс потребу Греко-Католицького Патріархату. Як стверджує біограф Романа-Андрія Шептицького Іван Рудович, того ж року він змушений був від неї відмовитися через опозицію угорського примаса³⁴⁶.

Починаючи з 1886 р., Р. Шептицький подорожував: відвідав Рим (де зустрівся з керівником Конгрегації пропаганди віри кардиналом Мечиславом Ледуховським і папою), Київ (де познайомився з В. Антоновичем), Москву (там спілкувався з Володимиром Соловйовим, ідеологом російського католицизму) та Варшаву. В 1888 р. став монахом василіянського монастиря в Добромилі, а в 1890 р. – ігуменом василіянського монастиря у Львові³⁴⁷.

Немає підстав вважати початок кар'єри А. Шептицького за прямий наслідок «нової ери», але, без сумніву, вона безпосередньо дотична до тієї ж політики Відня,

³⁴¹ Учителі руського языка. *Діло*. 1893. Ч. 146–147; Последствия партийной узкоглядности. *Галичанин*. 1893. Ч. 168.

³⁴² Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 242–243.

³⁴³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 1551. Арк. 1–51; Спр. 1552. Арк. 1–4.

³⁴⁴ Матковський С. Три синодальні архієреї. Спомини з життя і діяльності преосвященного о. Ю. Куїловського, д-ра Юліяна Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича. Львів, 1932. С. 26.

³⁴⁵ Rosco-Bogdanowicz M. Wspomnienia. Kraków, 1959. Т. I. S. 198.

³⁴⁶ Рудович І. Вступлення митр. Андрія Шептицького на митр. Престол. *Богословія*. Львів, 1926. Т. IV, кн. 1–2. С. 220–221.

³⁴⁷ Сліпий Й. Про молодечий вік нашого митрополита. *Богословія*. Львів, 1926. Т. IV, кн. 1–2. С. 19–21, 24.

наслідком якої була польсько-українська угода в Галичині. Треба, однак, зауважити, що жодний з тодішніх народовців не пов'язував з А. Шептицьким надій на зміцнення авторитету Греко-Католицької Церкви³⁴⁸.

Скориставшись сприятливою політичною ситуацією, в 1890–1894 рр. народовці просунули в капітули декількох своїх однодумців. Так, у львівську капітулу проникли Іван Чапельський та Федір Пюрко³⁴⁹, а секретарем митрополита С. Сембратовича став Євген Гузар³⁵⁰. Проте, незважаючи на ці декілька призначень, гегемонію москвофілів у церковній ерархії під час «нової ери» зламати не вдалося.

Інший шлях, за допомогою якого Відень, Рим та поляки намагалися зменшити православні впливи на Греко-Католицьку Церкву, полягав у церковних реформах, що наблизили б її обряд до латинського. У 1888 р. Лев XIII рекомендував галицьким владикам скликати синод. Виконуючи вказівку папи, митрополит заходився навколо його організації. Граф К. Бадені вирішив взяти справу під свій контроль; у Римі йому сприяв кардинал М. Ледуховський. Крім розв'язання актуальних внутрішніх церковних проблем (останній синод відбувся ще 1720 р.), він мав також покласти початок реформам. Насамперед планували низку заходів, що сприяли б поступовому впровадженню целібату (безшлюбності) духовенства³⁵¹.

Заходи, які, на думку польських політиків, сприяли б зближенню Церков, греко-католики розцінювали як замах на самобутність своєї Церкви, тому наразилися на протест не лише москвофілів, а й народовців. Синод, що відбувся протягом 24 вересня – 8 жовтня 1891 р., не раз стояв перед перспективою розколу через целібат. Його відстоював лише митрополит з купкою найближчих прихильників та кардинал Августин Чяска, папський емісар. А більшість на чолі з єпископами була «проти». Тому С. Сембратович та А. Чяска мусили поступитися³⁵². Все ж під тиском кардинала М. Ледуховського митрополит самовільно змінив деякі його постанови, передусім стосовно целібату. Ці зміни були незначні, але дали привід для повернення до цієї справи в майбутньому. Учасники синоду 1897 р. звернули увагу митрополита на те, що опубліковані документи синоду відрізняються від його дійсних ухвал, однак запізно – їх вже затвердив папа Лев XIII³⁵³.

Цісар 13 липня 1893 р. підписав указ про розв'язання греко-католицьких семінарій у Відні та Львові та заснування трьох нових семінарій у Львові, Перемишлі й Станіславові. Урядова «Народна часопись» міркувала про це так: віддаленість віденської та великі розміри львівської семінарії завадили встановити «добрий надзор» за їхніми вихованцями, унаслідок чого духовні заклади перетворилися в

³⁴⁸ Himka J. Sheptyckyj and the Ukrainian National Movement before 1914. *Morality and Reality. The Life and Times of Andrej Sheptyckyj*. Edmonton, 1989. P. 29–46.

³⁴⁹ Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 243.

³⁵⁰ Там само. С. 373–374.

³⁵¹ Стефанович О., Чубатий Г. Висвітлення до історії Львівських синодів з років 1891 і 1897. Львів, 1924. С. 2–9.

³⁵² Там само. С. 9–30.

³⁵³ Там само. С. 30–31. Целібат у русинів?! (Ревеляції з львівського синоду р. 1891). *Діло*, 1911. Ч. 219; Чинності і рішення руського провінціального собора во Львові в році 1891. Львів, 1896.

«видовище спорів і непорозумінь»³⁵⁴. Очевидно, ламаючи систему освіти греко-католицьких священників, уряд розраховував, що вибиває ґрунт з-під ніг москвофілів.

Думку про розв'язання віденської семінарії подав у 1890 р. Олексій Бачинський, її колишній ректор. Проект апробувало Міністерство освіти й віросповідань. Але новий ректор Теофіл Сембратович зумів зупинити справу завдяки товариським стосункам з папським нунцієм у Відні. Тоді ініціатива належала римській Конгрегації пропаганди віри на чолі з кардиналом М. Ледуховським та С. Сембратовичу. М. Ледуховський взагалі пропонував перенести віденську семінарію до Інсбрука або Градця (Граца). «Діло» було невдоволене реформою, однак народовці розуміли її вигоди, тому утрималися від різкої критики³⁵⁵.

Зазначимо, що політику щодо Греко-Католицької Церкви поляки з народовцями не узгоджували.

Нереалізовані задуми та втрачені можливості

Завдяки «новій ері» українці домоглися від австро-польського істеблішменту також згоди на деякі інші концесії, однак ці задуми з різних причин так і не були впроваджені в життя.

Великі надії покладали на заснування на львівському університеті нових українських кафедр, передовсім медичних. «Як покликання проф. Антоновича мало побіч наукового значіння також далекосягле значіння політичне для витворення прихильного на Великій Україні настрою для Австрії, – читаємо в мемуарах О. Барвінського, – так ще більше значіння з того погляду мав лікарський виділ, на котрий на случай оснований українських кафедр мала би громадно впливатися молодіж з Придніпрянської України, замість виїздити до Швейцарії або Німеччини»³⁵⁶. Керуючись такими міркуваннями, восени 1891 р. справу українських медичних кафедр у Львові О. Барвінський представив міністру закордонних справ Австро-Угорщини. Граф Г. Кальнокі визнав слушність його слів і пообіцяв підтримку³⁵⁷. Відразу ж після цієї розмови О. Барвінський відвідав Прагу, де запропонував двом відомим українським вченим-натуралістам Іванові Горбачевському та Іванові Пулюєві очолити кафедри у Львові. Проте пропозиція О. Барвінського не викликала в них ентузіазму³⁵⁸.

У січні 1893 р. питання українських медичних кафедр підіймав в парламентській бюджетній комісії Ю. Романчук, покликаючись на поданий незадовго перед цим міністрові освіти меморіал «Народної Ради». П. Гавч тоді відповів, що його міністерство вивчатиме вказані проблеми, але зараз чекатиме, що скаже про них «компетентна сторона в Галичині»³⁵⁹. Невідомо, що відповіла на це «компетентна сторона», однак у відкритому наступного року медичному факультеті українських кафедр не було.

³⁵⁴ Реформа руських семінарій духовних. *Народна часопись*, 1893. Ч. 153; Розв'язання греко-католицьких семінарій духовних. *Діло*. 1893. Ч. 152.

³⁵⁵ *Діло*. 1893. Ч. 153; В справі скасування віденської руської семінарії духовної. *Діло*. 1893. Ч. 191.

³⁵⁶ Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 625.

³⁵⁷ Там само. Т. 2. С. 408–409.

³⁵⁸ Там само. С. 501–509.

³⁵⁹ *Діло*. 1893. Ч. 6, 8.

Відтак народовці більше не підіймали цієї проблеми, схоже на те, що І. Горбачевський та інші кандидати на українські кафедри просто відмовилися переїхати до Львова.

Значну увагу приділяли угодовці також відкриттю у Львові українських юридичних кафедр. Утворення чотирьох таких кафедр цісар заповів ще 1862 р. Однак згідно з цим розпорядженням функціонувала лише одна кафедра на чолі з Олександром Огоновським. О. Огоновський помер 1891 р., у зв'язку з чим стала вакантною і ця посада. Здавалося, що його місце займе сараєвський русин Михайло Зобків, який у 1892 р. отримав спеціальну стипендію для набуття необхідних для цього знань³⁶⁰.

Водночас з М. Зобківим про цю кафедру клопотав також К. Левицький, проте колегія професорів правничого факультету забракувала його габілітаційну розвідку. Тоді за справу взявся О. Барвінський, який 1892 р. зумів прихилити до його кандидатури намісника Галичини і секційного шефа міністерства освіти Е. Рітнера. Через якийсь час граф К. Бадені повідомив О. Барвінського, що справа полагоджена і К. Левицький може представитися керівництву правничого факультету. Проте, з'явившись в університеті, К. Левицький повів себе нетактовно, заявивши, що коли б факультет «протривився його габілітації, то правительство само покличе його на доцентуру». Ці слова справили вельми прикре враження і професура доклала усіх зусиль, щоб призначення не відбулося³⁶¹. Даремно старався також про кафедру у Львові М. Зобків у 1895 р.: вчена рада юридичного факультету поставила під сумнів його кваліфікацію. У листах до О. Барвінського М. Зобків звинувачував у цьому поляків, однак водночас стверджував, що граф К. Бадені і М. Бобжинський дуже наполягали на його кандидатурі³⁶².

У 1894 р. помер Омелян Огоновський – стала вакантною кафедра української літератури. О. Барвінський вирішив спробувати лобювати на посаду її керівника киянина Миколу Дашкевича. Порозумівшись з О. Кониським, О. Барвінський звернувся в цій справі до графа К. Бадені. «Дуже радо, якщо маєте там доброго кандидата», – погодився намісник. М. Бобжинський також підтримав думку О. Барвінського. М. Дашкевич погодився, але згодом, як свідчить М. Возняк, у нього «виринули сумніви, що зробити з двома синами, які вчилися у вищих класах у Києві російською мовою, і наукова система тут була інша», тому відмовився. Тоді справою зацікавилася чернігівська «громада». В порозумінні з нею О. Барвінський розпочав просувати кандидатуру згодом знаменитого сходознавця, а тоді – наукового співробітника Лазаревського інституту східних мов у Москві Агатангела Кримського. Чернігівці вимагали, щоб, як і в ситуації з М. Грушевським, А. Кримський отримав кафедру без габілітації, але на це не погодилося намісництво³⁶³. Відтак збільшити кількість професорів-наддніпрянців у Львові не вдалося.

Крім перспективи збільшення числа українських кафедр у львівському університеті, в народовців існувала також реальна перспектива перехопити «Народний Дім» – найбагатшу недержавну освітню інституцію Галичини. Проблема

³⁶⁰ Вісті з колонії руської в Сараєво. *Діло*. 1892. Ч. 213. Бесіда посла Барвінського, виголошена в палаті послів під час спеціальної дебати над бюджетом міністерства просвіти. *Народна часотись*. 1893. № 143.

³⁶¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 518.

³⁶² ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 1255. Арк. 1–75.

³⁶³ Возняк М. Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті. *Іван Франко. Статті і матеріали*. Львів, 1948. Зб. І. С. 60.

полягала в тому, що у 1880-х роках він остаточно перейшов в руки москвофілів. Народовці протестували, але безрезультатно. Тоді дотепний адвокат Василь Дідошак запропонував Львівському магістратові скористатися юридичними неточностями в документах на власність майна «Народного Дому» і відібрати його в москвофілів. Для цього потрібно було довести, що заряд товариства не представляє «русинів міста Львова», яким Франц-Йосиф I заповів руїни колишнього університету (на його місці й був збудований «Народний Дім»). У такому разі його майном заволодів би магістрат, який би передав його народовцям³⁶⁴.

До ідеї В. Дідошака актив народовців поставився негативно: не хотіли залучати у внутрішні руські справи сторонні сили. Завдяки депутатові Львівської міської ради Омелянові Огоновському, який заявив, що справа «Народного Дому» стосується лише русинів, міська рада так і не розглянула цього питання³⁶⁵.

Проблема знову стала актуальною в 1890 р. Особливе обурення москвофілів викликало повідомлення, зроблене в 1891 р. К. Телішевським, про те, що хтось із народовців ще перед 25 листопада 1890 р. контактував з поляками про впровадження фонетичного правопису, передання накладу шкільних підручників Товариству ім. Шевченка та відібрання в москвофілів «Народного Дому» (ймовірно, мав на увазі О. Барвінського)³⁶⁶.

З формального погляду справа «Народного Дому» була надзвичайно заплутана і переходила з однієї державної інстанції в іншу. Її частково вирішили лише на початку Першої світової війни, коли москвофільські товариства були оголошені поза законом. Все ж народовцям не вдалося перейняти «Народний Дім» навіть у міжвоєнний період³⁶⁷.

Якось керівник президійного відділу намісництва Густав Маутнер запитав О. Барвінського, чи поручиться він за Д. Савчака, С. Федака, І. Чапельського та інших народовців, якщо їх покличуть до складу тимчасової кураторії відібраного в москвофілів «Народного Дому», і не поступляться перед «тероризмом» останніх. О. Барвінський відмовився³⁶⁸. Як писав він 1898 р., «Народний Дім» не перейшов до рук народовців через те, що останні вважали діяльність, спрямовану на усунення з нього «кацапів», за «атентат на руську справу»³⁶⁹.

Наступна поступка, якою не зуміли скористатися народовці – справа директора нової учительської семінарії у Самборі. Призначення директором самбірської семінарії Йосифа Керекярта викликало бурю невдоволення. Проте виявилось, що і цього разу народовці не зуміли скористатися з поступки на свою користь. Спочатку посаду директора Самбірської семінарії граф К. Бадені запропонував О. Барвінському. Той відмовився, не бажаючи давати привід для звинувачення в особистій вигоді. О. Барвінський звернувся до професора Стрийської гімназії Івана

³⁶⁴ Дідошак В. Руско-народня інституція «Народный Дом во Львове». Її початок, основання і теперішній стан. Львів, 1885.

³⁶⁵ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Львів, 1935. Ч. I. С. 202–203.

³⁶⁶ Прибуди розум – щастя буде! Розмова русина з Турчанського повіту з послом Константином Телішевським в справі угоди / видав М. Павлик. Львів, 1891. С. 7.

³⁶⁷ Барвінський О. Історичний огляд засновин «Народного Дому» у Львові. Львів, 1908; Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 359–368.

³⁶⁸ Там само. С. 363.

³⁶⁹ ЛІННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 4098. Арк. 36.

Вахнянина. Однак уже літній чоловік не бажав покидати насиджене місце і теж відмовився. Відмовився і швагро О. Барвінського Володимир Шухевич, який не хотів міняти Львів на Самбір. «Мої заходи о придбання відповідного кандидата на директора самбірської семінарії, – згадував О. Барвінський, – розбилися о неохоти наших власних людей, котрі не раз жалувалися, що не можуть добитися висших, начальних становищ, і я се з жалем подав до відома намісника»³⁷⁰.

Отже, байдужість і недалекоглядність загалу народовців призвели до того, що внаслідок політики «нової ери» українці в Галичині не дочекалися впровадження в життя окремих важливих і корисних концесій. А між тим два нереалізовані задуми – перехід у руки народовців «Народного Дому» та відкриття нових українських кафедр у Львівському університеті – могли відіграти важливу роль у розвитку українського національного руху. У першому випадку народовці отримали б найповажнішу й найбагатшу громадську просвітню інституцію краю; в другому – нові українські кафедри могли б стати осередком українського університету.

У Ягеллонському університеті 1892 р. відкрилася кафедра української літератури. Але оскільки ця кафедра була наслідком доброї волі краківської професури (основного осередку партії станьників), а також тому, що її очолив поляк Йосиф Третяк, народовці не вважали її за своє досягнення³⁷¹.

Проблема претендента на престол «Київського королівства»

У 1886–1888 рр. значно погіршилися австро-російські відносини, а навіть ледь не дійшло до війни. «Яблуком незгоди» був болгарський престол, на який учасники дипломатичного конфлікту висували різні кандидатури. Раптово на порядку денному постало також питання незалежної Української держави – вперше після довгої перерви.

За збігом обставин «болгарська криза» мала відгомін також у Галичині. Кризу започаткував заколот у Софії у ніч з 20 на 21 серпня 1886 р., коли болгарські москвофіли викрали князя Олександра I Баттенберга, вивезли його на територію України і там залишили без копійки в кишені; відтак нещасливий монарх повертався в Болгарію через Львів, що спричинило у Львові маніфестації солідарності з черговою жертвою російського деспотизму³⁷².

Невдовзі міжнародна напруга дійшла до того, що Берлін та Відень уже сперечалися за зони окупації західних теренів Російської імперії. У розпал конфлікту, в січні 1888 р., у впливовому німецькому часописі «Die Gegenwart» з'явилася стаття філософа Едуарда Гартмана «Росія та Європа». Е. Гартман застеріг російських політиків від подальшої експансії на Захід, а в разі її продовження пригрозив підтримкою національних рухів на заході Російської імперії, які за сприяння німців перетворилися б у незалежні держави. Значну роль у цьому проєкті поділу Росії відіграло «Київське королівство», до складу якого б увійшли українські й білоруські етнічні терени³⁷³.

³⁷⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 449.

³⁷¹ Maciak D. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895. Warszawa, 2006. S. 257.

³⁷² Чернопол І. Князь Олександр I Баттенберг у Львові 1886 р. *100 видатних львів'ян*. Львів, 2009. С. 49–52.

³⁷³ Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainische Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. Leipzig, 1941. S. 154–157;

Статтю Е. Гартмана, якого вважали медійним рупором німецького канцлера Бісмарка в польському питанні, жваво коментувала європейська преса, а завзяті виступи проти неї в Росії мимоволі спопуляризували ідею «Київського королівства» серед української інтелігенції. О. Барвінський, який на початку 1888 р. побував у Києві, згодом згадував про незвичайний ентузіазм, що тоді панував серед членів київської «Старої громади». Павло Житецький звернувся до нього зі словами: «Скажіть вашому кайзеру, коли він вже до нас прийде?», а Володимир Антонович стверджував, що українське населення поставилося б до австрійського війська прихильно³⁷⁴.

Те, що згадана стаття Е. Гартмана вплинула на подальшу історію австро-українських стосунків, не викликає сумніву. Починаючи з 1888 р., Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини ретельно збирало інформацію про стан українського національного руху. Найцінніше – це меморіали, які писали абсолютно різні за походженням, статусом і уподобанням люди. Незважаючи на це, їхній зміст збігався в основному: українці – це окремий народ, що заселяє також Буковину та Галичину; існує реальна можливість повернення симпатій наддніпрянських українців до Австро-Угорщини, але для цього потрібно підтримати український націоналізм в Галичині та Буковині; у деяких з них вказувалося на необхідність польсько-українського порозуміння, що значно полегшило б справу підтримки українського руху в Австрії та зміцнило б протиросійський фронт у Наддніпрянщині³⁷⁵.

У середині 1880-х років, на самому початку наростання напруги між Австро-Угорщиною та Росією, австрійський міністр закордонних справ граф Густав Кальнокі наблизив до себе польського ліберала-самостійника князя Адама Сапігу. Очевидно, в майбутній війні з Росією австрійці мали намір використати й поляків, тому вирішили підтримати польський націоналізм. У зв'язку з цим авторитет колишнього повстанця, опозиціонера й політичного в'язня зріс настільки, що міністр закордонних справ протегував його на посаду маршала Галичини³⁷⁶. Згодом, коли Відень зацікавився українським націоналізмом, авторитет князя А. Сапіги зріс ще більше, позаяк він був переконаним українофілом. Ще на початку 1860-х років князь роздумував, чи не перейти йому на візантійський обряд і в такий спосіб посприяти утворенню української консервативної партії, яка б очолила «руських мрійників» та навернула б до угоди з поляками. З того часу князь Адам надавав великого значення проблемі польсько-українського порозуміння і відігравав суттєву роль у спробах його досягнення. У 1886 р. князь А. Сапіга заприятелював з О. Барвінським. Згодом, коли граф Г. Кальнокі зацікавився українцями, за посередництва О. Барвінського він встановив контакти з київською «Старою громадою».

Feldman J. Bismarck a Polska. Warszawa, 1980; Швагуляк М. Бісмарк і українське питання. *Історичні студії. Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. половина XIX – пер. пол. XX ст.)*. Львів, 2013. С. 615–642.

³⁷⁴ Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 1. С. 394.

³⁷⁵ Дорошенко Д. Український рух 1890-х років в освітленні австрійського консула в Києві. *Праці Українського наукового інституту*. Варшава, 1930. Т. XVIII: З минулого. С. 59–70; Gruchała J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej. Katowice, 1988. S. 30–33; Чорновол І. Поляки й українці у політиці Австро-Угорщини в другій половині 80-х років XIX ст. («Українська інтрига» гр. Г. Кальнокі). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1995. Вип. 2. С. 71–81.

³⁷⁶ Kieniewicz S. Adam Sapieha (1828–1903). Lwów, 1939. S. 323, 329–336.

Контакти розвивалися успішно й 1890 р. завершилися проголошенням угоди на форумі Галицького сейму.

Варто звернути увагу на особливу довіру до особи князя А. Сапіги з боку середовища «Старої громади». Так, Олександр Кониський навіть пропонував йому очолити народовців Галичини³⁷⁷. Тому цілком можливо, що князь А. Сапіга спілкувався з українськими політиками й про кандидатуру монарха гіпотетичного королівства. Принаймні маємо пряму вказівку на це в спогадах Миколи Антоневича³⁷⁸. М. Антоневич назвав і конкретну особу: нібито королем мав би стати князь Лев, найстарший син князя Адама Сапіги. Про це йому розповів у Чорткові певний греко-католицький священник.

Про українофілство князя Адама вже говорилося. «Ми – родини руські», – читаємо в датованому початком 1887 р. листі до нього дружини княгині Ядвіги Сапіги³⁷⁹. М. Антоневич навіть стверджував, що в означені дні тижня родина князя А. Сапіги спілкувалася виключно українською³⁸⁰.

Князь Лев Сапіга резидував у селі Більче Золоте Борщівського повіту. Якщо довіряти свідченням М. Антоневича до кінця, його двір був повністю зукраїнізований, дітей виховували в українському дусі. До такого висновку М. Антоневича спонукала розповідь персонального лікаря сімейства Сапіг Щитковського 1887 р. Одного разу, обідаючи у Сапіг, він був свідком, як, відповідаючи комусь з княжичів, княгиня сказала йому по-українському: «А ти не знаєш, що нам сьогодні слід усім говорити по-руськи?»³⁸¹. Більче Золоте відвідував О. Барвінський – хрещений батько Марії, доньки князя Лева³⁸². М. Антоневич також стверджував, що в маєтку князя Л. Сапіги бував коломийський професор Н., якому він пропонував фінансову підтримку в обмін на згоду друкувати свою «Руську бібліотеку» фонетичним правописом. Той, однак, відмовився³⁸³. Ймовірно, М. Антоневич мав на увазі Юліяна Насальського, який видавав у Коломиї «Бібліотеку для руської молодіжі».

Князь Лев був відомий і як просвітител, дбав за покращення матеріального становища селянства: фінансував відкриття акушерських пунктів, громадських пекарень, дослідження знаменитої печери Вертеба, яка знаходиться якраз на території Більча Золотого (за участі Наукового товариства ім. Т. Шевченка) тощо³⁸⁴. А ось що читаємо в львівській «Правді» 1889 р. з приводу передвиборчих зборів у Борщеві, коли князь Лев заявив, що зі Східної Галичини до сейму мають обиратися лише русини (був депутатом у 1887–1889 рр.), а його брат Володислав зрікся своєї кандидатури в Чесанові на користь русина: «Ми певні, що маніфестація обох Сапігів – се тільки почин акції, котру вони вестимуть з повним зрозумінням великої ваги рівноправности русинів з огляду на недалеку будущину. Вправді, сказав один польський муж державний, що кн. Лев “popsuł sobie karierę”, але ми навпаки думаємо, що

³⁷⁷ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. С. 109.

³⁷⁸ Антоневич Н. Наше нынешнее положение. Львов, 1910. Ч. II. С. 86.

³⁷⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Oddział rękopisów. Sygn. MNK 1166.

³⁸⁰ Антоневич Н. Наше нынешнее положение. Ч. II. С. 52–53.

³⁸¹ Там само. С. 86–87.

³⁸² Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 81.

³⁸³ Антоневич Н. Наше нынешнее положение. С. 86–87.

³⁸⁴ Hryniuk S. Peasants with Promise. Ukrainians in Southern Galicia. 1880–1900. Edmonton, 1991. P. 49.

зворот, зроблений обидвома князями, промостить їм дорогу до кар'єри достойнішої, а не такої кар'єри, яку мав на думці пересяклий станьчиківським духом згаданий муж державний»³⁸⁵. Цю заяву братів Сапіг прихильно прокоментувало й «Діло»³⁸⁶.

А в березневому 1890 р. номері «Правди» знаходимо допис з Більча Золотого про боротьбу з неврожаєм ось такого змісту: «Князь Лев Сапіга дає докази правдивого а практичного народолюбія. Від осені минулого року формально вишукує роботи для людей і платить дуже добре. 4 000 зр. з надвишкою перейшло з князівської руки в руки бідних більчан. Для тих, що робити не спромагаються, урядив князь Лев Сапіга кухню. Живляться в тій кухні сотки нещасних досита. Варять страви поживні та смачні, та й подають їм здоровий хлібець. В сей спосіб подається підмога голодним зі сторони народолюбивого князя аж до передднівку і стоятиме щонайменше 5 тисячів. Супротив сего запомога краєва в сумі 60 зр., роздана на Більче, заселене кругло 5 000 людей без дальшого доказу, явна як цинічна іронія. Само собою розуміється, що жиди, котрим князь вириває жертву лихви з рук, поклялись на чайрем все і всюди шкодити князеві. Окрім кухні для голодних, винайшов князь і спосіб помочі для тих, що з браку паші позбулись в осені робучого інвентаря. В осені закупив князь кількадесят пар мужицьких коней, прокормив їх через зиму купованою пашею, а тепер без найменшого зиску відпродує сі коні селянам. Се в відповідь тим, котрі питали мене: “Що мене спонукало до симпатії для князя Лева Сапіги з Більча?!” Честь, йому честь!»³⁸⁷.

Більше інформації про князя Лева знаходимо в епістолярії українського істеблїшменту. З його листів до О. Барвінського зрозуміло, що він був повністю посвячений батьком у його «українську» політику і брав у ній дієву участь³⁸⁸. Додаткову інформацію про князя Лева знаходимо також на маргінесі листування з приводу відновлення видання вже згаданої «Правди».

У 1880-х роках київська «Стара громада» доклала чимало зусиль для відновлення зв'язків з Галичиною. З метою координації дій та гуртування інтелігенції навколо гасла Соборної України вирішили розпочати у Львові видавництво літературного журналу, а відтак відродити «Правду» (найпопулярніше видання партії народовців, що припинила існування 1880 р.). О. Кониський, основний ініціатор цієї справи, мабуть, заручився підтримкою князя А. Сапіги вже 1887 р., оскільки викладена ним тоді І. Франкові програма нового часопису включала в себе й такий пункт: «Програма демократична, але без боротьби проти аристократії; треба тільки радити перевертням, щоб вернулись назад до свого гнізда, але без лайки»³⁸⁹. Справа видання «Правди» остаточно вирішилася наприкінці 1888 р., коли вийшов її перший номер. Видання фінансував князь А. Сапіга.

³⁸⁵Сучасна хроніка. *Правда*. 1889. Липень. С. 82. Князь Володислав Сапіга (1853–1920) – депутат Галицького сейму в 1883–1889, 1908–1913 рр., член Палати Вельмож австрійського парламенту (з 1908 р.). Також брав участь в угодних контактах з українськими політиками.

³⁸⁶Діло. 1889. Ч. 144–145.

³⁸⁷Маланчин [Кирчів П.]. З Більча (повіт Борщівський). Народолюбіє князя Лева Сапіги. *Правда*. 1890. Березень. С. 245–246.

³⁸⁸ЛННБ України ім. В. Стефаник. Ф. 11. Спр. 2301. Арк. 1–5.

³⁸⁹Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Київ, 1928. Т. 1: Листування І. Франка і М. Драгоманова. С. 237.

Передбачалося, що навколо «Правди» об'єднається вся інтелігенція, що стоїть на засадах Соборної України. О. Кониському дуже залежало на співпраці з М. Драгомановим та І. Франком з огляду на їхній талант та енергійність³⁹⁰. Проте надії на співпрацю з прихильниками доктрини соціалізму себе не виправдали. Невдовзі князь Лев Сапіга поінформував О. Барвінського про своє персональне невдоволення атеїстичним підтекстом доктринерської статті М. Драгоманова, опублікованої в першому випуску «Правди». Коли ж М. Драгоманов розпочав шантажувати «Правду» протестами, князь Лев заявив, що в разі публікації батько припинить фінансування. Ця інформація дає нам підстави здогадуватися, що безпосередньо курував «Правду» саме князь Лев.

Оскільки І. Франко, який від 1884 р. перебував під впливом О. Кониського (і був повністю втаємничений у польсько-українські контакти тієї доби)³⁹¹, 1888 р. знову знайшов спільну мову з М. Драгомановим, то нічого дивного, що проблеми виникли і з ним (входив до складу редакції). У жовтневому (першому) випуску журналу за 1888 р. він опублікував іронічну рецензію на згадану статтю Е. Гартмана³⁹². Її текст викликав невдоволення О. Кониського. Через кільканадцять літ, згадуючи про «Київське королівство» Бісмарка, І. Франко стверджував, що ця ідея була продиктована бажанням виперти польський етнічний елемент з Пруссії на Україну і що новопостала держава мала б перебувати «під польським верховенством». Саме з цією метою поляки (себто князь А. Сапіга) і розвинули угодові контакти з українцями³⁹³.

Непорозуміння між О. Кониським та І. Франком з приводу згаданої статті Е. Гартмана не переросло у відкритий конфлікт. Про суперечності з цього приводу свідчить пізніша Франкова згадка, що причиною його виходу з редакції «Правди» була саме незгода з О. Кониським щодо «Київського королівства»³⁹⁴. Насправді І. Франко припинив співпрацю з «Правдою» у квітні 1889 р. і це його рішення було спричинене іншими мотивами, які не стосуються розглядуваної проблеми. У травні 1890 р., повідомляючи про фінансові труднощі її редакції, І. Франко писав дружині: «Значить, пани побачили, що О. Кониський не така вже міцна шкапа, що могла вивезти їх на київське князівство, й перестали давати гроші»³⁹⁵. Знаючи, що «Правда» видавалася коштом князя А. Сапіги, неважко здогадатися, кого він мав на увазі під «панамі».

Одразу виникли проблеми і з редактором Євгеном Олесницьким. Дізнавшись про «посередництво ляха в тій роботі» (Алойзія Тележинського, довіреної особи князя А. Сапіги, колишнього київського хлопомана), Є. Олесницький написав О. Барвінському гнівного листа, мовляв, раніше був певний, що «її не ані на крихту не доторкнеться нечиста рука відвічних наших ворогів і гнобителів», та заявив про вихід із редакції³⁹⁶.

³⁹⁰ Возняк М. Драгоманів у відновленій «Правді». З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього. *За сто літ*. Харків; Київ, 1930. Кн. 5. С. 262–264.

³⁹¹ Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського. *Життя й революція*. 1927. № 4. С. 84–98; № 5. С. 229–329.

³⁹² Франко І. Політичний огляд. *Правда*. 1888. Вип. 1. С. 49–55.

³⁹³ Франко І. Молода Україна. Частина перша. Провідні ідеї і епізоди. Львів, 1901. С. 48.

³⁹⁴ Там само. С. 49.

³⁹⁵ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ, 1986. Т. 49. С. 180.

³⁹⁶ Барвінський О. Спомини з мого життя. Нью-Йорк; Київ, 2009. Т. 3–4. С. 44–46; Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Стрий, 2007. С. 183–185.

Зрештою, 1891 р., критикуючи посталу в середовищі так званих «молодих радикалів» теорію «руського державного права», Михайло Павлик згадав і про схвальні тексти «Правди» про Сапіг: «Чи д. “радикали” не думають, що коли би як-небудь закроювалося на узисканє прав напр. короля Данила, то на ту корону найшлись би компетенти в рядах князів Сапіг, Чарториських, Дідушицьких і ті, котрі так само, як в Чехах, пхали би маси народні на те, щоби своїми жменями брали для них жар. Вже й тепер, коли Бісмарківська політика з доброго дива показала нашим “мужам стану” синенький димок “Київського королівства”, найшлися компетенти на се невидальне і навіть мали дещо зробити, щоби піддержати “орган усеї України-Руси”, що “високо” держить стяг націоналізму, але дуже низько стяг інтересів робучого люду»³⁹⁷.

Безумовно, такі іронічні тексти не могли не справити прикрого враження на Сапіг. До того ж 1889 р. князь Адам переніс два інсульти й остаточно вийшов з угодних контактів. Тому в серпні або на початку вересня 1889 р. А. Тележинський повідомив О. Барвінського, що князь А. Сапіга припиняє фінансувати «Правду» з причини важкої хвороби³⁹⁸.

Через одинадцять років, коли Є. Олесницький уже став відомим адвокатом і політиком, у Стрию він мав довгу розмову з К. Устияновичем (який на запрошення князя Лева розмальовував церкву в Більчі Золотому, а згодом листувався з ним) про передумови «нової ери». К. Устиянович розповів йому й таке: «Говорять, що старий Сапіга мав ідею виплисти на плечах русинів на руського короля. Як-небудь ся ідея виглядає трохи на “fix”, однак зі всіх дрібниць можна вносити, що така гадка могла виродитись в голові амбітного вельможі. Сини Сапіги, де лиш могли, кантували симпатії русинів для свого батька. “Poznań przepadł dla nas, – говорив молодий [Лев] Сапіга Устияновичеві, – ale was ocalimy”. Радив опертись на его батька і писати меморандум до Бісмарка»³⁹⁹.

Окрім іншого, на особу князя Лева Сапіги вказують ще й такі міркування. Специфіка історії XIX ст. полягає в тому, що важливі політичні рішення іноді приймали не в затишку міністерських кабінетів, а в розслабленій атмосфері аристократичних салонів. У 1880-х роках у Львові найбільше важив салон графині з Сангушків Потоцької, де збирався цвіт аристократії та бюрократії. Чоловік Марії, впливовий політик граф Альфред Потоцький, був незмінним товаришем розваг імператора Франца Йосифа I, завдяки чому належав до невеликого гурту тих щасливців, які були з ним на «ти»⁴⁰⁰. Нарешті, варто згадати, що дружиною князя Адама Сапіги була княгиня Ядвіга Сангушко, а князя Лева – Тереза Сангушко. Отже, в разі отримання князем Левом престолу «Київського королівства» зміцнився б також статус подружжя Альфреда й Марії Потоцьких. Їхнє зацікавлення київським престолом могли підігрівати також матеріальні інтереси, оскільки Потоцькі володіли значними маєтками по російській бік кордону. Такі міркування легко пояснюють, на перший погляд, дивну поведінку графині Марії, яка 1888 р. посилала довірену

³⁹⁷Павлик М. Руське державне право і народна справа. *Народ.* 1891. Ч. 1. С. 10.

³⁹⁸Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. С. 114, 116.

³⁹⁹Пшеничний Є. Олекса Бобикевич про «нову еру». *Рукописна україніка*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 20–21 березня 1996 р.). Львів, 1999. С. 85.

⁴⁰⁰Див.: Rosco-Bogdanowicz M. Wspomnienia. Kraków, 1958.

особу до лідера «Старої громади» В. Антоновича з метою розвідати його ставлення до Австро-Угорщини та можливості польсько-українського порозуміння в Галичині⁴⁰¹. В. Антонович ухилився від відповіді й порадив звернутися до галицьких народовців. Зазначимо, що графиня Марія Потоцька не узгоджувала своїх дій з урядовими колами, про що довідуємося з листа намісника Пилипа Залеського до князя А. Сапіги від 23 квітня 1888 р. Розписавшись на тему таємних контактів з українцями, він висловив своє невдоволення з приводу «акції Марії С.», бо, мовляв, «не можна допустити щоб [справа] могла бути скерована на небезпечні манівці через аматорів і неуповноважених дилетантів»⁴⁰².

Перспектива зайняття київського престолу чоловіком однієї з княгинь Сангушко пояснює також голосну подію 1889 р., коли доти не помітний у політиці князь Євстахій Сангушко зненацька був призначений маршалом Галичини. Як вважав М. Антоневиц, у разі війни з Росією австрійцям було б вигідно продемонструвати, що найвищу державну посаду ієрархії автономної Галичини посідав родич князя Лева Сапіги, котрий теж неодноразово акцентував на своєму руському походженні⁴⁰³.

Життя князя Лева Сапіги обірвалося раптово. Він помер від тифу 8 лютого 1893 р. на тридцять сьомому році життя. Всі галицькі газети опублікували наступного дня його некрологи, зміст яких коротко можна передати реченням з «Кур'єра львівського»: «сільський люд втратив у ньому сумлінного опікуна, а край – одного з тих, хто бажав міжнародної згоди і постійно з великою жертвоністю працював для неї»⁴⁰⁴.

У подружжя Лева й Терези Сапіг було троє дітей: Марія (1884 р. н.), Ядвіга (1886 р. н.), і Павло (1888 р. н.)⁴⁰⁵. Марія вийшла заміж за графа Станіслава Шептицького, майбутнього міністра оборони Другої Речі Посполитої. До речі, цьому шлюбові М. Антоневиц також приписував «династичне» значення⁴⁰⁶. «Князь Лев, загально люблений руським населенням в околиці Більча-Золотого (в Чортківщині), – згадував О. Барвінський, – на жаль, помер у вельми молодім віці на тиф. Його вдова, кн. Тереса, з котрою я мав честь держати до христу неофітку з Більча, виховує своїх дітей в руській душі. А доньку віддала за полковника гр. Шептицького, брата Є. Е. митрополита»⁴⁰⁷.

Зауважимо, що 1914 р. німці й австрійці планували формування української армії, яка під керівництвом графа С. Шептицького вела б бойові дії на Кавказі, Кубані та Україні. Можливо, його кандидатура виникла не лише завдяки родинним пов'язанням з галицьким митрополитом, а й з родиною Сапіг-Сангушків⁴⁰⁸.

Отже, під час австро-російського дипломатичного конфлікту 1886–1888 рр. у Німеччині з'явилася ідея незалежної української монархії. Вона мала великий резонанс серед українських патріотів по обидва боки Збруча, а водночас сприяла польсько-українському зближенню. Провідну роль у налагодженні польсько-українського

⁴⁰¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 1. С. 394.

⁴⁰² Чорновол І. Нариси з історії Галичини. С. 200–201.

⁴⁰³ Антоневиц Н. Наше нынешнее положение. С. 86–87.

⁴⁰⁴ Książę Leon Sapieha. *Kurjer Lwowski*. 1889. Nr 40.

⁴⁰⁵ Kieniewicz S. Adam Sapieha (1828–1903). Вклейка «Rodzina Adama Sapiehy».

⁴⁰⁶ Антоневиц Н. Наше нынешнее положение. С. 92.

⁴⁰⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. С. 81.

⁴⁰⁸ Українські Січові Стрільці. 1914–1920. Львів, 1935. С. 19.

діалогу відіграли князь А. Сапіга та О. Барвінський. Враховуючи резонанс ідеї «Київського королівства», цілком можливо, що О. Барвінський та О. Кониський позитивно сприйняли пропозицію підтримати кандидатуру князя Лева, найстаршого сина князя Адама, на проєктований престол нової монархії. Принаймні про це свідчить українська мемуаристика, преса та епістолярія тієї доби. Натомість відсутність такої інформації в австрійських урядових джерелах засвідчує, що А. Сапіга не інформував про цей свій намір урядові кола. Зрештою, ідея швидко втратила актуальність через залагодження австро-російського конфлікту⁴⁰⁹. Усі конкретні здобутки, які отримали народовці внаслідок політики «нової ери», можна об'єднати в один великий спільний здобуток – саме завдяки «новій ері» у їхніх руках опинилися важелі, необхідні для перемоги над москвофілами. Щобільше, майже кожний конкретний наслідок польсько-української угоди в Галичині мав виразний всеукраїнський відтінок, що зіграло вирішальну роль у національному самовизначенні галицьких русинів, утвердженні ідеї «українського П'ємонту» та Соборної України.

Москвофіл М. Антонович писав згодом, що «нова ера» була тяжким ударом для «общего дела». На його думку, саме вона «причинилася к усилению народо-вещкой партии, одоливающей своё нынешнее значение именно “новой эре”»⁴¹⁰. Можна повністю погодитися з видатним істориком і державним діячем Дмитром Дорошенком, який писав: «Як би не маловажити результати “нової ери”, але ті практичні досягнення, які були її наслідками, мали своє значення для українського життя в Галичині й саме вони були початками тих реальних успіхів, які в кінці вибороли для українського народу перед початком світової війни становище народности державної»⁴¹¹.

ПОШУКИ ПОРОЗУМІННЯ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ Й ПОЛЬСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ В ГАЛИЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: ДІЯ ТА ПРОТИДІЯ

У перші роки ХХ ст. політичний потенціал і ступінь зрілості українського національного руху вступили в очевидну диспропорцію з позиціями українців у Галицькій автономії. Будучи не готовими визнати у зміцнілому українському русі партнера, боячись втратити позиції у Східній Галичині, а водночас дедалі більше втягуючись у дискусії навколо українського питання всередині національного табору, польські політики намагалися відтягнути вирішення назрілих питань, розраховуючи на чудо, яке ніяк не ставалося. Цей стан апатії та безпорадності влучно підмітив кореспондент часопису «*Słowo Polskie*», описуючи діалог між двома польськими депутатами в напівпорожньому залі засідань Галицького сейму при задалегідь приречених на невдачу спробах ухвалити новий виборчий закон: «Що думає пан про виборчу реформу? – Така сумна й хаотична справа, що я не можу про неї думати»⁴¹².

⁴⁰⁹ Детальніше див.: Чорновол І. Галицька шляхта і проєкт «Київського королівства» канцлера Бісмарка. *Нариси з історії Галичини*. Львів, 2017. С. 179–201.

⁴¹⁰ Антонович М. Наше нынешнее положение. Львов, 1906. Ч. I. С. 6.

⁴¹¹ Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942. С. 156.

⁴¹² Sejm. Wrażenie z tygodnia. *Słowo Polskie*. 1907. Nr 439. 21 września. Wydanie poranne.

Така ситуація породжувала в українських політичних осередках роздратування й появу дедалі радикальніших закликів змінити легальні форми політичної боротьби. Українсько-польська полеміка, яку вели головню у пресі та з парламентських трибун, виразно набувала ознак милітаризації. Водночас щоденному українсько-польському діалогу бракувало готовності почути іншого. Натомість було вдосталь бажання робити вигляд, що цей інший апріорі неправий або ж його загалом не існує. Намагання звернути на себе увагу й бути вислуханим було важливим психологічним підґрунтям міжнаціональних дискусій. Реагуючи на демонстративне відкладання польською більшістю Галицького сейму справи виборчої реформи, «Діло» зауважувало: «Узброєні в панцир привілеїв вони з цинізмом ... висловили свою володарську філософію устами пок. гр. Войцеха Дзедушицкого: “Нехай шаліє буря, ми її не боїмося, доки маємо тут в соймі безпечний дах над головою”»⁴¹³.

У міжнаціональному конфлікті в Галичині українці були тією стороною, яку не влаштовував наявний стан і яка прагнула «змінити систему». Заразом нечисленним українським парламентським репрезентаціям припадала роль відповідальних та ініціаторів, хоча б зважаючи на ту напругу сил, якої українські політики щоразу вимагали від своєї громадськості на виборах. На початок ХХ ст. в арсеналі засобів українських депутатів уже були численні спроби «змінити систему» шляхом: демонстративних виходів із залу засідань, складання депутатських мандатів («сецесії»), гострих опозиційних промов, угод, скарг уряду, «технічних обструкцій» і т. ін., однак усе це не давало бажаного зрушення. Цей стан влучно сформулював маршалок Галицького сейму Станіслав Бадені, який у неофіційній розмові з українськими депутатами зауважив: «Ви маєте в усім слухність, але не маєте сили, щоб свою слухність провести»⁴¹⁴. Тож українські політичні сили головним завданням на черговому витку пошуків порозуміння з польськими політичними елітами в Галичині вважали створення ефективної тактики, яка б дала змогу вивести відносини з поляками у крайовій автономії на новий рівень.

«Політична автономія Галичини захиталася»: спроба українсько-австрійської угоди 1907 р.

У 1905 р. внутрішньополітична ситуація в Австро-Угорщині загострилася під впливом революції в Росії. Наприкінці 1904 р. уряд Ернеста Кербера під акомпанемент обструкцій у парламенті пішов у відставку. Його наступник Пауль Гауч розпочав підготовку виборчої реформи. Гасло загального, прямого, рівного і таємного виборчого права мобілізувало на боротьбу широкі верстви. Йдучи на реформу, австрійський уряд прагнув заспокоїти масові рухи і знайти інтегративний чинник для розбурханого національними пристрастями парламенту⁴¹⁵. До ухвалення Державною радою 1 грудня 1906 р. нового виборчого закону всі події в Австрії були підпорядковані боротьбі за умови виборчої реформи; політичні сили консолідувалися навколо національних інтересів. «Стоїмо на переломі, – стверджував український політик Євген Олесницький. – Від сеї справи зависить наша

⁴¹³ Слава українським обструкціоністам! Проч з польським соймом насилія і привілеїв. *Діло*. 1910. 4 н. ст. падолиста (22 ст. ст. жовтня).

⁴¹⁴ Макух І. На народній службі. Дітройт, 1958. С. 177.

⁴¹⁵ Buszko J. Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918. Warszawa, 1996. S. 261.

будучність. Ми всі були-б негідні сеї хвилі, коли-б не вміли єї визискати. Перед сею справою повинні умовкнути всі наші домашні сварні яко малозначущі. Лишім їх на пізнійші часи. Нам треба злуки, згоди і праці»⁴¹⁶.

Польські політики вимагали, щоб реформа зберегла позиції поляків у парламенті, а в разі запровадження загального й рівного виборчого права це було б неможливим. Тому вони висунули ідею «виокремлення Галичини», тобто створення автономії на взірць Угорщини, вилучення з-під повноважень австрійського парламенту, розширення компетенції Галицького сейму і підзвітності йому органів виконавчої влади⁴¹⁷. Щоб мінімізувати вимоги українців, вони стверджували, що ті ще не погодилися між собою, чи є насправді самостійним народом⁴¹⁸. Не сприяло підавстрійським українцям і розгортання подій у Росії: досі галицькі діячі будували свою політику на тезі, що Наддніпрянська Україна продемонструє потужну національну свідомість, як тільки буде обмежене свавілля російської влади, однак революційні події принесли чимале розчарування, а також переконали австрійський уряд у недоцільності ставити на «українську карту». Після відставки у травні 1906 р. уряду П. Гауча і формування кабінету Макса Владіміра Бека польські політики стали на шлях переговорів з урядом. Спроба українців протидіяти цьому, розгорнувши масовий сільськогосподарський страйк, виявилася безуспішною. Президія Польського кола уклала таємну угоду з урядом, за якою підтримала проєкт виборчої реформи взамін на розширення повноважень галицького намісника і сфери вжитку польської мови та інші поступки⁴¹⁹.

За новим законом куріальну систему було скасовано і запроваджено відносно загальне й рівне виборче право. Право голосу отримав кожний австрійський громадянин-чоловік, якому виповнилося 24 роки і який не був позбавлений цього права за злочини та проживав у своїй громаді принаймні один рік. У поділі мандатів між провінціями й народами засада рівності не була дотримана; надано переваги німецькому населенню коштом слов'янського, а в Галичині – польському коштом українського⁴²⁰. З 516 членів Палати депутатів Галичину представляли 106 (20,5 %). У Галичині замість національного кадастру (як у Моравії) запроваджено двомандатну систему: сформовано 34 міські (польські) одномандатні округи і 36 двомандатних округів, з яких 27 польсько-українських у Східній Галичині⁴²¹. Галицькі українці могли здобути 27 парламентських мандатів (25,5 % галицької делегації). Один український депутат представляв інтереси 114 тисяч громадян, тоді як аналогічний показник для поляків становив 53 тисячі⁴²². Закон був ухвалений і

⁴¹⁶Звіт в Стрию посла д-ра Олесницького з его діяльності в соймі. *Діло*. 1905. 23 падолиста (6 грудня).

⁴¹⁷O samodzielność Galicyi. *Słowo Polskie*. 1906. 6 stycznia. Wydanie poranne.

⁴¹⁸Dwa «wsenarodne wicza» we Lwowie. *Słowo Polskie*. 1906. 3 lutego. Wydanie poranne.

⁴¹⁹Głabiński S. Wspomnienia polityczne. Pelin, 1939. S. 79.

⁴²⁰Grzybowski K. Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. Kraków; Wrocław; Warszawa, 1959. S. 170–171.

⁴²¹Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych. Rok 1907. Cz. IX. Nr 15–16. S. 57–107.

⁴²²Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908. Toruń, 1996. S. 194; Цюцюра Т. Б. Боротьба українців у віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію (Зокрема в роках 1905–1907). *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1980. С. 23–44.

26 січня 1907 р. санкціонований цісарем. Реформа дала українцям змогу відразу втричі збільшити парламентське представництво, але, зважаючи на значне зростання загального числа депутатів, це посилення було відносним.

Одразу ж після ухвалення виборчого закону оголошено нові вибори до австрійського парламенту. Попри розчарування, українські політики відповідально підійшли до виборів, висунувши завдання здобути всі можливі мандати, аби «не соромити ся» і мати аргументи для подальшої боротьби⁴²³. Вибори продемонстрували національний солідаризм українців у Східній Галичині: на користь поляків вони втратили тільки один мандат. До парламенту було обрано 32 депутати-українці, серед них 27 у Галичині і 5 на Буковині; з них – 22 націонал-демократи, 3 радикали, 2 соціал-демократи і 5 русофілів⁴²⁴. Результати парламентських виборів 1907 р. українські політики розцінили як перемогу⁴²⁵. Відзначаючи народне піднесення, Михайло Грушевський писав: «Штабівці української політики побачили себе на чолі сильної армії, з якою можна було зробити багато»⁴²⁶.

Після цих виборів українці в парламенті, за визначенням історика Гаральда Біндера, стали гравцем «достойним того, аби з ним рахувалися в політичній грі уряду та парламенту»⁴²⁷. Спершу українські депутати об'єдналися у клуб, однак невдовзі з'ясувалося, що співпраця з русофілами, які стали на шлях політичного москвофільства, неможлива. Українські депутати обрали курс на рішучу опозицію щодо галицької влади і всіх тих, хто її у Відні підтримував. На засіданні 20 червня 1907 р. клуб оголосив державно-правову заяву (автор – Кость Левицький), у якій стверджувалося, що утримання українців і поляків у межах штучно створеної галицької провінції порушує базові національні права українського населення, тому українські депутати використовуватимуть усі засоби, аби домогтися національно-територіальної автономії українських земель⁴²⁸.

Рішучий виступ, чисельність і солідарність українського клубу привернули довгоочікувану увагу уряду. На початку липня 1907 р. прем'єр М. Бек запросив українських депутатів на консультації, започаткувавши смугу прямих контактів українських і австрійських політиків⁴²⁹. 22 липня 1907 р. відбулася друга зустріч, на якій прем'єр запропонував українським політикам укласти перелік першочергових вимог. Як головне українці поставили «жадання привернення правного стану в Галичині, замість дотеперішньої самоволі галицьких властей» і насамперед покарання чиновників, задіяних у порушеннях законності на виборах. М. Бек відразу доручив галицькому наміснику Анджею Потоцькому провести щодо виборчих правопорушень розслідування. Серед інших вимог названо повернення українців-фахівців у фінансовій сфері із Західної Галичини та припинення переслідування «Січей».

⁴²³ Романчук Ю. Якої нам треба репрезентації у Відні? *Діло*. 1907. 23 н. ст. лютого.

⁴²⁴ Цюцора Т. Б. Боротьба українців у віденському парламенті...

⁴²⁵ *Побіда. Діло*. 1907. 3 н. ст. червня.

⁴²⁶ Грушевський М. Два роки галицької політики. *Грушевський М. Твори: у 50-ти т.* Львів, 2005. Т. 2. С. 261–262. (Серія: суспільно-політичні твори).

⁴²⁷ Binder H. *Ukrainische predstavicielstvo w austriackiej Izbie posłów, 1879–1918. Ukrainskie tradycje parlamentarne, XIX–XXI wiek / pod red. J. Mokłaka.* Kraków, 2006. S. 141–144. Пор.: Грушевський М. Два роки галицької політики... С. 263.

⁴²⁸ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. Львів, 1926. С. 446–448.

⁴²⁹ Там само. С. 452.

Унаслідок переговорів було подолано опір намісника щодо заснування Товариства українських наукових викладів імені Петра Могили у Львові. Вимоги українців були передані прем'єру в меморіалі, на який він зобов'язався відповісти під час наступної сесії парламенту⁴³⁰. За свідченням Д. Абрагамовича, цих меморіалів було два (про адміністративні стосунки і про науково-освітні справи). Їхні копії М. Бек передав А. Потоцькому і президії Польського кола⁴³¹. Очевидно, у зв'язку з цим наприкінці серпня 1907 р. Галицьке намісництво зобов'язало старост підготувати характеристики на українських депутатів⁴³².

У перші дні роботи парламенту А. Потоцький перебував у Відні, де, серед іншого, вів консультації з українськими депутатами, насамперед з головою сеймового клубу Є. Олесницьким. Йшлося про реформу сеймового виборчого права, що стала першочерговим завданням. Польські політики збагнули загрозу непроведення реформи – за старою системою українці та євреї могли здобути до 60 мандатів і позбавити поляків звичної більшості у дві третини голосів, яка дозволяла ухвалювати будь-який виборчий закон без згоди українців. Польський націонал-демократ Юзеф Бузек застерігав, що українці недаремно погоджуються обмежити реформу запровадженням прямих виборів у IV курії (це бало їм змогу здобути всі східногалицькі мандати), і закликав негайно ввести національний кадастр⁴³³. М. Бобжинський зауважував, що опір виборчій реформі мав би сенс, якби «та ординація була доброю, якби гарантувала нам більшість. Однак так не є»⁴³⁴. Українці сподівалися, що під тиском таких загроз поляки підуть на вагомні поступки. Перша пропозиція А. Потоцького, повторена «кількома наворотами», полягала в запровадженні загального виборчого права лише в додатковій курії та забезпеченні українцям 30–40 мандатів. Цю пропозицію українці відкинули, твердячи, що домагатимуться загального, рівного, прямого й таємного виборчого права⁴³⁵. Однак принципи реформи чітко виклав М. Бек на засіданні Державної Ради 27 червня 1907 р.: уряд не погоджувався на запровадження загального й рівного виборчого права до сеймів і наполягав на забезпеченні вищим суспільним верствам гідного представництва⁴³⁶. Під час зустрічей А. Потоцького з українцями останні також

⁴³⁰ Там само. С. 454.

⁴³¹ Biblioteka Jagiellońska. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów (далі – ВJ). Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8109 III, k. 18 (Протокол засідання Польського кола, Відень, 29 жовтня 1907 р.).

⁴³² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 146 (Галицьке намісництво). Оп. 6. Спр. 1312. Арк. 613 та наст. (відповіді старост з посиланням на розпорядження від 30 серпня 1907 р.).

⁴³³ Biblioteka Jagiellońska. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów. Archiwum domowe Pawlikowskich z Koziańca. Przyb. 354 / 3. K. 185 (меморіал Ю. Бузeka з обґрунтуванням необхідності запровадження національного кадастру, 1907 р.).

⁴³⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie. Oddział I – akt staropolskich grodzkich i ziemskich, archiwów rodów i rodzin, kolekcji i zbiorów (далі – ANKr. Oddz. I). Archiwum Dzikowskie Tarnowskich. Sygn. 653. K. 140 a–140 g (лист М. Бобжинського до З. Тарновського, 1907 р.).

⁴³⁵ Левницький К. Історія політичної думки галицьких українців... С. 448.

⁴³⁶ Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905–1914. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956. S. 72.

вимагали надання чиновникам-українцям адміністративних посад і призначення українця віцепрезидентом Галицького намісництва⁴³⁷.

На переговорах з українськими депутатами М. Бек натякав, що польські політики звинувачують українців у національній невизначеності. Можна припустити, що саме в такому дусі українське питання обговорювали під час перебування А. Потоцького у Відні⁴³⁸. Одночасно стрімко розгорталася формування польсько-русофільського союзу проти українофілів. Серед русофілів виділилася група так званих реальних політиків з числа неопублічних, однак впливових діячів, які важливішим, ніж питання національної ідентичності, вважали здобуття політичних і фінансових впливів. Ця група під назвою «Реконструкційний комітет староруської партії» встановила контакти з головою польської Національної ради Тадеушем Цєнським⁴³⁹. У відповідь українські політики оголосили, що всупереч австрійським державним інтересам готується стратегічне порозуміння між Варшавою, Петербургом і Львовом. «Діло» фіксувало переговори русофілів з міністром для Галичини Войцехом Дзєдушицьким⁴⁴⁰.

На початку вересня 1907 р. віденський часопис «Die Zeit» опублікував звістку про ймовірну відставку А. Потоцького з посади галицького намісника. Серед її причин названо невдоволення впливових польських політиків жорсткою політикою намісника в Галичині, зокрема щодо українського руху, що на практиці вело до загострення політичної ситуації в краю та втручання Відня. Вітаючи цю звістку, «Діло» писало, що «вже найвисший час, аби той галицько-польський губернатор усунув ся» та звинувачувало А. Потоцького в толеруванні «російських агентів, ініціаторів і агітаторів москвофільського руху в Галичині»⁴⁴¹.

Засідання Галицького сейму розпочалися 16 вересня 1907 р.. Остання в каденції сесія мала гіпотетичне завдання ухвалити виборчий закон, однак серед депутатів повсюдно відзначалась апатія й відчуття безпорадності. З кінця вересня 1907 р. Комісія для виборчої реформи почала обговорювати проект М. Бобжинського⁴⁴². Вважаючи збереження наявного стану «власноручним похороном» для польських консерваторів і національних інтересів, один із тогочасних лідерів краківських консерваторів Міхал Бобжинський переконував польських політиків підтримати його законопроект⁴⁴³. Тим часом українських політиків тема міжнаціонального порозуміння в Галичині не цікавила взагалі. Керівництво УНДП пов'язувало свої плани з діями уряду. Задля успіху переговорів з ним від Галичини до Відня мали надходити імпульси крайнього невдоволення правлінням польської шляхти. Преса стверджувала, що українці не погодяться на «публичну комедію» ухвалення в сеймі законопроектів, «згори порішених на панських конвентиклях або польованях в Буську чи в Ланьцуті»⁴⁴⁴.

⁴³⁷ VJ. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8109 III. K. 18 (протокол засідання Польського кола, Відень, 29 жовтня 1907 р.).

⁴³⁸ Ad maiorem Poloniae gloriam. *Діло*. 1907. 5 н. ст. серпня.

⁴³⁹ Москвофільська нова ера. *Діло*. 1907. 11 н. ст. жовтня.

⁴⁴⁰ Ad maiorem Poloniae gloriam. *Діло*. 1907. 5 н. ст. серпня.

⁴⁴¹ Політичні гльоси. *Діло*. 1907. 11 н. ст. вересня.

⁴⁴² Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza... S. 90–91.

⁴⁴³ ANKr. Oddz. I. Archiwum Dzikowskie Tarnowskich. Sygn. 653. K. 140 a–140 g (лист М. Бобжинського до З. Тарновського, 6 / д., 1907 р.).

⁴⁴⁴ Jedyny polski parlament. *Діло*. 1907. 16 н. ст. вересня.

Після відкриття сесії парламенту 15 жовтня 1907 р. переговори українських депутатів з урядом були відновлені, що викликало справжній переполох серед польського політикуму. Вже на наступну зустріч з М. Беком 16 жовтня 1907 р. прийшли А. Потоцький і В. Коритовський⁴⁴⁵. Їхня присутність свідчила, що польські політики усвідомили вагу моменту і його потенційні загрози. Українська преса стверджувала, що цього разу українці не можуть вдовольнитися частковими поступками, а повинні домагатися засадничої зміни свого політичного становища, бо «нераз уже центральне правительство видавало розпорядження в тім напрямі – з тим результатом, що краєві власти кидали розпорядження до коша»⁴⁴⁶. Гарантіями перетворень мали стати персональні зміни в Галицькому намісництві, уряді та проведення сеймової виборчої реформи з урахуванням українських інтересів⁴⁴⁷, показові звільнення хоча б кількох старост⁴⁴⁸. Одночасно українські представники вели переговори в міністерстві освіти про відкриття українських кафедр у Львівському університеті і щодо перспектив заснування українського університету у Львові.

Щодня перебіг перемовин обговорювали в українському клубі⁴⁴⁹. 22 жовтня мало відбутись якесь «вирішальне засідання». Попереднього дня у Львові дорогою до Відня затримався депутат від Буковини Микола Василько, який дві години розмовляв із А. Потоцьким, а згодом зустрічався з Олександром Барвінським. Інформація, надана буковинським депутатом, спричинила рішення клубу не оприлюднювати в парламенті «обструкційного» внеску про правопорушення галицької адміністрації⁴⁵⁰. Наступного дня підконтрольний О. Барвінському «Руслан» опублікував статтю «Не маловажно цеголок до будови національного життя»⁴⁵¹, з чого випливало, що політичні гравці ведуть торг щодо змісту й кількості чергових «поступок» українцям. Втручання в переговори О. Барвінського і М. Василька, яких вважали «угодовими» політиками, викликало нове обурення в середовищі УНДП: «руські політики на Буковині на кождім кроці проявляють аж до обридженя чорно-жовту льяольність, до котрої ми, галицькі Русини, не маємо найменшої причини ані охоти»⁴⁵².

Засідання українського клубу 22 жовтня тривало 12 годин і було «дуже оживлене, гаряче, навіть місцями бурхливе». Більшість депутатів демонструвала радикальні настрої. Лише коли президія клубу в особі Юліана Романчука пригрозила скласти повноваження, депутати погодилися відтермінувати рішення на кілька днів до відповіді М. Бека. Австрійський прем'єр одночасно вів переговори з Польським колом. Вже сам факт їхнього провадження неабияк дратував українських політиків, оскільки свідчив, що ніякого компромісу з Віднем із нехтуванням позиції поляків не буде⁴⁵³. Згідно з попередньою домовленістю, 26 жовтня, М. Бек представив українським депутатам пропозиції уряду, зазначивши, що задоволеними можуть бути

⁴⁴⁵ Переговори Русинів з бар. Беком. *Діло*. 1907. 19 н. ст. жовтня.

⁴⁴⁶ Руський нарід і правительство. *Діло*. 1907. 21 н. ст. жовтня.

⁴⁴⁷ На адресу нашого парламентарного клубу. *Діло*. 1907. 18 н. ст. жовтня.

⁴⁴⁸ Руський нарід і правительство. *Діло*. 1907. 21 н. ст. жовтня.

⁴⁴⁹ Переговори Русинів з бар. Беком. *Діло*. 1907. 19 н. ст. жовтня.

⁴⁵⁰ «Тактика секретів». *Діло*. 1907. 23 н. ст. жовтня.

⁴⁵¹ Наша національна політика. *Діло*. 1907. 24 н. ст. жовтня.

⁴⁵² «Тактика секретів». *Діло*. 1907. 23 н. ст. жовтня.

⁴⁵³ З українського клубу. *Діло*. 1907. 24 н. ст. жовтня.

лише деякі вимоги українців, інші, як-от сеймова виборча реформа, мають стати предметом переговорів і наслідком українсько-польського компромісу («не можна одним розчерком пера вдовольнити всіх домагань народу, який так довго був упослідженим»). М. Бек також пообіцяв, що найближчим часом з'явиться обіжник галицького намісника і згідно з ним органи адміністративної влади будуть зобов'язані однаково трактувати всіх австрійських громадян, незалежно від національності. Найскладнішою він назвав справу заснування українського університету⁴⁵⁴. З-поміж інших питань, які українські депутати окреслили як першочергові, було створення української секції в міністерстві для Галичини, допуск чиновників-українців на адміністративні посади і розширення прав українців у судівництві⁴⁵⁵.

З інших джерел випливало, що українці отримали від уряду такі обіцянки: об'єктивне ставлення адміністративної влади в Галичині й покарання винних у правопорушеннях чиновників; прискорення виборів громадських рад там, де вичерпано термін дії попередніх; використання української мови як офіційної в органах влади тих громад, які ухвалили відповідні рішення; відкриття додаткових (паралельних) класів в українських гімназіях ще до рішення Галицького сейму про окремі гімназії (насамперед йшлося про відкриття українських гімназій у Стрию, Бережанах, Сяноку, Самборі); відмова від обов'язкового вживання польської мови при іммуартикуляціях (урочистій посвяті в студенти) у Львівському університеті; використання української мови при записах студентів і веденні дисциплінарних справ; створення двох українських кафедр (з хімії – для Івана Горбачевського і римського права – для Михайла Зобкова); надання українським чиновникам посад у міністерствах; фінансування українських економічних і культурно-просвітніх інституцій, зокрема створення іпотеки для селян з основним капіталом 3 млн крон і виділення державної субсидії «Просвіті»⁴⁵⁶. Вислухавши звіт, український клуб ухвалив, що не задовольняється поступками, не вважає себе зобов'язаним відмовлятися від опозиційної тактики, однак вітає добру волю уряду⁴⁵⁷.

У розпалі переговорів, 20 жовтня 1907 р., А. Потоцький видав обіцяний обіжник «До всіх старост у Східній Галичині». Галицький намісник свідомо видавав його нібито з власної ініціативи, щоб поява обіжника не виглядала вимушеним наслідком тиску з боку уряду. Побажання австрійського прем'єра, «аби намісник видав розпорядження до старост, щоб Русинів трактувати рівноправно», А. Потоцький переробив творчо – у дусі, що чиновник повинен як рівноправних трактувати всіх (інакше «то би вказувало, що до того часу чинилося упереджено») ⁴⁵⁸. Текст

⁴⁵⁴З руського клубу. *Діло*. 1907. 28 н. ст. жовтня.

⁴⁵⁵ЦДІАЛ України. Ф. 382 (Юліан Романчук). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 59–59 зв. (лист-відповідь українського депутата Державної ради Ю. Романчуку, без дати і підпису, [грудень 1907 р.]).

⁴⁵⁶Winiarski I. Rusini w Radzie Państwa 1907–1908. Lwów, 1909. S. 44. Пор.: В.І. Теки М. Вобrzyńskiego. Sygn. 8109 III. К. 18–21 (Протокол засідання Польського кола, Відень, 29 жовтня 1907 р.). Протокол угоди між українським парламентським клубом і Міністерством внутрішніх справ, датований 19 листопада 1907 р. На документі стоять підписи М. Бека, Ю. Романчука та М. Василька, печатка президії Міністерства внутрішніх справ. Копія протоколу збереглася серед документів Ю. Романчука (ЦДІАЛ України. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 45–47); Відворот. *Діло*. 1907. 1 н. ст. падолиста).

⁴⁵⁷З руського клубу. *Діло*. 1907. 28 н. ст. жовтня.

⁴⁵⁸В.І. Теки М. Вобrzyńskiego. Sygn. 8109 III. К. 18 (протокол засідання Польського кола, Відень, 29 жовтня 1907 р.).

обіжника намісник писав виразно в поганому настрої: ймовірно, його дратувала необхідність відволікатися від інших справ задля акту, який носить формальний характер. Він періодично збивався на декларативні, неймовірно віддалені від реального стану справ заклики, всіляко демонструючи, що документ пишеться «для Відня». Якщо порівняти текст цього обіжника з попередніми й наступними розпорядженнями А. Потоцького, із властивою для них конкретикою, сухим і безапеляційно-наказовим стилем, можна припустити, що повітові чиновники, отримавши цей обіжник, хіба що знизували плечима⁴⁵⁹.

Від середини жовтня 1907 р. переговори українців з урядом стали чи не головним клопотом Польського кола. На його засіданні 17 жовтня 1907 р. провідною була думка, що коло не може допустити будь-яких кроків намісника, міністра для Галичини, австрійського прем'єра без власної згоди⁴⁶⁰. Участь у засіданні 29 жовтня 1907 р. брав А. Потоцький: за спогадами С. Гломбінського, консервативні політики викликали його у Відень спеціальною телеграмою⁴⁶¹. Народи були таємними, а їхнім предметом визначено «справу руську». Галицький намісник поінформував депутатів про перебіг переговорів від моменту представлення українцями меморіалів М. Беку. За його твердженням, «Бек у переговорах з русинами діяв лояльно і коректно. Просив намісника, аби той щодо змісту меморіалу порозумівся з Руським клубом, просив, щоб не робив обіцянок, бо не хоче нічого обіцяти без думки Польського кола Враховуючи факт, що міністр визнав русинів важливою в Галичині партією, дрібні поступки можна прийняти. Є це, однак, новим явищем. . . . Потрібно пам'ятати, що, починаючи від виборів, Русини мусять мати вплив, а ми повинні старатися здобути вплив ще більший». У розмові з М. Беком А. Потоцький також наполягав на забезпеченні польського характеру Львівського університету («вони не мають чим заповнити університет – Горбачевський старий і по-руськи майже не вміє, Зубков науково не багато означає»). З-поміж найближчих поступок він запропонував затвердити скасовані староствами рішення українських громад про перехід на українську мову адміністрування⁴⁶².

На нарадах Польського кола, які тривали ще й протягом наступного дня, позицію намісника підтримали консерватори. «Czas» похапцем переконував читачів, що поступки українцям є для них «дуже цінними» та «ні в чому не порушують нашого національного стану володіння в краю», що зміцнення українців не означає послаблення поляків і відкриває шлях до мирного співжиття двох народів⁴⁶³. Натомість націонал-демократи розхитували ситуацію, сподіваючись використати її в боротьбі з консерваторами, називали плановані поступки українцям надмірними, вимагали пояснень від найвищих чиновників і депутатів, публічного обговорення й запоруки, що «польська національна справа не зазнає жодних збитків»⁴⁶⁴. Уже

⁴⁵⁹ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 8. Спр. 691. Арк. 77 (обіжник А. Потоцького до всіх старост у Східній Галичині, Львів, 20 жовтня 1907 р.).

⁴⁶⁰В.І. Теки М. Bobrzyńskiego, sygn. 8109 III. К. 8 (протокол засідання Польського кола, Відень, 17 жовтня 1907 р.).

⁴⁶¹Głabiński S. Wspomnienia polityczne. Pelpin, 1939. S. 87.

⁴⁶²В.І. Теки М. Bobrzyńskiego. Sygn. 8109 III. К. 18–19 (Протокол засідання Польського кола, Відень, 29 жовтня 1907 р.).

⁴⁶³Koło w sprawie ruskiej. *Czas*. 1907. 2 listopada.

⁴⁶⁴Konszachty rządu z Rusinami. *Słowo Polskie*. 1907. 28 października.

на другий день засідань Польського кола, 30 жовтня 1907 р., «Діло», виявляючи чудову обізнаність щодо перебігу «таємних» нарад, обрушилося на поляків, Відень і усіх «ворогів русинів» у тоні, який не залишав жодних ілюзій щодо намірів загострювати тактику політичної боротьби. Часопис назвав кампанію польської преси «особистою інтригою» А. Потоцького проти уряду, стверджуючи, що, ведучи переговори з українцями, він одночасно передавав інформацію польській пресі і заохочував її до різких виступів, щоб використати їх як форму тиску на Відень. Жорстка позиція намісника в розмові з українськими депутатами («можете отримати те, на що погодяться поляки») роздратовала українських політиків: «на думку Поляків, центральне правительство повинно сказати Русинам ясно і отверто, що ... вони знаходять ся під абсолютним польським панованем, супроти котрого воно, центральне правительство, зовсім безсильне»⁴⁶⁵. Потрапивши в колізію між австрійськими державними і польськими патріотичними інтересами, А. Потоцький, за твердженням часопису, мав би негайно подати у відставку, якщо в нього залишилася «хоч дрібка приличности»⁴⁶⁶.

Переговори українців з урядом і фактичне визнання останнім слушності їхніх вимог посилили серед польських політиків відчуття загрози національним інтересам. «Політична автономія Галичини захиталася, – так оцінював ситуацію М. Бобжинський, – русини здобули підтримку центрального уряду і незмірно зросли в силі»⁴⁶⁷. Контакти уряду з українцями послабили в польському політикумі позиції консерваторів. На знак протесту пішов у відставку міністр для Галичини В. Дзедушицький; склав повноваження голова Польського кола Давид Абрагамович. Ці події загальмували (а в підсумку й унеможливили) створення в Галичині єдиної польської консервативної сили. Східногалицькі польські політики, спостерігаючи за посиленням українського руху, дедалі більше схилилися до націонал-демократичної ідеології; 12 листопада 1907 р. на тлі обурення польської громадськості українсько-австрійськими контактами головою Польського кола було обрано одного з лідерів націонал-демократії Станіслава Гломбінського. Він розпочав переговори з М. Беком, домагаючись розірвання домовленостей з українцями. Наслідком цих зусиль стало підписання «ясно окресленої, суворо таємної угоди, про яку не знало й знати не могло навіть Польське коло». Відповідно до угоди уряд зобов'язувався: підтримувати ухвали Галицького сейму щодо розширення галицької автономії і сфери офіційного вжитку польської мови, вести переговори з українцями лише за згодою голови Польського кола, негайно інформувати його про вимоги українців, не надавати їм односторонніх поступок, забезпечувати полякам економічні пріоритети. За визнанням С. Гломбінського, М. Бек намагався дотримуватися цієї угоди⁴⁶⁸. Так, польським політикам вкотре вдалося відвернути загрозу українсько-австрійського порозуміння, залишаючи в українців відчуття розчарування, зневіри й обурення.

⁴⁶⁵ В блуднім колесі. *Діло*. 1907. 30 н. ст. жовтня.

⁴⁶⁶ Інтрига проти Бека. *Діло*. 1907. 31 н. ст. жовтня.

⁴⁶⁷ Bobrzyński M. Z moich pamiętników / przygotował do druku, wstępem i przypisami opatrzył A. Galos. Wrocław; Kraków, 1957. S. 268.

⁴⁶⁸ Głabiński S. Wspomnienia polityczne... S. 83–92.

«З Потоцьким ми вже домовилися про українсько-польську угоду»: вибори до Галицького сейму 1908 р. та проєкти українсько-польських домовленостей

Найближчі вибори до Галицького сейму 1908 р. давали нагоду переформатувати польсько-українські відносини в Галичині з урахуванням останніх подій у Відні. Значущість цієї виборчої кампанії була високою: вважали, що сейм нового скликання швидко ухвалить виборчу реформу, яка визначить баланс національно-політичних сил на довший час. Психологічно польськими політиками керувало прагнення «покарати» українців за пережитий від їхніх переговорів з урядом стрес та пов'язане з цим бажання посилити розкол в українському русі, показати Відню його слабкість та антидержавні тенденції. Водночас висновки різних польських політичних сил виявилися суперечливими. Західногалицькі консерватори визнали переговори «наслідком і виявом того, що від часу запровадження автономії Галичини польська більшість не вміла чи не могла сама укласти угоду з русинами»⁴⁶⁹. На зламі 1907 і 1908 рр. серед польських панівних кіл у Галичині утвердилося переконання в необхідності негайно укласти угоду з українцями на зразок «нової ери» 1890 р., аби продемонструвати уряду, що ситуація перебуває під контролем.

Натомість польські націонал-демократи вбачали в цій ситуації шанс для загострення антиукраїнського курсу, який впливав з їхньої ідеології. Партнерами ж для переговорів вони вважали русофілів. Націонал-демократи були загальнопольською політичною силою, яка робила ставку на Росію, вважаючи, що саме ця імперія є найслабшою ланкою, від якої полякам вдасться здобути незалежність. У 1908 р. їхній партійний лідер Роман Дмовський видав книгу «Росія, Німеччина та польська справа» («Rosja, Niemcy i sprawa polska»), в якій оголосив, що поляки мусять стати «передмур'ям» Росії перед німцями. До реалізації цього плану він намагався втягнути і галицьких ендеків, ставлячи їх у надзвичайно скрутну ситуацію. Не можна сказати, що польська націонал-демократія в Габсбурзькій монархії підпорядковувалася всім планам Варшави, однак імпульси, які звідти йшли, безумовно, позначалися на її діях та по-своєму впливали на місцеву ситуацію. Чутки про порозуміння між ендеками й русофілами кружляли від початку виборчої кампанії. Ще наприкінці 1907 р. Народний комітет УНДП розіслав обіжник під грифом «Пильне і тайне! В справі виборів», у якому інформував місцеві осередки про ці домовленості: «Спеціально звернуться ворожі заходи наших противників проти кандидатів українського національно-демократичного сторонництва, яких повалене малоб послужити як спосіб до спараліжованя значіня нашої парламентарної репрезентації перед центральним правительством»⁴⁷⁰. За кілька днів цю інформацію обнародувало «Діло»⁴⁷¹.

Визначальний вплив на виборчу кампанію поляків у Східній Галичині зберігали східногалицькі консерватори. Напередодні перших загальних парламентських виборів передвиборча організація була реформована. Її керівним органом стала

⁴⁶⁹ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 6.

⁴⁷⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 372 (Охримович Володимир). Оп. 1. Спр. 16. Арк. 11–14 (обіжник Народного комітету УНДП за підписами К. Левицького і В. Бачинського, Львів, 28 грудня 1907 р.).

⁴⁷¹ До Русинів Галицької землі. *Діло*. 1908. 1 н. ст. січня; Москвофіли перед виборами. *Діло*. 1908. 3 січня (21 ст. ст. грудня 1907 р.); Москвофіли і вибори. *Діло*. 1908. 13 січня (31 ст. ст. грудня 1907 р.).

Національна рада (*Rada Narodowa*), утворена наприкінці 1906 р. на базі Центрального виборчого комітету, однак із ширшими повноваженнями. Склад Національної ради визначало Польське сеймове коло, тому домінували в ній консерватори. Польські націонал-демократи, окрилені успіхами на парламентських виборах, призупинили свою участь у Національній раді та обрушилися з критикою на консерваторів, зокрема через їхню недалекоглядну політику в українському питанні і наражання сейму на небезпеку здобуття українцями близько третини мандатів. Вони стверджували, що протидіяти українському натиску потрібно не змовами з Віднем, а зміцненням польського чинника в Східній Галичині⁴⁷². Передвиборчі звернення Національної ради, виконані в дусі традиційної для «подільської» шляхти сакралізації образу єдиної (польсько-русько-литовської) вітчизни і спільної праці для добра руського простолуду, водночас недвозначно змальовували образ ворога: «ті постійні нарікання на польський утиск, постійне сповідування ненависті до поляків, прагнення усунути їх зі східних повітів, вічні погрози й заохочення до насильств і розбою цілком не сприяють добру краю»⁴⁷³. Порозуміння з русофілами давало змогу східногалицьким консерваторам оптимістично оцінювати перспективи виборів. У середині лютого 1908 р. голова Національної ради Т. Ценський стверджував: «Боротьбу з гайдамачиною ведемо вже не ми самі, поляки, але й старорусини йдуть з нами разом»⁴⁷⁴.

У Східній Галичині польські консерватори разом з русофілами почали проводити спільні передвиборчі віча. За твердженням польського дослідника Адама Вонтора, саме під тиском подільських політиків А. Потоцький погодився підтримати на виборах кандидатури русофілів⁴⁷⁵, серед яких виявилися й такі одіозні фігури, як Володимир Дудикевич. Про те, що тиск на середовище краківських консерваторів справді чинили, причому в різних напрямках, свідчить, зокрема, лист Мечислава Рея до М. Бобжинського від 11 лютого 1908 р. Відображаючи настрої східногалицької шляхти, М. Рей відзначав як особливо відрадні вияви нещодавніх спільних передвиборчих віч і переконував адресата в потребі підтримати «старорусинів». Останні, за його твердженням, «мають просту й дуже реальну програму – хочуть злитися воедино з Росією», а останнім часом суттєво зміцніли. Причину цього автор листа вбачав у розчаруванні населення українським вектором, постійним культивуванням боротьби, відсутністю результатів і абсурдністю української політичної програми – створення соціально справедливої козацької держави. «Розум каже мені передбачити, – стверджував М. Рей, – що після розвіяння українського абсурду старо-Русини залишаться єдиним поважним сторонництвом на руській землі»⁴⁷⁶.

Текст угоди між Національною радою й русофілами – якщо такий взагалі існував – поки що не виявлений. Однак знаходимо багато свідчень про існування домовленості в кореспонденції українських і польських діячів січня – лютого 1908 р. та в пресі. «Діло» 31 січня 1908 р. повідомило, що «пакт між москвофілами а Радою

⁴⁷² Вибори з столиці краю. *Діло*. 1908. 4 н. ст. марця (20 ст. ст. лютого).

⁴⁷³ Odezwa. Rada Narodowa do wyborców. *Gazeta Narodowa* (Lwów). 1908. 25 stycznia; Cieński T. Akcja przedwyborcza. Pobudka. *Gazeta Narodowa*. 1908. 8 stycznia.

⁴⁷⁴ Цит. за: Wątor A. Galicyjska Rada Narodowa w latach 1907–1914. *Z dziejów instytucji obywatelskiej*. Szczecin, 2000. S. 77.

⁴⁷⁵ *Ibid.*

⁴⁷⁶ В.І. Теки М. Бобрзыньского. Sygn. 8090 III. Vol. I. К. 23–25 (лист М. Рея до М. Бобжинського, Микулинці, 11 лютого 1908 р.).

Народовою з огляду на соймові вибори є річчю довершеною»⁴⁷⁷. Технічно угода діяла так: у повітах, де русофіли мали шанси провести свого кандидата, вони висували впливових і відомих діячів; у повітах, де планували перемогу польського кандидата – висували селянина, щоб у такий спосіб відтягнути голоси багатьох українських виборців від українського кандидата, а в другому турі зобов'язувалися підтримати польського кандидата⁴⁷⁸. Українські політики йшли на вибори, цілком свідомі такої перспективи. Так, Є. Олесницький, відповідаючи на прохання О. Барвінського посприяти затвердженню Народним комітетом УНДП кандидатури Ксенофонта Охримовича, писав: «Знаю з зовсім автентичного жерела, що пов.[іт] дрогобичский сим разом признаний Полякам – там вийде Замоийский, за котрим при тіснійшій виборі будуть голосувати москвофіли. На тій точці обов'язує взаємний пакт, котрий буде додержаний. Так одже справа п. Охримовича виглядає невесело. Нехай потішить ся тим, що таку саму судьбу ділити його буде з ним много з его соймових дотеперішних товаришів Щасливі ті, котрі в новім соймі не будуть, а будуть его оглядати що-найбільше з галерії – они будуть предметом великої зависти з сторони тих, яких доля покличе товаришувати з будучими избранниками Галицької Руси»⁴⁷⁹.

Кореспонденція й примітки А. Потоцького щодо виборів 1908 р. збереглися не в повному обсязі. Рапорти, інформації й інші матеріали про підготовку до виборів свідчать, що вплив намісника на виборчу кампанію залишався традиційно високим. Він намагався особисто контролювати ситуацію в кожному повіті, співвідношення «певних», «непевних» і «поганих» (в іншій редакції – «польських», «староруських», «українських» і «непевних») виборців після правиборів та шанси кожного кандидата, виділяв кошти старостам на передвиборчу агітацію (фігурували суми 1 000–2 000 крон), вирішував, де відмінити результати й оголосити повторні правибори⁴⁸⁰. У джерелах відображено контакти А. Потоцького під час виборчої кампанії з двома українськими діячами – колишнім членом Крайового відділу Дем'яном Савчаком та Є. Олесницьким. Є. Олесницький, покликаючись на «нашу усну конференцію», інформував намісника про правопорушення староств у Рогатині й Калуші, що «виразно зраджують тенденцію повалення наших кандидатів» на користь москвофілів. Про інтерес А. Потоцького до Є. Олесницького свідчить допис намісника на цій інформації: «Лист отримав, дуже хотів би з Вами знову порозмовляти. Потоцький», а також наказ старостам у Рогатині й Калуші: «До мене доходять скарги від української партії, у зв'язку з чим нагадую панові, що хотів би, аби в цьому повіті був обраний український кандидат»⁴⁸¹.

⁴⁷⁷ *Salto mortale* москвофілів. *Діло*. 1908. 31 (18 ст. ст.) січня.

⁴⁷⁸ Виборча кампанія. *Діло*. 1908. 18 (5 ст. ст.) січня.

⁴⁷⁹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 11 (Барвінські). Спр. 2012 / п. 127. Арк. 55–56 зв. (лист Є. Олесницького до О. Барвінського, 20 січня 1908 р.).

⁴⁸⁰ ЦДАЛ України. Ф. 146. Оп. 107. Спр. 5 (рапорти, інформації й інші матеріали про підготовку і хід виборів до Галицького сейму, 1908 р.).

⁴⁸¹ Там само. Арк. 79–80 (лист Є. Олесницького до А. Потоцького, Стрий, 20 лютого 1908 р. з приміткою А. Потоцького для Є. Олесницького й чернетками доручень старостам Рогатинського й Калуського повітів, висланими шифрованими телеграмами 22 лютого 1908 р.).

Ключовим передвиборчим документом є чернетка зі списком кандидатів у депутати зі східногалицьких сільських округів. Документ не датований і написаний, ймовірно, рукою А. Потоцького. Про його важливість свідчить той факт, що вміщені в ньому директиви були реалізовані на сеймових виборах. Стосовно низки східногалицьких повітів фігурувала примітка про підтримку польського кандидата, щодо деяких з них додано: «у строго законних рамках». Ще в кількох повітах фігурували прізвища москвофілів, як-от: Богдана Криницького (Богородчанський повіт) і о. Антонія Колпачкевича (Рава-руський повіт). Лише стосовно одного повіту чітко вказано, що не можна підтримувати москвофіла: «Сокаль – рішуче проти Маркова». Найважливішою є примітка щодо Калуського повіту: «постаратися, щоб мати якомога прийнятніший склад виборців. Якби було питання між українцем і москвофілом, підтримати москвофіла, якщо між радикалом і українцем – підтримати українця». З подальшого змісту записки випливає, що такий принцип мав бути застосований в абсолютній більшості східногалицьких повітів («як Калуш»). Лише щодо Рогатинського повіту вміщено застереження: «Рогатин, як Калуш, але обережно, бо там стає Кость Левицький»⁴⁸².

Неприйняття автора російськомовної промови у віденському парламенті Дмитра Маркова свідчило, що підтримка русофільських кандидатів мала межі й була спрямована все ж не на протегування москвофільства як такого, а на розпалювання ворожнечі всередині українського табору. Співзвучною з цією тезою була публікація в «Ділі» в середині лютого 1908 р.: «Менше ясний рахунок москвофілів. Що поляки допоможуть їм проти українського національного руху на стільки, на скільки се лежить в польським інтересі, се певне. Але не менше певне також те, що Поляки ніколи не дозволять розрости ся москвофільству так, як се воно сподівається ся, так, щоб москвофільство заняло становище українського національного руху. Що більше, при помочи москвофілів, використовуючи їх ненависть проти українства, Поляки старатимуть ся щораз більше обмежувати правний простір розвитку нашого народу, старатимуть ся замкнути наш нарід в таким ghetto, щоб він не міг оперти ся польській перевазі без огляду на те, чи він буде себе уважати українським, чи “русским”»⁴⁸³. Така відвертість свідчила: обидві сторони були свідомі того, що грають у політичну гру.

Відомості про угоду між польськими консерваторами й москвофілами, як і перші звістки про порушення законності в організації виборчої кампанії, неймовірно роздратовали українських політиків. В українських часописах перед виборами переважала справжня військова термінологія, лунали заклики збирати кошти для «бойового виборчого фонду», застереження, що міра терплячості українського народу завершується, тощо. Для забезпечення бажаних результатів виборів польські політики за співучасті органів влади контролювали організацію виборчої кампанії, починаючи від складання списків правиборців. Брутальний тиск і застосування сили на сумнозвісних «баденівських» виборах 1895 р. все ще функціонували як урок у пам'яті владних кіл, тому перевагу надавали більш витонченим формам правопорушень, сподіваючись, що правова свідомість українського населення надто низька, аби їм протидіяти. Завдяки маніпуляціям навколо пункту виборчої

⁴⁸² ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 107. Спр. 5. Арк. 92–94.

⁴⁸³ Що-раз явнійше. *Діло*. 1908. 14 (1) н. ст. лютого.

ординації, за яким до списку належало включати перші дві третини платників податків, у громадах з переважною більшістю українського населення масово почали з'являтися списки правиборців з числа поляків і євреїв. Застосовували також і традиційні методи: тиск на виборців, закритий перебіг голосувань, фальсифікація результатів, участь жандармів в організації виборчих акцій тощо⁴⁸⁴.

Справжня трагедія розігралася 6 лютого 1908 р. в селі Коропець Бучацького повіту. На виборах у повіті суперничали граф Станіслав Генрик Бадені й Северин Данилович (представник Української радикальної партії). Коропець був на той час доволі великим селом, в якому налічувалося близько шести тисяч мешканців, приблизно три чверті з них становили українці. Сучасники констатували значне зростання правової і національної свідомості населення Коропця від початку ХХ ст. завдяки діяльності місцевих активістів, серед яких був член ширшого Народного комітету УНДП селянин Марко Каганець⁴⁸⁵. Як і в інших місцевостях, у селі були сфальсифіковані списки правиборців. У них виявилось 14 померлих, 5 осіб, котрі емігрували до Боснії, кілька селян, які взагалі не сплачували податків, натомість упущено чимало активних і свідомих українців. 5 лютого 1908 р. в селі було створено «рекламаційну комісію» з п'яти осіб на чолі з М. Каганцем, яка оскаржила 75 позицій у списку, однак органи громадської влади відкрито зтягували розгляд цього питання. За свідченнями односельців, за кілька днів до того М. Каганець зазнав особистого тиску з боку С. Г. Бадені та спроби підкупу з метою його невтручання у виборчу кампанію, а також отримував анонімні листи з погрозами (за одним із спогадів – особисто від А. Потоцького, і хоча ця версія є неймовірною, однак саме її існування ілюструє напрям уявлень українських селян про винуватця порушень їхніх прав).

Напруга в Коропці навколо виборів зростала. Селяни, прогнозуючи арешт М. Каганця, вирішили його захищати. Уранці 6 лютого М. Каганець із дружиною і членами «рекламаційної комісії» вирушили до громадської канцелярії, аби з'ясувати долю опротестованого списку правиборців. Дорогою до них приєднувалися інші. Посередині моста шлях перетнули три жандарми, які оголосили про арешт М. Каганця і вимагали, аби люди розійшлися. Після невиконання цієї вимоги жандарми багнетами закололи М. Каганця, який очолював процесію і якого його дружина та сестра намагалися закрити собою. За свідченнями очевидців, останні слова вбитого були: «Я за вас кров пролив» (в іншому варіанті: «Люди! За вас віддаю я життя!»). Жандарми, зрозумівши, що М. Каганець мертвий, забарикадувалися на посту, а ввечері до села прибули військові. Попри спроби подати цей випадок як наслідок бійки між селянами, смерть М. Каганця викликала величезне обурення української громадськості. У його похороні на сільському цвинтарі взяло участь близько 18 тисяч осіб з Бучацького й сусідніх повітів, українські депутати, представники громадських організацій, студентства. На панахиді виголошували запальні промови з засудженням влади. «Одного Каганця вбили, а сто родилося», – так характеризував суспільні настрої майбутній вієт Коропця Ілько Максимів. За словами

⁴⁸⁴ Докладніше див.: Arkusza H. Problem nadużyć w czasie wyborów sejmowych w Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym. Prawo a praktyka. *Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej. Studia historyczne o prawie dedykowane Prof. Stanisławowi Grodzkiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej* / pod red. J. Malca i W. Uruszczaka. Kraków, 2001. S. 211–238.

⁴⁸⁵ Ясний Каганець України / упоряд. В. Максимів. Львів, 2008.

письменника Гната Хоткевича, «це була остання крапля, котра переповнила чашу народного терпіння»⁴⁸⁶.

Вибори до Галицького сейму в курії сільських громад відбулися 25 лютого 1908 р. Українці здобули 21 мандат, тобто менше половини від усіх можливих у Східній Галичині. Це не відповідало результатам нещодавніх парламентських виборів, на яких на цій же території українці вибороли майже всі можливі мандати. 8 мандатів отримали русофіли⁴⁸⁷. Найбільш резонансним стало обрання лідера москвофільського напрямку В. Дудикевича. Польська преса привітала результати виборів. «Gazeta Narodowa» потрактувала їх свідченням незгасної довіри українського населення до поляків і розгорнула план співпраці зі «старорусинами»⁴⁸⁸. У складнішій ситуації опинилися краківські консерватори, для яких підтримка русофілів була ідеологічно неприйнятною. У коментарях газети «Czas» було помітне прагнення виправдати намісника, подати наслідки виборів як тактичний хід. Відповідальність за вибори було покладено на український рух, невміння його поміркованих політиків відмежуватися від близького до «бандитизму» радикалізму і – як наслідок – стрімке розчарування населення в депутатах, обраних у 1907 р., перемога старорусинів «не завдяки, а всупереч їхній програмі»⁴⁸⁹.

Після оголошення результатів в українських політичних осередках запанували роздратування й обурення, заклики до радикальної зміни тактики легальної політичної боротьби, повсюдно лунали звинувачення на адресу галицького намісника. Одразу після обнародування результатів «Діло» вийшло з великою передовою статтею під промовистою назвою «Президент польської республіки», в якій поклало особисто на А. Потоцького всю відповідальність⁴⁹⁰. Українські депутати у Відні використовували всі можливості, аби панівні кола змусили А. Потоцького зійти зі шляху порозуміння з русофілами. Питання про галицькі вибори обговорювали на засіданні бюджетної комісії Державної ради. Саме там М. Василько сказав відому фразу про те, що А. Потоцький за одну ніч створив у Галичині, на австрійсько-російському кордоні, російську націю. На цьому ж засіданні з критикою дій галицького намісника виступив С. Гломбінський – як уже згадувалося, ендеки не брали участі у виборчій акції Національної ради, а їхні непорозуміння з А. Потоцьким наростали. Ендеки самі претендували на владу в Галичині, а для цього їм було потрібно усунути консерваторів.

Несподівано інтереси польських і українських націонал-демократів зійшлися на ідеї відставки А. Потоцького, і той терміново виїхав до Відня на політичні консультації. Перші звістки про їхній перебіг свідчили, що уряд М. Бека тисне на польських політиків для розриву домовленостей з русофілами. А. Потоцький

⁴⁸⁶Поляля ся кров!.. *Діло*. 1908. 7 н. ст. лютого (25 ст. ст. січня); Кровава подія в Коропці. *Діло*. 1908. 8 н. ст. лютого (26 ст. ст. січня); Коропецька жертва. *Діло*. 1908. 17–18 н. ст. (4–5 ст. ст.) лютого; Коропець. *Діло*. 1908. 20 н. ст. (7 ст. ст.) лютого; Ясний Каганець України...

⁴⁸⁷Кількість голосів виборців за кожного кандидата по повітах див.: Вчорашні вибори. *Діло*. 1908. 26 н. ст. (13 ст. ст.) лютого.

⁴⁸⁸Wynik wyborów. *Gazeta Narodowa*. 1908. 27 lutego.

⁴⁸⁹Wybory wiejskie. *Czas*. 1908. 26 lutego.

⁴⁹⁰Президент польської республіки. *Діло*. 1908. 27 н. ст. (14 ст. ст.) лютого.

спробував подати у відставку, однак її не прийняв цісар⁴⁹¹. Серйозність ситуації підтверджували такі дії намісника: 18 березня 1908 р., повертаючись із Відня, він «зараз поїхав автом до п. Олесницького в Стрию, зайшов до його хати і став з ним переговорювати на тему налашдування своїх відносин до Українців». А. Потоцький пропонував Є. Олесницькому посаду віцемаршалка Галицького сейму, здобуття для українців посади другого віцепрезидента (фактично – співголови) Крайової шкільної ради, на яку планували призначити О. Барвінського, визнання недійсними кількох депутатських мандатів, що їх отримали на останніх виборах русофіли, задоволення низки національно-культурних і економічних прагнень українців. Є. Олесницький прийняв інформацію до відома й зберіг за собою право на політичні консультації.

Після від'їзду намісника Є. Олесницький – і це також свідчить про вагу моменту – негайно виїхав до Львова. Не заставши вдома К. Левицького, він залишив йому лист, текст якого адресат згодом опублікував у своїй книзі: «Пишу се в Вашій канцелярії. Нині в полудне був у мене в Стрию Потоцький, зробив мені візиту і при тій нагоді запропонував, щоб я преїмив уряд заступника маршалка в Соймі. Уряд сей можу приймити без членства Виділу краєвого, если хочу заховати мандат парламентарний і зовсім независиме становиско в Клюбі. Дав мені час до намислу – до суботи рано – він їде завтра до Відня і я ему маю зателеграфувати в суботу, чи рішусь. Коли б не рішив ся, має запропонувати Короля, бо вже по мені трудно іти до єпископів. Я зараз поїхав до Львова, щоб з вами порадитись, але не заставши Вас, – прошу щоб Ви зараз порозумілись з пп. Романчуком і Васильком і зараз мені телеграфували, що маю робити. ... Вижидаю від Вас вісти»⁴⁹².

Друга за всю історію Галицького сейму пропозиція світському українському політику стати віцемаршалком, безумовно, мала змінити смислове навантаження цієї посади, демонструючи, а згодом і забезпечуючи реальну причетність українців до законотворчості в сеймі⁴⁹³. За рівнем представництва віцемаршалка вважали третьою особою у провінції після намісника та маршалка, з ними він мав можливість тісно спілкуватися. Тут цікавим є вибір, який, імовірно, зробив особисто А. Потоцький з-поміж впливових українських політиків і який допомагає зрозуміти спосіб його мислення. Як ми вже зазначали, його контакти з українськими діячами були доволі обмежені, і Є. Олесницький від початку ХХ ст. належав до тих кількох діячів, з якими намісник інколи українські справи обговорював. Пропозиція А. Потоцького, безумовно, була наслідком не лише об'єктивних обставин і політичного контексту, а й почасти впливала з того, як складалися його особисті взаємини з Є. Олесницьким. Йдучи на переговори, А. Потоцький та Є. Олесницький визнали один одного гідними співрозмовниками і партнерами. Обидва політики чудово знали долю попередніх польсько-українських угод в Галичині, усвідомлювали всі складнощі, які очікували їх на цьому шляху, а відтак володіли достатньою політичною мужністю для обнародування цього кроку. Важливо пам'ятати, що свого

⁴⁹¹ Partacz Cz. *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908*. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 1996. S. 222.

⁴⁹² Левицький К. *Історія політичної думки галицьких українців...* С. 472–473.

⁴⁹³ Докладніше див.: Мудрий М. *Посада заступника маршалка Галицького крайового сейму (1861–1918)*. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / pod red. K. Karolczaka i Ł. T. Sroki*. Kraków, 2010. T. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje. S. 111–129.

часу Є. Олесницький засудив «нову еру» і почасти завдяки цьому зміцнив свою громадську популярність. Також він тісно спілкувався з О. Барвінським і добре розумів, наскільки нищівну критику з усіх боків передбачає статус «угодовця». Однак є чимало підстав для припущення, що Є. Олесницький, не без підтримки деяких українських політиків, схилився до прийняття цієї пропозиції – за умови, що керівництво націонал-демократів визнає такий крок доцільним.

Керівництво УНДП опинилося перед серйозним вибором. Вже з конструкції розмови А. Потоцького з Є. Олесницьким видно, що в разі відмови він погрожував посилити курс на союз зі старорусинами, а його наслідки було непросто передбачити. Правдоподібно, знайшлися противники прийняття цієї пропозиції. Невідома реакція голови партії К. Левицького, але навряд чи він був у захопленні від вибору А. Потоцького, оскільки вважав Є. Олесницького своїм головним конкурентом в боротьбі за політичні впливи. У самій партії зростали впливи радикального крила, яке аж ніяк не пов'язувало майбутнього з українсько-польською угодою в межах автономії Галичини. Маніфестом противників угоди стала опублікована в «Ділі» 24 березня 1908 р. стаття «Ратункова акція пана Потоцького». Не називаючи імен, її автори виразно писали про щедрі обіцянки лідерам української парламентської політики, які «своїми розмірами і своїм змістом перевисшатимуть все те, що доси обіщувалося і робилося в подібних випадках». Теза статті зводилася до неприйнятності таких пропозицій доти, поки українцям у Галичині не буде забезпечене правове поле для вільного національного розвитку («Ми не настільки задивлені в “дерева”, щоб за ними не бачити “ліса”»). У статті було проведено паралелі з «новою ерою» й наголошено, що «наша національна політика не має перемінитися в відновлену барвінщину». «Ми певні, – фактично диктували свою волю противники угоди, – що наші послы на той шлях, на який хотять заманити їх Бек і Потоцький, не підуть, що вони сповнять волю народу, який їх вибрав, і що доложать всіх сил, щоби зробити перший поважний вилям в ворожій нам системі, яким було-би повалене пана Потоцького»⁴⁹⁴. Лише в серпні 1908 р. «Діло» вперше відкрито підтвердило, що А. Потоцький підтримував номінацію Є. Олесницького віцемаршалком Галицького сейму⁴⁹⁵. Не приязніше відреагували на чутки про підготовку угоди польські політики. «Słowo Polskie» застерігало перед її «несвоечасністю» і приписувало консерваторам нерозуміння того, що боротьба між українцями та поляками ведеться «за душі й серця народу»⁴⁹⁶.

Дотепер не вдалося відтворити перебіг консультацій, що інтенсивно проводили після того, як Є. Олесницький отримав пропозицію А. Потоцького. За твердженням історика Чеслава Партача, 31 березня 1908 р. на переговорах між А. Потоцьким та Є. Олесницьким, до яких був залучений М. Василько, було досягнуто порозуміння⁴⁹⁷, у необхідності якого залишалося тільки переконати впливові політичні сили. Однак невдовзі, 12 квітня 1908 р., український студент Мирослав Січинський застрелив А. Потоцького, мотивуючи свій учинок нестерпним політичним становищем українців у Галичині, правопорушеннями на виборах і смертю

⁴⁹⁴ Ратункова акція пана Потоцького. *Діло*. 1908. 24 (11) марця.

⁴⁹⁵ До справи мнних польсько-руських переговорів. *Діло*. 1908. 17 (4) серпня.

⁴⁹⁶ Nałogowi ugodowcy. I. *Słowo Polskie*. 1908. 2 kwietnia.

⁴⁹⁷ Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego... S. 223.

М. Каганця. Реакцію Є. Олесницького на звістку про смерть А. Потоцького від руки українського студента М. Демкович-Добрянський, покликаючись на приватну інформацію, описав так: «Усе пропало, – крикнув розпучливо Євген Олесницький, коли довідався, що зробив Січинський. І впав від серцевого приступу. Потім пояснив: Січинський знищив велику справу. З Потоцьким ми вже були домовилися про українсько-польську угоду»⁴⁹⁸. Важко судити, наскільки точно ця інформація відобразила слова Є. Олесницького, однак ймовірно, що в ній передано їхній зміст. Питання про те, кому було вигідним убивство символу польської аристократії й цісарсько-королівського намісника руками українського студента напередодні нової спроби польсько-українського компромісу в Галичині досі залишається без обґрунтованої джерелами відповіді, хоча насправді ця відповідь цілком очевидна.

«Всюди боялися заворушень. Здавалося, що вони вже надходять»: політична стабілізація в Галичині після вбивства А. Потоцького

У момент найвищої напруги в польсько-українських відносинах після смерті А. Потоцького як з польського, так і з українського боку пролунали заклики опам'ятатися. Уже на наступний день після вбивства краківський «Czas» писав: «За смерть Анджея Потоцького не звинувачуємо всього руського народу і не звертаємося проти нього з оскарженням. Зі шляху поєднання нас не зверне навіть та загибель»⁴⁹⁹. На тлі мовчання українських політиків особлива увага була прикута до проповіді греко-католицького митрополита Андрея Шептицького в соборі св. Юра великодньої п'ятниці 24 квітня 1908 р. У присутності багатьох вірян Андрей Шептицький, сама постать якого уособлювала зв'язок між поляками та українцями, ствердив, що «публічний злочин повинен бути публічно засуджений», бо «злочинами не можна служити національній справі. ... Сьогодні з роздертим серцем бачимо криваву пляму на білих шатах любові до вітчизни. ... Як Русини мусимо піднести якнайголосніший протест проти самої думки, що святій національній справі можна служити закривавленими руками»⁵⁰⁰.

Промовистим сигналом Відня стало призначення новим галицьким намісником Міхала Бобжинського. Народжений у Кракові в родині лікаря, М. Бобжинський не мав жодних властивих польській аристократії ностальгійних почуттів до українського простору, щобільше, на підставі власних історичних досліджень дійшов висновку, що поляки повинні займатися власними проблемами, тоді як зосередження уваги на значних територіях на сході з загальним визначенням «креси» лише їх послаблює, розпоршуючи енергію, необхідну для власне польського розвитку. М. Бобжинський був відомий засудженням польської націонал-демократії, якій доводив, що прищеплення націоналізму стане руйнівним насамперед для польського

⁴⁹⁸ Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини. 1903–1913. Рим: Видання Українського католицького університету св. Климента папи, 1987. С. 37.

⁴⁹⁹ †Andrzej Potocki. *Czas*. 1908. 13 kwietnia.

⁵⁰⁰ Głos metropolity Szeptyckiego. *Słowo Polskie*. 1908. 25 kwietnia; Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та інших єпископів з приводу вбивства ц.-к. Намісника А. Потоцького з долученою інструкцією до духовенства, Львів, 1 травня 1908 р. *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944* / за ред. А. Кравчука. Львів, 1998. Т. II, ч. 1. С. 422–428.

суспільства. Він критикував курс польських східногалицьких консерваторів на підтримку русофілів, твердячи, що це суперечить усім принципам польської політики. На похороні А. Потоцького в Кжешовіцах М. Бобжинський «в очах багатьох був уже намісником»⁵⁰¹. Вирішальну роль у його призначенні відіграли зовнішньополітичні інтереси Габсбурзької монархії, яка саме тоді виношувала плани інкорпорації Боснії, а відтак потребувала польсько-українського союзу, скерованого вістрям проти Росії. Природним також було бажання Відня стабілізувати ситуацію в одній зі своїх провінцій. Усе це давало змогу панівним колам розраховувати, що М. Бобжинський вестиме «більш еластичну», ніж А. Потоцький, політику⁵⁰².

Номінація М. Бобжинського відбулася 28 квітня 1908 р. На аудієнції Франц Йосиф наголосив, що особисто для нього кандидатура М. Бобжинського видавалася єдиноможливою, і рішення на його користь він ухвалив одразу ж, як тільки довідався про смерть А. Потоцького⁵⁰³. М. Бобжинський став першим нешляхтичем на цій посаді. Проти його кандидатури відкрито не виступило жодне з польських політичних угруповань, а східногалицькі шляхтичі пов'язували з ним надії на захист від українського руху. «У теперішній хвилі, – писав до М. Бобжинського Мечислав Рей напередодні його номінації, – Ти тільки, володіючи глибоким розумом і сильною рукою, зможеш покерувати крайовим урядом так, аби затамувати дедалі зростаючий опір українського анархізму ..., стримати розрухану гайдамацьку агітацію і звільнити руський народ від її впливів»⁵⁰⁴. Українці зустріли звістку про нового намісника прохолодно. М. Бобжинського, згадував К. Левицький, «привитала наша суспільність неприхильно, нагадуючи його становище як віцепрезидента Ради шкільної краювої і посла соймового супроти домагань нашого народу»⁵⁰⁵.

Ситуація в Галичині залишалась украй напруженою. Зворушені вбивством А. Потоцького поляки сподівалися, що уряд розірве всі попередні угоди з українцями та вдасться до рішучих репресій, а також очікували від українських політиків публічного засудження цього чину. Ті ж у відповідь або мовчали, або відкрито заявляли, що постріл М. Січинського був спричинений нестерпними стосунками у краю, гнобленням і приниженням українського народу на його рідній землі. Ендеки влаштовували у Львові демонстраційні походи, які завершувалися розбиттям вікон в українських інституціях. Уся польська преса виступила проти будь-яких поступок українцям⁵⁰⁶. «Ми [Польське коло – О. А.] вирішили триматися гака-ти, – інформував М. Бобжинського з Відня С. Гломбінський. – У руській дискусії

⁵⁰¹ Łazuga W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. S. 125.

⁵⁰² Gruchała J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890–1914). Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego, 1988. S. 80; Bobrzyński M. Rozmiary niebezpieczeństwa. *Bobrzyński M. Zasady i kompromisy. Wybór pism / wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył W. Bernacki.* Kraków, 2001. S. 207–222; Łazuga W. Michał Bobrzyński... Warszawa, 1982; Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 168–206.

⁵⁰³ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 9.

⁵⁰⁴ ВJ. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8090/III. Vol. I. K. 62–63 (лист М. Рея до М. Бобжинського, 25 kwietnia 1908 р.).

⁵⁰⁵ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців... С. 477.

⁵⁰⁶ Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza... S. 144.

виявилася засаднича згода думок: тепер жодних концесій – зміцнити польську народність у Східній Галичині – підтримати колонізацію»⁵⁰⁷. Східногалицькі шляхтичі запасалися вогнепальною зброєю для оборони своїх маєтків. Один із них, Томіслав Розвадовський, переконував намісника, що єдиним виходом із ситуації є бомбардування «збунтованих» сіл. У меморіалі, поданому наміснику групою східногалицьких шляхтичів, завдання крайової влади було визначене як придушення українських заворушень. Для цього запропоновано ввести надзвичайний стан, застосувати репресії проти української преси та агітаторів, «очистити» жандармерію та судівництво від українців, запровадити таємну поліцію та влаштувати під претекстом навчань регулярні військові марші. Сам М. Бобжинський згадував, що коли він обіймав посаду намісника «у великому розгарячкуванні розійшлася поголоска, що наступник Потоцького не доїде навіть до намісниківського палацу. Всюди боялися заворушень. Здавалося, що вони вже надходять»⁵⁰⁸.

За таких обставин намісникові доводилося дуже ретельно зважувати кожний крок і навіть намір, аби не спровокувати масових безпорядків. Для того, аби бодай стабілізувати ситуацію, йому потрібно було негайно вирішити кілька кардинальних проблем: повернути розбурханий пристрастями край на шлях легальної політичної боротьби; не допустити прямого втручання Відня у справи галицької автономії; об'єднати в польському політичному таборі ті сили, що прихильно ставилися до угоди з українцями, врешті порозумітися з українськими політиками та виправити помилку, допущену при укладенні союзу з русофілами. З усіма цими завданнями М. Бобжинський справився назагал успішно. Наріжним каменем, який М. Бобжинський поклав в основу свого урядування, стала теза про суворе дотримання законності, поставлення адміністрації над боротьбою політичних угруповань та її об'єктивну і справедливу позицію щодо всіх громадян краю, без огляду на їхню національність, віру і суспільне становище. Чималу роль у частковій стабілізації відіграло помилування засудженого до страти М. Січинського⁵⁰⁹. Рішення про помилування приймав особисто цісар не без впливу М. Бобжинського, який вважав, що між українцями й поляками не повинен залишитися «спогад шибениці»⁵¹⁰. «Майже під його диктовку» вдова А. Потоцького Кристина написала Францу Йозефу лист із проханням дарувати М. Січинському життя⁵¹¹.

Уперше виступаючи перед апаратом Галицького намісництва, М. Бобжинський наголошував: «Обіймаю цей уряд у хвилі важкій і трудній, з якої нас може вивести тільки твереза оцінка стосунків, тільки суворе дотримання законів»⁵¹². Така позиція, яку неухильно впроваджували в практику, створила йому реноме «чоловіка твердого, непідкупного». За це він зазнавав різкої критики з боку осіб та політичних угруповань, яким не вдавалося використати силу намісництва у своїх цілях. Водночас це дозволяло йому предметно заперечувати більшість скарг на

⁵⁰⁷В. J. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8090/III. Vol. I. K. 93 v. (лист С. Гломбінського до М. Бобжинського, Відень, 6 червня 1908 р.).

⁵⁰⁸Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 107–109.

⁵⁰⁹Ułaskawienie Siczyńskiego. *Czas*. 1909. 29 lipca.

⁵¹⁰Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 109.

⁵¹¹Janta A. We Lwowie, pewnej Palmowej Niedzieli. *Janta A. Lustra i reflektory / wybór i przedmowa*. M. Sprusiński. Warszawa, 1982. S. 455.

⁵¹²Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 10.

зловживання політичної влади, які перетворилися в Галичині у важливий чинник політичної боротьби⁵¹³. Контактуючи з українськими політиками, М. Бобжинський дав їм зрозуміти, що в справі призначення на посади керуватиметься винятково фаховими, а не національними інтересами. Один зі співробітників намісництва Альфред Висоцький згадував, що М. Бобжинський «опер свою діяльність на цілком відмінних підставах. Ті зміни і мене стосувалися, бо наказано мені вчитися руської мови, аби читати також українські часописи; адже мене приділили до особистого секретаріату намісника і до моїх обов'язків належало читання галицької преси, не поминаючи жодної провінційної летючки, і підкреслення всіх найважливіших частин. Кожна скарга чи невдоволення діяльністю адміністративної влади мусили бути реферовані намісникові та відіслані дотичному уряду з метою з'ясування»⁵¹⁴.

Взаємини нового намісника з австрійським урядом на початках склалися нелегко через прагнення Відня втрутитися в ситуацію у провінції. У листі до Вітольда Коритовського від 12 серпня 1908 р. М. Бобжинський непокоївся, що австрійський прем'єр М. Бек досі не дав йому відповіді на низку важливих питань, зокрема щодо призначень співробітників намісництва. М. Бобжинського також серйозно турбувала почерпнута із часописів звістка про те, що М. Бек розпочав у Відні переговори між президією Польського кола та українцями⁵¹⁵. Йшлося про консультації між австрійським прем'єром, українськими представниками та президією Польського кола у Відні на початку серпня 1908 р. На них обговорювали позицію українських послів на майбутній сеймовій сесії 1908 р. та можливість українсько-польського порозуміння. Звістку про посередництво прем'єра у підготовці переговорів між українцями і поляками приніс віденський часопис «Neue Frei Presse» 8 серпня 1908 р., покликаючись на українські парламентські кола у Відні. У публікації також відзначали, що поляки назагал прихильно ставляться до ідеї українсько-польських переговорів, однак без участі представників уряду. На думку М. Бобжинського, тогочасні лідери Польського кола не могли втручатися у справи, які належали до компетенції Галицького сейму. «Однак якби Бек, – підкреслював він, – уклав щось у Відні з русинами і хоча б навіть з Гломбінським і Стапінським, а потім казав то мені використати в сеймі, то вочевидь мусив би собі когось іншого пошукати на намісника, бо я такої неповажної і цілком безуспішної ролі не відіграватиму». М. Бобжинського турбувало також те, що прем'єр зволював зі згодою на призначення віцемаршалком сейму греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Виконати обіцянку А. Потоцького й запропонувати цю посаду Є. Олесницькому новий намісник вважав неможливим, оскільки він не засудив чину М. Січинського⁵¹⁶.

Зокрема, М. Бобжинський скерував до М. Бека обширний меморіал щодо української справи, переконуючи його, що ситуація в краю суттєво різниться від стосунків у парламенті. Визнаючи, що погоджується з австрійським прем'єром щодо кінцевої

⁵¹³ Ibid. S. 23–25.

⁵¹⁴ Wysocki A. Sprzed pół wieku. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1956. S. 164.

⁵¹⁵ Михальський Ю. Польська суспільність та українське питання в Галичині в період сеймових виборів 1908 р. З історії польсько-українських стосунків. Львів: Каменяр, 1997. С. 28.

⁵¹⁶ В.І. Теки М. Bobrzyńskiego. Sygn. 8102/II. K. 35–37 (лист М. Бобжинського до В. Коритовського, Львів, 12 серпня 1908 р.).

мети, намісник наполягав на забезпеченні йому певної свободи дій та застерігав проти нав'язування засобів, яких він не зможе реалізувати⁵¹⁷. «Бек на мій меморіал щодо руської справи в сеймі ще не дав відповіді, – зазначав М. Бобжинський у листі до В. Коритовського від 23 серпня 1908 р. – Милим йому, очевидно, не був, але те собі мусить усвідомити, що я його сліпим зряддям у сеймі не буду, а якби погодився на таку роль, якби мав виконувати те, що Олесницький з Беком у Відні уложать, якби від мене посеред сейму йшла постійна апеляція до Відня, то справа би зазнала фіаско, а я був би остаточно скомпрометований. У меморіалі я написав виразно, що готовий будь-якої хвилі уступити, мусив це зробити, бо Бек в останній розмові зі мною дозволяв собі щодо мене таку міну і тон, яких я ні від кого не стерплю»⁵¹⁸.

Під час візиту М. Бобжинського до Відня М. Бек, який прагнув забезпечити уряду підтримку всіх парламентських угруповань, зокрема й українців, поцікавився, чи все зробив галицький намісник для виконання угоди між центральним урядом та українцями з 1907 р. та чи подав усім міністерствам відповідні пропозиції. У відповідь М. Бобжинський зауважив, що побажання українців можна виконувати лише поступово, у міру того, як вони докладуть зусиль до розрядки атмосфери у краю, яка погіршилася через їхнє схвалення чину М. Січинського. В іншому разі, застерігав він, уряд наражає себе на небезпеку втратити підтримку поляків, які є значно сильнішими за українців⁵¹⁹. Правдоподібно, що саме завдяки наполегливості намісника справа українсько-польських переговорів у Відні на той момент не знайшла продовження і повернулася в межі краю. З іншого боку, М. Бек також втрачав інтерес до галицьких проблем: у листопаді 1908 р. його уряд пішов у відставку.

Намісник прагнув використати першу сесію новообраного Галицького сейму восени 1908 р. для перелому в міжнаціональних стосунках у напрямі позитивної праці. «Сейм готую як можу і вмю, – інформував М. Бобжинський В. Коритовського в листі від 2 вересня 1908 р. – Сумно, що намісник повинен займатися організацією сторонництв»⁵²⁰. Непросто складалися стосунки намісника і з українськими політиками. Прагнення Відня якнайшвидше досягнути українсько-польського порозуміння в Галичині наштотувалося не лише на опір поляків, а й нехоть українців. Останні висували далекосяжні вимоги, що вели до поділу провінції. На це ж не могли погодитися навіть ті польські політики, які прихильно ставилися до потреб українського національного розвитку⁵²¹. «Русини в сеймі поведуться спокійно, – констатував М. Бобжинський, – але “Діло” все перекручує. Збештало статтю «Słowa», приязну русинам, яку я видусив з величезним трудом. Сьогодні обкидало болотом Стапінського. Хто ж має підтримати їхні постулати, якщо вони відпихають тих, хто ставить до них відносно найзичливіше?»⁵²². Однак наміснику вдалося зменшити напругу в українському національному таборі. Він не піддався жазі негайної помсти за вбивство А. Потоцького, натомість проникливо

⁵¹⁷ Ibid. К. 41–42 (лист М. Бобжинського до В. Коритовського, Львів, 17 серпня 1908 р.).

⁵¹⁸ Ibid. К. 47–48 (лист М. Бобжинського до В. Коритовського, Львів, 23 серпня 1908 р.).

⁵¹⁹ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 137.

⁵²⁰ ВJ. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8102/II. К. 35–37 (лист М. Бобжинського до В. Коритовського, Львів, 2 вересня 1908 р.).

⁵²¹ Gruchała J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne... S. 106.

⁵²² ВJ. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8102/II. К. 65v–66 (лист М. Бобжинського до В. Коритовського, Львів, 15 жовтня 1908 р.).

збагнув психологічний стан українських політичних лідерів, для яких вбивство А. Потоцького насправді виявилося не меншим шоком, ніж для поляків. М. Бобжинський вважав, що вчинок М. Січинського справив на українців «пригноблिवе враження», «був для них моральною та політичною поразкою, поразкою щодо Відня та європейської opinio, до якої вони так часто любили відкликатися. Психологія підказувала, що та поразка змусить їх до рефлексії, а можливо, до повернення з дороги безоглядної та брутальної боротьби. Розум політичний підказував, що цей поворот їм потрібно полегшити»⁵²³.

Завдяки цим зусиллям сесія Галицького сейму 1908 р. закінчилася без бурхливих потрясінь. І хоча дискусії між українськими й польськими депутатами зводилися до замкненого кола, що поляки не можуть задовольнити українських домагань, поки українці не припинять боротьби, а українці не можуть припинити боротьбу, поки поляки не задовольнять їхніх домагань, з обох боків відчувалося прагнення до порозуміння⁵²⁴. «По сій сесії соймовій стало нам трохи лекше», – визнавав К. Левицький⁵²⁵. Є. Олесницький відразу після закінчення засідань надіслав М. Бобжинському лист-подяку «за ту прихильну позицію, яку і в теперішній сесії і взагалі у свому дотихчасовому урядуванні Ви зайняли щодо інтересів руського народу». «Уповні відчуваю труднощі становища Вашої Ексцеленції, – продовжував Є. Олесницький, – однак вважаю, що, з іншого боку, Вам не можуть бути байдужими результати тієї позиції, а саме – значне заспокоєння настроїв у краю й можливе повільне повернення до врегулювання відносин, яке починає огортати дедалі ширші кола руської суспільності. Таких результатів протягом настільки короткого часу не зміг досягнути жоден із Ваших попередників, і можна тільки пошкодувати, що сейм не пішов вказаною Вами дорогою»⁵²⁶.

Однак це були тільки перші кроки. Найближчі події показали, наскільки важким буде досягнення міжнаціональної згоди. 12 грудня 1908 р. ендецька молодь, керуючись поголосками про намір відкрити у Львівському університеті дві українські кафедри, влаштувала брутальний напад на намісника в його стінах⁵²⁷. Ендеки виступили найзавзятішими критиками політики, спрямованої на нормалізацію міжнаціональних відносин. Зауваживши, що українські політики після перших кроків нового галицького намісника змінили ставлення до нього на прихильніше, вони оголосили всі дії М. Бобжинського проукраїнською політикою коштом поляків, здіймали безперервний галас у пресі, користуючись нерідко перекрученими фактами. «Про мою згоду з національною демократією, – визнавав М. Бобжинський, – не могло й бути мови. Ділила нас прірва. Я прагнув порозуміння з русинами, а вони жили з національною боротьби. Визнавали націоналістичну програму, котра для мене як для поляка означала припинення й занпащення всієї нашої багатовікової праці»⁵²⁸.

⁵²³ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 109–110.

⁵²⁴ Ibid. S. 131.

⁵²⁵ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців... С. 502.

⁵²⁶ ВJ. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8090/III. Vol. II, k. 583 (лист Є. Олесницького до М. Бобжинського, Львів, 9 листопада 1908 р.).

⁵²⁷ Buszko J. Polityka Michała Bobrzyńskiego w kwestii ukraińskiej (1906–1913). Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. Kraków, 1993. Zesz. 103: Ukraińska myśl polityczna w XX wieku / pod red. M. Pułaskiego. S. 67.

⁵²⁸ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 141.

Обійнявши посаду намісника, М. Бобжинський дуже розраховував на союз польських консерваторів, особливо природний з огляду на втрату ними позицій на користь демократичних рухів. Він сподівався, що молодше покоління східногалицьких політиків поведе своє угруповання шляхом суспільних реформ. Однак подільський табір еволюціонував не в запланованому напрямі. Його молодших лідерів найбільше турбувало зростання українського руху та загроза, яку він ніс східногалицькій шляхті. Тому подоляки передусім шукали підтримки східногалицької міської інтелігенції, яка здебільшого була охоплена ендецькими впливами. Якщо краківські консерватори намагалися щодо українців виходити із загальнопольських позицій, то подоляки розглядали українське питання «як винятково свою вотчину, як питання партикулярне, східногалицьке, не загальнопольське»⁵²⁹. Натомість на краківському ґрунті ендеки не змогли здолати ідейне домінування станьчиків. Це привело до цікавого політичного феномену: на відміну від традиційного поділу сил на консерваторів, лібералів та радикалів, польські політичні угруповання в Галичині напередодні Першої світової війни розкололися за своїм ставленням до українського питання.

Особливо виразним цей поділ став власне за часів намісництва М. Бобжинського, унаочнившись у формуванні пронамісниківського «блоку» (краківські консерватори, польські демократи, людовці та соціалісти в ролі симпатиків) і його політичного опонента – «антиблоку» (ендеки та подоляки)⁵³⁰. Цей поділ відбувся в Галицькому сеймі під час голосування за українця – члена Крайового виділу. Тоді краківські консерватори, демократи й людовці підтримали українського націонал-демократа (Івана Кивелюка), а подоляки й ендеки віддали голоси за русофіла (Богдана Криницького). Звісно, перебіг цієї справи користувався пильною увагою австрійського уряду. М. Бобжинському вдалося сформувати більшість, яка забезпечила вибір українського кандидата, однак і тут не обійшлося без компромісу. Лідер подоляків і колишній намісник Галичини Леон Пінінський на нараді польських угруповань категорично заперечив проти висунення до Крайового виділу Є. Олесницького, мовляв, той завдяки таланту й досвіду здобуде надто сильні позиції. М. Бобжинський, хоча й визнавав в особі Є. Олесницького найповажнішого українського депутата, який «тішився загальною повагою»⁵³¹, теж не підтримав його подальшої політичної кар'єри на тій підставі, що той відкрито не засудив вчинку М. Січинського. (Тут важливо додати, що Мирослав Січинський був сином о. Миколи Січинського, одного з трьох українських депутатів, які проголошували в листопаді 1890 р. у сеймі «нову еру», й товариша Є. Олесницького зі студентських років. Є. Олесницький був адвокатом М. Січинського на судових процесах.) Тож членом Крайового виділу обрали значно менш впливового й відомого І. Кивелюка. «Так уперше, – коментував поділ голосів польських депутатів М. Бобжинський, – угруповалася більшість і меншість сейму, що спиралася на відмінний погляд на руську справу, більшість і меншість, які не відповідали поділу сейму на правицю та лівицю, але надалі виступали при рішеннях у кожній засадничій справі»⁵³².

⁵²⁹ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 177–179.

⁵³⁰ Ibid. S. 151.

⁵³¹ Ibid. S. 182.

⁵³² Ibid. S. 126–128.

«Під безпечним дахом шаліє хуртовина обструкції»: нова тактика українців у Галицькому сеймі

Дискусії про нову тактику українських депутатів на початку ХХ ст. отримали новий імпульс внаслідок згорання політики «нової ери», партійної структуризації і продовження виборчих правопорушень, через що надії, які щоразу приносили нові вибори, знову згасали. Уже напередодні сеймової каденції 1901–1908 рр. ключовим питанням українських депутатів Галицького сейму було те, чи взагалі приймати мандати⁵³³. Спроба українського сеймового представництва домогтися більшої уваги до своїх вимог шляхом демонстративного складання депутатських мандатів (так звана сецесія 1903 р.) на практиці призвела до втрати на додаткових виборах мандату досвідченим українським парламентарієм О. Барвінським і приходу на його місце русофіла Теодозія Еффиновича. Так, «сецесія» виявилася не лише неефективною, а й програшною, що, попри пропагандистську риторику, було складно не визнати. Шлях перманентних «сецесій» не вдалося би продовжувати й через значні організаційні та матеріальні зусилля, яких потребувала кожна виборча кампанія, ефект втоми виборців. Після додаткових виборів українські депутати, за визнанням Є. Олесницького, «мусіли вступити до сойму – в інтересі суспільності – іншого виходу не було»⁵³⁴.

Голові українського сеймового клубу Є. Олесницькому в каденції 1901–1908 рр. вдалося втримувати єдність ідейно різнобарвного представництва. Юрист за освітою, на відміну від своїх попередників-педагогів Ю. Романчука та О. Барвінського, він організував роботу українських депутатів так, аби вони могли предметно втручатися в обговорення законопроектів, пропонуючи поправки⁵³⁵. Однак уже невдовзі така праця стала об'єктом гострої критики з боку політичних сил і політиків поза межами сейму, які ставили перед депутатами єдине завдання – служити джерелом радикалізації суспільних настроїв. Їхнім рупором виступило «Діло». На зламі 1904–1905 рр. в низці статей часопис звинуватив депутатів у відсутності ширшого погляду на Галицький сейм, який створив би достойну альтернативу концепції «єдиного польського парламенту». У приклад українцям поставлено тих депутатів, які йшли в парламентах на гостру обструкцію, бо суперечності можна вирішити «не серед шаблянових рамок дотеперішного пережитого ладу, а в основнім, на цілком нових засадах опертім перестрою». Тактику «мериторичної опозиції» часопис назвав марною тратою часу («другого так працювотого клубу з свічкою шукати в австрійських соймах»). Врешті на українське сеймове представництво було покладено вину за послаблення масових виступів («ясна психологічна зв'язь сего з політикою послів») та за «душну атмосферу, серед якої зачинає ся блуканина одиниць»⁵³⁶.

⁵³³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Спр. 2012 / п. 127. Арк. 24 (Лист Є. Олесницького до українських депутатів Галицького сейму з запрошенням на нараду 17 грудня 1901 р.).

⁵³⁴ Там само. Спр. 4095 / п. 233. Арк. 31 (Нотатки О. Барвінського про перебіг засідання II з'їзду українських депутатів, Львів, 8 листопада 1904 р.).

⁵³⁵ Докладніше див.: Аркуша О. Українське представництво в Галицькому сеймі 1901–1907 років. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2006. Т. 251: Праці Історично-філософської секції. С. 191–239.

⁵³⁶ По соймі. *Діло*. 1904. 6 (19) – 13 (26) падолиста; ч. 258. 16 (29) падолиста.

Тоді критику однопартійців Є. Олесницький потрактував як «в цілім світі нечувані відносини». Вважав образою тезу про марну трату сил в дебатах над законопроектами: «сього ми ані жаліємо, ані стидаємось», «на мій погляд повинен кождий руский посол змагати до того, щоб его виступи ціхувала як найбільша ерудиция парламентарна, як найглубше знане і наука». Він закликав усіх зрозуміти, що неадекватна поведінка депутатів унеможливить будь-які розмови з польськими політиками: «репрезентация в соймі не есть громадою дітваків, котра в самій грі добачає ціль, а обовязком єї єсть розважати всі евентуальности і числитись зі станом фактичним». Є. Олесницький гостро критикував ідею розпочати в сеймі обструкцію, ствердивши, що вона позбавлена будь-якого сенсу⁵³⁷.

Отже, уже на зламі 1904–1905 рр. українські політики відкрито обговорювали можливість обструкції в Галицькому сеймі. Саме поняття обструкції в парламенті увійшло в політичне життя Габсбурзької монархії в 1897 р. з ініціативи німецьких депутатів Державної Ради, які в такий спосіб протестували проти спроби уряду Казімежа Бадені врегулювати чесько-німецькі мовно-національні суперечності адміністративним втручанням. Тоді обструкція, паралізуючи роботу парламенту, призвівши до відставки уряду К. Бадені, докорінно змінила уявлення про роль меншості й більшості у представницькому органі⁵³⁸, а надалі стала «важкою зброєю», яку трактовано «як природне право кожного народу, що почувався б у чомусь під загрозою»⁵³⁹. Однак, у 1905–1907 рр. гострота полеміки навколо українського сеймового представництва була знята через появу важливіших питань – реформи виборчого законодавства до австрійського парламенту.

З іншого боку, зростання радикалізму українського руху ставало дедалі більшим клопотом для «народовців старого покрою»⁵⁴⁰, ліберальних політиків, які зробили австрійську державну кар'єру. Радикали початку ХХ ст. вважали шляхом до політичної свободи українців нагнітання напруги в міжнаціональних відносинах, організацію масових виступів і заворушень з постійним натяком на можливість їхнього переростання у збройну боротьбу. Вони були готові як завгодно сильно розхитувати політичну систему, випробовуючи нерви владних кіл і не рахуючись із тим, що їхнє терпіння не безмежне і що наслідки цих дій далеко не завжди були контрольованими й передбачуваними. У публічних виступах і приватному листуванні найвпливовіших українських політиків неодноразово з'являються відомості про те, як організовані радикально налаштованими діячами заворушення, зокрема студентства Львівського університету, призводили до розриву попередніх домовленостей з урядом чи польськими політиками, зводячи нанівець тривалі зусилля.

Відголоси дискусій виливалися на шпальти преси. «Діло» гостро критикувало українських депутатів за «опортунізм», стверджувало, що не достатньо виголошувати навіть блискучі опозиційні промови, адже депутати мають старатися «до того

⁵³⁷Справозданє посольське Д-ра Евгена Олесницкого відбуде в Стрию дня 8-грудня 1904. Львів, 1904. С. 5–28.

⁵³⁸Łazuga W. «Rządy polskie» w Austrii. Gabinet Kazimierza hr. Badeniego 1895–1897. Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 1991. S. 166–176.

⁵³⁹Bobrzyński M. Z moich pamiętników / opracował A. Galos. Wydanie drugie. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006. T. 1. S. 6.

⁵⁴⁰Tomczyk R. Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890–1914. Szczecin: Zapol, 2007. S. 262.

довести, щоб їх викидано з сейму». У відповідь ліберальні політики твердили, що парламентська репрезентація мусить лишитися «пристановищем поваги і спокійної думки», а роботу депутатів, насамперед покликаних змінити думку про українців перед зовнішнім світом, не личить оцінювати крізь призму того, що «Романчук не розбив пульта в парламенти у Відні – а Олесницький не вибив нікого в соймі по лиці і не дав ся за се викинути з сойму». Єдиним наслідком такої депутатської діяльності Теофіл Окуневський вважав «страшну компромітацію цілого народа» і риторично запитував її ідеологів: «А хтож заплатить за се?». Джерелом такого баламучення громадської думки була, за його визначенням, «тота суспільність, що до недавна сиділа у Кучека і Ценгута за склянкою сьвіжого пільзнера і питала зайшовшого провінціонала “що там чувати?”». Коли ж ся суспільність спровадила ся до своєї льожи до Гостинниці, стала вона вже диктувати права послам і з цигаром в зубах або з папкою від білярду в руках кричить: “мало – мало!”»⁵⁴¹.

Потрібно зауважити, що такий натяк на опозицію не вичерпував повноти картини: з не менш гострими випадками проти «опортунізму» українських депутатів виступав Михайло Грушевський. Його праці цього періоду переповнені дошкульними докорами українським політикам Галичини, насмішками над їхніми багаторічними погрозами про те, що невдовзі «переповниться чаша терпеливості народної»⁵⁴². «Галицький тип, – твердив М. Грушевський, – се “хитрий Панько”, класично описаний Мартовичем. Він буде братися на всякі способи, щоб сповнити свій громадський чи національний обов’язок, знесе всяку поневіру, пролізе коминном, коли не пустять дверима; але відповісти активним опором – він не зможе. В крайності він підставить груди під багнет, як ставили їх Каганці; але не подумас вихопити багнета і обернути його другим кінцем». І врешті висновок: «Рождений для повзаня – літати не зможе»⁵⁴³.

Такі суперечності провокували гострі сутички навіть на внутрішньопартійному рівні. «Чи ми, послы, що мали досить розуму, щоби стати послами, потратили вже глузди, коли приходиться вибирати парламентарну політику?» – опонував М. Грушевському Є. Олесницький на з’їзді УНДП наприкінці 1907 р.⁵⁴⁴. Утім, навіть будучи впевненими у своїй правоті, українські депутати не могли повністю абстрагуватися від радикалізації громадської думки. Ще на початку ХХ ст. українські політики дійшли до однозначного висновку, що зусилля в парламенті матимуть якийсь сенс тільки за умови масових акцій на їхню підтримку, а також неодноразово переконувалися, що масові акції протесту піднімаються тільки у відповідь на радикальні суспільні гасла. Найвпливовіші українські політики розуміли, що радикальне крило є важливою складовою національного руху, фактично частиною їх самих: краківський «Czas» доволі влучно окреслював український радикалізм як «середовище» для формування концепції «єдиної і неподільної України»⁵⁴⁵.

Дискусії навколо українського сеймового представництва мали й особистісний вимір. Стосунки всередині вищого ешелону української політичної еліти в Галичині

⁵⁴¹ Спiр о тактику. *Дiло*. 1907. 1 н. ст. цвiтня.

⁵⁴² Грушевський М. Два роки галицької політики... С. 263.

⁵⁴³ Грушевський М. «Малі діла». *Грушевський М. Твори: у 50-ти т.* Львів, 2005. Т. 2. С. 290. (Серія: суспільно-політичні твори).

⁵⁴⁴ Народи Народного З’їзду д. 25. і 26. грудня 1907. *Дiло*. 1907. 30 н. ст. грудня.

⁵⁴⁵ W. S. M. Po Sejmie. *Czas* (Kraków). 1908. 11 listopada.

були далеко не безхмарними. Патріарх (або ж, як його ще називали, «нестор», «маєстат») української політики Ю. Романчук (1842–1932) на зламі XIX–XX ст. вже на ціле покоління старший від групи найвпливовіших українських політиків, втратив сеймовий мандат ще на сумнозвісних «баденівських» виборах 1895 р., на знак «розплати» з боку польських політиків за його відхід від «новоєрівського» курсу. Відтоді він не балотувався до сейму, зосереджуючись на головуванні в УНДП та на діяльності українського парламентського представництва в австрійському парламенті. У 1904 р., за цією ж логікою, втратив мандат до Галицького сейму О. Барвінський. Важко переживши програш на виборах, він звинуватив націонал-демократів у недостатній підтримці його кандидатури, а згодом категорично відмовився надавати консультативні послуги українському клубу в Галицькому сеймі навіть у добре знайомих йому шкільних питаннях⁵⁴⁶.

За таких обставин тягар відповідальності за обличчя українського представництва в Галицькому сеймі ліг на Є. Олесницького (1860–1917), який керував роботою українських депутатів протягом 1901–1910 рр. Він став розпізнавальною постаттю з другої половини 1890-х років, а на початку XX ст. його можна вважати найпопулярнішим українським політиком у Галичині. Кількість позитивних відгуків про нього, що залишилися в офіційних і приватних джерелах, насправді вражає. «Вроджений є кольосальний талантизм, – стверджувало про Є. Олесницького “Діло”, – відомости, набуті незвичайною, невсипучою працею»⁵⁴⁷. Український правник і громадський діяч Тит Ревакович у листі до Є. Олесницького писав: «Не підлягає найменшому сумнівови, що Ви у нас від довшого часу перший чоловік ..., і що другого такого чоловіка у нас не тільки нема, але й хто зна чи буде коли»⁵⁴⁸. «Політиком європейського масштабу» називав Є. Олесницького наддніпрянець Дмитро Дорошенко⁵⁴⁹. Станіслав Росовський, відомий як автор серії політичних і сеймових репортажів під псевдонімом *Monokl*, характеризував його так: «справді єдиний європеєць серед рутенців, наскрізь відкритий до світу»⁵⁵⁰.

Утім, така популярність не могла бути прийнятною для всіх, дехто сприймав її як загрозу власним позиціям. Основна лінія напруги тут пролягала між Є. Олесницьким і К. Левицьким, які конкурували ще з часів навчання на юридичному факультеті Львівського університету. К. Левицький, син греко-католицького священника на Станіславівщині, здобув ступінь доктора права та після проходження адвокатської практики в 1890 р. відкрив адвокатську канцелярію у Львові, де, будучи тісно пов'язаним із народовцями, згодом – націонал-демократами, швидко став впливовим політиком⁵⁵¹. Лонгин Цегельський пояснював тривале зосередження в руках К. Левицького провідних ролей тим, що він, хоча й «розмахом не грішив», однак

⁵⁴⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Спр. 2012 / п. 127. Арк. 45–45 зв. (лист Є. Олесницького до О. Барвінського, Львів, 14 жовтня 1904 р.).

⁵⁴⁷ Наша репрезентация. П. *Діло*. 1907. 12 н. ст. червня.

⁵⁴⁸ ЦДАЛ України. Ф. 664 (Ревакович Тит). Оп. 1. Спр. 7. Арк. 24–25 зв. (чернетка листа Т. Реваковича до Є. Олесницького, Львів, 10 грудня 1905 р.).

⁵⁴⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / передм. К. Галушко, примітки К. Галушко, К. Лобанова. Київ: Темпора, 2007. С. 98.

⁵⁵⁰ *Monokl* [Rossowski S.]. Wizerunki sejmowe. Ludzie i sprawy Przyczek do historyi samorządu galicyjskiego. Serya pierwsza. Lwów, 1903. S. 46.

⁵⁵¹ Докладніше див.: Василик І. Кость Левицький: від адвоката до прем'єра ЗУНР. Київ, 2012.

умів вислухати інших та сприйняти їхні побажання, маючи «практичний хлопський розум сільського вїйта», рідко робив необдуманий крок⁵⁵². За свідченням І. Макуха, К. Левицький «дуже дорожив тим впливом, що він його мав у Львові. Він старався не допустити до того, щоб хтось вибився наверх та дорівняв йому», а його дружина, донька Омеляна Огоновського Ольга, «часто питала його, коли він уже нарешті буде австрійським міністром»⁵⁵³. К. Левицький кілька разів успішно блокував переїзд Є. Олесницького зі Стрия до Львова⁵⁵⁴. Наприкінці 1905 р., коли Ю. Романчук склав повноваження голови Народного комітету УНДП, К. Левицький на партійних нарадах доводив, що Є. Олесницький «не спосібний обняти провід в нашій сторонництві»⁵⁵⁵, і врешті невдовзі сам очолив партію. Попри те, що ця ситуація не дійшла до відкритого конфлікту, такі слова не належали до тих, які можна забути.

Персональна конкуренція на вищих щаблях української політики отримала новий імпульс після парламентських виборів 1907 р., коли в українському клубі зішлись представники різних політичних напрямів, віку, досвіду. Не випадково вже на початках його діяльності Ю. Романчук звернувся до депутатів з проханням «цілком отверто і подрібно, не загально» висловити пропозиції щодо нормалізації обстановки, стверджуючи, що «від якогось часу у многих членів нашого клубу панує певне невдоволенє з поведєня клубу або декотрих товаришів, певне недо-віруване або підозрюване супротив поодиноких членів, особливо тих, котрим приписує ся більший вплив»⁵⁵⁶. Посилення напруги у вищих щаблях української політичної еліти підтверджували й спостереження з польського боку. Автор аналітичного огляду про діяльність українського представництва в Державній Раді в 1907–1908 рр. виразно проводив у роботі думку про те, що конфлікт між поміркованим і радикальним напрямом наростає: «помітно, що керівництво агітацією та пресою вислизає з рук старших і досвідчених політиків і переходить у руки молодші, менш досвідчені, однак більш радикальні», «помітний поділ між тими кількома депутатами, які взагалі визнають якусь парламентарну політику, і агітаторами, які такої політики не визнають, які є прихильниками гасла опозиції для опозиції, а радше для агітації»⁵⁵⁷.

Відповідальність за стан справ в українському парламентському представництві ніс його голова – Ю. Романчук. Він не належав до харизматичних постатей, за пізнішим твердженням «Діла», «вихований в тісному галицькому середовищі, не маючи ніяких живих, кращих взірців і ніяких попередників, вкінці примушений робити звичайну, чорнову роботу – не був Романчук трибуном народніх мас у нинішньому розумінні, не був теж новочасним політичним організатором з розмахом і широким горизонтом. Своїм світоглядом, характером, вдачею і практичною

⁵⁵² Цегельський Л. Від легенд до правди. Львів, 2003. С. 165–166.

⁵⁵³ Макух І. На народній службі. Дітройт, 1958. С. 190–191.

⁵⁵⁴ Войнаровський Т., о. мітр. Спогади з мого життя. *Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст.* Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. С. 43–49.

⁵⁵⁵ ЦДАЛ України. Ф. 664. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 50–53 зв. (лист Т. Реваковича до Народного комітету УНДП, адресований Ю. Романчуку, Львів, 9 грудня 1905 р.); Арк. 24–25 зв. (чернетка листа Т. Реваковича до Є. Олесницького, Львів, 10 грудня 1905 р.); Спр. 27. Арк. 5–5 зв. (Лист Є. Олесницького до Т. Реваковича, 12 грудня 1905 р.).

⁵⁵⁶ Там само. Ф. 382 (Юліан Романчук). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 50–50 зв. (лист Ю. Романчука до членів українського парламентського клубу, Відень, 14 грудня 1908 р.).

⁵⁵⁷ Winiarski I. Rusini w Radzie Państwa 1907–1908. Lwów, 1909. S. 14, 56.

роботою належав він до поміркованих, зрівноважених, завжди обережних діячів, що ведуть свою ідейну працю чесно, широко й віддано»⁵⁵⁸. Утім, як видається, у цей момент він усвідомлював відповідальність за подальший шлях українського руху. Недаремно Василь Стефаник визначав Ю. Романчука як «найчеснішого і найбільш працьовитого провідника»⁵⁵⁹.

Після першої сесії Галицького сейму 1908 р. ставало зрозумілим, що ідею зміцнення позицій українців на підставі переговорів із впливовими політичними колами Габсбурзької монархії навколо особи Є. Олесницького реалізувати не вдасться. У січні 1910 р. Є. Олесницький пережив інфаркт. У травні цього ж року він через стан здоров'я склав сеймовий мандат. Майже одночасно Ю. Романчук був обраний віцепрезидентом палати депутатів австрійського парламенту, досягнувши найвищого з-поміж українців щабля політичної кар'єри в Австрії. Обрання на цю посаду зумовило складення ним повноважень голови українського парламентського представництва. Так, улітку 1910 р. українська сеймова й парламентська політика несподівано залишилася без довголітніх лідерів. Про посилення на цьому тлі внутрішньо неоднозначних процесів свідчить хоча б той факт, що К. Левицький, який під час хвороби Є. Олесницького обійняв головування в українському сеймовому клубі як його заступник, у виступі за підсумками сесії вважав за потрібне «наклеїти як негідну демагогію розширюване чуток про “неполітичну нетовариськість” в клубі»⁵⁶⁰. Щодо парламентського представництва, то у відповідь на згаданий заклик Ю. Романчука анонімний кореспондент визнавав, що між собою змагаються «чотири особисті кульги, що групують ся коло осіб: Василька, Костя Левицького, Євгена Олесницького і Євгена Левицького»⁵⁶¹.

Нескладно зауважити, що з відходом Ю. Романчука та Є. Олесницького баланс сил різко поляризувався між радикальними й проурядовими настроями, а єдиною протиположною їм залишався К. Левицький, що багатьох не влаштовувало. Зосередити одночасно сеймову й парламентську політику в руках К. Левицького було небезпечно й з огляду на непопулярність («несимпатичність») його постаті серед ширших верств: у щоденнику Теофіла Грушкевича кілька разів згадані розмови між львівськими українцями про К. Левицького, в яких «дуже невдоволене викликає його поступоване»⁵⁶², й загалом стверджується, що «якось К. Левицький не придбав великої симпатії серед інтел.[ігенції] нашої у Львові»⁵⁶³. Під цим кутом зору парламентська політика галицьких українців дуже ризикувала повторити сумний досвід О. Барвінського, який спершу втратив популярність серед української громадськості, а згодом, як наслідок, став неважливим для польських політиків. Очевидно, такому розвитку подій потрібно було якось запобігти.

⁵⁵⁸ † Юліян Романчук. *Діло*. 1932. 26 квітня.

⁵⁵⁹ Після смерті бл. п. Юліяна Романчука. *Діло*. 1932. 29 квітня.

⁵⁶⁰ Ширший Народний Комітет про політичну ситуацію. *Діло*. 1910. 6 н. ст. цвітня (24 ст. ст. марця).

⁵⁶¹ ЦДАЛ України. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58 (лист без підпису до Ю. Романчука, кінець 1908 – початок 1909 р.).

⁵⁶² ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 42 (Грушкевичі). Спр. 123 / п. 24 / 1–8. Арк. 346 (Грушкевич Т. Запис у щоденнику 2 травня 1912 р.).

⁵⁶³ Там само. Арк. 179 (Грушкевич Т. Запис у щоденнику 30 квітня 1909 р.).

Чимало фактів свідчать на користь припущення, що внаслідок порозуміння між Є. Олесницьким та Ю. Романчуком навколо потреби зміцнити помірковано-ліберальний напрям в українській політиці та їхнього одночасного небажання допустити К. Левицького до монопольних рішень у середині 1910 р. на провідні ролі в українській політиці був стрімко виведений Євген Петрушевич, на цей момент 47-річний адвокат, який доволі пізно, з обранням у 1907 р. депутатом австрійського парламенту, увійшов у вищу політику. Є. Петрушевич (1863–1940) походив зі сім'ї греко-католицького священника. Петрушевичі позиціонували себе вихідцями зі старовинного руського боярського роду (можливо, з литовських земель), який нібито для збереження ідентичності спрямовував своїх синів на шлях священничого служіння⁵⁶⁴. Батько Є. Петрушевича Омелян був деканом у Буську, членом повітової ради в Кам'янці Струмиловій⁵⁶⁵, мав значну бібліотеку, цікавився історією, літературою та археологією, опікувався початковим шкільництвом⁵⁶⁶. Атмосфера виховання в сім'ї передбачала увагу до освіти, національних і суспільних питань, а водночас не виключала множинності національно-політичних орієнтацій, подвійних і пограничних варіантів національної ідентичності, про що, зокрема, свідчить той факт, що молодший брат діда Є. Петрушевича Антоній був одним із провідних у Галичині істориків і діячів-русифілів.

Початкову освіту Є. Петрушевич отримав у Буську, згодом закінчив Львівську академічну гімназію та юридичний факультет Львівського університету, де якийсь час очолював «Академічне братство». Після практики в адвокатській канцелярії Степана Федака у Львові розпочав самостійну адвокатську діяльність. У шематизмі на 1898 р. він уперше фігурує як адвокат у львівському судовому окрузі⁵⁶⁷, приблизно тоді ж відкрив адвокатську канцелярію в Сокалі, де був єдиним адвокатом-українцем⁵⁶⁸. Рішення на користь провінції тоді належало до стандартних – Львів через високу конкуренцію, загострення українсько-польських відносин не був комфортним для українського інтелігента містом, а також вважався надто дорогим для життя. У приватній кореспонденції українських інтелігентів ймовірність переїзду з провінції до Львова нерідко вважали життєвою катастрофою. На початку ХХ ст. Є. Петрушевич переніс адвокатську канцелярію у Сколе⁵⁶⁹. За деякими свідченнями, до цього рішення його схилив Є. Олесницький. Як адвокат, він був доволі успішним, хоча й вважається, що небагато заробляв; був добрим оратором, однак не дотягувався до слави Є. Олесницького. Спеціалізувався на майнових процесах, активністю у політичних справах не відзначався.

Політична діяльність Є. Петрушевича в півавстрійській Галичині була пов'язана з українськими націонал-демократами. Переїзд у провінцію унеможливив його причетність до вужчого партійного керівництва; він належав лише до ширшого

⁵⁶⁴ Сохоцький І., о. Д-р Євген Петрушевич. *Історичні постаті Галичини XIX–XX ст.* ... С. 159.

⁵⁶⁵ Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1870. Lwów, 1870. S. 257.

⁵⁶⁶ Гораль Г. Омелян Петрушевич. *Воля народу* (Буськ). 2011. 6 січня.

⁵⁶⁷ Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1898. Lwów, 1898. S. 60.

⁵⁶⁸ Ibid. Lwów, 1900. S. 79.

⁵⁶⁹ Ibid. Lwów, 1908. S. 135, 137.

Народного комітету⁵⁷⁰. Становлення Є. Петрушевича як громадського активіста відбувалося в межах ролі повітового організатора УНДП. Такі обов'язки були для молодих українських інтелігентів школою життя, а водночас можливістю реалізувати себе, показати спроможність вести самостійну ділянку роботи. Нерідко саме це відчуття «керівника» слугувало психологічною підосовною небажання переїжджати в більше місто, втягуватись у вир гостро конкурентної «столичної» політики. З тогочасної преси випливає, що Сокальщина належала до складних повітів⁵⁷¹; серед українських сил тут домінували русофіли. Відповідно до тогочасного курсу партійного керівництва Є. Петрушевич намагався не загострювати стосунків на місцевому рівні, одночасно зосереджуючись на створенні і зміцненні шляхом «органічної» праці українофільських інституцій. Дещо перебільшеною видається поширена в українській історіографії теза про його значні успіхи в боротьбі проти русофільства. Так, на парламентських виборах 1907 р. один зі знакових діячів москвофільського напрямку Дмитро Марков здобув у місцевому окрузі на третину голосів більше, ніж сам Є. Петрушевич (20 356 проти 14 040 голосів у другому турі)⁵⁷². Увійшовши до парламенту, Є. Петрушевич обрав освітній напрям роботи, що не свідчило про його ширші політичні плани.

У сімейному житті Є. Петрушевич зважився на змішаний, з погляду національності й віросповідання шлюб, який, за визначенням його сучасника Т. Грушкевича, в тодішніх галицьких реаліях легко міг стати «гробом домашнього щастя». Його дружина Леокадія, донька Антонія Пуніцького, державного службовця повітового масштабу, була польськокомовною та римо-католичкою⁵⁷³. Вона не вела громадської діяльності й нібито важко адаптувалася до активності чоловіка. Через брак джерел важко сказати щось конкретне про стосунки подружжя, однак зазвичай за таких обставин відбувалося взаємне відчуження в міру зростання політичної популярності чоловіка та його асоціювання з польсько-українськими конфліктами, що дисонувало зі звичним родинним і товариським оточенням дружини. Модель подружніх взаємин (Петрушевичів, Олесницьких) відрізнялася від сімей, де жінка поряд із чоловіком вела громадську роботу (Барвінські, Федаки), і могла спричинити товариську замкнутість.

Політична біографія Є. Петрушевича підтверджує тезу про необхідність для кар'єри в Галичині приватних зв'язків. Правдоподібно, дорогу у велику політику Є. Петрушевичу відкрив Ю. Романчук, обидві дружини якого були рідними тітками Є. Петрушевича (сестрами його матері Савини з Коцюбів)⁵⁷⁴. За свідченнями сучасників, Ю. Романчук був частим гостем Петрушевичів у Буську⁵⁷⁵. Іншим дуже важливим моментом було те, що земельною власністю в Буську володіли брати Казімеж і Станіслав Бадені. К. Бадені був колятором церкви в Буську, а відтак мусив періодично зустрічатися з батьком Є. Петрушевича. С. Бадені зафіксований як свідок

⁵⁷⁰Наради Ширшого Народного комітету. *Діло*. 1910. 8 н. ст. вересня (26 ст. ст. серпня).

⁵⁷¹Допись. З Сокаля. *Руслан* (Львів). 1902. 23 лютого (8 марця).

⁵⁷²Вибори. *Діло*. 1907. 20 н. ст. мая; Поновні і тіснійші вибори. *Діло*. 1907. 1 н. ст. червня.

⁵⁷³Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. Львів: Манускрипт, 2013. С. 58–64.

⁵⁷⁴Там само. С. 32–33.

⁵⁷⁵Ярославин С. Призабутий державний муж – Президент і Диктатор ЗОУНР д-р Євген Петрушевич. *Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918–1923 роках*. Філадельфія, 1956. С. 17–18.

на весіллі молодшої сестри Є. Петрушевича Емілії⁵⁷⁶. Тож Петрушевичі й Бадені спілкувалися не лише в офіційному, а й у приватному просторі. Загалом контакти між українськими й польськими політиками вищих щаблів у тогочасній Галичині не були повсюдним явищем: у приватній кореспонденції листи представників іншої національності рідкісні, а згадки про спілкування часто супроводжуються розповідями про посередників. Зважаючи на те, що маршалок С. Бадені в 1904 р. втратив звичного з українського боку в сеймі партнера – О. Барвінського, можна припустити, що до формування лінії Бадені – Петрушевич був інтерес з обох сторін.

Улітку 1910 р., після переміщень в українській парламентській репрезентації, Є. Петрушевич став заступником голови клубу. Невдовзі були оголошені додаткові вибори до сейму на місце Є. Олесницького. Доля мандату перебувала в руках виборців Стрийського повіту, де авторитет Є. Олесницького був величезним. Виборам одразу було надано відповідної спрямованості: «І не звичайний доповнюючий вибір нас чекає, – оголосив на передвиборчих зборах у Стрию місцевий активіст, редактор українського часопису “Підгірська рада” Б. Бурбела, – ... але опорожнене місце по послі д-ру Олесницьким має зайняти муж, що гідно стане там, де він пографив стояти»⁵⁷⁷. Увійшовши у велику політику певною мірою вимушено, через хворобу Є. Олесницького, відразу з чіткою спрямованістю хоча б почасті зайняти його місце, Є. Петрушевич на довгий час виявився заручником порівняння, яке не було йому на користь. Навіть у січні 1917 р. Вільгельм Габсбург, ведучи переговори у віденській квартирі смертельно хворого Олесницького, згадував, що тільки має намір познайомитися з Ю. Романчуком і Є. Петрушевичем, «але це ще може почекати»⁵⁷⁸.

Відгуки про Є. Петрушевича здебільшого походять з пізнішого часу, а відтак і підкориговані досвідом періоду ЗУНР. За твердженням І. Сохоцького, Є. Петрушевич відповідально підходив до справ, за які брався, ставив загальні інтереси вище від особистих, не рвався до лідерства й самореклами, не любив інтриг і демагогії, а тому «втішався великими симпатіями серед українського громадянства. Представляв собою тип високоосвіченого європейця, що проявлялось в його поведінці з іншими і в публичних виступах. Був чесний, безкорисливий»⁵⁷⁹. Сучасники виділяли його елегантність і добрі манери, які окреслювано визначенням «джентльмен»⁵⁸⁰. З іншого боку, Л. Цегельський стверджував, що Є. Петрушевич був «типовий максималіст і різкий контраст до К. Левицького», з «крайньою безкомпромісністю», прихильник «нереальної політики»⁵⁸¹. За твердженням самого К. Левицького, «Євген Петрушевич поміж послами належав до діячів гострішого тону»⁵⁸². Таке дещо незвичне поєднання відкривало дорогу як для контактів із впливовими політиками, так і для задоволення амбіцій радикалів.

⁵⁷⁶ Павлишин О. Євген Петрушевич... С. 34–35.

⁵⁷⁷ Передвиборчі збори в Стрию (Письмо зі Стрия). *Діло*. 1910. 29 н. ст. (16 ст. ст.) липня.

⁵⁷⁸ Лист Вільгельма Габсбурга до К. Гужковського, Баден, 20 січня 1917 р. *Тереженко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів*. Київ: Темпора, 2008. С. 155.

⁵⁷⁹ Сохоцький І., о. Д-р Євген Петрушевич... С. 160.

⁵⁸⁰ Плекан Ю. Євген Петрушевич і Ярослав Окуневський: історія однієї «сильветки». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18. С. 533–534.

⁵⁸¹ Цегельський Л. Від легенд до правди. Львів, 2003. С. 165–166.

⁵⁸² Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. С. 138.

Після відкриття у вересні 1910 р. чергової сесії Галицького сейму Український клуб обрав головою К. Левицького, Є. Петрушевич та І. Макух стали його заступниками⁵⁸³. Скликання сейму українська преса традиційно привітала критичною статтею, у якій крайовий парламент потрактовано як «велику раду повітову», «сойм польських шляхтичів, запроданих шляхті людовцевих менерів та народових тромтардатів». Стверджено, що небажання польських політиків реагувати на пекучі проблеми українців, їхні наради над «добром ойчизни» з повним ігноруванням того, що «довкола них дієть ся», поглиблюють «провале між нами і між тими, що не шанують наших найсвятійших прав, що легковажать собі наші найгорячіші постулати, ба, навіть глузують нераз з того, що нам найбільше съвяте». Часопис закликав польських політиків не забувати, що за малочисельною українською репрезентацією «стоїть весь наш народ, котрий кожної хвилі готов сказати своє слово»⁵⁸⁴.

Прологом до загострення тактики був виступ Є. Петрушевича 24 вересня 1910 р. на підтримку пропозиції про негайне реформування сеймового виборчого права. Євген Петрушевич став у позицію красномовного народного трибуна. Позиціонував себе «яко заступника робочого люду, яко заступника народа з таким безприкладним цинізмом покривдженого». У цій кривді він звинувачував як адміністрацію Галичини, так і сейм, що нібито призвів населення до повного зубожіння і втечі з краю «з прокляттям на устах». Спроби відтягувати реформу він назвав «негідною перфидією», яка всім зрозуміла. Основна частина промови була присвячена популярному в тогочасній українській публіцистиці твердженню про те, що терплячість покривджених русинів от-от обірветься і це матиме жахливі наслідки. До польських політиків (безперечно, з підтекстом, який давав змогу поширити його слова на всю польську спільноту у Східній Галичині) Є. Петрушевич звернувся зі словами «Віддайте нам наші права, уступіть ся звідсе, бо ту наше місце». Негайне проведення виборчої реформи з урахуванням українських інтересів він називав останнім для польської сеймової більшості шансом хоча б частково полагодити багатовікові кривди, в іншому ж разі погрожував: «пійдемо в народ і отворимо очі народа на правду і викличемо таку бурю, від котрої вам і поза плечима армії стане ся лячно!»⁵⁸⁵.

До вибуху дійшло на засіданні сейму 3 листопада 1910 р., на якому С. Гломбінський представляв звіт очолюваної ним комісії для виборчої реформи. Пересипаючи промову високими фразами про вагомість реформи, котра мала закласти фундамент на тривале майбутнє, необхідність урахування в ній тенденцій світового поступу, гуманізм польського народу – загальний та особливо щодо русинів – він урешті закликав українських депутатів «не ускладнювати» роботи з узгодження положень і змиритися зі збереженням куріальної системи. Українцям С. Гломбінський запропонував радіти, бо їхня репрезентація в сеймі внаслідок реформи «зміцниться». Висновок зі звіту полягав у пропозиції знову відкласти роботу комісії на невизначений термін⁵⁸⁶. У відповідь від імені українського сеймового клубу К. Левицький констатував, що порозуміння досягнути не вдається. Ствердивши, що українці вважають справу виборчої реформи єдиним питанням, яке

⁵⁸³ Соймові справи. *Діло*. 1910. 23 н. ст. (10 ст. ст.) вересня.

⁵⁸⁴ «Єдини польські сейм» радить знов! *Діло*. 1910. 22 н. ст. (9 ст. ст.) вересня.

⁵⁸⁵ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1910. [Lwów, 1910]. S. 5100–5101.

⁵⁸⁶ Ibid. S. 5737–5741.

на цей момент можна обговорювати, а також «операючись на надії, що мене всі добре зрозуміли», він запропонував відкласти засідання аж до появи компромісного законопроекту⁵⁸⁷. Пропозицію К. Левицького підтримали представники обох частин розколотого русофільського клубу – Володимир Дудикевич («будете мати борбу крайніми средствами»⁵⁸⁸) і Михайло Король («щоби репрезентантів руского народа не виводити з терпеливости»⁵⁸⁹). Опонував К. Левицькому один із лідерів східногалицьких консерваторів Тадеуш Ценський. Він закликав польську сеймову більшість чітко дати зрозуміти, що вона не піддасться на тиск⁵⁹⁰.

Пропозицію К. Левицького підтримали тільки українські депутати. Після оголошення маршалком результатів голосування й переходу до наступних питань порядку денного «з українських лав залунали голосні оклики: Ганьба шляхоцькому соймови! Нема виборчої реформи – не буде засіданя! Рівночасно на салі залунали стуки пультів і проймаючий виск трубок, свиставок і інших “інструментів”, так що на салі абсолютно нічого не чути»⁵⁹¹. Психологічною основою такого неймовірного шуму І. Макух називав тривале накопичення в українських депутатів почуття образи за те, що їх «все переголосували й перекричали. Ми рішилися тепер перекричати їх». Готуючись до обструкції, 12 членів «Українсько-руського сеймового клубу» наперед закупували музичні інструменти – «свистки, сирени, трубки, деркавки», які випробовувано в «Народній Гостиниці», де протягом сесії проживала більшість українських депутатів. Тут також «хемік д-р Ю. Гірняк випробовував різні рідини, яких випари мали викурити послів із залі нарад» (остання ідея обмежилася однією спробою, під час якої польські депутати знайшли внесені речовини і викинули їх із залу)⁵⁹².

Провідну роль у створенні шуму й заворушень у сеймовому залі відігравав 50-річний депутат-селянин Тимофій Старух, що мав за собою 15-річний досвід служби в жандармерії в кількох повітах Східної Галичини, яку йому якимось чудом вдавалося поєднувати з організацією українського національного руху в цих місцевостях і конфліктами з повітовими старостами⁵⁹³. Саме він, кого сучасники називали «промовцем з Божої ласки», своєю невтомною енергією і запалом, фізичною витривалістю, готовністю до різких дій на межі з адекватністю подавав приклад іншим депутатам, адже створення безперервного шуму протягом усього робочого тижня не належало до легких завдань, за визнанням депутатів, «за той час ми дуже втомилися і наставала небезпека, що ми зовсім охлянемо і з соромом скінчимо обструкцію»⁵⁹⁴. До того ж наміром українських депутатів було не просто шуміти, а забезпечувати таку гучність («пекольну дисгармонію»), яку неможливо було б витримати. Шум було чути поза межами сеймової споруди. Кореспонденти «Діла» ситуацію в залі засідань описували так: «Гармонія п. Петрушевича,

⁵⁸⁷ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... S. 5744–5745.

⁵⁸⁸ Ibid. S. 5745–5748.

⁵⁸⁹ Ibid. S. 5748–5749.

⁵⁹⁰ Ibid. S. 5750.

⁵⁹¹ В справі реформи виборчої. *Діло*. 1910. 19 н. ст. (6 ст. ст.) жовтня.

⁵⁹² Макух І. На народній службі... С. 169.

⁵⁹³ ЦДІАЛ України. Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). Спр. 2227 (Старух Т. Опис мого життя).

⁵⁹⁴ Макух І. На народній службі... С. 170.

сигналові трубки обох пп. Старухів, січова труба п. Сандуляка, з свиставками пп. Макуха і Скварка в акомпаніяменті лому пульпітів і киданих п. Старухом друків витворювали разом музику, яка що-до сили цілком добре могла заступити сімфонію Малера в мюнхенському виконанні»⁵⁹⁵.

Депутати-русофіли участі в обструкції не брали, однак В. Дудикевич позичив їм «дуже голосний японський гонг»⁵⁹⁶, який протягом кількох наступних років служив речовим символом обструкції. Між С. Бадені та В. Дудикевичем був особистий конфлікт, нещодавно посилений тим фактом, що маршалок змусив лідера москвофілів виступити в сеймі без підготовки, через що промова не вдалася⁵⁹⁷. Очевидно, у відповідь, у перші години обструкції депутати-москвофіли намагалися вивести маршалка з рівноваги. Вони зголошувалися до виступів, однак не стільки говорили про питання порядку денного, скільки сперечалися з обструкціоністами та в не надто коректній формі закликали маршалка забезпечити їм право на виступ. Один із депутатів-русофілів, священник Корнило Сенік, онук Антонія Петрушевича по лінії матері, на родинних правах закликав Є. Петрушевича перепочити від обструкції: «таж ви мій кузин». Врешті свою спробу промови він підсумував так: «Если егзистує где якийсь дім вариятів, то певно він тутки тепер в тім Соїмі»⁵⁹⁸.

У наступні роки В. Дудикевич з кількома прихильниками демонстративно виходив під час сеймових засідань на знак протесту проти незалучення його до переговорів. Натомість окремі депутати-старорусини приєднувалися до обструкції українського клубу на індивідуальній основі: так, у січні 1912 р. Лазар Винничук носив на засідання вищезгаданий гонг, також під час обструкції «Винничук і Крисоватий підсвистували, однак із певною дискретністю». Вдосконалювався арсенал музичних засобів: 21 січня 1912 р. «українська капела прийшла на суботнє засідання сейму добре підготовленою. Панове музиканти увійшли до сеймового будинку, як зазвичай, громадою. Попереду, жандармським кроком ступав Тимофій Старух, несучи в руках велику торбу з новими інструментами, які рекламував протягом усього минулого тижня, розповідаючи кожному, що їх привезено з Праги». Цими інструментами виявилися «механічні електричні дзвінки». Брат Тимофія, Антон Старух, на цю ж сесію обзавівся новими ударними тарілками, решта – трубили або ж свистіли»⁵⁹⁹.

Польська преса в репортажах із паралізованого обструкцією сейму не могла втриматися від доволі ущипливих зауважень у бік українських депутатів. Їхню поведінку описували словосполученнями «шалений вереск», «палаючі лица», «пароксизм скажености» і т. ін.⁶⁰⁰. «Słowo Polskie» акцентувало на неприйнятності для поляків йти на поступки під тиском погроз українців: «Те, чого прагнуть українці, могло би бути останнім етапом, коронацією національної згоди у краю, якби Русини хотіли колись стати на шлях мирного полагодження своїх суперечок з нашим народом. Але коли сьогодні, замість того, щоб простягнути долоню до згоди, вони невтомно погрожують нам лише терором, того роду вимоги не можуть навіть всерйоз бути прийнятими

⁵⁹⁵ Обструкція українських послів. *Діло*. 1910. 20 н. ст. (7 ст. ст.) жовтня.

⁵⁹⁶ Макух І. На народній службі... С. 169.

⁵⁹⁷ Там само. С. 167.

⁵⁹⁸ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1910... S. 5768–5769.

⁵⁹⁹ А. В. Други концерт український. *Czas*. 1912. 22 stycznia.

⁶⁰⁰ Обструкція українських послів. *Діло*. 1910. 20 н. ст. (7 ст. ст.) жовтня.

до розгляду»⁶⁰¹. Краківський «Czas» насмішувато називав шум у залі «козацькою симфонією», що має «ритм такий дикий, як душі тих людей, які грали»⁶⁰². «Діло» ж, описуючи атмосферу сеймового залу невдовзі після початку голосної обструкції, виразно милувалося образами українських депутатів, що нібито врешті спромоглися на «політику чину»: «На першій місці кидаєть ся в очи д-р Петрушевич. В устах труба, а обома руками вбраними в чорні рукавички, гатить накривкою пульта, яку в кінці вириває з завіс. Все те – повне поваги і гідности, очи палають завзятем і шлють стріли в ворожий табір. Чоловік – справді сотворений до бою»⁶⁰³.

З початком обструкції рішення про те, як розвиватимуться події в сеймі, мав прийняти крайовий маршалок. Як видається, саме в його поведінці можна відчитати приховані мотиви дійових осіб. Насамперед важливо, що С. Бадені знав про обструкцію наперед і, відповідно, її вибух не став для нього несподіванкою. Іван Макух пояснював це тим, що намісництво мало інформатора з середовища членів Народного комітету УНДП⁶⁰⁴. Однак це не виключає можливості, що йшлося не так про шпигунські пристрасті, як про звичайне порозуміння. Чинний регламент дозволяв маршалкові видаляти депутатів за порушення порядку з залу засідань. Однак С. Бадені ніколи його не застосовував. Натомість він, будучи вже важко хворим (помер 12 жовтня 1912 р. внаслідок захворювання на діабет), витримував повний робочий день в умовах обструкції, роблячи вигляд, що сейм продовжує розглядати питання порядку денного⁶⁰⁵. Референти представляли (або ж робили вигляд, що представляють) питання за скороченою процедурою, після чого сеймова більшість ухвалювала рішення. Так, хоча стенографи ретельно фіксували перебіг обструкції, формально сейм залишався дієздатним.

Такий сценарій в очах Відня мав свідчити про те, що польські політики, попри труднощі, все ще спроможні втримати спокій у провінції. С. Бадені вдалося переконати польських депутатів у потребі дотримуватися саме такої лінії поведінки: «Пекольний гамір наповняє салю по береги. Маршалок сидить непорушимо на трибуні і глядить байдужним оком перед себе, то знов переглядає акта. Польських послів на салі досить густо. Стоять оглушені більшими групами серед салі і розмовляють або сидять на своїх місцях. Деякі підходять що хвиля до українських лав і роблячи добру міну перекидують ся з руськими послами більше і менше удачними дотепами»⁶⁰⁶. Коли виснажений маршалок закривав засідання, польські депутати йому аплодували. Однак далеко не всі політичні сили погоджувалися з такою миролюбною реакцією на українську обструкцію: насамперед польські націонал-демократи вимагали від намісника й маршалка жорсткої реакції⁶⁰⁷. Так само далеко не всі українські депутати були задоволені таким перебігом подій: за свідченням радикала І. Макуха, вони «припускали можливість, що в часі нашої

⁶⁰¹ Українцы гроzą. *Słowo Polskie*. 1910. 28 października. Wydanie popołudniowe.

⁶⁰² А. В. Други концерт українські. *Czas*. 1912. 22 stycznia.

⁶⁰³ Українська обструкція в соймі. *Діло*. 1910. 9 н. ст. падолиста (27 ст. ст. жовтня).

⁶⁰⁴ Макух І. На народній службі... С. 170.

⁶⁰⁵ Bobrzyński M. *Z moich pamiętników...* Wyd. 2. T. 2. S. 77–79.

⁶⁰⁶ Українська обструкція в соймі. *Діло*. 1910. 4 н. ст. падолиста (22 ст. ст. жовтня).

⁶⁰⁷ Українцы гроzą. *Słowo Polskie*. 1910. 28 października. Wydanie popołudniowe.

обструкції, польські послы кинуться на нас і силою викинуть із залі засідань. Але цього ми не боялись, бо втім випадку ми виграли б. ... Нам цього й було треба»⁶⁰⁸.

З моменту початку української обструкції Галицький сейм уже ніколи не повернувся до попереднього стану. Протягом кількох наступних років він збирався лише на короткочасні сесії, під час яких українські депутати щоразу відновлювали галас, твердо дотримуючись тези, що сейм не працюватиме до ухвалення нового виборчого закону. «Під безпечним дахом шаліє хуртовина обструкції, – писало “Діло”, натякаючи на вислів В. Дзедушицького про захищеність польських політиків у стінах сейму. – Не вважаючи на ту комедію, яку вони грають – вони самі добре розуміють, що “повага” і “супокій” їх сойму минули безповоротно і що се початок кінця їх панованя над нашим народом, що се “сумерк богів”, який віщує, що нинішні боги завтра будуть розбитими ідолами»⁶⁰⁹. Центр прийняття рішень перемістився в закулісні переговори. Компромісний виборчий закон був ухвалений вже сеймом наступного скликання 14 лютого 1914 р. та санкціонований цісарем 8 липня 1914 р., однак він не набув чинності через початок Першої світової війни⁶¹⁰.

Залишилося поставити питання: у чиїх інтересах було рішення, по-перше, розпочати обструкцію українських депутатів у сеймі і, по-друге, забезпечити її «мирний» перебіг. Поведінка основних дійових осіб наштовхує на припущення, що такий сценарій відповідав інтересам тих сил в українському й польському національних рухах, які прагнули міжнаціонального порозуміння. Тогочасного намісника М. Бобжинського і маршалка С. Бадені віддавна вважали проукраїнськими політиками, до того ж, за визнанням М. Бобжинського, вони були близькими приятелями ще зі шкільної лави: «єднала нас спільність переконань, як у руській справі, так і в розумінні консерватизму та його завдань». С. Бадені послідовно відстоював проведення сеймової виборчої реформи в порозумінні з українцями. Як власник значних маєтків на сході провінції, він був «сіллю в оці» східногалицьким консерваторам, які не могли звинуватити його в нерозумінні специфіки польсько-українських відносин з такою легкістю, з якою завжди закидали це краківським консерваторам⁶¹¹.

Отож не дивно, що саме проти керівників краю було спрямоване вістря критики польських націонал-демократів, які вибудовували всю свою політичну програму на ідеї національної боротьби. Один із їхніх лідерів Станіслав Грабський застерігав однопартійців, що М. Бобжинський «планує і готує угоду з українцями, і то далекосяжну», та закликав не допустити цього⁶¹². Украй тривожний для крайової влади сигнал пролунав на з'їзді Сторонництва національної демократії у Львові 22–23 травня 1910 р. В ухваленій на ньому резолюції було проголошено «рішучу опозицію проти системи крайового уряду, який для збереження видимого спокою посвячує найжиттєвіші національні інтереси на користь ворожої нам української партії, а одночасно, спираючись на елементи, що дбають про станові й особисті

⁶⁰⁸Макух І. На народній службі... С. 169–170.

⁶⁰⁹Слава українським обструкціоністам! Проч з польським соймом насилія і привілеїв. *Діло*. 1910. 4 н. ст. падолиста (22 ст. ст. жовтня).

⁶¹⁰Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza...

⁶¹¹Bobrzyński M. Z moich pamiętników... Wyd. 2. T. 2. S. 155.

⁶¹²VJ. Archiwum domowe Pawlikowskich z Koziańca. Przyb. 358 / 03. K. 1303–1306 (лист С. Грабського до Я. Гв. Павліковського, б /д, 1911 р.).

переваги, деморалізує суспільне життя народу»⁶¹³. 1 липня 1910 р. під час студентських заворушень у Львівському університеті за не з'ясованих до кінця обставин був убитий студент-українець Адам Коцко. Крихка стабілізація, досягнута по смерті А. Потоцького, знову була зруйнована.

Будучи змушеними з рації своїх посад прагнути до суспільного спокою у провінції, керівники Галичини докладали до його досягнення певні зусилля. Так само очевидно, що своїми партнерами на переговорах вони воліли бачити політиків з ліберального крила УНДП, а не безкомпромісних радикалів, зацікавлених лише у зростанні суспільної напруги. Утім, негативний досвід «нової ери», очевидно, в деталях відомий С. Бадені як братові тогочасного галицького намісника Казімежа, спонукав прихильників українсько-польського компромісу до пошуку дещо відмінного від 1890 р. сценарію. Обструкція українських депутатів, навколо підтримки якої (чи боротьби з якою) відбувалося згуртування національних сил по різні боки барикад, стала вдалою «картинкою», яка задовольнила амбіції радикалів, однак на практиці, як засвідчили подальші події, виявилась прикриттям для переговорів.

Поширене в історіографії трактування обструкції як форми протесту українських депутатів, яка привела врешті до польсько-українського порозуміння, видається дещо спрощеним. Обструкцію як форму політичного виступу можна розглядати у багатьох площинах з обов'язковим залученням суспільної психології. Позиція польських політиків щодо обструкції наштовхує на сумніви щодо правомірності трактування її як вияву радикалізму. Ближчим до реальності видається розуміння обструкції як «картинки», яка багатьох на той момент задовольнила, а головне – дала змогу тримати під контролем подальшу радикалізацію суспільних настроїв, які вже продемонстрували свій потенціал проливати кров. Лише таке пояснення допомагає хоч якось зрозуміти, навіщо в 1910 р. 47-річний успішний адвокат і парламентський політик Євген Петрушевич очолив голосну обструкцію українців у Галицькому сеймі та заради чого смертельно хворий маршалок Станіслав Бадені витримував багатогодинні «пекольні симфонії» у його виконанні.

«Реформу розуміємо і мусимо розуміти як великий і рішучий крок до згоди обох народів»

Протягом 1909 – першої половини 1910 р. сеймова реформа, а також справа заснування українського університету у Львові викристалізувались як основні пункти польсько-українського порозуміння. Те, що після вбивства А. Потоцького новому намісникові вдалося запобігти масовим заворушенням у краю, саме собою ще не означало зменшення напруги. Українці вимагали, щоб польська сеймова більшість стала на шлях полагодження їхніх національних домагань. Остання така спроба була здійснена під час сеймової сесії 1909/1910 рр., на яку М. Бобжинський покладав певні надії. Він визнавав, що українці висунули забагато «першочергових» вимог, однак сподівався, що полагодження хоча б деяких із них матиме важливе значення, демонструватиме майбутні тенденції, утримуючи українців при співпраці. Проте сейм не мав згуртованої більшості та спільної програми, а найчисельніше

⁶¹³ Ibid. Przyb. 357 / 03. K. 1035–1036 (промова Я. Гв. Павліковського на зібранні львівських членів СДН, 9 червня 1910 р.); Wątor A. Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku. Szczecin, 2002. S. 195.

консервативне угруповання дотримувалося лише формальної єдності. Коли Крайова шкільна рада на засіданні Галицького сейму 30 вересня 1909 р. запропонувала проект заснування двох українських та однієї утравістичної гімназії⁶¹⁴, ендеки та подоляки рішуче запротестували. Сеймова комісія для виборчої реформи під керівництвом С. Гломбінського саботувала роботу, покликаючись то на відсутність порозуміння між політичними угрупованнями, то на брак статистичних даних⁶¹⁵. Це штовхало українців до різких опозиційних виступів: вони вдалися до технічної обструкції на сеймових засіданнях, ставили формальні внески з будь-яких дрібних питань і гальмували роботу крайового представництва. Побачивши, як сейм виявляє «повну неміч у полагодженні справ, що мали велику вагу й політичне значення»⁶¹⁶, М. Бобжинський вирішив не виносити на його розгляд законодавчих ініціатив у галузі міжнаціональних відносин, які не мали жодного шансу, а тільки розпалювали пристрасті. Він зосередив увагу на модернізації галицької адміністрації, натомість «навіть у справі виборчої реформи зайняв вичікувальне становище»⁶¹⁷.

Нове загострення політичної ситуації в Галичині внаслідок вбивства Адама Коцка й обструкції українських депутатів у сеймі підштовхнуло польську більшість Галицького сейму до згуртування на засадах національної солідарності. Невдовзі між польськими угрупованнями почалися переговори щодо принципів виборчої реформи. За ціну незначних поступок з боку консерваторів між ними було укладено «компроміс». Передбачалося збільшити кількість сеймових мандатів до 177 (зокрема українцям – 42, або 23,7 %), на декілька мандатів зростало представництво від міст, вводили курію загального голосування з 10 мандатами⁶¹⁸. Українці, які були запрошені на наради польських клубів вже після ухвалення цих засад, запротестували. Вони домагалися не менше 31 % мандатів та запровадження в Галицькому сеймі національних курій, які б самостійно вирішували питання національно-культурного розвитку. Виступаючи в сеймі, К. Левицький констатував: перші спільні наради українських і польських послів виявили, що у справі виборчої реформи між ними ще надто мало «спільних точок»⁶¹⁹. При закритті сейму він виголосив декларацію, де були викладені вимоги українських послів щодо виборчої реформи, а також засуджено політику галицької адміністрації в особі намісника М. Бобжинського, який, стверджували, дуже мало зробив для вирівнювання розбіжностей між позиціями українців та поляків, у міжнаціональному конфлікті став на бік польської сеймової більшості і врешті санкціонував незаконне ухвалення крайового бюджету⁶²⁰.

Прогрес у справі польсько-українського порозуміння був можливим лише за умови нового співвідношення сил у польському політичному таборі. Слушну нагоду для цього дали позачергові парламентські вибори в 1911 р. Ці вибори спричинили

⁶¹⁴ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 173.

⁶¹⁵ В.І. Теки М. Бобжинського. Sygn. 8107/III. К. 3.

⁶¹⁶ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 176.

⁶¹⁷ Ibid. S. 197.

⁶¹⁸ Ibid. S. 181–182.

⁶¹⁹ Див. виступи К. Левицького на засіданнях Галицького сейму 22 жовтня 1910 р. (Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... 1910. S. 5644–5647) та 29 жовтня 1910 р. (Ibid. S. 5727–5730).

⁶²⁰ Ibid. S. 6091.

остаточну поляризацію сил, формування пронамісниківського «блоку» та «антиблоку». Осередком опозиції наміснику стала Національна рада, реорганізована в жовтні 1910 р. Баланс сил у ній змістився на користь ендецько-подільського союзу. Її голова Т. Ценський домагався, аби Національна рада відігравала визначальну роль у політичному житті галицьких поляків, стояла вище від Польського кола та Галицького намісництва⁶²¹. Національна рада претендувала на ті мандати, що за логікою виборчого закону мали б належати українцям. Вони відкрито домагалися від крайового уряду підтримки у своїй антиукраїнській боротьбі⁶²². М. Бобжинський не піддався цьому тиску і використав вплив для зміцнення консерваторів та послаблення міжнародної боротьби у східногалицьких повітах⁶²³. На закиди опонентів, які вважали головним завданням позбавлення українців кількох мандатів, відповідав, що ці кілька місць не варті провокування «найзатятішої боротьби», «грізних сутичок, можливо, навіть ексцесів»⁶²⁴. Унаслідок парламентських виборів число консерваторів у Польському колі зросло удвічі (з 9 до 18), натомість представництво ендеків зменшилося (з 21 до 13). Головою Польського кола не без згоди М. Бобжинського був обраний Леон Білінський. Ці зміни дали змогу започаткувати переговори з українцями від імені «блокової» більшості польських сеймового та парламентського кола. Натомість ендеки сприйняли поразку на виборах як національну катастрофу, ствердивши, що підтримувана урядом «гайдамащина» невдовзі зробить неможливим існування поляків у Східній Галичині⁶²⁵.

Упродовж 1911 р. Галицький сейм не скликали і комісія з виборчої реформи не працювала. Лише після зміни зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації на зламі 1911/1912 рр. це питання повернулося на перший план⁶²⁶. 25 вересня 1911 р. референт сеймової комісії подоляк Станіслав Стажинський (з січня 1911 р.) запропонував на її розгляд свій проєкт. Попередньо він, обминувши намісника, відсилав цей проєкт до Відня із запитом про можливість санкціонування. Однак прем'єр-міністр повернув його на розгляд М. Бобжинському⁶²⁷. Проєкт, створений представником «антиблоку», не містив компромісних положень. Українці відмовилися прийняти його як основу для дискусії, а І. Макух навіть назвав «провокацією». Йшлося передусім про виключення українців із курії міст, крім того, проєкт не встановлював відсотка українського представництва в сеймі, пропонував тримандатні виборчі округи, на які українці не погоджувалися, та відкривав шлях для розширення автономії Галичини⁶²⁸. Переговори припинилися. Спроби польських політиків поставити українців перед доконаним фактом не сприяли порозумінню. Справджувалося передбачення М. Бобжинського. «Обіймаючи мій уряд, – згадував він, – я здавав собі справу зі становища і був підготовлений до різних і важких подій ... Обов'язок і щира любов

⁶²¹ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 133–135, 240.

⁶²² Ibid. S. 235–243.

⁶²³ VJ. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8094/III. K. 20 (лист В. Залеського до М. Бобжинського, 12 квітня 1911 р.).

⁶²⁴ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 243.

⁶²⁵ Buszko J. Polacy w parlamencie wiedeńskim... S. 300–303.

⁶²⁶ Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza... S. 183.

⁶²⁷ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 238.

⁶²⁸ VJ. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8107/III, k. 9–13 (Протокол комісії для виборчої реформи від 25 вересня 1911 р.).

до краю наказували мені прагнути всіма силами до полагодження національних протиріч, натомість довголітній досвід навчив мене, що цю мету можна досягти лише шляхом порозуміння обох сторін, а не шляхом односторонньої акції»⁶²⁹.

Така ситуація підштовхувала галицького намісника до активнішого втручання: 10 січня 1912 р. «блокова» більшість Польського сеймового кола, усупереч позиції подоляків та ендеків, ухвалила почати переговори з українцями. В ухвалі відзначалося: «Сеймове Польське коло вважає за бажане порозумітися з русинами в інтересі мирного співжиття обох народів і з метою полегшення того порозуміння доручає президіям польських клубів разом із президією Польського сеймового кола провести вступні переговори і прозвітувати сеймовому колу»⁶³⁰. За пропозицією М. Бобжинського сторони почали зіставляти позиції з усіх спірних пунктів, щоб встановити розбіжності. Українці вимагали 33,5 % сеймових мандатів, трьох членів Крайового виділу, обраних українськими депутатами, утворення української національної курії в сеймі, забезпечення національного представництва в сеймі шляхом одномандатних українських і польських округів на підставі національного кадастру, виділення українських і польських громад в окремі виборчі округи. Польська сторона заледве погоджувалася на 25 % мандатів для українців, двох членів Крайового виділу, одного з яких мав обирати повний склад сейму, пропонувала створити тримандатні округи. Поляки також пов'язували проведення виборчої реформи зі згодою українців на розширення автономії Галичини, збереженням привілеїв шляхетських маєтків (дворів) після їхнього об'єднання з громадами та формуванням повітових рад за куріальним принципом. Нез'ясованими залишалися питання про представництво українців від курії великих землевласників, міст та курії загального голосування. Їх було відкладено до отримання більш повних статистичних даних щодо національного складу міського населення в Галичині. Після з'ясування позицій сторін спільні конференції були перервані для нарад у депутатських групах, згодом вони мали бути відновлені й тривати аж до завершення справи⁶³¹.

Розв'язувати спірні питання на спільних нарадах не вдавалося. У зв'язку з цим маршалок С. Бадені запропонував, щоб хтось взяв на себе функції посередника між польською та українською сторонами. «Звернулися з тим до мене, – згадував М. Бобжинський, – а я, знаючи, на що це мене наразить, взявся за цю невдячну роль. Робив русинам пропозиції, щодо яких мав переконання, що й голови польських клубів їх врешті приймуть. Приносив полякам руські контрпропозиції, підтримуючи ті з них, які мені здавалися можливими»⁶³². Насамперед М. Бобжинський провів низку спільних конференцій з українськими депутатами, на яких домігся зниження їхніх вимог до 30 % сеймових мандатів. Своєю чергою, він пообіцяв підтримати позицію українців щодо одномандатних виборчих округів⁶³³.

⁶²⁹ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 140.

⁶³⁰ В.Текі М. Бобрзінського. Sygn. 8106/III. К. 31 (ухвала Польського сеймового кола, Львів, 10 січня 1912 р.).

⁶³¹ Ibid. К. 32–40 (протоколи нарад українських і польських депутатів Галицького сейму у справі виборчої реформи, Львів, 1912).

⁶³² Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 264–265.

⁶³³ В.Текі М. Бобрзінського. Sygn. 8106/III. К. 40–45 (протоколи нарад українських депутатів Галицького сейму з намісником у справі виборчої реформи, Львів, 1912).

Врешті, 2 лютого 1912 р. М. Бобжинський опублікував компромісні пропозиції, відомі як «проект намісника», в урядовому часописі «Gazeta Lwowska». Вони містили такі пункти: 1) частка українців у сеймі, а також у представництві від Галичини в Державній раді становитиме 26,4 %; 2) у Крайовому виділі українці матимуть двох членів з семи (або восьми); 3) маршалок призначатиме з членів Крайового виділу двох своїх заступників – поляка й українця; 4) українські сеймові депутати самі обиратимуть представників до Крайового виділу, сеймових комісій і т. ін.; 5) у куріях міст та загального голосування мали бути створені окремі виборчі округи для українців; 6) у курії решти громад запроваджено пропорційну 2-мандатну систему на зразок тієї, яка існувала на виборах до Державної ради; 7) у Крайовому статуті мала бути докладно визначена компетенція Галицького сейму в такій редакції, на яку б погодився уряд; 8) громадське й повітове самоврядування надалі б формувалося за куріальним принципом, при об'єднанні панських маєтків з громадою перші зберегли б за собою право місцевої поліції⁶³⁴.

Прогрес у справі виборчої реформи на засадах польсько-українського компромісу не влаштував ендецько-подільського блоку. Гору серед галицької націонал-демократії брало радикальне крило на чолі зі С. Грабським, який прагнув спровокувати гостру боротьбу проти намісника за його українофільську політику, щоб згодом спрямувати її проти австрійського уряду⁶³⁵. Коли у справі виборчої реформи намітився прогрес, С. Грабський у листі до політичного соратника Яна Гвалберта Павліковського застерігав, що «готується ... важка для нас ситуація в руській справі». Після зустрічі з М. Бобжинським він дійшов висновку, що «то наш рішучий ворог, який постановив нас знищити ..., найважливіше, планує і готує угоду з українцями, і то далекосяжну. Тут потрібно нам бути дуже рішучими, щоб не дозволити втягнути себе у пастку. Під час сейму мусимо реорганізувати Національну раду і міцно в ній утвердитися, щоб ми грали першу скрипку, а одночасно влаштувати низку нарад із подоляками»⁶³⁶. Коли в березні 1912 р. зібралася комісія для виборчої реформи, ендецько-подільський блок відмовився прийняти за основу для обговорення намісниківський проект.

Надії на швидке ухвалення виборчої реформи зникли. На початку вересня 1912 р. М. Бобжинський подав прохання про відставку, однак прем'єр Карл Штюрк переконав його не залишати посади, натомість поставитися до виборчої реформи як до справи першорядного державного значення. «На ті слова, – визнав М. Бобжинський, – я не мав аргументу, відповів, що посвячу все і на цьому питанні виграю або впаду»⁶³⁷. З осені 1912 р. справа виборчої реформи в Галичині вступила у вирішальну стадію; у цей час вона була об'єктом постійних переговорів. На засіданні президії польських клубів 6 вересня 1912 р. з'ясувалося, що між проектами виборчої реформи різних політичних угруповань існує чимало спільних рис. Ухвалено, щоб намісник як посередник відновив перервані переговори з українцями⁶³⁸.

⁶³⁴ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 265–266.

⁶³⁵ Buszko J. Polacy w parlamencie wiedeńskim... S. 299.

⁶³⁶ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Zbiory Specjalne. Rkps 7818: Korespondencja i papiery polityczne Jana Gwalberta Pawlikowskiego dotyczące Narodowej Demokracji w Galicji w latach 1904–1914. K. 228.

⁶³⁷ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 274.

⁶³⁸ Ibid. S. 275.

Наріжним каменем усієї виборчої реформи було запровадження національного кадастру при виборах. Тривалий час польські консерватори виступали проти цього положення, відстоюючи засади пропорційності. Вони стверджували, що потреба обирати національність стане не для одного мешканця Галичини надто складною дилемою. Ще восени 1912 р. міністр для Галичини Вацлав Залеський писав до М. Бобжинського, що вважає національний кадастр «з польського становища найгіршою комбінацією», оскільки він призведе до швидкого двоподілу за національною ознакою всіх найважливіших адміністративних ділянок, політично значно більше зміцнить українців, ніж надання їм навіть третини мандатів у сеймі, і в підсумку загострить міжнаціональну боротьбу⁶³⁹. Східногалицькі шляхтичі воліли утвердити пропорційну систему (кілька мандатів від одного округу), яка б відкривала їм можливість претендувати на мандати разом з українськими політиками. Натомість ендеки, які песимістичніше оцінювали сили поляків у Східній Галичині, ідею національного кадастру підтримували. Згода консерваторів на його запровадження була поступкою з їхнього боку. Цей принцип міг би цілком усунути з галицьких виборів мотиви міжнаціональної боротьби, яка психологічно та політично виснажувала провінцію протягом усієї автономічної ери. Останні сумніви розвіяло рішення не проводити нового перепису населення, а за підстави поділу взяти рубрику рідної мови за матеріалами останнього перепису 1910 р.

У вересні – жовтні 1912 р. М. Бобжинський вів переговори з президією українського сеймового клубу. Спірним залишався відсоток українських сеймових мандатів: українці домагалися 30 %, поляки погоджувалися тільки на 26, 4 %⁶⁴⁰. Оскільки поляки виступали проти збільшення частки українського представництва з курії міст та великої земельної власності, покликаючись на незначний відсоток у них українців, М. Бобжинський запропонував утворити додаткову курію середньої власності, в якій українці, зважаючи на сприятливу статистику, могли би претендувати на половину мандатів⁶⁴¹. Спершу українці відкинули цю ідею, не бажаючи збільшення курій та сумніваючись, що національні округи буде сформовано справедливо⁶⁴². Однак згодом М. Бобжинський таки добився від них згоди⁶⁴³. Українці погодилися й на утворення певної кількості двомандатних округів у змішаних повітах Східної Галичини за умови забезпечення в них українцям одного мандату. У повітах з переважним українським населенням мали бути утворені одномандатні округи, а польська меншість у них виділена в окремі національні округи⁶⁴⁴.

На президії польських клубів 3 листопада 1912 р. було погоджено чимало спірних пунктів виборчої реформи. Частина з них була схвалена одностайно, інші – більшістю голосів. Так, було встановлено пропорційну частку українців у всіх куріях, ухвалено принцип формування одно- і двомандатних округів. Польські

⁶³⁹В. Теки М. Bobrzyńskiego. Sygn. 8096/III. К. 277–278.

⁶⁴⁰Ibid. Sygn. 8106/III. К. 49–51 (заява президії українського сеймового клубу, Львів, 10 вересня 1912 р.; Заява президії польських угруповань, Львів, 10 вересня 1910 р.).

⁶⁴¹Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 276–278.

⁶⁴²В. Теки М. Bobrzyńskiego. Sygn. 8106/III. К. 56 (заява президії українського сеймового клубу, Львів, 12 вересня 1912 р.).

⁶⁴³Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 278.

⁶⁴⁴В. Теки М. Bobrzyńskiego. Sygn. 8106/III. К. 56 (заява президії українського сеймового клубу, Львів, 12 вересня 1912 р.).

політики наполягали на тому, щоб Крайовий виділ складався з восьми осіб, зокрема двох українців. Одного з них мали обирати від курії сільських громад, а за іншого голосували б усі українські депутати. Ухвалено й положення, згідно з яким зміни до Крайового статуту можна було внести рішенням $\frac{3}{4}$ складу сейму, що робило неможливим їх проведення без українських депутатів⁶⁴⁵.

Унаслідок переговорів у Відні 12–21 грудня 1912 р. українці погодилися на ухвалені польськими політиками засади з такими застереженнями: забезпечення 30 % сеймових мандатів, самостійне обрання українськими депутатами представників до всіх сеймових комісій згідно з національним ключем, Крайовий виділ мав складатися з семи членів, зміни всіх без винятку положень Крайового статуту мали прийматися $\frac{3}{4}$ голосів, теза про об'єднання громад з панськими маєтками, яка безпосередньо не стосувалася виборчої реформи, могла бути відображеною в Крайовому статуті лише в найзагальнішому формулюванні. У відповідь поляки погодилися на самостійне обрання українцями членів сеймових комісій, за винятком крайових інституцій, а також на те, щоб Крайовий виділ складався з семи членів, але за умови, що маршалок матиме подвійний голос. Консерватори, демократи й людовці погоджувалися з положенням про необхідність $\frac{3}{4}$ голосів для внесення змін до Крайового статуту, ендеки заперечували його і домагалися нової редакції повноважень сейму⁶⁴⁶.

Активізація переговорів відбувалася на тлі зовнішньополітичного загострення. У середині 1912 р. вибухнула Балканська війна, яка актуалізувала можливість військового конфлікту між Австро-Угорщиною та Росією. Австро-Угорщина мобілізувала сили на східному кордоні, зокрема в Галичині. На дипломатичних переговорах на зламі 1912–1913 рр. війна декілька разів видавалася реальною. За таких обставин уряд прагнув мати певність у лояльності і поляків, і українців та наполягав на схваленні виборчої реформи. За визнанням М. Бобжинського, він прагнув досягнути успіху не лише як намісник, а й як поляк, аби поляки перед лицем міжнародних потрясінь продемонстрували світові спроможність вирішити «домашню» суперечку. За його висловом, «поважні громадяни» переконували його якнайшвидше укласти угоду з українцями, навіть ціною найбільших поступок на їхню користь⁶⁴⁷.

Домагаючись проведення виборчої реформи в Галичині, австрійський уряд тиснув і на польських, і на українських політиків. Коли митрополит Андрей Шептицький намагався з'ясувати у Відні, чи загострення австрійсько-російських стосунків означатиме й надалі підтримку Австрією галицьких українців заради творення «атракційного пункту для закордонних русинів», австрійські урядовці переконували його, що будуть прагнути нормалізувати відносини з Росією, тому українці повинні скористатися сприятливим моментом, а не відтягувати виборчої реформи доти, поки ситуація стабілізується і вони будуть змушені прийняти її на менш вигідних умовах⁶⁴⁸. Не останню роль у формуванні такої позиції уряду відіграв М. Бобжинський, який намагався обмежити ентузіазм Відня щодо використання «української карти» у зовнішньополітичних конфліктах. Він звертав увагу на те, що проавстрійська позиція політиків не вповні відображала настрої

⁶⁴⁵ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 278–280.

⁶⁴⁶ Ibid. S. 281–283.

⁶⁴⁷ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 301.

⁶⁴⁸ В.І. Теки М. Бобrzyńskiego. Sygn. 8096/III. К. 277–278 (лист В. Залеського до М. Бобжинського, кінець 1912 р.).

українського суспільства, частина якого ще не мала сформованого почуття національної окремішності та піддавалася русофільській пропаганді. М. Бобжинський скептично оцінював перспективи виступу на боці австрійсько-німецького блоку українців Наддніпрянщини, які, на його думку, здебільшого були віддані цареві і православ'ю. «Говорю це тим сміливіше, – підкреслював він, – і говорю правду як поляк і намісник, щоб мені колись потім не закидали, що не вивів уряд з помилки. Поєднавча політика щодо русинів, яку я проводжу, є слушною і єдиною, яка веде до цілі, вона має вже не один здобуток, але її плодів потрібно довго чекати, бо перетворення духу і напряду кількох мільйонів населення вимагає праці цілих генерацій»⁶⁴⁹. Звісно, до намісника у Відні прислухалися. Тож українські сеймові депутати, усвідомлюючи хиткість сподівань на підтримку уряду, звернулися до населення з відозвою, де стверджували, що негайна згода на уточнені пропозиції щодо виборчої реформи відповідає інтересам українського народу⁶⁵⁰.

На зламі 1912/1913 рр. як проведення виборчої реформи, так і справа українського університету видавалися близькими до успіху. Так, 4 лютого 1913 р. М. Бобжинський виїхав до Відня, де ще тривала сесія Державної ради, аби переконати українців погодитися на частку 26, 4 % депутатів у сеймі з додатком ще двох мандатів. У такому стані справу було передано сеймовій комісії, яка 17 березня 1913 р. ухвалила засади виборчої реформи⁶⁵¹. Наступного дня, відкриваючи сеймову сесію, М. Бобжинський мав усі підстави твердити, що сейм відновив свою перервану рік тому роботу під знаком згоди та спокою, аби довершити справу виборчої реформи. У цій промові він наголошував, що до польсько-українського порозуміння реформи привели інтереси монархії та історичне минуле, де світлими були лише ті моменти, коли поляки та українці виступали спільно. «Виборча реформа Галицького сейму, – переконував намісник, – за своїм політичним значенням виходить далеко поза виборчу реформу одного з 17 австрійських коронних країв і багато заважає на шальці найвищого інтересу держави та монархії. Національна і суспільна згода в краю, що налічує 8 мільйонів населення, у краю прикордонному, що становить передмур'я монархії, є небуденним чинником її значення і сили, стала умовою нормального функціонування віденського парламенту». Він також акцентував намір «зберігати вірність» традиціям польсько-руської згоди, бо «навчені історичним досвідом, що розвиток одного народу не може принести шкоди розвитку іншого, тільки обом народам може принести користь. Заплановану виборчу сеймову реформу розуміємо й маємо розуміти як великий і рішучий крок до згоди обох народів і тому мусимо уникати навіть видимих ознак того, нібито її накинули, тому вона має дійти до результату згідними голосами поляків і русинів, і це є її кардинальною умовою»⁶⁵².

Такий перебіг подій не задовольняв ендецько-подільського «антиблоку». На переговорах їхні лідери нібито погоджувалися на деякі поступки українцям, однак у краю вони продовжували запеклу протидію й доводили, що єдиним шляхом є зламання

⁶⁴⁹Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 297.

⁶⁵⁰Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza... S. 234.

⁶⁵¹Ухвалені засади виборчої реформи, які спиралися на досягнуті раніше компромісні положення, див.: В.І. Теки М. Bobrzyńskiego. Sygn. 8007/III. К. 163–168.

⁶⁵²Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1913. [Lwów, 1913]. S. 6359.

обструкції українців у сеймі та проведення реформи усупереч їхнім домаганням⁶⁵³. На думку «антиблокових» угруповань, інтересам поляків відповідало б застосування найжорсткішого урядового тиску, аби звести число українців у сеймі до мінімуму⁶⁵⁴. Протидіючи компромісу з українцями, ендецько-подільські союзники висували такі аргументи. З партіями «української» орієнтації неможливо йти на компроміс, бо їхньою метою є витіснення поляків зі Східної Галичини. Тому, стверджували вони, будь-яка угода обмежиться односторонніми поступками з боку поляків і не забезпечить міжнаціональної злагоди в краю, навпаки, провокуватиме загострення боротьби. Про це нібито свідчив досвід «нової ери». Подоляки додавали, що українські партії не виражають переконань основної маси населення, яке в Східній Галичині віддавна живе у згоді з польською шляхтою. На їхню думку, прихильники угоди з польського боку були далекими від цього населення й не розуміли його справжніх потреб. Ендеки натомість не мали таких ілюзій, вони розуміли нереальність колонізації українців на засадах «братньої згоди» і робили наголос на необхідності боротьби з їхніми все більшими домаганнями як із загрозою для польських інтересів. Критикуючи М. Бобжинського, вони визначали відмінності між його та своєю концепцією розв'язання української проблеми як «різницю між доктриною і життям»⁶⁵⁵.

Відбулася генеральна дискусія 1–3 квітня 1913 р. у Польському сеймовому колі. Прихильники М. Бобжинського наголошували на великому значенні ухвалення сеймової виборчої реформи як компромісу з українцями у переддень війни. Вони вважали нонсенсом запропонований ендеками підхід до виборчої реформи, основна мета якої полягала саме в заключенні українсько-польської угоди. В іншому разі для поляків не було жодного сенсу йти на поступки, оскільки незгода українців із засадами реформи ще більше розпалювала міжнаціональну боротьбу⁶⁵⁶. Краківські консерватори розглядали угоду з українцями як кардинальну проблему, розв'язання якої дало би можливість приступити до назрілих реформ в економічній та культурно-освітній сфері. Вони також закликали зважати на позицію Відня. Заразом не мали ілюзій, що після угоди в Галичині настане міжнаціональна ідилія, вважали її неможливою, оскільки «не може бути застою у народів, які мають силу до життя і проявляють постійну експансію». Значення угоди вбачали в тому, що вона на якийсь час мала б спрямувати українсько-польське протистояння в легальне русло, дати змогу обом народам спокійно розв'язувати свої найбільш актуальні проблеми, відкрити їм шлях уперед⁶⁵⁷. У ніч з 3 на 4 квітня відбулося голосування. Кваліфікованою більшістю Польське сеймове коло висловилося за завершення справи виборчої реформи на найближчій сеймовій сесії на підставі засад, ухвалених комісією 17 березня 1913 р.⁶⁵⁸

⁶⁵³ Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza... S. 220.

⁶⁵⁴ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 329.

⁶⁵⁵ Польська опозиція проти компромісу. *Діло*. 1913. 3 квітня; див. також: Wątor A. Działalność stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze austriackim do roku 1914. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 1993. S. 127, 141, 143; Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza... S. 202.

⁶⁵⁶ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 263.

⁶⁵⁷ Національний момент виборчої реформи в освітленню краківських консерватистів. *Діло*. 1913. 4 квітня.

⁶⁵⁸ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 333.

Однак у цей момент компроміс, до якого українці й поляки наближалися п'ять років, віддаючи йому чимало зусиль і нехтуючи через це іншими важливими справами, був зірваний. Вирішальну роль у цьому несподівано відіграла верхівка римо-католицького єпископату в Галичині, яка в українському питанні виступила рупором ендецько-подільських сил. «Gazeta Narodowa» 2 квітня 1913 р. опублікувала протест польського єпископату проти проекту виборчої реформи. Там стверджувалося, що реформа сприятиме «сепаратизму» і тому завдасть шкоди мирному співжиттю українського й польського народів. Організаторами акції були львівський римо-католицький архієпископ Юзеф Більчевський, львівський архієпископ вірмено-католицького обряду Юзеф Теодорович та краківський римо-католицький єпископ Адам Сапега⁶⁵⁹. Як видається, М. Бобжинський спершу злегковажив позицію єпископату, не вірячи, що церковні достойники вдадуться до рішучих дій. Однак їхній виступ на той момент вирішив справу. Кількість прихильників виборчої реформи меншала на очах. Не було жодної певності, що майбутньому сейму не забракне більшості.

За таких обставин М. Бобжинський 18 квітня 1913 р. поїхав до Відня із проханням про відставку. Вона була прийнята 14 травня. Одночасно цісар нагородив його великою лентою ордену Леопольда, даючи цим вираз шани його визначним заслугам перед державою. Прихильними відгуками оцінила діяльність М. Бобжинського на посаді галицького намісника українська преса. Серед найбільших його заслуг перед українцями «Діло» називало: по-перше, розуміння того, що поступ українців на ниві національного розвитку значно випередив їхні позиції у краю, усвідомлення «психологічної неможливості зношення українським суспільством такого згідного ігноровання, яке виявляли супроти нас [українців] його попередники», і як результат переведення галицької адміністрації на шлях законності; по-друге, розуміння загрози з боку Російської імперії, розбиття союзу з русофілами⁶⁶⁰.

Наступник М. Бобжинського на посаді намісника Вітольд Коритовський відразу ж вступив у переговори з «антиблоком», який унаслідок сеймових виборів 1913 р. здобув більшість у Польському сеймовому колі і мав прийняти на себе відповідальність за політичну ситуацію у Галичині. І тут з'ясувалося, що М. Бобжинський мав рацію, застерігаючи: «Жадати від мене боротьби з русинами та людовцями могла з партійного становища національна демократія та її подільські симпатки, але якби Гломбінський чи будь-хто інший обіймав посаду намісника, він не підняв би такої боротьби і проводив би пацифікаційну політику щодо русинів і людовців, можливо, не з переконання, але під натиском з Відня»⁶⁶¹. Втомившись від безплідних переговорів у Галичині, уряд взяв справу у свої руки. Прем'єр К. Штюрк особисто проводив консультації, погрожуючи польським політикам обмеженням Галицької автономії та покладаючи на них відповідальність за зрив роботи парламенту, українські депутати якого мали намір вдатися до обструкції⁶⁶². Зважаючи на це, Галицький сейм 14 лютого 1914 р. ухвалив проект виборчої реформи, що майже не відрізнявся від виробленого М. Бобжинським. Він передбачав для українців 27,2 % сеймових мандатів, тобто

⁶⁵⁹ Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza... S. 244–250.

⁶⁶⁰ Д-р Бобжинський. *Діло*. 1913. 20 травня.

⁶⁶¹ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 333.

⁶⁶² Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza... S. 257–263.

навіть трохи більше, ніж у попередньому варіанті. Усі колишні противники виборчої реформи з-поміж католицьких достойників одноставно за неї проголосували.

* * *

Спроби угод між поляками й українцями у південно-західній Галичині були зворотним боком розтягнутого в часі на все XIX ст. процесу розпаду річпосполитського культурно-інтелектуального простору. Прихильники його збереження та відродження вважали, що це створить передумови для відновлення політичної цілості. Цю цілість уявляли як органічне поєднання етнічних польських земель з «кресами» (пограниччями). Зусиллями насамперед польських літераторів «креси» стали важливою частиною польського національного міфу: їх асоціювали з сюжетами про героїзм і незламність духу захисників рубежів вітчизни, пошуками романтичного кохання, землею особливої природної краси, врешті тим особливим, загостреним відчуттям загроз і розмаїття світу, яке породжує поетів, філософів і воїнів. Великим історичним викликом для польської політичної думки стало формування модерної української нації, яке переводило діалог між поляками й українцями з розмови між паном і селянином у міжнаціональний конфлікт за інтереси і територію. Спроба співвіднести реальну Польщу з міфом ідеальної Речі Посполитої, потреба чіткого національного вибору кожного громадянина породжували чимало колізій і питань, на які не було відповідей.

Ще на початках XX ст. чимало поляків у Східній Галичині вважали неприйнятними заклики не марнувати сили втручанням в українські справи. Психологічно ближчим їм виявилось намагання змінити хід історії, повернувши русинів до «спільної вітчизни», яке штовхало до нерідких і цілком серйозних заяв про рішучий намір йти шляхом «любові» до українців без їхньої згоди й участі. Сформована поляками в підросійській Україні ідея «повернення» польської шляхти українському народу, яку публічно висловив В. Антонович, а згодом розвинув В. Липинський, видавалася непринятною. Утім, саме від «Моєї сповіді» Володимира Антоновича можна датувати початки великого перелому в українсько-польських відносинах від уявлень про нерозривний зв'язок до усвідомлення, що цей зв'язок таки можна і розривати, і раціоналізувати. Наслідком цього повороту була угода 1890 р., відома як «нова ера», у якій В. Антонович відіграв одну з ключових ролей.

На зламі XIX–XX ст. польські землевласники у Східній Галичині заговорили про потребу протистояти успіхам українського національного руху, який становить для поляків загрозу. Цей страх широко відкрив двері галицького політикуму для поширення націоналістичних настроїв, які репрезентувала польська націонал-демократія. Прямо пов'язане з активізацією українського руху відчуття того, що ґрунт усувається з-під ніг, підштовхнуло політичні середовища польської шляхти у Східній Галичині до відкритого виступу з програмою дій, спрямованою на зміцнення польського чинника на цій території. Кульмінацією протистояння стало вбивство українським студентом Мирославом Січинським намісника Галичини й одного з найвпливовіших польських аристократів свого часу Анджеея Потоцького, яке відразу ж було відчитане як постріл у саме серце польського народу.

Біль, шок і незрозуміння шляхів виходу з цієї ситуації поставили українців і поляків у Галичині на грань бойових зіткнень ще за десятиріччя до початку польсько-української війни. Однак у той момент і серед українців, і серед поляків знайшлися

сили та діячі, спроможні втримати рівновагу. До них належав греко-католицький митрополит Андрей Шептицький. Від наступника А. Потоцького, історика, краківського консерватора та прихильника австрійсько-польської орієнтації Міхала Бобжинського галицькі поляки почули, що їм доведеться рахуватися з інтересами Габсбурзької монархії, у складі якої вони перебуватимуть ще протягом невизначеного, можливо, досить довгого часу, що вони будуть змушені змиритися з національними домаганнями і поступом українців, бо це відповідає не лише державним, а й польським національним інтересам. Його кропітка робота в напрямі раціоналізації польсько-українських відносин відкривала шлях до політичних контактів на цілком нових засадах. Про те, як непросто сприймався такий поворот, свідчить програвши прихильників М. Бобжинського на останніх виборах до Галицького сейму 1913 р.

Врешті ухвалена після кількох років політичних потрясінь у Галичині зміна до виборчого закону Галицького сейму, в яку вкладено далекосяжний сенс компромісу між українцями й поляками, стала останньою важливою подією, яка зосередила на собі увагу й зусилля мешканців галицької автономії. Вибори за новим законом доволі символічно не відбулися. З весни 1914 р. інформаційне поле краю дедалі більше заповнювали міжнародні новини. Замкнутий і, попри гостроту політичних протистоянь, доволі комфортний для багатьох галицький простір на очах розпадався під тиском передчуття неминучих геополітичних змін. Стаючи відкритим до згущеної атмосфери в Європі, він водночас втрачав відчуття захищеності, чи, радше, того твердого переконання, що ніхто й ніщо не спричинить фундаментальних перетворень. Зважаючи на наближення Великої війни, дискусії між українцями й поляками про національний характер Східної Галичини набували принципово іншого характеру, адже всі теоретичні заклики до українсько-польського порозуміння, навіть як запоруки стабільності в регіоні, втрачали сенс без відповіді на питання, де саме пролягатиме українсько-польський кордон.

У ПОШУКАХ МОДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ЄВРЕЇ В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ПІДАВСТРІЙСЬКОЇ ГАЛИЧИНИ

Gdy Żydzi spokojnie rozrastają się, słyszymy krzyki rozpacz, że nas zalewają; gdy tłum chrześcijański przeciw nim wystąpi, brzmi oburzenie na jego dzikość; gdy Izraelici pozostają w swej ciemności i odrębności, źle, bo stanowią żywioł obcy i szkodliwy; gdy się oświeca i upodobnia, źle, bo wypierają nas ze wszystkich stanowisk. A. Świętochowski⁶⁶³

Середовище галицьких євреїв, особливо протягом «довгого XIX століття», було дуже специфічним, і сценарії модернізації відрізнялися від моделей,

⁶⁶³ «Коли євреї чисельно зростають, ми чуємо крики відчаю, що вони заливають нас; коли християнський натовп кидається на них, називають їх дикунами; коли євреї залишаються у своїй темряві та відокремленості, це погано, бо вони є чужою та шкідливою тенденцією; коли вони стають освіченими і користають із цього, це погано, бо вони зміщують нас з усіх позицій» – Świętochowski A. *Bez złudzeń. Prawda*. 1881. Nr 53. S. 625.

притаманних полякам чи русинам. Вихідною тезою нашої статті є ідея про те, що рушієм змін у єврейському світі була внутрішня конкуренція і навіть почасти боротьба двох тенденцій – тенденції до ізоляції, що була традиційною, і тенденції до асиміляції, яка була новочасною, а її появу спровокували зовнішні впливи. У контексті боротьби двох тенденцій особлива роль належала освіті – вона виступала одночасно інструментом досягнення цілі і самою ціллю.

Методологічною основою нашого дослідження є теорія універсальної асиміляції Мілтона Гордона, який виділив сім етапів цього процесу⁶⁶⁴. Першим він називає акультурацію, що виявляється у запозиченні культурних моделей, другим – структуральну асиміляцію, тобто фактичне проникнення членів однієї групи в іншу, третій етап – амальгамізація, практика мішаних шлюбів, четвертий – ідентифікаційна асиміляція, інакше кажучи, зміни ідентичності, п'ятий – особистісна асиміляція, що означає зникнення упереджень і негативних стереотипів «іншого», шостий етап – біхевіоричний, відсутність дискримінації, сьомий – громадянська асиміляція, тобто ототожнення «чужої» влади з власною державою⁶⁶⁵. Галицькі євреї ніколи не мали повного циклу входження у світ «інших». Процеси, що розпочалися наприкінці XVIII ст. і тривали до початку Другої світової війни, вписуються в перші чотири етапи із незначним виявом третього, тобто амальгамізації, що передбачала релігійну конверсію. Протягом XIX ст. є підстави говорити лише про перші два рівні. Акультурація проходила здебільшого в німецькому напрямку в першій половині століття, тоді як структуральна асиміляція розвинулася в польський бік. На обох етапах едукація мала особливе значення. Світська освіта, що почала поширюватися в середовищі маскілім, єврейських просвітників, стала найпотужнішим чинником акультурації. Потім, в середині і другій половині XIX ст., коли світ навколо людини змінювався небувало швидко, власне через освіту євреї змогли знайти своє місце. Проте уновочаснення євреїв не було всеохопним. Залишалися групи, які прагнули зберегти традиційний уклад життя в ізоляції. Йдеться про хасидів та ортодоксів. Для них боротьба зі світською освітою і її промоутерами була справою екзистенційною, бо спротив науці став частиною філософії хасидів, а в ортодоксів існував глибоко закорінений ментально культ релігійної освіти. Власне освіта віками була стержнем єврейської ідентичності, тож будь-які зміни в цій сфері могли приводити до трансформацій у самоідентифікації та способі мислення.

У кінці XIX ст. в Галичині починає поширюватися сіонізм, єврейський націоналізм. Його поява аж ніяк не суперечить теорії боротьби ізоляції з асиміляцією, він навпаки дуже тісно пов'язаний з акультурацією і структурним проникненням. Згідно з концепцією Еліота Баркана, йдеться про процес регресу асиміляції зі збереженням «чужих» моделей і стратегій поведінки⁶⁶⁶. Знову ж таки світська освіта тут відіграла дуже важливу роль, адже перше-друге покоління сіоністів формувалося власне в середовищах, спільних з «іншими». Потім від «інших» вони запозичили метод поширення новочасної національної свідомості і концепцію виховання нового покоління «справжніх патріотів», наповнюючи загальну форму власним змістом.

⁶⁶⁴Gorgon M. M. *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins*. New-York, 1964. P. 71.

⁶⁶⁵Ibid.

⁶⁶⁶Rokicki J. *Kolor, pochodzenie, kultura: rasa i grupa etniczna w społeczeństwie Stanów Zjednoczonych Ameryki*. Kraków, 2002. S. 112–116.

Джерельна база цього дослідження складається з матеріалів різного типу, залучення яких вимагають широкі часові і проблемні рамки статті. Перша частина матеріалів стосується стартового потенціалу євреїв у процесі модернізації і сперта передусім на джерела, що розкривають специфіку традиційного світогляду й основи культури домодерного штетля. Йдеться про релігійні тексти, коментарі до них тогочасних юдаїстичних теологів та єврейський фольклор. Друга частина присвячена ХІХ ст. і появі нових викликів, для цього використано документи Правління локальних єврейських громад, матеріали про діяльність єврейських організацій та активність окремих діячів, публікації тогочасних євреїв-інтелектуалів, а також пресу. Третя частина, у якій йдеться власне про шкільництво, вимагала дослідження офіційної документації державних органів, зокрема Крайової шкільної ради та Міністерства освіти і визнань, а також публіцистичних видань та еґо-джерел, які дають можливість простежити приватні стратегії євреїв.

Ізоляція

Ізоляція євреїв у традиційному суспільстві була глибоко закоріненою нормою⁶⁶⁷ і мала подвійний характер: екзогамний, тобто зовнішній, та ендогамний – внутрішній. Інакше кажучи, євреї, які прийшли на територію Галичини в ХІV ст., настільки відрізнялися від місцевого християнського населення за виглядом, релігією, мовою, стандартами поведінки, що в них в принципі не було шансу перестати бути «чужими». Єдине, що їм залишалося, це зайняти ту соціальну нішу, яку їм відводили. Відповіддю на зовнішню ізоляцію закономірно стала внутрішня ізоляція, тобто повна консолідація, відмова від інтеграції у середовище «інших» і формування свого окремого мікросвіту на основі релігії і традиції. Звідси й фанатична релігійність, притаманна євреям-традиціоналістам, і їхнє бажання жити великими групами без територіального розпорощення.

Юдаїзм загалом дуже специфічний, це, по суті, єдина релігія, яка пропонує повноцінний соціальний уклад із особливою суспільною ієрархією, зовсім не схожою на устрій в середовищі інших етнічних груп. Він характеризується кількома яскравими рисами: зневагою до фізичної праці, матеріальних благ і трактуванням освіти як абсолютної цінності й найвищої самоцілі⁶⁶⁸. До низів належали передусім ті євреї, які у своїй щоденній роботі були змушені входити в контакт із гоями, тобто християнами. Такі євреї були більшістю і часто володіли значними статками, адже добре заробляли на торгівлі, лихварстві чи веденні корчми. Проте їхнє багатство аж ніяк не сприяло підвищенню статусу в єврейському середовищі, радше навпаки, хоча власне їхня продуктивна праця забезпечувала виживання цілим штетлям (єврейським містечкам). Роль середнього класу виконували євреї, які працювали на благо громади, не виходячи за її межі. Сюди зараховували шойхенів (кошерних різників), тукерім (людей, що обслуговували ритуальні лазні-мікви для жінок), меламедів (вчителів єврейських початкових шкіл), іноді також рабинів, бо на практиці обов'язки рабина зводилися до різних побутових дрібниць, наприклад, визначення кошерності продуктів. Найвищу сходинку ієрархії займали найосвіченіші

⁶⁶⁷Возняк Т. Штетли Галичини. *Інтелектуальний путівник*. Львів, 2010. С. 13.

⁶⁶⁸Кержнер А. Традиції та побут євреїв України. *Нариси з історії і культури євреїв України*. Київ, 2008. С. 275–299.

тальмідім-хохім, тобто талмудисти, вчені Тори, які все життя присвячували її читанню і коментуванню в беїт-мідраші⁶⁶⁹. Нерідко талмудист був кохеном, тобто служителем синагоги, який згідно з Талмудом походив з династії левітів від брата Мойсея Арона (він не отримав землі під час поділу Ізраїлю, натомість дістав право благословляти народ і приносити жертви у святині)⁶⁷⁰. За таких обставин авторитет тальмід-хоха-кохена був незаперечним. Що стосується жінок, то їхнє місце в ієрархії залежало від статусу спершу батька, а потім чоловіка⁶⁷¹. Наприклад, тандем чоловік-талмудист і дружина-торговець сприймали загалом прихильно, тобто її трактували не як єврейку, що контактує з гоями, а як жінку мудреця, зрештою якщо чоловік студював, то сім'ю просто змушена була утримувати дружина.

Проте хай яким був статус єврея-чоловіка, він все одно мусив вчитися. Його освіта мала забезпечити хоча б такий мінімум, як біблійний іврит, оскільки в синагозі кожного єврея періодично викликали до читання Тори⁶⁷². Розмовною мовою був ідиш, зовсім далекий від івриту. Ситуація, в якій викликаний не здатен прочитати, була чимось немислимим, драмою і ганьбою для всієї його родини. Тому незалежно від матеріальних можливостей батьки старалися забезпечити хоча б базову освіту. Традиційно першим щаблем навчання були хедери або школи «Талмуд-Тора». Хедери вважалися порівняно престижними, в них вчили іврит, Тору і талмудичну традицію. Проте хедер був платним, тобто не кожен єврей міг собі дозволити відправити туди сина⁶⁷³. Альтернативою для найбідніших були школи «Талмуд-Тора», де вчили тільки читати, а для випускників таких закладів священне писання часто залишалося не більше ніж набором незрозумілих звуків⁶⁷⁴. По закінченню хедеру вихідці з багатших єврейських родин могли продовжити навчання в єшиві, що було першим кроком на шляху до кар'єри тальмід-хоха або рабина (якщо випускник єшиви складав рабинський іспит). Учні таких шкіл називали єшива-бохер⁶⁷⁵. Власне про зятя єшива-бохера мріяли всі батьки дівчат-єврейок, це була найкраща шлюбна партія. Проте не кожна родина могла собі дозволити такого зятя, адже його пожиттєве утримання лягало на плечі дружини і її родини. Цей чинник батьки хлопців-євреїв нерідко використовували у прагматичних цілях: вони готові були віддати буквально все, щоб син вчився, розраховуючи, що освіченість буде запорукою його доброго, цілком забезпеченого майбутнього⁶⁷⁶.

⁶⁶⁹ Unterman A. *Wiara w życie*. Warszawa, 2005. S. 33–36.

⁶⁷⁰ Stern M. *Co to jest judaizm? Odpowiedzi na najczęściej stawiane pytania*. Kraków, 2003. S. 133–136.

⁶⁷¹ Biale R. *Women and Jewish Law: The Essential Texts. Their History, and Their Relevance for Today*. New-York, 1984. S. 29–43; Schechter S. *Women in Temple and Synagogue*. Philadelphia, 1911. P. 324.

⁶⁷² Stern M. *Co to jest judaizm?...* S. 38–39.

⁶⁷³ Żebrowski R. *Cheder. Polski słownik judaistyczny*. URL: <http://www.jhi.pl/psj/chedery> (дата звернення: 07.03.2020).

⁶⁷⁴ Unterman A. *Wiara w życie*. S. 141–142.

⁶⁷⁵ Kłańska M. *Aus dem Shtetl in die Welt 1772–1938. Ostjüdische Autobiographien in deutscher Sprache*. Köln, 1994. S. 165–200.

⁶⁷⁶ Lisek J. «Jestem sobie piękną dziewczyną, czerwone nici przędę» – genderowe odczytanie obrazu kobiecości w żydowskich pieśniach ludowych. *Studia Judaica* / red. M. Wodziński. Kraków, 2013. Nr. 1 (31). S. 94.

Можливість безперервно вчитися у традиційному єврейському середовищі ототожнювали з раєм⁶⁷⁷. Про це написано в Талмуді: «Іди сміливо і споживай мед, бо ти вчив Тору, а вона прирівнюється до меду. Напийся вина з винограду шести днів створення світу, бо ти вчив Тору, а вона прирівнюється до вина... Посередині росте дерево Життя, яке своїм гіллям покриває весь рай... В тіні його гілля сидять знавці Письма і коментують Тору. І кожен з них має два балдахіни, один з зірок, другий – з сонця і місяця. Посередині них сидить Бог і пояснює таємниці Тори. Окрім цього, мудреців чекає ще багато чудового, про що звичайна людина не має поняття. Сказав про це пророк Ісаїя: “І око не бачило, крім тебе, Бога, який нагородить того, хто його чекав”»⁶⁷⁸. Наведений уривок підтверджує елітарний характер юдаїзму, оскільки все життя Торі міг присвятити тільки забезпечений єврей, інший без роботи не вижив би. Відповідно, місце в раю було зарезервоване тільки для багатих. Бідний априорі не міг стати святим. Так, у юдаїзмі поступово нарастив конфлікт на тлі внутрішньої несправедливості. Апогеєм і розв’язанням цього конфлікту стала поява і масове поширення у середині XVIII ст. хасидизму⁶⁷⁹.

Хасидизм був не так релігійною революцією, як соціальною. Він категорично заперечив елітарність і в принципі відмовився від цінності вивчення Тори. Раціональному пізнанню Бога і світу він протиставив емоційне сприйняття, релігійний екстаз і авторитет цадика (просвітленого) як деспотичного лідера. Щобільше, хасиди не просто заперечили потребу освіти, вони зайняли щодо неї агресивну позицію, бо саме по цій лінії пройшло їхнє відділення від традиційних юдеїв. Тож хасидизм швидко знайшов прихильників серед низів єврейського суспільства і поступово отримав статус «віри бідняків».

У соціальному плані поділ на ортодоксів і хасидів не змінив загального становища євреїв. Вони надалі залишалися в зовнішній ізоляції, а внутрішня ізоляція тільки посилилася, бо тепер «чужі» з’явилися серед колишніх «своїх». Обидві сторони всіма способами намагалися підкреслити розбіжності⁶⁸⁰. Так, наприклад, хасиди змінили кіпу на широкий чорний капелюх, ввели пейси як обов’язковий атрибут і одягли чорні довгі халати. Більшість євреїв, з якими входили в контакти поляки та русини наприкінці XVIII – на початку XIX ст., була хасидами. Звідси і стереотип «пейсатих», поширений у польському і руському фольклорі⁶⁸¹. Євреї-нехасиди, своєю чергою, всіляко виказували зверхність щодо хасидів, висміювали їх за примітивність. Зокрема, дуже популярною була єврейська народна пісня «Az der rebe tanzt» (אז דער רעדן)⁶⁸².

Загалом ізоляція була цілком комфортною для євреїв в умовах традиційного суспільства. Самі вони навряд чи змінювали б таку стратегію виживання, проте до цього їх змушували обставини, передусім поділ Польщі і перехід Галичини до Австрійської імперії. У Речі Посполитій євреї, незважаючи на свою внутрішню

⁶⁷⁷ Wouk H. «To jest mój Bóg». *Judaizm: wiara, prawo, etyka*. Warszawa, 2002. S. 102.

⁶⁷⁸ Agady Talmudyczne / tłum. M. Fiedman. Wrocław, 2005. S. 350.

⁶⁷⁹ Assaf D. Chasydyzm: zarys historii. URL: <http://www.tau.ac.il/~dassaf/articles/Chasydyzm.pdf> (дата звернення: 07.03.2020).

⁶⁸⁰ Langer J. 9 bram do tajemnic chasydyzmu. Kraków, 1987. S. 48, 54–58.

⁶⁸¹ Soboń M. Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914. Kraków, 2011. S. 221–224.

⁶⁸² Yiddish Glory. Сборник песен на идиш. Канада, 2016. С. 31.

градацію, незрозумілу для християн, були в соціальній структурі окремим станом, який відповідав ролі міщанства в розвинутих феодальних суспільствах. Власне це була ніша, яку їм відводили. Натомість в Австрії реалії були зовсім іншими і традиційний стиль життя доводилося пристосовувати до тогочасних викликів: формування нової буржуазії порушувало єврейський статус-кво, створювало конкуренцію і підштовхнуло до виходу за межі гетто.

Асиміляція

Те, що відбувалося з євреями далі, особливо з їхньою елітою, упродовж XIX ст., найкраще окреслює термін «асиміляція»⁶⁸³. У процесі асиміляції галицьких євреїв можна виділити три етапи, на кожному з яких виникали нові групи-течії, причому ці групи співіснували і конкурували не тільки між собою, але також із традиційними середовищами, що залишалися на позиції ізоляції. Тобто маємо таку загальну конкуренцію, де кожен проти кожного.

Перший етап припадає на кінець XVIII – першу половину XIX ст. У цей період в середовищі євреїв-ортодоксів з'являються прихильники «виходу у світ». Самі себе вони називали маскілім (маскіл – той, хто зрозумів)⁶⁸⁴. Їхні біографії, так само як і шлях до таких переконань, були досить типовими. Перше покоління маскілім було вихідцями із досить заможних родин, які могли собі дозволити відправити сина на навчання до Віденської рабіністичної семінарії. Саме тут молодь вперше знайомилася з ідеями Гаскали, єврейського просвітництва, що вже встигло поширитися серед інтелектуалів Відня⁶⁸⁵. Квінтесенцією філософії Гаскали була теза про те, що світ не є ворожим до євреїв, що вони мають увійти в нього і зайняти активну позицію⁶⁸⁶.

Вийти з ізоляції означало стати нарівні з «іншими», солідаризуватися з ними. І тут виникала проблема: середовище «інших» виявилось неоднорідним і солідаризуватися одночасно з усіма було неможливо, крім того, не всі «інші» готові були прийняти євреїв за «своїх»⁶⁸⁷. Повертаючись до Галичини, перші маскілім вже усвідомлювали, що мають на вибір тільки два варіанти: або польський проєкт, або австрійський⁶⁸⁸. Перший, очевидно, був проблемним. Йшлося, передусім, про хронічну опозиційність поляків, ностальгію за втраченою державою і плекання романтичних мрій про великий бунт. Солідаризація з такими меланхоліками в принципі не принесла б на цьому етапі жодної користі євреям. Також польський проєкт не допускав релігійного дуалізму, модель була чітка й однозначна: «Поляк – католик – патріот». Відповідно, вибір на користь польського варіанта суперечив релігійній ідентичності, це було занадто радикально. Натомість Австрія виглядала

⁶⁸³ Vago B. Jewish assimilation in modern times. Boulder Colorado, 1981. S. 23.

⁶⁸⁴ Mahler R. The social and political aspects of the Haskalah in Galician. *Studies in modern Jewish social history* / red. Joshua A. Fishman. New York, 1972. S. 58–85.

⁶⁸⁵ Rędziński K. Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji, 1813–1918. Częstochowa, 2000. S. 15.

⁶⁸⁶ Mendelssohn M. Ueber die Frage: was heißt aufklären? *Berlinische Monatschrift*. 1784. 4 September.

⁶⁸⁷ Levi ben Saul F. Sendschreiben eines jüdischen Rabbiners in betreff der neuesten merkwürdigsten Ereignisse in der Christenwelt: zunächst und zuförderst der schlesischen Judenschaft zugeeignet. Breslau, 1807. S. 7.

⁶⁸⁸ Feldman W. Asymilatorzy, syjoniści i Polacy. Kraków, 1893. S. 10.

привабливішою, вона давала можливість солідаризуватися не з мрією, а з реальною державою, гарантувала толерантність і не вимагала радикальних кроків. Цей варіант був комфортнішим, адже завжди безпечніше бути на боці держави, ніж проти неї. І якщо поляки ставилися до євреїв неоднозначно (прихильність треба було «заслужити»), то Відень дивився на них з позиції прагматичного інтересу, тобто вітав асиміляційні тенденції і робив зустрічні кроки.

Така позиція австрійської влади була пов'язана з ідеєю перетворення галицьких євреїв у німців⁶⁸⁹. Коли Галичина тільки відійшла до Австрії, для Марії Терезії справжнім сюрпризом стала кількість єврейського населення⁶⁹⁰. Хоча на перший погляд ідея повного онімечення євреїв досить абсурдна, певна логіка тут є: по-перше, для євреїв будь-яка держава була чужою і ставлення до неї залежало виключно від вигоди, яку вона несла, або шкоди, яку завдавала, по-друге, перебуваючи в ізоляції, євреї не мали ворожої щодо Австрії «польськості», і, по-третє, розмовною мовою був ідиш, що на 70 % складався з германізмів, тож передбачалося, що «хох дойч» євреї освоюють швидко і без особливих труднощів⁶⁹¹.

Так, усі чинники свідчили на користь австрійського проекту і маскілізм, що поверталися до Галичини, ставали основними агітаторами єврейсько-австрійського зближення. Не останню роль тут також відігравав їхній власний німецький досвід у Відні, адже Гаскалу вони засвоювали саме в австрійському варіанті. Крім того, момент для поширення своїх ідей був винятково сприятливим. Австрійська влада в цей час розпочала акцію германізації: євреям давали німецькі прізвища, змушували чоловіків складати іспити з німецької для того, щоб отримати дозвіл на шлюб, а також для євреїв Галичини було встановлено квоту на навчання у Віденській рабіністичній семінарії. Вперше «чужий» так глибоко втручався в життя єврейської спільноти, щобільше, таке втручання було загально відчутним, тому всі мусили визначитися зі своїм ставленням до цього. Думки розділилися: одні, передусім еліта ортодоксів і хасиди, зайняли однозначно ворожу позицію, інші були розгубленими. До таких розгублених переважно належали євреї, які вели підприємницьку діяльність, їх приваблювали потенційні вигоди, але лякав сам факт змін. І в цей момент перед ними з'являлися авторитетні вчені євреї, тальмідім-хохім, які переконливо говорили, що зміни насправді дуже потрібні і несуть тільки благо. Це навіть лестило євреям-підприємцям, адже відповідно до традиційної стратифікації вони займали невисокий статус, бо входили в контакт з гоями, а тут раптом ставали мало не елітою, прогресивними й освіченими.

Далі процес жовто-чорної асиміляції поступово посилювався, хоча в першій половині XIX ст. немає підстав говорити про асимільовану більшість⁶⁹². Проавстрій-

⁶⁸⁹ Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców. *Zgoda*. 1877. 3 sierpnia; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (ciąg dalszy). *Zgoda*. 1877. 17 sierpnia; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (ciąg dalszy). *Zgoda*. 1877. 31 sierpnia; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (ciąg dalszy). *Zgoda*. 1877. 14 września; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (ciąg dalszy). *Zgoda*. 1877. 28 września; Jak w Galicji z Żydów robiono Niemców (dokończenie). *Zgoda*. 1877. 12 października.

⁶⁹⁰ Der Adel und die Juden. *Neue Freie Presse*. 1861. 8 września.

⁶⁹¹ Меламед В. Під владою Габсбургів (1772–1848). *Культурологічний часопис «І»*, 2008. № 51 «Гебрейський Львів». С. 53.

⁶⁹² Bałaban M. *Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej, 1772–1868*. Lwów, 1916. S. 127–129.

ські погляди діти зазвичай успадковували від батьків. Траплялося, що вони навіть вчилися у звичайних світських навчальних закладах або в спеціальних школах для євреїв, повністю побудованих на ідеях Гаскала. Вихідці із заможніших родин почали здобувати світську освіту, проте їхній зв'язок із традиційним єврейським способом життя був настільки міцним, що свою професійну діяльність вони все-таки намагалися реалізовувати в межах громади (зокрема лікарі і юристи). Тобто період кінця XVIII – першої половини XIX ст. був своєрідним вступом до асиміляції, етапом акультурації, коли євреї тільки розпочинали запозичувати світські культурні зразки і призвичаюватися до думки про можливість виходу з ізоляції.

Проте навіть такі помірковані тенденції в середовищі євреїв-ортодоксів, не кажучи вже про хасидів, викликали агресивні реакції. Причому це простежувалося як у приватному житті, так і на рівні громади, а то й цілого штетля. Чоловіки-маскілім або їхні послідовники ще притримувалися традиції шлюбів тільки з єврейками. Перша проблема полягала у тому, що не кожен батько хотів мати такого зятя, тож із пошуком пари нерідко виникали труднощі. Друга, ще гостріша проблема стосувалася виховання дітей. Жінки рідко розуміли «новочасні віяння», тож бажання чоловіка «випустити у світ» сина часто ставало драмою. Суперечки виникали і навколо долі дочки – маскілім різко виступали проти дуже ранніх шлюбів. Один з таких сюжетів передає коліскова, яку мати співає дочці: «До дванадцяти років я віддам тебе заміж, дам тобі в придане сукні і багато гарних речей, а твій батько – безумець, під вінець, каже він, у шістнадцять років»⁶⁹³. Якщо опір дружини і її родини чоловік-маскілім міг подолати відносно легко, то із «санкціями» з боку громади було складніше. Інструментом утисків у руках традиціоналістів-ортодоксів і хасидів ставала синагога, бо, незважаючи на прогресивний характер, євреї-асимілятори і маскілім все ще зберігали внутрішню залежність від юдаїзму⁶⁹⁴. Як юдеїв, їх принижували тим, що не викликали до читання Тори, ігнорували, не пускали до беїт-мідрашу, публічно засуджували на екзортах. В міру посилення асиміляторських тенденцій тиск збільшувався і досяг апогею у 50-х роках, саме в цей період завершується перший етап культурної асиміляції галицьких євреїв і розпочинається другий – так звана біхевіорична асиміляція.

Радикалізація ортодоксів і хасидів закономірно викликала реакцію – радикалізацію асиміляторів. Власне в цей період Гаскала перестала бути ідеєю і перетворилася на ідеологію нового єврейського руху. Безпосередньою передумовою цього були вищезгадані релігійні утиски. Відповіддю на них стала поява в Галичині наприкінці 50-х років темпеля, тобто «реформованої святині», ідея якої прийшла з Пруссії⁶⁹⁵. Темпель відрізнявся від традиційної синагоги тим, що молитви там читали німецькою мовою (потім польською) під супровід органу, а сам обряд був

⁶⁹³ Лайнвальд М. Колыбельная в фольклоре идиш как отражение жизни народа. *Корни*. 2003. № 19. С. 64.

⁶⁹⁴ Warstwy społeczeństwa żydowskiego. I Starowiercy. *Zgoda*. 1877. 28 września; Warstwy społeczeństwa żydowskiego. II Chusyci. *Zgoda*. 1878. 19 marca; Warstwy społeczeństwa żydowskiego. II Chusyci (dokończenie). *Zgoda*. 1878. 5 kwietnia; Warstwy społeczeństwa żydowskiego. III Postępowcy. *Zgoda*. 1878. Nr. 14. 4 lipca; Nasze żądania. *Głos Żydowski*. 1907. 19 maja.

⁶⁹⁵ Meye M. A. Antwort auf die Moderne. Geschichte der Reformbewegung im Judentum. Wien: Böhlau, 2000. S. 262–290.

значно коротшим⁶⁹⁶. Теоретики реформованого юдаїзму стверджували, що єврейський закон, Галаха, давно потребує оновлення, вони також відкидали суворі правила кошерності, обмеження шабату, це стало добровільною особистою справою. Щобільше, вони відкинули месіанізм, інтерпретували євреїв не як окремий народ, а як релігійну групу. Тож стало можна бути євреєм і одночасно, наприклад, німцем чи поляком⁶⁹⁷.

Поява темпеля мала колосальне ментальне значення, адже вперше євреї перестав виглядати як євреї, знявши кіпу, і поводитися як євреї, відмовившись від традиційної ритуальності⁶⁹⁸. Це було одночасно порушенням усіх табу і точкою неповернення. Темпель сприяв також чисельному збільшенню прихильників «виходу у світ», адже був реальною релігійною альтернативою, тепер юдей міг стати реформістом. Внаслідок цього внутрішні протистояння посилювалися. Якщо раніше рабини і цадики трактували асиміляторів як «загублених овець», то тепер вони стали для них найгіршими ворогами, «релігійною спільнотою атеїстів». Так, традиціоналісти-ортодокси стверджували: «Ті євреї вже не євреї, вони погодили своє єврейство із запереченням віри в Месію, погодили так, що зреформували його: прадавні поважні шати замінили скороченим тужурком, сурдуком. Зробили з синагоги церкву без хреста і назвали її “темпелем”. Викинули геть з молитовника незрозумілу єврейську мову. Теоретично реформоване єврейство мало допомогти пристосуватися до нової політично-правової позиції євреїв, але на практиці – це метода, яка повільно готує і полегшує дорогу до остаточного вихрещення»⁶⁹⁹. Натомість критика з боку євреїв-асиміляторів щодо ідейних противників мала викривальний характер, особливо це стосувалося соціальної несправедливості. Зокрема, Макс Лерфройнд писав: «Біда серед наших братів невимовна. До жодної професії не приготовані, але солідарні у своїй темноті, солідарно вірять в того чи іншого ребе-чудотворця, який, отримавши свій *pidjon* (ритуальний викуп сина в синагозі), обіцяє випросити їм кращу долю в царстві небесному. Подивімось на замок ребе-чудотворця в Чорткові, подивімось і задумаймось, скільки грошей мали принести бідні вдови, щоб щось таке поставити»⁷⁰⁰.

Окрім посилення антагонізмів, другим етапом асиміляції євреїв відрізнявся появою нових явищ в середовищі самих асиміляторів. Передусім напрямок асиміляції поступово почав змінюватися з жовто-чорного на біло-червоний. Це не було якоюсь революцією, євреї звикли до пристосування, тож дуже тонко вловлювали зміну кон'юнктури. Надання Галичині автономії обмежило вплив німців у провінції, тому контактів з ними ставало все менше, але еліта асиміляторів потребувала зовнішньої підтримки, тож їй довелося шукати серед найвпливовіших, тобто поляків. Відсутність релігійного дуалізму в польській національній ідеї більше не лякала,

⁶⁹⁶ Żebrowski R. Judaizm reformowany. *Polski słownik judaistyczny*. URL: http://www.jhi.pl/psj/judaizm_reformowany (дата звернення: 07.03.2020).

⁶⁹⁷ Geiger A. Das Judentum und seine Geschichte bis zur Zerstörung des zweiten Tempels. In zwölf Vorlesungen. Das Judentum und seine Geschichte von der Zerstörung des zweiten Tempels bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts. In zwölf Vorlesungen. Das Judentum und seine Geschichte von dem Anfange des dreizehnten bis zum Ende des sechzehnten Jahrhunderts. In zehn Vorlesungen. Breslau, 1865. S. 5–201.

⁶⁹⁸ Nordau M. Żydowska emancypacja a wiara w Mesjasza. Z wykładu «Żydostwo w XIX i XX stuleciu». *Almanach żydowski*. Lwów, 1910. S. 194.

⁶⁹⁹ Szkoła fundacyjna w Kołomyi. *Światło Hamaor*. 1895. 1 lipca.

⁷⁰⁰ Lehrfreud M. Wrażenie z Galicji. *Polityczny powiat Sokal. Wschód*. 1900. 29 października.

адже релігія поступово зійшла на маргінес. Така переорієнтація переважно проходила безболісно, протягом одного-двох поколінь.

Ідеологічним обґрунтуванням біло-червоної асиміляції став міф про давню Річ Посполиту і благородну шляхту, що ласкаво прийняла євреїв, які втікали від переслідувань⁷⁰¹. Міфотворці апелювали до почуття вдячності і обов'язку перед рятівниками. І виявляючи цю вдячність, євреї-асимілятори почали включатися в польський національний рух, найбільш заангажовані з них навіть брали участь у Січевому повстанні. Інші обмежувалися або простою декларацією пропольських поглядів, або участю у пропольських товариствах, що стали першою формою політичної організації євреїв: «Маю обов'язок ствердити, що в стосунку до польської справи не можна вести жодної політики, окрім політики проникання, пристосування і поєднання, зрівняння різниць, словом, політики асиміляції»⁷⁰². Рух пропольських євреїв-асиміляторів посилювався дуже активно, зокрема через підтримку самих поляків, особливо впливових станьчиків, які були щедрими на демократичні висловлювання. Так, наприклад, один із головних оборонців єврейських інтересів Станіслав Тарновський, коментуючи обмеження щодо державних посад для євреїв, заявив у сеймі: «Єврей не може бути львівським архієпископом, тому що він єврей, але щоб через це не міг бути бургомістром Львова, це зарівно несправедливо, як і нелогічно»⁷⁰³. Така риторика заохочувала. Зрештою, на асиміляцію працював час, адже залишатися в ізоляції у другій половині XIX ст. було чимось зовсім іншим, ніж на початку століття. Кількість пропольських євреїв стабільно зростала до кінця всього австрійського періоду. Тому говорити про завершення другого етапу асиміляції євреїв не можна, він тривав, а паралельно з ним у 80–90-х роках виникло нове явище, яке переверло асиміляторські тенденції і внутрішні дискусії в іншу площину.

Асиміляція – це процес, а природа кожного процесу передбачає можливість його прогресу і регресу. Поява і поширення сіонізму в Галичині були, по суті, наслідком регресу асиміляційних процесів. Першопричиною цього став єврейський погром у Російській імперії 1882 р.⁷⁰⁴. Ця подія набула значного резонансу в Галичині. Парадоксально, але серед місцевих хасидів і ортодоксів погром викликав загальне піднесення і навіть завуальовану радість: насильство над євреями в Російській імперії підтверджувало слухність їхніх аргументів, адже вони попереджали, що від «чужих» не треба чекати нічого доброго. Зовсім іншою була реакція асиміляторів-реформістів, для них погром був шоком і одночасно кризою світогляду Гаскали, адже провідною тезою їхньої ідеології була думка про те, що світ не є ворожим для єврея. Переконані прихильники асиміляції, йдеться передусім про біло-червоний напрямок, намагалися виправдатися тим, що польська автономія – це не російська деспотія і тут, у Галичині, нічого схожого трапитися не може, хоча таким аргументам бракувало переконливості, що, зрештою, і довів великий єврейський погром 1898 р.⁷⁰⁵. Проте найгострішою була реакція молодішої генерації євреїв, особливо тих, хто походив із світських, тобто асиміляторських родин. Погром став для них

⁷⁰¹ Starkel J. Jak Żydom postępować czyli Rozmowa starego Szmula z przyjaciółmi. Lwów, 1891. S. 10.

⁷⁰² Lewicki W. Z rozmów i rozmyślań na temat kwestii żydowskiej. Lwów, 1911. S. 8.

⁷⁰³ Цит. за Soboń M. Polacy wobec Żydów w Galicji... S. 139.

⁷⁰⁴ Klier J. D. Russians, Jews and the Pogroms of 1881–1882. New York, 2011. S. 44–48.

⁷⁰⁵ Soboń M. Polacy wobec Żydów w Galicji... S. 238–284.

доказом того, що старше покоління помиляється у своїй відкритості, а отже, курс потрібно кардинально змінити⁷⁰⁶. Зближуватися з противниками батьків, тобто хасидами й ортодоксами, було немислимо, адже запропоновані ними життєві стратегії зовсім не відповідали стилю поведінки і цінностям нового покоління євреїв. Тож вони прийняли загальні модерні зразки і наповнили їх власним змістом. Так почав формуватися єврейський націоналізм, що в 90-х роках отримав назву «сіонізм»⁷⁰⁷.

В основі сіонізму лежала теза про те, що євреї – це не релігійна група, як стверджували асимілятори, а повноцінний народ, який через зовнішні обставини, тобто з вини християн, втратив справжню ідентичність⁷⁰⁸. Апогеєм деградації стала відмова від іврити у повсякденному житті і створення ідишу, штучної мови, побудованої за принципом «поломаного телефону» з німецько-польської говірки. Постійно пригноблений стан євреїв унеможливив їхній розвиток, тож свідомість більшості єврейського населення, на думку сіоністів, залишилася на примітивному рівні, причому найпримітивнішими з примітивних вони вважали асиміляторів, не здатних на творення власних ідей. Відповідно, з асиміляторами треба було воювати, а «темних євреїв», ортодоксів і хасидів – рятувати і творити з них світський новочасний народ. Окрім цього, сіоністи, як для євреїв, були гіперпрогресивними і радикальними, так, наприклад, вони перші визнали повну рівноправність жінок і висловлювалися за їхню участь в національному русі⁷⁰⁹. Ще одна характерна риса сіоністів – категорична полонофобія, яка штовхала їх до зближення з русинами – найчисленнішими антагоністами поляків⁷¹⁰. У русинів і євреїв в певний момент навіть склалася коаліція, йдеться про виборчу кампанію 1907 р.⁷¹¹. Проте сіоністи проповідували ідею алії, тобто еміграції в Єрец-Ізраель, за гаслами йшли дії, і поступово «найкращі сили» покидали Галичину. Сіонізм, незважаючи на порівняно невелику кількість прихильників, не сходив ані з політичної арени, ані з громадського простору, можливо, секретом такого успіху було те, що вони просто найголосніше кричали.

Так, у Галичині існувало чотири групи-течії євреїв: ортодокси-традиціоналісти, хасиди, асимілятори і сіоністи. В процесі конкуренції цих проектів і проходила модернізація.

Освіта

Якщо для поляків та русинів питання освіти в процесі модернізації було важливим, то для євреїв – одним із найважливіших, якщо взагалі не центральним. Культ вчення був глибоко закорінений ментально. Незалежно від напрямку й

⁷⁰⁶Schwarz K. Memento. *Moriah*. 1910. Nr. 5–6. Grudzień; Program młodzieży. *Wschód*. 1900. 9 listopada.

⁷⁰⁷Feldman W. Asymilatorzy, syjoniści i Polacy. S. 18–20; Thon O. Pisma i Kazania, 1895–1906. Kraków, 1938. S. 91–94.

⁷⁰⁸Herzl T. Der Judenstaat. Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage. Berlin, 2016. S. 17–20.

⁷⁰⁹Czerwonogóra K. Syjonistyczny ruch kobiet w Europie na przełomie XIX i XX wieku. *Studia Judaica* / red. M. Wodziński. Kraków, 2015. Nr 2(36). S. 271–291; Żydówka-emancypantka. *Wschód*. 1901. 7 czerwca; Emancypacja kobiet a żydostwo. *Wschód*. 1901. 28 czerwca; Jeszcze Żydówka-emancypantka. *Wschód*. 1901. 26 lipca.

⁷¹⁰Uwagi na czasie. *Wschód*. 1900. Nr 2. 12 października; O kahał. *Wschód*. 1901. 10 maja; Fałszywy alarm. *Wschód*. 1901. 13 grudnia.

⁷¹¹Андрусак Т. Українсько-жидівська передвиборна коаліція 1907 року. *Культурологічний часопис «І»*, 1996. № 8. Україна і юдеї, гебреї, євреї. С. 32.

інтенсивності асиміляції галицькі євреї протягом «довгого XIX століття» зберігали зв'язок із традиційними цінностями, навіть якщо й заперечували їхню значущість, тобто абсолютно всі євреї мали до освіти якесь конкретне ставлення (це було зовсім не притаманно русинам чи полякам, які довший час були байдужими до цих питань, просто про них не думали). У системі поглядів кожної з груп-течій існувала власна, принципово важлива концепція освіти. Із прихильниками ізоляції, тобто традиціоналістами-ортодоксами і хасидами, загалом усе зрозуміло – ортодокси прагнули зберегти традиційну систему релігійного шкільництва (хедер, ешвіа), хасиди – заперечували будь-яку освіту в принципі. Натомість із новочасними проектами, йдеться про асиміляторів і сіоністів, ситуація була іншою.

Асимілятори пропагували вихід у світ і активну соціальну позицію. Вони переконували, що євреї мусять стати нарівні з іншими, а для цього їм просто життєво необхідна світська загальна освіта. Здобувати освіту, згідно з їхніми переконаннями, годилося мовою тих, із ким євреї солідаризувалися, тобто спершу німецькою, потім польською⁷¹². В ідеалі єврейські діти мали вчитися не окремо, а разом з учнями-християнами, це сприяло б взаємному пізнанню і прийняттю. Тобто мета освіти – повне проникнення у світське середовище⁷¹³.

Сіоністи теж підтримували ідею загальної світської освіти, але принципово важливою умовою було викладання всіх предметів виключно на івриті. Заразом сіоністи, будучи, так би мовити, прихожанами темпеля, були готовими відмовитися від релігії у школі, адже прив'язаність до юдаїзму вони вважали однією з головних причин відставання євреїв. Не менш важливо для сіоністів, щоб школа була коедукаційною.

Реалізація і конкуренція кожного з проєктів розвивалася хронологічно, відповідно до етапів асиміляції. В перший період освіта переважно залишалася традиційною. Діти у віці 4 років йшли до хедеру. Якість такого навчання була дуже сумнівною, меламенти (вчителі) і бельфери (помічники вчителів) не мали спеціальної підготовки, ними часто ставали чоловіки, які провалили рабіністичний іспит. Так, наприклад, про них М. Маркштайн говорив: «Меламент, людина без жодної освіти, строгий і невихований, бере на допомогу собі подібних бельферів і створює з ними, зазвичай у шкідливих для здоров'я місцях, “хедер”, тобто школу. До такого навчально-виховного закладу нелюдський під-бельфер тягне без сумніння і милосердя до сорока голосно ридаючих дітей»⁷¹⁴. У хедері діти проводили близько 8–9 годин на день, їхній змучений вигляд дуже тишив батьків – еталоном вважався блідий і худий хлопчик зі слабким зором, адже це свідчило про те, що він багато часу присвячує читанню священних текстів⁷¹⁵. Знання дитини, що закінчувала хедер, традиційно перевіряли з допомогою голки: меламент проколював голкою якесь слово в книзі Тори і учень мав дослівно відтворити напам'ять текст, починаючи з цього слова

⁷¹² Rędziński K. Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji, 1813–1918. S. 20.

⁷¹³ Szkoły wyznaniowe izraelickie. *Zgoda*. 1877. 3 sierpnia; Szkoły wyznaniowe izraelickie (ciąg dalszy). *Zgoda*. 1877. 17 sierpnia; Szkoły wyznaniowe izraelickie (dokończenie). *Zgoda*. 1877. 31 sierpnia.

⁷¹⁴ Markstein M. Kilka słów o szkołach izraelickich. Brody, 1872. S. 12.

⁷¹⁵ Цетлин С. Детство в шкловском хедере. *Лехаим*. 2008. № 5 (193). Май.

і закінчуючи словом, до якого пройшов слід голки⁷¹⁶. Такого результату досягали багаторічним механічним повторюванням, зокрема Юліуш Старкель прокоментував цю методу так: «Мала дитина не має жодного поняття про себе, про світ божий, не розуміє, що до неї говорять, просто невиразно повторює слова – а меламед витягує талмудичні книги і читає на івриті, діти ж нічого не розуміють, тільки повторюють, як сороки, один вираз десять, сто, мільйон разів, доки нарешті не вивчать»⁷¹⁷.

Перелом відбувся 1869 р., коли з цісарської канцелярії вийшов документ під назвою «Державний шкільний закон», згідно з яким впроваджувався загальний шкільний обов'язок для всіх дітей віком 6–14 років, незважаючи на стать, етнічну й релігійну належність⁷¹⁸. Тобто стосувався він і євреїв, і навіть єврейок, що було повною новацією, досі вони або взагалі не вчилися, або вчилися лише писати на ідиші. Якщо раніше питання освіти, релігійної чи світської, вирішувалося відповідно до поглядів батьків, то тепер від них залежало небагато. Вони могли або з цим погодитися, або регулярно сплачувати штрафи.

Євреї-асимілятори, особливо ті, хто вже переорієнтувався або почав переорієнтовуватися на пропольський напрямок, зустріли закон з ентузіазмом, чого не можна сказати про прихильників ізоляції. Процес масового поширення освіти став для них болісним. Відповідно, Крайова шкільна рада й ідеологи єврейської асиміляції змушені були шукати різні способи, щоб полегшити такий перехід⁷¹⁹. Одним із зразків компромісного рішення були школи ім. Тадеуша Чацького та ім. Станіслава Конарського у Львові, які хоч формально і були польськими, де-факто належали євреям і функціонували за окремим регламентом⁷²⁰. Перша відмінність полягала в мові викладання, більшість загальноосвітніх предметів викладали німецькою мовою, ближчою до ідиша і зрозумілішою для дітей, ніж польська. Другою особливістю цих шкіл було викладання біблійного івриту як надобов'язкового предмета вивчення, тобто ці уроки діти могли відвідувати за бажанням батьків. І нарешті третя – навчання не проводили на єврейські свята, а в шабат за розкладом ставили предмети, де не потрібно було писати, зазвичай релігію і читання, у старших класах – історію чи природознавство. Окрім цього, в таких школах більшість учнів була євреями, тобто діти залишалися у власному середовищі.

Іншим варіантом подолання протиріч стала діяльність у Галичині віденської організації «Ізраїльський Альянс», яка фінансувала створення єврейсько-польських народних шкіл⁷²¹. Мовою викладання у таких школах була польська, але

⁷¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). Zesp. 253 (Centralne władze oświatowe). Sygn. 40 (Memoriał istniejącej od 33 lat w Warszawie szkoły, opracowany przez rabina Abrahama Buchnera). K. 19–20.

⁷¹⁷ Starkel J. Jak Żydom postępować... S. 17–18.

⁷¹⁸ Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869*. Wien, 1869. S. 277.

⁷¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 701. Оп. 2. Спр. 1243. Арк. 1–3. (Листи окружної шкільної ради у м. Львові до Правління Єврейської релігійної громади у м. Львові про навчання єврейської молоді у «хайдерах»).

⁷²⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 204. Арк. 3–18 (Звіти рабина Гуттмана про перевірку діяльності початкових шкіл у Львові).

⁷²¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN). Zesp. 330 (Zb. zespolów szczątkowych. Izraelitische Alianz zu Wien 1902, 1915–1919). K. 2–4.

педагогічний підхід – «єврейський». Йшлося про те, що методи викладання в державних народних школах часто були непридатними для єврейських дітей, які йшли в перший клас, не володіючи мовою викладання. Школи альянсу це враховували, тож навчання розпочиналося на іншому рівні. Окрім цього, організація фінансувала розробку окремих підручників, зміст яких був пристосований до юдаїзму. Релігія та іврит були обов'язковими. Від 1891 р. всі школи, створені «Ізраїльським Альянсом», перейшли під опіку Фонду барона Мауріція Хірша⁷²². На початку ХХ ст. вони існували в кожному шкільному окрузі⁷²³.

Характерно, що через таку активну діяльність власне на школи Хірша й альянсу була спрямована найбільша агресія переконаних ортодоксів, а вчителів і організаторів цих шкіл називали «мисливцями за душами». В цьому сенсі дуже прославився рабин із Коломиї⁷²⁴. 1887 р. місцевий адвокат Едвард Мільгром звернувся до «Ізраїльського Альянсу» з проханням про відкриття школи і майже одразу отримав від президента організації, Давида де Гутмана, згоду. До Коломиї приїхав секретар «Ізраїльського Альянсу» Мауріцій Фрідляндер і було створено шкільний комітет у складі 15 осіб. В цей момент виявилось, що місцевий рабин категорично проти створення школи. Його аргументи про шкідливий вплив освіти на релігію не подіяли, тож він вдався до рішучого кроку – у серпні 1888 р. поїхав до Відня з'ясовувати стосунки із самим президентом «Ізраїльського Альянсу». Їхня зустріч шокувала всіх присутніх. Так, один з її свідків згадував: «Він заклинав іменем єврейської громади і Месії, щоб школу в Коломиї не створювали. “Залиште нам – каже, – наш фанатизм, нам не потрібна освіта, залиште нас у спокої і не збурюйте його. Створенням школи накличете велике нещастя на місто, кинете між нами вугілля, яке вибухне пекельним полум'ям і знищить нас усіх”»⁷²⁵. Після цього роботу над створенням школи було припинено, М. Фрідляндер повернувся до Відня, а Шкільний комітет розпустили. Проте Едвард Мільгром таки продовжив боротьбу за школу і після низки петицій «Ізраїльський Альянс» погодився повернутися до її створення. Незважаючи на спротив рабина, школу відкрили 14 березня 1889 р., а вже наступного дня по місту розклеїли звернення до населення, в якому рабин стверджував: «Залиште нас євреями, ми не дамо себе вихрестити. Нащо нам географії та інші предмети, що служать тільки тілу? Маємо Святу Тору і Талмуд, там є всі науки для нашої душі, нічого більше не потребуємо... Біда тим вухам, які це слухають... Хто знає єврейсько-німецькі школи у Львові і Станіславові, той знає, що учень, який з такої школи виходить, не є більше Євреєм»⁷²⁶. За рішенням Ради міста цього ж дня всі плакати було знято. Проте й на цьому рабин не заспокоївся: він розпочав цілу кампанію із залякуванням всіх членів шкільного комітету і батьків, які записали своїх дітей до школи. Невідомо, чи довго ще б тривала ця колотнеча, якби ситуація не вирішилася сама собою – наступного року рабин помер, не залишивши по собі таких войовничих наступників.

⁷²² Statystyka szkół fundacji barona Hirsza. *Światło Hamaor*. 1895. 1 maja.

⁷²³ AGAD. Zesp. 304 (K.K. Ministerium für Cultur und Unterricht). Sygn. 352u (Szkolnictwo izraelickie, 1900–1910). K. 14–18.

⁷²⁴ Szkoła fundacyjna w Kołomyi. *Światło Hamaor*. 1895. 1 lipca.

⁷²⁵ Ibid.

⁷²⁶ Ibid.

Паралельно проходила також ідеологічна робота. Так, наприклад, прильники асиміляції почали видавати художні твори досить типового і примітивного змісту: головний герой переважно походив з бідної єврейської родини, закінчував школу, брався до якоїсь світської роботи і здобував неймовірний успіх. Зокрема, герої «Трьох бульферів» Фрідландера через 30 років по закінченню школи зустрілися і виявилось, що один з них, який після школи був слюсарем, став співвласником великої фабрики у Манчестері, другий – починав з робітника тютюнової фабрики у Кракові і врешті став її власником, третій, найслабший фізично, – став професором у Парижі⁷²⁷.

Загалом пропаганда, поступки і загроза штрафів подіяли. За даними Крайової шкільної ради, до світських шкіл станом на 1898 р. ходило 83 % усіх єврейських дітей шкільного віку⁷²⁸. Проте тут треба враховувати, що бути записаним до школи не означало регулярно до неї ходити. Траплялися випадки, коли учні на вимогу батьків тікали зі школи до хедеру⁷²⁹. Але це не змінює факту того, що шкільний обов'язок, як і розраховували асимілятори, збільшив кількість асимільованих. Особливо це стосується вихідців із бідних єврейських родин, де батьки не могли платити штрафів. По завершенню школи вони мусили шукати способів утриматися в світі, про повернення до середовища ізоляторів говорити вже було складно, адже, навчаючись у світській школі, вони пропускали більшу частину того, що мав би знати єврей, щоб реалізуватися серед інших євреїв. І йдеться не тільки про перспективи стати талмудистом, але й про інші менш престижні заняття. Так, наприклад, щоб стати шойхеном, кошерним різником, єврей мав вчитися і практикувати в старшого шойхена і здати іспит, що вимагало багато часу⁷³⁰. Тобто випускник державної школи, особливо якщо не міг розраховувати на фінансову підтримку з боку батьків, опинявся в ситуації, коли просто мусив братися до роботи, яка є. Іноді він навіть здобував якусь фахову освіту, це було вигідно, адже всі учні-євреї професійних шкіл отримували стипендію від фундації Хірша⁷³¹. Тож поступово з'явилося нове явище – професіоналізація євреїв. Поряд з ним з'являється ще одна ознака модернізації – переїзд до великих міст.

Неочікуваним ефектом освіти стала й емансипація⁷³². Зазвичай єврейські родини були дуже чисельними, на одну жінку, за даними книг пам'яті, припадало в 1861 р. від 3 до 18 дітей, середній показник народжуваності становив 9–10 ді-

⁷²⁷ Friedländer M. Die drei Belfer. Culturbilder aus Galizien. Wien, 1894.

⁷²⁸ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1901/1902. Lwów, 1902. S. 7.

⁷²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 1616. Арк. 50–61 (Звіти про діяльність єврейських шкіл у місті Львові за 1910 рік).

⁷³⁰ Żebrowski R. Szojchet. *Polski słownik judaistyczny*. URL: <http://www.jhi.pl/psj/szojchet> (дата звернення: 07.03.2020).

⁷³¹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–211 (Класний каталог I–IV кл., за 1886/87 навчальний рік); Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zesp. 357. Sygn. 39. K. 1–108 (Каталог класу I в року szkolnym 1875); Держархів Львівської обл. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1–48 (Каталог успішності підготовчого класу 1892/93 навчального року); Держархів Львівської обл. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 1–62 (Каталог успішності IV класу за 1904/5 навчальний рік); Держархів Львівської обл. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 1–46 (Каталог успішності IV класу за 1908/9 навчальний рік).

⁷³² Żydówka-emancypantka. *Wschód*. 1901. 7 czerwca; Emancypacja kobiet a żydostwo. *Wschód*. 1901. 28 czerwca; Jeszcze Żydówka-emancypantka. *Wschód*. 1901. 26 lipca.

тей на родину. Протягом першого десятиліття сімейного життя єврейська жінка народжувала більшість своїх дітей, в середньому 6–7. Тобто станом на 1869 р. молода сім'я галицького єврея мала приблизно 6–7 дітей шкільного віку. Якщо батьки були ортодоксами або хасидами і відмовлялися від світської освіти, вони мали платити штрафи за всіх дітей, що було, по суті, непосильним⁷³³. За таких умов більшість приймала рішення «пожертвувати дочкою» заради традиційної освіти синів. Тож серед єврейських жінок світська освіта набула масового характеру значно раніше, ніж серед чоловіків. Це створювало культурний розрив у гендерній площині, авторитет чоловіка почав різко падати. Крім цього, єврейок традиційно видавали заміж дуже рано, від 12 до 14 років. Тим часом, навчаючись у світській школі, вони почали засвоювати культурні моделі польок чи русинок, яких в такому віці трактували як дітей. Вихід за межі суто єврейського середовища позбавляв єврейок потужного джерела акселерації. Тобто заміжжя і раннє народження дітей часто було для них небажаним. Звідси походить виняткова риса емансипації єврейської жінки – бути проти родини і материнства, це нерідко завершувалося тим, що жінка кидала сім'ю. Дуже показовим є приклад Пуа Раковської, яка, народивши до 18 років двох дітей, тікає з дому і їде до Варшави, де починає працювати вчителькою⁷³⁴.

Контакти євреїв з представниками інших національностей в межах одного класу і взаємодії вчитель-учень, всупереч сподіванням асиміляторів, не завжди вели до інтеграції⁷³⁵. Навчання у світській школі могло виявитися не «вступним білетом» у світ, а «вовчим білетом». Це особливо виявляється у 80–90-х роках на хвилі загального антисемітизму. Учні-євреї часто відрізнялися від однокласників за виглядом, стилем поведінки, існували також мовні бар'єри. Їх нерідко били, з ними не хотіли товаришувати і навіть сидіти за одною партою. Ще гірше було, коли антисемітом виявлявся перший вчитель. За таких обставин випускник державної школи був готовим сіоністом. Власне так сталося з Юліушем Фельдгорном, і за іронією долі саме він став директором єдиної у Галичині сіоністичної школи з викладовою мовою івритом, що з'явилася у Кракові 1908 р.⁷³⁶

Взагалі з появою сіонізму в дискусіях щодо освіти і її наслідків значно підвищився градус. На початках сіоністи, хоч і мали власну принципово важливу для них теорію школи, не пропонували майже нічого, вони тільки критикували. Головною проблемою тут був іврит: сіоністи наполягали, щоб він був мовою викладання. Проте іврит не був придатним для загального світського навчання, адже віками залишався у незмінній формі, його використовували лише в релігійній сфері. Також не існувало жодних підручників на івриті. Але мати школу було важливо. Відповідно, процес форсованого уновочаснення івриту (за рахунок запозичень або кореневих поєднань давніх слів) і створення відповідних

⁷³³ Ustawa krajowa z dnia 2 maja 1873 o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół ludowych i obowiązku posyłania do nich dzieci (Dz. u. kr. Nr. 250). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1873. S. 181–191.

⁷³⁴ Rakovskya P. *My Life as a Radical Jewish Women. Memoirs of a Zionist Feminist in Poland*. Indiana, 2002. S. 20–21.

⁷³⁵ Antysemityzm szkolny. *Wschód*. 1900. 30 października.

⁷³⁶ Feldgorn J. *Mein Leben. Andenken und Erfahrung*. Wien, 1936. S. 12; To była hebrajska szkoła w Krakowie. *Historia i wspomnienia* / red. N. Gross. Tel-Aviv, 1984. S. 34.

підручників проходив дуже інтенсивно, що дало змогу 1908 р. відкрити вищезгадану приватну школу. У педагогічному сенсі вона спиралася на вже популярну в середовищі поляків і русинів концепцію національного виховання. Тобто школа була інструментом поширення новочасної національної ідеї євреїв. Зрештою, це була єдина школа, в якій учні засвоювали власну національну, а не релігійну окремішність. Заразом сіоністська школа була відомою ліберальним ставленням до учнів. Так, випускник цієї школи Натан Гросс згадував: «Чим відрізняється єврейська школа від польської? Тим, що в польській школі єврей мусив бути добрим учнем, можливо, кращим за інших, а в єврейській він міг собі дозволити бути поганим учнем, легковажити уроками і вчителями, доводити комусь щось, скільки душа забажає, і взагалі, єврейська школа – це оаза, острів, відділений від польської реальності»⁷³⁷. Окрім цього, велике значення мала коєдукація: чи не вперше євреї і єврейки вчилися в одному класі, а отже, отримували досвід рівності. Складно сказати, чому сіоністичні школи не поширилися. Правдоподібно, це пов'язано з браком фінансування, а також тим, що саме Краків був центром сіонізму в Галичині, тому невідомо, чи проєкт такої школи спрацював би в інших містах.

Говорити про повну перемогу одного з освітніх проєктів неможливо. Всі вони співіснували, і навіть шкільний обов'язок не міг знищити традицію хедерів, а світська польсько-єврейська школа не могла стати альтернативою сіоністичній. Проте кожен з проєктів і їхня конкуренція, а отже, поява вибору, сприяли змінам у свідомості самих євреїв, змушували ортодоксів навіть проти їхньої волі переформатовувати спосіб мислення на новочасний лад, адже для того, щоб боротися з новим, треба зрозуміти його логіку. Власне з допомогою освіти асиміляція здомінувала над ізоляцією. Через необхідність виходу у світ і прийняття нових культурних моделей виникли такі тенденції, як професіоналізація євреїв, урбанізація, емансипація, поява, хоч і не масової, зате новочасної національної свідомості або, як альтернатива, – полонізація, що виявилася значно масштабнішою і врешті призвела до того, що вже у міжвоєнний період польські євреї поступово ставали поляками єврейського походження.

⁷³⁷ Gross N. *Uczyłem się gładko. To była hebrajska szkoła w Krakowie*. Tel-Aviv, 1984. S. 65.

РОЗДІЛ ІІІ

НОВІ ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ: ПРИСТОСУВАННЯ, ПРИМИРЕННЯ, ОПІР

УКРАЇНА – ПОЛЬЩА: ВІД РЕВОЛЮЦІЙ І ВІЙНИ 1918–1919 РОКІВ НА ГАЛИЦЬКОМУ ТА ХОЛМСЬКО- ВОЛИНСЬКОМУ ФРОНТАХ ДО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ 1920 РОКУ

Східна Галичина і Наддніпрянина: перехрестя різних політик та спільних доль народів

«Всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди загроженими, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу. Тільки вона одна, як найсильніша численністю свого населення, матеріальними ресурсами і мілітарною відпирністю, може бути базою, підставою більш-менш незалежного життя державних новотворів, з бувшої Росії організованих. Тільки повстання і зміцнення цієї держави може фактично вирішити долю Росії і призвести до остаточного та безповоротного поділу її»¹. Вказані слова-застереження Симона Петлюри мали стати повчальними для українців і поляків не лише наприкінці Першої світової війни, часу вибуху національно-демократичних революцій в Росії та Угорщині, але й згодом, у наступні десятиліття, коли була окупована територія Української Народної Республіки, а в роки Другої світової війни – Польща.

Сформована країнами-переможцями в Першій світовій війні нова система міжнародних відносин не передбачала підтримки малих регіональних національно-державних організмів, оскільки ставку робили на відродження національно консолідованих держав: Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини й інших, які могли би протистояти військовій та ідеологічній експансії більшовицької Росії у Центрально-Східну Європу. Власне це спонукало урядовців УНР, серед яких були й місцеві поляки, започаткувати діалог із політиками й дипломатами відродженої Польщі щодо взаємовизнання і координації зусиль для протидії експансії більшовицької та білої Росії на українські й польські землі. Щоправда, один із лідерів білої контрреволюції А. Денікін визнав право Польщі на незалежність, однак без Східної Галичини². Прагнув заручитися підтримкою Варшави в антибільшовицькій боротьбі й уряд П. Врангеля, у війську якого було чимало наддніпрянців, вихідців із півдня України. Зовнішньополітичні потуги Польщі приваблювали наддніпрянських політиків ще й тому, що дії Варшави підтримував офіційний Вашингтон, на який мала вплив велика й активна польська еміграція США.

Зарубіжна політика щодо Східної Галичини, перебіг і уроки російсько-польсько-української війни (польсько-більшовицької війни) 1920 р. були об'єктом

¹ Сергійчук В. Союз Пiлсудського і Петлюри в світлі українських і російських архiвних документiв. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 322.

² Павлюк О.Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ, 1996. С. 18–83.

дослідження українських та польських науковців³. Тому в пропонованому нарисі із врахуванням здобутків історіографії та нових археографічних відкриттів проаналізовано передумови та спроби «перенесення більшовицької революції» у Центрально-Східну Європу, зокрема навесні 1919 р. і влітку 1920 р. у Східну Галичину, яка після Першої світової війни була в епіцентрі протистояння між ЗУНР, Польщею і частию Росією. Реконструйовано також зтяжний переговорний процес між представниками УНР і Польщі щодо творення антибільшовицького військово-політичного союзу, який допоміг стримати російську воєнну експансію на західні землі України, але не захистив їх від польської, румунської та угорської інкорпорації.

Серед польського політикуму напередодні й у час Першої світової війни популярною була концепція «Східної Європи» німця Пауля Рорбаха, її співтворці та симпатички виступали за переділ Російської імперії і відновлення історичної Польщі, яка мала охоплювати Литву й значні території Білорусі та України. Польський чинник відіграв також важливу роль у розробці «остполітики» Райху, насамперед у ході офіційних переговорів між Берліном і Віднем⁴. Польська справа особливо актуалізувалася в листопаді 1916 р., коли союзні Німеччина й Австро-Угорщина погодили проголошення Польського королівства, яке функціонувало під німецьким і австрійським протекторатом. Її утворення повернуло Польщу до суб'єктивності міжнародних відносин, а також додало державотворчого досвіду – в 1916–1918 рр. відроджено не лише польську адміністрацію, шкільну систему, судовий апарат, але й частини національного війська (польські легіони, бригади, корпуси)⁵.

Натомість український політикум Галичини – міжпартійна Головна Українська Рада (згодом Загальна Українська Рада) і позапартійний Союз визволення України (СВУ) – звертав увагу міжнародної громадськості на українськість не лише Східної

³ Детальніше історіографію проблеми див.: Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920. Львів, 1964. 256 с.; Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та Української буржуазії (1920–1939). Київ: Наукова думка, 1985. 272 с.; Михайлова О. Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії. *Полтавська Петлюріана*. Полтава, 2003. Чис. 5. С. 12–27; Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2005. Т. 41. С. 61–65; Віднянський С. Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна історіографія проблеми. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2007. № 1. С. 44–51; Срібняк І. Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми). *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice*. Siedlce, 2004. S. 333–334; Руккас А. Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. Ніжин, 2013. 480 с.; Achmatowicz A. Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w roku 1920. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. 1998. № 2. S. 189–206; Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939. *Historycy polskie i ukraińskie wobec problemów XX wieku*. Kraków, 2000. S. 132–145; Legiec J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. Toruń, 2002. 207 s.; Szajdak S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku. Warszawa, 2005. 310 s.; Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku. Toruń, 2006. 229 s.; Nowak A. Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – Zapomniany opiesament. Warszawa, 2015. 506 s.; Wyszczeci L. Kampania ukraińska 1920 roku. Warszawa, 2009. 373 s.; Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Refleksje nad przeszłością – myśli o przelości. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2020. 292 s.

⁴ Федюшин О. Украинская революция 1917–1918. Москва, 2007. С. 27–41.

⁵ Польша – нарис історії / за ред. В. Менджецького, С. Брацишевича. Варшава, 2019. С. 226–227.

Галичини та Волині, але й Холмщини і Підляшшя⁶ (Холм, Володимир, Галич, Львів у різні часи були столицями Галицько-Волинського князівства/королівства). СВУ, який створили на початку Великої війни у Львові наддніпрянські політемігранти, популяризував ідею державної самостійності й соборності України в часописах і книгах різними мовами, зокрема й польською.

Повалення самодержавства в імперії Романових започаткувало новий етап у суспільно-політичному житті сотень тисяч поляків, які віддавна або тимчасово (здебільшого як біженці з Царства Польського і Галичини) проживали на території українських губерній. Протягом весни–літа 1917 р. майже всі польські політичні табори розбудували легальні партійні структури. Прихильники соціалістичних ідей сформували мережу Польської соціалістичної партії (ППС; із секціями «лівиці» і «революційної фракції») та груп Соціальної демократії Королівства Польського і Литви (СДКП і Л.). Ліберальне середовище наддніпрянської інтелігенції легалізувало (фактично узаконило) Польський політичний союз на Русі, який невдовзі трансформовано у Польський виконавчий комітет на Русі (його також називали Виконавчим комітетом Зібрання польських громадських організацій на Русі) на чолі з Й. Бартошевичем. Після того, як III з'їзд польських громадських організацій на Русі, що відбувся 18–24 червня 1917 р. у Києві, не зумів консолідувати різні політичні сили, сформувалися два центри протистояння. Одні вимагали відновлення за сприяння Антанти об'єднаної Польщі, а також широких автономічних прав для поляків «кресів». Інші готові були негайно прийняти державність у межах захопленого австро-німецьким військом Польського королівства й декларовану Українською Центральною Радою у січні 1918 р. національно-персональну автономію для польського населення. Зрештою, у Києві було створено Міністерство (Секретарство) польських справ УНР, у якому під керівництвом лібералів вдалося об'єднати працю консерваторів і соціалістів (близько 80 осіб). У серпні 1917 р. польським політикам було заброньовано 20 місць в Українській Центральній Раді. Освітні запити поляків лише в Києві задовольняли 2 польські чоловічі гімназії, 2 реальні чоловічі училища, 4 жіночі гімназії, одне жіноче реальне училище, чотирикласна змішана школа, 10 початкових шкіл, 20 дитячих будинків й інтернатів⁷. У цей час були активними не лише польські політичні, але й суспільно-культурні господарські та фахові структури: Київський гурток польських літераторів і журналістів, Польське товариство шанувальників мистецтва, Польське науково-правниче товариство, Польське промислово-технічне товариство, Товариство взаємної допомоги в пошуках праці для землеробів, лісників і робітників промисловості «Майбутнє», Товариство взаємодопомоги польських робітників, Спілка поляків, зайнятих у Всеросійській спілці земств, Польська споживча спілка «Хліб», Польське акціонерне товариство зовнішньої торгівлі, Краєзнавче товариство на Русі, Товариство підтримки польської

⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 73–187.

⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. / упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 1. С. 212; Київ, 1997. Т. 2. С. 60–61; Polacy na Ukrainie: zbiór Dokumentów / pod red. S. Stępnia. Przemysl, 1998. Т. 1, cz. 1. S. 24–30; Потапенко М. Польський політикум в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2013. Вип. 9. С. 101–105.

культури і науки на Русі, Польське наукове товариство, Товариство приятелів польського воїна, Польська ліга військової допомоги та десятки інших⁸.

Поляк Г. Юзевський, який 1892 р. народився у Києві й навіть став заступником міністра внутрішніх справ УНР (1920), у своєму щоденнику так описує ставлення поляків-наддніпрянців до вибуху Української революції: «На відміну від російського, польське суспільство не було ворогом української державності загалом, емансипації зокрема. Ризикну заявити і навіть із симпатією спостерігаю за тим, що відбувалося. Російсько-польські контакти інтелігенції, відкритість політичної уяви в оцінці поточних подій, традиційний, закоренілий роками спосіб мислення й поведінки спричинили те, що польська громада “особисто” не ангажувалася, не відчувала обов’язку разом з українцями будувати вільну та незалежну Україну. З українським світом її єднала близькість побуту, спогади минулого, якесь невисловлене польсько-українське й українсько-польське братерство; лякали привиди минувшини – родинні». Водночас наголошує: «Україна дозволила польському життю глибше дихати, створювала умови для освітньої, соціальної, мистецької діяльності, забезпечувала культурну автономію ... Польський Київ переживав ренесанс»⁹.

У добу Української Держави Павла Скоропадського діяльність Міністерства польських справ продовжено. Поляка Антона Ржепецького, члена Конституційно-демократичної партії, обрано міністром фінансів, а в листопаді 1918 р. навіть в. о. Голови Ради Міністрів; на цій посаді він підписав закон про створення Української академії наук. Поляка Я. Токаржевського-Карашевича призначено радником посольства Української держави у Відні. Для кращого діалогу з Польщею Гетьманат готував відкриття Генерального консульства у Варшаві й віцеконсульства в Лодзі. У вересні 1918 р. в Українській Державі працювало 998 польських початкових шкіл (62,8 тис. учнів), 7 середніх шкіл (7,4 тис. учнів). У Києві продовжував діяти польський Вищий університетський колегіум на чолі з професором історії Людвігом Яновським. Щоправда, чимале обурення серед поляків викликало роззброєння у квітні–червні 1918 р. двох польських корпусів, а в листопаді – загонів добровольців з активістів Польської військової організації, які мали йти на допомогу «оборонцям» Львова. Після скасування 7 липня закону Української Центральної Ради про національно-персональну автономію Рада міністрів паралізувала діяльність органів польського національного самоврядування і згаданого Міністерства польських справ (а також великоруських і єврейських справ). У цей час польські політики послабили не лише проукраїнські, але й пронімецькі настрої, поступово переорієнтувавшись на політику Антанти. Восени 1918 р. розпочато масовий виїзд поляків, зокрема лідерів польських партій, до відновленої Польської держави. Відтак центр польського політичного життя на певний час передислокувався до Одеси, де розмістилася укомплектована у Франції IV польська дивізія генерала Л. Желіговського, що була складовою десанту Антанти. Туди ж переїхали київські лідери Польської військової організації¹⁰. Отже, події другого року революції

⁸ Коженювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 182–230, 411–465.

⁹ Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк, 2017. С. 98–99.

¹⁰ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2-х т. Київ: Темпора, 2015. Т. 2. С. 69–70, 156, 345, 355; Потапенко М. Польський політикум в

поставили під сумнів оптимізм щодо майбутнього українсько-польських військово-політичних відносин, який домінував з весни 1918 р.

З відродженням української і польської державностей у листопаді 1918 р. українське і польське населення Галичини опинилося по різні боки фронту дев'ятимісячної польсько-української війни¹¹. Утім, нова влада Західно-Української Народної Республіки хоча й не йшла на жодні територіальні поступки (йдеться про територію від Сяну до Збруча) опонентові, однак намагалася порозумітися, зав'язати діалог із пересічними поляками, які в окремих містах і селах західних повітів становили більшість.

У програмному маніфесті Української Національної Ради від 5 листопада 1918 р. декларовано громадянські свободи – загальне виборче право, рівність усіх громадян незалежно від віри, мови, стану чи статі перед законом, 8-годинний робочий день, соціальний захист людей похилого віку та інвалідів, охорону праці та громадський спокій, проведення аграрної реформи. За ухвалою львівської делегації УНРади, представники українських партій 9 листопада 1918 р. сформували коаліційний уряд – Раду державних секретарів (Державний секретаріат) Західно-Української Держави (з 14 листопада – Західно-Української Народної Республіки). Його головою і міністром фінансів став Кость Левицький. Президентом Української Національної Ради переобрано Євгена Петрушевича. 10 листопада УНРада доручила уряду «поробити потрібні заходи для з'єднання всіх українських земель в одну державу»¹². Того ж недільного дня Рада держсекретарів вирішила надіслати своїх дипломатичних представників не лише до Києва, але й Берна, Берліна, Відня, Будапешта, Загреба і Праги, які мали презентувати нову українську державу й нейтралізувати зовнішньополітичні плани відродженої Польщі на міжнародній арені¹³.

УНРада затвердила 13 листопада 1918 р. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, уконституювала нову назву держави – Західно-Українська Народна Республіка. Прийнято Закони УНРади «Про тимчасову адміністрацію областей ЗУНР» від 16 листопада і «Про тимчасову організацію судів і влади судейської» від 21 листопада, які залишили правочинність нормативних актів Австро-Угорщини (Цивільного кодексу 1811 р., Цивільно-процесуального кодексу 1895 р., Кримінального кодексу 1852 р., Кримінально-процесуального кодексу 1873 р.) в тому обсязі, що відповідав державності ЗУНР. Нова система судових органів складалася з повітових (130) і окружних судів (13), вищого суду (Найвищий державний суд планували створити окремим законом). Створено й нову жандармерію – цивільну, військову і транспортну¹⁴. Дозволено патрулювання окремих вулиць та національних діляниць

Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2013. Вип. 9. С. 101–112; Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ, 2007. С. 58–66; Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 95.

¹¹ У документах влади ЗУНР, командування Галицької армії, спогадах українських військових вказану війну трактовано як українсько-польську.

¹² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. Івано-Франківськ, 2006. Т. 1. С. 253, 266–268.

¹³ Там само. С. 428.

¹⁴ Ортинський В. П. Силлові структури Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2004. С. 154–242.

Львова та інших міст польській та єврейській міліціям. За європейським зразком сформовано регулярне українське військо, зокрема його фронтову структуру – Галицьку армію, до якої після прийняття присяги могли вступати не лише місцеві українці, але й німці, євреї, поляки.

Законодавчо упорядковано й державну службу, на якій могли залишитися лояльні до влади поляки. Влада ЗУНР не скасувала повноважень міських рад та деяких інших довоєнних органів самоврядування. Поляки залишилися працювати у магістратах Львова, Золочева, Сколе та інших міст, ввійшли до Повітової ради Жовкви, були представлені в Прибічній раді Самбірщини. Щоправда, їх було усунуто з керівних посад органів виконавчої ради¹⁵. Державних урядовців поділили на керівних урядників і на виконавців (канцеляристів). Першими могли стати лише дипломовані правники до 40 років, які бездоганно володіли українською мовою і склали три державні іспити. Від канцелярійних урядників вимагали знання не лише української, а й польської та німецької мов. З метою координації дій влади з польською громадою уряд планував створити спеціальний секретаріат для польської національної меншини¹⁶. Українська влада толерувала діяльність місцевих Єврейських Національних Рад, місцевої єврейської і польської міліції¹⁷. Дозволено «безцензурний» випуск польських газет, зокрема «Głos prawdy» (Станиславів), «Gazeta Kołomyjska» (Коломия) та єврейських часописів¹⁸.

Водночас українській і польській владі не вдалося уникнути взаємних інтернувань державних службовців, духовних осіб, громадсько-політичних діячів, представників їхніх родин¹⁹. Щоправда, умови утримання інтернованих (раціон харчування, лікарська опіка, релігійні практики, утеплення бараків, користування літературою рідною мовою) регламентувалися спільною польсько-українською угодою від 1 лютого 1919 р., яка передбачала створення інспекційних комісій для відвідання спеціальних таборів і лікарень. Від української сторони до новоствореної комісії увійшли українські діячки – Дарія Старосольська, Олена Косевич, Софія Олеськів, а з польської частини комісії – делегація Червоного Хреста Польщі: художниця і громадська діячка Марія Дулемб'янка, Марія Оненська, графиня Теодозія Дідушицька. Полонених та інтернованих українців польська влада утримувала в таборах Домб'я (нині околиця Кракова), Вадовиць, Перемишля (підміське село Пікуличі, близько 20 тис. осіб), Стшалкова, арештованих поляків українська влада відправляли до таборів у Язлівці, Струсові, Тернополі (1,1 тис. осіб), Микулинцях, Бродах, Радехові, Золочеві, Коломиї, у передмісті якої в листопаді 1918 р. – травні 1919 р. діяв Косачівський табір для інтернованих осіб. Утримання інтернованих (від 4 до 5 тис. осіб) у дерев'яних бараках із печами і кухнями відповідало часу ведення воєнних дій. Усі таборити отримували щоденну грошову допомогу, сума

¹⁵ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Глюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 14–15, 146.

¹⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 273, 307, 309, 315, 362, 374, 380, 432, 439.

¹⁷ Arhivum Akt Nowych (далі – ААН). Polska i Ukraina. Sygn 41. К. 84–86; Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 257. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 1–11; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 234, 261, 326, 382, 445, 508.

¹⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 257, 259, 290.

¹⁹ Там само. С. 319, 465, 474, 477, 480–483, 517, 532.

якої різнилася від військового часу. Офіцери проживали окремо від солдатів, цивільні – теж. Медичну допомогу (хворим на пневмонію, бронхіт, тиф) надавали в шпиталях Коломиї. Влада забезпечувала утриманців триразовим харчуванням, куди обов'язково входив хліб, картопля, кукурудзяне борошно для каші, п'ятиденно готувалася конина. Як свідчать документи, у цьому таборі не зафіксовано жодного факту позбавлення життя інтернованих з боку української влади та ін. Для інтернованих поляків збирало пожертви населення Самбора, Дрогобича, Калуша, Станиславова, Косова, Ходорова, Городенки, а також польські та швейцарські місії Червоного Хреста. Уряд ЗУНР теж виділяв кошти на виплату пенсій інтернованим полякам та українцям. Місцева влада ЗУНР і Польщі регламентувала умови перетину лінії фронту, переселення родин (насамперед змішаних), використання захисту адвокатів²⁰. Однак у період війни не вдалося запобігти руйнуванням пам'ятників національних героїв обох народів: Адаму Міцкевичу у Станиславові, Золочеві, Тернополі, Яну Собеському – у Жовкві, а також пам'ятників і бюстів Тарасові Шевченку у багатьох населених пунктах краю. Були обстріли костелів і церков у Львові, про що нині нагадують сучасникам гарматні вибоїни в їхніх стінах. Зауважимо і те, що в добу незалежності України відновлено декілька тогочасних польських військових меморіалів, зокрема у Львові, Бережанах, Стрию, а також у Коломиї, де поховано загиблих інтернованих Косачівського табору.

Новій українській владі протистояла добре структурована польська опозиція: Польський комітет народовий (ств. 1 листопада 1918 р. у Львові), Польська ліквідаційна комісія (прибула з Кракова до Львова 2 листопада), що мали при перейнятті влади від австрійців координувати дії з новопризначеним Генеральним комісаром всієї Галичини Вітольдом Чарторийським, командувачами польських військ у Кракові і Львові графом Лямезаном де Саленом і генералом Станіславом Пухальським у Перемишлі. Велику увагу звертали й на мобілізацію до польського війська членів польських парамілітарних структур – Польської військової організації, Польських військових кадрів, товариств «Сокіл», «Гвезда», «Скала», «Вольность» та ін.²¹

Не бажали втрачати влади і фінансових винагород польські високопосадовці, які намагалися використати всі засоби тиску на українських політиків, державних діячів. Польські представники Крайового виділу (виконавчого органу Галицького сейму) на чолі з маршалком С. Незабитовським уже ввечері 1 листопада 1918 р. прибули до будівлі Ставропігії, де на засіданні УНРади запропонували українцям порозуміння і «недопущення обопільно до проливу крові в місті»²². На переговорах за участю заступника голови львівської делегації УНРади І. Кивелюка піднімали

²⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 257. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 3–5; Спр. 570. Арк. 1–14; Оп. 2. Спр. 1177. Арк. 7–8; Спр. 1172. Арк. 3–8; Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). Львів, 2008. С. 138–142; Чорненький Р. Табір для інтернованих осіб у Косачеві в Коломиї в період польсько-української війни 1918–1919 рр. *Stanisławów i ziemia Stanisławowska w II Rzeczypospolitej: wojskowość–bezpieczeństwo–społeczeństwo–kultura*. Warszawa; Stanisławów, 2017. S. 21–32; Великочий В., Монолатій І., Плекан Ю. «Були трактовані наскрізь гуманно ...». Косачівський табір для інтернованих осіб в контексті українсько-польських взаємин у Галичині (1918–1919 рр.). Івано-Франківськ, 2019. С. 68–149.

²¹ Gella Jan. *Ruski miesiąc* l XI – 22 XI. Lwów, 1919. S. 5; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 219, 247, 254; Українське слово. 1918. 27, 30 жовтня, 1 листопада.

²² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 256.

проблеми щодо продовольства міста, функціонування телефонного зв'язку, роботи чиновників у ратуші. Водночас українці відкинули пропозицію поляків замінити на ратуші синьо-жовтий прапор на міську синьо-червону хоругву²³. Також було вирішено створити спільну українсько-польську комісію (по шість членів), яка мала зібратися у Крайовому виділі²⁴. На її засіданні польські делегати заявили, що не визнають «української державної власті» і запропонували, «щоби для управи краю установити аж до мирового конгресу спільну польсько-українську владу»²⁵. Для координації зусиль супротивників у гуманітарній сфері (зв'язок, міський транспорт, електропостачання, медична допомога) за участю української влади створено українсько-польську комісію не лише у Львові (2 листопада; збиралася у Торгово-промисловій палаті, неподалік лінії військового розмежування супротивників), але й у Перемишлі (1 листопада, по чотири українці й поляки) та Станиславові (2 листопада)²⁶. Однак діяли вони короткочасно і не завжди узгоджено. На жаль, польським військовим командирам і політикам не вдалося зупинити «ревізії» в «українських домах» Львова²⁷, єврейські погроми у Перемишлі (11–12 листопада) і Львові (22 листопада)²⁸. Не вдалося зупинити маховик війни й митрополиту ГКЦ Андрею Шептицькому і римо-католицькому архієпископу Львова Ю. Більчевському, які з цією метою вели активну переписку, зокрема щодо звільнення ув'язнених священників, обміну полоненими, насамперед неповнолітніми²⁹.

Більшість поляків Львова та регіону негативно відреагувала на «український замах» встановлення української влади. Польські офіцери австрійської армії створили збройні підрозділи, які розпочали у Львові вуличні бої проти українських сил. 6 листопада Начальна команда польських військ у Львові видала наказ про мобілізацію «під оружжя» чоловіків 17–35 років³⁰. Були зафіксовані спроби «насильного побору» до війська українців і євреїв. Загалом перші три тижні війни йшли зі змінним успіхом. Зокрема у час українських наступів польським військовикам та іноземним місіям вдалося нав'язати новій владі перемир'я (3–5, 18–21 листопада), позиційні бої, що дало можливість мобілізувати підсилення, приїзд частин із центральної Польщі. Лише після того, як із Перемишля, де 11 листопада придушили українську владу, 20 листопада до Львова залізницею прибула польська група «Одсеч» М. Токаржевського (1,5 тис. осіб), противникові вдалося перехопити ініціативу й змусити 22 листопада 1918 р. українські війська відступити з міста. У триденних листопадових боях за столицю втрати польського війська (вбитими, пораненими і полоненими) дослідники

²³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 258

²⁴ Там само. С. 257.

²⁵ Там само. С. 259.

²⁶ Там само. С. 239, 308, 326, 349–350, 356, 468–469.

²⁷ Там само. С. 264.

²⁸ Там само. С. 284, 474–475, 479.

²⁹ Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923). Львів, 2006. С. 228–262; Nieznana korespondencja Arcybiskupów Metropolítów Lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny Polsko-Ukraińskiej 1918–1919 / J. Wołczyński. Lwów; Kraków, 1997. S. 18, 25–35; Митрополит Шептицький. Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Львів, 1998. Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн. 2: Пастирське вчення та діяльність. С. 691–693, 695.

³⁰ Там само. С. 263, 273.

оцінюють у 2 тис. осіб, а українського – 1,5 тис. осіб; до 200 цивільних львів'ян загинули або померли від хвороб. УНРада і уряд ЗУНР виїхали до Тернополя, а згодом Станиславова (1 січня 1919 р. став новою столицею держави). Українські сили, що вийшли зі Львова, розпочали облогу міста, встановивши 300-кілометрову лінію польсько-українського фронту³¹. На щастя, відпала загроза боротьби на два фронти: командант Української державної жандармерії Л. Индишевський 14 листопада домовився з командуванням румунського війська про те, що воно, окупувавши Північну Буковину, не перетне кордонів Галичини³². Після відновлення в місті польської адміністрації, 28 листопада 1918 р., Ю. Пілсудський у листі до генерала Т. Розвадовського повчав своїх військовиків та чиновників: «Військова окупація дозволяє тимчасово не розв'язувати політичних справ, які в даний момент ще не назріли для остаточного полагодження. Вона не закриває ніяких шляхів і можливостей розв'язання польсько-українського питання відповідно до наших інтересів»³³.

Утім, серед місцевих поляків були такі, які, якщо не симпатизували, то принаймні не перешкоджали діяльності нової української влади. Львівський кореспондент «Діла» 7 листопада 1918 р. несподівано зауважив: «Львівські поляки прийняли доконаний факт нашої державности в перших двох днях доволі спокійно з резигнацією, зрозумівши, що в цім пливе велика філя українського народу з цілого краю, якої не годен стримати львівський спольщений острів. Певно, що многих виховуваних віддавна у великопольських мріях панування над усією Україною, Литвою, Білоруссю і др. заболіла та подія, одначе польський загаль відчував, що рахуватися з українським народом і шукати інших способів, щоб серед нього мирно їм проживати»³⁴. Аналогічний запис 9 листопада зробив заступник повітового комісара із Бережан М. Західний: «Старші поляки заявляють свою лояльність, молоді спершу зорганізували свою лоївку, але з огляду на поважну військову силу в повіті понехали оружно́ї оборони»³⁵. Український комісар Кам'яно-Струмилівського повіту Л. Петрушевич 10 листопада занотував: «Населення народності польської по селах заховується спокійно, за те інтелігенція польська в Каменці про око заховується спокійно лиш зі страху перед нашими Січовими Стрільцями і машинowymi крісами, тому мусить бути під строгим дозором»³⁶. Представник УНРади М. Стрільчик 15 листопада 1918 р. зауважив, що у Станиславівському повіті «поляки заховуються спокійно, лише молодіж та шумовиння заховуються провокуюче»³⁷. На відміну від польського загалу, єврейська громада краю шукала порозуміння з українською владою, зокрема у Львові, Раві-Руській, Долині, Підгайцях, Самборі, Бориславі, Жидачеві, Бучачі та інших містах. Співпраця (а не офіційно оголошений

³¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 91–100; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 239; Дедик О. Бої у Львові 1–21 листопада 1919 року. Львів, 2020. Ч. II. С. 134–138.

³² Дедик О. Бої у Львові 1–21 листопада 1919 року. Ч. II. С. 55.

³³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 454.

³⁴ Ще з львівських переживань. *Діло*. 1918. 7 листопада.

³⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 1. С. 373.

³⁶ Там само. С. 405.

³⁷ Там само. С. 441.

нейтралітет) євреїв з українцями викликала осуд у поляків, що призвело до кількох антиєврейських погромів³⁸.

Полякам, як і іншим національним меншинам, Українська Національна Рада гарантувала свободу усного і писемного спілкування з державними і громадськими структурами рідною мовою. Закон про вибори до сейму Західної області УНР від 15 квітня 1919 р. передбачав загальні, таємні і прямі вибори за національними куріями осіб, не молодших ніж 20 років, зокрема, вибори 160 депутатів від українського (3,99 млн), 33 – від польського (0,8 млн), 27 – від єврейського (0,69 млн) і 6 – від німецького (0,16 млн) населення краю, разом 226 обранців³⁹. Право висувати кандидатів у депутати надавали партіям і групам виборців за спеціальними виборчими списками. Обмежень за соціальним походженням, релігійною та національною належністю не передбачалося.

Українська влада прагнула якнайшвидше запровадити для поляків і євреїв національно-персональну автономію. Закон УНРади про шкільництво від 13 лютого 1919 р. оголосив публічні школи державними, а вчителів – державними службовцями; за рішенням освітніх органів, було дозволено засновувати приватні школи в «рідній мові». В школах з українською мовою навчання на прохання батьків дозволяли вивчати факультативно польську та німецьку мови (дві години в тиждень)⁴⁰. Влада виділяла зарплату священникам і Греко-Католицької, і Римо-Католицької Церкви.

За перебігом польсько-українського протистояння ретельно стежили не лише в Парижі, але й у Москві⁴¹. Агресивні плани більшовицької Росії щодо українських та польських земель спонукали українські національно-державні сили, насамперед провідників УНР, шукати союзників у Берліні, Парижі, Лондоні, Празі та Варшаві, яка вкотре могла стати об'єктом збройної експансії Москви. Втім, геополітика відроджуваної Польщі не узгоджувалася з державно-територіальними планами творців Західно-Української Народної Республіки. Уряд і Національна Рада – парламент ЗУНР, які діяли у Львові, Тернополі та Станиславові (листопад 1918 – липень 1919 рр.), не пішли на жодні територіальні поступки з офіційною Варшавою, яку дієво підтримала Антанта. Як відомо, в ході Ходорівських переговорів 1919 р. антантівська місія Ю. Бартелемі після консультацій з поляками запропонувала керівникам ЗУНР територіальний компроміс: залишити галицьким українцям столицю Станиславів, частину Прикарпаття і все Надзбруччя, а Польщі передати Перемишль і Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Провідники ЗУНР Є. Петрушевич і С. Голубович відкинули цю пропозицію, погодившись лише на тимчасове перемир'я⁴². Натомість голова Директорії УНР С. Петлюра, що прибув залізницею до Ходорова 27 лютого 1919 р., наполягав на визнанні пропо-

³⁸ Фан Р. Історія єврейської національної автономії в період Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2019. С. 18–28.

³⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 2. С. 359–360, 407–414.

⁴⁰ Шологон Л. Освітні процеси в Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18. С. 240–248.

⁴¹ Литвин М. ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: До 90-річчя утворення. С. 101–118.

⁴² Держархів Львівської обл. Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1449. Арк. 7–10.

зиції Ю. Бартелемі за умови, що Антанта теж визнає незалежність УНР і надасть допомогу її війську в боротьбі з більшовиками⁴³. Намір С. Петлюри збігався з геополітичними планами Заходу – примирити українців із поляками, щоби спрямувати Галицьку армію проти більшовиків, які захопили Наддніпрянщину. Однак спроба країн Антанти та Польщі досягти якнайшвидшого миру за рахунок частини території ЗУНР і повернути обидві українські армії на схід провалилася, що дало підстави Антанті надіслати з Франції в Польщу армію Ю. Галлера (80 тис. вояків, із них 20 тис. бойового складу), яка у травні–липні 1919 р. відтіснила Галицьку армію (на початку червня – понад 60 тис. осіб у «харчовому» стані, із них 40 тис. багнетів і шабель бойового складу) під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка (від 21 травня О. Грекова) на Тернопільщину, а згодом – через завершення Чортківської офензиви 7–28 червня – за Збруч⁴⁴. Відступу галицьких корпусів сприяла також капітуляція в середині травня нечисленних підрозділів Холмсько-Волинського (Західного) фронту Дієвої армії УНР на Волині (насамперед у Луцьку). Урядові структури ЗОУНР 2 травня покинули Бучач (монастир Отців Василян) і залізницею добралися до Заліщиків, кордону з Румунією⁴⁵.

На цей час емісари С. Петлюри вже вели офіційні й неофіційні таємні перемовини з варшавськими урядовцями і політикам. 22 лютого 1919 р. представники Міністерства закордонних справ УНР зустрілися в Одесі, що була під тимчасовим контролем військ Антанти, з польськими дипломатами, з якими обговорено можливе укладання двосторонньої тимчасової угоди для боротьби з більшовиками⁴⁶. Аналогічні перемовини провів прем'єр К. Мацієвич із французьким представником місії Антанти.

Під час травневого відступу Галицької армії Ю. Пілсудський наказав другому відділу Генштабу, що відповідав за розвідку, налагодити безпосередні контакти з С. Петлюрою⁴⁷. Саме тоді, як свідчить генерал Т. Кутчеба, «член Польської військової організації майор Заглоба-Мазуркевич в одязі українського полоненого ... дістався до штабу Петлюри у Чорному Острозі й привіз до Варшави відповідь Петлюри. З того часу між ними зав'язався обмін думками»⁴⁸.

Через Одесу, Будапешт, Загреб і Відень 20 травня 1919 р. добрався до Варшави маловідомий спецпредставник Міністерства закордонних справ УНР Б. Курдиновський, який 24 травня підписав разом із польським прем'єром І. Падеревським двосторонню польськомовну декларацію про відсутність територіальних претензій українського уряду на Східну Галичину і Західну Волинь, необхідність визнання незалежності України, підтримки її армії, забезпечення прав поляків на Україні й українців у Польщі. Заявлено необхідність підготовки спільної військової конвенції⁴⁹. На жаль, нез'ясованим залишається факт, чи ця угода була його особистою ініціативою, чи її санкціонував С. Петлюра. До речі, невдовзі цей малознаний ро-

⁴³ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. С. 77.

⁴⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 381–390; Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje w latach 1918–1921. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa* / red. Z. Karpius. Toruń, 1997. S. 51–58.

⁴⁵ Дедик О. Чортківська офензива. Львів, 2016. Ч. I. С. 27.

⁴⁶ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Warszawa, 1963. T. 2. S. 129–133.

⁴⁷ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. Київ, 1997. С. 75.

⁴⁸ Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska. 1920 r. Warszawa, 1931. S. 51.

⁴⁹ AAN. Archiwum Ignacego Paderewskiego. Sygn. 955. K. 45–46.

сійськомовний «дипломат», офіцер царської армії і російський поміщик у Білорусі подався не до Кам'янця, а чомусь до Парижа. Дехто з дослідників вважає, що він міг бути російським агентом або просто авантюристом⁵⁰. Зауважимо і те, що на початку червня до міждержавних переговорів приєдналася місія генерала С. Дельвіга, яка на переговорах у Львові 16 червня узгодила умови перемир'я і демаркаційну лінію. Однак командування ГА проігнорувало ці домовленості⁵¹.

Польські делегати 28 червня 1919 р. підписали у Версалі трактат про захист національних меншин, в якому уряд зобов'язувався усім мешканцям без різниці народження, національності, мови, раси чи релігії повну і цілковиту охорону життя і свобод⁵². Незважаючи на це, продовжено інтернування представників польської опозиції. Зокрема, за інформацією Міжнародного Комітету Червоного Хреста, у вересні 1919 р. в польських таборах для полонених та інтернованих все ще перебувало понад 23 тис. галицьких українців, насамперед у Домб'є, Сшталково, Тарнові, Львові, Бересті. Скитальцями опікувався Допомоговий комітет на чолі з адвокатом і меценатом Степаном Федаком, діяльність якого визнавала польська влада. До речі, амністія і визволення цих українців почалася лише восени 1919 – на початку 1920 р.⁵³

Наприкінці липня 1919 р. член Надзвичайної дипломатичної місії УНР полковник К. Павлюк повідомив керівництву республіки в Кам'янці, що Ю. Пілсудський запропонував українській владі співпрацю в боротьбі з «москалями»⁵⁴. На початку серпня Варшаву відвідала політична та військова місія УНР (керівники П. Пилипчук, П. Ліпко), які провели переговори щодо координації міждержавних відносин. 9 серпня 1919 р. С. Петлюра у листі до Ю. Пілсудського погодився перенести польсько-українські відносини з площини антагонізму на ґрунт порозуміння й узгодженої боротьби перед спільним ворогом⁵⁵. Відтак 1 вересня між УНР і Польщею підписано угоду про перемир'я, в якій декларовано взаємну нейтральність армій, визначено лінію розмежування на Волині (Корець – Олевськ – Мозер) та в Галичині (ріка Збруч). Однак на спільному засіданні Директорії і Галицького уряду 26 вересня у Кам'янці заявили, що вказаний договір, який підписав дипломат Б. Курдиновський, «недійсний», та запропонували не йти на «поступки» полякам у «справі» Галичини, Холмщини і Підляшшя. Для конструктивного ведення міждержавних перемовин було створено офіційну Дипломатичну місію УНР у Польщі (12 осіб, яка через Гусятин – Львів 8 жовтня прибула до Варшави і розмістилася у кількох готельних номерах). У ній присутність держсекретаря ЗОУНР С. Витвицького (його вважали «шпилькою» в команді) викликала неоднозначне ставлення МЗС Польщі. 17 жовтня на засіданні місії підкреслено, що «Україна відстоює свою територію в етнографічних межах». А вже 27 жовтня започатковано спільні українсько-польські засідання обох делегацій; українську делегацію очолив голова місії

⁵⁰ Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń, 1997. S. 82–84.

⁵¹ Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ, 2018. С. 350.

⁵² Kutrzeba S. Mniejszości w najnowszym prawie międzynarodowym. Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. S. 87–88.

⁵³ Кордуба М. Щоденники 1918–1925. Львів, 2021. С. 22–24, 305.

⁵⁴ Bruski J. J. Geneza sojuszu między Ukrainą a Polską (grudzień 1918 – kwiecień 1920). *Arcana*. Kraków, 1998. Cz. 2. S. 84.

⁵⁵ Wandycz P. Nieznane listy Petlury do Pilsudskiego. *Zeszyty Historyczne*. 1965. Zesz. 8. S. 182–183.

А. Лівницький (його заступника, Л. Михайліва, шпиталізували, а невдовзі й голову місії). Паралельно провели перемовини з представниками Білоруської Народної Республіки. Однак польська дипломатія продовжувала наполягати на «польському» статусі Східної Галичини⁵⁶. Нарешті, 30 жовтня впродовж «щирої двогодинної розмови» голову української місії прийняв Ю. Пілсудський, заявивши, що він схильний визнати самостійність України, хоча «у впливових колах польського панства та ідея буржуазії не популярна», а тому уряд «мусить рахуватися з цими поглядами». Водночас зауважив: Польща «не самостійна у своїй зовнішній політиці і тому не може маніфестувати своє визнання України раніше, ніж це зроблять держави Антанти». Що ж до кордонів, то зазначив: «Польські урядово-політичні кола і більшість суспільства стоять за лінією Збруча на південному заході, однак ... справу з кордонами краще не висовувати в переговорах наперед»⁵⁷. Про експансіоністські польські плани щодо Східної Галичини член місії С. Витвицький 14 листопада повідомив президента УНРаи ЗУНР Є. Петрушевича⁵⁸. Між Варшавою і Кам'янцем тоді не було прямого телефонного зв'язку, тому інформацію передавали через дипкур'єрів (тобто довго).

Після закінчення дев'ятимісячної війни проти ЗУНР польська армія за згодою наддніпрянського уряду УНР у листопаді–грудні 1919 р. зайняла Кам'янець, район Мирополя – Любара, згодом Проскурова; тоді ж інтернувала близько 8 тис. хворих, поранених і знесилених вояків Дієвої армії УНР⁵⁹. Другого грудня було підписано декларацію Української дипломатичної місії у Варшаві про головні принципи відносин УНР із Польщею, згідно з якими Наддніпрянську армію мали забезпечити матеріально-технічною допомогою, звільнити українських військовополонених та інтернованих, дозволити транзит до України через польську територію нових грошових знаків, озброєння й обладнання⁶⁰. Ю. Пілсудський погодився також на формування українських збройних сил, резерви для яких знайшли в польських таборах для інтернованих – у Пікуличах під Перемишлем, Ланцуті, Бересті⁶¹. Варшавська декларація спричинила протести не лише в середовищі галицьких, але й окремих наддніпрянських партій, що перебували в еміграції, насамперед у Відні⁶². Члени дипмісії галичани (С. Витвицький, А. Горбачевський, М. Новаківський) заявили, що долю Галичини мають вирішити державні органи ЗОУНР; оскільки цього не сталося, вони 3 грудня «склали» свої дипломатичні мандати⁶³. Англійські лейбористи теж закликали польських соціалістів та їхнього лідера

⁵⁶ Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały / red. J. Pisuliński, W. Skąlski. Warszawa; Kijów, 2020. S. 88–134.

⁵⁷ Ibid. S. 135–139.

⁵⁸ Ibid. S. 151–152.

⁵⁹ Руккас А. Разом з польським військом... С. 8–12.

⁶⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. 8 кн. / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ, 2009. Т. 5. Кн. 1: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 рр. С. 868–871.

⁶¹ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. Львів, 2000. С. 55–134.

⁶² Український прапор. 1920. 21 квітня.

⁶³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 50–50 зв.

віцепрем'єра І. Дашинського визнати самостійність Східногалицької Республіки⁶⁴. Щоб краще зрозуміти переговорний процес, 7 грудня до Варшави короткочасно прибув С. Петлюра⁶⁵.

Відтак наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., майже три зимові місяці, поляки послідовно уникали будь-яких перемовин з українцями щодо майбутнього союзу. У цей час, як свідчить С. Грабський, у Варшаві обговорювали не лише план можливого союзу, але й сценарій творення федеративного зв'язку Східної Галичини з Польщею. У кінці лютого Міністерство військових справ Польщі погодилося на формування двох українських дивізій (6 тис. вояків), а Ю. Пілсудський наказав звільнити з таборів військових і цивільних галицьких українців⁶⁶. Вказані дії, можливо, стали реакцією-відповіддю на «Меморандум до Юзефа Пілсудського» С. Петлюри і А. Левицького від 22 січня 1920 р., у якому було висловлено прохання не провокувати «вороже ставлення» польської влади до інтернованих українських козаків, не «одбирати майно» у прибулих наддніпрянських службовців (йшлося про гроші, телефонні і телеграфні апарати, друкарські машинки, канцтовари), звільнити з львівської в'язниці 65 старшин Армії УНР, що прямували до Ланцута, табори інтернування⁶⁷.

Наприкінці зими 1920 р. стало зрозуміло: більшовицька Москва розпочала підготовку стратегічної операції до масштабного удару на Мінськ і Варшаву. У середині березня польська розвідка перехопила радіодепешу, в якій зафіксовано намір Кремля перекинути з Кавказу в Україну Першу кінну армію С. Будьонного. Це переконало Верховного головнокомандувача Ю. Пілсудського завдати превентивного удару на українському напрямку, оскільки білі війська П. Врангеля були ненадійним союзником. Тому в антибільшовицькій боротьбі ставку зробили на військово-політичний союз із УНР. 11 березня 1920 р. відновили переговори з Надзвичайною дипломатичною місією УНР у Варшаві (28 осіб), яку очолив за сумісництвом міністр закордонних справ А. Лівіцький. Однак перші дні перемовин із польською делегацією на чолі з А. Залеським і Р. Кноллем пройшли в гострих суперечках, які стосувалися лінії можливого українсько-польського кордону на Волині⁶⁸, де рік тому ще діяв Холмсько-Волинський фронт Армії УНР. У зв'язку з цим С. Петлюра в листі до прем'єра УНР І. Мазепи 15 березня ствердив: «Польща має визнати нас, але, очевидно, за дорогу ціну; п'ять повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський і частину Крем'янецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти – сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці»⁶⁹. Поляки також погоджувалися допомогти військовими й іншими засобами відвоювати в більшовиків лише Правобережжя до Дніпра, що теж не влаштувало

⁶⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Т. 5, кн. 1. С. 874; Т. 5. Кн. 2: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. Івано-Франківськ, 2011. С. 16–17.

⁶⁵ ЦДАЛ України. Ф. 541. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 63–63 зв.

⁶⁶ Пісулінський Я. Як проходили переговори щодо договору «Пілсудський – Петлюра». *Польсько-українська військова співпраця протягом історії*. Київ, 2018. С. 180–182.

⁶⁷ Петлюра Симон. Статті / упоряд. та авт. передм. О. О. Климчук. Київ, 1993. С. 194–205.

⁶⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3581. Оп. 3. Спр. 52. Арк. 171; Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 100. Арк. 46.

⁶⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ, 2003. С. 402.

Директорію УНР. Вважалося, що Варшава не має юридичних прав на Лівобережжя, яке тривалий час перебувало у складі царської Росії. Заразом важливо було не погіршити відносин з Антантою, яка навіть після поразки військ А. Денікіна все ще продовжувала відстоювати плани відродження «єдиної і неподільної» Росії, допомагаючи білому генералу П. Врангелю захопити не лише Крим, але й здійснити похід на більшовицьку Росію. Не сприяла переговорам і позиція галицьких політиків, провідників ЗУНР, які, на думку С. Петлюри – є «хворим відгуком розпуки та дезорганізації». У ті дні він зауважив військовому міністрові В. Сальському: «Ми повинні в ім'я державності не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватись на провокацію, все одно чи остання походить з нервів політичних, чи зі свідомих і недобрих мотивів»⁷⁰.

Крім галицьких провідників, переговори С. Петлюри з Ю. Пілсудським у березні брутально розкритикував В. Винниченко (певний час мешкав у Відні): «Голова “верховної влади”, “Головний отаман”, вигнаний власними “козаками”, втік і сидить у Варшаві, разом з реакційною польською шляхтою безнадійно готується до наступу на селян і робітників України»⁷¹.

Зрозуміло, що тогочасні українсько-польські переговори відбувалися в режимі секретності, про їхній хід не знали депутати Сейму, члени сеймової комісії із закордонних справ, більшість польських дипломатів і політиків. З метою консолідації міждержавних потуг 3 квітня 1920 р. поляки запропонували проєкт польсько-української угоди, в якій Варшава не лише визнавала Директорію УНР, але й обіцяла допомогти визволити Правобережжя; Польщі залишалася Східна Галичина та 7 із 12 повітів Волинської губернії; польській національній громаді в Україні й українській національній громаді в Польщі гарантували рівні автономні права. Політичний договір мали доповнити господарська та військова угоди. Втім, попередні домовленості між лідерами Польщі й УНР таки стали відомі міжнародній спільноті, зокрема й кореспондентам авторитетних часописів «Times» (Лондон), «Le Matin» (Париж)⁷².

Важливу експертно-організаційну роботу щодо підписання та реалізації угоди провів генерал-поручник В. Зелінський, якого 8 лютого 1920 р. призначено головою військової секції при Дипломатичній місії УНР (від серпня – Військової місії УНР) та інспектором українських військових формувань у Польщі. Апарат військової місії зайняв цілий поверх фешенебельного «Готелю Польського» у центрі столиці. За участю генерала проходили переговори щодо повернення з Італії українських полонених, придбання польським Генштабом уніформи, зброї та амуніції для української армії, укладення за участю французької військової місії у Варшаві військової угоди з урядом генерала П. Врангеля, який декларував переформатування постімперського простору Росії за федеративним принципом та ін.⁷³ До порозумінь із Врангелем українців, ймовірно, налаштовував Ю. Пілсудський, він паралельно проводив (особисто та листовно) перемовини із представниками

⁷⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи: у 4-х т. Нью-Йорк, 1956. Т. 1. С. 263–264.

⁷¹ Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały. S. 262–266.

⁷² Українське слово. 1920. 13 червня.

⁷³ Тинченко Я. Українське офіцество і шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки. Київ, 1995. С. 79–80; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів; Харків, 2007. С. 95–96.

білої Росії (Б. Савінковим, Г. Кутеповим), яким нагадував: Польща не веде війни проти Росії, а лише проти більшовиків⁷⁴.

Політичну угоду між Польщею та УНР підписали проти ночі 22 квітня (о 1 год 40 хв) 1920 р., після п'ятигодинної зустрічі С. Петлюри і Ю. Пілсудського. Варшава визнавала незалежність України, Директорію – верховною владою УНР й нові польсько-українські кордони: за УНР закріпили «передзаборову» територію Правобережжя в межах до 1772 р. Уряд УНР мав забезпечити національно-культурні права поляків, а уряд Польщі – українців; планували узгодити і «юридичне становище» польських землевласників на Наддніпрянщині⁷⁵. Водночас зобов'язувались не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих один проти одного. Частиною цієї угоди була військова конвенція від 24 квітня, згідно з якою українські та польські війська стали союзними в боротьбі проти експансії більшовицької Росії, яка неодноразово декларувала бажання запалити вогонь світової революції у Європі. У конвенції також було відзначено необхідність спільного ведення бойових дій арміями під загальним польським командуванням, творення української адміністрації на визволеній території, підконтрольній уряду УНР, підпорядкування залізниці польському військовому командуванню. Водночас українці мали забезпечити польську армію продуктами, організувати евакуацію польських військ після закінчення бойових дій з Наддніпрянщини⁷⁶.

Об'єднання збройних сил було важливим не лише для України, але й для східної політики Польщі. Ю. Пілсудський зважився на цей крок, попри застереження Антанти, яка не вважала Україну дієвим чинником у боротьбі проти імперіалізму більшовицької Москви. Нагадаємо, що двоє найвідоміших польських політиків – Юзеф Пілсудський і Роман Дмовський – погоджувалися з думкою, що Польща у своїх етнографічних кордонах не зможе зберегти незалежність, а отже, потрібно розширити її територію на сході. Однак маючи одну спільну мету, вони прагнули реалізувати її різними способами. Р. Дмовський просто намагався приєднати до Польщі всі так звані «східні кресли», не враховуючи прагнення й інтересів інших народів, які заселяють ці землі. Натомість Ю. Пілсудський віддавав належне розвитку національної самосвідомості литовців, українців, латишів і білорусів, а також не заперечував їхнім прагненням створити (чи відродити) власну державність. Відчуваючи «дух часу», він неодноразово декларував допомогу цим народам при творенні власних держав, що були би зв'язані з Польщею на засадах федерації чи союзу⁷⁷. Водночас Ю. Пілсудський прагнув схилити Румунію до «виразного» визнання незалежності УНР⁷⁸. Реалізації його планів, напевно, завадив великий військово-політичний тиск і дипломатичний шантаж Кремля, зокрема в ході Ризьких та інших переговорів.

⁷⁴ Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybor dokumentów / opr. J. Cisiek. Londyn, 1990. S. 103–107.

⁷⁵ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924): документи і матеріали. Київ, 2010. С. 396–397.

⁷⁶ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ, 2008. С. 210–254; Kumaniecki J. Stosunki Rzeczypospolitej Polski z państwem radzieckim 1918–1943. Warszawa, 1991. S. 57–59; Borkowski J. Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach. Warszawa, 1990. S. 136–140.

⁷⁷ Прушинський М. Драма Пілсудського... С. 65–74.

⁷⁸ Польско-советская война 1919–1920. Ранее не опубликованные документы и материалы. Москва, 1994. Ч. II. С. 212–215; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ, 1993. С. 180.

Варшавську угоду, яка дозволяла Польщі інкорпорувати Східну Галичину і Західну Волинь, засудили українські політичні партії Галичини, а також екзильний уряд ЗУНР у Відні, який постійно надсилав протестаційні заяви до Паризької конференції, міжнародної дипломатії, керівників країн Європи й Америки. Особливо критикували пункт таємної угоди про «відступлення» Польщі Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, частини Полісся і західних земель Волині, який, на думку делегації Української Національної Ради у Львові, був укладений проти волі західноукраїнської людності⁷⁹.

До речі, не весь західноукраїнський політикум засуджував квітневу польсько-українську угоду. 19 червня 1920 р. у Львові відбулася представницька нарада УНРади, на якій митрополит Андрей Шептицький зауважив: «Хто є більшим ворогом України – Росія чи Польща?», й фактично спонукав дискусію підтримати політику С. Петлюри⁸⁰.

Вичікувальну позицію щодо угод зайняли польський сейм і частина представників лівоцентристських партій; натомість праві сили – ендеки – розкритикували цей союз та похід на Київ⁸¹. Отже, за тих складних геополітичних умов у С. Петлюри реальної допомогової альтернативи не було. Власними силами визволити Україну, бодай її частину, наддніпрянська армія не могла. Не вдалося С. Петлюрі підняти й всенародне антибільшовицьке повстання. До того ж частина наддніпрянців із недовірою поставилася до нового польського походу на Київ. Критики Пілсудського, як слушно зауважив Я. Грицак, резонно цитували: як можна поборювати українців під Львовом і водночас відбудовувати їм державу у Києві? М. Грушевський та група емігрантів-есерів у Відні теж були обурені заявами: союз із Польщею – остаточний доказ зради Петлюрою ідеалів соціалізму заради сліпого націоналізму. Володимир Винниченко в листі до комуністів і революційних соціалістів Західної Європи назвав С. Петлюру узурпатором, підкресливши: Україна може бути визволена лише в результаті світової революції, творення світової федерації радянських соціалістичних республік. Зрештою, щоб уникнути відповідальності за наслідки союзу з Польщею, подав у відставку голова наддніпрянського уряду І. Мазепа⁸². Варшавську угоду розкритикував ерцгерцог В. Габсбург (В. Вишиваний), якого П. Скоропадський і Є. Петрушевич розглядали як можливого короля федеративної України, що включала б і Східну Галичину⁸³.

Отже, згідно з військово-політичним союзом від 22–24 квітня 1920 р., об'єднане українсько-польське військо перед світанком 20–25 квітня вирушило на Правобережжя (Бердичів, Малин, Коростень, Житомир, Бар, Козятин, Вінницю, Фастів). Наступом безпосередньо керував маршал Ю. Пілсудський, який напередодні

⁷⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Т. 5, кн. 2. С. 27–33.

⁸⁰ Голубко В. Варшавська угода 1920 року та її перспективи у візії західноукраїнських політиків. *Україна модерна*. Львів, 2002. Ч. 7. С. 92–93.

⁸¹ Вважалося, що це стане новим тягарем для бюджету Польщі, який і так становив на військо понад половину витрат. Див.: Klimecki M., Karpus Z. *Czas samotności: Ukraina w latach 1914–2018*. Warszawa, 2018. S. 69.

⁸² Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ, 2019. С. 283–285.

⁸³ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот із династії Габсбургів. Київ, 2011. С. 69, 75–77; Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ, 2018. С. 345–346.

(23 квітня) прибув до Рівного, де провів нараду з Командуванням 2-ї і 6-ї армій, командиром ударної групи 3-ї армії генералом Е. Ридз-Сміглим, командиром 1-ї кавалерійської дивізії генералом Я. Ромером⁸⁴. До польських 39 піхотних батальйонів, 8 ескадронів кавалерії, 59 артбатареї 6-ї армії генерала В. Івашкевича (у 1919 р. – командувач Галицького фронту) на Поділлі приєдналися 2-га і 3-я стрілецькі дивізії Дієвої армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, які повернулися з партизанського рейду на північ. Якщо наприкінці квітня вона мала 479 старшин і 3 840 козаків, 81 кулемет і 12 гармат, то в червні – 3 300 старшин, 15 300 козаків, 4 500 коней, 48 гармат, 200 кулеметів⁸⁵. Третя залізна дивізія полковника О. Удовиченка, що діяла на південному фланзі армії (27 квітня вступила до Могилева-Подільського, де захоплено 160 вояків, 4 травня – до Ямполья), в перші тижні була все ще недоукомплектованою (450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів, 4 гармати)⁸⁶. Польські війська, крім цього наступу, вели під командуванням С. Шептицького (рідного брата митрополита А. Шептицького) затяжні бої в Білорусі⁸⁷. Принагідно зауважимо, що польським військовикам під час наступу (не лише кавалерії, але й піхоті та артбатареям) катастрофічно не вистачало добре утримуваних коней і підвод, їх нерідко доводилося конфісковувати в українських селян⁸⁸. Водночас лише у травні–липні Верховне головнокомандування Війська польського і командування 6-ї армії передали українським частинам 53 легкі польові гармати, майже 14 тис. російських гвинтівок, 205 кулеметів, 14 тис. снарядів, майже 2,4 млн набоїв, понад 1 тис. сідел, 200 шабель, 3 легкові і 6 вантажних автомобілів, 6,5 тонн бензину, 2,5 тис. комплектів білизни, 2 тис. комплектів верхнього одягу, понад 1 тис. шинелей, 2,5 тис. пар взуття, 3,5 тис. кашкетів, 3,5 тис. пасків та ін.⁸⁹. Українське військо отримувало матеріально-технічну допомогу і в наступні місяці.

Розвитку «виправи на Київ» сприяло антирадянське повстання 2-ї і 3-ї бригад Червоної Української Галицької Армії (близько 11 тис. вояків), які 24 квітня залишили фронт і подалися з-під Вінниці в район Балти – назустріч наддніпрянським українським козакам 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченка у складі польського війська. Щоправда, польські командири роззброїли та ізолювали їх і майже всіх відправили в табори полонених у Проскурів, Фрідріхівці, а згодом – на північ Польщі, в табір інтернованих козаків у Тухолі⁹⁰. Більшість галичан відмовилася брати участь у

⁸⁴ Прушинський М. Драма Пилсудського... С. 87; Пилсудский. 1920 год. Москва, 1926. С. 32, 34, 43, 87, 89, 96, 118.

⁸⁵ Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920 / ред. Т. Кшонстка. Варшава, 2010. С. 276.

⁸⁶ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Нью-Йорк, 1982. Т. 2. С. 42–43; Szandruk P. Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem 1920 i wyprawa na Mogylów (26–28 kwietnia 1920 r.). *Bellona*. Warszawa, 1928. Т. 29. S. 215–218; Руккас А. Разом з польським військом... С. 57–65; Какурин Н., Меликов В. Гражданская война в России: Война с белополяками. Москва, 2002. С. 149–150.

⁸⁷ Пилсудский Ю. 1920 год. С. 89–118; Закшевські Б. 18-та дивізія піхоти у травневому наступі 1920 року 6-ї армії Війська польського в Україні. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2020. Вип. 33. С. 122–139.

⁸⁸ Badowski Z. Zarys historii wojennej 18 Kresowego Pułku Artylerij Polowej. Warszawa, 1936. S. 12–13.

⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 385. Арк. 127 зв.

⁹⁰ Там само. Спр. 284. Арк. 6–7; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецьтва. Львів, 1991. С. 163–164; Krotofil M. Ukraińska Armia Galicyjska 1918–1920. Toruń, 2002. S. 158–159;

польському поході на Велику Україну, що дуже засмутило С. Петлюру. Зауважимо і те, що «незаколотники» з першої бригади Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА) теж стали «ворогами» Кремля: сотні з них було роззброєно і ув'язнено, зокрема в Кожухівській концтабір під Москвою, Ярославльську тюрму або відправлено до Архангельська на Соловки (по дорозі в Білому морі баржу із в'язнями потопили)⁹¹.

До наступу 3-ї польської армії 8 травня приєдналася 6-та стрілецька дивізія під командуванням полковника М. Безручка, яку сформували з галичан і наддніпрянців в лютому–квітні 1920 р. у Бересті. На честь звільнення української столиці (до речі, без жодного пострілу) 9 травня козаки дивізії взяли участь в урочистостях на Хрещатику. Парад, на якому були французькі військові аташе, приймав командувач 3-ї армії генерал Е. Ридз-Смігли. Поруч стояв М. Безручко, козаки якого напередодні розквартирувалися в будинку Костянтинівського військового училища на Печерську⁹². Того ж дня вийшли перші номери газет «Громадське слово» і «Киевские новости» (опублікували відозви до українського народу Головного отамана військ УНР С. Петлюри, начальника Польської держави Ю. Пілсудського). Українські вояки сумлінно несли гарнізонну службу в місті, населення якого особливо прихильно зустрічало виступи дивізійного духового оркестру на схилах Дніпра, в Купецькому саду. 16 травня козаки побували на концерті «Дніпросоюзу» в Купецькому зібранні (нині філармонія), де пролунали український і польський національні гімни. У ці дні в місті знову відкрили клуби, кінозали, театри (серед них два польських); розпочали відновлення пам'ятника княгині Ользі. На Байковому цвинтарі поховали 114 польських вояків, які загинули в боях за Київ⁹³. У столиці також створили дві військові комендатури – польську на чолі з підполковником Ю. Ольшиною-Вільчинським, українську – на чолі з сотником О. Громико. Начальником гарнізону призначили українського генерала І. Феденяка-Білинського⁹⁴. Коли ж стало відомо про прорив Першої кінної армії С. Будьонного на Житомир, Ю. Пілсудський наказав Е. Ридз-Смігли відступити з Києва до ріки Тетерів. Відхід військ пройшов організовано 10–11 травня під прикриттям українських дивізій⁹⁵.

Не секрет, що радянська пропаганда тривалий час популяризувала «нечуване хижацтво» поляків у місті⁹⁶. Однак ні водопровід, ні електростанцію, ні телеграф, ні Володимирський православний собор вони не підривали, жорстоко карали

Tuchola 1914–1923. Obóz jenców i internowanych / opr.: Z. Karpus, W. Rezmer. Toruń, 1997. S. XXVI–XXVII.

⁹¹ ААН. Ambasada RP w Moskwie. Sygn. 107. К. 39; Максимук І. Кожухів. Львів, 1930. С. 51–97; Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків, 2015. С. 302–319.

⁹² Самутин П. Київ 1920 року. *Вісті комбатанта*. 1974. № 1. С. 24–25; Руккас А. Разом з польським військом... С. 62–63.

⁹³ Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування у ньому польських військ (травень–червень 1920 р.). Київ, 2002. С. 158–165; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920 / pod red. J. Kasprzyka. Warszawa, 1997. S. 39–40.

⁹⁴ Руккас А. Польсько-український військовий союз 1920 р. *Польсько-українсько-військова співпраця протягом історії*. Київ, 2018. С. 211.

⁹⁵ Stępień S. Symon Petlura – życie i działalność. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Zesz. 3. S. 50–51.

⁹⁶ Троцкий Л. Как сражалась революция. Москва, 1924. Т. 2, кн. 2. С. 145; Документы внешней политики СССР. Москва, 1958. Т. 2. С. 565–566.

мародерів, не грабували синагог. Пошкодили лише окремі конструкції мостів через Дніпро, були випадки реквізицій у селян. У місті навіть залишили казну в карбованцях і польських злотих. Натомість вступ 11 травня до Києва Червоної армії започаткував масові розстріли залізничників, міщан, цензуру преси, спалах холери і тифу, різке подорожчання продуктів; «неугодних» відправили до перших радянських концтаборів⁹⁷. Унаслідок більшовицького авіабомбометання запалали військові склади в Дарниці, було пошкоджено ланцюговий міст⁹⁸.

Наступного дня після відступу з Києва у Вінниці сформували Командування етапів Війська польського в Україні на чолі з Я. Ромером. У цьому ж місті Ю. Пілсудський у неділю 16 травня зустрівся з С. Петлюрою, (незадовго до цього, 5 травня, вони бачилися на вокзалі в Бердичеві), прем'єром І. Мазепою, українською громадою й у виступі відзначив: «Польща, здобувши найбільший скарб на землі, тобто свободу, прагне відкинути все те, що свободі загрожує, якомога далі від своїх кордонів. І в блиску наших багнетів і наших шабель Ви не повинні вбачати нового нав'язування чужої волі. Прошу, аби Ви бачили в ньому відблиск Вашої свободи»⁹⁹. Щоправда, того ж дня І. Мазепа у колі політичних однодумців заявив, що такий Варшавський договір його не задовольняє, і 18 травня подав у відставку¹⁰⁰. «Священну війну» польським гнобителям, «польським панам» оголосив IV Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові 16–20 травня 1920 р., підкресливши, що «війна скінчиться тим, що Польща стане радянською»¹⁰¹.

У цей час особливу небезпеку на фронті становила Перша кінна армія (близько 30 тис. багнетів і шабель, 8 бронепотягів), яка зміцнилася за рахунок 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії (5 тис. багнетів) і Башкирської кінної бригади (400 багнетів і шабель), і XII армія. Водночас XIV армія була підсилена 8-ю кінною дивізією Червоного козацтва В. Примакова (1,7 тис. шабель), яку перекинули з південного Перекопу¹⁰². Прорив наприкінці травня будьонівцями лівого фронту 6-ї польської армії дав змогу супротивнику успішно просуватися вздовж залізниці на Коростень, Житомир, Бердичів¹⁰³. У ході боїв за залізничну станцію Ігнатпіль 19 червня відзначилися козаки 6-ї стрілецької дивізії (800 багнетів, 24 кулемети, 4 гармати), мужність якої оцінив Е. Ридз-Смігли¹⁰⁴.

Влітку Червоної армії вдалося також захопити Мінськ (11 липня), Вільно (14 липня), Гродно (19 липня) і перейти в ширший наступ на Варшаву і Львів. У ході боїв 7 липня неподалік від подільської станції Чорний Острів загинув начальник Генштабу Дієвої армії УНР полковник Є. Мешковський, якого згодом поховали в Тернополі. Командувач 6-ї польської армії генерал Я. Ромер на похороні заявив, що

⁹⁷ Лісевич І. У відблиску польських багнетів... С. 188–198, 204–207.

⁹⁸ Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1920. Київ, 2005. С. 133.

⁹⁹ Pilsudski J. Pisma zbiorowe. Warszawa, 1937. Т. 5. С. 159; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ, 2003. С. 410–411.

¹⁰⁰ Мазепа І. Україна в огні... С. 412–414.

¹⁰¹ Україна: хроніка XX століття... С. 140.

¹⁰² Руккас А. Разом з польським військом... С. 73.

¹⁰³ Будьонний С. Пройденный путь. Москва, 1965. Кн. 2. С. 125–127.

¹⁰⁴ Змієнко В. Роля нашої (6-ї Січової) Дивізії в українській державній справі та бої Дивізії. *Вісті комбатанта*. 1974. № 1. С. 31–32.

Є. Мешковський був мозком Української армії та душею українського народу¹⁰⁵. 12 липня польські частини зайняли оборону вздовж рік Стир і Збруч, готуючись до вирішального наступу на Тернопіль і Львів.

Незважаючи на союзні домовленості, між урядовцями та військовиками обох країн нерідко відбувалися непорозуміння. 12 липня 1920 р. Рада міністрів УНР на чолі з В. Прокоповичем несподівано переїхала з Кам'яця до Станиславова. Це викликало занепокоєння Варшави, яка вважала, що наддніпрянський уряд використає факт свого перебування на вказаній території для перегляду статусу Східної Галичини. Відтак проти ночі 15 липня сотні урядовців УНР і членів їхніх родин затримали й під польським конвоем 18 липня доставили до Тарнова, де й розквартирували. У цьому місті відбулося декілька засідань, зокрема 18, 20, 22 вересня, уряду УНР¹⁰⁶. 15 вересня частини Армії УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка форсували Дністер і за тиждень звільнили від червоноармійців частину території між Дністром і Збручем, разом із поляками здобули Старокостянтинів, взявши в полон 3 тис. бійців, 4 панцерні потяги, сотні вагонів з устаткуванням¹⁰⁷.

Кардинальна зміна ситуації на фронті дала підставу урядовим структурам УНР знову переміститися до Станиславова, де Кабінет народних міністрів УНР 28 вересня–28 жовтня провів низку засідань, в одному з яких (3 жовтня) взяв участь голова Директорії УНР С. Петлюра. Урядовці обговорили проблеми фінансування армії і державних службовців, а також розглянули інформацію голови Української надзвичайної дипломатичної місії у Польщі А. Лівницького щодо переговорів із Руським політичним комітетом і представниками уряду П. Врангеля, з яким прагнули узгодити антибільшовицькі операції. Зокрема, 18 листопада 1920 р. у подільському містечку Фрідріківка відбулося чергове урядове засідання за участю С. Петлюри, яке ухвалило: визнати доцільним, у разі необхідності, перехід армії та уряду на територію Волині, а не вглиб Польщі. Планувалося, що інтернованим старшинам залишать холодну зброю, уніформу і власне майно, водночас козаки мали скласти зброю. Втім, наддніпрянцям довелося знову повертатися до Тарнова, де 27 листопада було відновлено урядові засідання УНР, які намагалися вирішити нагальні проблеми інтернованих скитальців у Польщі¹⁰⁸.

Відбити Східну Галичину в українців і поляків: зовнішньополітичні плани більшовицької Росії

Політика радянської Росії щодо західноукраїнських земель у 1920 р. передбачала перенесення вогнища більшовицької революції на захід. Східну Галичину Москва розглядала як «ворота» для експорту революції до Польщі, Румунії, Чехії, Угорщини та інших країн Європи. Ще навесні 1919 р. охоплена ейфорією соціалістичних революцій в Угорщині та Баварії більшовицька Росія розробила плани щодо використання Червоної армії для експансіоністського походу в Центрально-Східну

¹⁰⁵ Прокопович Є. Життєпис генерала Є. Мешковського. *Героїчний бій під Чорним Островом*. Торонто, 1961. С. 5; Капустянский М. Славетна дія під Чорним Островом. *За честь, за славу, за народ!* Торонто, 1978. С. 108–110.

¹⁰⁶ Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали: у 2-х т. Київ, 2006. Т. 2. С. 210, 216, 691.

¹⁰⁷ Там само. С. 286–288.

¹⁰⁸ Там само. С. 310, 319–320.

Європу. Тодішній командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко згадував про те, як 26 березня отримав наказ головнокомандувача Й. Вацетіса здійснити наступальну операцію 90 тис. червоноармійців з метою об'єднання з радянською Угорщиною Бели Куна. Планувалося формування спільного фронту революцій радянських республік Росії, Угорщини, Баварії¹⁰⁹. У ті ж дні військовий міністр радянської України М. Подвойський у наказі № 227 від 8 квітня 1919 р. з пафосом зазначав: «Весняний потік пролетарської революції широко розливається, і хвилі Червоної армії б'ють у підвалини уряду Румунії, Галичини, Польщі, Австрії та Німеччини»¹¹⁰. Московська газета, орган ЦК РКП(б) «Правда» на першій сторінці під назвою «Західні перспективи» аналізувала можливості «встановити безперервний суцільний зв'язок Росії з радянською Угорщиною через «радянське повстання в Галичині», покликаючись на відверте висловлювання державного діяча радянської України, члена Реввійськради XIII армії Г. П'ятакова: «Без Галичини ми не можемо встановити зв'язки з Угорщиною, що дуже потрібні нам і Угорській радянській республіці»¹¹¹. Врешті похід Червоної армії через Галичину в Угорщину санкціонував голова Раднаркому РРФСР В. Ленін¹¹².

При ворожому ставленні до Польщі уряд більшовицької України на чолі з Х. Раковським, до якого входили В. Затонський і О. Шумський, не міг не брати до уваги існування Галицької держави (ЗО УНР) та її 100-тисячної армії, яка вела збройну боротьбу з Польщею. Тож у Москві й Харкові робилися спроби (однак безуспішно) домовитися з керівництвом ЗУНР щодо пропуску більшовицького війська в Угорщину та Румунію, творення союзу з робітничо-селянськими республіками України й Угорщини¹¹³. Проте антирадянський виступ повстанської армії М. Григор'єва на півдні України, генеральна травнева офензива польського війська на Галицькому фронті й відступ Галицької армії у липні 1920 р. за Збруч кардинально змінили геополітичну ситуацію. Плани Москви довелося відкласти, однак вони залишилися на порядку денному в програмі В. Леніна, який, підсумовуючи діяльність Кремля на польсько-галицькому дипломатичному напрямку в 1919–1920 рр., зазначав: «Отримуючи Східну Галичину, ми дістали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали сусідами прикарпатської Русі, яка кипить більше, ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштовху, щоб запалала революція... Ми чудово розуміємо, що ставка зроблена велика, що ми сильні, що ми, беручи Галичину..., розвиваємо дорогу революції. За це варто повоювати»¹¹⁴.

Підготовку нового вторгнення в Галичину військово-політичне керівництво радянських республік Росії та України почало навесні 1920 р. Партконференція 23 квітня у Києві створила Галицький оргкомітет КП(б)У (Галоргком), який був уповноважений керувати підпільною «революційною боротьбою в тилу ворога»,

¹⁰⁹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 280.

¹¹⁰ Гражданская война на Украине. Киев, 1967. Т. II. С. 314–315.

¹¹¹ Правда. 1919. 26 марта.

¹¹² Ленін В. І. Дати життя і діяльності В. І. Леніна (12 березня – 27 червня 1919). *ПЗТ*. Т. 38. С. 522–523.

¹¹³ Під прапором Жовтня / за ред. О. Ю. Карпенка. Львів, 1957. Т. 1. С. 104–106.

¹¹⁴ Ленін В. Политический отчет ЦК РКП(б). Стенограмма выступления на IX конференции РКП(б) 22 сентября 1920 г. *Исторический архив*. Москва, 1992. № 1. С. 22–24.

тобто у Польщі. До його складу ввійшли поляк Ф. Кон (голова) та кілька галичан-українців – М. Левицький, М. Баран, В. Порайко (командувач ЧУГА). У час переходу Червоної армії в наступ на польському фронті Галоргком переконував В. Леніна: на Прикарпатті «такий вдячний ґрунт для комуністичної роботи і для революції, що наближення радянських військ до старих кордонів Австрії буде початком справжньої комуністичної революції в Галичині»¹¹⁵.

Про зацікавленість ленінського керівництва Галичиною свідчить творення низки партійно-пропагандистських органів: Галбюро при ЦК РКП(б), Галбюро при губернських парткомітетах Росії для праці серед 80 тис. галицьких біженців і колишніх військовополонених, Галбюро при політвідділах (резервної армії в Казані та фронтових 12-ї та 14-ї армій, націлених на Львів), які мали пропагувати серед українців і поляків «визвольний» характер походу Червоної армії у Східну Галичину.

Бої союзних військ під Львовом

Нові загарбницькі плани Кремля почали реалізовуватися влітку 1920 р., коли в ході війни проти Польщі Червоної армії вдалося переламати невдалий початок операції та перейти в широкий наступ на Варшаву і Львів.

Конгрес Комінтерну, що відбувся того року в Москві за участю кремлівського верховода В. Леніна, налякав повоєнний світ ухвалою: «Міжнародний пролетаріат не вкляде меч у піхви до того часу, поки Радянська Росія не включиться ланкою у федерацію радянських республік всього світу»¹¹⁶. Першим етапом світової пролетарської революції, заявив 21 липня 1920 р. В. Ленін червоноармійцям, мав стати «шлях в Угорщину, Польщу і Німеччину... через Галичину». Кремль планував зробити Львів столицею Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Як уже зазначалося, завчасно створили і її уряд – Галревком на чолі з В. Затонським. Отже, у ході загального наступу війська Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим (майбутнім маршалом, знищеним у 1939 р.) і членом Реввійськради Й. Сталіним наприкінці липня 1920 р. вступили на територію Східної Галичини. Головною ударною силою фронту стала Перша кінна армія, яка 26 липня у важкому бою тимчасово зайняла Броди і розгорнула наступ на Львів¹¹⁷. До її складу входили кінні дивізії: 4-та під командування Ф. Літунова (після його загибелі 19 серпня – С. Тимошенка), 6-та Й. Апанасенка, 11-та Ф. Морозова, 14-та О. Пархоменка, особлива кінна бригада К. Степного-Спіжарського, гарматні, технічні частини, бронепоезди. Крім того, в оперативне підпорядкування їй передавалися 45-та, 47-ма і 61-ша стрілецькі дивізії та окрема кінна бригада Г. Котовського.

Однак шлях на Львів виявився непростим. С. Будьонний постійно скаржився О. Єгорову на сильний опір поляків. У відповідь отримав телеграму, підписану О. Єгоровим і Й. Сталіним, із наказом зайняти Львів не пізніше 30 липня, що було, очевидно, нереальним. 4 серпня газета «Красный кавалерист» видала бажане за дійсне: «Столиця польських панів ось-ось стане столицею Радянської Польщі ...

¹¹⁵ Під прапором Жовтня. Т. 1. С. 332.

¹¹⁶ Манифест Второго Конгресс Коммунистического Интернационала. *Коммунистический Интернационал*. 1920. № 5–6. С. 161.

¹¹⁷ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). Ф. 245. Оп. 1. Д. 66. Лл. 41–42; Zakrzewski B. Bitwa o Brody (26 lipca – 5 sierpnia 1920 roku). *Militaria XX wieku. Wydania Specjalnie*. 2013. Nr 2 (30). S. 10–21.

А тут в Галичині вже стукають наші війська у брами Львова. Столиця галицьких поміщиків не сьогодні-завтра стане столицею Радянської Галичини». Мінський «Пролетар» 11 серпня натхненно переконавав: «На черзі столиця Наддністрянської України – Львів, якому недовго чекати червоні прапори радянської влади над кам'яним Львовом на ратуші». 15 серпня 6-та кінна дивізія Й. Апанасенка вийшла до берегів Буга в районі Буська, відкинула польські частини за річку і зайняла містечко, де С. Будьонний розмістив свій штаб. Того ж дня досягли Бугу 11-та кінна дивізія Ф. Морозова у районі Сокаля і 14-та О. Пархоменка під Добротвором. На цей час Перша кінна армія мала у бойовому строю 25,2 тис. шабель, 420 кулеметів, 10 літаків¹¹⁸. Саме по берегах Бугу проходив головний рубіж оборони галицької столиці.

Більшовицьким військам у Галичині протистояв Південний фронт під командуванням генерала В. Івашкевича у складі польської 6-ї армії генерала В. Єджевського і частин союзної Армії Української Народної Республіки під командуванням М. Омеляновича-Павленка (загалом 30 тис. вояків, 1400 кулеметів, 550 гармат, 100 танків, 10 літаків і 16 бронепоездів¹¹⁹), що відбивала атаки червоноармійців у районі Дністра. Зауважимо, що в період війни Польщі і ЗУНР генерали очолювали протилежні війська. Головні зусилля союзників були зосереджені проти радянської XIV армії на південь від Львова. У середині серпня супроти Кінної армії діяли частини 5, 6 і 13-ї дивізій піхоти, які мали лише близько 11 тис. багнетів і 3 тис. шабель. Їхні бойові дії підтримували 6 бронепоездів і 50 літаків із клепарівського летовища у Львові, пілотами яких були здебільшого добровольці з Франції та США. Отож, вони чи не найбільше дошкуляли червоним кіннотникам. С. Тимошенко доповідав, що від нальотів авіації за один день втратив близько 200 бійців. Але коли кіннотники вийшли на Буг, ці війська відступили в бік Перемишля і Кристинополя – Белза, залишивши львівський напрям майже оголеним. Його прикрили частини так званої Добровольчої армії, які відіграли головну роль в обороні Львова.

Формування цієї армії розгорнулося у Польщі за ініціативою Ю. Галлера. У липневі дні окружний інспекторат на чолі з генералом Р. Лямезаном і полковником Ч. Мончинським розпочав створювати «малопольські відділи» Добровольчої армії у Львові. До вербувальних пунктів у казармах на Замарстинівській та у школі Г. Сенкевича за два тижні зголосилося 18 тис. добровольців, з них 6 тис. колишніх вояків австрійської армії, не мобілізованих до війська за віком. На формування Добровольчої армії мешканці Львова зібрали 2 млн корон, ще 5 млн – Комітет Оборони. Польські нафтовики Бориславського басейну пожертвували 50 млн корон і 1,5 тис. коней. Завдяки патріотизму польського населення у Львові та теренах, окружним інспекторам було сформовано 238-й і 240-й полки піхоти, 209-й і 214-й кінні полки, три дивізії артилерії, окремий Львівський полк кінноти, два автомобільні батальйони стрільців, штурмову, саперну, санітарну сотні та інші підрозділи¹²⁰. Полки і батальйони очолили досвідчені офіцери Р. Абрагам, М. Снядовський, В. Беліна-Пражмовський, С. Татар-Тшесньовський, Ч. Мончинський, Б. Зайончковський та інші, які мали фронтовий досвід Першої світової і польсько-української воєн.

¹¹⁸ РГВА. Ф. 245. Оп. 1. Д. 117. Лл. 41–42.

¹¹⁹ Łukomski G., Polak B., Wrzosek M. *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*. Koszalin, 1990. Т. 2. S. 96–97.

¹²⁰ *Polskie tradycje wojskowe / pod. red. J. Dyskanta*. Warszawa, 1995. Т. 3. S. 406.

Крім того, до лав захисників Львова зголосилося більше 20 тис. юнаків і дівчат – студентів, гімназистів, харцерів, з яких створено запасні та охоронні батальйони. Після двотижневого вишколу частини польських добровольців вирушили на фронт, де зайняли оборону по берегах р. Буг (Кам'янка-Струмилова – Красне).

Силами кінармії вдалося зламати перший рубіж оборони й підступити до міста за 12 км. Дії польської піхоти і кавалерії ефективно підтримували літаки ескадри, яка базувалася у Львові. Отже, просування до міста з трьох сторін проходило із запеклими боями, насамперед 17 серпня під Задвір'ям, яке ввійшло в історію війни як польські Фермопіли. Того дня батальйон капітана Б. Зайончковського (близько 300 вояків) вступив у бій з частинами 6-ї кінної дивізії Й. Апанасенка, розгромив чотири ескадрони кінноти і зайняв Задвір'я. За наказом командування його 54-й полк відступив, бо червоні кинули сюди близько тисячі кіннотників. У нерівному поєдинку майже всі польські оборонці загинули, а капітан і кілька офіцерів, щоб уникнути полону, застрелилися. Живих, поранених і трупів кіннотники добивали шаблями і ланцюгами, дострілювали, грабували вбитих¹²¹. На місці загибелі 318 польських вояків згодом спорудили пам'ятний знак, який зберігся до наших днів. Як свідчили червоноармійські донесення, загалом Львів обороняло 4 польські піхотні дивізії, 2 кавалерійські дивізії, 8 бронепоездів¹²².

Розмістивши штаб армії у підміських Борщовичах, С. Будьонний призначив генеральний штурм Львова на 8 год 19 серпня. У цей день 6-та, 11-та дивізії і особлива бригада атакували місто зі сходу і півдня. Причому Й. Апанасенко завдавав удару зі сходу через Миклашів вздовж залізниці Львів – Красне. Ф. Морозов наступав через Чижиків на Винники. Особлива кінна бригада – на Лисиничі, 14-та дивізія О. Пархоменка просувалася на Куликів, а 4-та С. Тимошенка – обходила Львів із півночі й відкидала противника на Яворів¹²³. Це була остання спроба оволодіти великим містом і виправдати самочинну затримку Кінної армії від походу на Люблін. У ті дні, 22 серпня 1920 р., московська «Правда» писала, що Львів ось-ось буде радянським. Про становище у місті 18 серпня зазначалося: «У Львові панує жахливий хаос. Найзаможніші жителі покидають місто. Втекли купці, чиновники, інтелігенти. У місті залишилася чернь, яка грабує покинуті квартали. У місті голод. Єврейське населення тікає в гори».

Виникає питання, яку позицію у цей час займали українці міста (близько 27 тис. осіб із 220 тис. міщан). Нагадаймо, що Львів зайняли поляки у ході війни 1918–1919 рр., яка закінчилася поразкою українців. Тисячі галицьких українців перебували в польських таборах. Отже, про активну підтримку поляків не могло бути й мови. Але підтримки й Червоній армії вони не виявляли, зайнявши вичікувальну, нейтральну позицію. В жодному із московських архівів не виявлено документів, які б підтвердили радянський міф про зв'язки львів'ян із командуванням Кінної армії, підготовку антипольського повстання у місті, існування повстанського центру¹²⁴.

¹²¹ Pogonowska Y. Bój o Lwów. Gdańsk, 1921. S. 3–7; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920. S. 41–42; Nicieja S. Zadworze – polskie Termopile. Kraków, 2000. S. 3–7; Прушиньський М. Драма Пилсудського... С. 131.

¹²² Золототрубов А. Буденный. Москва: Молодая гвардия, 1983. С. 116–117.

¹²³ РГВА. Ф. 245. Оп. 3. Д. 117. Лл. 15–16; Українська РСР в період Громадянської війни 1917–1920 рр. Київ, 1970. Т. 3 / редкол.: А. Д. Скаба та ін. С. 334.

¹²⁴ Золототрубов А. Буденный. С. 116–117.

На ставленні людності Галичини до наступу червоних позначилися складні переплетіння національних і соціальних суперечностей. Не тільки серед українців і євреїв, але й серед поляків було чимало приваблених соціальною демагогією більшовизму. Вояки Дієвої армії УНР, які воювали разом із Польщею на Наддністрянщині, розуміли всю важливість протистояння експансії російського комунізму. Натомість львівські українці зайняли вичікувальну позицію: не підтримувати Червоної армії, але й не ставати на бік поляків, боротьба з якими не закінчилася.

Впродовж 19 серпня точилися бої на рубежі Дорошів – Дубляни – Миклашів – Пруси (Ямпіль) – Чижиків, але пробитися до міста будьонівцям не вдалося. Поляки зустрічали кіннотників організованим цілним вогнем. Командири доповідали С. Будьонному про великі втрати. Водночас Москва вимагала врешті-решт покинути Львів і рушити на Люблін. Відтак знервований командарм наказав відступити. Наступного дня він телеграфував до Москви Народному комісару з військових та морських справ Л. Троцькому: «Пристаю до виконання директиви фронту 5020»¹²⁵. Тобто до походу на Люблін, коли вже Варшавська битва закінчилася нищівною поразкою Червоної армії, дивізії якої під ударами поляків покотилися на схід. Відтак Перша кінна армія 19 серпня відступила в район Сокала – Володимира-Волинського, готуючись до наступу на Грубешів, який захопила 21 серпня. Тоді ж кінноармійці форсували Буг під Кристинополем, а 6-та українська кінна дивізія перенеслася під Замостя. 26 серпня відбито наступи червоноармійців під Грубешовом, Комаровим, Томашевом, Угневим¹²⁶.

Завдання оволодіти Львовом переклали на XIV армію І. Уборевича. Так, 24 серпня О. Єгоров наказав йому якнайшвидше зайняти місто. Утім, через два тижні Червона армія сама спішно відступила за Збруч. Отже, безпосередньо в боях під Львовом втрати захисників були незначні – десь 1,5 тис. вояків (частину з них поховали на міському Цвинтарі орлят). Зустрівши завзятий опір львів'ян, насамперед добровольців із двотижневим вишколом, червоні кіннотники, напевно, не дуже рвалися проливати кров за «світову республіку Рад». Мотивація захисників Львова виявилася вагомішою.

За бої 1918–1919 і 1920 рр. Польська держава нагородила Львів найвищим орденом – Віртуті Мілітарі. Святкове вручення нагороди відбулося за участю маршалка Ю. Пілсудського, президента міста Ю. Ноймана, арцибіскупа Римокатолицької церкви Ю. Більчевського 22 листопада 1920 р. на Мар'яцькій площі, біля пам'ятника А. Міцкевичу. Розпочалося спорудження польського військового меморіалу на Личакові, а невдовзі українського меморіалу на Янівському цвинтарі. Для наступних поколінь поляків і українців ці меморіали стали чинником протилежних традицій. Нині ці могили громадсько-політичні діячі обох країн намагаються зробити місцем поєднання народів-сусідів.

Галицька соціалістична радянська республіка: політика денационалізації

Питання про формування майбутнього керівного органу Галицької соціалістичної радянської республіки – Галревкому – розглядали в Харкові ще 4 квітня

¹²⁵ РГВА. Ф. 245. Оп. 1. Д. 50. Л. 331.

¹²⁶ Olszański T. Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 154–155.

1920 р., тобто до початку радянсько-польської війни, на засіданні Тимчасового бюро ЦК КП(б)У за участю Х. Раковського, О. Шумського, С. Косіора та ін. Відтак ухвалили рішення сформувати Галревком у складі п'яти осіб, причому трьох обрати, а О. Устиновича та І. Сіяка призначити. Передбачалося, що Галревком «ніякого відношення не має до армії, ніяких прав і функцій органу влади й існує як політичне представництво»¹²⁷. Однак після квітневих подій на польському фронті, 11 травня 1920 р., Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь І. Сіяка, вирішило тимчасово Галревком не створювати. Галичан, які залишилися на території України, перекинути в Росію, сформувати з них запасну бригаду, а «надійні елементи використати для радянської роботи з метою підготувати їх для праці в Галичині». Щоправда, 30 червня 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У в Харкові таки ухвалили постанову про утворення Галревкому та курсів для 150 агітаторів, призначених для роботи в зайнятих районах Галичини. Однак щодо персонального складу Галревкому згоди не досягли. С. Косіор виступив категорично проти включення до нього колишніх старшин Легіону УСС, ГА і ЧУГА. Врешті Галревком сформували в Харкові 8 липня 1920 р. на спільному засіданні Галоркому і Політбюро ЦК КП(б)У в складі: В. Затонський (голова), М. Баран, А. Бараль, Ф. Конар, М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський¹²⁸. 15 липня Галревком ухвалив постанову про створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, тобто ще у час функціонування польської адміністрації в Галичині. Наступного дня після бесіди з В. Затонським В. Ленін на засіданні ЦК ВКП(б) затвердив склад і план діяльності, ухвалу про виділення йому 50 млн карбованців. 18 липня розповсюджено листівку «До селян і робітників Галичини!», в якій сповіщалося, що вони вже є громадянами радянської республіки й мають зустрічати «гідно і достойно пролетарську Червону армію»¹²⁹. Більшість україномовних і польськомовних листівок та військових газет тоді друкували в Кам'янці-Подільському, в штабі IV армії, куди В. Затонський виїхав із деякими членами Галбюро. Галревком розпочав свою практичну діяльність і проголошення декларацій та постанов лише після того, як зібрався майже у повному складі в Тернополі 8 серпня 1920 р. І. Немоловський доповів Галбюро при ЦК РКП(б) О. Пушкарю, що «Галревком в середині липня з Харкова виїхав до Вінниці, звідти до Жмеринки і прибув у Тернопіль 8 серпня»¹³⁰. На той час його члени ще жодного разу не збиралися у повному складі: В. Затонський як член Реввійськради 14-ї армії, був на фронті. Між іншим, 31 липня він також очолив Галоргом і в листі до С. Косіора писав: «Прошу відрегулювати питання про Галоргбюро. Я поки що самовільно оголосив себе головою замість Кона, хоча не його членом»¹³¹. К. Литвинович та І. Краснокутський перебували у Москві, Ф. Конар – у Києві. У Харкові, де містився уряд радянської України і ЦК партії, були лише І. Немоловський та М. Баран (деякий час). Вони й склали Галревком, про що свідчать підписи під усіма документами тільки І. Немоловського. Саме він писав 14 липня 1920 р. до

¹²⁷Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 12. Д. 681. Л. 59.

¹²⁸Там само. Л. 1; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 172. Арк. 1, 14.

¹²⁹Тишик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). Львів, 1970. С. 65–66.

¹³⁰Під прапором Жовтня. Т. 1. С. 344.

¹³¹РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 1. Л. 80.

Галбюро в Москві: «Реввійськрада Південно-Західного фронту запевняє, що за два тижні буде у Львові. Гоніть наших людей з Москви до Києва»¹³².

Неоднозначні документи про російський слід щодо творення Галревкому віднайдено у фондах IV армії Російського державного військового архіву. Серед них – протоколи засідань Галбюро спільно з політвідділом армії. Один з них від 28 липня 1920 р. свідчить, що на засідання у Жмеринці за участю М. Горбунова (член Реввійськради IV армії), М. Барана, Н. Гірняка, О. Паліїва, Ф. Конара було ухвалено: «Галбюро при політвідділі К. Литвиновича, І. Немоловського вважати Галревкомом»¹³³. За кілька днів, 31 липня, В. Затонський телеграфував Й. Сталіну та С. Косіору: «Прошу відрядити до мене галичан. Тут в Галревкомі страшне безлюддя»¹³⁴. Нарешті, у постанові засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1920 р. за участю С. Косіора, Г. Петровського, В. Чубаря прийнято рішення утворити у Львові нелегальний партійний центр – ЦК КПСГ у складі: В. Затонський, М. Баран, Ф. Конар, М. Левицький, О. Шумський, К. Литвинович, І. Немоловський, І. Краснокутський та ін., всього 12 осіб, а також Галревком¹³⁵. Згідно з повідомленням Польового управління IV армії, В. Затонський виїхав до Тернополя 3 серпня 1920 р. і лише 11 серпня 1920 р. у цьому місті відбулося засідання ЦК Комуністичної партії Східної Галичини, яке затвердило склад Галревкому на чолі з В. Затонським¹³⁶.

Зазначимо, що Москва і насамперед політуправління фронту й армій прагнули сформувати у галичан – українців і поляків – позитивне уявлення про Червону армію і більшовицьку Росію. 1 серпня 1920 р. начальник політвідділу IV армії Мірошніченко, члени Реввійськради армії В. Затонський і М. Горбунов надіслали у війська певні директиви. В одній з них, покликаючись на вимогу Й. Сталіна, вони зобов'язували: при вступі в Галичину з повагою ставитися до її населення, оскільки «наша мета не завоювати край, а визволити від поляків самостійну дружню державу». Вимагали слідкувати за поведінкою червоноармійців, не допускати грабунків і насильства, навіть вступати в села і міста з українськими піснями. Звертали особливу увагу на 8-му, так звану Червонокозачу кінну дивізію. Її командир В. Примакову М. Горбунов і В. Затонський персонально наказували: «Звернути особливо серйозну увагу на поведінку кіннотників при вступі в Галичину»¹³⁷. Однак ці вказівки не виконувалися, про що свідчила брутальна поведінка червоних козаків на Тернопіллі та Прикарпатті в серпні–вересні 1920 р. як проти місцевих українців, так і проти поляків та євреїв.

Згідно з більшовицькими поглядами на місцеве самоуправління, владу зосредили у надзвичайних органах – ревкомах (організовано 20 повітових і 1150 сільських). Зазвичай їх обирало населення на сходинах під контролем військових або чекістів¹³⁸. Керуючись ідеями пролетарського інтернаціоналізму, Галревком підтримував обрання до місцевих ревкомів, інших органів влади не лише українців, але й

¹³² РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 14.

¹³³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 1. Л. 78.

¹³⁴ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 27.

¹³⁵ Там само. Л. 13.

¹³⁶ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 681. Л. 28.

¹³⁷ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 38.

¹³⁸ Там само. Л. 29, 31, 36.

зубожілих поляків і євреїв, як це сталося в Перемишлянах, Поморянах, Стрию та інших населених пунктах Львівщини. Поляки А. Бараль, К. Литвинович, Я. Губер працювали також у центральних органах влади республіки¹³⁹. Членами ревкомів забороняли обирати польських війтів, священнослужителів, службовців і агентів колишньої поліції та жандармерії, а також «експлуататорів чужої праці» (підприємців, банкірів та ін.). Аналізуючи декрети Галревкому у ті дні, пересвідчуємося, що вони нагадують відповідні документи Раднаркомів радянських Росії й України, тобто відірвані від реальності, не забезпечені діяльністю виконавчих структур.

Декрет № 1 Галревкому не лише змінив державний устрій і польську владу, але й декларував ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, передачу у «всенародну власність» фабрик, заводів, банків, рудників. Однак влада націоналізувала не лише великі і середні промислові підприємства, але й дрібні, зокрема побутові та торговельні, що завдало багатьом польським і єврейським підприємцям значної економічної і моральної шкоди. Контроль за виробництвом почали здійснювати фабрично-заводські комітети, наспіх обрані профспілки. Для прискорення відбудови господарських об'єктів, ліній зв'язку влада організувала комуністичні суботники і недільники. Зареєстрованим безробітним почали надавати грошові допомоги або харчові пайки¹⁴⁰.

Практично не вирішувалося деклароване право на землю. Лише частина зубожілих селян дістала наділи землі, які було націоналізовано у заможних поляків, власників фільварків і монастирів, насамперед римо-католицьких. Водночас розпочали створення перших сільськогосподарських комун, до яких переважно вступали безземельні або малоземельні українські селяни.

Окремим декретом скасували обов'язкову державну мову, а всі мови населення оголосили рівноправними. Впровадження державної мови урядом ЗУНР засуджували як антинародне. Діловодство в органах влади вели найпоширенішими мовами – українською і польською; основні законодавчі акти видавали головними мовами краю – українською, польською і єврейською (ідиш). Ворогами народу оголошено тих, хто пропагував «національну ворожнечу і ненависть серед пролетарських мас»¹⁴¹.

Згідно з декретом № 18 від 28 серпня 1920 р. правопорядок у республіці мали здійснювати нові народні суди і з'їзди народних суддів, революційні трибунали, касаційний трибунал. Судові органи мали комплектувати виключно із середовища трудового населення без різниці національності, віросповідання чи статі. На той час не вистачало професійних суддів і адвокатів, оскільки майже всі польські службовці виїхали на захід. Тому нерідко юридичну практику провадили відділи правної поради при ревкомах, які мали реорганізовуватися в народні суди. Однак запланованого реформування судочинства так і не провели¹⁴².

Важливою функцією Галревком вважав боротьбу з «контрреволюційними елементами». Ще наприкінці липня І. Немоловський надіслав прохання до Реввійськ-ради IV армії «організувати два концтабори: у Вінниці – для лояльних галичан,

¹³⁹ Klimecki M. *Galicyska Socjalistyczna Republika Rad*. S. 148–149.

¹⁴⁰ Тищик Б. *Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.)*. С. 111–115.

¹⁴¹ Там само. С. 74.

¹⁴² Там само. С. 100–106.

і в Харкові – для ненадійних»¹⁴³. У ті дні В. Затонський звернувся до Харкова з проханням надіслати «для організації чекістської роботи» з Одеси Н. Яковлева (Епштейна), який у 1919 р. був членом Реввійськради IV армії, і, як вважав голова Галревкому, добре зарекомендував себе під час очистки Одеси від «ворогів радянської влади і розбирається в проблемах Галичини»¹⁴⁴.

Вже 3 вересня завідувач відділу Галревкому М. Левицький надіслав до Москви перший звіт про діяльність органів Надзвичайної комісії у Галичині. Він повідомляв, що в повітах утворено ревкоми, які тісно пов'язані з Галицькою Надзвичайною Комісією і мають завдання боротися з контрреволюціонерами, саботажниками, спекулянтами, шпигунами та ін. У доданій «Інструкції» визначено форми і методи: обшуки, арешти, облави, конфіскація майна арештованих, нагляд за людьми, адміністративні і кримінальні кари.

Крім того, додано списки осіб у Тернополі, які підлягали репресіям. Вони розподілялися на класи: 1. Власники підприємств, аптек, поміщики (всього 61 особа – вказані прізвища, домашні адреси); 2. Власники землі, шевці, пекарі (61 особа); 3. Купці (48 осіб). Окремий список визначав «буржуазний елемент» – 21 купця, шинкарів, переважно євреїв і поляків¹⁴⁵. Лише радикальна зміна на фронті – широкий контрнаступ польського війська – не дав Галицькій Надзвичайній комісії «очистити» місто від «ворогів народу». Особливе обурення галичан викликало залучення «буржуазії» до примусових робіт, а також масові реквізиції коней, майна заможних міщан. Так, наприклад, в тернопільського міщанина-єврея Тайхмана 28 серпня реквізовано 382 срібні та золоті предмети. Частину з них, зокрема годинники, В. Затонський полюбляв видавати підлеглим – шоферам, провідникам службових вагонів. Реквізовані мило, сірники, чай, шоколад, вино, тканини, сорочки переважно реалізовували через магазин. Мед і пиво передавали війську і безкоштовним їдальням¹⁴⁶.

Відзначимо і те, що у дні «соціалістичних перетворень» постановою Політбюро ЦК КПГ від 10 вересня Комуністична партія Східної Галичини (близько 230 членів і 250 кандидатів) була розпущена як «засмічена» інтелігентськими та міщансько-націоналістичними елементами»¹⁴⁷.

Нова влада обмежила суспільну роль і соціальні функції Римо-Католицької і Греко-Католицької Церкви. Декретом № 2 від 1 серпня 1920 р. Галревком відокремив Церкву від держави і школи, оголосив народним добром всі мастки церков та релігійних організацій, декларував свободу віри і свободу невизнання жодної віри, заборонив будь-які церковно-релігійні обряди в державних установах і громадських організаціях. Реєстрацію шлюбу, народження і смерть людей передано від церкви до місцевих органів влади¹⁴⁸.

Окремі історики закидають Галревкому нерішучість щодо «організації Червоної Галицької Армії»¹⁴⁹. Але ж спеціальною постановою Галревкому, який не міг діяти самостійно без згоди Москви і Харкова, було проголошено «мобілізацію

¹⁴³ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 3.

¹⁴⁴ Там само. Л. 39.

¹⁴⁵ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 62. Д. 3. Л. 4–16.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1–6; Спр. 39. Арк. 3–7.

¹⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 23.

¹⁴⁸ Під прапором Жовтня. С. 371–372.

¹⁴⁹ Кічий І. Нові дані... С. 125.

в Галичині не проводити, добровольців приймати обережно»¹⁵⁰. На наш погляд, це було пов'язано з недовірою до галичан – поляків і українців, особливо після квітневих подій 1920 р. за участю ЧУГА на польському фронті. Зрештою, незважаючи на оптимістичні заяви, що українське і польське населення західного регіону з нетерпінням чекає Червону армію, щоб здійснити революційні перетворення, В. Затонський і його оточення в Галичині пересвідчилося, що насправді ситуація зовсім інша. Не випадково чимало уваги було приділено організації репресивних органів Галицької надзвичайної комісії та місцевих ревкомів.

Галревком намагався залучати до радянзації краю галичан з Росії та України. Багато з них були або вважалися формально комуністами. На початку серпня В. Затонський засипав телеграмами й листами В. Леніна, Л. Троцького, Ф. Держинського, Галбюро при ЦК РКП(б), благаючи скеровувати до Тернополя сформовані у Казані в Запасній армії галицькі частини, ув'язнених у Кожухівському концтаборі (під Москвою) старшин ЧУГА і взагалі галичан, передусім членів партії. Москва з розумінням ставилася до його прохань. 10 серпня секретар ЦК РКП(б) М. Крестинський розіслав усім губернським парткомам Росії телеграми: «У зв'язку з утворенням Радянської влади у Східній Галичині... ЦК пропонує в дводенний термін провести мобілізацію всіх комуністів-галичан (уродженців Східної Галичини й русинів з Буковини) віком 18–40 років і скерувати їх у розпорядження ЦК РКП(б). Сімей з собою не брати»¹⁵¹.

Невдовзі завідувач військового відділу Галревкому М. Баран доповідав В. Леніну в Москву і Й. Сталіну до Харкова: з Казані прибув і розміщений поки що у Вінниці перший галицький запасний батальйон кількістю 1 539 бійців, який буде поповнено. Сформовано й озброєно три стрілецькі галицькі батальйони по 300 бійців у кожному, два з яких скеровано до Тернополя, один – до Чорткова. На території Галичини формуються військкомати, зокрема в Тернополі, Чорткові, Гусятині, Заліщиках, Борщеві, Збаражі, Теребовлі, які приступили до роботи¹⁵².

Зазначені військкомати приймали до війська лише добровольців. Згідно з радянськими джерелами, до Червоної армії зголосилися по кілька осіб від села: у Підгаєцькому повіті 300, Бродівському – 200, Теребовлянському – 176, Гусятинському – 36 осіб¹⁵³. З місцевих добровольців та прибулих з Казані вояків у Тернополі сформували новий військовий гарнізон. 8 вересня В. Затонський повідомляв Реввійськграду XIV армії, що «охорону м. Тернополя, вартову службу і патрулювання здійснюють 1-й і 2-й галицькі батальйони... Формуємо новий батальйон». Він доповідав також Й. Сталіну, що в Тернополі сформовано 1-шу Галицьку стрілецьку бригаду¹⁵⁴. Загалом до Червоної армії вступило небагато галичан. Чоловіків-українців і поляків не вистачало в містах і особливо в селах ще від часів Першої світової війни.

Оборона Замостя під орудою Марка Безручка

Вересневому наступу польсько-українських військ передували жорстокі бої під Замостям. Зокрема за 33 км до галицької столиці, в районі села і залізничної станції Задвір'я, 17–31 серпня польські частини прийняли жорстокий бій (лише

¹⁵⁰РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 27.

¹⁵¹РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 3. Л. 57.

¹⁵²Там само. Д. 8. Л. 13–15.

¹⁵³Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. Київ, 1970. Т. 3. С. 356.

¹⁵⁴РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 8. Л. 104, 112, 124.

17 серпня – 6 атак 11-ї кавдивізії), у ході якого загинуло 318 вояків (більшість із них зарубані шаблями або загинули, закуті ланцюгами)¹⁵⁵. Кінній групі Й. Якіра тоді так і не вдалося оточити з півночі та півдня з одночасною атакою зі сходу бойові групи 3-ї та 6-ї польських армій під Львовом¹⁵⁶.

Після нищівної поразки Перша кінна армія (8,5 тис. багнетів і шабель) і XII армія (7,6 багнетів і шабель) помарширували в бік Грубешова, Замостя, Любліна. Оборороною фортеці Замостя 29–31 серпня безпосередньо керував командир 6-ї стрілецької дивізії, полковник М. Безручко, в підпорядкуванні якого спершу було 700 багнетів і 150 шабель. Коли ж 28–29 серпня до міста прибули частини польської 10-ї піхотної дивізії (31-й піхотний полк, кавалерійські й артилерійські дивізіони), сили українських і польських оборонців фортеці зросли до 3,2 тис. багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат. Їхні дії підтримували три польські бронепотяги. У ході оборони особливо відзначився технічний курінь 6-ї дивізії, який збудував довкола міста три- та чотирирядну систему окопів із дротяною загорожею, довжиною 18 км, у яких розміщувалися бойові ланки опору. Українським саперам допомагали копати траншеї 3,5 тис. мешканців. Все це дало змогу відбити кілька відчайдушних наступів кінноармійців. Не перешкоджала польсько-українському війську група білогвардійців генерала М. Бредова, яка теж перебувала в залозі фортеці. Загальні втрати захисників міста становили від 200 до 250 вбитих і поранених. Втрати кінноармійців були значно більшими. В тилу будьонівців успішно рейдувала польська бойова група під командуванням С. Шептицького, яка 31 серпня вступила до міста. Кількаденний бій під Замостям дав змогу польському командуванню підтягнути свіжі частини й розпочати масштабний наступ у Галичині та на Волині. Натомість кінармія відступила до Комарова, де зазнала нищівної поразки¹⁵⁷.

Після Замостя піхоту і кінноту 6-ї польської армії Південного фронту на львівському напрямку прикривала 7-ма авіаційна ескадра винищувачів під командуванням капітана С. Бастера, що дислокувалася на Левандівському летовищі під Львовом. Щоправда, бойові польоти, зокрема вздовж залізниці Львів – Задвір'я – Тернопіль, могла здійснювати лише половина з 32 літаків¹⁵⁸. Грізною зброєю на фронті стали польські бронепотяги: «Піонер» (район Миколаєва – Розвадова), «Стефан Баторій» (район Бібрки – Вибранівки), «Хоробрий» (район Рави-Руської – Жовкви), «Ураган» (район Красного – Куткіра), що активно взаємодіяли зі штурмовими батальйонами піхоти (250–300 вояків) при обороні міст і містечок. Їхні дії підтримували бронемашини і бронепотяги Дієвої армії УНР: «Кармелюк» (район Галича, Єзуполя, Ходорова), «Запорожець» (район Монастириськ), «Чорноморець» (район Ходорова)¹⁵⁹.

У ході контрнаступу польсько-українських військ 15–20 вересня 1920 р. фронт наблизився до Тернополя. Наступного дня члени Галревкому спішно виїхали з міста

¹⁵⁵ Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920. S. 41–42; Nicieja S. Zadworze – polskie Termopile. Kraków, 2000. S. 3–7.

¹⁵⁶ Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. С. 187–192.

¹⁵⁷ Руккас А. Разом з польським військом... С. 88–93; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. S. 352–586; Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. С. 223–314; Olszański T. Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. S. 156.

¹⁵⁸ Smoliński A. Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r. Toruń, 2000. S. 36–38.

¹⁵⁹ Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. S. 218, 227, 229, 251–252, 255, 604–606, 930.

на територію УСРР. 23 вересня у Вінниці Галревком самоліквідовано, а решту його коштів – майже 7 млн рублів, іноземну валюту, реквізовані золоті речі передано в місцевий радянський банк¹⁶⁰. За аналогічним кремлівським сценарієм (і теж невдало) спробували створити Тимчасовий польський революційний комітет на чолі з польськими комуністами Ю. Мархлевським і Ф. Держинським у Білостоці¹⁶¹. З ним намагався налагодити контакт Галревком, однак цьому перешкодили воєнні дії.

Зауважимо, що на міжнародній конференції у м. Спа (5–16 липня 1920 р.), яка відбувалася під час розгортання наступу більшовицького війська на Варшаву і Львів, прем'єр Польщі попросив голову дипломатичної місії ЗУНР у Парижі і Лондоні Степана Витвицького поінформувати Євгена Петрушевича про те, що Варшава готова погодитися на державну окремішність Східної Галичини у федерації з Польщею, а також надати окремий статус місту Львову¹⁶².

У час більшовицької окупації Східної Галичини, 3 серпня 1920 р., польське керівництво в особі голови уряду Вінцентія Вітоса, міністра пошти і телеграфу Владислава Тсесловича, Генерального делегата уряду Казімежа Галецького запросило на нараду до Львова авторитетних членів Львівської делегації УНР: Олександра Барвінського, Володимира Бачинського, Степана Біляка, Порфирія Буняка, Мирона Кордубу, Володимира Охримовича, Кирила Студинського, на якій запевнило гостей, що уряд вважає вирішення польсько-українського питання «однією з найважливіших, а разом найтрудніших справ». Прем'єр не гарантував, але пообіцяв розглянути всі скарги щодо переслідування українців, відновлення свободи преси і можливості запровадити українську мову як урядову, загалом перейти від «фактів до діла»¹⁶³. Утім, польські урядовці слова не дотримали.

Всередині вересня українські загони спільно з польськими вояками продовжили похід на схід, досягнувши 11 жовтня ріки Лозова, де й закінчилася бойова співпраця з польським військом. Причиною цього стало підписання в Ризі 12 жовтня 1920 р. угоди про перемир'я і прелімітарні умови майбутнього миру з радянськими республіками Росії та України, згідно з якою Варшава відмовилася від союзу з УНР, а також зобов'язалася не утримувати на своїй території ворожих для більшовицької Росії військових формацій – Дієвої армії УНР та інтернованих частин білої Росії. На жаль, офіційну делегацію УНР на ці перемовини не допустили, тому долю України вирішувала делегація маріонеткової УСРР. Утім, в її складі не виявилось жодного представника, який би вмів писати українською мовою, тому офіційний документ за неї писав член польської делегації, україномовний Л. Василевський. Там само в Ризі керівник російської делегації А. Йоффе цинічно заявив голові польської делегації Я. Домбському: Росія розуміє, що для Польщі необхідна галицька нафта, а для Росії – українське збіжжя. Зрозуміло, що в цей час Варшава опинилася в незручній ситуації, бо зобов'язалася припинити підтримку антирадянських угруповань Польщі. Коли ж журналісти західних видань запитали члена польської делегації С. Грабського про долю союзу з С. Петлюрою,

¹⁶⁰ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 5.

¹⁶¹Манусевич А. Очерки по истории Польши. Москва, 1952. С. 295–296.

¹⁶²Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914–1923 роках. Спогади. *Український історик*. 1995. № 1–4. С. 110.

¹⁶³Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Івано-Франківськ, 2011. Т. 5, кн. 2. С. 764; Кордуба М. Щоденники 1918–1925. С. 22–24, 305.

той відповів: польсько-український договір не ратифікований сеймом, а отже, є необов'язковим¹⁶⁴.

За умовами Ризького договору, до Польщі інкорпоровано 162 тис. км² українських етнічних земель із населенням близько 5 млн осіб; зафіксовано також ганебну відмову маріонеткового українського уряду Х. Раковського «від будь-яких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного в ст. 2» цього договору¹⁶⁵. Ще 11 листопада 1920 р. знесилені наддніпрянські дивізії форсували Збруч й опинилися на території Польщі, де були інтерновані в таборах Ланцута, Каліша, Щепйорно, Вадовиць, Олександрова Куявського, Пікуличів та ін.¹⁶⁶.

З метою унормування польсько-українських відносин після підписання Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. керівництво УНР, зокрема Міністерство закордонних справ, розробило план «формальної ліквідації» до 1 травня на території Польщі Ради Республіки (65 послів), уряду (14 міністрів) та його структур (1,7 тис. службовців), таборів інтернованої Армії УНР (3,5 тис. офіцерів, 11,5 тис. козаків). «Законспіровану» працю урядовців і парламентарів перенесли до новоствореного Українського Центрального Комітету у Варшаві (голова А. Лукашевич). Українській еміграції було рекомендовано видати червоні та білі картки перебування¹⁶⁷. На прохання членів Уряду УНР, поляків С. Стемповського і Г. Юзефського офіційна Варшава забезпечила перехід С. Петлюри до 31 грудня 1923 р. на нелегальне становище, аж поки він не виїхав до Будапешта (згодом проживав у Відні, Женеві, Парижі). Моральну підтримку наддніпрянцям надав Начальник Польської держави Ю. Пілсудський, відвідавши у травні 1921 р. табір українських інтернованих у Каліші. Згодом за сприяння Міністерства праці і суспільної опіки Польщі було створено Польське товариство допомоги українським емігрантам¹⁶⁸.

Завдяки підтримці Другого відділу Генштабу польського війська при Головній команді військ УНР на початку 1921 р. сформовано Партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю. Тютюнником, який у жовтні–листопаді здійснив 1500-кілометровий Другий зимовий похід. На жаль, чергова українсько-польська спроба підірвати більшовицький режим на Наддніпрянщині закінчилася поразкою¹⁶⁹.

Як бачимо, польсько-український військово-політичний союз виявився короткотерміновим. Україна в цей час була в міжнародній ізоляції. Завадила також прагматична політика країн Заходу, насамперед Великої Британії, яка неодноразово

¹⁶⁴ Skaradziński B. *Polski lata 1919–1920*. Warszawa, 1993. Vol. 2. S. 410–411.

¹⁶⁵ Документи внешней политики СССР. Москва, 1959. Т. 3. С. 244–246; Захарук Б. Проблеми кордону в контексті українсько-польських відносин доби національно-демократичної революції в Україні (1917–1923). *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 170–174.

¹⁶⁶ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. С. 7–113.

¹⁶⁷ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924). С. 462, 465; Завада І. Ризький договір і Україна. Київ, 2000. С. 149–155; Wiszka E. *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1930*. Toruń, 2004. S. 21–49.

¹⁶⁸ Skaradziński B. *Polski lata 1919–1920*. S. 410–412; Potocki R. *Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939)*. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 199.

¹⁶⁹ Верига В. Листопадовий рейд. Київ, 1995. С. 11–139; Голубко В. Останній шанс: Другий Зимовий похід Армії УНР 1921 р. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 167–168.

радила Польщі укласти мир із більшовицькою Росією. Паризька мирна конференція пропонувала сусіднім країнам не вести війни з Росією. Американська дипломатія теж не схвалювала планів Ю. Пілсудського щодо спільної з Україною антиросійської кампанії 1920 р. Усе це кардинально послаблювало український національно-державний табір, особливо після Ризького договору, заборони діяльності її екзильного уряду та Ради Республіки в Тарнові та Варшаві, ліквідації таборів інтернованої Армії УНР. Не забуваймо і те, що польська влада, порушивши союзні домовленості, не дозволила Наддніпрянській армії провести мобілізацію на Батьківщині. Мають рацію і ті польські дослідники, які вважають, що саме поразка київського походу і втома суспільства від кількарічної війни, в якій втрачено понад 200 тис. військовиків, змусили Ю. Пілсудського відмовитися на Ризьких перемовинах від створення незалежної від Росії Української держави¹⁷⁰. Очевидно, варто погодитися з польськими авторами і в тому, що для українців Ризький договір став тим, чим Брестський мир 1918 р. для поляків¹⁷¹ (згідно з його ухвалою Холмщина і частина Підляшшя мали відійти до УНР).

Восени 1921 р. за ініціативою польського дипломата графа Яна-Станіслава Лося, уродженця села Чижки на Львівщині, та посланця митрополита Андрея Шептицького отця Тита Войнаровського відбулися чергові українсько-польські перемовини щодо можливого надання Східній Галичині автономного статусу у складі Польщі, однак – знову безуспішно¹⁷².

Лише після відновлення незалежності України в її західному регіоні демонтували пам'ятники діячам Галревкому, червонокозачим командирам – В. Затонському, С. Будьонному, В. Примакову та іншим, «визволителям»-червоноармійцям в Олеську на Львівщині (неподалік середньовічного замку), які намагалися насадити владу маріонеткової Галицької СРР, а згодом і приєднати її до нової, уже ленінсько-сталінської Російської імперії. Відрадно, що відновлено повністю або частково також польські військові поховання 1918–1920 рр. у Києві, Львові, Стрию, Бережанах, Коломиї, Острозі та інших містах і селах західного регіону України.

З нагоди 100-річчя вказаних подій в Україні та Польщі організовано низку комемораційних заходів. Представники влади, української і польської громадськості поклали квіти й запалили лампадки на могилах вояків Армії УНР у Варшаві, Ланцуті, Пікуличах та інших містах, польських військових похованнях на Байковому цвинтарі у Києві. На жаль, українській громадськості й науковцям так і не вдалося переконати польську владу повноцінно відновити меморіали інтернованої Армії УНР у Ланцуті та Щипйорно. Символом тяглості польсько-української військової співпраці стала виставка «Братерство зброї: мілітарні аспекти українсько-польського військово-політичного союзу 1920 року», відкрита 2020 р. у будівлі «Арсеналу» Львівського історичного музею й підготовлена за участю науковців Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. На ній експонувалася зброя та елементи одягу польської, української та більшовицької армій, твори мистецтва, історичні праці та

¹⁷⁰ Прушинський М. Драма Пілсудського... С. 134, 309.

¹⁷¹ Potocki R. *Українське wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939)*. S. 196.

¹⁷² Баран С. Не туди дорога. *Український голос*. 1921. 16 жовтня; Кордуба М. Щоденники 1918–1925. С. 31.

археографічні видання. Такою ж ідеєю була проникнута історико-документальна виставка «Київ – Варшава: спільна справа» на київській станції метро «Золоті ворота», яку до 100-річчя укладення польсько-українського союзу підготували польські колеги – Польський інститут у Києві, Музей Ю. Пілсудського, Військово-історичне бюро ім. К. Сосновського. За участю Українського інституту національної пам'яті, Державної архівної служби України на Контрактовій площі столиці відкрито виставку «1920: на захисті Європи від більшовизму», у якій відображено участь п'яти дивізій Армії УНР у більшовицько-польсько-українській війні 1920 р., зокрема героїчну оборону міста-фортеці Замостя під командуванням генерала Марка Безручка. Аналогічну тематичну виставку «За нашу і вашу свободу» за участю віцепрем'єра України Ольги Стефанішиної і посла України в Республіці Польща Андрія Дешиці, голови Об'єднання українців у Польщі Петра Тими розгорнуто в Лазенківському парку Варшави. Вказана тема також відображена у колективній праці польських і українських істориків «1920 rok – wojna światów. Studia przypadku w stulecie bitwy warszawskiej», яку 2021 р. видав Інститут національної пам'яті Польщі.

Особливості українсько-польських відносин у новітню добу обговорено на черговій ІХ Українсько-польській зустрічі (Івано-Франківськ; Яремче; Варшава; Перемишль), яка відбулася 24 вересня 2020 р. в онлайн-режимі. Зокрема на секції «Союз Пілсудського – Петлюри як спроба створення нової системи безпеки в Центрально-Східній Європі» з доповідями і повідомленнями виступили Володимир Великочий, Микола Литвин, Олег Павлишин (Україна), Станіслав Стемпень, Ян Пісулінський (Польща) та ін. Значення та уроки українсько-польського союзу 1920 р. проаналізовано на онлайн-конференції «1920–2020. Centenary of the Polish-Bolshevik war», яка відбулася 21 вересня 2020 р. в межах відзначення тридцятиліття Східної літньої школи Варшавського університету на базі Львівського історичного музею. Аналогічні тематичні конференції проходили того ж року у Кошаліні, Холмі та Більську. На честь вказаного союзу та спільної антибільшовицької боротьби у Варшаві, Гданську та Кошаліні відкрито меморіальні сквери імені героя оборони Замостя полковника Армії УНР Марка Безручка¹⁷³.

СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ (1920–1939)

Унаслідок поразки в польсько-українській війні за Східну Галичину 1918–1919 рр. ця територія опинилася спочатку під контролем, а згодом (з 1923 р.) у складі відродженої Польської держави, яка зобов'язувалася перед країнами-переможцями надати їй територіальну автономію. Однак через велику кількість причин, передусім непримиренну позицію польських національних демократів (ендеків), які виступали за унітарну державу, Польща за весь міжвоєнний період не виконала своїх зобов'язань і не запровадила автономного самоврядування західноукраїнських земель. Це спричинило гострий спротив населення і провідних українських політичних партій становленню і зміцненню польської адміністрації в Східній Галичині

¹⁷³ Литвин М., Хахула Л. Союз Петлюри – Пілсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 234–235.

і Західній Волині, пасивний, а часом і активний опір, як говорили тоді, «польській окупації», що був особливо інтенсивним у першій половині 20-х років ХХ ст.¹⁷⁴

Проте і міжнародна ситуація, і внутрішній розвиток української спільноти, втомленої багаторічними війнами, вимагав пристосування до нових обставин, зміни орієнтирів у відстоюванні національних інтересів українців. Розв'язання української проблеми в Польщі могло йти лише по шляху взаємного порозуміння на засадах забезпечення національних прав українців і збереження – в тих умовах – цілісності Польської Республіки. Інший шлях загрожував створенням постійного вогнища внутрішнього міжнаціонального конфлікту, який легко міг перерости в міжнародний. Такий розвиток подій не був привабливий ані для Польщі, ані для українського руху, оскільки з'являлася перспектива нової війни між СРСР і Польщею з невизначеним кінцевим результатом. Треба було шукати *modus vivendi* співжиття українців і поляків в одній державі.

Початки пошуку можливої площини співжиття українців і поляків в Польщі сягали 1920 р., коли доля західноукраїнських земель ще не була остаточно вирішена. Тоді ініціатива якогось порозуміння не могла вийти від галицьких українців, здебільшого орієнтованих на еміграційний уряд ЗУНР Є. Петрушевича, який ще сподівався знайти підтримку країн Антанти для справи утворення принаймні окремої Галицької Республіки. Тому пропозиція щодо переговорів з польськими політичними колами вийшла від національно-демократичних діячів Волині, Холмщини і Полісся, які не поділяли оптимізму галицьких політиків щодо можливості утворення незалежної Галицької Республіки і не бажали бачити себе в межах радянської України. Група діячів на чолі з братами Антоном і Павлом Васинчуками (з Холмщини) увійшла в контакт з представниками польських лівих партій в польському сеймі – Польської соціалістичної партії (ППС), Польської селянської партії (ПСЛ) і Національної робітничої партії (НПР). На початку червня 1920 р., коли точилася радянсько-польська війна, в будинку польського сейму у Варшаві відбулася нарада польських послів, очолюваних соціалістом І. Дашинським, і 19-ти представників української громадськості на чолі з А. Васинчуком. На ній українська сторона подала «Меморіал», який включав вимоги, що повинні були забезпечити співжиття двох народів в межах Польської держави. Меморіал містив положення, які пізніше українські представники неодноразово ставили перед польською владою. Не зрікаючись прагнення створити в майбутньому незалежну Українську державу, його автори констатували можливість лояльної праці щодо формування нормальних умов співжиття українців в Польській державі. Зокрема, серед вимог були такі: рівноправність українців і поляків у всіх галузях життя, скасування воєнного стану і проголошення амністії українським військовополоненим, об'єднання земель з переважанням українців в єдину адміністративну цілість, запровадження української мови в шкільництві й адміністрації, призначення українських радників в уряді і провідних міністерствах, припинення колонізації тощо¹⁷⁵. Поставлені вимоги були назагал схвалені польською стороною, яка зобов'язалася провести і

¹⁷⁴ Докладніше див.: Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та ін.; авт.-упоряд. М. Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. 444 с. Там само можна знайти й новішу історіографію з проблематики.

¹⁷⁵ *Biuletyn Polsko-Ukraiński* (далі – ВПУ). Warszawa, 1938. Nr 2. S. 11–12.

затвердити їх через польський парламент. Однак подальші події відсунули українське питання на другий план. В урядових колах Польщі здобули перевагу ендеки і близькі до них націоналістичні партії, а федералістська концепція Ю. Пілсудського, яку він намагався реалізувати всупереч позиції правих партій, зазнала поразки¹⁷⁶.

Ще в серпні–вересні 1920 р. пройшли переговори галицьких українських вчених (К. Студинський, В. Щурат, С. Федак) з міністром освіти і віровизнань Польщі М. Ратаєм про створення у Львові українського державного університету, якому українці надавали особливої ваги. Результатом переговорів була спроба уряду людовця В. Вітоса наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. домогтися рішення про створення українського університету у Львові через сейм. Проте на перешкоді стали непримиренні позиції двох сторін: бурхливі протести проти цього галицьких поляків, де міцні позиції мали ендеки, а також небажання українських політиків брати участь у творенні університету без врегулювання всього комплексу проблем статусу Східної Галичини і Волині. Створений українцями політичний орган – Міжпартійна Рада – не відчував зміни обстановки і за інерцією продовжував вважати все українське населення у стані війни з Польщею¹⁷⁷. Водночас польські урядовці і більшість поляків, зокрема на так званих «кресах», вважали Східну Галичину і Волинь безсумнівною територією Польщі, оскільки вони зробили свій внесок в її тривалий розвиток і окупили кров'ю в польсько-українській війні 1918–1919 рр. Будь-які вияви спротиву українців польська адміністрація трактувала як антидержавну діяльність і жорстоко карала, викликаючи цим ще більше напруження у взаєминах.

Проте у 1922–1923 рр. польський уряд був змушений нав'язати контакт з політиками Галичини з огляду на наближення терміну розгляду Радою Послів Ліги Націй питання про належність Східної Галичини і Західної Волині. Уряд Ю. Новака, всупереч сильному опорому правих польських партій, зумів 26 вересня 1922 р. провести через сейм закон про засади воєводського самоврядування, зокрема у трьох південно-східних воєводствах, який містив обіцянку запровадження впродовж двох найближчих років елементів територіальної автономії в Східній Галичині і створення українського університету. У контексті цих кроків уряду за дорученням польського МЗС граф Я. С. Лось нав'язав контакт з еміграційним урядом ЗУНР Є. Петрушевича у Відні. Разом з міністром закордонних справ Польщі К. Скірмунтом він відвідав Відень, де відбулися переговори з представниками уряду ЗУНР. Польська сторона обіцяла українцям надати територіальну автономію,

¹⁷⁶ Про дві політичні концепції східної політики польських політичних сил – «федералістську» (Ю. Пілсудський) та «інкорпоративну» (Р. Дмовський) – є розлога наукова література. Згадаємо тут деякі роботи: Wapiński R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. Gdańsk: Wyd-wo ARSNE, 1997. 324 s.; Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. Львів: Вид-во ЛФУ АДУ, 2000. 416 с.; Pisuliński J. Nie tylko ŋetlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004, 646 s.; Федевич К. К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939 (Інтеграція галицьких українців до польської держави у 1920–1930-ті рр.). Київ: Основа, 2009. 280 с.; Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с. та ін.

¹⁷⁷ Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. Львів, 1923. С. 84–92; Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 79–81; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. С. 150–175.

створити університет взамін на визнання польського державного суверенітету на території Галичини. Важко сказати, чи дійшло би пізніше до виконання обіцянок польською стороною, якщо врахувати націоналістичну ейфорію і великодержавні настрої більшості поляків у цей час. Але, як зазначав згодом сучасник і свідок цих подій І. Кедрин, відмова від польських пропозицій була тактичним прорахунком і політичною помилкою українців. І вже зовсім смішно в очах світової громадськості виглядало закидання польського міністра закордонних справ гнилими яйцями, яке вчинив український старшина М. Федитник з благословення Є. Петрушевича¹⁷⁸.

Безпідставні надії уряду ЗУНР на позитивне вирішення українського питання лідерами західних країн спровокували бойкот українським політикумом перших парламентських виборів у Польщі в листопаді 1922 р., що проводилися за новою демократичною Конституцією Польщі 1921 р. У підсумку українське населення Галичини залишилося без власних представників у парламенті і можливостей чинити вплив на політику держави. Панівні кола Польщі з полегшенням сприйняли бойкот, серйозно побоюючись обрання в парламент значної кількості опозиційних українських депутатів, які до того ж мали поважний досвід парламентської діяльності в Австро-Угорщині. Натомість українське населення інших земель Польщі взяло участь у виборах і провело у парламент 20 послів і 6 senatorів, які створили Українську Парламентську Репрезентацію (УПР). У грудні 1922 р. член УПР С. Підгірський виступив у сеймі із заявою, в якій, не відмовляючись від стратегічної мети – незалежної України, визнав Польщу і зажадав запровадження територіальної автономії в її українських землях. Важливо зазначити, що ця заява була попередньо обговорена й узгоджена з польським прем'єром В. Сікорським.

Одночасно в грудні 1922 р. граф Я. С. Лось зробив нову спробу увійти в порозуміння з галицькими українськими колами. Однак, очікуючи рішення Ради Послів щодо Галичини, Міжпартійна Рада українських партій відмовилася від будь-яких контактів з польським урядом. Така ж доля спіткала й українського посла о. М. Ількова, який виступив посередником у налагодженні контактів польського уряду з галицькими політиками в лютому 1923 р. Щобільше, інформація про пошуки контактів уряду з українськими політиками потрапила в польську пресу і викликала бурхливу антиукраїнську реакцію. Львівська ендецька преса тоді неодноразово писала про «зраду» урядом національних інтересів Польщі, наголошувала, що поляки не допустять, аби «українці виграли Львів для сепаратистських політичних цілей і у захисті держави не дозволять вивести себе з рівноваги»¹⁷⁹.

Рішення Ради Послів від 14 березня 1923 р., яка погодилася зі східними кордонами Польщі і фактично визнала суверенітет Польщі на західноукраїнських землях, викликало справжній шок і депресію українського громадянства. Воно означало крах попередньої тактики опори на західні країни у вирішенні українського питання. Потрібно було розробляти засади нової «реальної» політики, що дала б змогу зберегти українське політичне і громадське культурне життя в межах Польської держави. Перші ознаки осмислення нової ситуації подала Українська народно-трудова партія (УНТП), яка на своєму з'їзді в травні 1923 р. ухвалила резолюцію про перехід на позиції боротьби за територіальну автономію західноукраїнських земель.

¹⁷⁸ Kedyrn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich. *BPU*. 1936. Nr 25. S. 258.

¹⁷⁹ Мудрий В. Боротьба за огнище... С. 127–129.

Однак інерція недовіри до Польщі була ще настільки сильною, що переважна частина українського населення не сприймала цієї ідеї. Через рік, у квітні 1924 р., черговий з'їзд УНТП відмовився від нової політичної тактики і змінив керівництво партії. У 1925 р. УНТП об'єднала низку національно-демократичних організацій і створила впливове Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО).

У 1923–1925 рр. в польських урядових колах, де ендеки здобули провідні впливи, проходила боротьба двох тенденцій в українському питанні: представники лівих і центристських партій намагалися домогтися подальших кроків у справі реалізації закону від 26 вересня 1926 р. про воєводське самоврядування, який передбачав запровадження елементів автономного існування воєводських територій, натомість ендеки і праві партії всіляко блокували зусилля протилежного табору. Треба зауважити, що вже тоді серед провідних політичних кіл Польщі утверджувалося переконання про неминучість відмови від політики «національної асиміляції» непольського населення, за що виступали ендеки, і заміни її політикою «державної асиміляції», яка передбачала певні поступки культурно-національного характеру на користь національних меншин. По суті, головні директиви національної політики польського уряду були схвалені ще 7 квітня 1923 р. на засіданні Політичного комітету Ради Міністрів Польщі у таємній доповіді прем'єра В. Сікорського, які пізніше без суттєвих змін реалізували впродовж міжвоєнного періоду. У доповіді прем'єра було зазначено, що основною підставою політики на «кресах» є безпека Польщі зі Сходу, яка вимагає «суттєвого привернення місцевого кресового населення на бік державної ідеї». Тому перед державними органами й адміністрацією стояло завдання забезпечити політичні, соціальні і культурні права непольського населення, які їм гарантувала конституція і закони. Щодо розширення прав національних меншин і територіальної автономії в цьому документі містилися неясні та розпливчасті фрази про те, що «надання більших конституційних свобод буде розглянуте урядом у відповідний час»¹⁸⁰. Для польської еліти першорядне значення становили питання збереження держави, забезпечення її зовнішньої безпеки. Територіальну автономію розглядали як чинник, що підважує цю безпеку і заслуговує на поборювання. Внаслідок реалізації національної політики на «кресах» у 20-х роках було здійснено низку соціальних і економічних заходів, які характеризувалися колонізацією і полонізацією Східної Галичини й Волині¹⁸¹.

У 1924–1925 рр. польський уряд намагався провести у життя ідею створення українського університету. Тоді прихильникові українсько-польського порозуміння і співробітникові МЗС Польщі графу Я. С. Лосю вдалося переконати міністра освіти ендека С. Грабського піти на створення низки українських вищих навчальних закладів включно з університетом, а також українських факультетів у польських університетах для підготовки освічених і кваліфікованих національних кадрів¹⁸². Справа стала на практичний ґрунт, і розпочалися переговори з українськими вченими та

¹⁸⁰ O niepodległą i granice. Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, opracowanie i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. Warszawa; Pultusk, 2004. S. 147–152.

¹⁸¹ Докладніше див.: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 458–507; Федевич К. К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939. С. 92–247; Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр. С. 39–155.

¹⁸² Łoś S. O ukraińską szkołę rolniczą. *BPU*. 1933. Nr 11. S. 11.

культурними діячами в Польщі й у закордонних університетах. Але на певному етапі переговорів втрутилися українські політичні партії і польська кресова громадськість, які звели нанівець витрачені зусилля. Згодом стало відомо, що за участь у переговорах з поляками бойовики УВО напали і побили професора Р. Смаль-Стоцького, погрожували іншим українським професорам, які би погодились співпрацювати з урядовими колами для створення українського університету¹⁸³. Після цього українські професори відмовились від участі в переговорах і справа згасла.

Українське населення і політики прихильно поставилися до державного перевороту в травні 1926 р. і приходу до влади Ю. Пілсудського та його прибічників. Але 18 серпня 1926 р. Рада Міністрів Польщі з участю Ю. Пілсудського заслухала і обговорила «Директиви в справі ставлення урядових влад до національних меншин». Основи цього документа були розроблені в Міністерстві внутрішніх справ і обговорені на засіданні Політичного комітету Ради Міністрів Польщі 23 серпня 1926 р. Але в обох документах не було нових моментів порівняно зі згадуваними директивами 1923 р., за винятком положення про залучення до роботи в урядових і адміністративних структурах як дорадників представників українського населення, «які зарекомендували себе в позитивній, творчій праці»; фактично було зроблено наголос на «державній асиміляції» непольського населення з наданням йому певних культурно-національних прав¹⁸⁴. Але й така політика викликала шалений опір: два міністри польського уряду, які у вересні 1926 р. внесли у сейм законопроект про створення українського університету, змушені були подати у відставку. Дискусія щодо українського питання, проведена пілсудчиками у 1926 р. на сторінках часопису «Дрога» («Droga»), засвідчила неготовність більшості польського суспільства до компромісів з українською спільнотою¹⁸⁵.

Нерішучість дій пілсудчиків у залагодженні українсько-польського протистояння, яке український публіцист І. Кедрин пояснював «небажанням наражатися шовіністичній польській більшості»¹⁸⁶, спричинило відсторонення українців від участі у державному житті, посилення радикальних націоналістичних впливів в душі інтегрального націоналізму серед української молоді, яка прагнула до створення атмосфери «перманентної національної революції». Крайній націоналізм виступав в українському русі під гаслом «що гірше, то краще», вдавався до терору і залякування як проти поляків, так і українців. Такий стан не міг утримуватися довго.

Певні зміни з'явилися після того, як на виборах до польського парламенту у березні 1928 р., що продемонстрували спад впливів ендеків і водночас згуртованість українського населення, всупереч перешкодам українці зуміли провести 41 посла сейму і 10 сенаторів. Щоправда, на одному з перших засідань сейму українські

¹⁸³Про це писав до графа Я. С. Лося керівник відділу національностей МВС Польщі Г. Сухенек-Сухоцький. *Archiwum Państwowe w Lublinie* (далі – APL). Łoś. V–I. T. 1. K. 173–176.

¹⁸⁴Протокол засідання Ради Міністрів опублікований у: *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. Dzieje Najnowsze*. Warszawa, 1972. Nr 3. Підготовчий документ, розроблений МВС і представлений на засіданні Політичного комітету Ради Міністрів міністром внутрішніх справ К. Млодзяновським, див.: *O niepodległą i granice. Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926*. S. 471–482.

¹⁸⁵Див.: *Holówko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i województwach wschodnich. Droga*. Warszawa, 1926. Nr 6/7.

¹⁸⁶Кедрин І. Життя – події – люди... С. 136.

представники виступили з декларацією про невизнання польської державності на західноукраїнських землях (Д. Левицький) і продовження боротьби за незалежну Україну. Однак стан постійної громадянської війни обтяжував і українців. Поміркованих українських політиків з табору УНДО непокоїли приготування націоналістичного крила руху до «національної революції», про що свідчило утворення на початку 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН) та її плани спровокувати заворушення¹⁸⁷. Усе це загрожувало подальшою ескалацією протистояння і, як наслідок, спиханням українського руху у підпілля, ліквідацією соціальних і культурних здобутків.

Ще в середині 1920-х років група українських діячів консервативної орієнтації заснувала у Львові Українську християнську організацію (УХО), яка виступила за проведення «реальної» політики щодо Польщі. Цих політиків (С. Томашівського, О. Назарука, М. Галуцинського) підтримував митрополит Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький і станіславівський єпископ Григорій Хомишин. Українські консерватори, хоча й мали незначні впливи в тогочасному українському політикумі, почали торувати дорогу до порозуміння з польською громадськістю і урядом. Переломне значення, як видається, мав виступ С. Томашівського (учня Михайла Грушевського) з доповіддю про українсько-польські відносини в Польщі на засіданні польського Інституту дослідження національних справ у квітні 1929 р. Український історик поставив питання про необхідність завершити «романтичну» війну і перейти до «реалізму і позитивізму» в політиці, розпочати українсько-польський діалог з наболілих питань, який дав би змогу налагодити нормальне співжиття національних громад у Польщі¹⁸⁸.

Цей виступ історика спочатку викликав його звинувачення у «зраді національних інтересів», «прислужництві перед окупантами» тощо. Але невдовзі й помірковані українські політики повинні були прислухатися до порад ученого. Зміна їхніх поглядів була зумовлена подіями так званої «пацифікації» осені 1930 р., до якої вдалася польська влада у відповідь на саботажні дії і терористичні акти, вчинені прибічниками ОУН улітку того ж року. Спроба націоналістів спровокувати «революцію» не дала інших наслідків, окрім страждань і без того змученого українського населення.

Настрої стурбованості ескалацією напружень заторкнули і українське, і польське суспільства, зокрема його поміркованих політиків. У лютому 1931 р. представники УНДО вперше погодилися розпочати переговори з представниками польського урядового блоку щодо залагодження українсько-польського конфлікту, який не припинявся. Переговори, до яких підключилися українські і польські консерватори, тривали навесні 1931 р. і привели до різкого збільшення публікацій в пресі щодо становища українців у Польщі і взаємних непорозумінь. У процесі обговорення з'ясувалося, що поляки погоджувалися на певну автономію українців в межах Польської держави, на створення в перспективі незалежної України, але категорично заперечували проти включення до її складу західноукраїнських земель, які вони вважали своїм «цивілізаційним здобутком»¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен, 1964. С. 37–40.

¹⁸⁸ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. Львів, 1929. С. 17–21 і наст.

¹⁸⁹ Докладніше див.: Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk.: Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń, 1997. S. 431–454.

Шлях до порозуміння, однак, виявився непростим і тривалим, оскільки противників його з обох боків було достатньо. Здавалося, що до порозуміння дійде ще 1931 р., адже в той час Ю. Пілсудський схилився до думки утворити з трьох українських воєводств одне і надати йому рис територіальної автономії. Улітку цього року близький до керівника Польщі політик Т. Голувко підготував документ «Засади національної політики в південно-східних воєводствах», які передбачали реалізацію автономістського плану¹⁹⁰. Водночас 5 серпня 1931 р. Рада сеньйорів (старшин) УПР схвалила важливий політичний документ, який було надруковано в пресі. У ньому йшлося про те, що настав час сісти за стіл переговорів і залагодити спірні питання¹⁹¹. У цей відповідальний момент, 29 серпня 1931 р., українські націоналісти здійснили черговий терористичний акт і вбили одного з конструкторів українсько-польського порозуміння Т. Голувку. Треба було починати роботу над порозумінням від початків.

На дальший перебіг українсько-польських політичних контактів великий вплив мав Я. С. Лось, який, будучи на той час приватною особою, взявся за налагодження контактів між обома національними таборами¹⁹². Насамперед треба було подолати взаємну недовіру з обох боків і створити атмосферу порозуміння. Для цього багато зробили польські й українські публіцисти, наприклад, створили в 1932 р. «Бюлетень польсько-український». На його сторінках містилися статті польських і українських публіцистів та політиків, в яких розглядали питання становища українського населення в Польщі, рації безпеки Польської держави, звертали увагу на небезпеку орієнтації частини українського політикуму на Німеччину. Польські публіцисти, зокрема консервативного табору, розвивали ідеї «нового українського П'ємонту» в Польщі, який був покликаний зберегти українську культуру та ідентичність, що розвивалися у радянській Україні. Ідея порозуміння здобувала прихильників в українському політичному таборі, передусім в УНДО, УСРП, УСДП, УХО.

Восени 1933 р. граф Я. С. Лось передав прем'єрові Я. Єнджеєвичу лист з мінімальними вимогами українців у справі нормалізації українсько-польських відносин у Польській державі. До листа він додав власні розлогі міркування щодо трактування українського питання. Граф пропонував уряду розпочати політику «національного паралелізму і паритету» в землях на схід від Бугу і Сяну, яка повинна сприяти розвитку українського національного життя. Назагал така політика влаштовувала українців і поляків, хоча й залишала низку нерозв'язаних питань¹⁹³. Наслідком контактів і негласних переговорів між представниками українців і польськими урядовими чинниками став виступ прем'єра Я. Єнджеєвича у сеймі 18 січня 1934 р., в якому він визнав помилки влади щодо українців у попередній

¹⁹⁰ Див.: Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1935*. Wrocław; Warszawa, 1979. S. 191–195.

¹⁹¹ Цей документ українські політики надіслали також графу Я. С. Лосю, який користувався повагою українців і нещодавно опублікував брошуру «Про конструктивну політику на Червоній русі», в якій закликав уряд піти на поступки українцям. У долученому до документа листі до графа українські політики писали, що настав час сісти за переговори і започаткувати «генеральну угоду на лояльність і любов», а суперечки розв'язувати «не революційно, а еволюційно». *APL. Łoś. V-I. T. 1. K. 1–9*.

¹⁹² Див.: Зашкільняк Л. О. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я. С. Лося). *Проблеми слов'янознавства*. міжвід. наук. збірник. Львів, 1996. Вип. 48. С. 62–73.

¹⁹³ *APL. Łoś. V-I. T. 1. K. 284–296*.

період і пообіцяв переглянути урядову політику в українському питанні¹⁹⁴. У першій половині 1934 р. відбулися численні зустрічі українських діячів з різними урядовцями у Варшаві, на яких обговорювали вимоги української сторони. На цьому етапі переговорний процес знову був перерваний вбивством членами ОУН міністра внутрішніх справ Б. Перацького 15 червня 1934 р.

Незважаючи на терористичний акт, навесні 1935 р. у зв'язку з наближенням чергових виборів до парламенту переговори відновилися. Їх наслідком стала усна угода між польським урядом і УНДО про «нормалізацію» відносин і співжиття поляків та українців в Польській державі, яка також отримала назву «виборчої угоди», оскільки взамін українська сторона зобов'язувалася перейти до лояльного співробітництва з владою і взяти участь у виборах. Угода, що налічувала 18 пунктів, була остаточно схвалена 29 серпня 1935 р. під час прийому української делегації (УНДО) міністром внутрішніх справ М. Зиндрам-Косьцялковським і назагал задовольняла основні політичні, господарські й освітні потреби розвитку українського життя в Польщі. Для українського політикуму угода була особливо дражливим питанням, тому що змушувала подолати устійнене бачення в особі Польщі запеклого («історичного») ворога українства.

Здавалося, що угода нормалізації зможе переломити взаємну упередженість у взаєминах українців і поляків, перші роки після її укладення характеризувалися поліпшенням загальної атмосфери. Проте вже 1937 р. у зв'язку з так званою «декомпозицією санації» і приходом до влади в Польщі після смерті Ю. Пілсудського військових почали зростати націоналістичні тенденції в її політиці щодо національних меншин¹⁹⁵. Військові керівники Польщі, покликаючись на загрозу національній безпеці, поступово взяли під контроль усі галузі життя країни, повели справу до посилення полонізації і колонізації кресів, усунення «непевних» політичних елементів. Логічним завершенням такої політики став урядовий документ, ухвалений на засіданні Ради Міністрів Польщі в лютому 1939 р. під назвою «Проект рішення в справі акції, спрямованої на зміцнення польського елемента в Східній Малопольщі», який передбачав рішуче прискорення полонізації Східної Галичини¹⁹⁶. Реалізації нової політики уряду і повній асиміляції українців у Польщі перешкодив початок Другої світової війни. Так, українсько-польські суперечності не були розв'язані, а перехід до нового бачення Польщі так і не зміг утвердитися в українському суспільстві. До голосу дійшли політики з ОУН, які робили ставку на силове, «революційне» вирішення українського питання у зв'язку зі світовою війною.

Чимало українських істориків і тогочасних політиків цікавились причинами невдачі українсько-польського порозуміння в міжвоєнний період. На наш погляд, позитивному розв'язанню українського питання в цей час перешкодили, з одного боку, психологічні обставини, пов'язані з поширеними в польському суспільстві уявленнями про справедливість включення до складу Польщі низки земель з переважанням непольського населення, щодо яких полякам припадала заслуга їхнього «цивілізаційного розвитку»; а з іншого боку, невміння українських політичних лідерів

¹⁹⁴ ВРУ. 1934. № 4. С. 9–10.

¹⁹⁵ Докладніше див.: Stawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko i polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. Warszawa, 1969.

¹⁹⁶ Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa, 1992. Т. 1. С. 269–313.

своєчасно і реально оцінити внутрішню та міжнародну політичну ситуацію, яка змінилася після завершення Першої світової війни, і переорієнтувати власну тактику. Міцні усталені стереотипи щодо прав Польщі на західноукраїнські землі у польському середовищі і не менш поширені уявлення про споконвічне історичне право українців на них зводили шанси досягнення розумного компромісу між обома сторонами до мінімуму, хоча й не виключали такого. З позицій сьогодення краще проглядається більша відповідальність польської сторони, за якою залишалося вирішальне слово. Однак вона його або не захотіла, або не встигла сказати.

ПОЛІТИЧНА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДІАЛОГУ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Міжвоєнний період в умовах Другої Речі Посполитої, крім активізації радикальних політичних сил, характеризувався існуванням паростків налагодження українсько-польської співпраці, речниками якої були колишні наддніпрянські політичні емігранти. Соратники Симона Петлюри, які поділяли ідеї Варшавської угоди, зважилися у 1920 р. пожертвувати соборністю в ім'я збереження державності. Оселившись на території міжвоєнної Польщі, вони вважали, що єдиним виходом у боротьбі за незалежність України є «порозуміння із сусідніми народами, хоч би й ціною деяких компромісів»¹⁹⁷. Ці міркування популяризував пресовий орган Українського центрального комітету (УЦК) – «Вісті УЦК». У руслі ідей прометеїзму наголошували, що Україна може протистояти Росії тільки в союзі з Польщею, Кубанню, Північним Кавказом, Грузією, Азербайджаном і Румунією¹⁹⁸.

Внутрішню специфіку та диференціацію суспільно-політичного життя наддніпрянських емігрантів на території Західної Волині зумовлювала регіональна політика польської влади, низький рівень національної самосвідомості місцевого населення, прикордонний статус воєводства. Вагомість Волині треба пояснювати також національною структурою воєводства, де «число руської людності на тому терені переступає 80 відс. загалу людності» та ситуацією навколо Православної Церкви¹⁹⁹.

Українські політичні емігранти, які опинились у Волинському воєводстві, попри те, що були носіями різних політичних поглядів, стали основою для формування українського проурядового політичного табору.

Інституалізація українських політичних сил на території Західної Волині, зокрема й у середовищі української еміграції, була пов'язана з першими парламентськими виборами в Польщі. Українці Східної Галичини вибори 1922 р. бойкотували передусім через невизначеність юридичного статусу цієї території (у березні 1923 р. Східна Галичина відійшла до Польщі за рішенням Ради послів країн Антанти). Західна Волинь опинилась у складі Польщі за умовами Ризького мирного договору 18 березня 1921 р., тому бойкот виборів тут не мав сенсу.

¹⁹⁷ Вісті УЦК в Польщі. 1927. Ч. 8–9. Січень–Лютий. С. 3.

¹⁹⁸ Там само. С. 1–2.

¹⁹⁹ Протокол засідання Ради міністрів Другої Речі Посполитої 18 серпня 1926 року. Кедрин І. *Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі*. Нью-Йорк: Видавничка Кооператива «Червона Калина», 1976. С. 669.

Для координації зусиль українців напередодні виборів було утворено Центральний виборчий комітет Холмщини, Підляшшя, Волині та Полісся. Представники національних меншин (українці, білоруси, росіяни, євреї, німці) ухвалили рішення про спільну участь у виборах, сформувавши 17 серпня 1922 р. на нараді у Варшаві Блок національних меншин (БНМ)²⁰⁰. У виборах до сейму та сенату 5 і 12 листопада 1922 р. брало участь 19 блоків²⁰¹. У Волинському воєводстві українці майже одностайно проголосували за програму та кандидатів БНМ, жоден польський кандидат до парламенту не потрапив. За списком блоку до сейму було обрано 20 українців (12 – від Волині, 4 – від Холмщини, 2 – від Полісся, 2 – з державного списку), до сенату – 6 (5 – від Волині, 1 – від Полісся)²⁰².

Напередодні виборів організовувались українські політичні сили, які виступали за співпрацю з польською владою та йшли на вибори за списком № 22 («Державне об'єднання на кресах»). На депутатство претендувати Йосип Мацюк, Володимир Оскілко, Михайло Душенко, Іван Горемика-Крупчинський²⁰³. Усі вони брали участь у перших визвольних українських змаганнях, були причетні до боротьби з більшовиками. Йдучи на вибори під пропольськими гаслами, вони не змогли отримати 1% голосів виборців²⁰⁴.

Ця поразка свідчила, що ідеї угодовства не мали значного впливу на населення краю. Водночас з ініціативи цієї групи з'явилися перші політичні партії, зорієнтовані на співпрацю з польською владою. Програму політичної партії, якою керував І. Горемика, ухвалили 25–26 вересня 1922 р. на конференції в Луцьку. Передвиборча риторика Українського народного єднання (УНЄ) відзначалася критикою БНМ, підтримкою ідеї польської державності, готовністю до співпраці з владою²⁰⁵.

Газета «Діло» відверто писала, що УНЄ організоване поляками для розбиття українських голосів на парламентських виборах²⁰⁶. Агент Іноземного відділу Державного політичного управління (ІНО ДПУ) (рос. – Иностранный отдел Государственного политического управления) УСРР, повідомляючи про свою роботу в середовищі Волині напередодні виборів 1922 р., звітував, що «з метою послаблення впливу БНМ польська влада почала підшукувати українців, які б шляхом створення політичних організацій послабили вплив цього блоку на місцях. Такими особами стали Іван Максимович Горемика-Крупчинський, що мешкав у м. Володимирі, та Іван Ілліч Волошин, що жив у Луцьку. Другою силою, що отримувала субсидії від польської влади, стала УНП (с-с) Володимира Оскілکا»²⁰⁷.

²⁰⁰ Український Виборчий Комітет Холмщини і Підляшшя. *Наше життя*. 1922. 5 вересня. С. 3.

²⁰¹ Декрет про вибори. *Наше життя*. 1922. 5 вересня. С. 2.

²⁰² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 547. Арк. 105.

²⁰³ Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 144–146; Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 86. Оп. 4. Спр. 24. Арк. 3.

²⁰⁴ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ). Ф. 1. Спр. 12617. Т. 16. Арк. 324–324 зв.

²⁰⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 22. Т. 1. Арк. 327.

²⁰⁶ З Волині. *Діло*. 1922. 3 жовтня. С. 2.

²⁰⁷ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 16. Арк. 324–324 зв.

Іван Горемика-Крупчинський був членом УЦР, секретарем Всеукраїнського військового генерального комітету²⁰⁸. У його минулому залишалися окремі нез'ясовані моменти. Влітку 1917 р. прокурор Київського воєнно-окружного суду звинувачував його в дореволюційній співпраці з таємною поліцією²⁰⁹. Зауважмо, що саме в цей час Горемика підтримав виступ Українського полку ім. Павла Полуботка²¹⁰, який завершився арештом частини полуботківців, основну масу котрих у липні 1917 р. закинули на Румунський фронт. Імовірно, підтримка виступу полуботківців була одним із мотивів тогочасних звинувачень І. Горемики. Після поразки революції він поселився на Волині, відкрив приватне бюро написання скарг, поринув у передвиборчу діяльність. Зрозуміло, що минулі інкримінації не додавали авторитету ні йому, ні його політичній силі.

Іван Волошин, уродженець Поділля, отримав військову освіту, служив у Державній варті за гетьмана Скоропадського, згодом був старшиною Армії УНР. Після інтернування поселився в Луцьку. Внаслідок невдалим для нього виборів 1922 р. І. Волошин вийшов з УНС і почав утворювати осередки «Вільного козацтва»²¹¹. Згодом став керівником ІІ Коша Українського національного козачого об'єднання (УНАКОТО), соратником І. Полтавця-Остряниці, який орієнтувався на Німеччину²¹². Членом УНС, а згодом УНАКОТО також був згаданий вище військовий емігрант, уродженець Сумщини Михайло Душенко²¹³.

Список № 22 на виборах підтримувала група, об'єднана навколо колишнього командувача Північної групи військ УНР Володимира Оскілка в Рівному. Серед його оточення були колишні отамани УНР²¹⁴, які в передвиборчій боротьбі всіляко критикували БНМ²¹⁵. У цей час поширювали листівки із закликами «не слухати ворогів села», підтримувати «свою Селянську Українську Народню Партію»²¹⁶. Газета «Діло» коментувала: «Польська влада підтримувала дії Оскілка і прихильних до нього емігрантів петлюрівців, котрі починають скупчуватися на Волині»²¹⁷. Юридичне оформлення очолюваної В. Оскілком Української народної партії (соціалістів-самостійників) (УНП (с-с)) відбулося вже після виборів, 23 травня 1923 р., у м. Рівному²¹⁸.

На появу УНП (с-с) відреагував радянський уряд України. У довідці НКЗС УСРР для ЦК КП(б)У про українську еміграцію в Європі йшлося: «Оскілко на

²⁰⁸ Лист з Волині. *Діло*. 1925. 13 жовтня. С. 3; Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919 р.]. Київ: Книга Роду, 2008. С. 144.

²⁰⁹ Скальський В. Події у Синяві 19 березня 1918 р. *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 432.

²¹⁰ Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині / авт.-упоряд. Г. М. Іванушенко. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. Т. 1. С. 248.

²¹¹ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 16. Арк. 324–324 зв.

²¹² Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. С. 316–318.

²¹³ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1081. Арк. 28.

²¹⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 31.

²¹⁵ «Отаман» кандидує. *Діло*. 1922. 3 жовтня. С. 2.

²¹⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. 86. Оп. 4. Спр. 24. Арк. 3.

²¹⁷ З Волині. *Діло*. 1923. 31 травня. С. 1.

²¹⁸ Програма Української Народної Партії (с-с). *Дзвін*. 1924. 4 жовтня. С. 2.

Волині створив спеціальну народну партію, метою якої є пропаганда польсько-української унії, опублікував програму, яка включає в себе ці ідеї»²¹⁹.

Програму УНП (с-с) поділяло чимало політичних емігрантів, зокрема Йосип Біденко, Йосип Мацюк, Григорій Демидович, Олександр Палієнко, Ананій Волинець (секретар управи)²²⁰. Партія мала свій пресовий орган – газету «Дзвін», перше число якого вийшло друком у Рівному 22 квітня 1923 р.²²¹. У кращі часи видання мало 2 000 екземплярів накладу та близько 500 передплатників, хоча це не вберегло її від фінансових труднощів²²².

У партійних програмних документах було зазначено, що УНП (с-с) виступає за «боротьбу з більшовизмом, за автономію, як етап до незалежності, у майбутньому за федерацію з Польщею»²²³, регламентовано домагання «перебудови Річипосполитої Польської на федералістичних засадах», аграрної реформи шляхом відшкодування, визнання права приватної власності²²⁴.

УНП (с-с) переймалася проблемами емігрантів, оприлюднювала їх на сторінках «Дзвону», створила в Рівному Український громадянський комітет допомоги емігрантам, організовувала збірки, забезпечувала юридичну підтримку (при управі партії працював юрисконсульт)²²⁵. Утім, впливи УНП (с-с) були обмежені: крім бази (Рівненського та частково Здолбунівського повітів)²²⁶, партія мала підтримку в Сарненському повіті тодішнього Поліського воєводства²²⁷.

Отже, парламентські вибори 1922 р. увиразнили те, що групи, зорієнтовані на співпрацю з польською владою, не мають підтримки серед місцевого населення²²⁸. Згодом воєвода Юзевський, аналізуючи ці вибори, зробив висновок: «Волинські посли і сенатори становили однолітний антиурядовий фронт, і навіть антидержавний, різнилися вони лише внутрішніми відтінками»²²⁹.

Після невдалих виборів 1922 р. група, консолідована навколо Івана Горемики-Крупчинського, продовжила роботу під назвою «Партія українського народного єднання» (ПУНЄ). Програму партії було змінено на конференції у Володимирі 27–28 вересня 1925 р.²³⁰. До ЦК ПУНЄ на володимирській конференції обрали емігрантів Івана Горемику-Крупчинського, Петра Видибіду-Руденка, Павла

²¹⁹ Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали / упоряд.: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 259.

²²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ, м. Київ). Ф. 5(Р). Оп. 1. Спр. 68253. Арк. 12–12 зв.; Протокол II Конференції Української Народної партії (с-с) 23 листопада 1924 року. *Дзвін*. 1924. 29 листопада. С. 1.

²²¹ Перед конгресом УНП. *Дзвін*. 1925. 24 квітня. С. 1.

²²² Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 25. Арк. 10.

²²³ Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 277. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 3 зв.

²²⁴ Програма Української Народної Партії (проект). Прийнятий управою УНП 18 червня 1925 р. *Дзвін*. 1925. 23 червня. С. 2.

²²⁵ Від Секретаріату Української Народної партії. *Дзвін*. 1925. 17 лютого. С. 4.

²²⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 174.

²²⁷ Государственный архив Брестской области (далі – ГАБО). Ф. 1. Оп. 10. Д. 1055 Л. 32.

²²⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 124.

²²⁹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН). Zespół 8. Rkt. – 56. Т. 8. К. 36.

²³⁰ Статут (організаційний) Партії Українського Народного Єднання. *Досвітня зоря*. 1927. 14 червня. С. 2.

Григоровича-Барського, Олександра Цинкаловського²³¹, а у квітні 1926 р. – Омеляна Козія²³². Прикметним є вміщення в переліку завдань партії тези про те, що вона «формується на засадах спокою, згоди і співжиття народів»²³³.

Квінтесенцією пресового органу партії газети «Досвітня зоря», що виходила у м. Володимирі, було прихильне ставлення до польської влади: «У межах Польщі народ український, хоча до певної міри є обмежений у належних йому правах – має однак можливість під політичним поглядом вільно організовуватися і мати свої погляди»²³⁴. Публікації «Досвітньої зорі», як і рівненського «Дзвону», відзначалися антибільшовицькою риторикою.

Разом з орієнтацією на беззастережну підтримку польської влади І. Гореміка-Крупчинський активізував контакти з польською партією «Пяст» («Polskie Stronnictwo Ludowe Piast»). Виступаючи на партійному зібранні у Володимирі 9 березня 1926 р., він адресував слова подяки присутнім польським послам за співпрацю з українським населенням, підкреслюючи, що «український народ відійде від провідників, які закликають до боротьби з Польщею», а натомість підтримає «дорогу до згоди і співпраці з польським народом». Перед виборами й надалі групи В. Оскілка й І. Гореміки докладали зусиль для отримання урядових позик і фінансової підтримки з боку польської влади²³⁵.

Керівники обох партій – УНП (с-с) та ПУНЄ – вітали травневий переворот Юзефа Пілсудського, сподіваючись на реалізацію федералістських ідей. Однак менше ніж за місяць потому, 19 червня 1926 р., радянські спецслужби організували вбивство Володимира Оскілка²³⁶. Після цього поглибилася боротьба за лідерство між колишніми соратниками, що певною мірою нагадувало «отаманщину». Згодом партія зникла з політичної арени регіону. Втім, окремі її активісти в наступному десятилітті продовжували проурядову діяльність.

ЦК ПУНЄ 10 липня 1926 р. звернувся з листом до польського прем'єр-міністра з проханням щодо перегляду законів, які обмежували функціонування української освіти, відміни утравкізму, проведення адміністративної та земельної реформ. Іван Гореміка вважав необхідним залучати до роботи в уряді українців, лояльно налаштованих до польської держави²³⁷. Однак функціонування ПУНЄ супроводжувалось внутрішніми суперечностями, матеріальними проблемами. Після смерті у квітні 1928 р. І. Гореміки-Крупчинського польська влада відзначала, що партія «прихильників не має і на якусь значну підтримку розраховувати не може»²³⁸. Тож у парламентських виборах 1928 р. ПУНЄ, як і УНП (с-с), участі не брали, зникли з політичної мапи.

Значна частина ліберально-демократичної течії емігрантів орієнтувалася на Державний центр УНР та консолідувалася у філіях УЦК. Організаційну роботу

²³¹ Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 20. Арк. 38, 284.

²³² Там само. Спр. 17. Арк. 319.

²³³ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 104. Арк. 17.

²³⁴ Пора проснутись. *Досвітня зоря*. 1924. 5 серпня. С. 1.

²³⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 225, 318–319.

²³⁶ Золотарьов В. Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Кловганта-Гришин. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ*. 2014. № 2 (43). С. 438–439.

²³⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 104. Арк. 12.

²³⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 18.

УЦК на території Волинського воєводства вдалося налагодити, хоч і повільно, з першої половини 1925 р.²³⁹. Цей процес ускладнювали нестача кадрів, постійні зміни керівників філій, складності комунікації з місцевою владою. УЦК сприяв заснуванню на Волині організованих трудових колоній колишніх інтернованих вояків Армії УНР, зокрема на цукроварнях Бабина, Шпанова, Цуманя, каменоломнях Берестовця та ін. Подекуди УЦК у Варшаві вдавалося допомогти емігрантам, яких було звільнено. Зокрема, за сприяння комітету працевлаштування столяром на залізницю член ревізійної комісії ковельської філії М. Варакута²⁴⁰.

У роботі філії УЦК на Волині пріоритет належав урочистостям, присвяченим імені та пам'яті С. Петлюри. Широкі виступи української еміграції, пов'язані з процесом над убивцею Петлюри, спричинили протести з радянського боку. За таких умов 13 вересня 1927 р. УЦК звернувся до української еміграції з листом, де просив стриманості в діях і «лояльності до краю, який дав їм притулок»²⁴¹. Ці слова слугують підтвердженням, що УЦК і пов'язана з ним еміграція залежали від польської влади і політично, і фінансово²⁴².

Згодом значна частина військової еміграції співпрацювала з І. Литвиненком, який у 1927–1935 рр. очолював розвідку УНР у волинському прикордонні. Українські розвідувальні пункти й унерівська агентура були фінансовані польською владою, II відділом польського Генерального штабу, що акумулював усю інформаційно-розвідницьку службу (офензива та дефензива).

У 1928 р. до польської армії прийняли на контрактній основі групу українських старшин, емігрантів УНР, окремі з яких закінчили академію Генштабу. Для реалізації нової політики при Міністерстві внутрішніх справ створили спеціальний відділ національностей; у березні 1934 р. при Президії Ради міністрів Польщі почав діяти Національний комітет і Бюро національної політики²⁴³.

Прихильників табору Симона Петлюри, що проживали у Волинському воєводстві, санаційна влада в міру дозволеного залучала до місцевих справ: йшлося про «надання обивательства, призначення тих чи інших людей на посади, легалізацію українських парафій, улаштування концертів чи вистав по селах»²⁴⁴. З ініціативи Тадеуша Голувка обговорювали питання про переведення з Подебрад на Волинь Української господарської академії²⁴⁵, хоча до практичного вирішення справа не дійшла.

Про опіку польської влади над унерівською еміграцією йшлося в резолюції КПЗУ, ухваленій на конференції 1927 р.: «Уряд Пiлсудського окружив петлюрівщину як моральною, так і матеріальною опікою. Він... насаджує їх на державних і приватних посадах головно на Волині, де між іншим, осів відомий петлюрівський діяч Ковалевський [голова Українбанку в Луцьку – Р. Д.]. Уряд Пiлсудського організує

²³⁹ Там само. Спр. 19. Арк. 47.

²⁴⁰ ГДА СБУ м. Луцьк. Ф. П. Спр. 3287. Арк. 14 зв.

²⁴¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6–7, 10.

²⁴² Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки. *Історія та історіографія в Європі*. Київ, 2006. Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у XX столітті. С. 83–104.

²⁴³ Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. Nr 3. S. 140.

²⁴⁴ Ковалевський О. Велика хмара – малий дощ. *Українська нива*. 1927. 14 січня. С. 3.

²⁴⁵ Господарча Академія на Волині. *Там само*.

на Волині українські петлюрівські кооперативи, видає їм субсидії... Він фінансує петлюрівське видавництво «Українська нива» (у Варшаві) та при допомозі своїх адміністративних органів поширює його інтенсивне видання на Волині»²⁴⁶.

Диференціацію політичних сил, визначення позицій української політичної еміграції каталізували парламентські вибори 1928 р. Напередодні було засновано провладний Безпартійний блок співпраці з урядом (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem – BBWR), на підтримку якого працювали всі державні органи, а староства Волинського воєводства розпочали пошук лояльно налаштованих до влади українців.

Так, 17–18 грудня 1927 р. у Ковелі постав Український народний комітет (УНК) на Волині, до виконавчого бюро якого ввійшло сім осіб (усі уенерівські емігранти): Олександр Ковалевський, Пилип Пилипчук, Дмитро Барченко, Дмитро Романенко, Данило Ковпаненко, Антон Стрижевський, Василь Раєвський. На засіданні було сформовано «Статут Українського народного комітету на північно-західних землях українських» і призначено його уповноважених у повітах²⁴⁷. Перша ухвалена резолюція відображала проурядові настрої організаторів: «Розпорошення українців на політичні партії не дає можливості отримати той максимум, який дає Конституція і використання доброї волі травневого уряду, який зробив певні зрушення на користь українців», а друга закликала «не йти на вибори разом з жидами, а створити чисто український список, який представляє всі українські національні угруповання без блоку меншин»²⁴⁸. Вищезгадані резолюції виступали предметом гострої критики української національної преси, а діячі комітету – об'єктом звинувачень у при-служництві польській владі.

У межах підготовки до виборів 12 січня 1928 р. в Луцьку за участі емігрантів О. Ковалевського (Луцьк), І. Корноухова (Рівне), Д. Барченка (Ковель) та ін. відбувся з'їзд волинських делегатів УНК. Проте після довготривалих дискусій комітет ухвалив рішення не брати участі в парламентських виборах з огляду на «невиконання урядом висунутих Українським Народним Комітетом умов, а саме: оголошення повної рівноправності українського населення; дозвіл на відкриття вищих і середніх українських шкіл з публічними правами; утворення українського університету у Львові; асигнування більших кредитів на розвиток української кооперації і на культурно-освітні цілі; українізація православної церкви»²⁴⁹. Серед іншого таке рішення зумовили політичні неузгодженості між емігрантами, зокрема суперечності між Олександром Ковалевським і редактором «Української ниви» Петром Певним.

Відмова УНК брати участь у виборах призвела до формування в середовищі українських емігрантів іншої групи, зорієнтованої на співпрацю з польською владою та консолідованої навколо редагованого колишнім військовим урядовцем УНР Василем Сегейдою «Народного вісника». 15 січня 1928 р. у Луцьку виникло «Українське господарське об'єднання» (УГО)²⁵⁰, діячі якого оголосили про «співпрацю з Маршалом Пілсудським» та долучилися до підтримки BBWR²⁵¹.

²⁴⁶Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2480. Арк. 7–8.

²⁴⁷Українська нива. 1927. 23 грудня. С. 2–3.

²⁴⁸Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 28. Арк. 231.

²⁴⁹Там само. Спр. 29. Арк. 47.

²⁵⁰УГО на Волині. Українська нива. 1928. 27 січня. С. 3.

²⁵¹На виборчому фронті. Українська нива. 1928. 1 лютого. С. 2.

Отже, напередодні виборів 1928 р. частина політичних емігрантів активізувала співпрацю з польською адміністрацією, закладаючи основи появи нової проурядової української групи. У цей час волинським воєводою було призначено Г. Юзевського, який, маючи повну підтримку Ю. Пілсудського, започаткував «волинську програму» з метою створити у Волинському воєводстві зразок українсько-польського співжиття та дружби. У справі налагодження польсько-українських взаємин у краї воєвода знайшов порозуміння та підтримку у середовищі колишніх соратників Симона Петлюри, адже з багатьма з них мав дружні відносини ще з часів УНР. На це відразу відреагували радянські спецслужби: «У Луцьку помітна концентрація політичних сил петлюрівщини, які ведуть перемовини з воєводою Юзевським»²⁵².

Проурядова українська група, чи так звана група «реальної політики», сконсолідувалася навколо редакції газети «Українська нива», яка була переведена з Варшави до Луцька та зайняла приміщення закритого 14 жовтня 1928 р. «Народного вісника»²⁵³.

Перший номер уже луцької «Української ниви» вийшов 20 жовтня 1928 р. із символічним зображенням картини «Зустріч» авторства художника Петра Зінченка, уродженця Полтавщини, колишнього працівника Міністерства освіти УНР, вчителя, редактора дитячого журналу «Сонечко» у Рівному²⁵⁴. У передовиці «Наші віхи» відзначалося: «... в українському громадянстві мусила повстати група, яка констатує факт приналежності до польської держави мільйонів українських громадян, повинна була стати на ґрунт реальної політики»²⁵⁵.

Органи ДПУ в таємній інформації «Про чергові завдання в роботі по активній українській контрреволюції» повідомляли, що «навколо колишнього петлюрівського міністра, волинського воєводи Юзевського об'єднані крайні полонофільські елементи з петлюрівців у особі “Полномочного міністра на Волині” Пилипчука і П. Певного – редактора “Української ниви”, що видається у Луцьку на польські гроші. Паралельно з цим на Волині створюється могутній оперативний центр, що має відіграти вирішальну роль у підготовці повстань на Радянській Україні. На польській Волині зосереджена основна розвідувальна система уряду УНР»²⁵⁶.

Хоча діяльність групи П. Певного більшовицька влада спочатку сприймала скептично, в інформації VII відділу штабу Українського військового округу до ЦК КП(б)У «Про становище на окупованій поляками території Волині» у січні 1929 р. повідомляли: «Таких достойних людей і не останніх “стовпів” УНР, як Певний (редактор “Ниви”) і Богуславський (посол), – “просвіти” не приймають в число своїх членів і т. д.»²⁵⁷.

Автор друкованого органу Проводу українських націоналістів, журналу «Розбудова нації», вважав, що «на початках “Українська нива” не виявляла свого політичного обличчя, стараючись зберегти за собою характер суто емігрантського часопису, що сприяло поширенню серед українського населення. Цілі “Української ниви” були загадкою аж до других виборів, коли вона почала агітувати за

²⁵²ГДА СЗРУ. Ф. 1 Спр. 12617. Т. 9. Арк. 190.

²⁵³Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. К – 674 // II – 31 К. 9.

²⁵⁴Рівненський обласний краєзнавчий музей. 18197/2 доп. Життєпис П. Зінченка.

²⁵⁵Наші віхи. *Українська нива*. 1928. 20 жовтня. С. 1.

²⁵⁶ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 15. Арк. 76–77.

²⁵⁷Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали... С. 347.

Безпартійний блок [BBWR – *Р. Д.*]. З переходом “Української ниви” до Луцька навколо неї згуртувалася більша кількість людей, прихильників так званої “реальної політики”. Відтоді група “Української ниви” намагається захопити провід цілого життя Волині в свої руки. Знищити її не так легко тому, що цю групу за всяку ціну хоче утримати при житті польський уряд»²⁵⁸.

За сприяння та фінансових дотацій від польської влади газета виходила друком тричі на тиждень і мала разовий тираж до 2 000 примірників. Представники «Діла», саркастично називаючи «Українську ниву» «бутербродною», зазначали: її редагують люди, які «рекрутуються з табору української наддніпрянської політичної еміграції, афішують себе найвірнішими однодумцями закордонного центру цієї еміграції, покликаються на моральний зв'язок з нею»²⁵⁹.

Так, після травневого перевороту Ю. Пілсудського та започаткованого Г. Юзевським «волинського експерименту» виникла нова проурядова група, основу якої становили наддніпрянці.

Саме в середовищі уенерівської політичної еміграції воєвода Юзевський шукав порозуміння та підтримки для налагодження польсько-українських взаємин. Намагаючись наблизити представників польської адміністрації до місцевого населення, він наголошував на потребі розвитку української мови та культури, зобов'язував державних і самоврядних чиновників розмовляти з місцевими жителями по-українськи²⁶⁰. Для цього соратник воєводи Йоахим Волошиновський спільно з Модестом Левицьким видали друком посібник «Скорочений курс української мови» в десяти лекціях із маленьким словником відомих висловів польською мовою²⁶¹. Втім, Г. Юзевському так і не вдалося консолідувати польську громаду навколо своїх ідей. Звичайно, у Другій Речі Посполитій було чимало науковців, письменників, митців, які сприяли налагодженню міжнаціональних взаємин. А. Бохенський 25 січня 1937 р. у статті «Актуальність ягайлонської ідеї», опублікованій у журналі «Бунт Молодих», закликав зрозуміти: «ні литовці, ні українці, ні білоруси не мають бажання залишатися поляками», і цю волю поляки повинні шанувати. Намагання панувати над сусідніми народами, «накинути їм якусь асиміляцію робить з поляків карикатуру російського і німецького імперіалізму»²⁶². Навіть прихильники найбільш толерантних у національному питанні концепцій передбачали відмову західних українців від ідеї соборної української держави та визнання своєї належності до Польщі.

На сторінках часопису «Przeglądu Wołyńskiego», що виходив у Луцьку, йшлося: «Волинь є не для поляків, але для Польщі»²⁶³. І. Кедрин із сумом констатував: «Розумні статті деяких польських публіцистів – К. Сроковського, Адольфа й

²⁵⁸ «Тиха сторона». *Розбудова нації*. 1929. Ч. 6–7. Червень–липень. С. 226.

²⁵⁹ Група «Української Ниви». *Діло*. 1927. 12 грудня. С. 1–2.

²⁶⁰ Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa: Wyd-wo Neriton Instytut Historii PAN, 2005. S. 195.

²⁶¹ Невтомному діячеві – привіт! *Волинське слово*. 1937. 25 лютого. С. 4; Зайцева О. Кооперативна діяльність Й. А. Волошиновського на Волині у 1929–1939 pp. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jm/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2008_13/sekcija%20ukraina/kokperatuvna%20diyalnist.pdf (дата звернення: 01.11.16). Назва з екрана.

²⁶² «Нічого про українців без українців». *Діло*. 1937. 28 січня. С. 4; Юрчук О. Українське питання у політичній публіцистиці братів Бохенських (1930–1939). *Проблеми слов'янознавства*. 2007. Вип. 56. С. 79.

²⁶³ *Przegląd Wołyński*. 1926. Nr 38. S. 3.

Александра Бохенських, В. Бончковського, Л. Васілевського, П. Дуніна-Борковського, Мечислава і Ксаверія Прушинських і ще декого – не доходили до свідомості польського громадянства та його політичної верхівки. Так і до кінця свого існування Польща не знала, як властиво називається найбільша її кількомільйонна “меншина”»²⁶⁴. Усе це, зрештою, унеможливило стабілізацію українсько-польських відносин, забезпечення конструктивного, результативного діалогу.

Напередодні виборів 1930 р. у Луцьку за присутності близько ста делегатів, представників польських, українських, чеських союзів і організацій, відбулося засідання Об'єднаного громадського виборчого комітету, на якому розглядали список майбутніх кандидатів. Позицію присутніх українців озвучив С. Скрипник, сказавши: «Сильна і велика Польща в інтересах українців, які підтримують виборчий список Маршала»²⁶⁵.

До виборчого списку BBWR у 1930 р. від Волинського воєводства ввійшли поляки й українці. Серед останніх – Петро Певний, Михайло Тележинський, Степан Скрипник, Микита Бура, Євген Богуславський, Микола Маслов, Микола Баламут, Василь Сегейда, Володимир Ігнатювич²⁶⁶. Перші шестеро стали депутатами.

Позицію новообраних депутатів озвучив Євген Богуславський, наголосивши, що «українці прагнуть спокою і єдності, прагнуть великої інтегральної Польщі і тому об'єднуються під гаслами Маршала Ю. Пілсудського»²⁶⁷. Зауважимо, що після виборів 1930 р. відбулося формування спільної польсько-української парламентарної репрезентації на чолі з Ігнацієм Пулавським за заступництва Петра Певного. Останній, крім того, керував українською парламентарною групою Волині, що налічувала шістьох послів і двох сенаторів, переважно унерівських емігрантів. До її складу ввійшли послы П. Певний, М. Тележинський, М. Бура, С. Скрипник, В. Серафимович, Є. Богуславський і сенатори М. Маслов та І. Гловацький. Послы, обрані від Східної Галичини, натомість, об'єдналися у власну Українську парламентарну репрезентацію, що перейшла в опозицію до влади. Утворення двох українських парламентських репрезентацій у сеймі третього скликання негативно позначилося на єдності українського національного руху.

Ситуація на Волині постійно перебувала в зоні підвищеної пильності з боку ДПУ УСРР. Працівники ІНО ДПУ повідомляли про активізацію у першій половині 1931 р. «Луцького центру», діяльність якого розцінювали як «другий після уряду УНР полонофільський осередок в Польщі»²⁶⁸.

На переконання радянських спецслужб «близькість Луцька до кордонів СРСР робить цей пункт найбільш зручним для концентрації польсько-петлюрівських сил і розгортання звітти наступальних проти СРСР спільних військових дій». Загальне керівництво діяльністю «центру зосереджується у руках Юзевського. До складу українського комітету входять Пилипчук, Певний, Тележинський, Пашевський, Михайлів, Богуславський, Модест Левицький, Сергій Тимошенко». 5 вересня 1931 р. ІНО інформувало, що «Волинський центр щомісячно отримує субсидії

²⁶⁴Кедрин І. Життя – Події – Люди... С. 248.

²⁶⁵Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 355. Арк. 2, 4.

²⁶⁶Як складено список 1. *Українська нива*. 1930. 29 жовтня. С. 4.

²⁶⁷Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2490. Арк. 2–3.

²⁶⁸ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 6. Арк. 13–15.

від польського уряду 17 600 злотих ... центр отримав одноразово велику суму на організацію банку, а також кошти на проведення передвиборчої кампанії»²⁶⁹.

Наслідком взаємодії політичних чинників, які поширювали ідею «прометеїзму», поділяли ідеї «волинського експерименту» Г. Юзевського, стало партійне структурування унерівської еміграції у Волинському воєводстві. Партійна легітимізація «групи Петра Певного» відбулась 1931 р. з появою Волинського українського об'єднання (ВУО). На Установчому конгресі ВУО 29 червня 1931 р. було обрано керівні органи партії, проголошено програмні документи. У Декларації ВУО, з одного боку, наголошували на українсько-польській співпраці, з іншого, декларували прагнення розвивати національну самосвідомість волинян. Загалом партія зайняла позицію абсолютної лояльності до Польської держави, погодившись, що вирішення українського питання є внутрішньою справою Польщі²⁷⁰.

Українські політичні емігранти, що проживали у Волинському воєводстві, склали ядро організації, очолили партійні структури у повітах. Для прикладу, установчий конгрес ВУО у червні 1931 р. вітали від Ковельщини Д. Романенко, від Дубенщини В. Ігнатюк, від Костопільщини А. Стрижевський та ін.²⁷¹. Членом Головної управи від Рівного та Головної ради Рівненського повіту став Ананій Волинець²⁷², він же секретарював на округовому з'їзді партії у березні 1935 р.²⁷³.

Першим очільником ВУО обрали Петра Певного, який переїхав із Варшави до Луцька разом із редакцією «Української ниви». Він двічі, 1931 та 1935 р., ставав послом до польського сейму. Всі промови генерального секретаря ВУО було вистримано в дусі співпраці та повного порозуміння з польською владою.

Така позиція керівників ВУО зумовлювала протидію частини українського суспільства. Особливо різко критикувала діяльність Петра Певного львівська газета «Діло»: «Не так стоїть справа з штучками Певного. Цей напrawdę розтросить все українське, обіцяючи перетворити розтросене українське на регіональне, а власливо – в чуже»²⁷⁴. Додамо, що послів Певного та Богуславського не допустили на нараду VII Конгресу національних меншин у Женеві 29–31 серпня 1931 р., на якій відбулися дебати стосовно скарг українців у справі «пацифікації»²⁷⁵.

Незначний вплив і авторитет керівників ВУО зазначав у липні 1933 р. православної капелан Округу корпусу П Федоронько, згодом головний православний капелан Війська Польського, в доповідній записці «Про суспільно-політичну і релігійну ситуацію у Волинському воєводстві» шефу бюро некатоліцьких віросповідань Міністерства військових справ Польщі: «П. Певний, як і деякі інші, походять не з Волині і представляють швидше петлюрівський рух, який на Волині мало популярний»²⁷⁶. Урядовці КОП, звітуючи про діяльність проурядово

²⁶⁹ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 9. Арк. 224–225, 572.

²⁷⁰Давидок Р. П. Історія виникнення і діяльності Волинського Українського Об'єднання (1931–1939 роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 1998. С. 53–55.

²⁷¹Краєвий з'їзд ВУО. *Українська нива*. 1931. 15 липня. С. 4.

²⁷²Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 3.

²⁷³Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 841. Арк. 48.

²⁷⁴Штучкі і штучкарі. *Діло*. 1931. 14 червня. С. 1.

²⁷⁵Кедрин І. Життя – Події – Люди... С. 323–324.

²⁷⁶Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW). Zespół MSW. Sygn.300. 1. 412. К. 2.

налаштованих емігрантів, почасти послуговувалися зневажливим терміном «українці “на експорт”»²⁷⁷.

Так, поява української проурядової партії ВУО, що мала сприяння та матеріальну підтримку воєводської адміністрації, актуалізувала політичні суперечності на західноукраїнських землях. Партія викликала неприйняття інших політичних сил регіону, занепокоєння та критику з радянського боку.

Українська проурядова партія підтримувала всі ініціативи воєводи Г. Юзевського, зокрема політику регіоналізму, ідею «сокальського кордону». Скажімо, С. Скрипник, виступаючи в сеймі, опротестовував твердження, що «сокальський кордон» тактично зініціювала польська адміністрація, переконував, що він «є органічною, передусім внутрішньою вадою самого українського громадянства»²⁷⁸.

Попри співпрацю з владою, ідея української державності була провідною в діяльності політичних емігрантів: «Коли нині ми являємося громадянами Польської держави, це не значить, що позбавлені ми ідеї української державності. Але, як раніше, так і сьогодні вважаємо за столицю української держави тільки Київ»²⁷⁹, – писав О. Ковалевський.

Активісти проурядової групи потрапили до парламенту від Волинського воєводства після виборів 1935 р., зокрема послами стали Петро Певний, Сергій Тимошенко, Степан Скрипник, Мартин Волков і Микита Буря, сенатором – Микола Маслов.

У червні 1936 р. Петра Певного звільнили з посади керівника ВУО, змінив його Сергій Тимошенко²⁸⁰. Причини такого кадрового заміщення залишаються не зовсім зрозумілими, хоча їх досить влучно охарактеризувала газета «Діло»: «Доля Певного перестала бути певна. Чому так сталося ніхто не знає, крім волинського воєводи Юзевського»²⁸¹. П. Певний після звільнення вийшов зі складу Української парламентарної репрезентації (УПР) Волині, про що 24 вересня 1936 р. повідомив її президію листом²⁸².

На внутрішню кризу лояльного табору зреагувало генеральне консульство СРСР у Львові. Консул П. Світнев писав: «Керівник ВУО П. Певний пішов у відпустку, ходять розмови, що він не повернеться і роль вождя на себе візьме С. Тимошенко, відомий петлюрівець»²⁸³. У минулому член УЦР, губернський комісар Слобожанщини, відомий архітектор С. Тимошенко 1930 р. прибув до Луцька з Подєбрад (був доцентом, деканом, ректором Української господарської академії). Отримав польське громадянство, влаштувався інженером будівництва в окружному земському уряді, виконуючи водночас обов'язки віцеголови Повітової ради BBWR, члена колегіального суду при воєводській раді BBWR²⁸⁴. У 1935 р.

²⁷⁷ Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936, zachowanych w SAW / pryg. P. Stawecki. *Przegląd Wschodni*. 1997. T. IV, z. 1 (13). S. 193.

²⁷⁸ Промова посла С. Скрипника в Бюджетовій Комісії Сейму. *Українська нива*. 1935. 10 лютого. С. 1.

²⁷⁹ Ковалевський О. Зблизька й далека. *Українська нива*. 1932. 17 травня. С. 4.

²⁸⁰ Комунікат. *Українська нива*. 1936. 14 червня. С. 1.

²⁸¹ Замість Певного – Тимошенко. *Діло*. 1936. 7 червня. С. 6.

²⁸² Уступлення посла П. Певного. *Українська нива*. 1936. 1 листопада. С. 4.

²⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6830. Арк. 17.

²⁸⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 116 зв.

Сергій Тимошенко став послом до сейму, а 1938 р. – сенатором²⁸⁵. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» прогнозував, що нові кадрові зміни «провіщають звільнення ВУО, яке за правління Петра Певного мало характер політичної дочіпки»²⁸⁶, а «Діло» наголошувало, що нове керівництво ВУО поводитиметься «зручніше, культурніше та гідніше»²⁸⁷.

Діячі ВУО на чолі з С. Тимошенком справді почали більш активно порушувати українські проблеми. На з'їзді партії 7 листопада 1937 р. у Рівному прозвучала заява, що «Волинь не хоче боротьби народів, але ж Волинь українська, і не має наміру позбутися своїх природжених прав. Ані свого імені, ані своєї мови, ані своєї віри, ані своєї землі, ані своїх політичних прав, забезпечених у Конституції, прав на громадську рівність, на працю, на культуру – українська Волинь нікому не віддасть»²⁸⁸. Автори «Волинського слова» переконували: «Волинь, розуміється, не може бути державою в державі, що керується власними правами ..., але Волинь не є і не може бути трактована, як звичайна провінція Речі Посполитої, бо має цілком відмінний геополітичний характер»²⁸⁹.

Упродовж періоду функціонування ВУО його діячі асоціювали свою роботу з ідеями Симона Петлюри, називали себе його наступниками. Управа партії організовувала свята, академії, присвячені пам'яті Головного отамана, популяризувала його портрети, поширювала відозви, друкувала листівки, збірник «Волинь – Петлюрі». Прикметно, що, крім урочистостей, присвячених С. Петлюрі, наддніпрянці проводили заходи з нагоди польських свят²⁹⁰, пошановували керівників держави, поширювали відозви до річниць смерті Ю. Пілсудського²⁹¹. Всіляко долучаючись до політики державної пам'яті Другої Речі Посполитої, емігранти у безрешетних номерах «Української ниви» вміщали передовиці, присвячені Ю. Пілсудському з нагоди його дня народження²⁹², а після смерті маршала вже «Волинське слово» друкувало пам'ятні статті у травневих номерах²⁹³. Водночас у березні впродовж всього міжвоєнного періоду емігранти разом із місцевим населенням пошановували Тараса Шевченка як символу української нації²⁹⁴.

Незважаючи на порівняно вузьке коло вірних воєводі українських емігрантів, вони змогли (за підтримки влади й у міру своїх можливостей) впливати на всі сфери життя краю – культуру, церкву, економіку, політику. Українські політичні емігранти були ініціаторами та засновниками численних громадських організацій. Серед них:

- культурно-освітні організації: «Просвіти», «Просвітянські хати», «Рідні хати», «Основа»;

²⁸⁵Вибори до Сенату на Волині. *Волинське слово*. 1938. 27 листопада. С. 1.

²⁸⁶Keşik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. S. 214.

²⁸⁷О. С-ський. Політична констеляція Волині і З'їзд ВУО у Рівному. *Діло*. 1937. 27 листопада. С. 1–2.

²⁸⁸Біжучий політичний момент і наші завдання. *Волинське слово*. 1937. 21 листопада. С. 3.

²⁸⁹О. К. Що таке Волинь? *Волинське слово*. 1938. 11 вересня. С. 1.

²⁹⁰Святкування 15-ліття незалежності Польщі на Волині. *Українська нива*. 1933. 22 листопада. С. 2.

²⁹¹Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 86.

²⁹²Певний П. У вінець слави героя. *Українська нива*. 1934. 19 березня. С. 1.

²⁹³Юзеф Пілсудський і українська справа. *Волинське слово*. 1937. 13 травня. С. 1.

²⁹⁴Детальніше див.: Давидюк Р., Жив'юк А. Вшанування пам'яті Тараса Шевченка у Волинському воєводстві. *Сторінки історії України*. зб. наук. праць. Київ, 2019. № 48. С. 83–96.

- мистецькі організації: «Волинське українське театральне товариство», «Народні хори», «Літературно-мистецьке товариство», «Волинський український театр», «Рівненський боян»;
- церковно-релігійні організації: «Товариство ім. митрополита Петра Могили», «Чеснохресне братство»;
- жіночі організації: «Союз українок» у Рівному, «Союз жінок українок громадської праці»;
- спортивні організації: «Горинь», «Гарт», «Стир».

Генрик Юзевський заохочував лояльне до польської влади культурне життя українців, намагався сприяти контактам поляків і українців, толеруючи змішані за національним складом організації, як-от «Волинський союз сільської молоді». Втім, він активно домагався ізоляції українського руху Західної Волині від культурних, політичних, економічних, релігійних впливів Східної Галичини.

У квітні 1938 р. Генрика Юзевського перевели на посаду воєводи у м. Лодзь. З нагоди його від'їзду 24 квітня 1938 р. уенерівські емігранти провели збори, на яких Сергій Тимошенко сказав: «Ви знавець ідей Великого маршала Польщі ... з повним сумлінням виконали заповіт його про чесну кресову політику Ви сумлінно і чесно виконали свій обов'язок виховати українські маси Волині у любові та пошані до Держави. Ви знайшли до цього правдивий і єдиний шлях. Саме шлях особливо делікатного відношення до релігійних і національних потреб українського населення Волині»²⁹⁵.

Останні вибори у Другій Речі Посполитій відбулись 1938 р. У Волинському воєводстві емігранти, члени ВУО, зберегли свої позиції, йдучи на вибори разом із новим провладним блоком Табору національного єднання (*Obóz Zjednoczenia Narodowego – OZN*). Творці ВУО, займаючи проурядову позицію, розраховували не на власні сили, а на допомогу влади.

За умов наростання міжнародної напруги напередодні Другої світової війни більшість представників уенерівського табору продовжувала орієнтуватися на підтримку Польщі. 24 серпня 1939 р. на засіданні УПР Волині під головуванням сенатора Сергія Тимошенка було наголошено: «В обличчі нових відносин, що витворилися на заході й Сході Європи внаслідок німецько-совітського порозуміння, УПРВ висловлює глибоке переконання, що підставою рівноваги в Європі ... є тривке порозуміння між польським і українським народом»²⁹⁶.

Виступаючи на скликаній президентом Польщі надзвичайній сесії сейму та сенату 2 вересня 1939 р., Степан Скрипник, згадавши про Варшавську угоду, закликав потурбуватися про «долю Річипосполитої ... стати на спільному фронті», і казав: «Людність Волині стала з цілою готовністю на заклик держави. Вже сьогодні мої брати зрошують поля боїв власною кров'ю»²⁹⁷. На мітингу в Рівному 3 вересня 1939 р. емігранти, згадуючи про успіхи польської та української армій 1920 р., запевняли, що «українське населення буде вірно захищати Польську державу, яка приютила українців»²⁹⁸. Наступні події 17 вересня 1939 р. для українських

²⁹⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 39.

²⁹⁶ Комунікат. *Волинське слово*. 1939. 7 вересня. С. 1.

²⁹⁷ Засідання Сейму і Сенату. *Волинське слово*. 1939. 7 вересня. С. 2.

²⁹⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3250. Арк. 10, 16 зв.

політичних емігрантів, що жили в Західній Волині і враз опинилися на території СРСР, стали катастрофою.

Так, теоретичною та ідеологічною основою спроб налагодження українсько-польських відносин у Волинському воєводстві були Варшавська угода 1920 р. та концепція прометеїзму. Політичну інституалізацію проурядових українських груп активізували парламентські вибори у Польщі. Федералістська програма, пов'язана з принципами взаємної толерантності й співжиття різних національностей, сприяла активізації проурядово налаштованої групи наддніпрянської еміграції. Одержуючи підтримку від польської влади, особливо в умовах «волинської програми» Генрика Юзевського, вони змогли впливати на різні сторони громадсько-політичного життя. Спроби українсько-польського діалогу в міжвоєнний період не увінчалися успіхом з різних причин, але їхнє дослідження є важливим, позаяк закладає розуміння та підвалини сьогоднішньої співпраці між двома народами.

СИТУАТИВНІ СОЮЗНИКИ: ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНЬСЬКА СПІВПРАЦЯ З ОСВІТНІХ ПИТАНЬ У СЕЙМІ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ

У сеймі міжвоєнної Польщі освітні питання посідали важливе місце в діяльності як польських депутатів, так і послів від національних і релігійних меншин. Парламентарі від непольського населення намагалися забезпечити молодому поколінню широкий доступ до рідної мови та культури, якого вони не могли отримати в чинних державних школах. Політики висловлювалися за створення незалежної від польської влади, однак субсидійованої державою мережі непольськомовних навчальних закладів. Шкільне самоврядування, якого домагалися всі послы від меншин, мало забезпечити організаційну, програмну та кадрову незалежність освіти непольського населення²⁹⁹.

Парламентарі застосовували всі доступні правові інструменти для діяльності у сеймі: промови, виступи на засіданнях комісій, внесення законопроектів, подань та інтерпеляцій. Інтерпеляції використовували всі клуби, з одного боку, як форму парламентського контролю за державним апаратом, а з іншого – як засіб привернути увагу громадськості до актуальних проблем. Проте в сеймі першої каденції внесенню інтерпеляцій суттєво перешкождало те, що відповідно до регламенту сейму, ухваленого 16 лютого 1923 р., інтерпеляцію мали підписати не менш як 15 послів, так само як і звичайне депутатське подання. Для внесення термінового подання потрібно було заручитися підтримкою 45 послів. Делегувати представників до комісій, виступати на пленумах сейму в межах часу, відведеного для виступів клубів, вносити подання, мали право лише ті клуби, до яких входило не менше 11 осіб. Натомість менші клуби та позафракційні парламентарі для того, щоб брати участь у роботі комісій, мали приєднатися до одного з клубів, який налічував понад 11 осіб³⁰⁰. На діяльність по-

²⁹⁹Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Częstochowa: Wyd-wo WSP, 2000. S. 166.

³⁰⁰Regulamin obrad Sejmu uchwalony dnia 16 lutego 1923 r. wraz ze skorowidzem rzeczowym do regulaminu i Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1925. S. 16–17, 38.

слів третьої каденції сейму вплинули внесені 16 грудня 1930 р. і 23 жовтня 1931 р. зміни до регламенту засідань сейму, схвалені голосами депутатів від Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББВР) (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem), оскільки парламентарі від Польської соціалістичної партії (ППС) (Polska Partia Socjalistyczna) і Народно-національного союзу (ЗЛН) (Związek Ludowo-Narodowy) деякі з цих змін визнали неконституційними. Насамперед відзначимо такі зміни: подання та інтерпеляції можна було вносити за підписами 30 послів; термінове подання мали підтримати 75 депутатів; час виступів було скорочено до 15 хв, що обмежило малим клубам можливість висловлюватися на пленарних засіданнях сейму; своїх представників у комісіях могли мати лише ті клуби, до яких належало не менше 11 членів. Парламентарі, які не увійшли до комісії, могли бути запрошені на їхнє засідання з правом дорадчого голосу і правом вносити подання. До того ж уряд домагався скорочення сесійних засідань, мінімізуючи у такий спосіб роль парламенту³⁰¹. Відповідно до змін, внесених до регламенту сейму 5 жовтня 1935 р. та 29 листопада 1938 р., депутатське подання та законопроект можна було вносити за підтримки не менш як 15 послів, членів комісії обирали на засіданні сейму, також на засіданні депутати приймали рішення про терміновість подання, заслухавши посла, що вніс це подання, і того, хто виступав проти³⁰².

З огляду на обмеження, запроваджені регламентами сейму міжвоєнної Польщі, послі від непольського населення змушені були шукати союзників як між собою, так і серед польських парламентарів. Саме польська лівиця в сеймі, яка висловлювалася за гарантування національним і релігійним меншинам широких громадянських прав і свобод, зокрема права на здобуття освіти рідною мовою, найчастіше виступала ситуативним союзником послів від непольського населення. Депутати від ППС підтримували надання територіальної автономії національним меншинам, які проживали на сході Польської держави; зрівняння у правах громадян усіх віровизнань і національностей; виконання статей Конституції щодо культурних, мовних та освітніх прав населення; заснування українського університету у Львові тощо³⁰³. Освітні вимоги непольського населення підтримували також послі від Польської народної партії «Визволене» (ПСЛ «Визволене») (Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie»), які визнавали право меншин навчатися рідною мовою та в дусі власних культурних традицій. Водночас партійці, хоча й закликали урядовців до відкриття більшої кількості шкіл для дітей непольської національності, все ж підтримували ідею спільного навчання з польською молоддю, що мало сприяти

³⁰¹ Regulamin obrad Sejmu uchwalony dnia 16 grudnia 1930 r. wraz ze zmianami, uchwalonymi w dn. 23 października 1931 r. oraz Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1931. S. 17–18, 22, 42; Nowy regulamin uchwalony przez komisję. *Nowy Dziennik*. 1930. 14 grudnia; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2004. S. 320–321, 324.

³⁰² Regulamin Sejmu z dnia 5 października 1935 r. z poprawkami uchwalonymi przez Sejm w dniu 29 listopada 1938 r. Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. Warszawa, 1939. S. 13–14, 39.

³⁰³ Archiwum Akt Nowych (AAN). Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1. Sygn. 114/I t. 6. K. 2–2a; Program PPS (z roku 1920). *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułoż. J. Belcikowski*. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 33.

їхньому взаємозближенню³⁰⁴. ПСЛ «Визволене», на відміну від ППС, вважало навчання релігії в школах одним із найважливіших чинників виховання³⁰⁵.

Однак не всі польські політичні сили виявляли готовність до співпраці з послами від непольського населення та підтримували їхні освітні, мовні та інші вимоги. Польські партії, які представляли праве крило сейму, зокрема ЗЛН, намагалися реалізувати концепцію національного виховання, вважаючи, що саме пронизана «польським духом» початкова школа та вчителі-поляки мали виховувати майбутніх громадян у пошані до Польської держави, формувати в них польську національну свідомість³⁰⁶. Партії центру, зокрема Польська народна партія «Пяст» (ПСЛ «Пяст») (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast») та християнські демократи, хоч і декларували необхідність дотримання рівноправності з політичного та культурного поглядів, однак час від часу в їхній партійній пресі з'являлися антисемітські гасла³⁰⁷. Попри те, що у своїх політичних зверненнях до українців члени ПСЛ «Пяст» наголошували на вільному розвитку української нації, потребі забезпечення українській мові рівних прав в адміністративних установах, Церкві та шкільництві³⁰⁸, на практиці вони схилилися до запропонованого ендеками шляху розв'язання освітніх проблем³⁰⁹. Такі погляди також висловлювали члени Польської партії християнської демократії (Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji), які підтримували ідею державної асиміляції слов'янського непольського населення, формування в українців подвійної ідентичності. Депутати від цих партій вважали, що в південно-східних воєводствах мала існувати розгалужена мережа польськомовного шкільництва та польських культурно-освітніх установ, які б сприяли формуванню в населення польської національної свідомості, що було б запорукою зміцнення польськості на

³⁰⁴Sprawy oświatowe. *Wyzwolenie*. 1927. 19 czerwca. S. 5; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce w latach 1918–1932. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1981. S. 115; Wynot E. The Polish Movement and the Jews, 1918–1939. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England. 1989. P. 44.

³⁰⁵Jachymek J. Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931. Lublin: Wyd-wo UMCS, 1982. S. 19; Szabliska-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1997. S. 36–37; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 104.

³⁰⁶Program Związku Ludowo-Narodowego. *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela* / ułoż. J. Bełcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 26–27; Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. Kraków: Wyd-wo Naukowe WSP, 1997. S. 50.

³⁰⁷Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 117; Wynot E. The Polish Movement and the Jews, 1918–1939... P. 42.

³⁰⁸AAN. Zesp. 9. Sygn. 870. K. 1.

³⁰⁹Геник М. Українське питання в політичних концепціях польських правоцентристських партій (1918–1920). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 1997. № 1. С. 38.

окреслених теренах³¹⁰. Моральну опіку над усім виховним процесом здійснювала б Римо-Католицька Церква (РКЦ)³¹¹.

Політичною силою, яка мала значний вплив на політичне, економічне та освітнє життя міжвоєнної Польщі, був так званий табір санації, який перебував при владі від 1926 р. до 1939 р. Характерно, що дослідники вживають термін «табір», а не партія Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski), навіть попри статутну діяльність, зокрема ББВР, який функціонував у 1928–1935 рр.³¹². Заснований пілсудчиками 21 лютого 1937 р. Табір національної єдності (ОЗН) (Obóz Zjednoczenia Narodowego) також офіційно не був політичною партією. На це, зокрема, вплинуло багато причин ідейно-політичного характеру. Пілсудчики відводили виняткову роль у державі полякам та РКЦ, натомість представникам національних меншин хоч і гарантували рівні права та можливості вільного розвитку, однак лише за умови їхньої повної лояльності до влади. Наприкінці 30-х років від ендеків пілсудчики перейняли гасло оборони польських національних інтересів на східних теренах і наголошували на потребі національної солідарності³¹³. Зауважмо, що під впливом ідеології ОЗН поглиблювалася тенденція до поєднання громадянського, релігійного, національного та державницького виховання³¹⁴. Партійці виступали проти поширення в шкільництві меншин антидержавної агітації та акцій саботажу³¹⁵. За час свого перебування при владі пілсудчикам так і не вдалося розв'язати освітні проблеми непольського населення.

Сейм першої каденції (1922–1927)

У сеймі першої каденції інтереси польського населення представляли партії, які належали до трьох таборів, що сформувалися в польській партійно-політичній системі: праві сили отримали 125 мандатів, тобто 28 % від загальної кількості; партії центру – 132 (30 %); ліве крило – 98 (22 %)³¹⁶. Мандати серед представників від непольського населення розподілилися так: євреї мали 35 мандатів до сейму і 12 до сенату, українці – 25 і 6 відповідно, німці – 17 і 5, білоруси – 10 і 3. Інтереси українців у сеймі представляло 20 послів (4,6 %) від Волині, Холмщини,

³¹⁰ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 226. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 34; Statut i program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalone na Kongresie Stronnictwa dnia 11 października 1931 r. w Katowicach. Katowice: Nakładem Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, 1931. S. 17–18, 35–36; Krzywobłocka B. Chadecja. 1918–1937. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. S. 83, 109–110.

³¹¹ Radomski G. Narodowa-Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926. Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, cop., 2000. S. 140–142.

³¹² AAN. Zesp. 62. Sygn. 1. K. 2.

³¹³ Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji na młodzież szkolną i akademicką. Siedlce: WSRP, 1986. S. 14–15; Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2005. S. 397–400, 427–435.

³¹⁴ Wojtas A. Proces syntezy koncepcji wychowania państwowego i narodowego w dwudziestoleciu międzywojennym. *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym* / pod red. W. Wojdyły. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. S. 107.

³¹⁵ AAN. Zesp. 98. Mikrof. 2314/9. Sygn. 71/I-81. K. 23; Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji... S. 35–37, 67.

³¹⁶ Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939). *Український історичний журнал*. 1993. № 1. С. 73.

Підляшшя й Полісся, обраних за списками Блоку національних меншин (БНМ), та 5 депутатів (1,1 %) від Галичини. Зауважмо, що українські політики по-різному сприйняли рішення польської влади провести вибори до сейму 5 листопада 1922 р. та 12 листопада до сенату Польщі на окупованих українських теренах. Українські політичні сили Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся активно взяли участь у виборах, оскільки право Польської держави на ці землі було закріплене Варшавським договором 1920 р. та Ризьким мирним договором 1921 р.³¹⁷ У серпні 1922 р. вони увійшли до складу БНМ, об'єднавшись із євреями, білорусами, німцями й росіянами³¹⁸. Завдяки активній виборчій агітації послам від БНМ вдалося здобути значну перемогу – 89 мандатів (20 % від загальної кількості)³¹⁹. У Галичині, де з погляду міжнародного права вибори були незаконними, оскільки за рішенням Найвищої ради Паризької мирної конференції Польщу вважали тимчасовим окупантом цих земель, участь у виборчому процесі взяли тільки лояльні до польської влади українські партії, які отримали збірну назву «хлібороби»³²⁰. Решта українських політичних сил бойкотували вибори. Серед місцевого населення участь у голосуванні до сейму взяли 38,2 % виборців краю, а до сенату – 35,3 %³²¹.

Обрані від Галичини українські послы об'єдналися в Український селянський клуб Східної Малополющі «Хлібороби», який очолив священник Микола Ільків. Українські депутати та сенатори Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся сформували Український сеймовий клуб, який очолив прибічник співпраці з урядом Антон Васиньчук (з 22 березня 1923 р. опозиційно налаштований до уряду Самійло Підгірський³²²), та Український сенатський клуб (очолив Олександр Карпінський)³²³. 22 листопада 1922 р. у Ковелі на конференції українських послів від сеймового та сенатського клубів було створено Українську парламентську репрезентацію

³¹⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 200; Ibid. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 111–112; Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій... С. 73; Sejm i Senat. *Biuletyn Polityczny*. 1927. Nr 2–3. S. 156.

³¹⁸ Алексієвєць Л. Парламентські вибори 1922 р. та особливості діяльності сейму та сенату першого скликання II Речі Посполитої. *Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2010. Вип. 4. С. 119–134; Mędrzecki W. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej*. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 221.

³¹⁹ Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 153.

³²⁰ AAN. Zesp. 463. Sygn. 298. K. 22–23; Feliński M. *Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej. Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 6. S. 567; Зайцев О. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. С. 342.

³²¹ Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій... С. 72–73; Соляр І. *Виборчі кампанії українських партій до парламенту Польщі (1922–1938 рр.): порівняльний аналіз. Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції*: зб. наук. праць. Київ: Лира-К, 2015. С. 96.

³²² Центральний державний історичний архів України, м Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 392. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22–23; Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій... С. 74.

³²³ Конференція українських послів і сенаторів в Ковлю. *Наше життя*. 1922. 26 листопада; Mędrzecki W. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna...* S. 221–222.

(УПР), однак її згуртованій роботі завадили внутрішні перегрупування³²⁴. Загалом у листопаді 1927 р. українські депутати й сенатори розподілялися так: УПР мала 10 послів і 5 сенаторів, Клуб «Сельробу» – 5 і 1, Український селянський клуб – 2 послі. До Комуністичної посольської фракції входили 4 українські депутати та 4 були позафракційними³²⁵.

Для внесення подань, інтерпеляцій, збору матеріалів УПР створила шість комісій: шкільну (очолив Михайло Черкавський), церковну, рільничо-економічну, самоуправну, політично-адміністративну, пресову. Важливою ділянкою діяльності Українського сеймового клубу була участь у сеймових комісіях: освітній (Сергій Хруцький, Сергій Козицький), адміністративній, морській, охорони праці, відбудови краю, суспільної опіки, петиційній, правничій, торгівлі та промислу, громадських робіт, казначейсько-бюджетній, військовій, закордонних справ тощо. Діяльність у комісіях давала українським послам змогу впливати на їхні висновки та рішення, порушувати українські питання під час обговорення конкретних проблем, що згодом широко коментували в українській і польській пресі³²⁶. За час діяльності сейму першої каденції українські парламентарі внесли 104 інтерпеляції та 50 подань³²⁷. Нерідко ці подання підтримували парламентарі від єврейського та німецького населення, а також представники від польської лівиці в сеймі.

На початку роботи сейму послі від УПР демонстрували лояльне ставлення до лівоцентристського уряду Владислава Сікорського (Władysław Sikorski). Їхні виступи здебільшого мали поміркований характер, вони свідомо оминали проблеми Східної Галичини, щоб не загострювати відносин із владою. Зокрема, 23 січня 1923 р. на 10-му засіданні сейму під час дискусії над exposé прем'єр-міністра В. Сікорського, С. Підгірський виступив з декларацією, яка містила запевнення в готовності українців до співпраці з польським народом. Від влади послі очікували забезпечення українцям належних умов для реалізації їхнього права на самовизначення, тобто повної свободи розвитку в усіх сферах життя³²⁸. Водночас вони сподівалися на відкриття державних початкових і середніх шкіл з українською мовою навчання та ліквідації утраквістичних навчальних закладів на Волині, Поліссі, Підляшші та Холмщині, запровадження української мови у школах на всіх теренах проживання українців, заснування українського університету в Холмі, створення належних умов для розвитку приватного українського шкільництва тощо³²⁹.

³²⁴ Детальніше про перегрупування сил всередині УПР див.: Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій... С. 74; Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 223–224.

³²⁵ Зайцев О. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки). С. 354, 356.

³²⁶ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 154–156.

³²⁷ Ajnenkiel A. Historia sejmu polskiego. II Rzeczpospolita. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. Т. 2, cz. 2. S. 339.

³²⁸ Декларація українського народу на Волині, Холмщині, Підляшші і Поліссі. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*: у 3-х т. Київ: Сучасність, 1983. Т. 2 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. С. 44–45; Дробот І. І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті роки). Київ: ФАДА, ЛТД, 2002. Т. 2. С. 193–194.

³²⁹ Sejm I kadencji. Sprawozdanie stenograficzne z 10 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej 23 stycznia 1923 r. (Spr. sten. z pos.). Łam. 65, 70; Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 344; Турчак О. В. Вибори 1922 р. до польського сейму і сенату: історико-правові

Свою підтримку освітніх вимог українців польська лівиця продемонструвала під час дискусії над бюджетом на перший квартал 1923 р. на 13-му засіданні 7 лютого 1923 р. Задля покращення становища українського та білоруського шкільництва посол від ПСЛ «Визволене» Станіслав Тугутт (Stanisław Thugutt) у ході обговорення держбюджету вніс поправку, в якій наполягав на врахуванні під час формування бюджету потреб українських і білоруських навчальних закладів. Однак депутат від УПР А. Васиньчук розкритикував цю поправку за те, що вона не врахувала потреб інших меншин, зокрема євреїв і німців³³⁰. Парламентар вніс свою поправку, в якій наполягав на врахуванні освітніх інтересів усіх національних і релігійних меншин. Однак польські депутати підтримали лише поправку С. Тугутта, відкинувши поправку А. Васиньчука³³¹.

Належну увагу парламентарі від УПР, німецькі, єврейські депутати, а також посли від польської лівиці приділяли питанню ухвалення шкільного законодавства для меншин. Перший крок у цьому напрямку було здійснено під час засідання освітньої комісії у квітні 1923 р.: депутати одноголосно схвалили резолюцію, в якій закликали уряд до якнайшвидшого виконання ст. 18 «Закону про створення та утримання загальних шкіл» (передбачено врегулювання цього питання окремим законом), ухваленого 17 лютого 1922 р. У резолюції, окрім іншого, йшлося про необхідність підготовки законопроекту про середнє і професійне шкільництво для непольського населення³³². В основу резолюції покладено розширене освітньою комісією подання А. Васиньчука та послів Українського сеймового клубу від 16 січня 1923 р. про запровадження української мови в початкових і середніх школах Полісся, Підляшшя та Холмщини³³³. Віцеміністр освіти кабінету В. Сікорського зі сеймової трибуни схвально оцінив зміст цієї резолюції та пообіцяв швидко підготувати відповідний законопроект. Однак створений у травні 1923 р. коаліційний уряд на чолі з Вінцентієм Вітосом (Wincenty Witos) не поспішав йти на поступки меншинам, натомість урядовці зніщували законодавче запровадження *numerus clausus* у вищих навчальних закладах, проти чого в освітній комісії виступили посли від непольського населення і польських лівих сил³³⁴.

Депутати від УПР заручилися підтримкою польської лівиці у справі покращення становища українського вчителства, яке зазнавало різних переслідувань та утисків. С. Козицький вніс подання щодо проведення ревізії інспекторатів і шкільних кураторій, передусім на Волині та Поліссі, з метою розслідування випадків звільнення українських учителів і повернення безпідставно звільнених у навчальні

аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29, т. 1. С. 52.

³³⁰ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 13 pos. 7 lutego 1923 r. Łam. 42–44.

³³¹ Ibid. Łam. 46; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 212.

³³² Sejm I kadencji. Spr. sten. z 36 pos. 27 kwietnia 1923 r. Łam. 42; Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939. Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. S. 119.

³³³ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 6 pos. 16 stycznia 1923 r. Łam. 26; Sejm I kadencji. Druki. Nr 125.

³³⁴ Przemówienia posłów żydowskich w komisji oświatowej w sprawie «numerus clausus». *Nasz Przegląd*. 1923. 21 czerwca; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 166–169.

заклади, яке знайшло підтримку як в послів від меншин, так і в польської лівиці³³⁵. Посол від ПСЛ «Визволене» Антоні Лангер (Antoni Langer) вніс подання, в якому закликав уряд з'ясувати причини звільнення українських педагогів та оприлюднити отримані результати³³⁶. Ще одне подання депутатів від УПР, яке стосувалося працевлаштування звільнених на Волині та Поліссі українських педагогів, стало предметом розгляду на засіданні освітньої комісії³³⁷. Оскільки його підтримали депутати від меншин, послы від ППС і ПСЛ «Визволене», то на засіданні комісії було ухвалено резолюцію, в якій парламентарі закликали уряд посприяти працевлаштуванню кваліфікованих українських педагогів, а також організувати для них курси з вивчення польської мови, історії, літератури та географії Польщі, щоб згодом вони могли викладати ці предмети³³⁸. Однак уряд так і не виконав основних пунктів резолюції.

Обмеження лівоцентристським урядом В. Сікорського основних прав непольського населення, перешкодження діяльності українських культурно-освітніх товариств зумовило те, що послы від УПР, розчарувавшись у політиці уряду, 26 травня 1923 р. відмовилися його підтримати та офіційно перейшли в опозицію³³⁹. Еволюцію ставлення українських послів від УПР до влади засвідчив виступ С. Підгірського під час дискусії з приводу *exposé* прем'єра В. Вітоса 2 червня 1923 р. на 42-му засіданні сейму. Парламентар звинуватив центральну та місцеву владу в намаганні ліквідувати українське шкільництво на всіх теренах, які ввійшли до складу Польщі, у колонізації та денационалізації українців³⁴⁰. Усі наступні виступи українських послів від УПР, зміст їхніх подань та інтерпеляцій щодо дій влади в освітній сфері мали більш критичний характер. Депутати порушували питання, пов'язані з обмеженням прав української мови в освітній сфері на всіх етнічних українських теренах, із заборонаю вживання поняття «український» у шкільництві, зловживаннями поліції у процесі підписування декларацій тощо³⁴¹. Освітню політику влади критикували також українські послы, які належали до Комуністичної посольської фракції. Зокрема, Яків Войтюк під час дискусії над бюджетом 13 червня 1924 р. наголошував на тому, що урядовці цілковито зруйнували українське шкільництво у Холмщині та зменшили кількість українських навчальних закладів на Волині та Поліссі³⁴².

Однак якщо послы від УПР демонстрували лояльне ставлення до влади лише на початку діяльності сейму першої каденції, то депутати від Українського селянського клубу на чолі з М. Ільківим залишалися лояльними до влади до кінця каденції сейму. У своїх виступах М. Ільків зазначав, що Польща є демократичною

³³⁵ Недоля українського шкільництва (3 промови посла Сергія Козицького у Соймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клубу про звільнення учителів) (закінчення). *Діло*. 1923. 8 травня.

³³⁶ Szkolnictwo średnie mniejszości narodowych. *Nasz Przegląd*. 1923. 25 kwietnia.

³³⁷ Sejm I kadencji. *Druki*. Nr 141.

³³⁸ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 167–168.

³³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 392 Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38–39; Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 222–223.

³⁴⁰ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 42 pos. 2 czerwca 1923 r. *Łam*. 69, 71–72; Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 345.

³⁴¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 57; AAN. Zesp. 8. Sygn. 10988/23. K. 14–15.

³⁴² AAN. Zesp. 1370. Sygn. 255/1. K. 14.

конституційною республікою, яка створює можливості для вільного національного розвитку. Шлях до врегулювання польсько-українських відносин посол убачав у виконанні владою низки вимог українців. Щодо освітньої сфери, то урядовці мали посприяти організації мережі україномовних початкових, середніх і фахових навчальних закладів, відбудові зруйнованих війною шкільних приміщень, відкриттю українського університету у Львові, зрівнянню у правах української мови в органах державної влади тощо. Водночас парламентар виступив проти заміни поняття «українець» поняттям «малоросійський народ» чи «руський»³⁴³. У своїх виступах М. Ільків засуджував позицію Українського сеймового клубу за критику влади, він не висував нових вимог до урядовців в освітній сфері, лише повторював раніше оприлюднені, та повсякчас засвідчував їм свою лояльність³⁴⁴.

Перехід послів від УПР в опозицію до влади не позначився на їхній співпраці з польськими парламентарями від лівого крила сейму. Польська лівниця й надалі підтримувала українських, німецьких, єврейських і білоруських послів у їхньому прагненні напрацювати освітній законопроект для меншин. 27 листопада 1923 р. на 82-му засіданні сейму єврейський посол Ісаак Грюнбаум (Izaak Grünbaum) звернувся до парламентарів з проханням підтримати терміновість подання щодо створення публічного шкільництва для національних і релігійних меншин із непольською мовою викладання і внутрішнього самоврядування³⁴⁵. Після І. Грюнбаума слово взяв посол від ППС Казімеж Чапінський (Kazimierz Czapiński), який підтвердив необхідність врегулювання функціонування шкіл національних меншин, наголосив, що не вирішеними залишаються потреби українського шкільництва, але не згадав про білоруське та єврейське. К. Чапінський розкритикував ст. 1 запропонованого І. Грюнбаумом законопроекту, яка передбачала запровадження релігійного шкільництва. Невдоволення у нього також викликав параграф 2 ст. 3, який надавав меншинам право самостійно вибирати навчальні програми зі спеціальних предметів³⁴⁶. Загалом польська лівниця, яка виступала за світський характер навчальних закладів, розкритикувала ті пункти законопроекту, що передбачали створення релігійних шкіл. Сеймова більшість була переконана в тому, що відповідно до резолюції від 27 квітня 1923 р. ініціатива у розробці відповідного законопроекту мала належати саме уряду, тож не підтримала терміновості цього подання, хоча за нього проголосували депутати з Клубу народної єдності, ПСЛ «Визволене» та ППС³⁴⁷.

Значний інтерес у послів і від меншин, і від польських партій викликали законопроекти та подання, пов'язані з діяльністю вищих навчальних закладів. 16 січня 1923 р. представники від клубу ЗЛН Станіслав Гломбінський (Stanisław Głobiński), Ян Корнецький (Jan Kornecki), Владислав Конопчинський (Władysław

³⁴³Sejm I kadencji. Spr. sten. z 10 pos. 23 stycznia 1923 r. Łam. 56–60; Feliński M. *Українці у Izbach Ustawodawczych...* S. 569; Берег І. І. *Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівниці Галичини (кінець XIX – перша третина XX століть): дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. С. 360.*

³⁴⁴Sejm I kadencji. Spr. sten. z 42 pos. 2 czerwca 1923 r. Łam. 76–78.

³⁴⁵Sejm I kadencji. Spr. sten. z 82 pos. 27 listopada 1923 r. Łam. 51–52; Sejm I kadencji. Druki. Nr 800; Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 211.

³⁴⁶Sejm I kadencji. Spr. sten. z 82 pos. 27 listopada 1923 r. Łam. 52.

³⁴⁷Ibid. Łam. 55; Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 211–212.

Копорczyński) внесли подання про зміну закону про академічні школи³⁴⁸. Воно викликало критику в єврейських парламентарів, оскільки передбачало зменшення кількості єврейських студентів у вищих навчальних закладах. Загалом польська правниця прагнула внести зміни до ст. 85 і 86 Закону від 13 липня 1920 р. «Про академічні школи», відповідно до яких вищі навчальні заклади могли б самостійно регулювати кількість студентів з урахуванням національно-релігійного критерію³⁴⁹. У червні 1923 р. це подання розглянула освітня комісія, на засіданні з його критикою виступили єврейські парламентарі Озіаш Тон (Ozjasz Thon) та Якуб Вигодзький (Jakub Wygodzki), а також К. Чапінський від ППС, Владзімеж Пьотровський (Włodzimierz Piotrowski) від ПСЛ «Визволене», С. Хруцький та С. Козицький від Українського сеймового клубу, Август Утта (August Utta) від Німецького кола. Освітня комісія хоч і схвалила подання більшістю голосів, однак маршалок сейму відклав введення його в дію, оскільки міністр освіти С. Гломбінський видав розпорядження, яким дозволив радам факультетів застосовувати обмеження під час зачислення абітурієнтів на навчання. Посли від меншин слушно побоювалися, що це стане своєрідним запровадженням *numerus clausus* у вищих навчальних закладах³⁵⁰. У 1925 р. уряд Владислава Грабського (Władysław Grabski), зважаючи на тиск англійських і французьких політичних кіл, а також з метою уникнення публічної дискусії на Форумі Ліги Націй офіційно скасував це розпорядження³⁵¹.

Єврейське коло 9 жовтня 1923 р. внесло подання, підписане послами від національних меншин, у якому пропонувало заборонити вищим навчальним закладам застосовувати національно-релігійний критерій під час набору абітурієнтів³⁵². Це подання підтримали депутати від ППС і ПСЛ «Визволене», а 9 жовтня 1923 р. вони внесли окреме подання проти порушення урядом конституційних громадянських прав населення³⁵³. Хоча *numerus clausus* не було офіційно запроваджено через тиск як ззовні, так і зсередини, проблема залишилася невирішеною, і послы неодноразово поверталися до неї в наступні роки³⁵⁴.

Критика освітньої політики уряду В. Вітоса звучала і від послів УПР, і від польської лівиці в сеймі. Проти політизації шкільництва виступив посол від ППС Юліан Смуліківський (Julian Smulikowski), який 12 жовтня 1923 р. на 69-му засіданні

³⁴⁸ Sejm I kadencji. Druki. Nr 94.

³⁴⁹ Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939). Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2006. S. 53–54.

³⁵⁰ Sprawa «numerus clausus» odłożona. *Nasz Przegląd*. 1923. 9 czerwca; Pogwałcenie Konstytucji. Przemówienia posłów żydowskich w komisji oświatowej w sprawie «numerus clausus». *Nasz Przegląd*. 1923. 21 czerwca; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 55.

³⁵¹ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 217; Tomaszewski J. Niepodległa Rzeczpospolita. *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)* / pod red. J. Tomaszewskiego. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1993. S. 186.

³⁵² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18478. Sygn. 2275. K. 61–64; Sejm I kadencji. Druki. Nr 770; List Poincaré'go przeciwko «numerus clausus» przedmiotem dyskusji w sejmowej komisji spraw zagranicznych. *Nasz Przegląd*. 1923. 13 października; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 56.

³⁵³ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B 18478. Sygn. 2275. K. 80; Sejm I kadencji. Druki. Nr 767; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 57.

³⁵⁴ Kooperacja czy separatyzm. *Walka*. 1926. R. 3, zes. 1. Styczeń. S. 22; Sommerstein E. Autonomia bezprawia czy bezprawie autonomii. *Chwila*. 1925. 14 października.

сейму вніс подання про необхідність скликання комісії для з'ясування відносин у шкільництві та оцінки діяльності міністра освіти. Він звинуватив урядовців у підтримці тих візитаторів чи шкільних інспекторів, які симпатизували керівній партії, та в умисному усуненні з посад осіб, які виражали інші політичні погляди. Ю. Смуліковський наголосив, що 9 із 10 працівників шкільної адміністрації, зокрема в Галичині, належать до партії влади. Однак подання підтримало лише 163 послы, проти проголосувало – 179³⁵⁵. Парламентарі від ППС, зокрема Ю. Смуліковський та Зигмунт Пьотровський (Zygmunt Piotrowski), звинуватили уряд у ліквідації шкіл із польською мовою викладання та скороченні учительських посад, що в майбутньому могло призвести до послаблення польськості на різних теренах держави³⁵⁶.

Критику у представників усіх меншин та послів від польських лівих сил викликав освітній законопроект, запропонований міністром освіти Станіславом Грабським (Stanisław Grabski), який стосувався білоруського, литовського та українського шкільництва (його чинність поширювалася на Львівське, Тернопільське, Станіславівське, Поліське, Волинське, Новогрудське, Віленське, Білостоцьке (Гродненський і Волковий повіти) воєводства), натомість оминав єврейське та німецьке. Цей проект закону гарантував перевагу польській мові як державній та визнання часткових мовних прав меншин (білоруської, литовської та української) шляхом запровадження двомовних навчальних закладів. Стаття 2 передбачала, що утративши школи будуть виховувати з учнів польської та інших національностей відданих громадян Польщі у взаємній пошані до національних особливостей³⁵⁷. Відповідно до ст. 4 у початкових державних і приватних навчальних закладах з непольською мовою навчання запроваджувалося вивчення державної мови на такому рівні, щоб учні могли продовжити навчання в польських або двомовних середніх школах³⁵⁸. Навчати непольською мовою в школі дозволяли за умови, що громада меншини становить не менше як 25 % населення і що батьки не менше ніж 40 учнів подали про це відповідні прохання-декларації. Але якщо в школі навчалося 20 учнів-поляків, вона ставала двомовною. Мову навчання мали визначати шкільні плебісцити³⁵⁹. Стаття 7 передбачала запровадження навчання державною мовою історії Польщі та географії, науки про тогочасну Польщу, польської мови та літератури у всіх середніх школах³⁶⁰. На засіданні конституційної комісії 3 липня 1924 р. С. Хруцький назвав цей законопроект провокацією щодо українців. Ігнацій Дашинський (Ignacy Daszyński) від ППС запропонував передати його в освітню комісію для обговорення, наголосивши на потребі відкриття національних шкіл,

³⁵⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 69 pos. 12 października 1923 r. Łam. 43–44.

³⁵⁶ Sejm I kadencji. Druki. Nr 1219.

³⁵⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 209; Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1213; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 224.

³⁵⁸ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1213.

³⁵⁹ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 225.

³⁶⁰ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1213; О. Польонізація українських середніх шкіл. *Діло*. 1925. 26 серпня.

і висловився проти запровадження утравізму в шкільництві³⁶¹. Білоруський посол Броніслав Тарашкевич зауважив, що основні положення законопроекту недосконалі, оскільки представники меншин не були залучені до його розробки. Парламентар критично висловився проти утравізації шкільництва, вважаючи це спробою колонізації білоруського та українського народів³⁶².

Низку поправок до освітнього законопроекту внесли українські, єврейські, німецькі послы, а також польські депутати від ППС, які позитивом цього проекту закону вважали відхід від націоналістичного світогляду, що панував у польському суспільстві³⁶³. Мечислав Недзялковський (Mieczysław Niedziałkowski) від ППС вніс поправку, яка вимагала, щоб закон про утравізацію навчальних закладів стосувався усіх місцевостей, в яких конкретна національна меншина має 15 % населення. Натомість К. Чапінський, погляди якого на утравізм різнилися від позиції ППС, запропонував скасувати двомовність у шкільництві, відкрити національні школи та український університет. Освітня комісія відкинула ці поправки³⁶⁴.

Друге читання освітнього законопроекту відбулося 9 липня 1924 р. Участь в обговоренні взяли представники всіх політичних партій сейму. Члени ППС критично оцінили законопроект, вони висловилися проти запровадження понять «русинська», «руська» чи «старорусинська національність», вважаючи за доцільне використання поняття «українська національність» або «руська національність», а в дужках «українська»³⁶⁵. Партійці визнавали право меншин на розвиток власної мови, культури та освіти. М. Недзялковський, наголошуючи на потребі надання меншинам територіальної автономії, зазначив, що це консолідувало б державу. Також він висловився проти заміни поняття «українець» поняттям «русин», оскільки вважав, що кожен народ має сам визначати свою назву³⁶⁶. Попри критику, парламентар вважав цей проект першим кроком уряду на шляху до розв'язання питання національних меншин³⁶⁷. К. Чапінський розкритикував запровадження утравізму в шкільництві, стверджуючи, що двомовні школи сприятимуть колонізації учнів, оскільки мовами меншин будуть навчати лише другорядні предмети³⁶⁸. Пози-

³⁶¹ Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. 4 lipca; Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. S. 137–138; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 227.

³⁶² Taraszkiewicz B. Przeciw szkole utrakwistycznej. Przemówienie na Plenum Sejmu w dniu 3 lipca 1924 r. *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939*. (Wybór materiałów) / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 65–67.

³⁶³ Projekty ustaw językowych dla mniejszości narodowych. *Dziennik Ludowy*. 1924. 4 lipca.

³⁶⁴ Ustawy językowe. *Dziennik Ludowy*. 1924. 9 lipca; Ustawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. 5 lipca; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 228.

³⁶⁵ Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. 4 lipca; Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925... S. 137–138.

³⁶⁶ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 23–24; W sprawie ustaw narodowościowych. Przemówienie tow. Niedziałkowskiego w debacie nad ustawami językowymi. *Robotnik*. 1924. 10 lipca.

³⁶⁷ Ustawy językowe przyjęte przez Sejm. *Dziennik Ludowy*. 1924. 11 lipca.

³⁶⁸ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 62, 66–67; Przemówienie tow. Czapińskiego w debacie nad ustawą o szkolnictwie na Kresach Wschodnich. *Robotnik*. 1924. 10 lipca.

тивним моментом, на думку депутата, була відмова польських правих партій від невизнання самого існування українського народу, що виявилось в офіційному запровадженні української мови в шкільництві³⁶⁹. Посол від ПСЛ «Визволене» Людвік Хомінський (Ludwik Chomiński) також висловив міркування, що єдино правильним розв'язанням національної проблеми було б запровадження територіальної автономії. Він запропонував вживати в проєкті закону поняття «український» і «руський»³⁷⁰. Л. Хомінський зазначив, що послы від ПСЛ «Визволене» підтримують поправки до шкільного законопроєкту, внесені парламентарями від ППС³⁷¹. Послы від меншин (від українців С. Хруцький та Андрій Пашук, від білорусів – Б. Тарашкевич, від євреїв – І. Грюнбаум, а від німців – А. Утта) виступили проти цього законопроєкту³⁷². Найбільшим його недоліком С. Хруцький назвав запровадження утраквізму в шкільництві, яке вважав спробою колонізації українців, а також неврахування інтересів українців Холмщини, Підляшшя та Лемківщини³⁷³. Клуби національних і релігійних меншин у знак протесту проти неврахування їхніх пропозицій не брали участі в голосуванні за законопроєкт у другому читанні, однак польська більшість його таки підтримала³⁷⁴.

Проти освітньої політики уряду, ущемлення прав непольського населення та утраквізації шкільництва виступали також представники Комуністичної посольської фракції та Клубу ПСЛ «Визволене». Так, 25 листопада 1925 р. Комуністична посольська фракція внесла подання про скасування всіх циркулярів і розпоряджень Міністерства віросповідань і освіти (МВіО), які в будь-чому обмежують права та можливості вільного розвитку культури українців, білорусів, євреїв, німців і литовців. Послы Сергій Назарук, Василь Мохнюк, Мар'ян Хом'як, С. Коziцький та інші, які також підписали це подання, вимагали, щоб у місячний термін уряд вніс до сейму законопроєкт щодо організації державного, початкового та середнього шкільництва для представників вказаних національностей³⁷⁵. 29 грудня 1925 р. послы від ПСЛ «Визволене» звернулися до уряду з вимогою ліквідувати утраквістичні школи та впродовж місяця напрацювати проєкт нового шкільного закону, що забезпечував би належні умови меншинам для навчання рідною мовою³⁷⁶. Однак ці та інші подання, які стосувалися шкільного закону, сеймова більшість відхилила.

Українським послам вдалося заручитися підтримкою польських парламентарів від лівих політичних сил також у питанні відкриття українського університету у Львові. Вперше цю проблему порушив С. Хруцький 24 березня 1923 р. на 31-му засіданні сейму під час дискусії про передання Львівському університету імені Яна Казимира приміщення колишнього сейму. Доповідач наголосив, що українські студенти та викладачі позбавлені повною мірою доступу до університету, а влада не

³⁶⁹ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 62.

³⁷⁰ Ibid. Łam. 27.

³⁷¹ Ustawy językowe przyjęte przez Sejm. PPS za ustawami. *Dziennik Ludowy*. 1924. 11 lipca.

³⁷² J. M. Jeszcze o ustawach językowych. *Robotnik*. 1924. 11 lipca; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 230–231.

³⁷³ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (далі – Archiwum PAN). Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 67–68; Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 29–30.

³⁷⁴ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 67–68.

³⁷⁵ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2198.

³⁷⁶ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2252; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 261.

лише не запропонувала їм альтернативного варіанта, а ще й переслідує Український таємний університет у Львові. С. Хруцький зазначив, що українці доти не дадуть згоди на будь-яке розширення прав чи власності університету, допоки у Львові не буде відкрито окремого українського вищого навчального закладу³⁷⁷. Члени ППС критично оцінювали обмеження українцям доступу до Львівського університету, переслідування студентів і викладачів українських таємних навчальних закладів тощо³⁷⁸. Вони були переконані в необхідності відкриття українського університету у Львові, оскільки, на їхню думку, це сприяло б урегулюванню українсько-польських відносин. Зокрема, Тадеуш Голувко (Tadeusz Hołowko) наголошував, що оскільки учні-українці та учні-поляки спільно навчаються в утравістичних школах, то й польський та український університети можуть співіснувати у Львові³⁷⁹. Проблему відкриття українського університету послали від ППС порушили в терміновому поданні, внесеному К. Чапінським. Він пропонував за державні кошти відкрити у Львові університет з двома відділами (філософії та права і суспільних наук, а лікарський відділ, який потребував значної організації, мав бути відкритий дещо пізніше) та українською мовою навчання³⁸⁰. Однак українські парламентарі критично оцінили це подання. С. Хруцький назвав його спробою відволікти увагу світової громадськості від невиконання Польщею взятих на себе міжнародних зобов'язань. Також він наголосив, що закон від 26 вересня 1922 р., який набув чинності після його оголошення 25 жовтня того ж року, передбачав створення окремого українського університету впродовж двох років, тобто до 25 жовтня 1924 р., що не було виконано. Водночас у запропонованому послами від ППС законопроекті не виявилось згадок про Український таємний університет у Львові та Вищу політехнічну школу, легалізувати які вимагало українське суспільство³⁸¹. Сеймова більшість не визнала терміновим подання К. Чапінського, надіславши його на розгляд в освітню комісію. 16 грудня 1924 р. Український сеймовий клуб вніс подання, а 18 грудня інтерпеляцію, в яких закликав уряд негайно припинити репресії проти студентів і викладачів українських «таємних» навчальних закладів, а також притягнути до кримінальної відповідальності керівництво львівської поліції за несанкціоновані ревізії, арешти та конфіскацію в них навчальних матеріалів. Парламентарі також вимагали відкриття українського університету у Львові, передбаченого законом від 26 вересня 1922 р. Більшість не підтримала цього подання, передавши його в адміністративну комісію³⁸². Наступне подання Український сеймовий клуб вніс 7 липня 1925 р. у відповідь на затвердження 8 червня того ж року Радою Міністрів ухвали Політичного комітету у справах східних воєводств щодо українського шкільництва, відповідно до якої з нового навчального року було передбачено об'єднання українських і польських

³⁷⁷ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 31 pos. 24 marca 1923 r. Łam. 44–45.

³⁷⁸ AAN. Zesp. 98. Mikrof. 2314/4. Sygn. 71/I-36. K. 9–17.

³⁷⁹ Hołowko T. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego. *Robotnik*. 1924. 9 października.

³⁸⁰ Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie (далі – AZBN w Warszawie). Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki (далі – ATNSz). Mikrof. 68730. K. 11–12; Sejm I kadencji. Druki. Nr 1216; Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / ред. О. Романів. Львів; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Фундація українського вільного університету в ЗСА, 1999. С. 160–161.

³⁸¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 13–27.

³⁸² Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. С. 168; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 263.

гімназій Перемишля, Тернополя та Львова; створення двомовних учительських семінарій на Волині; відновлення діяльності кафедри української літератури в Ягеллонському університеті та відкриття Студіум Рутенікум (Studium Ruthenikum) у Кракові тощо. У поданні парламентарі вимагали скасувати прийняті ухвали як такі, що суперечать положенням міжнародних договорів, ст. 109 і 110 Конституції 1921 р., а також ухвалі сейму від 26 вересня 1922 р. про створення українського університету³⁸³. 10 липня того ж року українські послы подали інтерпеляцію схожого змісту. Проте міністр освіти С. Грабський спростував усі закиди щодо порушень положень міжнародних договорів чи статей Конституції 1921 р., наголосивши на забезпеченні рівних умов для розвитку польського та українського шкільництва³⁸⁴.

Так, 5 лютого 1926 р. С. Хруцький вніс подання щодо невиконання ст. 24 і 26 сеймової ухвали від 26 вересня 1922 р. і законопроект про український університет із сімома відділами (греко-католицької теології, грецько-східної теології, права, математично-природничим, гуманітарним, медичним, технічно-агрономічним), надання університету автономії, будівництво державою потрібних приміщень, а також внесення до бюджету 1926 р. статті витрат у сумі 2, 494 млн злотих на відкриття й утримання університету³⁸⁵. Однак через спротив польських політичних сил, зокрема правого крила сейму, які побоювалися, що український університет перетвориться на осередок антидержавної агітації та українського націоналізму, сеймова більшість відхилила це подання. Проблема українського університету впродовж міжвоєнних років так і не вдалося вирішити.

Критику німецьких, українських, єврейських депутатів, а також польської лівіці викликала внесена міністром освіти С. Грабським постанова про можливість службового переведення вчителів на підставі організаційних змін у школі або з інших причин. Послы наголошували, що в постанові приховано важелі тиску на вчителів, а також можливість усунення з посад педагогів, запідозрених в нелояльності до влади. Зокрема, на цьому акцентував С. Хруцький³⁸⁶. Німецький депутат А. Утта зазначав, що такі зміни негативно вплинуть не лише на шкільництво й учительський склад шкіл меншин, а й на польські навчальні заклади³⁸⁷. Проти постанови виступили і польські послы зі Сеймового вчительського кола. Я. Корнецький і Тадеуш Мендрис (Tadeusz Mendrys) внесли поправку до ст. 59, вимагаючи усунути пункт про право переведення шкільною владою учителів на іншу посаду. Цією поправкою вони намагалися захистити від зловживань шкільної

³⁸³Sejm I kadencji. Druki. Nr 2063; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 264–265.

³⁸⁴AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 79–82; Chojnowski A. Kwestia ukraińskiego szkolnictwa wyższego w Drugiej Rzeczypospolitej. *Historia XIX–XX w. Studia i szkice. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. S. 153–167.

³⁸⁵Sejm I kadencji. Druki. Nr 2289; Sprawa українського університету в Соймі. *Діло*. 1926. 7 лютого; За український університет. *Діло*. 1926. 10 лютого; За український університет. Законопроект українського Соймового Клубу. *Діло*. 1926. 11 лютого; Sprawa українського університету. Нагле внесення українських послів. *Свобода*. 1926. 14 лютого. С. 2; Zmiana taktyki ukraińskiej. *Dziennik Ludowy*. 1926. 17 lutego; Mudry W. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. *Natio*. 1927. Nr 7–8. Juli–August. S. 50.

³⁸⁶Sejm I kadencji. Spr. sten. z 260 pos. 14 grudnia 1925 r. Łam. 44.

³⁸⁷Sejm I kadencji. Spr. sten. z 267 pos. 15 stycznia 1926 r. Łam. 33–34.

влади насамперед польських педагогів, які критикували дії урядовців. А. Утта та С. Хруцький вимагали забезпечити вчителям від непольського населення місця в дисциплінарних комісіях на підставі пропорційних виборів. С. Хруцький, А. Утта, Зигмунт Новіцький (Zygmunt Nowicki) від ПСЛ «Визволене», Юзеф Скрипа (Józef Skrupa) від Комуністичної посольської фракції вимагали звільнити вчителів від обов'язку супроводжувати учнів на недільні богослужіння, якщо вони були іншого віросповідання. Посли домагалися збереження за вчителями державних шкіл усіх попередньо набутих прав по поверненню до викладання в державних школах після перерви, зумовленої науковою діяльністю, підвищенням кваліфікації чи викладанням у приватній школі. Це дало б змогу залучати вчителів державних шкіл до викладання у приватних навчальних закладах. Однак парламентська більшість відхилила ці поправки³⁸⁸.

Сеїм другої каденції (1928–1930)

Під час другої каденції сейму, порівняно з першою, послы від різних клубів менше співпрацювали між собою, частково через те, що білоруські та українські депутати демонстрували більшу опозиційність до уряду, ніж євреї, натомість клуби польської лівиці, які створили блок із партіями центру, вже не могли активно співпрацювати з меншинами³⁸⁹. Зауважмо, що сеїм другої каденції був сформований за результатами виборів, що відбулися 4 березня 1928 р. До ББВР входило 122 депутати, Парламентського союзу польських соціалістів – 63, ПСЛ «Визволене» – 40, ЗЛН – 37, Селянської партії (Stronnictwo Chłopskie) – 26, ПСЛ «Пяст» – 21, Християнських демократів – 15, Національної робітничої партії (НПР) (Narodowa Partia Robotnicza) – 14, Національної робітничої партії-лівиці (Narodowa Partia Robotnicza-Lewica) – 14, а решта до інших польських партій³⁹⁰. Німецьку меншину представляв 21 посол та 5 сенаторів³⁹¹, а єврейську – 15 і 7 відповідно³⁹². Інтереси українського населення в польському парламенті представляло 46 послів (УНДО здобуло 23 мандати, Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) – 8, «Сельроб-правиця» – 8, «Сельроб-лівиця» – 3, «Сельроб-єдність» – 2, «Сельсоюз» – 2³⁹³), які становили майже 50 % сеймової репрезентації національних меншин (усього 94 особи), та 11 сенаторів³⁹⁴. Наприкінці діяльності сейму українські парламентарі належали до

³⁸⁸Z Sejmu i Senatu. *Nauczyciel Polski*. 1926. 1 lutego. S. 3; Z Sejmu i Senatu. Uchwalenie pragmatyki nauczycielskiej w Sejmie. *Nauczyciel Polski*. 1926. 1 marca. S. 3–4; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 187–188.

³⁸⁹Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 274.

³⁹⁰AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 19–20.

³⁹¹Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 224–225.

³⁹²Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 126–127; Polonsky A. A Failed Pogrom: The Demonstrations in Lviv, June 1929. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England. 1989. P. 114–115.

³⁹³Польський соїм і українські послы. *Свобода*. 1931. 4 січня. С. 3; Пеленський З. Між двома кінцями. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 511; Feliński M. [pseud. Różycki Rajmund]. *Українці w Polsce odrodzonej*. Warszawa: Drukarnia P. K. O., 1931. S. 68.

³⁹⁴ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 827. Арк. 29–46; AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 200; Brzoza Cz. *Українська Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej*. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1992–1993. T. 1–2. S. 155; Zaporowski Z. Sejm

таких клубів: Український клуб (26 послів, з яких 23 від УНДО, 2 від «Сельсоюзу» та 1 від УСРП), Українська соціалістично-радикальна парламентська репрезентація (8), клуб «Сельробу» та «Сельробу-єдність» (по 4), ББВР (3), до жодного клубу не належав 1 посол³⁹⁵. Під час обрання керівних органів парламенту українським послам вдалося провести своїх представників: віцемаршалком сейму став Володимир Загайкевич, а сенату – Михайло Галушинський, обидва від УНДО, члена від УСРП Дмитра Ладику обрали секретарем сейму. У сенаті українці об'єдналися в Український сенатський клуб, до якого поряд з ундовцями увійшли представник від УСРП Іван Макух і два білоруські сенатори³⁹⁶. Українські парламентарі мали своїх представників у всіх сеймових комісіях. Зокрема, до освітньої комісії увійшли три депутати: Сергій Хруцький, Мілена Рудницька, Дмитро Великанович³⁹⁷. Протягом другої каденції українські законодавці внесли 479 інтерпеляцій, 85 подань і 15 термінових подань. З них Український клуб вніс 308, 62 і 10 відповідно; Клуб УСРП – 123, 20 і 2, а послы від «Сельробу» – 48, 3 і 3³⁹⁸.

У сеймі другої каденції необхідність прийняття освітнього закону для непопольського населення розуміли як представники від меншин, так і польська лівниця. У 1929 р. клуби від меншин подали законопроекти щодо шкільництва для непопольського населення, а з проектом закону про шкільництво територіальних меншин виступила ППС. Українські парламентарі були переконані, що проект шкільної адміністрації має спиратися на широку національно-територіальну автономію. Послы запропонували створити посаду «міністра-українця», якого би призначав президент. Цей міністр був би рівноправним членом Ради Міністрів і мав право вето щодо розпоряджень президента. У справах українського шкільництва він зрівнювався у правах з міністром освіти щодо видання розпоряджень, декретів, оголошення ухвалених сеймом законів тощо. Усі начальники відділів, візитатори та референти для українського шкільництва при МВіО мали бути українцями. Бюджет для розвитку українських навчальних закладів становив би окрему позицію у бюджеті МВіО. Влада II інстанції на українських теренах також мала поділятися на українську та польську. Українські парламентарі вважали за потрібне створення двох окремих шкільних краєвих рад – для українців і поляків. Українських учнів навчав би український вчитель³⁹⁹.

Депутати від ППС 1 березня 1929 р. внесли законопроект, який стосувався українського, білоруського, литовського та німецького шкільництва (ст. 2). Основним типом державної школи для дітей перелічених національностей мала бути школа з рідною мовою навчання, в якій внутрішнє та зовнішнє управління велося б мовами меншин, а навчальні програми враховували б особливості культури цих народів

Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin: Wyd-wo UMCS, 1992. S. 127; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 582, 585.

³⁹⁵Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej... S. 127; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 588.

³⁹⁶Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). Львів, 1995. С. 41.

³⁹⁷Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 586; Берег І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 367.

³⁹⁸Ajnenkiel A. Historia sejmu polskiego... S. 340; Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 227.

³⁹⁹AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 167–179.

(ст. 4). Відповідно до ст. 5 у школах меншин державною мовою обов'язково мали вивчати такі предмети, як історія, наука про Польщу та польська мова. Парламентарі передбачали відкриття всіх типів шкіл для меншин, зокрема українського університету у Львові (ст. 26). Відповідно до ст. 12 урядовці непольської національності мали бути представлені на всіх ступенях шкільної влади. Самоврядні шкільні установи I і II інстанцій мали складатися з членів тієї ж національності, що і школи, для яких вони були створені (ст. 10)⁴⁰⁰. Щодо єврейського шкільництва, то послы планували розробити окремий законопроект, у ст. 1 було зазначено, що «основним типом державних шкіл для громадян єврейської національності є школа з мовою навчання іврит чи їдиш». Однак сеймова більшість не підтримала запропонованого законопроекту.

Як зазначалося, у сеймі другої каденції клуби польської лівіці вже не так активно взаємодіяли з українськими депутатами через свою співпрацю з польськими партіями центру і через критику українськими парламентарями освітньої політики влади. Послы від українських лівих сил, зокрема від УСРП, «Сельробу» та «Сельробу-лівіці», зазначали, що залишатимуться в опозиції до всіх польських урядів, незалежно від їхньої політичної належності, допоки ті не визнають права українців на самовизначення. У своїх виступах і поданнях вони акцентували увагу на ліквідації українських шкіл, збільшенні кількості польськомовних і утраквістичних навчальних закладів, переслідуванні поліцією українців, закритті різноманітних організацій і товариств⁴⁰¹. Водночас послы від УНДО вказували на спроби винищення українців за допомогою колонізації, економічної політики та ліквідації українського шкільництва, виступали проти запровадження в школах урочистих відзначень державних свят, вважаючи їх спробою прищепити учням почуття польського патріотизму⁴⁰². Українські сенатори висловлювалися проти нищення українських навчальних закладів, нівелювання попередніх здобутків австрійської доби в освітній сфері, переслідування українських педагогів, вносили інтерпеляції проти перетворення українських шкіл на утраквістичні тощо⁴⁰³.

Найгостріше українські послы та сенатори критикували утраквізацію шкільництва, спричинену освітнім законом 1924 р., а також спосіб проведення передбачених ним шкільних плебісцитів⁴⁰⁴. Зокрема, Володимир Целевич, виступаючи 2 червня 1928 р. на 15-му засіданні, зазначав, що шкільний закон 1924 р., який призвів до зменшення кількості україномовних шкіл у Галичині, на Волині, Поліссі та

⁴⁰⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 4. K. 17–18; Ustawa o szkolnictwie dla mniejszości narodowych. *Robotnik*. 1929. 3 marca.

⁴⁰¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 82–83; Береґей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 367–368; Шептицька Л. Парламентаризм – одна із форм боротьби українців за свої права у 20–30-х роках ХХ ст. *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції*: зб. наук. праць. Київ: Ліра-К, 2015. С. 63.

⁴⁰² ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 517. Арк. 1; Промова М. Рудницької про закриття 5-ти вищих класів державної гімназії в Станіславові з українською мовою викладання та внесення протесту проти примусової участі української молоді у польських національних святах. Зі стенограми 11-го засідання Сейму. 29 травня 1928 р. *Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи*: зб. док. і матер. / упоряд. М. Дядюк. Львів: б. в., 1998. С. 444.

⁴⁰³ Senat II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 9 marca 1929 r. Łam. 56–57; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 766–767, 798.

⁴⁰⁴ Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej... S. 135.

Холмщині, суперечить статтям Малоого Версальського трактату, оскільки порушує принцип рівноправності меншин. Водночас він наголосив на неприйнятності заміни поняття «український» на «руський» чи «русинський»⁴⁰⁵. Сенаторка від УНДО Олена Кисілевська, Д. Великанович, В. Целевич у своїх виступах наводили приклади фальшувань шкільними інспекторами та комендантами поліції декларацій за відкриття польських шкіл, зловживань місцевої влади, яка відмовляла батькам-українцям у праві внесення декларацій за рідну мову навчання, агітаційної діяльності вчителів-поляків за школу з державною мовою навчання, зміни національності населення гмін з української на польську без згоди на це місцевого населення тощо⁴⁰⁶. Зауважмо, що 22 травня 1928 р. сенатори внесли термінове подання з приводу закриття п'яти вищих класів державної гімназії з українською мовою навчання в Станиславові⁴⁰⁷. Проти утравкізації учительських семінарій виступав Д. Великанович, який вважав двомовні навчальні заклади цілковито польськими⁴⁰⁸. З приводу ліквідації як українських учительських семінарій, так і польських висловлювалися також представники польських партій. Сенатор від Клубу Християнської демократії Максиміліан Тулье (Maksymilian Thullie) у виступі 21 червня 1928 р. на 5-му засіданні сенату зазначив, що уряд ліквідує українську жіночу вчительську семінарію у Львові, подібно як і польську в Радзиміні Мазовецького воєводства, у той час, коли МВіО твердить про необхідність збільшення кількості учительських кадрів. З огляду на це він звернувся до МВіО за роз'ясненнями і з вимогою розв'язати освітні проблеми, які викликають невдоволення в українців Галичини⁴⁰⁹. Однак звернення польських та українських послів так і не отримали належної реакції з боку МВіО.

Поза увагою парламентарів другої каденції сейму не залишилося важке становище учительства. В. Целевич у своєму виступі 2 червня 1928 р. на 15-му засіданні зазначав, що з 12 тис. педагогів, які працювали у Львівському шкільному окрузі, лише 2 880 були українцями⁴¹⁰. Д. Великанович стверджував, що шкільна влада та адміністрація окремих повітів зумисне запровадили ліміти на працевлаштування українських учителів 20, 25 чи 40 % залежно від повіту, а критерії кваліфікації та досвіду не враховують. Українських учителів примусово переводили на польські етнічні території, натомість польські педагоги, які працювали в Східній Галичині, погано володіли українською мовою⁴¹¹. Намагаючись поліпшити становище українського вчительства, Д. Великанович за підтримки інших парламентарів від УПР 31 березня 1928 р. вніс до сейму подання в справі нівелювання ст. 58 закону «Про службові відносини вчителів» від 15 липня 1927 р., вимагаючи вилучення пункту про переведення педагогів з огляду на «добро школи»⁴¹². М. Рудницька у виступі на 82-му засіданні сейму 28 лютого 1930 р. зазначала, що переведення українських учителів на етнічні польські землі на підставі ст. 58 закону насправді відбувалося

⁴⁰⁵ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 40–47.

⁴⁰⁶ Ibid. Łam. 41–42; Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 15–16; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 265–267.

⁴⁰⁷ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 38.

⁴⁰⁸ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 18.

⁴⁰⁹ Senat II kadencji. Spr. sten. z 5 pos. 21 czerwca 1928 r. Łam. 6.

⁴¹⁰ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 44.

⁴¹¹ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 17.

⁴¹² Sejm II kadencji. Druki. Nr 30; Nr 637.

через їхні політичні погляди та громадську діяльність⁴¹³. На необхідності вилучення зі ст. 58 згаданого закону припису про право переводити вчителів з однієї школи в іншу на підставі «добра школи» наголошував також посол Ю. Смуліковський від ППС, який вважав це великою помилкою, вимагав замінити його детальним окресленням випадків, коли вчитель міг бути переведений до іншої школи⁴¹⁴. Однак парламентська більшість не дослухалася до цих вимог, після тривалого обговорення на цьому ж засіданні сейм прийняв поправку, яка лише доповнила попередній пункт вимогою про переведення вчителів на підставі попереднього висновку спеціальної комісії, скликаної при Шкільній окружній раді⁴¹⁵.

Відсутність якісних покращень у становищі учителів змушувала українських політиків і польських послів неодноразово повертатися до цієї проблеми. Зокрема, М. Галушинський 12 березня 1930 р. у виступі на пленумі сенату під час обговорення бюджету МВіО наголосив на необхідності створення належних умов праці вчителям непольської національності, забезпечення навчальних закладів педагогами тієї ж національності, що й більшість учнів конкретної школи, забезпечення навчальних закладів відповідними підручниками, пристосування навчальних програм до потреб і здібностей школярів тощо⁴¹⁶. На погіршення матеріального становища учителів звертали увагу також послі від ППС. Партійці критикували владу за те, що з року в рік у бюджеті скорочувалися видатки на освітні потреби. Наприклад, якщо в 1929/1930 н. р. було виділено 462 688 852 зл., то в 1932/1933 н. р. – лише 351 813 300 зл., це при тому, що кількість учнів постійно зростала. Зменшення видатків на шкільництво призводило до скорочення кількості учителів: 1925 р. на одного педагога припадало 48 учнів, а 1933 р. – 65⁴¹⁷. Попри виступи послів і senatorів, проблему важкого матеріального становища педагогів вирішити так і не вдалося.

Під час роботи сейму другої каденції українські парламентарі вкотре намагалися розв'язати питання відкриття українського університету у Львові. 19 червня 1928 р. послі від Українського клубу вкотре внесли законопроект, відповідно до ст. 4 якого український університет, що мав бути створений до початку навчального року, складався б із семи факультетів: греко-католицької теології, православної теології, права і політичних наук, математично-природничого, гуманітарного, медичного та технічно-агрономічного⁴¹⁸. Польська сеймова більшість визнала це подання демонстративним через нереальні терміни відкриття університету, адже обговорення цього питання в освітній комісії могло відбутися не раніше осені 1928 р., а кошти у державному бюджеті на фінансування установи не були передбачені. Зауважмо, що послі від ППС внесли подання про виділення з бюджету 200 тис. зл. на початкові видатки, пов'язані з відкриттям українського університету,

⁴¹³ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 82 pos. 28 lutego 1930 r. Łam. 50–53.

⁴¹⁴ Ibid. Łam. 35–36.

⁴¹⁵ Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*. Lublin: Neriton, 2007. S. 127.

⁴¹⁶ За право до життя. (Промова сенатора М. Галушинського на пленумі сенату при розправі над бюджетом міністерства освіти дня 12 березня 1930 р.). *Діло*. 1930. 20 березня.

⁴¹⁷ К. Oświata w Polsce w dobie «sanacji». *Dziennik Ludowy*. 1933. 3 stycznia.

⁴¹⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 62.

однак більшістю сейму його було відхилено⁴¹⁹. Проти виділення цих коштів на відкриття українського університету протестувала польська громада Львова, що виступила в обороні «польськості Львова»⁴²⁰.

Серед освітніх проблем, які українські парламентарі, подібно до послів від меншин і польських партій, порушували під час другої каденції сейму, було питання про неофіційний *numerus clausus* на деяких факультетах вищих навчальних закладів, що змушувало молодь виїжджати на навчання за кордон, а після повернення роками чекати на нострифікацію дипломів або заново складати всі іспити, що ускладнювало їхнє працевлаштування⁴²¹. З огляду на це послі та сенатори намагалися внести зміни до законів щодо кваліфікації педагогів середніх навчальних закладів, однак малоуспішно⁴²². Ще однією проблемою, яку намагалися розв'язати парламентарі, стало укладання окремих навчальних програм для непольського шкільництва, оскільки уніфіковані програми враховували потреби лише польської молоді. Законодавці звернули увагу на недосконалість змісту підручників, оскільки, за словами О. Кисілевської, з них усували згадки про минуле українців, а ті, які залишили, «радше, принижують вітчизну в очах дитини, аніж її вивищують»⁴²³. Внесений 19 лютого 1929 р. українськими послами законопроект про навчальні програми для шкіл з українською мовою викладання, який передбачав, що для українських державних і приватних навчальних закладів усіх типів будуть укладені окремі навчальні програми, не був підтриманий освітньою комісією, тому й не потрапив на розгляд сейму⁴²⁴. Внесене 15 червня 1928 р. Українським клубом подання про правову регламентацію вживання поняття «український» замість «руський» у всіх законах і підзаконних актах, розпорядженнях органів державної та місцевої влади, шкільних підручниках та офіційних виданнях, яким закріплювалося вживання понять «українець» і «український», також не було розглянуте⁴²⁵.

Підсумовуючи діяльність українських парламентарів у сеймі другої каденції, І. Макух зазначав, що «промови польських соціалістів та українських послів були гострі», однак «польська сеймова більшість нічого собі не робила з гострих промов українських послів», натомість «провалювала всі домагання і внески українських послів і сенаторів»⁴²⁶.

⁴¹⁹ Польський сойм. *Свобода*. 1929. 3 лютого. С. 2; Фронт ендеції і Б. Б. проти української культури й економіки. *Діло*. 1929. 12 лютого; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 128.

⁴²⁰ Проти українського університету польські офіцери й «оброньци» Львова. *Свобода*. 1929. 17 лютого. С. 3.

⁴²¹ Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 127.

⁴²² Sejm II kadencji. Spr. sten. z 35 pos. 5 grudnia 1928 r. Łam. 16–17; Senat II kadencji. Spr. sten. z 5 pos. 21 czerwca 1928 r. Łam. 24–25.

⁴²³ Senat II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 9 marca 1929 r. Łam. 56.

⁴²⁴ Sejm II kadencji. Druki. Nr 463; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 129.

⁴²⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 5; Sejm II kadencji. Druki. Nr 194; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 129.

⁴²⁶ Макух І. На народній службі. Детройт: Видання Української Вільної Громади Америки, 1958. С. 308, 378.

Сейм третьої каденції (1930–1935)

Після листопадових виборів 1930 р. у сеймі третьої каденції засідало 444 депутати. До ББВР належало 125 послів, до БНМ – 61 (зокрема, українці здобули 26 мандатів до сейму та 4 до сенату, євреї – 10 і 1; німці – 5 і 3 відповідно), до ППС – 64, до ПСЛ «Визволене» – 41, до Народно-національного союзу – 38, до Християнської демократії – 34, до ПСЛ «Пяст» – 30, до Селянської партії – 25, до НПР – 11, до Союзу робітників і селян – 7, решта 8 – безпартійні⁴²⁷.

Вибори 1930 р. відбулися за вкрай несприятливих для українських політичних партій умов. Напередодні польський уряд провів акцію «пацифікації», що з 21 вересня по 16 жовтня 1930 р. охопила близько 500 населених пунктів у 450 гмінах краю та була офіційно відповіддю на саботажні дії українців, до того ж мала на меті змусити українських виборців голосувати за списки ББВР. З тією ж метою проведено арешти українських політичних діячів, переважно колишніх послів, зокрема представників УСРП (в ув'язненні перебували Андрій Гривнак, Семен Жук, Д. Ладика, Антон Нивинський, Микола Рогуцький та ін.)⁴²⁸. Репресивна акція до певної міри позначилася на результатах виборів. Інтереси українців у сеймі представляли 26 депутатів, зокрема УНДО отримало 17 місць у сеймі та 3 в сенаті, а УСРП – 3 й 1 відповідно. Українські парламентарі сформували два клуби: Український клуб на чолі з сенатором Антіном Горбачевським, а згодом – Д. Левицьким (17 українських послів і 1 білоруський Фабіан Яремич) і Клуб українських соціалістів-радикалів під керівництвом сенатора І. Макуха (3 послів)⁴²⁹. Ще шестеро українців, обраних за державними списками, належали в сеймі до ББВР⁴³⁰. Українські законодавці внесли 25 інтерпеляцій і 48 подань, в яких акцентували увагу на зловживаннях влади та ущемленні прав українського населення, зокрема в освітній сфері⁴³¹.

У сеймі третьої каденції на співпрацю послів від національних і релігійних меншин як між собою, так і з представниками польських політичних сил вплинуло декілька чинників: по-перше, унаслідок політичних змін у Німеччині в німецьких послів загострилися відносини з єврейською меншиною; по-друге, послів від Єврейського кола через своє лояльне ставлення до уряду втратили підтримку депутатів від ППС і від меншин; по-третє, українці були мало схильні до співпраці, оскільки намагалися досягти порозуміння з владою⁴³². Риторика виступів українських парламентарів була значно стриманішою, ніж послів попередньої каденції. Зокрема, у звіті Міністерства внутрішніх справ Польщі зазначалося, що цього разу

⁴²⁷ Brzoza Cz. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej*. S. 155–156; Zaporowski Z. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej...* S. 140.

⁴²⁸ Боднар О. М. *Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1928–1935)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2010. С. 12.

⁴²⁹ *Виборчі висліди. Діло*. 1930. 18 листопада; Brzoza Cz. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej*. S. 155–156; Zaporowski Z. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej...* S. 140.

⁴³⁰ *Українці. Життя парламентарне. Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 1. S. 87; Feliński M. *Українці у Ізбах Уstawodawczych...* S. 599; Пуйда Р. Б. *Українське національно-демократичне об'єднання 1928–1939 рр. у польському парламенті. Молодий вчений*. 2014. № 1 (03). С. 49.

⁴³¹ Ajnenkiel A. *Historia sejmu polskiego...* S. 341.

⁴³² Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 321, 324.

Український клуб утримався від складання політичних декларацій, вступивши в площину змістовної критики⁴³³.

Освітнє питання й надалі залишалося на порядку денному роботи сейму. Серед польських політичних сил особливу увагу йому приділяли партії, які представляли ліве крило сейму. Наприклад, 1931 р. під час обговорення бюджету посол-комуніст Вацлав Рожек (Wacław Rożek) наголосив на тому, що через недофінансування освітньої галузі понад 700 тис. дітей різних національностей позбавлені початкової освіти. Окрім відкриття нових шкільних приміщень, посли від польських лівих сил домагалися надання дітям і шкільній молоді матеріальної допомоги у формі безплатного харчування, одягу та шкільного приладдя. Депутати від ППС внесли законопроект про державні початкові навчальні заклади, в якому, з-поміж іншого, йшлося про забезпечення учнів безкоштовним харчуванням і покриття інших видатків, пов'язаних з навчанням. Однак відсутність підтримки з боку влади унеможливила реалізацію цих вимог⁴³⁴.

На початку роботи сейму увагу українських послів привертало розв'язання проблеми так званої пацифікації, у цьому їх підтримала польська лівиця. Саму акцію українці вважали необгрунтованою та такою, яку нічим не можна виправдати. Петиції до Ліги Націй, подання, інтерпеляції й промови депутатів стосувалися відшкодувань жертвам репресій, критики політики влади, покарання винних в організації масових погромів⁴³⁵. Зокрема, на 7-му засіданні сейму 26–27 січня 1931 р. належна увага була приділена поданню Українського клубу з приводу «пацифікації» в Галичині, яке вони внесли 1 листопада 1930 р. Степан Баран від імені Українського клубу вимагав об'єктивного розслідування та притягнення всіх винних до відповідальності⁴³⁶. Деякі польські депутати також засудили каральні дії поліції в Галичині. Посол від Селянського парламентського клубу Міхал Руг (Michał Róg) наголосив, що цілі гміни не мають нести відповідальність за дії окремих осіб, і всі органи влади, які, застосовуючи силу проти мирного населення, перевищили свої службові повноваження, мають бути притягнуті до відповідальності⁴³⁷. Натомість проти цього подання висловився обраний від ББВР у Львові депутат Здзіслав Стронський (Zdzisław Stroński), який виступав від імені адміністративної комісії. Доповідач зауважив, що українські парламентарі однобічно викладають факти, акцентуючи увагу тільки на наслідках цих подій, натомість оминають причини, які змусили уряд вдатися до жорстких заходів, а саме терористичні акції та акції

⁴³³ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1931 roku. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1931. S. 6.

⁴³⁴ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. Warszawa: Książka i Wiedza, 1981. S. 276–277.

⁴³⁵ Детальніше див.: ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 553. Арк. 16; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 256; N. S. Sprawa ukraińska w Genewie. *Nasz Przegląd*. 1931. 6 lutego; Sejm uznaje zarządzenia na terenie Galicji Wschodniej. *Nasz Przegląd*. 1931. 22 stycznia; Momot W. Ukraińskie przedstawicielstwo parlamentarne w Sejmie i Senacie w latach 1935–1939. *Studia Historyczne*. 1999. T. 42. Nr 3. S. 402–416; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 147.

⁴³⁶ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 7 pos. 26–27 stycznia 1931 r. Łam. 32–35; Шептицька Л. Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879–1953): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний лісотехнічний університет України. Львів, 2008. С. 141.

⁴³⁷ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 7 pos. 26–27 stycznia 1931 r. Łam. 20–21, 55–56.

саботажу, що відбувалися в краї⁴³⁸. Навіть освітні питання, яких торкалися українські послы, були пов'язані з «пацифікацією». Наприклад, 13 січня 1931 р. до сейму внесли подання про скасування чинності розпоряджень МВіО, які стосувалися закриття приватних гімназій «Рідної школи» в Рогатині та Дрогобичі, а також про відновлення діяльності чоловічої гімназії з українською мовою навчання в Тернополі⁴³⁹. Ці подання упродовж десяти місяців очікували розгляду в освітній комісії й лише 18 грудня 1931 р. потрапили в сейм на обговорення.

У лютому-березні 1931 р. парламентарі були зосереджені на розгляді проєктів законів «Про шкільний устрій» та «Про приватні школи й наукові та виховні заклади». З критикою законопроєкту «Про шкільний устрій», який передбачав скасування двох перших класів гімназії та поділ середньої школи на чотирикласну гімназію і двокласний ліцей, виступили і послы від меншин, і польські депутати. На думку українських парламентарів, такі зміни і те, що лише закінчення початкової школи другого ступеня (шість класів) давало право вступу до гімназії, ускладнювали доступ до середньої освіти вихідцям із сіл⁴⁴⁰. Найбільшою прикрістю, на думку Д. Великановича, було те, що цей законопроєкт не порушував питання мови викладання в школах і не передбачав внесення змін до навчальних програм⁴⁴¹. Депутати від УСРП запропонували внести до нього низку поправок: враховувати потреби національних меншин при укладанні навчальних програм з історії й географії; до укладання програм залучати наукові установи меншин; засновувати ліцеї з українською і білоруською мовами навчання⁴⁴². Посол від ППС З. Пьотровський, не заперечуючи факту необхідності прийняття відповідного законопроєкту, наголошував на «гарячковості і поспіху» в його опрацюванні. Подібно до єврейського посла Еміля Зоммерштайна (Emil Sommerstein), він зауважив, що розглядати його по суті можна лише після ухвалення навчальних програм. Проти поспішного прийняття цього закону висловлювався також посол від ЗЛН Я. Корнецький⁴⁴³. Однак закон «Про шкільний устрій» все ж був ухвалений без урахування більшості внесених до нього поправок.

Спроба досягти порозуміння між українськими та польськими політиками на зустрічі 25 лютого 1931 р. за участі з українського боку М. Галушинського, Остапа Луцького та В. Загайкевича, а з польського – Януша Єнджеєвича (Janusz Jędrzejewicz), Т. Голувка, Вацлава Сухенка-Сухецького (Wacław Suchenek-Sucheci), Броніслава Жонголловича (Bronisław Żongołłowicz), Тадеуша Шецеля (Tadeusz Schaetzel) не увінчалася успіхом⁴⁴⁴. Польська сторона вимагала від українських послів виголошення з трибуни сейму декларації про цілковиту лояльність

⁴³⁸ Ibid. Łam. 20–21, 25–26.

⁴³⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 281–282; Sejm III kadencji. Druki. Nr 60, Nr 61, Nr 62; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 156.

⁴⁴⁰ Півень А. В. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича (1876–1949): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2011. С. 153.

⁴⁴¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1511–1512.

⁴⁴² Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 380–381.

⁴⁴³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1508–1510.

⁴⁴⁴ Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 158.

і відкликання петицій, поданих до Ліги Націй⁴⁴⁵. Не вірячи в щирість українських політиків, поляки зумисне висунули неприйнятні для них вимоги. Натомість основними вимогами української сторони, викладеними в резолюції, ухваленій на спільному засіданні Екзекутиви УНДО та Президії УПР, яке відбулося 24 лютого 1931 р., було відшкодування матеріальних збитків, заподіяних українцям невиконанням Польщею міжнародних зобов'язань, а також «пацифікацією» 1930 р.; надання автономії трьом галицьким воєводствам; звільнення політичних в'язнів і відкриття українських середніх навчальних закладів у Дрогобичі, Рогатині та Тернополі, які були закриті рескриптом МВіО від 26 вересня 1930 р.⁴⁴⁶. Відмова українських політиків відкликати свої скарги з Ради Ліги Націй, спротив і погрози з боку українських політичних і громадських сил, зокрема членів ОУН, з одного боку, та непоступливість польських урядовців щодо вимог українських парламентарів – з іншого, призвели до зриву переговорного процесу⁴⁴⁷.

На певні поступки українському суспільству, зокрема щодо відкриття гімназій «Рідної школи» у Рогатині та Дрогобичі, а також надання невеликої фінансової допомоги українським кооперативам і культурним організаціям, польська влада на чолі з міністром внутрішніх справ Броніславом Перацьким (Bronisław Pieracki) пішла влітку 1931 р. Саме тоді в Міністерстві внутрішніх справ уперше була розроблена цілісна програма врегулювання українсько-польських відносин на східних теренах Галичини «Меморіал національного відділу Міністерства внутрішніх справ у питанні національної політики в південно-східних воєводствах»⁴⁴⁸. Це була концепція порозуміння з українським суспільством в обхід українських політиків і політичних партій, спроба позбавити УНДО впливу на місцевому рівні та в кооперативному русі⁴⁴⁹. Меморіал з-поміж іншого передбачав відкриття кафедри української історії у Львівському університеті з можливістю працевлаштування там українського викладацького складу, 2–3 державних нижчих українських професійних шкіл, державної середньої школи господарсько-технічного типу, перенесення Господарської академії з міста Подєбради (Чехо-Словацька Республіка) до Польщі, відмову від утраквізму в шкільництві як головної причини ворожого ставлення українців до польської влади⁴⁵⁰.

Питання відкриття гімназії в Тернополі, закритої рескриптом МВіО від 26 вересня 1930 р., ще раз було порушено на осінній бюджетній сесії 1931 р. Заяву українських послів щодо відкриття гімназії розглянули наприкінці жовтня 1931 р. спочатку в освітній комісії, а згодом – на пленарному засіданні сейму. Безпідставні звинувачення голови освітньої комісії від ББВР Марії Яворської (Maria Jaworska) в антидержавній діяльності цілої гімназії переконливо заперечила М. Рудницька,

⁴⁴⁵ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2255. Mikrof. B 18458. K. 101–105.

⁴⁴⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 158; Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1979. S. 176.

⁴⁴⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1039. K. 4; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 160.

⁴⁴⁸ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2255. Mikrof. B 18458. K. 52–64.

⁴⁴⁹ Zaporowski Z. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej...* S. 143.

⁴⁵⁰ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2255. Mikrof. B 18458. K. 55, 64.

наголошуючи на виключно політичних причинах закриття цього навчального закладу. Хоча за подання проголосували послы від меншин та представники польських лівих партій, сеймова більшість відкинула його⁴⁵¹.

На цій же осінній сесії 13 жовтня депутати від ППС внесли до сейму подання з законопроектом щодо «територіальної автономії земель Речі Посполитої, які заселені більшістю українського населення». З-поміж іншого у ньому було передбачено створення окремих департаментів освіти та культури: польського та українського, які мали підпорядковуватися відповідним шкільним радам⁴⁵². Представники від Українського клубу, підтримавши на засіданні адміністративної комісії 28 жовтня 1931 р. саму ідею національно-територіальної автономії як гарантію розвитку українського національного життя, сприйняли цей законопроект критично, оскільки у визначені в ньому територіальні межі не входили Холмщина, Підляшшя і більшість Полісся, а місцеву владу мало призначати державне керівництво⁴⁵³. Усі польські партії, окрім ППС, не підтримали його. Згодом законопроект був відхилений освітньою комісією⁴⁵⁴.

Бурхливу дискусію на пленарному засіданні сейму 18 грудня 1931 р. викликали уже згадані подання українських парламентарів від січня 1931 р. з приводу закриття трьох українських гімназій. Під час дискусії слово взяв міністр освіти Я. Єнджеєвич, який зазначив: оскільки гімназії в Рогатині та Дрогобичі уже відкрито, то актуальним залишилося лише питання щодо діяльності гімназії в Тернополі, яка, однак, не підлягала відновленню, оскільки, на його думку, перетворилася на осередок сепаратизму і національного шовінізму, прищеплювала учням вороже ставлення до Польщі. Я. Єнджеєвич запропонував учням, які не були причетні до «антидержавних акцій», продовжити навчання в польських гімназіях. Однак таке розв'язання проблеми не влаштувало українських парламентарів⁴⁵⁵. Позицію

⁴⁵¹ Габлевич Б. Ліквідація гімназії. *Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998* / підбір, упоряд. та ред. текстів і комент. С. Яреми. Тернопіль; Львів, 1998. С. 66.

⁴⁵² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 30; O autonomię dla Ukraińców. Mowa posła tow. M. Niedziałkowskiego. *Robotnik*. 1931. 7 listopada; Socjalizm polski a sprawa narodowościowa. Główne punkty wniosku Z. P. P. S. w sprawie autonomii ziem Rzeczypospolitej, zamieszkanych w większości przez ludność ukraińską. *Robotnik*. 1931. 15 października; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 163.

⁴⁵³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1039. K. 103; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1931 roku. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1932. S. 26–27; Власні і міжнародні зобов'язання Польщі супроти українського народу. Промова посла д-ра Ярослава Олесницького, виголошена на пленарному засіданні сойму дня 6. ц. м при дискусії над внеском ППС про автономію для земель з українською більшістю у Польщі. *Діло*. 1931. 10 листопада; Український Клуб про автономію. Промова посла д-ра С. Барана на адміністративній комісії сойму дня 28 жовтня ц. р. *Свобода*. 1931. 8 листопада. С. 5; Koko E. Koncepcja autonomii terytorialnej PPS a stanowisko głównych ugrupowań ukraińskich. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r.* / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 57–58.

⁴⁵⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 30–31; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 165.

⁴⁵⁵ Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 381.

Українського клубу підтримали послы від єврейських і німецьких партій, ППС, а представники від Національного клубу утрималися від голосування⁴⁵⁶.

Розглядом цього питання фактично завершилася серія подань, які стосувалися пацифікації, а вже у 1932–1935 рр. у політичних поглядах низки українських парламентарів окреслилися зміни: послы від УНДО дедалі виразніше схилилися до необхідності нормалізації польсько-українських відносин, що й відбулося 1935 р.⁴⁵⁷ Натомість українські депутати від лівих сил залишилися в опозиції до влади, продовжили її критикувати за нищення національного шкільництва та переслідування українських культурно-освітніх товариств⁴⁵⁸. Зокрема, сенатор від УСРП І. Макух звинуватив урядовців у нищенні українського господарства, культури та освіти, спробі змінити етнічний склад населення Галичини з метою опанування цих територій польською меншістю; в перешкоджанні діяльності освітніх організацій «Просвіти», «Рідної школи», «Сільського господаря», виданню україномовних газет і журналів тощо⁴⁵⁹.

Урядова спроба реформувати освітню сферу шляхом внесення в січні 1932 р. законопроєкту про зміни в організації державного та приватного шкільництва викликала спротив представників національних і релігійних меншин. Певні зауваження до проєкту закону мали також послы від ППС, які критикували його за фактичну відмову на практиці від семикласних шкіл на користь шестикласних, запровадження відмінностей між міськими та сільськими навчальними закладами тощо⁴⁶⁰. Цей законопроєкт було внесено на розгляд сейму разом із двома іншими проєктами законів, які стосувалися реформування місцевого самоврядування та польської військової колонізації. Українські, німецькі та єврейські послы намагалися завадити ухваленню цих законів, наголошуючи, що вони суперечать міжнародним договорам і конституційним актам Польської держави. На засіданні освітньої комісії 24 лютого 1932 р. Український клуб у спільній заяві вимагав відкликання законопроєкту про приватне шкільництво. На засіданні комісії 26 лютого того ж року Д. Великанович вніс подання про вилучення проєкту закону «Про приватні школи та навчальні й виховні заклади» з порядку денного перед початком дискусії по суті, оскільки він суперечив ст. 100 і 117 Конституції 1921 р. та ст. 8 Малого Версальського договору. Подання підтримали всі клуби, крім ББВР⁴⁶¹. На 61-му

⁴⁵⁶ Буря в польському соймі. *Новий час*. 1931. 23 грудня. С. 3; Останні вісти. Справа українських гімназій в соймі. *Діло*. 1931. 22 грудня.

⁴⁵⁷ Габлевич Б. Ліквідація гімназій. С. 66; Виступ М. Рудницької про обставини закриття гімназій у Рогатині і Дрогобичі та внесення вимог про скасування Міністерством освіти обвинувачення їх у антидержавній діяльності. Зі стенограми 41-го засідання Сейму. 18 грудня 1931 р. *Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи*: зб. док. і матер. / упоряд. М. Дядюк. Львів: б. в., 1998. С. 486; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 166.

⁴⁵⁸ З діяльності Укр. Соц. Рад. Парляментарної Репрезентації. *Громадський голос*. 1932. 13 лютого. С. 2.

⁴⁵⁹ Senat III kadencji. Spr. sten. z 32 pos. 3 marca 1932 r. Łam. 45–52; Ріжними способами до одної цілі (3 промови тов. І. Макуха в сенаті в дискусії над бюджетом міністерства внутрішніх справ, на основі стенограми з 3 березня 1932). *Громадський голос*. 1932. 19 березня. С. 2.

⁴⁶⁰ Swoboda H. Projekt nowej ustawy szkolnej. *Robotnik*. 1931. 21 stycznia; Swoboda H. Niebezpieczeństwa nowej ustawy szkolnej. *Robotnik*. 1932. 2 lutego.

⁴⁶¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1520–1521; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 358.

засіданні сейму 26 лютого 1932 р. критичні зауваження щодо законопроекту висловила М. Рудницька, акцентуючи на колонізаційному характері шкільної політики, спробі усунути українську громадськість від впливу на виховання власних дітей⁴⁶². Під час виступу в сеймі 18 лютого 1933 р. М. Рудницька зауважила, що, на її думку, проект закону запроваджує у життя школи поліційну систему, оскільки ст. 2 і 6 передбачали надання відомостей про «благонадійність» засновника школи та учителів, а ст. 49 вимагала від педагогів шпигувати за молоддю і доносити на неї органам державної поліції⁴⁶³. Проти відкриття окремих гімназій і ліцеїв висловлювався також парламентар від ППС З. Пьотровський, вважаючи, що середні навчальні заклади подібно до університетів мають готувати висококваліфіковану молодь з широким світоглядом, чого ліцеї забезпечити не зможуть⁴⁶⁴. Попри критику законопроекту послами від меншин та деякими польськими діячами, парламентарі від ББВР та інші прихильні до влади політичні сили підтримали його.

У сеймі третьої каденції знову постало питання відкриття українського університету. 21 лютого 1933 р. на 90-му засіданні С. Хруцький уже вкотре наголосив на невиконанні Польщею закону від 1922 р. про воєводське самоврядування, на підставі якого українці могли б вільно розвивати власне початкове, середнє та вище шкільництво⁴⁶⁵. На цьому ж засіданні під час обговорення законопроекту про вищі навчальні заклади В. Загайкевич запропонував внести поправку до ст. 2, яка передбачала включення постанови про відкриття українського університету⁴⁶⁶. Цю поправку хоч і підтримали послы від ППС, зокрема на цьому наголосив у своєму виступі Станіслав Дюбуа (Stanisław Dubois), зазначивши, що вони визнають право меншин на культурний розвиток, однак вона була відхилена сеймовою більшістю⁴⁶⁷. Того ж року 19 вересня В. Загайкевич і Д. Великанович подали міністрові освіти «Меморіал у справі української молоді у вищих навчальних закладах», в якому наголосили на невиконанні Польщею закону від 1922 р., що передбачав відкриття українського університету. Депутати звернулися до міністра освіти з низкою прохань: вплинути на сенати вищих навчальних закладів, щоб ті не створювали штучних перешкод для вступу української молоді; посприяти визнанню поняття «український» на означення національності як у вищих навчальних закладах, так і в усіх державних школах; зрівняти українську молодь з польською в отриманні стипендій і субвенцій⁴⁶⁸. 20 вересня 1933 р. В. Загайкевич і Д. Великанович подали МВіО протест щодо запровадження лемківського букваря в державних школах Лемківщини, перенесення українських учителів на етнічно польські терени, а

⁴⁶² Sejm III kadencji. Spr. sten. z 61 pos. 26 lutego 1932 r. Łam. 42; Потіха О. Б. Українське шкільництво в ретроспективі парламентської діяльності Мілени Рудницької. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/17774> (дата звернення: 15.12.2018).

⁴⁶³ Потіха О. Українська Парламентська Репрезентація у сеймі і сенаті Польщі: склад, діяльність (1930–1935 рр.). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції*: зб. наук. праць. Київ: Ліра-К, 2015. С. 74.

⁴⁶⁴ Jaka będzie szkoła średnia. *Robotnik*. 1932. 12 lutego.

⁴⁶⁵ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 90 pos. 21 lutego 1933 r. Łam. 10–13.

⁴⁶⁶ Ibid. Łam. 12–14.

⁴⁶⁷ Ibid. Łam. 15–16.

⁴⁶⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 76–78.

також щодо безпідставної відмови кураторії Львівського шкільного округу (ЛШО) підтверджувати повноваження учителів «Рідної школи»⁴⁶⁹.

На нищенні приватного та державного українського шкільництва на засіданні бюджетної комісії 18 січня 1934 р. наголошував Д. Великанович. Він акцентував увагу на недостатньому фінансуванні україномовних навчальних закладів; руйнівних наслідках шкільного плебісциту, у ході якого через зловживання кураторів, старост, поліції, шкільних інспекторів було ліквідовано чи перетворено на утравквістичні більшість українських шкіл; зменшенні кількості вчителів-українців⁴⁷⁰. Говорячи про шкідливість утравквізму, він зазначив, що не лише українська громадськість, а й польське населення південно-східних теренів виступає проти двомовного шкільництва, яке «не гармонізує, лише роздвоює»⁴⁷¹. Посол від ППС К. Чапінський «нарікав, що польське шкільництво переживає подвійну кризу, а саме: кризу змісту та кризу кількості». Наприкінці виступу він ствердив, що в шкільництві національних меншин ситуація лише погіршилася: навчальні заклади нищать утравквізацією, а влада не робить нічого для відкриття українського університету⁴⁷².

У сеймі третьої каденції українські політики від УНДО всіляко намагалися налагодити діалог з урядом, однак польська керівна верхівка продовжувала шукати порозуміння з українською громадськістю в обхід українських політичних партій. Однією зі спроб досягнення такого порозуміння стала декларація, виголошена Д. Левицьким 6 лютого 1934 р. під час обговорення державного бюджету, яку підтримали всі представники Українського клубу. Декларація була реакцією на промову прем'єр-міністра та міністра освіти Я. Єнджеєвича, з якою він виступив на засіданні бюджетної комісії сейму 21 січня 1934 р. Міністр зазначив, що «сучасні польсько-українські відносини є наслідком раніше скоєних обома сторонами помилок» і що зараз настав слушний момент для налагодження взаємин і відмови від боротьби на теренах спільного проживання обох народів. Він поінформував про низку заходів, вжитих МВіО задля поліпшення функціонування українського шкільництва⁴⁷³. Д. Левицький, загалом схвально оцінивши промову міністра, яку назвав «першою заявою відповідального високопосадовця в урядах після травневих подій, яка відрізняється від дотихчасових трафаретних заяв, які... всю провину за тогочасні українсько-польські відносини покладали на українську сторону», пропозиції МВіО визнав недостатніми. Парламентар зауважив, що «український народ вже виріс з того, аби задовольнятися якоюсь одною середньою або вищою школою чи якимись несуттєвими змінами в народному шкільництві», натомість вимагає цілковитої зміни політичних відносин⁴⁷⁴. Відповідальність за тогочасний

⁴⁶⁹Півень А. В. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича... С. 159.

⁴⁷⁰Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 62–64; Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Дмитра Великановича в бюджетовій комісії сейму (початок). *Діло*. 1934. 22 січня; 23 січня; Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Д. Великановича у дискусії над бюджетом міністерства освіти в дні 18 січня 1934 р. *Діло*. 1934. 24 січня; 25 січня.

⁴⁷¹AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 132–134.

⁴⁷²Ibid. K. 384.

⁴⁷³AAN. Zesp. 1185. Sygn. 18. K. 12–13; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 182.

⁴⁷⁴Sejm III kadencji. Spr. sten. z 111 pos. 6 lutego 1934 r. Łam. 8–9; Ukraińcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1934. Nr 1. S. 61–63.

стан українсько-польських взаємин політик поклав на польське суспільство та уряд. Однак польські керівні кола проігнорували цю декларацію українських політиків.

Українські радикали, на відміну від послів від УНДО, залишалися на опозиційних позиціях до уряду. Наприклад, Михайло Матчак у своїх виступах порушував проблему «сокальського кордону» – штучного відокремлення Волині, Холмщини та Полісся від Галичини. Посол звинуватив владу у забороні відкриття на окреслених теренах філій товариств, які легально діють у Галичині. На позбавленні населення Волині, Полісся та Холмщини власних культурно-освітніх установ та національних шкіл також наголошував І. Макух. У сеймовій промові соціаліст-радикал Д. Ладика вказав на зростання неграмотності серед українців, відсутність достатньої кількості українських державних і приватних шкіл⁴⁷⁵.

Продовжуючи політику регіоналізації, спрямовану на формування у лемків, бойків і гуцулів лояльної до Польщі національної свідомості, панівні кола, однак, визнавали необхідність задоволення економічних та освітніх потреб українського народу. З огляду на це 1934 р. у Міністерстві внутрішніх справ було сформульовано меморіал «Українська меншина», спрямований на налагодження взаємин з українською громадою всупереч інтересам УНДО та інших політичних партій. Однією з гострих проблем українського суспільства було визнано масове безробіття української інтелігенції, подолати яке планували шляхом працевлаштування українців у державних і самоврядних установах. Найбільше уваги в меморіалі приділено проблемам шкільництва. Зокрема, було запропоновано відкрити низку українських професійних шкіл, кафедр української літератури у Львівському університеті, не обмежувати доступу українській молоді до вищих навчальних закладів, зорганізувати позашкільну освіту так, щоб вона відповідала загальнодержавним інтересам, внести відповідні поправки до закону про загальне шкільництво, аби питання зміни мови навчання регулювали ухвали гмінних рад, а не плебісцити⁴⁷⁶. Наступним кроком стало скликання міністром освіти Я. Єнджеєвичем спільної польсько-української комісії для опрацювання і оцінки навчальних програм і підручників для українських шкіл⁴⁷⁷. Також було надано дозвіл на відкриття в 1935/1936 н. р. українського рільничого ліцею в Черниці поблизу Жидачева, про що просили українські діячі, зокрема Євген Храпливий, Тит Войнаровський, митрополит Андрей Шептицький, і польський політик Ян Станіслав Лось (Jan Stanisław Łoś)⁴⁷⁸.

Ще одним свідченням прагнення українських парламентарів домовитися з польським урядом став виступ Д. Левицького 5 лютого 1935 р. під час обговорення державного бюджету. Концепція, виголошена українським послом, ґрунтувалася на переконанні, що українські терени в складі Польщі мають отримати територіальну автономію, натомість створення незалежної Української держави належить до інтересів європейських держав, оскільки вона зможе протистояти поширенню більшовицької ідеології та нести західну цивілізацію на схід. Українські політики сподівалися, що Польща спільно з європейськими державами виступить з

⁴⁷⁵ Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина... С. 383–385.

⁴⁷⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1073-dopływy. K. 66, 71–76; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 184.

⁴⁷⁷ AAN. Zesp. 5. Sygn. 50. K. 216.

⁴⁷⁸ Archiwum Państwowe miasta Lublina. Sygnatura robocza. V-1. K. 222–224, 263–264, 383–389, 461; Chojnowski A. Kwestia ukraińskiego szkolnictwa wyższego... S. 165–167.

антирадянською акцією⁴⁷⁹. На необхідності внесення якісних змін в українсько-польські відносини наголошував також Д. Великанович під час дискусії над бюджетом МВіО 8 лютого того ж року. Він зазначив, що політика уряду щодо українців, зокрема в освітній сфері, упродовж останніх десятиліть усправедливило негативне ставлення як українського народу, так і парламентарів до влади, оскільки в Галичині лише 5 % дітей-українців краю мають змогу здобувати освіту в українських школах, а на Волині – 0,02 %⁴⁸⁰. У звіті львівського воєводи цю декларацію, яка викликала значний резонанс в українському суспільстві, було оцінено як підтвердження переходу УНДО на шлях практичного мислення про майбутнє⁴⁸¹. Цього разу польська сторона не проігнорувала звернення українських парламентарів, однак звинуватила їх у нелояльному ставленні до Польщі. Міністр внутрішніх справ Маріан Зиндрам-Кошчялковський (Marian Zyndram-Kościałkowski) 14 лютого 1935 р. на засіданні казначейсько-господарської комісії сенату зазначив, що українські послы, які, вимагаючи від держави певних декларацій та обіцянок, самі, втративши довіру в українському суспільстві, ніколи не декларували лояльності та відданості державі. Водночас він наголосив, що нормалізація відносин вимагає від української громади щирого прагнення зв'язати свою долю з Польщею⁴⁸². У відповідь керівництво партії скликало віче на знак підтримки українцями політики УНДО, а Д. Левицький на шпальтах «Діла» опублікував відкритий лист, зокрема проти звинувачень міністром українських послів у дволикості, зауваживши, що у всіх попередніх розмовах з українськими парламентарями міністр висловлював інше бачення українського питання, яке відрізнялося від поданого ним у декларації від 14 лютого⁴⁸³. Влітку 1935 р. Василь Мудрий і В. Целевич продовжували переговори з польською стороною, мета яких – довести до нормалізації польсько-українські відносини. Серед причин, які спонукали їх до цього, парламентарі називали неможливість українців вести боротьбу на різних фронтах; необхідність порятунку українців від нищення їх радянською Росією (репресії та голодомор в УСРР); збереження національного середовища в Польщі з метою відновлення української державності. Як зазначав дослідник Я. Комарницький, на тактику українських депутатів певною мірою вплинула й політика Німеччини, яка 1934 р. уклала з Польщею договір про ненапад. В українських політиків зародилася надія на створення антирадянського блоку центральноєвропейських держав, до якого вони прагнули приєднатися⁴⁸⁴. Попри позицію польської сторони, яка уникала конкретних зобов'язань, а лише обіцяла припинити різкий антиукраїнський курс,

⁴⁷⁹ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 128 pos. 5 lutego 1935 r. Łam. 29–31.

⁴⁸⁰ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 131 pos. 8 lutego 1935 r. Łam. 145–146; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 880–889.

⁴⁸¹ Szumiło M. *Українська Репрезентація Парламентарна в Sejmie i Senacie RP...* S. 188.

⁴⁸² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1182–1184.

⁴⁸³ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 20. K. 24; Левицький. Прилюдний запит голови У.Н.Д.О. до п. М. Кошчялковського, міністра внутрішніх справ Річипосполитої. *Діло*. 1935. 18 лютого.

⁴⁸⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 5–7; Centralne Archiwum Wojskowe. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.371.10/A.71 K. 234; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин (1935–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 204–205.

у 1935 р. вдалося започаткувати так званий період нормалізації польсько-українських відносин, в основу якого покладено результати тривалих таємних переговорів польських та українських політиків⁴⁸⁵.

Сейм четвертої (1935–1938) і п'ятої (1938–1939) каденцій

За підсумками виборів у вересні 1935 р. до сейму четвертої каденції було обрано 208 депутатів, 153 з яких належали до ББВР, а 55 – до національних меншин⁴⁸⁶. Значна кількість послів від меншин була обрана за списками від влади. Найчисленніший клуб від непольського населення сформували українці, які здобули 19 мандатів (14 послів в УПР (12 від УНДО та по 1 від Української народної обнови та УСДП) та 5 в Українській парламентській репрезентації Волині (від Волинського українського об'єднання), а також 4 й 1 сенатор відповідно)⁴⁸⁷. Завдяки досягненню порозуміння між українськими політиками та польською владою віцемаршалком сейму став В. Мудрий. Натомість польські опозиційні політичні партії бойкотували вибори через ухвалення нової конституції та нового положення про вибори, яке замінило пропорційну систему виборів на мажоритарну, надаючи при цьому виняткові права окружним зборам, що підпорядковувалися місцевій адміністрації. Українські парламентарі сформували Українську парламентську репрезентацію, якою керував В. Мудрий, та Українську парламентську репрезентацію Волині на чолі з Петром Певним⁴⁸⁸. Євреї здобули 4 мандати, а німецька меншина мала своїх представників лише в сенаті⁴⁸⁹.

Діяльність УПР у сеймі четвертої каденції розпочалася за умов так званої нормалізації польсько-українських відносин. Головні завдання українських послів окреслив В. Мудрий під час обговорення бюджету 6 грудня 1935 р.⁴⁹⁰. Саме тоді поряд із вимогою територіальної автономії для всіх українських земель Польщі та іншими економічними й політичними вимогами прозвучали основні освітні вимоги: скасування шкільного закону 1924 р. та утравкізму в шкільництві, розбудова мережі

⁴⁸⁵ Детальніше див.: Витвицький С., Баран С. Українські землі під Польщею. *Енциклопедія українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 563; Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk.: Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 431–454; Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 34–45.

⁴⁸⁶ *Ostateczne wyniki wyborów. Głos Poranny*. 1935. R. 7. Nr 48. 10 września. S. 1.

⁴⁸⁷ ААН. Zesp. 322. Sygn. 2349. К. 249, 267; По виборах. *Діло*. 1935. 25 вересня; Zaporowski Z. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*... S. 152.

⁴⁸⁸ Комарницький Я. М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1893–1966 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. С. 11–13; Brzoza Cz. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej*. S. 156.

⁴⁸⁹ Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 366; Fałowski J. *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. S. 325.

⁴⁹⁰ Мудрий В. За нормалізацію польсько-українських відносин. Промова Голови Української Парламентарної Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена на пленарному засіданні сейму дня 6. грудня 1935 р. в дискусії над державним бюджетом прелімінаром на 1936/37 р. Львів: Видавнича спілка «Діло», 1936. 16 с.

українських шкіл з окремою шкільною адміністрацією, забезпечення вчителям-українцям належних умов праці, заснування українського університету, забезпечення прав українській мові в органах державного та самоврядного управління, громадських установах тощо⁴⁹¹. Українські депутати, зокрема В. Целевич, критикували урядовців за надмірне зосередження уваги на господарських проблемах, натомість оминання національних і політичних питань. Українські політики зазначали, що невирішеними залишилися насамперед культурно-освітні вимоги українців⁴⁹². Якщо українські парламентарі всіляко пропагували нормалізаційний курс, зокрема, поширюючи серед української громади висунуті УПР постулати, критикуючи діяльність Організації українських націоналістів (ОУН)⁴⁹³, підтримуючи економічну політику держави, голосуючи за бюджет Міністерства військових справ, то польська сторона не поспішала виконувати вимоги, що зароджувало в українському суспільстві сумніви в успішності політики УНДО та зумовлювало поширення впливів радикальних груп. Підсумовуючи діяльність УПР у період першої бюджетної сесії четвертої каденції, віцемаршалок В. Мудрий наголосив на тому, що в уряді простежується набагато більше розуміння необхідності нормалізації, аніж у сеймі та сенаті, де не видно прагнення польських парламентарів об'єктивно оцінювати потреби українців і в такий спосіб просуватися в напрямку суттєвої нормалізації відносин⁴⁹⁴.

Лише 22 лютого 1936 р. Комітет із національних справ при Голові Ради Міністрів прийняв ухвалу, яка була своєрідною відповіддю на виголошені УПР постулати. В освітній сфері урядовці пішли на такі поступки: створення кафедри української літератури при Львівському університеті, полегшення українцям доступу до вищих навчальних закладів, перегляд змісту навчальних програм для українських шкіл, створення при державних гімназіях у Тернополі та Перемишлі паралельних українських класів, комплектація шкільних бібліотек дитячою українською літературою, право вживання поняття «український» нарівні з «руський» та запровадження двомовних написів у громадських місцях тощо⁴⁹⁵. Хоча українські парламентарі погодилися на ці мінімальні поступки з боку урядовців, однак вони не влаштовували української громадськості, в середовищі якої з'являлося все більше противників курсу нормалізації.

Критику в українських парламентарів та української громадськості загалом викликало відкриття, відповідно до розпорядження кураторії ЛШО від 26 травня 1936 р., українських паралельних класів при Третій польській гімназії у Тернополі замість закритої 1930 р. державної української гімназії. Попри заклики українців, куратор Єжи Гадомський (Jerzy Gadomski) відмовив їм у відновленні самостійної

⁴⁹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 2; AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. К. 29; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 5778. К. 1050–1057; За нормалізацію польсько-українських відносин: Промова Голови Української Парляментарної Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена в Сеймі дня 6. рудня ц. р в часі генеральної дискусії над бюджетом на рік 1936/37. *Діло*. 1935. 8 грудня.

⁴⁹² AAN. Zesp. 8. Sygn. 8-53/8. К. 68.

⁴⁹³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 2; AAN. Zesp. 1180. Sygn. 26. К. 147–148; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 202.

⁴⁹⁴ Мудрий В. Досвіди і спостереження. *Діло*. 1936. 12 квітня.

⁴⁹⁵ Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 204.

української державної гімназії⁴⁹⁶. Оскільки урядовці не йшли на поступки українцям, то на засіданні спеціальної комісії 10 червня 1936 р. В. Мудрий зазначив, що польська влада багато говорить, але мало робить, а українці залишаються в державі громадянами другої категорії. За його словами, українські парламентарі готові були докласти максимум зусиль для налагодження співпраці, навіть пішли на злам політичної ментальності українського суспільства, натомість польська влада не зробила нічого для нормалізації цих відносин⁴⁹⁷. У заяві, прийнятій на засіданні УПР 13–14 липня цього ж року, на якому учасники обговорили політичне становище українців у Польщі та проаналізували ситуацію в краї у зв'язку з ініційованою нормалізаційною політикою, було відзначено, що «нормалізація» не поліпшила ситуації, оскільки низка питань залишилася невирішеною⁴⁹⁸. Схожі закиди польській стороні містилися у зверненні українських послів від 7 жовтня 1936 р. до прем'єр-міністра, в якому акцентовано на невиконанні поляками взятих на себе зобов'язань. Депутати наполягали на створенні при Президії Ради Міністрів Підсекретаріату з українських питань на чолі з українцем, що мало прискорити вирішення української проблеми⁴⁹⁹. Натомість 2 грудня цього ж року на пленарному засіданні сейму В. Мудрий зазначив, що на відміну від української сторони, яка зробила все, що в її силах для нормалізації польсько-українських відносин, польська сторона пішла на «дрібні, неістотні» поступки. Навіть в освітній сфері все залишилося майже без змін, оскільки заснована кафедра української літератури при Львівському університеті не була укомплектована, у вищих навчальних закладах збереглося *numerus clausus* для українських студентів, освітній закон 1924 р. продовжував діяти тощо⁵⁰⁰.

Директор Бюро національної політики Станіслав Папроцький (Stanisław Paprocki) 15 грудня 1936 р. склав звіт про виконання постанов Комітету з національних справ, прийнятих 22 лютого 1936 р. для нормалізації польсько-українських відносин. Серед зробленого польською владою в освітній сфері згадано: створення кафедри історії української літератури на гуманітарному факультеті Львівського університету відповідно до розпорядження міністра освіти від 25 червня 1936 р. (однак добір викладацького складу до грудня 1936 р. ще не був завершений); спробу відкриття паралельних класів з українською мовою навчання в Тернополі, бойкотовану українською громадськістю; спробу перетворення двомовної гімназії в Стрию на дві окремі – українську та польську шляхом відкриття рівнозначного українського класу; зобов'язання МВіО працевлаштувати близько 100 українських учителів; постанову МВС від 27 лютого 1936 р. щодо вживання поняття «український» як синоніма до слова «руський»; розпорядження про двомовні написи

⁴⁹⁶ Баран С. З перехрестя польсько-української боротьби. На маргінесі історії Тернопільської гімназії. *Діло*. 1936. 9 травня; За реактивування гімназії в Тернополі. Маніфестаційне масове віче в Тернополі. *Діло*. 1936. 10 червня; Історія паралельок у Тернополі. *Діло*. 1936. 30 червня.

⁴⁹⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 171; Необхідні діла. Промова Голови У.П.Р. В. Мудрого, виголошена дня 10 червня 1936 р. на засіданні соймової т. зв. Спеціальної Комісії у справі повновастей для уряду. *Свобода*. 1936. 21 червня. С. 2.

⁴⁹⁸ Дводенне засідання Української Парляментарної Репрезентації. (Комунікат У.П.Р.). *Діло*. 1936. 16 липня.

⁴⁹⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 102–109.

⁵⁰⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 9–11; Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 30 pos. 2 grudnia 1936 r. Łam. 43–49.

тощо⁵⁰¹. Незначні поступки польської влади не задовольнили ані українських парламентарів, ані українську громадськість, яка очікувала значно більшого.

Представникам УПР не вдалося реалізувати свої найважливіші постулати в освітній сфері й під час бюджетної сесії 1937 р. Ще 2 грудня 1936 р. Д. Великанович подав законопроект про внесення змін до шкільного закону від 31 липня 1924 р., який передбачав: офіційну заміну поняття «руський», «русинський» поняттям «український»; поширення чинності згаданого закону на деякі повіти Люблінського та Краківського воєводств; скасування утравкізму, запровадження права навчання рідною мовою в окремих школах або паралельних класах для учнів різних національностей; запровадження обов'язкового вивчення мов національних меншин у польських школах на визначених територіях; створення такої кількості освітніх закладів для учителів національних меншин, яка б відповідала чисельності цієї національності; створення окремих середніх і професійних шкіл з рідною мовою навчання меншин та окремих класів з непольською мовою навчання у середніх школах з державною мовою викладання; одержавлення, за згодою батьків, непольських приватних шкіл; повернення української мови навчання у ті школи, де нею навчали до набуття чинності шкільного закону від 31 липня 1924 р.⁵⁰². Водночас у цьому законопроекті не було порушено низки таких важливих для розвитку тогочасної української освіти питань, як проблема шкільних плебісцитів, організація шкільної адміністрації, підготовка навчальних програм і підручників для шкіл з українською мовою викладання тощо. 12 березня 1937 р. проект закону обговорювали на засіданні освітньої комісії сейму, однак переконати польських членів комісії в необхідності його підтримати українським послам не вдалося, законопроект був відхилений⁵⁰³.

Бездіяльність польського уряду щодо реалізації висунутих українськими політиками вимог змусила членів УПР шукати зустрічей із керівництвом держави задля врегулювання польсько-українського питання. Така зустріч делегації УПР у складі В. Мудрого, послів В. Целевича і Д. Великановича, а також сенатора О. Луцького з прем'єром Феліціаном Славоем-Складковським (Felicjan Sławoj-Składkowski) відбулася 27 липня 1937 р. Українські політики вручили прем'єру доповідну записку «Криза нормалізації українсько-польських відносин», в якій було підсумовано дворічну політику нормалізації, вказано причини її неефективності та запропоновано шляхи виходу з кризи. У записці зазначалося, що українські парламентарі вважають нормалізацію польсько-українських відносин історичною необхідністю для обох народів, а її крах, на їхню думку, матиме негативні наслідки як для Польської держави, так і для українського народу. Провину за це покладали на польську сторону, яка, на відміну від української, що виконала всі умови, необхідні для збереження нормалізації відносин, ухилялася від виголошення публічної декларації щодо ставлення уряду до політики нормалізації; не визнавала цілісності українського народу, продовжуючи політику регіоналізації тощо.

⁵⁰¹ AAN. Zesp. 8. Sygn. 8-53/8. K. 248–250; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 207–208.

⁵⁰² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 458–465; В обороні за наші права. Українські справи в польським парламентах. *Свобода*. 1937. 31 січня. С. 3.

⁵⁰³ За зміну шкільного закону. Про викладову мову в державних школах. *Свобода*. 1937. 28 березня. С. 2; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 213.

Наприкінці меморіалу було наведено 14 найважливіших вимог, від виконання яких, на думку діячів УПР, залежала доля політики нормалізації. Серед цих постулатів були вимоги негайного виконання найважливіших завдань в освітній сфері, надання субсидій українським культурно-освітнім і науковим товариствам тощо⁵⁰⁴. Однак і ці вимоги не були реалізовані частково через те, що після 1935 р. навколо Генерального інспектора Збройних Сил Едварда Ридза-Смігли (Edward Rydz-Śmigły) почали гуртуватися військові, які розробили й активно втілювали в життя новий план вирішення проблеми південно-східних теренів, що полягав у частковій колонізації слов'янських меншин і активній підтримці місцевих польських громад⁵⁰⁵. За таких умов під час обговорення бюджету 2 грудня 1937 р. В. Мудрий виголосив промову, в якій акцентував на тому, що українці від Польської держави очікували врегулювання польсько-українських відносин і гарантування їм рівних прав і можливостей, однак бажаного не отримали. Уряд застосовує щодо українців принцип «*divide et impera*», провадить політику регіоналізації щодо Галичини, Волині тощо. Він розкритикував ставлення влади та польського суспільства до української проблеми, а також наголосив на відсутності в польських урядовців доброї волі щодо врегулювання польсько-українських відносин, вкрай необхідної за умов, коли Європа стоїть перед загрозою війни⁵⁰⁶. На збереженні *numerus clausus* у вищих навчальних закладах до українських студентів акцентував Д. Великанович під час обговорення урядового законопроекту про новелізацію закону від 15 березня 1933 р. про академічні школи⁵⁰⁷.

За умов загострення польсько-українських відносин тон виступів українських парламентарів під час бюджетної сесії 1938 р. став більш критичним. На це частково вплинула резолюція, прийнята V з'їздом УНДО в січні 1938 р., в якій акцентовано на тому, що оскільки польський уряд не виконав взятих на себе зобов'язань, то УПР, не відкидаючи самої ідеї необхідності досягнення порозуміння з польською владою, має дещо «загострити політичну тактику»⁵⁰⁸. З критикою діяльності польської освітньої влади виступали Зиновій Пеленський та В. Целевич⁵⁰⁹, Корнило Троян⁵¹⁰, Д. Великанович, Володимир Кузьмович⁵¹¹, наголошуючи на вадах утраквізму в шкільництві, порушенні законів місцевими адміністраціями під час шкільних плебісцитів, масовому безробітті серед українських педагогів тощо. Попри декларування В. Мудрим на пленарному засіданні сейму 23 лютого цього ж року прихильного ставлення УПР до Польської держави, українські парламентарі, незгідні з політикою деяких міністерств, зокрема МВіО, що не внесло жодних позитивних змін у розвиток українського шкільництва, відмовилися голосувати за

⁵⁰⁴ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 81. K. 44–48, 60–71.

⁵⁰⁵ Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. S. 420–421.

⁵⁰⁶ Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 60 pos. 1 i 2 grudnia 1937 r. Łam. 81–83; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 217.

⁵⁰⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 527. Арк. 2–3.

⁵⁰⁸ Політичний зміст Народнього Зізду. *Діло*. 1938. 21 січня. Ч. 13; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин... С. 208.

⁵⁰⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 1–2.

⁵¹⁰ Там само. Спр. 538. Арк. 1–3.

⁵¹¹ Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 72 pos. 18 lutego 1938 r. Łam. 77–78, 80–81.

державний бюджет⁵¹². Таку ж позицію зайняли сенатори від УНДО, однак відмова від голосування не задовольнила противників політики нормалізації у лавах партії, яких ставало чимраз більше⁵¹³.

Відносини між УПР та польською владою погіршилися після ревіндикаційної акції на Волині, Поліссі та Холмщині, в ході якої примушували православне населення до переходу на римо-католицький обряд. Криза політики нормалізації, спровокована діяльністю польських урядовців, загострювалася.

За підсумками виборів до сейму п'ятої каденції, проведених у вересні 1938 р., було обрано 182 поляки (164 репрезентували ОЗН, 18 – безпартійні), 19 українців (14 послів в УПР (12 членів від УНДО та по одному від Української народної обнови та УСДП) і 5 в Українській парламентській репрезентації Волині, а також 4 й 1 сенатор відповідно)⁵¹⁴, 5 євреїв, по 1 білорусу та росіянину. Двох німецьких і двох єврейських сенаторів призначив президент⁵¹⁵.

Сейм п'ятої каденції працював за умов постійної загрози війни, що позначилося на діяльності парламентарів. Уже під час бюджетних дебатів 3 грудня 1938 р. у своїй промові В. Мудрий гостро розкритикував національну політику влади та офіційно визнав крах нормалізаційного курсу, поклавши всю провину за це на польську сторону. Розв'язання української проблеми він убачав у наданні територіальної автономії всім етнографічним українським землям⁵¹⁶. Цього ж року 9 грудня українські парламентарі внесли на розгляд сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», який передбачав надання територіальної автономії західноукраїнським землям (без західних повітів Львівського воєводства), створення автономного уряду та сейму, територіальних збройних сил, забезпечення рівноправності польської й української мов у державних установах. Дослідник Я. Комарницький зазначав: хоча законопроект не був прийнятий, він підняв авторитет УПР, підірваний нормалізацією⁵¹⁷. Керівники УНДО виступили з низкою публічних заяв, у яких наголошували на відмові від дотеперішньої політики співпраці з польськими урядовцями. У своїй промові на бюджетній комісії сейму 12 січня 1939 р. В. Целевич характеризував політику нормалізації як таку, що «зазнала краху»⁵¹⁸.

Діяльність членів УПР у сеймі п'ятої каденції значно ускладнилася через зміни в регламенті засідань. Наприклад, для внесення будь-якого подання або законопроекту треба було зібрати 15 підписів, а до УПР входило 14 членів. Заручившись підтримкою

⁵¹² Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 75 pos. 23 lutego 1938 r. Łam. 63; УПР не буде голосувати за бюджетом. Заява Голови У. П. Р. посла Василя Мудрого в справі голосування над цілістю бюджету в дні 23 лютого. *Свобода*. 1938. 6 березня. С. 1.

⁵¹³ Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 220.

⁵¹⁴ Пуйда Р. Б. Діяльність українського націонал-демократичного об'єднання в Польському парламенті (1938–1939 рр.). *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 34; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej... S. 152.

⁵¹⁵ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 399.

⁵¹⁶ Деклярація Голови Української Парляментарної Репрезентації Василя Мудрого, зложена дня 3-го грудня 1938 р. на пленарному засіданні сойму. *Новий час*. 1938. 6 грудня. С. 2–3.

⁵¹⁷ Ukraińcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1939. Nr 1–2. S. 104; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин... С. 209.

⁵¹⁸ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (3 історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки). *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1994. Т. 228. С. 233.

посла від Української парламентської репрезентації Волині Степана Скрипника, В. Мудрий вніс подання щодо територіальної автономії українських земель у складі Польщі. Зауважмо, що проєкт автономії опрацьовувала спеціальна комісія під керівництвом сенатора від УНДО Володимира Децикевича. Однак подання не взяли до розгляду, оскільки, як зазначив маршалок сейму Вацлав Маковський (Wacław Makowski), воно містило пропозиції, які потребували внесення змін до чинної Конституції, що могло бути здійснене лише з ініціативи президента, уряду чи на вимогу чверті послів сейму. Тобто під законопроєктом мали стояти підписи щонайменше 52 депутатів. Проте ця ідея не знайшла підтримки серед парламентарів⁵¹⁹.

За умов погіршення польсько-українських відносин, частково спричиненого терористичною діяльністю ОУН, так званою другою пацифікацією, проведеною під час виборчої кампанії, та подіями на Закарпатті, на пленарному засіданні сейму 13 лютого 1939 р. Степан Витвицький наголосив на негативному ставленні польської влади до українців, її спробах колонізувати місцеве населення та збільшити відсоток польської меншини в краї⁵²⁰. На пленарному засіданні сейму 24 лютого 1939 р. В. Мудрий заявив, що УПР не голосуватиме за державний бюджет, оскільки в ньому не враховані інтереси українського народу. Це було яскравим свідченням відмови українських діячів від політики нормалізації й переходу в опозицію до влади. Рішення про це раніше ухвалило керівництво УНДО, сподіваючись у такий спосіб досягти порозуміння з іншими українськими партіями⁵²¹. Інтерпеляції, внесені українськими послами, здебільшого стосувалися недотримання прав української мови, гарантованих Конституцією 1935 р. і міжнародними договорами, порушення службових прав українських учителів, скрутного становища українського населення, переслідування його з боку поліції, конфіскацій накладів українських часописів тощо⁵²².

Атмосфера, що панувала в сеймі та сенаті п'ятої каденції, не сприяла конструктивній роботі членів УПР. Майже всі їхні виступи польські послы переривали гучними вигуками. Лише промова В. Мудрого на останньому засіданні сейму, 2 вересня 1939 р., в якій він засвідчив, що у важкі для Польської держави часи український народ виконає свій громадянський обов'язок перед державою, а УПР як політична еманация УНДО разом з Українською народною об'єднаною та з українським суспільством понесуть всі витрати на спільну оборону держави, викликала бурхливі оплески польських депутатів⁵²³.

⁵¹⁹ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 28. K. 338; Карпатська Україна й автономія для українців у Польщі. *Діло*. 1938. 10 грудня; Маршалок Сейму не прийняв українського внеску. *Діло*. 1938. 24 грудня; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 232.

⁵²⁰ Промова пос. д-ра Витвицького виголошена 13. лютого на пленарному засіданні сейму при дебатові над бюджетовим прелімінарем на рік 1939–40. *Діло*. 1939. 18 лютого; Швед О. Організаційно-політична діяльність Степана Витвицького в УНДО: парламентський вимір (1935–1939 рр.). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції*: зб. наук. праць. Київ: Ліра-К, 2015. С. 107–110.

⁵²¹ Українська Парляментарна Репрезентація голосувала проти бюджету. *Діло*. 1939. 26 лютого; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин... С. 209.

⁵²² ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 10, 43, 48, 130–131.

⁵²³ Комарницький Я. М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1893–1966 рр.): автореф. ... С. 13; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 239.

Отже, у сеймі міжвоєнної Польщі поряд з економічними та національними проблемами важливе місце відводилося вирішенню освітніх питань. Посли використовували всі доступні правові інструменти для діяльності у сеймі: промови, внесення законопроектів, подань та інтерпеляцій. Українські парламентарі, подібно до єврейських та німецьких депутатів, використовували парламентську трибуну для захисту прав та інтересів своїх виборців, зокрема, відстоювали право меншин на навчання рідною мовою та розбудову мережі непольськомовних навчальних закладів, вимагали поліпшення матеріального становища вчителів, припинення утраквізації шкіл, прийняття узгодженого з меншинами освітнього законодавства тощо. Однакові вимоги, а також обмеження, встановлені у регламенті засідань сейму, зумовили спільну діяльність парламентарів від непольського населення, що виявилася як в організації БНМ, так і в постійній парламентській співпраці (внесення подань, голосування). Ситуативним парламентським союзником українських послів були члени польських лівих сил, які частково підтримували їхні вимоги, зокрема надання меншинам територіальної автономії, гарантування широких громадянських свобод, забезпечення рівних можливостей в освітній сфері шляхом створення мережі безкоштовних навчальних закладів усіх рівнів з мовами викладання меншин. Натомість польські депутати від правих політичних сил та партій центру в сеймі переважно докладали зусиль до формування законодавчої бази для розбудови польськомовного шкільництва, що мало стати інструментом культурно-політичної й національної асиміляції непольського населення, відкидали усі законопроекти та подання, спрямовані на покращення становища шкільництва непольського населення. Як наслідок, більшість внесених українськими парламентарями подань та законопроектів, попри підтримку їх польською лівицею в сеймі та депутатами від меншин, так і не були прийняті.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ТА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКОВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ

У Другій Речіпосполитій міжконфесійна проблема співіснування тісно перепліталась із національною, а та, своєю чергою, була чи не найважливішою для існування поліетнічної держави та її веденням внутрішньої і зовнішньої політики. Інкорпорована 1923 р. Східна Галичина стала об'єктом протистояння двох націй – української та польської, євреї ж переважно займали позицію нейтралітету в цій боротьбі⁵²⁴. Впровадження денаціоналізації, а насправді полонізації щодо непольських народів, зокрема українців, передбачало лояльність до церковних структур або співпрацю з ними. У трактаті «Про охорону прав національних меншин» (1919) уряд взяв на себе низку зобов'язань перед міжнародною спільнотою, серед інших – захист релігійних прав своїх громадян. Декларуючи цілковиту рівність усіх громадян Польщі перед законом, трактат гарантував свободу віросповідання

⁵²⁴ Міжвоєнне село Західної України: соціум, господарство, духовність / Р. Гусак, Н. Коростіль, О. Малярчук. Івано-Франківськ, 2014. С. 64.

нацменшинам та інші демократичні цінності⁵²⁵. Однак толерантне ставлення до національних меншин розглядали не як ціль, а як засіб реалізації польських державних інтересів. Польські урядовці неодноразово застосовували принцип регіональної політики до західноукраїнських земель. Для створення полонофільського руху серед українців було вирішено впровадити державну асиміляцію в Галичині й на Волині. Щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя і Лемківщини Бельведер рекомендував реалізовувати політику національної асиміляції.

У відновленій Польщі офіційно були визнані три Католицькі Церкви: Римо-Католицька (РКЦ), Греко-Католицька (ГКЦ), Вірмено-Католицька; духовництву гарантували привілеї у звільненні від військової служби, судової відповідальності; було закріплено вплив Католицької Церкви у сфері освіти. Конкордат між Польщею та Апостольською столицею підтвердив привілеї Церкви та духовенства, встановив адміністративну структуру та майнові права, посприяв Церкві у великих можливостях впливу на суспільство. Було знято обмеження цензури щодо відозв та пасторських листів, навчання релігії стало обов'язковим і для приватних шкіл. Лояльність єпископів до держави мала би гарантувати їхня обов'язкова присяга Президентові республіки⁵²⁶. Упродовж всього міжвоєнного періоду польські урядові кола цілеспрямовано підтримували Римо-Католицьку Церкву, вбачаючи у ній свого головного союзника в асиміляційних процесах, насамперед на західноукраїнських землях⁵²⁷. Католицьке духовенство стало важливим і потужним інструментом пропаганди ідей польської державності та культури на східних територіях. Окрім того, Римо-Католицька Церква мала величезний вплив на освітню систему й позашкільне виховання молоді, відіграла помітну роль у громадсько-культурному житті населення східних воєводств, в той час як Греко-Католицька провадила свої акції насамперед серед українців.

Конфесійний критерій не завжди збігався з етнічною ідентифікацією. Факти свідчать, що в Східній Галичині існували громади поляків греко-католиків, німців та євреїв римо-католиків, латинників українців. Через масові фальсифікації польської влади під час проведення переписів населення (1921, 1931) встановити достовірні дані стосовно конфесійної належності складно. Офіційна статистика переконувала у сприятливих тенденціях швидкого зростання чисельності поляків та римо-католиків у краї. Однак незаперечним є також те, що кількість поляків греко-католиків на Галичині наближалася до пів мільйона осіб, переважно в парафіях «на захід від Львова». У цих громадах чи не найбільше виявлялась латинність обрядів, виголошення проповідей польською мовою, на що звертав увагу навіть Андрей Шептицький у своєму пастирському посланні 1931 р. «Вірність традиції», обурюючись тенденціями наближення до латинського обряду⁵²⁸.

Конференції єпископів Польщі не мали юридичного статусу (до часу II Ватиканського Собору), однак з боку Ватикану заборони не існувало. Такі зібрання називалися з'їздами польських єпископів, а від 1930 р. – Пленарними конференціями польського єпископату. Ватикан розглядав такі Собори як засіб до автономної

⁵²⁵ Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i istowarzystwonemi a Polska podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r. *Dz. U. R. P.* 1920. Nr 110. Poz. 728. S. 1934–1946.

⁵²⁶ Krasowski K. *Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej*. Warszawa; Poznań, 1992. S. 188.

⁵²⁷ Mysłek W. *Kościół Rzymsko-katolickie w Polsce w latach 1918–1939. Zarys historyczny*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. S. 663.

⁵²⁸ *Історія релігії в Україні / за ред. П. Яроцького*. Київ, 2001. Т. 4. С. 427.

розбудови місцевої національної Церкви, однак реальних важелів впливу на зміну ситуації не мав⁵²⁹. 1925 р. архієпископові Варшавському підтверджено титул Примаса Королівства Польського, а Гнезненському надано титул Примаса Польщі⁵³⁰. До 1927 р. конференції єпископату проходили як пленарні засідання, а виконавчим органом був комітет єпископів, що складався з примаса, секретаря з'їзду та трьох ординаріїв (згідно з конференцією 1919 р. в Гнезно). З 1920 р. до комітету входили примас, польські кардинали, архієпископи-ординарії, єпископ Краківський, секретар з'їзду та два єпископи, яких обирали безпосередньо на конференції. Львівський архієпископ Юзеф Більчевський у 1920–1923 рр. входив у цей комітет. Комітет єпископів 1925 р. перетворився в Комітет митрополитів, що засідав три-чотири рази на рік⁵³¹. При єпископаті діяли різні комісії, зокрема: літургична, добродійних справ, опікунських закладів, шкільна, суспільна, преси (остання поділялася на підкомісії – преси, радіо, кіно) та ін. Наступний львівський архієпископ Болеслав Твардовський у 1928–1938 рр. очолював літургичну комісію, в 1931 р. – комісію з майнових справ для опрацювань ухвал Пленарного Синоду та входив до інших⁵³².

У суспільстві, де мала домінувати католицька думка, РКЦ сподівалася, що католицизм зможе вийти за межі родини та парафії і піднятися на політичний рівень. Однак розвиток суспільної думки та конкретно вибори до сейму 1928 р. засвідчили послаблення впливів РКЦ на політичні процеси в регіонах країни, коли більшу частину мандатів здобули партії, прихильники яких стояли на позиціях послаблення ролі в суспільстві не тільки Католицької Церкви, але й релігії загалом⁵³³. Як вже згадувалося, становище РКЦ у Другій Речі Посполитій визначали Конституція та Конкордат 1925 р., що надавали Церкві досить широкі права та повноваження в межах внутрішньої автономії, лиш би це не суперечило державним законам. Однак таке привілейоване становище було недостатнім для реального впливу в державній політиці, на який розраховувала РКЦ.

Взаємовідносини між РКЦ та ГКЦ залежали від міжнаціональних відносин поляків та українців. Польська Католицька Церква відверто вороже поставилася до проголошення Західно-Української Народної Республіки восени 1918 р., трактуючи прагнення українців до відродження національної державності як вияви сепаратизму та загарбання так званих «східних кресів». Католицька ієрархія обстоювала входження цих земель до Другої Речі Посполитої та прагнула латинізувати обрядовість. Відомий патріотичними заявами львівський архієпископ Ю. Більчевський відповідальність за війну 1918–1919 рр. покладав на українців, а ГКЦ вважав носієм незалежницьких настроїв і підбурювачем українського населення. Проблему «східних кресів» він оцінював виключно як внутрішньопольську і в питанні належності Східної Галичини не враховував міжнародних чинників⁵³⁴.

⁵²⁹ Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 33–34.

⁵³⁰ Ibid. S. 43.

⁵³¹ Ibid. S. 45.

⁵³² Ibid. S. 48–49.

⁵³³ Prałat T. Kościół Katolicki a rząd Marsz. Piłsudskiego. Poznań, 1938. S. 2.

⁵³⁴ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ, 2008. С. 394; Горбачевський Т. Римо-католицька громада у Львові в міжвоєнний період (1921–1939). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2012. Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. С. 46.

Мобілізаційні можливості Греко-Католицької та Римо-Католицької Церков клір, політики і влада використовували й надалі під час міжнаціонального протистояння. Наприклад, у 1918 р. після оголошення маніфесту імператора Карла I український багатотисячний мітинг 20 жовтня відбувся на площі біля церкви Юра, тоді як у Латинській катедрі в цей день представники краєвої і міської влади на чолі з архієпископом молилися за відродження польської державності. Цього ж дня архієпископ Ю. Більчевський благословив польську патріотичну процесію, на якій віряни молилися до Богородиці – «Королеви Корони Польської» і «польських святих» – Яна з Дуклі та Якуба Стрепи⁵³⁵.

До речі, напередодні та в час російської окупації 1914 р. у 59 парафіях Галичини саме латинські священники замінили греко-католицьких⁵³⁶. Такою вимушеною заміною РКЦ намагалася скористатися передовсім для поширення своїх впливів. У подальшому, в ході дев'ятимісячної війни, Ю. Більчевський неодноразово наголошував на «підступності» українських військ і на тому, що галицькі українці не дотримуються міжнародних норм, водночас закриваючи очі на порушення правил честі польськими військовиками. У своєму повідомленні для Міністерства закордонних справ 1920 р. на тему польсько-українських відносин у так званій «Східній Малопольщі» Ю. Більчевський констатував: ненависть українців до поляків у Галичині значною мірою породжена працею свідомо налаштованих греко-католицьких священників, які, незважаючи на належність до єдиної Церкви, ненавидять усе латинське і передають свій негатив у ставленні до польського народу⁵³⁷.

У час відродження української та польської державності митрополит ГКЦ Андрей Шептицький зайняв однозначну позицію. Попри своє походження та статус, він підтримував українську національну ідею, державотворення Західно-Української Народної Республіки. Андрей Шептицький сприяв скликанню 18 жовтня 1918 р. конституанти. Чимало священників стали членами УНРади; Станиславівський єпископ Григорій Хомишин від імені Шептицького звернувся з пастирським листом, у якому доручив священникам ГКЦ згадувати в молитвах президента УНРади ЗУНР Є. Петрушевича, а також Українську державу та військо. Для митрополита ГКЦ, який фактично репрезентував польсько-українську родину, польсько-українська війна стала його особистою трагедією, бо рідний брат Станіслав Шептицький очолив 16 листопада 1918 р. Генеральний штаб Війська польського. Митрополит допускав можливість церковного посередництва у залагодженні протистояння й припинення братовбивчої війни. З метою припинення війни апостольський візитатор Ватикану А. Ратті 27 грудня 1918 р. звернувся до представників РКЦ і ГКЦ із закликом об'єднати спільні зусилля. У зв'язку з цим було проведено зустрічі очільників Церков А. Шептицького та Ю. Більчевського 30 грудня 1918 р. та 18 січня 1919 р., на яких обговорено зміст відозв до командувачів супротивних військ щодо негайного

⁵³⁵ Кісь Н. Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків. Про джерела історичної політики УГКЦ. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kis_Nazar/Pamiat_ta_identychnist_ukrainskykh_hreko-katolykiv_Pro_dzherela_istorychnoi_polityky_UHKTs.pdf? C. 71. (дата звернення: 15.05.2020).

⁵³⁶ Nieznana korespondencja Arcybiskupow Metropolítów Lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny Polsko-Ukraińskiej 1918–1919 / oprac. J. Wołczański. Lwow; Kraków, 1997. S. 34.

⁵³⁷ Ibid. S. 165.

припинення воєнних дій, обміну військовополоненими та створення офіційної делегації для впровадження цих намірів. Однак призупинити воєнні операції довкола Львова було важко⁵³⁸. Після втрати українцями Львова, встановлення польської влади в багатьох повітах краю сотні священників ув'язнили, десятки інтернували, частина відступила з військом або залишила свої парафії.

На початку 1921 р. польська влада намагалася використати ГКЦ у переговорах із членами еміграційного уряду ЗУНР, коли за посередництва священника Тита Войнаровського Євгенів Петрушевичу (на той момент перебував у Відні) передали проект пропозицій щодо надання широкої автономії Галичині. Однак вказані пропозиції поляків було проігноровано з надією на «доброму волю» Антанти як гаранта цих територій⁵³⁹.

Після закінчення війни й «узаконення» Радою послів статусу Східної Галичини (1923) становище РКЦ ще більше зміцнилося. До її управлінських структур не допускали представників нетитульної нації. Важливий критерій призначення єпископа в структурі РКЦ становила його національність. У воєнних протистояннях ГКЦ закріпила за собою статус національної Церкви для українців, а РКЦ – для поляків. Це загострювало антагонізм та конфлікти між двома народами. Тому на початку 1920-х років греко-католицькі єпископи нерідко ухилялися від співпраці з єпископами латинськими. Прихильником українсько-польського порозуміння з боку ГКЦ став єпископ Г. Хомишин, що стосовно цього вів переговори з власної ініціативи зі Станиславівським воєводою. Для реалізації ідеї порозуміння єпископ пропонував дві умови: польська сторона мусить припинити подавати в пресі провокативні публікації, а українці, своєю чергою, мають відмовитися від негайного впровадження суверенної держави. Такими заявами Г. Хомишин викликав відверте роздратування української громадськості, натомість польська влада розглядала кандидатуру Г. Хомишина як заміну ненадійного митрополита А. Шептицького⁵⁴⁰. Саме у Станиславівському воєводстві відсоток невдоволених польською владою серед священників був найменшим, чому сприяла позиція Єпископа Г. Хомишина, який невпинно шукав шляхів нормалізації відносин, зокрема через проведення певних змін у церковно-догматичних традиціях та збільшенні присутності Церкви в повсякденному житті мирян. Згодом єпископ став причетним до створення Української християнської організації (1925) та Української католицької народної партії (1930), які обстоювали автономію Галичини⁵⁴¹.

На початку ХХ ст. серйозно розглядали питання меж дієцезій у відновленій Польщі. Не останню роль у перегляді границь дієцезій РКЦ у Галичині відіграв митрополит ГКЦ А. Шептицький, згідно з аргументацією якого Ватикан відкинув протегований польським єпископатом проект відкриття римо-католицької дієцезії у Станиславові (як компроміс територіального обмеження компетенції Галицької митрополії) (Лемківщина).

У червні 1921 р. на засіданні єпископів у Кракові було ухвалено провести спільний з'їзд із представниками ГКЦ з метою обговорення спірних моментів

⁵³⁸Красівський О. За українську державу і Церкву. Львів, 1996. С. 10–12.

⁵³⁹Там само. С. 16.

⁵⁴⁰Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939. Івано-Франківськ: Плай, 2001. С. 14–15.

⁵⁴¹Міжвоєнне село Західної України... С. 247.

та приводів до конфліктів. Функції посередника мав взяти на себе архієпископ Ю. Більчевський. З боку греко-католиків готовність до таких перемовин задекларував Станиславівський єпископ Г. Хомишин, вагався Перемишльський єпископ Йосафат Коциловський. Ю. Більчевський з цього приводу писав: якщо запрошення надійде від нього або іншого польського єпископа, то відповідь буде негативна. Найкраще, якби в цій справі ініціатива виходила від нунція або навіть краще Ватикану. Далі римо-католицький архієпископ стверджував, що нібито ненависть українського кліру стосовно Польщі дійшла до межі. На завершення Ю. Більчевський додавав, що необхідно почекати, аби клір втратив надії на власну державу, дочекатися відповідної хвилі, коли остаточно будуть визначені східні кордони Польщі⁵⁴². Зрештою, висновки Львівського архієпископа підтвердились. Ідею спільного з'їзду в 1921 р. підтримало Міністерство внутрішніх справ Польщі, але в листі до Міністерства віросповідань подано низку застережень, зокрема про неможливість розгляду міжнародних антагонізмів⁵⁴³.

На з'їзді польських єпископів 1922 р. у Ченстохові знову розглядали питання припинення ворожнечі між римо-католицькою та греко-католицькою верхівкою як складових єдиної Христової Церкви. Доповідачі, розуміючи всю складність ситуації, радили з найкращим вирішенням почекати до остаточного з'ясування належності Галичини. Пошук консенсусу, до якого прагнули обидві Церкви, диктувала потреба спільних дій під верховенством Апостольського Престолу. Якщо для ГКЦ вичікування давало можливість зберігати певну самостійність, то РКЦ у зближенні бачила ліквідацію цієї автономії греко-католиків.

Після 1923 р. внаслідок негативного для галицьких українців рішення Ради послів Антанти і закріплення Галичини у складі Польщі греко-католицькі єпископи поступово входять до лона Католицького єпископату Польщі, беруть спільну участь у засіданнях та конференціях з латинськими єпископами. Перше спільне засідання за участю греко-католицького єпископа, а ним став Г. Хомишин, відбулося на з'їзді в Ченстохові у липні 1924 р. На Пленарному синоді в Ченстохові 1936 р. поруч з латинськими засідали всі греко-католицькі єпископи. На початку 1930-х років ініціативу єпископа Г. Хомишина налагоджувати конструктивну співпрацю українців з польською владою підтримували чи не всі представники вищого римо-католицького духовенства, зокрема архієпископ Краківський Сапега та Тарнівський єпископ Валендо⁵⁴⁴. Хоча на пленарні конференції примас запрошував усіх єпископів, греко-католицьке духовенство на спільних засіданнях регулярно представляв лише один з унійних владик – в 1930-х роках найчастіше єпископ Й. Коциловський, а решта переважно пояснювали свою відсутність хворобою і делегували суфраганів. Після 1937 р. внаслідок загострення українсько-польських відносин греко-католицькі єпископи уникали участі в спільних крайових з'їздах⁵⁴⁵. Греко-католицьких священників, які мали хороші стосунки з римо-католицькими, звинувачували в «мамелюцтві», тобто зраді національних інтересів, та показуванні селянам поганого прикладу для наслідування. Такі парохі, на думку, зокрема,

⁵⁴² Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 45.

⁵⁴³ Красівський О. За українську державу і Церкву. С. 17.

⁵⁴⁴ Єгреший О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939. С. 37.

⁵⁴⁵ Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 45.

націонал-демократів, давали привід радикалам для антиклерикальної агітації на національному ґрунті⁵⁴⁶.

Після підписання Конкордату греко-католицькі священники нерідко пропускали молитви за державу, притишували голос, інколи в молитвах згадки лунали про український народ та державу⁵⁴⁷. Польські єпископи латинського обряду керувалися державними інтересами і пропагували польський характер Східної Галичини. У цій ситуації греко-католицьке духовенство постало перед складним вибором: лояльність до держави, яку не вважало своєю, або солідаризування з власним народом, пастирями якого були. Існував навіть план виокремлення греко-католицьких архієпархій зі структури Католицької Церкви Польщі й створення окремої «області», підпорядкованої безпосередньо Ватикану на чолі з митрополитом-примасом. Реалізація такого плану, на думку А. Шептицького, стала би першим кроком у бік політичної автономії Галичини⁵⁴⁸. Домогтися виконання цього плану та підтримки з боку Ватикану не вдалося. Натомість у межах католицького єпископату Польщі в 1928 р. було створено Унійну комісію під керівництвом архієпископа А. Шептицького, яка мала на меті посилити співпрацю між ГКЦ та РКЦ. До комісії також увійшли і римо-католицькі священники з Львівської митрополії.

Акцію паціфікації польські єпископи публічно не засудили, що дало греко-католицьким церковникам можливість звинуватити останніх у потуранні брутальній політиці влади. Український політик Д. Левицький особисто інформував митрополита А. Шептицького про злочини під час паціфікації та просив очільника ГКЦ застосувати всі можливі важелі впливу на польську владу. Митрополит закликав консолідуватися всім українським силам в Українському католицькому союзі⁵⁴⁹. Позиція римо-католицького духовенства виглядала неоднозначно: підкреслюючи польськість Галичини, воно сприяло паціфікації. Продовжувалася конкуренція за нових парафіян. (За негласним правилом у змішаних шлюбах сини приймали віру батька, а доньки – матері). Особливо багато нових парафій утворилося відразу після війни з напливом польських колоністів. Поширенню ворожості сприяв перехід у римо-католицизм частини греко-католиків. Це породжувало нездорову конкуренцію за мішані сім'ї і цілу кампанію «викрадення душ»⁵⁵⁰, яка не припинялася ще з ХІХ ст. Обидві Церкви через національні конфлікти втратили можливість бачити спільні риси, що мали б їх об'єднувати на тих засадах, які вони пропагували. Проведення національно-державної політики у Другій Речі Посполитій щодо українців відбулося на відносинах обох Церков. З наближенням Другої світової війни ГКЦ та РКЦ у Львові висунули одна одній взаємні звинувачення. Перед вибухом війни митрополит А. Шептицький нав'язував тісніші контакти з німецьким єпископатом, проти чого виступили архієпископ Б. Твардовський і вірмено-католицький очільник Й. Теодорович⁵⁵¹. Ситуація навколо відносин обох Церков у Львові в міжвоєнний період залишалася «ворожо-нейтральною», коли обидві захищали інтереси влас-

⁵⁴⁶Кісь Н. Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків... С. 57.

⁵⁴⁷Там само.

⁵⁴⁸Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 179.

⁵⁴⁹Міжвоєнне село Західної України... С. 248.

⁵⁵⁰Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. S. 180.

⁵⁵¹Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku. Warszawa, 2005. S. 446.

них народів, що перебували в стані конфлікту, їм довелося менше зважати на цілі Христової Церкви та Ватикану і більше ставати зняряддям політичних впливів, підтримуючи державницькі устремління власних націй.

Перебуваючи в структурі Католицької Церкви, ГКЦ теж включилася до організації Католицької акції (КА), спрямованої на тіснішу співпрацю з вірянами. З ініціативи Католицького єпископату Польщі наглядовим органом у проведенні акції ГКЦ став Генеральний інститут КА в Галицькій митрополії. У жовтні 1930 р. утворено Український Католицький Союз (УКС) – першу організацію греко-католиків, що діяла в межах КА. Поширення структур УКС викликало занепокоєння цивільної влади, що вважала появу структур цієї організації чинником додаткового релігійного протистояння⁵⁵². Зрештою, це довів Міжнародний конкурс католицької преси 1935 р., в якому Генеральний інститут КА категорично відмовився виставляти спільну делегацію разом з поляками, мотивуючи це насамперед тим, що українці не є римо-католиками⁵⁵³. У проведенні КА ГКЦ часто конкурувала з РКЦ. Наймасовішим заходом першої стало проведення акції «Українська молодь Христові». Польська преса в коментуванні урочистостей 6–7 травня 1933 р. назвала цю акцію повною несподіванкою для поляків, адже урочистості пройшли вдало, в цивілізований спосіб, що довело високий рівень української самосвідомості.

Інтереси двох Церков також зіткнулися в справі неоунії, яку активно пропагували польські католицькі кола серед православного населення «східних кресів». Звичайно, такі заходи мали посприяти асиміляційним процесам серед українців, а сама неоунія виглядала як католицизм в східнослов'янському обряді. Акція неоунії була започаткована Ватиканом на початку ХХ ст. Як зазначив у березні 1918 р. Папа Римський Бенедикт XV, її мета – «привернути об'єднані східні церкви до давньої єдності»⁵⁵⁴.

Ватикан розглядав східні воєводства Речі Посполитої як своєрідний місток між католицькою Польщею і православною Росією. На думку прихильників унії, швидке падіння радянської влади в більшовицькій Росії, де православ'я перебувало в занепаді внаслідок репресивної політики влади і внутрішніх розколів, створить сприятливі умови для католицької пропаганди. Задля зближення східного й західного християнства 1917 р. в Римі було засновано Конгрегацію у справах східних церков. У той самий час розпочав діяльність Східний понтифікальний інститут, що готував місіонерів для країн Східної Європи.

З огляду на те, що поширення унії в її греко-католицькому варіанті, який мав виразне українське забарвлення, було неприйнятним для польської влади, польські єпископи схилилися до створення нового уніатського обряду, заснованого на синодальному обряді Православної Церкви. Цей обряд мав стати перехідним етапом до латинського або ж окремим і самодостатнім обрядом у межах Католицької Церкви.

Підляський єпископ Генрик Пшездецький у 1923 р. представив варіант нової церковної структури в системі РКЦ східного обряду, але незалежної від

⁵⁵² Behen O. Akcja Katolicka i ukraińskie organizacje katolickie w Małopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2009. S. 75–90.

⁵⁵³ Ibid. S. 110–111.

⁵⁵⁴ Крамар Ю. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/dis_kramar.pdf (дата звернення: 15.05.2020).

Греко-Католицької Церкви. Папа Пій XI схвалив план організації нової Унійної Церкви, до розробки якого було залучено і єпископа Г. Пшездецького. За задумом Ватикану, неоунійні священники мали закінчувати римо-католицькі семінарії, досконало вивчаючи східний обряд⁵⁵⁵. Справа була полагоджена, і перші неоунійні парафії почали з'являтися на українському Підляшші.

Польський уряд зрештою такі церковні ініціативи не визнав та навіть вважав шкідливими для польської державності. Урядовці висловлювали побоювання, що неоунія може викликати «релігійну війну на кресах», загострити і без того напружені відносини держави з Православною Церквою, дестабілізувати ситуацію на східних теренах Речі Посполитої, пов'язану з намаганням митрополита Андрея Шептицького посилити місійні впливи ГКЦ на етнічні українські землі Підляшшя, Волині, Холмщини, адже він був переконаний, що для успішного впливу на православних «сходу» потрібно самим «бути східним», виступав за те, щоб саме галицька гілка унії стала «передовим загоном католицизму»⁵⁵⁶.

Утвердженню Римо-Католицької Церкви сприяло зростання нових парафій навколо новозведених костелів. Будівництво нових храмів РКЦ по всіх більших селах Галичини влада вважала невідкладною справою. Міністерство рільництва активно сприяло наданню лісоматеріалів церковникам за надзвичайно низькими цінами. З Центральної Польщі сюди переходили на службу все нові священники⁵⁵⁷. Акція реіндикації православних церков на Холмщині та Підляшші, проведена польською владою, не дала оптимізму в нормалізації відносин РКЦ та ГКЦ. Згадаємо також 1918–1924 рр., коли за неформальної підтримки польського уряду під костели було захоплено 315 культових об'єктів, з них 175 колишніх греко-католицьких церков, відданих у 1875 р. царською владою Російській Православній Церкві⁵⁵⁸. Тобто про повернення цих церков греко-католикам взагалі не йшлося. Реіндикацію здійснювали з ініціативи «знизу вгору» – через спонтанне захоплення церкви католиками, а особливо на останньому етапі, згідно із заздалегідь розробленими планами, затвердженими урядом. Питання знищення церков було підняте на засіданнях польського сейму та сенату. Зокрема, Степан Баран, політик Українського національно-демократичного об'єднання родом із Галичини, греко-католик за віросповіданням, підготував два звернення до голови польського уряду. У своєму пастирському посланні греко-католицький львівський митрополит Андрей Шептицький висловив обурення з приводу руйнування православних церков⁵⁵⁹.

Отже, міжцерковні відносини ГКЦ та РКЦ часто будувалися не на принципах християнського віровчення та настановах Ватикану, а залежали від політики Бельведеру, польської влади у Східній Галичині. Моменти політичного порозуміння

⁵⁵⁵ Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 74–86.

⁵⁵⁶ Крамар Ю. Національно-культурна та релігійна політика урядів...

⁵⁵⁷ Міжвоєнне село Західної України... С. 257.

⁵⁵⁸ Ревіндикація. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 15.05.20).

⁵⁵⁹ Акція руйнування православних церков на Холмщині та Підляшші. 1938 рік. URL: <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/aktsiya-ruinuvannya-pravoslavnikh-tserkov-na-kholmshchini-ta-pidlyashshi-1938-rik?q=methodicmaterial/aktsiya-ruinuvannya-pravoslavnikh-tserkov-na-kholmshchini-ta-pidlyashshi-1938-rik> (дата звернення: 15.05.2020).

сприяли водночас міжцерковному діалогу, а загострення міжнаціональних відносин поляків та українців, навпаки, безпосередньо відбивалося на ухиленні церковників від співпраці. Латинські єпископи головними причинами міжобрядових конфліктів вважали зміну обряду, релігійне навчання дітей священниками іншого обряду і змішані шлюби, прийняття Святих Таїнств від священника іншого обряду.

«МАРХЛЕВЩИНА НАША РАДЯНСЬКА»: ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РАЙОНУ УСРР 1925–1935 РОКІВ⁵⁶⁰

У нарисі на підставі наявної історіографії⁵⁶¹, а також виявлених автором нових документальних джерел, які вперше вводяться до наукового обігу, зроблено спробу по-новому реконструювати призабуту сторінку з історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст. – причини створення, історію функціонування й мотиви владної ліквідації Мархлевського польського національного району УСРР 1925–1935 рр.

Обставини створення й перші роки функціонування польського національного району УСРР

Мархлевський (до 1926 р. – Довбишанський) польський національний район УСРР був створений у загальному річизі політики «коренізації»/«українізації»⁵⁶² відповідно до постанови Малої Президії ВУЦВК від 21 липня 1925 р. з населених пунктів Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів Житомирської округи з компактними масами польського населення.

Наприкінці липня 1925 р. голова Житомирського ОВК З. Табаков розповів кореспондентові губернiального щоденника про плани утворення «зразкового

⁵⁶⁰ Первісну версію статті див.: Горбуров К. З історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст.: Мархлевський польський національний район УСРР 1925–1935 рр. *Регіональна історія України*: зб. наук. статей / редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.), Я. В. Верменич (відп. ред.) та ін. Київ, 2015. Вип. 9: До 100-річчя від дня народження акад. НАН України П. Т. Тронька. С. 119–140.

⁵⁶¹ Аналіз історіографії питання станом на 2005 р. див.: Ващенко І. М. «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925–1935 рр. в історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. Київ, 2005. Вип. 30. С. 202–215.

Серед пізніших публікацій, присвячених польському національному району УСРР, виділимо статтю Т. Зарецької 2007 р. (див.: Зарецька Т. Політика радянської влади щодо створення польських національних районів в УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць* / редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ, 2007. Вип. 16, ч. 2. С. 203–219), а також вищезгадану розвідку К. Горбунова 2015 р. у збірнику до 100-річчя акад. П. Тронька.

⁵⁶² Наприклад див.: Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст. Київ: Асоціація «Україно», 1995. 215 с.; Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2002. 188 с.; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.) та ін. Київ, 2003. 392 с.; та ін.

польського району». Урядовця цікавили насамперед питання фінансування цього проекту, оскільки бюджетних спроможностей «столичної» округи радянської Волині було відверто недостатньо: «Важливим питанням є зараз утворення зразкового Довбишанського польського національного району. Це зв'язано з видатками як по утриманню апарату до кінця бюджетного року, так і по будівництву району. Потрібно буде до 300 000 крб. Ці витрати можливо тільки перевести з держбюджету, бо для бюджету Житомирської округи це дуже тяжко»⁵⁶³.

Очільник ОВК також повідомив, що Голова Раднаркому УСРР В. Чубар гарантував урядову підтримку в організації польського району. Для управління цією національно-територіальною одиницею передбачалося спершу утворити ревком, який повинен був налагодити «певний зв'язок зі всіма сільрадами», а вже згодом, орієнтовно у жовтні, мав бути скликаний районний з'їзд рад для обрання райвиконкому⁵⁶⁴. Щоправда, життя дещо відтермінувало здійснення цих планів.

Так, 19 серпня 1925 р. на виконання вищезгаданої ухвали ВУЦВК з'явилася постанова № 14 Житомирського окрвиконкому «Про утворення Довбишанського національного польського району на Житомирщині»⁵⁶⁵. У документі, зокрема, було зазначено: «Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 21 липня ц. р. затверджено Довбишанський польський район на Житомирщині з центром у с. Довбишах, у складі 33-х нижчеперелічених сільрад, що їх виділяється із Звягельського (Новоград-Волинського), Пулинського, Баранівського, Миропільського та Троянівського районів ...»⁵⁶⁶. Йшлося про такі сільради: 1) Слободо-Чернецька; 2) Дзекунська; 3) Владинська; 4) Білківська; 5) Грузливецька; 6) Довбишанська (столична районна); 7) Шереметіївська; 8) Єлізаровська; 9) Гуто-Юстинівська; 10) Ново-Заводська; 11) В'юнківська; 12) Костянтинівська (українська); 13) Прутівська (українська); 14) Прутівська (німецька); 15) Ольшанська; 16) Дерманська; 17) Тартаківська; 18) Любарсько-Гутська; 19) Турівська; 20) Явненська; 21) Мар'янівська; 22) Биківська; 23) Жовто-Брідська; 24) Дранецько-Хатківська; 25) Березівська; 26) Таргачківська; 27) Вілівська; 28) Соболівська; 29) Сарнівська; 30) Генрихівська; 31) Себерська; 32) Улянівська 33) Шиєцько-Будська⁵⁶⁷. Так, новоутворений польський національний район і справді виглядав майже мононаціональним – з 33-х його сільських рад польськими були 30, дві – українськими, одна – німецькою.

На підставі постанови Малої Президії ВУЦВК від 21 липня та постанови Президії Житомирського ОВК від 12 серпня 1925 р. ч. 20 Житомирський окрвиконком

⁵⁶³ Справи Житомирської округи: Розмова з головою окрвиконкому тов. Табаковим. Внутрішньокругове районування. Організація польського району. *Радянська Волинь: Щоденна газета Волгубкому КП(б)У, Волгубвиконкому та Волгубрадпрофу*. 1925. 31 липня. С. 2.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Збірник обов'язкових постанов Волинського окружного Виконавчого комітету, а також [Житомирської] Міської ради. Житомир, 1925. С. 57–61; Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006 рр.: Довідник: Офіційне видання / упоряд.: Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолук, Б. Ш. Табачник. Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. С. 525.

⁵⁶⁶ Наказ ч. 14 Житомирського Округового виконавчого комітету по Житомирській округовій адміністративно-територіальній комісії: «Про утворення Довбишанського національного польського району на Житомирщині», 19 серпня 1925 р. *Радянська Волинь*. 1925. 28 серпня. С. 4.

⁵⁶⁷ Там само.

наказував Довбишанський польський район вважати утвореним з 1 вересня 1925 р. Для підготовки до скликання районного з'їзду рад і «налагодження зв'язку сільради з районним центром» було ухвалено «утворити районну організаційну комісію на правах районного виконавчого комітету в складі: голови комісії тов. Олдаківського та членів – товаришів Богушевського, Шемелевського, Вонсовича й Павликівського»⁵⁶⁸.

Відповідно й Звягельський (Новоград-Волинський), Пулинський, Баранівський, Миропільський та Троянівський РВК мали негайно передати новоутвореному району вищезгадані сільські ради з відповідними населеними пунктами. Райвиконкоми районів-донорів також зобов'язувалися виокремити всі справи, документи та інвентар тих сільрад та населених пунктів, що відходили до Довбишанського району, й передати їх за описом та актами останньому до 1 вересня 1925 р. Для здійснення процедури передавання справ створювали відповідні приймально-передавальні комісії. Насамкінець у наказі № 14 Житомирського ОВК від 19 серпня 1925 р. йшлося: «З 1-го вересня 1925 р. всі вищеперелічені сільради та населені пункти виходять з адміністративного підпорядкування своїм попереднім райвиконкомом і підпорядковуються організаційній комісії Довбишанського району»⁵⁶⁹.

Отже, функціонування Довбишанського району розпочалося у вересні 1925 р. Територіально новоутворений район межував з Пулинським німецьким національним районом. 15 вересня 1925 р. ухвалою Малої Президії ВУЦВК Житомирську округу було перейменовано на Волинську, Житомир залишили окружним центром⁵⁷⁰.

У звіті Волинського окрпарткому КП(б)У 5-й округовій партійній конференції 27 листопада 1925 р. утворення національного Довбишанського польського району презентували як одну з найважливіших тогорічних справ/перемог локальної компартійної адміністрації. При цьому наголос робили на ентузіазмі польського населення підрадянської Волині: «Усім відомо, в яких умовах було утворено польський район. Коли була нарада селян, на якій голосували про утворення цього району, то був такий настрій серед селянства, що всі голосували стоячи. З другого боку, в нас ще є коло 25 польських сел, де ми провадимо підготовчу роботу»⁵⁷¹.

Волинський окрвиконком 9 вересня 1926 р. ухвалив рішення «Про перейменування Довбишанського [Довбишанського] району на Мархлевський»⁵⁷². Район розташовувався у далекій від залізничного сполучення місцевості – на південній окраїні українського Полісся, посеред нескінченних боліт, пісків і лісів, що займали майже 40 % території «польрайону». Неофіційно титулований «польською радянською столицею», районний центр Довбиш на початку вересня 1926 р. на прохання «працюючого польського люду» був перейменований на Мархлевськ. Ця республіканська «польська столиця» становила невелике поселення навколо порцелянового заводу. Довбиш/Мархлевськ був майже рівновіддаленим (на відстань у 120 км) і від радянсько-польського кордону, і від округового центру – Житомира. Відсутність дороги з твердим покриттям, яка з'єднувала б район з Житомиром, суттєво перешкоджала прискореному розвитку «радянської Мархлевщини». Тому

⁵⁶⁸ Наказ ч. 14 Житомирського Округового виконавчого комітету...

⁵⁶⁹ Там само.

⁵⁷⁰ Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006 рр. Довідник. С. 525.

⁵⁷¹ 5-та округова партійна конференція: Відчит Округового партійного комітету: Доповідач тов. Данилов. *Радянська Волинь*. 1925. 29 листопада. С. 4.

⁵⁷² Там само. С. 531.

її будівництво, яке тривало упродовж 1926–1933 рр., стало однією з найбільших і найважливіших інвестицій цієї польської національно-адміністративної одиниці⁵⁷³.

На засіданні Раднаркому УСРР 24 грудня 1925 р. організаційна комісія району звітувала про виконану роботу. Оскільки республіканська влада надавала цій справі виняткового значення, на працю до району були мобілізовані «кращі сили». За очевидним браком місцевих кадрів партійний та радянський апарат комплектувався «переважно надісланими товаришами»⁵⁷⁴. Зокрема, увесь районний актив (20 осіб) стовідсотково складався з «варягів». Велетенські зусилля докладали щодо ідеологічно-пропагандистського супроводу функціонування цієї національно-адміністративної одиниці. Поволі зростав і місцевий компартійний прошарок: якщо на 10 лютого 1926 р. у районі налічувалося чотири партійні осередки й одна кандидатська група (31 член та 23 кандидати КП(б)У), то на березень було вже п'ять осередків й одна кандидатська група із загальною чисельністю 71 особа; на травень додалася ще одна кандидатська група. Зростали й місцеві комсомольські осередки⁵⁷⁵.

Станом на липень 1926 р. організаційні труднощі з виокремленням національного польського району були переважно подолані. У той же час Польбюро ЦК КП(б)У наголошувало, що, попри, здавалося б, вже «нормальне» функціонування національної адміністративно-територіальної одиниці, вона й надалі потребувала уваги Центру до власних потреб. Особливо це стосувалося господарського розвитку району: розширення порцелянового виробництва, інтенсивного шляхобудування, зміцнення матеріальної бази шкільної справи й насичення/забезпечення управліннями й фахівцями, які б володіли *польською мовою*, а відтак спроможні були презентувати *польський*, а не лише пересічний радянський характер району⁵⁷⁶.

На середину 1926 р. у владних кабінетах також розробляли проекти створення інших польських районів УСРР (у Проскурівській та Волинській округах), однак докладніша попередня перевірка виявила нереалістичність цих планів унаслідок недостатньої кількості польського населення, яке б компактно мешкало в цих місцевостях, й через економічні умови⁵⁷⁷.

Створення польського національного району в УСРР викликало сплеск ентузіазму в польських комуністів у Радянському Союзі, що, зрештою, було цілком зрозумілим. Адже вони отримували сурогатний заміник соціалістичної Польщі, боротьба за яку раніше принесла стільки невдач і розчарувань. Долучився до справи творення «радянської Мархлевщини» й особисто «залізний Фелікс» (Ф. Дзержинський), який 3 жовтня 1925 р. звернувся з листом до «працюючих мас» новоствореного району, у якому наголошував на винятковому значенні цієї польської радянської автономії⁵⁷⁸.

На урочисте проголошення району 27 березня 1926 р. прибули ледь не всі видатні польські комуністи, які працювали в СРСР, на чолі з Ф. Дзержинським,

⁵⁷³ Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa; Wrocław: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1991. S. 120–121.

⁵⁷⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 413. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 31.

⁵⁷⁵ Там само.

⁵⁷⁶ Там само.

⁵⁷⁷ Там само.

⁵⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 17.

Ф. Коном та Й. Уншлихтом. Урочистість перетворилася на бурхливу демонстрацію солідарності з «польським пролетаріатом, який бореться». Окрім численних місцевих провідників радянської Полонії, які прибули на проголошення польського району, почесними членами його райвиконкому було обрано комуністичних послів Сейму II Речіпосполитої – А. Варського й С. Ланьцуцького⁵⁷⁹.

Функціонування польського національного району мало яскраво виражений політичний зміст. Про це не раз говорив керівник польської секції й заступник голови ЦКНМ Я. Саулевич: «Розташований на пограниччі України, польський район є живим контрастом до капіталістичної політики поляків, є постійним нагадуванням утисків українців і білорусів у Польщі Організація району стала одним із чинників притягнення основних мас польського селянства до радянського будівництва, відданості їх спільній справі Батьківщини всіх працюючих – СРСР»⁵⁸⁰.

Так, 27–30 квітня 1926 р. відбувся I з'їзд рад району, у якому взяли участь 103 делегати та 500 гостей. На пропозицію Польбюро Агітпропвідділу (АПВ) ЦК ВКП(б) було вирішено назвати район іменем Ю. Мархлевського⁵⁸¹, а райцентр Довбиш – Мархлевськом. З'їзд привітали від імені ЦК ВКП(б) й Компартії Польщі (КПП) Фелікс Кон, ЦК КП(б)У – Самуїл Лазоверт, Польбюро АПВ ЦК ВКП(б) – С. Дзержинська, Ради національностей ЦВК СРСР й уряду УСРР – Болеслав Скарбек⁵⁸², а також представники інших владних органів, установ та організацій. Надійшли привітання від голови ВУЦВК Г. І. Петровського, РНК УСРР, голови Селянського Інтернаціоналу Т. Домбала й Ф. Дзержинського. Новоутворений район отримав цінні подарунки: від московського видавництва «Трибуна» – два трактори з плугами, культурно-освітнього товариства «Праца» – радіоприймач, польського відділення Наркомпроу РСФРР – фотоскоп, удови Ю. Мархлевського – його портрет та дві платівки з промовами⁵⁸³.

З доповідями на з'їзді виступили: Ф. Кон – про міжнародне становище, Б. Скарбек – діяльність уряду УСРР, Сумцов – роботу Волинського окрвиконкому. Доповідачам було задано чимало питань, зокрема й незручних: «Чому радянська влада не дозволяє передплачувати газет з Польщі?»; «Кому належить земля, що її відібрано у середняків?»; «Чому землю не продають у власність?» та ін. В обговоренні доповідей промовці наголошували на нагальних проблемах району: недостатній кількості й важкому матеріальному становищі шкіл, жахливому стані доріг і мостів (столичний Мархлевськ був розташований у 13 верстах від шосе), відсутності медичної й агрономічної допомоги, бракові приміщень для райвиконкому

⁵⁷⁹ *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne, 1918–1939: Dokumenty i materiały*. Warszawa, 1977. S. 279.

⁵⁸⁰ Цит. за: Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940: Польський національний район Мархлевський (до 1926 – Довбишанський). *Енциклопедія історії України*: у 10-ти т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл – О. С. 306–307.

⁵⁸¹ Див.: Мархлевский, Юлиан Юозефович (1866–1925). *Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат*. Репринтное изд. Москва: Сов. Энциклопедия, 1989. С. 534.

⁵⁸² Про нього докладніше див.: Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) – мало-відома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1 (38). С. 181–207.

⁵⁸³ Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / отв. ред. А. Ф. Носкова. Москва, 2001. С. 78.

(тимчасово розташувався у будинку порцелянового заводу), сільрад, шкіл, шкільних підручників, особливо німецьких, малочисельності міліції (три співробітники на район), необхідності субсидій для розвитку району тощо. З'їзд обрав райвиконком (28 осіб), який очолив Є. Олдаковський. Серед членів першого складу Мархлевського РВК були Ф. Дзержинський, Ф. Кон та Й. Уншліхт. Почесними членами РВК, як вже зазначалося, були обрані А. Варський та С. Ланьцуцький⁵⁸⁴.

Вже 18–19 березня 1927 р. відбувся 2-й з'їзд рад Мархлевського району, на якому були присутні Т. Домбаль, Б. Скарбек, С. Лазоверт.

На момент створення Довбишанський польський національний район склався з 25 сільрад, 96 населених пунктів, 7 557 господарств з загальною кількістю населення 40 577 осіб, що з них поляків нараховувалося 28 336 (69,83 %), українців – 8 098 (19,96 %), німців – 2 805 (6,91 %), євреїв – 1 319 (3,25 %); 18 мешканців району репрезентували інші національності (0,05 %). Відповідно до національної структури людності, з 25 сільрад району 21 була польською, 2 – українськими, 2 – німецькими⁵⁸⁵.

Польське населення району мало низку характерних особливостей. На противагу іншим теренам України й Білорусі, тут була нечисленною польська заробітчанська еміграція, сформована у різні періоди. Вона переважала хіба що серед робітників двох невеликих склозаводів й Довбишанської порцелянової фабрики. Серед місцевих поляків майже не було представників шляхти загородової, цих традиційно найбільш послідовних й затятих носіїв і творців польських національних традицій на «далеких Кресах». Згідно з даними Волинського губкому КП(б)У, поляки на теренах проєктованого національного польського району склалися переважно з однорідної автохтонної селянської маси, яка за різних обставин зазнала колонізації. Це були насамперед майже без винятку колишні уніати, яким у віддаленому й відсталому закутку поліських боліт вдалося відбити форсований царською владою православний наступ й перетворити власні уніатські церкви на католицькі костьоли. Їхня колонізація відбулася головню в другій половині XIX ст., тобто за доби найгострішої русифікаційної політики⁵⁸⁶.

Втім, «хрещений батько» національного польського району УСРР – заступник голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК Я. Саулевич⁵⁸⁷ – висловлював дещо відмінну від керівництва Волинського губкому КП(б)У точку зору щодо генези й стратифікації (дихотомія «пани – хлопи») місцевої польської людності, фіксуючи наявність на території проєктованої польської автономії шляхетських колоній й ретельно переховуваних від стороннього (особливо владного) ока в окремих місцевих родинах грамот про польське дворянське походження. За

⁵⁸⁴ Там само. С. 79.

⁵⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 38 зв.

⁵⁸⁶ Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938. Kraków: Znak Horyzont, 2014. S. 73.

⁵⁸⁷ Докладніше про нього див.: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років. *Історія України. Мало-відомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. Київ, 2007. Вип. 34 / відп. за вип. Р. Ю. Подкур. С. 143–176; Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 348–414.

його словами, ця частина населення «спілкується доволі правильно польською мовою», звертається поміж собою на «пан/пані» й у побуті демонструє культурну вищість (дотримання етикету, чистота й охайність у помешканнях)⁵⁸⁸.

Мархлевський польський національний район на початку свого існування суттєво поступався сусіднім українським районам за рівнем економічного розвитку, не мав також і соціально-культурної бази.

Голова Мархлевського РВК Є. Олдаковський 9 січня 1927 р., виступаючи на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, окреслив коло проблем польського національного району, який він очолював. Йшлося насамперед про незадовільний стан культурно-освітньої роботи серед польської людності – незначне охоплення школою учнів-поляків, перевантаженість педагогів польських шкіл: якщо в українських школах на одного вчителя припадало 50 учнів, то його польський колега у Мархлевському районі мав працювати з 160 учнями. Незадовільним було й фінансування Наркомосом республіки освітньої сфери Мархлевщини. Нарікання голови РВК викликали технічні труднощі у функціонуванні підлеглого йому апарату райвиконкому, який мав працювати паралельно двома мовами – польською та українською. Проблемою була й дотаційність району з боку республіканських урядових структур – доповідач пропонував розробити план формування місцевої економічної бази, аби розірвати замкнене коло дотаційних обмежень і забезпечити економічне піднесення бідної на ресурси місцевості⁵⁸⁹.

Тому для створення на радянській Волині зразкового й заможного польського району центральна влада СРСР і республіканська адміністрація на прискорений розвиток Мархлевщини спрямовували значні кошти. Упродовж десятилітнього існування національного району державні дотації на його господарський та соціально-культурний розвиток становили від 80 до 90 % районного бюджету. У 1929–1931 рр. цей бюджет щорічно подвоювався⁵⁹⁰.

Завдяки системним фінансовим вливанням у Мархлевську було збудовано електростанцію, налагоджено телефонний зв'язок з Житомиром, Києвом і Харковом, здано в експлуатацію водогін. У 1927 р. в районі завершили спорудження сучасної лікарні, кількох нових шкільних будинків, двох клубів; 1928 р. – районного суду й міліції. Хутірський Довбиш/Мархлевськ стрімко перетворювався на сучасний районний центр. 1930 р. в ньому урочисто відкрили «зразкову польську семирічку». Також ввели в експлуатацію поштово-телеграфне відділення, нову споруду райвиконкому й Мархлевського райкому КП(б)У. Одночасно в райцентрі будували аптеку, кінотеатр, ветеринарний пункт, а також чотири кількаповерхові житлові будинки для районних партійних функціонерів і службовців райвиконкому. Налагодили регулярне автобусне сполучення з Житомиром⁵⁹¹. Упродовж 1930–1935 рр. у районі видавали польськомовну газету «Marchlewszczyzna Radziecka» («Радянська Мархлевщина»; з 7 лютого 1934 р. /з № 13/ друкувалася під назвою «Szturmowiec

⁵⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 824. Арк. 381–382.

⁵⁸⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. Харьков: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. С. 93–96.

⁵⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 528. Арк. 7; Спр. 535. Арк. 10.

⁵⁹¹ Там само. Спр. 481. Арк. 28; Kupczak J. M. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S. 170.

Рóл» /«Штурмовик ланів») – орган райкому КП(б)У, райвиконкому й районного комітету незаможних селян. Наклад часопису коливався від 1 250 до 2 500 прим.⁵⁹² 1926–1930 рр. Мархлевщина швидкими темпами перетворювалася на зразковий радянський національний польський район⁵⁹³.

Пріоритетний розвиток Мархлевщини був умотивований насамперед більшовицькими пропагандистськими потребами. Одна з найвідоміших акцій такого штибу, пов'язаних з досягненнями району у «соціалістичному будівництві», відбулася влітку 1929 р. Вона мала стати відповіддю на недопущення делегації «радянської Полонії» на I Всесвітній з'їзд закордонних поляків, який відбувся у Варшаві⁵⁹⁴. До польського району була спрямована делегація «людей праці» з Польщі. До складу делегації «польських робітників і селян» входив, зокрема, почесний член Мархлевського райвиконкому, комуністичний посол Сейму II Речіпосполитої Станіслав Ланьцувський⁵⁹⁵. Своє враження від Мархлевщини він висловив у московській «Правде»: «Мархлевський польський район на Волині справив на нас велетенське, незабутнє враження. Цей цілковито забутий й відсталий за часів царату район нині може пишатися значними досягненнями у сфері як господарській, так і культурній. Ми бачили школи, клуби, світлиці, зразково обладнаний шпиталь та ін.»⁵⁹⁶.

П'ятирічний ювілей Мархлевщини й початок занепаду «польського проєкту» в УСРР

Піком інструментального використання Мархлевського польського національного району адміністрацією СРСР/УСРР з пропагандистською метою можна вважати 1930 р., коли відзначалося п'ятиріччя існування цієї національної адміністративно-територіальної одиниці. 28 серпня 1930 р. при ЦКНМ відбулася нарада у справі організації культпоходу до Мархлевського району з нагоди п'ятиріччя його існування. В ухвалі зібрання йшлося: «1. Враховуючи велике політичне громадське значіння п'ятирічного існування польського Мархлевського району, визнати за потрібне організувати культурний похід, присвячений п'ятирічному ювілею цього району. 2. Культпохід провести під такими гаслами: а) популяризації ленінської національної політики; б) виконання основних господарсько-політичних завдань партії та Радвлади (хлібозаготівля, осіння засівкампанія, колективізація, ліквідація куркульні як класи на базі суцільної колективізації); в) культурної революції

⁵⁹² Докладніше див.: Daszkiewicz J. Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. T. V, zes. 2. S. 99, 103, 106, 123, 133–134.

⁵⁹³ Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. S. 123.

⁵⁹⁴ Див.: Sowiecka propaganda antypolska w związku z Warszawskim Kongresem Polaków z Zagranicy. *Sprawy Narodowościowe*. 1929. Nr. 3/4. S. 537–538; Єременко Т. І. Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. праць* / редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.) та ін. Київ, 1993. Вип. 4. С. 113–122.

⁵⁹⁵ Див. докладніше: Łanćucki Stanisław. Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: Słownik biograficzny. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2005. T. III: K – Ł / P. Majewski; red. nauk. G. Mazur. S. 383–385.

⁵⁹⁶ Правда. 1929. 17 септября.

(загальне навчання і ліквідація неписьменності) ...»⁵⁹⁷. Культпохід розпочався 15 вересня і тривав місяць.

У центральній та республіканській пресі з'явилися принагідні ювілейні публікації. Зокрема, дві майже ідентичні за змістом статті секретаря ВУЦВК Марка Сергійовича Василенка (1895–1937) у московському («Революция и национальности») та харківському («Радянська Україна») часописах відповідно – «Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района»⁵⁹⁸ та «Польський національний район ім. Мархлевського»⁵⁹⁹ – були традиційно ювілейними, але водночас у загальних рисах окреслювали ситуацію й певні здобутки п'ятирічного існування цього, «одного з багатьох» (28-ми на той час), національно-адміністративного району УСРР.

У звичному ключі більшовицької пропагандистської риторики М. Василенко стверджував: «П'ять років існування Мархлевського району – це п'ять років настирливої боротьби пролетаріату і всіх трудящих за здійснення на ділі національної політики, за культурне і господарське піднесення трудящих мас селянства. Ці п'ять років довели, що польська трудяща людність буде тепер на території УСРР зовсім за нових, відмінних умов, рівняючи до часів панування царату, свою національну культуру і ніколи не забуде тогочасної варварської політики, коли дідицько-капіталістична влада жорстоко викорінювала навіть найменші спроби домогтися більш-менш вільних умов існування. Успіхи, які ми маємо в усіх галузях політичного, господарського і культурного будівництва, є наслідок глибокого розуміння бідняцько-середняцькими масами селянства тих завдань, що стоять перед ними, а також правильного розв'язання на практиці Ленінової національної політики.

Уся зовнішність району за ці п'ять років набрала зовсім іншого вигляду. Давнього, напівзруйнованого, що втопає в багні, задихається в тісноті містечка [Довбиш – К. Г.] не впізнати. Нове приміщення райвиконкому, лікарні, міліції, суду, клубу, школи-семирічки, десятки нових житлових приміщень, будівництво пішоходів, брукування вулиць, – все це піднесло містечко [Мархлевськ – К. Г.], що є тепер зразок майбутнього будівництва нових наших сіл»⁶⁰⁰.

Автор відзначав успіхи «соціалістичного сектора» сільського господарства району, зафіксувавши на осінь 1930 р. 7 % колективізованих господарств (13 % орної землі) й наголосивши в дусі сталінського «Запаморочення від успіхів»: «За проведення колективізації, надто навесні 1930 р., були по окремих селах такі “спритні колективізатори”, що не хотіли вважати на специфічні особливості району і на всі сили “гналися” збільшити відсотки колективізації, ламаючи в окремих місцях ленінські принципи добровільності об'єднання селян у колгоспи ... Тільки завдяки втручанням вищих радянських і партійних організацій і директив ЦК ВКП(б) ті перекручування, що були в галузі колективізації, усунути»⁶⁰¹. Віддавалося у статті належне й промислому поступу Мархлевщини: «Наявність на терені району чималих покладів сировини, як каолін, різна глина, пісок, кварц, сприяє розви-

⁵⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 500. Арк. 13.

⁵⁹⁸ Василенко М. Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района. *Революция и национальности*. 1930. № 4/5. С. 38–47.

⁵⁹⁹ Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського. *Радянська Україна*. 1930. № 8/9. С. 54–62.

⁶⁰⁰ Там само. С. 55.

⁶⁰¹ Там само. С. 57.

ткові шкляної, фаянсової та порцелянкової промисловості. На терені району вже є 4 заводи: в Мар'яновці та Биковці – шкляні, Мархлевському – порцеляновий і в Кам'яних Бродях – фаянсовий, де працює понад 1 600 робітників. Крім великих покладів сировини, розвиткові промисловості сприяє наявність торфу, що цілком може забезпечити паливом чинні заводи на десятки років. Тепер на торф'яне паливо переведено майже цілком три заводи»⁶⁰².

Наголосивши на успіхах культурного будівництва у Мархлевському районі за радянської влади (антитезою слугувало ритуальне порівняння з добою царату – на цих теренах, мовляв, «було 14 костьолів і тільки 4 початкові школи»), М. Василенко констатував й суттєвий недолік у функціонуванні радянського апарату цієї польської національно-адміністративної одиниці – його «замалу полонізацію»: «В польських селах, незважаючи на те, що весь керівний склад робітників виключно поляки, більшість організацій роботу свою провадить тільки російською або українською мовами. Та й серед сільських рад мало таких, що цілком провадять роботу польською мовою. Такий стан потребує рішучих заходів до полонізації роботи радянських та громадських організацій, а цього можна досягти, рішучіше висуваючи на керівну роботу колгоспників, наймитів, бідняків і середняків та підносячи політвиховну роботу серед мас»⁶⁰³.

Того ж року роботу Мархлевського районного виконавчого комітету розглядала Рада національностей ЦВК СРСР. У телеграмі, надісланій нею керівництву району, зокрема, зазначалося: «Рада національностей ЦВК Союзу РСР палко вітає вас із п'ятирічним ювілеєм. Наявні великі успіхи у вашій роботі на господарському і культурному фронті показують велике значення ленінської національної політики радянської влади і її правильне проведення Українським урядом»⁶⁰⁴.

Незважаючи на виняткові фінансові впливання у «радянську Мархлевщину», ставлення польського населення регіону (та й УСРР у цілому) до радянського режиму залишалося приховано нелояльним. До свіжої ще пам'яті про антипольську політику більшовиків під час війни 1920 р. долучилася примусова атеїзація населення й, зокрема, системні утиски Римо-Католицької Церкви та її духовенства (на території району всі костьоли й каплиці РКЦ були зачинені, нечисленні ксьондзи – репресовані). Форсована колективізація (попри всі вербальні маневри Кремля) й пов'язаний з нею злочинний Голодомор 1932–1933 рр. не додали симпатій владі. Украй повільні темпи колективізації аграрного сектора району, чому місцеве селянство чинило відвертий і латентний опір, давали підстави владі закидати полякам-хуторянам Мархлевщини нелояльне ставлення до «генеральної лінії партії».

Впливали й складні, а іноді й неприховано ворожі взаємовідносини між СРСР та II Річчюпосполитою: упродовж ледь не всіх 1930-х років Кремль вважав Польщу головним ймовірним противником, який ледь не щопівроку готувався здійснити агресію проти «батьківщини трудящих» й анексувати її «невід'ємну складову» – УСРР. Міфічна «польська загроза» й віртуальна «польська агентура» усередині УСРР/СРСР набули в уяві Й. Сталіна маніакально-гіпертрофованого вигляду.

⁶⁰² Там само. С. 58.

⁶⁰³ Там само. С. 61.

⁶⁰⁴ Приветствие Совета национальностей к пятилетнему юбилею польского Мархлевского района УССР. *Революция и национальности*. 1930. № 6. С. 136.

11 серпня 1932 р. у листі до Л. Кагановича Й. Сталін виразно окреслив своє бачення теми «польського шпигунства» й «агентури Пилсудського» у радянській Україні й пов'язаних з цим загроз для режиму: «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии ... обретаются немало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне партии), *против* партии ...»⁶⁰⁵.

У відповідь на замовлення кремлівського господаря ГПУ-НКВД сфабрикували справу так званої «Польської Організації Військової» («ПОВ»), запозичивши назву у реальної організації доби Першої світової війни, яка припинила своє існування 1921–1922 рр. Обвинувачення у належності до «ПОВ» з 1933 р. й до кінця десятиліття стають зручною матрицею, якою залюбки послуговувалася сталінська таємна поліція у репресіях проти польської людності СРСР/УСРР й, зокрема, населення й урядовців Мархлевського району⁶⁰⁶.

Зрештою, партійну організацію польського національного району УСРР лихоманило вже з самого початку 1930-х років. Наприклад, у липні 1931 р. з КП(б)У було «вичищено» 42 члени й 17 кандидатів (загалом місцевий партійний осередок налічував на той час 230 членів і кандидатів партії), яким інкримінували «викривлення класової лінії», «зв'язки з куркулями й антирадянськими елементами», «приховування від партії анкетних даних». 1933 р. локальна партійна організація позбулася 79 членів та кандидатів у члени партії, крім того, 44 особи були деградовані з членів до кандидатів у члени КП(б)У, що також було жорсткою формою покарання⁶⁰⁷. Так, 15 серпня 1933 р. за вигадану належність до «ПОВ» був заарештований завідувач культпропвідділу Чернігівського обкому КП(б)У Болеслав Скарбек, колишній завідувач Польського бюро агітпропвідділу ЦК КП(б)У, один з провідних ініціаторів радянського «польського проекту» в УСРР⁶⁰⁸.

Болеслав Скарбек неодноразово відвідував Житомирщину, приділяв значну увагу польському національному району. Як наслідок – його арешт задіяв відомий

⁶⁰⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 274.

⁶⁰⁶ Рубльов О. С. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УСРР, 1920–1930-ті роки. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: зб. док. та мат. / упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. Київ, 2011. С. 11–12.

⁶⁰⁷ Stroński H. Koniec eksperymentu. Rozwiązanie Marchlewszczyzny i deportacje ludności polskiej do Kazachstanu w latach 1935–1936 w świetle nowych dokumentów archiwalnych. *Ucrainica Polonica* / редкол.: Ю. Терещенко (співголова), Г. Стронський (співголова) та ін. Київ; Житомир: Видавн. центр Київського нац. лінгвістичного ун-ту, 2004. Т. 1. С. 203.

⁶⁰⁸ Рубльов О. С. Скарбек (Шацький) Болеслав Володиславович (Skarbek /Szacki/ Bolesław; 1888 – 03.06.1934). *Енциклопедія історії України*: у 10-ти т.; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 595; Докладніше про нього див.: Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) – маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1 (38). С. 181–207.

«принцип доміно»: багатьох із тих, хто знав його особисто або спілкувався із ним у процесі «польської радянської роботи», було піддано репресіям. Так, у Мархлевському районі заарештували редактора районної газети Г. Панека, завідувача польської семирички с. Дзикунка Р. Ф. Ощапівського; трирічний термін позбавлення волі отримали директор робітфаку А. А. Ільницький, викладач польської літератури Л. В. Коріцинський⁶⁰⁹. Під час розгортання сфабрикованої республіканським НКВД «справи “ПОВ”» 20 вересня 1933 р. був затриманий інспектор відділу праці Мархлевського РВК Київської обл. Яків Абрамович Гольд, залучений до групової справи так званого Вінницького (Подільського) обласного центру «ПОВ»⁶¹⁰. За постановою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 р. десять років таборів дістав директор педтехнікуму Й. Й. Любецький⁶¹¹.

У цілком таємній інформації секретно-політичного відділу ГПУ УСРР «Про стан масової партійно-громадської роботи серед поляків на Україні», адресованій заступнику Голови ГПУ УСРР І. Леплевському наприкінці жовтня 1933 р., Мархлевський район був представлений плацдармом «контрреволюційної діяльності» «ПОВ»: «Мархлевський район був основною базою повстанської, масової роботи “ПОВ”, джерелом постійного поповнення кадрів “ПОВ” й базою для вивчення членами “ПОВ” методів конкретної роботи на місцях. Через школу контрреволюційної роботи у цьому районі пройшов увесь основний кістяк повяцького активу на Правобережжі»⁶¹².

Далі з'ясувався механізм опанування «повяками» місцевого партійно-радянського апарату: «Для забезпечення свого впливу у районі “ПОВ” захопила у свої руки парткерівництво районом. У різні періоди за останні роки тут змінювалося парткерівництво, яке складалося з членів [контрреволюційної] організації: кол[ишній] інструктор ЦК [КП(б)У] – МАРЧЕВСЬКИЙ – був секретарем РПК; тут працював і керував повяцькою роботою ВАНТРУБСЬКИЙ – к[олишній] секретар [райпарткому КП(б)У] Мархлевського району, згодом – секретар Васильківського району»⁶¹³. У документі стверджувалося, що у польському національному районі провадили «антирадянську діяльність» й інші члени «ПОВ»: інструктор Мархлевського РПК КП(б)У Гейне, який «займався шпигунством»; його колега Поляковський був, мовляв, надісланий до Мархлевська Київським центром «ПОВ» як «районний комендант “ПОВ”». Культпропвідділ Мархлевського райкому партії очолював 1932 р. «член «ПОВ» ЛЮБЕЦЬКИЙ, безпосередньо щільно зв'язаний з СОХАЦЬКИМ». Редакцію районної польської газети очолював «старий член “ПОВ” ПАНЕК»⁶¹⁴.

Відавалося належне й Київському центру «ПОВ», чільні учасники якого нібито спрямовували «контрреволюційну роботу» на Мархлевщині й особисто брали участь у ній під час неодноразових відряджень до району. Відповідний

⁶⁰⁹ Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917 – 1980-х рр. *Рєабілітовані історією. Житомирська обл.* / редкол.: І. М. Синявська (голова), Л. А. Копійченко (заст. голови), Є. Р. Тіміряєв (відп. секр.) та ін. Житомир: Полісся, 2006. Кн. 1. С. 37.

⁶¹⁰ Докладніше див.: Рубльов О., Рєпринцев В. Рєпресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1–2 (2–3). С. 123–124.

⁶¹¹ Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Рєабілітовані історією. Житомирська обл.* Кн. 1. С. 37.

⁶¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 180. Т. 4. Арк. 106.

⁶¹³ Там само. Арк. 106–107.

⁶¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 180. Т. 4. Арк. 107.

вплив здійснювала організація й через членів «ПОВ», впроваджених до київських установ – Науково-дослідного інституту польської пролетарської культури при ВУАН й Польського педагогічного інституту (Інституту соціального виховання): «Київський актив “ПОВ” постійно відвідував район й провадив безпосередньо роботу у ньому. Як бригада від Інституту польської культури сюди виїздили з Києва – ДОБРЖИНСЬКИЙ, СНАДЗЬКИЙ, МОДЗЕЛЕВСЬКИЙ – й провадили вербування. До шкіл району приїздили також з Інституту соцвиху для вивчення конкретних методів роботи серед польського населення й у польшкоколах ... Член “ПОВ” ІЛЬНИЦЬКИЙ, який працював 1932 р. завідувачем школи у Мархлевську, зібрав шпигунські матеріали щодо становища села, хлібозаготівель тощо.

У самому Мархлевську постійно перебував сильний актив “ПОВ”. Унаслідок проведеної ним роботи у Новому Заводі Мархлевського району проявився організований спротив [заходам режиму] з боку куркульства»⁶¹⁵.

«Оновлене керівництво» Мархлевського району у доповідній записці компартійним очільникам УСРР від 6 січня 1934 р. наголошувало, що «скарбеківщина» негативно позначилася на політичному й культурно-господарському житті району, оскільки «агенти класового ворога з партквитком у кишені» не лише саботували роботу, а й здійснювали відверте «шкідництво» в усіх сферах його життєдіяльності⁶¹⁶.

Форсована примусова колективізація, розкуркулення й початок Голодомору 1932–1933 рр. спричинили таке явище, коли у західному прикордонні УСРР, зокрема у польському Мархлевському й сусідньому з ним німецькому Пулинському районах, вже восени 1932 р. системного характеру набувають спроби селянства залишити місця свого постійного проживання й виїхати на Південь України, у Донбас або й за межі республіки в пошуках більш придатних для життя регіонів СРСР. Так, у січні 1933 р. заступник Голови ОДПУ В. А. Балицький констатував «масовий виїзд селян з села, головним чином Харківської, Одеської, Київської, частково Чернігівської областей», що розпочався наприкінці грудня 1932 р. Лише по Київській області такий виїзд був зафіксований у 27 районах, 437 селах. За чекістськими даними, виїхало з Київщини 6 576 осіб (усього по вищезгаданих областях УСРР втекло з села – 31 693 одинаки, 2 789 родин)⁶¹⁷. 22 січня 1933 р. була підписана директива ЦК ВКП(б) й РНК СРСР щодо запобігання масовому виїзду голодуючих селян: «До ЦК ВКП й Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані й Україні почався масовий виїзд селян “за хлібом” у ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП й Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України минулого року, організований ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації ... проти колгоспів й загалом проти Радянської влади. Минулого року партійні, радянські й чекістські

⁶¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 180. Т. 4. Арк. 107–108.

⁶¹⁶ Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Реабілітовані історією: Житомирська обл.* Кн. 1. С. 37.

⁶¹⁷ Записка Г. Е. Прокофьева И. В. Сталину о проводимых мероприятиях по борьбе с массовыми выездами из Украины и СКК с приложением записок Е. Г. Евдокимова и В. А. Балицкого, 23 января 1933 г. *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936* / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. Москва: Международный фонд «Демократия», 2003. С. 393–394.

органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. Цього року не може бути допущено повторення минулорічної помилки». ЦК КП(б) У, РНК УСРР й репресивно-чекістський апарат республіки зобов'язувалися «не допускати масового виїзду селян з України до інших країв»⁶¹⁸. Для «запобігання масовому виїзду з України, Північного Кавказу й Білорусії» транспортні органи ОГПУ влаштовували на залізницях заслони й оперативно-пошукові групи, які вилловлювали утікачів й повертали їх до місць постійного проживання⁶¹⁹.

За умов масового антиколгоспного руху селян, зокрема й національних районів західного прикордоння УСРР, республіканська влада намагалася використати такий важіль, як локальне адміністративно-територіальне переформатування. Так, 19 листопада 1933 р. Президія Київського облвиконкому ухвалила постанову «Про зміни зовнішніх меж і внутрішнє перерайонування Мархлевського району» (4 червня 1934 р. це рішення обласної адміністрації затвердила Президія ВУЦВК). До Мархлевського району *було приєднано*: з Троянівського району с. Корчівку; із Дзержинського району – с. Людвиківку й частину колонії Синявка; з Баранівського району – колонії Осову й Лугову, частину Гуго-Жаборицької сільради; Новоград-Волинського району – села Кам'яний Майдан, Болярку, Ходорівку; Пулинського району – колонію Грузливець. Одночасно Мархлевщина *втратила на користь*: Баранівського району – колонію Будище; Пулинського – колонію Степанівку; Черняхівського району – колонії Стару Болярку та Мойсіївку⁶²⁰.

Паралельно із цим керівництво тоталітарної держави та її репресивний апарат вдавалися до системних репресивних заходів щодо номенклатури й активу національних адміністративно-територіальних утворень. У фокус чергової «чистки», як вже зазначалося, потрапив й апарат польського національного району УСРР.

Втім, адміністративно-репресивні заходи й постійні територіальні трансферти не дали стовідсоткового результату, й сільське населення «зразкових» національних районів західного прикордоння УСРР продовжувало залишати їхню територію. Так, 29 березня 1934 р. заступник голови ГПУ УСРР З. Б. Кацнельсон адресував секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору й П. П. Постишеву спеціальне повідомлення «Про масові виїзди на Південь німців-колоністів на Волині». Воно починалося з констатації явища, яке набуло системного й масового характеру і серйозно дискредитувало владу: «За останній час серед німців-колоністів на Волині (Київська область) у Пулинському, Черняхівському й Мархлевському районах спостерігається потяг до переселення у південну частину України Внаслідок поширення провакаційних чуток, частина німців-колоністів разом з родинами і майном виїздить на станцію Житомир. На станції Житомир мав місце випадок, коли накопичилося понад 200 осіб, які придбали у касі залізниці квитки на право проїзду у потягах, що проходять Відмічений факт, коли переселенці намагалися затримати потяги,

⁶¹⁸ Директива ЦК ВКП(б) и СНК СССР о предотвращении массового выезда голодающих крестьян, 22 января 1933 г. *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936.* С. 391.

⁶¹⁹ Докладная записка Г. Г. Ягоды И. В. Сталину и В. М. Молотову о пресечении массовых выездов из УССР, Северо-Кавказского края и БССР, 2 февраля 1933 г. *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936.* С. 398–399.

⁶²⁰ Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006 рр. Довідник / гол. редкол. І. Рафальський С. 535–536.

що проходять, стаючи на залізничну колію з вигуками “Ріжте наших дітей!” тощо. Вжитими заходами ця демонстрація була ліквідована ...»⁶²¹.

Спеціальна комісія ЦК КП(б)У для з’ясування причин «стихийного переселення» колгоспників й одноосібних господарств з Пулинського району констатувала (квітень 1934 р.): «З 1 серпня 1933 р. розпочалася масова втеча з району, головним чином до Таврії, Херсонщини З 1 серпня [1933 р. – К. Г.] по 15 березня 1934 р. втекло з загальної кількості понад 6 000 господарств – 826 господарств (537 одноосібних + 289 колгоспних), тобто близько 14 % усіх господарств. Загальна кількість тих, що виїхали з району, ще більша (1 045 господарств), бо частина виїхала внаслідок паспортизації. Загалом потайки втікло з Пулинського району 18 % одноосібних й 12 % колгоспних господарств. Факти еміграції мали місце не лише у німецьких сільрадах (на які припадає найбільший відсоток), а й в українських й польських. Втеча набувала в окремих сільрадах катастрофічний характер Немає жодної сільради, де тією чи іншою мірою не мала місце втеча»⁶²². Аналогічною була ситуація й у сусідньому польському Мархлевському районі.

Ревізори від ЦК КП(б)У у своєму звіті остерігалися називати справжню причину масової еміграції німецького й польського населення зі західного прикордоння УСРР – національних німецького Пулинського й польського Мархлевського районів – форсовану колективізацію, brutальне «розкуркулення» й конфіскацію майна господарської частини села, штучний Голодомор 1932–1933 рр. Натомість у документації партійних органів звично використовували традиційний евфемізм – «великий прорив у колгоспах», містилися покликання на «надзвичайну засміченість колгоспів відверто куркульськими елементами», «свідому фашистську діяльність гітлерівських, пілсудчиківських і петлюрівських елементів й агентів», слабкість керівних партійних й радянських кадрів цих районів⁶²³.

Починаючи з 1933 р., систематично лихоманило й польські та німецькі школи західного прикордоння УСРР – постійні перевірки педагогічного складу й вилучення «нелояльного елемента» серед учителів, а також вишукування «антирадянських проявів» серед учнів стали буденним явищем, що аж ніяк не сприяло належній якості навчання, і так ускладненого перманентним дефіцитом учителів й навчально-підручничкової літератури. Так, наприклад, у розлогій доповідній культпропвідділу ЦК КП(б)У «Про виконання постанови Політбюро [ЦК КП(б)У] від 13 грудня [1933 р.] та листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У [1933 р.] про кадри шкіл нацменшостей» за підписом його завідувача М. М. Кіллерога (16 лютого 1934 р.) знайшлося місце й для подання негативної оцінки навчально-виховного процесу в Адамівській польській школі Мархлевського району, де, мовляв, «виховна робота серед дітей ведеться дуже погано», а саме: «Суспільствознавство викладається політично неписьменною вчителькою на основі газетного матеріалу. Вчителька Камінська (суспільствознавство) не веде боротьби з класово ворожими висловлюваннями і думками окремих школярів. Так, наприклад, Камінська не реагувала на заяву декількох учнів про те, що “радвлда робить кепсько, що розкуркулює і висилає куркулів”, “не в Польщі голод та безробіття, а в СРСР, бо у нас люди з голоду

⁶²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 350. Арк. 74–75.

⁶²² Там само. Арк. 57.

⁶²³ Там само. Арк. 57–58.

вмирають”, і т. д.»⁶²⁴. Сподіваною реакцією тоталітарного режиму було звільнення політично нелояльних учителів з подальшим (у багатьох випадках) притягненням їх до кримінальної відповідальності за сфабрикованими обвинуваченнями.

Відтак, окрім арештів, у Мархлевському районі упродовж 1933–1935 рр. масово звільнялися з роботи педагоги польських шкіл. Засвідчують це явище списки звільнених учителів-поляків, що зберігаються в Державному архіві Житомирської області. Серед них, зокрема: завідувач школи с. Велика Мойсіївка Й. Остринський, вчителька школи с. Гути-Юстинівка Ц. Венгловська (1936 р. заарештована й невдовзі засуджена до чотирьох років позбавлення волі), вчителька польської школи с. Здань Болярка К. Любецька (згодом потрапила за ґрати як дружина активного «скарбекувця»). Звільняли й арештовували співробітників Мархлевського районного відділу народної освіти, зокрема інспектора А. Добровольського та ін. Піонервожату С. Пекарську виключили з комсомолу і звільнили з роботи «за сокрытие своего мужа – «скарбековца»». Крім репресивної кваліфікації «учасники “ПОВ”», у списках фігурують додаткові соціальні ознаки – «діти куркулів», «колишні дворяни», «білі офіцери», «колишні польські легіонери» тощо⁶²⁵.

В аналогічній за назвою («Про виконання постанови Політбюро від 13 грудня 1933 р. ...») резолюції Оргбюро ЦК КП(б)У від 9 березня 1934 р. фактично визнавали неспроможність республіканського компартійного керівництва забезпечити польську школу УСРР кваліфікованим педагогічним складом. Дефіцит кадрів учителів польських шкіл укотре мали покривати запрошенням випускників ВНЗ Москви й Ленінграду (гіпотетичні позитивні якості яких апіорі нівелювалися неволодінням ними українською мовою): «Просити ЦК ВКП(б) відрядити на Україну для керівної роботи в школах нацмен, зокрема, для викладання курсів суспільствознавства, історії і літератури, із випуску Інституту ім. Герцена в Ленінграді 10 поляків ... та з Московського університету народів Заходу – 10 поляків ...»⁶²⁶.

У тій же резолюції зафіксовано й інший шлях скорочення дефіциту польських педагогів в УСРР – «соломонове рішення» про українізацію низки «штучно створених» польських шкіл, до яких, мовляв, примусово зарахували дітей українців-католиків⁶²⁷: «Констатуючи невірний перевод за релігійною ознакою дітей українців-католиків на польську мову навчання в низці сел Вінницької і Київської областей, що може тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним, фашистським елементам, які пролазять в ці школи і ведуть там розкладницьку роботу, доручити НКО, Вінницькому і Київському обкомам КП(б)У і облвиконкомам підготувати

⁶²⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 352. Арк. 68.

⁶²⁵ Див.: Копійченко Л. А. За відсутністю складу злочину (польські контрреволюційні організації на Житомирщині). *Реабілітовані історією. Житомирська область*. Житомир: Полісся, 2010. Т. 3. С. 29; Рубльов О. С. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УССР, 1920–1930-ті роки. *Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.*: зб. док. та матер. С. 30.

⁶²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 352. Арк. 56.

⁶²⁷ Докладніше див., напр.: Рубльов О. С. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* / редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ, 2011. Вип. 20. С. 77–96.

перехід восени 1934 р. шкіл і викладання в тих польських школах, де навчаються діти, рідною мовою яких є українська мова, на українську мову»⁶²⁸.

Ліквідація республіканської польської національно-територіальної автономії

Компартійне керівництво республіки все більше розглядало німецьке й польське населення західного прикордоння УСРР як нелояльне у своїй масі. Адекватною відповіддю на цей виклик тоталітарний режим вважав лише репресивні заходи – систематичні кампанії з «очищення» прикордонної смуги від «контрреволюційного» й «антирадянського елементу», яким, мовляв, були особливо «вражені» прикордонні національні райони, й, з іншого боку – доприселення або й заселення на місце депортованих поляків й німців перевірених і стовідсотково лояльних «колгоспників-ударників», родин демобілізованих червоноармійців тощо (переважно українців і росіян). Такі заходи режиму, зрештою, розмивали навіть значною мірою формально-декоративний «національний» польський та німецький характер Мархлевського й Пулинського районів і невдовзі зумовили владну ліквідацію цих національних адміністративно-територіальних одиниць.

Перше масове виселення 750 родин з Мархлевського району за попередньо складеними НКВД УСРР списками відбулося наприкінці лютого – на початку березня 1935 р. відповідно до рішення ЦК КП(б)У, ініційованого Кремлем.

Для реалізації виселення «контрреволюційного польського націоналістичного елементу» були сформовані обласні та районні комісії. До складу останньої, наприклад, входили за посадами секретар райкому КП(б)У, голова РВК й начальник районного НКВД. Активно залучалися й партійні та комсомольські активісти, співробітники репресивного апарату. 16 лютого 1935 р. у Мархлевську відбулася нарада уповноважених з переселення, під час якої присутнім «довели» інструкцію та план переселення. Цю ж інформацію наступного дня почали оголошувати й населенню. При цьому лицемірно стверджували, що депортаційні заходи відбуваються задля «добра» переселенців і району, який позбувається в такий спосіб тих, «хто не виявив себе» у колгоспному будівництві, виконанні завдань «партії та уряду». Наголошували й на потребі зміцнення пограничної смуги⁶²⁹.

Абсолютна більшість місцевого польського населення була обурена й налякана брутальними діями влади. Мешканці району усвідомлювали справжні мотиви виселення, вважаючи, що цей процес лише починається і варто чекати гіршого. У поодиноких випадках робили спроби чинити опір. Так, у с. Константинівка селяни почали збирати гроші на подорож до Києва зі скаргою на дії влади до Консульства II Речіпосполитої, а уповноважений зі Слободи-Чернецької повідомляв, що місцеві не вірять у переселення в межах республіки, передбачаючи депортацію на Далеку Північ РСФРР. Під час відправлення ешелонів примусові переселенці кричали: «Прощавай, Україно! Прощавай, Україно!». Подекуди населення відмовлялося підкорятися наказу про переселення, а то й просто утікало за межі району⁶³⁰.

⁶²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 352. Арк. 57–58.

⁶²⁹ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. Тернопіль, 1992. С. 33–34.

⁶³⁰ Там само. С. 34.

Синхронно з видаленням із прикордоння «нелояльного елемента» влада почала заходи із залюднення цієї території «надійним населенням». 11 лютого 1935 р. було ухвалено постанову РНК УСРР «Про вербовку колгоспників-ударників з районів Київської і Чернігівської областей в райони погрансмуги». Перевагу віддавали тим, хто відслужив у Червоній армії, серед яких, крім того, мало бути принаймні 15 % комсомольців і членів партії, 10–15 % «активістів колгоспу і села». Урядова постанова надавала цим переселенцям низку пільг (пробачення недоїмок, звільнення від сільгосподатку, надання кредитів та ін.)⁶³¹.

Відтак у «неблагонадійний» Мархлевський район упродовж березня–квітня з 16 районів Київської та Чернігівської областей було переселено 743 господарства. За ініціативою Київського обкому КП(б)У розпочалася чергова ротація керівних працівників польського району. Лише у квітні було усунуто з посад 6 голів і 14 секретарів сільрад, 23 голови колгоспів, яких замінили неполяки. Це вплинуло на питому вагу поляків у керівних посадах національної адміністративно-територіальної одиниці: влітку 1935 р. з 42 відповідальних радянських працівників Мархлевщини поляків було 15, українців – 13, євреїв – 11, росіян – 3⁶³². Тобто у локальній радянській номенклатурі польського району поляки опинилися у меншості, становлячи приблизно третину – 35,7 %.

Характерно, наприклад, що 9 квітня 1935 р. Секретаріат ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про школи в прикордонних районах», дав доручення культпропвідділу ЦК «внести пропозиції про реорганізацію ряду німецьких та польських шкіл в прикордонних районах в українські з польськими та німецькими групами в зв'язку з змінами в складі населення (внаслідок заходів в прикордонних районах по виселенню та доприселенню)»⁶³³.

Серед чинників, які вплинули на рішення Кремля щодо припинення існування «польського радянського П'ємонту», слід також згадати чергове погіршення польсько-радянських міждержавних відносин, викликане підписанням у січні 1934 р. польсько-німецького пакту про ненапад⁶³⁴. Конфронтаційного характеру майже синхронно набули й радянсько-німецькі відносини – після приходу до влади у Німеччині НСДАП. Зміни геополітичної ситуації вплинули на внутрішню політику кремлівського режиму щодо польського й німецького населення СРСР та їхніх національно-адміністративних одиниць, насамперед розташованих у західному прикордонні Радянського Союзу.

ЦК ВКП(б) 7 грудня 1934 р. адресував закритого листа республіканській партійній верхівці Києва й Мінська під назвою «Про ситуацію у польських районах України й Білорусі». Йшлося, відповідно, про Мархлевський і Дзержинський (БСРР) польські національні райони. Республіканському керівництву «пропонували» припинити подальшу розбудову польської автономії у прикордонній смузі (що мала стати ареною бойових дій у разі нового польсько-радянського конфлікту), вжити заходів щодо українізації та білорусизації території й апарату цих районів, який мав бути зміцнений «перевіренними кадрами». Водночас органам НКВС

⁶³¹ Там само. С. 35.

⁶³² Там само.

⁶³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 383. Арк. 1.

⁶³⁴ Gregorowicz S. Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935. Wrocław, 1982. S. 159.

«рекомендували» здійснити арешти й висилку «контрреволюційних елементів». Під час редагування листа Й. Сталін зробив деякі правки в його тексті. У первісному варіанті НКВД СРСР давав вказівку засуджувати до розстрілу «запеклих керівників антирадянської роботи». Втім, з огляду, з одного боку, на ймовірні дипломатичні ускладнення з Польщею і Німеччиною та вірогідність розгортання неконтрольованої компаніїщини й перегинів республіканських і місцевих урядовців – з іншого, Й. Сталін викреслив цей пункт, замінивши його на «судити на загальних підставах без будь-якого послаблення»⁶³⁵. Синхронно з Кремля до Києва надійшла аналогічна директива щодо німецьких районів республіки (йшлося насамперед про прикордонний Пулинський німецький національний район).

Політбюро ЦК КП(б)У 9 грудня 1934 р. розглянуло питання «Про німецькі райони» (на підставі шифрованої телеграми з ЦК ВКП(б) № 513/ш). На виконання директив Кремля щодо репресивних заходів у німецьких районах створили комісію на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим, до якої входили також П. П. Любченко, Й. Е. Якір й В. А. Балицький. Комісії із залученням секретарів обкомів тих областей, де були німецькі райони, доручили «ретельно проглянути всі німецькі райони для визначення необхідних заходів, що впливають з телеграми ЦК ВКП(б), у кожному районі й сільраді». Комісія упродовж тижня мала ретельно перевірити керівний склад цих районів, а також їхню шкільну мережу. Аналогічну роботу мала провести ця ж комісія щодо польських районів і сільрад. Цим рішенням обкоми партії зобов'язувалися надіслати до німецьких і польських районів керівних працівників обкомів для «роз'яснення населенню, що Радянська влада не стерпить якнайменших спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоби відмовити у праві проживання в СРСР, або вишле усіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місцевості СРСР»⁶³⁶.

20 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «Про переселення з прикордонних районів», яким передбачався комплекс заходів зі «зміцнення прикордонної смуги». Зокрема, райони й села з польським та німецьким населенням мали передусім «очистити» від «неблагонадійного й антирадянського елементу» – «лінією НКВД» планувалося вислати на Північ близько 2 тис. господарств.

«Хрещений батько» Мархлевського району 21 січня 1935 р., а на той момент заарештований й оскаржуваний у належності до «ПОВ» Я. Саулевич, дав розгорнуту відповідь на питання слідчого: «За чією ініціативою й коли було організовано як самостійний адміністративний район Мархлевський польський національний район?». Відповідь ув'язненого була поєднанням правдивих відомостей реальної історії створення цієї польської адміністративно-територіальної одиниці й активної участі самого оскаржуваного в цій урядовій акції, яка вписувалася в загальне річище більшовицької «коренізації», а відтак і «полонізації» асимільованого чи напівасимільованого польського етносу Правобережної України, з напівправдою й відвертою фальсифікацією у бажаному для слідства «контрреволюційному» забарвленні: «Ініціатива щодо організації Мархлевського польського національного району ... належить особисто мені й здійснена була мною за вказівками керівництва

⁶³⁵ Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. Москва, 2009. С. 49–50; Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo... S. 247–248.

⁶³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 23. Арк. 170–171.

“ПОВ” Я виявив доволі широку зону польських й змішаних польсько-українських сіл у прилеглих один до одного населених пунктах Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського й Чуднівського районів.

Маючи за мету, за завданням керівництва “ПОВ”, створити широку базу для загарбницьких планів Польщі й для підготовки цього – проведення великої націоналістичної роботи щодо колонізації польського населення, я вирішив адміністративно об’єднати вищезазначені населені пункти в один адміністративний польський національний район, враховуючи, що, за відповідного насадження членів “ПОВ” на керівні посади управління районом, можна буде на всю широчінь проводити у життя завдання “ПОВ”. Склавши відповідний проект, я його запропонував керівництву “ПОВ” в особі Скарбека, Вишневського, Політура й Теодора Проект цей був докладно обговорений ... й схвалений. Керівництво “ПОВ” доручило мені, як членові ЦК Нацмену при ВУЦВК, внести від свого імені цей проект на обговорення наради Польбюро ЦК КП(б)У, а вони, зі свого боку, наполягатимуть на затвердженні й ухваленні рішення Польбюро щодо створення польського національного району на Правобережжі України»⁶³⁷.

Спецколегією Київського обласного суду Я. Саулевич 8 червня 1935 р. був засуджений до десяти років таборів «віддалених місць СРСР»⁶³⁸. Й надалі тривали «оперативно-чекістські заходи» щодо репресування й дискредитації чинної й вже колишньої компартійної номенклатури Мархлевського польського національного району, а відтак – й делегітимації цієї національно-адміністративної одиниці з її подальшою ліквідацією.

У Москві 11 лютого 1935 р. ГУГБ НКВД СРСР за обвинуваченням у належності до «ПОВ» був затриманий один зі столичних кербудів Адам Якович Калиновський, колишній (1927–1928) секретар Мархлевського райкому КП(б)У.

А 17 лютого 1935 р. уповноважений Комісії партійного контролю (КПК) при ЦК ВКП(б) по Київській області Рубен Гукасович Рубенов підписав постанову «*Про керівних працівників Мархлевського району*», яка звучала вироком очільникам цієї національної адміністративно-територіальної одиниці: «Розслідуванням партійного Контролю встановлено, що керівні працівники Мархлевського району – колишній секретар Райкому КП(б)У МАРЧЕВСЬКИЙ Б. Я., заст. секретаря Райкому ГЕЙНЕ С. Й. й голова Райвиконкому АДАМЧИК М. І., працюючи у прикордонному національному польському районі, втратили класову революційну пильність й насправді були знаряддям у руках класово ворожих елементів, які підривали господарство району»⁶³⁹. У документі підкреслювали «викривлення національної політики партії» з боку компартійного керівництва Мархлевського району, якому закидали «куркульську політику» й провалення «усіх найважливіших господарсько-політичних кампаній», «засміченість» району «контрреволюційним куркульським елементом». Тож керівна трійка національного польського району не лише позбувалася

⁶³⁷ Цит. за: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. Київ, 2007. Вип. 34. С. 159–160.

⁶³⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 67312-ФП. Арк. 250–250 зв.

⁶³⁹ U pełnomocnika Komisji Kontroli Partyjnej przy KC WKP(b) na obwód Kijowski. *Sierp* (Kijów). 1935. 28 lutego. S. 2; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 71168-ФП. Арк. 27.

номенклатурних посад, а й партійних квитків. Тим же рішенням з посади директора Мархлевської МТС було знято Дорохова, а питання щодо партійності низки інших членів районної партійної організації мало з'ясувати розслідування КПК⁶⁴⁰.

Парадокс ситуації полягав у тому, що ще 4 січня 1935 р. той самий М. Адамчик на шпальтах московської «Трубуны Radzieckiej» рапортував про «остаточне подолання» у районі «опору куркулів й польських націонал-фашистів» й колективізування 59,3 % селянських господарств Мархлевщини⁶⁴¹.

У червневому номері 1935 р. московського журналу «Революция и национальности», органу Ради національностей ЦВК Рад СРСР, було вміщено статтю завідувача нацменвідділу ЦВК УСРР (спадкоємця колишньої ЦКНМ) Д. Маца⁶⁴² «На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины» («На високому піднесенні: Про роботу серед національних меншин України»)⁶⁴³. Своєю назвою і тональністю стаття доводила правильність курсу «ленінсько-сталінської національної політики» й не містила, здавалося б, жодних виразних вказівок на загрозу існуванню Мархлевського польського й Пулинського німецького національних районів.

У статті стверджували (у контексті зростання районів інших нацменшин УСРР), що в Мархлевському районі на 1 січня 1934 р. було 32 молочні ферми, 14 свинарських і 8 вівчарських, то на 1 березня 1935 р. кількість молочних ферм зросла до 48, свинарських – 16, вівчарських – 11. Якщо більшість районів національних меншин були аграрними з незначною промисловістю, то натомість ставили в приклад Мархлевський район, у якому на базі місцевої сировини дістала значного розвитку скляна, порцелянова й фаянсова промисловість, зосереджена на 4 заводах: «Заводи Мархлевщини, які до революції були дрібними напівкустарними підприємствами, за часи радянської влади стали докорінно реконструйовані, механізовані, електрифіковані, й випуск продукції цих заводів збільшився у декілька разів, хоча виробнича потужність заводів ще повністю не використовується»⁶⁴⁴.

У публікації Д. Маца у звичному пропагандистському стилі подавали цифри зростання шкільної й культурно-освітньої мережі Мархлевщини. Наголошували, що бюджет польського району за сім років зріс удесятеро (1927 р. – 210 тис. руб., 1934 р. – 2 млн 184 тис. руб.), щоправда, не уточнювали, якою за цей період була інфляція⁶⁴⁵. До негативних сигналів з життя Мархлевського району, наведених у статті, можна зарахувати низький відсоток колективізації по району (69 %) порівняно з майже стовідсотковими показниками по інших районах (щоправда, у німецькому Пулинському районі він був ще меншим – 61,3 %): «У низці сіл Мархлевського й Пулинського районів колективізація перебуває на винятково низькому рівні»⁶⁴⁶. До недоліків зараховували й плінність керівних працівників національних

⁶⁴⁰ Marchlewszczyzna musi być godna imienia Marchlewskiego. *Sierp*. 1935. Nr. 29. S. 4.

⁶⁴¹ Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo... S. 248.

⁶⁴² Докладніше про нього див.: Якубова Л., Рубльов О. Давид Мац: «учитель справедливості». *Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід*. Київ, 2014. С. 301–313.

⁶⁴³ Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины. *Революция и национальности*. 1935. № 6 (64). Июнь. С. 56–63.

⁶⁴⁴ Там само. С. 59.

⁶⁴⁵ Там само. С. 60–61.

⁶⁴⁶ Там само. С. 57, 59.

районів. Якщо в окремих з них голови сільрад у період між виборами змінювалися по 6–8 разів, то в Адамовецькій сільраді Мархлевського району лише 1934 р. змінилося чотири голови⁶⁴⁷. Очевидно, автор не з'ясував, що причиною такого явища були постійні виключення з партії й арешти низових керівників.

5 липня 1935 р. Польський національний район УСРР і його столицю – Мархлевськ, вочевидь, востаннє відвідав Генеральний консул II Речіпосполитої у Києві Ян Каршо-Седлевський⁶⁴⁸ зі своїм секретарем Владиславом Міткєвичем⁶⁴⁹. В інформації начальника Київського обласного управління НКВД УСРР Миколи Шарова (Шавера) від 14 липня, адресованій керівництву Особливого відділу УДБ НКВД УСРР, повідомлялося, що о пів на дванадцятю 5 липня автівка Генерального консульства Польщі зупинилася біля будівлі райвиконкому. З неї вийшов секретар Генконсульства, який після нетривалої розмови з секретарем РВК отримав згоду на зустріч польських дипломатів з очільником райвиконкому Михайлом Адамчиком. Під час нетривалої розмови з останнім та присутнім на ній «заступником голови РВК» (начальником районного НКВД у цивільному) Я. Каршо-Седлевський, пред'явивши службове посвідчення, поінформував керівників району, що метою його візиту є особисте знайомство з районним центром, якому (так само, як і Мархлевському польському району загалом), за його відомостями, радянський уряд приділяє «багато уваги»⁶⁵⁰.

Після цього Генеральний консул Польщі Я. Каршо-Седлевський у супроводі очільника РВК й районного енкаведиста у цивільному оглянули локальну «польську

⁶⁴⁷ Там само. С. 63.

⁶⁴⁸ Каршо-Седлевський Ян (Karszo-Siedlewski Jan; 1891–1955) – польський дипломат, старший брат підприємця й сенатора II Речіпосполитої (1935–1939) Тадеуша Каршо-Седлевського (1893–1939). На дипломатичній службі з 1919 р.: старший референт дипломатичного відділу МЗС; Генеральний консул II Речіпосполитої в Ополю (1920–1922); секретар посольства I класу у Белграді (1922–1924); радник посольства у Празі (1 грудня 1924 р. – 31 жовтня 1930 р.); радник посольства у Москві (1 жовтня 1931 р. – 1 травня 1932 р.); Генеральний консул II Речіпосполитої у Харкові та Києві (1932–1937) – з авансуванням до рангу радника амбасади. Призначений Надзвичайним Послом й Повноважним Міністром в Ірані та Іраку 1 грудня 1938 р. з перебуванням у Тегерані й подальшим поширенням повноважень на Афганістан (на цій посаді перебував до 30 червня 1942 р.); згодом (до 28 лютого 1943 р.) керував Генеральним консульством II Речіпосполитої у Бейруті. Після повернення до Лондона, до 5 липня 1945 р. виконував обов'язки генерального секретаря МЗС. Залишився в еміграції, працював у Комітеті Вільної Європи та Бібліотеці Конгресу США. Помер 8 липня 1955 р. у Вашингтоні (див.: Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej / red. nauk. J. M. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. Warszawa: Polska oficyna wydawnicza «BGW», 1994. S. 99–100; Рубльова Н., Рубльов О. Від Ризького миру до Пакту Молотова – Ріббентропа: До історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою, 1920–1939 рр. *Україна – Польща 1920–1939 рр. З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: документи і матеріали* / упоряд., комент., вст. стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. С. 43); Див. також згадки про цього польського дипломата у вищезгаданому збірнику документів: *Україна – Польща 1920–1939 рр. З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: документи і матеріали*. С. 402, 447–450, 458–459, 461–462, 464, 488–489, 495, 511–518.

⁶⁴⁹ Міткєвич Владислав (власне – Міхневич Владислав/Michniewicz Władysław; 1901–1995) – польський військовий, розвідник, дипломат, капітан Війська Польського (1931). У січні 1933 р. – жовтні 1936 р. – референт Консульства (з 1934 р. – Генерального консульства) II Речіпосполитої у Києві.

⁶⁵⁰ Арк. 58.

столицю» УСРР. Генконсул цікавився новими будинками, метою їхнього зведення та ін. Ні польський дипломат, ні його секретар, ні водій Генконсульства не мали можливості поспілкуватися з жодним місцевим мешканцем, перебуваючи під «щільним енкаведистським спостереженням». Після двогодинного перебування в негостинному Мархлевську польські відвідувачі відбули до м. Полонного на Вінничині⁶⁵¹.

Через тиждень після відвідин дипломатами II Речіпосполитої столиці локальної «польської Республіки Рад», 13 липня 1935 р. у Києві був заарештований відповідальний секретар Паливної комісії при РНК УСРР Євген Олдаковський – колишній голова оргкомітету й перший голова райвиконкому Мархлевського польського національного району (1925–1927); 15 серпня в Тюмені, куди виїхав у пошуках роботи, був затриманий вищезгаданий Станіслав Клеер-Гейне, колишній заступник секретаря Мархлевського райкому КП(б)У; 17 серпня за ґратами опинився Станіслав Май – секретар парткому Польського педагогічного інституту в Києві, колишній завідувач польської секції Волинської губнаросвіти й інспектор польських шкіл Волинської окрнаросвіти; 28 серпня арештували Болеслава Беганського – колишнього завідувача відділу народної освіти Мархлевського РВК. Ув'язнених УГБ НКВД УСРР примусило давати свідчення у сфабрикованій «справі» так званого «Волинського центру “ПОВ”»⁶⁵².

Спируючись на фальшиву інформацію і репресивну «статистику» республіканського НКВД, 26 липня 1935 р. голова Київського облвиконкому М. С. Василенко й секретар Київського обкому КП(б)У М. М. Налімов адресували меморандум секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору та П. П. Постишеву, в якому стверджували, що «Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом». У документі повідомлялося, що навесні поточного року (відповідно по ухвали ЦК КП(б)У) до східних районів УСРР з «радянської Мархлевщини» було переселено 1 188 господарств «ненадійних елементів»; їх замінили 754 родини «перевічених колгоспників-ударників» з південних районів Київщини. Однак, як наголошували очільники столичної області, вжитих заходів виявилось недостатньо для «очищення» району від «антирадянських елементів», адже, мовляв, спеціальна перевірка виявила значні залишки колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, колишніх контрабандистів, осіб, пов'язаних з викритими раніше «шпигунськими організаціями», колишніх куркулів, «польських шовіністичних і націоналістичних елементів». Відтак керівники області просили санкції ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей УСРР 300 родин «ненадійних елементів», а 50 господарств найнебезпечніших «антирадянщиків» взагалі пропонували заслати до віддалених місцевостей СРСР⁶⁵³.

Менше ніж через тиждень, 31 липня 1935 р., після вищезгаданого меморандума Василенка – Налімова, сталінський намісник в УСРР – другий секретар ЦК КП(б)У й одночасно перший секретар Київського обкому КП(б)У П. П. Постишев адресував майже ідентичну за змістом доповідну записку на ім'я Й. Сталіна. У

⁶⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 58–59.

⁶⁵² Докладніше див.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2 (2/3). С. 128–130, 140–141, 150.

⁶⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 396. Арк. 166–167; Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. С. 127–128.

першому абзаці документа, щоправда, містилися певні додаткові деталі – було наголошено, що район не лише прикордонний, а й «вважається національним польським районом», тобто піддавали сумніву національний характер цієї адміністративної одиниці: «Мархлевський (прикордонний) район Київської області, що вважається національним польським районом, був найбільш засміченим районом антирадянськими й контрреволюційними елементами»⁶⁵⁴. Далі містилося прохання санкціонувати заходи щодо «додаткового очищення» й «зміцнення» Мархлевського району, ідентичні меморандуму від 26 липня 1935 р.⁶⁵⁵. Прикметно, що принаймні на кінець липня 1935 р. про ліквідацію Мархлевського району не йшлося – у всякому разі на рівні ЦК КП(б)У.

Ув'язнений Є. Олдаковський 8 серпня 1935 р., відповідаючи на запитання, чим керувалася «ПОВ» у своєму прагненні створити польський національний район, так умотивовував це бажання: «Керівництво “ПОВ” використало національну політику партії для створення зовні національного району у відповідності до партійних настанов, фактично ж наповнивши це націоналістичним змістом. “ПОВ” створенням польського національного району намагалася створити плацдарм для розгортання своєї націоналістичної роботи на Україні Мархлевський район розташований поблизу польського кордону й лежить на головній магістралі у напрямку Житомира й Києва.

Цілком зрозуміло, що на випадок воєнних ускладнень з Польщею район, маючи згуртовані націоналістичні кадри, мав відіграти певну роль»⁶⁵⁶.

З 15 серпня 1935 р. з'явилося друком останнє число (№ 663) найстаршої, яку видавали упродовж шести років, польської районної газети у Мархлевську – «Szturmowiec Pól». 17 серпня 1935 р. Мархлевський райком КП(б)У ухвалив лаконічне рішення «Про зміну назви районної газети “Szturmowiec Pól”» такого змісту: «Назву районної газети “Szturmowiec Pól” змінити на “За більшовицький наступ”»⁶⁵⁷. Деполонізація «районки» з одночасним переведенням її на друкування українською мовою побіжно засвідчувала, що республіканське компартійне керівництво (за згодою чи навіть безпосередньою вказівкою Кремля) вже вирішило долю цієї польської національно-адміністративної одиниці.

Члени Політбюро ЦК КП(б)У 17 серпня 1935 р. опитуванням (тобто без безпосереднього розгляду й обговорення) ухвалили постанову ЦК «Про Мархлевський і Пулинський райони». Згідно з цим документом, польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформовували «в зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»⁶⁵⁸. Територію розформованих районів фрагментами (окремими сільрадами) передавали Баранівському, Баришівському, Володимир-Волинському, Житомирському, Новоград-Волинському й Черняхівському районам, а також новоствореному Червоноармійському району з центром у Пулині

⁶⁵⁴ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. С. 682.

⁶⁵⁵ Там само.

⁶⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 21–21 зв.

⁶⁵⁷ Daszkiewicz J. Prasa polska na Ukrainie radzieckiej... S. 106.

⁶⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 375. Арк. 132.

(перейменованому на Червоноармійське)⁶⁵⁹. Мархлевську повертали попередню назву – Довбиш. По суті ж члени республіканського Політбюро слухняно виконували вказівки Кремля щодо «очищення» західного прикордоння УСРР від «непевної» польської і німецької людності, а відповідне репресивне умотивування щодо необхідності «санації» цих територій від «контрреволюційних елементів» й потреби ліквідації національних районів у прикордонній смузі забезпечувало НКВД УСРР.

Рішення республіканського Політбюро звично було доведене до кремлівського керівництва – ініціатора «санації» західного прикордоння СРСР. 13 вересня 1935 р. Л. Каганович листовно інформував Й. Сталіна, який перебував у відпустці: «Українці прислали проект постанови щодо розформування Мархлевського й Пулинського районів (польського й німецького). Я пам'ятаю, що ви, схваливши це, все ж зазначили, здається, щоби це не виглядало розформуванням і щоби найменування Мархлевського не скасовувати. Надсилаю вам цей проект й прошу повідомити, чи правильно я вас тоді зрозумів, щоби внести відповідні зміни до проекту ...»⁶⁶⁰. Кремлівський диктатор погодився з проектом і не наполягав на збереженні найменування Мархлевського – адже колишній вже польський національно-адміністративний район втрачав свою територіальну цілісність й розчинявся у сусідніх «анаціональних» районах. Одначе вищезгадана фраза у листі Л. Кагановича до його кремлівського патрона від 13 вересня («я пам'ятаю, що ви, схваливши це») зайвий раз засвідчує причетність Й. Сталіна до планів ліквідації «радянської Мархлевщини».

Так, 3 жовтня 1935 р. за політичним рішенням ЦК ВКП(б) (ЦК КП(б)У легалізували «у радянському порядку») постанову з аналогічною назвою («Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області») та з ідентичним постанові ЦК КП(б)У від 17 серпня змістом ухвалила Президія ВУЦВК⁶⁶¹.

ЦК КП(б)У 5 жовтня 1935 р. ухвалило рішення про виселення 300 господарств з колишнього Мархлевського району до Красноградського, Сахновчанського та Вільховатського районів Харківської обл. Списки переселенців формували на підставі компрометувальних матеріалів районного відділу НКВС на 350 родин (50 сімей становили резерв). Серед запланованих на депортацію 44 родини належали до «колишніх петлюрівців й соколовців» (учасників повстанського загону Соколовського на Волині початку 1920-х років), 3 – до організаторів й одержувачів «гітлерівської допомоги», 72 – до так званого «куркульського елементу», 48 кваліфікували як родини «контрреволюційного польського націоналістичного елементу», 2 – належали до «учасників ПОВ», 51 – до костьольного активу, 4 – до «консульських зв'язків» (з Консульством Польщі у Києві), 51 родина підтримувала листовний зв'язок з родичами у II Речіпосполитій, а тому енкаведистський апарат підозрював їх у «шпигунстві», 24 – проводили, мовляв, «антирадянську агітацію», 11 займалися «шкідництвом у колгоспах». До колишніх дворян належали 15 родин,

⁶⁵⁹ Там само. Арк. 132–133.

⁶⁶⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 565.

⁶⁶¹ Стронський Г. Злет і падіння... С. 55–56; Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo... S. 249.

3 – до колишніх поміщиків, 2 – до колишніх жандармів, 18 – до контрабандистів⁶⁶². Переселення охопило 22 сільради району, з яких у жовтні 1935 р. було виселено 306 родин (1 668 осіб) – 287 польських, 12 українських та 7 німецьких сімей. Для відправки було використано 3 ешелони. На їхнє місце переселили 200 господарств «колгоспників-ударників» з Київської та Чернігівської областей⁶⁶³.

Останній пленум Мархлевського районного виконавчого комітету відбувся 11 жовтня 1935 р.. За підсумками засідання керівництво РВК, серед якого поляків вже не було взагалі, мусило слухняно «цілковито приєднатися до розпорядження ЦВК УСРР від 3 жовтня 1935 р. про ліквідацію Мархлевського району й вітати урядову ухвалу як потужне революційне знаряддя, скероване на найшвидший соціалістичний розквіт господарства й культури колишнього Мархлевського району та перетворення його колгоспів на більшовицькі, а колгоспників на заможних людей»⁶⁶⁴.

Начальник Особливого відділу Управління держбезпеки УСРР і КВО М. Александровський 18 грудня 1935 р. підписав «Обвинувальний висновок» у сфабрикованій справі «Волинського центру “ПОВ”». Наступного дня фальсифікат затвердив нарком внутрішніх справ УСРР В. А. Балицький. Енкаведисти сфабрикували обвинувачення не лише проти колишніх керівників польської національно-адміністративної одиниці, а й проти умотивування створення, побудови й функціонування Мархлевського району. Зокрема, за їхньою версією, як нібито «з’ясувала спеціальна комісія», що обстежувала район, польське населення у ньому не перевищувало 12 % – 4 тис. осіб, в той час як, мовляв, «Волинський центр “ПОВ”» налічував 26 тис. поляків на Мархлевщині⁶⁶⁵. Але не лише статистичні маніпуляції закидали енкаведисти колишній номенклатурі Мархлевщини – на переконання репресивного апарату, йшлося про системну й систематичну «контрреволюційну роботу» на теренах цього «штучного утворення»: «Мархлевський національний район був доведений до стану найбільш відсталого у політичному й економічному відношенні, найбільш враженого контрреволюційною активністю куркульських [далі закреслено – «терористичних і бандитських» – К. Г.] елементів й діяльністю закордонної розвідувальної й диверсійної агентури»⁶⁶⁶. Природно-кліматичні особливості району й домінування у ньому хутірської системи розселення людності, що об’єктивно перешкоджало форсованій колективізації (яку ще 1930 р. таврував у вищезгаданій статті М. С. Василенко), також, на переконання «аналітиків» з НКВД УСРР, виразно засвідчувало «результати контрреволюційної роботи “ПОВ” у цьому районі»: «Наприкінці 1932 р. район був колективізований лише на 14,9 %, 1933 р. – на 28 %, 1934 р. – на 47,6 %. Середньообласний відсоток колективізації за ці роки: 1932 р. – 67,5 %, 1933 р. – 72 %, 1934 р. – 81 % ...»⁶⁶⁷.

⁶⁶² Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Реабілітовані історією: Житомирська обл.* Кн. 1. С. 21–22.

⁶⁶³ Там само. С. 22.

⁶⁶⁴ Stroński H. Koniec eksperymentu. Rozwiązanie Marchlewszczyzny i deportacje ludności polskiej do Kazachstanu w latach 1935–1936 w świetle nowych dokumentów archiwalnych. *Ucrainica Polonica.* Т. 1. S. 204.

⁶⁶⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68505-ФП. Т. 5. Арк. 820.

⁶⁶⁶ Там само. Арк. 825.

⁶⁶⁷ Там само.

До штучно завищеної питомої ваги польського населення й «шкідницьких» незадовільних відсотків колективізації додавали й систематичну начебто посилену «контрреволюційну активність» у Мархлевському районі. Тут співробітники УГБ НКВД УСРР вдавалися до неконтрольованих статистичних маніпуляцій і жонгливання дутою звітністю свого відомства: «У районі діяв ряд шпигунських груп, що нараховували до 100 осіб активних агентів розвідки; мали місце прямі прояви диверсійної групи, керованої закордонним агентом Пшегодським; нарешті, у районі у різний час сформовано 4 міцно збитих повстанських загони, що нараховували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських й повстанських проявів з Мархлевського району мали місце декілька [закреслено первісно надруковане – «десятки» – К. Г.] випадків організованих групових уходів за кордон, не рахуючи попереджених групових озброєних проривів через кордон учасників повстанських загонів, які готувалися»⁶⁶⁸.

Вияви цієї «контрреволюційної активності», звісно ж, своєчасно викривали й ліквідовували органи ГПУ-НКВД. Останні у взаємодії з партійними органами та за їхніми вказівками систематично вдавалися і до інших методів «санації» прикордонного польського району: «Крайня засміченість усіх ланок радянського апарату у Мархлевському районі потребувала низки повторних чисток, унаслідок яких, почавши з 1932 р., з радянських установ і організацій району вичищено було 678 осіб контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елемента. З них: 1932 р. – 121 особа, 1933 р. – 303 особи, 1934–1935 рр. – 254 особи. З тих же причин з 40 голів сільрад 1935 р. усунуто було 34 особи й з 80 голів колгоспів відкликано було 76 осіб. У зв'язку з особливою враженістю Мархлевського району, починаючи з 1930 р., з району було вислано й переселено 1 658 родин [...]»⁶⁶⁹.

Сфабриковану «справу» «Волинського центру “ПОВ”» розглядав 15–17 лютого 1936 р. Військовий трибунал Київського військового округу. У вирокі щодо Є. Олдаковського, Б. Беганського, С. Мая й А. Калиновського (єдиного, хто не визнав себе винним) не йшлося про конкретні «контрреволюційні провини» кожного з фігурантів «справи». Не було й речових доказів – «слідству» й «обвинуваченню» вистачило самообмови ув'язнених. Натомість фігурувала стисла історія реальної «ПОВ» (безвідносно до «справи»), вигадані «контрреволюційні наміри» засуджених на етапі створення національної адміністративно-територіальної одиниці й їхні віртуальні провини під час урядування у Мархлевському польському національному районі: «На підставі офіційних даних, поданих відповідальними партійними й радянськими працівниками керівникам партії й уряду, а фактично на підставі уміло сфабрикованих “пеовяцьких” даних й поданих “пеовячками”, які прикривалися партквитками, відповідальним становищем у партії й радах й проведенням Ленінської національної політики, уряд ухвалив організувати польський національний район й назвати його Мархлевським.

Олдаковський був призначений головою організаційної комісії, а після створення району – головою Мархлевського райвиконкому, й тоді “Волинський центр «ПОВ»” перейшов до Мархлевська»⁶⁷⁰. Далі у вирокі наводили нібито конкретний «склад злочину» засуджених, найтяжчим складовими якого були, мовляв,

⁶⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68505-ФП. Т. 5. Арк. 826.

⁶⁶⁹ Там само. Арк. 826–827.

⁶⁷⁰ Там само. Арк. 869.

маніпулювання питомою вагою польської людності району й гадане сподівання перетворити його на «прихильний плацдарм для фашистської Польщі»: «У дійсності у Мархлевському районі польське населення ледь досягало 12 %, й замість поданих “Волинським центром «ПОВ»” двадцяти шести тисяч поляків, останніх виявилось неповних чотири тисячі.

Домагаючись організації Мархлевського району, “ПОВ” виходила з таких міркувань: наявність компактних мас поляків мала підтвердити “історичне” право Польщі на Правобережну Україну, Мархлевський район розташований на шляхах головного стратегічного напрямку на Київ, самостійний район має підпорядковуватися безпосередньо центру, де на відповідних місцях знаходилися “пеовяки”. Цей район має стати базою для роботи “ПОВ” по всій Україні, у ньому повинні готуватися кадри для роботи “ПОВ” в інших місцях України. Мархлевський район – суцільно хутірський, й за свідомої підтримки з боку “ПОВ” та її ставлеників, куркульської й заможної частини населення став сильним опором колективізації сільського господарства.

Протидія з боку “Волинського центру «ПОВ»” антирелігійній пропаганді, зачиненню костьолів, дієва підтримка ксьондзів, костьолів й нелегальних польських шкіл, легалізація релігійних гуртків “терціари”, “кулка ружанцове”), створення повсюдно лише польських шкіл і польських сільрад, усілякі пільги тим, хто долучався до польського націоналізму, повинні були швидким темпом полонізувати район й утворити тут сприятливий плацдарм для фашистської Польщі, що над ним так активно працювали Олдаковський, Беганський, Май та інші члени “ПОВ” ...»⁶⁷¹.

«Справа» «Волинського центру “ПОВ”» була канонізована у цілком таємному «Орієнтуванню по польській роботі з додатком матеріалів у справі контрреволюційної організації, яка йменувала себе «Волинський Центр Польської Організації Військової (“ПОВ”», випродукованому Управлінням держбезпеки НКВД УСРР й зі вступними «настановами» наркома внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького від 22 лютого 1936 р., розісланому «усім – начальникам обласних управлінь НКВД УСРР, начальникам окружних відділів НКВД УСРР, начальникам особливих відділів корпусів Київського й Харківського військових округів, начальникам прикордонних загонів НКВД УСРР»⁶⁷².

У вступному слові до цього «Орієнтування» нарком внутрішніх справ УСРР ще раз наголошував вже «хрестоматійні» для республіканських енкаведистів характеристики обставин організації і «контрреволюційного спрямування» Мархлевського національного району, які набували зловісно мілітарного забарвлення: «Українське керівництво “ПОВ” та його Волинський Центр опорним пунктом для масового розгортання своєї діяльності обирають територію, що перетинає один з головних стратегічних напрямків – Ровно–Київ, де 1920 р. розгорталися основні операції на Південно-Західній ділянці фронту.

Після низки найгрубших підтасовок й фальсифікованого підрахунку населення їм («пеовякам») вдається показати 68 % «польського» населення, внаслідок чого й організується польський національний район (Мархлевський).

⁶⁷¹ Там само.

⁶⁷² НКВД УССР. Управление государственной безопасности. Ориентировка по польской работе с приложением материалов по делу контрреволюционной организации, именованной «Волинский Центр Польской Организации Войсковой» («ПОВ»). Киев, 1936 г. 61 арк. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 278.

У 1930–1932 рр., коли панівні фашистські кола Польщі готувалися до війни проти Радянського Союзу, Волинський Центр “ПОВ” розвиває шалену активність щодо розкладу Мархлевського району й перетворення його на оплот контрреволюції. Як наслідок – колективізація району майже повністю зривається (14,9 % наприкінці 1932 р.), відбувається низка волинок, що супроводжуються звирячими розправами з сільактивістами, організується масовий еміграційний рух, який супроводжується спробами збройного прориву через кордон, нарешті, створюється сприятлива й безкарна обстановка для роботи закордонних агентів, які десятками перекидаються до нас й проводять у цьому районі активну диверсійну й розвідувальну роботу»⁶⁷³.

У цій же специфічній передмові очільник НКВД УСРР доводив до відома підлеглих, що «у світлі матеріалів справи Волинського Центру “ПОВ”» спеціальні комісії здійснили перевірку національного складу мешканців низки населених пунктів Правобережжя України, внаслідок чого, мовляв, «документально встановлена колонізаторська робота “ПОВ”»: «З’ясувалася цілковита штучність організації десятків національних сільрад й польських шкіл у пунктах, де населення цілком не знає польської мови»⁶⁷⁴. Доведенням цієї специфічної інформації керівник НКВД УСРР закликав своїх підлеглих до особливої пильності щодо «польської контрреволюційної діяльності» й одночасно адресував їм виразний сигнал про «штучність» політики «коренізації» серед польської людності республіки і близьке припинення «польського експерименту».

Своєрідною епітафією розформованому національному району став перший том статистичного довідника «Райони УСРР», який був підготовлений Управлінням народногосподарського обліку УСРР за редакцією Олександра Миколайовича Асаткіна⁶⁷⁵. Книгу повністю здали до виробництва 9 квітня 1936 р. й випустили з друку тритисячним накладом 29 квітня того ж року. У виданні подали відомості про «Мархлевський район Новоград-Волинського округу Київської області», щоправда, із застереженням, що за постановою ЦВК УСРР Мархлевський район розформовано, а тому «відомості на 1/І 1936 р. по району не подано»⁶⁷⁶. Зафіксовані у томі відомості про Мархлевський район подано станом на 1 січня – 15 квітня – 1 травня 1935 р.

Отже, у «Районах УСРР» зафіксована територія Мархлевського району – 88,9 тис. га (889 км²), серед цього орної землі – 33 462 га, лісів – 24 903 га. Населення району на момент ліквідації становило 55 301 особу, з них 3 431 особа мешкала в райцентрі – Мархлевську, від якого до найближчої залізничної станції (Новоград-Волинський Південно-Західної залізниці) було 48 км. У районі налічувалося 40 сільрад. Бюджет району на 1935 р. передбачав 3 млн 23 тис. руб., з яких на соціально-культурні заходи планували витратити 2 млн 130 тис. руб.⁶⁷⁷. Промисловість польського району складалася з 9 підприємств різної підпорядкованості, на яких працювало 1 760 робітників; у ньому налічувалося 79 торговельних точок, з них 77 магазинів

⁶⁷³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 2 зв.–3.

⁶⁷⁴ Там само. Арк. 3.

⁶⁷⁵ Докладніше про нього див.: Марочко В. І. О. М. Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 129–149.

⁶⁷⁶ Райони УСРР / Управління народногосподарського обліку УСРР. Київ: Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. Т. 1: Статистичний довідник / за ред. О. М. Асаткіна. С. 198–199.

⁶⁷⁷ Там само. С. 198.

й, зокрема, Мархлевський районний універмаг; діяло також два колгоспні базари. Працювало 89 шкіл (1 повна середня, 32 неповні середні й 56 початкових) із загальною кількістю учнів 7 053; функціонував також 1 технікум (77 студентів) і 2 робітфаки (145 слухачів); працювало 10 бібліотек і 25 клубів, 1 стаціонарний кінотеатр. Потреби охорони здоров'я населення забезпечували 1 поліклініка, 2 лікарні (на 60 ліжок), 5 амбулаторій, 1 диспансер, 3 фельдшерські пункти й 2 аптеки. Медичний персонал району складався з 8 лікарів і 30 працівників середнього медперсоналу⁶⁷⁸.

У другій половині 1930-х років радянська національна політика знову зазнала радикальних змін. Консолідація сталінського режиму характеризувалася велетенським зростанням ступеня централізації партійного й державного апарату. Це спричинило також значне обмеження прав численних національних меншостей і навіть ліквідацію національно-адміністративних утворень окремих народів. Втім, навіть на цьому тлі державна політика щодо польського населення мала особливий характер. Польську автономію в Україні ліквідовано тоді, коли системи автономій інших меншин розвивалися доволі успішно й засадничо нічого нібито не передрікало повторення долі поляків. Характерно, що тоді, коли доля Мархлевського польського національного району вже була вирішена, 17 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про 10-річчя Коларівського [болгарського] району», визнавши «необхідним відзначити 10-ліття Коларівського (національного) району Дніпропетровської області». Району виділили 30 тис. руб. з резервного фонду РНК УСРР, подарували легкову машину, а Президія ЦВК УСРР мала заслухати звітну доповідь Коларівського РВК⁶⁷⁹. У вересні 1936 р., через рік після ліквідації Мархлевщини, в УСРР все ще існували 24 національних райони (9 російських, 7 німецьких (8-й – Пулинський – був втрачений синхронно з Мархлевським), 4 болгарські, 2 єврейські і 2 грецькі).

Свідчило це, безперечно, що зміна політики щодо поляків в СРСР випереджала зміну генеральної лінії ВКП(б) у національному питанні й, можливо, була передвісником такої зміни. Можна навіть висловити припущення, що владна невдача з колонізаційним експериментом стала однією з причин загальної зміни національної політики режиму. Було це безпосередньою реакцією на цілковиту поразку спроб прищеплення польській людності «соціалістичного» світогляду й створення на теренах УСРР/СРСР лояльного автономного польського суспільства, яке б функціонувало на засадах радянського тоталітарного режиму й було б викликом/антитезою «буржуазно-поміщицькій», «фашистській Польщі».

Сфабрикована енкаведистами «справа» «Волинського центру “ПОВ”» 1935–1936 рр. мала продовження в репресивних діях Кремля та його республіканських поплічників на теренах колишнього Мархлевського національного району, спрямованих проти його мешканців і колишньої номенклатури радянської «польської роботи» в УРСР, упродовж доби Великого Терору 1937–1938 рр.

Так, 1937 р. Управлінням держбезпеки (УДБ) Київського обласного управління НКВД УРСР за безпідставним обвинуваченням в участі у міфічній «ПОВ» була арештована група колишніх відповідальних працівників Мархлевського району – колишній голова райвиконкому О. І. Секанович, заступник прокурора району

⁶⁷⁸ Там само. С. 199.

⁶⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 394. Арк. 83.

А. Т. Воевський, завідувач райземвідділом С. Т. Матусевич і директор зоотехнічного технікуму В. І. Лебедзевич. Усі четверо були розстріляні. Того ж року НКВД страшило й 12 робітників Мархлевського порцелянового заводу⁶⁸⁰.

У вересні 1937 р. було утворено Житомирську область УРСР. З утворенням цієї адміністративно-територіальної одиниці відбулися певні зміни в статусі окремих населених пунктів, що входили до її складу. Серед них – й адміністративного центру колишнього польського національного району республіки. Так, 22 жовтня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У, формально «погоджуючись з пропозиціями Президії Верховної Ради УРСР», ухвалило постанову «Про віднесення населених пунктів до категорії міст й селищ міського типу та встановлення їхніх меж, по Житомирській області»⁶⁸¹. Відтак статус міст здобули учорашні селища міського типу Коростишів й Малин. А 14 сіл набули статусу селищ міського типу з перетворенням їхніх сільських рад у селищні ради. Серед останніх був і колишній «столичний Мархлевськ», що належав тоді до Баранівського району⁶⁸².

У принагідній довідці про населений пункт зазначалося: «*Мархлевськ – Барановського району*. Рахується селом, але орган державної влади – селищна рада. Облоргкомітет [Житомирської області] запроєктував віднести до категорії поселення міського типу з органом державної влади – селищною радою, – в існуючих [нині] межах»⁶⁸³. На той момент у Мархлевську налічувалося 3 798 мешканців, з яких 85 % становило «робоче населення»; функціонували великий фарфоровий завод союзного значення (892 робітники), торфорозробка (15 працівників), машинно-тракторна станція й машинно-тракторна майстерня (80 осіб персоналу). Електричне освітлення забезпечувала заводська електростанція. Також у селищі були лазня, лікарня на 40 ліжок з пологовим відділенням, поліклініка, консультаційний пункт охматдиту, медпункт, ясла-садок на 60 дітей, середня школа й окремо початкова школа, дві бібліотеки на 2 000 книжок, 2 клуби й 2 кінотеатри на 720 глядацьких місць, а також радіовузол, телеграф і телефонна станція на 38 абонентів⁶⁸⁴.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У від 22 жовтня 1938 р. невдовзі легітимізував Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про віднесення населених пунктів Житомирської області до категорії міст й селищ міського типу й встановлення їхніх меж». Відповідно був підвищений і статус Мархлевська зі збереженням його найменування⁶⁸⁵.

Матеріали Всесоюзного перепису населення 1939 р. зафіксували у Мархлевську 4 294 мешканців: українців – 44,6 % (1 915 осіб), поляків – 36,3 % (1 557), євреїв – 12 % (513), представників інших національностей – 7,2 % (309 осіб). Отже, репресивна політика компартійного тоталітарного режиму, його brutальні деполонізаційні заходи суттєво зменшили польську складову цього містечка, колишньої столиці «радянської Мархлевщини».

З 15 серпня 1944 р. був підписаний Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про перейменування, уточнення та внесення змін в найменування деяких міст,

⁶⁸⁰ Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Реабілітовані історією: Житомирська обл.* Кн. 1. С. 38.

⁶⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 500. Арк. 171.

⁶⁸² Там само.

⁶⁸³ Там само. Арк. 197.

⁶⁸⁴ Там само.

⁶⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 500. Арк. 172–173.

районних центрів і районів Української РСР». Відповідно до нього, Мархлевську повернули його історичну назву – Довбиш.

Запізніла реабілітація й відновлення історичної пам'яті про польську автономію міжвоєнної доби ХХ ст.

Буквально напередодні розпаду Радянського Союзу було реабілітовано очільників так званого «Волинського центру “ПОВ”» – Є. Олдаковського, Б. Беганського, А. Калиновського й С. Мая, партійних і радянських функціонерів Мархлевського польського району. Засуджені Військовим трибуналом КВО 15–17 лютого 1936 р. до страти (Є. Олдаковський, Б. Беганський, С. Май) й десятирічного покарання у таборах (А. Калиновський), усі вони після «пом'якшення» покарання Військовою колегією Верховного Суду СРСР 7 квітня 1936 р. (розстріл замінено десятьма роками таборів) були спрямовані до далекосхідних таборів СРСР, де й загинули за нез'ясованих обставин⁶⁸⁶. Усі вони були реабілітовані за висновком Прокуратури СРСР від 13 серпня 1991 р. на підставі ст. 1 Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. «Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років»⁶⁸⁷.

Тоді ж, дещо несподівано, було «реабілітовано» й Мархлевський польський національний район. У тому ж рішенні Прокуратури СРСР стверджувалося: «Встановлено, що Мархлевський національний польський район організовувався за рішенням Республіканських й Союзних органів. Доказів того, що в районі провадилася націоналістична робота, крім загальних показів обвинувачуваних, немає»⁶⁸⁸.

Після відновлення державної незалежності України чимало мешканців Житомирщини й, зокрема, локальної території колишнього польського національного району імені Мархлевського повернулися до власної польської самоідентифікації, чому значною мірою сприяють контакти й щедра допомога історичної батьківщини – Польщі. У Довбиші відновлено римо-католицьку парафію (1990), яку обслуговує троє священнослужителів. У 2000-х роках споруджено величний костел в ім'я Фатімської Богоматері, діє орден паллотинів. На храмове свято до Довбиша прибувають поляки з усієї Житомирщини – до 3,5 тис. осіб⁶⁸⁹. Станом на 1 січня 2018 р. у смт Довбиш мешкало 4 288 осіб⁶⁹⁰.

У 1991 р. з'явилася друком монографія польського історика Миколая Іванова «Перший покараний народ: Поляки у Радянському Союзі 1921–1939», в якій певну увагу було приділено й «Радянській Мархлевщині»⁶⁹¹, а також окрема розвідка цього

⁶⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68505-ФП. Т. 5. Арк. 867–871.

Щоправда, останнім часом з'явилася інформація, що Є. Олдаковський був розстріляний 29 жовтня 1937 р., а Б. Беганський помер 1 жовтня 1939 р. в окремому табірному пункті «Ліньковий». Див.: Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Реабілітовані історією: Житомирська обл.* Кн. 1. С. 38.

⁶⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68505-ФП. Т. 5. Арк. 895–899.

⁶⁸⁸ Там само. Арк. 897 зв.

⁶⁸⁹ Довбиш. *Вікіпедія*. URL:// <https://uk.wikipedia.org/wiki/Довбиш> (дата звернення: 02.03.2021).

⁶⁹⁰ Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 р. / Державна служба статистики України; відп. за вип. Тімоніна М. Б. Київ, 2018. С. 28.

⁶⁹¹ Iwanow M. *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*. Warszawa; Wrocław: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1991. S. 116–127.

ж автора, присвячена Мархлевському району УСРР⁶⁹². 1992 р. вже в українській історіографії була опублікована знакова праця тернопільського ученого Генрика Стронського «Злет і падіння: польський національний район в Україні у 20–30-ті рр.»⁶⁹³. Розпочалася й «наукова реабілітація» «польського проекту» у міжвоєнній радянській Україні, з'ясування задумів його ініціаторів, роль Кремля й Харківсько-Київського республіканських центрів у невдачах цього експерименту й назагал трагічній долі його учасників. З більшою або меншою регулярністю відбуваються наукові форуми з нагоди річниць Мархлевського національного району УСРР⁶⁹⁴.

⁶⁹² Iwanow M. Przyczyunki do historii Polskiego Autonomicznego Rejonu Narodowego im. J. Marchlewskiego na Ukrainie. *Studia z dziejów XIX i XX wieku / Acta Universitatis Wratislaviensis*. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991. S. 151–178.

⁶⁹³ Стронський Г. Злет і падіння... 63 с.

⁶⁹⁴ Див., напр.: Програма Міжнародної наукової конференції «Поляки в Україні у XIX–XX ст.: До 80-ї річниці організації й 70-річниця ліквідації Мархлевщини» (м. Хмельницький, 28–30 жовтня 2005 р.). Хмельницький, 2005. 4 с.

РОЗДІЛ IV

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ПОШУКИ КОМПРОМІСІВ

СПРОБИ ЗУПИНИТИ ВЗАЄМНЕ ПРОТИСТОЯННЯ: ПЕРЕГОВОРИ МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО І ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ У 1941–1945 РОКАХ

Стан вивчення. Польські дослідники не приділяли належної уваги детальному висвітленню передумов й перебігу переговорів між польським підпіллям і підпіллям Організації Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Степана Бандери (ОУН-Б) у 1941–1945 роках, виняток становлять праці окремих авторів. В Україні цю тему також недостатньо вивчали, через що могло скластися помилкове враження, ніби основні суть і зміст українсько-польських відносин зводилися переважно до ворожнечі та взаємних убивств, могли сформуватися хибні уявлення і стереотипи про те, що в роки Другої світової війни українсько-польські відносини – це безперервний «ланцюжок насильства» українців супроти поляків. Усі члени ОУН-Б і вояки УПА при тому поставали полонофобами, не спроможними до співпраці й не здатними до конструктивного діалогу з поляками. Недостатня увага дослідників до цієї теми так само сприяла поширенню стереотипів про Армію Крайову (АК), в якій українські спільноти Західної України вбачали ворогів. Трагічний конфлікт, взаємні масові вбивства цивільного населення, драматичні події є невід’ємним компонентом загальної картини українсько-польських відносин. Однак це було лише «зворотним боком» позитивних процесів – спроб вирішення складних питань і налагодження співпраці.

У Польщі 1993 р. була видана монографія професора Ришарда Тожецького, у якій вперше послідовно проаналізовано зміст основних українсько-польських переговорів на підставі великої кількості польських архівних документів¹. У 1997 р. Гжегож Мотика і Рафал Внук головну увагу приділили вивченню обставин укладання українсько-польського перемир’я після закінчення Другої світової війни у Європі. Ці історики, зокрема, у своїй праці починали сторінки українсько-польської співпраці тільки від весни 1945 р., навіть не акцентуючи уваги на тому, що вона стала можливою лише як логічне завершення здійснених протягом згаданої війни тривалих і непростих перемовин². Праці Чеслава Партача, Романа Висоцького та деяких інших авторів дають змогу «дещо привідкрити лаштунки» і зрозуміти мотивацію, процес ведення та наслідки розмов між українськими і польськими делегатами з метою відвернути вбивчу для обидвох народів міжнаціональну війну³.

¹ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: PWN, 1993.

² Motyka G., Wnuk R. «Pany» i «rezuny». Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997.

³ Seret J. Rząd polski w Londynie a kwestia ukraińska. *Krytyka*. Paryż, 1987. Nr 26. S. 93–111; Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Kraków, 1998; Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytury w kraju (1939–1945). Koszalin,

З науковців в Україні Ігор Льюшин, поєднавши матеріали польських та українських архівів, першим ґрунтовно проаналізував спроби ОУН-Б та польського підпілля домовитися про припинення взаємної ворожнечі у 1939–1945 рр⁴. Цю тему вивчав також львівський науковець Леонід Зашкільняк⁵.

Проблему незалученості польськими дослідниками документів українських архівів до вивчення теми спробував вирішити Володимир В'ятрович у монографії про протистояння між збройними формуваннями польського та українського підпілля під час і після Другої світової війни, яке він потрактував як другу польсько-українську війну, хоча й приділив окрему увагу в своїй книзі спробам представників ОУН-Б та представників польського еміграційного уряду і його армії домовитися про боротьбу проти спільного ворога⁶.

Дослідження проблеми в Польщі й Україні триває і в останні роки. З опублікованих недавно книг особливо важливе значення для розкриття окремих аспектів теми має суттєво інформаційно наповнене дослідження Богдана Гука, ґрунтоване на фундаментальній базі документів та персональних інтерв'ю автора з учасниками спроб порозуміння⁷.

«Переслідувань поляків та арештів не було...»: ставлення ОУН-Б до поляків напередодні й під час спроби відновлення Української держави

Під час засновного конгресу ОУН на початку 1929 р. було чітко сформульовано головні засади, постулати й пріоритети її зовнішньої політики, що ґрунтувалися на співпраці з тими політичними силами й державами, які декларували або в інший спосіб виявляли свою готовність підтримувати визвольний рух українців та їхнє прагнення відновити власну державність. Було задекларовано, що ОУН «здійснюватиме свої завдання шляхом союзних зв'язань із тими народами, що вороже відносяться до займанців України»⁸.

Наступні 10 років у сформованій тоді геополітичній системі координат для українських націоналістів Польща, яка в 1919 р. анексувала Галичину й у 1920 р. Волинь, неминуче опинялася не серед союзників, а серед «займанців» і ворогів. Усі 20 міжвоєнних років спочатку Українська військова організація, а від 1929 р. її наступниця ОУН вели боротьбу проти Другої РП, тож їхні діячі вважали Польщу «ворогом № 1». Раптова зміна ситуації не могла це сприйняття відразу «розвернути на 180 градусів».

2001; Wysocki R. Dokumenty do dziejów rządu polskiego na uchodźstwie. Z historii stosunków polsko-ukraińskich w 1943 roku. *Res Historica*. Lublin, 2012. T. 33. S. 207–238.

⁴ Льюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). Київ, 2000; Льюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ, 2001.

⁵ Див., наприклад: Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польської еміграційної влади та її підпілля в роки II світової війни. URL: https://old.uinp.gov.ua/polpidpil-17_zashkilnyak

⁶ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

⁷ UPA i WiN w walce z totalitaryzmem 1945–1947. Dokumenty, wspomnienia / red. B. Huk. Przemysl: Stowarzyszenie Ukrainkie Dziedzictwo, 2018.

⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН / за ред. С. Ленкавського. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське Видавництво, 1968. Т. 1: 1920–1939. С. 98.

Бандерівці напередодні війни написали й після її початку привезли в Україну детальні інструкції під назвою «Боротьба і діяльність ОУН під час війни». У цих інструкціях було чітко сформульовано намір ОУН-Б перебрати владу в залишених радянськими військами Волині й Галичини та проводити політику українізації сполонізованих у міжвоєнний період жителів цих регіонів. «Так званих польських селян потрібно асимілювати, роз'яснюючи їм, тим більше у цей гарячий, сповнений фанатизму час, що вони – українці, лише латинського обряду, примусово асимілювані», – йшлося з цього приводу в пункті 16 розділу «Вказівки на перші дні організації державного життя» директив «Боротьба і діяльність ОУН під час війни»⁹. У розділі «Організація Служби безпеки» містилися настанови усувати з керівних посад у відновленій Українській державі лише тих поляків «на західно-українських землях, які не відмовилися від мрії про Велику Польщу»¹⁰.

Ярослав Стецько та інші діячі Проводу ОУН-Б 30 червня 1941 р. проголосили у Львові Акт відновлення незалежності Української держави, до складу яких мали увійти тогочасні Галичина (яку поляки називали «Східна Галичина» або «Східна Малопольща») й Волинь. У баченні діячів підпілля Союзу збройної боротьби (ЗВЗ) (*Związek Walki Zbrojnej*) цей політичний крок був сприйнятий як антипольський у сенсі «претензій на креси» й початкового кроку до руйнування проєкту відновлення Польщі у кордонах станом на 1 вересня 1939 р. Однак відсутність антипольської платформи в планах ОУН-Б підтверджує той факт, що після згаданого проголошення діячі цієї організації в органах українського самоуправління у Галичині не започаткували жодних антипольських дій. Через понад півтора року під час переговорів із представником польського еміграційного уряду член Проводу ОУН-Б Зенон Матла констатував, що протягом тижня діяльності уряду Я. Стецька ОУН-Б не проводила антипольської політики. 14 березня 1943 р. він заявив: «У кожному разі після вступу німців до Львова українці старалися, наскільки це було можливо, не проводити зі свого боку антипольського курсу, а всі антипольські кроки німців намагалися пом'якшувати»¹¹.

Характеризуючи зміст планованої ОУН-Б політики й власної реакції на звернення з пропозиціями приєднатися до антиєврейських дій та арештів поляків-лівів'ян, Я. Стецько пізніше стверджував у спогадах: «За таких умов, і при постійному тискові на нас німців, які на нашій землі, крім нас, мали ворогами жидів і поляків, – ускладнювати, а не упрощувати їм fronti в Україні, було наше, було моє завдання, як співплянуючого нашу політичну дію»¹².

У своєрідному літописі діяльності ОУН-Б «3 книги фактів», складеному на підставі архіву організації та споминів її діячів, також було зафіксовано інформацію про те, що українські націоналісти рішуче відмовилися підтримати пропозицію нацистських органів безпеки допомогти їхнім співробітникам в проведенні

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 38.

¹⁰ Там само. Арк. 60.

¹¹ *Archiwum Akt Nowych* (далі – ААН). Zesp. 1324. Sygn. 202/III/129. К. 18.

¹² Стецько Я. Акт 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. Торонто: Гомін України, 1967. С. 132–133.

антипольських акцій. У цій хроніці згадана пропозиція була потрактована як «німецька провокація, щоби скомпрометувати українців погромами»¹³.

Факт незгоди українських націоналістів допомагати нацистам в їхніх антипольських діях підтвердив у своїх споминах сучасник тих подій Володимир Макар, який, зокрема, згадував: «Започаткований німцями терор проти найвизначніших польських інтелектуалістів на терені Львова стрінувся в той час з рішучою протидією зі сторони офіційних українських чинників. Органи діючої тоді Служби Безпеки (СБ), керовані чейже людьми, засудженими свого часу польськими судами на кару смерти і зложені в більшості з бувших політичних в'язнів польських тюрм та концтабору в Березі-Картуз[ькій], дістали від найвищих українських керівних чинників виразний наказ саботувати цю німецьку акцію, направлену проти поляків. Шеф української СБ у Львові, інтерпелюваний німцями у справі протипольських “чорних лист”, відповів, що СБ ніяких “чорних лист” не провадить і що своїх людей до терористичної акції не дасть. Неприємно заскочений тим і виразно здетонований гештаповський старшина буркнув: “Обійдеться і без вас, існує чейже адресатна книга!”»¹⁴.

Спогади активіста ОУН підтверджують тогочасні звіти польського підпілля про становище в Галичині, передані для польського еміграційного уряду в Лондон. 29 липня 1941 р. у повідомленні Східної секції департаменту інформації і преси визнано, що в Галичині та на Волині були спроби створити «український уряд, а також укр. міліцію», з боку якого «переслідувань поляків та арештів не було». В іншому звіті цього ж відомства стосовно арештів активістів УДП і провідних членів ОУН-Б в Західній Україні ще через кілька місяців визнано: «У широких українських колах усе це не викликало антипольських настроїв»¹⁵.

З усього сказаного можна зробити висновок, що представники нацистських органів безпеки після отримання інформації про проголошення Акта відновлення Української держави очікували на рішення свого керівництва з Берліна щодо дій відносно бандерівців й готувалися їх заарештувати. Свідомі того, що незабаром бандерівців буде «усунуто з політичної арени», представники окупаційних органів безпеки вирішили перед тим спробувати використати бандерівців у планах арештів представників польської інтелігенції. На підставі сказаного цілком вірогідно, що бандерівці відмовилися від пропозиції долучитися до антипольських дій нацистських органів безпеки й це разом із проголошенням відновлення Української держави стало однією з причин переслідування нацистами українських націоналістів. На початку липня співробітники органів безпеки Райху заарештували С. Бандеру в Кракові й перевезли до Берліна, а 9 липня працівники нацистських спецслужб вивезли Стецька зі Львова до Кракова й звідти 10 липня до Берліна, де вони разом з іншими членами Проводу ОУН-Б опинилися під домашнім арештом¹⁶.

З огляду на тогочасні переговори польського уряду з СРСР як головним воєнним ворогом Німецького Райху і укладення з ним воєнного союзу було очевидним, що українські радикальні національні та польські політичні еліти з претензіями

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 65. Спр. Ф-9079. Т. 50. Арк. 130–131.

¹⁴ Макар В. Вірні друзі. Торонто; Львів, 2004. Т. 2. С. 123.

¹⁵ ААН. Zesp.1324. Sygn. 202/III/198. К. 5, 33а.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 9–10.

стати головними «гравцями» у змаганнях за вирішення долі своєї Батьківщини могли опинитися «по різні боки барикад». У разі подальшого розгортання подій у такому напрямку від початку німецько-радянської війни українці й поляки могли бути приреченими рано чи пізно, розраховуючи реалізувати свої національні ідеали й державницькі аспірації, масово вбивати одні одних у складі військових частин, створених на боці Німеччини і СРСР. Однак до цього не допустив, як це не парадоксально, А. Гітлер, який вирішив здійснити територіальний поділ України, оскільки відновлення її державності не вписувалося в його політичні плани. Це визначило долю уряду на чолі з прем'єром Я. Стецьком.

Розмови з метою формування спільної антинацистської платформи боротьби у серпні–вересні 1941 р.

До початку німецько-радянської війни ні єдина ОУН, ні створені після розколу ОУН-Б і ОУН-М як дві нові організації у жодній відкритій заяві, зверненні чи будь-якому іншому офіційному документі не декларували своєї зовнішньополітичної орієнтації виключно на Німеччину. Лише після початку війни Райху проти «сталінської тюрми народів» ОУН-Б оголосила про підтримку ведення ним війни проти СРСР у разі, якщо він схвалить відновлення Української держави. Однак після «домашнього арешту», а відтак і «повноцінного» ув'язнення ініціаторів проголошення цього відновлення діячі згаданої організації перейшли у підпілля та застосовували різні форми спротиву, починаючи від пропаганди, саботажу здачі контингентів і примусового вивезення українців на працю до Німеччини й закінчуючи активною збройною боротьбою проти нацистського окупаційного режиму в Україні.

Після ізоляції частини діячів Проводу ОУН-Б нацистськими органами безпеки у Берліні за дорученням керівництва українського підпілля член Проводу ОУН-Б адвокат Володимир Горбовий розмовляв із представниками делегації уряду на південно-східних окраїнах Речі Посполитої – ДР РП ПСК (Delegatura Rządu na Kresach Poludniowo-Wschodnich Rzeczypospolitej – DR KPWRP) у Кракові, де 1 липня провів переговори. Під час їх ведення він висловився на користь ідеї культурної автономії поляків у майбутній Українській державі з групою польських громадських діячів, яку очолював Бохеньські (Bocheński). 10 серпня 1941 р. він зустрівся з представником делегації польського еміграційного уряду в Польщі, якому виклав безкомпромісну позицію більшості членів Проводу ОУН-Б щодо територіальної належності Галичини та Волині до України і до майбутньої Української держави, за створення якої проводили і проводитимуть боротьбу всі українські патріоти: «Ужгород і Чернівці становлять для України явно третєорядне значення порівняно зі Львовом. Зі Львова і Західної України вийшло національне відродження українського народу, яке огорнуло найширші маси, тому теж ця частина української землі нас цікавить найбільше. Польська психіка є явно не готова до такого вирішення наших суперечок, які вдалося б вирішити мирним способом. Ми не можемо відмовитися від лінії Сяну і Бугу, оскільки це було б відмовою від найвартіснішого національного елемента». Особливий акцент В. Горбовий зробив на тому, що українці й ОУН-Б як виразник волі українського народу до відновлення національної державності на своїх етнічних землях готові у разі непоступливості польських політичних сил щодо державної належності земель Галичини й Волині до силового вирішення

українсько-польських територіальних суперечок: «Мені здається, що за цих умов, на жаль, повинні повторитися події 1918/19 р. й що ми мусимо силою розрубати цей національний “гордіїв вузол”. Кажу про це відверто, бо вистарчить нас для цього»¹⁷.

У ході загострення антиукраїнської політики й арештів українських націоналістів Провід ОУН-Б в Україні ініціював чіткий антинацистський курс і водночас курс на зближення з польським підпіллям з метою не допустити взаємної боротьби. Ефективним засобом для посилення цих нелегальних політичних сил могли бути укладення «пакту про ненапад» і в перспективі – координація зусиль у боротьбі проти спільних ворогів. За визнанням Маріана Голембєвського (Gołębiewski), під час переговорів про співпрацю між АК і УПА у 1945 р. член Проводу ОУН-Б Ярослав Старух зізнався йому, що після арешту нацистськими органами безпеки С. Бандера під час дозволеної йому короткочасної зустрічі з кимось із близьких встиг сказати важливі слова, які були передані керівництву організації і стали орієнтацією у формуванні стратегії взаємин із польським підпіллям, що відтоді єдині партнери і союзники українців – це поляки¹⁸.

У той час, коли підпільні політичні структури розпочали «зондування ґрунту» щодо можливої співпраці, потреба мирного співіснування аполітичних людей двох різних національностей відсувала на задній план колишні незгоди й спонукала ситуативно забувати про давню або недавню ворожнечу – вчорашніх ворогів єднала спільна недоля.

Аналізуючи й порівнюючи зміну у відносинах між польським підпіллям і українськими націоналістами у воєнні роки, можна зробити обґрунтований висновок, що вони починали налагоджуватися майже відразу після того, коли німецькі інстанції припинили співпрацю з українськими націоналістами. Після першого «розриву» активної співпраці ОУН з Німеччиною через пакт Сталіна й Гітлера восени 1939 р. мельниківці налагодили контакти зі ЗВЗ незабаром після зустрічі представника ПУН із фактичним речником інтересів польського уряду наприкінці того ж року. Бандерівці відновили контакти з польським підпіллям незадовго до розриву співпраці з Абвером восени 1940 р., а восени 1941 р. після припинення співпраці бандерівців з Німеччиною готовність до розмов із представниками польського підпілля знову стала актуальним питанням порядку денного політики ОУН-Б.

Арешти членів Проводу ОУН-Б у середині вересня 1941 р. викликали серед певної частини вцілілих від арештів бандерівців гіпотетичну готовність налагодити координацію дій з польським підпіллям на антинацистській платформі – очевидно, члени Проводу ОУН-Б були здатні до ведення цих переговорів й арешт С. Бандери та інших прибічників став формальним приводом для їх негайного проведення. Остаточню цю зміну пріоритетів закріпили на конференції ті керівні діячі ОУН-Б, яким вдалося уникнути нацистських арештів. Незабаром після її проведення, 16 вересня 1941 р., член Проводу ОУН-Б Борис Левицький прибув до окупованої столиці Польщі з повноваженнями для офіційних переговорів із представниками польського підпілля. 18 вересня С. Ровецький (Rowecki) відвідував В. Сікорському,

¹⁷ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 34a; Załącznik nr. 1 z meldunku 89: Rozmowa z adw. Horbowym 10.VIII.1941. *Studium Polski Podziemnej w Londynie* (далі – SPP). Sygn. 3.1.1./Ukr. – Radiogramy, Meldunki sytuacyjne.

¹⁸ UPA i WiN w walce z totalitaryzmem... S. VIII.

що «кілька днів тому до Варшави приїхав Борис Левицький» і виступив «як офіційний представник ОУН для проведення розмов із представниками самостійницьких польських організацій». За словами Ровецького, Левицький «виявив бажання розпочати серйозні розмови, які довели би до узгодження в певному часі спільної політики щодо Німеччини» і, пообіцявши вплинути на формування серед українців настроїв на користь співпраці з поляками, заявив: «Поляки повинні зі свого боку також перестати антиукраїнську кампанію і у майбутніх переговорах вийти з положення, що повинна постати незалежна Україна, при чому справи польсько-українських кордонів буде обговорено після закінчення війни»¹⁹.

Враховуючи можливість відсутності зовнішньополітичної підтримки західними альянтами у питанні відновлення східних кордонів і пов'язану з цим перспективу втрати Галичини й Волині, політики польського еміграційного уряду усвідомили потребу пошуку якщо не компромісів, то принаймні домовленостей, що мали запобігти початкові нової польсько-української війни. Її вибух міг не тільки бути згубним для патріотичних сил, а й мати катастрофічні наслідки для становища поляків у згаданих регіонах й на тривалий час стати руйнівним чинником нормалізації польсько-українських відносин. Попередні аргументи на користь українсько-польського партнерства врешті спонукали керівництво польського підпілля вивчати можливості й умови укладення домовленостей з бандерівцями. Про це свідчить той факт, що 15 листопада 1941 р. С. Ровецький знову доповів В. Сікорському в спеціальному повідомленні № 89 під назвою «Українська справа», що ОУН-Б може бути серйозним політичним партнером ЗВЗ у боротьбі проти нацистської Німеччини: «Єдиною активною українською групою, схильною врешті шукати з нами порозуміння на тлі програми “Великої України”, є молоді безкомпромісні самостійники (бандерівці). Тепер вони переходять до таємної акції і створюють антинімецький фронт»²⁰.

Українсько-польські контакти тривали до кінця 1941 р., остання з відомих розмов відбулася 9 грудня й мала характер обміну інформацією про наміри сторін та ступінь їхньої готовності (чи радше неготовності) йти на компроміси²¹.

Контакти на Холмщині

Вимушений перехід у підпілля й фактичний стан так само вимушеної боротьби на два фронти проти СРСР і Німецького Райху спонукав керівництво ОУН-Б зафіксувати в програмних документах готовність до покращення українсько-польських відносин. Однак висунута при тому умова обов'язкового визнання земель Галичини та Волині невід'ємною територією України апіорі зводила нанівець будь-яку можливість ефективної співпраці з польським еміграційним урядом, офіційна

¹⁹ Załącznik nr. 3 z meldunku z 18.X.1941: Rozmowa z Borysem Lewickim przedstawicielem OUN. *SPP*. Sygn. 3.1.1./ Ukr. – Radiogramy, Meldunki sytuacyjne; Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945 (далі – АК в документach...). Т. II, cz. 1 і 2 (czerwiec 1941 – kwiecień 1943). Londyn, 1973. S. 145.

²⁰ АК в документach... Т. II. S. 141. Про участь і роль Б. Левицького у переговорах із польським підпіллям та його політичну біографію детальніше див.: Berdychowska B. Od nacjonalisty do lewicowca (przypadek Borysa Lewyckiego). *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2003. Nr. 156. S. 214–230.

²¹ Jędrzejewski Klemens Notatka z rozmów Polsko-Ukraińskich. 902/41z 9.12.1941. Układ z 30.7.1941r. obowiązuje wszystkich obywateli polskich. *APISM*. Sygn. PRM 41/2 z 1941. K. 89.

позиція якого щодо цих регіонів була незмінною: вони повинні будуть залишитися інтегрованою частиною Польської держави. У квітні 1942 р. на Другій конференції ОУН-Б «дуалістична» політика цієї організації щодо поляків була сформульована так: «Ставлення до поляків: виступаємо за покращення польсько-українських відносин в сучасний момент міжнародної ситуації і війни на підставі платформи щодо західно-українських земель». Ворогом ОУН-Б було оголошено ті польські політичні сили, які ставали на заваді до реалізації згаданої мети цієї організації щодо Західної України: «Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків і спроб поляків встановити контроль над важливими ділянками господарсько-адміністративного апарату західноукраїнських земель коштом усунення українців»²².

Критикуючи претензії уряду Польщі в екзилі щодо поновної інкорпорації до своєї держави території Західної України, бандерівці, однак, не виявляли полонофобії. У повідомленні МЗС еміграційного уряду на підставі аналізу публікацій ОУН-Б кінця 1942 р. було стверджено, що ця організація вважала Польщу потенційним союзником²³ (хоча на місцях, зрештою, ситуація і політичні настрої були різними залежно від локальних обставин). Ця задекларована позиція ОУН-Б залишилася незмінною у подальші місяці. Згодом, після поразки Вермахту в боях проти військ Радянського Союзу під Сталінградом, в одному з повідомлень радянських партизанських загонів на Волині, наприклад, було зафіксовано інформацію, в якій автор помилково назвав Семеном «Максима Рубана» (тогочасне псевдо Миколи Лебеда): «Українські націоналісти розповсюджують серед місцевого населення листівки за підписом Семена Рубана, в яких пишуть: „Ми за свободу всього народу, польська нація нам не ворог, але польський уряд. Російський народ нам не ворог, але Москва – наш кровний ворог. Ми проти ворогів будемо боротися”»²⁴.

З-поміж інших територій з українською більшістю й польською меншістю виразні тенденції готовності української громадськості до налагоджування добросусідських відносин із польським населенням від початку 1942 р. були характерними для Холмщини. 30 січня 1942 р. очільник команди АК Замостівського округу (криптонім «Trzcina») підготував з цього приводу «Ситуаційно-політичний рапорт за місяць січень 1942 р.». У ньому визнано, що українці «у багатьох випадках намагаються встановити добрі стосунки з поляками» і їх усіх єднає «прагнення вільної України», особливо «низи прагнуть вільної України». Підсумовано: «Випадки нав'язання добрих стосунків із поляками не є рідкісними. Приклади: архірей Холма, один із головних українських діячів, перебуваючи недавно в Монятичах, під час проповіді висловився у такий спосіб: “Не розрізняти: той поляк, а той українець – усі повинні собі допомагати”. Солтис українець у Ярославці, гміни Ухане, на сільських зборах говорив так: “Тепер немає ні українців, ні поляків, ні жидів – це усе тепер християни”. Серед інших українці до табору виселенців із Замостівщини у Тептюкові приносять харчі, а особливо слова втіхи. Подібно до цього навіть українці з Седліськ пропонували прийняття до себе виселенців з

²² Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). Ф. 63. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4.

²³ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна... С. 81.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 41. Арк. 54.

Белобржегу і Гонятич. А піп із Седліськ, Лазука, висловився на похоронах: “Ми і поляки ділимо одну долю і повинні взаємно допомагати одні одним”»²⁵.

Оскільки для початку 1942 р. була характерною відносна нормалізація українсько-польських відносин на Холмщині, мабуть, не випадково саме в цьому повіті навесні того року місцеві польські підпільники підтримали ідею проведення розмов керівного повноважного представника інтересів польського уряду з представниками Проводу ОУН-Б й навіть зуміли передати місцевим українським діячам ОУН-Б пропозиції про організацію таких зустрічей. Тогочасний керівник військової референтури Краєвого Проводу ОУН-Б Лука Павлишин був відповідальним за організацію зустрічей з уповноваженими делегатами польського підпілля. Затриманий після війни співробітниками НКВС УРСР, він так охарактеризував свою роль в переговорному процесі: «У червні 1942, коли я був крайовим військовим керівником ОУН-Захід, до мене прибув зв’язковий із Холмщини “Срібний” і заявив, що один із членів польської підпільної організації бажає проводити переговори з ОУН. Я доповів про це крайовому провіднику ОУН-Захід “Дмитру” (Михайлу Степаняку) і з його санкції призначив переговори у Львові»²⁶.

Проте ініційовані на Холмщині перемовини між представниками польського підпілля і ОУН-Б не дали очікуваних позитивних наслідків серед іншого тому, що з цього регіону до Проводу ОУН-Б в Галичині почала надходити інформація про все більшу кількість убивств українців членами ЗВЗ (згодом АК) та інших польських підпільних організацій. «Укладений мною нейтралітет між ОУН і польською підпільною організацією, – повідомив Лука Павлишин під час допиту, – виявився недійсним, оскільки незабаром після його укладення з Холмщини і Підляшшя стала надходити інформація, що польська підпільна організація знищує не тільки членів ОУН, але й мирних ні в чому не винних українців. Таким чином нейтралітет перестав бути дійсним як порушений польською підпільною організацією»²⁷.

Однак фактично польсько-українські взаємини у той час були набагато складнішими – місцеві поляки негативно сприймали налагодження українського громадського життя під владою нацистської Німеччини, окупаційні адміністративні та поліційні структури якої не розв’язували міжнародних протиріч.

²⁵ Caban I., Mańkowski Z. Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944. Lublin: Wyd-wo Lubelskie, 1972. Cz. 2. Dokumenty. S. 27.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. П-25020. Арк. 52. Функції Л. Павлишина обмежилися до ролі тільки організатора проведення розмов, у яких він особисто не брав участі. Хоча В. В’ятрович вважав, що Павлишин брав участь у переговорах (В’ятрович В. Друга польсько-українська війна... С. 81), що передували зустрічам представників українського та польського підпілля: насправді той не мав на це відповідних повноважень. Це непрямим чином підтверджує відсутність згадки про будь-яку його участь у таких переговорах в споминах згаданого діяча ОУН-Б, що стосуються цього періоду його діяльності у 1942 р. (Павлишин Л. «На грані двох світів». Спогади військовика-бандерівця. Львів: Сполом, 2010. С. 200–201).

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. П-25020. Арк. 52. Зафіксована у протоколі допиту інформація про нібито укладання згаданого нейтралітету особисто Л. Павлишиним, однак, насправді, очевидно, не відповідає дійсності, оскільки він не був учасником переговорного процесу й знав про його наслідки хіба що зі слів їхнього учасника М. Степаняка.

Декларування готовності сторін до уникнення конфронтації в Галичині навесні та влітку 1942 р.

На початку 1942 р. польський еміграційний уряд планував поновити свої претензії щодо колишніх східних воєводств Польщі довоєнного періоду. Однією з передумов для цього могла бути позитивна зміна у ставленні уряду до національних меншостей загалом і до українців зокрема. 25 січня 1942 р. українське питання було підняте в зауваженнях у справі поточних завдань в українському питанні президентові Ради міністрів уряду Польщі у вигнанні²⁸, а 24 лютого 1942 р. підтверджено зроблену ще 18 грудня 1939 р. заяву польського уряду про його намір гарантувати українцям рівноправність у кожній сфері життєдіяльності²⁹. Незабаром ці ж декларації повторили в прийнятій 12 березня 1942 р. ухвалі у справах національної політики польського уряду у вигнанні³⁰.

Тим часом на зламі 1941–1942 рр. у Західній Україні окупаційний репресивний апарат націонал-соціалістичної Німеччини розпочав таку саму активну боротьбу проти польського та українського підпілля, яку зі встановленням сталінського режиму провадили більшовицькі органи безпеки на зламі 1939–1940 років. Багато сотень членів ЗВЗ і ОУН-Б були заарештовані й опинилися в тюрмах, звідки їх депортували до нацистських концтаборів. Крім того, обидвом рухам опору потенційно загрожувала перспектива подальшого нищення у разі відновлення влади СРСР в Галичині й на Волині зокрема і в Україні та Польщі загалом. З метою не допустити до взаємовинищування представники делегатури уряду Польщі вирішили провести перемовини з представниками керівництва ОУН-Б.

Українсько-польські розмови відновлено після прийняття згаданої ухвали уряду РП з питань національної політики навесні 1942 р. з ініціативи польського підпілля та з відома (очевидно, також схвалення) митрополита А. Шептицького. Навесні й влітку 1942 р. відбулися дві зустрічі у Львові. З польського боку ведення розмов підтримував делегат РП Ян Пекалкевіч (Jan Piekałkiewicz). За дорученням Я. Пекалкевіча від ЗВЗ-АК як підпільних структур РП переговори з представниками українського підпілля проводив Мечислав Реттінгер, який також за дорученням Пекалкевіча їздив до Львова для розмов із митрополитом Шептицьким. Від ОУН-Б у перемовинах брали участь заступник провідника ОУН-Б в Україні М. Лебеда Зенон Матла (під псевдо «Дніпро») та очільник Краєвого Проводу ОУН-Б на західно-українських землях (КП ОУН-Б ЗУЗ) Михайло Степаняк (під псевдо «Сергій»)³¹.

Неприємні спомини й особистий прикрий досвід політки Польщі щодо М. Степаняка та З. Матли не вплинули на усвідомлення ними важливості спроб досягнути домовленості з польським підпіллям. Відомо, наприклад, що М. Степаняк був критично налаштований до політики Польщі від часу перебування в КПЗУ і до переходу в ОУН, а З. Матла у 1935 р. був заарештований польською поліцією і засуджений до

²⁸ Pismo do Prezesa Rady Ministrów. Uwagi w sprawie bieżących zadań w zakresie ukraińskim. Londyn 25.I.1942: Archive of the Polish Institute and Sikorski Museum in London (PISM). Sygn. PRM. 88/3.

²⁹ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/hunczak.htm>

³⁰ Uchwała UR z d.12 marca 1942 w sprawach polityki narodowościowej. APISM. Sygn. PRM-K 105; Tezy w sprawie polityki ukraińskiej. APISM. Sygn. PRM-K 70.

³¹ Hnatiuk O. Piotr Dunin-Borkowski. *Zeszyty Historyczne*. 2002. Nr. 155. S. 202.

смертної кари, але за сприяння міністра Морачевського помилуваній*. Водночас представники делегатури, не наділені своїм урядом офіційними повноваженнями для розмов, правом робити заяви й обіцянки чи надавати гарантії від його імені, виступили як репрезентанти демократичної партії лівого спрямування – Народної партії або скорочено СЛ (Stronnictwo Ludowe – SL), «замаскованої» під назвою «Демократична лівиця». Наприкінці Другої світової війни співробітники органів безпеки СРСР захопили провідних діячів ОУН-Б Михайла Степаняка та Олександра Луцького. Під час допитів вони розповіли окремі подробиці щодо перебігу та змісту польсько-українських розмов.

Під час допиту 30 серпня 1944 р. М. Степаняк так описав процес підготовки та зміст переговорів у червні 1942 р.: «У середині 1942 року з “Рубаном” зв’язався священник греко-католицької церкви Кладочний, який проживав періодично в м. Львові та Варшаві. Кладочний передав “Рубану”, що деякі підпільні польські кола хочуть домовитися з ОУН про спільну боротьбу і запитав, як до цього поставиться ОУН. “Рубан” доручив Кладочному заявити полякам про згоду ОУН на переговори і уповноважив мене і Матлу – “Дніпрового” для проведення цих переговорів. Перша зустріч з поляками, влаштована Кладочним, відбулася в м. Львові, на вулиці, наскільки пам’ятаю, Белінського № 6, в квартирі людей похилого віку, де, очевидно, жив Кладочний. З польського боку прибули два делегати і повідомили, що вони представники “Польської демократичної лівиці”, вказали групи, які об’єднує “демократична лівиця”, але я їх не пам’ятаю, так як вони не були широко поширені в Польщі».

На початку зустрічі польські делегати заявили: їм відомо, що ОУН-Б «переходить на антинімецькі позиції», а політична сила, яку вони репрезентували, «ставиться співчутливо до визвольних змагань українського народу і вважає, що польсько-українська ворожнеча входить в інтереси спільних ворогів польського та українського народів» і «впевнена, що українці переконалися в тому, що Німеччина є ворогом, а не другом українського народу і що тому є всі умови для налагодження польсько-українських дружніх відносин та співробітництва». Вони наголосили, що хотіли домовитися з ОУН про спільну збройну боротьбу проти гітлерівської Німеччини, незалежно від ідеологічних розбіжностей, які були між учасниками розмов. На це М. Степаняк відповів: «Провід ОУН вважає подальшу польсько-українську ворожнечу, керуючись інтересами обох народів, небажаною і визнає необхідність польсько-українського порозуміння» й пообіцяв передати пропозиції своєму керівництву, а під час наступної зустрічі дати «відповідь по суті зробленої пропозиції про спільну боротьбу».

З огляду на важливість змісту розмов під час наступної зустрічі доречно навести дослівний її опис, зафіксований у протоколі допиту М. Степаняка: «Через тиждень

* 29 грудня 1949 р. Ганна Горбова під час допиту в МДБ у Львові повідомила: «У 1935 році поляки за вбивство 2-х польських поліцаїв засудили до смертної кари учасника ОУН – Матла Зенона та Куликовця. За завданням організації я виїхала до Варшави і, використовуючи зв’язки свого батька, який переховував свого часу польську терористку Ванду Крахельську, яка стала згодом жінкою члена польського уряду Філіпповича, добилася прийому в міністра Морачевського, а через жінку прем’єр-міністра Матицького – амністування Матли та Куликовця» (Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – АУ СБУ ЛО). Спр. П-11 790. Арк. 183).

відбулася друга зустріч з поляками, під час якої ми підтвердили попередню нашу заяву про негативне ставлення ОУН до польсько-української ворожнечі, позитивне ставлення до польсько-українського порозуміння. Ми заявили, що Провід ОУН вважає Німеччину і СРСР загальними ворогами українського і польського народів і що існування Польщі як самостійної держави є в інтересах України і навпаки – Польща зацікавлена в існуванні самостійної Української держави. Ми доводили, що СРСР як імперіалістична держава, після вигнання німців з України й розгрому руху самостійників, буде прагнути до підпорядкування собі Польщі, що призведе до втрати Польщею самостійності. Цим ми обґрунтовували спільність інтересів поляків і ОУН вести спільну антирадянську боротьбу. Польськ порозуміння і співпраця з українцями можуть відбутися і дати позитивні результати тільки тоді, коли кожен із цих народів не буде зазіхати на територію іншого народу і коли в політиці Польщі та України будуть виключені елементи імперіалізму. Український народ і, зокрема, ОУН не зазіхали і не зазіхають на польські землі, чого не можна сказати про поляків».

М. Степаняк та З. Матла висловили жаль з приводу того, що польські делегати репрезентують тільки невелику частину польського народу, в той час як ОУН-Б виступає від імені всього українського народу. Вони наголосили, що польські політичні угруповання неодноразово порушували укладені ними ж угоди й постійно втручалися у внутрішні українські справи, у зв'язку з чим звернулися до польських делегатів з проханням додатково з'ясувати такі питання:

1) Чи згідна польська сторона визнати Німеччину і СРСР спільними ворогами українського і польського народів?

2) Чи погоджуються вони з думкою про те, що для стабільного існування самостійної Польщі необхідне існування самостійної України?

3) Яке їхнє ставлення до західноукраїнських земель?

4) Яке їхнє ставлення до балтійських держав, зокрема у питанні незалежності Литви, а також до ідеї державної незалежності Білорусі?

5) Чи можуть вони взяти на себе зобов'язання залучити для участі в переговорах інші польські політичні угруповання, крім тих, від імені яких вони виступають?

6) Чи визнає їхню угоду з ОУН-Б польський еміграційний уряд у Лондоні?

7) Чим вони можуть гарантувати невтручання поляків в українські справи?

На ці питання польські учасники розмов надали такі відповіді:

1) «Демократична лівиця» повністю згодна з тезою ОУН-Б з перших двох питань про те, що Німеччина і СРСР – спільні вороги незалежності України і Польщі, та вважає взаємновигідним і потрібним відновлення державної незалежності Польщі й України.

2) Оскільки вони вважають Західну України землями зі змішаним населенням, питання їхньої державно-територіальної належності має бути раз і назавжди вирішене після війни.

3) Литва й Білорусь мають стати незалежними державами.

4) Оскільки з іншими політичними угрупованнями Польщі у них ідеологічні розбіжності, вони не можуть гарантувати їх долучення до угоди.

5) Вони сподіваються, що польський уряд у Лондоні визнає угоду, оскільки на її підставі буде розгортатися спільна боротьба проти ворогів Польщі. Водночас заявили, що можуть на себе взяти набагато ширше і важливіше за наслідками

зобов'язання після укладання з ОУН-Б домовленості про спільну збройну боротьбу проти нацистів і практичного здійснення цієї боротьби докласти всіх зусиль, щоб уряд Великої Британії визнав український народ союзним народом, який бореться проти нацистської Німеччини, і у зв'язку з цим представники українського народу будуть допущені на світову конференцію, де їм забезпечать постійне місце. Крім того, ОУН-Б отримає з-за кордону велику фінансову допомогу в разі укладання угоди, після підписання якої вони можуть перекинути офіційних представників ОУН-Б за кордон для безпосереднього зв'язку з британськими та іншими урядовими колами.

б) Вони можуть взяти на себе офіційні зобов'язання надати гарантії невтручання Польщі у внутрішні українські справи.

Зі свого боку польські делегати висловили побажання, щоб ОУН-Б відмовилася від спроб впливати на діяльність Греко-Католицької Церкви (ГКЦ). З огляду на заяву польських делегатів про те, що вони не можуть долучити до участі в угоді інші політичні угруповання, крім тих, які репрезентують, та сподіваються визнання польським еміграційним урядом угоди як чинного договору в тому разі, якщо спільна боротьба перейде з декларацій у площину реалізації конкретних домовленостей, представники Проводу ОУН-Б повідомили, що повинні доповісти про це своєму керівництву й отримати від нього додаткові інструкції.

У відповідь на інформування його про зміст зроблених польськими представниками заяв М. Лебедь висловив своє негативне ставлення до пропозиції укладання угоди з делегатами «Демократичної лівиці», серед іншого з тієї причини, що вони не мали повноважень свого уряду, й передав М. Степаняку та З. Матлі доручення оголосити про намір вести подальші перговори виключно з наділеними для цього політичними повноваженнями офіційними представниками уряду.

На третій зустрічі, яка відбулася незабаром, був присутній колишній польський очільник Львівського воєводства граф Пьотр Дунін-Борковський, відомий як прихильник досягнення польсько-українського співробітництва в період перебування Західної України у складі Польщі. Фактом його присутності під час розмов польські делегати задекларували, що вони репрезентують «авторитетні польські кола». Делегати ОУН-Б за дорученням М. Лебеда заявили представникам польської сторони, що:

- 1) західноукраїнські землі є суто українськими, а не змішаними;
- 2) їхня заява про непідтримку ГКЦ діячами ОУН-Б сама по собі є елементом втручання у внутрішні справи України;
- 3) Провід ОУН-Б не буде продовжувати з ними контакти, якщо вони не зможуть долучити до угоди інші польські формування і не отримають повноваження на ці розмови від польського уряду в екзилі.

У відповідь на цю заяву польські делегати підтвердили, що дійсно не можуть забезпечити вимог Проводу ОУН-Б, хоча й вважають можливим у майбутньому залучити до угоди інші польські угруповання, а також отримати повноваження на її укладання від еміграційного уряду Польщі у Лондоні. Проте до часу відсутності таких повноважень переговори було вирішено припинити³².

³² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75135-фп. Арк. 68 зв.–73. Під час допиту М. Степаняк фактично звинуватив О. Кладочного в тому, що він видав нацистським органам безпеки присутніх на перемовинах делегата уряду РП Я. Пекалкевича і ще одного з представників ДР РП:

Характерно, що під час допиту після арешту співробітниками НКВС УРСР М. Степаняк заявив, що у нього та З. Матли склалося враження під час діалогу з польськими делегатами, що ті діяли під тиском на них з боку представників британських військових кіл (у протоколі допиту навіть зафіксовано, що вони припустили, що обидва поляки діяли за дорученням британської розвідки), які надавали підтримку антинацистській діяльності польського руху опору й розраховували, що він посилиться внаслідок поєднання з антинацистськими діями українських націоналістів. Версію М. Степаняка та З. Матли довести неможливо, але дуже вірогідно, що британці чинили тиск на польське підпілля і намагалися переконати його керівництво у доцільності налагодити контакти з українським націоналістичним підпіллям для спільної боротьби проти нацистської Німеччини. Наприкінці 1942 р. один з українських націоналістів перехопив таємний звіт польського конфідента (агента) німецьких органів безпеки (завданням якого було виявлення інформації про підпілля українських націоналістів для їх арештів співробітникам нацистських спецслужб) й так переказав історію його написання у споминах: «На Мадярщину приїхав літаком з Англії якийсь полковник, а з ним один делегат... Англіїці привезли пропозиції для організування протибольшевицького руху, що мав би діяти негайно після того, як упаде Німеччина. ... Англіїських делегатів “перепачкували” до Польщі, тут вони переговорювали з поляками і з мадярами. Одних і других натискали, щоб до протибольшевицького фронту притягнути конечно українців, а найперше найголовніший і найповажніший у цій боротьбі чинник – Організацію Українських Націоналістів. І поляки і мадяри вперто протиставилися, щоб до тієї справи притягати українців, очорнювали нас і дискредитували, як могли, бо так одним як і другим ішлося про те, щоб пожитися коштом українських земель. Англіїці слухали і помахували головами, але замість – як пропонували поляки – стричків для українських провідників і амнесії для організованих низів, готові були йти на якісь далекойдучі політичні порозуміння і концесії. Такий був, короткими словами переказаний, сенс перехопленого конфідентського звіту. Роїлося в ньому від усяких назвищ і адрес, замішаних в англійсько-українські

«Згодом мені стало відомо від “Рубана”, Матли і делегатів “польського еміграційного уряду” в Лондоні, з якими мені довелося говорити, що всіх німцям видав Кладочний, якого польська розвідка розшукує, щоб знищити, але він утік до Німеччини і там вступив до дивізії СС “Галичина”». Проте насправді Степаняк підпав під вплив запропонованої делегатурою уряду РП у Польщі однієї з версій причин арешту Я. Пекалкевіча та його заступника. Насправді звинувачення О. Кладочного в тому, що він нібито видав нацистським органам безпеки польського делегата уряду, позбавлене належних підстав, не підкріплене жодними доказами. Ці інсинуації також не підтверджені матеріалами заведеної на нього після війни слідчої справи НКДБ УРСР, зокрема змістом протоколів його допиту та звинувачувальним висновком проти нього, в якому у разі такого вчинку Кладочного цей факт неодмінно був би зафіксований тогочасною «мовою чекістів» як «доказ агентурної роботи на користь гестапо» з метою збільшення йому терміну ув’язнення в концтаборах ГУЛАГу (див.: ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75183фп. Т. 1–3). Звинувачувати ж Кладочного тільки на підставі того, що він не був заарештований, настільки ж безпідставно, як, наприклад, звинуватити в донощицькій роботі П. Дуніна-Борковського, якому теж вдалося уникнути арешту. Щодо цього М. Степаняк заявив під час допиту: «Слід зазначити, що обидва делегати, через деякий час, після закінчення переговорів з нами, були арештовані німцями й разом із ними ряд польських політичних діячів і розстріляні, проте Дунін-Борковський не був заарештований» (ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75135-фп. Арк. 70).

переговори. З польської сторони згадувався там бувший львівський воєвода, граф Дунін-Борковські і Журовські, фабрикант з Лещкова та його зять, якийсь Білецькі чи Білінські. Останні три мабуть тому, що перебували довгий час на українській території і було правдоподібно, що могли мати якісь шляхи зв'язків до українців... Зв'язковим з польського боку до переговорів з українцями в тій справі звіт подавав якимось чоловік на прізвище Заремба-Злотковські. Не знав я такого, ані про нього не чув. ... Для перевірки справності О. У. Н. можливостей її діяння і швидкості в постачанні інформації англійська сторона мала ставити низку запитів відносно мостів на Дніпрі, бази підводних човнів в Одесі та інших тому подібних справ»³³.

Під час допиту 11 вересня 1945 р. інший активіст ОУН-Б Олександр Луцький, поінформований про зміст перемовин між делегатами польського підпілля та Проводу ОУН-Б у середині 1942 р., зі слів М. Степаняка, також критично оцінив перспективи їхнього подальшого ведення. Низьку ефективність підсумків зустрічей він пояснив тим, що представники кожної зі сторін переслідували різні цілі:

«Переговори почалися з ініціативи поляків ще в 1942 році... Головний “Провід” ОУН зі свого боку мав на увазі в результаті переговорів домогтися: 1. Через польське підпілля встановити зв'язок з польським емігрантським урядом в Лондоні і через нього з урядом Англії. Це була основна мета переговорів з поляками, ретельно маскована перед останніми. 2. Домогтися від польського емігрантського уряду офіційної відмови від домагань на Західну Україну, визнання “Самостійної України” і визнання ОУН єдиним законним представником її управління. 3. Домогтися деякої військово-технічної допомоги, розраховуючи на те, що поляки отримують таку від Англії. 4. Припинити боротьбу між ОУН і “АК” і спрямувати сили цих формувань проти Червоної Армії. З інформації “Сергія” було видно, що польські делегати, погоджуючись в основному з останніми двома вимогами ОУН, під слухним приводом відмовлялися визнати права України на Західну Україну, вважаючи її польськими землями. Невирішення цього питання затягнуло переговори...»³⁴.

Окрім перемовин із діячами ОУН-Б, польські підпільники намагалися підтримувати контакти з українцями для формування серед них лояльних настроїв супроти еміграційного уряду Польщі в Лондоні. Деяких українців навіть почали вербувати до АК. Як згадував пізніше діяч АК С. Косіба, тоді ж до розвідки АК у Львові йому «вдалося залучити українців»³⁵.

Водночас польські підпільники зондували можливість досягнення українсько-польського порозуміння шляхом розмов неполітичного характеру з українськими громадськими діячами на Волині й у Галичині³⁶. Прибічниками розмов з українцями були ті окремі політичні та військові діячі Польщі, які усвідомлювали, що плани

³³ В ясині лева (українець у польському підпіллі). На підставі записок і матеріалів Тадея Гордона / списав З. Книш. Торонто, 1958. С. 99–103. У книзі стверджено, що зміст звіту свідчив, нібито британців цікавила ОУН-М, а не ОУН-Б.

³⁴ Протокол допроса обвиняемого Луцкого Александра Андреевича 11 сентября 1945 года г. Киев. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 372. Т. 38. Арк. 299–317.

³⁵ Dział rękopisów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (далі – DR ZNOW). Zbiór Jerzy Wegierskiego (далі – ZJW). Sygn. 103/II. K. 123.

³⁶ Talks with Ukrainian Leaders in occupied Poland. Policy outline. *The Hoover Institution of War, Revolution and Peace in Stanford, CA* (далі – HIWRP). Ciollection «Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 1919–1947». Box 607. Folder 24.

депортації понад п'яти мільйонів українців з Волині та Галичини є нереальними, оскільки українці добровільно не захочуть залишати своїх земель і чутки про польські плани переселення викличуть в них опір. Усвідомлення цього ще більше посилює творення перших збройних формувань української опозиції гітлерівському режиму Т. Бульбою-Боровцем та діячами ОУН-Б на Волині у жовтні 1942 р.

Перемовини в окупованій нацистами столиці Польщі

Одночасно з перемовинами у Львові наприкінці літа 1942 р. у Варшаві відбувалися розмови члена Проводу ОУН Омеляна Логуша (псевдо «Іванів») із представниками делегатури уряду Польщі на край. М. Степаняк підтвердив цей факт: «Через місяць-два, в кінці літа 1942 року, я дізнався від Левицького Бориса – що мені підтвердив “Рубан” – про переговори у м. Варшаві представника ОУН, згодом члена центрального проводу «Іваніва» з представниками делегатури краю лондонського “польського представництва”. Чим скінчилися ці переговори і зміст їх, мені не відомо»³⁷.

Продовжуючи розпочаті О. Логушем розмови, 30–31 жовтня 1942 р. Борис Левицький у Варшаві спочатку заявив представникові делегатури уряду Польщі від імені ОУН-Б, що «ми займаємо негативне становище щодо німців», після цього виклав свою політичну програму: «Перед слов'янськими народами є велика карта, але Польща мусить пересунути свій східний кордон в ім'я справедливості та рівності. У взаємних стосунках між слов'янськими народами мусить панувати засада етнографічної більшості на даному терені». Він наголосив: «Сама Польща навіть з Чехословаччиною, але без України ніколи не буде достатньою противагою проти германського напору». Левицький заявив, що «східний кордон Польщі з 1939 р.» він вважає «явно нереальним в польсько-радянських стосунках» і що стосовно обіцяної польськими чинниками широкої автономії для українського населення українці не вірять «польським запевненням, оскільки мають за собою двадцятирічний досвід, що поляки їх ніколи не дотримують». «Українці створять на своїх етнографічних теренах власну державу за допомогою апарату, приготованого здавна, і будуть збройним чином боронити свою свободу»³⁸.

Стан українсько-польських відносин на Волині під час перемовин

Під час розмов між речниками українського та польського підпілля на Холмщині, у Галичині та у Варшаві прихильні настрої щодо українсько-польського порозуміння почали поширюватися також на Волині – регіоні, в якому Провід ОУН-Б з огляду на перемовини з польським підпіллям заборонив КП ОУН-Б на північно-західних українських землях будь-які акції проти поляків. Згодом на першій військовій конференції Проводу ОУН-Б у жовтні 1942 р. Василь Івахів («Сом») визнав: «Крайовий провід “Північ” кілька разів звертався до Проводу ОУН за дозволом розпочати боротьбу проти німців і поляків, у чому провід завжди відмовляв»³⁹.

Незважаючи на це, у польському підпіллі на Волині було дуже стримане ставлення до ідеї польсько-українського порозуміння, чому сприяли ті ендеки (прибічники

³⁷ Протокол допроса обвиняемого Луцкого Александра Андреевича 11 сентября 1945 года г. Киев. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 372. Т. 38. Арк. 299–317.

³⁸ ААН. *Zesp.1324*. Sygn. 202/III/198. К. 48.

³⁹ Сов. секретно Экз[емпляр]. единственный. Принял: Зам[еститель] нач[альника] 3 отд[ела] ГУКР НКВД «СМЕРШ» 23.11.44 г. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 25.

правої націоналістичної Національної партії, скорочено СН (Stronnictwo Narodowe – SN)), які діяли в підпільних структурах делегатури уряду Польщі. 3 серпня 1942 р. один із них як референт в українських справах Східної секції Департаменту інформації й преси (ДІП) цієї делегатури підготував «Рапорт з Волині на підставі виїзду до Ковеля, Любомля, Луцька та Рівного в період 12.VI.–15.VII.1942», в якому, зокрема, резюмував: «На мою думку, умов для польсько-української співпраці на Волині в цю хвилину немає; обидві сторони є занадто роздратовані і зdezорієнтовані ворожою пропагандою, щоб можна було говорити про щире порозуміння. Це порозуміння може і повинне здійснюватися “згори”, а якщо після цього серед українців є умови, потім проникати “вниз” у формі політичної концепції»⁴⁰.

Попри скептичні прогнози щодо можливості порозуміння сил польського та українського підпілля на Волині, від осені 1942 р. відбулися спроби поширити географію ведення перемовин з окупованих нацистами столиці Польщі, Холмщини та Галичини також на волинські землі. З цією метою туди був скерований відомий діяч підпілля делегатури польського уряду Казимир Банах з Народної партії (СЛ). Згодом у Польщі видали його спомини з описом зусиль, спрямованих на те, щоб заручитися підтримкою або принаймні нейтралітетом українського населення під час планованого поширення дій польського підпілля. Банах, зокрема, згадував:

«Мій виїзд на Волинь був викликаний зміцненням самопочуття керівних групвань... Проте головне – йшлося про нав'язання контактів і провадження розмов з відомими мені українськими молодіжними і кооперативними діячами. Для цього Зігмунт Румель, Юзеф Срока і Мечислав Камінський підготували для мене програму моєї подорожі й квартири на Волині з допомогою, головню, українців. Перший раз я виїхав на Волинь під час окупації у листопаді 1942 р. З Варшави я виїхав 21 листопада у товаристві Зігмунта Румеля».

Зі слів К. Банаха, він та його супровід «добиралися до Бугу у місці, напроти якого містилося село Ішів, де був наш пункт зв'язку, організований приятелями українцями – вояками БХЛ», а під час транспортування через р. Буг «веслував Петро – українець». За визнанням Банаха, прибулі конспіратори обговорювали плани з місцевими українцями, яким довіряли, й намагалися вести агітацію українців, які підпали під вплив ідей ОУН-Б. У той час для польського підпілля на Волині ОУН-Б була серйозним політичним ворогом, з метою його усунення польські підпільники намагалися виявити і своїми силами або шляхом доносів німецьким карально-поліційним службам знищити своїх конкурентів. На ґрунті цього між ворогуючими силами виникали періодичні сутички. Під час однієї з них загинув З. Румель⁴¹.

Проте польські ендеки послідовно виступали проти будь-яких переговорів із ОУН-Б. У вересні–грудні 1942 р., наприклад, готовність польського підпілля до розмов із представниками цієї організації суттєво гальмував керівник Східного бюро Департаменту інформації й преси делегатури уряду Польщі, який був прибічником СН, відомого своїми антиукраїнськими настроями. У звіті про діяльність на Волині в останньому кварталі 1942 р. він констатував: «Відповідно поставлена і добре організована польська акція може суттєво довести до того, що заміри ОУН зійдуть нанівець,

⁴⁰ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 46.

⁴¹ Banach K. Z dziejów Batalionów Chłopskich: wspomnienia, rozważania, materiały. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. S. 177–178, 182.

а саме її пожвавлення буде мати відносно малозначний локальний перебіг. Натомість треба ствердити, що в жодному разі не потрібно шукати способів запобігання повстанням шляхом будь-яких переговорів польських офіційних чинників із ОУН»⁴².

Унаслідок пропаганди ендеків між представниками польського уряду на Волині та діячами ОУН-Б у цьому регіоні не було зафіксовано розмов про порозуміння. Якщо в Галичині періодично відбувалися обговорення деяких актуальних проблем у взаємовідносинах й політиці представників Проводу ОУН-Б і польського еміграційного уряду, то на Волині у той час відбувалися тільки періодичні контакти польських підпільників із лояльними супроти поляків місцевими українськими громадськими діячами (пропольськими або аполітичними). Згодом, наприкінці 1943 р., у підсумковому звіті про стан справ на Волині К. Банах визнав: «У другій половині 1942 р. навіть здавалося, що до польсько-українського конфлікту не дійде, що вдасться якось розумно вирішити справи [że dadzą się jakoś sprawę rozumnie ułożyć]»⁴³.

Тенденції до налагодження українсько-польських відносин були характерними також для інших земель поза західними регіонами України, особливо ж там, де поляки становили меншість й були асимільовані. «Одеські поляки були властиво українцями і підпільна сітка в Одесі мала декількох підпільників, що були польського походження», – писав з цього приводу пізніше відомий діяч Проводу ОУН-Б й дослідник історії цієї організації Лев Шанковський в одній зі своїх книг⁴⁴.

Незмінність геополітичної стратегії польського еміграційного уряду щодо союзу з СРСР та українців наприкінці 1942 р.

Доволі виразно сприймання тогочасних політичних реалій представниками впливових польських владних еліт відображає таємна доповідна записка прем'єр-міністра польського уряду в еміграції генерала Владислава Сікорського від 19 листопада 1942 р., яку було надіслано для ознайомлення тільки вищим польським урядовцям. У ній містилася аргументація на користь тези про те, що польсько-радянська угода від 30 липня 1941 р. не повинна бути тільки тимчасовою, а має стати «поворотним пунктом у житті обох держав та населень, які живуть у них». Згадуючи про короткотривалу співпрацю між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським, Сікорський твердив, що вона завершилася невдачею й виключав можливість її відновлення з українськими політичними силами за зовсім інших умов: «Повернення до будь-якого варіанту такого роду експериментів було би божевіллям»⁴⁵.

Відомий дослідник проблем історії України Тарас Гунчак, критично аналізуючи тогочасну політичну тактику польського уряду в українському питанні, зробив однозначно маловтішний висновок: «Очевидно, політика Сікорського супроти СРСР виключала можливість будь-якого польсько-українського діалогу, мета якого – досягнути порозуміння між обома націями»⁴⁶.

Однак, розробляючи плани повернення Галичини та Волині шляхом послідовного офіційного курсу дотримання політичних зобов'язань щодо СРСР, польський

⁴² AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/II-51. K. 125.

⁴³ 20.XII.43. Sprawozdanie z Wołynia. Jan Linowski. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/II-51. T. 5. K. 405.

⁴⁴ Шанковський Л. Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних та східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен, 1958. С. 253.

⁴⁵ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни...

⁴⁶ Там само.

уряд намагався проводити «подвійну гру» й неофіційно дозволяв польському підпіллю налагоджувати таємні зв'язки з українцями. Було рекомендовано робити це в такий спосіб, щоб будь-які домовленості не містили політичних зобов'язань на тій підставі, що тільки легітимний уряд міг укласти угоди з конкретними гарантіями політичного характеру⁴⁷.

Потрібно зазначити, що серед компетентних політичних радників тогочасного польського уряду були й ті, хто прагнув змінювати політику в українському питанні. Одним із них був директор урядового відділу з питань меншин доктор Ольгерд Гурка. 21 листопада 1942 р. він підготував доповідну записку, в якій закликав уряд В. Сікорського засудити як помилкову недемократичну національну політику Польщі до Другої світової війни, що мало стати першим кроком на шляху до польсько-українського порозуміння. Гурка, зокрема, стверджував: «Чи нам це подобається, чи ні, чи польській громадській думці це подобається, чи ні, але фактом є те, що, якщо ми бажаємо воювати політично за повернення усіх наших східних територій, ... ми мусимо публічно й чесно оголосити про основну зміну в нашій політиці супроти українців». Подібний аргумент висунув Станіслав Папроцький у доповідній записці від 23 листопада 1942 р. Він вважав, що «не було могутнішого аргументу ... на користь оборони цілісності Польської республіки..., як усвідомлення потреби польсько-українського взаєморозуміння»⁴⁸.

Те, що радили обидва згадані політики, могло стати важливою платформою, що могла би не допустити до фактичного стану війни між українцями та поляками на Волині, Галичині, Холмщині, Грубешівщині, а також в деяких інших суміжних етнічно змішаних районах. Тому для українсько-польських відносин було тільки «мінусом», що до їхніх порад тоді не дослухалися керівні діячі еміграційного уряду Польщі в Лондоні.

Можна також цілком погодитися з поясненням Т. Гунчака щодо слабкої мотивації й малої результативності польсько-українських розмов від серпня 1941 р. до кінця 1942 р., що не вийшли за межі звичайного обміну думками й пояснення намірів сторін: «Не дивлячись на будь-які обіцянки рівноправності для українців у складі майбутньої Польської держави, польський уряд підійшов до українського питання з домінуючої позиції міжнародного учасника гри, який міг вести справу з українцями, як об'єктом східноєвропейської геополітики. І справді, поляки думали, що в них ліпший шанс на те, що вони вийдуть переможцями у їхньому змаганні з українцями за землі колишньої Східної Польщі. Вони сподівалися, принаймні на початку війни, що цього досягнуть в узгодженні з Советським Союзом і за допомогою західних альянтів»⁴⁹.

Політика польського еміграційного уряду в українському питанні на початку 1943 р.

Початок 1943 р. мало що змінив у планах польського еміграційного уряду щодо намірів повернення Галичини та Волині до складу Польської держави, що мала бути відновленою відразу ж після завершення окупації її території націонал-соціалістичною

⁴⁷ АК w dokumentach... Londyn, 1970. T. I. S. 298–299, 309.

⁴⁸ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни...

⁴⁹ Там само.

Німеччиною. 20 лютого 1943 р. представник ендеків в уряді Польщі у вигнанні, очільник Національної Ради Станіслав Грабський, наприклад, підписав дві політичні резолюції: про інтегральну цілісність РП у кордонах 1 вересня 1939 р. та рекомендацію для уряду щодо заяв країнам Заходу про східні кордони РП⁵⁰.

З іншого боку, у ситуації, коли умови повоєнного устрою у Східній Європі планував диктувати Й. Сталін, політики польського еміграційного уряду усвідомлювали, що він, посилаючись на формальне приєднання Галичини та Волині до СРСР і право Радянського Союзу як країни, що перебрала на себе головний тягар війни на східноєвропейському фронті, відмовиться від повернення цих регіонів до складу повоєнної Польщі. За таких обставин неминучим альтернативним шляхом до поновної інкорпорації цих земель до РП могла бути спроба домовитися з тими українськими політиками, які мали вплив на формування громадської думки в Україні. Тоді вважали, що польський уряд у разі погіршення відносин із СРСР укладе неофіційну угоду з ОУН-Б про підтримку відновлення Української держави за р. Збруч, а українці та представники інших нацменшостей отримають широку автономію та однакові права національно-культурного розвитку нарівні з поляками. Першим кроком на шляху до таких перемовин мало бути забезпечення сприятливого політичного підґрунтя. Підготувати для схвалення уряду пропозицій, що мали викликати готовність українських політиків до розвитку діалогу з представниками польського еміграційного уряду, мав Політичний комітет порозуміння – ПКП (*Polityczny Komitet Porozumiewawczy*). За дорученням уряду 18 лютого 1943 р. один із представників ПКП під псевдо «Делегат» відвідував польському урядові в Лондоні про підготовлені цим комітетом пропозиції зміни політики щодо українців: «ПКП 14.П голосами “Трійки”, “Кола” і головуючого проти голосів “Квадрата” і “Ромба” прийняв таку ухвалу: ПКП вважає за необхідне розвивати вимоги [видання] важливих декларацій уряду стосовно українського і білоруського населення у відозвах, які має видати уряд і Національна Рада у Лондоні, а також уповноваженого уряду в краї. У цих відозвах належало би вказати права, які буде надано меншостям у Польській державі. Закликати українське, білоруське, а також польське населення на східних землях до узгодженої [zgodnej] співпраці за укладання мирних умов співжиття, а у відозві уповноваженого уряду потрібно, крім того, вмістити застереження перед актами насильства, які будуть розслідувані з усією суворістю права»⁵¹.

З урахуванням рекомендацій ПКП 31 березня 1943 р. Рада Міністрів польського уряду в екзилі схвалила резолюцію стосовно українців та пообіцяла їм усі громадянські права й свободи після відновлення влади в Польській державі включно з Галичиною і Волинню⁵².

Проте одні кроки польських урядових структур назустріч українцям перекреслювали інші. Характерно, що одночасно з розробкою пропозицій зміни політики щодо українців ПКП одностайно виступив за повернення Галичини й Волині до складу Польщі станом на 1 вересня 1939 р. й у разі відновлення східного кордону

⁵⁰ Grabski St. Dwie rezolucje: o integralności RP w granicach z d.1.09.1939 i zalecenie notyfikowania Zachodowi odnośnie granic wschodnich. Londyn, 20.02.1943. *APISM*. Sygn. PRM. 115 (Speeches and resolutions passed by the National Council, 1943)/2.

⁵¹ Szyfr depesza. L. dz. K.1209/43. Lena. dn. 18 lutego 43 r. Otrzym. dn. 18 marca 43 r. Delegat. *SPP*. Sygn. 3.1.1. Teczka 78. Poz. 55. Nr. 49a.

⁵² Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни...

рекомендував урядові підтримувати добросусідські відносини з СРСР, що виразно задекларував в окремій заяві для уряду. Після консультацій, що тривали місяць, 14 березня 1943 р. ПКП підготував і 18 березня переслав польському урядові в Лондоні ухвалу такого змісту: «ПКП солідаризується цілком і повністю зі становищем/позицією уряду в справі східних земель РП, вираженою в ухвалі Ради міністрів з 19.ІІ цього року, а також відповіддю уряду від 5.ІІІ цього року, незважаючи на те, що совети умовою за серпень 1939 р. поділили Польщу між Німеччиною і Росією, незважаючи на те, що унеможливили Польщі успішну оборону перед німецьким нападом, польський народ готовий перебувати з советами в добрих сусідських стосунках за умови, що совети без застережень визнають східні кордони Польщі перед 1939 р., окреслені Ризьким трактатом»⁵³.

Однак незмінні політичні плани польського еміграційного уряду щодо реінкорпорації західноукраїнських земель суперечили програмі ОУН-Б, а тому апіорі зводили нанівець будь-які ініціативи цієї організації щодо можливості порозуміння з представниками польського еміграційного уряду. Сьогодні можна з усією впевненістю стверджувати, що ці плани були нереальними. Постійні претензії Польщі на повторну анексію Західної України наштовхувалися на рішучий опір двох політичних сил: ОУН-Б, яка вважала ці землі невід'ємною інтегральною частиною майбутньої Української держави, та більшовицької Росії, що планувала повернути ці землі до складу Радянського Союзу. За небажання відмовитися від претензій на українські землі силам польського підпілля та польському населенню, яке його підтримувало, у Західній Україні загрожував «потрійний удар»: нацистів, ОУН-Б, радянських партизанських формувань і диверсійних груп НКВД (а після розриву дипломатичних стосунків між польським урядом і урядом СРСР відновлення більшовицького режиму в Західній Україні могло загрожувати повторенням масових арештів, розстрілів і депортацій поляків до Польщі).

Передумови переговорів навесні 1943 р.: зовнішньополітичні чинники прискорення діалогу

Загальний зміст й окремі подробиці українсько-польських перемовин донесли до сучасників та нащадків діячі ОУН-Б, які були заарештовані й надали свідчення слідчим НКВС СРСР, а також учасники згаданої організації, яким вдалося не потрапити до більшовицьких тюрем або вижити після нацистських концтаборів. Тих, кого не «переконали» більшовики у доцільності переговорів, переконав гіркий досвід учасників опору з гітлерівським «новим порядком». В умовах Радянського Союзу було очевидно, що ні польське підпілля, ні українське не зможе реалізувати ефективного повстання проти СРСР без підтримки інших держав ззовні (образно кажучи, не зможе здійснити «внутрішню мету» без «зовнішньої війни»). У новій дійсності нацистської окупації члени підпілля ОУН-Б спочатку не виступали активно, берегли сили для боротьби проти СРСР. Польське підпілля дотримувалося тієї ж тактики і його учасники почувалися впевненіше щодо своїх планів, реалізація яких видавалася можливою, адже польський уряд в екзилі був союзником як Радянського Союзу, так і західних союзних країн антигітлерівської коаліції.

⁵³ PKP w sprawie granic wschodnich 14.03.1943. Lena, 18.03.1943. *SPP*. Sygn. 3.1.1. Teczka 78. Poz. 57. Nr. 50. K. 226.

Однак навесні 1943 р. ситуація різко змінилася. Першим «громом серед ясно-го неба» стало оприлюднення через міжнародний Червоний Хрест інформації про виявлення масових розстрілів польських офіцерів у Катині. Прямим наслідком став розрив дипломатичних стосунків між польським урядом і СРСР наприкінці квітня 1943 р. І польське підпілля, і ОУН опинилися віч-на-віч із двома основними ворогами – націонал-соціалістичною Німеччиною і СРСР. Очевидним стало те, що, по-перше, тільки одне підпілля не зможе ефективно протистояти двом наддержавам і, по-друге, взаємна боротьба між рухами опору може бути самовбивчою для них, а їхнім протистоянням неодмінно скористаються вороги.

Переговори періодично відбувалися, й питання було лише в тому, коли і де вони будуть проведені далі. Польське підпілля очікувало санкцій та інструкцій про зміст розмов з українцями у новій дійсності. Рання весна 1943 р. склалися належні передумови для забезпечення результативних переговорів:

- 1) наявність двох спільних ворогів;
- 2) відсутність фронту взаємної боротьби;
- 3) потреба припинення відкритого взаємного політичного протистояння.

Ставлення ОУН-Б до польської нацменшості в Західній Україні й готовність до співпраці з польським підпіллям на зламі 1942–1943 рр.

Наприкінці 1942 р. керівництво ОУН-Б виступило за усунення з «фронту боротьби» антипольського напрямку як другорядного. 1 грудня 1942 р. на військовій конференції Проводу ОУН-Б одностайно затвердили постанову: «З початком воєнних дій за незалежність вирішити будь-якою ціною питання національних меншин. ... Поляків усіх виселити, надавши їм змогу взяти з собою те, що вони хочуть, оскільки їх ... будуть захищати Англія і Америка». Водночас прийнято застереження: ОУН-Б і надалі буде вести безкомпромісну боротьбу проти тих польських сил, які чинитимуть спротив реалізації політичних планів цієї організації щодо відновлення Української держави⁵⁴.

Одночасно з прийняттям згаданої постанови Провід ОУН-Б відновив контакти з представниками польського підпілля. Ось як прокоментував ці дії тогочасний провідник ОУН-Б в Україні М. Лебедь: «Доривочні розмови з представниками польського протинімецького підпілля відбувалися на переломі 1942 та 1943 років і мали інформативний характер взаємного зондажу. Участь у розмовах брали м. ін. Євген Врецьона, Михайло Степаняк, Мирослав Прокоп, Зенон Матла»⁵⁵.

З особливою активністю бандерівці почали виявляти прагнення розпочати діалог з представниками польського уряду на початку січня 1943 р. Авторитетний дослідник проблем історії Польщі періоду Другої світової війни, професор Чеслав Мадайчик констатував щодо цього факту в одному зі своїх досліджень: «На початку 1943 р. представники ОУН Бандери у Львові хотіли розпочати переговори з офіційними польськими чинниками для початку співпраці проти Німеччини і Росії»⁵⁶.

⁵⁴ Агентурное донесение «Ярослава» о военной конференции ОУН. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 21–38. С. 208.

⁵⁵ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР. *Сучасність*. 1986. Ч. 7–8. Липень–серпень. С. 187–199.

⁵⁶ Madajczyk Cz. *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. Warszawa, 2019. S. 552 (przypis).

Інформування польського уряду про готовність ОУН-Б до налагодження співпраці з польським підпіллям проти нацистської Німеччини і СРСР на початку 1943 р.

Очевидно, що готовність ОУН-Б до дій проти нацистів у відповідь на посилення антиукраїнського курсу політики Райху задекларував представникам польського уряду в екзилі вгрудомий своїми відверто антинацистськими настроями член Проводу ОУН-Б М. Степаняк разом зі ще більше антинацистськи налаштованим М. Лебедем (якого в 1934 р. нацисти передали для ув'язнення співробітникам польської поліції). 10 січня 1943 р. представник підпілля АК під криптонімом «Лена» (Lena), діючи, ймовірно, за погодженням з тогочасним керівником делегації польського уряду, повідомив польському еміграційному уряду таке: «(наступник або заступник) Бандери, ув'язненого в Берліні, засвідчив нашому представникові, що українці усвідомлюють те, що німецькі уряди загрожують тотальним знищенням слов'янським народам, й також ОУН перейшла до підпільної чинної акції проти Німеччини і має намір відкрито виступити проти неї в момент [її] поразки на Сході»⁵⁷.

Характерно, що в той час на Волині українські суспільні настрої також схилилися на користь порозуміння з поляками, багато з яких, однак, не виявляли готовності до політичного зближення з українцями. 8 лютого 1943 р. це було зафіксовано у «Внутрішньо-політичному бюлетні № 2» ДПП делегації уряду, в якому, зокрема, констатовано: «У цьому хаосі, однак, з українського боку зауважено тенденцію до відпруження польсько-українських стосунків. Ця тенденція, базована на сильному розчаруванні Німеччиною і виразно вже окресленій її поразці, проявляється у багатьох дрібних авансах у ставленні до поляків і т. п. Однак польська громадська думка в Луцьку, хоча й теж плинна і неоднотайна, загалом не довіряє поглядам українців і є неприхильною до них»⁵⁸.

Тим часом ОУН-Б в офіційній програмі задекларувала курс готовності до політичної співпраці з польським підпіллям проти нацистської Німеччини та СРСР. На 3-й конференції ОУН-Б 23 лютого 1943 р. прийнято політичні постанови про необхідність «ліквідації дрібних несуттєвих спорів» «на відтинку поневолених народів сучасної Європи, зокрема її Сходу». Вказано на потребу створити «спільний фронт поневолених народів», пригноблених Третім Райхом і СРСР. За кожним з народів визнано право «на власну державу на його етнічних землях». У межах виконання цієї програми бандерівська ОУН знову виступила з ініціативою переговорів з польським урядом, про що незабаром стало відомо інформаторам польського уряду. Українська сторона виявила свою добру волю щодо порозуміння, відсуваючи вирішення спірних питань на задній план. У складеному за кілька місяців після цього звіті ДПП делегації уряду Польщі вказано, що «у Львові відбувся третій крайовий з'їзд ОУН», рішення якого прокоментовано так: «Резолюції утримані в антинімецькому і антисоветському дусі. Про Польщу виразно не згадано, але її мали на думці, кажучи про народи, які борються проти Німеччини та Росії»⁵⁹.

⁵⁷ Szyfr-depesza. L'dz. K.1304/43. Lena, dnia 10 stycznia 1943 r. Otrzym. dnia 22 marca 1943 r. Wernik. SPP. Sygn. 1.1.3. K. 230.

⁵⁸ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/9. K. 2.

⁵⁹ Ibid. Sygn. 202/III/10. K. 4.

Водночас підпілля АК теж передало польському урядові у Лондон повідомлення про те, що діячі ОУН-Б й інші українці зазнали подальших нацистських репресій⁶⁰, активізували антинацистський рух опору⁶¹ й заявили про готовність блокування дій у боротьбі проти Райху й СРСР із польським підпіллям⁶².

Ставлення делегатури уряду РП і командування АК до ОУН-Б на початку 1943 р.

Незважаючи на декларування готовності до налагодження конструктивної співпраці з ОУН-Б проти спільних ворогів, польське підпілля, однак, продовжувало вести «подвійну гру». У відповідь на надходження пропозицій співпраці від ОУН-Б воно, зокрема, здійснило подальші кроки щодо поширення своїх впливів на Волині та в Галичині у межах підготовки плану «Буря». 13 лютого 1943 р. делегат польського уряду Казимир Банах (псевдо «Ян Ліновський») звернувся до В. Сікорського з проханням надати інструкції щодо розмов з представниками українського духовенства та «незалежницькими українськими організаціями [organizacjami niepodległościowymi ukraińskimi]»⁶³.

Водночас АК окремо від делегатури уряду Польщі виступила з власними ініціативами щодо нових контактів з українцями. З цією метою, за твердженням польського дослідника історії АК Станіслава Пемпеля, у складі відділу національностей підпілля АК у Львові був створений окремий відділ українських справ – так званий український реферат (referat ukraiński), який очолив Лех Садовський (Lech Sadowski). Після нього українські справи перебрали його наступники Ярослав Демьянчук (Jarosław Demiańczuk), магістр Маріан Хіровський (Marian Chirowski) під псевдонімами «Змора» та «Олекса», інженер Станіслав Бездек (Stanisław Bezdek) під псевдо «Владислав», Ян Бочей (Jan Boczej) під псевдонімами «Поганець» («Pohaniec») та «Яносік», а також Роберт Рупп (Robert Rupp) і Влодзімеж Ружичка (Włodzimierz Różyczka)⁶⁴.

При формуванні політики перемовин з українцями делегатура уряду Польщі й АК тісно координували свої дії. На початку 1943 р. з метою дотримання політичними та військовими структурами польського підпілля єдиної визначеної урядом РП політичної лінії загалом й національної політики зокрема відбулося тісне «зрощування» нелегальних структур делегатури уряду й АК. Офіцери АК були «кооптовані» до керівного складу делегатур уряду. Згодом, 8 лютого 1943 р., «Верніц» на лист ГК АК пояснив: «Національна референтура є у складі президіальної секції делегатури. Одночасно національними справами займається військо,

⁶⁰ Wernic (Delegat) Szyfr depeza. Ukraińcy w podziemiu. Lena, 10.01.1943. *SPP*. Sygn. 1.1.3. Teczka 78. Poz. 20. Nr. 13.

⁶¹ Szef Oddziału Wywiadowczego Sztabu NW z 13.II.1943 r.: Opinia amerykańskich kół wojskowych o zmianie polityki przez Ukraińców – reakcja, odpowiedź. *SPP*. Sygn. 3.1.1./Ukr.

⁶² Radiogram Nr. 420 z 11.III.1943: Orientacja polityczna ukraińska. *SPP*. Sygn. 3.1.1./Ukr.; Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich za okres do 18.01.1943 r. *APISM*. Sygn. A.G.III.1/12.

⁶³ Delegat Rządu RP. Pismo prośba o instrukcje w sprawie rozmów z duchowieństwem ukraińskim oraz organizacjami niepodleg. ukraińskimi 13.II.1943. *APISM*. Sygn. PRM. 105 (Occupied Homeland)/14; Wernic (Delegat) Szyfr depeza. W sprawie rozmów z Ukraińcami. Lena, 13.02.1943. *SPP*. Sygn. 3.1.1. Teczka 78. Poz. 51. Nr. 46.

⁶⁴ Pempel S. ZWZ-AK we Lwowie. Warszawa: BIS, 1990. S. 56.

маючи широку сітку осередків, здатних приймати рішення в делегатурі, щодо чого команда виявляє розуміння...»⁶⁵.

Тим часом окремі діячі польського підпілля намагалися сприяти нормалізації польсько-українських відносин, які все більше погіршувалися. У лютому 1943 р., наприклад, в орієнтувальній записці для керівників польського підпілля «Зауваження щодо інформаційних друків ДІ[П]» працівник Східного бюро ДІП ДР «Барика» вказав, що вживання слова «русин» замість «українець» суперечить політиці польського уряду в українській справі⁶⁶.

Переговори Тараса Боровця з польським підпіллям на Поліссі й Північно-Західній Волині

Крім ОУН-Б, потребу об'єднання українських і польських сил усвідомлювали представники інших українських політичних угруповань. Одним із них наприкінці 1942 р. був колишній отаман «Поліської Січі» Т. Бульба-Боровець. Згідно зі складеною для ДР запискою, вояки його відділів не були вороже налаштованими до польського населення, оскільки ними командували колишні старшини Дієвої армії УНР, які були прибічниками співпраці між Україною і Польщею. За даними делегаттури польського уряду на край, Боровець хотів повернути до себе місцевих поляків, заборонивши своїм повстанцям здійснювати самовільні реквізиції серед цивільного населення; за кожен випадок порушення цього розпорядження суворо наказував винуватих. Проте поляки йому не довіряли, не бажаючи об'єднуватися з українцями, котрих вони зневажливо трактували як збіговисько «людей, не свідомих власної мети»⁶⁷.

Описуючи подробиці налагодження контактів із польським підпіллям, Т. Бульба-Боровець пізніше згадував: «Контакт мав бути встановлений через Рівне, де в Ходоровського було особисте знайомство з одним членом польської підпільної організації – Яном Камінським та іншими поляками»⁶⁸.

Однак згодом «Бульба» шкодував, що його переговори про спільні дії з польським підпіллям не увінчалися успіхом через перші антипольські виступи збройних формувань, створених діячами ОУН-Б. У листі від 25 березня 1943 р. до «Крайового Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери» він підтвердив: «Польське питання. На згаданій нашій нараді 21.I.1943 р. ця справа була всебічно обговорена. Тимчасом, замість дотримуватися устійненої тактики, Організація в останніх днях відкрила для українців ще один фронт – польський». Бульба-Боровець засудив те, що з боку СБ почали застосовувати практику колективної відповідальності супроти польського населення, унаслідок якої «випалюється польські оселі»⁶⁹.

Після невдалих спроб особисто налагодити контакти з польськими підпільними структурами, Т. Бульба-Боровець у червні 1943 р. видав листівку, у якій закликав: «Поляки! Німецьким та російським імперіалістам залежить на роз'єднанні та ворожнечі серед поневолених народів. А особисто німцям залежить на тому,

⁶⁵ Szyfr depesza. L. dz. K.835/43. Lena. Dn. 8 lutego 43 r. Otrzym. dn. 23 lutego 43 r. Wernic. *SPP*. Sygn. 1.1.3. K. 229.

⁶⁶ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/199. K. 51.

⁶⁷ Notatka «Taras Bulba». AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/132, t. 3. K. 804.

⁶⁸ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів: Поклик сумління, 1993. С. 157.

⁶⁹ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 113. Арк. 104.

щоб між і українцями і поляками не було згоди». У зверненні отаман нагадував полякам деякі віхи в історії, пов'язані з нацькуванням їх німцями на український народ. Він зазначав, що німці «при допомозі своїх провокаторів стали українськими руками мордувати поляків нібито за те, що поляки вирізують українців за Бугом». Поліський отаман закликав спільними зусиллями покласти край братовбивчій війні і разом взятися за своє визволення. Бульба просив польський народ не гнатися за «східними кресами», а боротись за звільнення своїх одвічних етнографічних земель на заході від німецьких загарбників⁷⁰.

У складеному пізніше, 15 листопада 1943 р., звіті з «революційної діяльності» він зазначав: «Був нав'язаний контакт з місцевими польськими організаціями. Справа була на добрій дорозі до порозуміння для спільної українсько-польської акції проти німецько-московських загарбників, але під весну 1943 року ті взаємовідносини перервала гостра протипольська акція бандерівців. Частина поляків пішла на співпрацю з німцями, а кому грозить якась небезпека від німців – тікають до більшовицької партизанки, переходячи з цілими родинами в райони, окуповані советськими партизанами»⁷¹.

Після війни Т. Бульба-Боровець у своїх споминах детально описав подробиці ведення і зриву переговорів із польським підпіллям. Серед іншого він згадував: «Протягом цілого літа 1942 року та взимку 1943 року Головна Команда УПА [мова про повстанські відділи під командуванням Бульби-Боровця – А. Б.] всіма силами намагалася нав'язати контакт з польськими підпілними організаціями в Західній Україні, щоб через них зв'язатися з делегатурою польського екзильного уряду в Польщі. Мета контакту: припинити українсько-польську ворожнечу, коли обом націям загрожує повне фізичне знищення від тих самих ворогів; нормалізувати українсько-польські взаємовідносини тимчасовою угодою на час війни, де обидві сторони, замість взаємної боротьби, мобілізують всі спільні сили проти спільних зовнішніх ворогів; нав'язати діловий контакт поміж УПА і АК (Армія Крайова)»⁷².

Проте більшовицьким органам безпеки через свого агента Яна Камінського вдалося зірвати переговори між АК і Бульбою-Боровцем. Кадровий співробітник НКВС СРСР Дмитрій Медведєв так описав це в мемуарах: «Кузнєцову пощастило познайомитись в Рівному з місцевим мешканцем польської національності Яном Камінським. Камінський був членом польської підпільної організації. Але ця організація працювала в'язло, а Камінський рвався до більш активного діла. Він радо погодився співпрацювати з Кузнєцовим і скріпив своє слово присягою на письмі»⁷³.

Згодом Т. Бульба-Боровець так описав подробиці зриву перемовин: «Посередником у цих переговорах був вище згаданий польський національний діяч на волинському Поліссі, Броніслав Ходоровський. Я знав Б. Ходоровського ще з передвоєнного часу. На полі його земельного наділу був граніт, де наша спілка виорендувала ґрунт і організувала велике каменярське підприємство. Це було в селі Мочулянка Людвипільського району. Ходоровський був польським патріотом, але не визнавав дикого шовінізму і відстоював дружню співпрацю між українським та

⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 992. Арк. 67.

⁷¹ Сергійчук В. І. Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2011. С. 218.

⁷² Бульба-Боровець Т. Армія без держави... С. 157.

⁷³ Медведєв Д. Это было под Ровно. Москва, 1950. С. 49.

польським народами. В той час, як Москва „визволила” Західню Україну, Ходоровський, замість того, щоб їхати в Казахстан, як “буржуй”, пішов у підпілля. Він відразу нав’язав контакт з нашою організацією. Коли у вересні 1940 року я опинився в Україні, між нами відновився особистий зв’язок на базі спільного руху спротиву проти комуни. Контакт мав бути встановлений через Рівне, де у Ходоровського було особисте знайомство з одним керівним членом польської підпільної організації, Яном Камінським та іншими поляками. Він їздив багато разів під охороною наших бойових відділів до Рівного, де за посередництвом Камінського пробував пов’язати нашу делегацію з польськими підпільними організаціями. Однак, всі ці заходи були неуспішні. Шовіністичне польське підпілля далі вважало Західню Україну невід’ємною складовою частиною Польщі і на жодні переговори з українськими “зрадниками Польщі” не хотіло дати своєї згоди. Вони називали УПА “бандою”, яка бореться і буде боротися проти цілості кордонів Польщі. ... Щойно в 1950 році ми довідалися з спогадів Медведєва, чому всі спроби Броніслава Ходоровського нав’язати переговори поміж УПА та польськими підпільними організаціями, а особливо з організацією, в якій керівним членом був Ян Камінський, провалилися. ... Так виглядають причини, чому в 1943 році не досягнуто так бажаного Головною Командою УПА українсько-польського порозуміння»⁷⁴.

Т. Боровець описав також подальші спроби перемовин із польським підпіллям: «У березні 1943 року, по смерті Ходоровського, Головна Команда УПА зробила ще одну пропозицію переговорювати з польською стороною. Цим разом за посередника був польський ксьондз з польського села Степанська Гута Костопільської округи (прізвища ксьондза не пам’ятаю). І цим разом поляки вперто називали всіх українців “бандитами” і ні на які переговори не давали згоди. Всі вони були загінтовані “союзом” Сікорського з Сталіном. Чули, що в СРСР, на підставі договору “Сталін-Сікорський”, оголошена загальна амністія для всіх цивільних і військових поляків та що там організується нова польська армія під командуванням генерала Андерса. Всі вони вірили, що спільними силами західніх союзників та СРСР буде розбита потуга Гітлера, після чого вони матимуть змогу знову відновити свою державу ще в ширших кордонах за рахунок нових територіяльних анексій. Щоб не загострювати своїх “союзних” відносин з Росією, поляки, замість співпраці, всюди всіма силами поборювали український та білоруський визвольний рух, як ворогів Росії і Польщі. Стара концепція “рівноваги сил”»⁷⁵.

Намагання УЦК вплинути на покращення українсько-польських відносин

Мирне співіснування українського та польського суспільств намагалися також забезпечити тогочасні діячі не тільки підпільних структур обох народів, а й «легального сектора життя» українців і поляків, зокрема Українського Центрального Комітету (УЦК) і Головної Ради Опіки (ГРО). Суттєвою відмінністю між ними було те, що польське представництво підтримувало контакти й виконувало доручення польського підпілля, тоді як дії УЦК скеровували прибічники або симпатичники ОУН під проводом Андія Мельника (ОУН-М) – до недавнього часу головного конкурента бандерівської

⁷⁴ Бульба-Боровець Т. Армія без держави... С. 157.

⁷⁵ Там само.

ОУН. Незважаючи на рідкі контакти між цими структурами, Кость Паньківський у мемуарах охарактеризував відносини між структурами УЦК і РГО у Галичині як відчужені й водночас конструктивні там, де сторони «знаходили спільні точки дотику»⁷⁶.

Характерно, що в той час, коли проблема змішаних польсько-українських земель залишалася важким «каменем спотикання» на шляху порозуміння між ЗВЗ і ОУН-Б, її вирішення запропонував провідник УЦК В. Кубійович. 19 жовтня 1941 р. представник делегатури уряду РП з Ярослава Черкавські відрпортував, що провідник УЦК заради збереження Галичини готовий зректися Холмщини та Лемківщини (800 000 мешканців) й погодитися на лінію рік Сяну, Бугу та Прип'яті⁷⁷.

У березні 1942 р. після консультацій з українськими громадськими діячами Галичини професор В. Кубійович запропонував переселити поляків з цього регіону до інших дистриктів ГГ, а українців звідти переселити на галицькі землі. Унаслідок такої «перестановки меншостей» українці і поляки, за його словами, «могли би жити в ідеальній згоді». Професор висловив припущення, що в разі санкції окупаційної влади на втілення цього проєкту значна частина поляків відмовиться від своєї національності й зареєструється як українці, щоб не відмовлятися від своїх маєтків та добрих ґрунтів в обмін на гірські території Лемківщини чи піски вздовж Сяну. Проте у відповідь на спроби Кубійовича порозумітися з польськими діячами у цій справі він не знайшов підтримки, а польське підпілля окреслило його пропозиції як «русинську зухвалість»⁷⁸.

Володимир Кубійович вважав, що подальша радикалізація українського опору в Галичині спровокує нацистські репресії, а в разі переходу української поліції до лісу німецька поліція використає польську для каральних акцій проти українських сіл. У своїх виступах у Галичині він закликав «зберігати спокій» і не дати себе спровокувати більшовикам, щоб не призвести до повторення ситуації на Волині. З цією ж метою були поширені датована 7 серпня 1943 р. заява за підписом В. Кубійовича та К. Паньківського й датоване 27 жовтня подібне за тоном звернення, на якому поставили свої підписи 36 відомих українських громадських діячів Галичини⁷⁹.

Посередництво митрополита Андрея Шептицького

Спорадичні антипольські емоції серед бандерівського підпілля дещо приглушило втручання митрополита ГКЦ А. Шептицького, який виступив проти вбивств католиків-поляків і проти того, щоб його благословення діяльності УДП згодом розцінювали як благословення антипольських акцій ОУН-Б. Після вступу до Львова німецьких органів безпеки 1 липня 1941 р. вони провели масові арешти поляків. У місті, в якому виникла «погана традиція» вбачати в арештах представників однієї нації більшовиками чи нацистами доноси представників іншої нації, місцеві поляки почали поширювати чутки про те, що Провід ОУН-Б нібито видав наказ вбивати поляків. Щоб з'ясувати цю справу, А. Шептицький прийняв 15 липня 1941 р. члена Крайового Проводу Юнацтва ОУН-Б ЗУЗ Осипа Дяківа, який повідомив митрополитові, що ОУН планувала переслідувати тільки тих людей різних національностей

⁷⁶ Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк; Торонто, 1965. С. 62–66.

⁷⁷ Raport specjalny – Sprawa ukraińska. dn.16.VI.1942. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. К. 33.

⁷⁸ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. К. 18.

⁷⁹ Ibid. Sygn. 202/III/132. Т. 3. К. 908.

(поляків, євреїв, українців), яких були підстави вважати ворогами або помічниками ворогів (йшлося здебільшого про агентів НКВС). У звіті КП ОУН ЗУЗ від 15 липня 1941 р. так було описано цю зустріч: «П. Дяків був сьогодні в Митрополита. Митрополит заявив, що має до нього довір'я, сказав, що теперішній Український уряд трактує дуже поважно. До митрополита дійшла листа, в якій повідомлено, що Провід дав приказ убивати польських священників і поляків. Це не сподобалося митрополитові, тому, що Митропол[ит] в тому випадку найшов би ся в глупій ситуації... Просив, щоби цю справу йому вияснити (про це чув в німецьких кругах)»⁸⁰.

У 1942 р. А. Шептицький фактично виконав роль благословителя перемовин між силами польського підпілля і ОУН-Б, що, на його думку, мали принести злагоду і спокій в співжиття українців і поляків. У написаних після Другої світової війни споминах Зиновій Матла, однак, вкрай лаконічно охарактеризував роль А. Шептицького в переговорах між ОУН-Б і польським підпіллям у 1942–1943 рр.: «Не менш ясні й продумані були погляди Митрополита Шептицького про наше ставлення до сусідів, зокрема поляків. Це був саме час, коли розгорілася завзята боротьба з поляками, яка спричинила багато жертв по обидвох сторонах. Тоді теж українське підпілля провадило розмови з польським підпіллям та з делегатами екзильного уряду в Лондоні. Цими розмовами цікавився Митрополит, ба навіть посередничав, дозволивши, щоб митрополита палата була якийсь час «поштовою скринькою», де складали обидві сторони свої листи з повідомленням про термін і місце зустрічів. ... Доводиться тільки ствердити, що Митрополит у наших розмовах завжди вірно обороняв українські позиції, хоча так, як і ми обстоював думку і потребу шукати якоесь модус вивенді в обличчі наступу на обидва народи жорстоких завойовників зі Заходу і Сходу»⁸¹.

Факт схвалення представниками ієрархії ГКЦ перемовин між польським підпіллям і ОУН-Б вимушені були визнати також діячі делегатури уряду Польщі. 13 лютого 1943 р. делегат під псевдо «Верніц» констатував у звіті до Варшави й Лондона: «Українське духовенство, а також незалежні українські організації прагнуть розпочати розмови з делегатом. Найближчим часом я вишлю свого представника до Львова для попередніх розмов на підставі декларації уряду. Прошу без зволікань [надіслати] інструкції»⁸².

Протягом 1943 р. митрополит А. Шептицький кілька разів особисто зустрічався з представниками польського підпілля. 6 вересня 1943 р. командир Округу АК «Львів» повідомив очільникові делегатури уряду Польщі про зміст розмов під час однієї з таких зустрічей: «15.9.43 р. ксьондз Щепан, від імені К.З.В. Львів, провів розмову з митрополитом Шептицьким. Спираючись на думку всієї польської громадськості, ксьондз Щепан висловив упевненість, що за події, які нині відбуваються на території Східної Малополющі, несе відповідальність греко-католицьке духовенство та що поляки мають почуття жалю до митрополита через його ставлення до подій, а також тому, що він не протиставився цій злочинній акції, яка ведеться стосовно поляків. Митрополит Шептицький висловив жаль з приводу такого стану

⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 6.

⁸¹ Матла З. Шептицький і українське підпілля (передрук з 1949 року). *Визвольний шлях*. 1984. Кн. 12. С. 1454–1455.

⁸² Szyfr-depesza. L. dz. K. 993/43. Nr. 46. Pilna. Lena. Dnia 13 lutego 43 r. Otrzymano 5 marca 1943 r. Wernic. *SPP*. Sygn. 1.1.3. K. 228.

справ, проте підкреслив, що поляки завдали українцям надто багато кривд у період польської державності, щоб тепер він міг запобігти цій акції»⁸³.

Тоді як українці були налаштовані антинацистськи й були готові до порозуміння з поляками, з польського боку відчувалася зверхньо-погордлива нехоть до будь-яких переговорів. «Звіт про ситуацію зі східних земель за місяць січень 1943 р.» свідчить: «Настрої серед українського населення є виразно антинімецькі. У ставленні до поляків відчувається поступово щораз виразніше відпруження». При цьому визнано, що серед поляків, особливо на селах, «частіше зустрічаються одиниці в активній поставі, які хочуть вже зараз боротися за Польщу й готові до жертв» і «не брак одиниць, які чекають на поразки»⁸⁴.

Двосторонні спроби запобігти ескалації протистояння сил українського і польського підпілля на Волині

Від весни 1943 р. ситуація на Волині ставала все загрозливішою для нормальних українсько-польських відносин. Її загостренню посприяв перехід багатьох службовців постерунків української поліції у ліс, формування на їхній основі куренів УПА й створення окупаційними структурами нацистської Німеччини замість них польської поліції. Незабаром після того делегат уряду Польщі на Волині К. Банах згадував у споминах, що навесні 1943 р. «до Гранатова надійшла інформація» про «напади бандерівців на польське населення у Крем'янецькому, Сарненському й Костопільському повітах, а також про вимордування німцями мешканців кількох сіл у Костопільському повіті». «Говорили також про виникнення на території Горохівського і Луцького повітів піднесення ... серед українського населення, й що вістря тих настроїв все більше скероване проти поляків». Він констатував, що в той час «розцінено, що більша частина українського населення не піддається цій агітації», але й водночас не виступає проти неї. Щоб протистояти поширенню ідей ОУН-Б, було вирішено посилити пропольську пропаганду серед аполітичних і зденаціоналізованих у міжвоєнний період українців, «водночас було вирішено зміцнювати контакти з українськими діячами з Волинського Союзу Сільської Молоді, видавати комунікати українською мовою»⁸⁵.

Однією з ініціатив групи К. Банаха стало видання від імені пропольського так званого Волинського Українського Комітету (насправді ніколи не створеного) листівки з критикою намірів та дій ОУН-Б. У ній було сказано, що внаслідок антинацистських дій УПА німці скидають бомби на українські села. «Горить Дермань, Людвиківка, Малинськ-Чеський, згоріли Тайкура, Туличів та інші села». Листівка закликала до польсько-українського діалогу та співпраці, мотивуючи тим, що українці та поляки мусять «вийти з війни чистими»⁸⁶.

Крім ініціатив «згори», «знизу» діячі ОУН-Б все більше прагнули налагодити співпрацю з місцевими поляками, про що свідчить документ цієї організації під

⁸³ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2004. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1 / ред. кол.: С. Богунов, М. Вінярчик-Коссаковська, З. Гайовнічек, Б. Гронек та ін. С. 282.

⁸⁴ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/121. К. 5.

⁸⁵ Banach K. Z dziejów batalionów chlopskich... S. 183–184.

⁸⁶ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/132, т. 3. К. 886.

назвою «Політзвіт за травень 1943 р. Терен “Болото”»). У ньому вказано, що «місцями, де були добрі сусідські відносини з українцями – там поляки активніше просять прийняти їх до партизанки, дають навіть зброю». Підсумовано: «Виявляється факт, що при відповідному політичному потягненню, але не способом нищення, можна нейтралізувати польські маси і відірвати їх від польського проводу, тільки не стосувати до них німецького методу успокоєння – розстрілів, краще наставити їх на самооборону проти німців»⁸⁷.

Траплялося, що розум перемагав над емоціями і українці справедливим ставленням давали приклад для наслідування полякам. В с. Полум'яне під Володимир-Волинським СБ ОУН-Б засудила до смертної кари і розстріляла за самосуд і вбивство п'ятьох поляків представника місцевої самооборони Лещанського. Іншим прихильником українсько-польського порозуміння був керівник референтури з військової підготовки ОУН Володимир-Волинського району Потап Грушко, який виступав за осуд виключно тих поляків, які справді вбивали безборонних цивільних українців. Тогочасний мешканець с. Стенжаричі Андрій Стрільчук згодом описував дії Грушка так: «Коли поляки почали вбивати українців, то до Потапа привели двох поляків, Стаха і його дружину, яким було за 50 років. Цих литовських поляків, які жили у Васильчука на хуторі Ніпчики, Потап відпустив: “Ви що привели стариків судити? Ви приведіть молодих, що вбивають українців, отих ми будемо судити перед народом!”. Старих поляків відпустили. Пройшло небагато часу і на Ніпчиках поляки спіймали Дубюка Йосипа, мене, Стрільчук Катерину Степанівну, 24 роки, нашого тата Степана, 57 р., Шпур Мариню, 53 р. І ось цей поляк Стах умовив поляків відпустити усіх і нікого не кривдити, бо вони нас теж відпустили. І нас поляки відпустили»⁸⁸.

Перемовини після появи інформації про масові воєнні злочини СРСР проти польських офіцерів у Катині

Нові підстави для покращення діалогу між делегатурою уряду Польщі і Проводом ОУН-Б склалися навесні 1943 р., коли після оприлюднення міжнародною комісією інформації про розслідування Катинського злочину відбувся розрив дипломатичних стосунків польського еміграційного уряду з СРСР. Незабаром після цього Провід ОУН-Б схвалив видання листівки із закликом до поляків єднатися для відсічі нацистам як тогочасному ворогу й для підготовки до відсічі майбутньому грізному ворогові – сталінській Росії:

«В Смоленських лісах імперіялістичні бандити розстріляли 12 тис. польських офіцерів. Це були офіцери тої частини армії, яка добровільно піддалася більшовикам під час упадку Польщі. Імперіялісти використали момент слабкості польського народу, щоб позбавити його важного провідного кадру, без якого є неможлива боротьба за державність. Сьогодні німці цей факт хочуть використати в своїй пропаганді для удару по престижу большевиків. Вони визначили спеціальну комісію для розслідування справи і розголошують факт по цілому світі через пресу і радіо. У відповідь на цю німецьку пропаганду большевики заперечили факт, закидаючи німцям, що вони самі розстріляли згаданих офіцерів, а пропаганда їх є провокацією. Відізався

⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 9.

⁸⁸ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / вст. ст. Я. Ісаєвича. Львів, 2003. С. 143, 172.

з Лондону також Сікорський, несміло питаючися більшовиків про в'яснення. У відповідь на це дістав цілу бурю. «Союзні» більшовики назвали його по радіо німецьким прислужником та зірвали дипломатичні зносини. З другої сторони вдарила Сікорського Англія. Вона зажадала реорганізації заграничного уряду Сікорського, зажадала відкликати домагання до Міжнародного Червоного Христа прослідити справу, а вимагає всецілого підпорядкування політичним вимогам більшовиків. Що ж в дійсності є з цією цілою справою? Хто розстріляв польських офіцерів і чому так поставились «союзники» до цього ганебного вчинку? Нема сумніву, що моральними винуватцями цього злочину є в рівній мірі як більшовицькі, так і німецькі імперіялісти. Хоч сам факт розстрілу доконали «союзницькі» більшовики, та однак цей випадок був фрагментом тільки їх спільного плану знищити польський народ. Тому, коли вони до цього часу мовчали про цей й інші подібні вчинки, то для нас ясно, чому воно так було. Коли вони сьогодні спихають вину один на другого, то також ясно, які мають до цього підстави. Не дивною є також позиція Англії. Англія хоче мати більшовицького союзника коштом Польщі. Поляки! Чи не бачите, що вами торгують? Чи ви не бачите, що ваші «союзники» плюють вам в лице? Чому так є? Тому, що ваші провідники вибрали невластивий шлях до вашого визволення. Ваше місце як поневоленого народу не в таборі імперіялістів, що хочять поневолити і знищити всі поневолені народи, а в революційному таборі поневолених народів. Ваша боротьба повинна йти не в руку з московським імперіялізмом, що хоче вас знищити, а проти московського і німецького імперіялізмів. Вашим політичним гаслом повинно бути не загарбання чужих територій при допомозі ворожих вам імперіялізмів, а будова власної держави на власній етнографічній території. Свобода народам – свобода людині – це повинен бути ваш ключ в боротьбі»⁸⁹.

Одночасно з поширенням згаданої листівки діячі ОУН-Б вдалися до інших заходів з метою активізувати співпрацю з поляками, про що свідчать не лише українські, а й радянські та польські джерела. Про спроби домовитися про неагресію між польським і українським підпіллям стало відомо також розвідці радянських партизанських відділів на Волині. 18 червня 1943 р. командир радянського партизанського з'єднання Іван Шитов повідомив Українському штабу партизанського руху (УШПР), що українські націоналісти, використовуючи «катинську історію», закликають поляків до спільної боротьби проти СРСР⁹⁰.

Характеризуючи спроби порозуміння бандерівців із поляками на Волині в травні у підсумковому звіті для командування Львівського округу АК, Ян Ціхоцький («Волиняк») у вересні того ж року визнав: «[Повстанці] заспокоювали населення твердженням, що пограбування чинили інші банди, щоб підірвати їхній авторитет, що самі партизани вистежують ці банди і прагнуть їх знищити, що українська партія діє у порозумінні з польською організацією, щоб спільними силами вигнати нашого ворога. Вони також розклеїли по польських селах та колоніях листівки, що закликали поляків об'єднатися з їхніми бандами в лісах і приносити зі собою зброю, якою хто володіє, об'єднатися з українцями, оскільки з цією метою існує порозуміння з польською організацією. На питання, чому в околиці Луцька українці вбивають поляків, відповідали, що вбивають тільки тих поляків, які пішли

⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 34. Арк. 95.

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1328. Арк. 137.

на послуги німцям, тобто є фольксдойчами, вступили до німецької поліції або шпигують на користь німців»⁹¹.

Згідно з версією В. та Є. Семашків, у с. Домінополь на Волині відбулися перемовини про співпрацю між командирами місцевого збройного формування УПА і командирами польської озброєної сотні під командуванням Станіслава Целестина Домбровського, якій запропоновано вступити до УПА на правах окремого національного підрозділу, але 11 липня 1943 р. українці повстанці напали і вбили цих та інших членів підпілля АК⁹². Натомість українські джерела свідчать, що повстанці атакували польську базу у згаданому селі, коли розвідці УПА стало відомо про підготовку нападу польських підпільників, а у с. Мар'я Воля того ж Володимир-Волинського району українські воїняни тільки випередили польських: у результаті превентивного удару у штабі польської бази АК було виявлено план нападу на 15 липня 1943 р.⁹³.

Затишшя перед «Бурею»: переговори ОУН-Б з представниками делегації уряду РП і командування АК навесні 1943 р.

Упродовж березня–червня 1943 р. в Галичині проведено переговори, в яких з українського боку взяв участь Зенон Матла (українське псевдо «Дніпровий», хоча польські підпільники називали його у звітах про розмови псевдонімом «Дніпро»), а з польського – комендант Обшару (територіальної одиниці АК) «Львів» АК генерал Казімеж Савіцкі (Kazimierz Jędrzej Sawicki), псевдоніми «Прут», «Опір» («Pрут», «Opór»).

4 березня відбулася перша розмова, в якій український представник виявив негативне ставлення польської підпільної преси до українців, особливо таких газет, як «Слово польське» (Słowo polskie) та «Бюлетень землі Червенської» (Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej). Відтак, перейшовши до характеристики спільних для двох народів проблем, назвав однією з них брак політичної думки, спрямованої на вироблення формули порозуміння і необхідності взаємної готовності до компромісів. Він вважав, що українсько-польські контакти потрібно розглядати з історичної перспективи, а територіальні справи не варто обговорювати, краще обмежитись узгодженням тактики щодо спільних ворогів, особливо враховуючи, що англосакси можуть не зацікавитися долею цих земель після поразки Німеччини. Тоді треба буде спільно взятися за зброю проти більшовизму, після чого англосакси визнають цей факт і допоможуть борцям. Шкодував, що в Лондоні немає українців, які могли б репрезентувати цілий народ. Польща і Україна спільно з іншими народами балтійсько-чорноморського міжмор'я мусять створити геополітичну противагу російському колосові або блок протистоянн від Одри до Волги⁹⁴.

Підбиваючи підсумки згаданих перемовин, 8 березня 1943 р. С. Ровецький доповів В.Сікорському: «Самостійницька ОУН відсуває на пізніше визначення

⁹¹ Archiwum Adama Bienia: akta narodowosciowe (1942–1944) / opracowanie, wstęp i przypisy: J. Brzeski, A. Rolinski, A. Bien. Kraków: Księgarnia akademicka, 2001. S. 322.

⁹² Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa: Wyd-wo von Borowiecky, 2000. T. 1. S. 914–918, 947–948.

⁹³ Шумук Д. За Східнім обрієм. Торонто: Смолоскип, 1985. С. 44; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 19.

⁹⁴ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/129. K. 17.

кордону Польщі і України, невідкладно хоче антинімецької і антисоветської польської військової і пропагандистської співпраці»⁹⁵.

Друга розмова відбулася 14 березня. Матла констатував, що ОУН-Б не вела антипольської політики. На його думку, міжнародні позиції поляків були набагато продуманішими, ніж українців, які дослівно «залишилися без приятеля». Він зазначив, що саме польська сторона повинна ініціювати зближення з українською, але про готовність до цього не свідчить тон преси польського підпілля, на сторінках якої містилися тільки погрози помсти і заклики до відповідальності за співпрацю з більшовиками та нацистами, до якої насправді часто вдавалося багато поляків. Український представник запропонував усталити ієрархію цілей. Першою мало бути порозуміння обидвох народів між Волгою і Одером й задекларування волі до уникнення взаємної боротьби у майбутньому. Він вказав, що ОУН-Б розуміє делікатність ситуації з огляду на польсько-радянські відносини, але після прийняття цієї декларації знайдеться спосіб вирішення територіальної суперечки. Саме порозуміння має бути залагодженим на еміграції. На українсько-польському прикордонні можна діяти тільки в напрямку «стоплювання антагонізмів» «на низах» обидвох народів і для цього потрібно усталити спільну тактику щодо німецьких окупаційних установ. Нормалізація стосунків водночас вимагає рівноправності обидвох партнерів, оскільки лише тоді вона буде тривалою⁹⁶.

Однак, попри зовнішню толерантність делегатів, їхні перемовини проходили важко. Запропонована за тогочасних умов «угода Петлюри-Піلسудського» (відмова від Галичини й Волині) фактично означала для ОУН-Б «нульовий варіант» і тільки дискредитувала б цю організацію в очах української громадськості. Водночас певний відхід ОУН-Б від максималізму проявився в небажанні обговорення справ кордонів в ході переговорів з пропозицією перенесення вирішення цього питання після закінчення війни. 5 травня 1943 р. діяч АК Юліанський доповів у Лондон про «брак розмов із українцями»⁹⁷.

Як прибічник ідеї створення польсько-української федерації, К. Савіцький особисто патрунував переговори з українцями. Його безумовною заслугою було прагнення довести польське та українське підпілля до порозуміння. Він не погоджувався з тезами польського уряду на чужині, ухваленими у березні 1943 р. в українській справі. Вірогідно, що незгода з баченням центральними урядовими структурами майбутнього українців у Польщі стала однією з причин його відставки. 11 травня він відіслав листа до командувача АК генерала С. Ровецького з проханням звільнити його із займаної посади. «Опір» доповів «Яну», що декларація польського уряду є непридатною для українців, «найкращий доказ – зміст розмов з О.У.Н.». «Не виявляти, однак, власної слабкості надмірною м'якістю і поступками, які тепер для українців мало актуальні, а для нас у наслідках загрозливих», – радив він, підсумовуючи: «Тепер стосунки з українцями вступають у нову фазу, можливо, перехідну, насичену великою нервовістю й дальшим ферментом та політичною дезорієнтацією українців... І на нашій території у майбутньому не

⁹⁵ АК w dokumentach... Т. II. S. 474.

⁹⁶ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/129. K. 18.

⁹⁷ Szyfr depesza. Brak rozmów z Ukraińcami; Sprawa delegata Juliańskiego Lena, 5.05.1943. SPP. Sygn. 3.1.1. Teczka 78, poz. 104, Nr. 282.

виключені несподіванки, подібні до тих, що є на Волині. Усі ці обставини вимагають збільшення пильності й можливості швидких та еластичних дій»⁹⁸.

Зиновій Матла під час розмов із представниками керівництва польського підпілля висловив добру волю ОУН-Б до співпраці з АК й піддав осудові антиукраїнські дії польських колабораціоністів із нацистами. К. Савіцький як представник польського підпілля під псевдонімом «Опір» так звітував 17 травня 1943 р. у доповідній записці про переговори з представником ОУН-Б «Дніпром» (З. Матлою): «Групи ОУН мають інструкції охорони поляків, а серед керівних кіл ОУН навіть розглянено думку про створення окремих польських відділів для співпраці з ОУН. Вважає за необхідне безпосереднє порозуміння Варшави з партизанами, а тоді буде легко все з'ясувати. Скаржився на становище поляків у Рівному, де співпрацюють з німцями проти українців»⁹⁹.

Керівні діячі польського й українського підпілля були одноставні в тому, що протистояння між ними можна вирішити тільки силовими методами. Польське підпілля накопичувало сили для того, щоб у сприятливий момент бути готовим перейняти владу на Волині й у Галичині. У своєму повідомленні про ситуацію на східних землях у квітні 1943 р. делегат РП на південно-східних окраїнах К. Банах («Ліновський») констатував: «До українців промовляє передовсім сила. Коли будуть бачити польську перевагу, тоді буде відповідний клімат до зближення»¹⁰⁰.

Негативну роль у спробах порозуміння між польським і українським підпіллям відіграли представники СН у керівництві делегації уряду Польщі. У своїх звітах у Лондон ендеки регулярно рапортували про поширення антиукраїнських настроїв і «роздували» міф про співпрацю українців з німцями проти поляків. Поширення антиукраїнських настроїв ендеками як на Волині, у Галичині та Холмщині й Грубешівщині, так і серед керівництва польського еміграційного уряду ставило під сумнів можливість політичного порозуміння між польським і українським підпіллям й «відпруження/розпруження» польсько-українських відносин. У квітні 1943 р. С. Ровецький повідомив в Лондон, що «з польського боку переважає прагнення помсти за завдані кривди і прагнення усунення у відповідну хвилину активності українського елемента», щоб «назавжди позбутися» загрози української «іреденти»¹⁰¹.

Врешті, 17 травня К. Савіцький наказав розпочати приготування польського населення до оборони й відповідної пропагандистської акції серед українців. Колишній віце-маршалок польського сойму Василь Мудрий (псевдо «Ярослав Борович»), який виступав посередником в цих переговорах, розцінив можливості українсько-польського порозуміння дуже песимістично. У квітні 1943 р. його пропозиції щодо нормалізації цих стосунків були дуже простими: «Ми можемо досягнути згоду на мирне існування з Польщею тільки тоді, якщо ми маємо стільки ж сили, як і Польща. Тільки тоді вони респектуватимуть наше право на існування, і тільки тоді вони шануватимуть ... договори, які заключають з нами... Поляки можуть бути примушені стати лояльними партнерами тільки силою, і то очевидно»¹⁰².

⁹⁸ AAN. Zesp. 1325. Sygn. 203/XV-6. K. 156.

⁹⁹ Ibid. K. 159.

¹⁰⁰ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za miesiąc kwiecień 1943 r. Województwo Wołyńskie. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/132, t. 2. K. 421.

¹⁰¹ АК в документах... Лондон, 1976. Т. VI. С. 319.

¹⁰² Борович Я. В. Україна і Польща. *Ідея і Чин*. Р. II. 1943. Ч. 4. С. 10–15.

Тим часом у травні 1943 р. створено Головний Військовий Штаб УПА. Характерно, що між українськими і польськими партизанськими формуваннями було чимало спільного. На етапі становлення сітки УПА українські повстанці брали за приклад АК. Українці багато чого навчилися від поляків, зокрема бруталності. Характерно, що навіть працівники СБ ОУН-Б вивчали свої функції та методи діяльності серед іншого на основі польського «Підручника службовиків безпеки (слідча служба)», який з польської мови переклав В. Черник¹⁰³. Українські і польські формування в міру зростання проходили однакові процеси. За даними німецької розвідки, на початок 1944 р. українські і польські військові формування, що виступали проти Райху, були приблизно тотожні: в лавах УПА налічувалося 40 000 – 80 000 осіб, в лавах АК – 50 000 – 90 000 осіб¹⁰⁴.

Учасник подій Другої світової війни Петро Грицак зауважив, що «прихильники лісу уважали самотньо доцільним піти, сховатися до “лісу”, для ведення партизанської війни, як це ніби бачили на прикладі Армії Крайової (АК) поляків». Водночас він навів відмінності між УПА і АК: «Хоча український рух Опору був певною реакцією на діяльність АК, АК різнилася від нього тим, що вона концентрувалася головню по містах, а її активісти мали анонімно губитися серед широких людських мас, замість укриватися тільки по лісах. АК мала фахових організаторів, які перебували в Англії та виконували завдання далекодучих планів Черчіля, щоб довести окуповані німцями території до стану безнастанного кипіння, без огляду на людські жертви». Однак, за словами Грицака, на західноукраїнських землях «збройна активність АК» концентрувалася «на поборюванні всього українського»¹⁰⁵.

Саме за таких обставин відбувалося подальше формування ставлення різних польських політичних угруповань до вирішення українського питання. Угрупування навколо колишнього волинського воєводи Генрика Юзефського, відоме теж як «група Ольгерда», у березні 1943 р. визначило свою позицію так: «В інтересах Польщі створення Української держави зі столицею в Києві». Принципово важливе значення для нормалізації взаємин мало формування позитивного ставлення більшості польських політичних середовищ до ідеї відновлення державності українців. 27 травня Адам Добровольський, аналізуючи позицію більшості польських політичних угруповань (за винятком СН), занотував, що «серед багатьох угруповань, навіть дуже далеких від себе ідеологічно й за програмами, з'явилася й сильно кристалізується концепція самостійної Української держави. Ця концепція становить серед очевидно мінливих політичних умов повернення до ідеї незалежної України»¹⁰⁶.

Водночас прибічники «табору ендеції» не тільки не підтримували ідеї українсько-польської дружби, а й розповсюджували проти неї негативні чутки. Поширювані від середини 1942 р. до середини 1943 р. фантазії не знали меж. В одному зі складених діячем СН повідомлень Східної секції ДПП делегатури уряду Польщі йшлося про те, нібито на Волині в антипольських акціях СБ ОУН-Б і УПА «убивствах брали участь навіть жінки і 8-літні діти»¹⁰⁷.

¹⁰³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. С. 1–20.

¹⁰⁴ Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (далі – ВА-МА). RH 2/2327. Bl. 23.

¹⁰⁵ Грицак П. Альтернативи перед українською молоддю в роках 1943–45. *Вісті Комбатанта*. 1999. Ч. 5–6. С. 47.

¹⁰⁶ Archiwum Adama Bienia... S. 58.

¹⁰⁷ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 110.

В інших звітах вміщено плітки на кшталт того, що український священник на Чортківщині особисто керував вбивством 15-х польських родин, а на Тернопільщині українці вирішили домогтися перед окупаційною владою створення польського гетто на зразок єврейських із тим, щоб на кшталт «зірки Давида» поляки носили свою відзнаку із зображенням свині й т. п.¹⁰⁸. На початку жовтня було поширено вигадки про те, що в околицях Луцька діє «українська банда» в американських мундирах, яка прославляє Сталіна¹⁰⁹. Головною метою авторів таких звітів із перебільшеними даними про кількість польських жертв, з гіперболізованими описами кривавих подій на Волині було спонукати поляків Волині зголошуватися до збройної відсічі проти УПА й спонукати керівництво АК надіслати допомогу з Польщі для протистояння місцевим відділам УПА спочатку на Волині, а згодом й у Галичині¹¹⁰.

Тенденційний характер звітів викликає враження, що ендеки в Західній Україні бажають надати гострого антиукраїнського курсу діяльності польського підпілля. Проте повідомлення про зростання кількості антипольських акцій УПА у квітні 1943 р. викликало зворотну реакцію: у Варшаві керівництво польського підпілля не мало достатніх сил для зміцнення ззовні сил польської нацменшини на Волині й у Галичині. Це спонукало керівництво делегатури уряду у Варшаві прозондувати ґрунт для порозуміння. З цього приводу в документі Східного бюро делегатури уряду «Зауваження на тему тез, що стосуються українського питання у Польщі» зазначено: «Принципово мусимо враховувати можливість українського повстання. Однак маємо враження, що з терену надходять звіти, які часто упереджено змальовують ситуацію в чорних барвах з метою відповідного налаштування варшавських чинників проти українців. Терен не припускає, що його зусилля викликають прямо протилежну реакцію»¹¹¹.

Складені переважно ендеками повідомлення з критикою ОУН-Б, УПА і українців загалом не стримали ГК АК від геополітично й стратегічно важливого рішення продовжувати шукати шляхів для укладення домовленості про неагресію, а в перспективі про співпрацю з українським рухом спротиву. 27 червня 1943 р. «Опір» у записці до ГК АК констатував: «Терміновою для нас є справа укладення на поточний період (в період боротьби проти окупанта і ставлення до більшовизму) якогось *modus vivendi* [з лат. способу співіснування – А. Б.] з групою “Дніпра”... Тому необхідним є прискорення рішення з центру. За моєю оцінкою, перспективи знаходження спільної і придатної для обидвох сторін платформи можливі й принаймні варті спроби. А справа є великої ваги. Тому ще раз звертаюся до Вас, щоб Ви захотіли вплинути на прискорення визначення нашої позиції і початку розмов»¹¹².

Пом'якшенню позиції польського уряду щодо перемовин з українським підпіллям і певним крокам назустріч рекомендаціям Савицького-«Опору» сприяло те, що окремим його урядовцям у той час видавалося, ніби за деякий час СРСР буде більшим ворогом, ніж націонал-соціалістична Німеччина. 28 червня 1943 р.

¹⁰⁸Ibid. K. 23, 30.

¹⁰⁹Ibid. Sygn. 202/III/122. K. 45.

¹¹⁰Szyfr depesza. Nienawiść do Ukraińców. Kazia, 3.08.1943. *SPP*. Sygn. 3.1.1. Teczka 73. Poz. 215. Nr. 212; Soból Szyfr depesza. Alarmowa. Mordy ludności polskiej na Wołyniu. Lena, 7.08.1943. *SPP*. Sygn. 3.1.1. – teczka 78, poz. 184, Nr. 146.

¹¹¹B. W. Uwagi na temat tez, dotyczących zagadnienia ukraińskiego w Polsce. *AAN*. Zesp. 1324. Sygn. 202/II-50, t. 1. K. 46.

¹¹²Ibid. K. 116.

німецька військова розвідка перехопила радіодонесення польського підпілля з Лондона до Варшави, у якому констатовалося: «Встановлення східних кордонів, які Англія та США відкладають до закінчення війни, а також тактика боротьби проти німців є з цього часу найважливішою підставою сучасного конфлікту з советами. Останні повідомлення з Польщі ми розуміємо так, що хвиля радянських партизанів сягає до Кракова. Опанування цих областей більшовиками створить у майбутньому більшу загрозу, ніж нинішня з боку німців. Вони викличуть в нас великий неспокій»¹¹³.

Вивчення й гальмування окупаційними структурами нацистської Німеччини спроб домовитися між українським і польським підпіллям навесні 1943 р.

Можливість порозуміння між українцями та поляками як Волині, так і Галичини, була визнана загрозовою для інтересів функціонування нацистського «нового порядку» й безпеки Райху. У записці відділу «Іноземні армії Сходу» («ФГО») (Fremde Heere Ost – ФНО) Генштабу сухопутних військ Німеччини від 25 листопада 1942 р. серед інших помилок німецької влади в РКУ була названа «спільна праця української та польської робочої сили у Райху, при чому для українців були видані норми постачання поляків [gemeinsame Beschäftigung von ukrainischen und polnischen Arbeitskräften im Reich, wobei den Ukrainern Bruchteile der Verpflegungssätze der Polen zugebilligt werden]»¹¹⁴.

Нацистські органи безпеки також намагалися протидіяти спробам українсько-польського порозуміння «за спиною німців» у Галичині, про що був поінформований тогочасний губернатор Галичини Отто Вехтер, який доповідав про надану йому інформацію генерал-губернаторові Г. Франку. 17 травня 1942 р. у місячному звіті Отто Густава Вехтера для Франка за квітень вказано, що «зближення поляків і українців відбувається під тиском спільної недолі», чому сприяють «вкрай малі різниці у трактуванні поляків і українців»¹¹⁵.

Через півроку, 7 грудня 1942 р., О. Г. Вехтер поновно порушив це питання під час засідання уряду ГГ, наголосивши: «Дуже небезпечною є забагато застосовування від останнього часу тактика певного зрівняння українців і поляків». Проте тут же він констатував той факт, що «досі не досягнуто порозуміння між польським і українським рухом опору, який звичайно ототожнюється з рухом Бандери, метою якого є утворення власної держави»¹¹⁶.

У складеному незабаром після цього звіті крайсгауптмана (окружного старости) Грубешівської округи за квітень 1943 р. було стверджено: «Були поширені листівки, у яких польський рух опору намагається співпрацювати з українцями

¹¹³ Abwehr-Abteilung III. Nr. 2737/43 g.Kdos. (F6). Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. Berlin, den [...] Juli 1943. Betr.: Entschlüsselte polnische Funksprüche. An Ag.Ausl. Abw. I. BA-MA. RW 5/395. Bl. 35.

¹¹⁴ Abt. Fremde Heere Ost (Ia). Nr. 3220/42 g.Kdos. H.Qu., den 25.11.1942. Geheime Kommandosache. Dringende Fragen des Bandenkrieges und der «Hilfswilligen»-Erfassung. BA-MA. RH 2/2089. Bl. 18.

¹¹⁵ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 27.

¹¹⁶ Diensttagebuch Hans Frank (DHF). IPN. Vol. 23. Bl. 123.

[Flugblätter wurden angeschlagen, in denen die polnischen WB versucht, mir den Ukrainern zusammenzugehen]»¹¹⁷.

Про певні домовленості й спроби «завішення зброї» між польським підпіллям і ОУН-Б стало відомо також німецькій військовій розвідці, зокрема відділу «ФГО» Генштабу сухопутних військ Німеччини. У складеному для нього «Повідомленні про сучасне становище банд і політичні прагнення у Західній Україні» в середині 1943 р. констатовано: «З польськими терористичними бандами рух Бандери галицької області уклав громадянський мир»¹¹⁸.

Хоча діячі польського уряду в Лондоні та його підпілля на Волині й у Галичині усвідомлювали потребу домовлятися про співпрацю з українцями, на жаль, їхні аргументи не сприймали проєндецьки налаштовані представники цього уряду у Варшаві. 30 липня 1943 р. німецька військова розвідка перехопила радіодонесення польського підпілля з Варшави в Лондон з приводу ставлення до українців, про що 11 серпня переслала повідомлення до Берліна: «Ми розуміємо Ваш примирливий тон супроти українців. Незважаючи на це, мусимо їм погрожувати. Постає побоювання, що вбивства перекинуться з Волині до Малопольщі (Галичини)... Ненависть до українців є жахливою – на це вказує через наші канали зв'язку керівник цивільної боротьби зі Львова»¹¹⁹.

Німецька військова розвідка 16 серпня 1943 р. перехопила інше радіодонесення польського підпілля з Варшави в Лондон з приводу звернення до українців, текст якого 26 серпня переслала до Берліна: «Ми не претендуємо на східні землі, але хочемо там по-братськи жити з українцями. Ми гарантуємо українському народові повний розвиток на принципах свободи і рівності громадянських прав та обов'язків»¹²⁰.

Хоча польська сторона саботувала переговори й напруження залишалось, з українського боку тривали подальші ініціативи порозуміння з поляками, що зафіксувала Верховна польова комендатура № 365 у Львові у звіті про події в Галичині та суміжних волинських землях у другій половині липня – першій половині серпня 1943 р.: «Напруження між поляками й українцями надалі триває, хоча також з боку частини українського населення встановлено прагнення здійснити спільні виступи з поляками проти німців [von Teilen der ukrainischen Bevölkerung Bestrebungen festzustellen sind, die ein gemeinsames Zusammengehen mit den Polen gegen die Deutschen wahrnehmen lassen]»¹²¹.

Суб'єктивними чинниками для порозуміння українських і польських підпільників були арешти учасників їхнього руху опору нацистськими органами безпеки.

¹¹⁷Der Kreishauptmann des Kreises Hrubieszow. Az 001 g. Hrubieszow, den 3.Mai 1943. An den Herrn Gouverneur des Distrikts Lublin, Abt. Innere Verwaltung – Lublin. Betr.: Lagebericht für den Monat April 1943. Der Kreishauptmann [Unterschrift]. IPN. GK 99/106. K. 1.

¹¹⁸Літопис Української Постанської Армії. Торонто, 1983. Т. 6. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – червень 1944 / зібрав і впорядкував Т. Гунчак. С. 103.

¹¹⁹Abwehr-Abteilung III. Nr. 2801/43 g.Kdos. (F 6). Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. Berlin, den 11.August 1943. Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. An Ag.Ausland Abw. I. BA-MA. RW 5/395. Bl. 38.

¹²⁰Abwehr-Abteilung III. Nr. 2801/43 g.Kdos. (F 6). Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. Berlin, den 26.August 1943. Betr.: Entzifferte polnische Funksprüche. An Ag.Ausl. Abw. I. BA-MA. RW 5/395. Bl. 35.

¹²¹The U.S. National Archives and Records Administration (далі – U.S. NARA). T-501. Roll 217. Frame 000044.

Першим був заарештований Я. Пекалкевіч, незабаром після цього – С. Ровецький. Ще 17 травня командування АК прийняло відставку К. Савіцького, а 31 серпня він офіційно передав обов'язки командира Львівського обшару АК полковникові Владиславу Філіпковському. 30 червня група співробітників нацистських органів безпеки, яку очолював унтерштурмфюрер СС Еріх Мертен, заарештувала у Варшаві С. Ровецького, якого спочатку ув'язнили у тюрмі на Алеї Шуха, після чого перевезли до концтабору Саксенгаузен¹²².

Після арешту Я. Пекалкевіча 10 серпня того року інша група співробітників німецької поліції безпеки, яку очолював оберштурмфюрер СС Отто Вурм, заарештувала у Львові З. Матлу, якого спочатку скерували до тюрми на вул. Лонцького, а 3 жовтня привезли до концтабору «Аушвітц» у м. Освенцім, де він перебував як ув'язнений № 154865¹²³.

Майже одночасний арешт головних «архітекторів переговорного процесу» у серпні 1943 р. став останнім гальмівним чинником ведення переговорів між керівництвом ОУН-Б і діячами польського підпілля, унаслідок чого їхнє проведення зупинилося.

Реакція польських політичних угруповань на ініціативи українського націоналістичного підпілля

Під час розмов між представниками ОУН-Б і делегатури уряду у травні 1943 р. було домовлено, що їхні керівні політичні представництва видадуть заяви з осудом стану ворожості в українсько-польських відносинах і заявами про доречність українсько-польського порозуміння. Наслідком цього була поява в липні 1943 р. заяви Проводу ОУН-Б (ГК УПА) до поляків з осудом дій тих із них, які спільно з німецькими окупаційними установами і більшовицькими партизанами діяли проти УПА, і закликом до співпраці. Одночасно з цим ставлення конспіративних структур Польщі до українців загалом і до українського питання зокрема сформулювала підпільна Краєва політична репрезентація, скорочено КРП (*Krajowa Reprezentacja Polityczna*), що представляла головні сили політиків РП. До складу КРП увійшли речники чотирьох політичних партій: Польської соціалістичної партії (*Polska Partia Socjalistyczna*), Національної партії (*Stronnictwo Narodowe*), Народної партії (*Stronnictwo Ludowe*), Партії праці (*Stronnictwo Pracy*). 30 липня 1943 р. КРП у зверненні до українців засудила «масові вбивства польського населення Волині, які здійснюють німці та більшовики, використовуючи українське населення». У її заяві було стверджено, що поляки століттями приносили цивілізацію на східні землі, які повинні були стати спільним простором «братнього співжиття обидвох народів», й підсумовано: «У цьому випадку український народ може розраховувати на повне розуміння та допомогу польського

¹²² Chmielarz A., Kunert A.K. Spiska 14. Aresztowanie generała «Grotą» – Stefana Roweckiego. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983. S. 83–85; Biografia Stefana Roweckiego. Kunert A.K., Szyrmer J. *Stefan Rowecki. Wspomnienia i notatki autobiograficzne 1906–1939*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza «Czytelnik», 1988. S. 5–14.

¹²³ Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. Sygn. D-HI/43, Akta Instytutu Higieny, t. 27a. S. 136.

народу». Стверджено, що уряд Польщі підтримуватиме прагнення українців до відновлення Української держави за Збручем (на Наддніпрянщині)¹²⁴.

Однак польське підпілля не обіцяло українцям жодних конкретних покращень у Польщі після закінчення війни, що визнавали навіть його діячі. У листі для делегатури уряду працівника відділу інформації Бюро інформації і пропаганди (БіП) ГК АК від 30 серпня 1943 р., зокрема, було визнано: «Звернення не гарантує українцям у кордонах Речіпосполитої жодних *конкретних* покращень. Обмежується до загальних завдань, які, безсумнівно, в теперішній ситуації будуть визнані українцями за пусті фрази, які тим більше є хибними при досягненні мети, оскільки певні звороти («великодушна готовність забути образи») будуть оцінені як такі, що провокують національну думку українців й водночас відкривають значну в сучасну хвилину слабкість Польщі»¹²⁵.

В іншому зверненні польського підпілля задекларовано подібні заяви з відсутністю конкретних політичних гарантій для українців і «прозорим натяком» на бажання польського підпілля співпрацювати з українцями, які були готові визнати претензії еміграційного уряду Польщі на інкорпорацію до її складу волинських та галицьких земель: «Поляки поважають устремління українців до незалежності. Вони не хочуть і не мають підстав виступати проти цих стремлінь і ослаблювати їх. З чесними українськими організаціями ми завжди готові співпрацювати найтіснішим братерським чином»¹²⁶.

Водночас польські підпільники не визначили чітко свого ставлення до перспектив розвитку українсько-польських відносин, зважаючи на їхнє поступове загострення на Волині і перенесення протистояння між силами підпілля ОУН-Б й АК на територію Галичини. Щобільше, діячі делегатури уряду Польщі й підпілля АК не могли сформувати чіткого уявлення про справжні наміри українського націоналістичного підпілля, оскільки осередки ОУН-Б й відділи УПА в різних місцевостях діяли залежно від обставин: там, де місцеві поляки не посилювали АК й не підтримували антиукраїнських дій нацистської окупаційної влади й диверсій, вчинених кадровими офіцерами НКВС СРСР підрозділів (офіційно трактованих як радянські партизанські відділи), УПА не проводила жодних антипольських дій, тоді як українські націоналісти нападали на укріплені польським підпіллям опорні пункти АК у тих місцевостях, де польські жителі проводили діяльність, трактовану локальними осередками ОУН-Б як антиукраїнська (найпоширенішими її виявами були доноси на місцевих українських активістів, допомога диверсійним загонам НКВС СРСР інформацією про розташування відділів УПА для нападів на них тощо). Однак діячі польського підпілля не хотіли визнавати власної відповідальності за спровоковані ними ж антипольські акції ОУН-Б і УПА й були схильні спрощувати їхню реальну мотивацію, вважати звичайним виявом полонофобії через відсутність єдиної лінії політики українських націоналістів, для яких у той час ворогом № 1 був окупант України – націонал-соціалістична Німеччина. Це підтверджує зроблений 7 серпня 1943 р. запис у щоденнику діяча польського руху опору Л. Ландау, який того

¹²⁴ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. Р-12. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 15 зв.

¹²⁵ Archiwum Adama Bienia... S. 198.

¹²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 75. Арк. 111.

дня, зокрема, занотував: «Питання польсько-українських відносин не уявляється в ясних барвах – при тому напруженні, до якого дійшла вже взаємна ненависть. В українських прагненнях, зрештою, важко зорієнтуватися. Також німецько-українські стосунки після кривавих подій на Волині дійшли до сильного напруження»¹²⁷.

Переговори були зупинені, їм на заваді постало кілька чинників: 1) небажання сторін підписувати спільну заяву з оминанням територіальних питань; 2) арешт ініціаторів й учасників перемовин. Звістки про польський терор на Холмщині й Грубешівщині спричинили поширення антипольських акцій українського повстанського руху на територію Галичини, що вплинуло на зрив українсько-польських переговорів. Це зумовило створення Української Народної Самооборони УНС (УНС), що мала протистояти реалізації планів АК в Галичині.

Однією з головних причин невдалих спроб українсько-польського порозуміння навесні-влітку 1943 р. стали загальна неготовність сторін до компромісів, брак взаємної довіри учасників перемовин, інертне ставлення багатьох керівних впливових чинників протиборчих сил до потреби зближення. Багато ініціатив мали половинчастий характер, сторони не зуміли знайти поєднувачу формулу, яка задовольняла б усі політичні спектри всередині українського і польського підпілля. Окремі політики, які визначальним чином впливали на хід переговорних процесів, не були до кінця щирими з представниками протилежної сторони, намагаючись виграти час або використати іншу сторону для втілення власних планів.

Проблема українсько-польського порозуміння в політичній думці ОУН-М: оцінки, ставлення до польського підпілля, критика політики бандерівців

Подібно до бандерівців діячі ОУН-М теж почали поширювати заклики до польського підпілля про порозуміння й відмову від територіальних претензій на Галичину та Волинь. Нелегальний часопис «Сурма» за червень 1943 р. закликав польські підпільні організації на Волині та Поліссі припинити антиукраїнську пропаганду і протиукраїнські акції. Підкреслено, що «на українській території ми є господарі й організуємо своє життя так, як це нам доцільно». Відзначено, що «чужинці», зокрема поляки, є «тільки гістьми», «які з права гостинності користають настільки, наскільки заховують і підпорядковуються законам нашого дому»¹²⁸.

Діячі ОУН-М також ініціювали власні спроби порозуміння з польським підпіллям. Характеризуючи готовність українського опору до співпраці з польським підпіллям, член Проводу ОУН-М Олег Шуляк писав, що «не бракувало з польського боку ані провокацій, ані злочинів», проте тут же констатував: «Але з польським народом нас єднав спільний ворог. А польська меншість в Україні була готова бути в своїй спеціально сільській масі лояльною. Не треба забувати, що польські осадники були в роки 1939–1941 вивезені більшовиками, ворожий нам елемент купчився по містах, отже – поза засягом УПА. На селах Волині залишились так звані “мазури”, що були прив’язані до землі й зі страху готові були бути лояльними й початково були. Очевидно, що це був у цілому, як кожна меншість у кожній державі, елемент

¹²⁷Landau L. Kronika lat wojny i okupacji. Warszawa: PWN, 1963. T. III. Lipiec 1943 – Luty 1944. S. 121.

¹²⁸Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. С. 228.

непевний». Характеризуючи наслідки провалів спроб українсько-польського порозуміння у 1943 р., Шуляк підсумував: «Для української визвольної боротьби це відкрило ще один фронт, та, пхнувши поляків в обійми і німців, і більшовиків, непотрібно зміцнило й ці два фронти, і так надто сильні»¹²⁹.

Мельниківці піддали осудові антипольську акцію ОУН-Б, трактуючи її як більшовицьку провокацію, метою якої було розсварити українців і поляків та посіяти між ними ворожнечу. Наприкінці 1943 р. в одній з листівок ОУН-М саме так було оцінено антипольські дії ОУН-Б і УПА¹³⁰.

Переговори у другій половині 1943 р.

Від середини 1943 р. діячі ОУН-Б все частіше висловлювали аргументи на користь порозуміння з польським підпіллям. У червні 1943 р. на сторінках бюлетеня організації член Проводу ОУН-Б Мирослав Прокоп («Західний») опублікував статтю «Чи переможе політичний розум? На тему польсько-українських стосунків», в якій писав: «Політична безглуздість антиукраїнської акції [польського підпілля] є очевидною. Вбивства українських культурних та суспільних діячів, поліціантів та урядовців не встановлять польського кордону на Збручі, ані не пересунуть його за Дніпро. Звичайний тверезий розум диктує потребу припинення боротьби – принаймні збройної – між народами, яким загарбницькі імперіалізми погрожують не відірванням того чи іншого шматка землі, а тотальним знищенням. Рік тому ми мали відвагу стати на становищі відпруження на українсько-польському відтинку з усвідомленням того, що не на ньому, а на російсько-німецькому буде вирішуватися наша доля. Український народ і далі стоїть на цій позиції, бо її диктує наш політичний розум... Ми хотіли би, щоб поляки зрозуміли усю помилковість своєї дотогочасної політики, щоб зрозуміли, що своєю протиукраїнською акцією провокують українське населення до відплати, яка сьогодні не піде на користь ні їм, ні нам, а тільки тим, які хочуть нас знищити»¹³¹.

Основною метою ініціатив ОУН-Б була спроба забезпечити взаємовигідний *modus vivendi** з підпіллям делегатури уряду Польщі та польською нацменшістю, а також спонукати еміграційний уряд Польщі наказати підрозділам АК припинити антиукраїнський терор на Волині, стримати подальше розгортання антипольських настроїв серед українського населення і спинити розпалювання антиукраїнських настроїв серед поляків. На формування позитивних намірів ОУН-Б вплинули Б. Левицький та І. Міtringа, з якими у травні й червні 1943 р. зустрілися учасники українсько-польських розмов З. Матла, Є. Врецьона та М. Степаняк, відомий тоді серед інших псевдонімів як «Лекс» – саме він написав текст листівки, у якій від імені ОУН-Б осуджував взаємні вбивства. З цього приводу Б. Левицький згадував:

«Розмовляли з нами В. Охримович, Є. Врецьона, З. Матла, а раз навіть Р. Шухевич, а також М. Лебідь. Ми пробували їх переконати, щоб спинити акцію проти польського населення на Волині... До якоїсь співпраці не дійшло. Того роду контакти погіршилися, коли ми запропонували ОУНб декларацію в справі

¹²⁹ Шуляк О. В ім'я правди (до історії повстанчого руху в Україні). Роттердам, 1947. С. 31.

¹³⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 9478. Оп. 1. Д. 292. Л. 251–264.

¹³¹ Archiwum Adama Bienia... S. 95–97.

* Спосіб існування (лат.).

польсько-українських відносин. Текст був опрацьований спільно з Лексом, і метою декларації було спинити погромницьку акцію проти польського населення та створити умови до співпраці. Якщо відповідало це правді, то М. Рубан спочатку погодився на текст, вимагав поправок; пізніше повідомив нас Лекс, що такої заяви не буде ніколи опубліковано, більшість проводу ОУН є проти...»¹³².

Однак Б. Левицький, мабуть, не знав, що насправді у липні 1943 р. Провід ОУН-Б видав листівку, в якій закликав польське підпілля до співпраці й припинення антиукраїнських дій. Цілком вірогідно, що спочатку Б. Левицький та І. Мітринга зустрілися до 13 травня 1943 р. із М. Лебедем, який не схвалив звернення до поляків. Однак після складання ним повноважень того дня й обрання замість нього як «керівного тріумвірату» організації Бюро Проводу ОУН-Б у складі Р. Шухевича, З. Магли та Д. Маївського саме перші двоє після редакції звернення таки видали його у зовсім іншій редакції. На загальне тло дискусій про політику цієї організації щодо поляків впливали не тільки політичні міркування, а й міжособистісні розбіжності між членами Проводу. Очевидно, для Шухевича так звана антипольська акція була нічим іншим, як виконанням резолюції першої військової конференції ОУН 1 грудня 1942 р. про боротьбу повстанських відділів проти загрозливих для організації основних центрів польського підпілля (з метою позбавити його підтримки залякуваннями у формі погроз змусити польське цивільне населення з околиць цих баз виїжджати за межі західноукраїнських земель до Польщі). Мабуть, водночас для «лівого правого» Степаняка, який розпочав діалог із представниками польських лівих – «людовців» – ще навесні 1942 р., українсько-польські переговори були насамперед важливим і актуальним політичним питанням, що вимагало якнайшвидшого позитивного вирішення (хоча цілком вірогідно, що Шухевич зайняв «двоїсту позицію»: він погодився на видання згаданого звернення тільки після того, коли відділи УПА в основному завершили антипольську акцію на Волині (коли у бойових діях розгромили головні осередки польського підпілля, що у той час здійснювали періодичні напади на місцеві українські села, які звинувачували у підтримці ОУН-Б)¹³³.

Підпілля ОУН-Б виявило добру волю до порозуміння з тими поляками, які були готові приєднатися до руху за незалежність України або визнати належність Галичини й Волині до майбутньої Української держави. Це визнав авторитетний польський професор Р. Тожецький, який констатував: «В одній з відозв ОУН-СД за липень 1943 р. навіть виразно сказано, що [на Волині й у Галичині] залишаться ті з поляків, які будуть діяти на користь вільної України»¹³⁴.

Проте на шляху до успішних перемовин постали різні чинники. Відомий польський історик Піотр Ебергардт назвав одним із них факт гальмування розгортання переговорів «з боку крайніх націоналістичних польських угруповань, які бачили східний кордон Польщі в районі Житомира чи Бердичева»¹³⁵.

Такого роду територіальні претензії польських політиків, що ігнорували національні інтереси галицьких та волинських українців, викликали стихійні безконтрольні виступи відділів УПА. Водночас характерним є і те, що під час Волинської

¹³² Національний рух під час Другої світової війни: інтерв'ю з Б. Левицьким. *Діалог*. 1979. Ч. 2. С. 22.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy...* S. 283.

¹³⁵ Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*. Warszawa, 1994. S. 169.

трагедії багато українців не солідаризувалися з так званою антипольською акцією УПА, про що свідчать звіти підпілля делегатури польського уряду в Лондон навіть за липень 1943 р., коли вона сягнула свого найбільшого піку. В одному з них, наприклад, констатовано: «Олень (колонія біля Порицька). Мешканці були попереджені через певного українця і всі втекли... Здзяри: Українські селяни не пустили банди до села і самі її побили»¹³⁶.

Водночас діячі делегатури польського уряду на Волині й у Галичині визнавали потребу й складність пошуку шляхів польсько-українського мирного співіснування через дії безвідповідальних активістів польського та українського підпілля. Один з таких прихильників міжнародного зближення тоді писав: «Незалежність України є найбільше в життєвих і безпосередніх інтересах Польщі. Щобільше. Вона не є в інтересах жодної іншої країни, крім Польщі». Однак він визнав складність досягнення взаємної згоди через конфліктність, характерну для тогочасних українсько-польських відносин: «І якщо навіть по обидвох боках знайдуться героїчні люди, які наважаться перебрати відповідальність за кров, кривди та ненависть, мало правдоподібною теорією є те, що їхні найкращі старання не будуть змарновані безвідповідальними чинниками обидвох сторін»¹³⁷.

Втім, усі аргументи на користь досягнення порозуміння були мало переконливими під час напруження, характерного для протистояння сил польського та українського підпілля. Насправді, незважаючи на декларації, мотивації та конкретні кроки назустріч, до справжнього консенсусу між ними було ще дуже далеко. Польське підпілля вимагало зупинити антипольські дії УПА на Волині, тоді як Провід ОУН-Б намагався відмежуватися від актів терору й покладав усю відповідальність за втрати польського цивільного населення під час цих дій на місцевих поляків, які співпрацювали з німецькими окупаційними установами та більшовицькими партизанами проти УПА. 17 липня 1943 р., наприклад, штаб загону «Січ» під командуванням Порфирія Антонюка видав листівку «До відома громадянства», у якій висловлено прагнення до порозуміння й обіцяно «не примінати міри, що були примінені до поляків деяких громад», якщо поляки не братимуть участі в антиукраїнських акціях. Зазначено: «Ми не маємо наміру ліквідувати польського населення... На кров польського населення ми не посягаємо». Протипольські акції українських повстанців пояснено антиукраїнськими діями польських партизанів. Задля досягнення миру між українцями і поляками останнім запропоновано: 1) визнати українців повноправними господарями їхньої землі і не плекати в себе реваншистських планів відносно українських етнографічних земель; 2) лояльно ставитися до УПА; 3) не слухати ворожих агітаторів, які підбурюють польську меншість до безперспективної боротьби проти української більшості; 4) передати командирам відділів УПА відомості про поляків, які співпрацюють з нацистами¹³⁸.

Від середини липня 1943 р. тенденції ОУН-Б щодо орієнтування польської нацменшини на порозуміння з українським населенням на Волині наростали й далі. 13 серпня 1943 р. К. Банах відвідував керівництво делегатури уряду Польщі:

¹³⁶ Sprawozdanie od 13–18 lipca 1943 z Kamionki, Sokala i Radziechowa. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/198. K. 110.

¹³⁷ AAN. Sygn. 202/III/202. K. 60, 62.

¹³⁸ Цит. за: Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 pp. ... С. 228.

«З українського боку насправді наразі немає більших виступів. Від багатьох відділів навіть без перерви напливають пропозиції налагодження стосунків між поляками і українцями»¹³⁹.

Керівництво ОУН-Б схвалило проведення перемовин між представниками осередків цієї організації та представниками польського підпілля на Волині для порозуміння за загрози знищення силами нацистської Німеччини. 15 серпня 1943 р. у польській колонії Засмики на Ковельщині відбулися переговори відносно співпраці між відділами УПА і АК. Українські повстанці в ультимативній формі зажадали підпорядкування польського збройного відділу командуванню УПА, але польські офіцери не прийняли цих умов, у результаті чого переговори було зірвано й під час спроби роззброєння польський відділ було розбито¹⁴⁰.

Реакція ОУН-Б виявилась адекватною: організація задекларувала рівні права поляків з українцями в майбутній Українській державі за умови збереження в її складі західноукраїнських земель. У серпні в постановках 3-го Надзвичайного Великого Збору ОУН СД було сказано: «11. Ми гарантуємо право національних меншостей розвивати свою власну за формою та змістом національну культуру. 12. Рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних, громадських правах та обов'язках, рівне право на працю, оплату праці та відпочинок». У 13-му пункті йшлося про польську «імперіалістичну правлячу клясу як наймита чужих імперіалістів і ворога національної свободи», що намагається запрягти польську меншину в Україні і поляків загалом в протиукраїнську боротьбу і допомагає «німецьким і московським імперіалістам» в нищенні українського народу.

Проте навесні-влітку 1943 р. ще більше посилювалися розбіжності в питаннях тактики між провідним активом ОУН-Б, котрі можна умовно окреслити як внутрішньоорганізаційне суперництво, умовно кажучи, «цивільних» і «військовиків». Його першим кроком був персональний конфлікт інтересів між М. Лебедем і Д. Клячківським, який проголосив УПА найвищою суверенною владою України і на цій підставі як командир УПА фактично підкорив своїй владі місцеві осередки ОУН, на території котрих діяли підпорядковані йому повстанські формування. Коли провідник ОУН-Б у квітні 1943 р. спробував ввести своїх представників до командування УПА, Клячківський йому відмовив. Це спричинило між ними непорозуміння, яке привело у травні до усунення Лебеда й приходу до влади в ОУН-Б «військового» Р. Шухевича. На 3-му НВЗ ОУН СД обговорювали питання про домовленість з поляками відносно «спільної боротьби проти СРСР або їхнього нетралітету в боротьбі проти СРСР». Під час цього обговорення члени Проводу ОУН СД М. Степаняк та М. Лебедь (який особисто конфронтував з Клячківським) висловили думку про те, що УПА скомпрометувала себе серед польського підпілля своїми терористичними «діями проти польського населення» і вирішили повернути на свій бік Р. Шухевича. Проте під впливом аргументів «військового» Д. Клячківського його тактику восени 1943 р. підтримав «військовик» Р. Шухевич, який перебрав від нього ГК УПА і лінія якого стала визначальною в політиці українського опору. За визнанням Степаняка в одному зі свідчень після його арешту в

¹³⁹ Archiwum Adama Bienia... S. 161.

¹⁴⁰ Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich, dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / oprac.: J. Turowski, W. Siemaszko. Warszawa, 1990. S. 68.

серпні 1944 р., після 3-го НВЗ ОУН СД її політика у питанні збройної боротьби під впливом Р. Шухевича була зорієнтована на боротьбу проти «червоних партизанів» і виступи проти польських партизанських баз, що практично здійснював на Волині командир УПА «Клим Савура»¹⁴¹.

Новий етап переговорів восени 1943 р.

На зламі вересня–жовтня 1943 р. відбулися нові переговори між представниками ОУН-Б та УПА і представниками делегатури польського уряду й АК. Українську сторону репрезентував член Проводу ОУН СД М. Степаняк, якому було доручено вести переговори вдруге після літа 1942 р.¹⁴² Польський уряд репрезентували керівники відділів делегатури: інформації та документації Стахонь («Рудавський»), безпеки Младковський («Богуміл»). Польські делегати заявили, що «більша частина польських політичних і військових кіл вважають, що у політиці польського уряду упродовж 20 років стосовно українців було зроблено дуже багато помилок. Багато помилок було зроблено також українцями стосовно Польщі. Поляки нині не бажають повторювати помилки і слід сподіватись, що і в середовищі українців відбулась деяка зміна поглядів на польсько-українське питання. Нині і українці і поляки опинились під ударами того самого ворога – німців»¹⁴³.

Після арешту З. Матли у липні 1943 р. співробітниками нацистських органів безпеки його місце у переговорному процесі зайняв Мирослав Прокоп, до якого восени 1943 р. приєдналися також отець Іван Гриньох. Василь Охримович та Євген Врецьона. Їхнє долучення до українсько-польських розмов збіглося зі створенням референтури зовнішніх зносин (кодова назва «Р-33») Проводу ОУН-Б, яку очолив Микола Лебець. За твердженням Р. Тожецького, «ця референтура використовувала інформацію та думки В. Мудрого і доктора Степана Білака. Вона підтримувала контакти з графом Дуніним-Борковським та іншими особистостями польських суспільно-культурних кіл»¹⁴⁴.

Згодом, під час допиту 11 вересня 1945 р., провідний діяч ОУН-Б Олександр Луцький, поінформований М. Степаняком про зміст та наслідки його участі як представника Проводу ОУН-Б у перемовинах з делегатами польського підпілля восени 1943 р., критично оцінив їхній перебіг та результати. Низьку ефективність підсумків цих зустрічей він пояснив тим, що представники кожної зі сторін переслідували різні цілі: «Поляки, приступаючи до переговорів, мали на увазі: 1. Домогтися угоди про припинення боротьби між польським та українським націоналістичним підпіллям, а по суті – виграти час і відвести від себе удар УПА. 2. Об'єднати зусилля “АК” і УПА проти радянської влади і проти німців, хоча практично проти німців вони боротьби не вели, а навіть, навпаки, співпрацювали з ними. 3. Вивчити настрої ОУН і українського населення Західної України на випадок плебісциту після війни».

Хоча О. Луцький розцінив переговори ОУН-Б з польським підпіллям як малоперспективні, він та інші керівні діячі цієї організації вважали доцільним їхнє

¹⁴¹ Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. Київ, 1999. Вип. 1. С. 15, 19.

¹⁴² Там само. С. 11.

¹⁴³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 38. Арк. 171.

¹⁴⁴ Hnatiuk O. Piotr Dunin-Borkowski. *Zeszyty Historyczne*. 2006. Nr 155. S. 203.

ведення для демонстрації доброї волі до мирного співжиття двох народів та відсутності будь-яких антипольських настроїв. О. Луцький так пояснив цю позицію під час згаданого допиту: «Більшість членів головного Проводу, в тому числі й “Сергій” [М. Степаняк – А. Б.], вважала, що ці переговори ні до чого не приведуть, тому що вимога ОУН визнати територію Західної України за “Самостійною Україною” була неприйнятною для поляків і останні лише ведуть гру, тобто відтягують час з тим, щоб зібрати сили для боротьби проти УПА і знищення українського населення, як це сталося на Волині та Холмщині. Проте головний “Провід” ОУН був за продовження переговорів з тим, щоб найближчим часом прийти до остаточних результатів: або їх перервати, або ж укласти певну угоду»¹⁴⁵.

Політика польського еміграційного уряду і дії командування АК щодо укладення домовленостей з українським підпіллям

Для екзильного уряду Польщі в «українській політиці» важливо було мати передбачувану людину, яка могла б стати слухняним виконавцем його політики. 22 вересня 1943 р. міністр внутрішніх справ еміграційного уряду РП Владислав Баначик (Banaczyk) під псевдо «Оркан» («Orkan») надіслав до Варшави для делегата уряду депешу: «Необхідним і терміновим є переслання через Будапешт українця зі Східної Малопольщі до Національної Ради, який би став на ґрунті ухвали РН від 5.III. ц. р., декларуючи це Вам. Прошу відповісти, якими є можливості»¹⁴⁶.

Отже, було дано вказівку знайти слухняного політика і переслати його «повітряним шляхом» до Великої Британії. Проте керівництву делегатури уряду Польщі не вдалося знайти жодного українського політика, який погодився б на відновлення анексії Польщею території Західної України. 31 жовтня департамент внутрішніх справ делегатури уряду відзвітував у Лондон, що «серед українців немає необхідного контрагента, з яким можна було б проводити переговори на тему майбутніх польсько-українських стосунків у кордонах Польської держави»¹⁴⁷.

Помилки в політиці щодо українського питання й хибна тактика польського підпілля в Західній Україні після війни були визнані в середовищі колишніх вояків АК: «Керівні кола АК клопотали перед цивільною владою [делегатурою уряду Польщі – А. Б.], щоб були розпочаті спроби нормалізації національних стосунків, напружених уже перед війною і загострених дедалі більше під час окупації. Ця ініціатива не дала жодних наслідків. Уряд Речі Посполитої ніколи не займався в дійсно всебічний спосіб питаннями національних меншин. Крайові політичні чинники протягом довгого часу не могли прийняти рішення, залишаючи всю справу в клопітливому завішенні. А коли врешті зайняли становище бодай в одній справі, а саме в українській, було вже пізно»¹⁴⁸.

Небажання польського уряду йти на компроміс з українцями підтверджують найновіші дослідження польських вчених. Сучасний польський історик Гжегож Мотика слушно підмітив: «Командування АК на Волині виступило за безкомпромісну

¹⁴⁵ Протокол допроса обвиняемого Луцкого Александра Андреевича 11 сентября 1945 года г. Киев. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 372. Т. 38. Арк. 299–317.

¹⁴⁶ *Archiwum Adama Bienia...* S. 227.

¹⁴⁷ *AAN, Zesp. 1324. Sygn. 202/II/69. K. 3.*

¹⁴⁸ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*. Londyn: Instytut historyczny im. gen. Sikorskiego, 1950. T. 3. S. 287.

боротьбу проти українців. Не було віри в якесь порозуміння. Такими, як видається, були загальні почуття польського населення на Волині. Досить поширеною була думка, що на Волині треба боротися виключно проти українців. Боротьбу проти німців визнано за безглузду і самовбивчу справу»¹⁴⁹.

Згорання антипольської акції УПА

Від кінця серпня 1943 р. кількість виступів відділів УПА проти організованих під керівництвом АК озброєних польських баз у селах Волині значно зменшилася. Характерно, що про факт цього був добре поінформований начальник УШПР Тимофій Строкач, який у той час доручив командирові одного з партизанських загонів Житомирської області І. Шитову спробувати нейтралізувати спрямовані проти них дії УПА. 25 серпня 1943 р. за його дорученням командир радянського чехословацького загону партизанів Ян Налепка скерував до вояків місцевого відділу УПА письмове звернення, в якому висловив побажання про зустріч із його командуванням. Під час розмови 24 вересня представник УПА, за словами автора звіту про переговори Репкіна, заявив: «Ми боротьбу проти мирного населення, особливо проти поляків, не розпочали, розпочали її (боротьбу) вони, їх озброєні загоони увірвалися до наших сіл, пограбували їх і, звичайно, тепер центральний штаб видав наказ, щоб мирне населення не рухати, якщо воно не йде проти нас зі зброєю в руках»¹⁵⁰.

Коментуючи видання листівки Проводу ОУН-Б з осудом польсько-українського конфлітування, М. Лебедь згодом писав у споминах: «У жовтні 1943 р. поширено надрукований “Комунікат” за підписом Проводу ОУН/самостійників-державників (ОУН-СД), в якому сказано, що пропагування в багатьох польських підпільних виданнях ненависти, погромництва й негачії українських національно-визвольних змагань довело до відомих мордувань українського населення на Холмщині і Грубешівщині, а сформовані німцями на Волині в 1943 р. відділи польської допоміжної поліції вчинили погром українського населення, що спричинило взаємну різню, яку використовують як Берлін, так і Москва в інтересах поневолення обох народів. Далі Провід заявив: “Як по одному, так і по другому, польському й українському, боці, знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза і виконували роботу, що, крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може”. Провід ОУН-СД “... осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б”, заявляє, що “Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими вбивствами не мають” і стверджує, що “Всі самочинні акти терору, звідки вони не походили б, Провід ОУН самостійників-державників уважатиме чужою агентурною роботою і буде їх рішучо поборювати”»¹⁵¹.

Незабаром після видання комуніката з осудом вбивств поляків під час конференції ОУН-Б у жовтні було оголошено про намір вести переговори з представниками польського підпілля (АК) з метою спонукати видання наказу припинити вбивства українців. 27 грудня 1952 р. з цього приводу Василь Охримович під час допиту засвідчив: «Першу конференцію ОУН, що відбулася в жовтні 1943 р., ми, українські націоналісти, провели на окраїні м. Львова по вулиці Личаківській,

¹⁴⁹ Motyka G. Postawy wobec konfliktu... S. 298.

¹⁵⁰ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 20–22.

¹⁵¹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 187–199.

на одній з конспіративних квартир... Щодо поляків на конференції було оголошено меморандум... Даний меморандум повинен бути переданий полякам також Волошин»¹⁵².

Відразу ж після згаданої конференції Проводу ОУН-Б 27 жовтня 1943 р. оргреферент КП ОУН-Б ЗУЗ Р. Кравчук (“Петро”) видав наказ для виконання всім обласним, окружним та повітовим провідникам, у якому під загрозою покарання «за законами воєнного часу» вимагав «припинити всякі антипольські акції»: «Категорично припинити всякі антипольські виступи й акції, що являються відхиленням від політичної лінії Організації та не виєлімінують [не усувають – А. Б.], а помножують проти нас другорядний фронт боротьби. Ініціювання і виконання заборонених актів трактуватиму, як саботаж і провалювання політики ОУН, а винувників каратиму по законам найвищого революційного порядку. Виїмок становлять спецвідділи, що в індивідуальних випадках стосують заходи ліквідації і то тільки за попередньою апробатою Краєвого провідника»¹⁵³.

Кроком назустріч польському підпіллю стала вказівка керівництва українського руху Опору про припинення широкомасштабних антипольських дій з боку УПА. В інструкції, поширеній на початку 1944 р., виразно вказано: «Стосовно національної меншини: а) вважати їх союзниками; б) ставитися так само, як і до нашого народу; в) ставити перед ними такі ж завдання, як і перед українським народом»¹⁵⁴. У виданому в середині січня 1944 р. наказі командира групи «УПА-Північ» Д. Клячківського з цього ж приводу зазначено: «Загальне переслідування поляків призупинити. Пійманих винуватців допитувати й складати протоколи. У випадку, якщо буде доказане співробітництво з німцями або більшовиками, винуваті підлягають ліквідації. Невинуватих після проведення слідства звільняти»¹⁵⁵.

«Масло у вогонь»: роль НКВС СРСР у розпалюванні взаємної ненависті між поляками й українцями у 1943–1944 рр.

На час Курської битви у липні 1943 р. більшовицька Росія вела війну проти Німецького Райху, що вимагала концентрації усіх сил і забезпечення нормального функціонування тилу. Було складено план генерального наступу з метою оволодіння Києвом, наступним кроком після чого мало бути відвоювання Волині. Напередодні підготовки цього наступу для НКВС СРСР було важливо підготувати територію для поновної окупації. Розрізнені сили АК й УПА не становили загрози для Росії. Однак їхнє об’єднання і спільний виступ у разі перенесення лінії фронту й основних сил Червоної армії на Захід могло створити додатковий внутрішній фронт для Радянського Союзу. Саме тому стратегічно важливим завданням спецслужб СРСР було не допустити об’єднання сил УПА та АК: не зупиняючись перед жодними

¹⁵² Копія. Сов. секретно. Экз[емпляр] единственный. Протокол допроса обвиняемого Охримовича Василия Остаповича от 27 декабря 1952 г., гор. Львов. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 16. Арк. 298–302.

¹⁵³ Наказ ч. 1/43 обласним, окружним і повітовим провідникам до виконання! Орг. Реф. К.П. Постій, 27.X.1943 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 28. Арк. 24; ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 8.

¹⁵⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 13.

¹⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 931. Арк. 41.

методами, посилювати дотогочасні суперечності та розбіжності між цими арміями і якомога ефективніше використовувати їх конфронтацію у своїй політиці.

Офіцери НКВС СРСР, які були організаторами й командирами радянських партизанських загонів, від весни 1943 р. активно використовували місцевих польських жителів у боротьбі проти УПА на Волині. Один із них якийсь час дислокувався поблизу Гути Степанської, де розмістився головний штаб диверсійного загону НКВС Дмитрія Медведєва. Особисто Д. Медведєв так згадував про залучення до співпраці поляків у цій місцевості: «Село Бобровську Рудню (польське село, район Березно, Костопільської округи) ми жартома називали своєю „столицею”. Тут був центр нашого відділу. А кругом по великих селах були наші „маяки” (тобто розвідувальні пункти). Наша „столиця” добре охоронялася. Кругом села були розставлені стійки. Разом з нашими бійцями на стійках стояли місцеві мешканці з молоді. Це було дуже безпечно. Місцеві люди відразу розпізнавали чужих прохожих»¹⁵⁶.

Використання польського населення офіцерами НКВС СРСР помітили нацистські окупаційні карально-репресивні органи, які у відповідь організували наступ на ці села, що часто закінчувалося масовими вбивствами цивільних поляків. Т. Бульба-Боровець зі свого боку ці факти прокоментував у споминах так: «І коли за місяць туди нагрянула велика експедиційна німецька група з Житомира, то „хоробрый лицар” Медведєв, замість того, щоб обороняти свою „столицю”, серед ночі, мов заєць, потихенько втік, а рано німці спалили всю „столицю” та перестріляли все її населення. Про ці факти Медведєв, звичайно, не згадує... Це ще один доказ „союзної” опіки большевиків над поляками»¹⁵⁷.

Важливо зазначити, що навіть керівники підпільних польських цивільних і військових структур згодом визнали факт розпалювання більшовиками українсько-польського конфлікту на Волині. 15 вересня 1943 р. у записці «Становище польського населення на Волині» Волинський окружний делегат польського уряду К. Банах стверджував: «Інспірація і керівництво більшовиків в акції вбивства поляків є безсумнівними»¹⁵⁸. 13 жовтня 1943 р. офіцер АК «Лавіна» теж підтвердив, що «на Волині окремі дрібні советські групи» дають імпульс конфліктові, оскільки «польсько-українська ненависть надзвичайно полегшує советську акцію, що прагне до опанування краю»¹⁵⁹. На початку 1944 р. в одному з пресових органів польського підпілля при згадці про вияви брутальності під час антипольської акції УПА на Волині визнано: «Не треба переоцінювати участі українців у цій антипольській авантюрі». Особливий акцент зроблено на тому, що «антипольська акція розпочалася в період розриву стосунків між Польщею і Советами. Не підлягає сумніву, що режисери волинських подій є у Москві»¹⁶⁰.

Факт втручання більшовицьких агентів у розпалювання міжнаціональної ворожнечі між поляками й українцями визнавали також діячі УЦК. У тезах УЦК, розповсюджених на початку жовтня 1943 р. для його філій, наприклад, було зазначено: «Волинь є відстрашаючим прикладом того, як через короткозорість різних

¹⁵⁶ Медведєв Д. Это было под Ровно... С. 46–47.

¹⁵⁷ Бульба-Боровець Т. Армія без держави... С. 158.

¹⁵⁸ Archiwum Adama Bienia... S. 202.

¹⁵⁹ AAN. Zesp. 1325. Sygn. 203/1-13. K. 16–17.

¹⁶⁰ Ibid. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/130. K. 160.

чинників – а в тім числі і українського підпілля – створюються догідні умовини для большевицької роботи»¹⁶¹.

Характерно, що в жовтні 1943 р. польські підпільники доповідали у Варшавський центр, що «польське населення винищується радянськими партизанськими загонами з'єднання Ковпака». Вони констатували, що «знищення поляків партизанськими загонами Ковпака є зумисною політикою більшовиків, які згодом, при обговоренні територіальних питань будуть посилатися на відсутність польського населення на території Західної України». Водночас кореспондент газети «Польський щоденник» («Dziennik polski») у Лондоні Зігмунд Козаковскі опублікував у краківській газеті статтю, в якій стверджував, що десятки тисяч осіб польського населення «знищили більшовики на Волині»¹⁶².

Поінформованість розвідки нацистських органів безпеки про ведення переговорів між представниками Проводу ОУН-Б і делегатури уряду Польщі й АК на зламі 1943–1944 рр.

Поширення листівок Проводу ОУН-Б із закликом до мирного співжиття двох народів не залишилося поза увагою німецької військової розвідки. У звіті Військової окружної команди Генеральної губернії у Кракові від 7 жовтня 1943 р. констатовано, що у вересні поширювалися антинімецькі заклики різного змісту, зокрема «у Львівському дистрикті листівки українською мовою, які агітують за створення самостійної Української держави і вперше такі, які закликають до польсько-українського співробітництва [solche, die zur polnisch-ukrainischen Zusammenarbeit auffordern]»¹⁶³.

Поширення листівок бандерівців із закликами до поляків співпрацювати в боротьбі проти спільних ворогів відбувалося у контексті реалізації політики творення командуванням УПА спільного фронту боротьби проти СРСР, про що на початку жовтня 1943 р. стало відомо німецьким органам безпеки й Абверу, від яких «за своїми каналами» про це дізнавалися місцеві поляки в Галичині й на Волині. У «Звіті з подій з терену ВО “Заграва”» на Рівненщині від 1.10 до 10.10.1943 р. з цього приводу було стверджено: «Поляки говорять, що говорив один німець: нема чого боятися їм українських партизан, бо вони заключили мир з польською партизанкою»¹⁶⁴.

У серпні 1943 р. співробітники нацистських органів безпеки у Галичині заарештували члена Проводу ОУН-Б Ярослава Старуха. У в'язниці команди поліції безпеки і СД він опинився в камері з відомим діячем АК Казимиром Садовським, з яким вів розмови про можливість співпраці між ОУН-Б і АК. Згодом про це стало відомо розвідці АК. У 1980-х роках анонімний інтерв'юер з середовища польського підпілля описав цей факт у розмові з колишнім офіцером АК Єжи Венгерським: «Сильно побитого Ярослава Старуха завели до камери – у нього на лопатці вирвали шматок м'яса. Садовський піклувався про нього. Він зробив йому водні компреси та обробив рану. Старух сидів у польській в'язниці в Березі,

¹⁶¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-319 – Партийний архів Тернопільського Обласного Комітету Комуністичної партії України. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 61.

¹⁶² Держархів Львівської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 110–111.

¹⁶³ Wehrkreiskommando Generalgouvernement. Abt.Ia Nr.4264/43 geheim. Krakau, den 7.Oktober 1943. Geheim. Lage im Generalgouvernement im Monat September 1943. gez. Haseloff. U.S. NARA. T-501. Roll 222. Frame 000 553.

¹⁶⁴ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 99.

в 1939 році знову був засуджений на 5 років. Він був розумною людиною. Вони розмовляли польською. Старух вважав, що в інтересах українців було порозумітися з поляками. Ніхто не знає про Україну у світі, але [всі] знають про Польщу. Поляки можуть „вивести українців у світ”», але українці повинні їм за те щось дати. Тому він вважав, що Львів належить полякам, а, наприклад, Бережани – українцям. Вони дійшли висновку, що замість сперечатися про кордони та повіти, треба об’єднатися проти німців. Інформація про це пішла зовні через Старуха. Розпочалися польсько-українські переговори».

Інтерв’юер також розповів про арешт Д. Маївського, який у жовтні 1942 р. під час засідки на нього в конспіративній квартирі вбив співробітника нацистських органів безпеки (хоча з плином часу не зміг точно назвати його ім’я та прізвище й невідомо на підставі чого назвав його одним з учасників замаху бойовиків ОУН на Б. Перацького у червні 1934 р.). «Пізніше стало відомо, що гестапо намагалося схопити бандерівця, який, захищаючись, застрелив деяких гестапівців. Це був учасник нападу на Перацького. У помсту за це були розстріляні заручники українці, а їх місце зайняли поляки, в т.ч. Тусіо»¹⁶⁵.

«Побороти упередження, оминаючи всі територіальні питання»: переговори між підпіллям ОУН-Б і АК в Галичині на початку 1944 р.

До літа 1943 р. головними учасниками переговорного процесу з боку польського підпілля були командир АК Львівського округу Казимир Савицький, представник делегатури уряду Польщі на край Й. Гнатовський та П. Дунін-Борковський як радник цього уряду. Після арешту З. Матли й переходу М. Степаняка в інший регіон українську сторону в переговорах репрезентували різні представники Проводу ОУН-Б – отець Іван Гриньох як дипломат, інженер Євген Врецьона, Василь Охримович і Мирослав Прокоп. Не бажаючи поновлення конфронтації та гострого

¹⁶⁵ Дослівний текст розповіді мовою оригіналу: «Na celę wprowadzono ciężko pobitego Jarosława Starucha – miał na łopatce wyrwany kawałek mięsa. Sadowski zajął się nim. Robił mu okłady z wody, opatrywał ranę. Staruch siedział w więzieniu polskim, był w Berezie, w 1939 r. skazany znów na 5 lat. Był człowiekiem inteligentnym. Rozmawiali po polsku. Staruch uważał, że w interesie Ukraińców jest porozumienie się z Polakami. O Ukrainie na świecie nikt nie wie, ale wiedzą o Polsce. Polacy mogą Ukraińców «wprowadzić w świat», ale coś im za to Ukraińcy muszą dać. Uważał więc, że Lwów należy się Polakom, ale już n. p. Brzeżany – Ukrainie. Doszli do wniosku, że nie ma się co kłócić o granice i powiaty, lecz zjednoczyć się przeciw Niemcom. Takie wiadomości poszły na zewnątrz przez Starucha. Podjęto rozmowy polsko-ukraińskie» (X/151 30 VI 1980; XIX/691 27 X 1986. DR BZNO. ZJW. Komenda Obszaru Nr. 3. II. Opracowania i relacje. III. Korespondencja. K. 90). Очевидно, факт арешту й розмов переказано у довільній інтерпретації учасника польського підпілля, який розповів деякі фрагменти у бажаному для нього трактуванні – як, наприклад, факт згоди Я. Старухом на повернення Львова до складу Польщі, що видається дуже сумнівним твердженням. Хоча малоімовірним може видаватися ув’язнення в одній камері керівних діячів, це не було неможливим й у споминах в’язнів часто можна знайти підтвердження тому, що більшовики і нацисти часто ув’язнювали в одних камерах людей, заарештованих за різними звинуваченнями, й не практикували ув’язнення в камерах людей тільки однієї національності. Очевидно, це робили серед іншого тому, щоб в’язні під час розмов у камерах обмінювалися інформацією, яку не хотіли розповідати під час допитів, але яку слідчі розраховували отримати від представника іншої національності, послуговуючись методом «розділяй і пануй».

протистояння, ЦП ОУН-Б 22 грудня 1943 р. зініціював чергову спробу порозумітися з представниками АК¹⁶⁶.

Провід ОУН-Б 21 січня 1944 р. звернувся з листом до представника польського еміграційного уряду з пропозицією завершити переговори до 10 лютого 1944 р. З цього приводу керівник референтури зовнішніх зносин Проводу ОУН-Б Микола Лебедь згадував: «А 21 січня 1944 р. Р-33 передала для делегата Уряду на край Польської Речі Посполитої листа від Проводу ОУН-СД, в якому сказано, що півроку провадяться розмови між представниками ОУН і організації *Związek walki zbrojnej* (Союз збройної боротьби – СЗБ) з метою замирення та співпраці обох народів у відбудові їхніх суверенних держав. Одначе, за браком чіткого становища Польської крайової репрезентації, як і самого екзильного уряду в Лондоні, українська сторона пропонує провести розмови з уповноваженими представниками обох сторін на не-втральному терені, а на випадок спірних справ, у присутності третьої неутральної сторони, закінчивши їх до 10 лютого 1944 р.»¹⁶⁷.

Представник делегатури польського уряду в Польщі 22 січня 1944 р. доповів своєму керівництву в Лондон: «21.1.44 Провід ОУН-Б вислав до делегата уряду листа з пропозиціями проведення розмов, які довели б до вмиротворення польсько-українських стосунків та співпраці обидвох народів»¹⁶⁸.

Від 8 до 10 лютого 1944 р. у Львові відбулася четверта українсько-польська розмова, в якій взяли участь двоє представників Проводу ОУН-Б – о. Іван Гриньох та Євген Врецьона, а з польського боку – окружний делегат уряду Польщі й представники АК¹⁶⁹. Характерно, що діячі українського підпілля відкрито промовляли від своєї організації, тоді як представники підпілля АК виступили під її колишньою назвою – Союзу збройної боротьби. Польська сторона висловила побажання, «щоб українці, які репрезентують вороже ставлення до Росії, заманіфестували його публічно». Представники польського підпілля заявили, що «вирішальним може бути виключно голос угруповань, налаштованих вороже як до більшовиків, так і до німців»¹⁷⁰.

У складеному 10 лютого 1944 р. протоколі триденних розмов представників Проводу ОУН-Б і делегатури уряду Польщі їх зміст було описано так у пунктах 4–5 та 7–8:

«4. Обі сторони визнають потребу мирного поладнання польсько-українських відносин. При їх полагодуванні визнано як основу принцип самовизначення народів, згл. обі сторони признали за доцільне станути на становищі Атлантийської Заяви. 5. Обі сторони визнають, що існування самостійних держав, української і польської, лежить в інтересах обох народів, українського і польського, та для тривалого майбутнього обох народів є історичною необхідністю. ... 7. Сторона Б, визнаючи потребу існування української самостійної держави, визнає сьогоднішню боротьбу українців за свою державну самостійність та заявляє своє позитивне

¹⁶⁶ Літопис Української повстанської армії. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. Т. 26: Українська головна визвольна рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 4: Документи і спогади / упоряд. Є. Штендера. С. 365.

¹⁶⁷ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 190–191.

¹⁶⁸ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/III-127. K. 7.

¹⁶⁹ Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd, Warszawa, 1973. S. 324.

¹⁷⁰ [DR, Biuro Prezydyjalne – Poszta do Rządu] Wyok do L. «St.» 5.III.44. AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/I-37. K. 1–4.

ставлення до неї. Змагання українського народу до державної самостійності сторона Б вважає основною проблемою міждержавного значення. 8. Обі сторони стверджують, що в боротьбі за їх національні ідеали, державну самостійність, мають спільних ворогів».

Найважливішою у протоколі була констатація узгоджених тез: «Сторона Б заявляє, що слід взяти до уваги дві можливості: а) в дальшому розвитку міжнародних політичних і воєнних подій наступить розвал або таке серйозне розхитання ССРСР, що заіснують можливості відбудови Української Самостійної Держави, то тоді польсько-українські відносини необхідно поставити в площину порозуміння і співпраці двох суверенних держав, б) в дальшому розвитку укладу міжнародних політичних відносин ССРСР залишається великодержавою в умовах несприятливих для будови Української Самостійної Держави, то тоді польсько-українські відносини необхідно поставити в іншу площину, а саме в площину співжиття і співпраці двох народів в границях Польської Держави. ... Обі сторони визнають, що мирна поагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів та не досягання по землі однієї чи другої сторони. Обі сторони станули на становищі, що питання остаточного устійнення кордонів між Україною і Польщею буде вирішене урядами обох суверенних держав, української і польської»¹⁷¹.

Однак, на жаль, не все зафіксоване у протоколі було виявом дійсних переконань сторін, які продовжували розробляти власні плани щодо території Волині. Відомий діяч ОУН-Б Є. Штендера згодом прокоментував цитований документ про підсумки зустрічі так: «Протокол ілюструє добру волю, далекойдучий компроміс і навіть великі дипломатичні здібності обох сторін. Проте "Протокол" не був щирий. Він постав у час, коли на Волині вже здійснювався плян польського уряду "Бужа" (дії 27 дивізії АК в Ковельському й Володимир Волинському повітах) і підготовлявся подібний виступ у Львові перед приходом Радянської Армії. Операція "Бужа" мала засвідчити перед світом, що господарями цих земель є польське підпілля. Формально, вона була спрямована проти німців, але на ділі – проти українського населення і підпілля. Про це тоді ще не знало керівництво українського підпілля»¹⁷².

Невирішеність актуальних проблем у відносинах між польським і українським підпіллям особливо негативно виявилася у загостренні протистояння між силами АК і УПА під час наступних перемовин. У протоколі двогодинних переговорів делегацій польського і українського підпілля від 28 лютого 1944 р. з цього приводу було зафіксовано:

«На початку польська сторона констатувала, що збільшення вбивств польського населення, здійснюваних українцями, набирає страхітливих розмірів. Це змушує польську владу видавати певні оборонні розпорядження. З укр[аїнського] боку слід було б зробити все, щоб опанувати ситуацію. Поляки мають на цих землях серйозну силу і застосування ними відплати може призвести до обопільної різанини. Така громадянська війна була б жалюгідна, тим більше, що спільні вороги мали би з неї лише користь. Тому польська сторона вважає створення комісії „Приборкання району” дуже терміновою і важливою. Робота цієї комісії і її досягнення можуть вплинути на

¹⁷¹ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 368–371.

¹⁷² Там само. С. 368.

весь комплекс польсько-укр[аїнських] стосунків. Українська сторона констатувала, що в погіршенні ситуації винні не лише укр[аїнці]. Є докази, які підтверджують, що і поляки вбивають українців. Укр[аїнська] сторона підкреслює, що не каже оправдовувати укр[аїнську] сторону або звинувачувати поляків, але щоб підкреслити, що приборкання вимагає обопільних зусиль. ... Укр[аїнська] сторона висловлює свою згоду і польська сторона приступає до представлення своєї точки зору: частина вбивств, здійснених українцями, є поза сумнівом спонтанна і впливає з ненависті, яка існує в цьому районі, а також із загальної деморалізації і відносною безкарністю, характерною для періоду війни. Однак величезна більшість організовується і є керована».

У протоколі опосередковано було звернено увагу на прагнення нацистів і СРСР зменшити кількість поляків у Західній Україні: «Не знаємо, хто цим керує, але знаємо, хто може бути зацікавлений послабленням польського елемента на цих землях. Зацікавленими можуть бути перш за все більшовики, але до цього часу не підтверджено їх виступів у цьому напрямку. Зацікавленими можуть бути німці, але також не підтверджено, що вони до цього заохочували інакше, ніж своєю пасивністю щодо здійснених злочинів. Зацікавленими зрештою можуть бути українські націоналістичні організації. Проте їх інтерес є короткотерміновим й полягає у здобутті популярності серед мас. Тому нам не хочеться вірити в те, що серйозні українські чинники доклали рук до цієї злочинної акції. Нам не хочеться вірити, незважаючи на опубліковані в газеті „За самостійну Україну” (жовтень 1943) статті про виникнення УПА. Як з цього випливає, ми не бачимо руки, яка керує, а вважаємо, що її виявлення є необхідне для того, щоб протипоставитися загрози громадянської війни».

У відповідь на ці висновки представник Проводу ОУН-Б констатував, що погоджується «з точкою зору щодо зацікавленості вбивствами поляків більшовиків» і додав: «Зацікавленість німців також не підлягає сумніву. Укр[аїнська] сторона має дані, які підтверджують, що німці перебувають у постійному побоюванні якогось укр[аїнсько]-польського порозуміння. Крім цього, укр[аїнська] сторона вважає, що німці сприяють зростанню хвилі вбивств не лише своєю пасивністю. Роблять це перш за все своєю політикою, яка, наприклад, на території Грубешівщини і Холмщини фаворизує українців, тим самим виставляючи їх на поталу поляків, а на Волині, вводячи польські каральні загони з метою пацифікації укр[аїнців], спрямувала ненависть укр[аїнців] проти польського населення».

Мабуть, найважливішим у тій ситуації був осуд представниками Проводу ОУН-Б масових вбивств польського цивільного населення, що було чітко зафіксовано у протоколі: «Якщо йдеться про зацікавлення ліквідацією польського елемента укр[аїнців], слід підтвердити, що такого інтересу немає. Тільки дурна людина може думати, що шляхом вбивства навіть кількох сотень тисяч поляків вирішиться українсько-польське питання. Навпаки, в національному інтересі укр[аїнців] лежить співпраця з поляками і укр[аїнська] сторона урочисто підтверджує, що жодні чинники ОУН не керують ані у будь-якій формі не підтримують злочинної акції вбивства поляків. ... що ОУН навпаки старається опанувати хвилю злочинів. Це підтверджує факт розстрілу ОУН у Бродівському повіті члена ОУН за вбивство польки. Укр[аїнська] сторона готова надати дані, які дозволять польській стороні підтвердити цей факт».

Поширення антипольських настроїв серед українців делегат Проводу ОУН-Б пояснив спрямованою проти них співпрацею багатьох поляків із «червоними

партизанами» й німецькими поліційними структурами: «Зростання ненависті до поляків спричинене їх хисткою позицією щодо окупантів на Волині. Загони УПА постійно зустрічалися із співпрацею польського населення з радянськими десантами і були змушені, після неодноразових попереджень, робити відповідні висновки. Загони УПА також мали справу з польськими каральними загонами на німецькій службі. Це призводило до помсти польському населенню. Призвело це також до сумного наслідку – УПА почала дивитись на все польське як на щось вороже».

Так, І. Гриньох та Є. Врецьона також вважали відповідальними за антипольські ексцеси не Провід ОУН-Б, а окремі осередки цієї організації на місцях: «Також треба зрозуміти, що відповідальним чинникам тепер тяжко швидко опанувати ці настрої серед укр[аїнських] партизанських загонів, які в силу обставин не мають дисциплінованості регулярної армії».

На поширення антипольських настроїв, зі слів представника Проводу ОУН-Б, також вплинуло поширення чуток або «психоз страху, який охопив не тільки польське, а й укр[аїнське] суспільство»: «Серед українців ходять тривожні чутки про темпи озброєння поляків, про якісь масові вбивства, які поляки мають намір провести і т.п. До цієї категорії слід віднести плітки, які ходять серед українців про наміри поляків у момент, коли більшовицька окупація охопить цей район. Ходять чутки, що поляки будуть видавати в руки більшовиків весь укр[аїнський] націоналістичний елемент. З подібних дурниць можуть виникнути такі безумні лозунги, як, наприклад, „Краще, щоб поляків взагалі не було, коли прийдуть більшовики”. Якщо йдеться про загони УПА, то вони отримали наказ залишитися на Волині. Збільшення вбивств не може мати нічого спільного з їх переходом в Карпати, оскільки такого переходу нема»¹⁷³.

Керівництво українського підпілля у відповідь на тривалу ворожнечу між обома народами опублікувало в лютому 1944 р. заклик до українських поліцейських не служити зброєю німецького імперіалізму, що прагне використовувати польсько-український конфлікт. Автори заклику, в якому перелічені різні кривди, заподіяні поляками, критикували «польських імперіалістів», але водночас застерігали українців від будь-яких актів насильства супроти польського народу тому, що німецькі й більшовицькі імперіалісти використовуватимуть польсько-український конфлікт у своїх власних інтересах¹⁷⁴.

Генерал і головний командир АК Тадеуш Коморовський 1 березня 1944 р. доповів у депеші в Штаб Верховного Головнокомандувача ПЗС у Лондоні у справі ситуації в Галичині: «Організована нашими окружними командами акція самооборони польського населення до певної міри стримала ці українські виступи, однак на перешкоді стоїть катастрофічна нестача озброєння... У зв'язку із вступом радянської армії на територію Округу Волинь і поступового просування фронту на південь в Регіон Східної Малополющі почали напливати українські збройні банди, які в попередній період діяли в рай[оні] Волинь. Цей момент використали українці, настроєні перш за все на боротьбу з поляками, які спільно з загонами Української повстанчої армії, т. зв. УПА, розпочали збройну акцію проти польського

¹⁷³ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках... Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1. С. 284–293.

¹⁷⁴ ГДА СБУ Ф. 13. Спр. 376. Т. 36. Арк. 123.

населення... Українська антипольська акція є на руку нашим ворогам – як німцям, так і німецьким комуністам, які сподіваються, що таким чином буде зламано опір польського населення і воно буде доведене до такого стану, що добровільно прийме опіку німців. Вони хотіли б також знищити польський елемент руками українців. Комуністи вбачають для себе в цій акції великий пропагандистський козир, адже на цій території навіть у період війни не було мирного співіснування поляків з українцями, що свідчить про негативне ставлення населення цих земель до Польщі і промовляє на користь від'єднання цих польських територій... У зв'язку зі спокійною поведінкою українського населення щодо поляків, на відміну від масової різанини на Волині, Східна Малопольща була настроєна на вирішення української проблеми шляхом розрядження наявних антагонізмів. У цьому підтримували її кроки Проводу УОН [ОУН – А.Б.], яка шукала порозуміння з нами»¹⁷⁵.

Протягом 8–10 березня 1944 р. у Львові Гриньох, Врецьона та Андрієвський від ОУН-Б взяли участь у подальших переговорах із представниками польського еміграційного уряду. Як свідчить протокол, представники української сторони вперше утрималися від терміна «соборна» й оперували терміном «Українська самостійна держава». Польську делегацію на цих переговорах очолював представник уряду на край Й. Гнатовський (Józef Gnatowski), який написав звіт про свою поїздку до Львова й переговори. До делегації входили також ще чотири особи з Львівського округу 3-го обшару АК¹⁷⁶.

У складеному польськими учасниками протоколі переговорів Делегатури Уряду з Верховною Радою від 8 березня 1944 р. було зафіксовано: «Збори відбулися в середу 8 III 1944 год. 15.00 і тривала до год. 17.30. На початку взяв слово представник КРП. Загальна позиція КРП коротко подана у реченні: польський народ з радістю вітатиме постання незалежної укр[аїнської] держави. Вітатиме з радістю з принципових причин, оскільки поляки надто довго боролися за власну незалежність, щоб не розуміти і недооцінювати прагнення інших народів у цьому напрямку. Привітає з радістю також з політичних міркувань, оскільки постання незалежної укр[аїнської] держави полегшило б долю, яка тяжіє над поляками з точки зору їхнього геополітичного положення. Полегшило б насамперед тому, що в нас не викликає жодних сумнівів, що укр[аїнська] держава матиме багато антиросійських рис. Існує багато форм об'єднання держав і, поза сумнівом, укр[аїнська] і польська держави знайшли б форму дружнього співіснування і співпраці, яка б їм найбільше підходила. Однак шляхи, які ведуть до незалежності, можуть бути різними».

Потім узяв слово представник Верховної Ради (ініціативного комітету для створення УГВР): „Можу сміливо і відкрито сказати – укр[аїнський] народ, всупереч всіляким історичним упередженням, вважав і вважає, що здійснення ідеалу незалежності можливе і збудеться тільки зі спиранням на Польщу. ... Це бажання спертися на Польщу не є результатом симпатії. Здаємо собі справу, що є ціла низка невіршених питань і то дуже принципових (територіальне питання), але також ясно здаємо собі справу, що опертя на Польщу дає і дасть обидвом сторонам великі вигоди, з огляду на які місцеві проблеми стають другорядними. ... Ми є національно незалежним рухом і ця незалежність дозволила нам розпочати розмови саме в

¹⁷⁵ АК w dokumentach... Т. III. Londyn, 1976. S. 297–352.

¹⁷⁶ Szczęśniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd... S. 326–327.

той час, коли ми протипоставилися поступливості щодо німецької окупації. Ми розпочали переговори з представниками поль[ського] народу і цим виявили всю нашу незалежність і активність».

Після цього інший представник делегації Проводу ОУН-Б заявив: «Знаємо і розуміємо, що укр[аїнське] питання ще не дозріло, але що воно визріє, оскільки ми переконані, що результатом цієї війни буде падіння большевії або таке її ослаблення, що козир польсько-укр[аїнської] співпраці за конференційним столом буде одним із найсильніших... Здаємо собі також справу, що немає повної незалежності Польщі без вільної України – і навпаки. ... Нам ясно, що ми належимо до Європи і проти всієї московської системи будемо виступати спільно з іншими народами, які залишаються у московській неволі. Здаємо собі справу, що існування вільної України залежить від незалежної Польщі. Здаємо собі справу, що упорядкування цієї частини Європи може і повинна здійснити Польща або в союзі держав, або у федерації народів Центральної і Східної [Європи]. Знаємо і цінуємо роль Польщі як союзника... Ставлення укр[аїнського] народу до німців – вороже, до Москви – було, є і завжди буде вороже... З советами або Росією не можемо примиритися в жодному разі, оскільки цілі цих двох народів завжди будуть суперечні. ... Треба цю низку питань, таких як військове співробітництво, неперешкоджання один одному, а скоріше полегшення різних заходів, вирішити, побороти упередження, оминаючи всі територіальні питання»¹⁷⁷.

У протоколі розмов 8–10 березня 1944 р., який складався з 20 пунктів, було сказано: «Обі сторони визнають, що існування самостійних держав, української і польської, лежить в інтересі обох народів, українського й польського, та для тривалого майбутнього обох народів є історичною необхідністю». Також було стверджено, що «мирна полагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів та непосяганні на землі одної чи другої сторони», а питання остаточного встановлення кордонів буде вирішене урядами обох суверенних держав. Представники українського і польського підпілля ствердили, що мають спільних ворогів і визнають стан польсько-українського напруження шкідливим та зобов'язуються припинити як внутрішню, так і зовнішню діяльність, неприхильну визвольним змаганням обох народів. У протоколі було зафіксоване різне бачення обома сторонами питання співпраці на час визвольної боротьби: польські делегати висловили думку про «необхідність спільного пляну діяння на час визвольної боротьби до моменту вирішення питання границь», а українські – про «необхідність розмежування сфер впливів і діяння до часу вирішення питання кордонів». Під час узгодження протоколу голова польської делегації заявив, що створення Української держави полегшить долю Польщі, і на користь такої концепції промовляють геополітичні міркування та аргументи міжнародної безпеки. Голова української делегації І. Гриньох звернув увагу на те, що небезпека російського імперіалізму однаково загрозлива для обох народів і що ОУН-Б вбачає дві можливості: «Або нас проковтнуть і біля Радянської

¹⁷⁷ Szczęśniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd... S. 326–327; Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках... Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1. С. 294–305.

України постане Радянська Польща, або на румовищах Червоної Росії постане, біля інших держав, і Українська держава»¹⁷⁸.

А ось як прокоментував переговори 8–10 березня 1944 р. М. Лебедь: «В перші дні березня 1944 р. польська сторона запропонувала відбутися розмову за участю представника уряду. Розмови, що тривали від 8 до 10 березня, закінчилися спільним Протоколом, виготовленим у двох примірниках українською та польською мовами. Українську сторону заступали о. Іван Гриньох, Врецьона і Віктор Андрієвський, а польську сторону – представник польського уряду, командир Львівської округи АК (*Armia Krajowa*) і ще один делегат. Протокол обома мовами обидві сторони підписали прибраними прізвищами. Українська сторона була уповноважена ОУН-СД у порозумінні з Ініціативним комітетом для створення УГВР, а польська уповноважена від СЗБ в порозумінні з Делегатурою уряду. Оскільки представники обох сторін виступали під прибраними прізвищами, їхні уповноваження були підтверджені видрукуванням узгоджених ними статтів у офіційних органах обох сторін: в журналі *Ідея і чин* і в органі *Rzecz Pospolita*. Розмови відбувалися навперемінно в будинку на вул. Чарнецькій і в старому будинку університету. В першому “господарями” були українці, а в другому – поляки»¹⁷⁹.

Характерно, що на той час до думки про потребу домовитися про співпрацю дійшло не тільки українське, а й польське національне підпілля. Переговори про порозуміння з польським рухом опору ініціювала у той час Президія Верховного Комітету Визволення Литви (ВКВЛ). На початку 1944 р. пресовий орган ВКВЛ «Незалежна Литва» задекларував, що ставлення литовців до польських партизанів залежатиме від ставлення поляків до литовців, хоча й акцентовано, що «ми бажали би для себе добрих стосунків з поляками, оскільки маємо спільних ворогів»¹⁸⁰. 9 березня 1944 р. Президія ВКВЛ виступила за координацію тактики з польським підпіллям під час нацистської окупації й більшовицької інвазії/вторгнення, пропонуючи остаточно встановити кордон «мирно і без посередників, а коли не вдасться без посередництва – шляхом арбітражу»¹⁸¹.

Зроблені під час переговорів заяви представників ОУН-Б щодо зміни політики стосовно поляків не були безпідставними деклараціями. Саме тоді провідник ОУН-Б на північно-західних українських землях Д. Клячківський наказав припинити антипольську акцію УПА на Волині. 6 березня, зокрема, він під псевдо «Панас Мосур» видав лаконічний наказ: «Суворо наказую – усі відплатні акції стосовно поляків припинити, суворо забороняється стріляти чи вбивати поляків. Знищувати лише тих поляків, які були або є сексотами. За порушення цього наказу стосовно поляків винуваті будуть каратися смертною карою». 13 березня надрайонні провідники ОУН-Б переслали цю директиву своїм підлеглим в райони, а ще за пару днів про необхідність її дотримання нагадали всім станичним. Наприклад, в інструкції від 15 березня повстанський керівник «Незламний» писав: «Нагадую, що після

¹⁷⁸ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 372–374.

¹⁷⁹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 189–190.

¹⁸⁰ *Niepriklauzoma Lietuva, czasopismo Litewskiego Komitetu Naczelnego*. *AAN. Zesp.* 1324. Sygn. 202/III/121. К. 110.

¹⁸¹ *Tezy Naczelnego Komitetu Wyzwolenia Litwy*. 9 marca 1944. *Prezydium NKWL. AAN. Zesp.* 1324. Sygn. 202/III/201. К. 96–97.

відплатних акцій відносно поляків суворо притримуватися вказівки № 8/44. За невиконання даного доручення винуваті караються смертною карою»¹⁸².

Як наслідок виконання цієї директиви від початку 1944 р., працівники СБ ОУН-Б на Волині організовували каральні дії переважно супроти поляків, які співпрацювали з нацистами. Проте своїми діями такого роду українське підпілля фактично солідаризувалося з офіційною лінією підпілля АК, учасники якого на той час самі вбивали фольксдойчів та поляків з «кріпо» як зрадників польського народу¹⁸³.

Хоча антипольська акція в Галичині ще тривала, в українському суспільстві все частіше можна було почути осуди вбивств поляків. У березні 1944 р. в рапорті для делегатури уряду на південно-східних землях РП констатовалося: українська інтелігенція у більшості відмежується від цих злочинів, але її представники запевнювали, що абсолютно не спроможні вплинути на кола, що є відповідальними за ці дії¹⁸⁴.

Особливо рішуче проти вбивств поляків, як і раніше, виступали вищі ієрархи та священники ГКЦ. На початку 1944 р. А. Шептицький ще раз запропонував виступити, але зі взаємним осудом вбивств спільно з римо-католицьким єпископом Болеславом Твардовським, який, однак, відмовив, стверджуючи, що це не поляки вбивають українців, а українці вбивають поляків¹⁸⁵. Заклики А. Шептицького були надзвичайно важливими у той час кроками для досягнення українсько-польського примирення. Залишається тільки шкодувати, що вони виявилися односторонньою ініціативою, яка не знайшла належного розуміння з боку польського духовенства, і спільної заяви з осудом вбивств невинних мирних мешканців обидвох національностей так і не видали.

Керівництву українського руху опору було важко стримати самочинне насильство окремих провідників ОУН-Б на місцях, але воно відмежувалося від них і виступало проти вбивств поляків, не причетних до злочинів проти українського населення. У виданій в лютому 1944 р. листівці КП ОУН-Б ЗУЗ, наприклад, містився заклик «до українських поліцистів» не дати втягнути себе «до подавлювання польського революційного руху на польських етнографічних землях»¹⁸⁶.

Осуд керівництвом українського підпілля фактів убивств поляків підтверджують також звіти польського підпілля того часу. На початку лютого 1944 р. делегатура уряду на південно-східних землях (окраїнах) РП доповіла в Лондон: «В офіційних заявах і контактах з поляками і ОУН, і бульбівці однаково виступають проти цієї акції»¹⁸⁷. У звіті делегатури за лютий та березень 1944 р. констатовано, що особливе посилення антипольських нападів відбулося «у лютому і березні в Рогатинському та Перемишлянському повітах, а також в околицях на схід від Львова і на північ від Дністра. ОУН пробує провину за ці антипольські виступи перекласти на безвідповідальні елементи. Офіційні заяви принципово засуджують боротьбу проти поляків»¹⁸⁸.

Дуже промовистим є випадок у с. Скварява на Львівщині, де поляки спільно з місцевими українцями дали відсіч самочинному нападові однієї з боївок ОУН-Б. На початку березня 1944 р. представники УПА навіть організували в деяких селах

¹⁸² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 271, 275.

¹⁸³ ААН. Zesp. 1324. Sygn. 202/III/17. К. 11-12.

¹⁸⁴ Ibid. Sygn. 202/III/132, t. 3. К. 788.

¹⁸⁵ Ibid. К. 788.

¹⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 25.

¹⁸⁷ ААН. Zesp. 1324. Sygn. 202/I-37. К. 35.

¹⁸⁸ Ibid. Sygn. 202/III/213. К. 12.

Рогатинського повіту мітинги, на яких засудили вбивства поляків, назвавши це бандитизмом, який «УПА буде викорчовувати»¹⁸⁹.

Одночасно в деяких місцевостях командування окремих формацій УПА не дозволяло самосуду супроти поляків у відповідь на напади АК. На початку березня у с. Чемеринці Перемишлянського повіту, наприклад, оприлюднено наказ командира місцевого повстанського куреня, в якому населенню заборонено будь-кого вбивати, оскільки виконання вироків проти поляків і німців може здійснювати тільки УПА¹⁹⁰.

Щоб подолати хаос й уникнути безвідповідальності в діях окремих підлеглих осередків ОУН-Б, керівництво цієї організації наказало фіксувати антипольські дії, щоб згодом вороги не могли безпідставно приписувати вбивства усіх поляків насправді непричетним до цього співробітникам СБ згаданої організації: «Всі відплатні [проти]польські акції протоколювати; при цьому зазначити, за що проведена відплатна акція»¹⁹¹.

Окремі поляки засуджували гострий антиукраїнський терор підпілля і збройних формувань АК. Траплялися випадки, коли СБ ОУН-Б розслідувала злочини польських терористів проти українського населення, подекуди навіть з допомогою поляків, які не бажали мати нічого спільного з вбивцями своїх сусідів-українців. 12 квітня наприкінці протоколу зізнань польки Марії Блонец з приводу вбивств поляками українців у її селі зафіксовано слова осуду старенької польки на адресу земляків своєї національності: «Бог мусить покарати цих бандитів», – говорила старенька Блонец Марія з плачем в присутності трьох сусідів, які підписали протокол. 14 квітня мешканець с. Стриганки Кам'янець-Струмильського повіту Станіслав Подгурський, який, згідно з протоколом його зізнань для СБ ОУН-Б, «добре жив з українцями села Стриганки та, жаліючи села, де прожив стільки літ», «подав точний плян нападу на село». Наприкінці зізнань він заявив: «По зложенні цього протоколу вибираюся зі села та остерігаю Вас перед небезпекою, яка грозить Вашому селу»¹⁹².

Чутки про укладення українсько-польської угоди у березні 1944 р. дійшли до німецької та радянської розвідок. Орган радянського партизанського руху в західних областях України «Партизан» № 8 від 5 квітня 1944 р. констатував, що «в парі з УПА діє також колишня польська дефензива, з якою українські націоналісти уклали своєрідний пакт неагресії»¹⁹³.

Насправді, однак, не все відбувалося гладко. Пройшло чотири робочі зустрічі, остання з них 8 березня 1944 р., але перемовини не дали результату, оскільки українська й польська сторони переслідували різну мету¹⁹⁴. 24 березня керівник терито-

¹⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 3971. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 88.

¹⁹⁰ Delegatura Rządu RP na Kraj. Departament informacji i prasy – Sekcja Wschodnia. Raport tygodniowy z Ziem Wschodnich Nr. 28 z 6 marca 1944. *AAN. Zesp.* 1324. Sygn. 202/III/128. К. 30.

¹⁹¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 117.

¹⁹² С.Б. в справі злочинів банди «П», dokonаних на с. Гавліки. 12.IV.1944 р. Протокол зізнання Блонец Марії, польки з Пташників; С.Б. в справі нападу банди «П», 14.IV.1944 р. Протокол, списаний Станиславом Подгурським зі Стрипанки пов. Кам.-Стр. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 56. Арк. 76–77.

¹⁹³ Держархів Львівської обл. Ф. П-183. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 21.

¹⁹⁴ Льюшин І. І. Українське питання в політичних програмах польського підпілля під час Другої світової війни. *Питання нової й новітньої історії. Міжсвідомчий науковий збірник*. Київ: ІЗМН, 1996. Вип. 42. С. 107.

ріальної одиниці АК під криптонімом «Вино–Іскра (псевдо «В.Л.») доповів своєму командирові (який фігурував у документі під псевдо «Токарський»): «Розмови з українцями підтримуються, але вони дуже тривалі [watle] й не обіцяють успіху»¹⁹⁵.

Наступні переговори відбулися 22 травня 1944 р. Делегат польського підпілля зробив сумний прогноз розвитку подій у разі загострення українсько-польського протистояння: «... якщо УПА (українці) не хоче чи не може спинити масового терору супроти поляків, то поляки мусять у відчаї оборонятися в найширших розмірах. А тоді терени ці сплинуть кров'ю і поляків, і українців. Очевидно, що не обійдеться без інтервенції німців зі шкодою [для] обох сторін». Польський делегат закликав представників ОУН-Б (навіть у формі погрози): «Тому ще раз звертаємося до вас: не ведіть нас до відчаю. Бо як методами фізичної ліквідації чи виселення польського населення не розв'яжете польсько-української проблеми в Галичині в позитивному для Вас сенсі, так наново змусите нас кинути всі наші сили, якими володіємо, а вони напевне не менші від ваших, на фронт український як найбільш загрозливий».

У відповідь делегат Проводу ОУН-Б заявив: «За загострення ситуації і жалюгідні випадки поносить вину в першу чергу сторона польська. Теперішні випадки, поза акціями проти шпівців і донощиків, мають характер спонтанного відруху за випадки на Грубешівщині. Що події більш б'ють по вас як по нас, то це впливає з самого відношення сил на теренах, в більшості замешканих українцями. Ми вимагаємо від вас наступного: 1) Ревізії вашого відношення до українців на теренах, зайятих більшовиками, і безоглядного поборювання протиукраїнських актів не тільки словом, але й чином. 2) Спинення актів терору проти українців на теренах польських».

У відповідь делегат польського підпілля чітко визнав, що в основі протистояння АК і ОУН-Б-УПА була боротьба за землю між місцевою польською меншістю і українською більшістю: «1) УПА мобілізує з-поміж українців, яких членів родини вивезено до Німеччини, добровольців на мастки, залишені поляками». Після цього польський делегат зробив важливу заяву політичного характеру: «Вважаю доцільним і політично розумним у сучасному посиленні конфлікту польські розумні пропозиції прийняти і зачати переговори з польською делегацією. Вважаю, що аргументи, висунені польським представником, мають остаточно сильну мотивацію, щоб їх прийняти як вихідну точку для дальших директив на цьому відтинку».

У відповідь делегат Проводу ОУН-Б визнав безперспективність загострення протистояння між силами АК і УПА: «Боротьба з поляками остає в нас найважливішою проблемою, і ми тратимо за нею властиву нашу ціль – боротьбу за власну державу, стаємо знова вузькою політичною групою галицького загумінку». Він вказав на доцільність «спинення масової протипольської акції сам[е] тепер і то одним жестом» і звернув увагу на те, що організація, яка делегувала його для перемовин, провела антипольську акцію з метою не допустити поширення антиукраїнських дій підпілля АК та польських колабораціоністів і не вважала у той момент принципово важливим масовий виїзд поляків із галицьких земель, який і без неї організує німецька окупаційна адміністрація: «Вважаю, що ми досягнули все, що нам було потрібне. Чи з Галичини виїде ще 1.000 поляків, чи ні, це все не грає ролі. Врешті німці самі ту справу краще [організують]»¹⁹⁶.

¹⁹⁵ AAN. Zesp. 1324. Sygn. 202/II/71. K. 111.

¹⁹⁶ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 375–377.

Переговори продовжили 25 травня. Того дня польський делегат виголосив: «Пропозиція перемир'я, хоч нині є конечною з уваги на зростаючу кількість жертв, не є диктована з польської сторони тільки страхом чи спробою [вплинути на] українську сторону. Розмови над порозумінням обох народів почалися тоді, коли на терені Галичини панував мало що не абсолютний спокій. Ми підкреслюємо ще раз, що хочемо повного порозуміння і в загальних політичних питаннях, і в практичних питаннях боротьби й пропаганди».

Польський делегат зробив принципово важливу політичну заяву щодо майбутніх відносин між Україною і Польщею: «Україна необхідна для існування Польщі як противага московському імперіалізму на сході Європи. Нинішня польська політика і державна рація мусить визнати тільки дві альтернативи в найближчому розвитку політичних подій: 1) Повний розвал Росії (по розвалі Німеччини) як необхідна консеквенція повстання української Держави. Хвилева стабілізація відносин з Польщею як буфер між двома імперіалізмами, англосакським і російським. У другому випадку пробл[е]ма українська стає у питанні політики ще більш кардинальною проблемою. Для Польщі питання кордонів між Україною і Польщею не є найважливішим, важливішими будуть питання забезпечення тривалого порядку на сході Європи, можливого тільки за співдіяння обох народів. ... Нинішня ситуація вимагає негайного припинення українсько-польської боротьби. Не йде тут про спинення неповинних жертв, але спинення росту національної ненависти і створення основ для тривалого порозуміння і співпраці».

У відповідь делегат Проводу ОУН-Б заявив: «Ми вважаємо перемир'я необхідним, бо ніколи не вважали ми і не вважаємо, що того рода методами боротьби, які тепер обосторонньо ведуться, можна розв'язати спільні нам пробл[е]ми, впливаюч[и] із сусідства обох народів. Ми хочемо за всяку ціну порозуміння і співпраці в найширшому розумінні і на тривало. Нині їдемо на спільнім возі, однакова наша доля і ті самі вороги. Отже повинні бути всі об'єктивні підстави для такої співпраці. Що її дотепер немає, то це не наслідки браку доброї волі. ... Мусимо ствердити не во гнів полякам, що наші визвольні змагання не стрічалися і не стрічаються зі зрозумінням з польської сторони, що більше викликають активне їх поборювання так у співпраці з німцями, як і з більшовиками. Тому вимагаємо від польських чинників вплинути на ментальність поляків ясним і виразним наставленням до українців та їх визвольних змагань. Приймаючи пропозицію перемир'я, хочемо в ній бачити започаткування розв'язки всіх доторкаючих оба народи пробл[е]м на найширшій площині». Делегат Проводу ОУН-Б зазначив, що «акцією проти польського населення ми не керуємо, бо це акція спонтанна і як така не може бути спинена одним наказом». У відповідь польський делегат погодився на: «1) спинення зрештою поки що невдалих актів відплати, 2) скерування польської боротьби в бік теперішнього окупанта і обмеження її до протинімецької акції»¹⁹⁷.

Делегат Проводу ОУН-Б 2 червня 1944 р. на черговій зустрічі з представниками польського підпілля повідомив, що Проводом ОУН-Б «видано директиви в напрямку успокоення українського населення» й заявив:

«Тепер очікується виконання передумов зі сторони польської. Такою передумовою вважаємо видання відозви (летючки), в якій буде з'ясован[о] відношення

¹⁹⁷ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 377–379.

поляків до українців, а до українських визвольних змагань зокрема. Передумовою додержання умов перемир'я, а далі заключення порозуміння, є моральне роззброєння обох сторін з запорукою, що ні одна зі сторін не надужие цього роззброєння і не вхопить за зброю. В українській масі існують можливості такого морального роз[з]броєння, в польській це куди тяжче, бо до тепер нічого ані неофіційно, ані офіційно в тій справі не зроблено. Доказом радикального ставлення до справи з української сторони є в першу чергу ухвали ІІ Конференції ОУН СД в польській справі. Тому нас може задоволити тільки офіційне зревідування польського становища до українців, а зокрема до українських визвольних змагань. Зокрема мусить згинутися з польської пропаганди очеркування укр[аїнських] визвольних змагань...».

Натомість польський представник оголосив: «Заява української сторони нас заспокоює. Не спиняючи ходу переговорів, мусимо, однак, зачекати з остаточним рішенням до перших очевидних наслідків акту успокоєння. Мірилом у тому буде для нас припинення масових акцій проти поляків. Очевидно, що не можемо брати дорікати укр[аїнській] стороні, коли буде змушена в окремих випадках карати тих поляків, що, закриваючися плащиком патріотизму, є насправді ворожими агентами, які справі порозуміння шкодять».

У відповідь делегат Проводу ОУН-Б заявив: «Ми є в кожному разі в силі протипольські виступи спинити, там де буде потреба навіть силою. Хочемо мати однак запоруку, що польська сторона може нам те саме від себе загарантувати». Натомість польський представник оголосив: «Вияснюємо, що ми дотепер не мали протиукраїнської акції, а оборонна акція польського населення – це акція самочинна, н[е] нами керована. ... В справі протиукраїнських виступів, ініці[й]ованих іншими польськими угрупованнями, заявляємо: якщо в інтересах вирішального чинника буде злапати їх за лоб, то це легко буде зроблено»¹⁹⁸.

Під час зустрічі з В. Горбовим 26 червня 1944 р. польський представник наголосив: «Ми свідомі російської небезпеки і трагізму нашого становища, але не вважаємо за можливе розв'язувати цю небезпеку інакше, як розв'язуємо. Підкреслюю: усвідомлення небезпеки з боку Москви у нас є, і воно зростає». Водночас польський делегат розцінив виголошення діячами ОУН-Б заяв про належність Галичини й Волині до України під владою більшовиків як «лиття води на більшовицький млин»: «Ви наставлені протисовітсько, підносячи претензії до Галичини і Волині, сьогодні, по суті, попираєте позиції більшовиків». Водночас польський делегат засудив вбивства поляків діячами підпілля ОУН-Б: «Ми, а бодай я особисто, схильний вважати, що українське питання треба розв'язати. Але тут знову завважу, що проблему у[країнсько]-п[ольську] не можна вирішити, мордуючи польське населення, або через помсту, яку толерують німці, а в деяких випадках і підтримують». У відповідь представник Проводу ОУН-Б категорично заперечив висунуті проти цієї організації звинувачення у підтримці політики Сталіна: «Ви вважаєте, що у[країнсько]-п[ольську] проблему розв'язати можна перерішуючи вже сьогодні приналежність Вами як “креси всходне” окреслюваних українських західних і північно-західних земель з формального правного стану з перед 1939 року... Тим часом таке ставлення справи, це на практиці теж шкодження українській справі, бо придушення української державності у самому зародку».

¹⁹⁸ Там само. С. 379–381.

Польський делегат у відповідь чітко відокремив ставлення польського уряду від ставлення крайніх правих польських угруповань до вирішення українського питання: «Безперечно, є серед нас угруповання, які так комбінують, є й такі [як] от ендеція, що цілковито заперечують існування Вашого народу, що вважають його інтригою Берліна. Але я думаю, що сьогодні української справи так не належить трактувати. Це питання, яке вимагає розв'язання, що настане за допомогою дипломатії або шаблі. Тільки думаю краще для розв'язання було б, коли б воно настало без залучення третіх чинників».

Український представник погодився на співпрацю ОУН з польським піпіллям «при умові, що ваша сторона зложить реальний доказ свого щирого відношення до української справи, а не буде тут хитрувати. В цілому льояльна постава до української справи тут конечна». На це польський делегат погодився налагоджувати співпрацю за умови припинення будь-яких антипольських дій ОУН-Б: «Очевидно, передумовною, на мою думку, повинно бути припинення з укр[аїнського] боку протипольської акції. Та переконаний, що зараз це дуже важко здійснити з незалежних причин, хоча б тому, що тяжко отак з місця спинити акцію, яка так широко розлилася між масами».

Делегат ОУН-Б заявив, що його організація хотіла прямого виходу або прямого контакту з польським еміграційним урядом: «наші чинники тоді трактуватимуть розмови серйозно, коли бачитимуть, що говорять з найбільш компетентними Вашими чинниками». «Тому пропоную уможливити переговори з найбільш компетентними чинниками в Л[ондоні], практично їх зуможливлюючи відставленням власними можливостями тамтуди делегатів в числі 3-ьох... Коли йде про справу сучасного конфлікту, розмови в цій справі трактувати як окрему справу, зв'язану однак з вислідами тамтої засадничої та узалежненої від конкретної льояльної постави польської] сторони до укр[аїнського] питання, відповідно задокументованої».

Складається враження, що Провід ОУН-Б прагнув залучити до українсько-польських переговорів британські урядові кола як посередників, але польські делегати виступили проти цього. Польський представник заявив, що «краще було б перевести без втручання третіх». Водночас він фактично пригрозив антиукраїнськими діями в разі тривання вбивств поляків: «При тому поінформую, для льояльності, що приготуємо в найкоротшому часі одвегову акцію. Не можемо не реагуватися на масові вбивства поляків, бо компромітуємося перед народом»¹⁹⁹.

Згодом очільник референтури зовнішніх зносин (Р-33) і член Проводу ОУН-Б М. Лебедь так прокоментував наслідки переговорів наприкінці весни й на початку літа 1944 р.: «Розмови продовжувалися ще в травні і червні на тему перемир'я між АК і УПА з пропозицією польської сторони евентуального вилету нашого делегата до Лондону на розмови з їхнім урядом. Під час зустрічі з Василем Мудрим я питав його про можливість його поїздки, але подумавши, він відповів, що погодився б виїхати на розмови до Швейцарії як неутральної країни, бо гадає, що в Англії поляки схочуть його прийняти як колишнього віцемаршалка польського Сейму»²⁰⁰.

Заяви польського делегата з погрозами проведення «відплатних акцій» проти українців у відповідь на антипольську акцію ОУН-Б і УПА не були звичайною

¹⁹⁹ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 381–385.

²⁰⁰ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 191.

декларацією намірів. У липні 1944 р., наприклад, польське підпілля поширило у Львові й околицях листівку «До відділів визволення Львова» з підписом «Комітет визволення Львова» з такими закликами: «Вояки!!! Ідете карати!!! Але не ворога, а бунтівника. Не вояка неприязельського, а бандита... Українська “інтелігенція”, яка стоїть на чолі катів, як і богохульні українські попи, що закликають до різни, є такими самими злочинцями, як і українські хлопи, що йдуть з ножами й сокирами... Тільки тверда, безмилосердна рука польського вояка може врятувати східні землі для Польщі, вигубити злочинців, показати, що польський народ є гідний незалежного життя»²⁰¹.

Антиукраїнський терор навесні 1944 р. на Грубешівщині такою ж мірою сприяв дестабілізації переговорів у Галичині, як погроми на Волині улітку 1943 р. сприяли зриву переговорів. Саме наростання міжнародного протистояння стало одним із визначальних чинників того, що в кінцевому підсумку переговори між українським і польським підпіллям закінчилися невдало. Затриманий органами НКДБ УРСР керівник делегатури польського уряду у Львові Адам Островський 27 серпня 1944 р. засвідчив: «У ході переговорів, які тривали протягом 2-х місяців, обговорювалися питання спільної боротьби проти СРСР та про взаємовідносини й кордони Польської держави та Української самостійної держави, як називали себе українські націоналісти і, як видно, з цих питань в договірних сторін не було згоди, в результаті чого переговори були перервані»²⁰².

Діалог після арештів керівництва польського підпілля й командування АК співробітниками НКДБ СРСР у Галичині наприкінці липня – на початку серпня 1944 р.

Німецькі інстанції залишали територію західноукраїнських земель, і зникав чинник, ставлення до якого було неоднаковим в українських і польських формувань, а отже, виникала передумова для зближення в Західній Україні підпілля польського еміграційного уряду з українським рухом опору на ґрунті взаємного негативного ставлення до СРСР. Навесні 1944 р. ця можливість, однак, була втрачена, чим вдало скористались Німеччина і Радянський Союз. Наприкінці липня 1944 р. ситуація почала змінюватися. Арешти керівництва польського руху опору стали тим ударом, що змусив значну частину вцілілих командирів відділів АК «протверезіти» від ілюзій щодо підтримки їхніх прагнень керівництвом сталінського СРСР. Серед іншого це виявилось у поширенні в Галичині та на суміжних землях угод про взаємодію та неагресію локального характеру між командирами місцевих відділів АК і УПА.

Одним із перших виявів щирого бажання українського громадянства до мирного співжиття з поляками стало рішуче відмежування кіл УЦК від злочинних дій кримінальних елементів, які вбивали поляків і не мали нічого спільного з УПА. У виданому на початку липня 1944 р. зверненні учасників українських визвольних змагань 1917–1920 рр. до української молоді, наприклад, було сказано:

«Ворожі українському народові елементи викликають на нашій землі злочинні виступи проти безборонного – байдуже українського чи польського – населення. Під їх впливом якісь таємні сили нападають на безборонних людей, як українців, так і поляків, вбивають навіть жінок і дітей. Такі злочини викликають спонтанний

²⁰¹ Там само.

²⁰² Держархів Львівської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 111.

протест. Їх осуджує ціле українське громадянство. Якщо – боронь Боже! – між тими, що допускаються таких нелюдських злочинів, знайшлася б українська рука, вона виключає себе із української національної спільноти. Такі одиниці діють на тяжку шкоду нації, тому їх неминуче осудить українська історія»²⁰³.

Вижити супроти спільних ворогів: взаємопорозуміння між УПА і АК

Керівництво українського визвольного руху було зацікавлене здобути прихильність гіпотетичного союзника проти СРСР – країн Заходу, а Польща – посилити опір більшовикам за рахунок підпілля ОУН-Б і УПА як союзників. Переданий командуванню АК «Рапорт № VI за червень 1944 р.» свідчить: «Надзвичайно характерними є дві українські відозви, видані до поляків: одна підписана ОУН, друга – Українською Самообороною. Обидві звинувачують поляків в організації вбивств невинного українського населення і закликають поляків до спільної боротьби проти Німеччини та більшовиків»²⁰⁴.

Характерно, що траплялися випадки, коли місцеві аполітичні польські селяни не хотіли вступати до відділів АК, щоб не провокувати антипольських акцій УПА (подібні відмови, до речі, траплялися на суміжних землях Білорусі, де польські селяни у с. Лютня (окупованому нацистською Німеччиною Краснопольського району Могилевської області) відмовилися вступати до таких формувань). В одному зі звітів команди Львівського округу 3-го обшару АК від 7 червня 1944 р. було відверто констатовано: «Польське населення не хоче організувати самооборону, щоб не дратувати українців і не провокувати тим самим нападів»²⁰⁵.

Після вступу силових структур СРСР на українсько-польське прикордоння подальший воєнний конфлікт між силами УПА і АК був би вбивчим для обидвох сторін. Тому хоча керівництво українського руху опору й брало до уваги плани делегатури уряду Польщі й АК захопити Львів в моменті радянського наступу на місто, українське підпілля не видало наказів проводити антипольські дії на зразок тих, які були організовані на Волині улітку 1943 р., прогножуючи, що так чи так плоди цього протистояння збере більшовицька Росія. 27 липня представники польського підпілля вітали у Львові вступ радянських військ і, запрошені наступного дня на розмови й прийняття, були заарештовані, перевезені до Москви на Луб'янку й засуджені на довгі роки концтаборів²⁰⁶.

Після початку переслідувань членів польського підпілля багато з його учасників змушені були змінити «вектор ворожості» й перемісили його з ОУН-Б та УПА зокрема й українців загалом проти більшовицької Росії. В одному зі звітів ОУН-Б при описі настроїв частини поляків після відновлення більшовицького режиму з цього приводу було відзначено: «Частина тверезо дивиться на характер українсько-польських відносин. “Що було – то було”, це німці штовхнули вас проти нас, а нас проти вас. “Тепер об’єднаємося проти спільного ворога”»²⁰⁷.

²⁰³ Там само. Спр. 70. Арк. 41.

²⁰⁴ ААН. Zesp. 1325. Sygn. 203/XV-20. К. 9.

²⁰⁵ Ibid. Sygn. 203/XV-19. К. 447.

²⁰⁶ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 191.

²⁰⁷ 14 серпня 1944 р. Нарис огляду подій, життя і боротьби під сов. окупацією з січня 1944 р. до липня 1944 р. Прифронтові події. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 47.

Факт того, що протистояння між силами УПА і АК у Галичині в другій половині липня майже припинилося, був зафіксований у документах німецьких окупаційних інстанцій. 31 липня 1944 р., наприклад, у витязі зі звіту групи армій (ГА) «Північна Україна» за липень відділу воєнного управління при генерал-квартирмейстері Генштабу сухопутних військ Німеччини було відзначено: «Народна боротьба між поляками й українцями припинилася»²⁰⁸. У повідомленні від 23 серпня 1944 р. щодо подій групи армій «Північна Україна» констатовано: «Ворожі звернення були переважно спрямовані на спільні удари націонал-українських банд і польських елементів проти німецької окупації»²⁰⁹.

Від середини 1944 р. у політиці українського руху опору щодо поляків відбулися кардинальні зміни: ОУН-Б і УПА фактично відмовилися від антипольського фронту боротьби. У нових геополітичних реаліях за вказівкою Проводу ОУН-Б підпорядковані йому осередки підпілля та командири різних рівнів УПА почали систематично видавати один за одним накази про припинення будь-яких антипольських дій і позитивні зміни у ставленні до поляків. 15 серпня 1944 р., наприклад, О. Гасин видав «Наказ ч. 1», у якому читаємо: «Відношення до спокійного населення польського та інших меншостей на наших землях має бути культурне і чесне»²¹⁰. 1 вересня командир групи «УПА-Захід» Василь Сидор («Шелест») видав таку «Інструкцію ч. 7/44»: «Ми принципово припиняємо антипольські акції»²¹¹. У виданій незабаром, 4 вересня 1944 р., інструкції «До виконання тереновим кущевим провідникам» йдеться: «Задержати всі протипольські акції. Студіювати поляків. Нищити лише сексотів як таких»²¹². У виданому 7 вересня наказі КП ОУН-Б ЗУЗ бачимо: «Ми за ліквідацію конфлікту з поляками, за спільну працю проти спільного окупанта»²¹³.

Характерно, що вияви суттєвих змін у ставленні оунівців до поляків і польського населення до українського підпілля у той час фіксували навіть більшовицькі органи безпеки. 19 листопада 1944 р., наприклад, начальник управління НКДБ Львівської області Александр Воронін інформував своє керівництво: «Крім того, відзначаються факти, коли бандерівці намагаються поширити свій вплив на польське населення і озброїти його проти радянської влади. Так, наприклад, у Львівському районі бандерівцями були затримані 8 осіб поляків, мешканців села Зимня Вода. У бесіді з ними керівник банди говорив: “Вони, бандерівці, тепер поляків не вбивають, а ведуть боротьбу тільки проти збройних сил радянської влади і тих поляків, які підтримують радянську владу”». Житель села Чекурково Перемишлянського району Твердовський Йосиф, поляк, про взаємостосунки з бандерівцями розповів: «Йдучи по місту, мене зустріли бандерівці й цікавилися настроєм до радянської влади й тут же наговорювали на радянську владу. Сам я

²⁰⁸ Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / збір. і впоряд. В. Косик. Львів, 2000. Т. 4. (1944–1945). С. 161.

²⁰⁹ Fremde Heere Ost (III/Prop.). H.Qu., den 23.8.1944. Feindpropaganda-Lage Osten. Entwicklung vom 1.-31.7.1944, abgeschlossen 23.8. U.S. NARA. T-78. Roll 564. Frame 000065.

²¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.

²¹¹ Там само. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 65–67.

²¹² Там само. Арк. 72.

²¹³ Там само. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 6.

думку бандерівців підтримував. На пропозицію бандерівців допомагати боротися проти радянської влади я дав свою згоду»²¹⁴.

Географічно ініціативи щодо примирення між силами УПА і АК поширились не тільки на Волинь і Галичину, а й на етнічно змішане українсько-польське прикордоння, так зване Закерзоння. Наприкінці 1944 р., зокрема, батальйони АК на Люблінщині не легалізувалися, тобто не здали зброї і продовжували боротьбу проти радянських військ. Дізнавшись про це, Р. Шухевич вирішив негайно запропонувати цій частині АК перемир'я та співпрацю в боротьбі проти більшовиків і скерував на переговори двох своїх уповноважених – Юрія Лоптинського («Калину», який виступив у переговорах під псевдо «Шейк») і Богдана Гвоздецького (псевдо «Емір Бен Кора»). Шухевич усвідомлював, що як львів'яни у переговорах вони ніколи не погодяться на домагання польської сторони щодо Львова. Обидвоє старшин УПА відійшли з відділом окремого призначення в Любачівщину, де оперував курінь УПА «Месники» під командуванням закарпатця, сотника «Залізняка», й де був штаб-бункер Ярослава Старуха – провідника ОУН-Б на Закерзонні. Втаємничений в окремі деталі цих переговорів, член ЦП ОУН-Б Л. Шанковський згадував:

«Звичайно почалася дискусія про кордони, Львів і тим подібні несуттєві справи. Лопатинський і Гвоздецький казали: “Що, ви хочете, щоб ми, уроджені львів'яни, віддавали вам Львів?”. Спочатку переговори не посувалися вперед, бо поляки, мабуть, хотіли розвідати про УПА, як вести з нею переговори. Вони мали дуже перебільшене поняття про УПА й гадали, що західні альянти допомагають УПА зброєю і вирядом. Коли це українці вичули, вони справді привели відділ УПА, озброєний в «стени» [«до зубів» – А. Б.]. Польський старшина вийшов під час перерви між наших хлопців і пробував їх розпитувати про «зжуги», але хлопці йому відповіли, що подадуть інформації тільки на наказ свого безпосереднього командира (навіть не Лопатинського, чи Гвоздецького). Серед української делегації створювалося враження, що поляки думали, що переговори були наказані з боку альянтів, які перекинулись на підтримку УПА, бо АК уявилося, але все-таки хочуть погодити українців з поляками. В першій фазі переговори не дали успіху. Поляки, від'їжджаючи, казали, що мусять порозумітися зі своєю ГК. Лишили зв'язок. Юрко з Гвоздецьким вернулися до Шухевича, щоб здати йому звіт з розмов»²¹⁵.

Інший поінформований про ведення цих переговорів провідний діяч ОУН-Б Іван Гриньох так описав обставини їхнього проведення: «... Старшина Б. Гвоздецький (псевдо Емір-Кора) після розбиття дивізії опинився в одному з відділів УПА і цілком випадково зустрів його в час своєї подорожі Гол. Командир УПА, ген. “Т. Чупринка”. Гвоздецький був особистим знайомим і приятелем ген. Т. Чупринки. Після цієї зустрічі Емір-Кора був відкомандирований до відділу зв'язку при Гол. Військовому Штабі УПА, з доручення якого провадив весною і літом 1945 р. переговори з польським націоналістичним підпіллям, конкретно з військовою організацією ВІН (Вольностьсьць і Неподлеглосьць). Він загинув восени 1945 р., виконуючи своє завдання. Наслідком підготовних розмов, які він вів з ВІНОм, дійшло до нав'язань добрих взаємин з польським підпіллям на українських землях, що

²¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 167.

²¹⁵ Тис-Крохмалюк Ю. Не забуваймо про наших побратимів! *Вісті Комбатанта*. 1976. Ч. 2. С. 17.

ввійшли в склад т.зв. “демократичної Польщі”, та доведено до спільних воєнних дій УПА і ВІН на цих теренах»²¹⁶.

Подальші домовленості між українським і польським спротивом про спільну боротьбу проти УПА восени 1944 р. були зафіксовані також у документах німецької військової розвідки. 21 листопада, наприклад, у повідомленні для відділу «ФГО» Генштабу сухопутних військ Німеччини констатовано: «В окупованих Советами частинах Галичини в ході спроби встановити зв'язок між УПА і АК для боротьби проти Советів»²¹⁷. В іншому повідомленні «Ставлення поляків до українців» було сказано, що відбуваються спроби укласти «свого роду громадянський мир між АК і УПА», але водночас «ворожість між УПА і армією Берлінга триває далі»²¹⁸.

З польського боку зближення з українським підпіллям на зламі 1944–1945 рр. спричинив великий погром АК з боку НКВС і НКДБ як у Західній Україні, так і на території Східної Польщі²¹⁹. Використавши поляків, більшовики цинічно зрадили своїх колишніх союзників і наприкінці 1944 р. вдалися до їхнього прямого переслідування, послуговуючись крилатим висловом «Мавр зробив свою справу, мавр повинен піти геть». Лише у Львівській області до кінця лютого 1945 р. заарештували понад 600 вояків АК, не враховуючи інших поляків, затриманих за належність до політичних партій чи об'єднань або за колишню службу в німецькій поліції як фольксдойче. Наприклад, на 5 січня 1945 р. співробітники Управління НКВС УРСР у Львівській області заарештували у Львові 635 поляків, серед яких було 423 польських «фольксдойче» (між ними колишніх службовців німецької кримінальної поліції), й у Дрогобичі 196, а тільки протягом 4 січня – 333 поляки. У них конфісковано кілька пістолетів, 520 патронів, 44 радіоприймачі, понад 1 000 антибільшовицьких листівок²²⁰. На 25 лютого 1945 р. НКДБ Львівської області заарештувало 1 262 польських націоналістів, серед них 92 членів «Сторонництва Людового» і 368 вояків АК²²¹.

Цікаво, що звістки про пошуки партнерства між УПА і АК у боротьбі проти СРСР на початку 1945 р. і далі доходили до відома німецької військової розвідки. Наприклад, 10 лютого 1945 р., у повідомленні відділу “ФГО” Генштабу сухопутних військ Німеччини для командування військово-повітряних сил Німеччини вказувалося, що стосовно ОУН і УПА «незалежно від цього поляки шукають і тимчасовий зв'язок, і співпрацю в спільній боротьбі проти більшовизму [das Polentum, obgleich dieses augenblicklich Verbindung und Zusammenarbeit im gemeinsamen Kampf gegen den Bolschewismus sucht]»²²².

²¹⁶Гриньох І. Дивізія і українське підпілля. *Броди*. Мюнхен, 1951. С. 48–49.

²¹⁷Frontaufklärungs-Leitstelle I Ost (Rü. T.). Tgb. Nr. 27864-44 geh., Az.: Rü-T 22 Slowakei. O. U., dem 21.11.44. An OKH Gen. St. d. Heeres, Fremde Heere Ost. Betr.: Zur Lage im Sowjet-besetzten Gebiet. *U.S. NARA* T-78. Roll 566. Frame 000454.

²¹⁸Das Verhältnis der Polen zu den Ukrainern. *U.S. NARA*. T-78. Roll 569. Frame 000896.

²¹⁹Цепенда І. Є. Спроби та наслідки порозуміння польського підпілля з радянськими військами в Західній Україні (1944–1945 рр.). *Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентіві України (Львівський філіал)* / за заг. ред. А. О. Чемериса. Львів: Кальварія, 2001. Вип. 5. С. 309–315.

²²⁰Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 213. Арк. 3–3 зв.

²²¹Там само. Спр. 228. Арк. 47.

²²²Frd. Heere Ost (III/Prop). H.Qu., den 10.2.45. Abschrift Geheime Kommandosache! Kommando der Luftwaffe Inspekteur des ostvölk. Personals d. Lw. Br. B. Nr. 38/45 g. Kdos. Vortrags-Notiz. *BA-MA*. RH 3/478. Bl. 277–280.

Згодом, у травні 1945 р., військова розвідка радянських військ у звільненому від німецьких військ містечку Ржичане неподалік Праги знайшла копію листа М. Голембйовського з позначкою «м. Львів 7 січня 1945 року на адресу делегата УПА Віктора». В цьому листі заступник коменданта АК «Богуміл» писав:

«Надзвичайно радий Вашому листу. Питання, про яке Ви пишете, становить великий інтерес як для Вас, так і для нас. Пошук української угоди є невідкладною справою на сьогодні й завтра для майбутнього наших двох народів. Не будемо дивитись на наші та Ваші помилки, нехай вони не озлобляють нас, а повчають. Наша ситуація однакова, ми мали і маємо спільних ворогів. Як нас, так і Вас однаково били колись, б'ють і зараз. Німеччина і Росія – споконвічні вороги Польщі й України. І сьогодні, коли обидві ці могутні сили ведуть між собою боротьбу, ми замість того, щоб радіти, або хоч би, затамувавши подих, відсидітись, ведемо війну. Наша доля, наші дії, життя наше – нерозривні. Звідси, доля наша – тільки згода. Крім цього, скажу, що Англія і Америка, попри результати конференції [Ялтинської – А. Б.] повністю на нашому боці... Кров, пролита разом від більшовицької кулі Ваших і наших партизанів – солдат на нашій древній, разом освоєній землі, сьогодні закликає нас завершити справу [відмовитись від протистояння АК і УПА – А. Б.]».

«За нашу і вашу свободу»: примирення вздовж усієї лінії фронту взаємного протистояння між збройними формуваннями польського підпілля і УПА

Фактична зміна статус-кво земель Волині та Галичини після того, як вони увійшли до складу СРСР, вплинула на зміну позиції польського підпілля й змусила його відмовитися від декларативних претензій на ці території. За визнанням польського дослідника Єжи Кохановського, у питанні східного кордону й переселення з території Західної України поляки «у 1945 р. взяли до відома остаточність та невідворотність змін»²²³.

Важливо зазначити, що на зламі 1944–1945 рр. СБ ОУН-Б суворо карала членів своїх низових ланок за будь-які ексцеси проти поляків. Тоді ж пропаганда ОУН змінила тональність і стала трактувати вбивства поляками сотень українців як злочинні дії «більшовицьких агентів». Навесні 1945 р. Провід ОУН-Б скерував Я. Старуха для встановлення контактів із польським підпіллям. Він шукав зустрічей з головним керівництвом польського підпілля, але воно з різних причин утримувалося від цього. Водночас низові ланки ОУН у Польщі написали десятки листів до низових ланок АК і формувань Національних Збройних сил (НСЗ) (Narodowe Sily Zbrojne) з пропозиціями негайно припинити будь-яку ворожу діяльність одні проти одних і розпочати переговори. Такі переговори відбулися у багатьох місцях. Зокрема, улітку 1945 р. Я. Старух, сотник Ю. Лопатинський («Калина») і організаційний референт Ярослав-Любачівського окружного Проводу ОУН «Корнійчук» брали участь у переговорах із представниками ВІН Томашівського повіту. Завдяки досягненню зв'язку з керівництвом польського підпілля Старух якийсь час підтримував зв'язок із ЗЧ УГВР і закордонним центром ОУН. У січні 1946 р. він видав спеціальну інструкцію, якою заборонив під час переговорів із польським підпіллям заторкувати питання про майбутній українсько-польський кордон. Під

²²³ Kochanowski J. Przesuniecie granic. *Karta*. Warszawa, 1994. S. 64–69.

час допиту 16 лютого 1948 р. Володимир Порендовський засвідчив, що «оунівці весь час добивалися переговорів із головним керівництвом ВІН», але представники польського підпілля «з багатьох причин утримувалися від цього»:

«На зламі 1944–45 рр. ОУН ... гостро наказувала за всякі ексцеси учасників своїх низових ланок проти поляків. Для встановлення контактів із польським підпіллям навесні 1945 року до Польщі був висланий член Центрального проводу ОУН Ярослав Старух. Низові ланки ОУН у Польщі писали десятки тисяч листів до низових ланок АК, ВН і НСЗ з пропозиціями негайно припинити будь-яку ворожу діяльність і розпочати переговори. Переговори відбувалися у багатьох місцях. Улітку 1945 року Старух, сотник Шейк, він же “Калина” [Юрій Лопатинський – А. Б.] й організаційний референт Ярославо-Любачівського проводу ОУН “Корнійчук”, брали участь у переговорах із представниками ВІН Томашівського повіту. У 1946 році Старухом була видана спеціальна інструкція, в якій було заборонено в переговорах із польським підпіллям торкатися питання про майбутній польсько-український кордон, щоб не розривати встановлені контакти. Вже з листа Старуха до Бандери мені стало відомо, що Старух мав контакт із керівництвом польського підпілля»²²⁴.

Пропагандистські структури ОУН-Б від найнижчих до найвищих рівнів розіслали вказівки проводити агітацію українсько-польського зближення. У пересланій 4 березня 1945 р. начальникові НКВС Львівської області Євгеніві Грушку «Інструкції для агітатора» було вказано на доцільність обстоювати в пропаганді «інтереси поневолених народів у боротьбі проти поневолювачів». Рекомендовано переконувати «членів національних меншин в Україні (поляків) в індивідуальних розмовах про конечність спільної боротьби проти більшовиків і в даремності їх виступу проти нас»²²⁵. У спецдонесенні керівникові НКВС УРСР В. Рясному від 24 квітня 1945 р. говорилося, що біля сотні повстанців о 23-й годині 22 квітня оточили все село Бортків за 10 км від с. Красне й зібрали 90 мешканців села на мітинг. На ньому було оголошено, що «війна Радянського Союзу проти Німеччини наближається до кінця й незабаром розпочнеться війна ОУН проти більшовиків і в спілці націоналісти з Польщею завоюють самостійну Україну»²²⁶. 14 травня в інформації в Москву членові ЦК ВКП(б) Шамбергу констатовано: «Українські та польські націоналісти у зв'язку із закінченням війни посилили серед населення та учасників своїх банд агітаційну роботу про те, щоб “не здавати зброї, не вірити радянській владі про закінчення війни, що війна ще не закінчена, вона тільки починається”». Проте тут же констатували, що польське підпілля і далі поширює антиукраїнські чутки, ніби «Англія та Америка будуть воювати проти Радянського Союзу, звільнять від радянської влади Західну Україну разом зі Львовом і передадуть її польському еміграційному урядові»²²⁷.

Тим часом контакти між командирами УПА і АК на місцях тривали. Про те, що представники досить високих рангів з обох боків намагалися знайти шляхи до примирення, свідчить інший факт. У жовтні 1945 р. у с. Великий Кут Рівненського району

²²⁴ Копія. Сов. секретно. Экз. единственный. Протокол допроса гор. Львов 1948 года, февраля 15 дня Порендовского Владимира Ивановича. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 2. Арк. 208–209.

²²⁵ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 115.

²²⁶ Там само. Арк. 159.

²²⁷ Там само. Спр. 213. Арк. 42.

Тернопільської області відбулася зустріч представника АК генерала Сальського з «Енеєм» (Петром Олійником) – керівником Південної групи УПА, яка діяла в той час на півдні Рівненської та півночі Тернопільської областей. Як пізніше з'ясувалося, метою зустрічі були переговори щодо спільної боротьби ОУН і АК з радянською владою. Дійти остаточної згоди тоді не вдалось, але таке спілкування свідчить про бажання керівників ОУН закласти підвалини співробітництва з польським підпіллям²²⁸.

В однаковому статусі політичних емігрантів: переговори за межами України і Польщі

Важливо зазначити, що від початку 1945 р. на співпрацю з польським еміграційним урядом все більше орієнтувалися ті українські політичні чи громадські діячі, які доти вважали доречним шукати підтримки національних аспірацій українців з боку тогочасної Німеччини. 4 січня 1945 р. у повідомленні команди спецпризначення № 15 СП і СД у Словаччині для Й. Вітиски констатовано: «При тому національні українці у своїй необхідній боротьбі проти більшовизму розраховують на сильну підтримку національних поляків у Лондоні [Dabei rechnen die Nationalukrainer in ihrem dann notwendigen Kampf gegen die Sowjets sogar auf starke Unterstutzung seitens der Nationalpolen in London]»²²⁹.

За кілька місяців після цього, 24 квітня 1945 р., в одному з наказів командир створеної тоді на основі українських формувань німецьких військ Української Національної Армії (УНА) й голова Українського Національного Комітету Павло Шандрук зафіксував негативне ставлення очолюваного ним представницького органу «до польського уряду в Любліні» й водночас готовність до налагодження контактів із польською армією під командуванням генерала Владислава Андерса на боці альянтів²³⁰. Згодом на еміграції після закінчення Другої світової війни П. Шандрук зауважив, що саме факт трактування вояків дивізії Ваффен-СС «Галичина» (наприкінці війни перейменованої в першу українську дивізію УНА) громадянами Польської держави врятував їх від примусового вивезення до СРСР. 20 лютого 1947 р. він так висловив своє дружнє ставлення до поляків у листі колишньому чиновникові польського міністерства інформації і преси майору Станіславу Папроцькому: «Я є українським патріотом, який бачить можливість існування Української держави і може навіть народу в концепції найближчого політичного й мілітарного польсько-українського співробітництва. Я боровся за Польщу, бо вважав, що тим боровся й за Україну»²³¹.

Нового розвитку набули також переговори між представниками ОУН-Б і представниками польського еміграційного уряду. Очевидець тих подій Євген Стахів так згадував про українсько-польські переговори у 1945 р.: «С. Врецьона нав'язав контакти з польськими дипломатами Стемпковським і Чапським у Парижі. Нам

²²⁸Телеховський Ю. Українсько-польські відносини: деякі факти та міркування щодо об'єктивної оцінки минулого. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2001. № 2 (17). С. 498.

²²⁹Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei u.d.SD in der Slowakei. Sonderkommando z.b.V. 15.III Tgb. Nr.197/45. Am./Ha. An den Befehlshaber der Sipo. u. des SD Slowakei SS-Obersturmbannführer Dr.Witiska. Betr.: Wlassow-Aktion. gez.SS-Sturmbannführer u.Kdr. *Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde* (далі – ВА). R 70. Slowakei/223.

²³⁰Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. С. 428.

²³¹APISM. Collection No 30 – Stanisław Paprocki collection. Sygn. 30-1, teczka 6.

допомагав син міністра УНР в екзилі Олександра Шульгина Ростислав Шульгин. Я також допоміг зустрітися на швейцарському кордоні М. Лівіцькому з О. Шульгиним, а опісля В. Горбовому з Є. Врецьоною і польськими дипломатами»²³².

Нові переговори відбулися 26 червня 1945 р., їх з українського боку вели Олександр Сокіл і Степан Ленкавський, їм допомагали Ростислав Шульгин (син Олександра Шульгина) і єпископ Іван Бучко. У Римі тоді перебував секретар ГСЗС УГВР Микола Лебедь, який керував цими переговорами. З польського боку керував розмовами міністр і уповноважений амбасадор польського уряду в Лондоні Станіслав Яніковський, полк. І. Жаба, полк. Пелчинський та ін. Під час нової фази перемовин «на нейтральному терені» один із представників ОУН-Б так пояснив позицію своєї організації:

«Українсько-польська конфедерація – це справа людей доброї волі, особиста думка, не концепція офіційних чинників, і зараз, у нашому випадку, не можемо на ній спинитися. Західноукраїнські землі є корінем українського самостійницького руху. Всі українці є переконані, що без тих земель українська самостійна держава постати не може. Зрештою й для спільної протибольшевицької боротьби віддадуть ці землі неспівмірно більше услуг, якщо вони входитимуть в склад України, ніж як би вони належали Польщі. ... Хочемо ліквідувати побічні, другорядні фронти боротьби. Таким другорядним фронтом є українсько-польський фронт. Від етнографічного принципу відступити не можемо з огляду на український внутрішній визвольний фронт, фронт краєвий, який безпосередньо веде боротьбу з ворогом. ... Не завадить на маргінесі пригадати, що маючи перед очима довоєнний досвід, західно-українські землі стали б тягарем для польської держави. До того ж границя Польщі мала б пересунутися далеко ще на захід»²³³.

Переговори тривали й надалі. У протоколі ведення чергових перемовин 16 серпня 1945 р. зафіксовано, що український делегат тоді визнав: «представник Польського Уряду є уповажнений переговорювати з українцями», тоді як польський делегат вказав на доцільність приєднання українців до концепції «межимор'я» («інтермаріум») і згадав, що «українсько-польські переговори в краю між ОУН і Армією Крайовою в справі українсько-польського порозуміння підтверджуються. Польський Уряд у Лондоні уповажнив п. амбасадора Яніковського продовжати ці розмови, переносючи їх у площину переговорів з Польським Урядом». Польський делегат також заявив, що польські політики будуть вести основні переговори тільки з представниками керівництва УГВР, хоча й будуть контактувати з діячами інших українських політичних середовищ: «З другої сторони є українські групи, які хотіли б говорити з представниками Польського Уряду на спільні теми. Як пункт виходу ставлять інші справи: нав'язуючи до років з-перед 1939, до часів Парламентарної Репрезентації, або нарешті сягаючи до людей, що гуртувалися біля “Бюлетину польсько-українського”. В імені п. Яніковського стверджую, що ми з ніким іншим не розм[о]вляли, бо хотіли ставити нашу справу в цілій ширині так, як ми її зачали. Але не резигнуємо з розмов інформаційних з тими групами. З другої сторони кажу одверто, що не можемо поминути людей, які політично відігравали велику роллю в бувшій Польщі. Отже, щоб усунути стан непевності, запевнюємо Вас, що

²³² Панченко О. Микола Лебедь. Полтава, 2000. С. 109.

²³³ Літопис Української повстанської армії. Т. 26. С. 390–393.

не будемо змагати до вигравання українських груп одної проти другої. Навпаки, якщо це йде Вам на руку, будемо змагати до порозуміння і знайдення спільної мови для нас усіх. Нашою базою є розмови з Панами». У відповідь представник УГВР наголосив на тому, що «незалежно від останніх змін міжнародного положення, від зміни положення Польського Уряду та від погіршення українсько-польських відносин, незмінним остається положення обох народів, т. зн. оба народи ввійшли в фазу стабілізації окупаційної дійсности» й тому «йшло нам про те, чи не можна б найти способів співдії проти спільного ворога в таких обставинах». Представник польського уряду заявив, що польські політики дотримуються такої думки й наголосив на потребі переходу діалогу у фазу практичної співпраці проти СРСР: «Саме сьогодні ми з п. Яніковским устійнили разом, що з такого заложення положення польського й українського народів нам і треба виходити. ... Перша розмова з п. Яніковским так водиться повинна б бути інформативна. А далі треба б приступити до обговорення нашої співпраці й спільної боротьби взяти бика за роги»²³⁴.

Уже 20 серпня 1945 р. міністр польського уряду й амбасадор в Італії Станіслав Яніковський під час нових розмов так виклав позицію свого уряду щодо співпраці українців: «Від [лондонського] уряду дістав уповажнення переговорювати зо всіми [українськими] політичними групами. Як базу трактує переговори з нами, які зрештою були започатковані ще в краю, розмови ж з іншими [українськими] групами бере інформативно. ... В Римі був поль[ським] амб[асадором] при Ватикані, до політики поль[ського] уряду в тому часі по відношенні до укр[аїнців] ставився критично. ... Зараз інтересні були б для нього інформації про українську визвольну боротьбу, заки приступити до перспектив укр[аїнсько]-поль[ської] співпраці та платформи порозуміння»²³⁵.

«Інтермаріюм» може бути платформою нашої спільної боротьби проти большевиків

Представник польського еміграційного уряду 24 серпня 1945 р. оголосив, що концепція «межимор'я», або «інтермаріюм», «може бути платформою нашої спільної боротьби проти большевиків»: «Ми мусимо аліянтам представити нашу концепцію, яка була б для них переконлива... Обережні вони щодо концепції самостійної України, яка ніколи ще не існувала, а в потенції така сильна держава. Що може їх забезпечити й загарантувати перед майбутніми кроками тієї держави, якби таку вони створили! Тому, на мою думку, проблема самостійної України може в сьогоднішній мент бути видвинена тільки в супроводі інших подібних проблем, на фоні того роду організації, як нпр. «інтермаріюм». ... Вихідною точкою мого уряду в українській справі є умова з Петлюрою, але є й польські чинники, які тої концепції не узнають або взагалі ніякої не мають».

На це представник УГВР виклав нове бачення українськими націоналістами концепції межимор'я як одного з головних геополітичних орієнтирів

²³⁴ Стенограма українсько-польської розмови, що відбулася на нейтральному терені, дня 16 серпня 1945 р., між делегатами Закордонного Представництва УГВР і делегатом польського уряду в Лондоні. *Літопис Української повстанської армії*. Т. 26. С. 393–402.

²³⁵ Протокол з українсько-польської розмови, що мала місце 20.УП. 1945 між двома уповноваженими УГВР і двома польського уряду; з польської сторони уповноважені мін. Р. Я. і пор. [І. Жаба]. *Літопис Української повстанської армії*. Т. 26. С. 403.

антибільшовицького резистансу України у боротьбі проти СРСР: «Такої співдії з підсоветськими народами шукали ми давніше, стараючися утворити спільний антибільшевицький фронт характеру радше стратегічного. Знайдення з польським народом спільної платформи протисовєтської боротьби усунуло б найбільшу трудність у творенні антибільшевицького фронту й будові валу від Кавказу до Балтійського моря. Такий союз спільної боротьби є реальніший від концепції Межимор'я, бо базувався би на двосторонніх порозуміннях заінтересованих народів, хоч і співпраця південносхідних народів Європи має своє значення. УГВР від довгого часу старається всі сили зосередити на головному фронті боротьби, а ним є фронт антисовєтський. Всі інші конфлікти України з сусідніми народами трактує як побічні фронти боротьби і старається довести до відпруження або повної ліквідації тих відтинків. Польсько-український конфлікт вважаємо в теперішньому положенні обох народів другорядним фронтом боротьби. ... Найтривкішою основою для співпраці на загальній платформі є раніші двосторонні контакти й порозуміння між народами, що мають між собою спірні справи. Навіть, коли б закордоном удалося дійти до порозуміння відносно якоїсь загальнішої концепції, то це було б емігрантське порозуміння, яке осталося б без впливу на фактичне взаємовідношення між обома народами в краю. Розвиток подій між обома народами на рідних землях є рішальний для дальшого укладу відношень між ними». Представник ЗП УГВР оголосив, що вони чекають зв'язкового з України, який передасть повідомлення про схвалення ідеї межимор'я керівництвом УГВР: «Ми ждемо приїзду чоловіка, уповажного ширшим збором виключно для постановки цілоти справи Межимор'я». У відповідь делегат польського уряду наголосив на потребі ведення розмов польського і українського підпілля на етнічно змішаних землях як речників «підпільних держав» обидвох народів: «Тим часом можемо продовжати краєві розмови в напрямі обостороннього визнання права до державної самостійности, що піднесене пресою з обох сторін було б великим кроком вперед в українсько- польських взаємовідносинах»²³⁶.

Після формального закінчення Другої світової війни під час однієї з чергових зустрічей 3 вересня 1945 р. делегат УГВР заявив про те, що геополітично СРСР є і найближчим часом буде головним ворогом прагнень українців і поляків до реальної національної і державної самостійности: «Розвиток політичних подій у повоєнній Європі йде в напрямі стабілізації нових державних кордонів і сфер впливу переможних великодержав. Для українського й польського народів, яких землі опинилися під владою ССРСР, така стабілізація територіяльно-політичного поділу Європи створює перспективу довголітньої й зтяжної визвольної боротьби проти того самого окупанта, який обом народам несе небезпеку розкладу й знищення. ... Продовжуючи розпочаті в краю українсько-польські переговори на еміграційному терені, Закордонне Представництво УГВР стоїть дальше на становищі потреби ліквідації другорядного, з погляду загрозливого для обох народів факту совєтської окупації, відтинку міжнаціональних напружень, з метою розглянути передумови й практичні можливості спільної оборони перед Сов[єтським] Союзом».

²³⁶Протокол польсько-української розмови, що відбулася 24.08.45, між дв[ома] уповноваженими] представниками УГВР [і] уповн[оваженими] поль[ського] уряду пп. Я. і Ж. п[ольська] ст[орона]. *Літопис Української повстанської армії*. Т. 26. С. 404–408.

Він же запропонував надалі розбудовувати співпрацю з польським еміграційним урядом на таких взаємовигідних засадах:

«1) Обостороннє визнання за обома народами права до незалежних, суверенних держав на їхніх етнографічних територіях.

2) Обостороннє зобов'язання не вести протисовєтських партизанських акцій на етнографічних землях другого народу без попереднього узгодження плану таких акцій між Військовими Штабами обох визвольних Армій, а зокрема: неофіційна, але зобов'язуюча заява зо сторони Польського Уряду займати в майбутньому негативне становище до таких польських акцій на українському терені, за які спадали б репресії на населення того терену.

3) Обостороннє зобов'язання примінювати на підсовєтських теренах такі самі міри поступування в відношенні до власних шовіністичних елементів, що в совєтському адміністративному апараті помагають окупантам винищувати другий нарід, які є прийняті в відношенні до шкідників власного народу та трактувати їх нарівні з агентами НКВД.

4) Обостороннє зобов'язання заперестати в краю й поза його межами не тільки всякої письменної, але й усної пропаганди про[ти] себе як на відтинку внутрішньої, так і закордонної [політики], та протидіяти й поборювати образливі для чести й почувань другого народу виступи власних нездисциплінованих шовіністичних кругів».

Представник УГВР запропонував договірним сторонам взяти на себе дво-сторонні зобов'язання: «а) вилучити шовіністичні й імперіалістичні основи з системи національного виховання, які заторкають принцип суверенних прав обох народів на їх етнографічних землях; б) переводити позитивну популяризацію в пропаганді та вихованні ідеї суверенності обох народів на їхніх етнографічних землях». Визначальними при цьому мали стати «узгодження спільних виступів на закордонному форумі та оборона інтересів національно-визвольної політики обох народів перед чужинцями».

Водночас представник УГВР піддав критиці так званий ПКНВ та квазі-уряд УРСР як структури, що позиціонували себе речниками інтересів польського й українського народів: «Обостороннє прийняття до відома, що до часу створення легалізованих свобідним демократичним вибором урядів суверенних держав обох народів на їх етнографічних землях виразниками політичної думки й політичних стремлінь тих народів не є примусово або підступно накинєні більшовіками їхні агентурні уряди для обох країв, але незалежні від впливу більшовицького окупанта керівництва визвольної боротьби обох народів».

Делегат ЗП УГВР підбив підсумки зроблених ним пропозицій польській стороні: «Узгодження поглядів на вище наведені справи та зафіксування тих узгоджень в обов'язуючій формі вважаємо ... передумовою для спільного розглянення практичних можливостей співдії для оборони суверенності обох народів перед більшовицьким окупантом. Ці можливості такі: 1) Технічні форми практичної співпраці на проти-совєтському відтинку. 2) Польська пропозиція української участі в «інтермаріюм». 3) Українська пропозиція участі відповідних польських кругів в АБН. 4) Створення спільного українсько-польського Бюра для підготовки опінії обох народів в напрямі майбутнього союзу між обома державами та для узгоднювання кожночасних акцій

закордонної політики перед альянтами. 5) Створення Правничої Комісії для перевірки границь обов'язковості давніших міжнародних зобов'язань, для вироблення проєктів майбутнього державного союзу та забезпечення прав національних меншин»²³⁷.

За два місяці, 30 жовтня 1945 р., В. Горбовий так відзвітував С. Бандері про наслідки вивчення й пропозицій реалізації проєкту українсько-польської співпраці: «Весною 1945 р. почали вестися переговори з АК, а посередньо навіть з польським правлінням у Лондоні. Я був виготовив проєкт договору між УГВР з польським Лондоном, що брав під увагу “статус кво”, ненапад, а навіть співпрацю та об'єднання поневолених Москвою народів. Краєвий Провід АК був би може навіть склонний ту річ формально сфіналізувати, але політичні польські чинники, а головно їх Лондон, як я вспів висондувати, такого пакту заключити не хотіли і з тим до часу мого виїзду з краю, зволікали»²³⁸.

Одним з головних прихильників ідеї порозуміння з українськими патріотами у середовищі польських еміграційних політичних кіл був генерал Владислав Андерс та його однодумці. 18 листопада 1945 р. С. Бандера у листі Р. Шухевичу окремо згадав про налагодження зв'язку з польськими емігрантськими колами:

«Ось тепер поляки висувають свою концепцію “межимор'я” – спільного союзу держав між Балтійським, Чорним і Адріатичним морями... Саме тепер поляки виступили з пропозицією домовитися з нами. Розпочалися різні вступні переговори ..., а ініціатива виходить з кіл Андерса. Ми будемо стояти на тих позиціях, що і на минулих переговорах. Все ж треба домовитися з ними. Труднощі будуть ті самі, що і раніше – на основі спірних територій. Можна було би замість етнографічного принципу прийняти форму вільного самовизначення (державної належності) корінного населення спірних територій з пропозицією про здійснення деяких переселень, які зобов'язані провести окупаційні держави. У деяких наших людей є побоювання, що це мало б поганий відгук серед українців. На мою думку, така формула для нас, по суті, нічого не змінює, бо наші території самовизначаються до України. А така постановка питання ставить поляків у становище, при якому їм буде важко протистояти такому загальноприйнятому принципіві. Треба сказати, що з розмов із поляками щось вийде, вони бажають мати з краю [західноукраїнських земель – А. Б.] підтвердження про врегулювання взаємовідносин між УПА і АК»²³⁹.

Про домовленості між представниками польського еміграційного уряду й керівництвом УГВР у 1945 р. на еміграції з часом стало відомо також діячам ОУН-Б і воякам формувань УПА у Західній Україні. Заарештований радянськими органами держбезпеки керівник політичної референтури Борщівського районного проводу ОУН «Бий» (В. Шморгун) на допиті 20 березня 1946 р. засвідчив: «Наприкінці 1945 р. серед членів організації була розповсюджена інформація закордонного бюро Центрального Проводу ОУН про те, що влітку того ж року відбулися переговори ватажків українського та польського націоналістичного підпілля. Представником від ОУН був В. Мудрий, який виступав від імені УГВР (Українська головна визвольна

²³⁷ Українські умовини для українсько-польської співдії. *Літопис Української повстанської армії*. Т. 26. С. 408–410.

²³⁸ Там само. Т. 26. С. 411–414.

²³⁹ Перевод с украинского. Другу «Туру» и друзьям. 18.XI.45 года. Слава Украине. Ваш Степан. Перевел с украинского сотрудник УББ МВД СССР мл. лейтенант Вакуленко. *ГДА СБУ*. Ф. 65. Спр. С-9079. Т. 2 (додаток). Арк. 15.

рада), яка виникла влітку 1944 р. з метою об'єднання всього українського націоналістичного елемента. Представники АК і ОУН домовилися про припинення сутичок між собою і об'єднання своїх сил для збройної боротьби проти радянської влади і ПКНВ (Польського Комітету Національного визволення). На цих переговорах залишилося невирішеним питання території та майбутніх кордонів самостійної України. ОУН і АК зобов'язались також активно протидіяти переселенню поляків з українських земель і українців з польських. Цим досягалась мета використати відповідним чином населення як базу постачання людськими, продовольчими та іншими ресурсами для забезпечення потреб підпілля».

У жовтні 1945 р. в Чортківському районі група поляків, об'єднавшись із боївкою ОУН під керівництвом «Голуба», здійснила напад з використанням вогнепальної зброї на с. Шидлівці і пограбувала сільський кооператив. Заарештований поляк І. С. Хігер на допиті розповів, що він повернувся до батьківського дому в село Залісся після демобілізації з польської армії з наміром забрати свою родину й виїхати по каналу переселення відповідно до угоди між УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 р. Однак в результаті спілкування з керівником військової референтури районного Проводу ОУН «Смерекою» відмовився від цього наміру і на пропозицію останнього обладнав у своїй домівці схрон для оунівців.

Крім наведених фактів, у доповідній записці зазначалося також, що виявлено багато випадків, коли націоналістично налаштовані поляки з числа місцевих жителів контактували з керівниками підпілля ОУН і УПА, забезпечували оунівців харчами та одягом, активно допомагали уникати переслідування з боку радянських військових підрозділів та спецчастин. Виходячи з аналізу архівного документа, можна стверджувати, що контакти між представниками польського та українського націоналістичного підпілля були на рівні як керівного складу, так і рядових його членів. У них було обопільне бажання припинити боротьбу між собою й укласти угоду про співробітництво для озброєного опору відновленню радянської влади на західноукраїнських землях.

Аналогічну тенденцію можна відстежити й за іншими документами того часу. Так, у «Звіті командира УПА про спільну українсько-польську акцію проти загонів НКВС і Війська Польського 27–28 травня 1946 р.» йдеться про численні контакти деяких керівників відділів УПА та ВІН (одного з кількох формувань, що становили польське націоналістичне підпілля), які діяли на Закерзонні. Головною їхньою метою було вироблення спільних заходів для нападу на м. Грубешів. У спогадах одного з учасників подій читаємо: «УПА протягом 1945–1946 рр. отримала від польських передових людей, від груп польської громадськості численні листи, в яких вони одноставно заявляли за співпрацю з українським народом. Протягом літа, осені і початку зими 1945 р. ми мали багато доказів, що польське суспільство у більшості змінило своє ставлення до українського населення на більш позитивне»²⁴⁰.

Однак через невирішеність територіального питання та невизначеність кордонів майбутніх незалежних Польщі та України, всеохопної угоди, обов'язкової для виконання всіма учасниками націоналістичного підпілля, досягти тоді так і не вдалося. Водночас «дипломатія» низів, тобто пересічних українців і поляків, допомагала встановленню порозуміння між ними, щоправда, на основі спільного протистояння диктатурі більшовицького режиму.

²⁴⁰Телеховський Ю. Українсько-польські відносини... С. 500–501

Згодом М. Лебедь так підсумував результат ведення розмов ЗП УГВР із представниками польського еміграційного уряду в 1945 р.: «Перервані у Львові розмови продовжувалися ще в Римі в 1945–1946-их рр. між представниками УГВР і польського уряду в Лондоні. Учасниками розмов від Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР були Олександр Сокіл і Степан Ленкавський, а від польського уряду – міністер Станіслав Яніковський, уповноважений посол у Римі, та І. Жаба, старшина Армії генерала В. Андерса. Допомагав нам посередньо в розмовах Ростислав Шульгин, син Олександра, що жив у Швейцарії і знав особисто Яніковського, а також єпископ кир Іван Бучко, до якого польські делегати звернулися за рекомендацією. В розмовах польські делегати підтвердили й прийняли головні пункти підписаного у Львові Протоколу, але заявили, що польський уряд поважає підписані раніше міжнародні договори, а між ними й угоди між Пилсудським і Петлюрою і що в інтересі обох сторін є створення конфедерації Польщі й України, яка може принести позитивну розв'язку спірних проблем, а зокрема проблему національно мішаних теренів. На тому розмови в половині 1946 р. закінчилися. Так само тоді в 1945–1946-их рр. відбувалися ще зустрічі й розмови між представниками УПА й польської підпільної організації “Wolność i Niepodległość” (ВІН) на т. зв. Закерзонні з метою узгоднення збройних акцій проти НКВД і польських поліцейних відділів. В розмовах брав м. ін. участь старшина УПА Євген Штендера і на доручення генерала Т. Чупринки-Шухевича підполковник Юрій Лопатинський. Збройні відділи УПА й ВіНу провели в травні 1946 р. спільну акцію на місто Грубешів, де містилися більші відділи польської поліції»²⁴¹.

Втрачений шанс геополітичного партнерства

У кінцевому підсумку після нацистської окупації Волинь і Галичина не дісталися ні українцям, ні полякам. Парадоксально, але окупація Львова Червоною армією стала зламним моментом, що зумовив припинення українсько-польського конфлікту в Галичині. Певним чином цьому посприяли й радянські депортації. Серед іншого більшовики цинічно намагалися пояснити їх проведення бажанням покласти край збройному українсько-польському протистоянню, яке насправді самі ж лицемірно підтримували спочатку від весни 1943 р. на Волині й згодом у Галичині, а після відновлення більшовицького режиму заохочували вступ поляків до винищувальних батальйонів НКВС УРСР/СРСР для використання у боротьбі проти українського спротиву.

Наприкінці війни один з українських націоналістів зробив запізнілий висновок, адресуючи його представникам як українського, так і польського підпілля: «Наскільки сильніші були б обидва наші народи, якби могли жити в розумній приязні і злагоді, спертися плечима об себе і ставити чоло відвічним своїм ворогам»²⁴². Однак прозріння прийшло занадто пізно і не усі це усвідомлювали в той час, сповнений емоцій, кривавих вендет і засліплення ненавистю, що не давала змоги тверезо, спокійно й об'єктивно оцінити ситуацію і спрогнозувати майбутнє. Десятки тисяч українців і поляків були засліплені ненавистю настільки, що спричинилися до смертей багатьох тисяч людей, більшість з яких були переважно цивільними особами, не

²⁴¹ Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність... С. 191–192.

²⁴² В яскіні лева... С. 123.

пов'язаними або слабо пов'язаними з силами українського чи польського підпілля. Припізнілим було й усвідомлення того, що українці і поляки були лише об'єктами політики чужих сил. Найбільшу користь від українсько-польського протистояння отримувала Росія – спочатку як Велике Князівство Московське, пізніше Московське царство (Московія), згодом усі її наступники у формі державних утворень з різними назвами – Російська імперія, «керівний стрижень» Радянського Союзу і врешті у 1991 р. як створена після його розпаду Російська Федерація. Доволі влучно з цього приводу незабаром після закінчення Другої світової війни висловився відомий прибічник українсько-польського порозуміння (він прагнув створення українських відділів у польській армії ще в 1940 р.), польський військовий і політичний діяч Кастан Чарковський-Голєєвський. З його слів, у бажанні забезпечити реалізацію своєї політичної мети однаково як українські, так і польські політики й публіцисти «не бачили лісу через велику кількість дерев» (очевидно, для нього ліс – це конструктивні українсько-польські відносини, а дерева – конфлікти, які виникали під час їхнього розвитку). Він чітко сформулював головну причину виникнення криз і проблемних ситуацій в українсько-польських відносинах як наслідок хибної тенденції вбачати в них лише прикрі моменти. За його твердженням, з глобального погляду в історії світу чи навіть Європи усі ці історичні протистояння відігравали лише другорядну роль порівняно з боротьбою за території й володіння між головними «політичними гравцями» на мапі Європи:

«Через незасадничі моменти публіцисти, а що гірше, й політики ..., і то докладно з обох сторін, не бачать єдиної мети: спільної боротьби проти большевизму, проти національного винищення і нужди власних народів, бо, дивлячись у минуле, бачать тільки поодинокі дерева справжніх чи уявних кривд, перебільшених до апокаліптичних розмірів. Тим часом всі ці обосторонні кривди і заплутані проблеми, як великими вони не були б, мають тільки “парафіяльне” значення. І то значення малої парафії, що простягається між Сяном і Збручем, між Бугом і Случчю».

Кастан Чарковський-Голєєвський з сарказмом порівнював полеміку польських і українських політиків за території із байкою-притчею про суперечку між мисливцями щодо поділу шкіри невбитого ведмеда, який під час неї підстеріг і роздер обидвох, алегорично ототожнюючи цього хижого звіра з більшовицькою Росією під «вивіскою» «Радянський Союз»: «Все це трагічний, аж смішний парадокс, бо нагадує казку про мисливців, що діляться шкурою ведмеда. А цей советський ведмідь тим часом ходить собі здоровий, повний сил і агресивної відваги та не тільки виїдає українські і польські вулики, але й нищить працюючі бджоли обох народів, щоб після їх знищення ввести власний євразійський гатунок “*истинного советского народа*”»²⁴³.

ВИСНОВКИ

У центрі геополітичного протистояння

У роки Другої світової війни в глобальному вимірі українці та поляки опинилися в центрі протистояння двох найбільших держав на європейському континенті, для яких обидва народи були тільки «розмінною монетою» у геополітичних

²⁴³ Чарковський-Голєєвський К. Про проект українських збройних з'єднань на Заході 1940 р. *Сучасна Україна*. 1952. 16 серпня. С. 7.

комбінаціях. Співвідношення ворогуючих сил, здатність пристосуватися до воєнних цілей однієї чи іншої сторони часто визначали не тільки зовнішньополітичний курс, а й ставлення політичних сил України і Польщі до їхніх національних прагнень. Розробляючи власні геостратегічні плани, ці політичні чинники вимушені були зважати на цілі воюючих наддержав. Однак, незважаючи на експансивні плани агресивних сусідів, політики обох народів усвідомлювали потребу досягнення порозуміння і не хотіли дозволити перетворити свої нації на інструмент чужої політичної гри. Саме тому протягом усієї Другої світової війни тривав безперервний діалог між українськими підпільними силами та конспіративними структурами підпільної Польської держави. Хоча у ньому й брали участь різні учасники, всі вони однаково намагалися досягнути консенсусу й переслідували головну мету розмов: спочатку не допустити, а згодом і зупинити українсько-польське протистояння – хоча й вбачали різну ціну досягнення домовленостей про мирне співіснування.

Головні етапи перемовин

Тематично й хронологічно у роки німецько-радянської війни переговори між речниками українського і польського підпілля можна поділити залежно від змісту на кілька етапів:

1) діалог в другій половині 1941 р. між діячами ОУН-Б і ЗВЗ у Кракові, коли відбувся обмін намірами й спроби сторін почути одна іншу при виробленні своєї подальшої політичної стратегії;

2) переговори представників ОУН-Б і АК навесні 1942 р. – навесні 1943 р. у Варшаві й у Галичині, що відбулися з метою не допустити до антипольських і антиукраїнських листівок і до спалаху міжетнічної війни, зупинити перші вбивства;

3) від поширення німецькою пропагандою інформації про масові розстріли польських офіцерів у Катині й розриву дипломатичних відносин між еміграційним урядом Польщі і СРСР від квітня 1943 р. – спроби делегатів польського уряду та представників Проводу ОУН-Б зупинити кровопролиття й укласти нейтралітет у межах стратегії ОУН-Б і УПА щодо творення спільного фронту націй, поневолених нацистською Німеччиною і СРСР;

4) від весни 1944 р. і до кінця 1944 р. – переговори референтури зовнішніх зносин ОУН-Б й поступове згортання і припинення антипольської акції та формування стратегії співпраці;

5) від арештів членів делегатури уряду РП і представників командування АК у Західній Україні за звинуваченням в «антирадянській діяльності» у липні 1944 р. до кінця 1945 р.;

6) спроби домовитися на Закерзонні, а саме переговори ЗП УГВР з представниками польського уряду та ВІН на українсько-польському прикордонні у боротьбі проти більшовицької Росії та залежного від неї маріонеткового уряду ПКНВ у 1945 р.

Ставлення польських сил

Особливістю розмов, переговорів і діалогу було те, що суб'єктами політичних перемовин були не народи, а речники конкретних політичних сил, які пропонували власне політичне бачення й свої шляхи розв'язання актуальних проблем. Жодна зі

сторін не репрезентувала всього спектра політичних орієнтацій і настроїв своїх національних спільнот чи своїх країн. Можливо, що саме це визначило у різний час різну тональність, зміст й тематичні напрями розмов. Представники політичних угруповань Польщі по-різному ставилися до переговорів з організацією, яку вважали антипольською – ОУН. Більшість правих польських сил («дмовчики», послідовники Романа Дмовського) не бачили сенсу в переговорах з ОУН як з антипольською силою. Сама пропозиція розмов з ОУН викликала у них несприйняття і відторгнення. Водночас готовність до діалогу виявляли представники лівих сил та центристи – прибічники «партії Пілсудського» (так звані пілсудчики), які у різних формах підтримували ідею співпраці з різними українськими політичними угрупованнями від 1920 р.

Польську сторону у веденні перемовин з ОУН-Б в різний час репрезентували структури делегатури уряду Польщі, керівництво ЗВЗ (тактика якого періодично різнилася від тактики структур «цивільного підпілля» Польщі), згодом також Головної команди АК й діячі польського еміграційного уряду. Для кожного з етапів перемовин між представниками українського та польського підпілля була характерною різна мотивація пошуку компромісів. В один і той же час різні польські політики пропонували взаємовиключні (а часто й дискусійні) аргументи на користь і проти такого співпробітництва. Однак незалежно від «сили аргументів» основні рішення приймали на рівні польського еміграційного уряду, на ставлення якого до переговорів впливало власне бачення польських національних інтересів, перебіг воєнних дій, міжнародна ситуація та інші чинники, одні з яких сприяли переговорам, інші – навпаки, гальмували їх. З одного боку, наприклад, від розриву дипломатичних стосунків з СРСР навесні 1943 р. до кінця 1943 р. начебто склалися сприятливі умови, з іншого – виникли нові чинники, що загострили відносини, конфлікти, які переросли у війну на Холмщині й Волині.

Не завжди учасники перемовин були відверті під час декларування своїх політичних намірів. Для делегатури уряду Польщі і Головної команди АК одночасно з домовленостями уряду С. Миколайчика з Й. Сталіним про співпрацю ініційовані нові переговори у березні 1944 р. були виявом «подвійної гри». ОУН-Б тоді для польського підпілля була «запасним союзником», якщо ставка на СРСР виявиться помилковою і Сталін скерує каральний апарат СРСР на боротьбу проти польського підпілля.

Однак якщо навесні згадані перемовини були чимось на зразок «модельованя варіативного партнерства», то після арештів керівництва й діячів делегатури уряду Польщі та представників командування й вояків АК у Львові й заяви про визнання тимчасовим урядом ПКНВ у польського підпілля спрацювали зовсім інші аргументи на користь розмов із ГС УГВР і ГК УПА. Головними політичними розрахунками були плани війни між СРСР і альянтами, на боці яких виступав би польський еміграційний уряд, що в ході перемовин розраховував для посилення своїх позицій і вимог від альянтів заручитися офіційною відмовою українського підпілля від «кресів».

Головні візії українських учасників перемовин

Спроби нормалізації українсько-польських стосунків, метою яких було зупинити міжнаціональну ворожнечу й нормалізувати українсько-польські взаємини, були тривалим процесом, в якому більше чи менше на різних етапах війни як з польського,

так і з українського боку брали участь різні «політичні гравці». У перші дев'ять місяців війни роль головного центру налагодження цієї співпраці перебрав на себе уряд УНР в екзилі, водночас до переговорів долучилася ОУН, повноважні представники якої у розмовах із польськими чинниками стали не просто основними учасниками переговорних процесів з українського боку, а й головними речниками і захисниками національних інтересів свого народу під час розмов із польським підпіллям. Від початку 1943 р. до переговорного процесу долучилася ГК УПА, що видала кілька звернень до поляків із закликами об'єднаної боротьби проти спільних ворогів. Від 1944 р. роль речника українських підпільних сил у перемовинах з представниками польських перебрала на себе референтура зовнішніх зносин ОУН-Б, згодом Закордонне представництво УГВР. Визначену Проводом ОУН-Б від осені 1943 р. політику порозуміння з польським підпіллям послідовно втілювала в життя також ГК УПА.

Важливо зазначити, що схильність до припинення протистояння між силами українського та польського підпілля з боку українців виявляла не лише ОУН-Б. Добросусідські відносини намагалися зберегти й навіть надати їм нових змісту й форм звичайні люди – як заангажовані в політичні процеси, так і далекі від них – мабуть, саме настрої простих селян чи жителів міст щодо потреби мирного співіснування визначали формування й втілення планів українського та польського підпілля. Ймовірно, саме під впливом настроїв простих людей у посиленні протистояння українців з поляками не були зацікавлені також Т. Бульба-Боровець і прибічники ОУН-М. Підтримку ідеї порозуміння між українцями та поляками в різних формах виявили також УЦК, ГКЦ і особисто її глава митрополит А. Шептицький.

Реально можливі варіанти вирішення конфліктів

З погляду історичної перспективи, відірваної від зайвої політизації та емоцій, очевидно, що за тогочасних умов успішним розв'язанням проблеми недопущення масового взаємного кровопролиття було укладення угоди з двома пунктами: 1) українські й польські політичні сили мали зобов'язатися не чинити агресивних ворожих дій одна проти іншої, а з початком збройної конфронтації у 1943 р. також видати накази про припинення обопільних бойових дій і масових терористичних акцій проти «чужого» мирного населення; 2) обговорення суперечливих територіальних питань за взаємною домовленістю і погодженістю потрібно було перенести на час після закінчення Другої світової війни.

Труднощі й перешкоди на шляху до порозуміння

Головною темою перемовин від весни 1943 р. до весни 1944 р. було укладення миру між силами українського і польського підпілля, якого так і не вдалося досягти, що закінчилося кризою, втратою політичної довіри під час спроб ведення переговорів на тему політичної співпраці, прикрим для міжетнічної взаємодії гальмуванням культурного взаємообміну, великими людськими жертвами й тривалим пануванням негативних образів і стереотипів у суспільній свідомості поляків і українців.

Причини неможливості вирішення конфліктів

Однак, незважаючи на всі зусилля, стратегічне порозуміння між українським і польським підпіллям було малоімовірним. Однією з причин стало те, що польські

учасники перемовин не мали належних повноважень для вирішення складних питань, принципово важливих для політичних еліт сторін конфлікту. Важливо, що учасники перемовин вдавалися до обговорення не тільки «наболілих» територіальних тем та виступів проти застосування насильства представниками протилежної сторони, що було наслідком прагнень польських політичних сил відновити владу Польщі у Галичині та на Волині, а й до спроб формування спільної геополітичної стратегії об'єднаного фронту боротьби проти спільних ворогів.

Очевидно, щоб виробити з українським підпіллям спільну політичну платформу, польському еміграційному урядові потрібно було формально й офіційно відмовитися від непольських етнічних територій, які вони більше не контролювали. Утім, хоча польські політичні угруповання були роз'єднані, у питаннях кордонів РП з 1939 р. вони були єдиними. Водночас українські політичні угруповання не зуміли організувати єдиний фронт протистояння всім давнім, тогочасним і потенційним окупантам українських земель, але в питаннях територіальної належності всіх українських земель вони також були єдині.

Головним «каменем спотикання на шляху до порозуміння» стали територіальні суперечки. Однак вирішити цю проблему не вдалось, оскільки переговорні сторони переслідували різні політичні цілі. Кожна зі сторін мала свої погляди, які через розходження не вдавалось узгодити, майбутній українсько-польський кордон було важко визначити не тільки політично, а й географічно, ще важче було знайти спільні політичні підходи до вирішення цього складного питання. Можна стверджувати, що протягом українсько-польських протистоянь під час обидвох світових воєн ситуація певним чином повторилася. Якщо невирішеність територіальних розбіжностей на початку Першої світової війни переросла в українсько-польську війну в Галичині у 1918–1919 рр., так само невирішеність територіальних питань на початку Другої світової війни переросла через 25 років у криваву війну в 1943–1944 рр., але на цей раз вона набула значно кривавіших наслідків і географічних масштабів, поширившись, крім Галичини, на Волинь, Холмщину та Грубешівщину.

Уроки для нащадків

Перманентний діалог між представниками українського і польського підпілля у роки Другої світової війни увійшов в історію як тривалий процес пошуку політичних компромісів, вирішення складних національних проблем і спроб досягнення тимчасових компромісів та порозуміння. З усієї попередньої історії українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни цей переговорний процес був не лише спробою зупинити кульмінацію тривалих протистоянь, а й логічним підсумком пошуків шляхів досягнення мирного співіснування активних політичних сил обох народів.

На окремих етапах війни, у ході погіршення відносин із кожним роком потреба укладення цих домовленостей ставала чимраз актуальнішою. Однак для обидвох сторін остаточне усвідомлення потреби домовитися відбулося лише після приходу «других совітів». Для польського підпілля воно супроводжувалося арештами спочатку представників вищого командування, а з часом також офіцерів і підпільників та вояків АК, які перейшли (точніше, після нацистської окупації знову повернулися) на нелегальне становище. Наступним ударом для УПА й АК

стали заяви керівництва Радянського Союзу про визнання єдиним повноважним представництвом польського народу і єдиним визнаним СРСР тимчасовим урядом Польщі так званого Польського комітету національного визволення (ПКНВ) та оприлюднення інформації про укладену між урядом УРСР і ПКНВ угоду про «обмін населенням», що фактично означало виселення українців із Закерзоння з одночасним виселенням поляків з Галичини та Волині. Згадані події покляли край наївним сподіванням представників польського еміграційного уряду та командування АК у Західній Україні на можливості порозуміння з Радянським Союзом і повернення цього уряду як легітимного керівництва до Польщі й також розвіяли ілюзії щодо можливості повернення її східних кордонів станом на 1 вересня 1939 р.

Польське підпілля зазнало нових втрат; багато підпільників відчули «дежавю», пригадали арешти НКВС і переконалися, що більшовики порівняно з 1940–1941 рр. не змінилися й лише посилили арешти членів польської конспірації. Для АК «громом з неба» стала оприлюднена інформація про те, що польське населення виселять з Галичини та Волині. Стало зрозумілим, що західні альянти не матимуть жодного впливу на ініційовані польським урядом спроби відновити *status quo ante bellum*. Для тиску на СРСР польським політикам були потрібні нові союзники і їх вдалося дуже швидко знайти. «Новими союзниками» для польського еміграційного уряду та підпільних сил стали нещодавні «кандидати у партнери» – підпілля ОУН-Б, ЗП УГВР і ГК УПА.

УКРАЇНЦІ ТА ПОЛЯКИ В УМОВАХ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ НА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1939–1953)

Радянська і польська тоталітарні системи залишили болісний, незгладимий слід у житті українців і поляків середини ХХ ст. Приєднання Волині й Східної Галичини до СРСР і здійснення політики радянзації цих земель супроводжувалися масштабними політичними репресіями щодо місцевого населення, насамперед учасників українського і польського підпілля, й масовими депортаціями сотень тисяч громадян, яких компартійна влада вважала потенційно небезпечними і в яких вбачала приховану політичну загрозу. Значні зусилля радянські спецслужби спрямовували на знищення руху опору на західних землях України. Спочатку оперативно-чекістські групи, а згодом місцеві органи внутрішніх справ провели масові арешти діячів політичних партій і громадських організацій. В НКВС СРСР діяла спеціальна оперативна група, що розробляла численні документи польських державних відомств і розвідувальних служб, захоплені в ході радянської інтервенції в Польщу. За 1939–1940 рр. на основі цих матеріалів оголошено в розшук майже 59 тис. осіб, що входили до різних національних партій та організацій, а також працювали в колишніх польських розвідувальних і поліцейських органах²⁴⁴.

Українське підпілля. Протягом вересня–грудня 1939 р. радянські органи безпеки розгорнули широкий наступ на українське підпілля. На початку війни штаб-квартира ОУН перебувала в Кракові, спрямовуючи діяльність місцевих проводів. У

²⁴⁴Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. / редкол.: В. Комогоров и др. Варшава; Москва, 2001. Т. 1. С. 654.

західні області УРСР було перекинуто чимало бойових груп, які прагнули проти-діяти радянській владі. Сюди скеровано багато кур'єрів та емісарів, забезпечених необхідними документами і коштами, відповідними інструкціями і шифрами. Націоналістичне підпілля відчайдушно намагалося зірвати заходи з комунікації краю, всіляко перешкоджаючи утвердженню нового ладу.

Тим часом провідники ОУН прагнули зберегти підпільну організацію, проти якої сталінський режим розгорнув масштабні каральні акції. У цей початковий період встановлення радянської влади Провід українських націоналістів на чолі з А. Мельником доволі скептично оцінював можливості діяльності на західних землях України, а за деякими, щоправда, недостатньо підтвердженими свідченнями – навіть начебто видав наказ про саморозпуск ОУН в Західній Україні²⁴⁵. Однак більшість так званих крайовиків – членів організації, що залишилися на приєднаній до СРСР території, – виступала за рішучу боротьбу проти радянської влади. На цьому ґрунті поглибився конфлікт між мельниківцями і бандерівцями, що врешті призвів до відомого розколу.

На початку Світової війни Крайову езекутиву очолював В. Тимчій, наступниками якого стали спочатку В. Гасин, а потім – О. Грицак. Після вступу Червоної армії в Західну Україну кілька тисяч підпільників перейшли до Генерального губернаторства, щоб запобігти значним людським втратам. Загальна кількість членів ОУН, що залишилися на території УРСР, становила близько 10 тис. осіб. У січні 1940 р. з метою посилення підпільної мережі С. Бандера та його прихильники почали відправляти на західні землі так звані пробоеві, тобто ударні, групи, до яких входили найбільш досвідчені і підготовлені оунівці – від п'яти до 20 осіб в кожній. Першу таку групу очолював С. Пшеничний, однак спроба переходу кордону була невдалою. Другою групою командував І. Климів, вона зуміла успішно дістатися до Галичини, а потім – на Волинь²⁴⁶.

Поступово керівництво ОУН примножило зусилля, щоб пожвавити рух опору. В прилеглих з СРСР районах з'явилися спеціальні розвідувальні школи, склади з озброєнням і спорядженням. На німецько-радянському кордоні діяли пункти переправи, через які на західні землі України проникали підпільники. Краківський провід ОУН готував плани збройного повстання, спрямованого на повалення радянської влади і проголошення Української Самостійної Соборної Держави. У березні 1940 р. він прийняв рішення «перекинути на територію УРСР необхідну кількість ОУНівських кадрів з метою створення у Львові і на Волині штабів з підготовки збройного повстання...». Тоді ж було ухвалено: протягом двох місяців «освоїти територію», мати чітку картину про наявність повстанських сил, кількість зброї, настрої населення, можливості противника тощо, а також розширити підпільну мережу і сформувати воєнізовані частини та загони. За даними радянських спецслужб, при підготовці збройного повстання розвідка ОУН складала «чорні списки», до яких вносила прізвища «ворожих осіб» – представників партійних і державних органів, командного складу Червоної армії, працівників НКВС, громадського активу тощо. Згодом під час слідства член Львівського крайового проводу

²⁴⁵ Мірчук П. Революційний змаг за УССД (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»). Нью Йорк; Торонто; Лондон, 1985. Т. 1. С. 110.

²⁴⁶ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. С. 135, 143, 144.

ОУН І. Максимов твердив: «З цими особами в момент повстання повинні були розправлятися суворо, аж до фізичного знищення їх»²⁴⁷.

Керівництво ОУН прагнуло створити єдиний революційний фронт, спрямований проти сталінського режиму. Цей фронт мав об'єднати всі українські політичні партії, що існували в колишній Польській державі. Планувалося заснувати так званий Синьйорат, до якого входили б провідні діячі національного руху, – «кістяк майбутнього державного, господарського, культурного апарату». В момент повстання на Синьйорат покладалося завдання розгорнути військову підготовку населення в тилу, забезпечити повстанців продовольством, боєприпасами, обмундируванням і т. ін. Відповідні екзекутиви ОУН почали створювати Синьйорат в усіх областях і повітах, зокрема в слідчих матеріалах НКВС говорилося про існування таких структур у Станіславі й Калуші.

У березні 1940 р. НКВС провів другу велику чекістсько-військову операцію, щоб «викрити розгалужену антирадянську повстанську організацію українських націоналістів...». У ході операції арештовано все керівництво Львівської крайової екзекутиви ОУН, а також деяких керівників окружних, повітових і надрайонних проводів. У доповідних записках, що надсилали з Києва до Москви, говорилося про ліквідацію «основного активу цієї організації». Проте подальші події засвідчили: незважаючи на масштабні репресії, на масовий терор, зламати український національний рух влада не змогла.

За таких складних умов Краківський центр ОУН розпочав відновлення конспіративної мережі. До Львова було скеровано досвідчених підпільників Д. Мирона і Л. Зацного, які зуміли доволі швидко сформувати Крайову екзекутиву. Вона розгорнула підготовку збройного виступу, створивши спеціальний штаб. У документах радянських спецслужб зазначалося, що Крайова екзекутива «розраховувала не тільки на свої сили, але й на інтервенцію однієї із сусідніх з СРСР держав...». Заразом радянські органи безпеки вважали, що «Краківський центр ОУН вів переговори з рядом урядів іноземних держав про пряму інтервенцію проти Радянського Союзу»²⁴⁸.

Протягом кількох місяців Д. Мирон, який очолив Крайову екзекутиву, поновив керівний склад ОУН різних рівнів. Він перевів нових провідників на нелегальне становище і забезпечив їх документами, коштами, зброєю. Створив у Львові і на периферії велику кількість конспіративних і явочних квартир, в яких зберігав найважливішу документацію, шифри, техніку і т. п. Налагодив ефективний кур'єрський зв'язок і надзвичайно жорстку конспірацію: кожному з керівників підпілля «присвоїв по декілька кличок і категорично заборонив навіть в шифровках згадувати справжні прізвища цих осіб»; усі явки і зустрічі переніс на вулиці, кожен таку зустріч попередньо обумовлював паролем тощо.

Влітку 1940 р., за оцінкою радянських спецслужб, чисельність ОУН в західних областях України досягла близько 5,5 тис. осіб. У серпні того ж року єдиний план збройного повстання, який також називали «мобілізаційним планом», було

²⁴⁷ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / ред. рада: С. Богунов та ін. Київ, 2007. Т. 1. С. 77, 99; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 33. Спр. 53. Арк. 240–241.

²⁴⁸ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Т. 1. С. 100, 106, 320.

передано всім місцевим організаціям. Краківський центр ОУН і особисто С. Бандера наголошували, що повстання має відбутися одночасно на всій території України. Політичне керівництво ОУН вважало, що найбільш сприятливий момент для початку повстання – вступ СРСР у війну з Німеччиною, Туреччиною чи балканськими країнами. Тому самостійні збройні виступи були категорично заборонені, а головні зусилля спрямовані на гуртування сил і розвідувальну роботу.

У вересні 1940 р. НКВС провів чергову чекістсько-військову операцію, завдавши відчутного удару по українському рухові опору. Під час неї ліквідовано Львівську ексекутиву, Станіславський, Коломийський і Стрийський окружні центри, а також ряд низових організацій ОУН. Всього спецслужби розкрили 96 націоналістичних груп і осередків, арештувавши 1,1 тис. підпільників. Та все ж, попри значний масштаб проведеної операції, НКВС не вдалося схопити всіх членів Крайового проводу, зокрема Д. Мирона. Каральні органи не зуміли розгромити всі місцеві підпільні групи, а тому повною мірою мети не досягли.

Ті провідники, що unikнули арешту, за короткий час відродили організацію. Вони знову встановили зв'язки з Краківським центром і низовими ланками, змінили керівний склад в округах і районах. Посилили конспірацію і відсторонили від роботи всіх осіб, які потрапили в поле зору НКВС. Припинили працю з «Юнацтвом», особливо в селах, щоб запобігти можливим провалам. Перевели частину нелегалів за кордон, аби зберегти сили для прийдешнього повстання. Наприкінці жовтня 1940 р. на конспіративній квартирі у Львові було відновлено Крайову ексекутивну, яку очолив Д. Мирон і до якої увійшли провідники Станіславської, Тернопільської і Волинської організацій ОУН О. Луцький, Ю. Гуляк та І. Клімів²⁴⁹.

У грудні 1940 р. радянські органи безпеки провели наступну спеціальну операцію, продовжуючи жорстоке протистояння з українським національним рухом. Під час операції було арештовано 996 осіб, зокрема в областях: Львівській – 520, Станіславській – 235, Тернопільській – 133, Дрогобицькій – 42, Волинській – 56, Ровенській – 10 осіб. У докладній доповідній записці, яку І. Серов надіслав Л. Берії, зазначалося: «Загалом операція у всіх областях пройшла успішно, визначений для арешту контингент, за винятком одиниць, вилучений. Одним із позитивних моментів проведеної операції є те, що затримано головно актив оунівського підпілля».

За даними першого – обліково-статистичного – спецвідділу НКВС СРСР, усього за 1939 – травень 1941 рр. в західних областях України заарештовано більше 23 тис. українців. Протягом 1939 р. кількість арештованих становила близько 2,8 тис. осіб, 1940 р. – понад 15 тис. і січня–травня 1941 р. – 5,4 тис. осіб. У загальній чисельності заарештованих в західних областях УРСР і БРСР частка українців досягала в 1939 р. 15,6 %, у 1940 р. – 20,7 %, а на початку 1941 р. – 45,1 %. Більшість арештованих звинувачували в нелегальному переході кордону, належності до контрреволюційних організацій, контрреволюційній агітації, а також в антирадянських змовах²⁵⁰.

²⁴⁹ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Київ, 2007. Т. 1. С. 107, 149–151, 165.

²⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 8. Арк. 19; Горланов О. А., Рогинский А. Б. Об арестах в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг. *Исторические сборники «Мемориала»*. Москва, 1997. Вып. 1. Репрессии против поляков и польских граждан. С. 88–89, 104–105.

Польське підпілля. Не меншу небезпеку для сталінського режиму становив польський рух опору. Відразу після вступу Червоної армії на території східних воєводств почали виникати підпільні групи. Їх створювали політичні партії, громадські організації, молодіжні товариства, а також окремі патріотично налаштовані громадяни. Вже 17 вересня 1939 р. у Станіславі виникла Таємна військова організація (Tajna Organizacja Wojskowa), що виступила проти радянської інтервенції. 22 вересня того ж року у Львові постала Польська організація боротьби за волю (Polska Organizacja Walki o Wolność), яку очолив генерал М. Жегота-Янушайтіс. На початку листопада львівська організація налічувала близько 300 осіб, об'єднаних у три групи.

У перші місяці після вступу Червоної армії на територію західних земель України оперативно-чекістські групи фіксували численні факти непокори поляків і спроби створення ними антирадянських організацій. Так, у жовтні 1939 р. у зведенні про агентурно-оперативну роботу в Західній Україні нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов звітував про існування у Львові повстанської організації, до якої входили насамперед молоді люди, що навчалася в гімназіях № 9 і № 10 (агентурна справа «Павутина»). Вони збиралися на нелегальні збори, мали радіопередавач для зв'язку з польськими військовими частинами, влаштували п'ять сховищ зброї (у самому Львові і в с. Зимна Вода). Ця організація «в основному вела роботу з підготовки збройного повстання проти Радянської влади»²⁵¹.

Серед багатьох підпільних організацій, створених відразу після так званого четвертого поділу Польщі, був Комітет захисту польського уряду. Ця організація виникла у м. Луцьку в період евакуації польських військ. За даними НКВС УРСР, вона налічувала близько 120 осіб і взаємодіяла з аналогічною організацією у Львові. На чолі згаданого Комітету захисту польського уряду стояв В. Сплава-Нейман, 1900 р. народження, що походив з дворянської сім'ї і працював бухгалтером в одному з луцьких банків. Місцеве управління НКВС УРСР завело агентурну розробку під назвою «Патріоти» і доволі швидко виявило коло учасників організації.

У документах НКВС написано, що підпільники займалися підготовкою збройного повстання проти радянської влади і планували «здійснення диверсійних актів у період воєнних дій англо-французьких військ проти СРСР». До керівництва організації входили також В. Мамчиць, Е. Пацієвський, М. Козлинський, С. Големський та ін. «На нарадах к-р організації обговорювалось питання про придбання зброї. У зв'язку з цим учасники організації займалися виявленням складів зброї, залишеної при відступі польськими військами, що було їм відомо від офіцерів, які емігрували». Під час арешту учасників організації вилучено три гвинтівки, 16 револьверів, холодну зброю.

За даними слідства, «керівництво організації визначило пункти: військові казарми, радіостанції, електростанцію, телефонно-телеграфну станцію, вокзал, будівлю НКВС, які належало піддати нападу повсталими в першу чергу». Для досягнення більш відчутного результату почалося створення молодіжної групи, а також місцевих філій організації в містах Володимирі-Волинському, Ковелі, Ківерцях. Були спроби формування подібної підпільної організації в м. Ровно, чим займався працівник міської пожежної охорони І. Вденковський. За словами

²⁵¹ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. Т. 1. С. 938–941; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 33. Арк. 159.

І. Серова, така активність підпільників змусила НКВС «стати на шлях оперативної ліквідації цієї к-р організації»: у справі заарештовано 32 особи²⁵².

Тим часом відбулася зміна найвищого політичного керівництва Польщі. Президент країни І. Мосціцький назвав своїм наступником польського посла в Римі генерала Б. Веняву-Длугошовського, але під тиском французького та англійського урядів відмовився від такого рішення. Після певних вагань і чергових консультацій президент проголосив своїм наступником відомого державного діяча В. Рачкевича, а водночас відправив у відставку кабінет міністрів на чолі з Ф. Славоєм-Складковським. Новим польським прем'єром став лідер опозиції В. Сікорський, який також перебрав на себе обов'язки Верховного головнокомандувача. Еміграційний уряд перебував у Франції, керуючи боротьбою за відродження держави.

У листопаді 1939 р. генерал В. Сікорський створив у Парижі Союз збройної боротьби (СЗБ – *Związek Walki Zbrojnej*). Ця таємна військова організація діяла на території окупованої Польщі, але водночас вважалася складовою Війська Польського. На чолі СЗБ стояв генерал К. Соснковський, а після окупації нацистами Франції – генерал С. Ровецький. Територія довоєнної Польської держави поділялася на кілька регіонів, один з яких, «Львів», охоплював колишні Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське воєводства. У регіоні СЗБ «Львів» сформувалися, своєю чергою, дві окремі організаційні структури – СЗБ-1 і СЗБ-2.

Перша з них виникла на основі вже згаданої Польської організації боротьби за волю. Її кур'єри зуміли дістатися до Франції, де одержали вказівки еміграційного уряду щодо створення Союзу збройної боротьби. Проте радянські спецслужби натрапили на слід польського підпілля, заарештувавши генерала М. Жеготу-Янушайтиса. У грудні 1939 р. кур'єр Т. Стровський доставив до Львова паризькі інструкції, що поклало початок формуванню СЗБ-1. Цю структуру очолив полковник В. Жебровський, який за короткий час розгорнув широку конспіративну мережу.

Інша група постала на базі таємної військової організації Служіння звитязі Польщі (СЗП – *Służba Zwycięstwu Polski*). Цю організацію було створено 26 вересня 1939 р. у Варшаві генералом М. Токажевським-Карашевичем. Під кінець грудня того ж року до Львова прибув емісар СЗП майор А. Кльоц, який почав гуртувати навколо себе польських підпільників. Командування Львівським округом СЗП доручили підполковнику Я. Соколовському, який уже в січні 1940 р. перетворив підпорядковану йому структуру на СЗБ-2.

Не маючи належної інформації про стан справ на окупованій території, Головне командування Союзу збройної боротьби призначило комендантом регіону № 3 у Львові генерала М. Жеготу-Янушайтиса. Коли ж стало відомо про арешт цього генерала, паризьке керівництво вирішило призначити замість нього генерала М. Токажевського-Карашевича. Невдовзі на нього було покладено ще складніші обов'язки – коменданта всієї зони радянської окупації. Однак дорогою з Варшави до Львова генерал М. Токажевський-Карашевич потрапив до рук НКВС.

Між двома названими організаціями – СЗБ-1 і СЗБ-2 – відразу виник серйозний конфлікт через політичні розбіжності, що існували між проводами обох груп. Лідери СЗБ-1 дотримувалися переважно ендецьких поглядів, а СЗБ-2 належали до табору пілсудчиків. Перші вважали за необхідне цілковито підпорядкувати

²⁵²ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 13. Арк. 515, 518, 319.

конспіративну мережу емігрантському урядові в Парижі. Другі ж займали проти-лежну позицію: керівництво підпільним рухом повинно перебувати в краї. Спроби з'єднати чи хоч би зблизити групи результату не дали.

Ще в грудні 1939 р. до СЗБ-1 приєдналося близько 300 членів Союзу польських організацій (Związek Organizacji Polskich), очолюваних полковником З. Зайончковським. Навесні наступного року до СЗБ-1 увійшло приблизно 100 членів групи поручника С. Жарчевського. Організація поповнювалась також за рахунок інших підпільних формувань. Її чисельність стрімко зростала, проте це негативно позначалося на конспірації. Загальна кількість членів СЗБ-1 становила від 10 тис. до 15 тис. осіб. У вирок у справі керівництва організації мовилося про 20 тис. членів.

Друга структура – СЗБ-2 – також прагнула розгорнути широку конспіративну мережу. Комендантом СЗБ-2 став підполковник Я. Соколовський, його заступником – майор З. Добровольський, а начальником штабу – майор А. Кльоц. За свідченням учасника польського підпілля Е. Голі, на початку 1940 р. в складі СЗБ-2 існували округи «Волинь», «Станіслав» і «Тернопіль». Їх очолювали, відповідно, ксьондз С. Зентара, підполковник В. Смеречинський та З. Вундерліх. Проте насправді ситуація була значно складнішою: на Волині діяли дві групи СЗБ (одна – в межах СЗБ-1, інша – самостійно), округ «Станіслав» підтримував зв'язки з СЗБ-1 та СЗБ-2, а округ «Тернопіль» підпорядковувався СЗБ-1²⁵³.

Діяльність Союзу збройної боротьби була спрямована на політичну, військову та ідейну протидію сталінському режимові. Метою СЗБ-1 і СЗБ-2 стала підготовка збройного повстання, а також здійснення розвідувальної роботи, саботажних акцій, диверсій тощо. Обидві згадані структури створили політичні репрезентації – Громадсько-політичний комітет (Komitet Społeczno-Polityczny) при СЗБ-1 та Національну раду (Rada Narodowa) при СЗБ-2. Обидві організації робили спроби встановити стосунки з українськими політичними колами, зокрема СЗБ-1 з петлюрівськими, а СЗБ-2 – з митрополитом А. Шептицьким (однак всіляко протистояли ОУН). Нарешті, СЗБ-1 і СЗБ-2 займалися пропагандистською діяльністю, серед іншого видавали бюлетені.

Радянські спецслужби доволі швидко вистежили польське підпілля. Цьому сприяли арешти керівництва Польської організації боротьби за волю (осінь 1939 р.), кур'єрів Союзу збройної боротьби братів Ю. та С. Жимерських (січень 1940 р.), емісара Головного коменданта СЗБ Т. Стровського (січень 1940 р.), емісара еміграційного уряду Е. Голі (березень 1940 р.). Органи НКВС зуміли глибоко проникнути в польську конспіративну мережу, заарештувавши керівний склад і актив підпілля. Вони насадили там свою агентуру і в підсумку – майже повністю паралізували польський рух опору.

²⁵³Wnuk R. «Za pierwszego Sowietą». Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Warszawa, 2007. S. 45–46, 65–66; Mazur G. Walka NKWD ze Związkiem Walki Zbrojnej na Kresach Południowo-Wschodnich w świetle dokumentów z polskich archiwów w Londynie. *Europa Nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*. Warszawa, 1999. S. 669–670; Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2004. Т. 3. Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. С. 730, 744.

У розробці Союзу збройної боротьби брали участь 22 агенти, що викрили чимало підпільників. Радянські спецслужби встановили у Львові контроль за 12 явочними квартирами СЗБ, три з яких призначалися для кур'єрів з Варшави. За 1939–1940 рр. викрито 63 великі та 269 дрібних польських таємних організацій, що діяли в західних областях УРСР. За цей час заарештовано майже 9,9 тис. осіб, причетних до польського руху опору. До вищої міри покарання засуджено 124 особи, звинувачених у контрреволюційних злочинах. Усі ці репресії сіяли страх і неспокій серед польського населення.

За даними першого спецвідділу НКВС СРСР, у 1939 – травні 1941 рр. в західних областях України арештовано понад 22 тис. поляків. Протягом 1939 р. кількість арештованих становила 5,4 тис. осіб, 1940 р. – 15,5 тис. осіб і січня–травня 1941 р. – більше 1,1 тис. осіб. У загальній чисельності заарештованих в західних областях УРСР і БРСР частка поляків досягала в 1939 р. 54,5 %, у 1940 р. – 38,3 % і на початку 1941 р. – 28,1 %. Зазначимо, що кількість арештованих на приєднаних територіях становила значний відсоток від загального числа арештованих в СРСР, а саме: в 1939 р. – 65,6 %, у 1940 р. – 56 % і січні–травні 1941 р. – 32–34 %²⁵⁴.

Однак навіть за такого жорсткого, зокрема й агентурного контролю радянських спецслужб за польським національним рухом, керівництво НКДБ УРСР не могло цілковито придушити чи опанувати його. Навесні 1941 р. заступник наркома державної безпеки УРСР С. Савченко констатував: «Не дивлячись на наявні серйозні сигнали про активізацію антирадянської діяльності польського підпілля, УНКДБ Західних областей, за винятком Львова, не розгорнули належної глибокої агентурної і слідчої роботи, обмежуючись окремими заходами, які не забезпечують повного викриття організуючих центрів, складу організації, наявної зброї, технічних засобів, каналів зв'язку, що йдуть за кордон»²⁵⁵.

Перша депортація. Особливою формою політичних репресій стали масові депортації населення. Далеко не всі мешканці Західної України вітали прихід радянських військ, частина громадськості критично поставилась до розпочатих перетворень. Сталінський режим вбачав у багатьох прошарках суспільства «класових ворогів», причому це звинувачення стосувалося навіть тих, хто виявляв особисту покору і лояльність.

Однією з таких ворожих груп радянська влада вважала осадників. Це були насамперед колишні польські офіцери і солдати, які брали участь у радянсько-польській війні 1919–1920 рр. й отримали земельні наділи на території Західної України. Крім того, до числа осадників належали й цивільні особи, переважно польські селяни з центральних воєводств, які здобули землю на сході внаслідок парцеляції поміщицьких маєтків.

²⁵⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 3. Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. С. 766–850; Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белорусии 1939–1941 гг. Т. 1. С. 28–32, 454, 654; История советских органов государственной безопасности. Москва, 1977. С. 321; ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 46. Арк. 8; Горланов О. А., Рогинский А. Б. Об арестах в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг. *Исторические сборники «Мемориала»*. Вып. 1. С. 83–85, 88–89, 104.

²⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 43, т. 1. Арк. 43.

Військові осадники мали право носити зброю і поселялися насамперед у прикордонних повітах, неподалік польсько-радянського кордону, тоді як цивільні засновували свої колонії у всіх східних воєводствах, зокрема в Галичині (до 1937 р. у Львівському, Станіславському, Тернопільському і Краківському воєводствах виникло 26 тис. нових господарств). Осадники створили власну організацію, яка восени 1937 р. об'єднувала майже 16,6 тис. осіб.

Радянські органи безпеки уважно стежили за розвитком військового осадництва. В одній із довідок подали детальний опис його історії і розлогу статистику. За даними радянських спецслужб, у складі військових осадників було 17 % офіцерів, 83 % рядових і підофіцерів. Близько 4 тис. осадників мали різні нагороди, серед них 750 осіб – найвищу державну відзнаку орден «Віртуті Мілітарі». Радянські спецслужби робили висновок: осадництво є «міцною опорою уряду в східних воєводствах»²⁵⁶.

У перших числах грудня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія в листі до ЦК ВКП(б) запропонував виселити всіх осадників і членів їхніх сімей (акцію провести до 15 лютого 1940 р.). Ще через кілька днів Політбюро ЦК ВКП(б) підтримало пропозицію наркома (рішення № П 9/158), а РНК СРСР прийняла відповідну постанову за № 2010-558 сс. Протягом кількох тижнів наркомати внутрішніх справ УРСР і БРСР повинні були підготувати списки сімей, що підлягали виселенню.

Тоді ж вийшли чергові постанови РНК СРСР, зокрема за № 2122-617 сс від 29 грудня 1939 р. «Про спецпереселенців-осадників». Цією постановою союзний уряд затвердив низку документів НКВС СРСР: Інструкцію про порядок переселення польських осадників, Положення про спецселища і трудове влаштування осадників, а також штати районної та селищної комендатур. Уряд зобов'язував Наркомат торгівлі СРСР виділити Наркомату лісової промисловості СРСР додаткові продовольчі і промтоварні фонди на 21 тис. сімей депортованих. Крім того, НКВС СРСР мав одержати 17,5 млн крб на витрати, пов'язані з переселенням осадників, а Наркомліс СРСР – 14 млн крб на їхнє господарське облаштування.

Іншою постановою за № 2124-620 сс РНК СРСР затвердила порядок використання майна осадників. Згідно з нею, вся земля виселених сімей, за винятком уже розподіленої між селянами, переходила в земельні фонди обласних виконавчих комітетів для надання колгоспам і радгоспам. Будинки осадників планували використовувати для організації шкіл, лікарень, дитячих садків, сільських рад і правління колгоспів тощо. Коні, худоба та інвентар передавали новостворюваним колгоспам і радгоспам. Союзний уряд передбачав такий самий порядок використання майна працівників лісової охорони.

У січні 1940 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли спільну постанову за № 7938 сс «Про додаткове розселення спецпереселенців-осадників». У зв'язку зі збільшенням кількості осіб, які підлягали депортації, НКВС СРСР дозволяли «передати для трудового використання на гірничих і лісозаготівельних роботах Наркомату Кольорової Металургії до 5 000 сімей спецпереселенців-осадників».

²⁵⁶Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. Warszawa, 2003. S. 101, 103, 370; Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. Toruń, 2004. S. 209; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 18. Арк. 112, 115.

Отже, політичне керівництво СРСР передбачало використати депортованих не тільки на лісових розробках, але й на видобутку золота й мідної руди²⁵⁷.

Питання виселення осадників і «лісників» неодноразово розглядало Політбюро ЦК КП(б)У. Так, на засіданні, що відбулося 19 січня 1940 р., заслухали повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова. Після відповідного обговорення Політбюро ЦК КП(б)У прийняло розгорнуте рішення, що складалося з десяти пунктів. У ньому зазначалося, що виселенню на загальних підставах підлягали також «сім'ї осадників і лісової охорони – українців, які значилися у воєводських списках, виявлених в процесі обліку осадників органами НКВС УРСР...». Республіканське партійне керівництво зобов'язувало секретарів обкомів і голів облвиконкомів детально ознайомитися з планами виселення, щоб «заздалегідь належно підготуватися до майбутньої операції». Воно вимагало від місцевих органів влади забезпечити «ретельне зберігання» майна осадників і працівників лісової охорони, які виселялися у віддалені райони СРСР. Для здійснення контролю за підготовкою акції у Волинську, Ровенську і Тернопільську області відряджався секретар ЦК КП(б)У М. Бурмистенко, а в Дрогобицьку, Львівську і Станіславську – голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха²⁵⁸.

Згідно з директивою Л. Берії, для керівництва операцією створили обласні оперативні трійки. Їх очолювали начальники відповідних управлінь НКВС: Волинської області – І. Білоцерковський, Дрогобицької – І. Зачепа, Львівської – К. Краснов, Ровенської – Р. Крутов, Станіславської – О. Михайлов, Тернопільської – О. Вадіс. До складу обласних трійок входили працівники центральних апаратів НКВС СРСР і УРСР. Для здійснення операції на місцях формували дільничні та повітові (районні) трійки. Великі міста було поділено на декілька оперативних дільниць. До роботи в цих трійках залучали працівників апаратів УНКВС і повітових (районних) відділень НКВС.

Підготовка акції починалася з обліку сімей осадників і працівників польської державної лісової охорони. Після цього дільничні й повітові (районні) трійки склали оперативні плани, на основі яких обласні трійки формували зведені плани. Так підготували плани проведення операції у всіх шести західних областях України і врешті – загальний план депортації. Звісно, всю підготовку до виселення вели в умовах цілковитої таємності, а день проведення акції повідомили місцевим керівникам перед самим її початком.

Акція з виселення осадників і «лісників» була проведена 10 лютого 1940 р. Напередодні відбулися наради за участю партійного і радянського активу та працівників органів державної безпеки. Згідно з інструкцією НКВС СРСР, що визначала порядок депортації, оперативні групи прибули на місця ще вночі. На світанку 10 лютого ці групи, що налічували по три особи, розпочали виселення наперед визначених сімей. Кожній групі доручалося виселити три сім'ї, починаючи з так званих куркульських родин і підозрюваних у «контрреволюційній активності». Старші груп одержували від начальника оперативної дільниці завдання на виселення, три анкети (особові справи) на голів сімей, маршрут конвоювання переселенців

²⁵⁷ Російський державний архів нової історії (далі – РГАНІ). Ф. 89. Оп. 69. Д. 3, л. 1–3; Д. 4, л. 1–3; Д. 5, л. 1–4; Д. 6, л. 17; Д. 7, л. 1.

²⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 10. Арк. 100–102.

та арештованих. Виселення розпочинали з особистого обшуку присутніх і загального обшуку будинку. Після цього старші в групах повідомляли сім'ї про виселення і пропонували відразу збиратися в дорогу. Людям дозволяли брати з собою одяг, білизну, взуття, посуд, гроші, продукти харчування, дрібний інструмент, але загальна вага вантажу не могла перевищувати 500 кг на сім'ю. В разі серйозної хвороби особу залишали на місці, а її виселення проводили після одужання.

На проведення обшуку і приготування сім'ї до переселення виділяли не більше двох-трьох годин. При виявленні зброї чи так званих контрреволюційних документів осадника заарештовували, а його рідних виселяли в загальному порядку. Члени оперативної групи конвоювали переселенців до первинного збірного пункту, де передавали їх під охорону. За інструкцією НКВС СРСР, «господарство та майно того, кого виселяли, старший оперативної групи залишає представнику місцевого органу влади і разом з цим представником підписує опис майна...»²⁵⁹.

За даними НКВС УРСР, зібраними напередодні операції, із західних областей республіки планували виселити 17 670 сімей, або 93 324 особи. В ході акції виселили 17 203 сім'ї, або 89 079 осіб. Частина осадників, працівників польської лісової державної охорони і членів їхніх сімей – 1 474 особи – залишили вдома через хворобу, 2 195 осіб не виявили на місці проживання, 488 зникли до початку операції, 65 сховалися під час операції і 23 особи втекли з-під конвою. Акцію з виселення осадників і «лісників» проводили 6,7 тис. оперативних груп, до яких входило понад 54 тис. осіб.

Депортація осадників і «лісників» відбувалася в складних зимових умовах. Один з керівників ГУЛАГу доповідав Л. Берії, що «багатьом осадникам не надали часу на те, щоб зібратися, деякі були посаджені у вагони тоді, коли члени їхніх сімей знаходилися на роботі, в гостях, у школі і т. д.». Особові справи переселенців оформляли надзвичайно недбало, вантаж перевозили без маркування. У згаданій доповідній записці (квітень 1940 р.) читаємо: «значна кількість переселенських сімей розбита: члени однієї сім'ї розселені в різних областях, пошук багажу досі не закінчено»²⁶⁰.

Друга депортація. Зі вступом Червоної армії на територію Західної України розгорнулася політична «зачистка» приєднаних земель. За ґрати кинуті польських чиновників, поліцейських, жандармів, великих поміщиків і підприємців. У тюрми потрапили керівники політичних партій, громадських організацій, культурних товариств, учасники українського й польського національного руху. В таборах і тюрмах опинилися тисячі людей, які, на думку влади, створювали реальну загрозу для системи. Проте на свободі ще залишалися їхні сім'ї, які начебто становили потенційну небезпеку для суспільства. Тому 2 березня 1940 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення № П13/114, що передбачало виселення трьох категорій населення: сімей репресованих, повій та біженців. До першої категорії віднесено сім'ї військовополонених польських офіцерів і репресованих представників польського державного апарату, великих землевласників і промисловців, учасників повстанських організацій. До другої – зареєстрованих у документах польської поліції

²⁵⁹ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 10. Арк. 129, 158, 218.

²⁶⁰ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 10. Арк. 105–107, 126–131, 152, 159–160; Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали. Спогади: у 3-х т. Львів, 1996. Т. 1: 1939–1945 рр. С. 97–98.

повій, які не змінили способу життя, не займалися суспільно корисною працею. До третьої – біженців, які виявили бажання виїхати на територію, що потрапила під владу Німеччини, але не були прийняті німецьким урядом.

Рішення найвищого політичного керівництва від 2 березня 1940 р. передбачало, що друга масова депортація із західних областей України стосуватиметься сімей репресованих. Ця акція мала супроводжуватися супутньою операцією, пов'язаною з виселенням відносно невеликої кількості повій. Ще через кілька днів – 5 березня – Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про розстріл польських громадян, що утримувалися в таборах для військовополонених офіцерів і тюрмах західних областей України і Білорусії. Інакше кажучи, радянська влада хотіла одним жорстоким ударом покінчити не тільки з політичними опонентами, але й з їхніми родинами. Ці партійні рішення лягли в основу постанов союзного уряду за № 289-127 сс від 2 березня і № 497-177 сс від 10 квітня 1940 р. Так, друга постанова затверджувала Інструкцію НКВС СРСР про виселення із західних областей УРСР і БРСР сімей репресованих, повій та біженців. Постанова конкретно визначала коло тих, хто підлягав депортації, зокрема: «сім'ї утримуваних у таборах для військовополонених і в тюрмах колишніх офіцерів польської армії, поліцейських, тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів, чиновників колишнього польського державного апарату, учасників контрреволюційних, повстанських організацій...»²⁶¹.

Вищі партійні й державні інстанції СРСР постановили: виселити сім'ї репресованих в Акмолинську, Актюбінську, Кустанайську, Павлодарську, Північноказахстанську, Семипалатинську області Казахської РСР на 10 років, а також повій – у Казахську та Узбецьку РСР на п'ять років (за винятком прикордонних районів). Виселеним дозволяли брати з собою майно по 100 кг на особу, для громіздких речей виділяли окремі вагони. Депортованих мали перевозити в ешелонах по 55 вагонів кожний, в одному вагоні розмішувати 30 дорослих і дітей. Щодня вони мали одержувати обід і по 600 г хліба на особу, а на малолюдних станціях виходити під конвоєм на прогулянки.

Уже 7 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ про створення оперативних трійок. Їх формували при управліннях НКВС західних областей УРСР і БРСР. На них покладалася практична реалізація рішень партії та уряду стосовно виселення сімей репресованих. Того ж дня Л. Берія видав директиву № 892/Б, в якій доручив до кінця березня скласти списки осіб, які підлягали виселенню. Йшлося не тільки про дружин і дітей репресованих, але й про їхніх батьків, братів і сестер, якщо вони проживали разом із сім'єю військовополоненого чи заарештованого. На чолі обласних оперативних трійок стали: Волинської області – І. Білоцерковський, Дрогобицької – І. Зачепа, Львівської – В. Сергієнко, Ровенської – Р. Крутов, Станіславської – О. Михайлов, Тернопільської – О. Вадіс. На місцях було створено дільничні чи районні трійки, які керували операцією в містах і районах. Великі міста поділили на кілька оперативних дільниць, зокрема Львів – на 12. Нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов доповідав заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулову: «Вся підготовчо-облікова робота велася

²⁶¹ Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. *Исторические сборники «Мемориала»*. Вып. 1. С. 118; РГАНИ. Ф. 89. Оп. 69. Д. 8. Л. 1.

на основі попередніх матеріалів, одержаних слідством при викритті антирадянських формувань, даних агентури і на основі матеріалів, надісланих НКВС СРСР»²⁶².

Для прикладу, у Львівській області виселенню підлягало 3 548 сімей, що становило 10 491 особу. З них у Львові мешкало 1 742 сім'ї, які об'єднували 4 681 особу. В районах області депортацією керували начальники місцевих відділів НКВС. У Львові акцію проводило 12 оперативних трійок. Усього в області було сформовано 1 819 оперативних груп, до яких входило 5 745 осіб. Для проведення виселення з гарнізонів частин НКВС і РСЧА, а також господарських організацій мобілізували сотні автомашин. Лише у Львові передбачалося використати 470 вантажних та 120 легкових автомобілів. Загалом у всіх західних областях України було створено майже 4,1 тис. оперативних груп. Для порівняння: в операції з виселення осадників і «лісників» брали участь 6,7 тис. таких груп. Другу масову депортацію населення проводили: близько 3,7 тис. працівників державної безпеки, з яких більше половини становили відряджені зі східних областей УРСР, 3,9 тис. працівників міліції, з них 2,2 тис. – зі східних областей республіки, 3 тис. офіцерів і солдатів військ НКВС, а також представники місцевих партійних і державних органів²⁶³.

За рішенням найвищого політичного керівництва СРСР, другу масову операцію з виселення в західних областях України провели 13 квітня 1940 р. Влада взяла на облік 11 670 сімей, в яких налічувалось 35 326 осіб. Операцію розпочали на світанку, щоб «упоратися» за день. Кожна оперативна група діяла за чіткою інструкцією:

- у квартирах і будинках виселенців здійснювали обшук з метою виявлення зброї, вибухівки, антирадянської літератури і т. п.;
- після цього керівник опергрупи повідомляв, що за постановою уряду члени сім'ї підлягали виселенню;
- депортованим дозволяли брати з собою по 100 кг вантажу на кожного члена сім'ї;
- майно, що залишалось, описували; сім'я визначала довірену особу, якій доручала його продаж;
- ця особа зобов'язувалася упродовж 10 днів продати залишене майно, а виручені кошти здати органам НКВС;
- одержані гроші органи внутрішніх справ повинні були відправити виселеній сім'ї;
- після обшуку, опису майна і передачі його довіреній особі «члени сім'ї доставляються під охороною до місця посадки і здаються комендантові ешелону за списками та особовими справами»;
- «залишені без майна житло й господарські споруди виселених сімей опечатаються органами НКВС і список їх передається місцевим органам влади».

Під час операції 13 квітня 1940 р. із шести західних областей України було вивезено майже 10,5 тис. сімей, або понад 32 тис. осіб. За даними НКВС УРСР, з окремих областей депортовано: Львівської – 3 003 сім'ї, або 8 958 осіб, Тернопільської – відповідно 2 096 і 6 374, Станіславської – 1 622 і 4 868, Ровенської – 1 436 і 4 535, Дрогобицької – 1 210 і 3 850, Волинської – 1 108 і 3 491. Усього тоді із

²⁶²ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 14–21; Ф. 16. Оп. 33. Спр. 91. Арк. 164.

²⁶³ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 10. Арк. 159, 160; Спр. 91. Арк. 165–166, 233–268, 288–292.

західних областей УРСР і БРСР виселили до Казахстану 61 тис. осіб, більшість з яких скерували на сільськогосподарські роботи в колгоспи (36,7 тис. осіб) і радгоспи (17,9 тис. осіб).

Документи, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, дають можливість оцінити якісний склад депортованого населення. Так, у доповідній записці за № 1500394 від 16 квітня 1940 р. члени Станіславської обласної трійки повідомляли, що за віком «виселений контингент» поділявся на такі групи: до 18 років – 2 014 осіб (41,4 %), від 18 до 50 років – 2 240 осіб (46 %), понад 50 років – 614 осіб (12,6 %). За національністю більшість виселених із західних областей України становили: поляки – 24 039 осіб (74,9 %), українці – 6 256 (19,5 %) та євреї – 1 311 осіб (4,1 %). Крім того, виселено 470 представників інших національностей, серед яких 234 росіяни.

За так званим політичним забарвленням основну частину депортованих становили: сім'ї офіцерів (9 733 особи), поліцейських (9 308), представників польських і українських «націоналістичних контрреволюційних» партій (4 651), «розвідників та агентури» (4 002), чиновників (1 848), поміщиків і фабрикантів (1 259) та ін. Зауважимо, що вивезені у квітні 1940 р. члени сімей репресованих одержали статус «адміністративно-висланих», який надавав їм ширші права, ніж мали осадники й «лісники» як спецпереселенці.

Водночас було проведено ще одну операцію – з виселення повій. За своїм масштабом вона значно поступалася основній акції, проте радянське керівництво надавало цій операції важливого значення. В офіційних документах зазначено про необхідність «очищення західних областей УРСР і БРСР від соціально-небезпечного елементу...». За даними НКВС УРСР, у ніч на 9 квітня 1940 р. із західних областей України виселено 737 повій, серед них зі Львівської області – 289 осіб, Дрогобицької – 153, Станіславської – 133, Ровенської – 68, Тернопільської – 54, Волинської – 40. За попередніми підрахунками, планували виселити 916 жінок, проте з різних причин деякі з них уникнули виселення (вийшли заміж, влаштувалися на роботу, змінили місце проживання, звільнені через вагітність і т. п.)²⁶⁴.

Третя депортація. На початку вересня 1939 р. десятки тисяч людей із західних і центральних районів Польщі залишили рідні домівки, рятуючись від війни. Вони рушили у східні й південно-східні воєводства країни, а найбільш рішучі – за кордон, в Угорщину та Румунію. У великих містах Західної України зібралися натовпи біженців, які заповнили парки, сквери та вокзали. Вони потерпали від холоду й хворіб, від нестачі харчів та одягу, але жили надією на краще, вірили у швидке повернення додому. В Західній Україні і Західній Білорусії зосередилося від 300 тис. до 500 тис. утікачів, більшість із яких була євреями.

У грудні 1939 р. між СРСР і Німеччиною досягнуто домовленості про обмін біженцями. Згідно з угодою передбачався виїзд польських громадян, за національністю українців і білорусів, на схід, а численних утікачів, які походили з етнічних

²⁶⁴ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 91. Арк. 167, 169–171, 205, 223–224, 230, 292; Ф. 42. Спр. 47. Арк. 14; Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. S. 240–241, 251; Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Warszawa, 2000. S. 14–15.

польських земель, – на захід. З цією метою створено три радянські евакуаційні комісії, що діяли в Білій Подлясці, Ярославі та Грубешові, а також відповідні німецькі комісії, розміщені у Бресті, Володимирі-Волинському (частково в Ковелі) та Перемишлі (частково у Львові, після закінчення роботи в Перемишлі). Керівником німецької комісії, створеної в січні 1940 р., став губернатор Краківського дистрикту О. фон Вехтер, а його заступником – майор жандармерії Г. Фладе.

Особливу увагу біженцям приділяли радянські спецслужби. Вони ретельно наглядали за цим «контингентом», створили широку агентурну мережу. За даними НКВС УРСР, після встановлення кордону з Німеччиною у західних областях України налічувалось майже 150 тис. біженців. Найбільше втікачів перебувало у Львівській, Дрогобицькій, Ровенській та Волинській областях – відповідно 65,2, 34,8, 18,9 і 18,8 тис. осіб. Помітно менше їх опинилося в Станіславській і Тернопільській областях – 7,6 і 4,3 тис. осіб. У вересні 1939 – січні 1940 рр. частина втікачів отримала дозвіл повернутися додому: на зайняті німцями землі перейшло понад 44 тис. осіб.

Передачею біженців займалася спеціальна урядова комісія. Вона визначила пункти переходу кордону – містечка Устилуг (Волинської області) та Перемишль (Дрогобицької області). Згодом у документах НКВС УРСР зафіксовано відправку біженців з міст Володимира-Волинського та Перемишля. Кількість охочих виїхати з СРСР значно перевищувала плани, встановлені німецькою стороною. Тому частині біженців було запропоновано відмовитися від переїзду, одержати радянське громадянство. Проте чимало вчорашніх утікачів наполягало на виїзді, категорично відмовляючись від отримання радянських паспортів.

Уже 2 березня 1940 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення № П13/114, що передбачало виселення у віддалені райони СРСР трьох категорій населення: сімей репресованих, повій та біженців. У постанові йшлося про тих біженців, які виявили бажання виїхати на територію, що потрапила під владу Німеччини, але не були прийняті німецьким урядом. На підставі цього рішення найвищого політичного керівництва РНК СРСР ухвалила постанови за № 289-127 сс від 2 березня і № 497-177 сс від 10 квітня 1940 р. Зокрема, друга з них затверджувала Інструкцію НКВС СРСР про виселення із західних областей УРСР і БРСР згаданого «спецконтингенту».

На місцях було створено оперативні трійки, які готували плани чергової операції. За вказівкою Л. Берії, органи робітничо-селянської міліції розпочали паспортизацію біженців. Паралельно відбувалося «вилучення цього контингенту» зі стокілометрової прикордонної смуги. У середині червня 1940 р. в західних областях УРСР було взято на облік майже 16,9 тис. біженців, які дали згоду залишитися в Радянському Союзі. Більшість з них перебувала на території Львівської, Волинської і Дрогобицької областей – відповідно 7,4, 3,5 і 2,8 тис. осіб. У Ровенській, Тернопільській і Станіславській областях їх налічувалося 1,2, 1,2 і 0,8 тис. осіб.

Певна частина біженців, подолавши значні труднощі, зуміла повернутися на рідні землі. Проте для багатьох почалися нові випробування: нацистський режим жорстоко переслідував представників «неповноцінних рас». Станом на 7 травня 1940 р. західні області УРСР залишило 25,4 тис. біженців, зокрема через контрольно-пропускний пункт Перемишль – 16,2 тис. осіб та Устилуг – 9,2 тис. Серед них

налічувалось 9,6 тис. чоловіків, 9,4 тис. жінок і 6,4 тис. дітей, за національністю: 16 тис. поляків, 6,2 тис. українців, 388 німців, 48 євреїв та ін.²⁶⁵.

Однак німецька комісія оголосила, що 4 червня 1940 р. закінчує свою роботу. За даними НКВС УРСР, від 18 квітня до 4 червня того ж року з СРСР до Німеччини виїхало: через Перемишль і Львів – 31,5 тис. біженців, через Володимир-Волинський – 20,3 тис. Десятки тисяч людей прагнули залишити Радянський Союз, але німецька сторона відмовилася їх приймати. Основна частина біженців перебувала на Львівщині, причому більшість – у самому Львові. У зв'язку з цим нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов доповідав у Москву, що вже «з 5 червня можна перейти до здійснення підготовчих заходів щодо виселення біженців». Нарком провів нараду з оперативними працівниками, на якій обговорив порядок проведення майбутньої операції. У записці на ім'я Л. Берії та В. Меркулова він виклав пропозиції учасників згаданої наради:

«1. 4 і 5 червня, тобто перед від'їздом Німецької делегації, розповсюдити чутку через агентуру, що обговорюється питання про додаткову передачу біженців, які залишилися, в тому числі євреїв.

Цій чутці біженці повірять, оскільки уже двічі німці поновлювали прийом біженців.

2. Від'їзд німецької комісії забезпечити так, щоб перед від'їздом не було спілкування німців із біженцями, таким чином залишатиметься невідомо: зовсім чи тимчасово німці поїхали.

3. Після від'їзду німецької комісії викликати “Тисячників” (біженців, які вели облік черги при реєстрації), яким заявити, що доки вирішиться питання про передачу біженців необхідно підготувати списки бажаючих виїхати в Німеччину. Причому, оскільки наявність великої кількості біженців у Львові порушує нормальне життя міста, тому місцева рада вирішила перевести всіх біженців у міста, де були пропускні пункти (Ковель, Волод. Волинськ, Перемишль).

4. Йдучи назустріч біженцям, залізниця надає вагони для перевезення безкоштовно й допускає можливість жити 2–3 дні у вагонах до передачі.

5. “Тисячники” повинні чітко, “Під особисту відповідальність” скласти списки біженців (раніше вони такі списки складали), з вказуванням даних, які нас цікавлять, та особистою розпискою біженця.

Контроль за складанням списків залишається за нашими оперпрацівниками.

6. Після складання таких списків “Тисячникам” видаються талончики з вказуванням вагона, номера ешелону, напрямку руху (Перемишль, Ковель, В. Волинськ) і станції посадки (Львів, Підзамча, Перземкувка). Ці талончики “Тисячники” під контролем наших оперпрацівників видають біженцям згідно зі списком.

7. Потім оголошується день посадки в ешелони для відправки. (Дається кілька годин між отриманням талончиків в ешелони і посадкою для того, щоб біженці, які проживають на околицях Львова, мали можливість забрати сім'ї та майно).

8. Посадивши біженців, ешелони скеровувати в бік зазначених пунктів. На першій же станції, після відправки, вагони з біженцями приймають конвойні війська НКВС й ешелон йде за призначенням.

²⁶⁵ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 14–22 зв.; Ф. 16. Оп. 33. Спр. 55. Арк. 128–129; Спр. 91. Арк. 68–77.

Здійснення операції таким чином настійно диктують існуючі обставини термінового вивезення біженців, так як інші варіанти вимагатимуть багато часу і тим самим затримають проведення паспортного режиму відповідно до Вашої директиви.

Усі деталі легенди про вивезення біженців на контрольні пункти перевірені шляхом бесіди з біженцями, які, не знаючи наших намірів, схвалюють їх (подання вагонів, складання точних списків і т. д.)»²⁶⁶.

У першій половині червня 1940 р. обласні управління НКВС підготували докладні анкети на біженців. У такий спосіб було зареєстровано понад 60 тис. осіб, які прагнули виїхати з СРСР. Під час контрольної перевірки виявилось, що багато біженців при реєстрації вказували вигадані адреси. Тому місцеві управління НКВС здійснили суцільну перевірку населення регіону, щоб установити справжні місця проживання цього «контингенту». Для проведення акції в західні області УРСР відряджено працівників міліції з інших областей, зокрема до Львова – 350 осіб.

У всіх шести західних областях України було зафіксовано 30,2 тис. сімей біженців, які прагнули покинути Радянський Союз. Загальна кількість людей, взятих на облік органами НКВС, становила 63,5 тис. осіб, з них 12,4 тис. «одинаків». Основна частина біженців, що підлягали виселенню, перебувала в Львівській області (20,6 тис. сімей, 39,8 тис. осіб, з них 7,7 тис. «одинаків»). Значно менше їх налічувалось в інших областях: Волинській – 5,4 тис. сімей, 12,6 тис. осіб, Дрогобицькій – відповідно 1,8 і 5,5 тис., Тернопільській – 1,1 і 2,1 тис., Станіславській – 1 і 2,2 тис., Ровенській – 0,3 і 1,3 тис.

За вказівкою НКВС СРСР, операцію з виселення біженців провели 29 червня 1940 р. Лише у Львівській області, де кількість «контингенту» значно переважала, цю акцію розпочали раніше – 25 червня. За кілька днів до розгортання основної операції органи НКВС заарештували тут 3,4 тис. «одинаків». У ніч з 28 на 29 червня 1940 р. оперативні групи взялися за «вилучення» тисяч людей, яких влада вважала «соціально небезпечним елементом». До опергруп входили працівники державної безпеки і міліції, червоноармійці, а також місцеві активісти.

У п'яти західних областях України операцію загалом завершили протягом одного дня. Тільки на Львівщині через уже згадані обставини акція тривала кілька днів (до 1 липня включно). За цей час із західного регіону республіки було виселено 24,7 тис. сімей, або 57,8 тис. осіб (з них 9,2 тис. «одинаків»). Найбільше біженців депортовано з Львівської області (15 тис. сімей, 32,9 тис. осіб, з них 6,6 тис. «одинаків»), Волинської (відповідно, 4,1, 12, 0,8 тис.), Дрогобицької (2,6, 6,3, 1 тис.). З Тернопільської області виселили 1,2 тис. сімей, 2,6 тис. осіб, з них 557 «одинаків», Станіславської – відповідно 1 тис., 2 тис., 82, а Ровенської – 0,8, 2, 113 тис.

Як бачимо, кількість взятих на облік і «вилучених» біженців помітно відрізнялася. Це можна пояснити тим, що частина людей відмовилася від виїзду з СРСР і одержала радянські паспорти; деякі особи часто пересувалися і були зареєстровані в різних місцях; колишніх політв'язнів і хворих залишено на місці. З документів НКВС УРСР відомо, що «незначна кількість біженців сховалася напередодні та в момент самого виселення». Для пошуку втікачів міліція створила спеціальні оперативні групи, виставила пікети на головних магістралях і т. ін.²⁶⁷.

²⁶⁶ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 75. Арк. 7–9, 17–24.

²⁶⁷ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 55. Арк. 172, 174, 177–194, 247–249, 267–270.

За даними НКВС, у червні 1940 р. із західних областей України і Білорусії було виселено 80,6 тис. осіб, а за списками комендантів 57 ешелонів, якими вивозили біженців, – 75,2 тис. осіб. Більшість із них як спецпоселенців розміщено в дев'яти областях Російської Федерації, Алтайському та Красноярському краях, а також в автономних республіках РРФСР – Комі, Марійській та Якутській. Документи НКВС СРСР дають змогу визначити якісний склад депортованих: за даними на кінець другого кварталу 1941 р., основну частину виселених становили євреї – 84,1 %, поляки – 11,3 % та українці – 2,3 %. Серед депортованих налічувалось 38,7 % чоловіків, 34,8 % жінок і 26,5 % дітей. Більшість біженців походила з міст, серед них було немало лікарів, агрономів, учителів, наукових працівників²⁶⁸.

Четверга депортація. Навесні 1941 р. нарком державної безпеки УРСР П. Мешик доповідав М. Хрущову та В. Меркулову: «Матеріали закордонної агентури і слідства у справах перебіжчиків свідчать, що німці посилено готуються до війни з СРСР, для чого концентрують на нашому кордоні війська, будують дороги та укріплення, підвозять боєприпаси». При цьому Німеччина, за словами наркома, прагнула створити на території СРСР «п'яту колону», роль якої мала виконати ОУН. У доповідній записці зазначалося, що ця організація була «серйозною силою» і що ядро її становили нелегали, кількість яких у західних областях УРСР досягала близько тисячі осіб.

У зв'язку з цим П. Мешик пропонував «порушити питання про ліквідацію бази ОУН – сімей нелегалів, куркульства та сімей репресованих». Він пропонував «клопотати перед ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про застосування до зазначених категорій осіб таких санкцій:

1. Розповсюдити закон про зрадників Батьківщини на учасників антирадянських організацій, які знаходяться на нелегальному становищі в західних областях УРСР, Чернівецькій та Ізмаїльській областях УРСР.

2. Сім'ї нелегалів, згідно з вказаним законом, – репресувати, майно конфіскувати.

3. Сім'ї заарештованих ОУН'івців виселити у віддалені місця Радянського Союзу.

4. Враховуючи, що основною базою ОУН є куркульство, здійснити виселення куркулів у віддалені області СРСР, а майно їх передати колгоспам²⁶⁹.

Політбюро ЦК ВКП(б) 14 травня 1941 р. прийняло рішення «Про вилучення контрреволюційних організацій у західних областях України». Воно зобов'язувало органи НКДБ і НКВС УРСР арештувати і відправити у заслання на поселення у віддалені райони СРСР строком на 20 років з конфіскацією майна: а) членів сімей учасників українських і польських націоналістичних організацій, глави яких перейшли на нелегальне становище і перехувалися від органів влади; б) членів сімей учасників націоналістичних організацій, глави яких були засуджені до вищої міри покарання.

²⁶⁸ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. Київ, 1994. Кн. 2. С. 156, 195, 200; Głowacki A. Sowiesi wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941. Łódź, 1998. S. 377; Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД–МВД СССР). *Социологические исследования*. 1990. № 11. С. 7.

²⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 1. Арк. 289, 291.

У постанові ставилося завдання посилити агентурно-оперативну роботу спецслужб, зміцнити партійно-радянські кадри західного регіону України, скерувати на допомогу місцевим органам безпеки працівників з інших областей республіки, розквартирувати окремі підрозділи військ НКВС УРСР у «найбільш уражених бандитизмом районах...». Для організації боротьби з націоналістичним підпіллям Політбюро ЦК ВКП(б) відрядило в Україну заступника наркома державної безпеки СРСР І. Серова, який мав великий досвід роботи в республіці і добре знав оперативну ситуацію та місцеві кадри.

Четверта масова депортація населення із західних областей УРСР відбулася у травні–червні 1941 р. Виселення сімей нелегалів і засуджених до вищої міри покарання було проведено спочатку на Волині і Галичині (22 травня), а згодом – у Молдавії та Північній Буковині (13 червня). З цією метою створено обласні оперативні трійки НКДБ–НКВС, водночас діяли оперативна, організаційна, інформаційна групи, створено районні оперативні трійки та оперативно-військові групи. Для здійснення операції залучено місцевий партійний і радянський актив, добре обізнаний з ситуацією в конкретних населених пунктах.

Після прийняття політичного рішення, а згодом – відповідних наказів наркомів НКДБ і НКВС СРСР, проведено необхідну організаційну роботу. Вона значною мірою нагадувала підготовку попередніх депортацій населення, однак відзначалася меншим масштабом. Складено плани роботи обласних і районних трійок, сформовано списки сімей на виселення, проведено інструктивні наради з представниками районних трійок тощо. В західний регіон України прибули працівники спецслужб і міліції з Києва, Одеси та інших міст.

Керівники обласних оперативних трійок звертали основну увагу на райони, найбільш «засмічені оунівськими елементами». Саме в ці місцевості були скеровані головні оперативно-військові сили і партійно-радянський актив. Так, на території Волинської області такими «особливо враженими» районами були Луцький, Торчинський, Теремнівський, Ківерецький, Седлищанський та ін. За словами керівника оперативної трійки УНКДБ–УНКВС у Волинській області Т. Строкача, «в цих районах відзначено наявність добре озброєних банд...», що налічували до 20–25 осіб кожна²⁷⁰.

За попереднім планом, складеним обласною трійкою і затвердженим НКДБ УРСР, у Волинській області передбачали виселити 481 сім'ю нелегалів і засуджених до вищої міри покарання, всього 1 783 особи. З них: сімей нелегалів ОУН – 429, що налічували 1 581 особу; сімей нелегалів «польської контрреволюції» – 19, або 72 особи; сімей засуджених до вищої міри покарання – 33, або 130 осіб (за національністю: українців – 100 осіб, поляків – 26, інших – чотири особи).

Операцію з виселення в західних областях України розпочали 22 травня 1941 р. о четвертій годині ранку. Протягом дня в певних областях, крім наперед запланованих, додатково виселили кілька десятків сімей. Зокрема, у Волинській області планували депортувати 481 сім'ю, а «вилучили» 519 сімей (всього підлягало виселенню 1 783 особи, а фактично вивезено у віддалені райони СРСР – 2 139 осіб). Зазначимо, що ці підсумкові відомості наведені в доповідній записці

²⁷⁰Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 17. Оп. 162. Д. 34. Л. 156; ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 28–29.

Т. Строкача заступнику наркома державної безпеки СРСР І. Серову від 27 травня 1941 р. (за попередніми даними, надісланими в Москву 22–23 травня і зазначеними в доповідній записці НКДБ СРСР, скерованій в ЦК ВКП(б) 23 травня, кількість виселених з області була іншою – 2 079 осіб).

Близько третини депортованих навесні 1941 р. становили діти. Серед 2 139 осіб, виселених з Волинської області, налічувалось 785 дітей, тобто 36,7 %. За національною належністю зі вказаної області було депортовано: членів сімей нелегалів: українців – 1 824 особи, поляків – 106 осіб; членів сімей засуджених до вищої міри покарання: українців – 151, поляків – 54, євреїв – 10, інших національностей – 6 осіб (разом 2 131 особа). Тоді ж виселено дві сім'ї священників як «пособників і переховувачів нелегалів ОУН», що налічували вісім осіб (отже, всього в області 2 139 осіб)²⁷¹.

На відміну від попередніх депортацій, коли виселені мали статус спецпереселенців і адміністративно-висланих, теперішній «спецконтингент» належав до категорії засланих на поселення. У травні з шести західних областей України «вилучили» 11,1 тис. осіб, а в червні з Молдавської РСР, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР – ще близько 30 тис. Депортованих розселили у віддалених районах Російської Федерації, а також у Казахській РСР.

У доповідній записці НКДБ СРСР в ЦК ВКП(б) від 23 травня 1941 р. зазначалося: «операція з виселення сімей репресованих чи тих учасників контрреволюційних організацій, які знаходяться на нелегальному становищі, в західних областях УРСР, за даними на 22 годину 22 травня, закінчена повністю». Під час здійснення цієї операції оперативним групам НКДБ–НКВС подекуди «було вчинено збройний опір». У ході цієї акції в західних областях України спецслужби «вилучили 66 нелегалів», зокрема вбили сімох осіб і поранили п'ятьох. Внаслідок перестрілки з нелегалами загинули два члени оперативних груп, поранення отримали три особи²⁷².

Зі спогадів відомо, що оперативні групи, працівники міліції, представники місцевої влади грубо і безцеремонно ставилися до депортованих, серед них жінок, старих і дітей, нерідко порушуючи їхні найелементарніші права, передбачені інструкціями про виселення НКДБ і НКВС СРСР. З іншого боку, у відповідь на операцію з виселення оунівське підпілля здійснило низку терористичних актів, спрямованих проти місцевих партійних і радянських діячів. Так, того ж 22 травня 1941 р. боївка ОУН вчинила напад на с. Личани Камінь-Каширського району, під час якого загинуло дев'ять представників сільського активу²⁷³.

За матеріалами радянських спецслужб, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, можна встановити загальну кількість депортованих у 1940–1941 рр. із шести західних областей України: Волинської,

²⁷¹ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 29–30; НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): сб. док. / сост.: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин. Москва, 2008. С. 39.

²⁷² Гуриянов А. Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г. *Исторические сборники «Мемориала»*. Вып. 1. С. 138; НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом... С. 39.

²⁷³ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 34.

Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської²⁷⁴. Під час першої масової акції (лютий 1940 р.) із цього регіону виселили близько 89,1 тис. осіб, протягом другої (квітень 1940 р.) – 32,1 тис., третьої (червень 1940 р.) – 57,8 тис. і четвертої (травень 1941 р.) – 11,1 тис. осіб. Отже, за 1940–1941 рр. сталінський режим депортував із шести названих областей 190,1 тис. осіб.

Основну частину виселених становили жінки, діти і старі, хоча повної статистики з цього приводу за браком відповідних розсекречених документів встановити не вдалося. За національною належністю більшість депортованих із західних областей УРСР становили поляки: понад 80 % репресованих під час першої акції, близько 75 % – у другій, в наступних акціях частка поляків була значно меншою. Проте загальна кількість депортованих поляків у чотирьох названих акціях сягнула більш як 100 тис. осіб, або понад 50 % виселених.

Другою за чисельністю національною групою були євреї: вони цілковито переважали серед депортованих біженців у третій акції з виселення (їх налічувалось тоді близько 48 тис. осіб, а їхня частка становила майже 75 %). Загалом частка євреїв серед усіх депортованих досягала дещо менше 30 %. Третьою національною групою були українці, які становили майже 20 % виселених у другій акції та абсолютну більшість серед виселених в останній, четвертій акції. За нашими підрахунками, загальна кількість депортованих українців сягала приблизно 25,5 тис. осіб, або 13,4 % від усіх виселених в ході чотирьох названих акцій.

Як зазначалося, у червні 1941 р. із Молдавської РСР, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР було виселено ще близько 30 тис. осіб, однак докладної статистики цієї депортаційної акції, зокрема відомостей про чисельність та якісний склад виселених із двох українських областей, немає. Масові виселення населення були однією з форм політичних репресій сталінського режиму й відзначалися певними специфічними рисами: по-перше, адміністративним, тобто позасудовим характером; по-друге, так званою контингентністю, спрямованістю не на конкретну особистість, а на певні соціальні й національні групи громадян; по-третє, руйнуванням владою усталеного способу життя великих мас людей і нав'язуванням їм «соціально безпечного», з погляду панівної системи, способу поведінки і буття.

Депортації 1944–1946 рр. Відзначення в Україні та Польщі чергових роковин проведення депортацій 1944–1946 рр. і операції «Вісла» 1947 р. та так званої Волинської трагедії 1943 р. актуалізувало суспільно-політичні та наукові дискусії щодо причин українсько-польського військово-політичного протистояння у роки Другої світової війни та наслідків депортацій українців і поляків у 1944–1951 рр. Однак в Україні досі не проведено офіційної юридичної експертизи цих депортацій, комплексного розгляду трагедії тривалий час уникала також Верховна Рада та уряд України. Натомість повоєнні депортації поляків із Галичини і Волині прокуратура Польщі визнала злочином проти людства. Водночас суд Польщі підтримав рішення Інституту національної пам'яті у відмові відкривати слідство щодо визнання акції

²⁷⁴ Див. також: Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. Львів, 1999; Кучерепа М. М., Вісин В. В. Волинь: 1939–1941 рр. Луцьк, 2005; Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami / pod red. T. Szaroty i W. Materskiego. Warszawa, 2009; Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014.

«Вісла» 1947 р. злочином проти людства²⁷⁵. Щоправда, Комісія національних та етнічних меншин польського сейму у грудні 2012 р. підготувала загалом об'єктивну ухвалу щодо оцінки операції «Вісла», однак сейм тоді її не схвалив²⁷⁶. Проте чимало польських політиків прагнуть перевести увагу суспільства з цієї трагедії на волинські події 1943 р., які не лише праворадикали з кресових середовищ, але й представники влади, депутати сейму називають «людобуйством».

Українсько-польський військово-політичний конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни, до розпалювання якого долучилися німецькі й радянські чинники, став приводом для радянського і польського керівництва вирішити заданений міжетнічний конфлікт шляхом міждержавного обміну територіями (офіційно «евакуації» або «трансферу») і проведення депортацій близько 700 тис. осіб – українців з Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя до УРСР (не менше 484 тис. осіб – переважно осадники, військовополонені, біженці, службовці) та поляків з Галичини, Волині (близько 752 тис. осіб) та Півдня України до Польщі²⁷⁷. Поляків відправляли із залізничних станцій Львів, Тернопіль, Самбір, Кам'янка-Буська, Рава-Руська, Володимир-Волинський.

Вказана переселенська акція мала, на думку керівництва СРСР, не лише нормалізувати вибухонебезпечну суспільно-політичну ситуацію на етнічному пограниччі, але й сприяти вирішенню повоєнних фінансово-господарських і демографічних проблем, зокрема на півдні та сході УРСР²⁷⁸. Для Варшави йшлося не лише про якнайшвидший розгром прикордонних відділів УПА, а й ліквідацію його матеріально-демографічної бази, асиміляцію опозиційно налаштованих громадян у новому польському середовищі, загалом про вирішення української проблеми в Польщі²⁷⁹. Підступні московсько-варшавські плани не зупинили тогочасні керівники США та Великої Британії, які розробляли конфігурацію західного кордону Польщі. Разом із новим радянсько-польським кордоном три керівники антигітлерівської коаліції схвалили на Кримській конференції 1945 р. необхідність репатріації в СРСР радянських громадян або емігрантів без громадянства. Репатріанти переважно потрапляли з німецьких концтаборів у радянські фільтраційні табори, а далі – в ГУЛАГ²⁸⁰.

Повоєнна комуністична Польща, на нашу думку, стала смиренним виконавцем злочинної політики Кремля. Як відомо, 21 квітня 1945 р. у Москві підписано польсько-радянський договір про дружбу, взаємодопомогу і співпрацю, який підтвердив сталінський погляд на нові кордони Польщі й радянський контроль над

²⁷⁵ Сподарик Г. Відкритий діалог. Розмова з головою Інституту національної пам'яті Л. Камінськи. *Наше слово*. 2012. 29 квітня.

²⁷⁶ Sejmowy projekt uchwały potępiającej akcję «Wisła». *Gazeta Wyborcza*. 2012. 6 grudnia.

²⁷⁷ Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów, 2008. S. 508–509.

²⁷⁸ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. С. 332.

²⁷⁹ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991). Львів, 2003. С. 42–43.

²⁸⁰ Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк, 2007. С. 140–186; Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). Київ, 2004. С. 420–421; Стрільчук Л. Причини третьої хвилі української еміграції. *Студії з архівної справи і документознавства*. Київ, 1998. Т. 3. С. 77–79.

суспільно-політичним життям у повоєнній Польщі. Власне він прив'язав країну до соціалістичного табору на чотири десятиліття²⁸¹.

Відзначимо і те, що депортації українського населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя 1944–1947 рр. здійснені не лише за згодою союзників антигітлерівської коаліції, але й координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини. Загалом депортацію українців із цього українського етнічного терену дослідники умовно поділяють на декілька етапів. Перший – від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів характеризує як відносно (або формально) добровільний. Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР здійснювало військо та інші репресивно-силові структури. Третій – від квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції «Вісла» брутально депортовано українців на так звані «понимецькі землі» Польщі. На території Лемківщини другий етап в основному завершився в липні 1946 р., а третій – у липні 1947 р. Щоправда, немало українських родин влада виселяла на захід ще у грудні 1949 – серпні 1950-х років²⁸². Заключний етап депортацій – вирівнювання польсько-радянського кордону – пройшов 1951 р. у районі Нижньо-Устрицького, Стрілківського і Хирівського районів Дрогобицької області. Загалом жертвами переселенсько-депортаційних акцій стало більше семисот тисяч українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Західної Бойківщини.

Лише для частини українців Дуклянщини, Короснянщини, частково Ясельського і Горлицького повітів, насамперед соціально незахищених і громадян лівих поглядів (малоземельних і безземельних; тих, хто втратив житло і худобу в роки війни), переселення наприкінці 1944 – першій половині 1945 рр. мало умовно добровільний характер. Вказана категорія людей повірила агітаційно-пропагандистським заходам польської цивільної і військової адміністрації, у складі яких служило чимало функціонерів НКВС і місцевих комуністів, почасти українців. До термінового виїзду у жовтні 1944 р. перших 50 лемківських сімей до 21 колгоспу Каланчацького району Херсонської області²⁸³ спонукали регулярні рейди-грабунки новоствореної польської міліції, а також мобілізація до Армії Людової чоловіків 1921–1924 рр. народження, яку населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини бойкотувало. Неможливо було жити й у селах, які знищувало польське підпілля (або радикально налаштоване польське населення) у 1944 – на початку 1945 рр. Згадаймо насамперед с. Павлокома Бжозівського повіту, в якому під час атаки відділу Армії Крайової загинуло не менше 314 українців²⁸⁴. Польські збройні акції прагнули нейтралізувати Крайовий провід ОУН західних окраїнних українських земель (Закерзоння; провідник Я. Старух), якому підпорядковувалася воєнна округа «Сян» (командир М. Онишкевич), що об'єднала 26-й (Лемківський), 27-й (Любачівський) і 28-й (Холмський)²⁸⁵ тактичні відтинки. На цьому етапі підпілля ОУН і УПА здебільшого не протидіяло переселенським акціям, зважаючи на соціальний стан, політичні симпатії частини людей із Західної Лемківщини, Холмщини

²⁸¹ Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ, 2008. С. 862–864.

²⁸² Nałagida I. Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła grekokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970. Warszawa, 2013. S. 189–190.

²⁸³ Буцко О. В. Украина–Польша: миротворческие процессы 40-х годов. Киев, 1997. С. 93–94.

²⁸⁴ Акція «Wisła». 1947. Dokumenty i materiały. Warszawa, 2012. S. 22.

²⁸⁵ Содоль П. Українська повстанська армія. 1943–1949. Довідник. Нью-Йорк, 1995. С. 180.

і Підляшшя, а також насиченість району польськими і радянськими регулярними частинами, підрозділами НКВС. Щоправда, цей етап «евакуації» з боку влади проходив неорганізовано: не вистачало утеплених вагонів, які, до того ж, приходили нерегулярно, що робило неконтрольованим процес транспортування людей зі станцій Люблін, Холм, Замостя, Парчев, Звезинець, Бугволонськ, Красностав, Жешів, Угнів та навіть Варшава. Радянофільські настрої у частини зубожілого населення підживлював план керівництва УРСР (сформульований наприкінці весни 1944 р.), який полягав у проведенні нового кордону, що захопив би регіон довкола Холма, одного зі столичних міст Галицько-Волинської держави. М. Хрущов намагався переконати Й. Сталіна в необхідності створення Холмської області УРСР, покликаючись на той факт, що українці становлять більшість населення регіону, який постійно переслідували поляки. І як тільки у липні 1944 р. Червона армія ввійшла в прикордонну зону, було організовано своєрідні «плебісцити», численні петиції та листи місцевих українців з Холмщини та Лемківщини до Києва і Москви щодо приєднання Закерзоння до УРСР. Оскільки вказаний план у Кремлі не схвалили, це спричинило певні суспільні негатиї в поведінці українців Польщі²⁸⁶.

Від серпня 1945 р. переселення українців повністю набуло ознак насильницького, оскільки польська влада залучила до цього процесу військо та інші силові структури. До кінця року проведено ще декілька спроб виселити втікачів із СРСР, насамперед південноукраїнського регіону. Щоб уникнути депортацій, тисячі лемків Новосанецького повіту записалися поляками і перейшли на римо-католицький обряд. Немало українців с. Вислока Великого, Токарня, Горб, Ославиця Сяноцького повіту 1946 р. втекли у Бескидські ліси. Щоб налякати непокірних, польське військо під командуванням радянських офіцерів того ж року декілька разів паціфікувало с. Завадка Морохівська Сяноцького повіту.

Переселенців, крім західних областей, розселяли на сході й півдні України, переважно в Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях, де відчувалася гостра господарська необхідність в робочій силі, а також на розмінованих територіях з вільним житлом, яке залишилося після депортацій 30–40-х років десятків тисяч родин з німецьких, польських, татарських, грецьких, болгарських і єврейських поселень. Не всі переселенці отримали від радянської

²⁸⁶ Детальніше див.: Депортації. Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х т. / відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 1 (1939–1945 рр.). 749 с.; 1996. Т. 2 (1946–1947 рр.). 539 с.; 2002. Т. 3 (Спогади). 418 с.; Пиріг Р., Цепенда І. Листи Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською угодою 1944 р. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1998. Т. 3. С. 155–160; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Документи. Тернопіль, 1997. 439 с.; Білас І. Депортація НКВС-МДБ і доля українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення. *Військо України*. 1993. № 4. С. 63–123; Гонтар Т. Польсько-українська угода 9 вересня 1944 р. про обмін населенням та створення апарату депортації. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія* / за заг. ред. М. Алексієвця. Тернопіль, 2002. Вип. 2. С. 123–127; Гонтар Т. Становище переселенців з Польщі в південних і східних областях УРСР 1944–1945 рр. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Лілея, 1998. Вип. 7. С. 146–155; Горний М. Вплив політики німецької окупаційної влади на формування настроїв українців Холмщини і Підляшшя напередодні виселення до УРСР. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2. С. 155–164.

влади одноразову грошову допомогу (500–2000 крб). Грошова реформа 1947 р. стала прихованою формою нового закабалення переселенців–боржників. Влада неохоче нараховувала людям похилого віку нові пенсії. Не завжди функціонери визнавали польські, чеські, австрійські та німецькі дипломи міжвоєнної і воєнної доби. Нерегулярно надходили продукти і товари широкого вжитку в спеціальні магазини облспоживспілки для переселенців. У багатьох населених пунктах західних областей неодноразово мобілізували населення на заготівлю палива для шкіл і лікарень, вивіз деревини для спорудження невеликих будинків для переселенців. Щоправда, досить активно проводили серед них політмасову роботу: підрастаюче покоління залучали до піонерських організацій, комсомолу, виборчих кампаній; кожен двір зобов'язували передплачувати одну-дві компартійні газети.

Особливо багато родин на півдні прийняла Запорізька (понад 8 тис. сімей) та Дніпропетровська область (майже 6 тис. сімей), які для багатьох асоціювалися зі Січчю, козацькими вольностями, гарною землею. Там переселенці навіть внесли свої заощадження у фонд придбання бойового літака для Червоної армії²⁸⁷. Однак на новому місці більшість депортованих загнали у колгоспи, усунули основну частину їхніх коней, корів, сільгоспінвентаря (підвод, соломорізок, віялок, плугів, борон); голови колгоспів нерідко відмовляли їм виділяти ділянки під городи. Зрештою, часто ці ділянки давали в обмін на заяву про вступ до колгоспу. У деяких колгоспах родини переселенців показували приклади високої працьовитості й трудової дисципліни (хоча за трудовень давали лише 200–500 г зерна), дехто швидко доріс до посад бригадирів і ланкових. Однак більшість не могла соціально адаптуватись у радянсько-комуністичну дійсність, невдоволення викликало й ігнорування владою релігійних потреб, російськомовне середовище, незвичний степовий клімат, брак води (криниць) і фуражу, шлункові розлади (через вживання солоної води), низькі врожаї картоплі. Нерідко й окремі місцеві мешканці, недобросовісні керівники колгоспів проводили або стимулювали самовільний виїзд «поляків» («польських бандитів»), якщо не в Польщу, то в західні області УРСР, поближче до рідних теренів, де ще не відчувалися наслідки голоду 1946–1947 рр., оскільки суцільну колективізацію там провели в наступні два роки²⁸⁸. До цього часу в західних областях було репресовано і депортовано десятки тисяч селян, які брали участь у національно-визвольній та антикомуністичній боротьбі, що звузило соціальну базу українського підпілля. Водночас у 1946–1948 рр. посилювалися позаекономічні методи наступу на депортованих одноосібників – погрожування, залякування, шантаж і нове виселення у віддалені північні і східні райони СРСР (табори і спеціальні поселення). Республіканські місцеві радянсько-партійні органи Волинської і Ровенської областей штучно підігрівали ворожнечу між українцями-переселенцями з Холмщини і Пряшівщини (Чехословаччини) з одного боку, і між

²⁸⁷Пронь Т. М. Повоєнне розмежування кордонів між СРСР/УРСР і Польщею (1944–1951 рр.). Миколаїв, 2012. С. 89–95.

²⁸⁸Детальніше див.: Наконечний В. Переселення лемків у 1940–1946 роках як трагедія найзахіднішої гілки українства. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Українознавство*. Київ, 2006. Вип. 10. С. 55–57; Наконечний В. Історична доля та культурне відродження лемків. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2007. Вип. 22. С. 85–90; Наконечний В. Лемки в XV ст.: життя на етнічних землях та в нових геополітичних умовах: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 «Українознавство». Київ, 2008. 19 с.

переселенцями загалом і корінним українсько-польським населенням з іншого²⁸⁹. Водночас у повоєнний час із УРСР, насамперед західних областей, виїхало до Польщі близько 800 тис. осіб²⁹⁰. Чимало людей похилого віку, хворих, представників змішаних родин відмовлялися покидати рідні домівки.

Акція «Вісла». Документи підтверджують безаргументованість тези тогочасної польської влади про воєнну небезпеку напередодні акції «Вісла» у південно-східних воєводствах дій УПА і Самооборонних кушів, потуги яких у 1946–1947 рр. різко зменшилися (за різними даними від 1,3 тис. до 2,5 тис. осіб) внаслідок обезлюднення українських сіл, порушення системи матеріального і кадрового забезпечення українського підпілля. Власне взимку 1946–1947 рр. за ухвалою 3-ї Округи ОУН Закерзонського краю повстанські відділи трансформовано у невеликі групи (боївки), що розпорозилися у пристосованих до зимівлі схронах і невеликих селах, які були віддалені від польських гарнізонів і частин НКВС. Повстанці здебільшого уникали зустрічей із польським і радянським військом, не перешкоджали роботі виборчих комісій (січень 1947 р.), перейшовши виключно до оборонної тактики дій. Знесилена українську військово-політичну опозицію влада могла спробувати нейтралізувати політичними методами, але цього не зробила. Представники польської центральної влади були налякані переговорним процесом між командуванням АК-ВіН і УПА щодо спільної антикомуністичної боротьби, можливості якої продемонструвала успішна збройна акція на Грубешів 27–28 травня 1946 р.²⁹¹.

²⁸⁹ Детальніше див.: Данилиха Н. Проблема забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (На матеріалах західних областей України). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 104–125; Довгалюк Х. Депортація українського населення з Польщі 1944–1946 рр. Політика уряду щодо депортованих. *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» (м. Чернівці 16–18 травня 2000 р.)* / відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці: Рута, 2001. Т. 2. С. 333–341; Дрозд Р. Депортація українців Польщі в Радянську Україну в 1944–1946 рр. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон, 2004. Вип. 16. С. 287; Заброварний Б. Депортації українського населення із Закерзоння в 1944–1947 роках. *Історіографічні дослідження в Україні* / гол. ред. В. Смолій. Київ, 2003. Вип. 13. Ч. 1: Україна і Польща: історія і сучасність. С. 359–385; Зашкільняк Л. Політика польської влади щодо українців у 1944–1947 рр. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 165–171; Пронь Т. «Евакуація» – депортація українського населення з території Польщі на Україну відповідно до укладеної Угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв, 2009. Вип. 81: Історичні науки. С. 57–62; Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 рр. (На матеріалах Миколаївської та Херсонської областей). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 269–282.

²⁹⁰ Klimecki M., Karpus Z. Czas samotności. Ukraina w latach 1914–2018. Warszawa, 2018. S. 165.

²⁹¹ Детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто, 2009. Т. 12, кн. 1: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1952 / упоряд.: В. Мороз, О. Вовк. 800 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів, 1992. Т. 22: УПА в світлі польських документів; книга перша: Військовий суд Оперативної групи «Вісла» / упоряд. Є. Місило. 627 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів, 2003. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали) / ред. П. Потічний, упоряд.: П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера. 1044 с.; Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто, 1999. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. 723 с.; Сергійчук В. Український здви́г: Закерзоння. 1939–1947. Київ, 2004. 840 с.; Польсько-українські

Натомість Сеймовий закон про амністію від 27 лютого 1947 р. розповсюдився лише на польське підпілля (близько 53 тис. осіб), а це свідчило про те, що ОУН і УПА тоді вже не становили для польської комуністичної влади серйозної загрози. Амністія для військовиків АК закінчувалася 25 квітня, за три дні до початку операції «Вісла», цим нова влада прагнула нейтралізувати польську антикомуністичну опозицію – можливого ситуативного союзника ОУН і УПА у вирішенні українського питання. Репресовано й ієрархію та десятки священників Перемиської єпархії Греко-Католицької Церкви, які намагалися захистити своїх вірян від насильницьких дій різних польських збройних формувань і нової польської влади²⁹².

Вбивство повстанцями сотень «Хріна» і «Стаха» 28 березня 1947 р. під Балигородом генерала К. Сверчевського стало пропагандистським приводом і юридичним обґрунтуванням для влади до широкомасштабної воєнно-політичної операції «Вісла» (спершу її називали «Схід», «Жешівська», інколи – «Українська акція») проти УПА і швидкого переселення українського населення і мішаних (українсько-польських, українсько-білоруських) сімей на так звані «повернені землі» (насамперед північну Пруссію), звідки на захід виселено більше 2 млн німців. Аналіз комплексу документів і ходу операції засвідчує, що спеціальну ухвалу Політбюро ЦК Польської робітничої партії від 29 березня 1947 р. і постанову Президії Ради Міністрів від 24 квітня цього ж року, очевидно, було узгоджено з керівництвом СРСР і Чехословаччини. Показово, що розпочата 28 квітня операція, до якої залучено 17 350 солдат і офіцерів польського війська та прикордонників під командуванням досвідченого ген. С. Моссора (серед них було чимало недавніх воїнів Червоної армії), мала остаточно вирішити українську проблему в Польщі. Списки депортованих складали швидко, не перевіряли й відразу передавали командирам груп для реалізації операції. Зокрема, 442 ешелони з депортованими тиждень або й більше супроводжував військовий конвой. Однак в умовах холоду й антисанітарії до нового місця не доїхало сотні лемків, надсянців, холмщаків, чимало великої рогатої худоби²⁹³.

Особливо жорстокою була депортаційна акція, яку провела влада в липні 1947 р. у повітах Новий Санч і Новий Торг Краківського воєводства. Взагалі не брали до уваги ступінь лояльності та партійної належності, підпадали під виселення навіть сім'ї демобілізованих і солдат дійсної служби. «Заслужені» родини (відзначені за бойові заслуги, поранені, працівники виборчих комісій) мали переселяти окремим транспортом на кращі ділянки Сілезії, звідки депортовано німців.

На початку операції «Вісла» 6-та Воєнна округа УПА «Сян» не провела організованої акції проти виселення, оскільки польське військо значно переважало в силі. На цей час ще діяли курені «Залізняка» (повіт Любачів, Перемишль), «Байди» (Сянок, Лісько), «Рена» (Сянок, Ясло, Кросно), більшість з яких прагнула перебратися до Чехословаччини. Варшаву нервувало й те, що відділи УПА нерідко зав'язували

стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2-х т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Львів, 2011. Т. 1. 792 с.; Т. 2. 576 с. Переговорний процес між українським і польським рухами опору розглядає у цій книзі А. Боляновський.

²⁹² Детальніше див.: Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини. Львів, 2015. Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989). 722 с.; Т. 2: Документи і матеріали (1939–1950). 855 с.

²⁹³ Akcja «Wisła». Dokumenty / opr. E. Misilo. Warszawa, 1993. S. 27–32; Akcja «Wisła». Dokumenty i materiały / wstęp, wybór i opr. dok. E. Misito. Warszawa, 2012. S. 25–30, 86.

конструктивний діалог із командуванням АК щодо протидії польській комуністичній владі. Зокрема, в таємному листі командира 7-ї військової дивізії округи Війська польського генерала Б. Зарако-Зараковського до міністра національної оборони М. Роля-Жимерського від 4 червня 1947 р. підкреслено: «Банди УПА на території 7 КВО встановили зв'язок з польськими реакційними бригадами («Ястшемба», «Млота» та іншими), а це створює вигідне для них становище в районі та сприяє розширенню бази їхньої діяльності також на повіти, в яких проживає польське населення»²⁹⁴. У цей же час, як свідчить міністр національної оборони М. Ролі-Жимерський, УПА поширило до повстанських командирів на Закерзонні листівку, в якій зазначалося: «Поводитися “коректно”, не проводити відплатних і каральних операцій... Нам йдеться про міжнародну арену, про формування антибільшовицької думки світу... Коректна поведінка по відношенню до населення необхідна передусім з огляду на те, що наші ведуть закордоном боротьбу з західними державами за визнання Української Повстанської Армії як повноправної. Мусимо давати знати про себе, але ще важливіше, щоб ми показали своє політичне і культурне обличчя, щоб нарешті зникло побоювання стосовно того, що можливо ми – “банда”»²⁹⁵.

Як відомо, за участю Центрального проводу ОУН-Б ще в листопаді 1943 р. на Волині проведено конференцію знедолених народів Європи і Азії (на ній були польські представники), яка схвалила ідею створення Антибільшовицького блоку народів. З цією метою у повоєнний період налагоджено діалог із польським підпіллям, представниками армії В. Андерса. Польським підпіллям надавали інформаційно-пропагандистські видання, розвідувальну інформацію²⁹⁶.

Зауважимо і те, що 1947 р. зуміли уникнути виїзду більшість українських і змішаних українсько-польських родин із деяких повітових міст. Власне підготовлений владою окремих наказ щодо міст так і не був реалізований. У містечках (зокрема у родичів і знайомих) знайшли прихисток чимало сільських сімей. У повітових містечках легше було й підробити або купити польські документи. Пасивно протидіяли політиці влади окремі українці, що працювали у повітових структурах Управління громадської безпеки. Уникли депортацій лише окремі офіцери Війська Польського, держслужбовці воеводської і повітових структур, залізничники, студенти столичних вишів, деякі лояльно налаштовані до влади священники.

Загалом у межах операції «Вісла» влада депортувала, за різними даними, від 137 до 150 тис. осіб, які проживали у 1 244 населених пунктах 19 повітів Краківського, Жешівського і Люблінського воеводств²⁹⁷. Водночас, як свідчать дані

²⁹⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Варшава; Київ, 2006. Т. 5: Акція «Вісла». С. 398.

²⁹⁵ Там само. С. 272.

²⁹⁶ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / за ред. В. Сергійчука. Київ, 2009. Т. 1. С. 541–542, 553–554, 582–685.

²⁹⁷ Детальніше див.: Документи про акцію «Вісла». *Україна і Польща між минулим і майбутнім* / ред. А. Павлишин. Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. С. 18–24; Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2006. Т. 5. Акція «Вісла» 1947. 832 с.; Дискусія з теми «Акція «Вісла». *Україна–Польща: важкі питання* / наук. ред. М. Кучерепа. Луцьк, 2004. Т. 9. С. 17–35; Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка. Львів, 1998. 132 с.; Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми у Польщі. *Депортації українців і поляків:*

українського підпілля, у квітні 1947 р. в ході акції польські військові підрозділи спалили 13 українських сіл повністю і одне частково²⁹⁸. Кілька тисяч українців, а серед них десятки священників, виїхали на захід перед вступом Червоної армії. Водночас через фільтраційні комісії «евакуювали» в УРСР, головню західні області, тисячі українців, які поверталися з Німеччини. Зрозуміло, що вказану масштабну депортацію польська комуністична влада не змогла би здійснити без підтримки офіційної Москви і Праги, зокрема їхніх силових структур на прикордонні²⁹⁹. У цей же час по інший бік кордону влада СРСР організувала масову депортаційну акцію «Захід», в ході якої 21–23 жовтня 1947 р. виселено «учасників оунівського підпілля» – 77,8 тис. осіб, більшість з яких становили жінки та діти із західних областей УРСР³⁰⁰. До речі, того ж року СРСР і Польща ще раз оновили демаркацію державного кордону – у районі ріки Солокії на північ до ріки Сян у с. Солині Нижньо-Устрицького району, при цьому виселили чимало селян із прикордонної смуги. Дехто не виселявся, оголосивши себе поляками³⁰¹.

Нова польська влада намагалася якнайшвидше асимілювати депортованих на північ – розпорошувала українські сім'ї, щоб вони не створювали компактних національних груп і їхня кількість не перевищувала 10 % жителів сіл; українців також заборонено розселяти у зоні 50 км від сухопутного і 30 км від морського кордонів. Зокрема, 178 лемківських родин (928 осіб) з Фльоринки розселено в 33 селах – чотирьох повітах Зеленогірського та двох повітах Вроцлавського воєводств. Мешканців с. Ясюнка розселено у 14 селах³⁰². Чи не найскладнішою проблемою, з якою зіткнулися переселенці після прибуття на нове місце проживання, стала відсутність належних умов для облаштування господарств. Наприклад, в Ольштинському воєводстві, куди переселено більшість українців, не вистачало вільних незнищених житлових і господарських будівель, які залишили німці (кожне третє господарство вимагало капітального ремонту, а майже кожне десяте не надавалося

кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 19–23; Дрозд Р. Боротьба за тотожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції «Вісла». Українці Холмицини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків / упоряд.: М. Кучерепа, Н. Сташенко. Луцьк, 2008. С. 228–240; Дрозд Р. Депортація та розселення українців – чинник асиміляції. У пошуках правди про акцію «Вісла». Науково-практична конференція (м. Перемишль, 22–23 листопада 1997 р.): зб. доп. і матер. конф. Перемишль, 1998. С. 11–18; Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції «Вісла». Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 24–28; Дашкевич Я. Подзвінне операції «Вісла». Незалежний культурологічний часопис «І». 1997. № 10. С. 55–72.

²⁹⁸Вісті з терену за місяць квітень 1947 р. *Архів Центру досліджень визвольного руху*. Ф. 9. Од. зб. 33. Арк. 202–203.

²⁹⁹Motyka G., Stryjek N., Zajaczkowski M. Międzynarodowe aspekty akcji «Wisła». Warszawa, 2020. S. 17–232.

³⁰⁰Сорока Ю. Насильницьке виселення населення західноукраїнських земель у 1940–1950-х роках. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Історія. 2007. Вип. 91–93. С. 122–126; Як відбувалася найбільша депортація із Західної України. URL: <http://www.cdvr.org.ua> (дата звернення: 10.02.2021).

³⁰¹Семенюк С. Український путівник по Польщі. Львів, 2007. С. 643; Ніточко І., Вернигора М. 126 днів. Історія останньої депортації. Одеса, 2016. С. 75–76.

³⁰²Лемківщина. Земля–люди–історія–культура / ред. Б. Струмінський. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. С. 256–258.

до вжитку). Надані владою кредити не відповідали масштабам і темпам відбудови. Ситуацію дестабілізували й агенти, яких серед переселенців вербували польські спецслужби для підривної діяльності в українському середовищі. Все це сприяло тому, що відразу розпочався процес самовільного повернення депортованих на свої землі, який частково легалізовано в 1956–1957 рр.

«Підозрілих» українців, насамперед патріотично налаштованих селян, представників інтелігенції, симпатиків УПА, влада ізолювала в таборі Явожно (Краківське воєводство), на території філіалу колишнього гітлерівського концентраційного табору в Освенцімі. Всі вони потрапили до цього табору за принципом так званої колективної відповідальності. Серед його 3 873 в'язнів-українців були і священники Михайло Гушак, Петро Мазяр, Омелян Калинюк, Юліан Криницький, Степан Шеремета, Григорій Федоришак, Іван Булат, Ярослав Гребеняк, Микола Заєць та інші, яким інкриміновано співпрацю з ОУН чи УПА. Один із них, греко-католицький священник Степан Дзюбина, уродженець с. Гладішева Горлицького повіту, згадує: «Ми страшенно голодували, жили практично на воді. А тим часом, як ми згодом довідалися, цілі вагони з харчами для в'язнів розкрадали наглядачі. Після трьох місяців перебування в Явожні люди почали пухнути з голоду. Лише протягом кількох місяців умерло 150 осіб, ще сотні помирали після звільнення. Серед в'язнів знаходилося 22 священники нашої церкви і п'ять православних. Коли випав перший мокрий сніг, нас примушували його змитати, потім запрягали одного священника до візка, щоб вивезти на болото. Іншим разом примусили ховати здохлого kota і співати релігійні пісні для вартових... Зі свого боку я старався рятувати українців, які пухли з голоду. Залучав їх до праці в шпиталі. Сповідав хворих. Якось навіть охрестив дитину, що народилася в жіночому бараці... Найдовше тримали в Явожні священників та інтелігенцію, нас випустили аж наприкінці 1948 року»³⁰³. У цьому таборі замордовано 162 в'язнів³⁰⁴. Додамо, що нова польська комуністична влада репресувала й саму Греко-Католицьку Церкву. У 1947 р. лише на Сяноччині в неї конфісковано 2 602 га землі³⁰⁵.

Депортація 1951 р. Новий переділ прикордонних територій здійснено 1951 р. Згідно з новим польсько-радянським договором від 15 лютого 1951 р., сторони обмінялися прикордонними ділянками (по 480 кв. км). До Польщі переходила частина території Дрогобицької області: Нижньо-Устрицький район (м. Нижні Устрики і 27 сільських рад), три сільські ради (Бистрянська, Липовецька, Міхновецька) Стрілківського району і чотири сільські ради Хирівського району. Передані до Польщі землі були багатими на нафту та газ (129 нафтових свердловин, з них 97 активних), на ній був також нафтопереробний завод «Фанто», електростанція, маслозавод, машинно-тракторні станції. До СРСР відійшла відповідна площа Люблінського воєводства, на якій створено новий район Львівської області – Забузький, до якого ввійшли міста Белз, Кристинопіль (нині Червоноград), Угнів, а також 21 сільська рада. Внаслідок угоди до України відійшли: 64,5 км залізничної колії із чотирма станціями, високовольтна лінія електропередач, десять підприємств будівельної та переробної промисловості, а також великі поклади кам'яного вугілля. Водночас на

³⁰³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 3. С. 339–340.

³⁰⁴ Акція «Wisła». 1947. Dok. i mat. S. 19.

³⁰⁵ Детальніше див.: Явожно. Спогади в'язнів польського концентраційного табору / до друку підг.: Б. Гук, М. Іваник. Перемишль; Торонто; Львів, 2007. 368 с.

південно-східні землі України, зокрема до малозаселених степових районів Донецької, Одеської, Миколаївської і Херсонської областей від 13 червня до 16 жовтня примусово переселено 32 тис. українців (72 тис. сімей). Більшість із них розподілено по колгоспах – ім. Калініна, Жданова, Куйбишева, Кірова, Сталіна, Будьонного, Чапаєва, Дімітрова, Молотова, Хрушова та ін., частині виділено земельні ділянки – не більше 25 соток на родину. Лише окремі сім'ї були працевлаштовані у вугільній та нафтопереробній галузях Львівської і частково Тернопільської областей³⁰⁶.

Депортації чехів і українців/русинів. Наслідуючи політику Москви та Варшави й дотримуючись концепції гомогенності, уряд повоєнної Чехословаччини теж прагнув долучитися до депортацій німців, угорців та русинів/українців, прагнучи розв'язати не лише етнополітичні, але й територіальні проблеми. Переселення 12 тис. українців/русинів зі сплюндрованих війною неродючих земель Східної Словаччини до Західної Волині відбувалося згідно з договором між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну (1945) та угодою між урядами ЧСР і СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національності, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини. Планувалося, що до УРСР будуть переселені не лише «місцеві» українці, але й представники української військово-політичної еміграції міжвоєнної доби, біженці з Галичини, які потрапили до країни в 1944–1946 рр. Зрештою, влада добре пам'ятала активну участь галичан, членів ОУН у проголошенні і захисті Карпатської України. Депортаційну акцію зі Словаччини супроводжували агітаційні заходи за участю місцевої влади, політпрацівників Червоної армії, агентів НКВС.

Трагічною виявилася доля 33 тис. волинських чехів, напівдобровільне переселення яких тривало у лютому – травні 1947 р., тобто синхронізувалося і узгоджувалося з операціями «Вісла» та «Захід» по обидва боки радянсько-польського кордону. Після встановлення 1948 р. в Празі відкрито прорадянського режиму волинських чехів, учасників Руху опору піддано так званим «чисткам». Негаразди супроводжували й словацьких українців: на Волині їх заселяли у напівзруйновані хати виселених поляків, давали не найкращі землі, а згодом заганяли у щойно створені й бідні колгоспи; місцеві компартійні та радянські органи УРСР намагалися використати знедолених переселенців як противагу місцевим націоналістам-повстанцям, утім – безуспішно. Репресивні дії радянських силовиків спричинили бажання більшості переселенців до повернення на Лемківщину, Східну Словаччину³⁰⁷.

Під прес сталінських репресій і виселенських акцій потрапили поляки, а також інші національні меншини прикордоння – румуни, угорці, словаки, національні військові формування, які воювали спільно з Рейхом проти сталінських силових

³⁰⁶Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1945. Львів, 1998. С. 186–188; Пронь Т. М. Повоєнне розмежування кордонів між СРСР/УРСР і Польщею (1944–1951 рр.). С. 307–330; Ніточко І., Вернигора М. 126 днів. Історія останньої депортації. Одеса, 2016. С. 5–62; Кляшторна Н. Акція-51. Останні свідки. Вінниця, 2006. С. 190–195.

³⁰⁷Шульга С. Оптація українців, чехів та словаків у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2012. Вип. 11. С. 169–174; Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк, 2018. 472 с.

структур, загалом радянської імперії – СРСР. До речі, Головна команда УПА ще 1943 р. переглянула своє ставлення до іноземних збройних формувань, що діяли в регіоні в союзі чи складі німецької армії. Зокрема, зав'язано конструктивний діалог з командуванням угорських частин³⁰⁸. Тому чимало українців широко співчували повоєнному горю своїх сусідів-неукраїнців.

Зауважимо і те, що в повоєнному Криму, звідки депортовано кримських татар і представників інших народів – німців, італійців, греків, відчувалася катастрофічна нестача трудових ресурсів, яку влада прагнула компенсувати переселенцями із заходу і сходу України, насамперед з Дрогобицької (1950 р. – 300 сімей), Закарпатської (400 сімей) і Чернівецької (300 сімей) областей. Вербували насамперед родини з двома працездатними, яким обіцяли безкоштовний проїзд, кредити на будову чи ремонт житла, а також збіжжя (1,5 центнера на голову сім'ї, 0,5 центнера на члена сім'ї). Однак, як свідчать документи, ця владна акція не набула популярності, насамперед на Закарпатті³⁰⁹.

Санацию пограниччя влада СРСР продовжила у квітні 1951 р., коли в ході операції «Тройка» (або «Північ») із західних областей УРСР депортовано на схід, до Сибіру «куркулів», єговістів і недавніх вояків польської армії В. Андерса, загалом майже 9,6 тис. осіб. Андерсівців (324 особи) запідозрено у шпигунстві³¹⁰.

Уроки та наслідки депортацій. Як бачимо, брутально проведені тоталітарними режимами депортації 1944–1951 рр. створили не лише етнокультурні проблеми для західних українців, але й політичні, духовні, господарські наслідки для польського соціуму, яке втратило багате поліетнічне середовище, фахівців-господарників, сотні об'єктів сакрального мистецтва. У південно-східній Польщі змінено назви 120 українських місцевостей, сплюндровано десятки українських цвинтарів. Десятки тисяч сімей асимільовано. Не без впливу іноземних емісарів чимало лемків-українців залучено до організацій русинського спрямування, які заперечують належність русинів Польщі, Словаччини, Закарпатської області України до українського народу.

Аналіз офіційних документів, спогадів і поточної періодики України та Польщі дають підставу вважати депортації українців з прикордоння конфліктом історичної пам'яті сусідніх народів: українці хочуть пам'ятати історію, яку поляки воліють забути. З особливою гіркотою переселенці з Лемківщини, Надсяння і Холмщини згадують про втрату рідної землі, повоєнну радянську дійсність, коли на півдні, сході й навіть заході України їх нерідко з негативним підтекстом сприймали як «поляків», «мазурів», «забужан», «холмщаків», «лемків», або ж «куркулів» (з огляду на привезений якісний реманент і велику рогату худобу)³¹¹.

³⁰⁸ Яким С. С. Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка», Ін-т гуманіт. та соц. наук. Львів, 2002. С. 11.

³⁰⁹ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан та ін. Київ, 2016. С. 96–109.

³¹⁰ Когут А. «Тройка» чи «Север» – депортаційна операція початку квітня 1951 року. *Історична правда*. 2021. 8 квітня; Операція «Тройка»: 70 років тому примусово виселили із Західної України «куркулів», Свідків Єгови, андерсівців. *Радіо Свобода*. 2021. 6 травня.

³¹¹ Детальніше див.: Дрозд Р. Боротьба за тожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції «Вісла». *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків* / упоряд.: М. Кучерепа, Н. Сташенко. Луцьк, 2008.

Отже, аналіз передумов, перебігу і наслідків депортаційних акцій тоталітарних влад проти цивільного населення прикордоння – українців, поляків та інших – необхідно здійснювати, враховуючи не лише методику та інструментарій історичної науки, але й права, залучати не лише тогочасне і нинішнє національне законодавство (СРСР/Росія, ПНР, Чехословаччина та ін.), але й міжнародно-правові акти: IV Гаазьку конвенцію про закони і звичаї на суходолі (18 жовтня 1907 р.), Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (9 грудня 1948 р.), Римський статут міжнародного кримінального суду (17 липня 1998 р.), Резолюцію Ради безпеки ООН № 780 щодо етнічних чисток (6 жовтня 1992 р.). Враховуючи етнополітичні та правові аспекти масових депортацій населення з українських етнічних теренів Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, можемо ствердити, що їх потрібно кваліфікувати злочином комуністичних влад СРСР і Польщі проти людяності, оскільки ці депортації мали загалом примусовий характер, стосувалися групи населення за національною ознакою, проводилися за відсутності правових підстав і спричинили умисне психологічне і фізичне страждання родинам (включно з малолітніми дітьми і людьми похилого віку).

Що ж до операції «Вісла» 1947 р. – завершальної масової депортаційної акції тоталітарних режимів, – то її необхідно класифікувати не лише злочином проти людяності/воєнним злочином, але й етнічною чисткою, етноцидом, бо вона мала за мету примусове вигнання населення окремої етнічної групи з визначеного району для перетворення його на етнічно однорідний³¹². При цьому була використана мілітарна сила (армія, прикордонники, сили безпеки, міліція), погрози силових структур, антиукраїнська владна пропаганда, блокада радянсько-польського та польсько-чехословацького кордонів, що стали складовою цілеспрямованої політики польської тоталітарної влади для усунення примусовими методами цивільного непольського/українського населення з Надсяння, Лемківщини і Холмщини, тобто з певного географічного регіону, а згодом його денационалізації. Вказана оцінка корелюється з пунктами резолюції Ради безпеки ООН № 780 від 6 жовтня 1992 р.

С. 228–240; Зимомря М. До питання про засади акції «Вісла»: виміри, оцінки. *У пошуках правди про акцію «Вісла»*. Науково-практична конференція. (м. Перемишль, 22–23 листопада 1997 р.) / упоряд. М. Литвин. Перемишль, 1998. С. 31–35; Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. *У пошуках правди*. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки». (м. Луцьк, 20–23 травня 2003 р.). Луцьк, 2003. С. 5–21; Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. Львів, 2003. Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. С. 3–58; Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон: Айлант, 2001. Вип. 5. С. 170–176; Кабачій Р. Чим завинили українці Закарпаття? *Наше слово*. 2007. 29 квітня; Литвин М. Депортації 1944–1945 рр. у суспільній свідомості українців. *Україна–Польща історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 12–19; Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини. *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла»)*. Львів, 1998. С. 82–83.

³¹² Див.: Рябенко С. Операція «Вісла»: геноцид, воєнний злочин чи етнічна чистка? *Zbruc*. 2017. 28 квітня. URL: <https://zbruc.eu/node/65310>

щодо етнічних чисток у колишній Югославії. Проблема депортацій західних українців потребує актуалізації у Верховній Раді та Кабінеті міністрів України.

Депортації цивільного населення з українсько-польського пограниччя у середині ХХ ст. є одним із найважчих злочинів тоталітарних комуністичних режимів СРСР, Польщі та Чехословаччини. Про це нині нагадують пам'ятні знаки, які встановили в останні два десятиліття суспільно-культурні товариства «Лемківщина», «Надсяння» і «Холмщина» в Тернополі, Чорткові, Самборі, Рівному, Володимирі-Волинському, Луцьку, Львові та підльвівському селі Соکیلники, інших населених пунктах регіону, а також у селі Мариновому на Одещині.

Про злочин польської тоталітарної влади проти сотень тисяч етнічних українців нагадують десятки пам'ятних хрестів і таблиць біля церков, у будівлях храмів, на вцілілих або відновлених українських цвинтарях Лемківщини, Надсяння і Холмщини; частину з них інколи доводиться поновлювати через напади місцевих екстремістів, представників так званих «кресов'яцьких» середовищ. Трагедії депортованих також обговорюють на щорічних Лемківських ваграх у Польщі (Ждиня) та Україні (Монастирська Тернопільської обл., Зимна Вода під Львовом, селах Закарпаття; до 2014 р. в окремі роки у селах Луганщини, які нині окуповані російськими військами і сепаратистами так званої «Луганської народної республіки»). Вартує схвалення і підтримки ідея молодіжних громадських середовищ Львова, студентів і викладачів Українського Католицького Університету щодо впорядкування українських цвинтарів у селах Польщі, з яких депортовано місцевих українців. Зокрема, 2019 р. за їхньою участю та завдяки підтримці місцевої влади видано путівник про Любачівський повіт у Польщі, який описує українську спадщину Надсяння, збережені дерев'яні й муровані церкви, аналізує особливості культури та народного мистецтва цього прикордонного терену; особливу увагу в ньому приділено доробку Бруснівської школи каменярства. Путівник завершує інформація про відомих громадсько-політичних та культурно-освітніх діячів новітньої доби (четар легіону УСС Антін Артимович, діяч ОУН Іван Равлик, єпископ ГКЦ Костянтин Чехович, священник ГКЦ Северин Метеля, архітектор Радослав Жук, художник Володимир Юрчишин, скульптор Григорій Кузневич)³¹³. Вартувало би упорядкувати аналогічний путівник й українськими місцями Лемківщини, Холмщини, загалом Надсяння. Актуальними є також путівники місцями польської пам'яті (цвинтарі, пам'ятники, фортеці й палаци, архівно-бібліотечні й музейні, щорічні музично-культурні фестивалі тощо) на території сучасної України.

Унікальні виставки про культурно-освітнє життя та побут депортованих регулярно організують Музей етнографії та народного побуту Інституту народознавства НАН України, Львівський історичний музей, Винниківський історико-красназавчий музей (під Львовом), при якому планують відкрити окремий музейний комплекс культури та побуту депортованих західних українців (вже погоджено його кошторис та будівельну документацію; на жаль, затягнувся пошук бюджетних і позабюджетних коштів).

З нагоди 75-х роковин початку депортацій українців із Польщі в радянську Україну 8 вересня 2019 р. у Львові біля пам'ятника Шевченкові відбулося масове

³¹³ Стежками предків: Любачівський повіт. Путівник / Громадська організація «Вирій». Львів, 2019. 200 с.

віче за участю родин депортованих, громадсько-політичних діячів, яке вшанувало жертв цієї трагедії. Молоді люди тримали листівки з назвами сіл, звідки було брутально виселено українців: Сагринь, Павлокома, Безкоровичі, Горасць, Березка, Берест, Ліски та ін. Багатолітній голова Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння» (ств. 1999 р.) Володимир Серeda виступив за те, щоб виселення автохтонних українців із Польщі отримало об'єктивну політичну і правову оцінку як депортація за етнічною ознакою, а самі вони були визнані депортованими³¹⁴. Вказані проблеми також обговорено 26–27 вересня 2019 р. у Львові на міжнародній науковій конференції «Депортації в системі злочинів тоталітарного комуністичного режиму (до 75-х роковин депортації кримських татар та початку депортації українського населення з українських земель у складі Польщі)», організаторами яких виступили Український інститут національної пам'яті, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Винниківський історико-краєзнавчий музей, суспільно-культурні товариства депортованих. Його учасники – історики, правники, музейники, представники влади та політики – намагалися дати правову оцінку депортаціям як злочину тоталітарних режимів, розглянули повсякдення, стратегію виживання, травматичний досвід родин депортованих. Наболілі проблеми депортованих ще раз було актуалізовано 10 листопада 2019 р. у Львові на Академії з нагоди 30-річчя створення суспільно-культурного товариства «Надсяння», на якому були й гості з товариств «Лемківщина» і «Холмщина». За їхньою ініціативою і фінансово-господарською участю в місті має постати пам'ятник на пошану жертв повоєнних депортацій.

³¹⁴ 75-а річниця депортації українців з Польщі: віче у Львові вшановує пам'ять жертв. *Радіо Свобода*. 2019. 8 вересня.

РОЗДІЛ V

САМОЗБЕРЕЖЕННЯ В КООРДИНАТАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ/АВТОРИТАРИЗМУ

БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВА УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ В 1944–1989 РОКАХ

Переможний похід Радянської армії за німецькими військами, що відступали, означав для країн Центральної та Східної Європи настання нового комуністичного ладу та визначення нових кордонів з Радянським Союзом¹. У Польщі східний кордон був встановлений по річках Буг та Сян, на що погодився підпорядкований Й. Сталіну Польський комітет національного визволення, який почав відігравати роль польського осередку влади в районах на захід від нової польсько-радянської границі.

Українці, що проживали на цих територіях, в нових умовах зайнялися організацією свого культурного і національного життя. Почали виникати українські громадянські комітети. Збережені документи свідчать про те, що такі комітети були засновані в Ярославі та Перемишлі. Останній під головуванням Михайла Вахнюка звернувся до Перемишльського старости 7 вересня 1944 р. з відозвою «про готовність лояльної співпраці для забезпечення мирного співіснування обох народів»². Спроби легалізації на рубежі 1944/1945 рр. здійснили також українські культурно-освітні установи, що діяли до та під час війни. Джерела вказують на те, що в Перемишлі такі кроки намагалися зробити Український регіональний музей «Стривігор» (діяв від 1932 р.), Український інститут для дівчат (діяв з 1895 р.) та Товариство «Бурса св. Миколая». Зусилля виявилися безуспішними, оскільки влада в національній політиці прийняла концепцію перетворення Польщі в мононаціональну державу. Досягненню такої мети повинно було сприяти виселення національних меншин з Польщі, а наявні або нові національні інституції могли перешкодити реалізації цього наміру.

Розпочався процес створення українського шкільництва. 17 серпня 1944 р. до Кураторії шкільної ради Люблінського району була спрямована делегація українців Грубешівського повіту, що висловила прохання про відкриття нових українських шкіл. 21 серпня українці з Грубешова звернулися в тій самій справі. 27 серпня було подано петицію, підписану 230 особами з Грубешівщини, до управління освіти Польського комітету національного визволення. Вимоги були такими: відновлення роботи українських шкіл, продовження існування учительської семінарії в Грубешові, перетворення Торговельної та Кравецької шкіл в Грубешові у Торгово-виробничу гімназію та Кравецьку гімназію, створення загальної середньої школи в Грубешові, визнання кваліфікації українських вчителів та дозвіл вчителям після навчання за кордоном працювати в школах, призначення українського вчителя на

¹ Польська версія цього нарису була опублікована: Polska – Ukraina: dziedzictwo i współczesność / red.: R. Drozd, T. Sucharski. Słupsk, 2012. S. 111–132.

² Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenia Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946. Dokumenty 1944–1945 / red. E. Misiło. Warszawa, 1996. S. 21–22, 26–27.

посаду інспектора українських шкіл, збереження української мови викладання у всіх школах, водночас обов'язкове вивчення польської мови як державної³.

Можна припустити, що схожі випадки траплялися і в інших районах. Наприклад, 20 серпня 1944 р. на зборах учителів української національності в Перемишлі було створено Український викладацький комітет, який мав зайнятися питанням відкриття українських шкіл, працевлаштуванням вчителів та заміщенням керівних посад⁴. На Лемківщині проблемами освіти займався Лемківський комітет робітників.

Спочатку центральну владу не цікавило питання освіти національних меншин, зокрема українців, оскільки вона займалася проблемою організації польського шкільництва. Певна регламентація цього питання була внесена постановою Міністерства освіти Польського комітету національного визволення від 5 вересня 1944 р., яка визначала принципи створення та функціонування українських шкіл⁵. Тим не менше, зважаючи на продовження акції депортації, наступного року українська освіта припинила своє існування.

Депортація українського населення до радянської України в 1944–1946 рр. поставила на перший план питання про їхнє перебування за поточним місцем проживання⁶. Про це висловилися обрані владою делегати від українців з Краківського, Люблінського та Ряшівського воєводств. 24 липня 1945 р. у Міністерстві державного управління вони заявили, що українці «не мають наміру залишати своїх земель і хочуть реалізувати всі права та нести повну відповідальність, пов'язану з належністю до Польської держави». Водночас вони вимагали для українського населення: забезпечення релігійних свобод, створення українських шкіл та доступ українців до всіх університетів, відновлення кооперативної діяльності та створення Українського кооперативного банку, впровадження земельної реформи та виділення землі переселеним українцям, скасування декрету про заборону продажу нерухомості українським населенням, гарантію амністії, згоду на заснування українських демократичних партій, можливість зайняття посад в адміністрації, зміни у ставленні до українського населення в Ряшівському воєводстві⁷.

Польська сторона не погодилася з цими вимогами, наполягаючи на негайній депортації українців⁸. Це був однозначний перехід польської влади у національній політиці до концепції створення мононаціональної Польщі. Сюди належала також і операція «Вісла» у 1947 р., коли було депортовано близько 150 тис. українців на західні та північні території⁹. Полковник Юліуш Хубнер, що відповідав за Корпус

³ Repatriacja czy deportacja... S. 21–22.

⁴ Meissner A. Szkolnictwo ukraińskie w Polsce południowo-wschodniej w latach 1944–1945. *Polska i Ukraina po II wojnie światowej*. Rzeszów, 1998. S. 83–85.

⁵ Repatriacja czy deportacja... S. 25–26.

⁶ Див.: Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1946. Rzeszów, 2017; Syryk J. Trójkąt Bieszczadzki. Tysiąc dni i tysiąc nocy anarchii w powiecie leskim (1944–1947). Rzeszów, 2018; Syryk J. Przemoc i chaos. Powiat sanocki i okolice: sierpień 1944 – lipiec 1947 roku. Wrocław; Warszawa, 2020.

⁷ Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN). KC PPR. Sygn. 295/VII-158, Protokół z konferencji w MAP z udziałem przedstawicieli ludności ukraińskiej z 24 lipca 1945 r.

⁸ Ibid.

⁹ Див.: Pisuliński J. Akcja specjalna «Wisła». Rzeszów, 2020; Misilo E. Akcja «Wisła». Dokumenty. Warszawa, 2014.

внутрішньої безпеки в штаті Оперативної групи «Вісла», визнав такі дії помилкою. В 1956 р. він заявив: «Ми зробили величезну помилку щодо українського населення, застосовуючи жорстокі репресії. Акція «W» стала остаточним результатом цієї помилки. Ми вважаємо нашу позицію щодо цих питань несправедливою та неслухною і такою, що не відповідає нашій ідеології. Але сама оцінка не виправдує наших жажливих помилок. Необхідною є повна реабілітація та усвідомлення того, що сталося. Критичну оцінку операції “W” я вважаю правильною»¹⁰.

Після депортації український народ не мав можливості організувати своє національне та релігійне життя і був заляканим. Влада навіть заборонила називати їх українцями. Не дивно, що в цій ситуації вони не висували своїх вимог. Можемо припускати, що головним постулатом стала вимога повернутися і зберегти богослужіння за греко-католицьким обрядом. Підтвердженням останнього є лист Президії воєводської національної ради в Кошаліні до Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії, в якому говорилось, що український народ вимагає від влади передачі церков і дозволу використовувати власний літургійний обряд¹¹.

Безумовно, цій діяльності сприяло відкриття у Хшанові греко-католицької каплиці, яку збудував о. Мирослав Ріпецький, а також активізація інших греко-католицьких священників. Прикладом був о. Василь Гриник, який служив за греко-католицьким обрядом в Циганку, Битові та Квасові біля Славно¹². 1949 р., після звільнення з концентраційного табору в Явожно, о. Омелан Камелюк почав вести богослужіння у Команчі¹³. Про складності в організації греко-католицьких літургій свідчить історія з села Бані Мазурські. У березні 1951 р. місцеві греко-католики намагалися отримати дозвіл на проведення власних богослужінь. У вересні 1951 р. було подано заяву до Управління у справах релігій, а 14 січня 1952 р. – до председателя. Однак ці листи залишилися без відповіді. Лише після двох нагадувань від Управління (17 червня та 6 серпня) у серпні прибула комісія, яка погодилася надати греко-католикам церкву в сусідньому Гродзіску. 1 вересня це рішення було підтверджено Департаментом конфесій Польської об'єднаної робочої партії (ПОРП) у Венгожево. Віряни розпочали ремонт власним коштом, але 30 жовтня Департамент скасував це рішення, запропонувавши створити православну або римо-католицьку парафію. 3 листопада було подано звернення до прем'єр-міністра, але знову безрезультатно¹⁴.

¹⁰ Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, MSW-I. Sygn. 9. Protokół z posiedzenia kolegium MSW odbytego w dniu 5 czerwca 1956 r. Szerzej: Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. Warszawa: 2001. T. I. S. 127–129.

¹¹ Archiwum Państwowe w Koszalinie, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN). Sygn. 4625. Pismo Wydziału Społeczno-Administracyjnego PWRN w Koszalinie do KC PZPR na ręce tow. Zawadzkiego w sprawie ludności ukraińskiej z 12 lutego 1952 r.

¹² Дзюбина С. І стверди діло рук наших. Спогади. Варшава, 1995. С. 107–109; Hałagida I. Ukraińcy na ziemiach zachodnich i północnych Polski w latach 1947–1957. Warszawa, 2002. S. 91–96.

¹³ Дзюбина С. І стверди діло рук наших. С. 108–109.

¹⁴ Лаба П. Документи до історії Української Греко-Католицької Церкви у Польщі у 1947–1960 роках: з архіву о. митрага Мирослава Ріпецького / уряд. В. П. Лаба. Львів, 1996. Dok. 64. Petycja grekokatolików z Bań Mazurskich do premiera w sprawie odprawiania nabożeństw grekokatolickich z 3 listopada 1952 r. S. 94–96.

У 1952 р. Політбюро ЦК Польської об'єднаної робітничої партії прийняло резолюцію щодо поліпшення становища українського населення та активізації політичної роботи серед українців, що стало результатом лібералізації національної політики в державі. Резолюція зобов'язувала місцеву владу сприяти розвитку культурно-освітнього життя українського народу. Одночасно було проголошено курс на боротьбу з Греко-Католицькою Церквою та підтримку лояльного православної духовенства. Однак непослідовне виконання цієї резолюції без участі українського населення не привело до реальних наслідків¹⁵.

Переломом став з'їзд засновників Українського соціально-культурного товариства, який відбувся у Варшаві 16–18 червня 1956 р., де було сформульовано вимоги до влади¹⁶. Остаточний перелік вимог, що складався з 12 пунктів, був представлений делегаціями Вроцлавського та Зелено-Гурського воєводств. Його можна вважати своєрідною програмою українців у Польщі того часу. Йшлося про:

- 1) дозвіл на добровільне повернення;
- 2) надання урядом матеріальної допомоги особам, що повернулися, у відбудові ферм та господарства;
- 3) запровадження обов'язкового викладання української мови в школах, де навчаються українські діти;
- 4) організацію загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання;
- 5) відновлення прав та свобод віросповідання згідно зі ст. 70 Конституції Польської Народної Республіки;
- 6) початок випуску щоденної газети українською мовою якомога швидше;
- 7) трансляцію програм українською мовою раз на тиждень на 1-й програмі Польського радіо;
- 8) надання можливості українцям навчатися в Українській РСР та організацію там таборів для українських дітей з Польщі;
- 9) увагу та опіку щодо студентів української філології Варшавського університету;
- 10) забезпечення на майбутніх виборах до сейму відповідної кількості депутатських мандатів пропорційно до кількості українців у Польщі;
- 11) систематичну роботу в засобах масової інформації для формування позитивного іміджу українських культурних товариств в польському суспільстві;
- 12) створення Головного управління українських культурних товариств, уповноваженого представляти та захищати інтереси українців в Польщі. Останній пункт стосувався радше з'їзду, ніж влади. Однак це мало вирішальне значення для майбутньої ролі таких товариств. Українці, на відміну від влади, вбачали в цьому захист своїх інтересів, а не пасивне виконання наказів партійних органів.

Українське населення, скориставшись лібералізацією соціального та політичного життя в Польщі, загалом вимагало справедливої оцінки акції «Вісла», скасування указу від 27 липня 1949 р. (позбавив українців майна, що належало їм до

¹⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie, KW PZPR. Sygn. 36/XV/100. Uchwała BP KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmoczenia wśród niej pracy politycznej z 4 kwietnia 1952 r.; Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. W walce o tożsamość (dokumenty i materiały). Warszawa, 1999. S. 65–68.

¹⁶ Див.: Syrnyk J. Ukraińskie Towarzystwo-Spoleczno-Kulturalne (1956–1990). Wrocław, 2008.

депортації), дозволу на проведення греко-католицьких богослужінь та забезпечення місць у сеймі¹⁷. 18 липня Головне управління українських культурних товариств подало до Секретаріату ЦК ПОРП та прем'єр-міністра Юзефа Циранкевича вимоги, сформовані на з'їзді 16–18 червня. У супровідному листі також було висловлено прохання про зустріч з метою обговорення «всіх питань, що стосуються українського населення»¹⁸. Однак зустріч не відбулася. 4 листопада 1956 р. учасники конференції Українського соціально-культурного товариства у Вроцлаві надіслали лист до Політичного бюро ЦК Польської об'єднаної робітничої партії, в якому вимагали визнання акції «Вісла» 1947 р. актом депортації, здійсненим за принципом колективної відповідальності, що «несумісний з ленінськими принципами національної політики». Також йшлося про дозвіл українським сім'ям повернутися, про забезпечення таким родинам матеріальної допомоги, про реалізацію гарантованого конституцією права на віросповідання, зокрема про греко-католицький обряд, та включення українського представництва у сейм, раду міністрів та національні ради всіх рівнів¹⁹. 14 грудня 1956 р. делегація від українського населення з Вроцлавського воєводства на зустрічі з секретарем Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії Єжи Альбрехтом письмово представила свої вимоги з проханням передати їх Владиславу Гомулці²⁰.

Другий розширений пленум Головного управління українських культурних товариств у Зеленій Гурі відбувся 30 грудня 1956 р. Його учасники вимагали від влади змінити указ від 27 липня 1949 р. так, щоб дати можливість українцям повернутися на батьківщину. Вони мотивували це тим, що збільшення чисельності українського населення на західних територіях не дозволяє проводити ефективну культурно-освітню діяльність, перешкоджає викладанню рідної мови, створює широкі можливості для дискримінації з боку «шовіністичних та хуліганських елементів серед польського населення», що стримувало соціальну та економічну активність українців в Польщі. Також було підмічено, що повернення до попереднього місця проживання забезпечить повну господарську експлуатацію цих земель та підвищить фінансовий вклад в економіку держави²¹. Ці вимоги були включені до петиції українських виборців із Зеленогірського воєводства до депутатів від січня 1957 р. Окрім цього, вони наполягали, щоб: землю, яка раніше належала українцям на південному сході Польщі, не включали до закону про вільний обіг землі; забезпечили фінансову допомогу для тих, хто повертається; можна було вільно проводити релігійні богослужіння за греко-католицьким обрядом; знизили вікову межу для вивчення рідної мови у школах до шести років; надавали фінансову та консультаційну допомогу для відбудови українського культурно-освітнього життя

¹⁷ Zabrowarny S. Geneza i początki działalności Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego. *Zeszyty Naukowe INP*. 1989. Nr 16. S. 136.

¹⁸ Archiwum Związku Ukraińców w Polsce (dalej – AZUwP), Zarząd Główny UTSK. Pismo ZG UTSK do Sekretariatu KC PZPR oraz premiera J. Cyrankiewicza z 18 lipca 1956 r.

¹⁹ Наше слово. 1956. 11 листопада; 25 листопада.

²⁰ AAN, KC PZPR. Sygn. 237/XIV-97. Pismo A. Sława do Sekretariatu KC PZPR w sprawie spotkania delegacji ludności ukraińskiej z województwa wrocławskiego z tow. Albrechtem z 15 grudnia 1956 r.

²¹ Наше слово. 1957. 24 лютого.

та створення українського професійного театру; гарантували реабілітацію невинно переслідуваних та ув'язнених людей²².

Свою чергою воєводська конференція Українського суспільно-культурного товариства в Ольштині в резолюції від 10 січня 1957 р. вимагала: скасування декрету від 27 липня 1949 р.; повернення до власних господарств (за словами респондентів, близько 90 % українців були готові це зробити); покарання за дискримінаційні заяви польської громади; відкриття греко-католицьких парафій у повітах, в яких проживає група українців чисельністю понад 1 000 осіб; виплату компенсації збитків, завданих під час депортації, за винятком майна, що збереглося; створення в кожному повіті Ольштинського воєводства комісії з перевірки умов життя українського населення; скасування всіх дискримінаційних окреслень щодо українців (акція «В», бандерівці та ін.) та перегляд справ осіб, які несуть кримінальну відповідальність за свою діяльність в УПА, реабілітація всіх несправедливо покараних; ознайомлення польської громади через засоби масової інформації з темами, пов'язаними з життям українського населення та діяльністю Українського соціально-культурного товариства; щотижневі українські ефіри на радіо; виділення відповідного приміщення для Головного управління українських культурних товариств; започаткування викладання рідної мови відповідно до побажань місцевих українців; підвищення рівня викладання української мови в загальноосвітній школі міста Бартошиці; збільшення бюджету Головного управління українських культурних товариств з можливістю найму більшої кількості штатних працівників; скликання сесії Президії національних рад у справі українського народу; збільшення кількості українських кандидатів на майбутніх виборах до національних рад²³.

Схожі вимоги надходили масово, а дії товариств національних меншин ставали все більш незалежними. Зважаючи на це, очевидно виявилася необхідність створення окремого органу, що зміг би координувати дії влади щодо народів у меншості та їхніх товариств. У січні 1957 р. було створено Комітет з питань національностей Польської об'єднаної робочої партії. До його складу входили представники Центрального комітету ПОРП, Міністерства внутрішніх справ та товариств національних меншин. Подібні комітети були створені в Білостоці, Любліні, Ряшеві, Ольштині, Гданську, Кошаліні, Щецині, Зеленій Гурі, Вроцлаві та Кракові²⁴.

Однак з часом роль комітетів обмежилася до проведення партійної лінії в національній політиці, а низові ініціативи фактично були заблоковані. У лютому 1957 р. Президія Головного управління українських культурних товариств підготувала для Центрального комітету ПОРП з національних справ заяву, в якій було постульовано:

- визначення позиції Політичного бюро Центрального комітету Польської об'єднаної робочої партії щодо реабілітації частини населення, яка не мала прямого стосунку до діяльності УПА;
- створення центральної партійно-урядової комісії за участю представників українських культурних товариств з метою розробки плану повернення

²² Там само. 10 березня.

²³ Там само. 24 лютого.

²⁴ AAN, KC PZPR. Sygn. 237/XIV-137. Pismo Biura Sekretariatu KC PZPR w sprawie powołania Komisji KC PZPR do Spraw Narodowościowych z 2 lutego 1957 r.

- українського населення до колишніх місць проживання та представлення пропозицій щодо скасування декрету від 1949 р.;
- припинення самовільного та незаконного знищення незаселених будівель, на які можуть претендувати українці після повернення;
 - передачу права власності на господарство особам, які не отримали компенсації за вилучене майно;
 - заборону видачі свідоцтв права власності на незаселені приміщення і дозвіл на повернення їх колишнім власникам;
 - перегляд актів про присвоєння одному користувачеві 2–3 колишніх українських господарств та повернення об'єктів колишнім власникам;
 - надання позик на будівництво господарських будівель та виділення вільної землі з Державного земельного фонду тим українцям, які вже повернулися або бажають повернутися;
 - переведення учительської семінарії для української молоді з Бартошиць до Перемишля;
 - повернення української нерухомості в Перемишлі;
 - створення середніх шкіл з інтернатами у Перемишлі, Легниці та Кошаліні;
 - створення мандрівного українського театру;
 - організацію поїздок для українських дітей та молоді в Українській РСР під час літніх канікул;
 - видання соціально-літературного щомісячника з додатком для дітей та молоді;
 - дозвіл на проведення греко-католицьких богослужінь;
 - забезпечення роз'яснювальної роботи серед польського та українського населення та послідовної боротьби з польським та українським націоналізмом;
 - висвітлення національних питань у виданнях «Трибуни народу» та в інших центральних журналах;
 - швидку реакцію на факти дискримінації українського населення в Польщі²⁵.

З вимогами до польської влади надалі виступали місцеві організації українських культурних товариств. 11 лютого на розширеному пленарному засіданні Головного управління українських культурних товариств у Вроцлаві була прийнята декларація, яку через два тижні передали до Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії. У ній містилося прохання до В. Гомулки про розгляд та зайняття твердої позиції щодо вимог українського населення, оскільки: «відсутність твердої позиції та конкретних кроків до усунення шкоди, заподіяної українському населенню в минулий період, викликає обурення, яке може спричинити небажані наслідки для українського населення». Декларація також звертала увагу на той факт, що «на сьогодні не було відповідей на постанови та листи, адресовані ЦК. Діяльність Головного управління українських культурних товариств у Вроцлаві фактично заблокована, оскільки досі Центральний комітет і влада не виявили доброї волі, а це є основою для вирішення нагальних проблем українського населення, і тому немає інструментів для вирішення наявної, дедалі складнішої ситуації». Водночас у декларації згадувалося, що без відповіді залишилися листи

²⁵ ААН, КС PZPR. Sygn. 237/XIV-146. Notatka Prezydium ZG UTSK dla Komisji KC PZPR do Spraw Narodowościowych w sprawie sytuacji wśród ludności ukraińskiej z lutego 1957 r.

про оцінку операції «W», скасування декрету від 27 липня 1949 р., пропорційне представництво українського населення в сеймі, легалізацію Греко-Католицької Церкви та повернення населення до колишніх місць проживання²⁶.

З вищевикладеного випливає, що основною вимогою, яку висував український народ до влади, було дозволити йому повернутися до своїх домівок. Тиск населення був настільки сильним, що питання повернення стало пріоритетним для керівництва українських культурних товариств. Хвиля повернень була такою значною, що Міністерство внутрішніх справ запідозрило переїзд до Польщі українських націоналістів, особливо тих, хто звільнений з місць позбавлення волі внаслідок амністії членів УПА. На них було покладено відповідальність за залякування польського населення, спричинене масовою розсилкою листів до Ряшівського воєводства з повідомленнями про їхнє повернення²⁷.

У квітні 1957 р. Секретаріат Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії прийняв резолюцію щодо посилення контролю над українцями на західних та північних територіях та врегулювання повернення окремих осіб та груп. Це рішення було спрямоване на те, щоб затримати українське населення у західних та північних районах Польщі. Тому, з одного боку, треба було обмежити повернення, з іншого – надати матеріальну допомогу й підтримати культурний та освітній розвиток українців на місцях поточного проживання, аби переїзд втратив особливу значущість²⁸. Проти такого вирішення проблеми виступила українська сторона, тим більше, що 30 квітня 1957 р. була створена так звана комісія Ткачова (від прізвища уповноваженого уряду), яка мала на меті перевірити можливість повернення українців і обмежити їхнє переселення²⁹.

Остаточне вирішення питання про повернення прийняли 12 березня 1958 р., коли сейм ухвалив закон про продаж державної сільськогосподарської нерухомості, впорядкування деяких питань, пов'язаних з реформою землі та сільськогосподарського поселення. Відповідно до нього особи, господарства яких переходили до державної скарбниці, могли повернути їх лише шляхом придбання. Це стосувалось і колишніх власників, які не отримували компенсації. Головне управління українських культурних товариств зверталось до сейму та ЦК ПОРП з проханням переглянути такі кроки, але зусилля виявилися марними. Загалом, за даними комісії Ткачова, з 1 квітня 1957 р. до 1 липня 1958 р. на колишні місця проживання повернулось 4 949 сімей (близько 20 000 осіб), з них 3 860 у Люблінське воєводство (у Бялу-Підляську – 1 940 сімей, Влодаву – 1 320, Парчув – 365, в інші – 235 сімей), до Ряшева – 1 089 сімей (до Горлиці – 350 сімей, в Устрики – 170, Лісько – 110, Сянок – 65, Любачів – 120, інші повіти – 274 сім'ї)³⁰.

²⁶ Ibid. Deklaracja poszerzonego plenum ZW UTSK we Wrocławiu w sprawie postulatów ludności ukraińskiej z 11 lutego 1957 r.

²⁷ AMSWiA. Komitet do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 217. Notatka Gabinetu przewodniczącego Wydziału Informacyjno-Sprawozdawczego dotycząca nastrojów wśród ludności ukraińskiej z 25 sierpnia 1956 r.

²⁸ APS, KW PZPR. Sygn. 1245. Uchwała Sekretariatu KC PZPR w sprawie ukraińskiej mniejszości narodowej w PRL z kwietnia 1957 r.

²⁹ Zabrowarny S. Geneza i początki... S. 140–141.

³⁰ Наше слово. 1958. 20 липня.

Як уже зазначалося, відлига 1956 р. дала можливість українцям підняти питання Греко-Католицької Церкви. 14 листопада 1956 р. о. Б. Гриник вручив предстоятелю звернення греко-католицького духовенства в Польщі, в якому від імені вірних висловив прохання про відновлення Греко-Католицької Церкви; розширення мережі церков на територіях, заселених греко-католиками, і допуск греко-католицького духовенства до собору в Перемишлі та церков у Кракові, Сяноці, Ярославі, Любачеві та Криниці; порушення греко-католицького питання під час переговорів між єпископатом та урядом³¹.

Отець Б. Гриник та о. М. Ріпецький 29 листопада 1956 р. передали предстоятелю ще один лист, в якому згадані вище постулати були знову висунуті, щоби більше, в ньому вимагали: повернення конфіскованого майна Греко-Католицькій Церкві, виплату компенсації за зруйновані церкви, реституцію Перемишльської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини, передачу греко-католикам вільних церков на західних та північних територіях, дозвіл на греко-католицькі богослужіння у римо-католицьких храмах³². Однак і це звернення залишилося без відповіді.

Влада була далекою від ідеї підтримки Греко-Католицької Церкви в Польщі. Політики мотивували своє налаштування політичними та економічними причинами. Польща була єдиною соціалістичною країною, в якій релігія не була офіційно або фактично забороненою. В СРСР греко-католицький обряд ліквідували 1946 р., в Румунії – 1949 р., а в Чехословаччині – 1950 р. Тому влада вважала, що «дозвіл греко-католицького обряду в Польщі означатиме створення єдиного організованого і легального греко-католицького центру в Європі [Центрально-Східній – Р. Д.], який підтримуватиме Ватикан. Цей факт матиме великий вплив на релігійну ситуацію та настрої греко-католиків в СРСР, Чехословаччині та Румунії»³³. Побоювання викликало і те, що відновлення Греко-Католицької Церкви спричинить не лише необхідність повернення арештованого майна, але й оплату еквівалентну вартості зруйнованих будівель. Попри це, очевидною була потреба ліквідації «релігійного підпілля», тому влада була змушена піти на деякі поступки³⁴. 14 березня 1957 р. предстоятель повідомив о. Б. Гриника та о. М. Денька про те, що уряд погодився відкрити невелику кількість греко-католицьких храмів на західних та північних територіях Польщі, але виступає проти реституції Греко-Католицької Церкви³⁵. Скориставшись цією можливістю, греко-католицьке духовенство почало створювати власні інституції не лише на «нових» землях, а й на «давніх».

Створення Головного управління українських культурних товариств дало можливість українському населенню покращити рівень освіти та вести культурну діяльність. У 1957/58 навчальному році діяли три початкові школи (83 учні), серед них один інтернат, а наступного року – шість (218 учнів), серед них два інтернати. У 1959/1960 навчальному році ці школи відвідували 236 учнів. У 1956/57

³¹ Дзюбина С. І стверди діло рук наших. S. 258–260.

³² AAN, Ud/sW. Sygn. 30/613. Petycja duchowieństwa greckokatolickiego złożona na ręce prymasa z 29 listopada 1956 r.

³³ AAN, Ud/sW. Sygn. 131/284. Informacja dotycząca zagadnienia greckokatolickiego z 3 stycznia 1957 r.

³⁴ Ibid.

³⁵ Гарасим І. Нарис вибраних аспектів історії Греко-католицької Церкви в Польщі (1945–1985). *Зустрічі*. Варшава, 1990. Ч. 5–6. С. 24–25.

навчальному році в загальноосвітній школі м. Бартошице було створено перший клас (53 учні). У наступному році вже існували чотири загальноосвітні школи (290 учнів), включаючи Центр підготовки вчителів у Щецині. У 1959/60 навчальному році кількість осіб, які відвідували загальноосвітні школи, зросла до 298. Що стосується вищої освіти, то в 1959/60 навчальному році шість студентів вивчали українську філологію в Київському університеті та 18 осіб у Варшавському університеті. Однак переважна більшість українських дітей вивчала рідну мову в навчальних пунктах. Їхня кількість систематично збільшувалася. У 1956/57 навчальному році 117 пунктів відвідувало 1 308 учнів. У наступному році пунктів стало 151 (2 359 учнів), у 1958/59 – 183 (2 781 особа), а в 1959/60 – 210 пунктів на 2 958 учнів³⁶. Що стосується мистецького руху, то в 1959 р. функціонувало 26 хороших колективів, 15 драматичних, 15 музичних та 6 танцювальних. Важливу роль у культурному та освітньому житті українців відіграв тижневик «Наше слово» та програми українського радіо, які двічі на тиждень транслювали на радіостанціях Кошаліна, Ольштина, Ряшева та Любліна³⁷.

Бажання повернутися та прагнення більшої свободи для культурно-освітньої діяльності влада розглядала як вияв «українського націоналізму». Показовими в цьому контексті були слова заступника міністра внутрішніх справ Зигфрида Шнека, присутнього на II з'їзді Головного управління українських культурних товариств у 1960 р. Він не тільки звинувачував членів з'їзду в націоналізмі, але й вказував на те, в якому напрямку організація має розвиватися далі: «Чому, товариші? – він питає з трибуни, – чому в частині вашого активу є якась дивна анестезія щодо проблеми українського націоналізму? Чи польські націоналісти – ваш єдиний ворог? Ми вважаємо, – продовжив він, – що головним завданням партій та державних органів у галузі інтернаціоналістської освіти трудящих мас є боротьба з націоналізмом найбільшої нації, польської нації, і ми послідовно її реалізуємо. Ви, товариші делегати, в українських націоналістах повинні бачити проклятих, жалюгідних ворогів українського народу ..., ви повинні зіткнутися з правдою і говорити не лише про досягнення, не тільки скаржитися на прояви польського націоналізму, але й побачити ворога на власному подвір'ї та очистити його від сміття залізною мітлою. Це невід'ємна умова успішної та відповідальної роботи вашої організації в інтересах та на благо української меншини в Польщі»³⁸.

Ухвала з'їзду зобов'язала Головне управління до:

1) залучення всієї організації до загальнодержавних завдань, налагодження тіснішої співпраці з польськими освітніми організаціями та товариствами національних меншин;

2) надання більшої допомоги місцевим осередкам організації;

3) збільшення на місцях по змозі кількості штатних працівників;

4) створення шкіл та навчальних пунктів з українською мовою;

³⁶ AZUwP, ZG UTSK. Sprawozdanie ZG UTSK dotyczące szkolnictwa ukraińskiego za lata 1956–1960 [b.d.].

³⁷ Zabrowary S. Geneza i początki... S. 153–154.

³⁸ Наше слово. 1960. 31 січня.

- 5) подання вимог до Міністерства освіти про збільшення кількості українських учителів, до Кураторії про опрацювання спеціальних навчальних планів для українських шкіл, перенесення загальноосвітньої школи зі Злоторії до Легниці;
- 6) введення заходів щодо підвищення рівня освіти та культури серед українців;
- 7) надання навчальної та фінансової допомоги наявним та новим мистецьким колективам;
- 8) організації українського театрального колективу в Державному театрі в Ольштині;
- 9) сприяння розвитку видавничої діяльності;
- 10) вжиття заходів щодо розширення українського радіомовлення, кінопоказу та продажу грамплатівок;
- 11) підвищення інтересу преси та радіо до питань української національної меншини;
- 12) звернення до відповідних установ щодо організації колоній в Україні;
- 13) поглиблення співпраці і культурних зв'язків з Українською РСР;
- 14) піклування про розвиток культури регіональних груп, особливо лемків;
- 15) вжиття всіх заходів для запобігання подальшому руйнуванню пам'яток української культури, особливо колишнього греко-католицького собору в Перемишлі.

Редакція «Нашого слова» була зобов'язана встановити тісніші контакти з населенням на місцях, проводити зустрічі з читачами, організовуючи зустрічі кореспондентів, а також сприяти виходу «Світанку» як незалежної дитячої газети щотижня з метою виховування української громади «в дусі пролетарського інтернаціоналізму»³⁹.

Помітно, що вимоги 1960 р. відрізнялись за своїм характером від поданих чотирма роками раніше і майже виключно стосувались культурно-освітніх питань. Крім того, їх адресували до Головного управління та редакції «Наше слово», а не до влади. Після II з'їзду Українське суспільно-культурне товариство стало типовою культурно-освітньою організацією, «поясом передачі» ідеології та програми партії українському населенню. Це було відображено в резолюції III з'їзду товариства в 1963 р.: «Особливим досягненням організації за останні роки є, крім зростання зв'язків із суспільством, використання резолюції 13-го пленарного засідання Центрального комітету Польської об'єднаної робочої партії, яка, своєю чергою, знайшла відображення у резолюції 6-го пленуму Ради директорів та послідовній популяризації цих ідей на сторінках «Нашого Слова». Підкреслюючи обґрунтованість резолюції 6-го пленуму щодо «ідеологічної та виховної роботи і боротьби із відсталими націоналістичними поглядами», 3-й з'їзд зобов'язує нове Головне управління та редакцію «Нового Слова» надалі працювати над вихованням в дусі соціалізму». Також на місцеві культурні товариства покладалося виконання певних завдань:

- 1) збільшення кількості гуртків та членів;
- 2) активізація діяльності наявних гуртків, повітових та воєводських колегій;
- 3) залучення до роботи української інтелігенції, особливо вчителів;
- 4) базування діяльності на конкретних робочих планах;
- 5) збільшення кількості читачів «Нашого Слова» до 8–10 тисяч;

³⁹ Наше слово. 1960. 24 січня.

- 6) розвиток різних форм культурно-освітньої діяльності, особливо лекцій;
- 7) стимулювання діяльності наявних мистецьких колективів та докладання зусиль для організації нових;
- 8) надання допомоги кураторським установам та інспекціям освіти, а також батькам в організації викладання української мови;
- 9) сприяння приєднанню українського населення в селах до сільськогосподарських гуртків;
- 10) популяризація досягнень радянської України;
- 11) вшанування 150-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка⁴⁰.

Подібний характер мала резолюція наступного з'їзду Головного управління українських культурних товариств у 1967 р. У вимогах йшлося про:

- 1) збільшення кількості членів та розширення діяльності;
- 2) урізноманітнення форм культурно-освітньої роботи;
- 3) налагодження роботи зі створення професійного сценічного колективу;
- 4) розширення видавничої діяльності та життя заходів для створення видавництва для національних меншин у Польщі;
- 5) призначення комісії при Головному управлінні для збору та каталогізації пам'яток української культури та відкриття регіонального українського музею в Барно;
- 6) трансляція українських програм на Польському радіо;
- 7) зацікавлення українською тематикою ЗМІ;
- 8) звернення до Міністерства освіти щодо внесення змін до положення про організацію пунктів викладання української мови, розширення загальноосвітньої школи в Легниці;
- 9) зміцнення культурних контактів з українськими організаціями в Україні, Чехословаччині та Югославії;
- 10) організація поїздок в Україну для шкільної молоді;
- 11) організація літніх таборів для дітей та молоді на території Польщі у поєднанні з вивченням української мови⁴¹.

Варті уваги вимоги 1960-х років, які стосувалися активізації Греко-Католицької Церкви в Польщі. Поштовхом до їх актуалізації стало звільнення митрополита Йосифа Сліпого після 18 років заслання в Сибірі та прибуття до Ватикану в 1963 р. глави греко-католиків. Серед українців відродилися надії на легалізацію свого обряду і пов'язану з нею хіротонію єпископа. 22 травня о. Василь Гриник звернувся до греко-католицького єпископа Івана Бучка, який перебував у Ватикані, з проханням вплинути на кардинала Стефана Вишинського, аби знову підняти у переговорах із владою питання відновлення уніатської церкви в Польщі⁴². 3 жовтня Мирослав Ріпецький заявив, що Святий Престол зацікавлений у висвяченні на єпископа⁴³. Того ж місяця (28 жовтня) від імені духовенства та вірян він подав клопотання до

⁴⁰ AZUwP, ZG UTSK. Uchwała III zjazdu UTSK z 29 grudnia 1963 r. (не упорядковано).

⁴¹ Ibid. Uchwała IV zjazdu UTSK z 10 grudnia 1967 r.

⁴² AAN. Urząd do Spraw Wyznań (dalej – Uds.W). Sygn. 75/40, List Ks. B. Hrynyka do bpa I. Buczka z 22 maja 1963 r.

⁴³ Ibid. Sygn. 69/42, Notatka Aleksandra Wolowicza z rozmowy przeprowadzonej z ks. M. Ripckim z 3 października 1963 r.

прем'єр-міністра про легалізацію Греко-Католицької Церкви⁴⁴. Тоді ж на адресу влади почали надходити листи греко-католиків, які вимагали дозволу на створення незалежних парафій. Проте всі вони були відхилені⁴⁵.

Отець М. Ріпецький 28 листопада 1964 р. звернувся до голови Державної ради Едварда Очаба з проханням провести зустріч для обговорення питань, що турбують греко-католиків⁴⁶. Оскільки відповіді він не отримав, 20 травня 1965 р. від імені вірян надіслав лист, в якому просив згоди на легалізацію Греко-Католицької Церкви в Польщі та висвячення на єпископа о. В. Гриника⁴⁷. Лист не було розглянуто, оскільки: «священник не має законного права представляти інтереси греко-католицької релігії в Польській Народній Республіці, і він не є ані статутним, ані позастатутним представником в цьому питанні»⁴⁸. Влада також відмовила у висвяченні о. В. Гриника, побоюючись можливості тісніших контактів з уніатськими ієрархами на Заході⁴⁹.

Прохання про легалізацію Греко-Католицької Церкви також були скеровані до предстоятеля. 20 травня 1965 р. о. М. Ріпецький попросив призначити о. В. Гриника як ординатора для греко-католиків, тоді як 3 вересня група з семи священнослужителів подала петицію до кардинала Вишинського щодо легалізації Уніатської Церкви. У супровідному листі о. М. Ріпецький запропонував на єпископа священників В. Гриника або М. Денька⁵⁰. Однак ці спроби не мали успіху. 8 вересня 1967 р. предстоятель призначив отця В. Гриника своїм генеральним вікарієм для вірян греко-католицького обряду.

Політична ситуація після березня 1968 р. та підготовка до наступного з'їзду Польської об'єднаної робітничої партії сприяли черговому висуненню «націоналістичних» вимог з боку української меншини. 24 жовтня 1968 р. партійна група при Головному управлінні у Вроцлаві розробила «Висновки і вимоги Головного управління українських культурних товариств у Вроцлаві і його партійної групи у світлі тез V з'їзду ПОРП». У тексті йшлося про поширення української культури, задоволення потреб населення в галузі української освіти, посилення відповідної пропагандистської та просвітницької роботи серед польського суспільства, особливо в польсько-українських середовищах, демонстрацію участі українського населення у боротьбі з нацистами, встановлення більш тісних контактів між українською молоддю та однолітками з радянської України, збільшення кількості представників українського населення в національних радах усіх рівнів, надання різноманітної допомоги у культурно-освітній діяльності та створенні професійного

⁴⁴ Ibid. sygn. 75/40, Petycja grekokatolików do premiera w sprawie legalizacji Kościoła greckokatolickiego z 28 października 1963 r.

⁴⁵ Ibid. Sygn. 69/42, Informacja PWRN w Koszalinie do Uds. W dotycząca wyznania greckokatolickiego z 13 marca 1965 r.

⁴⁶ Лаба П. Документи до історії... Док. 191, List ks. M. Ripeckiego do przewodniczącego Rady Państwa z 28 listopada 1964 r. S. 253.

⁴⁷ AAN, Uds. W. Sygn. 69/42, Petycja ks. M. Ripeckiego do przewodniczącego Rady Państwa E. Ochaba w sprawie legalizacji Kościoła greckokatolickiego w Polsce z 20 maja 1965 r.

⁴⁸ Ibid. Pismo Uds. W do ks. M. Ripeckiego w sprawie jego petycji do Rady Państwa z 24 czerwca 1965 r.

⁴⁹ Ibid. Pismo przewodnie PWRN w Gdańsku do notatki z rozmowy z ks. B. Hrynykiem z 29 października 1965 r.

⁵⁰ Ibid. Dok. 200, List ks. M. Ripeckiego do pry masa z 3 września 1965 r. S. 261–262.

театру, пісенно-танцювального колективу, сценічної групи, а також трансляцію українських програм на Польському радіо у Вроцлаві⁵¹.

Найбільш далекосяжні вимоги, які влада вважала націоналістичними, подали 2 листопада 1968 р. до комітету заяв V з'їзду ПОПР українські делегати – колишні партизани Народної Гвардії-Народної Армії (Gwardia Ludowa-Armia Ludowa) та добровольці Червоної Армії з Лемківщини. Вони вимагали:

1) відшкодування моральної та матеріальної шкоди, спричиненої застосуванням колективної відповідальності під час акції «W»;

2) забезпечити, відповідно до Конституції Народної Республіки Польща та тез V з'їзду партії, повну рівність у сфері політичних прав (пропорційна участь лемків в органах національних рад та представництво в сеймі), економіки (скасування Закону від 12 березня 1958 р.) та культури (забезпечення повного розвитку регіональної лемківської культури, створення професійного ансамблю пісні і танцю та науково-дослідної установи з обласним лемківським музеєм);

3) внести зміни до нормативних актів органів управління освітою в галузі шкільного навчання, щоб вони не лише дали можливість, але й забезпечили викладання обов'язкової української мови та поширювали освіту для дорослих шляхом організації громадських центрів, бібліотек, клубів та видавничої справи;

4) визнання заслуг лемків в революційній діяльності та боротьбі з нацизмом⁵².

Влада, однак, не відповіла на вимоги.

Греко-католики з Перемишля 21 вересня 1968 р. подали петицію до найвищих державних і провінційних органів влади з вимогою повернути оо. Василіянам церкву в Засянні, яка на той час слугувала місцевим архівом. Підписанти також запропонували передавати їм церкву в Блонії у Перемишлі, доки архів не буде перенесено⁵³. У 1969 р. о. Владислав Пирчак розпочав у Коніковому збір підписів для відкриття там греко-католицької парафії⁵⁴. Ці зусилля не увінчалися успіхом, оскільки влада була проти зміцнення цієї релігії.

Кроки влади щодо національних меншин були тимчасово перервані грудневими подіями 1970 р. Зміна панівної верхівки та виступи першого секретаря Центрального комітету Польської об'єднаної робочої партії Едварда Герека справили враження оновлення державно-партійної системи, зокрема в національних питаннях. Українська громада знову доклала зусиль для реалізації своїх вимог. 15 січня 1971 р. Костянтин Чекліняк з Кункової, Андрій Колтко з Вапієнного, Степан Ванка з Роздзели (усі з Горлицького повіту), Теодор Гоч із Зиндранової (Кросновський повіт), а також Стефан Галко з Вроцлава виступили перед членами Політичного бюро та секретарями Центрального комітету Польської об'єднаної робочої партії зі зверненням, в якому вони вказували на необхідність зміни політики

⁵¹ AZUwP, ZG UTSK. Wnioski i zadania ZW UTSK we Wrocławiu i jego grupy partyjnej w świetle «Tez KC PZPR na V Zjazd Partii» z 24 października 1968 r.

⁵² Ibid. Petycja delegacji kombatantów z Lemkowszczyzny do Komisji Wniosków V Zjazdu PZPR z 2 listopada 1968 r.

⁵³ AAN, Uds.W. Sygn. 131/286, Petycja grekokatolików z Przemyśla do najwyższych władz państwowych i wojewódzkich z 21 września 1968 r.

⁵⁴ APK, PWRN. Sygn. 4598, Informacja PPRN w Koszalinie dotycząca ludności ukraińskiej za 1969 r., z 20 grudnia 1969 r.; ibidem, UW (Wydział ds. Wyznań), spis 2, poz. 19, Petycja grekokatolików z Konikowa w sprawie nabożeństw grekokatolickich z 23 kwietnia 1969 r.

щодо українців та виконання вимог, поданих у минулому. Додавалися клопотання від 1956 та 1968 рр. Однак активісти не отримали відповіді, тобто влада не була зацікавлена у змінах політики щодо українського населення. Це також підтвердила незмінна позиція щодо греко-католицького питання. Греко-католики, підбадьорені заявою прем'єр-міністра Петра Ярошевича, який 23 грудня 1970 р. оголосив, що прагне повної нормалізації відносин між державою та церквою, розпочали збір підписів під петицією з вимогою відновити діяльність Уніатської Церкви у Польщі та повернути 23 сакральні споруди, включаючи собор у Перемишлі. Петицію підписали 3 692 особи з 53 міст⁵⁵. 25 лютого 1971 р. її передали прем'єр-міністрові. Проаналізувавши проблему, влада дійшла висновку, що активізувати діяльність Греко-Католицької Церкви в Польщі неможливо⁵⁶.

У листопаді 1971 р. Управління українських культурних товариств в Горлицях та підпорядковані йому осередки в Біланці, Бартному, Горлицях, Ганчові, Здині, Грабі (район Ясло), Полянах, Зиндранові (район Кросно) та в Сяноці подали лист до комітету подань VI з'їзду ПОРП. У ньому було зазначено, що «з усіх національних меншин насамперед українці в Народній Республіці Польща є найбільш незахищені з погляду можливості розвитку своєї культури, особливо в галузі рідної мови та народних традицій». Також була висловлена підтримка вимог ветеранів Лемківщини від 2 листопада 1968 р. Повторювали питання про повернення українського населення до своїх колишніх домівок, відшкодування майна та підпорядкування Головного управління українських культурних товариств Міністерству культури та мистецтва⁵⁷. Лист також надіслали першому секретарю Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії Е. Гереку, прем'єр-міністру П. Ярошевичу, міністрам культури і мистецтва, освіти, внутрішніх справ, Комітету внутрішніх справ та Комітету культури і освіти сейму, секретарю ПОРП в Ряшеві та Посольству СРСР у Варшаві. Це викликало реакцію влади та штатних працівників Президії Головного управління. Були проведені переговори з підписантами цього листа, трьох із них виключили з організації. Також було розпущено Управління українських культурних товариств в Горлицях, а підпорядковані йому осередки передано під контроль Ряшева.

V з'їзд Головного управління українських культурних товариств відбувся у Варшаві в квітні 1972 р. Він проходив за визначеним сценарієм, а резолюції та пропозиції були прийняті шляхом акламації. Хоча деякі делегати вимагали збільшення коштів, обов'язкового викладання української мови в школах, які відвідували українські діти, та повернення храмів Греко-Католицькій Церкві, їхні вимоги не увійшли до остаточних рішень. З'їзд у своїй резолюції постулював: 1) створення нових осередків організації; 2) приділення більшої уваги ідейно-просвітницькій роботі, особливо серед молодих членів товариства; 3) надання особливої допомоги аматорським мистецьким колективам; 4) забезпечення викладацького складу та підручників для потреб української освіти; 5) звернення до компетентних органів за дозволом на

⁵⁵ AAN, Uds.W. Sygn. 131/285. Petycja grekokatolików do P. Jaroszewicza z 25 lutego 1971 r.

⁵⁶ Ibid. Sygn. 131/287. Pismo podsekretarza stanu Aleksandra Skarżyńskiego do wicepremiera Wincentego Kraški w sprawie petycji grekokatolików z 25 maja 1971 r.

⁵⁷ AZUwP, ZG UTSK, Pismo zarządów terenowych UTSK do Komisji Wniosków VI zjazdu PZPR w sprawie położenia ludności ukraińskiej w PRL i nierealizowania wytycznych PZPR przez urzędników' rad narodowych różnych szczebli i Zarząd Główny UTSK w dziedzinie polityki narodowościowej z listopada 1971 r.

організацію літніх таборів української мови для дітей та молоді; 6) розширення видавничої діяльності; 7) включення інтелігенції в роботу організації, а також створення для студентів належних умов для культурної діяльності; 8) інтерес до українських питань польських ЗМІ; 9) трансляцію загальнонаціональних українських програм на Польському радіо; 10) збільшення фінансування на діяльність або дозвіл на ведення бізнесу; 11) використання аматорського руху в розвитку мистецтва; 12) збагачення форм культурно-освітньої роботи; 13) систематичну популяризацію українських видань; 14) розширення та зміцнення контактів з українськими організаціями, що діють у соціалістичних країнах⁵⁸. Подібного змісту були й резолюції 1976 та 1980 рр.

Підйом «Солідарності» та загальне політичне відродження польського суспільства також вплинули на настрої українців. Для них це означало надію на покращення становища. Вимоги знову передали владі. Повний набір включили до петиції міського осередку в Щецині й адресували сейму, Державній раді та Раді міністрів. Йшлося про:

1) визнання Головного управління українських культурних товариств повністю самоврядною та незалежною організацією, що представляє інтереси всього українського населення в Польщі;

2) піклування та фінансування культурної діяльності з боку Міністерства культури та національної спадщини, а не через Міністерство внутрішніх справ, як раніше;

3) забезпечення належного представлення українського народу в сеймі;

4) забезпечення матеріальних умов ведення бізнесу шляхом присвоєння відповідних приміщень кожному осередку, збільшення субсидій на культурну та освітню діяльність, організаційну роботу, фонд оплати праці, придбання обладнання, інструментів та оснащення для громадських осередків, збільшення кількості робочих місць щонайменше до трьох на воєводство, юридичної гарантії безкоштовного використання матеріальної бази інших закладів культури, надання товариству відповідних транспортних засобів через значну розпорошеність українського населення;

5) забезпечення викладання української мови для дітей та підлітків шляхом розширення мережі початкової та середньої освіти українською мовою навчання, створення середніх шкіл у Кошаліні, Ольштині та Перемишлі, забезпечення належних побутових умов для українських шкіл у Білому Борі та Легниці, перетворення українських класів у загальноосвітній школі в Горові Ілавецькому в окремий заклад, внесення змін до положень про організацію пунктів викладання української мови в початкових школах шляхом скасування вимоги до батьків писати індивідуальні заяви та зменшення необхідної кількості учнів до чотирьох на групу, розробку програми розвитку української освіти, створення української філології як напрямку навчання в одній із наявних вищих шкіл, поновлення на посаді директора загальноосвітньої школи в Легниці Ірени Снігур, організацію літніх таборів для дітей та підлітків, зокрема таборів української мови;

6) забезпечення відповідної кількості викладачів для проведення культурно-освітньої роботи шляхом скерування кандидатів на відповідні курси в Українську РСР та поновлення Анни Чранек на посаді викладача музики;

7) створення українського професійного театру;

⁵⁸ Ibid. Uchwała V zjazdu UTSK z 23 kwietnia 1972 r.

- 8) відновлення історичних назв місць на південному сході Польщі;
 - 9) збереження пам'яток української матеріальної культури;
 - 10) створення української секції в одному з національних видавництв, що займається художньою та науковою літературою українською мовою;
 - 11) відокремлення дитячого додатку «Світанок» та додатку «Наша культура» від газети «Наше слово»;
 - 12) щорічний огляд мистецьких колективів та надання необхідної матеріальної й організаційної допомоги у зв'язку з цим;
 - 13) забезпечення матеріальної бази для хору «Журавлі» та надання йому можливості виступати за кордоном;
 - 14) посилення культурного обміну з Українською РСР;
 - 15) створення Інституту української культури у Варшаві;
 - 16) збільшення тиражу книг та публікацій, присвячених співпраці обох держав;
 - 17) вилучення книги «Так було в Бещадах» зі шкільної програми;
 - 18) надання можливості використовувати Польське радіо і телебачення;
 - 19) актуалізацію проблем українського населення та інших національних меншин у засобах масової інформації;
 - 20) припинення незаконного нагляду й переслідування членів та активістів культурних організацій з боку СБ;
 - 21) скасування цензури щодо всіх мистецьких заходів;
 - 22) протидію практиці місцевої адміністрації у південно-східних воєводствах, яка дискримінує осіб української національності під час придбання нерухомості або отримання зареєстрованої адреси;
 - 23) заборону будь-яких переслідувань людей, які бажають повернутися на свої колишні землі;
 - 24) визнання та надання правового статусу Греко-Католицькій Церкві в Польщі та відновлення права власності на храми, перебрані державою та іншими релігійними об'єднаннями;
 - 25) надання товариству права подавати заявки на робочі місця, щоб вказаний працівник мав змогу брати активну участь у діяльності організації⁵⁹.
- Члени Головного управління українських культурних товариств 14 листопада 1980 р. зустрілися з представниками Адміністративного відділу Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії та Соціально-адміністративного управління Міністерства внутрішніх справ. Темою зустрічі стали висунуті вимоги. Тоді представники Головного управління отримали дозвіл розпочати переговори щодо реалізації культурно-освітніх постулатів із відповідними установами. Їх проводили з представниками Міністерства освіти, Міністерства культури та національної спадщини, Комітету з питань радіо і телебачення⁶⁰.
- Активізувалися також українські студенти: 1 травня 1981 р. було проголошено створення Асоціації українських студентів у Польщі. За допомогою юристів з «Солідарності» склали статут. У ньому було зазначено, що асоціація діє відповідно до Конституції Польської Народної Республіки. Вона має право налагоджувати

⁵⁹ AAN, Uds.W. Sygn. 13/288. Petycja Kola Miejskiego UTSK w Szczecinie do Sejmu. Rady Państwa i Rządu PRL z 6 listopada 1980 r.

⁶⁰ Наше слово. 1980. 21 грудня; 1981. 1 лютого; 1981. 22 лютого; 1981. 12 квітня.

контакти з українськими організаціями в Польщі та за кордоном і не залежить від влади академічних установ, державних інституцій, а також політичних і соціальних організацій. Проте статут не вдалося зареєструвати, оскільки влада вважала, що українські студенти можуть реалізувати свої прагнення в межах наявних студентських організацій і соціально-культурних товариств⁶¹.

У той час також відродилися надії уніатів на легалізацію своєї Церкви. 25 вересня 1980 р. греко-католики, які також були членами товариства у Перемишлі, подали петицію до влади, в якій вимагали надання Греко-Католицькій Церкві правосуб'єктності, повернення Перемишльського собору та дозволу на трансляцію греко-католицьких богослужінь у великі свята по радіо і на телебаченні⁶². Влада й надалі була далекою від реалізації цих вимог, але її підхід змінився. Було постановлено, що питання відкриття нових греко-католицьких інституцій залежить від згоди церковних властей⁶³. Тому духовенство та віряни спрямовували свої вимоги до церковних ієрархів. 18 листопада о. С. Дзюбина попросив предстоителя врахувати потреби греко-католиків на засіданнях Спільної комісії уряду та єпископських представників нарівні з потребами римо-католиків⁶⁴. 19 січня 1981 р. предстоитель запевнив, що питання греко-католицького обряду є предметом переговорів з державною владою⁶⁵. Цього ж місяця він не підтримав оо. Василян у намірах повернути монастирські будівлі в Перемишлі, що тепер належали оо. Кармелітам⁶⁶.

Суспільний комітет Греко-Католицької Церкви в Польщі 26 серпня 1981 р. звернувся до Кардинала Юзефа Глемпа з певними вимогами: надання Греко-Католицькій Церкві в Польщі такого правового статусу, щоб вона могла користуватися більшою автономією та свободою дій; відновлення греко-католицької єпархії у Перемишлі та надання їй колишнього собору; відновлення греко-католицьких храмів, що використовуються різними нерелігійними установами та іншими конфесіями, та створення церков на західних та північних територіях; захист сакральних пам'яток східного обряду без порушення специфіки їхньої архітектури та обладнання; наукове вивчення історії Греко-Католицької Церкви у повоєнній Польщі; видання друкованої продукції для потреб греко-католицького обряду; тісніша співпраця між духовенством латинського та уніатського обрядів; ознайомлення римо-католиків з греко-католицьким обрядом, особливо в парафіях, де проживають віряни обох конфесій; запровадження радіопередач найурочистіших богослужінь у греко-католицькому обряді; забезпечення належної інтелектуальної підготовки греко-католицьких священників щодо історії та культурних традицій українського населення⁶⁷.

Церковна влада не бажала прийняти ці вимоги. Важко однозначно сказати, чи був предстоитель особисто проти них. Йому, безумовно, доводилося враховувати

⁶¹ AZUwP. ZG UTSK. Pismo DM-420/42/81 Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego i Techniki w sprawie odmowy rejestracji ukraińskiej organizacji studenckiej z 29 lipca 1981 r.

⁶² Rusakiewicz M. Przyczyny i skutki procesu reemigracji Ukraińców na tereny południowo-wschodniej Polski (ze szczególnym uwzględnieniem miasta Przemyśla). *Obóz*. 1990. Nr 17. S. 52.

⁶³ Дзюбина С. І стверди діло рук наших. S. 428–430.

⁶⁴ Ibid. S. 464–465.

⁶⁵ Ibid. S. 465.

⁶⁶ Ibid. S. 434–435.

⁶⁷ O tożsamość grekokatolików. Zbiór dokumentów z historii Cerkwi grekokatolickiej w Polsce / red. M. Czech. Warszawa, 1992. S. 34–36.

позицію влади та єпископів, більшість з яких виступала проти призначення окремого уніатського єпископа⁶⁸. Крім того, деякі ієрархи не дозволяли створювати нові греко-католицькі установи. Відомі випадки з Любачева, М'ястка, Розьдзела або Криниці. Тому кардинал Юзеф Глемп вирішив зробити певні кроки: поділив греко-католицькі установи на два вікаріати, 22 грудня призначив о. Йозафата Романка генеральним вікарієм північного вікаріату, а о. Яна Мартиняк – південного.

Група греко-католицьких мирян-активістів 6 березня 1984 р. написала лист до Польської єпископської конференції. Після короткого ознайомлення з повоєнною історією греко-католиків у Польщі представлений перелік проблем, що вимагали швидкого вирішення: призначення єпископських ординаріїв з осередками у Перемишлі та, наприклад, Варшаві, підпорядкованих греко-католицькому митрополиту з правом брати участь у польських єпископських конференціях; надання можливості відправляти богослужіння в соборі в Перемишлі; скерування всіх священнослужителів, які походять з греко-католицьких родин, до греко-католицьких парафій; регулярні нагадування, принаймні двічі на рік, у всіх парафіях, в яких проживають греко-католики, «про абсолютний обов'язок вірян та їхніх дітей повернутися до греко-католицького обряду, якщо вони походять з нього»; заборона римо-католицькому духовенству давати шлюб представникам східного обряду; надання допомоги у створенні греко-католицьких парафій; повернення греко-католицьких церков на південно-східних територіях та в інших районах, заселених українським населенням, передача відповідних об'єктів Церкві; запровадження у всіх центрах навчання посади катехитів в єпархіях; надання допомоги у виданні молитовників та катехізисів українською мовою і щомісячного журналу, присвяченого проблемам Греко-Католицької Церкви в Польщі⁶⁹. Однак ці вимоги залишилися без відповіді. Втім, позиція єпископату змінилася, оскільки з моменту обрання Папою Іоанна Павла II ставлення Святого Престолу до греко-католиків стало набагато прихильнішим⁷⁰.

У 1984 р. у Варшаві відбувся VIII з'їзд Головного управління українських культурних товариств. Як повідомляло «Наше слово», «делегати обговорили всі сфери життя ... [цієї] організації. Питання, пов'язані з культурною та освітньою діяльністю товариства, видавничою діяльністю та виходом тижневика “Наше слово”. Деякі виступи були критичними, хоча, здається, з добрими намірами»⁷¹. На з'їзді прийняли резолюцію, зміст якої мало чим відрізнявся від попередньої. Однак найважливішим рішенням цього з'їзду було прийняття нового статуту Товариства, який визначав трирівневу структуру. Замість неофіційних воєводських рад створили філії. Їхньою роботою керувала президія, обрана правлінням філії. Ознакою певного прогресу було пропущення в статуті положення про «пропаганду української культури, національної за формою та соціалістичної за змістом».

Політичні перетворення, а також постійне небажання уряду приймати українські пропозиції радикалізували позиції місцевих активістів. Були висловлені вимоги до змін в національній політиці влади і скасування постанови Ради Міністрів

⁶⁸ Пушкар Б. Українська греко-католицька Церква у Польщі та її перспективи. *Сучасність*. 1985. № 3. С. 92.

⁶⁹ O tożsamość grekokatolików... S. 37–44.

⁷⁰ Hwaf I. Ukraiński Kościół Katolicki. Watykan i Związek Radziecki w czasie pontyfikatu Jana Pawła II. *Spotkania*. 1987. Nr 33–34. S. 79–92.

⁷¹ Наше слово. 1984. 29 липня.

від 24 квітня 1947 р. про депортацію українського населення. У реформованому статуті знайшла своє відображення звітно-виборча кампанія, яка тривала на той час, особливо помітна на IX з'їзді товариства. Це відбулося в 1988 р. в Яхранці поблизу Варшави. Окрім обговорення тем, пов'язаних із культурною та освітньою діяльністю, деякі делегати запропонували зміни до статуту, які розширювали б цілі товариства як «представника соціальних та національних інтересів українського населення», а також давали б можливість встановлювати контакти з організаціями, що діють у соціалістичних та капіталістичних країнах. Також зазначали, що Головне управління повинне будувати свою роботу на основі галузевих комісій, наприклад, організаційних, економічних, шкільних, культурних, історичних. Постулювалося, що влада має забезпечити товариство мережею обладнаних клубів, культурних будівель та шкіл як компенсацію за майно українських установ, захоплене державою. Були також вимоги щодо представництва українців у сеймі⁷².

З'їзд прийняв резолюцію, в якій окреслив напрямки діяльності товариства, особливо Головного управління. У ній йшлося про необхідність не лише розвивати культурно-освітню роботу, а й вести бізнес, створити історичну комісію, яка рішуче виступатиме проти публікацій, що спотворюють польсько-українські відносини, розширювати співпрацю з товариствами національних меншин у Польщі, святкувати 1000-ліття хрещення Київської Русі, відновити зусилля Міністерства освіти щодо видання українського букваря, відкрити українську середню школу в Перемишлі, організувати дитячі табори у Польщі та Україні. Постулатом, що відображав зміни в цій Польщі, була вимога «підготувати звіт про стан та потреби українського населення, зокрема релігійні, з метою представлення їх на розгляд сейму для визначення статусу національної групи в Польській Народній Республіці, включаючи питання про представництво у парламенті»⁷³.

Вищезгаданий рапорт під назвою «Українці в Народній Польщі» Генеральне управління прийняло 26 лютого 1989 р. У цьому обширному документі, призначеному для сейму, Державної ради, уряду, Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії та учасників «круглого столу», було охарактеризовано становище українського населення та висунуто такі вимоги:

1) у сфері соціального та суспільно-правового представництва українців: призначити на центральному рівні орган державного управління, який займався б вивченням та розглядом питань національних меншин; забезпечити представництва українського населення в сеймі та в місцевих національних радах (Білоскопідляське, Білосток, Холмське, Ельблонське, Гданськ, Гожув, Кошалін, Краків, Кросно, Легніца, Новосадецьке, Ольштин, Перемишль, Вроцлав, Варшава, Замойське та Зелена Гура);

2) в питанні соціально-культурної та видавничої діяльності: створити друкарську базу з укомплектованим штатом разом із працівниками, які знають українську; організувати видавництва на базі друкарні «Сучасне видавництво» та редакції «Наш світ»; створити видавництва для національних меншин; створити Український культурний фонд; створити Інститут українознавства або Українське наукове товариство; налагодити співпрацю з телебаченням у Києві чи Львові та забезпечити постійне супутникове мовлення; створити музей української культури; встановити

⁷² AZUwP. ZG UTSK. Protokół z IX zjazdu UTSK z 12 czerwca 1988 r.

⁷³ Ibid. Uchwała IX zjazdu UTSK z 12 czerwca 1988 r.

польсько-українську культурну та наукову співпрацю між відповідними установами Польщі та Українською РСР; налагодити постійну співпрацю з українськими університетами з метою скерування української молоді на навчання; спростити паспортну та туристичну процедури для українців, які їдуть в Україну; видавати словники, підручники для вивчення української мови, навчальні посібники та розмовники; створити український професійний театр або гастрольну сцену; транслювати загальнонаціональні українські радіопрограми;

3) щодо освіти: терміново вирішити проблему підготовки вчителів української мови; негайно розглянути питання, пов'язані з матеріальною базою середньої школи № 4 м. Легніца, з можливістю розпочати другий цикл занять; створити український клас в середній школі в Перемишлі, забезпечити місця для його учнів в інтернаті; надати підтримку українцям при будівництві шкільного комплексу в Білому Борі; видати підручник для викладання української мови, навчальний посібник, нову навчальну програму для середніх шкіл, включаючи введення уроків історії та елементів географії рідного краю; зобов'язати органи управління освітою виконувати розпорядження, що регламентує спосіб організації та форму викладання української мови; забезпечити організаційно та фінансово відпочинок дітей і підлітків, які вивчають українську мову; забезпечити контакти української молоді з однолітками в Україні;

4) щодо мистецтва: надавати фінансову допомогу; забезпечити відповідною житловою базою; організувати систематичне навчання в Польщі та УРСР; створити постійний виїзний кінотеатр та прокат відеокасет з українськими фільмами;

5) у релігійних питаннях: надати змогу ієрархам Православної Церкви проводити для вірян української національності пастирське служіння рідною мовою; відновити викладання української мови в православної духовній семінарії (припинено в 1974 р.); забезпечити православних українців молитовниками та церковними виданнями українською мовою; врегулювати правове становище Греко-Католицької Церкви в Польщі; забезпечити врахування державними органами всіх релігійних потреб греко-католиків під час переговорів зі Святим Престолом та Римо-Католицькою Церквою в Польщі; створити в Польщі структури Греко-Католицької Церкви з митрополією та двома єпископськими ординаріями, а також заснувати духовну семінарію та інші необхідні установи; вжити відповідних заходів для повернення (залежно від потреб) майна Греко-Католицькій Церкві; забезпечити вірянам вільний доступ до священних будівель; надати можливості легалізації майнового стану Греко-Католицької Церкви, яке офіційно належить фізичним особам; призначити відповідну комісію за участю всіх зацікавлених сторін для детального обговорення шляхів врегулювання питання Греко-Католицької Церкви в Польщі; забезпечити та провести реставраційні роботи пам'яток української культури, особливо церковних.

Автори запропонували сейму або Державній Раді прийняти відповідну резолюцію, що засуджує акцію «Вісла». Однак сейм цю пропозицію відхилив, апелюючи до того, що всі вимоги українців уже задоволені⁷⁴.

На завершення варто зазначити, що влада ПНР загалом не мала наміру реалізовувати вимоги українців – її метою була асиміляція, а декларовані постулати

⁷⁴ Czech M. *Ukraińcy w Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje*. Warszawa, 1993. Dok. 7, List otwarty grupy inteligencji ukraińskiej do Ukraińców w Polsce z 20 maja 1989 r. S. 83-84.

суперечили цьому курсу. Проте неможливо було і повністю їх ігнорувати. Тому влада намагалася задовольняти деякі культурні та освітні потреби українців, але з обмеженими можливостями для подальшого розвитку. Вимоги щодо депортаційної операції «Вісла» відкинули. Це стосувалося і вимог щодо легалізації Греко-Католицької Церкви, їй дозволили функціонувати в межах Римо-Католицької Церкви.

ПОЛЬСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ РАДЯНСЬКОГО ЛЬВОВА 1960–1980-Х РОКІВ

Процес історичного розвитку суспільства багатогранний, його не можна обмежити політичними, економічними чи правовими категоріями, проте можна чітко виокремити чинники, які впливають на його формування. Це насамперед самовідчуття, як людина у повсякденності визначає свою ідентичність, а також колективна пам'ять, історико-культурна спадщина та здатність до колективної дії. Степан Цвейг у своїх спогадах «Вчорашній світ» наголошував, що реконструювати факти тої чи тої епохи набагато легше, ніж відтворювати її духовну атмосферу, адже вона виявляється не в поверхових, масових подіях, а радше в дрібницях, окремих епізодах приватного характеру⁷⁵.

У своєму дослідженні ідентичності Львова О. Кривдик зазначив, що «Ідентичність – це айсберг. І хоча надходить глобальне потепління, що має змогу розчинити її як таку, та було би варто розгледіти його підводну частину»⁷⁶. Тут важливо пам'ятати, що ідентичність залежить від історичного періоду, влади, якій підпорядковане місто, тож коли Львів потрапляє до складу УРСР, зникає не лише його мультикультурність, місто перестає бути українським, його формують за зразком міста радянського: до Львова переїжджає багато робітників для розвитку промисловості, низові ініціативи відкидаються, а культурне життя розвивається лише в контексті радянського⁷⁷.

Змінюється також і національний склад міста. За результатами перепису 1959 р. у Львові налічувалося понад 410 тис. жителів. Найбільшою етнічною групою були українці. Їх мешкало майже 250 тис. осіб, що становило 60,2 % жителів Львова. Росіян, яких до вересня 1939 р. у Львові було всього декілька сотень, налічувалося 111 тис. Частка росіян становила 27,1 %, євреїв – 6,3 %, поляків – 3,9 %. Поляки (найбільша етнічна група у довоєнному Львові) після війни вже не мали суттєвого значення в його суспільному житті⁷⁸. Однак у Львові русифікація не проходила за типовим прикладом радянських міст, а мала зворотний процес: тут збільшувалась кількість україномовного населення через інтенсивну міграцію жителів з села та високу національну самосвідомість. А в 1960–1980-х роках кількість поляків у Львові зменшилась в середньому на 2 тис. і на 1989 р. становила 1,2 %.

⁷⁵ Цвейг С. Вчорашній мир: воспоминания европейца / пер. с нем. Г. Кагана. Москва: Ко-Либри, 2015. С. 292.

⁷⁶ Кривдик О. Львівська ідентичність: кнайпи – каляфйори – стінки. *Leopolis multiplex*. Київ: Грані-Т, 2008. С. 28.

⁷⁷ Лісна О. Хто такі львів'яни? Шлях до ідентичності. URL: http://tvoemisto.tv/exclusive/shcho_oznachaie_buty_lvivyanynom_81044.html (дата звернення: 02.12. 2019 р.).

⁷⁸ Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005. С. 211.

Окрім того, особи польського походження у графі національності могли писати «українець». Незважаючи на те, що радянська влада змінила умови щоденного життя поляків, а реакцією на такі суспільні виклики стала реконструкція ідентичності на базі національності, що посилювалась через протистояння «свій»—«чужий», польська частина історії Львова не завершується Другою світовою війною. У радянській політиці пам'яті стосовно Львова вибірково включали окремі українські символи в радянський історичний наратив. Так формувалась складна система маркувань, завданням якої було створити радянський образ міста та «пропагувати ідеали соціалістичного суспільства», розпочався процес активного переозначення символічного простору міста. Проте Львів не варто трактувати як зразок, що репрезентує загальноукраїнську модель національного минулого в політиці пам'яті, без консенсусу щодо українського національного минулого, адже політика пам'яті у львівському міському просторі має свої регіональні та локальні особливості. С. Капральський слушно зауважив, що «конфлікт навколо символічного простору не припиняється. Якщо одна зі сторін перестає брати в ньому участь, то він перетворюється на пасивний конфлікт пам'ятей, що в подальшому стає забуванням чи пригадуванням, але лише тієї групи, яка вижила. Пам'ять групи, що зникла, або її матеріальні втілення переможці можуть використовувати без жодних перешкод»⁷⁹.

До сьогодні долі поляків, які залишались у Львові в радянський період, не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі. Часто дослідники складні процеси політики пам'яті, конфліктів пам'яті подають через «запаковані» категорії мультикультурності чи минулого, що було однозначним або неоднозначним. Коли ж говоримо про Львів, важливо чітко розуміти значення, які люди вкладають в одні і ті самі поняття, як щодо простору, так і щодо минулого, бо часто опитані респонденти не усвідомлюють різниці між етнічним, політичним націоналізмом та національною належністю, особливо стосовно воєн чи внутрішніх переміщень⁸⁰.

Узагальнюючи оприлюднені результати з досліджуваної проблематики, можна виокремити три площини презентації польської ідентичності в культурному просторі радянського Львова: відображену в науковій літературі, представлену через усноісторичні свідчення польської меншини та наративи українського населення про поляків.

Спробою зобразити життя поляків у радянському Львові є дослідження О. Матюхіної⁸¹, що трактується як «етнологічний аналіз популярної культури», підготовлений тим, хто знає це місто. Однак на перший план виходить позиція авторки, її власний досвід, а отже, порушується рівновага, наприклад, дуже багато уваги присвячено побуту російських офіцерських родин у Львові. У Матюхіної старий польський Львів протиставлено новому «селянському» радянському місту, тут кожен бачить те, що хоче, поляки, зокрема, зауважують, який Львів став поганим, коли перестав бути польським. Дослідниця не зазначає, ким є її респонденти, їхнього віку, часто упускає час і середовище, яке вони презентують, а тому не висвітлює багато проблем, пов'язаних з політикою пам'яті, символами та специфікою запам'ятовування. Авторка оперує низкою цифр, але не зрозуміло, звідки вони

⁷⁹ Kapralsky S. Battlefields of memory: landscape and identity in Polish-Jewish relations. *History and Memory*. 2001. Nr 2. Vol. 13. P. 35–38.

⁸⁰ Лісна О. Хто такі львів'яни?...

⁸¹ Matyukhina A. W Sowietckim Lwowie. *Zycie codzienne miasta w latach 1944–1990*. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. 173 s.

взялись, немає покликань. Вона описує низку реалій повсякдення, які не згадуються в інших дослідженнях, наприклад, складність вступу до вищого навчального закладу: «У цій системі представникам інших, нерадянських національностей у різний спосіб обмежували доступ до вищої освіти, особливо в гуманітарних та соціальних науках, а також у сфері медієзнавства»⁸². Розповідає Матюхіна і про польські фільми, радіо, що стало альтернативою радянським радіостанціям, польські газети та журнали. Тож це дослідження сприяє поширенню «польського міфу» про вирваний у поляків Львів і місто, де господарюють «чужинці» (ностальгія за втраченим містом).

У контексті українсько-польського порозуміння варто згадати про погляди Єжи Гедройця. Саме у його журналі «Культура» навіть у радянський час відстоювали право України на незалежність. «Так само, як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецін і Гданськ, так і литовці слушно домагаються Вільна, а українці Львова. Нехай литовці, чия доля складається ще тяжче, ніж наша, радіють зі свого Вільна, а у Львові майорить синьо-жовтий прапор»⁸³. Таку позицію гостро критикувала навіть польська еміграція, більшість з якої походила зі «східних кресів». Саме Гедройць став ініціатором польсько-українського діалогу, а після Гельсінської конференції 1975 р. активізувалась ще й співпраця дисидентських рухів двох країн.

На сторінках «Культури» творилася справжня історія, де не останнє місце посідала й Україна. Гедройць та його команда небайдуже ставилися до проблеми кордонів у повоєнній Польщі, не боячись за наслідки своїх поглядів чи роздумів. Вони прагнули звільнитися від стереотипів минулого, припинити мислити історичними категоріями, які зводять на манівці, навчитися мислити реальними категоріями і в таких категоріях будувати політичні дії.

На сторінках видання відпрацьовували мову взаєморозуміння, завдяки якій народи Східної Європи змогли б вийти з фатального кола ворожнечі. Окрім того, дослідження на сторінках «Культури» доносили полякам, що вони повинні знову стати творцями своєї історії, бо це – найбільша цінність, давали чітко зрозуміти, що ефективна політика не може бути сьогочасною, тактичною, вона має також бути далекосяжною і сміливою⁸⁴.

З погляду сучасності пише про польський Львів Марцін Зеневіч, наголошуючи на інтелектуальному, науковому та мистецькому польському доробку в межах сучасного міста, та виокремлює феномен польської культури у Львові в специфіці її носіїв, що мали різне етнічне походження, тому збагачували її цінностями, характерними саме для них. Надають польськості місту і поляки, які не виїжджали, не залишили міста, незважаючи на те, що були відкинуті на маргінес суспільного життя в радянський час. Наприклад, отець Рафал, який «в 60-х роках, коли влада заборонила йому душпастирювати, він працював сторожем в Стрийському парку, завжди залишаючись близько своїх вірних»⁸⁵.

⁸² Matyukhina A. W Sowieckim Lwowie... S. 151.

⁸³ Шевченко О. Архітектор українсько-польських відносин. URL: https://dt.ua/SOCIUM/arhitektor-polsko-ukrayinskih-vidnosin-260570_.html (дата звернення 04.01.2020 р.).

⁸⁴ Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця і на сторінках паризької «Культури». *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»*. Київ, 2005. С. 9–33.

⁸⁵ Зеневіч М. «Польський Львів» – сучасний погляд. *Zaxid.net*. 2007. 11 вересня. URL: https://zaxid.net/polskiy_lviv__suchasniy_poglyad_n1042495 (дата звернення 22.12.2019 р.).

Про символи у Львові для поляків пише Катажина Котиньська⁸⁶. Дослідниця стверджує, що в радянський період серед поляків Львова існував чіткий поділ на «ми» і «вони», а втративши контакти з громадянами Польщі, поляки у Львові стали ще більш відокремленими в межах своєї ідентичності, це дало їм змогу зберегти свою колективну пам'ять, важливі спогади, однак, зважаючи на трансформацію та специфіку пам'яті, на думку Катажини, уявлення поляків про Львів вже давно загубились у часі. Тексти поляків про Львів дуже фрагментарні, частково реальні або ж засновані на окремих спогадах. Дослідниця більше акцентує на взаємних зацікавленнях, які мають ґрунтуватись на «рівновазі», не просто забути сторінки минулої історії, а використати їх з максимальною користю.

Зв'язок між простором сучасного Львова та ідентичністю його мешканців досліджує полька за походженням, яка живе у Львові – Вікторія Маліцька. Авторка багато роздумує про символи і міфи в маркуванні Львова для поляків, а проблему частини висловлювань польських туристів про «наш Львів» пояснює тим, що комуністична влада не дозволяла говорити про це місто, щоб поляки забули про Львів, бо не можна шкодувати за втраченим. Наслідком цього стало багато спогадів про передвоєнний Львів, однак ті люди психологічно не були готові повертатись сюди, це ж породжувало певні комплекси історій у спробах змінити те, що змінити неможливо⁸⁷.

Друга площина дослідження підготовлена на основі зібраних інтерв'ю в межах українсько-німецького проекту «Нове суспільство в давньому місті – Пам'ять та історична політика засобами oral history» (за сприяння університету «Віадрина»)⁸⁸. Зібрані матеріали інтерв'ю охоплюють три різні періоди: після війни; з кінця 1950-х років і до 1990-х років; від 1991 р. і до сучасності. Окрім того, щоб якомога точніше зрозуміти практики повсякденного життя польської меншини в радянському місті, дослідники записали спогади представників трьох різних поколінь: тих, що після 1945 р. залишились у Львові, спогади про Львів їхніх дітей та внуків. Такі наративи мали б відобразити трансформації політики пам'яті, їхню специфіку та особливості, показати, як колективна пам'ять впливає на історичну свідомість.

Перший вибір, який змушені були зробити поляки Львова, – це виїхати, чи залишитись. Ось як респонденти описують ті часи: «Чому ми мали їхати до Польщі, сидіти там у якихось бараках і чекати, що, може, повернеться папа?»⁸⁹. «Ми себе запитали, чому маємо туди їхати. І куди взагалі? Що ми там матимемо, якщо у нас

⁸⁶ Котиньська К. Польський міф Львова: «непевна рівновага» *Zaxid.net*. 2008. 15 квітня. URL: https://zaxid.net/polskiy_mif_lvova_nepervna_rivnovaga_n1052625 (дата звернення 12.01.2020 р.).

⁸⁷ Іванців А. Польська дослідниця Вікторія Маліцька – про Львів, поляків та ідентичність. *Micm Online*. 2017. 26 січня. URL: <http://meest-online.com/history/as-it-was/polska-doslidnytsya-viktoriya-malitska-pro-lviv-polyakiv-ta-identychnist/> (дата звернення 03.02.2020 р.).

⁸⁸ Фіялковський К., Шевчик З., Таубе Ф. Ідентифікація мешканців, що переїхали до Львова у повоєнний час, зі своїм містом / пер. з нім. В. Кам'янець. *Нове суспільство в давньому місті. Пам'ять та історична політика засобами oral history*. URL: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemborg/einleitung_ukr.html (дата звернення: 04.02.2020 р.).

⁸⁹ Interview mit Emil Legowicz. Інтерв'ю записане у межах семінарів з усної історії, що їх проводив Європейський університет «Віадрина». Львів. 2004 р. URL: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemborg/mehrheitminderheit_ukr.html (дата звернення: 20.12.2019 р.).

тут квартира і тут ми можемо бути всі разом?»⁹⁰. Ще респонденти вказували на сімейні обставини, які ускладнювали виїзд, наприклад, хворобу чи смерть члена родини. Також вагомою причиною була надія на те, що рішення про державну належність Львова скасують, і навіть ті, хто вже готовий був виїжджати, вірили, що їдуть вони не надовго і незабаром повернуться. «Я пам'ятаю, мій колега мешкав навпроти нас. Його мати сказала мені: “Болеку, ми їдемо ненадовго. Приглянь, будь ласка, за нашим будинком. Ми скоро повернемося”». Усі думали, що це тимчасово. Поїхали й уже більше не повернулись. З одного боку, доводилося зважати на інших членів родини, а з іншого, існував тиск з боку радянських органів, які ввели правило «Або всі, або ніхто!». Богуслав Судомляк так розповідає про свою особисту ситуацію: «Я думав про це, але мама не хотіла. ... Пізніше захворіла сильно моя дружина»⁹¹. Крім того, багато респондентів розповідали, що люди якось «пристосувалися» до нових умов, знайшли себе і влаштувались, вже мали у Львові роботу та помешкання, тож не були готові починати все спочатку. Один з опитаних, Тадеуш Пйотровський (прізвище змінене), згадував, що його родина в Польщі називала «вуйком з Америки», бо він завжди привозив багато подарунків⁹².

Серед опитаних респондентів розділились думки щодо дискримінації польської меншини у Львові. Одні стверджували, що під «совітами» дискримінації взагалі не було, інші ж, наприклад, одна сімейна пара, яка не хотіла, щоб називали їхні імена, говорила, що за соціалістичного режиму ніхто не наважувався відкрито дискримінувати поляків чи проти них виступати, бо партія в ім'я радянсько-польської дружби боролася за «братерські стосунки». Кожен усвідомлював, що той, хто зазнав дискримінації, міг офіційно поскаржитися, тобто донести на «кривдника»⁹³. Теза про те, що львівські поляки не могли визнати свого походження публічно, представлена і в науковій літературі⁹⁴, однак більшість опитаних респондентів стверджує, що ніколи не робила таємниці зі своєї національної належності. «Я ніколи не приховував своєї ідентичності. Всі знали, що я поляк. Я 30 років прослужив дяком у костелі, співав у хорі – й нічого». На думку Ярмілка, переслідували насамперед політично й національно заангажованих. Якщо їх відразу не заарештовували й не депортували, то ускладнювали їм доступ до освіти⁹⁵. «Це була рабська ідеологія. Треба було так мислити, як наказували, так говорити, як наказували. Переслідували церкву, переслідували польськість ..., так само як і українство, коли у школах нав'язували свою мову

⁹⁰ Interview mit Agnieszka Wiśniewska. Інтерв'ю записане у межах семінарів з усної історії, що їх проводив Європейський університет «Віадрина». Львів. 2004 р. URL: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemberg/mehrheitminderheit_ukr.html (дата звернення: 20.12.2019 р.).

⁹¹ Interview mit Bolesław Sudomlak. Інтерв'ю записане у межах семінарів з усної історії, що їх проводив Європейський університет «Віадрина». Львів. 2004 р. URL: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemberg/mehrheitminderheit_ukr.html (дата звернення: 20.12.2019 р.).

⁹² Фурман К., Томіцька О., Туровська Й. Від більшості до меншості. Поляки у Львові після 1945 року / пер. з нім. В. Кам'янець. *Нове суспільство в давньому місті – Пам'ять та історична політика засобами oral history*. URL: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemberg/mehrheitminderheit_ukr.html (дата звернення: 29.12.2019 р.).

⁹³ Там само.

⁹⁴ Matyukhina A. W Sowietkim Lwowie... S. 151.

⁹⁵ Фурман К., Томіцька О., Туровська Й. Від більшості до меншості...

й культуру»⁹⁶. Проте серед опитаних респондентів були й такі, хто розповідав про окремі конфліктні ситуації в повсякденному житті. Наприклад, незначні конфлікти у стосунках могли виникати з українськими колегами на роботі, однак респонденти характеризують такі ситуації як неособливо драматичні: «На роботі – так. Вони з мене сміялися: “Он, поляк іде” чи щось подібне. Але то були лиш деякі, дурні. ... Зрештою, я міг би подати й до суду, і тягали б їх на допити»⁹⁷. Інші респонденти ще позитивніше змальовували ситуацію та стверджували, що вони на роботі в розмовах з українськими чи російськими колегами говорили й по-польському. Наприклад, голова ТПКЛ вважає, що «... тим, хто приховував своє польське походження, було ще важче, бо пізніше до них за це присіпали й обзивали “жидами”»⁹⁸. Такі розповіді свідчать про наявність конфліктів у межах меншини, які здебільшого замовчують і через багато років. З матеріалів інтерв'ю випливає також, що поляки зазнавали дискримінації через своє католицьке віровизнання. Католиків не приймали до КПРС. Але траплялися випадки, коли окремі поляки навіть без партійного квитка займали керівні посади, проте за умови, що людина не афішувала своєї польськості⁹⁹.

Ось як розповідають про своє життя у Львові поляки «другого покоління»: «Я повинна чесно сказати, що я не знаю когось, хто хоче бути поляком, хоче дотримуватися власних традицій і зазнав утиску в цьому відношенні. Я закінчила польську школу в 1958 році разом з 26 іншими випускниками і вступила до університету. Я працювала у Львівській політехніці 40 років, де всі з першого моменту знали, що я полька. Проте я не захищала докторської дисертації з дуже простої причини: я не вступила до партії»¹⁰⁰.

Матеріали для третьої частини дослідження, отримані в межах зреалізованого проекту «Усна історія Львова (опитування мешканців вулиці Богомольця 1940–1990-х рр.)»¹⁰¹, присвяченого післявоєнному радянському повсякденню, дають змогу подивитись на конкретні життєві досвіди та індивідуальні ситуації, а також порівняти їх у загальноусталених контекстах. Майже всі опитані респонденти позитивно згадують про своє життя в радянський час, акцентують на престижності «панської» вулиці «за Польщі». Також згадують сусідів-старожилів, зазначаючи, що «багато виїхало або помирало». «Пам'ятаю після війни на горі жив польський жид, на останньому поверсі, їх дуже поважали. Ще Тарганова така була, то вона була полька,

⁹⁶ Interview mit Regina Nowak. Інтерв'ю записане у межах семінарів з усної історії, що їх проводив Європейський університет «Віадрина». Львів. 2004 р. URL: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemberg/einleitung_ukr.html (дата звернення: 20.12.2019 р.).

⁹⁷ Interview mit Ludwik. Інтерв'ю записане у межах семінарів з усної історії, що їх проводив Європейський університет «Віадрина». Львів. 2004 р. URL: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemberg/einleitung_ukr.html (дата звернення: 20.12.2019 р.).

⁹⁸ Фурман К., Томіцька О., Туровська Й. Від більшості до меншості...

⁹⁹ Interview mit Halina Lewandowska. Інтерв'ю записане у межах семінарів з усної історії, що їх проводив Європейський університет «Віадрина». Львів, 2004 р. URL: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemberg/einleitung_ukr.html (дата звернення: 20.12.2019 р.).

¹⁰⁰ Інтерв'ю з Терезою Дудкевич. Інтерв'ю записане у межах семінарів з усної історії, що їх проводив Європейський університет «Віадрина». Львів, 2004 р. URL: <http://lwow.home.pl/gazety/chmielowa.html> (дата звернення 20.12.2019 р.).

¹⁰¹ Матеріали записів інтерв'ю зроблені у межах проекту «Усна історія Львова (опитування мешканців вулиці Богомольця 1940–1990 х рр.)» URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/projects/oral-history/> (дата звернення 04.12.2019 р.).

потім теж виїхала»¹⁰². З приходом радянської влади перепланувань в квартирах не робили, за винятком комунальних. Часто в одній квартирі проживали корінні поляки та/чи українці й приїжджі зі східних регіонів росіяни чи/та євреї. Окремо в інтерв'ю йшлося про стареньких польок-сусідок, до яких підселяли кілька родин, зробивши комунальну квартиру; після їхньої смерті кімнату приєднували: «... в одній кімнаті жила пані Чеся, полька, потім померла, і об'єднали кімнату до нас»; також згадували і про «українських поляків», які не виїхали до Польщі: «... в боковій кімнаті жила полячка, яка не виїхала, але потім її заставили виїхати»¹⁰³.

Поширеними серед опитаних респондентів є висловлювання: «різниця між людьми за національністю не робили», «національна різниця не відчувалася», «не було жодної різниці у національних відносинах», «національної ворожнечі не було, за виключенням невихованості». Оскільки в радянському суспільстві пропагували національну та соціальну рівність, то про національні проблеми відкрито не говорили. «Все було більше під страхом. Тоді люди одні других боялися, десь щось сказати, навіть свою думку якусь проявити». Люди могли не виявляти своєї національності та переконань, робили це хіба що подумки. За радянської влади було недоречним вести будь-які дискусії з приводу національних питань. Хоча й тоді в громадському транспорті можна було почути суперечки на національному ґрунті, однак, на думку переселенців із сіл, рідше, ніж у пізніші часи. Все це ще доповнювалось пропагованою владою ідеєю творення єдиної «нової історичної спільноти – радянського народу», національні розбіжності існували завжди, різнилась лише міра і сфери їхнього вияву¹⁰⁴.

Ще один важливий аспект з огляду на національну самоідентифікацію львівських поляків – це те, як їх сприймають земляки в Польщі. Хоча вони самі себе вважають поляками, у Польщі тих поляків, що походять зі Львова, попри історичні зв'язки, часто називають «росіянами». Наприклад, син Збігнева Ярмілка «... був протягом усього часу навчання “росіянином”». Спочатку він їм казав: “До холери! Тато й мама – поляки. Бабця й дідусь – поляки. Як тоді я можу бути росіянином?” А вони йому на те: “Ви всі там росіяни!”»¹⁰⁵.

Незважаючи на те, що історія стосунків українців і поляків у радянському Львові не без конфліктів, на основі проведених інтерв'ю можна говорити, що обидва народи об'єднались навколо спільної проблеми – утисків з боку «совітів». «Де були, прошу мені сказати, національні відмінності? На Різдво, на польський Святий Вечір, Яся мав іти на зміну. Українець підійшов до нього й сказав: “Слухай, Ясю, йди собі, святкуй Святий Вечір! Я замість тебе заступлю на зміну”. І так і було»¹⁰⁶.

¹⁰² Інтерв'ю з п. Михайлиною та п. Наталею, записане у межах усної історичної проекту Центру міської історії «Усна історія Львова (опитування мешканців вулиці Богомольця 1940–1990 х рр.)». *Архів Центру міської історії Центрально-Східної Європи*. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/projects/oral-history/> (дата звернення 20.12.2019 р.).

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Боднар Г. Національні відносини у Львові в 1950–1970-х роках очима мігрантів із сіл. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2010. Вип. 45. С. 315.

¹⁰⁵ Interview mit Zbigniew Jarmuiko. Інтерв'ю записане у межах семінарів з усної історії, що їх провів Європейський університет «Віадрина». Львів, 2004 р. URL: https://homepage.univie.ac.at/philipp.ther/lemborg/mehrheitminderheit_ukr.html (дата звернення: 20.12.2019 р.).

¹⁰⁶ Interview mit Bolesław Sudomlak...

Сьогодні в культурному просторі Львова ми маємо окремі представлення власної пам'яті та історії за рахунок усунення на другий план пам'ятей інших груп. Однак досі немає спільного консенсусу, як презентувати ті конфлікти пам'ятей, щоб уникнути надмірної втрати й поглинання пам'ятей окремих груп або спільнот, як зробити, щоб місця національних груп стали елементом спільної полікультурної ідентичності Львова. На сьогодні у маркуванні полікультурного минулого Львова питання ідентичностей, їхнього співіснування часто вирішують досить спрощено, не вдаючись у деталі, проблеми різних національних груп, зосереджуються лише на мирному співіснуванні. З іншого боку, фокус політики пам'яті з національних трансформацій та ідентичностей зміщується на символи та святкування культурних і наукових досягнень міста, де лише згадують про його багатокультурну спадщину.

Зважаючи на те, що історично польська та українська ідентичності у Львові пройшли через декілька етапів, вони сформували різні умови співжиття: «свій–чужий», «свій–ворог», «свій–союзник». Тому, попри навіть професійну ідентичність, поле історичної спадщини у Львові є достатньо конфліктним, адже це місто з посткомуністичним, мультикультурним минулим, на яке накладаються індивідуальні спогади, колективна пам'ять, національні міфи, міфи ідентичності, що породжує глибинні суспільні трансформації, зміни ідентифікаційних орієнтирів та сприяє еволюції ідентичності.

ПОЛЯКИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ: ІСТОРІЯ, АСИМІЛЯЦІЯ ТА НОВІ ВИКЛИКИ

Міграції поляків у південні та східні регіони не були результатом репресій або примусового переселення, як, наприклад, в історії Західної України, але відбувалися інколи не на добровільних засадах. На той час держава проводила приписну політику: призначала на військову службу або на роботу після закінчення навчання. Окрім цього, велику частку польського населення в регіонах становили частково депортовані поляки зі східних теренів Польщі або ж депортовані глибоко у Схід Росії, яким вдалося повернутися якомога ближче до «осередків цивілізації».

На сьогодні немає жодної праці, яка б стосувалася польської спільноти на Дніпропетровщині. Є окремі публікації, присвячені полякам, що проживали в Запорізькій області та місті Бердянськ, але в них про поляків Дніпропетровської області згадано побіжно, є також згадки про костел, проте вони стосуються сучасного періоду¹⁰⁷. Наше дослідження ґрунтується на матеріалах спогадів вже давно асимільованих поляків або ж їхніх дітей, а також на матеріалах радянських переписів¹⁰⁸. Доповнено роботу

¹⁰⁷Бонусяк А., Чоп Е., Красовська Г., Сухомлинов О. Поляки Бердянська: документи, факти, коментарі. Піла; Жешув; Бердянськ. 2011. 372 с.; Krasowska H. Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Warszawa, 2012.; Pawluk O. Odrodzenie i rozwój kultury polskiej na terenach Ukrainy Południowo Wschodniej (na przykładzie obwodu zaporoskiego). *Inteligencja Polska na Wschodzie: terażniejszość i perspektywy*. Warszawa, 2011.

¹⁰⁸Більшість респондентів це переважно діти або ж онуки переселенців з Польщі. На сьогодні вони вже давно русифікувались або українізувались та знають небагато фактів про початок життя їхніх батьків на Дніпропетровщині. Більшість спогадів російською або «суржигом», тому для цілісного компоновання тексту вони були перекладені українською мовою зі збереженням усього змісту.

матеріалами, що зберігаються в архівах, та публікаціями, які стосуються національних меншин, що проживали чи проживають на Східній Україні, зокрема поляків¹⁰⁹.

До війни в Дніпропетровській області сформувалось кілька територіальних осередків, в яких жили поляки. Це Дніпропетровськ (Катеринослав) – здебільшого лівобережна частина міста та прилеглі околиці, Новомосковськ – районний центр поблизу Дніпропетровська, Кривий Ріг, Павлоград, Нікополь та Кам'янське (один з найбільших осередків польського населення краю)¹¹⁰.

Польська меншина в Дніпропетровській області формувалася в специфічних умовах. Розвиток промисловості наприкінці XIX ст. викликав великий попит на інженерно-технічних спеціалістів. Усім, хто потребував роботи в цій галузі, створювали необхідні умови проживання¹¹¹. Міста Катеринославської губернії також давали полякам можливість влаштуватися на роботу: на адміністративну посаду чи в охорону здоров'я. Деякі солдати польського походження, які проходили військову службу, вирішували залишитися там, де прожили багато років¹¹².

За переписом 1897 р. в Катеринославській губернії польську мову вважали рідною 12 365 осіб: у Катеринославі ця частка становила 3,3 % (6 686 осіб) від усього населення міста; у Новомосковську – 0,5 % (76 осіб); у Павлограді – 2 % (312 осіб); у Кам'янському – 16,2 % (2 736 осіб)¹¹³. Така розбіжність була спричинена тим, що Катеринослав як губернське місто ставав великим промисловим центром, до якого почали приїздити працівники з усієї Російської імперії, серед них і поляки. Натомість Кам'янське сформувало свій національний простір міста штучно. Історія польської громади тут пов'язана з будівництвом підприємства в місті Кам'янському (в радянські часи місто мало назву Дніпродзержинськ), яке з 1887 р. входило до складу Катеринославської губернії. З будівництвом металургійного заводу до міста приїхало 600 поляків (на кінець 90-х років XIX ст. їх було вже близько 1 000 осіб), не рахуючи членів їхніх родин. На той час поляки становили 80 % жителів Кам'янського¹¹⁴. Весь адміністративно-технічний персонал, який працював тут на початку, складався лише з поляків, включаючи директора, керівника технічного бюро, керівника роботи металургійних печей. У решті міст та містечок польська міграція була спричинена природним шляхом ще з другої половини XIX ст., коли більшість польських

¹⁰⁹ Mądzik M., Tarasiuk D., Korzeniowski M., Latawiec K. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. Lublin, 2014; Афанасьев О. Историко-географична спадщина польського народу на території південно-східної України. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 200; Сабов М. Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Придніпров'я наприкінці XX – початку XX століть: малодосліджені аспекти соціальних відносин. *Придніпров'я: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 10; Мосюкова Н. Польська національна меншина Катеринослава (II пол. XIX – поч. XX ст.) етноконфесійна складова. Запоріжжя, 2013. № 13/2; Старостін В. Исторична довідка до проекту реставрації костельу в ім'я Святого Йосипа по пр. К. Маркса, 91 у м. Дніпропетровську. Дніпропетровськ, 2010.

¹¹⁰ Фоменко А. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. Дніпропетровськ, 2001. С. 61.

¹¹¹ Pietrzak-Pawłowska I. Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905. Warszawa, 1955. S. 200.

¹¹² Mądzik M., Tarasiuk D., Korzeniowski M., Latawiec K. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. Lublin, 2014. S. 15–16.

¹¹³ Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської обл.). Ф. 416. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 1–13.

¹¹⁴ Różewicz J. Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725–1918). Wrocław, 1984. S. 247.

землевласників скуповувала на Півдні України землю. Такими були передумови історії польської громади на Дніпропетровщині.

Відправною точкою для демографічних змін у структурі населення міста є перепис 1917 р. Це був останній перепис часу Російської імперії, який дає досить детальне уявлення про склад населення Дніпропетровська тих часів. У грудні 1917 р. населення Дніпропетровська становило 2 16,8 тис. осіб, з них євреїв було 76,4 тис. (35,25 %), українців – 65,2 тис. (30,07 %), росіян – 38 тис. (17,28%), поляків – 14,9 тис. (6,88 %), білорусів – 9,7 тис. (4,48 %) ¹¹⁵. Протягом 20-х років міста почали надолужувати втрати в населенні, спричинені революцією та війною. Згідно з переписом 1926 р., населення міста зросло, порівняно з 1917 р., на 16 тис. осіб і становило 232,925 жителів ¹¹⁶. Згідно з переписом 1926 р., в Дніпропетровську налічувалось: українців – 83,8 тис. (36 %), росіян – 73,6 тис. (31,6 %), євреїв – 62,4 тис. (26,8 %), білорусів – 4,4 тис. (1,9 %), поляків – 5,8 тис. (2,5 %) ¹¹⁷.

Міжвоєнний період для національних та релігійних груп був особливо важким. У цей час посилюються звернення осіб польської національності про надання їм українського громадянства. В архіві містяться дані переважно прибулих з Вінницької, Мінської та Херсонської губерній. В анкетах метою приїзду до Східної України вказували «приїзд на роботу», «приїзд до родини» ¹¹⁸. Кількість поляків у Дніпропетровській області за період з 1926 р. (7 284 осіб) до 1939 р. (5 610 осіб) зменшилась на 1 674 особи, що було спричинено політичними діями радянської влади (колективізація, Голодомор, репресії та депортація поляків вглиб Росії).

Після завершення війни та примусового переселення соціально-професійна структура поляків значно змінилась. У містах залишилися фермери, некваліфіковані інженери та звичайні робітники. Польська громада повинна була самостійно розвивати свою культуру та вчити дітей польської мови: «Ситуація була схожою до періоду міжвоєнного життя, лише з однією відмінністю – поляків не допускали до керівних посад» ¹¹⁹.

Після репресій та примусових обмінів населення для поляків Дніпропетровщини настає період, який здебільшого називають періодом радянського «прихованого» існування польської громади ¹²⁰. До того ж на скорочення чисельності поляків на території Дніпропетровщини значною мірою вплинула націоналізація та змішані шлюби. Після смерті Сталіна більшість населення, зокрема й поляки, сподівалася на часткове пом'якшення політики партії щодо існування національних меншин на території СРСР, проте вже після перших указів нового керівництва надії зазнали краху. Починаючи з другої половини 50-х років, на Дніпропетровщині можна було виокремити дві гілки поляків: 1) ті, яким не вдалося покинути область, масово асимілювалися, уникаючи в такий спосіб зайвих запитань до себе та своєї родини; 2) ті,

¹¹⁵ Катеринославська міська статистика. 1918. 27 червня 1918 р. Катеринослав. 1918. Вип. 1. С. 7.

¹¹⁶ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 416. Оп. 1. Спр. 82.

¹¹⁷ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Население СРСР: кратки сводки. Москва: Изд-во ЦСУ Союза СССР, 1927–1929. Т. 10, вып 3. С. 8.

¹¹⁸ Bonusiak A., Czop E., Krasowska H., Suchomłynów L. Polacy Berdiańska: dokumenty, fakty, komentarze: monografia. Piła, 2011. S. 25.

¹¹⁹ Інтерв'ю з Лісовською О. К., 1939 р. н., записане у м. Дніпро 13 липня 2018 р. *Архів автора*.

¹²⁰ Афанасьев О. Историко-географична спадщина польського народу... С. 80.

які продовжували називати себе поляками, переважно «новоприбулі спеціалісти» з Польщі, запрошені на роботу до Союзу за контрактом. Період 60–80-х років характеризувався переважно трудовими міграціями з усіх радянських республік та вимушеними поїздками на роботу чи армію¹²¹. Саме з цих двох груп і складалася польська спільнота Дніпропетровщини. Такий розподіл вплинув і на їхню самоідентифікацію, спосіб життя та загалом виокремлення свого «Я» у вже радянському суспільстві.

Одним з найбільших осередків життя польської спільноти на Дніпропетровщині було Кам'янське – Дніпродзержинськ. За міським переписом 1913 р. в місті проживало 14 175 поляків, що становило 57,9 % населення всього міста¹²². Зумовлено це було тим, що наприкінці ХХ ст. Варшавський будівельний завод перевіз своє обладнання до Кам'янського, де і розгалужувалась система міста та наповнювалась робітниками польської національності, яких скеровували на роботу з Варшави¹²³. Проте згодом постало «місто в місті»: радянська влада розпочала масове будівництво нового робітничого району в Дніпродзержинську, і вже у 60–70-х роках довкола Верхньої колонії (колишнє робітниче поселення, де проживали переважно поляки-робітники металургійного заводу) почало розростатися нове містечко – Соцмісто (збудоване в радянському стилі, воно швидко поглинало готичну та класичну архітектуру польських будинків). Нове радянське місто стало обличчям Кам'янського, натомість Верхня колонія поволі починала занепадати (хоч сьогодні цей район – історична частина та називається Старим містом).

У Дніпропетровську схожа ситуація. Більшість польського населення становили робітники одних з найбільших заводів області, тому нерідко траплялося так, що прибулі за контрактом працівники забирали до області родини та створювали їм вигідні умови для життя. На противагу Дніпродзержинську, в Дніпропетровську полякам не вдалося стати однією з панівних національних груп. Тут наповнення міста завжди було поділене між трьома націями: українцями, євреями, росіянами.

Решта міст, таких як Кривий Ріг, Павлоград, Новомосковськ та Нікополь, мали невелику присутність польського населення, цифра коливалась від 1,6 % до 2,2 %¹²⁴. Ситуація в цих регіонах була цікава ще й тим, що 60,6 % поляків проживали в селах, а не містах. Це спричиняло ще більшу асиміляцію нацменшин: якщо в місті можна було отримати хоч якийсь доступ до інформації, спілкуватися між собою, то в селі польські сім'ї були поодинокими і єдине, що їм залишалося, – асиміляція, проте україномовна, а не російськомовна (притаманна для міст). Про це можна було почути від респондентів із сіл, в які приїздили оселятися люди інших національностей. Здебільшого вони швидко пристосовувались до сільського способу життя: «Багато тут залишилось тих, хто з міста приїхав. У нас в селі є сім'я Шрамів, вони приїхали із Західної України, а туди з Польщі. Ми всі одні люди. То чому ми маємо з кимось неприязнитись... Та й взагалі у нашому селі

¹²¹ Serczyk W. Historia Ukrainy. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. S. 265.

¹²² Сабов М. Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Придніпров'я наприкінці ХХ – початку ХХ століть: малодосліджені аспекти соціальних відносин. *Придніпров'я: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 10. С. 37.

¹²³ Фоменко А. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. С. 62.

¹²⁴ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4

було дванадцять національностей: німці, євреї, кацапи, хохли, татари. Але ми такі дружині всі були: яка різниця, хто ти за національністю...»¹²⁵.

У польській та українській історіографії рідко згадують про релігійність поляків, які проживають на сході України, тоді як національна та релігійна ідентичність цієї групи формувалася століттями за інших чинників, ніж у західній частині України. На це звертає увагу Гелена Красовська, коли пише: «Ситуація з Римо-Католицькою Церквою на сході України є найскладнішою порівняно з іншими частинами України. Тут можна помітити найнижчий ступінь релігійної обізнаності»¹²⁶. Підтвердженням цих слів є згадка, опублікована на веб-сайті міста Дніпра: «Про те, що в Дніпропетровську був колись католицький храм, городяни дізналися вже на початку 90-х випадково, коли, проходячи проспектом К. Маркса, від вулиці Серова до Будинку Союзів, бачили групу людей біля дерев'яного хреста. Зі здивуванням споглядали на богослужіння під відкритим небом поруч з будівлею № 91, тією самою, яку в кінці XIX століття збудували католики Дніпропетровська. Більшість тоді дивувались. Невже у нас був костел? – Був!»¹²⁷. У сучасних містах Східної України звичайному містянину або ж туристу важко зрозуміти, які національні меншини мешкали або досі мешкають у місті, і чи не єдиним символом проживання тих чи тих громад є саме релігійні святині.

Перший костел у межах сучасної Дніпропетровської області був побудований 1639 р. у фортеці Кодак, але проіснував лише до 1648 р. Довше проіснували католицькі парафії, засновані на рубежі XIX–XX ст.¹²⁸. У 1953–1986 рр. в області їх було лише три. У 1877 р. за проектом польських архітекторів Альберта Бродницького та Станіслава Чарманського було збудовано костел Св. Йосипа, що зберігся досі¹²⁹. До парафії в основному належали фахівці металургійної промисловості, кваліфіковані працівники та учасники польських національних повстань. Загалом на 1913 р. до парафії належало близько 8 тис. парафіян¹³⁰. Після більшовицької революції всі вияви релігійності знищили, а релігійних осіб переслідували. У 1928 р. парафію було ліквідовано, а в будівлі відкрито склад¹³¹.

Ще до закінчення війни та в перші післявоєнні роки костели навіть поза заборонаю могли так чи так функціонувати. Та у 1948 р. міська влада відібрала Костел св. Йосипа у Дніпропетровську в польської громади та підписала указ про створення там публічної бібліотеки¹³². Згодом костел реконструювали майже до невпізнання та в 1950 р. відкрили Школу вищої спортивної майстерності. Ще на початку 1950-х років католики міста намагалися запобігти цьому і повернути

¹²⁵Інтерв'ю з Олійник Ю. І., 1937 р. н., записане у м. Павлоград 15 липня 2018 р. *Архів автора*.

¹²⁶Krasowska H. Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Warszawa, 2012. S. 131.

¹²⁷Історія міста Дніпропетровська. *Офіційний сайт міста Дніпра*. URL: <https://gorod.dp.ua/>

¹²⁸Мосякова Н. Польська національна меншина Катеринослава (II пол. XIX – поч. XX ст.): етноконфесійна складова. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2013. № 13/2. С. 246.

¹²⁹Старостін В. Історична довідка до проекту реставрації костельного в ім'я Святого Йосипа по пр. К. Маркса, 91 у м. Дніпропетровську. Дніпропетровськ, 2010. С. 39.

¹³⁰Римо-католицька парафія Св. Йосипа у Дніпрі. Історія. Офіційний сайт. URL: www.dnieprkatolik.net

¹³¹Реабілітовані історією. Запорізька область / ред. П. Тронько. Запоріжжя, 2013. Т. 6. С. 93–96.

¹³²Фоменко А. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. С. 62.

будівлю профспілки Машинного заводу (частиною якої були поляки та німці), пишучи листи та звернення до міськвиконкому з проханням повернення будівлі. Серед опитаних осіб польського походження у Дніпрі 40 людей знали, що в місті є костел, а 28 могли назвати точне місце розташування. І це не дивно, адже хоч перетворений на бібліотеку чи спортивний зал, без веж і дзвонів, костел стояв на центральній вулиці міста і, безумовно, жив у пам'яті людей.

У Кам'янському Костел Св. Миколая побудували 1897 р. за задумом архітектора Маріана Чарманського. У той час це був найбільший костел на сході України. Будівництво коштувало 120 тис. рублів. Витрати на спорудження храму покрили внесками працівників за підтримки Південноруського товариства «Дніпровське». Кількість прихожан у 1908 р. становила майже 700, і всі вони могли розміститися у будівлі під час меси¹³³. Костел закрили ще у 1929 р., час від часу там порядкували різні культурно-номенклатурні організації.

Також існував Костел Успіння Пресвятої Діви Марії у Ямбурзі (німецька колонія с. Дніпрове), закритий ще 1948 р. та зруйнований згідно з наказом облвиконкому у 1986 р.¹³⁴. Не було жодної допомоги з ПНР для польського населення, яке мало громадянство СРСР. У той час існувала скромна мережа дипломатичних і консульських представництв у Радянському Союзі (Москва, Мінськ, Київ, Ленінград), а радянська влада повністю відмовилась займатися життям польських громад СРСР, обґрунтовуючи це конституційними гарантіями громадянських прав для всіх без використання етнічного критерію. Ще однією важливою ознакою було те, що Дніпропетровськ та Дніпродзержинськ вважали містами «закритого простору» через розміщення тут космічних ракет та виготовленням обшивки для них¹³⁵, тож усі міграційні рухи ретельно контролював КДБ.

Після закриття релігійних установ розпочалася тотальна асиміляція населення: «Бабуся говорила, що дідусь був дуже релігійний за Польщі, а як прийшла радянська влада і коли сюди переїхали, загубив свою релігійність, щоб було менше проблем. Він повинен був брати участь у різних лекціях атеїстичних, а потім і сам перестав бути віруючим. Мої батьки не були віруючими, а мама не була хрещена навіть в православ'ї, так як її тато і мої інші дідусь та бабуся були комуністами»¹³⁶. Відсутність польськомовних шкіл, доступу до костелу призвели до втрати мови і зміни етнічної тотожності, що, своєю чергою, відбилося на етнічній самоідентифікації. Хоч можна припустити, що до війни в колишньому Дніпропетровську існувала польськомовна школа при костелі¹³⁷.

Усі переписи населення, починаючи з 1926 р., засвідчують постійне зменшення кількості поляків у Дніпропетровській області¹³⁸. Зазначимо, що польська мова не завжди була національною ознакою, як і католицьке віросповідання. Перед війною та

¹³³ Чабан М. Історія краю. *Січеслав*. 2007. Липень–вересень. URL: <http://www.sichslavporogy.org/2007/13/historyland/>

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Портнова Т. Тема закритого міста в історії радянського Дніпропетровська 1950–1980-х рр. 2017. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv>

¹³⁶ Інтерв'ю з Е.П., 1974 р. н., записане у місті Кам'янське 13 липня 2018 р. *Архів автора*.

¹³⁷ Чабан М. Історія краю...

¹³⁸ Україна. *Статистичний щорічник ЦСУ УСРР 1926–1929*. Харків. 1929. Табл. 21. С. 34.

після неї в області проживало від 1 до 2,5 % поляків, поступово ця цифра зменшувалась¹³⁹. Звичайно, така ситуація була зумовлена війною, репресіями та примусовими переселеннями, проте вплинув і той факт, що більшість сімей мали на 70–80-ті роки мішані шлюби та спілкувалися переважно російською-українською¹⁴⁰. У 1970 р. на Дніпропетровщині проживало 6 686 осіб польської національності (0,2 % від усього населення області). Населення міст зростало, а національні меншини втрачали свою присутність у міському середовищі, і станом на 1979 р. кількість поляків у місті зменшилась до 5 458 осіб (0,15 % від усього населення області)¹⁴¹.

В умовах нового для поляків радянського суспільства на зламі 50–60-х років звикати до повсякденного життя було важко. Адже більшість (поляки, які приїхали до Дніпропетровської області за контрактом) зіткнулася з цією проблемою вперше – у містах тотальна русифікація: «...навіть нам, полякам, що жили тут вже 20 років, було важко звикнути до нового способу життя. У місті було дві школи – закрили, газету нашу заборонили. У школі, де навчались мої діти, не було української мови...»¹⁴². Обласні видання друкували двома мовами – українською та російською, «хто що хотів, то і вибирав» – так більшість опитаних респондентів відповідала на запитання «Якій ви пресі віддавали перевагу?»*. Але навіть переглядаючи російськомовну та українськомовну газети одного і того самого видання, можна було знайти розбіжності у статтях і тематиці публікацій. Найпопулярнішу міську пресу видавали виключно російською, а Дніпропетровська газета «Дніпро вечірній», яка відновила свій випуск після війни лише у 1970 р., видала перші три квартали тиражу українською, а далі – російською.

У містах новоприбулим полякам було легше зберегти свою культуру та ідентичність. Польська мова в публічному просторі обмежувалася приватними розмовами і написами на надгробках на католицьких кладовищах. Більшість польських родин, які приїздили до Дніпропетровська та Дніпродзержинська, були знайомі між собою та час від часу спілкувалися, підтримуючи приятні стосунки: «Якщо чесно, у Польщі теж комуністи не дуже сприймали святкування Різдва чи Великодня. Після переїзду до Дніпропетровська було дуже важко. Скоріше за все важкою була адаптація до середовища, людей. Але ми мали змогу сім'ями збиратися на свята та підтримувати наш спосіб життя, але потім багато з них поїхали, хто куди,

¹³⁹ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги / сост. Ю. А. Поляков и др. Москва: Наука, 1992. Таб. 8. С. 64; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинской ССР. Москва, 1963. С. 18, 24.

¹⁴⁰ Kulischer E. Europe on the move. War and population changes 1917–47. New-York: Columbia University Press, 1948. P. 12–13; Национальный состав населения Днепропетровской области. *Статистический сборник*. Днепропетровск, 1991. С. 8.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Інтерв'ю з Гужевським С. О., 1954 р. н., записане у м. Кам'янське 11 липня 2018 р. *Архів автора*.

* Висновки зроблені на підставі усіх зібраних інтерв'ю у Дніпропетровській області станом на липень 2018 р. Вік респондентів коливався від 51 до 85 років. Більшість з опитаних відповідала однотайно, деякі (респонденти з міст, переважно на схід та південь від Дніпра, стверджували, що читали російськомовну газету, і лише жителі сіл та міста Кам'янське відповіли, що надавали перевагу україномовній пресі, це було зручніше, бо переважно всі у селі розмовляли українською, тому читати українською було набагато легше).

але переважно до Литви. Спочатку вони писали нам листи, але пізніше вже ні, хто помер, хтось десь переїхав, так і перервалось»¹⁴³.

Поляки, яких запрошували на роботу до області, мешкали в будинках для інженерів: переважно дво- або триповерхових спорудах з квартирами для декількох родин. Тут важко було пристосуватися до життя саме жінкам та дітям. Спочатку жінки були вдома та займалися вихованням, проте згодом більшість йшла працювати в лікарні, садки та школи. Пристосування дітей було теж важким, довелося наймати викладачів, аби діти могли вивчити російську мову та вільно спілкуватися у школі: «...ми приїхали до Дніпропетровська у 1958 році, мого чоловіка направили на роботу до Ракетного заводу, я залишалася постійно вдома, для мене роботи не було, до того ж хто мене візьме на роботу без знання мови. Я змудилась так, і пішла працювати в садок на нічну зміну, після народин Олени сиділа вдома знову, так вивчила мову, сусідка через дорогу була українка, вони переїхали з села десь на Тернопільщині, вона знала трохи польську, і так я навчилася української, мої діти російськомовні. Чоловік був інженером, проблем з грошима у нас не було, тому віддали дитину до російськомовної школи, казали – вони кращі...»¹⁴⁴.

Єдиною сполучною ланкою польської спільноти Дніпропетровщини та ПНР була преса. На сторінках щоденників «Зоря» (обласна газета) та «Дніпро вечірній» (дніпропетровська міська газета) виходила колонка «Планета. Вісті. Новини. Події», більшість статей була присвячена саме Польщі. Головний редактор рубрики «Листи друзям у Польщу» Інна Барвінок неодноразово подорожувала до Польщі. Певною новинкою у діяльності польської спільноти Дніпропетровщини стали поїздки до Польщі на основі договору про культурну співпрацю та налагодження контактів з громадами та навчальними закладами*. Під час цих візитів поляки з Дніпропетровщини брали участь у тренінгах і зустрічах, дізнавалися про історичну батьківщину. Про ці та інші події завжди розповідали на сторінках Дніпропетровської преси – як міської, так і обласної.

Отже, незважаючи на постійну заборону всього національного і тотальну політику радянзації, польська культура, привезена на терени Дніпропетровщини, в умовах номенклатурного режиму змогла існувати. Масові заборони та тотальна пропаганда, насадження радянського способу життя не завадили полякам розвивати себе. Проте зміни, які принесла з собою нова система після війни, безумовно, вплинули на спосіб життя місцевих мешканців, зокрема поляків. Після повалення радянського режиму польська громада почала поступове відновлення своєї діяльності в регіоні, а також створювала осередки польської культури на Дніпропетровщині. Хоч на сьогодні більшість польських мешканців вважає себе вже корінними жителями міста, вони постійно наголошують на своїй польській національності.

¹⁴³ Інтерв'ю з Гужевською О. М., 1942 р. н., записане у м. Кам'янське 11 липня 2018 р. *Архів автора*.

¹⁴⁴ Інтерв'ю з Квасневською А. І., 1944 р. н., записане у м. Дніпро 24 липня 2018 р. *Архів автора*.

* Аналіз матеріалу зроблений внаслідок опрацювання преси «Зоря» та «Дніпро вечірній» (обласна та міська газети), в кожному номері яких була окрема колонка «Листи друзів з Польщі» та «Події світу», здебільшого присвячені співпраці між союзними республіками, новим домовленостям, спільним проектам.

РОЗДІЛ VI

НОВІ ПІДХОДИ СПІВПРАЦІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ, ПОДОЛАННЯ ІСТОРИЧНИХ ТРАВМ

РОЛЬ ПОЛЬЩИ У ПОГЛИБЛЕННІ ВІДНОСИН УКРАЇНИ І ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Здобуття незалежності та суспільно-політична трансформація на початку 90-х років ХХ ст. створили умови для формування демократичної Української держави. Важливим чинником її внутрішньополітичного і зовнішньополітичного розвитку упродовж майже трьох десятиліть було прагнення налагодити конструктивні відносини з Європейським Союзом (ЄС). Побудовані на засадах рівноправ'я політичний діалог та торговельно-економічне співробітництво з ЄС могли б бути основою сталого розвитку та втілення в життя економічних реформ в Україні. Також це посприяло б входженню в єдиний європейський соціокультурний простір, заснований на принципах поваги до прав людини і демократичних свободах, а отже, надало б значний гуманітарний імпульс для формування в країні громадянського суспільства й утвердження загальнолюдських цінностей. Однак ці прагматичні цілі тривалий час наштовхувалися на проблему зовнішньополітичної невизначеності, яка полягала в неможливості політичних еліт всередині країни зробити радикальний геостратегічний вибір на користь Заходу чи Сходу. Політика багатовекторності перетворювала Україну на «буферну зону», якій через корупцію та відсутність інституційних перетворень, попри гучні декларації офіційного Києва щодо прискороного руху у Європу, бракувало відкритості та цілеспрямованості в реалізації західного вектора. До цього треба також додати й поступове розчарування ключових західних держав через відсутність реформ в Україні, втрату ними зацікавленості процесами, що відбувалися в країні, а отже, і небажання розглядати навіть теоретичну можливість її майбутнього членства в ЄС. У цьому контексті для євроінтеграції нашої держави важливою була підтримка та приклад країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), які спершу самі пройшли шлях до членства в ЄС, а згодом уже як повноправні представники співтовариства прихильно ставилися до якнайтіснішої співпраці України і Євросоюзу. З-поміж цих держав особливо виділялася Республіка Польща (РП), що прагнула відігравати роль регіонального лідера й експерта зі східної політики в ЄС. Офіційна Варшава хотіла бачити Україну стабільною, демократичною і в тісному зв'язку із Заходом, оскільки вважала її важливим чинником регіональної й загальноєвропейської безпеки¹. Тому, незважаючи на політичну та економічну нестабільність України, РП взяла на себе зобов'язання підтримувати європейські та євроатлантичні прагнення нашої держави, наполягаючи на політиці «відкритих дверей» НАТО і ЄС для неї.

Науковці по-різному окреслюють етапи співробітництва ЄС і України. На нашу думку, його варто поділити на три періоди: перший (1991–2004) – це час

¹ Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір (історико-політологічне дослідження). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. С. 54.

формування договірної-правової бази та налагодження партнерських відносин; другий (2004–2014) – період інституалізації взаємин у контексті програм «Європейська політика сусідства» і «Східне партнерство» (водночас після приєднання країн ЦСЄ до ЄС кордони України стають кордонами Співтовариства); третій (від 2014 і до нині) – період поглиблених відносин (підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, встановлення безвізового режиму тощо).

Формальним початком діалогу між Києвом та Брюсселем можна вважати 2 грудня 1991 р., коли офіційний представник ЄС за результатами проведення всеукраїнського референдуму визнав незалежність України. У вересні 1992 р. відбулася перша зустріч на найвищому рівні між президентом України Леонідом Кравчуком та головою Єврокомісії Жаком Делором, за результатами якої було розпочато переговори щодо укладання двосторонньої угоди, а вже у жовтні 1993 р. у Києві відкрито представництво ЄС в Україні². Узгодження пунктів Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) між Україною та ЄС завершилось її підписанням у Люксембурзі 14 червня 1994 р., що фактично засвідчило формування правової основи взаємовідносин. Поряд з поступовим створенням законодавчої бази двостороннього співробітництва європейські устремління декларувало також вище керівництво України. Наприклад, про прагнення бути повноправним членом Європейської спільноти заявив Леонід Кравчук під час підписання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС³. Водночас в тодішній системі видимий прогрес налагодження співпраці з ЄС стримували певні чинники та явища.

Головною перешкодою у проведенні європейського курсу був брак чіткої геостратегічної визначеності зовнішньої політики України, що полягав у формуванні концепції «багатовекторності». Тобто європейський та євроатлантичний вектори української зовнішньополітичної стратегії були не домінуючими, а лише одними з напрямів такої діяльності. Основні параметри цієї політики було закладено у Постанові Верховної Ради від 2 липня 1993 р. «Про головні напрями зовнішньої політики України». Зокрема, зазначалося: «У зв'язку з особливостями історичного розвитку і специфікою геополітичного і гео економічного положення України домінують двосторонні відносини із прикордонними державами є українсько-російські відносини. Для України вони є стосунками особливого партнерства... Україна спрямовуватиме свої зовнішньополітичні зусилля на те, щоб стати надійним мостом між Росією і країнами Центрально-Східної Європи»⁴. Щодо сусідніх держав на Заході була зафіксована необхідність підтримання військово-політичної і соціально-економічної стабільності в регіоні, це впливало з національних інтересів України в галузі безпеки. Українська держава прагнула розвивати рівноправні відносини з країнами ЄС та США, нарощувати рівень своєї участі в Раді Північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичній асамблеї. Серед найбільш чітко визначених

² Sydun S. Ewolucja stosunków pomiędzy Ukrainą i UE. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. (Poznań). 2010. Nr 3. S. 202.

³ Наконечний В. І. Особливості політичного діалогу України та Європейського Союзу (1991–2004 роки). *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Київ, 2014. Вип. 122, ч. I. С. 53.

⁴ Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 «Про основні напрями зовнішньої політики України». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12> (дата звернення: 14.03.2020).

завдань зовнішньої політики України було прагнення стати повноправним членом Ради Європи та розвивати свою зовнішньополітичну активність на субрегіональних напрямках, зокрема щодо входження у структури Центральноевропейської ініціативи і підтримки контактів із Вишеградською групою⁵.

Незважаючи на відсутність чіткої зовнішньополітичної стратегії України, бажання розвивати політичні й економічні відносини з західними державами потребувало надійного союзника в регіоні, який би підтримував її просування у напрямку Європи. Таким партнером з-поміж сусідніх держав могла бути РП. Київ бачив у Польщі уособлення посттоталітарної держави із вдало проведеною суспільно-політичною трансформацією і можливого провідника в Європу, натомість Варшава вважала Київ природним союзником у протидії посиленню впливів Москви⁶.

Після того як Польща перестала бути членом військово-політичних та економічних структур східного блоку та отримала можливість проводити суверенну зовнішню політику, вона, враховуючи цивілізаційні й історичні зв'язки, офіційно проголосила курс на зближення із Заходом. Основні засади нової зовнішньої політики Польщі презентував міністр закордонних справ К. Скубішевський у виступах перед Сеймом РП⁷. Було задекларовано прагнення приєднання до процесу європейської інтеграції, співпраця зі структурами об'єднаної Європи, зміцнення регіональних зв'язків насамперед у межах субрегіональних структур. Згодом уряд Вальдемара Павляка (жовтень 1993 р. – лютий 1995 р.) головні зусилля спрямував на прискорене зближення Польщі зі західними структурами. У квітні 1994 р. РП подала офіційну заявку на вступ до ЄС, а також проводила тісну співпрацю з НАТО шляхом залучення до численних програм Альянсу. Поява на політичній карті України, Російської Федерації (РФ), Республіки Білорусь (РБ) та інших незалежних пострадянських республік спонукали Польщу впроваджувати у дію нові концепції східної політики.

Варто наголосити, що з найважливіших питань закордонної політики, а особливо тих, що стосувалися національних інтересів, більшість польських політичних сил висловлювала схожі погляди. Це стосувалося, зокрема, двосторонніх відносин зі східними сусідами. Вироблена у 70–80-х роках ХХ ст. дисидентськими колами і польською інтелектуальною елітою в еміграції, що гуртувалась навколо часопису «Культура», доктрина закликала до українсько-польського порозуміння і співпраці, непорушності наявних кордонів і підтримки незалежності майбутніх України, Білорусі, Литви тощо⁸. Україну політичні дисиденти розглядали як ключовий чинник для демонтажу СРСР, ОВД та конструювання нової конфігурації

⁵ Там само.

⁶ Чернова А. «Восточная политика» Польши: от концепции «УЛЬ» до «Восточного партнерства». *Вестник МГИМО-Университета*. Москва, 2013. № 6 (33). С. 18.

⁷ Skubiszewski K. Informacja o polityce zagranicznej rządu. Przedstawiona w Sejmie X Kadencji – 26 kwietnia 1990 r. *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa, 2011. S. 5–19; Skubiszewski K. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1991. *Exposé przedstawione na 65 posiedzeniu Sejmu RP – 27 czerwca 1991 r. Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa, 2011. S. 21–38.

⁸ Burant S. Polska polityka wschodnia – granice możliwości. *Polska w Europie*. Warszawa, 1996. Zesz. 22. S. 86.

регіональної безпеки⁹. Доктрина також спиралася на те, що повагу Заходу та свої лідерські позиції в Європі Польща може зреалізувати, згідно з твердженням Єжи Гедройця, «відіграючи велику роль на Сході»¹⁰. Перейнята опозиційними силами з руху «Солідарність» після демократичних змін у Польщі та приходу їх до влади стала провідною у польському політичному житті та проклала шлях становленню українсько-польських взаємин у новітню добу. Так, незважаючи на чимало непротиставлених, навіть трагічних сторінок в історії українсько-польських відносин, Україні і Польщі вдалось значною мірою пригасити давні упередження і розпочати розбудову взаємин на новій добросусідській основі: прагненні подолання спадщини тоталітаризму та входження до європейського цивілізаційного простору¹¹. Бажання обох держав закріпити добросусідський характер міждержавного співробітництва також пояснювалося спробою віднайти зовнішні противаги російському політичному впливу. Водночас у сфері загальноєвропейської політики безпеки Польща виявляла значну зацікавленість у євроатлантичній та європейській інтеграції України.

Адміністрація президента України Леоніда Кучми на початковому етапі не надавала європейському вектору достатньої ваги, концентруючись на покращенні економічної ситуації в Україні і розбудові добрих стосунків з Росією. Проте, потребує західної фінансової допомоги для розв'язання внутрішньоекономічних проблем, вимушена була шукати «посередника» на шляху налагодження зв'язків з Європою. Про що і було заявлено під час візиту Л. Кучми до Варшави у січні 1995 р. Для польської сторони то був важливий сигнал, що Україна хоче мати не тільки добрі стосунки із Заходом та Сходом, але також із Польщею¹². Підтримуючи Україну на шляху трансформації, польські політичні еліти прагнули допомогти їй у поглибленні відносин із західними структурами як в межах загальноєвропейської інтеграції, так і з прилученням до регіональної співпраці. Польща активно сприяла бажанню України приєднатися до регіональної організації Центральноєвропейської ініціативи, а також розпочати конкретну співпрацю з субрегіональним формуванням – Вишеградською групою. За підтримки польського уряду у червні 1994 р. Україна підписала Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом, а згодом, у вересні 1995 р., стала членом Ради Європи.

У червні 1996 р. на запрошення новообраного президента РП Александра Квасневського відбувся візит Л. Кучми до міста Ланьцут в Польщі, у якому відбувалася зустріч керівників європейських країн щодо проблем розширення ЄС та НАТО. Заяву України на саміті про відсутність намірів протистояти розширенню НАТО на Схід, а також наголос на тому, що вступ Польщі до НАТО відіграє позитивну

⁹ Генік М. Європейська інтеграція України у політичних концепціях польської опозиції. *Вісник наукового інформаційно-аналітичного центру НАТО Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*. Івано-Франківськ, 2009. Вип. 3. С. 29.

¹⁰ Комова М. Концепція нової політичної думки Єжи Гедройця: Документальний Реконструкт. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ, 2018. № 2. С. 16.

¹¹ Makar J. Porządnie przez Polską dążenie do europejskiej integracji Ukrainy. *Україна—Європа—Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2011. Вип. 5, ч. 2. Україна—Європа—Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжн. зб. наук. праць на пошану проф. М. М. Алексівця. С. 108–109.

¹² Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики / пер. з пол. Є. Г. Сінкевича. *Чорноморський літопис*. Миколаїв, 2010. Вип. 1. С. 34.

роль у формуванні безпеки в Центрально-Східній Європі та для України, позитивно сприйняла і польська дипломатія, і Захід. До того ж загострення розбіжностей між Росією і США щодо безпеки центрально-східного регіону посилювало зацікавлення останньої українськими проблемами, а відмова від ядерної зброї зміцнила роль нашої держави як стабілізуючого чинника в побудові нової системи безпеки в Центрально-Східній Європі¹³.

Посилення проєвропейського курсу України було закріплено під час офіційного візиту Л. Кучми до Варшави 25–26 червня 1996 р. У ході зустрічі президенти України і Республіки Польща підписали спільну декларацію з чітко сформульованою ідеєю про розвиток стратегічного партнерства між країнами¹⁴. Важливим для нашої держави було те, що це партнерство мало ґрунтуватися «на спільних європейських інтересах», що «Україна і Республіка Польща надаватимуть собі взаємну підтримку у прагненні якнайшвидше інтегруватися в європейські політичні та економічні структури, а також структури безпеки»¹⁵. Отже, європейський вектор української зовнішньої політики поступово перетворювався на пріоритетний, а курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію ставав ключовою стратегічною метою.

У подальшому стратегічний вектор України на європейську інтеграцію був підтверджений та розвинутий у Стратегії інтеграції України до ЄС яку затверджено та введено в дію Указом Президента України 11 червня 1998 р. У документі було зазначено, що набуття членства в Євросоюзі є стратегічною метою України, яка впливає з цивілізаційного вибору та сповідування спільних європейських демократичних цінностей¹⁶. Наступним кроком стала підготовка урядової Програми інтеграції України до ЄС, схваленої 14 вересня 2000 р., що визначала конкретні цілі й завдання з реформування всіх галузей економічного і суспільного життя, відповідно до проголошеної довготермінової стратегічної мети – європейської інтеграції України¹⁷.

Керівництво Євросоюзу також приділяло належну увагу відносинам з Україною, стежило за її поступом на шляху євроінтеграції. Підкреслила значення місця нашої держави у політиці ЄС опрацьована та прийнята 11 грудня 1999 р. стратегія Європейської Ради у відносинах з Україною, де з-поміж іншого було зазначено, що «ЄС визнає європейські прагнення та проєвропейський вибір України», а також що прийняття цієї стратегії спрямоване «на зміцнення стратегічного партнерства між ЄС і Україною»¹⁸. Головними напрямками стратегії було визначено: підтримку процесів демократичних і економічних перетворень в Україні; забезпечення стабільності і

¹³ Стрільчук Л. Польща – Україна: шлях від добросусідства до стратегічного партнерства (кінець XX – початок XXI століття). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2014. Вип. 85. С. 44.

¹⁴ Спільна декларація Президента України і Президента Республіки Польща від 25.06.1996. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_088 (дата звернення: 08.03.2020).

¹⁵ Там само.

¹⁶ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / за ред. А. І. Кудряченка. Київ: Фенікс, 2009. С. 315.

¹⁷ Програма інтеграції України до Європейського Союзу від 14.09.2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00> (дата звернення: 11.04.2020).

¹⁸ Wspólna Strategia Rady Europejskiej z dnia 11 grudnia 1999 w sprawie Ukrainy (1999/877/WPZiB). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999E-0877&from=PL>

безпеки, а також протистояння викликам, що стоять перед європейським континентом; підтримку зміцненню співпраці між ЄС і Україною в контексті розширення Євросоюзу¹⁹. З політичного погляду схвалений документ мав важливе значення для Києва, адже визнавав Україну важливим партнером ЄС на сході та надавав політичну й економічну підтримку її євроінтеграційним прагненням. Водночас засвідчував неготовність Брюсселя обговорювати укладання так званої асоціативної двосторонньої угоди, яку обстоювала українська дипломатія, та наголошував, що виконання стратегічних планів «допоможе Україні підтвердити її європейську ідентичність»²⁰.

Наприкінці 1998 р. за ініціативи міністра закордонних справ Польщі Броніслава Геремека засновано Українсько-польську конференцію з питань європейської інтеграції, у якій брали участь урядовці та дипломатичні представники двох держав. Вона стала важливим інструментом передачі польського досвіду з трансформації суспільно-політичного устрою та взаємодії з європейськими структурами. У перспективі східний кордон РП мав стати кордоном ЄС, і польська влада прагнула, щоб цей кордон не став цивілізаційним бар'єром²¹. Зокрема, як тоді зазначив відомий американський політолог польського походження Збігнев Бжезінський в інтерв'ю польським медіа: «Україна має відчутти, що західні сусіди вважають її частиною Європи і що, незважаючи на труднощі, вона може піти дорогою, подібною до Польщі. В іншому разі там може повторитися білоруський сценарій»²².

Активне лобювання Польщею інтересів нашої держави не лише не отримало підтримки, його відверто негативно сприймали окремі члени Євросоюзу, зокрема Німеччина, Франція, Італія та інші, що продовжували вважати Україну сферою впливу РФ. Водночас у Польщі теж існували побоювання щодо можливого розвороту Києва в бік Росії, адже українське керівництво неодноразово декларувало прагнення до поглиблення соціально-економічної та політичної співпраці з північним сусідом. У такій ситуації відбулась переорієнтація РП на вирішення внутрішніх проблем держави, а дехто висловлював погляди, що Польщі треба уникати будь-яких офіційних зобов'язань щодо всебічної підтримки України в її інтеграції в ЄС і євроатлантичні структури²³.

Варто констатувати, що, незважаючи на численні політичні заяви про вірність України європейському вибору й формальні кроки української влади в цьому напрямі, зовнішньополітичний курс загалом не мав логічного продовження у практичній площині. Щобільше, характерною ознакою української дипломатії була політика балансування між Заходом і Росією відповідно до тогочасної внутрішньополітичної кон'юнктури. Також на час, коли Україна проголосила своїм ключовим зовнішньополітичним пріоритетом інтеграцію до ЄС та визначила її стратегічною метою держави в урядовій програмі на початку 2000 р., підтримка з боку суспільства не

¹⁹ Ibid.

²⁰ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. С. 318.

²¹ Ільчук І. Формування українсько-польських політичних відносин на рівні стратегічного партнерства (1994–1999 рр.). *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2014. Вип. 2, ч. 2. С. 134.

²² Bosacki M. Uwierzmy w Ukrainę. *Gazeta Wyborcza*. 1998. 10 października.

²³ Занепокоєння викликають голоси, які звучать у Варшаві на достатньо високому рівні, про потребу зміни стратегії Варшави стосовно Києва. 24 липня 2002. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/892358.html> (дата звернення: 14.03.2020).

була однозначною. Це означало, що в зовнішньополітичних симпатіях українського суспільства євроінтеграційний напрямок не належав до пріоритетних²⁴.

На зовнішньополітичну сферу суттєво впливало ускладнення внутрішньополітичної ситуації в Україні. Зокрема, вбивство журналіста Георгія Гонгадзе, у якому підозрювали вище керівництво країни, «касетний скандал» та звинувачення у продажі Іраку радіолокаційних комплексів «Кольчуга», попри ембарго, встановлене Радою Безпеки ООН, спричинили міжнародну ізоляцію Л. Кучми. Водночас зовнішня політика Києва продовжувала залишатися суперечливою. З одного боку – відставка «реформаторського» і «прозахідного» уряду Віктора Ющенка та розгляд варіантів приєднання до угоди про формування Єдиного економічного простору (ЄЕП), пропального Росією, свідчили щонайменше про сповільнення євроінтеграційного курсу, з іншого – у 2002–2003 рр. Верховна Рада прийняла нову редакцію концепції національної безпеки та закону про основні засади внутрішньої і зовнішньої політики України, в яких задекларовано курс на підготовку до вступу в ЄС і НАТО.

Президент Польщі А. Квасневський, що мав добрі стосунки з Л. Кучмою, розуміючи важливість посередницької місії Варшави, проводив чітку лінію на підтримку України. Протягом 2001 р. польський президент двічі (в Казимижі Дольному і в Ланцуті) організував зустрічі української влади і опозиції, намагаючись налагодити між ними діалог. Крім цього, А. Квасневський неодноразово порушував українську тему на міжнародних зустрічах і форумах, зокрема під час переговорів із президентом США у 2002–2003 рр. Важливе значення мала проведена 15 жовтня 2002 р. у Варшаві міжнародна конференція «Україна в Європі» за участю президентів Польщі, України, Швеції, українських і польських політичних лідерів, високопоставлених представників Європейського Союзу і НАТО. Відвертий діалог учасників зібрання щодо місця України відносно формування нового євроатлантичного простору, безперечно, знизив напругу як у стосунках України із Заходом, так і у внутрішньополітичних дискусіях по лінії президент–опозиція²⁵. Польські уряди Лешика Міллера та Марека Бельки підтримали проукраїнську позицію А. Квасневського. У контексті вступу РП в ЄС польські урядовці акцентували увагу європейських політиків на потребі формування більш інтенсивної стратегії щодо східних сусідів Євросоюзу.

Особливістю позиції Польщі було те, що вона ще до членства в ЄС намагалася впелести засади власної східної політики в контекст розширення Євросоюзу, прагнувши продукувати документи, які могли б стати основою майбутньої європейської політики на Сході. У 2001 р. польська влада подала свої пропозиції в документі «Східна політика Європейського Союзу в контексті його розширення за рахунок країн Центрально-Східної Європи: польське бачення», де розглянула загальні підходи у відносинах з Україною, Росією, Білоруссю і Молдовою²⁶. Наприкінці 2002 р. польська дипломатія виступила з ініціативою вироблення «східного виміру» політики Європейського Союзу, який містив би і концепцію особливих відносин з Україною. Пропозиції Польщі свідчили про важливе значення України для стабільності і безпеки у Східній Європі, пропонували надати їй статус країни з ринковою еконо-

²⁴ Наконечний В. І. Особливості політичного діалогу... С. 55.

²⁵ Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків ... С. 37.

²⁶ Чернова А. «Восточная политика» Польши: от концепции «УЛБ» до «Восточного партнерства». С. 18.

мікою та, головне, наголошували на необхідності чіткого визначення перспективи членства в ЄС для неї²⁷. Така ініціатива не отримала належної підтримки членів Євросоюзу. В результаті східні сусіди ЄС були приєднані до програми «Ширша Європа – сусідство: новий формат відносин з нашими східними та південним сусідами», куди також входили країни Середземномор'я. А вже наступного 2004 р. було впроваджено загальну стратегію відносин Європейського союзу з сусідніми країнами «Європейська політика сусідства» (ЄПС), яку реалізовували з кожною країною на підставі Угоди про партнерство і співробітництво (УПС), а ту, своєю чергою, через План дій. Угода не передбачала надання країнам-учасникам будь-яких гарантій майбутнього членства, натомість мала сприяти належному проведенню прикордонними з ЄС державами політичних та економічних реформ, їхній частковій економічній інтеграції з ЄС, підтримці запровадження європейських стандартів в регіоні та належному розвитку політичних контактів на двосторонньому рівні²⁸.

У міру наближення терміну чергових президентських виборів в Україні Л. Кучма все більше схилявся у зовнішній політиці до поглиблення відносин з Москвою. Зокрема, Україна підписала (хоч і з застереженнями) Угоду про формування Єдиного економічного простору (ЄЕП), посилювалася інтеграція з Росією в енергетичній сфері. Важливим чинником у цьому напрямі стало вилучення в липні 2004 р. зі закону про засади внутрішньої і зовнішньої політики формулювання, де йшлося про те, що стратегічною метою України є членство в Європейському Союзі та НАТО²⁹. Водночас після демократичної зміни влади в Україні на початку 2005 р. і обрання президентом В. Ющенка українська дипломатія розпочала активну діяльність, спрямовану на те, аби переконати західних партнерів України, що вона категорично пориває з попередньою політикою «багатовекторності», а головним її пріоритетом стає набуття членства в ЄС і НАТО. Україна декларувала повагу до європейських цінностей і стандартів в політиці, економіці, соціальній сфері, які мали стати запорукою сталого розвитку нашої держави, а український президент закликав надати Україні «сигнал щодо європейських перспектив». Польща офіційно заявила про готовність і надалі підтримувати Україну на її шляху в інтеграції до євроатлантичних структур.

Після приєднання до ЄС польські урядовці та дипломати на різних рівнях активізували дискусії про розвиток східної політики ЄС. Своїх однодумців у цій сфері Польща прагнула віднайти серед країн Вишеградської групи, Балтійських держав, а згодом, після розширення Євросоюзу у 2007 р., також Румунії і Болгарії, що могли б долучитися до підтримки польських ініціатив³⁰. У січні 2005 р. Європарламент за ініціативи польських депутатів прийняв резолюцію, що зверталася до керівних

²⁷ Киридон А. Україна – Республіка Польща: етапи, реалії та перспективи відносин. *Зовнішні справи*. Київ, 2013. № 11. С. 20; Сидорук Т. Роль Польщі у формуванні східної політики Європейського Союзу. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2011. Вип. 22. С. 342.

²⁸ Близняк О. Східний напрям європейської політики сусідства: польські ініціативи. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 2. С. 113; Dulak M. Partnerstwo Wschodnie jako priorytet polskiej prezydencji. *Wyzwania polskiej prezydencji 2011 / pod red. M. Brachowicza*. Kraków, 2010. S. 50.

²⁹ Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків... С. 37.

³⁰ Сидорук Т. Роль Польщі у формуванні східної політики Європейського Союзу. С. 342; Trzpił M. Polska jako lider nowych państw Unii Europejskiej. *Bezpieczeństwo Narodowe*. 2008. № 7–8. S. 48–49.

органів ЄС з проханням про можливість розглянути питання розширення відносин Євросоюзу з Україною. Однак зазначимо, що йшлося не про швидке приєднання Києва до Євросоюзу, а про визнання останнім самої можливості європейської перспективи України, що могло надати їй імпульс для внутрішніх перетворень.

Незважаючи на запевнення ЄС у підтримці демократичних реформ в Україні після Майдану, його офіційні речники й надалі намагалися уникати заяв щодо можливої перспективи членства Києва. Підписаний 21 лютого 2005 р. План дій для України (на 2005–2007 рр.) містив заходи з розширення політичної співпраці та поглиблення економічної інтеграції України до ЄС і в майбутньому мав привести до поширення на неї принципу чотирьох свобод (вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили). Україна на основі схваленої «дорожньої карти» отримала також обіцянку щодо членства у Світовій організації торгівлі (СОТ) і підтримку визнання країни з ринковою економікою³¹. Подібні до українського плани дій (з урахуванням індивідуальних особливостей) були запропоновані також низці інших партнерів, з якими Євросоюз провадив політику сусідства, зокрема: Йорданії, Ізраїлю, Молдові, Марокко, Палестинській Автономії, Тунісу. Так ЄС демонстрував однакове ставлення до країн, які своєю метою проголосили повноцінну європейську інтеграцію, і країн, які не мали перспективи вступу та не декларували відповідних намірів. На думку Т. Сидорук, відповідно до принципу «зумовленості», ЄПС пропонувала дуже слабкі стимули, які не могли зацікавити партнерів і спонукати їх до впровадження справжніх змін, адже не було чіткого розуміння заходів, за виконання яких Євросоюз надає «винагороду». До того ж Плани дій не мали обов'язкової юридичної сили та передбачали лише формальний контроль над їхньою реалізацією³².

Концепцію впровадження ЄПС від самого початку позиціонували як альтернативу процесу розширення ЄС. І незважаючи на те, що План дій був покликаний вивести на якісно вищий рівень відносини України та ЄС, порівняно з загальними рамками УПС він віддзеркалював принципову розбіжність у поглядах підписантів щодо кінцевої мети співпраці. Запровадження ЄПС на практиці означало, що ЄС у відносинах із зазначеними в програмі країнами прагнув відійти від парадигми розширення і фактично встановлював межі своїх кордонів у найближчій видимій перспективі. Такий формат інтеграційної політики був для України серйозним викликом, адже ставив під сумнів її ціль – набуття повноправного членства. Згодом Голова місії України при Євросоюзі Роман Шпек так коментував небажання ЄС вносити у двосторонні документи положення про перспективи членства України в організації: «І якщо ЄС визначав політику розширення головним стимулом для проведення реформ у всіх 12 країнах, що недавно стали членами ЄС, і був запропонований як стимул для реформ країнам Західних Балкан, то я не бачу можливості відмовити в такому стимулі Україні»³³. Не дивно, що офіційний Київ обережно висловлював своє

³¹ Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: кол. моногр. / наук. ред. А. І. Кудряченко. Київ, 2010. С. 243.

³² Сидорук Т. Європейська політика сусідства: концептуальні хиби конструкції. *Політичний менеджмент*. 2011. № 1. С. 125–126.

³³ Мартинюк В. Новий договір Європейського Союзу: фактори сприяння і гальмування європейської інтеграції України. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/10/29/3310534/> (дата звернення: 24.03.2020).

невдоволення позицією Брюсселя, пропонуючи перехід до обговорення політичної асоціації та економічної інтеграції в межах «нової посиленої угоди»³⁴.

Польща була однією з тих країн, які найактивніше критикували політику сусідства через встановлення рівності між державами Східної Європи і Середземномор'я, які географічно й ментально були менш пов'язані з Європою і європейською ідентичністю³⁵. Перспективу відносин зі східними сусідами польська дипломатія вбачала у перегляді та вдосконаленні концепції ЄПС, щоб вона більшою мірою враховувала очікування східноєвропейських країн, а також прагнула переконати «старих» членів ЄС розвивати тісніші відносини з ними³⁶. Підготовані польськими експертами МЗС у 2006–2007 рр. програми «Європейська політика сусідства – Східний вимір» та «Відносини ЄС – Україна: польські пропозиції», які були орієнтовані на поступове наближення пострадянських держав до Євросоюзу, що давало б змогу уникнути їхнього повернення до російської сфери впливу, наштовхувалися на протидію і незацікавленість з боку Німеччини, Франції та Італії. Останні дві, зокрема, обстоювали розширення співпраці з державами Середземномор'я, а німецьке бачення ґрунтувалося на більш широкому охопленні східного вектора ЄС, де політика щодо Росії була центральним компонентом³⁷. Загалом просування зовнішньополітичних ініціатив у східному напрямку, принаймні в часи польських правих коаліційних урядів, мало проблеми не лише в контексті сприйняття частиною європейських країн польської східної політики як антиросійської та обтяженої історичним досвідом, а й тому, що Польщі не вдалося поєднати її з інтересами усієї Європи. Варто також наголосити, що, зважаючи на геополітичні розбіжності щодо зони сусідства на Сході та торговельно-економічні конфлікти Варшави і Москви, Польща у 2007 р. заблокувала підписання нової угоди між ЄС і Росією³⁸. Жорстка позиція польського керівництва щодо РФ не знаходила підтримки серед європейських партнерів, особливо в Берліні і Парижі. Як наслідок, Варшава опинилася в ЄС у певній ізоляції, її пропозиції щодо активізації східного виміру ЄС підтримували здебільшого нові члени союзу, такі як Литва чи Чехія³⁹. Водночас Росія, на позицію якої в Європі традиційно звикли зважати, категорично відкинула ідею бути включеною «в пакет» ЄПС з іншими східноєвропейськими країнами, адже намагалася самостійно вибудувувати особливі відносини з ЄС, а також розробляла альтернативні концепції інтеграції на пострадянському просторі.

³⁴ Встановлення діалогу та укладання правової бази відносин між Україною і ЄС. *Концепт «Європа»*: навч. посібн. / А. В. Ващенко, В. М. Гаврилов, В. О. Дятлов та ін. Чернівці: Десна Поліграф, 2018. С. 212.

³⁵ Чернова А. «Восточная политика» Польши: от концепции «УЛБ» до «Восточного партнерства». С. 19.

³⁶ Сидорук Т. Польське бачення східної політики Європейського Союзу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Політичні науки. Острозьк, 2010. Вип. 4. С. 191.

³⁷ Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей. *International Review*. 2010. № 3. С. 3.

³⁸ Близняк О. Східний напрям європейської політики сусідства... С. 113.

³⁹ Мруз М. Польсько-українське стратегічне партнерство і програма Східного партнерства у контексті відносин Варшава–Київ. Спроба оцінки і перспективи на майбутнє. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 97, ч. II. С. 114.

Одним з найбільш вагомих викликів для України на шляху євроінтеграції була залежність геостратегічного вибору від внутрішньополітичної кон'юнктури. Мінлива політична ситуація не сприяла рішучому проведенню реформ так необхідних для інтеграційного поступу. Прихильники «багатовекторності» зовнішньополітичного курсу країни (у 2006 р. прем'єр В. Янукович, значна частина депутатів Верховної Ради, політикуму) продовжували закликати до відмови від прискореного поступу в бік Заходу як засобу геополітичного відриву від Росії. І хоча зовнішньополітичні цілі президента В. Ющенка, спрямовані на європейську і євроатлантичну інтеграцію, залишилися незмінними, однак їхня фактична реалізація без опертя на повноцінну більшість в парламенті та суспільство ставала все менш реальною⁴⁰.

У питаннях співпраці з Євросоюзом Україна продовжувала розраховувати на активну підтримку її європейського поступу Польщею. Під час візиту нового президента Польщі Лєха Качинського до України, який відбувся 28 лютого 2006 р., польська сторона підтвердила, що нова адміністрація і далі підтримуватиме зусилля України на шляху євроінтеграції, зокрема було відзначено, що для Києва важливим є досвід Варшави у сфері проведення реформ і адаптації її законодавства до європейських стандартів⁴¹. На значенні ролі РП як «адвоката України» в переговорах нашої держави з європейськими структурами було наголошено також під час засідання Консультативного комітету президентів України і Польщі 7 березня 2007 р., що проходив у польському Плоцьку. Обговорюючи початок перемовин з Європейським Союзом про підготовку нової базової угоди Україна – ЄС, українська сторона підкреслила, що розраховує на підтримку Польщі як повноправного члена ЄС у сприянні надання чіткої європейської перспективи для України в цій угоді⁴².

Після перемоги на виборах 2007 р. до сейму в Польщі Громадянської платформи, яка в коаліції з Польською селянською партією сформувала уряд Дональда Туска, польська дипломатія не приховувала прагнення змінити динаміку зовнішньополітичної діяльності, зокрема у відносинах з Німеччиною та Росією, та водночас домогтися активізації східного вектора ЄС⁴³. Нова урядова команда критикувала попередників за невдалі спроби закріплення польського лідерства в центрально-східному регіоні, загострення відносин з ЄС, а також за надмірний оптимізм у питанні швидкого приєднання України до європейських та євроатлантичних інституцій⁴⁴. Польський уряд і керівництво зовнішньополітичного відомства насамперед були налаштовані посилити позиції Польщі через відновлення координації діяльності у межах Європейського Союзу. Інструментом укріплення становища на Заході мало стати налагодження конструктивного і паритетного діалогу з РФ, оскільки традиційні європейські партнери Польщі (Німеччина і Франція) були налаштовані на тіснішу співпрацю з Москвою.

⁴⁰ Віднянський С. Мартинов А. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. Вип. 4 (№469). С. 43.

⁴¹ Чорна Н. Еволюція польсько-українських відносин після вступу Польщі до Європейського Союзу. *Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2012. Вип. 9. С. 94.

⁴² Ющенко відбув до Польщі. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/286705-yushchenko-vidbuv-do-polshchi> (дата звернення: 12.02.2020).

⁴³ Dulak M. Partnerstwo Wschodnie jako priorytet polskiej prezydencji. S. 48.

⁴⁴ Baluk W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2005–2012. Od romantyzmu do pragmatyzmu. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2012. R. 10, zesz. 1. S. 29.

Зближуючись із РФ поза економічними інтересами, Польща мала стати головним експертом з Росії серед європейських країн, що, безсумнівно, посилило б авторитет країни і її значення для Заходу. Водночас польська дипломатія сильно недооцінювала неоімперіалістичні вияви в політиці РФ, наголошуючи на тому, що можливості політичної, господарської і тим більше військової експансії Москви досить обмежені⁴⁵.

Український напрям польський уряд продовжував позиціонувати серед ключових своїх пріоритетів у зовнішній політиці, водночас змінювалася тактика у взаєминах, вони ставали більш прагматичними, націленими на конкретний результат. МЗС Польщі дало зрозуміти, що воно перебирає на себе ініціативу щодо українсько-польських відносин, а за їхню безпосередню реалізацію відповідатиме міністр закордонних справ Радослав Сікорський⁴⁶. Зокрема він, виступаючи в Сеймі РП у травні 2008 р., наголосив, що Польща як одна з найбільш заангажованих у справі сходу країн ЄС має продовжувати спеціалізуватися на виробленні спільної зовнішньої політики щодо цього напрямку. Для цього, стверджував Р. Сікорський, має бути опрацьований формат відносин, що давав би додатковий інструментарій у взаєминах з тими державами, «для яких європейська перспектива найбільш бажана». І Україну треба розглядати як ключового кандидата на поглиблення відносин з Євросоюзом⁴⁷.

Потреба в оновленні політики щодо країн пострадянського простору ставала все більш очевидною і в самому Брюсселі, адже збереження зацікавленості в політиці сусідства вимагало надання більш чітких та привабливих пропозицій від ЄС. До того ж конфлікт між Росією і Грузією у серпні 2008 р. змушував Євросоюз шукати шляхи забезпечення стабільності довкола своїх кордонів. Йшлося не про відмову від ЄПС, а про вдосконалення її структури і доповнення дієвими інституційними компонентами⁴⁸. За таких умов Німеччина вже не вбачала потреби узгоджувати новий формат з Росією, а Франція була зацікавлена в підтримці центральноєвропейськими державами свого середземноморського проекту. 26 травня 2008 р. Польща і Швеція презентували програму «Східне партнерство» (СП), яка стала продовженням ЄПС і передбачала поглиблення та активізацію східного вектора зовнішньої політики Євросоюзу щодо шести країн (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови й України). Міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський так окреслив потребу окремого напрямку в ЄПС: «Ми в Польщі розрізняємо південних та східних сусідів ЄС. На півдні маємо сусідів Європи, а на сході маємо європейських сусідів ЄС»⁴⁹. За польським задумом, центральне місце

⁴⁵ Tezy o polityce RP wobec Rosji i Ukrainy. URL: <http://www.pap.pl/aktualnosci/news,781082-,msz-ujawnilo-notatke-z-2008-r-waszczykowski-to-był-początek-zwrotu-ku-polityce-prorosyjskiej.html> (дата звернення: 17.05.2018).

⁴⁶ Алексієвець Л. Алексієвець М., Ільчук І. Трансформація сучасних українсько-польських відносин у політичній сфері до європейсько-атлантичного процесу (1991–2014 рр.). *Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2015. Вип. 16 (2). С. 116.

⁴⁷ Sikorski R. Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2008 r., przedstawiona na 15 posiedzeniu Sejmu RP VI kadencji 7 maja 2008 r. *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa, 2011. S. 383.

⁴⁸ Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей. С. 3.

⁴⁹ Dyplomaci UE akceptują polską propozycję Wschodniego Partnerstwa, 26 maja 2008 r. URL: <https://www.wprost.pl/swiat/130505/Dyplomaci-UE-akceptuja-polska-propozycje-Wschodniego-Partnerstwa.html>

у СП мало бути відведене Україні. 19–20 червня ідею нової стратегії представлено на засіданні Європейської Ради, яка і доручила Єврокомісії розробити відповідну пропозицію до весни 2009 р.⁵⁰

Задля підтримки проекту польське керівництво проводило інтенсивні консультації з Європейською комісією, Німеччиною, Францією, Великобританією та іншими членами ЄС на різних рівнях та прагнуло залучити до «клубу підтримки» СП максимальну кількість держав. Так, 24 листопада 2008 р. у Варшаві пройшла зустріч країн Вишеградської групи, а також Болгарії, Литви, Латвії, Румунії та Швеції, учасники якої висловились за те, щоб ЄС запропонував своїм східним сусідам нові форми співпраці в межах СП⁵¹.

Запропонований проєкт мав небагато шансів для реалізації через наголос на перспективах вступу країн-учасників СП до ЄС у майбутньому. Ініціатори вважали: якщо на певному етапі якась із країн-учасниць СП достатньо наблизиться до європейських стандартів та демократичних цінностей ЄС, то політичні структури організації можуть дійти консенсусу щодо можливості продовження розширення в індивідуальному порядку⁵². Водночас в остаточному варіанті документа на вимогу частини країн-членів ЄС було знято формулювання про європейську ідентичність та перспективи набуття повноправного членства. Також, попри декларовані вигоди для України у її відносинах з ЄС, польській дипломатії не вдалося досягти відчутних практичних результатів щодо їхнього відстоювання у Брюсселі, можливо, за винятком збільшення фінансування програм СП. Початково у 2010–2013 рр. у фондах було передбачено лише 250 млн євро, і навіть після збільшення фінансування до 600 млн євро воно становило лише 2/3 від фінансової допомоги країнам Середземномор'я, на чому й наголошували українські дипломати⁵³.

Хоча започаткована ініціатива покликана була збільшити вагу східноєвропейського регіону у зовнішній політиці Євросоюзу і створити додаткові стимули для євроінтеграційних прагнень його країн-учасниць, після її оприлюднення українська сторона з обережністю поставилася до ініціатив у межах цієї програми. У численних виступах президента України, представників українського МЗС і уряду було заявлено, що СП бракувало раціонального підходу, який враховував би особливості зовнішньої політики і соціально-економічних умов країн-учасниць, об'єднував їх в єдину групу з нібито схожим баченням, потребами та інтересами⁵⁴. На це були підстави, адже загальний підхід до країн-учасниць, що декларували свої інтеграційні плани (Україна, Молдова, Грузія), і тих, що не висловлювали таких намірів (Білорусь, Азербайджан, Вірменія), на практиці міг означати гальмування процесу вступу до ЄС більш зацікавлених в цих процесах держав⁵⁵. Водночас таке рішення

⁵⁰ Дальський В. Східне партнерство у контексті Європейської політики сусідства. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 97, ч. 2. С. 165.

⁵¹ Сидорук Т. Польське бачення східної політики Європейського Союзу. С. 193.

⁵² *Dyplomaci UE akceptują polską propozycję Wschodniego Partnerstwa*, 26 maja 2008 r.

⁵³ Wasiuta S. Wpływ polityki partnerstwa wschodniego na geopolityczną przyszłość Ukrainy. *Przegląd Geopolityczny*. 2014. Nr 7. S. 175.

⁵⁴ Макар Ю. Східне партнерство – видозміна Європейської політики сусідства. *Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2010. Вип. 4. С. 63–76.

⁵⁵ Машкевич М. Східна польська політика у ХХ – на початку ХХІ ст.: концепції та інтерпретації / пер. з польськ. Київ, 2015. С. 257.

було своєрідним компромісом між державами ЄС, які прихильно ставилися до подальшого розширення, і його противниками, бо включення Азербайджану, Вірменії та Білорусі, які не виявляли значних євроінтеграційних прагнень, повинно було засвідчити, що ініціатива не передбачатиме членства в Європейському Союзі⁵⁶. Намагаючись виробити комплексну позицію щодо впровадження СП, українське керівництво вело активні консультації з європейськими та польськими колегами. У січні 2009 р. український президент здійснив робочий візит до Польщі і зустрівся з Л. Качинським. Сторони з-поміж іншого детально обговорили подальший розвиток відносин у контексті польсько-шведської ініціативи та її імплементації Євросоюзом⁵⁷.

У межах СП ЄС пропонував своїм сусідам вийти на новий рівень взаємин. Стимулами проведення глибоких і комплексних внутрішніх реформ країнами-партнерами мали стати політична асоціація та економічна інтеграція. Інструментами реалізації поставлених завдань були двосторонні Угоди про асоціацію, які б замінили Угоди про партнерство та співробітництво. Можливим позитивним чинником СП було те, що воно також передбачало в майбутньому інтеграцію країн-партнерів до ринків ЄС через утворення всеосяжних зон вільної торгівлі та візову лібералізацію, співпрацю у сферах енергетики, довкілля, транспорту та гуманітарних зв'язків⁵⁸. Важливо, що в Комунікації до програми було зафіксовано: зміст таких угод відрізнятиметься відповідно до цілей та спроможностей кожної з держав-партнерів, а проблема диференціації країн, більш зацікавлених у співпраці від решти, мала б формуватися згідно з принципом «більше за більше». Із врахуванням інтеграційної ангажованості Україна стала першою, згідно з програмою СП, з ким Європейська комісія 9 вересня 2008 р. на саміті в Парижі розпочала перемовини щодо Угоди про асоціацію⁵⁹.

У процесі розширення Європейського Союзу поставала проблема правового регулювання в'їзду та перебування на території країн-членів ЄС, особливо в контексті приєднання нових країн до Шенгенської зони. Польська візова політика під час повноцінного входження в європейські структури також мала відповідати до вимог шенгенських критеріїв. Для українсько-польських відносин це створювало труднощі щодо багатьох сфер міждержавної співпраці, транскордонного співробітництва, суспільних і культурних зв'язків тощо. З огляду на кількість українців, які відвідували Польщу з метою працевлаштування, особливо мешканців прикордонних територій, що переважно займалися дрібною торгівлею, різкі зміни в процедурах і правилах перетину кордону населенням несли загрозу економічній стабільності значної частини українських громадян, а тому ця проблема ставала доволі болісною для України в процесі просування ЄС на схід. Аналогічно через велике значення

⁵⁶ Нагорняк І. Ініціатива ЄС «Східне партнерство». Інституційні основи, завдання та перспективи змін. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 2. С. 352.

⁵⁷ Алексієвць Л. Алексієвць М., Ільчук І. Трансформація сучасних українсько-польських відносин... С. 117.

⁵⁸ ЄС на початку XXI століття: основні виклики. Європейська політика сусідства. *Концепт «Європа»*: навч. посібн. / А. В. Ващенко, В. М. Гаврилов, В. О. Дятлов та ін. Чернівці, 2018. С. 266.

⁵⁹ Халаджи В. Польсько-шведська ініціатива «Східне партнерство» – засади формування, основні принципи та можливості, які вона відкриває для України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 97, ч. II. С. 176.

транскордонного руху для економічного розвитку своїх прикордонних територій та на ринку праці Польща довгий час зволікала зі запровадженням візового режиму для українців⁶⁰. 30 липня 2003 р. під час візиту польського прем'єра Л. Міллера до Києва було підписано угоду про запровадження візового режиму за принципом асиметричності: польським громадянам для поїздок в Україну віз не було потрібно, натомість українцям такі візи мали надавати безкоштовно. Протягом кількох наступних років Польща вела активний діалог з Євросоюзом щодо можливості запровадження «спеціального» режиму малого транскордонного руху з Україною. Проблему частково вдалося владнати після підписаної у червні 2007 р. угоди між Україною і ЄС про спрощене оформлення віз та реадмісію, в якій враховано декларації Польщі, Словаччини, Угорщини і Румунії про бажання перейти до укладання двосторонніх угод з Україною щодо місцевого руху. Договір з РП, що спрощував перетин кордону громадянами, які проживали в межах встановленої відстані від нього, було укладено 28 березня 2008 р. в ході візиту польського прем'єр-міністра до Києва⁶¹. Польща, яка приєдналася до Шенгенської зони 21 грудня 2007 р., чітко виконувала взяті на себе зобов'язання, однак zarazом була послідовним прихильником найширшої візової лібералізації для українців, підтримуючи діалог з Україною та ЄС щодо безвізового режиму, який офіційно розпочався 29 жовтня 2008 р. після початку переговорів про укладення Угоди про асоціацію.

У 2010–2011 рр. українська влада продовжувала вести діалог з ЄС, ставлячи на перше місце переговори щодо Угоди про асоціацію, які майже наближалися до свого завершення. Водночас після президентських виборів 2010 р. нове керівництво України на чолі з В. Януковичем стриманіше ставилося до європейської інтеграції України, хоча й заявляло про потребу продовження рівноправних відносин з ЄС. Зокрема, В. Янукович у посланні до українського народу в червні 2010 р. вкотре підкреслив важливість партнерства з ЄС (поряд зі співпрацею із США та Росією) для економічної і політичної стабільності в Україні⁶². Водночас Верховна Рада у затвердженому 1 липня 2010 р. законі «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» визначила одним зі зовнішньополітичних пріоритетів «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі»⁶³. Проте, як зазначала О. Шаповалова, українська дипломатія наголошувала, що європейська інтеграція не є самоціллю для України, а лише інструментом модернізації держави, прагнула «перевести відносини з ЄС у площину звичайного торгу стосовно умов та переваг запропонованих форматів співробітництва»⁶⁴. І все ж важливе значення в обговоренні сторін займала проблема підписання Україною широкої Угоди про асоціацію з ЄС. Зокрема, фактичне узгодження основних пунктів Угоди за участю українського президента відбулося на саміті Східного партнерства 29–30 вересня

⁶⁰ Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща... С. 103.

⁶¹ Там само.

⁶² Божко С. Інтеграція в Європейський Союз як зовнішньополітичний пріоритет в українському політичному дискурсі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 108 (1). С. 75.

⁶³ Закон України від 1.07.2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17/ed20100701> (дата звернення: 18.03.2020).

⁶⁴ Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей. Р. 7.

2011 р. у Варшаві, а вже 19 грудня під час засідання Україна – ЄС у Києві оголошено про завершення діалогу, однак процеси над опозиційними лідерами в Україні змусили Брюссель відкласти її парафування до березня 2012 р.⁶⁵.

Після проведення в Україні політичних процесів над опозицією українське керівництво опинилося в становищі «м'якої ізоляції» у Європі. Водночас Польща як ініціатор СП не була налаштована підтримувати ізоляцію України, адже вважалося, що та могла повернутися в бік євразійської інтеграції, що означало формування на українській території зони нестабільності з авторитарним режимом на чолі⁶⁶. Керівництво Польщі продовжувало пропагувати євроінтеграцію України серед країн-членів ЄС, проводячи чимало двосторонніх зустрічей як з представниками Європейської Ради, Єврокомісії і Європарламенту, так і з високопоставленими українськими урядовцями задля того, щоб віднайти консенсусне рішення, яке б задовольнило чиновників ЄС, а українська сторона виявила раціональну політичну волю і усунула перешкоди, що стояли на шляху асоціації. Одним з прикладів цього може слугувати створення моніторингової місії Кокса-Квасневського, яка мала на меті відслідковувати дотримання демократичних свобод та врегульовувати ситуацію зі становищем політичних в'язнів в Україні⁶⁷. Ці заходи впливали з прагнення Польщі, щоб СП не зазнало невдачі, адже успіх в його реалізації відповідав іміджу Польщі як провідника східної політики ЄС.

Водночас погіршення відносин між Україною та Євросоюзом спричинило кризу східної політики ЄС, насамперед програми СП⁶⁸. Це яскраво ілюструють слова міністра закордонних справ Франції Алана Жюппе про те, що ЄС «взяв до відома європейські прагнення України», проте відносини між Україною та ЄС в межах ЄПС та СП спрямовані на зміцнення стосунків і «не передбачають їхньої майбутньої еволюції». Вказана заява відрізнялася від попередніх тим, що європейський чиновник високого рангу відмовився від дипломатичної невизначеності і чітко заявив про відсутність «європейської перспективи» України як теми для дискусії⁶⁹.

Впевненість, що 2013 р. стане роком завершення процесу підготовки до підписання асоціації з ЄС, демонструвало вище керівництво України⁷⁰. 25 лютого 2013 р., під час саміту Україна – ЄС, було узгоджено, що парафування Угоди про асоціацію відбудеться на саміті Східного партнерства у Вільнюсі 28–29 листопада 2013 р. Однак напередодні саміту 21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України на чолі з Миколою Азаровим оголосив про зупинення процесу укладання угоди. Відмова під тиском Росії від підписання політичної асоціації та режиму вільної торгівлі була неочікуваною для українського суспільства, адже впродовж багатьох років влада наголошувала, що інтеграція з ЄС є стратегічною метою нашої держави. Наслідком відмови В. Януковича підписати у Вільнюсі Угоду про асоціацію

⁶⁵ Wasiuta S. Wpływ polityki partnerstwa wschodniego... S. 176.

⁶⁶ Baluk W. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 2005–2012. S. 33.

⁶⁷ Антонюк Н., Сенюк Ю. Україна у сфері геополітичних інтересів Республіки Польща. *Вісник Львівського університету. Серія: міжнародні відносини*. Львів, 2014. Вип. 35. С. 61.

⁶⁸ Чорна Н. Еволюція польсько-українських відносин... С. 97.

⁶⁹ Яворська Г., Снігир О. Щодо змін у європейській політиці сусідства: наслідки для України. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/526/>

⁷⁰ Wasiuta S. Wpływ polityki partnerstwa wschodniego... S. 189.

України з Євросоюзом став початок Євромайдану та Революції Гідності, унаслідок яких попереднє керівництво держави було змінено.

Незважаючи на збройну агресію Росії та анексію Криму, на початку березня 2014 р. уряд Арсенія Яценюка ухвалив рішення про відновлення роботи над Угодою про асоціацію з ЄС. Її прийняття засвідчило б фундаментальний геополітичний вибір України на користь євроінтеграційного курсу, тому не дивно, що Росія намагалася перешкодити її укладенню, втручаючись в переговорний процес. Спірним питанням внаслідок російської позиції стало укладання економічної частини угоди та застосування режиму вільної торгівлі між Україною та ЄС, тому підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбулось у два етапи. До моменту узгодження економічних позицій сторонами прем'єр-міністр України А. Яценюк 21 березня 2014 р. підписав політичну частину, а вже 27 червня 2014 р. новообраний президент України Петро Порошенко узгодив економічну частину асоціації та договору про всеосяжну Зону вільної торгівлі з ЄС (її повноцінне застосування відкладалося до 1 січня 2016 р.). Це було важливим кроком в інтеграційному процесі з огляду на те, що передбачені угодами правові, економічні й організаційні засади для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів між Україною та ЄС, усунення бар'єрів для зовнішньої торгівлі, гармонізація регуляторних режимів і вдосконалення ринкових інститутів могли стати потужними драйверами зростання української економіки. Зрештою, 16 вересня 2014 р. Угода про асоціацію одночасно була ратифікована Верховною Радою України та Європейським парламентом⁷¹. У подальшому кожного року відбувалися саміти Україна – ЄС, на яких розглядали питання про завершення процесу ратифікації Угоди про асоціацію країнами Євросоюзу, стан реалізації реформ в Україні, запровадження безвізового режиму для громадян України, співробітництво у сфері енергетики, імплементацію поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі, а також надання з боку ЄС відповідної фінансової підтримки. Певною мірою історичним був 19-й саміт Україна – ЄС, що відбувся 12–13 липня 2017 р. у Києві, і який українське МЗС назвало «самітом асоціації та безвізу, яким було завершено перший етап європейської інтеграції України»⁷². На ньому підтвердили завершення процедури ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та набуття нею чинності з 1 вересня 2017 р., що започатковувало якісно новий етап політичної та економічної інтеграції України з ЄС⁷³.

Розвиток мобільності був одним з пріоритетів СП від самого початку формування програми. Діалог України та ЄС щодо безвізового режиму, який офіційно розпочався 29 жовтня 2008 р. після початку переговорів про укладення Угоди про асоціацію, завершився 11 червня 2017 р., це засвідчило серйозні досягнення у виконанні Україною зобов'язань щодо проведення реформ. Встановлення безвізового режиму перетину кордону з Євросоюзом, по суті, одне з тих рішень, яке на практиці дало змогу простим громадянам країн-партнерів відчувати переваги приєднання до програми СП і підписання Угоди про асоціацію.

⁷¹ ЄС на початку XXI століття: основні виклики... С. 273.

⁷² 19-й Саміт Україна – Європейський Союз. URL: <https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/samiti-ukrayina-yes/2017-rik>

⁷³ Там само.

Незважаючи на те, що Асоціація з ЄС була значним кроком на шляху української євроінтеграції, в підсумкових комюніке самітів Східного партнерства в Ризі у травні 2015 р. і Брюсселі в листопаді 2017 р. було вкотре зафіксовано, що програму розробляли як частину ЄПС, а отже, вона не може передбачати автоматичної перспективи членства в ЄС. У документах опинилося компромісне формулювання про «європейські прагнення та європейський вибір партнерів, як зазначено в угодах про асоціацію України, Грузії, Молдови»⁷⁴. Таким результатом не були задоволені ні в Україні, ні в Польщі, яка чи не найбільше обстоювала позицію про закріплення у статутних документах перспективи членства для просунутих в контексті євроінтеграції держав. На думку міністра закордонних справ цієї країни Владислава Вашиковського: «Східне партнерство створювало для цих країн ілюзію, але не створювало перспективи членства в Євросоюзі... Програма відводила зазначеним державам лише роль буферної зони між Росією та ЄС»⁷⁵.

Незважаючи на формалізацію відносин в межах Угод про асоціацію з Україною, Молдовою і Грузією, в експертному середовищі не вщухають дискусії щодо цілей і завдань східної політики ЄС. Погляди країн-учасниць СП щодо співпраці з ЄС суттєво різняться. Посилення безпекових функцій у межах розвитку СП є вкрай важливим, зокрема для України, Грузії і Молдови, хоча сумнівною залишається перспектива залучення в єдиний безпековий формат Вірменії та Білорусі, які є членами Євразійського економічного союзу та Організації договору про колективну безпеку й перебувають під військово-політичним контролем РФ⁷⁶. Немає взаємопорозуміння і всередині ЄС, адже частина держав «старої Європи», зайнятих пошуком відповідей на геополітичні виклики (Брекзит, нелегальна міграція, агресія Росії), не вважає ініціативу СП пріоритетною. У цій ситуації більшість європейських політиків надає перевагу збереженню статус-кво, а це перешкоджає конструктивній дискусії щодо оновлення програми СП та формуванню пошуку нових рішень і завдань. Повністю неприйнятним для України є й те, що на рівні керівних органів ЄС існують думки про потребу у СП враховувати інтереси Росії, а також узгоджувати його з цілями взаємовідносин ЄС і РФ⁷⁷.

Після початку російської агресії в Україні Польща, на відміну від деяких країн ЄС, які зайняли неоднозначну позицію щодо Росії і її політики в умовах конфлікту в Україні (їх умовно називають «ті, які розуміють Росію» (“Russia’s understanders”)), увійшла в коло європейських країн, які найбільш критично відреагували на ці факти. Польська влада вибрала шлях дотримання генеральної лінії ЄС з одночасним внесенням на розгляд європейських союзників своїх ініціатив у контексті російської інвазії. Зокрема, на зустрічі міністра закордонних справ Р. Сікорського з британським колегою Вільямом Хейгом у березні 2014 р. йшлося про координацію зусиль в межах ЄС щодо протидії російській агресії.

⁷⁴ ЄС на початку XXI століття: основні виклики... С. 280.

⁷⁵ Польща: «Східне партнерство» зазнало краху. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3622325-polscha-skhidne-partnerstvo-zaznalo-krakhu>

⁷⁶ Толстов С. Східноєвропейська політика ЄС: цілі, методи, способи реалізації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 125, ч. 1. С. 37.

⁷⁷ Богдан Т. Євроінтеграційний курс України: проблеми, протиріччя, перспективи. *Дзеркало тижня*. 2015. № 19. URL: https://dt.ua/macrolevel/yevrointegratsiyniy-kurs-ukrayini-problemi-protirichchya-perspektivi-_html

Польський уряд, розглядаючи можливості комплексної допомоги Україні, вбачав своє завдання насамперед у лобюванні позиції нашої держави в європейських медіа, на зустрічах представників ЄС і НАТО. Польські європарламентарі працювали над розробкою і просуванням в Європейському парламенті резолюцій із засудженням російської політики в різних її виявах та підтримкою українських позицій. Також одним із ключових завдань польської дипломатії було просування питання ратифікації структурами ЄС та країнами-членами Угоди про асоціацію з Україною в незмінному вигляді, незважаючи на шантаж і критику Кремля. Ці та інші міжнародні заходи польської сторони стали важливими елементами утвердження української позиції на європейському континенті, особливо в умовах, коли Росія прагнула розколоти Європейський Союз у питанні її агресії в Україні.

Отже, роль Польщі у формуванні та поглибленні політики Європейського Союзу зводилася до лобювання якнайтіснішого співробітництва й інтеграції Києва і Брюсселя, а також наполегливого просування тези про необхідність надання Україні чіткої перспективи членства в ЄС. Ці завдання впливали як із засад польської східної політики, так і з бажання утвердитися в позиції лідера на теренах ЦСЄ та провідника політики Євросоюзу на східному напрямку. Для офіційної Варшави важливим є утвердження балансу європейського східного вектора, щоб поряд з РФ ЄС також налагодив рівнозначні партнерські відносини з рештою східних сусідів, насамперед з Україною, яка, будучи тісно інтегрована в європейські структури, стане гарантією стабільності і безпеки в центральньо-східному регіоні Європи. Тому можна із впевненістю сказати, що Польща належить до кола найбільш послідовних і сталих прибічників України у її євроінтеграційних устремліннях.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Соціально-правове становище та національно-культурний розвиток поляків викликає велике зацікавлення у дослідників й урядовців України і Польщі, адже польська національна меншина належить до однієї з найдавніших і найчисельніших етнічних груп України.

Правові засади діяльності польської національної меншини в Україні разом з іншими національними об'єднаннями окреслені низкою міжнародних та національних нормативно-правових актів. Україна ратифікувала й підтримала виконання «Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» та «Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин». Україна зобов'язалася виконувати «Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту» та «Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин». Окрім того, в Україні прийнято «Декларацію прав національностей України» та Закон України «Про національні меншини в Україні». Права національних меншин України відображено в законах «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про об'єднання громадян», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про освіту», «Про місцеве самоврядування в Україні». Права поляків в Україні та українців в Польщі окреслені в «Договорі між Україною і Республікою Польща про добросусідство,

дружні відносини і співробітництво». Загалом між Україною і Польщею укладено понад 180 галузевих угод про співпрацю та обмін делегаціями⁷⁸.

Для забезпечення комунікацій та сприяння розвитку місцевих поляків в Україні організовано роботу шести консульських округів: Київський – Київ, Черкаська, Чернігівська, Київська, та Кіровоградська області; Вінницький – Хмельницька, Вінницька, Чернівецька та Житомирська області; Харківський – Харківська, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Полтавська, Сумська та Запорізька області; Львівський – Івано-Франківська, Львівська та Закарпатська області; Луцький – Рівненська, Волинська та Тернопільська області; Одеський – Херсонська, Одеська, Миколаївська області, місто Севастополь та Автономна Республіка Крим⁷⁹.

В Україні продовжується тенденція до зменшення кількості місцевих поляків. У 1989 р. тут проживало 219 тис. поляків⁸⁰. За даними перепису населення 2001 р. їхня чисельність скоротилась до 144 тис. осіб (0,27 % від усього населення держави)⁸¹. За цим переписом найбільше поляків зосереджено в Житомирській (49,0 тис.), Хмельницькій (23,0 тис.) та Львівській (18,9 тис.) областях. У Києві мешкало 6,9 тис. осіб. По 2–4 тис. осіб польської національності проживають у Донецькій, Тернопільській, Вінницькій, Чернівецькій, Дніпропетровській, Одеській та Київській областях, АР Крим⁸².

В Одеському консульському окрузі 2001 р. перебувало на обліку понад 10,5 тис. осіб польської національності⁸³. З них 4,5 тис. поляків проживали в АР Крим⁸⁴. Беручи до уваги анексію Криму Російською Федерацією, приходимо до висновку, що реальною консульською послугою охоплено майже 6 тис. поляків цього регіону – 1 300 в Миколаївській обл., 3 200 в Одеській обл. та 1 600 у Херсонській обл. Компактні поселення поляків зазначеного округу станом на 2020 р. були у Великопетиському, Нижньосірогозькому та Чаплинському районах Херсонській обл., де функціонувало 19 римо-католицьких громад⁸⁵.

У Львівському консульському окрузі 2001 р. проживало понад 21 тис. осіб польської національності. З них – 1 900 осіб в Івано-Франківській, 500 у Закарпатській та 18 900 у Львівській областях. На Львівщині поляки компактно проживали в селах Стрілецьке та Ладичин Мостиського району Львівської області⁸⁶.

У Луцькому консульському окрузі 2001 р. проживало понад 6,5 тис. осіб польської національності: 788 осіб у Волинській, 2 031 – у Рівненській та 3 856 – в

⁷⁸ Міжнародні відносини та національні меншини України: стан, перспективи / упоряд. Р. Ш. Чілачава. Київ, 2004. С. 303–380.

⁷⁹ Консульські округи в Україні. *Посольство Республіки Польща у Києві*. 2020. URL: http://www.kijow.msz.gov.pl/uk/konsulski_ta_wizowi/wizowa_info/kons_okruhy/kons_okruhy (дата звернення: 26.03.2020).

⁸⁰ Національний склад населення України за даними Всесоюзного перепису населення СРСР 1989 р. Київ, 1991. Ч. I. С. 4–5.

⁸¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Київ, 2003. С. 14.

⁸² Євтух В., Трошинський В., Галушко К., Чернова К. Етнічна структура українського суспільства. *Довідник*. Київ: Наукова думка, 2004. С. 136–137.

⁸³ Національний склад населення України та його мовні ознаки... С. 126, 139, 140, 146, 151.

⁸⁴ Там само. С. 126, 151.

⁸⁵ Україна – сузір'я культур: збірник / за ред. С. Фоменко. Київ: Новий друк. 2018. С. 163–165.

⁸⁶ Національний склад населення України та його мовні ознаки... С. 132, 134, 138.

Тернопільській областях. Майже 40 % поляків Тернопільщини перебували у Підволочиському районі (сміт Підволочиськ, селах Старий Скалат, Полупанівка, Галушинці)⁸⁷.

У Харківському консульському окрузі тоді ж мешкало понад 14,5 тис. осіб польської національності: 1 800 у Запорізькій, 3 288 – у Дніпропетровській, 4 300 – в Донецькій, 2 100 – в Луганській, 813 – в Полтавській, 421 – у Сумській та 1 936 – в Харківській областях⁸⁸. У Запорізькій обл. 2020 р. зареєстровано компактне поселення поляків у селі Богатирівка Вільнянського району, а в Донецькій обл. – у селі Сергіївка Покровського району, де діяв аматорський хореографічний колектив⁸⁹.

Вінницький консульський округ 2001 р. охоплював понад 79 тис. осіб польської національності, що є найбільшим показником серед усіх консульських округів. З них 3 794 мешкало у Вінницькій, 49 046 – у Житомирській, 23 005 – у Хмельницькій та 3 367 – у Чернівецькій областях⁹⁰. Нині на території Вінницької обл. поляки компактно проживають у селах Махнівка та Самгородок Козятинського району (107 осіб), а також у селі Райки Іллінецького району (125 осіб)⁹¹.

У Житомирській обл. зареєстрована найбільша кількість поляків України. У першій половині ХХ ст. тут діяв польський національний район, до якого входили нинішні Романівський, Баранівський та Пулинський райони⁹².

Понад 74 % поляків Хмельниччини 2020 р. проживали у м. Хмельницький, а також у Волочиському, Городоцькому, Красилівському та Хмельницькому районах. В області функціонувала дієцезія Римо-Католицької Церкви (входили 155 релігійних організацій: одна дієцезія, два управління, 130 громад, чотирнадцять монастирів, чотири місії, два братства, два духовні навчальні заклади). Духовні потреби поляків забезпечували 94 священнослужителі, 58 із них були громадянами Республіки Польща⁹³.

На Буковині поляки компактно заселяли села Стара Красношора, Панка та Нижні Петрівці, де проводилися консульські заходи у вигляді консультацій щодо отримання «Карти поляка»⁹⁴.

Київський консульський округ 2001 р. налічував понад 11,5 тис. осіб польської національності: 2 846 у Київській, 556 – у Кіровоградській, 729 – у Черкаській, 528 – у Чернігівській областях та 6 924 – у Києві⁹⁵.

Поляки України мали змогу реалізувати свої громадянські права через діяльність польських національно-культурних товариств та центрів вивчення польської мови, їхні регіональні представництва. Для Центральної та Східної України організації були об'єднані навколо Спілки поляків України, а для Західної України утворено Федерацію польських організацій, яка поширювала свою діяльність і на інші терени держави⁹⁶.

⁸⁷ Там само. С. 128, 142, 144.

⁸⁸ Там само. С. 129–130, 133, 137, 142–143, 145.

⁸⁹ Україна – сузір'я культур. С... 46, 59.

⁹⁰ Національний склад населення України та його мовні ознаки... С. 127, 131, 147, 149.

⁹¹ Україна – сузір'я культур... С. 242–243.

⁹² Там само. С. 49.

⁹³ Там само. С. 171.

⁹⁴ Мистецькі колективи. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Луцьку*. 2020. URL: http://www.luck.msz.gov.pl/uk/wspolpraca_dwustronna/polonia_na_ukrainie/luck_ua_k_100/ (дата звернення: 26.03.2020).

⁹⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки... С. 35, 136, 148, 150, 151.

⁹⁶ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: монографія. Київ: Знання України, 2007. С. 414.

У травні 1990 р. в Києві відбувся I конгрес поляків України, який зібрав понад 500 делегатів та гостей. Другий конгрес поляків України проходив у жовтні 1991 р. та прийняв рішення про створення Спілки поляків України⁹⁷, яку Міністерство юстиції України зареєструвало 1992 р. Спілка на чолі з Антонієм Стефановичем координувала свою діяльність у 20 областях із 120 польськими організаціями, які об'єднували понад 30 тис. місцевих поляків⁹⁸.

Статут Федерації польських організацій в Україні зареєструвало 24 липня 1992 р. Міністерство юстиції України, а 5 січня 1993 р. відбулося перше засідання Сеймику, де було представлено 22 польські організації. У 2021 р. вказана Федерація на чолі з Емілією Хмельовою об'єднувала 134 національно-культурні товариства з усіх регіонів України і залучала до активної роботи понад 18,5 тис. осіб⁹⁹.

Зі збільшенням чисельності польських національно-культурних товариств в Україні зростала конкуренція між ними, а відтак погіршувались відносини. На II з'їзді вчених-поляків в Україні, що проходив у грудні 1998 р. в Києві, голова Польського культурно-освітнього товариства Тернопільської області історик Генріх Стронський говорив про «своєрідну війну між різними польськими організаціями України» і закликав учасників з'їзду сприяти подоланню суперечок. З цього приводу висловився і Посол Сейму Республіки Польща П. Мішук, який вбачав проблему в неузгодженості дій керівництва польських організацій та товариств, а також в тому, що кожна з організацій намагалася реалізувати свою програму, відмежовуючись від інших організацій¹⁰⁰. Конкуренція між місцевими поляками зростає з прийняттям Закону Республіки Польща «Про карту поляка», ухваленого сеймом 7 вересня 2007 р. Саме в цей період була нова хвиля утворення польських національних організацій, які у своїй діяльності зосередилися лише на наданні організаційних послуг із оформлення відповідного документу, відкидаючи питання збереження польської мови, історії та культури.

Генеральне консульство Республіки Польща в Одесі проводило активну роботу з польськими національно-культурними товариствами та центрами вивчення польської мови. У 2020 р. на обліку консульської установи перебувало 19 польських організацій: 8 у Миколаївській, 8 – в Одеській та 3 – в Херсонській областях. П'ять товариств раніше діяли в АР Крим¹⁰¹.

У Львівському окрузі працювала 81 польська громадська організація. Федерація польських організацій в Україні налічувала там 59 культурно-освітніх товариств, а Культурне товариство землі Львівської (засноване 1998 р.) мало 22 теренові відділи та охоплювало 15 тис. осіб. Окрім того, тут діяло 60 товариств соціально-культурного, професійного та спортивного напрямів. Активно працювала

⁹⁷ Євтух В., Трошинський В., Галушко К., Чернова К. Етнонаціональна структура українського... С. 143.

⁹⁸ *Спілка поляків в Україні відсвяткувала свій 30-рочний ювілей*. 2018. 21 листопада. *Польське радіо*. URL: <http://www.archiwum.polradio.pl/5/38/Artykul/393138> (дата звернення: 26.03.2020).

⁹⁹ Федерація польських організацій в Україні. *Про нас*. URL: http://www.dom_polski.org.ua/uk/pro_nas/ (дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰⁰ Slesariewa I. Naukowcy lacza swoje wysilki. *Dziennik Kijowski*. 1998. № 23. S. 2.

¹⁰¹ Перелік польських організацій в одеському консульському окрузі. *Генеральне Консульство Республіки Польща в Одесі*. URL: http://www.odessa.msz.gov.pl/uk/polonia/organizacje_polonijne/ (дата звернення: 26.03.2020).

молодіжна скаутська організація Харцерство Польське в Україні «Варс». Найбільше польських організацій було у Львівській (66 товариств) й Івано-Франківській областях (14 товариств). У Закарпатській області діяла лише одна така організація¹⁰².

На території Луцького консульського округу 2021 р. діяло 33 польські національно-культурні товариства та центри вивчення польської мови, які співпрацювали з консульством. Серед них у Волинській обл. – 14 організацій, Тернопільській – 10, Рівненській – 9¹⁰³. Однак не всі зареєстровані в Україні польські організації співпрацювали з консульствами. Так, за даними Головного управління юстиції, у Тернопільській області зареєстровано 14 польських національно-культурних товариств. Ще три організації не мали реєстрації, але активно працювали з польським населенням. Серед них Польське культурно-освітнє товариство «Збараж», молодіжна громадська організація «Молода Полонія» (Кременець) та Згромадження сестер францисканок служебниць Хреста (Старий Скалат), які займалися благодійністю¹⁰⁴.

На території Харківського округу працювало 33 польські національно-культурні товариства: 13 – у Дніпропетровській, 7 – у Запорізькій, по 4 в Донецькій та Полтавській, 3 – в Харківській та по одній у Луганській та Сумській областях¹⁰⁵.

З Вінницьким генеральним консульством співпрацювало 58 польських товариств: 26 – у Житомирській, 24 – у Хмельницькій, 5 – у Вінницькій та 3 – у Чернівецькій областях¹⁰⁶. Особливу активність виявляли Житомирська обласна Спілка поляків України, Хорошівська районна культурно-просвітницька спілка поляків імені Владислава Реймонта та Польське наукове товариство в Житомирі.

На Буковині діяло Товариство польської культури ім. Адама Міцкевича, Польський культурно-освітній центр, зареєстрований при Чернівецькій гімназії № 3, та молодіжна організація «Огніско» (голова Ірина Ткачук). Польську громаду області очолював Владислав Струтинський¹⁰⁷.

На території Київського консульського округу працювало 26 польських громадських об'єднань: 8 у Київській обл., 2 – в Кіровоградській обл., 2 – у Черкаській обл., 2 – в Чернігівській обл. та 12 у Києві. Польські національно-культурні товариства Києва та області входили до Конгресу національних громад України, де голова Спілки поляків України Станіслав Костецький був також співголовою Конгресу. Найдієвішими польськими організаціями столиці були Київське міське

¹⁰²Святкування з нагоди ювілею 30-ліття Товариства польської культури Львівщини. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Львові*. URL: http://www.lwow.mfa.gov.pl/uk/news/tpz1_30 (дата звернення: 25.10.2018).

¹⁰³Польські організації. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Луцьку*. URL: http://www.luck.msz.gov.pl/uk/wspolpraca_dwustronna/polonija_na_ukrainie/luck_ua_k_99/ (дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰⁴Лист Головного територіального управління юстиції у Тернопільській області від 26.04.2016 р. № 5-158/22-09-35. С. 2.

¹⁰⁵Полонійна проблематика. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Харкові*. URL: http://www.charkow.msz.gov.pl/uk/wspolpraca_dwustronna/polacy_na_ukrainie/ (дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰⁶Економічна співпраця та співпраця органів місцевого самоврядування. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Вінниці*. URL: <http://www.winnica.msz.gov.pl/uk/wspolpraca/samorzadowa/> (дата звернення: 26.03.2020).

¹⁰⁷Поляки на Буковині видають свою газету та вивчають рідну мову. *Громадське радіо*. URL: <http://www.hromadske.radio/podcasts/prava-lyudyny/polyaky-na-bukovyni-vydayut-svoyu-gazetu-ta-vyvchayut-ridnu-movu> (дата звернення: 16.08.2016).

культурно-освітнє товариство імені А. Міцкевича та національно-культурне товариство «Згода», які сприяли вивченню і популяризації польської мови, співпрацювали з органами державної влади щодо відкриття польських шкіл, проведення культурно-просвітницьких заходів – Днів польської культури, освітніх семінарів і тренінгів, польсько-українських літературних зустрічей, художніх та мистецьких виставок¹⁰⁸.

У Київській обл. найактивніше працювали: Товариство польської культури імені Зигмунта Красинського (Біла Церква), Громада поляків Білоцерківщини, Спілка поляків міста Боярка «Bez granic», Білоцерківська міська громадська організація «Центр польської освіти і культури», «Спілка поляків Бородянського району», Міське польське культурно-освітнє товариство «Родина» (Бровари)¹⁰⁹.

У Кропивницькому засновано Об'єднання поляків «Полонія» імені Кароля Шимановського, при якому створено недільну школу з вивчення польської мови. Водночас польську мову вивчали в Центрі розвитку національних культур «Єдина родина». Діяльність польського товариства була спрямована на проведення наукових конференцій, семінарів та виставок, популяризацію вивчення польської мови та історії Республіки Польща. Традиційним стало проведення в Кіровоградській області фестивалів «Осінь з музикою Кароля Шимановського». У місцевих газетах неодноразово друкували матеріали на теми «Кароль Шимановський і Україна», «Поляки на Кіровоградщині», «Кіровоградщина в українсько-польських зв'язках. Освіта і наука»¹¹⁰. У сусідній Черкаській обл. активно працювала Черкаська обласна організація «Польський культурний центр імені Кароля Шимановського» та Товариство поляків міста Умань «Огніско»¹¹¹.

Польські національно-культурні товариства належали до найактивніших етнічних громадських організацій України. В окремих областях їхня діяльність висвітлювалась у власних засобах масової інформації або в державних ЗМІ. Так, у Харківській області товариство польської культури видавало щомісячну газету «Polonia Charkowa» польською та українською мовами, а також утримувало аматорський колектив. Польське товариство м. Старобільськ Луганської обл. активно співпрацювало з місцевими газетами «Стаханівський стяг» та «Телегазета», де друкувало матеріали про свою діяльність¹¹².

Від 2012 р. за ініціативою громадської організації «Християнсько-демократичний союз поляків Вінниці» та підтримки польської сторони щомісяця виходила газета «Słowo Polskie». У Житомирі щоквартально видавали журнал польської меншини «Веселка Полісся». У Хмельницькій обл. виходила газета «Słowo Polskie» (тираж близько 5 000 примірників), а також часопис «Голос Поділля» (1 500 примірників)¹¹³. 2007 р. у Чернівецькій обл. відновлено друк газети «Газета Польська Буковина» (вперше побачила світ у 1883 р.), яка була популярною серед

¹⁰⁸ Україна – сузір'я культур... С. 77.

¹⁰⁹ Там само. С. 83.

¹¹⁰ Там само. С. 93.

¹¹¹ Там само. С. 182.

¹¹² Там само. С. 105, 157.

¹¹³ Там само. С. 50, 173, 242–243.

місцевих поляків та передавалась в інші регіони України¹¹⁴. Польські організації Львівщини до 2012 р. видавали газету «Gazeta Lwowska», яка припинила свою роботу за відсутності фінансування з боку польського уряду.

У Чернігівській обл. при культурно-просвітницькій спілці поляків м. Прилуки виходила газета «Orle plemie» двома мовами – польською та українською. У Прилуцькій центральній міській бібліотеці імені Любові Забашти функціонував відділ польської літератури. З місцевого бюджету Києва фінансувалася газета «Dziennik Kijowski»¹¹⁵.

Особливу увагу польські товариства приділяли вивченню рідної мови. В Одеському консульському окрузі польську мову викладали в суботньо-недільних школах при 15 польських національно-культурних товариствах: 6 – Миколаївській, 6 – в Одеській та 3 – в Херсонській областях, де навчанням було охоплено дві сотні слухачів. Польську мову викладали також у 12 загальноосвітніх та вищих державних навчальних закладах Одеського регіону: Миколаївська обл. – у Чорноморському національному університеті імені Петра Могили та Первомайській гімназії; Одеська обл. – в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова та Одеській спеціалізованій школі № 121 I–III ст., гімназії № 7; Херсонська обл. – у Херсонському національному університеті, Херсонській загальноосвітній школі I–II ст. № 16, загальноосвітній школі № 39, спеціалізованій школі № 57, загальноосвітньому навчально-виховному комплексі № 11, загальноосвітній школі № 1, академічному ліцеї імені О. В. Мішукова. Загалом у державних навчальних закладах цього округу польську мову вивчали понад 400 учнів та студентів¹¹⁶.

Польської мови навчали в розгалуженій мережі суботньо-недільних шкіл і в низці державних навчальних закладів Львівщини. Тут працювало 5 шкіл із польською мовою навчання – загальноосвітня школа з польською мовою навчання № 10 ім. Марії Магдалени (Львів), загальноосвітня школа з польською мовою навчання № 24 ім. Марії Конопницької (Львів), загальноосвітня школа з польською мовою навчання № 3 у м. Мостиська, загальноосвітні школи з польською мовою навчання у селах Стрілецьке та Лановичі Мостиського району Львівської обл. У Львівському консульському окрузі діяло 34 суботньо-недільні школи вивчення польської мови, близько 80 позашкільних навчальних закладів та 6 дошкільних груп. У 50 загальноосвітніх навчальних закладах польську мову вивчали факультативно¹¹⁷.

У Львівському національному університеті ім. Івана Франка, Дрогобицькому державному педагогічному університеті ім. Івана Франка, Прикарпатському

¹¹⁴ Поляки на Буковині видають... URL: <http://www.hromadske.radio/podcasts/prava-lyudyny/polyaku-na-bukovyni-vydayut-svoyu-gazetu-ta-vyvchayut-ridnu-movu> (дата звернення: 16.08.2016).

¹¹⁵ Україна – сузір'я культур... С. 77, 192.

¹¹⁶ Пункти вивчення польської мови в Одеському консульському окрузі. *Генеральне Консульство Республіки Польща в Одесі*. URL: http://www.odessa.msz.gov.pl/uk/polonia/nauka_jpolskiego/polisch_language_coursesjsessionid=1821CF149E933730A397316C33146C23.cmsap2p (дата звернення: 26.03.2020).

¹¹⁷ Вивчення польської мови. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Львові*. URL: http://www.lwow.mfa.gov.pl/uk/bilateral_cooperation/nauka_jezyka_polskiego_u/ (дата звернення: 26.03.2020).

національному університеті ім. Василя Стефаника функціонували кафедри польської мови¹¹⁸.

Польську мову викладали в 124 державних загальноосвітніх та суботньо-недільних школах при польських товариствах Луцького Консульського округу. У Волинській обл. польську мову вивчали в 60 навчальних закладах, з них 53 – загальноосвітні державні заклади та 7 суботньо-недільних шкіл. У Рівненській обл. вказану мову викладали в 30 установах – 24 державних закладах та 6 школах при товариствах. У Тернопільській обл. працювало 34 такі заклади – 28 державних та 6 при польських товариствах¹¹⁹.

На базі Дніпропетровської обласної польської громади та її регіональних осередків у містах Новомосковськ, Кривий Ріг та Кам'янське спільно зі школою польської мови і культури імені Анни Крижанівської функціонували курси польської мови. Заняття проводили поляки – носії живої мови, які пройшли необхідну підготовку і мали педагогічний досвід. У недільних школах Запорізької обл. польську мову вивчали три сотні осіб¹²⁰.

Польську мову викладали в гімназіях № 1 і № 23 та загальноосвітніх школах № 17, 21, 27, 28, 36 м. Житомира. Курси вивчення польської мови діяли при місцевому костюлі, де від 2006 р. працювала польська недільна школа¹²¹.

У Хмельницькій обл. діяла одна школа з польською мовою навчання – Городоцька загальноосвітня школа I–III ступенів (16 класів, 303 учні). Шепетівська загальноосвітня школа I–III ступенів імені Валі Котика навчання проводила українською та польською мовами, у 9 класах там навчалось 118 учнів. 2019 р. в області польську мову як предмет у державних закладах освіти вивчали 184 учні у 22 класах. Факультативно або в гуртках вивченням польської мови було охоплено 3 907 учнів, як другу мову її вчили 1 828 учнів. Поглиблено польську мову вивчали 546 учнів Хмельниччини¹²². При 75 римо-католицьких костелах діяли гуртки з вивчення основ катехизису (католицького віровчення) для учнів польського походження.

Польську мову в Чернівецькій обл. як предмет вивчали в місцях компактного проживання поляків – селах Стара Красношора, Панка та Нижні Петрівці. У Чернівцях польської мови навчались у Польському народному домі, який було засновано у 1905 р., а відновлено в 1996 р.¹²³.

Від 1998 р. діяв культурно-освітній державний заклад Польський інститут у Києві, що слугував представництвом Міністерства Закордонних справ Республіки

¹¹⁸ Вищі навчальні заклади. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Львові*. URL: http://www.lwow.mfa.gov.pl/uk/bilateral_cooperation/nauka_jezyka_polskiego_ua/uniwerki_ua/ (дата звернення: 26.03.2020).

¹¹⁹ Навчання польської мови. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Луцьку*. URL: http://www.luck.msz.gov.pl/uk/wspolpraca_dwustronna/luck_ua_k_179/luck_ua_k_101/?jsessionid=7FD60512B2F6023B8C1675A09495F9B2.cmsap2p (дата звернення: 26.03.2020).

¹²⁰ Україна – сузір'я культур... С. 38.

¹²¹ Там само. С. 50.

¹²² Відомості про мови навчання та вивчення мови як предмета у закладах загальної середньої освіти. *Інформація Департаменту освіти і науки Хмельницької ОДА. Зведена таблиця Д-7-9 за 2018/2019 навчальний рік*. 5 вересня 2019 р. С. 4.

¹²³ Поляки на Буковині видають свою газету... URL: <http://www.hromadske.radio/podcasts/prava-lyudyny/polyaky-na-bukovyni-vydayut-svoyu-gazetu-ta-vyvchayut-ridnu-movu> (дата звернення: 16.08.2016).

Польща. Діяльність Польського Інституту полягала в популяризації польського наукового і культурного життя, книжкових новинок, презентації важливих подій та явищ, пов'язаних з історією та культурою Польщі.

Вивчення польської мови у столиці координував шкільний Консультативний пункт при Посольстві Республіки Польща в Україні, що працював у приміщенні міської загальноосвітньої школи № 58. Велику роботу в цьому напрямку проводила і приватна «лінгвістична гімназія» I–III ступенів Києва, де були зосереджені основні кадри фахівців із вивчення польської мови столиці України. Крім того, в місті відкрито низку приватних закладів із вивчення польської мови – школа польської мови «Розмовляй», професійна школа «Oratio», інтернет-школа «Libratus» та ін.¹²⁴ На Київщині польську мову вивчали в суботньо-недільних школах при Спільці поляків Бородянського району, Громаді поляків Білоцерківщини та міському Центрі польської освіти і культури. Польську мову викладали і в римо-католицьких громадах¹²⁵.

За ініціативою організацій польської меншини Черкащини діяли польський клуб, суботня школа в обласному центрі, польський культурно-освітній центр в Умані. Польську мову факультативно вивчало пів тисячі учнів у загальноосвітніх державних навчальних закладах області. 2017 р. в області організовано заходи з нагоди 165-ї річниці від дня народження польського письменника Станіслава Грудзинського в селі Водяники Звенигородського району за участі Першого радника Консульського відділу Посольства Республіки Польща в Києві Бартоша Яблонського¹²⁶.

Польські культурно-освітні товариства опікувалися етнографічними колективами, які здебільшого були аматорськими й обмежувались виступами в певних регіонах. Лише окремі з них досягли високого мистецького рівня, здійснювали гастрольні поїздки областями України та брали участь у конкурсах в Польщі. Зокрема, ансамбль польської пісні «Пшиязнь» при Херсонському товаристві «Полонія» виступав із концертами в місцях компактного проживання польського населення та на місцевому етнофестивалі¹²⁷. Активно гастролювали хори «Ехо», «Лютня» зі Львова, «Емануель» з Калуша, фольклорні та естрадні колективи Львівщини – «Львов'яки», «Веселі Львов'яки», «Бориславці», «Львівська хвиля», «Веселий Львів», «Небо в оренду», та музичний клуб «Полонез». У західному регіоні діяло декілька народних театрів, серед них – Польський народний театр Львова, організований ще у 1958 р.¹²⁸.

У Волинській обл. користувалися популярністю танцювально-вокальний ансамбль «Волинські соловейки», хор «Волинь», вокальна група «Zuczenie» («Побажання»), молодіжна інструментальна група «Ретро плюс» та дитячий гурток

¹²⁴ Інтернет-школа Libratus для дітей-громадян Польщі. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Києві*. URL: http://www.kijow.msz.gov.pl/uk/ambasada/kijow_ua_a_2432/kijow_ua_a_2718/ (дата звернення: 26.03.2020).

¹²⁵ Україна – сузір'я культур... С. 83.

¹²⁶ Там само. С. 182–184.

¹²⁷ Там само. С. 163–165.

¹²⁸ Завершився I Польсько-український «Фестиваль партнерства» у Львові, 15–16.09.2012р. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Львові*. URL: http://www.lwow.mfa.gov.pl/uk/news/archiwum_aktualnosci_ua/archiwum_aktualnosci_2012_ua/0 (дата звернення: 17.09.2012).

«Jaskoleczki» («Ластівочки»), а у Рівненській обл. – вокальний гурт «Przyjazn» («Дружба»), дитячі танцювальні ансамблі «Білий орел» та «Ziarenko» («Зернятко»)¹²⁹.

Активними в культурно-мистецькому житті Тернопільщини були: змішаний дитячий польсько-український танцювальний гурт «Кременецькі барвінки», змішаний українсько-польський молодіжний камерний хор ім. Ю. Словацького (Кременець), хор національної пісні «Арка» (Підволочиськ), художній колектив «Медобори» (Старий Скалат) та вокальний ансамбль «Яскулечка» («Ластівочка») (Чортків)¹³⁰.

На Луганщині активно працював вокальний колектив Старобільського районного товариства любителів польської мови та культури «Міст надії». У Запорізькій обл. активно діяв вокальний колектив «Полонія» Спілки поляків Запоріжжя «Полонія»¹³¹.

У Вінницькій обл. діяли три зразкові аматорські колективи – польський хор «Молоде листя», польський фольклорно-етнографічний колектив «Оksamитки» Барського районного центру та ансамбль польської пісні і танцю «Подільські мальви» Гніванської дитячої музичної школи Тиврівського району¹³².

Міжнародне визнання отримали творчі колективи Житомирщини: народний аматорський ансамбль «Поліські соколи» (Житомир), народний аматорський польський фольклорно-етнографічний колектив «Білі голубки» (село Сусли Новоград-Волинського району), а також дитячий зразковий вокальний ансамбль «Кольорові пташки», заснований 1991 р. в селищі Хорошів Жанною та Олегом Шишкініми. У репертуарі колективу понад 40 різножанрових творів польською мовою. У 2003 р. колектив ставав дипломантом XXI Всепольського та XIII Міжнародного дитячого фестивалю релігійних пісень у м. Лодзь. У його доробку записаний диск із 13 творами. Ансамбль «Поліські соколи» створено в листопаді 1990 р. в м. Житомир за сприяння голови Житомирського обласного відділення Спілки поляків України Валентина Грабовського¹³³. Традиційною для Житомирщини стала організація фестивалів національно-культурних товариств «Поліська родина», де польські колективи брали активну участь. В Олевську проводили фестиваль польської культури «Сонячні мелодії» за участю творчих колективів Житомирщини та запрошених колективів з Республіки Польща.

Польський аматорський народний вокальний ансамбль «Розмарин» з м. Хмельницький став відомий завдяки своїм виступам не лише на території України, але й за її межами. У репертуарі колективу і давні польські твори, і сучасні пісні. Не менш відомі фольклорні польські ансамблі «Яжембіна» (Городок), «Гвезда» (Хмельницький), «Барвінок» (Красилів). Аматорські польські хорові капели та ансамблі функціонували в Летичеві, Кам'янці-Подільському, Славуті та Старокостянтинові¹³⁴.

¹²⁹ Мистецькі колективи. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Луцьку*. URL: http://www.luck.msz.gov.pl/uk/wspolpraca_dwustronna/polonina_na_ukrainie/luck_ua_k_100/ (дата звернення: 26.03.2020).

¹³⁰ Інформація управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації від 18.12.2017 р. № 01-1185/03-50. С. 1.

¹³¹ Україна – сузір'я культур. С. 105.

¹³² Там само. С. 242–243.

¹³³ Там само. С. 50.

¹³⁴ Блажевич Ю. Формування етнічного складу населення і сучасні етнокультурні процеси на Хмельниччині. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*. Зб. наук. пр. за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 27.

У Києві діяв польський фольклорний ансамбль «Поляни з-над Дніпра», а також короткочасно – хор імені Станіслава Монюшка, де поряд із місцевими поляками виступали українці. При Білоцерківській міській громадській організації «Центр польської освіти і культури» працювали аматорські художні колективи: хор «Стокротка», дитячий вокальний ансамбль «Ягудки», театральний, літературний, історичний гуртки та гурток декоративно-прикладного мистецтва¹³⁵. У травні 2017 р. на Співочому полі Національного музею народної архітектури і побуту в Пирогові відбувся фестиваль поляків Києва та Київської обл., організатором якого виступила голова Спілки поляків міста Боярки «Без кордонів» Хелена Седик. Захід відвідав Генеральний консул Республіки Польща Томаш Дедерко. У серпні 2017 р. в музеї «Київська фортеця» Спілка поляків «Без кордонів» Боярки презентувала унікальний українсько-польський проект «Разом пліч-о-пліч», приурочений до Дня Варшавської битви і українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р. До організації заходів долучились віцепрезидент «Без кордонів» Євген Слєпов та голова Спілки поляків України Антон Стефанович¹³⁶.

У Чернігівській обл. функціонував вокальний ансамбль «Гвядзечка» Ніжинської культурно-просвітницької Спілки громадян польського походження «Aster» (голова Фелікса Белінська)¹³⁷. У проведенні вечора «Видатні польські постаті», який відбувся 2017 р. у Ніжині, взяли участь радник Посла Республіки Польща з наукових питань Емілі Ясюк та консул Генерального консульства з питань віз Клауді Піщук¹³⁸.

За сприяння місцевих органів влади у Миколаївській області проводили фестивалі національних культур «Дружба», діяла програма «Збереження та розвитку етнічної, культурної і мовної самобутності національних меншин Миколаївської області»¹³⁹.

Поляки Дніпропетровщини приєднувались до Національних читань. Зокрема, Центр польської культури імені Кароля Войтили за сприяння фахівців Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія брав участь у Національному читанні 2017 р. на запрошення Канцелярії Президента Республіки Польща, Генерального консульства Республіки Польща у Харкові, Фонду «Свобода і демократія». Серед відвідувачів заходів були учасники польського клубу «Оржел Білий», фольклорної групи «Джерело»¹⁴⁰.

У Запорізькій обл. проводили Всеукраїнський фестиваль мистецтв національних культур «Ми – українці!» та діяла Програма підтримки розвитку культур національних меншин¹⁴¹.

На базі Центру позашкільної роботи з ініціативи облдержадміністрації проходив фестиваль національних культур Донеччини «Мови різні – душа одна»¹⁴². Щороку в Старобільську Луганської обл. відбувались заходи з нагоди вшанування

¹³⁵ Україна – сузір'я культур... С. 84.

¹³⁶ Там само. С. 84–85.

¹³⁷ Там само. С. 192.

¹³⁸ Там само. С. 193.

¹³⁹ Там само. С. 120.

¹⁴⁰ Там само. С. 40.

¹⁴¹ Там само. С. 64.

¹⁴² Там само. С. 64.

пам'яті загиблих під час Другої світової війни польських офіцерів, перепохованих на міському цвинтарі¹⁴³.

Різні духовно-освітні заходи проводили духівники та парафіяни костелу Благочиння Пресвятої Діви Марії в Сумах. У Сумському державному педагогічному університеті імені Антона Макаренка регулярно відбувалися українсько-польські наукові конференції, на яких розглядали тематику міжнародних відносин. Від 2007 р. в області щорічно проводили фестиваль національних культур «Барви рідного краю»¹⁴⁴.

Польські національно-культурні товариства намагалися актуалізувати перед українською та польською владою, громадськістю обох країн проблему збереження матеріальної історичної спадщини. Так, Луцький консульський округ провів облік та реєстрацію пам'яток історії та культури, які були пов'язані з поляками й історією Польщі. У Волинській обл. було обліковано 61 пам'ятку, а в Рівненській – 71 об'єкт¹⁴⁵.

Тернопільський обласний центр охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини і відділ охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації взяли на облік та під охорону державних органів влади в області 34 об'єкти – пам'ятники, меморіальні дошки та будівлі, пов'язані з видатними поляками¹⁴⁶. У 1999 р. управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації подало інформацію про наявність в області 13 869 зареєстрованих поховань поляків: Монастирський район (2 924 поховання), Бучацький (1 500), Підволочиський (1 780), Кременецький (1 514) і Збаразький (1 226 поховань). Це переважно давні могили та склепи-поховання, але в реєстрі були й місця захоронення польських військових, які загинули на території Тернопільщини¹⁴⁷. У Чорткові 2007 р. відновлено кладовище польських легіонерів, що загинули в 1918–1920 рр.; окремі вояки, поховані тут, воювали проти Галицької армії. Роботу проведено за сприяння Чортківської міської ради. Усього впорядковано 96 поховань¹⁴⁸.

Станом на 2000 р. у Тернопільській області було два погруддя Ю. Словацькому (Кременець) та чотири пам'ятники А. Міцкевичу (Збараж, Борщів, Гримайлів та Підгайці). Встановлено меморіальні дошки на будинку, в якому жив польський поет Я. Каспрович (Заліщики), і на будівлі ліцею, де навчався Ю. Словацький (Кременець)¹⁴⁹. Відповідно до рішення другої сесії четвертого скликання Тернопільської обласної ради від 26 липня 2002 р., у Кременці відкрито музей ім. Ю. Словацького. У 2004 р. Інститут літературних досліджень А. Міцкевича (Варшава) передав музею особисті речі та документи Ю. Словацького – 169 предметів.

¹⁴³ Україна – сузір'я культур... С. 105.

¹⁴⁴ Там само. С. 15.

¹⁴⁵ Місця пам'яті. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Луцьку*. URL: http://www.luck.msz.gov.pl/wspolpraca_dwustronna/polonija_na_ukrainie/miejsc_pamieci/miejsc_pamieci (дата звернення: 26.03.2020).

¹⁴⁶ Щодо виконання програми збереження культурної спадщини Тернопільської області на 2016–2020 рр. у 2017 році. Інформація директора Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини від 19.01.2018 р. № 027/01-5. С. 2.

¹⁴⁷ Інформація управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації від 08.04.1999 р. № 05-215. С. 2.

¹⁴⁸ Маньовська В. «Золота медаль» Марії Пустельник. *Вільне життя*. 2015. 18 грудня. С. 6.

¹⁴⁹ Польська громада у цифрах і фактах. *Тернопіль вечірній*. 2000. 26 липня. С. 3.

Міністерство культури і національної спадщини РП профінансувало реставраційні роботи в будинку, а також на прилеглий до нього території. Наприкінці 2017 р. фонди музею налічували 5 150 експонатів. Цього ж року музей відвідало 11 500 осіб з України, Польщі та інших країн¹⁵⁰.

Важко переоцінити роль і місце Римо-Католицької Церкви в житті пересічного поляка. Католицизм в Україні став релігією переважно польського населення, яке проживало в Житомирській, Вінницькій, Львівській, Хмельницькій та Тернопільській областях. У 2000 р. Римо-Католицька Церква об'єднувала 772 громади, 38 монастирів, 16 місій, 3 братства, 6 духовних навчальних закладів, 408 священнослужителів, 337 недільних шкіл, 674 культові споруди¹⁵¹. Натомість у 2017 р. вона збільшилася до 19 єпархій та 943 парафій. Духовні потреби її вірян забезпечувало 707 священнослужителів. Мережа монастирів сягнула 111 закладів, де перебувало 664 ченці та черниці. В Україні працювали 41 духовна місія, 5 братств, 10 духовних римо-католицьких семінарій, де навчалось чотири сотні семінаристів. При парафіях було організовано 390 недільних шкіл з вивчення польської мови. Діяльність Римо-Католицької Церкви в Україні висвітлювали 20 її періодичних видань¹⁵². Станом на 2007 р. дві третини римо-католицьких громад зосереджені в шести областях України: Львівська – 130 громад, Хмельницька – 127, Житомирська – 116, Вінницька – 114, Закарпатська – 85 та Тернопільська – 80. В областях, де поляки малочисельні та розпорошені, кількість релігійних громад незначна: Полтавська – 5 громад, Сумська і Чернігівська по 4, у Луганській області та Севастополі по одній. У Чернівецькій обл. діяло 33 римо-католицькі громади, для духовного обряду держава передала Церкві 23 храми¹⁵³. Однак римо-католицькі громади України були лише наполовину забезпечені культовими спорудами. У 2007 р. з 806 споруд, які використовувала Церква, лише 429 перебували у власності громад; 236 були в користуванні, а 18 у спільному користуванні з представниками інших культур; 133 храми місцеві громади збудували в період від 1992 по 2006 рр.¹⁵⁴.

Фінансування діяльності польських національно-культурних товариств переважно відбувалося за рахунок польських урядових та позаурядових організацій. В окремих областях України були прийняті місцеві програми сприяння діяльності національним організаціям, зокрема польським.

Важливо, що уряди України напроцьовали Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин, де передбачено сприяння діяльності національно-культурних товариств, допомогу в збереженні історичної спадщини, видавничій діяльності та забезпечення комунікацій із місцевими органами влади¹⁵⁵. В Одеській

¹⁵⁰ «Музей Юліуша Словацького – «Година роздумів» / упоряд. Т. Сеніна. *Путівник*. Тернопіль: Терно-Граф, 2008. 72 с.

¹⁵¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко, М. Генік, Т. Горбань та ін.; ред. І. Ф. Курас. Київ: СПЕІЕНД, 2000. С. 339.

¹⁵² Інформація управління з питань внутрішньої політики, релігій та національностей Тернопільської обласної державної адміністрації від 06.12.2017 р. № 01-634/01-12. С. 2.

¹⁵³ Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід: зб. наук. матеріалів / ред. кол. В. Андрущенко та ін. Київ: Світ знань, 2007. С. 96.

¹⁵⁴ Там само. С. 97.

¹⁵⁵ Постанова Кабінету міністрів України від 01.03.1999 року. № 299 «Про затвердження Комплексних заходів щодо розвитку культур національних меншин України на період

обл., наприклад, діяла регіональна програма «Культура Одещини» для підтримки діяльності національних товариств. Тут проводили міжнародний етнічний фестиваль «Вінок Дунаю», всеукраїнські фестивалі національних культур «В єдиному колі» та «Дивокрай», регіональні фестивалі національних культур «Дивосвіт», де виступали хорові ансамблі «Польські квіти» та «Польська нота», організовані місцевими польськими товариствами¹⁵⁶. На Полтавщині розроблено Комплексну програму розвитку культур, мистецтва та охорони культурної спадщини на 2018–2020 рр., у якій передбачено розділ «Розвиток міжнаціональних та міжконфесійних відносин»¹⁵⁷. Вінницька обласна рада прийняла «Програму підтримки діяльності національно-культурних товариств області та забезпечення міжконфесійної злагоди і духовно-морального розвитку України на період 2016–2020 рр.»¹⁵⁸. Рішенням Київської міської ради від 14 квітня 2016 р. затверджено Підпрограму 2 – міську цільову програму «Київ етнічний», покликану сприяти розвитку національних меншин столиці¹⁵⁹. У Кіровоградській обл. діяла Програма розвитку міжнаціональних відносин та підтримки діяльності національно-культурних товариств Кіровоградської області на 2016–2017 р.¹⁶⁰.

Чимало молодих викладачів і науковців держави скористалися стипендійними та грантовими фондами Польщі, зокрема стипендійною програмою імені Лейна Кірккланда й програмами Міністра Культури Республіки Польща, Міністерства закордонних справ Республіки Польща та Міністерства науки та вищої освіти¹⁶¹. Зацікавлені особи мали доступ до грантових конкурсів і системи малих грантів, що давало можливість розвивати наукову, культурну, освітню та економічну співпрацю з Польщею¹⁶². Серед них відзначимо програми Академії публічної адміністрації Східного партнерства та ін.¹⁶³.

Важливо й те, що польські національно-культурні товариства України сприяли налагодженню регіональних українсько-польських зв'язків. За сприяння Польського культурно-освітнього товариства в Тернопільській області обласний центр налагодив партнерські стосунки з польськими містами Ельблонг, Радом, Ниса та Єленя Гура; з містами Хожув і Тарнув підписано угоди про побратимство, велися переговори з Плонськом, Сувалкі, Ольштинном та Соколовом-Подлянським. Водночас договори про співпрацю підписали: Заліщики і Битова, Бережани і Ключборг, Бучач і Каземіж Велький, Збараж і Болеславець. Угоду про дружбу уклали Гусятин

до 2001 року». 11 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.03.2020).

¹⁵⁶ Україна – сузір'я культур. С. 126.

¹⁵⁷ Там само. С. 142.

¹⁵⁸ Там само. С. 238.

¹⁵⁹ Там само. С. 80.

¹⁶⁰ Там само. С. 96.

¹⁶¹ Стипендіальна програма. Генеральне Консульство Республіки Польща у Львові. URL: http://www.lwow.mfa.gov.pl/uk/bilateral_cooperation/programy_stypendialne/ (дата звернення: 26.03.2020).

¹⁶² Стипендіальні програми. Генеральне Консульство Республіки Польща у Харкові. URL: http://www.charkow.msz.gov.pl/uk/wspolpraca_dwustronna/polska_pomoc/ (дата звернення: 26.03.2020).

¹⁶³ Польська допомога. Генеральне Консульство Республіки Польща у Вінниці. URL: http://www.winnica.msz.gov.pl/uk/wspolpraca/polska_pomoc (дата звернення: 26.03.2020).

та Оборонки Шльонські. За сприяння Польсько-Українського культурно-освітнього товариства ім. А. Міцкевича партнерські стосунки уклали Чортків та Добродзень. Місто Шумськ стало побратимом польським Мшонуву та Кобилкам. Козова уклала угоду про партнерство з Бичиною, а Кременець співпрацює з Констанціном-Єзьорни, Томашувом-Любельські, Свѣнтніки-Гурне та Загужем¹⁶⁴.

За сприяння товариств Вінницького Консульського округу укладено 14 угод про співпрацю органів місцевого самоврядування Польщі та України¹⁶⁵. При обласних державних адміністраціях України створено дорадчий орган – Раду представників національно-культурних товариств, яка мали сприяти діяльності та покращити комунікацію національних формувань із владою. В усіх областях до складу цього органу ввійшли активісти місцевих польських організацій, а при Вінницькій облдержадміністрації до цього органу включено трьох представників місцевої громади – Єндрусінську Тетяну Володимирівну (голова Вінницького обласного благочинного товариства «Польський дім»), Медведєву Маргариту Дмитрівну (голова Барського районного товариства поляків) та Соловійову Тетяну Сигізмундівну (голова Жмеринського відділення спілки поляків України «Єдність»)¹⁶⁶.

Поляки України намагалися брати активну участь у громадському житті держави. Так, 2014 р. в Україні засновано Партію поляків України. Її з'їзд проходив у Київському Домі Вчених, де зібрались представники 28 організацій з усієї України. Понад 120 делегатів розподілилися за областями: Житомир – 24 делегати, Київ – 27, Вінниця – 15, Харків, Хмельницький та Дніпро по 6, Одеса – 4, Львів, Івано-Франківськ, Тернопіль, Чернівці – по 2–4 особи. Головою обрано Станіслава Костецького¹⁶⁷.

Уряд Республіки Польща заохочував керівників польських національно-культурних товариств до активної роботи. Так, у 1998 р. голова Польсько-українського культурно-освітнього товариства ім. А. Міцкевича Марія Пустельник отримала відзнаку «Заслужена для польської культури» від Міністра культури та мистецтва Польщі, у 2007 р. диплом-відзнаку на літературному конкурсі «XV років шляхом відродження польськості в Україні і зв'язку з історичною Батьківщиною». У 2009 р. Марія Пустельник отримала від Президента Польщі Леха Качинського «Кавалерський Хрест» за заслуги перед Республікою Польща¹⁶⁸.

¹⁶⁴Ткач В. Роль польської національної меншини Тернопільщини у налагодженні міжрегіональних україно-польських відносин. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ: Гілея, 2018. Вип. 131 (4). С. 115–119.

¹⁶⁵Економічна співпраця та співпраця органів місцевого самоврядування. *Генеральне Консульство Республіки Польща у Вінниці*. URL: <http://www.winnica.ms.gov.pl/uk/wspolpraca/samorzadowa/> (дата звернення: 26.03.2020).

¹⁶⁶Про утворення обласної ради представників національно-культурних товариств. Розпорядження голови Вінницької обласної державної адміністрації від 20 лютого 2003 року № 58. С. 2–3.

¹⁶⁷В Україні зареєстрована перша польська політична партія. *Польське радіо*. URL: <http://www.archiwum.polradio.pl/5/38/Artykul/183843> (дата звернення: 10.10.2014).

¹⁶⁸Ткач В. Польсько-українське культурно-освітнє товариство ім. Адама Міцкевича в місті Чорткові: історія становлення та перспективи розвитку. *Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 20. С. 366–370.

Загалом у добу незалежності України польська національна меншина пододала шлях становлення та розвитку із забезпеченням безперешкодних контактів з історичною батьківщиною, зростанням кількості громад РКЦ, розбудовою мережі освітніх закладів із вивчення польської мови та посиленням заходів зі збереження польської історичної спадщини. Держава Україна та місцеві органи влади намагалися створити сприятливі умови для діяльності польських національно-культурних товариств, окремих етнографічних колективів. Місцеві поляки активно контактували з польськими урядовими та позаурядовими установами й організаціями. Керівники польських об'єднань мали змогу працювати в дорадчому органі – Раді представників національних товариств при облдержадміністраціях. Щоправда, кризові явища в економіці України спричинили масовий виїзд поляків на навчання та працю до сусідньої Польщі.

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ: СТАРІ ТА НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ

Глобалізація і міграція в Польщі та Україні

Глобалізація перетворила традиційні просторові переміщення населення, характерні для попередніх історичних епох і суспільств, в один із чинників, які стимулюють глобалізаційні процеси у світі та які водночас є формою вияву цих процесів. Глобалізація – процес взаємодії чотирьох компліментарних і замішуваних структурних потоків, що перетинають державні кордони – інвестиції, товари, інформація та люди (мігранти). Взаємодія цих потоків породила цілісність глобалізованого світу, у якій глобалізація ринку праці йде паралельно з процесами глобалізації ринків товарів і капіталу. Трудова міграція, будучи складником глобалізованого ринку праці, стала засобом адаптації до змін, викликаних іншими потоками, а мігранти – життєвим активом, який спрямований на заповнення вільних/незадіяних місць праці.

Трудова міграція є однією зі сфер, де суперечності глобалізації виявляються найвиразніше¹⁶⁹. Якщо потоки капіталу і товарів представники бізнесу й політичної влади зазвичай сприймають доброзичливо, то імміграцію і культурні відмінності мігрантів вважають потенційними загрозами національному суверенітету й самобутності, тому уряди намагаються їх обмежити. Міграція «роз'їдає» залишки традиційних суспільств і національних держав, стаючи чинником соціальних перетворень і розвитку як країн походження мігрантів, так і країн їхнього призначення. Це неминуче відбивається на міждержавних відносинах.

Глобалізація не лише змінила суть міграції, а й породила її нові форми. Міжнародна трудова міграція найбільш характерна для епохи глобалізації, це тимчасова міжнародна міграція, метою якої є продаж мігрантами своєї праці й отримання відповідної заробітної плати в країні призначення. Сучасна трудова міграція розмаїта й високоеластична, охоплює міграцію легальну та незаконну. Остання передбачає поїздки за кордон, пов'язані з порушенням законодавства країни прийому – нелегальний перехід кордону, порушення правил перебування, працевлаштування без отримання

¹⁶⁹ Детальніше див.: Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі. Рівне, 2009. 476 с.

відповідного дозволу тощо. Крім того, до трудових мігрантів також зараховують осіб, які приїхали в країну прийому з іншою метою, але на певний час стали найманими працівниками. Йдеться про туристів, іноземних студентів, біженців та ін.

МОП класифікує трудових мігрантів за категоріями: 1) сезонні працівники-мігранти; 2) мігранти, які працюють упродовж певного періоду й пов'язані з реалізацією якогось проєкту; 3) мігранти, які працюють за контрактом; 4) мігранти, які працюють тимчасово – допущені в країну для виконання протягом обмеженого строку певної професійної діяльності (можуть замінювати роботодавців і відновлювати дозвіл на роботу без обов'язкового виїзду); 5) мігранти, яким після перебування в країні працевлаштування надається дозвіл на проживання на невизначений термін і дозвіл на роботу без особливих обмежень; 6) висококваліфіковані мігранти, яким завдяки їхній кваліфікації надається режим сприяння під час допуску в країну й на яких розповсюджується менше обмежень щодо перебування, зміни роботи і возз'єднання сім'ї. Варто зазначити, що мігранти можуть змінювати власний статус, це пов'язано зі зміною умов праці та проживання, змінами соціально-економічної політики країн походження та прийому мігрантів тощо.

Глобалізація торкнулася обох країн – Польщі та України. Інтенсифікація глобалізації в обох країнах припала приблизно на один і той самий час – початок розпаду системи соціалізму, однак наслідки їхнього включення в глобалізаційні процеси виявилися різними: Польща стала водночас країною еміграції та імміграції, тоді як Україна перетворилася в одну з найбільших у Європі країн еміграції і транзитної міграції.

У новітній історії Польщі було дві важливі події, які дали початок відліку двох періодів стрімкого зростання міграційних потоків. Першою подією стала відмова в 1989 р. від соціалістичного шляху розвитку й перетворення фасадної Польської народної республіки на демократичну Польську Республіку (Третю республіку). Як стверджує К. Шиманська¹⁷⁰, лібералізація системи державного управління, відкриття кордонів, укладення двосторонніх угод між Польщею та країнами Європи, насамперед із Німеччиною, зростання безробіття у наступні роки спровокувало масові виїзди поляків за кордон у пошуках праці. Основними напрямками трудової еміграції поляків стали Німеччина, Великобританія, США та Канада. Друга подія – це набуття Польщею членства в ЄС у 2004 р. Після вступу Польщі в ЄС виїзди поляків за кордон ще більше інтенсифікувалися, однак почали діяти чинники, пов'язані з євроінтеграцією, які робили її привабливою для заробітчани з інших країн: поліпшення економічної ситуації та надходження інвестицій із джерел спільноти, що призвело до браку робочої сили через стрімке зростання виробництва. До економічних чинників зростання потреб в емігрантах долучилася низка соціально-економічних, демографічних, культурних проблем, пов'язаних зі старінням населення Польщі на тлі більшої, ніж очікувалося, еміграції молодих поляків до інших країн-членів ЄС.

В Україні новий відлік часу в контексті міграції породило здобуття незалежності. Виштовхувальними чинниками робочої сили з України стали нестабільна економічна ситуація, високий рівень безробіття, політична невизначеність, правова

¹⁷⁰Шиманська К. В. Зовнішня міграція в Польщі в процесі її євроінтеграції: проблеми, шляхи їх вирішення, уроки для України. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2016. № 2. С. 92–98.

незахищеність населення. Усе це змушувало українців шукати легшого життя й хороших заробітків за кордоном. Для частини українців це була РФ із її більшим ринком праці і вищими заробітними платами. Однак поступово щораз більше українських заробітчани почали надавати перевагу праці в країнах ЄС, де більш цивілізованими є питання працевлаштування й загалом вищим є рівень життя населення. Водночас географічне положення України сприяло транзитній міграції азійських країн до ЄС через її територію.

Трудова міграція з України до Польщі

Трудова міграція українців до Польщі належить до однієї з найбільших у Європі. Чинниками «притягання» є мотиви, через які українські заробітчани надають перевагу праці в Польщі: відносно стабільна та сприятлива економічна ситуація в Польщі, попит на працівників з боку польських роботодавців і легкий доступ до ринків праці тимчасових працівників, вища заробітна плата, географічна близькість України від Польщі, відносно легкий перетин кордону, культурна та мовна схожість народів обох країн, а також досить довга спільна міграційна історія.

Від 2014 р. міграція українців до Польщі збільшилася у зв'язку з окупацією Криму та російсько-українською війною на Донбасі. Поступово Польща стала для українських заробітчани основною країною призначення, випередивши Росію. В аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень¹⁷¹ зазначено: «...нова хвиля міграції з України до Польщі не виникла несподівано. Вона є результатом багаторічної тенденції переорієнтації міграційного потоку з України зі східного (до Росії) на західний (до ЄС) напрямом». Сьогодні українці є основною групою мігрантів у самій Польщі, хоча точну кількість громадян України, які перебувають і працюють (навіть легально) визначити складно, що пов'язано насамперед з особливостями трудової міграції, вказаними вище. Труднощі обліку зумовлені тим, зауважує М. Керик¹⁷², що українці часто поєднують різні дозволи на проживання й безвізовий режим, тому одна людина може з'явитися в статистиці різних установ. До цього долучається й неможливість врахувати нелегальну міграцію, яка все ж залишається реальним фактом в економіці Польщі. Можна лише приблизно оцінити за різними джерелами кількість українських трудових мігрантів на ринку праці Польщі.

По-різному оцінюють експерти кількість громадян України, які проживають і працюють у Польщі. Звернемося до більш-менш статистично обґрунтованих оцінок. Так, за даними компанії Selectiv¹⁷³, яка вивчає досвід користування смартфонами, станом на січень 2019 р. в Польщі перебувало 1,27 млн українців, тобто

¹⁷¹ Сучасна міграція українців до Польщі та пов'язані з нею виклики: Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. 2018. 7 лютого. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-02/migrats_Pol-fbd2a.pdf (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁷² Керик М. Міфи та стереотипи про українську трудову міграцію в Польщі. *Міфи і факти про українську трудову міграцію до країн Вишеграду* / ред. та упоряд.: К. Кульчицька, Р. Мініч. С. 12–20. URL: https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Mify_trud_migrac.pdf

¹⁷³ Czubkowska S. Smartfony policzyły Ukraińców. Ile Ukrainek planuje mieć dzieci. *Gazeta wyborcza*. 2019. 7 marca. URL: <https://wyborcza.pl/7,156282,24522397,smartfony-policzyly-ukraincow-ile-ukrainek-planuje-miec-dzieci.html> (дата звернення: 20.12.2020).

3,5 % від загальної кількості населення країни. Роком раніше ця кількість була понад 830 тис. осіб. Однак наведені цифри є дуже приблизними і викликають сумнів з огляду на спосіб їхнього підрахунку. Адже аналітики компанії виходили з того, що з високою ймовірністю власником смартфона є українець, який проживає в Польщі, якщо: телефонна картка належить одному з польських операторів; телефон налаштований на українську чи російську мову; щонайменше раз на рік його власник виходить на зв'язок з абонентами українських мобільних мереж.

Оцінки Я. Гровця і Я. Стшелецького з Національного банку Польщі (NBP) та Варшавської школи економіки (SGH – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), а також Р. Вишинського з NBP засвідчують¹⁷⁴, що в 2018 р. кількість українців, які були задіяні на польському ринку, перевищила 1 млн осіб. Водночас радник відділу економічного аналізу NBP, проф. SGH Я. Гровець вважає¹⁷⁵, що в середньому в польській економіці зайнято орієнтовно 800 тис. українських заробітчан. Оскільки через законодавчі норми чимало українців може перебувати на території Польщі лише кілька місяців у році, то 1,2 млн українських заробітчан (як часто стверджують експерти), які перебувають у Польщі лише неповний рік, перетворюється на 800 тис. осіб, що впродовж року працюють у режимі повної зайнятості.

Однак, на нашу думку, більш-менш зважена та реальна оцінка кількості українських громадян, які проживають у Польщі і працюють, за різними джерелами становить щонайменше 900 тис. осіб. Ця чисельність безперервно змінюється. Структурно сукупність українських іммігрантів, які працюють у Польщі, може бути презентована так:

- більш-менш стабільна (за кількістю та складом) група українців, які мають дозволи на стале перебування і мають постійну роботу в Польщі протягом більш тривалого періоду;
- особи, які зайняті на тимчасових (середньо- та короткотермінових роботах) і мають дозволи тимчасового перебування (за кількістю ця група менш стабільна, однак постійно змінюється за складом);
- сезонні працівники, які приїжджають на працю до Польщі на дуже короткий час (група постійно кількісно варіює в певному діапазоні та якісно постійно оновлюється).

Відома польська експертка М. Ярошевич та українська дослідниця О. Малиновська¹⁷⁶ стверджують, що кількість громадян України, які тимчасово проживають у Польщі, динамічно зростає, і її характерною особливістю є значні флуктуації числа мігрантів, щодо припливів/відпливів (скільки людей приїхало до Польщі і виїхало за певний період) спостерігається дуже висока динаміка, а стосовно

¹⁷⁴Praca. Ukraińcy rozwijają polską gospodarkę. W 2018 roku pracowało ich już ponad milion. *Gazeta.pl*. 2019. 31 października. URL: <https://next.gazeta.pl/next/7,151003,25365828,praca-ukraincy-rozwijaja-polska-gospodarke-w-2018-roku-pracowalo.html> (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁷⁵Pielach M. Ukraińcy zmienili polski rynek pracy i zwiększyli PKB. *Obserwator Finansowy*. 2019. 10 czerwca. URL: <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/wskaźniki-ekonomiczne/ukraincy-zmienili-polski-rynek-pracy-i-zwiekszyli-pkb/> (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁷⁶Jaroszewicz M., Małynowska O. Najnowsza migracja z Ukrainy do Polski: (nie)stały fenomen? / Fundacja im. S. Batorego. Warszawa, czerwiec. 2018. S. 3.

кількості людей, які перебувають в цей час у Польщі, ця динаміка значно менша. За даними Євростату (табл. 1), кількість українських громадян, які мають чинний дозвіл на проживання в Польщі (включно з довгостроковими візами) на кінець 2018 р. становила понад 404 тис. осіб. Отже, зменшення кількості громадян, які дістали дозволи на проживання в Польщі, спостерігалось лише у 2018 р., в інші роки було зростання, незважаючи на економічну кризу та війну в Україні. Найбільший приріст українських іммігрантів припав на 2015 р. Статистика запитів на отримання дозволу для проживання в Польщі упродовж 2010–2020 рр. наведена в табл. 2. Ці відомості демонструють довгострокову й середньострокову міграцію, і відповідно приблизну кількість осіб, які претендують на працю в країні.

Таблиця 1

Кількість громадян України, які отримали дозвіл на проживання в країнах ЄС-28 і Польщі, станом на 02.05.2020 р.

Дата	ЄС-28			Польща			Частка міграції до Польщі порівняно з міграцією до ЄС-28, %
	кількість осіб	приріст	темпи зростання (ланцюгові), %	кількість осіб	приріст	темпи зростання (ланцюгові), %	
2008	666 077	–	–	22 801	–	–	3
2009	729 552	63 475	110	26 571	3770	117	4
2010	695 775	–33 777	95	37 921	11 350	143	5
2011	747 930	52 155	107	76 162	38 241	201	10
2012	778 845	30 915	104	122 274	46 112	161	16
2013	844 391	65 546	108	175 656	53 382	144	21
2014	883 910	39 519	105	210 402	34 746	120	24
2015	1 027 246	143 336	116	336 346	125 944	160	33
2016	1 113 887	86 641	108	409 304	72 958	122	37
2017	1 179 298	65 411	106	451 059	41 755	110	38
2018	1 184 106	4 808	100	404 150	–46 909	90	34

Джерело: Дані Євростат¹⁷⁷.

¹⁷⁷ All valid permits by reason, length of validity and citizenship on 31 December of each year / Eurostat. 2020. February 24. URL: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (дата звернення: 20.12.2020).

Таблиця 2

Кількість дозволів на проживання в Польщі, виданих громадянам України

Тип документа	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Дозвіл на тимчасове проживання	7 010	7 519	9 321	10 037	13 951	32 950	61 911	95 014	126 534	169 695	182 605
Дозвіл на постійне проживання	4 713	5 299	6 065	6 741	8 153	12 119	16 610	22 764	30 094	38 127	40 353
Перебування на тривалий термін резидента ЄС	626	664	705	813	898	1 262	1 852	2 668	3 526	4 975	5 512
Перебування з гуманітарних міркувань	–	–	–	–	59	102	213	273	383	451	467
Субсидіарний захист	6	4	3	6	14	88	122	272	351	376	359
Дозвіл на проживання члена сім'ї громадянина ЄС	45	53	59	56	61	33	71	155	205	259	277
Статус біженця	–	–	–	–	–	16	22	88	99	88	86
Дозвіл на постійне проживання члена сім'ї громадянина ЄС	8	9	11	14	16	6	17	20	22	28	28
Реєстрація перебування громадянина ЄС	2	2	3	4	6	2	8	9	11	7	7
Допустиме перебування	57	81	86	104	30	1	4	5	5	5	5

Джерело: Департамент у справах іноземців Польщі¹⁷⁸.

¹⁷⁸Urząd do spraw cudzoziemców / Statystyki/Polska/Aktualne dokumenty/Dane tabelaryczne.
URL: <https://migracje.gov.pl/ru/statistics/scope/poland/type/statuses/view/tables/year/2018/country/UA/> (дата звернення: 20.12.2020).

Однак наведені дані не відображають реального масштабу коливань запитів на працю в Польщі з боку українців. Цю динаміку більш повноцінно репрезентує кількістю дозволів, які дають право на тимчасову роботу. Як слушно зауважують автори¹⁷⁹, зазвичай у публікаціях ЗМІ статистичні дані неправильно використовують для вимірювання кількості громадян, оскільки вони радше свідчать про зацікавленість громадян України працювати в Польщі, а не реальну зайнятість. Крім того, одна особа може подавати декілька заяв, також частину дозволів з різних причин не використовують тощо. Однак, на нашу думку, моніторинг заяв усе ж містить важливі дані про працю, хай навіть потенційну, у країні. У Польщі питаннями працевлаштування іноземців займається Міністерство сім'ї, праці та соціальної політики.

Законодавство про працевлаштування в Польщі досить ліберальне. Для легальної праці в Польщі потрібна робоча віза, яку дістають на підставі запрошення (дозволу) на працю (*zezwolenie na pracę*) від польського роботодавця. Дозволів на працю є п'ять типів: А – працевлаштування іноземців на підставі трудової угоди від компанії, яка розміщується на території Польщі; В – працевлаштування іноземців у польській фірмі, коли іноземець перебуває на території Польщі понад 6 місяців на рік; С – відрядження іноземця у філію іноземної компанії на території Польщі на термін понад 30 днів; D – відрядження іноземця іноземною компанією, яка не має філії в Польщі, щоб виконати короткострокові доручення; Е – відрядження іноземця іноземною компанією для виконання робіт на території Польщі терміном понад 3 місяців. Крім того, якщо роботодавець має намір доручити іноземцеві короткострокову працю на території Польщі, він може зареєструвати заяву (декларацію) про намір роботодавця доручити роботу іноземцеві (*oświadczenie o zamiarze powierzenia pracy*) навіть без необхідності отримання дозволу на працю. Процедура «заяви» дає змогу іноземцям шести країн – Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови, Росії та України – працювати в Польщі максимум 180 днів упродовж 12 місяців без необхідності отримання дозволу на працю.

Зараз трудові іммігранти з України здебільшого знаходять працю через агентства тимчасового працевлаштування (ТВА), а також офіційних посередників. Як зазначає М. Керик¹⁸⁰, станом на 20.03.2019 р. у Польщі діяло 3 043 агентства, які відряджають шукачів праці до польських та іноземних компаній у Польщі і за кордоном. Мета ТВА – заробити якомога більше, надаючи дешеву робочу силу. Вони не готові платити заробітну плату більшу за мінімальну та постійно прагнуть мінімізувати витрати на працю. Наприклад, щоб не платити більше за працю у вихідні дні, такі компанії наймають працівників вихідного дня, які працюють лише у вихідні й дістають мінімальну зарплату. Як наслідок, трудові мігранти працюють на низькооплачуваних робочих місцях, але в них немає механізмів і колективного представництва для ведення переговорів щодо заробітної плати. Профспілки лише нещодавно почали займатися правами трудових мігрантів.

Згідно з даними Міністерства сім'ї, праці та соціальної політики, кількість виданих іноземцям дозволів зростає майже щороку (табл. 3). Дуже стрімке зростання було в 2017 р., тоді видали 236 тис. дозволів, що на 85 % більше, ніж у 2016 р. За підрахунками міністерства, у середньому на одного іноземця припадає

¹⁷⁹ Jaroszewicz M., Małynowska O. Najnowsza migracja z Ukrainy do Polski... S. 4.

¹⁸⁰ Керик М. Міфи та стереотипи про українську трудову міграцію... С. 12–20.

1,08 дозволів, а на одного роботодавця – майже 7 дозволів¹⁸¹. Дані за перше півріччя 2018 р. засвідчують продовження тенденції зростання кількості виданих дозволів, однак динаміка зростання все ж сповільнилася. Частка дозволів, виданих українським громадянам, зростала за абсолютною і відносною величинами впродовж усього досліджуваного періоду, й в 2016–2017 рр. досягла піку. В останні роки це зростання дещо сповільнилося, але все ж переважає за кількістю дозволів, виданих громадянам інших країн.

Зростання кількості виданих дозволів є характерним для всіх типів дозволів. Однак частка дозволів типу А останніми роками досягла вершини і тримається на рівні 97 %, це значить, що переважна більшість українських громадян влаштовується на короткотермінову роботу на підставі трудових угод. Дозволи на довгострокову роботу в польських фірмах не користуються популярністю, тоді як робота представниками у філіях іноземних компаній або ж перебування у відрядженнях від іноземних фірм має тенденцію до зростання.

Таблиця 3

Кількість дозволів на роботу, виданих за період 2010–2017 рр., і темпи зростання

Роки	Загальна кількість виданих дозволів	Дозволи, видані громадянам України						
		кількість дозволів	частка в загальній кількості дозволів	з них типи дозволів				
				А	В	С	Д	Е
2008	18 022	5400	30	:	:	:	:	:
2009	29 340	9504	32	:	:	:	:	:
2010	36 622	599	2	562	18	0	19	0
2011	40 808	18 669	46	17 352	189	454	669	5
2012	39 144	20 295	52	19 375	191	320	405	4
2013	39 078	20 416	52	19 495	225	537	143	16
2014	43 663	26 315	60	24 945	174	1 086	107	3
2015	65 786	50 465	77	48 010	131	1 873	326	125
2016	127 394	106 223	83	103 208	117	2 092	333	473
2017	235 626	192 547	82	189 321	137	2 187	399	503
2018*	147 981	110 075	74	107 119	87	1 521	467	881

Примітка: У 2018 р. наведено дані за перше півріччя.

Джерело: Дані Міністерства сім'ї, праці та соціальної політики Польщі¹⁸².

Таблиця 4 відображає структуру зайнятості українських заробітчани станом на 1 квартал 2018 р. За офіційними даними, менше однієї четвертої частини становлять жінки, за терміном дії більше половини дозволів має тривалість дії від

¹⁸¹ Informacja o zatrudnieniu cudzoziemców w Polsce / Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Departament Rynku Pracy. Warszawa, lipiec 2018. S. 1.

¹⁸² Cudzoziemcy pracujący w Polsce – statystyki / Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. URL: <https://archiwum.mpips.gov.pl/analizy-i-raporty/cudzoziemcy-pracujacy-w-polsce-statystyki/> (дата звернення: 20.12.2020).

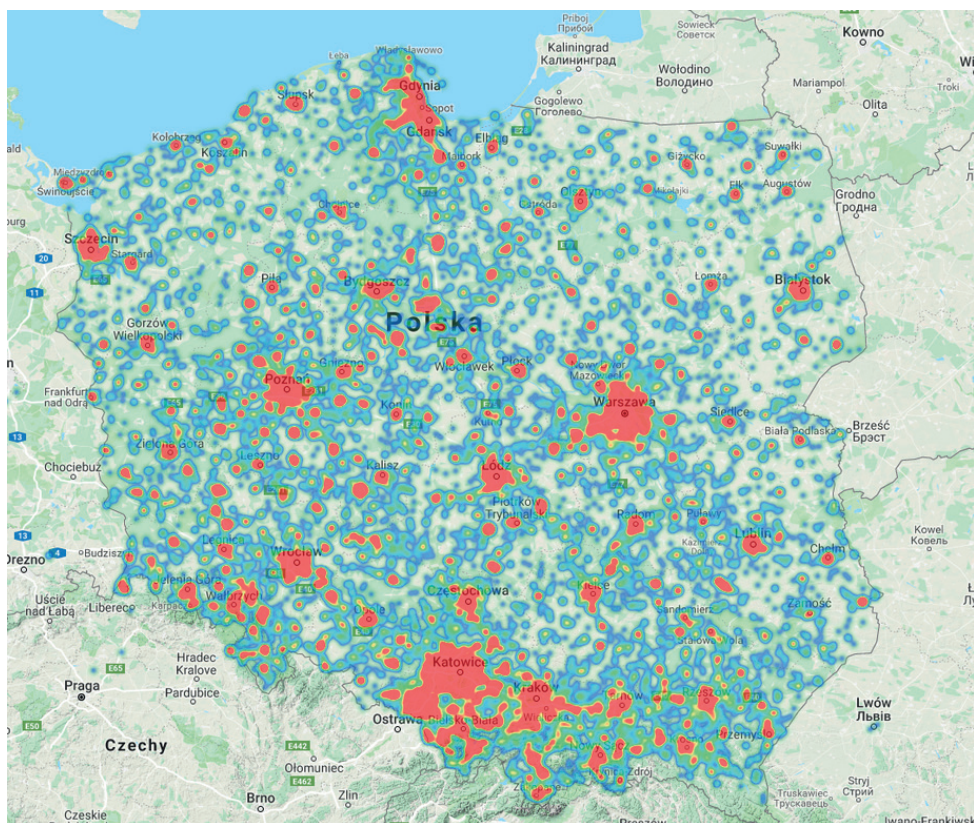

Рис. 1. Розміщення українців у Польщі (за даними дослідження Selectiv)¹⁸⁴

З місяців до 1 року, дозволи до 3 місяців майже не використовують. Згідно з даними дослідження фірми Selectiv¹⁸³, чоловіки зазвичай працюють у селах і містах, а жінки – у великих містах. Найбільше приїжджає до Польщі молодь: майже 40 % це люди віком 21–30 років, кожен третій – має вік від 31 до 40 років, і лише 7 % осіб – за п'ятдесят.

На рис. 1 представлено осередки, де є найбільші скупчення українських трудових мігрантів. Як бачимо, найбільша концентрація українців на півдні та південному сході країни, в околицях Варшави та інших великих міст – Гданська, Познаня, Вроцлава, Лодзя та Щеція.

У дослідженні¹⁸⁵, проведеному департаментом статистики Національного банку Польщі у 2017 р., проаналізовано, з яких регіонів України походять українські

¹⁸³ Gajek M. Wiadomo, ilu Ukraińców jest w Polsce i czy chcą tu zakładać rodziny. *Newsweek Polska*. 2019. 13 marca. URL: <https://www.newsweek.pl/polska/spoleczenstwo/wiadomo-ilu-ukraincow-jest-w-polsce-i-czy-chca-tu-zakladac-rodziny/x8ztfz8> (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Chmielewska I., Dobroczek G., Panuciak A. Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. Badanie zrealizowane w 2017 r. / Departament Statystyki NBP Warszawa, 2018 r. Warszawa, 2018. S. 12.

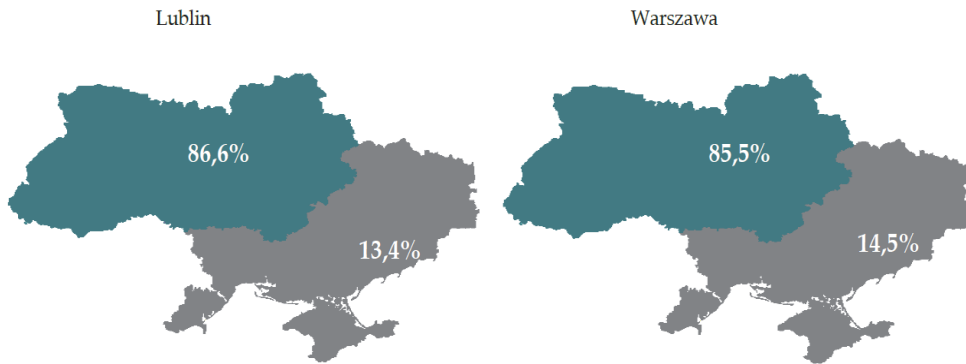

Рис. 2. Поділ на регіони, з яких українці вперше приїхали до Польщі (з погляду двох агломератів – околиці Любліна та Варшави)¹⁸⁶

іммігранти, що працюють у двох агломератах – відповідно 50-км зонах Любліна і Варшави. В обох агломераціях іммігранти здебільшого є вихідцями із західних областей України (рис. 2). 85,5 % осіб із західних територій приїхали до Мазовецького воєводства, зокрема із Львівської (29,8 %), Тернопільської (14,3 %) та Івано-Франківської (11,2 %) областей. Аналогічний характер приїздів до Польщі маємо в Люблінському воєводстві, де 86,6 % приїхали насамперед із західного регіону України – Хмельницької (15,9 %), Львівської (14,5 %), Волинської та Рівненської (по 11,2 % кожна) областей.

Дані про кількість виданих дозволів також свідчать про збільшення кількості дозволів на майже всі групи професій. Однак лише три з них користуються винятковим попитом: найпростіші професії; кваліфіковані робітники-інструментальники; робітники з обслуговування, експлуатації та технологічного устаткування, складання устаткування та машин. Дозволи на працю за цими трьома групами професій разом становлять 87 %. Як бачимо, це переважно професії, які або не потребують високої кваліфікації, або вузько спеціалізовані, технічного плану.

Найбільша кількість дозволів на роботу видана суб'єктам господарювання, які працюють за видами економічної діяльності: адміністративні та допоміжні послуги, переробна промисловість, будівництво, транспорт та складське господарство. Ці чотири види економічної діяльності охоплюють 84 % усіх дозволів. Ще порівняно велика група видів діяльності – робота в домогосподарствах, оптова та роздрібна торгівля, ремонт транспортних засобів, професійна та технічна діяльність, робота в сільському, лісовому та рибному господарстві – охоплює 13 % дозволів.

¹⁸⁶ Ibid.

Таблиця 4

Класифікація за різними критеріями дозволів на працю,
виданих громадянам України в I півріччі 2018 р.

Показник	Кількість дозволів	Частка, %
<u>I. Серед усіх дозволів</u>	110 075	100
За статтю:		
чоловіки	79 262	72
жінки	30 813	28
Згідно з класифікатором (групами) професій		
найпростіші професії	35 512	32,3
кваліфіковані робітники з інструментом	34 155	31
робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою техн. устаткування, складання устаткування та машин	25 728	23,4
фахівці	4 804	4,4
технічні службовці	4 146	3,8
працівники сфери торгівлі та послуг	3 157	2,9
професіонали	1 670	1,5
кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	640	0,6
законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	263	0,2
За професійними групами		
інформатики	742	
мистецькі професії	94	
медичні професії	86	
зокрема:		
лікарі	5	
медсестри та акушерки	6	
вчительські професії	60	
зокрема: вчителі іноземних мов	21	
адвокати	2	
<u>II. Серед дозволів типу А</u>	107 119	100
За терміном дії дозволів:		
до 3 місяців	273	0,3
від 3 місяців до 1 року	55 433	51,7
від 1 до 2 років	23 936	22,3
понад 2 роки	27 477	25,7

За видами економічної діяльності:

N Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	28 480	26,6
C Переробна промисловість	22 769	21,3
F Будівництво	20 520	19,2
H Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	17 941	16,7
T Домогосподарства, у яких працюють працівники, виробляють товари та послуги для власних потреб	4 664	4,4
G Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	3 722	3,5
I Тимчасове розміщування й організація харчування	2 906	2,7
M Професійна, наукова та технічна діяльність	1 872	1,7
A Сільське, лісове та рибне господарство	1 196	1,1
S Надання інших видів послуг	670	0,6
J Інформація та телекомунікації	605	0,6
E Водопостачання, каналізація, відходи	511	0,5
Q Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	351	0,3
K Фінансова та страхова діяльність	287	0,3
L Операції з нерухомим майном	266	0,2
R Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	150	0,1
V Добувна промисловість і розробка кар'єрів	101	0,1
P Освіта	78	0,1
D Постачання електроенергії, газу	24	0,0
O Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	6	0,0

Джерело: Дані Міністерства сім'ї, праці та соціальної політики Польщі¹⁸⁷.

Розглянемо тепер питання короткострокового та сезонного працевлаштування.

Упродовж усього досліджуваного періоду загальна кількість заяв (табл. 5) безперервно зростала, за винятком 2013 р., хоча темпи зростання були різними. У 2017 р. було зареєстровано понад 1,8 млн заяв про намір доручити роботу іноземцю приблизно для 1,1 млн іноземців, що значить: у середньому була одна заява на одного іноземця. Порівняно з 2016 р. кількість зареєстрованих заяв зросла майже на 40 %, і це було найменшим збільшенням за три попередні роки.

Такий самий характер зростання стосується заяв для українських заробітчан. Упродовж усього періоду без винятку їхня частка не опускалася нижче за 90 %, а найбільша частка припала на 2015 р. – 97,5 %. Участь громадян України в структурі

¹⁸⁷ Zezwolenia na pracę cudzoziemców / Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. URL: https://archiwum.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/_public/1_NOWA_%20STRONA/Analizy%20i%20raporty/cudzoziemncy%20pracujacy%20w%20polsce/Pierwsze%20polecze%202018%20r..xlsx (дата звернення: 20.12.2020).

запрошених почала зменшуватися у 2016 р. на тлі зростання участі громадян Білорусі, а також Грузії та Молдови.

Таблиця 5

Структура заяв за громадянством, зареєстрованих у 2007–2018 рр.

Роки	Громадянство						К-сть зареєстрованих заяв	К-сть заяв, які стосуються громадян України
	Біло- русь	Росія	Укра- їна	Молдо- ва	Грузія	Вірме- нія		
2007	6,2	0,9	92,9	–	–	–	21 797	20 260
2008	8,0	0,7	91,2	–	–	–	156 713	142 960
2009	2,6	0,4	95,6	1,5	–	–	188 414	180 133
2010	2,0	0,3	94,1	3,3	0,3	–	180 073	169 490
2011	1,3	0,3	93,8	4,0	0,7	–	163 984	153 779
2012	3,1	0,7	91,8	3,9	0,6	–	243 736	223 671
2013	2,6	0,6	89,8	5,5	1,5	–	89 363	80 243
2014	1,0	0,3	96,3	1,6	0,5	0,2	387 398	372 946
2015	0,7	0,2	97,5	1,2	0,2	0,1	782 222	762 700
2016	1,8	0,3	96,1	1,6	0,1	0,1	1 314 127	1 262 845
2017	3,2	0,3	94,0	1,7	0,6	0,2	1 824 464	1 714 891
2018*	4,0	0,4	91,5	2,5	1,5	0,1	756 812	692 466

Примітка: У 2018 р. наведено дані за перше півріччя.

Джерело: Розрахунки наші за даними Міністерства сім'ї, праці та соціальної політики Польщі¹⁸⁸.

За даними Міністерства у 2017 р.¹⁸⁹, найпопулярнішою серед українців була професія робітника, який виконує прості роботи. Наступні за списком професії: працівник у сфері адміністративних послуг і допоміжної діяльності; робітник, що виконує просту роботу в промисловості; працівник на сільськогосподарських роботах, лісовому та рибному господарстві; допоміжний працівник у переробній промисловості; допоміжний будівельний працівник.

¹⁸⁸ Rejestracja oświadczeń pracodawców o zamiarze powierzenia pracy cudzoziemcowi / Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. URL: <https://archiwum.mpips.gov.pl/analizy-i-raporty/cudzoziemcy-pracujacy-w-polsce-statystyki/> (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁸⁹ Liczba i struktura oświadczeń zarejestrowanych przez powiatowe urzędy pracy w roku 2017 / Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. URL: https://archiwum.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/_public/1_NOWA%20STRONA/Analizy%20i%20raporty/cudzoziemcy%20pracujacy%20w%20polsce/Oswiadczenia%20-%20rok%202017.xlsx (дата звернення: 20.12.2020).

Зазначимо, що через суттєві зміни правил працевлаштування іноземців на короткочасну роботу з 1 січня 2018 р., статистичні дані за 2018 і наступні роки неможливо порівнювати з даними попередніх років.

Що стосується сезонних робіт, на цих видах робіт домінують громадяни України¹⁹⁰. Наприклад, в першій половині 2018 р. 98 % сезонних дозволів отримали українці. Переважно ці дозволи стосуються двох видів робіт: вирощування, догляд і збір врожаю кісточкових фруктових дерев і кущів, а також вирощування інших фруктових дерев, кущів і горіхів. Заяви на ці види робіт становлять майже 60 % усіх заяв на сезонні роботи.

Українські трудові іммігранти та їхнє місце в польській економіці

Українські громадяни їдуть до Польщі на заробітки з огляду на вищу, ніж в Україні, оплату праці. Тобто трудова міграція з України має чіткий орієнтир – заробіток. Дані щодо розміру заробітних плат українських мігрантів у Польщі є вкрай розбіжними, і на цьому часто спекулюють як у самій Польщі, так і в Україні.

За результатами авторитетного дослідження «Барометр трудової імміграції – 2 півріччя 2019 р.», яке проводило агентство тимчасового працевлаштування Personnel Service¹⁹¹, у другій половині 2019 р. 33,3 % українців заробляло 2 501–3 000 злотих нетто (після всіх відрахувань) на місяць, 16,8 % – 3 001–3 500 злотих, 15,0 % – понад 3 501 злотих, тоді як 19,7 % – 2 001–2 500 злотих і 9,2 % – менше 2 000 злотих. У другій половині 2019 р. середня заробітна плата в Польщі становила 4 839 злотих, тобто дещо менше за 3 500 злотих нетто на місяць. Отже, майже 44 % українців, які працюють із TWA, заробляють у Польщі не менше середньої зарплати у країні. Однак, зауважує М. Керик¹⁹², при цьому українці мусять працювати по 10–12 годин на добу і 6 днів на тиждень, тоді як поляки найчастіше працюють не через агентство, а на основі повної зайнятості, яка регулюється Трудовим кодексом, і отримують таку саму заробітну плату лише за 40 годин праці на тиждень.

47,8 % українських заробітчан витрачають на своє утримання лише 200–500 злотих, 11,5 % – взагалі менше 200 злотих¹⁹³. Це дає їм змогу відкладати більшу частину свого заробітку для сім'ї, яка залишилася вдома. Переважна більшість – 66 % українських заробітчан – одразу не надсилає зароблені гроші додому, а намагається везти додому самостійно після завершення трудової угоди. Це цілком виправдано, адже міграції переважно є нетривалими та циклічними. Однак навіть за такого варіанта доставки зароблених коштів додому перекази мігрантами через банківську систему все ж є значними. У табл. 6 наведено дані Національного банку України про суми грошових переказів мігрантів через банківську систему та їхнє порівняння із сумами переказів трудових мігрантів із решти країн, взятих разом.

¹⁹⁰Informacja o zatrudnieniu cudzoziemców w Polsce. S. 11.

¹⁹¹Barometr Imigracji Zarobkowej – II półrocze 2019. Ukraiński pracownik w Polsce / Raport Personnel Service. IV edycja. 35 s. URL: <http://personnelservice.pl/pl/biuro-prasowe/raporty> S. 9. (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁹²Керик М. Міфи та стереотипи про українську трудову міграцію... С. 19.

¹⁹³Barometr Imigracji Zarobkowej – II półrocze 2019...

Таблиця 6

Приватні грошові перекази в Україну з-за кордону з 2008 до 2019 рр., пов'язані з тимчасовою або постійною міграцією населення

Роки	Грошові перекази з-за кордону		Грошові перекази з Польщі	
	всього, млн \$	формальними шляхами, млн \$	формальними шляхами, млн \$	% до всіх переказів
2011	7 019	6 056	35	0,6
2012	7 526	6 491	40	0,6
2013	8 537	7 377	40	0,5
2014	6 489	5 600	39	0,7
2015	6 959	6 959	1 329	19,1
2016	7 535	7 535	1 991	26,4
2017	9 287	9 287	3 116	33,6
2018	11 111	11 111	3 649	32,8
2019	12 017	12 017	3 686	30,7

Джерело: Дані Міністерства фінансів України¹⁹⁴.

Загальна сума переказів вражає, з табл. 6 можна зробити такі висновки: політика польського уряду змушує мігрантів щораз більше грошових коштів переказувати в Україну через банківську систему, що стало особливо помітним після 2014 р.; обсяги переказів трудових мігрантів із Польщі стрімко зростають від 2015 р.; останніми роками суттєво збільшилася частка переказів саме з Польщі.

Загалом оцінити плюси та мінуси міграції для України та українців важко. З погляду сімей заробітчан – це можливість забезпечити гідне життя родини, фінансувати навчання дітей, зокрема за кордоном, придбати житло, розпочати власну справу. З погляду держави, заявляють українські експерти, надходження переказів від мігрантів забезпечує: 1) підвищення добробуту громадян, збільшення доходів домогосподарств, послаблення соціальної напруженості через проблеми із зайнятістю в деяких регіонах; 2) позитивний вплив на деякі макрофінансові показники – дефіцит поточного рахунку, наповнення золотовалютних резервів, а також на курс гривні; 3) підвищення споживчого попиту на внутрішньому ринку; 4) розвиток деяких підгалузей у зв'язку з «освоєнням» переказаних заробітчанами коштів (будівництво, торгівля); 5) вплив на збільшення реальної заробітної плати, адже через брак кваліфікованих працівників (найгостріше це відчутно в будівництві та переробній промисловості) роботодавці змушені піднімати платню, конкуруючи за кадри, які ще потенційно можна «зняти з підніжки» потяга на Варшаву¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Грошові перекази в Україну / Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/transfer/2019/> (дата звернення: 20.12.2020).

¹⁹⁵ Обух В. +\$1 мільярд «трудова» переказів від заробітчан. От би ВВП так зростав! *Укрінформ*. 2020. 18 квітня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2878262-1-milard-trudovih-perekaziv-vid-zarobitcan-ot-bi-vvp-tak-zrostav.html> (дата звернення: 20.12.2020).

На думку А. Гайдуцького¹⁹⁶, для країни походження мігрантів грошові перекази мігрантів із-за кордону належать до найстабільніших джерел надходження іноземного капіталу і випереджають прямі іноземні інвестиції, портфельні інвестиції та міжнародну технічну допомогу, які циклічно то зростають, то спадають. Однак в Україні факти свідчать, що перекази тут використовують не на економічний розвиток, а винятково на споживання домогосподарств. Крім того, «...уже зараз відтік кадрів за кордон – одна з причин нашого “тупцювання на місці”, – наголошує І. Несходовський, – “Ефект” від валютних переказів із-за кордону – мізерний у порівнянні із тим, що могла б мати Україна, якби належним чином розпоряджалася своїми трудовими ресурсами»¹⁹⁷.

Ефекти використання мігрантів з України в Польщі цілком інші. Насамперед тут йдеться про заміщення втрат робочої сили через еміграцію поляків за кордон та залучення додаткової робочої сили в умовах економічного зростання польської економіки. У пошуках конкретики знову ж звернемося до результатів дослідження «Барометр трудової імміграції – 2 півріччя 2019 р.»¹⁹⁸.

Згідно з дослідженням, співробітників-вихідців з України можна побачити в кожній п'ятій компанії в Польщі. Причому українці працюють у 40 % великих компаній, 25 % середніх і 15 % малих, тобто що більша компанія, то більше в ній працює іммігрантів зі сходу, насамперед з України. Однак останнім часом постає нова тенденція: малі підприємства так само, як і великі (кожне п'яте), готові взяти на роботу українців, на відміну від компаній середнього розміру (кожна десята).

Уже зараз, незважаючи на зайнятість нижчого рівня кваліфікації, українці можуть розраховувати на більш привабливі заробітні плати. Тепер кожна друга компанія пропонує працівникам з України ставки від 14,7 до 16 злотих брутто (разом з податками) на годину, 15 % компаній платять від 17 до 21 злотих брутто за годину, а кожен п'ятий роботодавець пропонує ставку, вищу за 21 злотий. Цінність трудових мігрантів з України для польського ринку праці демонструє такий факт: 17 % компаній навіть готові платити українцям більше, ніж польським працівникам, аби тільки утримати їх на своїх підприємствах (щоправда, роком раніше, таких підприємств було 31 %). Насамперед це пов'язано з труднощами підбору персоналу, без якого компанії не можуть реалізувати нові інвестиційні проекти.

Труднощі посилюються й тим, що на польському ринку праці стає помітним незначний відтік українських трудових мігрантів, навіть незважаючи на зростання заробітних плат. Зазвичай 72 % вихідців з України працюють у польських компаніях на посадах нижчого рівня кваліфікації, оскільки таким є основний попит у польській економіці й цьому сприяє запроваджена урядом спрощена процедура набуття зайнятості. Однак уже сьогодні з'являється попит на фахівців вищих щаблів управління – на посадах середнього рівня українці працюють у кожній п'ятій компанії, 4 % – на вищих керівних посадах. Польські роботодавці погоджуються, що нині знайти працівників з України складніше, ніж рік тому. Стурбовані цим представники 57 % малих, 23 % середніх і 28 % великих польських компаній.

¹⁹⁶Гайдуцький А. П. Роль міграційного капіталу у забезпеченні макроекономічної стабільності країни. *Фінанси України*. 2007. № 7. С. 20–34.

¹⁹⁷Обух В. +\$1 мільярд «трудовах» переказів від заробітчани...

¹⁹⁸Barometr Imigracji Zarobkowej – II półroczcie 2019...

У середньому проблемою занепокоєні 46 % підприємців, що є рекордним за останні роки (для порівняння у другій половині 2018 р. таких підприємців було лише 14 %).

Деякі експерти говорять про виснаження потенціалу української імміграції, проте реальність свідчить про інше. Заробітки в Польщі на тлі кращих умов праці в інших країнах ЄС все менше приваблюють українців. Так, Німеччина запрошує українців насамперед на посади для висококваліфікованих робочих спеціальностей та інженерів, пропонуючи заробітні плати в 3–4 рази вищі за польські. Зрештою, у самій Україні з'явилося чимало вакансій для різних професій у великих і середніх містах із заробітною платою, яка майже впритул наближається до рівня польської. Ці пропозиції добре відомі українським заробітчанами у Польщі, і чимало з них готові їхати «далі в Європу» або навіть повернутися в Україну. Дослідження агентства з працевлаштування EWL і Центру східноєвропейських студій Варшавського університету, проведене у квітні–травні 2019 р.¹⁹⁹, нова міграційна політика ґрунтується на чотирьох засадах: 1) захист польського ринку праці (адже кожна країна захищає свій ринок і своїх працівників); 2) взаємозамінність працівників, особливо дефіцитних спеціальностей (поляки відчувають дефіцит кваліфікованого персоналу й будуть далі залучати до роботи українців); 3) циркулярність перебування іноземних трудових мігрантів, йдеться насамперед про обмежені терміни працевлаштування в Польщі, хоча для тривалого працевлаштування іноземців не буде перешкод за умови отримання документів на постійне проживання в країні; 4) заповнення прогалин у тих регіонах, де бракує робочих рук (поляки хочуть, щоби трудова міграція рівномірно розподілялася на території всієї Польщі, а не концентрувалася в окремих містах).

Через пандемію коронавірусу в березні–травні 2020 р. понад 180 тис. українців (10–15 %) повернулися на батьківщину, а польські компанії, які орієнтувалися на працю мігрантів і які, незважаючи на пандемію, були змушені працювати, одразу відчули нестачу робочої сили, – заявив посол Республіки Польща в Україні Б. Цихоцький в ефірі «Українського радіо»²⁰⁰, ще наприкінці березня польський уряд вніс до «антикризового пакету на допомогу бізнесу» пропозиції щодо додаткових заходів спеціально для українських заробітчанах. Зокрема, їм автоматично продовжили термін дії робочих віз і дозволів на роботу на період епідемії та 30 днів після її завершення, тобто на два місяці, якщо карантин не продовжать на довший термін. Якщо ж після карантинних заходів кількості українських працівників буде недостатньо, через те, що вони залишатимуться в Україні або поїдуть в іншу європейську країну, то польські працедавці змушені будуть змагатися за працівників через додаткове підняття зарплати. Уже зараз – з 4 травня, через сезонні потреби в робочих руках для весняно-літніх сільськогосподарських робіт, консульські установи Польщі в Україні поновили видачу робочих віз для виконання сільськогосподарських та садівничих робіт і здійснення міжнародних перевезень.

¹⁹⁹ Нова міграційна політика Польщі: чого чекати українцям. *Укрінформ*. 2020. 10 лютого. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2872829-nova-migracijna-politika-polsi-cogosekati-ukraincam.html> (дата звернення: 20.12.2020).

²⁰⁰ Прихід В. Українські заробітчани вдома: Польща вже думає про час після кризи. *Deutsche Welle*. 2020. 30 березня. URL: <https://www.dw.com/uk/українські-заробітчани-вдома-польща-вже-думає-про-час-після-кризи/a-52952876> (дата звернення: 20.12.2020).

Трудова міграція українців до Польщі та виклики, пов'язані з нею

По-різному ставиться польське суспільство до присутності українців у Польщі. Можна навести десятки статей у медіа, де наводяться факти про те, як українці ставали жертвами агресивних дій місцевих мешканців. Типовим прикладом є публікація Л. Петренко²⁰¹, ставлення до українців є дуже поляризованим: їхніх симпатиків лише трохи більше, ніж тих, хто ставиться до них негативно (32 %); 63 % поляків вважає, що українці корисні для польської економіки, водночас майже стільки ж упевнені, що влада має обмежити приплив мігрантів зі сходу.

На нашу думку, основну роль у формуванні такого ставлення поляків до українських іммігрантів відіграє польська влада. Як стверджує М. Керик²⁰² і тому не може приймати біженців із Сирії. Польща «скасувала» наявну до цього часу міграційну політику²⁰³, передавши більшість цих коштів представникам влади на місцях, а на решту коштів запропонував незначній кількості громадських організацій долучитися до співпраці з владою щодо імплементації інтеграційних заходів²⁰⁴. Такі заяви спричиняють зниження симпатії поляків до громадян інших країн у Польщі, їх поширюють медіа та підтримують праві націоналістичні рухи зі своїми антиіммігрантськими й антиукраїнськими гаслами. Відтак рівень симпатії до українців зменшився на 20 % порівняно з 2013 р.²⁰⁵.

Зрозуміло, що в підсумку політичні відносини між Польщею та Україною ускладнилися, а щодо українців посилилися старі або виникли нові фобії у формі новітніх стереотипів, чимало з яких стосуються трудової міграції. М. Керик наводить такі основні стереотипи²⁰⁶:

1) трудова міграція – це гуманітарна допомога українцям.

Уряд позиціонує українську трудову міграцію як гуманітарну допомогу, хоча насправді мігранти заповнюють прогалини на польському ринку праці, сплачують податки та підтримують польську економіку, не отримуючи підтримки з інтеграції.

Загалом урядова риторика є подвійною – залежно від того, яку гілку влади або міністерство представляють політики. З одного боку, вони стверджують, що Польща прийняла 1–2 млн українських біженців (у пізнішій версії – українських економічних мігрантів), з іншого боку, політики з міністерств, що займаються ринком праці, розвитком та економікою, стверджують, що Польщі потрібно ще більше українських

²⁰¹ Ukrainian immigrants are powering Poland's economy. *The Economist*. 2017. August 5. URL: <https://www.economist.com/news/europe/21725707-now-poles-worry-visa-free-travel-may-lure-them-rest-euukrainian-immigrants-are> (дата звернення: 20.12.2020).

²⁰² Szydło: «Polska przyjęła milion uchodźców z Ukrainy». A co pokazują liczby? *Gazeta.pl*. 2016. 20 stycznia. URL: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,19504967,milion-uchodzcow-z-ukrainy-liczby-mowia-zupelnie-co-innego.html> (дата звернення: 20.12.2020).

²⁰³ Klaus W., Ostaszewska-Żuk E., Szczepanik M. Jak wstrzymanie FAMI wpłynęło na organizacje wspierające cudzoziemców? Warsaw, 2017. URL: https://interwencjaprawna.pl/wp-content/uploads/2017/09/raport_po-FAMI_net.pdf (дата звернення: 20.12.2020).

²⁰⁴ Waszczykowski dla «wSieci» o stosunkach polsko-ukraińskich: Nasz przekaz jest bardzo jasny: z Banderą do Europy nie wejdziecie. *W Polityce*. 2017. 3 lipca. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/347083-waszczykowski-dla-wsieci-o-stosunkach-polsko-ukraińskich-nasz-przekaz-jest-bardzo-jasny-z-bandera-do-europy-nie-wejdziecie> (дата звернення: 20.12.2020).

²⁰⁵ Publiczne propagowanie faszyzmu, nawoływanie do nienawiści (Art. 256). 2020. 8 maja. URL: <http://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwno-13/63613,Publiczne-propagowanie-faszyzmu-nawoływanie-do-nienawisci-art-256.pdf> (дата звернення: 20.12.2020).

²⁰⁶ Керик М. Міфи та стереотипи про українську трудову міграцію... С. 12–20.

мігрантів на ринку праці. Країна має найбільш відкритий доступ до ринку праці в ЄС, особливо для тимчасової роботи для громадян країн Східного партнерства, й українці є основною групою, яка використовує цю можливість для роботи в Польщі.

2) Польща надала допомогу 1 млн біженців з України.

Польська прем'єрка Б. Шидло під час дебатів у Європарламенті щодо ситуації в Польщі в січні 2016 р. заявила, що «коли ми говоримо про міграцію та іммігрантів, то Польща прийняла приблизно один мільйон біженців з України»²⁰⁷. У липні 2018 р. наступний прем'єр-міністр Польщі М. Моравецький у Європарламенті заявив, що «Польща стала новим домом для півтора мільйона українських громадян. Вони не зареєстровані як біженці, тому що наші нормативні акти надають їм можливість дістати дозвіл на роботу». Тобто він стверджував, що українські мігранти в Польщі є біженцями. У лютому 2019 р. Т. Моравецький в інтерв'ю для французької газети «Le Figaro» заявив: «Чи повинен я нагадати, що ми прийняли 1,5 мільйона українців, й 10 % з них прибули з Донбасу, де йде війна». Були інші численні заяви польських політиків із панівної партії про прийняття «українських біженців» або «економічних мігрантів», де кількість варіювалася від декількох сотень до двох мільйонів, а терміни «мігрант» та «біженець» змішувалися між собою.

Вказані заяви свідчать про неправильне використання термінів «біженець», «мігрант» і «прийняла». Дані польського Департаменту в справах іноземців засвідчують, що 2015 р., перед виступом Б. Шидло, тільки два українці дістали статус біженця, а 47 осіб – міжнародний захист і статус «толерантності до перебування» (tolerated stay), а не 1 млн осіб. У період від 1 січня 2014 р. до 1 березня 2019 р. Польща надала статус біженця 107 українцям, а міжнародний захист і статус «толерантності до перебування» – 426 українцям.

Польські офіційні особи використовують терміни «біженці» та «мігранти» як взаємозамінні. Б. Шидло заявила, що 1 млн українців, які нібито приїхали до Польщі, є «біженцями». За даними Міністерства закордонних справ, польські консульства у 2015 р. видали українцям 922 240 віз, серед яких 456 085 шенгенських і 466 155 національних, а це означає: українці приїжджали до Польщі або з наміром працювати, навчатися, подорожувати, або возз'єднатися з родиною, але зовсім не як біженці.

Прем'єр-міністри стверджують, що Польща «приймала» українських мігрантів або біженців. Прийняття означає надання певної інтеграційної підтримки, але українським мігрантам (Б. Шидло називала їх «біженцями») навряд чи було надано хоча б якусь допомогу з інтеграції. Єдина підтримка – кілька мовних курсів та інформація про легалізацію, яку пропонують громадські організації, переважно у великих містах.

3) Українські мігранти мають низьку кваліфікацію і погано працюють.

Віцеспікер польського Сейму С. Тишка 27 травня 2018 р. у розмові про медсестер сказав: «Нестачу персоналу в лікарнях заповнюють працівниками з України, які часто мають нижчу кваліфікацію. Через це люди помирають. Лікарі не скажуть цього прямо, але я зобов'язаний це сказати»²⁰⁸.

²⁰⁷ Szydło: «Polska przyjęła milion uchodźców z Ukrainy»...

²⁰⁸ Tyszka: przez to umierają ludzie. Ministerstwo odpowiada wicemarszałkowi w sprawie Ukraińców. *TVN24*. 2018. 7 czerwca. <https://tvn24.pl/polska/tyszka-o-ukrainskich-pielegniarkach-ministerstwo-zdrowia-odpowiada-ra843302-2367930>

Факти демонструють цілком інше. Вища палата медичних сестер і акушерок стверджувала, що станом на 31 грудня 2017 р. в Польщі працювали 82 медсестри і 8 акушерок з України. Загалом право працювати лікарями в Польщі мали 1 142 іноземці, з них 314 – громадяни України. Міністерство охорони здоров'я зазначило, що в них немає зареєстрованих випадків смерті внаслідок медичних помилок українських медсестер або через брак у них професіоналізму. Польські лікарні використовують тільки тих медсестер з України, які мають необхідну кваліфікацію на рівні з польськими медсестрами. Процес отримання права на працю за цією професією дуже складний, тому небагато українських медсестер відважується здобувати його.

4) Українські трудові мігранти забирають у поляків робочі місця, через це в останніх не зростає заробітна плата.

Перше твердження належить представникам правого й націоналістичного дискурсу, друге з'являється в ЗМІ, звітах і заявах експертів, що займаються питаннями ринку праці. Від 2013 р. рівень безробіття в Польщі постійно знижується, а з огляду на стрімкий економічний розвиток і через старіння населення до 2025 р. Польщі не вистачатиме 1,5 млн працівників. Тому країна вимушена залучати трудових мігрантів з азійських країн. Відтак заяви, що мігранти відбирають працю у поляків, не відповідають дійсності.

Щодо другого твердження, то впродовж останніх років у Польщі заробітна плата постійно зростає. Пояснення, що трудові мігранти сповільнюють зростання заробітної плати в країні, є спрощеним. Приплив українських мігрантів є однією з багатьох трансформацій, що відбуваються на польському ринку праці. Так, польські компанії для конкурентоспроможності на європейському ринку надають дешевші послуги, зокрема у сфері транспорту та логістики. Вони підшукують дешевших працівників, які погоджуються на прекарну (нестабільну та негарантовану) працю, зниження заробітної плати та подовження робочого часу. Робітники-мігранти прагнуть максимально заробити впродовж короткого періоду дії наданих їм дозволів, тому вони погоджуються на такі робочі місця. Останніми роками з'явилася новація, яка змінила ринок праці, – зростання кількості агентств тимчасового працевлаштування TWA. Вони збільшили свою присутність на ринку праці в Польщі, як наслідок, можна говорити про інституціоналізацію тимчасової зайнятості і поляків, і мігрантів. Українці здебільшого користуються послугами TWA для отримання праці в Польщі.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СТРАТЕГІЧНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА 2020 Р.

Аналіз польської президентської кампанії 2020 р., на нашу думку, варто почати з результатів двох попередніх виборчих кампаній – виборів до Європейського парламенту та Сейму і Сенату Республіки Польща роком перед тим²⁰⁹.

Основне змагання за мандати депутатів Європейського парламенту від Республіки Польща на виборах 26 травня 2019 р. розгорталося між такими виборчими

²⁰⁹ Wyniki wyborów europejskich w 2019 r. Parlament Europejski. URL: <https://europarl.europa.eu/election-results-2019/pl/wyniki-krajowe/polska/2019-2024> (дата звернення: 07.02.2021).

комітетами: «Право і Справедливість» (PiS); «Європейська Коаліція» (KE) у складі: «Громадянська платформа» (PO), Польська селянська партія (PSL), Союз демократичної лівиці (SLD), «Сучасна» (Nowoczesna) та Партія «Зелені» (Partia Zieloni); «Весна» Роберта Бедроня (Wiosna Roberta Biedronia); «Конфедерація KORWiN Braun Liroy Narodowscy»; «Кукіз'15» (Kukiz'15); «Лівиця Разом» у складі: «Разом» (Partia Razem), «Союз праці» (Unia Pracy), «Рух суспільної справедливості («Ruch Sprawiedliwości Społecznej»); «Безпартійні Гвядзовські» («Polska Fair Play»)²¹⁰.

Як підсумок, у Європарламенті «Право і Справедливість» (PiS) отримала 26 мандатів, «Європейська Коаліція» (ЕК) – 22, «Весна» – 3, а депутати від Польщі поповнили такі партійні групи: «Європейські консерватори і реформатори» – 26 (всі від PiS); «Група Європейської народної партії (Християнські демократи)» – 17 від ЕК (висуванці власне «Громадянської платформи», (ГП)); «Прогресивний альянс соціалістів та демократів» – 8 осіб (5 від ЕК та 3 від «Весни»)²¹¹.

Підсумки голосування 13 жовтня 2019 р. та розподіл мандатів у Сеймі та Сенаті Польщі (див. табл. 1 і табл. 2).

Таблиця 1

**Підсумки голосування 13 жовтня 2019 р. та розподіл мандатів
у Сеймі IX скликання²¹²**

Партія/Блок	<i>Кількість голосів, тис. (%)</i>	<i>Кількість мандатів, % / од.</i>
«Право і Справедливість»	8 051,9 (43,59)	51,09/235
«Громадянська коаліція»	5 060,4 (27,4)	29,13/134
«Союз демократичної лівиці»	2 319,9 (12,56)	10,65/49
Польська селянська партія	1 578,5 (8,55)	6,52/30
Конфедерація «Свобода та Незалежність»	1 257,0 (6,81)	2,39/11
Всього		100/460

²¹⁰ Wyniki wyborów europejskich w 2019 r. ...

²¹¹ Джерело: опрацьовано авторами на основі: Wyniki wyborów 2019 do Sejmu RP. URL: <https://wybory.gov.pl/sejmsenat2019/pl/wyniki/sejm/pl> (дата звернення: 07.02.2021).

²¹² Там само.

Таблиця 2

**Підсумки голосування 13 жовтня 2019 р. та розподіл мандатів
у Сеймі Х скликання²¹³**

Партія/Блок	<i>Кількість голосів, тис. (%)</i>	<i>Кількість мандатів, %/од.</i>
«Право і Справедливість»	8 110,2 (44,56)	48/48
«Громадянська коаліція»	6 490,3 (35,66)	43/43
«Союз демократичної лівіці»	1 041,9 (5,72)	3/3
Польська селянська партія	415,7 (2,28)	2/2
Всього		100/100

У пропонуваній роботі автори відходять від маніпулятивних апеляцій окремих колег щодо власної об'єктивності в оцінці українсько-польських відносин та незаангажованості в підтримці тих чи тих суб'єктів відносин, найперше репрезентантів гібридного політичного режиму в Україні 2014–2019 рр.

Суб'єктивні оцінки перебігу та підсумків виборів президента Республіки Польща 2020 р., серед іншого, репрезентує авторська колонка одного зі співавторів пропонованої публікації на інтернет-порталі «Дивись.info»²¹⁴.

Поразка П. Порошенка в II турі президентських виборів в Україні 2019 р. В. Зеленському, формування політичною силою «Слуга народу» монобільшості у Верховній Раді України IX скликання давали шанс змінити попередній формат відносин з одним із ключових стратегічних зовнішньополітичних партнерів України – Республікою Польща, адже «зусиллями» окремих бенефіціарів політичних проєктів Народного фронту та Блоку Петра Порошенка як основи гібридного політичного режиму в постмайданній Україні 2014–2019 рр. відносини між країнами зайшли, дипломатично висловлюючись, у «глухий кут».

Переважає більшість українських мас-медіа, зокрема впливові інтернет-портали, контент-аналіз яких може стати предметом окремого дослідження, інтерпретувала перебіг виборів президента Польщі 2020 р. з перспективи політичної користі для тих, хто за результатами двох електоральних Майданів в Україні 2019 р. (президентського та парламентського) опинився на узбіччі політичного процесу.

²¹³ Гулай В. Анджей Дуда та колективний «АнтиДуда». *Дивись.info*. 2020. 20 лютого. URL: <https://dyvys.info/2020/02/20/andzhej-duda-ta-kolektyvnyj-antyduda/> (дата звернення: 07.02.2021); Гулай В. Польські президентські вибори під час пандемії: хто прямує до перемоги в I-му турі, а хто вже «третій зайвий». *Дивись.info*. 2020. 29 березня. URL: <https://dyvys.info/2020/03/29/polski-prezydentski-vybory-pid-chas-pandemiyi-hto-pryamuye-do-peremogy-v-i-mu-turi-a-hto-vzhe-tretij-zajvij/> (дата звернення: 07.02.2021); Гулай В. Польща після президентських теледебатів та без голосування 10 травня. *Дивись.info*. 2020. 10 травня. URL: https://dyvys.info/2020/05/10/polshha-pislya-prezydentskyh-teledebativ-ta-bez-golosuvannya-10-travnja/?fbclid=IwAR0eP3JnEcvdVPe_DJqIRNvpJotv4ZV59teK7FgtKwaQus4KFvoV6oBuLC4 (дата звернення: 07.02.2021); Гулай В. Польща у виборі, або Декілька суб'єктивних оцінок та сподівань. *Дивись.info*. 2020. 3 липня. URL: <https://dyvys.info/2020/07/03/polshha-u-vybory-abo-dekilka-sub-yektyvnyh-otsinok-ta-spodivan/> (дата звернення: 07.02.2021).

²¹⁴ Sondaż. Niewielka przewaga Dudy nad Hołownią w ewentualnej drugiej turze. *Wprost*. 2020. 30 stycznia. URL: <https://www.wprost.pl/wybory-prezydenckie-2020/sondaze/10293940/sondaz-niewielka-przewaga-dudy-nad-holownia-w-ewentualnej-drugiej-turze.html> (дата звернення: 07.02.2021).

Інакше кажучи, українській громадській думці нав'язували алогічну дихотомію «доброго-поганого» кандидата в президенти Польщі з огляду на його позицію щодо п'ятого президента України П. Порошенка, а саме «доброї/го» претендентки/та від опозиційної «Громадянської коаліції» М. Кідава-Блонської / Р. Тшасковського і «поганого» президента Польщі та кандидата на новий термін А. Дуди від провладної партії «Право і Справедливість».

Отже, 15 лютого 2020 р. чинний президент Польщі А. Дуда на багатотисячному мітингу у Варшаві оголосив про початок своєї виборчої кампанії. За кілька днів до цього датою чергових президентських виборів у Польщі було визначено 10 травня 2020 р. Якщо главу держави не обрали б у I турі, то II тур мав би відбутися 24 травня. Така собі магія цифр, бо саме 24 травня 2015 р. висуванець ПіС А. Дуда несподівано для багатьох переміг тодішнього президента та кандидата від ГП Б. Комаровського.

Аналізуючи фактичний старт президентської кампанії, своєрідний список потенційних кандидатів на найвищу посаду в Польщі можна було б подати так: реальний Анджей Дуда та колективний «анти-Дуда» в особі представниці «Громадянської платформи» Малгожати Кідава-Блонської, лідера Польської селянської партії Владислава Косиняк-Камиша, незалежного кандидата Шимона Головні, представника «Лівиці» Роберта Бедроня, кандидата від «Конфедерації» Кшиштофа Босака та ін.

Сформувані близьке до реального уявлення про президентські преференції поляків на старті президентської кампанії-2020 дає змогу порівняння соціологічних опитувань від різних структур. Так, за результатами опитування Maison & Partners для порталу Onet.pl, оголошеними 30 січня 2020 р., А. Дуда може розраховувати в I турі на підтримку 38,3 % виборців, М. Кідава-Блонська – 22,3 %, Ш. Головня – 10,9 %, Р. Бедронь – 9 %, В. Косиняк-Камиш – 6,3 %, К. Босак – 3,2 %²¹⁵. За цим же джерелом, моделюючи цілком очевидний II тур, прогнозують такі результати у парах: Дуда–Головня – 44 %:43 %; Дуда–Кідава-Блонська – 49:42; Дуда–Косиняк-Камиш – 47:41.

Результати опитування IBRIS для газети «Rzeczpospolitej», опубліковані 10 лютого: А. Дуда – 43,7 %, М. Кідава-Блонська – 29,2 %, Ш. Головня – 8,1 %, Р. Бедронь – 6,9 %, В. Косиняк-Камиш – 4 %, К. Босак – 3,8 %²¹⁶.

Дані опитування, яке було проведено 12–13 лютого 2020 р. лабораторією Estymator для DoRzeczy.pl: А. Дуда – 45,3 %; М. Кідава-Блонська – 26,4 %, В. Косиняк-Камиш – 10,1 %, Р. Бедронь – 7,4 %, Ш. Головня – 5,9 %, К. Босак – 4,7 %²¹⁷.

²¹⁵ Sondaż. Niewielka przewaga Dudy nad Hołownią w ewentualnej drugiej turze. *Wprost*. 2020. 30 stycznia. URL: <https://www.wprost.pl/wybory-prezydenckie-2020/sondaze/10293940/sondaz-niewielka-przewaga-dudy-nad-holownia-w-ewentualnej-drugiej-turze.html> (дата звернення: 07.02.2021).

²¹⁶ Najnowszy sondaż prezydencki: Duda liderem, notowania Kidawy-Błońskiej mocno w górę. URL: <https://www.rmf24.pl/raporty/raport-wybory-prezydenckie2020/najnowsze-fakty/news-najnowszy-sondaz-prezydencki-duda-liderem-notowania-kidawy-b,nId,4318508> (дата звернення: 07.02.2021).

²¹⁷ Sondaż prezydencki dla DoRzeczy.pl: Andrzej Duda wciąż prowadzi, ale traci. Kto zyskuje? *DoRzeczy*. 2020. 15 lutego. URL: <https://www.dorzeczy.pl/sondaz/129727/sondaz-prezydencki-dla-dorzeczypl-andrzej-duda-wciaz-prowadzi-ale-traci-kto-zyskuje.htm> (дата звернення: 07.02.2021).

Розгортання масштабів епідемії коронавірусу COVID-19, що в перші тижні березня набуло характеру пандемії SARS-COV-2 (за визначенням ВООЗ), позначилось на перебігу виборів Президента Польщі 2020 р. На цьому тлі майже не поміченим стало завершення 26 березня подання підписів на підтримку кандидатів на президентську посаду. Із 35-х раніше зголошених претендентів відповідні документи подало 19 осіб²¹⁸.

Цілком усвідомлюючи, що дані соціологічних опитувань навіть від різних аналітичних структур не можуть у повному обсязі репрезентувати громадську думку, згадаймо, що II тур виборів Президента Республіки Польща в 2015 р. засвідчив: попри більшість прогнозів, тодішній президент Б. Коморовський програвав висуванцеві «Права і Справедливості» А. Дуді.

Водночас хочемо зупинитися на рейтингу президентських вподобань поляків – опитуванні, проведеному 20–23 березня 2020 р. агенцією Social Changes для одного з найпопулярніших польських інтернет-порталів w Polityce.pl²¹⁹. Відповідно до нього, А. Дуда міг розраховувати в I турі на підтримку 47 % виборців, М. Кідава-Блонська – 19 %, В. Косиняк-Камиш – 11 %, Р. Бедронь – 10 %, Ш. Головня – 7 %, К. Босак – 6 %.

У цьому контексті, нехай із відступами у кілька відсотків на користь того чи того кандидата, можна говорити про формування в польських президентських змаганнях колективного «третього зайвого» в особі В. Косиняк-Камиша, Р. Бедроня, Ш. Головні та К. Босака, які виявилися не здатними повторити успіху п'ятирічної давності П. Кукіза.

Окремо варто згадати про опитування агенції Kantar для знаної своїми симпатіями до ліберальної ГП «Gazety Wyborczej», відповідно до якого в I турі планованих президентських виборів на 10 травня А. Дуду готові були підтримати 65 % респондентів. Однак якщо б вибори перенесли на пізніший термін, то чинний президент міг би розраховувати лише на 44 %²²⁰.

У цьому контексті треба зазначити, що не справдились побоювання частини експертів та політтехнологів кампанії А. Дуди, які висловлювали побоювання, що з обмеженням, а згодом заборонаю безпосередніх зустрічей із виборцями на місцях їхній кандидат втрачатиме популярність, а сама кампанія перенесеться у простір ЗМІ та соціальних медіа, де різнополюсна опозиція матиме більше можливостей для інформаційних атак на чинного президента, уряд та ПіС загалом.

Польські медіа²²¹, розглядаючи варіанти спроб різних опозиційних сил завадити чинному президентові перемогти в I турі, припускали, що провідні кандидати

²¹⁸Mocny finisz w PKW. Komitety zgłosiły zgłosić 19 kandydatów z zebranymi podpisami na prezydenta RP. wPolityce.pl. 2020. 27 marca. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/493145-mocny-finisz-w-pkw-19-kandydatow-na-prezydenta-rp>. (дата звернення: 07.02.2021).

²¹⁹Duży wzrost poparcia i rekordowa przewaga Andrzeja Dudy nad Małgorzatą Kidawą-Błońską. Traci Hołownia. SPRAWDŹ wyniki. wPolityce.pl. 2020. 25 marca. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/492905-rekordowa-przewaga-andrzeja-dudy-nad-kandydatka-ko-sprawdz> (дата звернення: 07.02.2021).

²²⁰Nowy sondaż prezydencki: Duda miażdży Kidawę. Druga tura nie będzie potrzebna. Super express. 2020. 26 marca. URL: <http://www.se.pl/wiadomosci/polityka/koronawirus-szokujacy-sondaz-to-dlatego-pis-chce-wyborow-prezydenckich-2020-w-maju-aa-6MfB-Ujp6-BpAZ.html> (дата звернення: 07.02.2021).

²²¹Szcześnieńiak A. Opozycja wycofa się z wyborów prezydenckich? Pytamy i nieoficjalnie słyszymy, że to możliwe. Oko.press. 2020. 12 marca. URL: <https://oko.press/opozycja-wycofa-sie-z-wyborow-prezydenckich/> (дата звернення: 07.02.2021).

можуть відмовитись від участі у виборах для визнання їх недійсними за участі єдиного кандидата – А. Дуди. На наш погляд, такий сценарій відразу видався малоімовірним хоча б тому, що в бюлетені поруч із чинним президентом могли опинитися декілька кандидатів із «другого» ешелону польської політики та відгравати роль радше статистів для ще переконливішої перемоги А. Дуди.

Для повнішої репрезентації громадської думки поляків у часі пандемії та президентських виборів варто звернутися до опитування, яке свідчило про настрої до перенесення виборів 10 травня. Дослідницький інститут «Pollster» для видання «Super Express» упродовж 17–18 березня опитав 1 077 дорослих поляків, 70 % з них виступали за перенесення травневого президентського голосування²²². Можна, звичайно, скептично ставитися до такого різкого зростання популярності чинного президента, але й не варто применшувати реальних результатів діяльності уряду на чолі з прем'єром Тадеушем Моравецьким (PiS) під впливом ініціатив президента А. Дуди у боротьбі з поширенням епідемії коронавірусу на території Польщі.

У цьому контексті варто переглянути опитування агенції Estymator для порталу DoRzeczy.pl²²³ (здебільшого небайдужого до панівної партії) щодо оцінки позиції опозиційних парламентських партій у протидії COVID-19. Так, співвідношення «добре-погано» (за стобальною системою) становить для «Громадянської коаліції» – 18:15; «Лівіці» – 22:15; Польської селянської партії – 22:17; «Конфедерації» – 12:20.

Окремо варто вказати на цілком позитивний вплив президентсько-урядової ініціативи, так званого «Антикризового щита» економічної допомоги та підтримку щонайменше 4 млн представників малого бізнесу і самозайнятих громадян, попри цілком очевидний спротив у сеймі останнім колишніх антагоністів, а на той час нової ситуативної об'єднаної опозиції «Громадянської коаліції» та «Конфедерації». За результатами вже згаданого опитування Social Changes для w Polityce.pl²²⁴, 59 % опитаних позитивно оцінюють «Антикризовий щит», з них 80 % – виборці «Права і Справедливості» та 37 % – «Громадянської коаліції».

Президентська виборча кампанія йшла до свого завершення із лозунгами про ефективність протиепідемічних (нагадаємо тільки, що 19 березня у Польщі було оголошено стан епідемії, зокрема до 13 квітня закрито кордони держави) та антикризових соціально-економічних заходів. З міркувань безпеки, використовуючи досвід інших країн, уряд Т. Моравецького подав до Сейму законопроект про кореспонденційне (поштове) голосування на виборах 2020 р. З гострими дискусіями між представниками різнопартійної сеймової меншості (насамперед послами фракцій «Громадянської платформи», Польської селянської партії та «Конфедерації») і – цілком несподівано – у таборі «Об'єднаної правиці» (між власне «Правом

²²²Zaremba J. Koronawirus w Polsce. Polacy chcą przełożenia wyborów? Nowy sondaż. *Wiadomości*. 2020. 20 marca. URL: <https://wiadomosci.radiozet.pl/Polska/Polityka/Koronawirus-w-Polsce.-Sondaz-dla-SE-70-procent-Polakow-chce-przełożenia-wyborow> (дата звернення: 07.02.2021).

²²³Polacy ocenili postawę opozycji ws. epidemii koronawirusa. *Do rzeczy*. 2020. 22 marca. URL: <https://dorzeczy.pl/kraj/133569/koronawirus-polacy-ocenili-postawe-opozycji.html> (дата звернення: 07.02.2021).

²²⁴Polacy bardzo pozytywnie o pomysle tzw. tarczy antykryzysowej. O projekcie słyszało niemal 2/3 badanych. *wPolityce.pl*. 2020. 26 marca. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/493118-polacy-bardzo-pozytywnie-o-pomysle-tarczy-antykryzysowej> (дата звернення: 07.02.2021).

і Справедливістю» Я. Качинського (198 послів) та «Порозумінням» віцепрем'єра Я. Говіна (18 депутатів) (інші 19 із 235 послів сеймового клубу «ПіС», що належать до «Солідарної Польщі» міністра юстиції – Генерального прокурора З. Зьобро, схилялися до позиції очільника партії «Право і Справедливість»)). Зокрема, Я. Говін висловив пропозицію: замість проведення виборів у спосіб поштового голосування, продовжити термін чинного президента на два роки, але, наразившись на різку критику очільників партії ПіС, подав у відставку.

Попри це, сейм прийняв Закон про кореспонденційне голосування та подав його до Верхньої палати, а вже сенат до 6 травня (у 30-денний термін) мав або підтримати, або відхилити сеймову версію. Проте саме в сеймі особистими зусиллями його маршалка Томаша Гродзького («Громадянська позиція») проведення голосування 10 травня було зведено нанівець. В останній день прийняття рішення 50 (зі 100) сенаторів відхилили сеймовий законопроект. Як тут не згадати практики турборежиму все ще більшості «Слуги народу» в українському парламенті?

Цілком логічним законодавчим кроком стало б подолання сенатського рішення сеймовою більшістю «Об'єднаної правиці». Так, вже 7 травня 236 депутатів (серед них один від «Громадянської позиції») подолали вето Сенату. Проте до цього часу польські експерти розходяться в думках, що саме переконало депутатів «Порозуміння» підтримати кореспонденційне голосування. Символічним кроком для цього стала спільна заява очільників «Права і Справедливості» та «Порозуміння», що передбачала прийняття нової версії законопроекту про поштове голосування.

Публічна демонстрація єдності «Об'єднаної правиці» особливо показова на тлі розкриття окремими опозиційними депутатами деталей попередніх кулуарних переговорів із Я. Говіном, зокрема версії про формування широкої парламентської коаліції, у якій голова «Порозуміння» мав обійняти посаду спікера нижньої палати. Напевно, не найгірша пропозиція для лідера групи із 18 депутатів у 460-му мандатному Сеймі Польщі!

Поряд з оприлюдненням своєрідного пакту Качинського-Говіна та з початком його матеріалізації у рішенні сеймової більшості щодо подолання сенатського вето майже не поміченими залишилися телевізійні дебати на Польському суспільному телебаченні 6 травня, які, до речі, дивилося близько 8 млн глядачів. Очевидно, для звиклих до видовищ українських політично орієнтованих телевізійних глядачів із українськими минулорічними гаслами «Стадіон, так стадіон», із публічною здачею специфічних аналізів двома учасниками другого туру президентських виборів-2019 польські президентські теледебати могли видатися занадто нудними, хоча й там не бракувало своїх ексцентриків.

Зупинимося тільки на одному символічному аспекті, коли на початку дебатів претендентам потрібно відповісти на запитання, до столиці якої держави вони здійснять свій закордонний візит. Показовою, але майже не поміченою в українському медіа-дискурсі (який і далі перебуває у фарватері позиції ГП та її кандидатки М. Кідави-Блонської з рейтингом останнього тижня до планованого голосування – від 11 до 2 % (залежно від організації)) стала відповідь «темної конячки» цьогорічних виборів Ш. Головні: «Київ!».

У новітню політичну історію держав періоду пандемії польські президентські вибори 2020 р. ввійдуть як перші загальнонаціональні вибори, що початково були перенесені через загрозу коронавірусу; все ж таки голосування за серйозних карантинних заходів у прогнозованому I турі відбулося на виборчих дільницях, а у двох гмінах на південному заході голосування стало можливим тільки у так званій кореспонденційний спосіб.

Саме ідея голосування поштою зумовила у квітні політичну кризу, масштаби якої стало можливо оцінити тільки після II туру голосування 12 липня між двома кандидатами – чинним президентом А. Дудою та президентом столичного міста Варшави, віцеголовою партії «Громадянська платформа» Рафалом Тшасковським. Останній отримав змогу кандидувати після того, як лідер невеличкої партії «Порозуміння» із табору «Об'єднаної правиці» Я. Говін висловив позицію щодо несприйняття кореспонденційного голосування, а сенатська більшість ГК на чолі з маршалком Т. Гродзьким використала парламентські регламентні механізми для гальмування розгляду відповідного законопроекту, який дав би змогу провести голосування 10 травня 2020 р. (відповідно до раніше визначеного конституційного порядку через подання маршалка сейму та репрезентантки «ПіС» Е. Вітек).

Опускаючи політичні змагання напередодні фінальної дати довгоочікуваного голосування на президентських виборах у Польщі 28 червня 2020 р. (варті окремого розгляду в іншій публікації), наведемо короткі результати голосування: А. Дуда — 43,50 % (8 450 513 голосів), Р. Тшасковський — 30,46 % (5 917 340 голосів), Ш. Головня — 13,87 % (2 693 397 голосів), К. Босак — 6,78 % (1 317 380 голосів), В. Косиняк-Камиш — 2,36 % (459 365 голосів), Р. Бедронь — 2,22 % (432 129 голосів), інші п'ять кандидатів – менше 1 %²²⁵.

Щодо оцінок, то найперше варто звернути увагу на нищівну поразку висуваних від ПСП та «Лівиці». Вона є відчутною на тлі «змагання рейтингів» (особливо виразного в цій кампанії), коли ті чи ті «агенції» поширювали на засадах реклами або неприхованої «джинси» показники В. Косиняка-Камиша чи Р. Бедроня у варіантах – 7–12 %. По-друге, на тлі краху лівих та лівоцентристських кандидатів очевидним успіхом є результат право-консервативного К. Босака, якому, щоправда, доведеться у найближчі роки позмагатися з іншими очільниками «Конфедерації» за лідерство на крайньому правому фланзі польського політикуму, зокрема в можливих дострокових парламентських виборах. Саме в цьому контексті варто сприймати заяву лідерів «Конфедерації» про непідтримку жодного з переможців першого туру. По-третє, цікаве питання преференцій у II турі виборців, які віддали свої голоси в I турі за В. Косиняка-Камиша, Р. Бедроня, К. Босака та особливо Ш. Головню.

Варто окремо звернути увагу на кількісні показники двох фаворитів польської президентської кампанії-2020 в обидвох турах (табл. 3).

²²⁵ Wyniki głosowania w pierwszej turze. *Państwowa Komisja Wyborcza*. URL: <https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/pl>

Таблиця 3

**Кількість голосів, які отримали А. Дуда та Р. Тшасковський
у I та II турах голосування, тис.²²⁶**

<i>Кандидат</i>	<i>I тур, 28 червня 2020 р.</i>	<i>II тур, 12 липня 2020 р.</i>	<i>Баланс приросту, +/-</i>
Дуда А.	8 450, 5	10 440,6	+1 990,1
Тшасковський Р.	5 917, 3	10 018 ,3	+4 101,0

Найперше, що відзначають експерти та члени виборчих штабів, – високу явку виборців (у 2015 р. явка становила 48,96 %, у 2010 р. – 54,94 %).

Таблиця 4

**Динаміка зростання явки виборців у I та II турах виборів
президента Республіки Польщі²²⁷**

<i>Воєводство</i>	<i>I тур, %</i>	<i>II тур , %</i>	<i>Динаміка зростання, + %</i>
Нижньосілезьке	63,47	66,99	+3,52
Куявсько-Поморське	61,03	65,31	+4,28
Люблінське	62,32	66,06	+3,74
Любуське	61,41	64,95	+3,54
Лодзинське	65,65	69,68	+4,03
Малопольське	67,22	70,38	+3,16
Мазовецьке	70,34	73,80	+3,46
Опольське	56,68	59,92	+3,24
Підкарпатське	63,37	66,49	+3,12
Підляське	60,35	64,33	+3,98
Поморське	65,55	70,04	+4,49
Сілезьке	64,32	66,91	+2,59
Свентокшицьке	62,09	66,37	+4,28
Вармінсько-Мазурське	57,13	62,14	+5,01
Великопольське	65,49	69,25	+3,76
Західнопоморське	61,69	66,39	+4,7
<i>Загалом</i>	64,51	68,18	+3,67

²²⁶За даними: Wyniki głosowania w pierwszej turze. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: <https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/p1>; Wyniki głosowania w drugiej turze. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: <https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/wyniki/2/pl> (дата звернення: 07.02.2021).

²²⁷Джерело: Опрацьовано авторами на основі: Frekwencja w pierwszej turze wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w 2020 r. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: <https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/pl> (дата звернення: 07.02.2021); Frekwencja w drugiej turze wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w 2020 r. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: <https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/2/Koniec/pl> (дата звернення: 07.02.2021).

Кількість голосів, які були подані за кандидатів у II турі, становила 20 458,9 тис., що на 10 334,5 тис. більше, ніж у I турі²²⁸. Попри те, що новий кандидат від ГП Р. Тшасковський на майже 2 910,8 тис. голосів у розрахунках зростання кількості виборців між I та II турами випередив свого конкурента, він не переміг А. Дуду. Нехай із невеликою перевагою (4 22,3 тис.) та за перманентної політичної кризи в середовищі «Об'єднаної Правиці», яка триває до сьогодні, А. Дуду переобрали на новий термін, що, серед іншого, дає змогу актуалізувати попередні спільні заяви із президентом України В. Зеленським щодо «перезавантаження» стратегічних відносин між обома державами.

«ТРИ НАЦІЇ, ОДНЕ БАЧЕННЯ»: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

«Ми всі знаємо одне: ми сильні, коли ми разом, ми сильні, коли між нами є згода, коли між нами є дружба, і коли ми стоїмо разом в одному строю; тоді ми дійсно викликаємо повагу тоді набагато важче прийняти рішення про будь-який акт агресії проти нас...

ЛитПолУкрБриг – це співробітництво з Україною, нашим великим сусідом, який має намір стати членом НАТО»

Анджей Дуда, Президент Республіки Польща

У кожного своє розуміння «безпеки», «безпечного» та «життя у (не)безпеці», яке варіює від оформлення дозволу на носіння вогнепальної зброї чи побудови бункера у підвалі власного будинку до оголошення всезагальної мобілізації населення до війська. Ми задумуємось про безпеку лише тоді, коли відчуваємо загрозу установленому довкола нас порядку. До того ж часу в нас вона ототожнюється з відчуттям спокою та особистої зони комфорту. Подібне спостерігаємо і в державі. Допоки в Україні не було загрози територіальній цілісності, Збройні сили України залишались тією сферою, на яку нечасто звертали увагу, а відкриття в оборонній галузі звелися нанівець через безперспективність фінансування. Сприятлива ситуація наприкінці 90-х років XX ст. щодо вступу до НАТО також втратила актуальність. Українцям не потрібна була армія, її скорочували й переводили у стан резерву запасів часів Радянського Союзу.

На початку 1990-х років і Польща, і Литва визначили членство в НАТО своєю стратегічною метою, якої Польщі вдалося досягти в 1999 р., а Литві – на п'ять років пізніше. Тодішній міністр закордонних справ Польщі Броніслав Ґеремек оцінив цю історичну подію, заявивши, що «Польща назавжди повертається туди, куди

²²⁸ Wyniki głosowania w pierwszej turze...; Wyniki głosowania w drugiej turze...

належить, – до вільного світу»²²⁹, а з 1997 р. набув чинності план навчання литовських військових у Національній академії оборони України імені І. Черняховського.

У Варшаві 1996 р. було підписано угоду про створення військового підрозділу Литовсько-польського батальйону миротворчих сил «LitPolBat» (де-факто почав існувати в 1997 р.), що складався з 784 солдатів (433 з Польщі, 351 з Литви). Місцем дислокації батальйону було місто Алітус у Литві, недалеко від литовсько-польського кордону. З ініціативою створення спільного підрозділу виступив тодішній Президент Литви Альгірдас Бразаускас. Його діяльність була продовжена після вступу Польщі до НАТО в 1999 р., завдяки чому Литва стала єдиною країною з-поза Північноатлантичного альянсу, яка мала спільний батальйон із натівською державою²³⁰. Натомість Литва підписала такий договір з очільниками Міністерства оборони України лише в 2000 р. Причому це була перша країна пострадянського простору, з якою було укладено договір за відсутності спільних територіальних кордонів. Відтоді документально оформлюється тристоронній вектор військового співробітництва між Литвою, Польщею та Україною, в якому хронологічно виділяють два етапи – військово-технічний (до 2014 р.) та військово-стратегічний (з 2014 р. дотепер). Перший етап характеризується розробками, навчанням та підготовкою до створення об'єднаного військового підрозділу, а другий – втіленням у життя ідеї колективної безпеки в регіоні та допомогою Україні в захисті її територіальної цілісності з боку Російської Федерації.

Литовсько-польсько-українська бригада. У відповідь на нові виклики в галузі оборони Литва та Польща спільно доклали зусиль для включення України до регіональних структур безпеки. З цією метою було прийнято рішення про створення тристороннього військового підрозділу – ЛитПолУкрбригу (LitPolUkrBrig), діяльність якого була офіційно розпочата в 2016 р. Рішення щодо його створення (спочатку також у формі батальйону) прийняли на зустрічі міністрів оборони Литви, Польщі та України 14 червня 2007 р. Тристоронню угоду з цього питання підписали 19 вересня 2014 р., Верховна Рада України ратифікувала її в лютому, а сейми Республіки Польща та Литовської Республіки – в березні 2015 р.²³¹. Кількісний склад військового формування – 4 500 осіб, з них: 3 500 бійців з Польщі, 350 – з Литви, 560 – з України. Командування бригади сформовано з 58 польських, 18 українських та 5 литовських військовослужбовців. Підрозділи бригади: 80-та окрема аеромобільна бригада ЗСУ, литовський батальйон «Уланів» імені Великої княгині Литовської Бірутес, 5-й батальйон 21-ї бригади підгалянських стрільців Республіки Польща залишаються в місцях постійного розташування на теренах своїх держав і під час вишколів, навчань та операцій підпорядковуються командувачу бригади полковнику

²²⁹ Kazlauskas J. About the Lithuanian-Polish Power Bridge. *Lithuanian Foreign Policy Review*. 2001. Vol. 7. URL: ifpr.lt/issues/7/

²³⁰ Договірні-правова база між Україною та Польщею. *Посольство України в Республіці Польща. Офіційний сайт*. 2012. 20 серпня. URL: <https://poland.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/233-dogovirno-pravova-baza-mizh-ukrajinoju-ta-polyshheju>

²³¹ Українсько-польсько-литовська бригада отримала ім'я князя Костянтина Острозького. *Прямий. Справжній. Український*. 2018. 27 грудня. URL: <https://prm.ua/ukrayino-polsko-litovska-brigada-otrimala-im-ya-knyazy-kostyantina-ostrozko/>

Збройних сил України Дмитру Братішко, який її очолив у 2018 р.²³². У червні бригада стала учасницею польового вишколу «Анаконда-2016», що проходив на полігоні Нова Демба в Польщі за участі 31 000 військовослужбовців із 23 країн світу²³³.

Долучились військові і до участі в командно-штабних навчаннях з операцій кризового реагування та підтримки миру «Кленова арка – 2016», що відбулися на базі Міжнародного центру миротворчості та безпеки Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного в першій половині листопада 2016 р. Українському батальйону, який входить до складу тристоронньої бригади, в навчаннях допомагали міжнародні інструктори з JMТG-U / Об'єднаної багатонаціональної групи з підготовки. Останніми навчаннями 2016 р., участь в яких підтвердила бойову готовність та відповідність ЛитПолУкрбригу стандартам НАТО, були міжнародні командно-штабні навчання «Common Challenge-16» на базі загальновійськового полігону Збройних сил Республіки Польща «Демба»²³⁴.

Особовий склад бригади бере участь у спільних тренуваннях та міжнародних навчаннях для підтримки спроможностей з ухвалення рішень, управління підрозділами, силами та засобами. Додатково бригада або її окремі підрозділи можуть бути залучені до проведення міжнародних операцій за односторонньою згодою країн-засновниць. Загалом з 2018 р. дотепер солдати та офіцери ЛитПолУкрбригу взяли участь у 31 міжнародному військовому навчанні, що відбувалися на території Польщі, України, Грузії та Греції. Окрім безпосередньої організації та проведення різноманітних військових навчань, командування бригади співпрацює з міжнародними партнерами в межах Об'єднаної багатонаціональної тренувальної групи – Україна (JMТG-U). Офіцерів військового підрозділу залучають до надання менторської та дорадчої допомоги інструкторському складу Міжнародного центру миротворчості та безпеки Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного з метою створення необхідних умов для подальшого професійного розвитку підрозділів Збройних сил України²³⁵. До речі, полякам та литовцям цікавий досвід спілкування з учасниками АТО-ООС, останні прагнуть накласти стандарти НАТО, яких вчать в ЛитПолУкрбригу, на реалії діяльності ЗСУ в умовах ведення бойових дій. Один з військових, учасник АТО, десантник Андрій Ковалевський зазначає: «У них [експертів НАТО] найбільша увага зосереджена на роботі штабу. Все відбувається послідовно: вищий штаб планує, потім підлеглий і лише тоді виконується завдання. У нас в АТО задачі ставились напряму: від вищо-

²³² Військовослужбовці ЛИТПОЛУКРБРИГ у Любліні розпочали перше спільне навчання «Brave Band». *Міністерство оборони України. Офіційний сайт*. 2016. 1 лютого. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2016/02/01/vijskovosluzhbovczi-litpolukrbrig-u-lyublini-rozpochali-pershe-spilne-navchannya-brave-band-/>

²³³ Навчання «Анаконда-2016» завершено, навчальну мету – досягнуто. *Міністерство оборони України. Офіційний сайт*. 2016. 17 червня. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2016/06/17/navchannya-anakonda-2016-zaversheno-navchalnu-metu-dosyagnuto-/>

²³⁴ Офіцери «ЛитПолУкрбриг» проводять навчання за стандартами НАТО. *Європейська правда*. 2019. 7 червня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/06/7/7097085/>

²³⁵ У Збройних силах пояснили скорочення терміну ротатії офіцерів у ЛитПолУкрБриг. *Українські національні новини. Інформаційне агентство*. 2020. 16 квітня. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1864108-u-zbroynikh-silakh-poyasnili-skorochennya-terminu-rotatsiyi-ofitseriv-u-litpolukrbrig?fbclid=IwAR1Bxob5fA1RF6RDDClEg8w1yjR03qz-a-M2x1IZpi6f4854f3sHh9vtlO4>

го штабу до виконавця – командира підрозділу, який не мав часу на планування, а брав і виконував завдання, зазвичай спонтанно. Це, мабуть, було виправдано, бо у нас були проблеми із засобами зв'язку, з витоків інформації»²³⁶. В умовах переходу ЗСУ на стандарти НАТО цей досвід є необхідним та потрібним.

Співпраця з НАТО. Після вступу в 1999 р. Польщі до НАТО, спираючись на положення про відкритість «дверей Альянсу» для нових членів, Варшава активно підтримувала прийняту на Вашингтонському саміті нову Стратегічну концепцію НАТО щодо розширення на Схід і стала своєрідним «містком» між Альянсом і Україною. З цього приводу тогочасний секретар Атлантичного Клубу Польщі К. Зельке зазначав: «Ми сподіваємося, що в дусі атлантичної співпраці нам вдасться виробити такі рішення, які дадуть змогу уникнути «чорних сценаріїв» і назавжди з'єднають Україну з Заходом та водночас доповнять новий геополітичний устрій у Європі й світі»²³⁷.

У 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО як Польща, так і Литва висловили свою беззаперечну підтримку ідеї надання Україні Плану дій щодо членства в НАТО. І незважаючи на те, що це рішення не було ухвалено, двері Альянсу для України залишалися відкритими. Тож незмінною залишилася політика урядів цих країн щодо подальшої співпраці України і НАТО. До того ж у межах продовження партнерства та підтримки України в її прагненні приєднатися до НАТО 2009 р. країни Балтії почали надавати їй активну допомогу в реалізації програми «Східного партнерства», а також разом із Польщею підтримали рішення про підписання з Україною «Декларації про доповнення до Хартії про особливе партнерство»²³⁸. У 2017 р. для розширення своєї присутності в Східній Європі НАТО розмістила в Польщі та країнах Балтії чотири багатонаціональні батальйони. Відповідно це все вплинуло на співпрацю з Україною. Ці країни знову почали активно сприяти розширенню їхніх взаємозв'язків. У вересні 2014 р. на Уельському саміті вони підтримали заснування п'яти трастових фондів НАТО з допомоги Україні і були залучені до чотирьох із них: Цільового фонду з модернізації системи командування, управління, комунікації і комп'ютеризації, Цільового фонду з реформування системи логістики і стандартизації ЗСУ, Цільового фонду з кіберзахисту, Цільового фонду з медичної реабілітації²³⁹.

У контексті останніх подій уряди Польщі, Латвії, Литви та Естонії повернулися до своєї попередньої політики і не просто підтримували, а своїми діями рішуче сприяли інтенсифікації воєнно-політичної співпраці України і НАТО. Через ймовірність потенційної агресії з боку Росії дещо активнішими були все ж таки країни Балтії, які беззаперечно підтримують ідею членства України в НАТО. Водночас нинішній уряд Польщі, подібно до попередників, також наполягає на «політиці відкритих дверей»

²³⁶ У Запоріжжі створили взвод військової поліції ЛитПолУкрБриг. *Ukrainian Military Pages*. 2020. 3 лютого. URL: https://www.ukrmilitary.com/2020/02/military-police.html?m=1&fbclid=IwAR2kZfze8ZFyH0DwS0g_yLp7Me60p78H0ot6Ck2Qkgs7rwg6munHFSwTs4c

²³⁷ Mieliekiestev K. The trends of polish-ukrainian cooperation in the context of Atlantic integration. URL: <https://studlib.org.ua/index.php/eprs/article/view/165/158>

²³⁸ Сидорук Т. Позиції Польщі та держав Балтії щодо російсько-українського конфлікту. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2015. Вип. 36 (3). С. 13–19.

²³⁹ 11 країн НАТО висловили Угорщині протест через блокування діалогу з Україною. *Zaxid.net*. 2017. 6 грудня. URL: https://zaxid.net/11_krayin_nato_vislovlivi_ugorshhini_protest_cherez_blokuvannya_dialogu_z_ukrayinoyu_n1443396

НАТО для України. Великою мірою це пов'язано з тим, що в разі позитивного розвитку подій для України Польща отримає в НАТО потужного союзника, який до того ж є її стратегічним партнером. Це не тільки посилить її безпеку на східному кордоні, але й зміцнить позиції Польщі в регіоні Центрально-Східної Європи і в самому Альянсі. Важливо також, що політика урядів цих країн має беззаперечну підтримку суспільства, адже за соціологічними опитуваннями 2017 р. понад 72 % і 76 % населення в Литві та Польщі відповідно підтримують членство України в НАТО²⁴⁰. До основних завдань Baltic Air Policing належить протидія порушенням повітряного простору російською авіацією та контроль за переміщенням військових літаків Російської Федерації, що забезпечує безпеку кордонів України.

Важливою складовою литовської політики щодо України в контексті зміцнення регіональної безпеки є послідовне сприяння поглибленій співпраці між Україною та НАТО. Євроатлантичні аспірації Києва підтримує міністр закордонних справ Литви Лінас Лінкявічюс та литовські дипломати на всіх міжнародних майданчиках. За словами міністра, Україна є одним із ключових партнерів НАТО. Київ може очікувати, що Литва усіляко дбатиме про зростання політичного діалогу та практичної співпраці між сторонами²⁴¹.

Посольство й надалі виступатиме ініціатором різних програм, спрямованих на покращення рівня обізнаності населення України про НАТО (просвітницькі заходи, співпраця зі ЗМІ та громадськими організаціями, форуми і програми для студентів тощо; протягом 2016–2018 рр. посольство взяло участь у 78 тематичних заходах). Можна порадити використати такий досвід посольства при доопрацюванні проєкту Державної програми інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017–2020 рр., яким опікується служба віце-прем'єр-міністра України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. Також потрібно врахувати, що як контактне посольство НАТО в Україні, воно займається логістикою, моніторингом та аналітикою питань, які стосуються співпраці Альянсу та України. Важливою складовою його діяльності є також координація співпраці посольств країн-членів НАТО в Києві²⁴².

Литва бере участь у діяльності об'єднаної координаційної комісії з питань реформи Міністерства оборони України. Литва також – єдина держава, яка 2016 р. передала Україні летальну зброю – близько 150 тонн патронів. Литва має власне виробництво патронів, тому передача була можливою і не потребувала узгодження з іншими країнами НАТО. Сприяла цьому співпраця між посольствами та міністерствами оборони (щоправда, на проведення операції знадобилося близько двох років)²⁴³.

²⁴⁰Стемпневський Т. Політика Польщі щодо України в контексті східного виміру політики Європейського Союзу. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною 450 років після Люблінської унії* / за ред. Т. Стемпневського, Б. Сурмач. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 120–127.

²⁴¹Новини Посольства Литовської Республіки в Україні. *Посольство Литовської Республіки в Україні. Офіційний сайт*. 2016. 12 жовтня. URL: <https://ua.mfa.lt/ua/ua/news/predstabilitstbo-litbi-b-ukran-she-dba-rokibikonubatime-funkts-kontaktngo-posol-jstba-nato>

²⁴²Там само. С. 31–32.

²⁴³Бетлій О. Аудит зовнішньої політики... С. 33.

Для української сторони особливо важливою є допомога литовських інструкторів у реформі сержантського корпусу ЗСУ. Сержантська ланка в Україні не така ефективна, як в арміях західних країн. Оскільки ЗС Литви розвивалися з радянського фундаменту, то литовцям добре відомий трансформаційний етап і покрововість розвитку військових підрозділів за стандартами НАТО. Про це також говорив литовський військовий експерт Маріус Шульга, коментуючи запуск реформи системи матеріального забезпечення ЗСУ навесні 2015 р. Зокрема, за приклад брали литовський досвід із забезпечення кожного військовослужбовця новою екіпіровкою та єдиним кінцевим бойовим комплектом за стандартами НАТО, а не СРСР²⁴⁴. Навчання українських офіцерів в Литві та Естонії – це важлива складова наданої Вільнюсом підтримки (зі зростанням бюджету оборонного відомства збільшиться й кількість вишколених за цією програмою українців, а разом і кількість військовиків із достатнім рівнем володіння англійською мовою для навчання за кордоном). Також значуща допомога в розробці програм для українських військових ВНЗ, що передбачає зміну навчальних планів та їхню адаптацію до освітніх стандартів країн-членів НАТО²⁴⁵. Така увага закономірна й зумовлена характером війни на Сході України. Зазначений досвід співпраці можна розширювати через розробку проєктів із залучення українських військовиків до нордично-балтійських безпечних форматів у межах реалізації «Smart Defence»-концепції. З огляду на агресивну і непередбачувану політику Кремля щодо Балтійських та Скандинавських країн і велику ймовірність диверсій уже не тільки в повітрі, а й на суші, досвід українських військовиків, отриманий в АТО, уже визнають таким, який слід перейняти північноєвропейським сусідам загалом і Литві зокрема.

Заслугове на вивчення початковий етап проникнення російських спецназівців у Крим та на Донбас. Видається, що хвиля біженців із Росії до нордичних країн на початку 2016 р. протестувала спільний із Росією кордон. Водночас постійні залякування Кремля щодо перекидання до Калінінградської області комплексу «Іскандер» (і створення А2/AD ситуації) не тільки провокує політичну напругу, а й не випускає країни НАТО за межі нав'язаного РФ порядку денного. Українських військовиків, а особливо розвідку, які вже добре вивчили тактику росіян, литовці можуть залучати як консультантів²⁴⁶. У такий спосіб Вільнюс допомагає впоратись із браком належної кількості реабілітаційних центрів в Україні, пропонуючи послуги Військового реабілітаційного центру у місті Друскінінкай та інших медичних закладів. Окремим зворушливим моментом для українців є отримання медалей

²⁴⁴Українські військові пройдуть навчання у Литві. *Прес-центр УКМЦ*. 2015. 26 квітня. URL: <https://uacrisis.org/uk/23382-ukrainian-rechnik-minoboroni-ukrayinski-vijskovi-projduť-navchannya-u-litvi>

²⁴⁵На міжнародних тактичних навчаннях Flaming Thunder-2016 у Литві українські десантники ділилися досвідом, як бити спільного ворога. *Козацький край*. 2016. 13 серпня. URL: <http://cossackland.org.ua/2016/08/13/na-taktychnyh-navchannayah-flaming-thunder-2016-u-lytvi-ukrajinski-desantnyky-dilylysya-dosvidom-yak-byty-spilnoho-voroha/>

²⁴⁶Vaitkevičius A. Vilniuje gydomas Ukrainos karys papasakojo apie baisumus. *lrytas.lt*. 2014. Rugsėjo 18 d. URL: https://lietuvsodiena.lrytas.lt/aktualijos/2014/09/18/news/vilniuje-gydomas-ukrainos-karys-papasakojo-apie-baisumus-4266047/?utm_source=lrExtraLinks&utm_campaign=Copy&utm_medium=Copy

за оборону українського народу та ЄС з рук Головнокомандувача ЗС Литви²⁴⁷. Опікується військовими командувач Друскінінкайської стрілецької роти Рамунас Шерпетаускас. Він веде перемовини про пацієнтів, організовує їхній трансфер і дозволяє, налагоджує духовне відновлення. Військовий отримав статус волонтера з питань українських воїнів, оскільки володіє достовірною інформацією з передової і тилу України: «Спершу я шукав можливість, як допомогти українським добровольцям. Збирав і відправляв медикаменти, бинти, перев'язувальні матеріали. Але це була крапля в морі. І коли литовське керівництво погодилося прийняти на лікування та реабілітацію бійців АТО, я був в числі перших, хто прийшов до них із візитом. Хвилювався неймовірно. Та коли зайшов до палати і сказав “Слава Україні!”, а вони мені “Героям слава!” – напруженість спала. Вже тоді я відчув, що кожен із тих хлопців близький мені по духу. А я – литовець за національністю, але українець у душі»²⁴⁸. Складно не погодитись із позицією литовця, що воїнами кожної епохи потрібно пишатись, про це Р. Шерпетаускас не раз згадує під час екскурсій у Литовському військово-історичному музеї та інших місцях, підбадьорюючи травмованих захисників²⁴⁹.

Литовці допомагають і зі ще однією проблемною ділянкою – психологічною реабілітацією. Йдеться про передавання досвіду з психосоціальної реабілітації. Певні кроки вже здійснено у співпраці з фахівцями з Дніпровської та Полтавської областей, допомогу надає ОБСЄ та Міністерство соціальної політики України. За словами посла Вайдотаса Верби, ОБСЄ допомагає розробити концепцію державної цільової програми з медичної, психологічної та соціальної реабілітації та адаптації учасників АТО на період до 2020 р. Станом на вересень 2016 р. кількість демобілізованих сягала 160 тис., із яких щонайменше 20 % потребували психосоціальної реабілітації²⁵⁰.

У 2014 р. Литва й Польща зосередились на двох основних напрямках співпраці – оборонному та допомозі військовим, які перебувають у прифронтовій зоні. Ініціативу держав підтримали й самі громадяни, які заснували окремі громадські об'єднання та рухи на підтримку України і вже сьомий рік поспіль розвивають їх у містах і селищах, підприємствах і навчальних закладах, серед окремих професійних груп та пересічних жителів.

«Люблінський трикутник». Ідею колективної безпеки, втілену у створенні ЛитПолУкрбригу, посилили новим альянсом, що має на меті розширити співпрацю в економічній сфері, туризмі, інфраструктурних проєктах та інформаційній безпеці.

²⁴⁷ Pakalkienė R. Ukrainos kariai pastatys kryžių lietuviškame Kryžių kalne. *Lietuvos žinios*. 2017. Balandžio 17 d. URL: <https://www.lzinios.lt/lzinios/lietuva/ukrainos-kariai-pastatys-kryziu-lietuviskame-kryziu-kalne/242189>

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ За підтримки литовських партнерів у Полтаві реалізують новий проєкт. *IPT. Полтава*. 2015. 23 березня. [Відеоматеріали]. URL: <http://irt.pl.ua/video/3961>; Старт проєкту по запуску психосоціального реабілітаційного центру в Дніпропетровську. *Почесне консульство Литовської Республіки у м. Дніпро. Офіційний сайт*. 2015. 29 жовтня. URL: <https://dnepr-lt.com.ua/news/start-proektu-po-zapochatkuvannu-psihosocialnogo-reabilitacijnogo-centru-v-dnipropetrovsku>

²⁵⁰ Лукачук О., Хахула Л. Волонтерство в/для України в закордонному інформаційному просторі: приклади Польщі та Литви. *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років* / за ред. М. Литвина та О. Аркуші, упоряд.: Г. Боднар, О. Лукачук, Л. Хлипавка. Львів, 2018. С. 512–535.

Оновленою трансформацією регіонального союзу України, Литви та Польщі став «Люблінський трикутник». У 2020 р. відбулось переосмислення Люблінської унії 1569 р. на користь інтеграції в Європу. На думку чинного міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби: «Люблінський трикутник — це географічний вибір і зрушення осі координат. Він уперше чітко окреслює вертикальну, Балто-Чорноморську вісь, у якій наша держава відчуватиме себе набагато впевненіше і безпечніше, ніж у замкнутому і конфліктному просторі між Вашингтоном, Брюсселем і Москвою. Нарешті, Люблінський трикутник зміщує вісь координат на територію України. Це формат, в якому ми діємо від першої особи і нарівні з іншими. Ми не приєднуємося, а створюємо – вкрай важлива деталь»²⁵¹. У новій Стратегії національної безпеки України чітко окреслено пріоритетне місце литовсько-польсько-української співпраці на 2020–2025 рр.²⁵².

Українські політики вбачають у «Люблінському трикутнику» втілення ідей колективної безпеки в регіоні: військової, енергетичної, інформаційної тощо. Для прикладу, Марія Іонова, заступниця голови комітету Верховної Ради з питань європейської інтеграції в 2019 р., зазначила: «Мова не тільки про військову безпеку, але й про енергетичну безпеку, тобто про “Північний потік-ІІ”. Це говорить про те, що ми потрібні країнам НАТО, наш досвід, наші військові. Співпраця України з Литвою та Польщею – питання регіональної безпеки. Це спонукатиме і мотивуватиме інші країни-члени НАТО до інтеграції України. Коли ми говоримо з литовцями і з поляками, вони розуміють психологію агресора. І дуже легко тоді виступати єдиним фронтом. Наразі кожна країна-член у своєму національному законодавстві почала збільшувати бюджети на оборону, більше протидіяти “фейкам” і кіберзагрозам»²⁵³.

На діяльність безпекового регіонального союзу звернули увагу США. Їхня підтримка продемонстрована рішенням розміщення американського військового контингенту на території Польщі. Чинний Президент Литви Г. Науседа оцінює це зацікавлення позитивно, як таке, що сприятиме гарантуванню безпеки «Сувальського коридору». Натомість А. Дуда під час зустрічі із Президентом США Дональдом Трампом запевнив, що Польща і Литва виділятимуть на оборону 2 % валового внутрішнього продукту своїх країн з метою покращення військової галузі у регіоні²⁵⁴. Найбільш доцільний формат існування союзу – наради міністрів за-

²⁵¹ Спільна декларація міністрів закордонних справ України, Республіки Польща та Литовської Республіки щодо заснування Люблінського трикутника. *Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт*. 2020. 28 липня. URL: https://mfa.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-ministriv-zakordonnih-sprav-ukrayini-respubliki-polshcha-ta-litovskoyi-respubliki-shchodo-zasnuvannya-lyublinskogo-trikutnika?fbclid=IwAR18TVG6h0tS3DWZa7GxfeA9IPBwBd4HQY7j8dlgh9nu-SF6fGjp_3UGNTc

²⁵² Люблінський трикутник визначив одним із пріоритетів протидію гібридним загрозам РФ. *УКРІНФОРМ*. 2020. 17 лютого. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3101846-lublinskij-trikutnik-viznaciv-odnim-iz-prioritetiv-protidiiu-gibridnim-zagrozam-rf.html>

²⁵³ Портников В. «Україна нам дуже допомогла», – экс-міністр оборони Литви. *Радіо Свобода*. 2020. URL: <https://ua.krymr.com/a/ukraina-nam-duzhe-dopomohla/29786990.html>

²⁵⁴ Кромф І. «Люблінський трикутник» – це альтернативна неформальним об'єднанням: Єгор Браїлян про новий союз України, Литви та Польщі. *Прямий. Справжній. Український*. 2020. 6 серпня. URL: <https://prm.ua/lyublinskiy-trikutnik-tse-alternativna-neformalnim-ob-yednannya-yegor-braylyan-pro-noviy-soyuz-ukrayini-litvi-ta-polshhi/?fbclid=IwAR01C7VAjQ3ZNSRHtaRr64tng4Uqw-L3NViptC59blgpg6H7cShmSZ96st0>

кордонних справ, фахові консультації координаторів, формування наднаціональних безпекових органів, в основі яких спільні дії за умов сучасних загроз, питання кібербезпеки, обмін розвідувальними даними та співпраця спецслужб.

Успіхи в оборонній галузі додали впевненості в завтрашньому дні й допомогли уникнути тривоги чималій кількості українців у мить, коли ворог був поряд. Обидві країни і при зміні очільників не відкладають співпраці з Україною. Наприкінці 2019 р. в перемовинах між А. Дудою та Г. Наусею довід українців накладався на формування взаємин з РФ та необхідністю розширити в подальшому асигнування у військово-оборонній галузі²⁵⁵. Ідея колективної безпеки й «тиха» боротьба за лідерство у Центрально-Східній Європі вже не одне десятиліття спонукає литовців, поляків та українців до поглиблення співпраці в оборонній галузі. Союз трьох країн залишається чи не найбільш перспективним у цьому регіоні. Компактне розташування, досвід співробітництва у кілька сторіч та прагнення спільної безпеки сприяють розширенню міждержавних взаємин у військовій сфері.

ПОЛЬСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ В ГАЛИЧИНІ ЯК ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ

Польські військові поховання ХІХ–ХХ ст. частково збереглися в різних містах і селах Галичини та Волині: у Львові, Самборі, Бережанах, Стрию, Коломиї, Острозі. У Львові вони здебільшого розміщені на двох великих цвинтарях – Личаківському та Янівському. На Личакові поховані жовніри війська Тадеуша Костюшка, які загинули під час повстання проти царської Росії у 1794 р., та їхні однодумці – ветерани польського Листопадового (1830–1831) та Січневого (1863–1864) повстань. Тут, на території колишнього Австрійського кладовища, яке входило до складу Личаківського цвинтаря, поховано шість польських легіонерів Першої світової війни. На Личакові міститься також Польський військовий меморіал (так званий Цвинтар орлят) з періоду українсько-польської війни. На Янівському цвинтарі (37-ме поле) зберігся невеликий Польський військовий меморіал з 1918 р., а на 42-му і 43-му полях раніше було поховання польського військового гарнізону.

У цьому нарисі досліджено закладення та формування польських військових поховань ХІХ–ХХ ст. на Личаківському та Янівському цвинтарях у Львові, які тепер є пам'ятками історико-меморіальної та культурної спадщини України та Польщі. Заразом авторка виявила місцезнаходження пам'ятних хрестів польського повстання 1863 р.

Жовніри війська Тадеуша Костюшка – Францішек Заремба († 1863) й Антоні Пйорецький († 1870) поховані на Личаківському цвинтарі ліворуч від пам'ятника Івана Франка. Неподалік від цих поховань – могила ротмістра Юзефа Сас-Чуловського († 1863), учасника наполеонівських війн. На початку 15-го поля біля

²⁵⁵ Baczyńska M. Przewodnik po cmentarzach lwowskich Łyczakowskim i Janowskim. Lwów, 1937. S. 14.

едикли Холоневських раніше був залізний саркофаг генерала військ Наполеона Вінцентія Шептицького († 1834), який тепер, на жаль, втрачений (на його місці стоять гробівці 1970-х років). Трохи далі, праворуч, спочиває Бенедикт Денис Колиско, генерал-бригадир польських військ за часів короля Станіслава-Августа, учасник повстання Костюшка, керівник Листопадового повстання 1831 р. проти царської Росії. Четвертим жовніром війська Костюшка є художник Юзеф Рейхан²⁵⁶, похований на 16-му полі Личаківського цвинтаря біля гробівця Ланцкоронських і родинної каплиці Голомбів. Його надгробна кам'яна плита з часом розсипалася, у 1880-х роках її забрали з поля²⁵⁷.

Праворуч від головної алеї, між полями № 69 і № 71, розміщений невеликий цвинтар ветеранів польського Листопадового повстання (1830–1831) проти царської Росії (71-ше поле). Тут у 1881–1916 рр. довкола кам'яного саркофага, виконаного з пісковика, на прямокутній ділянці, яка раніше була оточена живо-плотом, поховано 47 ветеранів польських військ з кампанії 1830–1831 рр. Саркофаг оздоблений військовими емблемами – до половини накритий прапором польського війська, прикрашений лавровими вінками, складеними шаблями й уланською шапкою, та завершений скульптурою молодого орла з розпростерти-ми крилами (скульптор Генрик Пер'є, 1886 р., каменярска фірма Александра Загурського). Спереду саркофаг прикрашений гербом польського повстання, на якому зображені державні символи Польщі, Литви та Русі – «Орел», «Погоня» та «Архангел Михаїл». На саркофазі – написи: рядок з вірша Вергілія «*Exhoriare aliquis nostris ex ossibus ultor*» («Щоб з наших останків постав якийсь месник»), і «*Weteranom Wojska Polskiego z 1830/1831 r.*» («Ветеранам польського війська 1830–1831 рр.»). Цвинтарик постав у 50-ті роковини Листопадової революції 1830 р. згідно з постановою міської ради під керуванням президента Львова Міхала Гноїнського 1880 р. з ініціативи Польського Товариства опіки над могилами героїв (*Polskie Towarzystwo Opieki nad grobami Bogaterów*), яка подарувала спеціально призначений ґрунт на Личаківському цвинтарі для учасників повстання 1830–1831 рр.²⁵⁸. Тоді на полі № 71 Личаківського цвинтаря було виділено ділянку площею п'ять арів²⁵⁹. Згодом виявилось, що це єдиний спеціально створений цвинтар для ветеранів цього повстання. Їхні скромні могили, оздоблені залізними хрестами з білими таблицями, поставлені рівними рядами, отримали назву «Залізної компанії» («*Żelazna Kompania*»), від того і походить друга назва цвинтаря. У першому ряду в родинному гробівці похований Богуслав Льонгшам де Бер'є (1808–1880), доктор медицини, представник давнього львівського роду французького походження, який володів «Льоншанівкою» (тепер територія Шевченківського гаю). У цьому ж ряду міститься могила Онуфрія Єроніма Кунашовського (1806–1885) з Кунашова – автора бібліографічного словника повстанців, пропагандиста ідеї польсько-українського братства, яку він висловив, зокрема, у вірші «Побратимство». Біля Кунашовського спочив його приятель, з яким він навчався у Львівському університеті, Генрик Богданський (1804–1887) – невтомний революціонер, автор відомих мемуарів про

²⁵⁶ Baczyńska M. Przewodnik po cmentarzach lwowskich Łyczakowskim i Janowskim. Lwów, 1937. S. 14.

²⁵⁷ Medyński A. Przewodnik po cmentarzu Łyczakowskim. Lwów, 1937. S. 19.

²⁵⁸ Medyński A. Przewodnik po cmentarzu Łyczakowski. S. 20.

²⁵⁹ Białyńia-Chołodecki J. Żelazna Kompania. *Kronika Powszechna*. 1913. № 48. S. 795.

бої, а також свої подорожі і події в Галичині у 1830–1848 рр. Тут спочиває також Габріель Красуцький (Красульський) (1837–1885) – відомий скульптор, автор декількох надгробків на Личакові, який, рятуючись від переслідувань російських властей, працював у Львові під прізвиськом Шмейдель. У другому ряді – могили Антонія Кшивди Богуцького (1812–1881), учасника обох повстань проти царської Росії, та Каспера Цеглевича (1807–1886) – українця за походженням, активного прихильника польського повстання, який походив з убогої родини з Городенки, був вихований в українсько-польському середовищі і про себе казав: «gente Ruthenus, natione Polonus» («русин польської національності»). У третьому ряду праворуч – могила офіцера Юзефа Ратценгайма (1809–1883), сина Вільгельма Ратценгайма, австрійського урядовця, який у 1821 р. упорядкував Губернаторські Вали у Львові. Ю. Ратценгайм, будучи в еміграції у Швейцарії, опікувався могилами повстанців. У четвертому ряду похований Вінцент Ігнацій Костжевський (1811–1894), після повстання – діяч польської громади у Франції. На території Личаківського цвинтаря, згідно з дослідженням Ю. Біяліні-Холодецького, в окремих індивідуальних могилах і сімейних гробівцях (ще до закладення цвинтарика) поховано близько 146 учасників Листопадового повстання²⁶⁰.

У 1922 р. міський відділ будівництва затвердив ситуаційний план поховань цвинтарика учасників повстання 1831 р.²⁶¹. Тоді було запроєктовано кам'яні надгробки і металеві хрести, територія цвинтарика мала бути оточена живоplotом. Раніше цвинтарик доглядали члени Польського товариства опіки над могилами героїв²⁶². На цвинтаріку січневих повстанців тепер збереглося лише 37 могил під залізними хрестами. На місці десяти втрачених могил інсургентів з першого ряду в 1980–2000-х рр. розміщено поховання грошовитих львів'ян, родичі яких не мають пошани ані до померлих, ані до історичних подій Галичини. Прикро, що нині попереду та збоку від саркофага «Залізної компанії» не могили інсургентів, як було раніше, а пізніші поховання.

За цвинтарем «Залізної компанії» стоїть кам'яний надгробок українського греко-католицького священника Лукаша Бобровича, активного учасника повстання 1863–1864 рр.²⁶³. При головній алеї на полі № 57 міститься могила Юзефа Белзи Смаховського (†1875) – повстанця, майора польського війська з 1830–1831 рр., генерала повстання 1863–1864 рр., кавалера ордена «*Virtuti Militari*». Його пам'ятник оздоблюють жовнірські емблеми та польський орел. На 8-му полі перед каплицею Голомбів під кам'яним хрестом похований офіцер польського війська Станіслав Домбровський – повстанець 1830–1831 рр.

Кладовище учасників Січневого повстання 1863–1864 рр. проти царської Росії розміщене на плато найвищого пагорба Личаківського цвинтаря (40-ве поле) у його східній частині. Цвинтар бере свій початок від часу, коли на Личакові в

²⁶⁰ Białynia-Chołodecki J. Cmentarzyska i groby naszych Bogaterów z lat 1794–1864 na terenie Wschodniej Małopolski. Lwów, 1928. S. 26; Medyński A. Przewodnik po cmentarzu Łyczakowski. S. 23.

²⁶¹ Плани та креслення надгробних пам'ятників, гробівців та каплиць на Личаківському кладовищі. *Державний архів Львівської області* (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 2. Оп. 4. Спр. 1266. Арк. 28.

²⁶² Vaczyńska M. Przewodnik po cmentarzach lwowskich Łyczakowskim i Janowskim. S. 14.

²⁶³ Medyński A. Przewodnik po cmentarzu Łyczakowskim. S. 15.

середині 1860-х років встановили символічний дерев'яний хрест полеглим у 1863–1864 рр.²⁶⁴. Після поразки Січневого повстання у Львові опинилася значна частина його учасників, яким вдалося емігрувати за межі Росії, а також тим, хто через деякий час почав повертатися з каторги зі Сибіру. Для допомоги колишнім повстанцям громадськість Львова створила низку організацій. В кінці 1890-х років Товариство взаємної допомоги учасникам польського повстання (Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania Polskiego) 1863–1864 рр., яке було відроджене у березні 1888 р., домоглося дозволу міської ради м. Львова на виділення окремого поля для січневих повстанців²⁶⁵. Цвинтар є найбільшим спільним похованням польських інсургентів 1863–1864 рр. У 1922 р. міський відділ будівництва затвердив ситуаційний план цвинтарика учасників повстання 1863 р.

На цвинтар січневих повстанців від головного рондо вгору веде крута зигзагоподібна стежка, що завершується бетонними сходами. При вході на цвинтар похований Шимон Візунас Шидловський (прибране ім'я князя Святополка Мірського, †1906) – хорунжий Вітебської землі, активний учасник повстання. Пам'ятник на його могилі виконаний у майстерні Зигмунта Загурського у 1908–1909 рр.; автор пам'ятника – скульптор Антон-Теофіл Дуда. Гіпсову модель статуї пам'ятника Шидловському, яка експонувалася на виставці Львівського товариства заохочення до мистецтва в квітні 1908 р. Того ж року виконав скульптор Юзеф Хмелінський²⁶⁶. Статую Шимона Візунаса (постать чоловіка у селянській сір'ячині) встановлено на високому постаменті, складеному з природних каменів. Чоловік тримає в руках розгорнутий прапор Вітебської землі з гербами Польщі, Литви та Київської Русі. Біля підніжжя пам'ятника у кам'яний постамент вмуровані дві кам'яні меморіальні таблиці з написом «Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor» («Щоб з наших останків постав якийсь месник») та прізвищами визначних загиблих повстанців, членів Народного уряду, яких стратили росіяни у Варшаві, Вільні (тепер – Вільнюс), Мінську та Могильові, присвячені пам'яті тих, хто боровся за волю українського народу (зокрема, полеглим у боях у Соловіївці 10 травня 1864 р., під Дубичами 13 травня 1863 р.) після невдалого закінчення повстання. На цьому цвинтарному полі, за пам'ятником Шимону Візунасу Шидловському, у 18 рядах, переважно під залізними хрестами, поховано 230 січневих повстанців. Ліворуч міститься могила підпоручника інженера Мар'яна Валенти Корвін-Кучинського (1847–1936), учасника відділу генерала графа Артура Голуховського, голови Товариства взаємодопомоги учасників повстання 1863–1864 рр. Серед поховань вирізняється стела на могилі Бенедикта Дибовського (1833–1930) – вченого зі світовим ім'ям, професора Львівського університету, видатного зоолога, лікаря, етнографа, дослідника Сибіру, зокрема фауни озера Байкал, активного учасника Січневого повстання 1863–1864 рр. Тут також поховані жінки-інсургентки: Альбертина з Баєрів Дзевонська (1837–1915), Юзефа Кжановська (1822–1917), Йоанна Аполонія Фіялковська (1841–1926), Бірута Лукасевич (1841–1931)²⁶⁷. Останнім на цьому цвинтарі

²⁶⁴Dziennik Polski (Lwów). 1867. 3 października. S. 3.

²⁶⁵Kurier Lwowski (Lwów). 1888. 22 Marzca. S. 2; Wiczkowski J. Lwów, jego rozwój i stan kulturalny. Lwów, 1907. S. 377–378.

²⁶⁶Biriulow J. Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku. Warszawa, 2007. S. 213, 246.

²⁶⁷Baczyńska M. Przewodnik po cmentarzach lwowskich Łyczakowskim i Janowskim. S. 19.

похований учасник обох повстань ксьондз Францішек Іваніцький (1815–1916), відомий громадський діяч та ініціатор будівництва цвинтарних каплиць. Окрім того, на Личаківі поховано ще 425 повстанців 1863–1864 рр., могили яких розпо- рошені по всій території цвинтаря²⁶⁸.

У 1896 р., в 65-ту річницю Листопадового повстання 1831 р., каменярска фірма Юліана Марковського виконала пам'ятник Юліану Константину Ордону (1810–1887) у вигляді гостроверхої піраміди. Біля пам'ятника на 1-му полі тоді утворилася площа, яка слугувала другим рондо при другій головній брамі. На цій площі праворуч від пам'ятника Ордону (ліворуч від пам'ятника Хмельовському) тоді поставили високий дерев'яний хрест, присвячений «Пам'яті замордованих братів за віру дня 21 листопада 1863 р. у Крожах на Литві». Біля підніжжя хрес- та було покладено великий, мистецьки виконаний металевий терновий вінок. Праворуч від пам'ятника Хмельовському стояв такий самий хрест, присвячений «Уніятм, замордованим Москвою» (тобто греко-католицьким священникам, які підтримували Січневе повстання і брали в ньому участь). Навпроти, праворуч за гробівцем Міхала Міхальського (зведений у 1908 р.), стояв ще один пам'ятний хрест, присвячений пам'яті Січневого повстання, з написом «1863». На плані Львова 1863 р. показано цей хрест на території Личаківського цвинтаря²⁶⁹. Розміщення цих трьох хрестів зафіксоване також на ескізі цієї частини Личаківського цвинтаря, який був виконаний у міському відділі будівництва у 1920-х рр.

На 37-му полі Янівського цвинтаря у Львові, поруч з військовим меморіалом Українських січових стрільців (38-ме поле, 38-А поле), зберігся невеликий поль- ський військовий меморіал 1918 р. Меморіал також був знищений на початку 1970-х та відданий, як і сусідній, український, під нові цивільні поховання. Згодом на могилах польських ветеранів з'явилися монументальні гробівці заможних львів'ян. Нині тут ще стоїть польовий пам'ятник-вівтар у вигляді високого хреста з чорного мармуру, який вкомпоновано в бетонну стелу. Біля цього пам'ятника збереглося декілька військових могил. Цей меморіал спорудило Польське товариство опіки над могилами героїв в липні 1939 р.²⁷⁰. Раніше праворуч і ліворуч від пам'ятного хреста були розташовані ряди могил польських військових ветеранів. З півночі від інших поховань меморіал відділяла кам'яна опорна стіна, на якій була пам'ятна таблиця з написом «Героїчним воїнам з усіх країв і територій Польщі, які полягли або померли від ран в обороні Львова і Східних Кресів в роках 1918–1920». Марія Бачинська, автор короткого путівника по Личаківському та Янівському цвинтарях,

²⁶⁸ План Личаківського цвинтаря. Кінець XIX ст. *Держархів Львівської обл.* Ф. 1 (Львівське воєводське управління 1921–1939 рр. Будівельний відділ з тематичним і місцевим катало- гом). Оп. 50. Спр. 163. Арк. 2–3; Medyński A. Przewodnik po cmentarzu Łyczakowskim. S. 34.

²⁶⁹ План Львова 1863 р. Оригінальна назва: Plan von Lemberg. План Львова є складовою частиною топографічної карти Куммерсберга (аркуш № 24), яка вийшла друком у 1855–1863 рр. (Kummerer Carl Ritter von Kummersberg. Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Bllättern).

²⁷⁰ Проект пам'ятника легіоністам, оборонцям Львова на Янівському кладовищі (1938 р.). *Держархів Львівської обл.* Ф. 1 (Львівське воєводське управління, 1921–1939 рр. Будівельний відділ з тематичним і місцевим каталогом). Оп. 30. Спр. 4488. Арк. 4–5.

зазначила, що тут поховано понад 600 польських воїнів²⁷¹. За проєктом архітектора Вінсента Равського на цьому місці планували встановити багатофігурний пам'ятник, але через нестачу коштів задум не реалізували.

На 42-му і 43-му полях Янівського цвинтаря було військове поховання польського гарнізону, серед якого вирізнялися могили летунів²⁷². Посеред військових могил була також спільна могила дев'яти цивільних осіб, яких поховали у листопаді 1918 р.²⁷³.

На Австрійському військовому цвинтарі (тепер не існує, містився на теперішній території Личаківського цвинтаря) Першої світової війни праворуч від дерев'яного хреста з датою 1915–1918 рр. були раніше розміщені могили шести польських легіонерів, за якими – поле поховань офіцерів австрійської, німецької та російської армій²⁷⁴.

Польський військовий меморіал періоду війни 1918–1919 рр. розташований з південного боку Личаківського цвинтаря на похилій в бік Погулянки ділянці. Цю ділянку – колишній фільварок монахинь вірменських бенедиктинок – подарувала під цвинтар полеглих у боях за Львів поляків у 1918–1919 рр. Гертруда Оханович, сестра вірменського католицького архієпископа Юзефа Теодоровича. Рішення про створення цього цвинтаря за аналогією поховань польських повстанців 1830 р. та 1863 р. прийняв магістрат Львова в кінці листопада 1918 р.²⁷⁵.

Колишні вояки Юзефа Пілсудського ще 14 липня 1918 р. висунули постулат про створення на Личакові окремого поля поховань для колишніх легіонерів за зразком тих, що вже існували для учасників повстань 1830 р. і 1863 р. На це поле мали бути перенесені і могили тих, хто був похований на Австрійському військовому кладовищі. Над їхніми могилами було встановлено семиметровий березовий хрест.

Перше поховання на ґрунті під Личаківським цвинтарем відбулося 24 листопада 1918 р. Після того, як українські війська відступили зі Львова і для поляків стали доступними Личаківський та Янівський цвинтарі, міська рада вирішила ліквідувати всі тимчасові поховання на території міста, де відбувалися бої. Починаючи з весни 1919 р., на новостворений цвинтар біля Личакова перенесли останки полеглих з численних місць поховань у скверах та парках²⁷⁶. Останнє перезахоронення відбулося у квітні 1939 р.

Найбільше тимчасових військових поховань було у сквері перед Львівською політехнікою, при Кадетській школі (тепер – Академія сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного), школі ім. Генрика Сенкевича (будівля на території заводу «Кінескоп») та у Стрийському парку. За даними «Gazety Lwowskiej», 18–22 квітня 1919 р. зі скверу біля Львівської політехніки перенесли тлінні останки полеглих зі спільних і окремих могил на новостворений цвинтар, названий пізніше цвинтарем «Obrońców Lwowa»²⁷⁷. Перед будинком Львівської політехніки стояв польовий

²⁷¹ Baczynska M. Przewodnik po cmentarzach lwowskich Łyczakowskim i Janowskim. S. 25.

²⁷² Ibid.

²⁷³ Ibid. S. 24.

²⁷⁴ Ibid.

²⁷⁵ Nicieja S. Dzielnica za Styksem. Wrocław, 1998. S. 374.

²⁷⁶ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Lwowie ze 102 ilustracjami i planem miasta. Wyd. drugie rozszerzone. Lwów; Warszawa, 1925. S. 122.

²⁷⁷ Przewodnik po cmentarzu Obrońców Lwowa. Lwów, 1939. S. 2.

військовий шпиталь. При ньому ховали померлих від ран та полеглих на полі бою вояків. Після закінчення боїв у сквері біля Львівської політехніки звели тимчасову каплицю. Коли останки полеглих перенесли на цвинтарі, на цьому місці – від вул. Ю. Захарієвича (тепер – вул. Архітекторська) – 22 листопада 1925 р. з ініціативи громадського комітету поставили пам'ятник за проектом архітектора Вітольда Равського²⁷⁸. Заснуванням цвинтаря «Obrońców Lwowa» займався воеводський відділ військового гробівництва. 26 травня 1926 р. з Янівського кладовища на цей цвинтар перенесли ексгумовані тлінні останки 21-го польського воїна, які полягли в боях від 1 листопада 1918 р. до 30 червня 1919 р., а також померлих своєю смертю після тої дати аж до 1924 р. включно²⁷⁹. Перший проект впорядкування цвинтаря розробив Владислав Кубік, викладач Сільськогосподарської школи в Дублянах під Львовом. За цим проектом мали бути сформовані тераси на схилі Погулянки, влаштовані алеї, посаджені дерева. Саме тоді збудовано дерев'яну каплицю та огорожено цвинтар дерев'яним парканом. Польсько-більшовицька війна 1920 р., бої з Кінною армією Семена Будьонного під Львовом перервали роботи, пов'язані з формуванням терас. Поранених, які вмирили у львівських шпиталях, ховали на швидкуруч. Хаотичне розміщення могил утруднило пізніше планування цвинтаря. 19 жовтня 1921 р. «Kurier Lwowski» надрукував сенсаційне повідомлення про те, що перше місце в конкурсі опорядження цвинтаря отримав проект під символом «Білі Троянди»²⁸⁰ [11]. Автором цього проекту був не відомий архітектор, а студент п'ятого курсу відділу архітектури Львівської політехніки Рудольф Індрух (за походженням – син чешки та словака) – колишній офіцер австрійської армії та учасник бойових дій 1918 р. Коли виявилось, що проект вимагає значних фінансових затрат, незаможний автор передав свій гонорар на конто будови цвинтаря.

Проект Р. Індруха був найсміливішим і найпомпезнішим: автор вдало поєднав три основні монументальні частини цвинтаря, сполучивши їхні архітектурні елементи в загальну архітектонічну композицію. Три основні частини: каплиця для Служби Божої, катакомби і пам'ятник Слави у вигляді величезної колонади, вражають загальною архітектурною єдністю. У своїй концепції Р. Індрух використав спади́стий рельєф місцевості, створивши цвинтар на терасах. Проект передбачав головний вхід на цвинтар від Погулянки. До цього входу мала йти широка алея, обсаджена високими деревами, яка б закінчувалася закритою вхідною брамою, завершеною вирізьбленим у камені орлом, що горне під свої крила молодих орлят. Однак ця частина проекту Р. Індруха не була реалізована. Каплиця, наріжний камінь якої заклали у червні 1922 р., була побудована впродовж 1922–1924 рр. на високому пагорбі у формі ротонди. Будівельними роботами при її зведенні безкоштовно керував інженер Казимир Вайс. У каплиці на вівтарі була поміщена скульптура Божої Матері з маленьким Ісусом Христом, який робить перші кроки (проект відомої польської скульпторки Люни Амалії Дрекслер). За гіпсовою моделлю фігуру з пісковіку виконав львівський скульптор Анджей Альбрехт²⁸¹. Урочисте посвячення каплиці відбулося у вересні 1924 р.

²⁷⁸ Przewodnik po cmentarzu Obrońców Lwowa. Lwów, 1939. S. 4.

²⁷⁹ Ibid. S. 3.

²⁸⁰ Kurier Lwowski. 1925. 15 kwiecńia. S. 5.

²⁸¹ Ibid. S. 10–12.

Катакомби розташовані трохи нижче від каплиці і поєднані з нею широкими кам'яними сходами праворуч і ліворуч від тераси. Кожна катакомба складається з чотирьох склепінчастих крипт. Між катакомбами була криниця з басейном. Кран, з якого витікала вода в басейн, був оздоблений маскароном, виготовленим з пісковика. Аркади катакомб стояли на 12-ти стовпах, які з'єднувалися між собою псевдороманськими арками. Ззовні на стовпах були розташовані шість рельєфів з ангелами, що мали хрести «*Virtuti Militari*» на грудях і тернові вінки в руках. Широкий карниз над арками прикрашали шістнадцять рельєфів херувимів. У вісьмох криптах катакомб поховані 72 полегли воїни, ексгумовані і вибрані спеціальною комісією з різних відрізків фронту. Крипти закриті кам'яними плитами, які прикрашала кам'яна різьба у стилі модерну. На цих плитах були висічені прізвища полеглих з датами народження і смерті.

Будівництво катакомб тривало аж до жовтня 1932 р. Після смерті Р. Індруха співавтором проекту катакомб став відомий будівничий Антон Несторовський. Будівельні роботи були ускладнені через зсуви ґрунту і високий рівень ґрунтових вод, тому необхідно було протидіяти цьому і глибоко закласти фундаменти будівель²⁸². Ліворуч від катакомб стояв пам'ятник американським пілотам з ескадрону імені Тадеуша Костюшка, який був зведений на кошти Народного об'єднання поляків Америки. Пам'ятник, побудований за проектом архітектора Юзефа Рудницького і скульптора Юзефа Стажицького, відкрито 30 травня 1932 р.²⁸³. З шістнадцяти американських пілотів на батьківщину повернулося тринадцять; троє (Едмунд Грейвс, капітан Артур Келлі, поручник Мак Каллум) поховані на Личаківському цвинтарі. Американський пілот Едмунд Гравес загинув під час військового параду в 1919 р. – його літак упав на палац Потоцьких у Львові.

Праворуч від катакомб поховані французькі піхотинці, які воювали на боці Польщі. Спочило їх тут сімнадцять (згодом шістнадцять з них перепоховано у Франції, залишився лише Жан Ларке). 26 травня 1938 р. споруджено пам'ятник французьким воїнам за проектом Юзефа Ружинського (скульптор Казимир Сокальський)²⁸⁴. Нижче від катакомб, у секторі № 1, розміщено могили визначних військових і цивільних осіб, зокрема генерала Тадеуша Розвадовського (1866–1927), генерала Вацлава Івашкевича, бригадира Чеслава Мончинського, віцепрезидента Львова Леонарда Сталя, архієпископа Юзефа Теодоровича, генерала Людвіка Ридигера (1859–1920) та ін.

Найдавнішу частину цвинтаря «*Obrońców Lwowa*» з боку Погулянки завершує пам'ятник Слави у формі тріумфальної арки з напівовальною у плані колонадою з дванадцяти колон, з'єднаних архітравом. Перед стовпами арки від Погулянки були кам'яні фігури левів, виконані за проектом скульптора Юзефа Стажицького. Нижче від пам'ятника Слави розташовані, повторюючи його майже півциркульну в плані форму, три тераси з могилами полеглих воїнів (поля XIII–XIX на плані цвинтаря). Будівництво пам'ятника Слави тривало п'ять років, а його відкриття відбулося 11 листопада 1934 р.²⁸⁵.

²⁸²Ibid. S. 13.

²⁸³Ibid. S. 14.

²⁸⁴Ibid. S. 15.

²⁸⁵Kurier Lwowski. 1925. 15 kwiecień. S. 31.

У 1925 р. урочисто перевезли зі Львова до Варшави тлінні останки невідомого воїна, де 1 листопада поховали в Могилі невідомого воїна на пл. Саській (тепер Юзефа Пілсудського), а на Личаківському цвинтарі залишилося лише могильне місце, накрите мармуровою плитою, яка була виконана за проектом скульптора Казимира Сокальського. На цьому цвинтарі в окремих і спільних могилах спочивають 2 318 учасників бойових дій у Львові 1–22 листопада 1918 р. та боротьби проти Червоної армії влітку 1920 р.²⁸⁶

Поруч із військовим цвинтарем було кладовище учасників боїв, які померли в мирний час. На цьому цвинтарі поховані жертви німецько-польської війни 1939 р. та руху опору 1942–1944 рр. У 1927 р. тут спочив також автор проекту цвинтаря «Obrońców Lwowa» архітектор Р. Індрух²⁸⁷.

Воєнні дії 1939–1944 рр. не знищили цвинтаря. У післявоєнний час він почав занепадати; однак навіть у такому вигляді цвинтар був як більмо на оці для тодішнього комуністичного режиму. За допомогою танків і військових бульдозерів 25 серпня 1971 р. органи радянської влади ініціювали руйнування колони. Однак арку і пілони зруйнувати не вдалося – висаджувати в повітря динамітом було небезпечно через близькість житлових будинків. На могилах, де були поховані ветерани польського війська, прокладено автомобільну дорогу (тепер вул. С. Банаха), яка відокремлювала найпомпезнішу частину цвинтаря. Навколо кладовища побудовано цегляний мур. У катакомбах створено каменярські майстерні, які згодом поступово почали засипати цвинтарним сміттям²⁸⁸. Усе це робили, незважаючи на протести польських організацій і посольств західних країн. Цей факт вандалізму ще раз засвідчив брак пошанування Радянським Союзом міжнародних конвенцій про охорону та відновлення військових поховань.

У 1990 р. польська фірма «Енергополь» розчистила з-під будівельних уламків та сміття могили центральної частини цвинтаря (поля VI–XII на плані) і тим започаткувала його відтворення та повну реконструкцію. У 1997 р. за погодженням з владою м. Львова розпочалися перші реставраційні роботи та впорядкування цього військового цвинтаря. Відбудований цвинтар (1989–2005) урочисто відкрили у 2005 р. президенти України Віктор Ющенко та Польщі Александер Квасневський.

Отже, польські військові поховання у Львові та загалом у західному регіоні України – це передусім історико-культурні пам'ятки польського й українського народів. Необхідно пам'ятати, що в Листопадовому та Січевому повстанні проти царської Росії брало участь також чимало українців, які разом із поляками прагнули незалежності. Їхні могили нагадують сучасникам про складне й неоднозначне минуле. Незважаючи на поразку цих повстань, поштовхом до яких було прагнення захистити свою національну ідентичність перед наступом самодержавства, самі повстання позитивно вплинули на український національний рух у другій половині XIX ст. Під час Листопадового повстання зародилося нове для польських вільнодумців гасло «В ім'я Господа, за нашу і вашу свободу», яке почало об'єднувати поляків, литовців та українців. У період Західно-Української Народної Республіки та війни 1918–1919 рр. ситуація дещо змінилася, галицькі українці воювали проти

²⁸⁶ Kurier Lwowski. 1925. 15 kwiecńia. S. 18.

²⁸⁷ Ibid. S. 19.

²⁸⁸ Nicieja S. Dzielnica za Styksem. Wrocław, 1998. S. 392.

поляків за свою державність і соборність земель. Незважаючи на протилежність прагнень у цій війні, треба належно пошанувати загиблих супротивників, як це прийнято в цивілізованому світі. Крім того, польський військовий пантеон періоду війни 1918–1919 рр. є одним із найкрасивіших військових некрополів Європи і пам'яткою історико-меморіальної та культурної спадщини України й Польщі.

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ

Латинським поняттям *memoria* історики окреслюють «пам'ять» у всіх виявах цього різноаспектного явища. *Memoria* – це і здатність людської свідомості утримувати знання про пережите, про людей, які померли чи відсутні; це і сам спогад, а точніше згадування, відтворення у свідомості, думках, розповідях подій та образів минулого. У цьому сенсі пам'ятати – це відживлювати минуле, робити його частиною сучасності. На переконання Юлії Арнаутової, суспільство неспроможне функціонувати без спогадів²⁸⁹.

Численні дослідження істориків, мистецтвознавців та фахівців інших напрямів, присвячені «місцям», «формам», практикам» колективної пам'яті допомагають зрозуміти мотиви меморіалізації історичних подій, усвідомити навіщо та як ми пам'ятаємо минуле (особливо травматичне минуле), визнати пов'язаність рефлексій щодо минулого з ідеологічними та політичними запитами сучасності. Меморіалізація переслідує та реалізує надважливу ідеологічну функцію – закріпити в масовій свідомості ту чи іншу версію історію, ті чи інші інтерпретації та історичне право на певні території. Адже не випадково ксьондз Анджей Пузон твердив: «Батьківщина – це люди і могили, і Польща є там, де польські цвинтарі»²⁹⁰. Попри те, що ці терени нині є невід'ємною частиною України, частина польського суспільства і далі вбачає в них одвічні польські території. Тут ми маємо справу зі сприйняттям історичної події як уроку, як досвіду, як шансу до змін, як перестороги недопущення такого в майбутньому.

Нині ми констатуємо активність меморативних практик на території усієї Польщі, пов'язаних із вшануванням жертв українсько-польського протистояння на Волині, Східній Галичині, Холмщині та Підляшші в роки Другої світової війни. На сьогодні вже є понад 300 пам'ятних місць у всіх воєводства Республіки Польща²⁹¹ чи 198²⁹². У звітах УПА зафіксовано факти нападів та тортур українців у Ганачові,

²⁸⁹Богуміл З. Пам'ять про конфлікти й діалоги поляків із сусідніми народами в культурному ландшафті столиці Польщі. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2323-zuzanna-bogumil-pam-yat-pro-konflikti-j-dialogi-polyakiv-iz-susidnimi-narodami-v-kulturnomu-landshafti-stolitsi-polshchi>

²⁹⁰Rękas K. Pomniki Ofiar Rzezi Wołyńskiej staną kiedyś w każdym mieście polskich Kresów. *Mysł konserwatywna*. 2019. 27 lutego. URL: <https://myslkonserwatywna.pl/rekas-pomniki-ofiar-rzezi-wolynskiej-stana-kiedys-w-kazdym-miescie-polskich-kresow/> (дата звернення: 08.03.2021).

²⁹¹Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / упоряд. і авт. комент. І. Пушук. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. С. 349.

²⁹²Ільошин І. Армія крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2002. С. 243.

що на Перемишлянщині. Ця місцевість була одним з опорних пунктів польського підпілля, а від сінця – і радянських партизан (зокрема, діяла група лейтенанта Бориса Крутікова з розвідувально-диверсійного загону Дмитрія Медведєва)²⁹³. Фінансування цього проекту взяло на себе Товариство ветеранів польської армії в Америці. Композиція монумента складається з орла заввишки 14 м з вирізаним на грудях хрестом, у якому вміщено тіло дитини, наколотої на вила. У нижній частині пам'ятника зображена сім'я у вогні: батько, мати з дитиною на руках і діти (хлопчик та дівчинка). За ними – фрагмент огорожі з штахетами, на які насаджено дитячі голови.

Інформація про пам'ятник вперше з'явилася в лютому 2017 р. й історія з його встановленням триває донині. Спочатку він мав бути зведений у Ряшеві (Rzeszów), однак очільник міста Тадеуш Ференц (Tadeusz Ferenc) відмовив, мотивуючи необхідністю збереження добрих українсько-польських відносин. Згодом монументом зацікавилася Товариство любителів Львова і південно-східних земель (Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich) із Єленої Гори (Jelenia Góra), яке подало проект до громадського бюджету. Однак і там його відхилили, не знайшовши локації для розміщення. За інформацією ЗМІ, цей пам'ятник хотіли встановити в місті Торунь (Toruń) – у Парку національної пам'яті, що мав постати на території єпархії з ініціативи о. Тадеуша Ридзика (Tadeusz Rydzik), духовника, засновника й директора радіостанції «Радіо Марія» та телевізійного каналу «Trwam». Варто звернути увагу, що в Торуні не потрібна згода місцевої влади, оскільки місце під пам'ятник не належить до категорії публічних. Проте згодом з'явилася пропозиція з Команчі, що вказує на можливу невдачу зі встановленням монумента і в Торуні. Документи щодо зведення пам'ятника жертвам Волинської трагедії до гміни Команчі подала приватна особа з Кракова. Як стверджує видання «Наше слово» із покликанням на неофіційні джерела, Рада гміни наразі не ухвалила жодного рішення.

Проект монумента викликав майже одразу негативну реакцію і в Україні, і в Польщі. У спільній заяві співголови депутатської групи з міжпарламентських зв'язків з РП Микола Княжицький та Оксана Юринець одразу заявили, що ініціативу розцінюють як «свідому політичну провокацію, яка має на меті принизити гідність українського народу, поглибити розбрат...»²⁹⁴. З критикою проекту виступив і почесний член Громадського комітету будови пам'ятника генерал Мирослав Гермашевський, заявивши про можливість іншого мистецького втілення ідеї²⁹⁵. Прикметно, що це ті ж особи, які виступили консультантами при підготовці скандального закону про ІНП. Автори і фундатори переконані, що мистецтво переможе,

²⁹³ Zych W. Monumentalny pomnik Andrzeja Pityńskiego «Rzeź Wołyńska»: artystyczna wizja zbrodni ludobójstwa ukraińskich nacjonalistów z OUN-UPA na narodzie polskim. *Kresy: należna prawda i pamięć, nie zemsta: materiały z konferencji zorganizowanej 7 lipca 2018 r. / red. pracy zbiorowej: K. Bąkała, W. Listowski, T. Skoczek. Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2019. S. 199–209.*

²⁹⁴ Krzesimir Dębski o Pomniku Rzezi Wołyńskiej: Takich rzeczy robi nie wolno! URL: <https://dorzeczy.pl/tylko-na-dorzeczy/51534/Krzesimir-Debski-o-Pomniku-Rzezi-Wolynskiej-Takich-rzeczy-robic-nie-wolno.html> (дата звернення: 08.03.2021).

²⁹⁵ «Historycy w obronie pomnika rzezi wołyńskiej». URL: <http://www.radiomaryja.pl/informacje/wpolityce-pl-historycy-obronie-pomnika-rzezi-wołyńskiej/> (дата звернення: 08.03.2021).

адже найвизначніші перлини, спочатку відкинуті, пережили віки; а отже, цей витвір дочекається слухного часу²⁹⁶.

Восени 2011 р. у Холмі у сквері при алеї Маршалка Юзефа Пілсудського звели пам'ятник з ініціативи товариства «Пам'ять і надія». Автором монумента став скульптор з Белжця (Bełżyc) Вітольд Марцевіч (Witold Marcewicz). Головним елементом є фігура жінки-матері, яка виносить з палаючого будинку мертву дитину (вона отримала назву «волинської п'яти» / «Pięta Wołyńska»); біля її ніг сокира. На доколі видно геральдичний знак міжвоєнної Волині – мальтійський хрест із п'ястівським орлом на ньому. Варто звернути увагу на напис, вміщений на цьому пам'ятнику. Його навряд чи можна вважати толерантним: «Пам'яті поляків, які були замордовані на східних територіях, жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами, членами ОУН-УПА у 1943–1945 рр., та тих братів-українців, які за порятунку поляків заплатили найвищу ціну» (Pamięci Polaków pomordowanych przez Ukraińskich Nacjonalistów – członków OUN-UPA oraz pamięci tych braci Ukraińców, którzy za ratowanie Polaków zapłacili cenę najwyższą).

У Любліні 25 листопада 2017 р. було встановлено «волинський пам'ятник», автором якого є місцевий муляр Вітольд Марцевіч (Witold Marcewicz). На ньому зображені людські обличчя, викривлені від страждань, та хрести; увінчує його герб міжвоєнного Волинського воєводства. Впадає у вічі декілька моментів, пов'язаних із цим монументом. По-перше, наріжний камінь на будову було освячено 14 жовтня 2017 р. (як відомо, українці саме в цей день відзначають чотири великі свята – день Пресвятої Покрови Пречистої Богородиці; день створення УПА; день Українського козацтва; день Захисника України). По-друге, основний напис є далеким від толерантності, а репрезентує «мову ворожнечі» («На пошану поляків з Волині та південно-східних кресів, жертвам геноциду, вчиненого полякам українськими націоналістами у 1939–1947 рр., матерям і батькам, дітям і старшим, духовенству, знищеним з особливою жорстокістю лише за те, що були поляками»). По-третє, щонайменше здивування викликає використання висловів водночас папи Івана Павла II та одіозного кс. Тадеуша Ісаковича-Залеського. Тож навряд чи пам'ятник слугуватиме справі примирення між народами, як про це заявляли ініціатори побудови монумента.

Меморіалізація жертв українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни на обмежена територією Республіки Польща. На теренах України за останні десятиліття з'явилася низка однотипних пам'ятників на вшанування тих подій. Як згадував Марек Модерау (Marek Moderau): «Ще зі світлої пам'яті Анджеєм Пшевозніком я розробив багато таких пам'ятників для розміщення на місцях, де всіх тих людей було стерто з лиця землі: Гута Пеняцька, Лідавка, Борщівка. Там ми встановлювали гранітні монолітні хрести висотою в кілька метрів: триметрові монолітні гранітні хрести». Напис польською і українською мовою на них звучить: «З димом пожарів, з курявою братньої крові, до Тебе, Господи, волає цей голос. Корнель Уейський» і далі число жертв та назва поселення. Варто звернути увагу, що тоді наголошення на відповідальності «українських націоналістів» за вбивства польського населення не було. За доступною інформацією відомо, що впродовж майже двадцяти років Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва (Rada Ochrony

²⁹⁶Forest B., Johnson J. Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post Communist States. *Post-Soviet Affairs*. 2011. Vol. 27. № 3. P. 282.

Рamięci Walk i Męczeństwa) та Товариство вшанування поляків, замордованих на Волині з осідком у Замості (Stowarzyszenie Upamiętnienia Polaków Pomordowanych na Wołyniu z siedzibą w Zamościu) встановили понад 30 великих металевих хрестів (заввишки 5–10 м) на місцях трагедій або ж на могилах. Зокрема, відомо про пам'ятні знаки у таких населених пунктах: Киселин (1992 р. – 5 хрестів і впорядкування цвинтаря та колективної могили), Олександрівка (1992), Порицьк/Павлівка (1995 р. – 3 хрести), Загаї (1995), Свійчів (1995), Горішин (1996 р. – 2 хрести), Полюхно (1996) Сілець (1996), Гуцін (1996), Бискупичі (1997), Тересин (1997), Домінополь (1997), Рудня (1997), Куповальче (1998), Глибочиці (1998), Бодячів (1998), Вербя (2001), Могильно (2001), Гнійно (2001), Святошин (2001), Галинівка (2001), Фундума (2001), Скірче (2003 р., впорядковано також цвинтар)²⁹⁷. Ідентичні за формулою написів є пам'ятники також у Плотичах, Шляхтинцях та ін.

Уже за умов ескалації «війни пам'ятників» (у жовтні–листопаді 2017 р.) відбулося «осучаснення пам'ятного знаку», який спорудили поляки своїм землякам у Немілі (Niemilia), де в роки Другої світової війни було спалене польське село (поблизу Бистричів Березнівського р-ну Рівненської обл.). Вперше на місці поховання обеліск з написом «Тут поховані 170 мешканців села Немілля, розстріляних українськими буржуазними націоналістами у 1943 році. Вічна пам'ять» з'явився ще 1980 р. з ініціативи колишнього мешканця села Яна Броневіцького (Jan Broniewicki). Нині ж за ініціативи польської громади м. Сарни за фінансової підтримки уряду РП були проведені роботи зі встановлення трьох хрестів на місці поховань. Між тим законність використання земельної ділянки викликає питання і стала предметом розгляду прокуратури. Щонайменше, як стверджують ЗМІ, не було отримано дозволу Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій під керівництвом Святослава Шеремета²⁹⁸. Навіть у «хрестоматійній» польській роботі Владислава і Еви Семашків йдеться про вбивство українцями у селі Охнівка 12 поляків і 3 євреїв²⁹⁹.

На місці колишнього с. Домінополь (на межі Володимир-Волинського і Турійського р-ну) було встановлено знак із нічим не обґрунтованою цифрою – 490 полякам. У Домінополі, згідно з переписом, зробленим німцями, усього в селі мешкало 180 осіб³⁰⁰; у праці В. і Е. Семашків ми знаходимо дані про 250 жертв³⁰¹, де розташоване містечко.

Відкриття президентами України та Республіки Польща меморіалу українсько-польського примирення у с. Павлівка (Іваничівський район Волинської обл.) 2003 р., пам'ятника-меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома (гміна Динів Ряшівського повіту Підкарпатського воєводства РП) 2006 р., участь президентів обох держав Віктора Ющенка та Леха Качинського у вшануванні жертв протистояння

²⁹⁷ Гук Б. Історична політика РОПБіМ. *Наше слово*. 2009. 25 січня.

²⁹⁸ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район. С. 113.

²⁹⁹ Царук Я. Фальсифікатори не вгамовуються. *Волинь*. 2011. 23 березня. С. 6.

³⁰⁰ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років / Володимир-Волинський район. С. 143.

³⁰¹ Згідно з переписом населення РП 2011 р., до найчисленніших етнічних груп на території цього воєводства належать саме українці. Всього зафіксовано 13 тис. українських декларацій (9 тис. опитаних ідентифікували себе винятково з українством).

в Гуті Пеняцькій (Бродівський район Львівської обл.) є тим позитивним досвідом у сфері комеморації, який вартий наслідування.

Попри суперечки, які виникали щодо місць пам'яті, українській та польській сторонам вдавалося порозумітися. Варто нагадати, що в комуністичні часи у згаданій Павлівці постав пам'ятник із типовим написом українською мовою: «Радянським громадянам польської національності, які загинули від рук українських буржуазних націоналістів 12 липня 1943 р.». Напередодні 60-ї річниці українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни саме Павлівка була обрана місцем для офіційних заходів. І хоча до останнього тривали дискусії навколо написів на пам'ятнику примирення (через складнощі перекладу, які викликали протест з польського боку) та на польських могилах (щодо слова «замордованих», проти якого виступила українська сторона)³⁰², де лише за офіційними даними було вбито 366 українців (включно з жінками і дітьми). На кам'яному хресті (за первісним задумом це мала бути фігура жінки з дітям на руках, але поляки не погодилися) зафіксована кількість жертв без вказівки, що вбиті були українцями і від чийх рук вони «трагічно загинули». Саме цей пам'ятний знак став предметом міжурядових домовленостей, коли відкривали оновлений цвинтар Орлят у Львові. Зазначимо, що суперечки між поляками й українцями довкола можливості встановлення меморіалу в с. Павлокома та напису на ньому тривали декілька років. Тому сам факт відкриття пам'ятника у травні 2006 р. за участі президентів обох держав став символом здатності представників двох народів домовлятися та цивілізовано вирішувати найскладніші питання. З іншого боку, ситуація довкола відкриття пам'ятника в Павлокомі увиразнила, що польській стороні не вдалося позбутися упередженого ставлення до тих подій і продемонструвати готовність відійти від прищеплених стереотипів: українцям не дозволили збудувати пам'ятник за власним проєктом, на надгробній плиті не вказано, що там поховані саме українці. Ба більше – за кілька десятків метрів було встановлено своєрідний антипам'ятник – хрест у пам'ять про 11 поляків, які загинули «від рук українських націоналістів»³⁰³. За задумом автора, це мало стати місцем для тих, хто застарий, щоб їхати туди, пам'ятники стоять посеред стогектарового зораного поля,

³⁰² Павлокома – символ трагедії Закерзоння. Спогади / редкол.: О. Веремкович-Різник, Р. Різник. Львів: Друкарські куншти, 2005.

³⁰³ Zleceniodawcy, czyli byłej Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, bardzo zależało na tym, żeby na pomniku umieścić inskrypcję o inspiracji. Znalazła się tam więc informacja, że inspiracją dla rzeźby Chrystusa bez rąk była drewniana rzeźba Chrystusa znaleziona przez ukraińskich muzealników pod Lwowem. Leżała przez wiele lat na deszczu, właśnie bez rąk. Potęguje to jeszcze bardziej ukazanie upamiętnianej tragedii także przez cięcia na krzyżu. Ten krzyż, poprzez przesunięcia ustawionych na sobie w pionie bloków, miał odnosić się do ówczesnej tragedii i próby destabilizacji relacji, które były do tej pory między Polakami a Ukraińcami. Na płaszczyźnie przed kamiennym krzyżem są umieszczone nazwy miejscowości, które spalone przestały istnieć. Dopiero to pokazuje ogrom tej tragedii, kiedy uświadomimy sobie, że za każdą małą nazwą miejscowości kryją się dziesiątki czy nawet setki ludzi. To są naprawdę setki tysięcy tragedii. Chodzi przecież nie tylko o tych, którzy zostali zamordowani, ale także tych, którzy, nawet jeśli zdołali uciec, zostali deportowani czy przesiedleni (Marek Moderau, Jestem rzeźbiarzem prostym, który uprawia rzeźbę ręczną i spneumatyzowaną. <https://sztukapubliczna.pl/pl/jestem-rzezbierzem-prostym-ktory-uprawia-rzezbe-reczna-i-spneumatyzowana-marek-moderau/czytaj/111>) (дата звернення: 08.03.2021).

і до хреста серед того поля немає доступу. Як стверджено в офіційних документах, він є найбільшим пам'ятником жертвам волинської трагедії у Європі³⁰⁴.

Під час відкриття пам'ятника тогочасний президент Польщі Броніслав Коморовський наголошував, що «правда навіть тоді, коли вона болісна, не завдає шкоди. Правда, повністю усвідомлена й відповідно прожита, може дати великий шанс, щоб на фундаменті детального знання про цю драму відбулося польсько-українське примирення. Ми не хочемо пам'ятати наперекір будь-кому. Хочемо пам'ятати, щоб жити мудріше і краще будувати сусідство і співпрацю Польщі з Україною»³⁰⁵. Вперше це зробив президент України Петро Порошенко під час саміту НАТО 8 липня 2016 р., поклавши квіти та ставши на коліно. Тоді у мас-медіа згадували аналогічний жест 1970 р. німецького канцлера Віллі Брандта (Willy Brandt), який став на коліна перед пам'ятником Героям Варшавського гетто. З іншого боку, в деяких аналітиків цей крок викликав неоднозначну аналогію із Симоном Петлюрою: і той, і той був віддалений від зон реального українсько-польського протистояння на Західній Україні; обидва мали справу з московською агресією, яка диктувала необхідність якщо не поступок, то щонайменше співпраці з Польщею³⁰⁶. При чому повідомлення на цьому порталі з'явилося ще до того, як про нього дізналася місцева поліція. Однак навіть знана Єва Семашко, яка переконана у вчиненні українськими повстанцями геноциду поляків у роки Другої світової війни, не повірила у причетність української сторони. «Усі знаки на небі й на землі вказують на російські “лапки”. Сьогодні вранці я слухала радіо “Внет”, на якому Павел Боболович говорив, що відеозапис тої події з'явилися на You Tube з підписом, що це зробив “Правий сектор”. Натомість “Правий сектор” відхрестився від того. Що цікаво, у згаданому підписі була орфографічна помилка, якої українець не зробив би. Помилка вказувала на зв'язок з російською мовою...»³⁰⁷.

Далеким за резонансністю від суперечки за цвинтар Орлят у Львові, однак не менш емоційним виявилось відкриття польського цвинтаря у Гайовому (колись Пшебраже) Ківерцівського району Волинської області. Вперше питання щодо цього місця пам'яті постало у травні 1996 р. з ініціативи ветеранів Армії Крайової Анджея Жупанського, Владислава Толежика і голови Товариства польської культури на Волині Ірени Костецької. Після того, як кладовище відреставрували, були встановлені символічні траурні хрести, постало питання з його офіційним відкриттям. Камнем спотикання став самовільно встановлений напис на вході «Польське військове кладовище» та хрести із назвами 31 населеного пункту на Волині польською мовою. Тривалі перемовини між тодішнім головою Волинської обласної державної адміністрації Борисом Клімчуком, його заступником Петром Онищуком та керівником Ради увічнення пам'яті боротьби та мучеництва РП Анджеєм Пшевозніком, генеральним

³⁰⁴Богуміл З. «Пам'ять про конфлікти й діалоги поляків із сусідніми народами в культурному ландшафті столиці Польщі». URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2323-zuzanna-bogumil-pam-yat-pro-konflikti-j-dialogi-polyakiv-iz-susidnimi-narodami-v-kulturnomu-landshafti-stolitsi-polshchi> (дата звернення: 08.03.2021).

³⁰⁵«Крок до примирення: Порошенко поклав квіти до пам'ятника жертвам Волинської трагедії». *Український голос = Ukrainian Voice*. 2016. 18 липня. С. 3.

³⁰⁶На Украине злодеи осквернили памятник убитым СС «Галичина» и УПА полякам. URL: <http://regnum.ru/news/polit/2225090.html> (дата звернення: 08.03.2021).

³⁰⁷Там само.

консулом РП у Львові Пьотром Коновроцьким не давали результатів³⁰⁸. Виконком Озерської сільської ради (до якої належить нині територія цвинтаря) лише 27 вересня 2001 р. рішенням № 32 надав дозвіл на «облаштування кладовища у селі Гайове, де захоронені польські воїни і мешканці села Гайове та навколишніх населених пунктів, полеглих, померлих і закатованих в період Другої світової війни»³⁰⁹.

Одним зі знакових місць на Волині, пов'язаних з українсько-польським протистоянням, став Красний Сад (нині Михлинська сільська рада Горохівського району Волинської області). 18 квітня 2012 р. на місці поховання красносадівців на сільському цвинтарі був освячений пам'ятник із поіменним списком загиблих українців. Відрадно, що і на освяченні меморіального місця³¹⁰ 15 липня 2011 р. була освячена меморіальна дошка у пам'ять про українця Петра Базелюка, який під час Другої світової війни врятував поляка Мечислава Слоєвського та його сина Едварда. Його історію було описано у «Кресовій книзі справедливих»³¹¹ до 150³¹² таких місць пам'яті. До того ж в українському медіапросторі функціонує твердження про причетність до нелегальної комеморації Польської держави. Якщо до цього додати використання контраверсійних символів (наприклад, меч-Щербець як елемент Цвинтаря Орлят у Львові³¹³, травні 2015 р. Ще 2013 р. з'явилося звернення європосла від «Права і Справедливості» Томаша Поремби (Tomasz Poręba) до Ради охорони боротьби і мучеництва (ROPWiM) та місцевої влади щодо демонтажу цього монумента, він твердив: «ця нелегальна форма вшанування була побудована без консультацій з воєводським консерватором минулого і Радою охорони пам'яті боротьби та мучеництва»³¹⁴); у цьому контексті мимоволі напрашується аналогія з діями комуністичної влади у Ясьонці.

Потім була заява від Міністерства культури та національної спадщини Польщі, де згадували про незаконність пам'ятника на Грушовицькому кладовищі і стверджували, що «немає згоди на існування в громадському просторі пам'ятників, зведених із порушенням чинного польського законодавства, що прославляють УПА та метою яких є вшанування збройного формування, що несе відповідальність за злочини проти тисяч невинних польських громадян»³¹⁵. Розмірковуючи над

³⁰⁸Вербич В. Волинь: «гострі кути» польського впливу і пошанування пам'яті. *Луцький замок*. 1998. 24 вересня. С. 9.

³⁰⁹Добржанський О. Еволюція суспільно-історичних стереотипів у свідомості українців та поляків на прикладі опіки над місцями національної пам'яті. *Україна – Польща: історичне сусідство*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Вінниця, 19–20 травня 2017 р.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 368.

³¹⁰Kowalów W. J. (ks.). Nowe krzyże wokół Hutu Stepańskiej. *Na Rubieży*. 2011. Nr 118. S. 19; Горошкевич Я. Волинь як хліб насущний. *Monitor Wołyński = Волинський монітор*. 2016. 29 Вересня. С. 2–3.

³¹¹Заява щодо нищення братської могили вояків УПА в Польщі УІНП. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/04/27/149744> (дата звернення: 08.03.2021).

³¹²Звіт за 2017 рік Голови Українського інституту національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua/page/zvit-za-2017-rik> (дата звернення: 08.03.2021).

³¹³Гук Б. «Про пам'ять, яку ще треба вирити в камені». *Наше слово*. 2014. 16 листопада.

³¹⁴Zuchowicz K. Kamieni z pomnika UPA użył do... budowy dróg. Wójt z małej wsi na Podkarpaciu wywołał międzynarodowy skandal. URL: <http://natemat.pl/223393,rezstek-honoru-zesmy-sie-pozbyli-to-serwilizm-tak-konflikt-miedzynarodowy-widziany-jest-na-podkarpackiej-wsi> (дата звернення: 08.03.2021).

³¹⁵Pe Moskwa zapłaciła za zrujnowanie pomnika UPA w polskich Hruszowicach? URL: <https://informnapalm.org/pl/2600-autosave-v1/> (дата звернення: 08.03.2021).

сакраментальним запитанням «що робити?», znana американська журналістка, дружина експлави МЗС Польщі Родислава Сікорського Енн Еплбаум вважає, що плондрування українських місць пам'яті влада Варшави мусить визнати російською провокацією³¹⁶.

Людмила Стрільчук та Андрій Нінічук звернули увагу, що резонанс, який щоразу супроводжував у Республіці Польща відкриття та встановлення меморіалів, пов'язаних із волинською трагедією, був тим елементом, який не давав темі українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни зійти хоча б на час з поля суспільної уваги³¹⁷. «Перебіг суперечок про пам'ятники був складним не стільки через їхню природу, скільки через факт, що з обох боків виступали люди і групи, які продовжували відчувати себе жертвами історії»³¹⁸. Пам'ятні знаки, присвячені волинській трагедії, які встановлені та встановлюватимуться в Польщі й Україні, повинні бути для народів цих країн знаками перестороги від можливого повторення трагедії та оберегами для прийдешніх поколінь.

ПАМ'ЯТЬ–КУЛЬТУРА–ПОЛІТИКА: ІНСТИТУЦІЙНІ ФОРМИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ СПІВПРАЦІ

Злам ХХ і ХХІ ст. приніс в українсько-польські відносини нові виклики: поряд із дискусіями щодо історичної спадщини зміцнення потребувала інституційна складова міжнародних взаємин. Очевидна перспектива вступу Республіки Польщі до НАТО та ЄС схилила польські політичні та інтелектуальні еліти до формування чіткого зовнішньополітичного вектора: «Ідеї Єжи Ґедройця і приклад згідного співжиття народів Речіпосполитої стали вказівниками для конкретних політичних проєктів. Спочатку йшлося про укладення низки трактатів про добре сусідство і правове підтвердження кордонів. Важливим було також поживавлення економічної співпраці, повага до прав поляків за кордоном, можливість вільного перетину кордонів, співпраця локальних самоврядних громад, присутність польської культури в нових політичних умовах, охорона польської національної спадщини в сусідніх державах. Творилася прагматична політика з переліком конкретних завдань, сперта на ширшій візії, складовими якої були концепція Єжи Ґедройця, гасло повернення до Європи (європейська інтеграція) і добре сусідство. В українсько-польських відносинах така політика отримала назву «стратегічне партнерство»³¹⁹. Проте вже через неповні два роки, 20 жовтня 2001 р., відомству змінили назву на Міністерство культури, яке функціонувало до 31 жовтня 2005 р.³²⁰.

³¹⁶ Nie dla pomników UPA w Polsce. URL: <http://forum.gazeta.pl> (дата звернення: 08.03.2021).

³¹⁷ Strzeżmy się matejkizacji «Wołyńia» i wojen o pomniki / A. Balcer, P. Kowal, W. Szablowski, Z. Parafianowicz i inne. *Dziennik Gazeta Prawna: prawo, biznes, polityka*. 2016. 14–16 października. S. A24–A25.

³¹⁸ Ісаєвич Я. Пам'ятник треба поставити на кордоні. *Віче*. 2003. 3 квітня. С. 2.

³¹⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 26 października 1999 r. w sprawie utworzenia Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. *Dziennik Ustaw*. 1999. Nr 91. Poz. 1014.

³²⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 października 2005 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie utworzenia Ministerstwa Kultury. *Dziennik Ustaw*. 2005. Nr 220. Poz. 1885; Зазначимо, що ініціативи зміни назви міністерства були зумовлені політично – вираз «національна спадщина» в назві міністерства з'являвся за консервативних урядів Єжи

Незадовго до парламентських виборів 2001 р. міністр культури і національної спадщини Казімеж Міхал Уяздовський (Kazimierz Michał Ujazdowski) розпорядженням № 11 від 6 листопада 2000 р. утворив Інститут національної спадщини як державну інституцію культури з офісом у Варшаві (спочатку на вулиці Краківське передмістя, 15/17, згодом – на Новогродзькій, 44/7) та «засягом діяльності на території Речіпосполитої Польщі»³²¹. Фінансування інститут отримував від Міністерства культури і національної спадщини РП у вигляді бюджетних дотацій та у формі угод на виконання робіт від урядових і самоврядних установ³²². 9 березня 2001 р. призначено заступника директора Даріуша Гавіна (Dariusz Gawin), історика ідей, члена консервативного Варшавського клубу політичної критики³²³. Плани інституту на 2001 р. засвідчують, що свою діяльність він не обмежував лише заходами з популяризації польської культури (створення інтернет-порталу польської культури, промоція видатних постатей польської культури, пожвавлення культурного життя серед локальних спільнот), але й проектами, які мали ширше суспільно-політичне значення, зокрема підтримка досліджень «традиції польського республіканізму і його впливу на польську політичну думку», видання путівника й лексикону по Варшавському гетто, збір польських усних свідчень про ХХ ст.³²⁴.

Уже в перші місяці діяльності Інституту національної спадщини його керівництво налагодило співпрацю з Королівським Замком у Варшаві – Пам'ятником історії і національної культури (щодо спільної виставки «Bohaterowie Europy. Świadkowie wiary») та Фондацією осередку «Карта» (спільна діяльність з підготовки і видання «Świadectwa XX wieku») ³²⁵. Тримовне видання (польською, німецькою, англійською) містило 143 документи, які висвітлювали особливості відносин між поляками і євреями в роки Другої світової війни головно через діяльність еміграційного уряду, Польської підпільної держави, Ради допомоги євреям «Жегота». Збірник охоплював «майже всі виступи уряду РП в екзилі на міжнародній арені, які інформували світ про Голокост і закликали до допомоги, офіційне становище Ради польських євреїв в Великій Британії в справі співпраці у 1939–1941 рр. польських громадян єврейської національності з совєцьким окупантом, звернення влади Польської підпільної держави (ставлення до Голокосту), заклики до солідарності і допомоги переслідуваним євреям, боротьби з

Бузека і Казімежа Марцінкевіча, де міністрами, відповідальними за культуру, були консерватори Анджей Закшевський та Казімеж Міхал Уяздовський. «Національна спадщина» з назви міністерства зникла за урядування кабінету Лешека Міллера і міністра Анджея Целінського, представників партії Союз демократичної лівіці.

³²¹ AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn. 2. Podstawy prawne i organizacyjne działalności Instytutu Dziedzictwa Narodowego – statut, regulaminy organizacyjne. Ark. 5.

³²² AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 1. Rada Programowa Instytutu Dziedzictwa Narodowego – akty nominacyjne członków Rady, regulamin Rady, protokoły posiedzeń, materiały na obrady, korespondencja. Ark. 8–23.

³²³ AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 1. Rada Programowa Instytutu Dziedzictwa Narodowego... Ark. 78.

³²⁴ AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 3. Ark. 3.

³²⁵ Polacy–Żydzi 1939–1945: wybór źródeł. Polen–Juden: Quellenauswahl / oprac. A. K. Kunert; przedm. W. Bartoszewski. Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2001. 528 s.

грабежами»³²⁶. А вже 7 травня 2002 р. міністр Анджей Целінський (за два місяці до відставки) ліквідував інститут.

Того ж дня міністр А. Целінський розпорядився утворити Національний центр культури (НЦК), інституцію, що поєднала в собі діяльність Центру анімації культури, Інституту національної спадщини, Крайового осередку документації регіональних товариств культури в Цеханові. До головних завдань нової інституції культури належали: «Популяризація польської національної спадщини як частини спільної, європейської культурної спадщини; творення ідеї культури як сфери і знаряддя суспільно-економічного розвитку, а також громадянської освіти; ініціювання громадського культурного руху й активної участі локальних спільнот в культурному житті; пошук позабюджетних засобів з державних і закордонних фондів, зокрема із Європейського Союзу, і використання їх на реалізацію завдань центру»³²⁷. Переконавання тодішнього міністра А. Целінського, що поняття «національна спадщина» мало негативні ідеологічні конотації, викликало спротив через припинення діяльності інституту, який «незважаючи на свою коротку діяльність, зумів вирізнитися прекрасними ініціативами»³²⁸. Головою останньої було обрано професора Анджея Роттермунда (Andrzej Rottermund), директора Королівського замку в Варшаві³²⁹. Крім того, до завдань НЦК було віднесено реалізацію стипендійних програм (зокрема таких, як «Młoda Polska», «Gaude Polonia» та ін.) для творців і спеціалістів у галузі культури з Польщі і за кордону.

Першим керівником НЦК призначено Аліну Мангуську (Alina Manguska), яка до цього очолювала Департамент промоції Міністерства закордонних справ. Відповідно до організаційної структури інституція мала шість відділів: Культурного аналізу та інформації, Культурної освіти і практик, Підтримки регіональних культурних ініціатив, Розвитку культури та закордонної співпраці, Адміністрації, Економічний³³⁰. Чергові зміни в структуру внесли в квітні 2004 р., коли було утворено такі відділи: Аналізу та інформації, Популяризації культури, Розвитку культури, Стипендійних програм і закордонної співпраці, Адміністративний, Економічний, Центр культурних засобів³³¹.

Міністр культури В. Домбровський 3 січня 2003 р. поінформував міністра закордонних справ Польщі Влодзімежа Цімошевича (Włodzimierz Cimoszewicz),

³²⁶ AAN. Zespół 2341. Instytut Dziedzictwa Narodowego w Warszawie, 2000–2002. Sygn 1. Rada Programowa Instytutu Dziedzictwa Narodowego... Ark. 44.

³²⁷ Ujazdowski K. M., Kostro R. Odzyskać pamięć. *Polityka ambitna*. Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej, 2015. S. 222–223.

³²⁸ AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 8. Utworzenie Narodowego Centrum Kultury... Ark. 5–6.

³²⁹ Ibid. Ark. 17.

³³⁰ AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 8. Utworzenie Narodowego Centrum Kultury... Ark. 21.

³³¹ Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця та на шпальтах паризької «Культури». *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»* / упоряд. Б. Бердиховська. Київ, 2005. С. 9–32; Berdychowska B. Wokół tego, co dzieli. Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy. *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku* / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. Kraków, 2000. S. 198–205; Berdychowska B. Wołyń – wspólna refleksja nad przeszłością, czy samotne rozpamiętywanie o krzywdzie? *Biuletyn Ukrainoznawczy*. 2003. Nr 9. S. 98–103. Berdychowska B., Wujec H. Nie opuszczajmy rąk. *Rzeczpospolita*. 2002. 6–7 lipca.

посла РП в Києві Марека Зюлковського (Marek Ziółkowski) і міністра культури і мистецтв України Юрія Богуцького про проект нової стипендійної програми «Gaude Polonia»³³² пройшов відбір кандидатів і було призначено шість стипендій українським творцям у таких галузях: література/переклад, мистецька кераміка, візуальне мистецтво, музика/композиція, серед них двом перекладачкам зі Львова – Наталії Сняданко і Маріанні Кіяновській. В подальші роки лауреатами програми були також представники Білорусі, Грузії, Молдови, Росії, Албанії; стипендії реалізовано у Варшаві, Кракові, Лодзі, Вроцлаві, Катовіцах та інших містах Польщі³³³. Тому метою програми було приближення польської культури митцям та перекладачам польської літератури з країн Центрально-Східної Європи.

На початку 2005 р. в Міністерстві культури виникла Концепція об'єднання Національного центру культури з Центром міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича» (ІАМ) в одну інституцію. Міністр культури В. Домбровський пояснював це так: «Однією з найважливіших причин об'єднання Національного центру культури та Інституту Адама Міцкевича є присутність Польщі в структурах Європейського Союзу і необхідність впровадження ефективних способів популяризації польської культури Організовані до цієї пори сезони і презентації польської культури за межами краю не відповідають новим викликам, що виходять із нашої європейської належності Новий Інститут імені Адама Міцкевича легше справиться з новими викликами, ніж Національний центр культури й Інститут імені Адама Міцкевича окремо. Маючи інформацію про культуру в регіонах, інституція допоможе в пошуках європейських дотацій і буде представляти найцікавіші події за кордоном»³³⁴. Інституції займалися подібною, але разом різноплановою працею. ІАМ популяризував польську культуру за кордоном, а НЦК виконував анімацію локальної і регіональної культурної діяльності. За кулісами змін тривали політичні баталії, зокрема колишній міністр культури і національної спадщини К. Уяздовський, який в 2005 р. відповідав за культурно-історичну частину програми партії «Право і Справедливість», називав ідею об'єднання руйнівною³³⁵, незважаючи на протести і заклики призупинити об'єднання до виборів, що мали відбутися восени 2005 р. (відповідний лист до В. Домбровського скерували Владислав Бартошевський (Władysław Bartoszewski), Броніслав Геремек (Bronisław Geremek), Казімеж Уяздовський, називаючи рішення таким, що виникає з «тимчасових партійних і особистих інтересів»³³⁶. Міністр В. Домбровський усі звинувачення відкидав і говорив про відкритий конкурс на майбутнього директора інституції³³⁷. На її переконання, в основі такого злиття лежали політичні справи, а дві інституції буде важко поєднати, бо вони займа-

³³² AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 2. Rada Programowa Narodowego Centrum Kultury – regulamin Rady Programowej, wykaz członków Rady, plany spotkań, protokoły spotkań, materiały na obrady, korespondencja. 2004–2005. Ark. 14.

³³³ AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 1. Rada Programowa Narodowego Centrum Kultury... Ark. 32.

³³⁴ AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 1. Rada Programowa Narodowego Centrum Kultury... Ark. 32.

³³⁵ Ogłoszenie Ministra Kultury. *Gazeta Wyborcza*. 2005. 2 lutego.

³³⁶ Pawłowski R. Jaki będzie Instytut Mickiewicza. *Gazeta Wyborcza*. 2005. 9 lutego.

³³⁷ AAN. Zespół 2342. Narodowe Centrum Kultury w Warszawie, 2002–2005. Sygn 2. Rada Programowa Narodowego Centrum Kultury. Ark. 34.

ються різними справами. За результатами засідання Рада надіслала міністрові культури В. Домбровському лист, у якому закликала залишити всі позитивні напрацювання НЦК, зокрема такі програми: «Польські регіони в європейському культурному просторі», «Gaude Polonia», «Знаки часу», «Молода Польща», та не стирати слідів функціонування НЦК із майбутньої назви³³⁸.

Сам же Інститут Адама Міцкевича (до 2005 р. повна назва Центр міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича») був утворений в лютому 2000 р. як результат порозуміння між міністром культури і мистецтв Анджеєм Закшевським (Andrzej Zakrzewski) і міністром закордонних справ Броніславом Геремеком, підписаного 6 жовтня 1999 р. у вигляді Листа намірів. Документ окреслював співпрацю обох відомств в галузі промоції культури через формування закордонної культурної політики держави, обмін інформацією, творення бази даних польської культури, підтримку закордонних осередків полоністики, середовищ дослідників польської мови і культури³³⁹. Від часу утворення і до 2005 р. директорами інституції були Даміан Кальбарчик (Damian Kalbarczyk), Ришард Жолтанецькі (Ryszard Żoltaniecki), Томаш Тлучкевіч (Tomasz Tłuczkiwicz), Ришард Кубяк (Ryszard Kubiak).

До його завдань входила «організація і координація популяризації польської спадщини і польської мови; пошук позабюджетних ресурсів для реалізації завдань»³⁴⁰.

ІАМ розпочав реалізацію низки проєктів, що були спрямовані на підтримку постійної присутності польської мови, культури, історії в світі, а також впроваджував комплексні популяризаторські проєкти за дорученням Міністерства культури і національної спадщини, Міністерства закордонних справ, канцелярії Президента РП. У звіті за діяльність у 2004 р. зазначено: «Важливими партнерами Інституту є польські та закордонні інституції культури, закордонні представництва Міністерства закордонних справ, центри університетської полоністики, середовища перекладачів, а також культурні осередки поляків, які проживають за кордоном»³⁴¹. Так, у 2003 р. ІАМ кожного місяця висилав пресу до 1000 адресатів з 60 країн,

³³⁸ Zarządzenie Nr 7 Ministra Kultury z dnia 5 maja 2006 r. w sprawie połączenia Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej Instytutu Adama Mickiewicza i Narodowego Centrum Kultury. *Dziennik Urzędowy*. 2005. 31 maja. URL: http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/index7568.pdf (дата звернення: 15.11.2019); Національний центр культури був ліквідований на неповний рік. Уже 15 березня 2006 р., після парламентських виборів і формування консервативного уряду Казімежа Марцінкевіча, новий міністр культури і національної спадщини Казімеж Уяздовський відновив діяльність інституції культури: Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 14 marca 2006 r. w sprawie nadania statutu państwowej instytucji kultury Narodowemu Centrum Kultury. *Dziennik Urzędowy*. 2006. 31 marca. URL: http://bip.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/index3e20.pdf (дата звернення: 17.11.2019).

³³⁹ Powołano Instytut Adama Mickiewicza. *Puls Biznesu*. 2004. 7 grudnia. S. 7.

³⁴⁰ AAN. Zespół 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza» 1990–2005. Sygn 3 Podstawy prawne działalności. Zarządzenia Ministra Kultury w sprawie utworzenia Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej – «Instytut Adama Mickiewicza». Ark. 11.

³⁴¹ AAN. Zespół. 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza» 1990–2005. Sygn 12. Roczne plany i sprawozdania. Sprawozdanie z działalności za rok 2003. Ark. 24.

разом 17 234 часописи³⁴². У підготовці до Року Польщі в Україні брали участь члени консультативного комітету Оля Гнатюк, Богуміла Бердиховська, Урсула Дорошевська (Urszula Doroszevska), Єжи Онух (Jerzy Onuch). Спеціальним представником міністра закордонних справ РП був Мирослав Чех (Mirosław Czech)³⁴³. На кошти і під опікою ІАМ проведено низку зустрічей з польськими політиками, громадськими та культурними діячами, записано інтерв'ю та репортажі з представниками різних галузей мистецтва й культури³⁴⁴. На реалізацію року Польщі в Україні було передбачено 2,4 млн злотих³⁴⁵. Повернення посткомуністів до влади стало викликом для польських консерваторів та лібералів – спадкоємців опозиційного руху «Солідарність». Відповідь останніх полягала у виробленні засад «нової історичної політики», сформованої на широкому культурному переказі, популяризації польської культури та історії за кордоном. Заразом у публічному просторі Республіки Польща майже не було риторики історичної політики, що змінилося після виборів 2005 р. і формування консервативного уряду.

Зазначимо, що для регіону Центрально-Східної Європи поняття «історична політика» є відносно новим. Його почали активно застосовувати в публічному та академічному дискурсах щойно з початком ХХІ ст.³⁴⁶.

У середовищі дослідників-гуманітаристів історична політика як наукова проблема постала теж недавно, хоча термін (нім. Geschichtspolitik) виник в Німеччині наприкінці 1980-х років під час Historikerstreit – дискусії істориків про спадщину нацизму³⁴⁷. З часом з'явилися точніші визначення поняття, як, наприклад, польської дослідниці Анни Вольф-Повензької: «Історичною політикою є свідомі дії політичного класу, його адміністрації, урядовців, що мають на меті формування сфери і характеру колективної пам'яті»³⁴⁸.

Історична політика має зазвичай інституційний вимір, що виявляється в діяльності класичних та новостворених державних інститутів, громадських організацій та ін. Дослідники вирізняють чотири головні актори, які формують історичний образ народу в демократичному суспільстві. Ними є уряд як політичний репрезентант, органи самоврядування, що формують і підтримують регіональні контексти історії, незалежні медіа і громадянське суспільство, об'єднане в товариства та

³⁴²AAN. Zespól 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza» 1990–2005. Sygn 8. Zbiór wewnętrznych aktów prawnych. Zarządzenia Dyrektora 2001–2005. Ark. 77.

³⁴³AAN. Zespól 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza» 1990–2005. Sygn 40. Relacje z wyjazdów i spotkań. Wizyty gości zagranicznych w Polsce – programy, relacje, opinie. Ark. 348–352.

³⁴⁴AAN. Zespól 2596. Centrum Międzynarodowej Współpracy Kulturalnej «Instytut Adama Mickiewicza» 1990–2005. Sygn 13. Roczne plany i sprawozdania... Ark. 31.

³⁴⁵Mikołajko, Z., Kowalska, D. Polacy zawsze byli podzieleni. *Czas dobrej zmiany. Jak rodzi się rewolucja*. Warszawa: Melanż, 2018. S. 177.

³⁴⁶Main I. How Is Communism Displayed? Exhibitions and Museums of Communism in Poland. *Past for the eyes. East European Representation of Communism in Cinema and Museums after 1989* / ed. O. Sarkisova and P. Apor. Budapest; New York: Central European University Press, 2008. P. 395.

³⁴⁷Kalicka J., Witek P. Polityka historyczna. *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* / red.: M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar, 2014. S. 378.

³⁴⁸Стрик Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 31.

організації, зокрема конфесійні³⁴⁹. Треба додати, що історична політика як частина національного процесу зміцнює ідентичність через пригадування хвалебних подій, приховування злочинів з минулого, винайдення традиції від основ, демонізацію в історії ролі чужих і ворогів, а також творення «одвічних» ворогів³⁵⁰. Водночас оточення Л. Качинського з консервативними поглядами було переконаним, що Польща не розраховувалася до кінця з історією, адже весь період ПНР був продовженням окупації, уже радянської³⁵¹.

Зазначимо, що передумовами активізації польської історичної політики стало прийняття 18 грудня 1998 р. закону про створення Інституту національної пам'яті Польщі (повна назва – Інститут національної пам'яті – Комісія переслідування злочинів проти польського народу (Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, далі – ІНП)³⁵². Діяльність ІНП також полягала в роботі з документами органів безпеки держави, створених і зібраних у період від 22 липня 1944 р. до 31 липня 1990 р., а також з документами органів безпеки III Райху, СРСР. Крім пошуку злочинів проти польського народу та люстраційної діяльності, на ІНП було покладено завдання з публічної освітньої активності (виставкової, видавничої, дослідницької). Відповідно, структура ІНП складалася з чотирьох офісів: Головної комісії переслідування злочинів проти польського народу, Офісу поширення та архівації документів, Офісу публічної освіти, Люстраційного бюро. Управлінські функції ІНП виконував голова, якого на п'ятилітній термін призначав сейм за згодою Сенату і з подання Колегії Інституту національної пам'яті – Комісії переслідування злочинів проти польського народу³⁵³. Критики згаданих практик наголошували, що така активність призведе лише до інструменталізації історії в політичних цілях. Додамо, що різночитання ролі політичної еліти в консолідації польського народу своїми коренями сягає періоду поділеної Польщі, коли сформувалася традиція суспільно-політичної діяльності, що ґрунтувалася на дихотомії позитивізм–романтизм. Представники першої традиції розбудову держави розуміли як постійну працю, подекуди співпрацю з ворогом задля майбутнього. Прихильники романтичної візії розуміли лише один шлях – через повстання і зриви здобувати державність зі зброєю в руках. На початку другої декади ХХІ ст. польський соціолог Едмунд Внук-Ліпінський називав романтиками прихильників партії «Право і Справедливість» (ПіС), а позитивістами – прихильників Громадянської платформи³⁵⁴. Для Я. Куртики історія була «полем для свободи

³⁴⁹Касьянов Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. С. 102–200; також див.: Lutyun M., Khakhula L. How and why politicians use history. *East European Historical Bulletin*. Drohobych, 2019. Issue 10. P. 196–199.

³⁵⁰Cenckiewicz S., Chmielecki A., Kowalski A., Piekarska A., Lech Kaczyński. Biografia polityczna 1949–2005. Poznań: Wyd-wo Zysk i S-ka, 2013. S. 906.

³⁵¹Instytut Stefana Starzyńskiego. URL: <https://www.1944.pl/artukul/oddzialy-muzeum,4515.html> (дата звернення: 5.03.2019).

³⁵²Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика, 2013. С. 123; *Dziennik Ustaw*. 2007. Nr 63. Poz. 425.

³⁵³Nijakowski L. Polska polityka pamięci... S. 41–42.

³⁵⁴Polska polityka historyczna. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. 2006. Nr 5 (64). S. 7.

слова, свободи думки. Але історична політика – справою держави»³⁵⁵). Підписаний президентом Болеславом Берутом і головою Ради Міністрів Юзефом Циранкевичем закон передбачав, що новостворений орган буде діяти під наглядом Міністерства культури і мистецтва й матиме дорадчі функції. У 1988 р. орган змінив назву на Рада охорони пам'яті боїв і мучеництва та діяв уже при голові Ради Міністрів. 1 серпня 2016 р. РОПБМ була ліквідована, а її функції перейшли до Міністерства культури та національної спадщини й Інституту національної пам'яті³⁵⁶. 24 червня 2005 р. президенти України та Польщі Віктор Ющенко та Александер Квасневський урочисто відкрили Цвинтар Орлят та Меморіал Української Галицької Армії. Церемонія за участю не лише державних діячів, а й духовенства Римо-Католицької та Греко-Католицької Церкви розпочала традицію щорічних комеморативних громадсько-релігійних практик із спільного покладання квітів та запалення свічок на українських і польських могилах 1 листопада³⁵⁷.

Від початку XXI ст. популярної форми набула інституціоналізація історичної політики через діяльність історичних музеїв, що її вже в публіцистиці охрестили «пам'яттєвим бумом» (від англ. *memory boom*). Як зауважив історик мистецтва, у 1991–2018 рр. директор Міжнародного Центру культури в Кракові Яцек Пурхля, у посткомуністичній Європі «зацікавлення нового політичного класу культурою було передусім зумовлено черговими спробами інструменталізації культури для потреб нової державної ідеології. Культура, особливо для правих партій, стала зручним знаряддям для здійснення гри на національних емоціях»³⁵⁸. Відродження міста і його пам'яті після Другої світової війни, а особливо в демократичній Польщі, відбувалося з врахуванням одвічного гданського «genius loci»: «Сьогодні не мусимо невпинно шукати польських слідів в гданській історії і без комплексу прибульця можемо сказати, що це наше місто, і прийняти всю його спадщину разом з тими, для кого Гданськ і надалі залишається найважливішим містом на світі, хоч роками вони уже живуть у Любеку, Бремні чи Гамбурзі»³⁵⁹.

Консервативній інтерпретації Другої світової війни та її спадщини протистояв ліберальний дискурс, що ґрунтувався на традиції поєднання, незважаючи на історичні поділи і трагедії. У післявоєнні десятиліття західноєвропейські народи дійшли згоди, що головним способом очиститися від тягаря Другої світової війни було визнання співвідповідальності за Голокост. У ФРН таким жестом стало вшанування на колінах канцлером ФРН Віллі Брандтом пам'яті жертв Варшавського гетто, у Франції – публічне визнання президентом Жаком Шираком французької відповідальності за пересилку євреїв до місць винищення у 1995 р. на стадіоні «Велодром». Ще раніше, у 1980-х роках, в Австрії твір Курта Вальдхайма

³⁵⁵Ustawa z dnia 2 lipca 1947 r. o utworzeniu Rady Ochrony Pomników Męczeństwa. *Dziennik Ustaw*. 1947. Nr 52. Poz. 264. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU-19470520264/O/D19470264.pdf> (дата звернення: 4.05.2019).

³⁵⁶Детальніше див.: Хахула Л. «Різуні» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. С. 178–208.

³⁵⁷Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. *Dziennik Ustaw*. 2003. Nr 162. Poz. 1568. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU-20170002187/T/D20172187L.pdf> (дата звернення: 2.02.2019).

³⁵⁸Był sobie Gdańsk. Rozmawiają Zbigniew Żakiewicz, Donald Tusk, Paweł Hulle. *Liberalizm polski* / red. I. Krzemiński. Warszawa, 2015. S. 463.

³⁵⁹Kania D. Bitwa o pamięć. Koniec pedagogiki wstydu. *Gazeta Polska*. 2017. 31 października. S. 26.

змусив австрійців змістити фокус самоінтерпретації як першої жертви війни до співвідповідальності за жакхливий злочин³⁶⁰. З огляду на важливість і трагічність польсько-німецьких відносин особливе значення мало звернення до німецьких католицьких єпископів, надіслане з Риму 18 листопада 1965 р. У листі польські ієрархи закликали: «Спробуймо забути. Жодної полеміки, жодної холодної війни в майбутньому, лише початок діалогу. Простягаємо Вам наші руки, а також вибачаємо і просимо вибачення»³⁶¹.

У польсько-німецькому примиренні була сильна асиметрія вини і відповідальності за вчинене насильство. Для німців найскладнішим у процесі стало усвідомлення того факту, що саме критичне і щире визнання своєї вини і відповідальності є необхідною умовою для зустрічей і розмов з поляками. З плином часу діалог поєднання змінює акценти – з перспективи «злочинець-жертва» постає партнерська розмова двох сторін, не обтяжених виною і злочинами, із презентацією різних історичних умов і перспектив³⁶².

За подібним сценарієм інтелектуальні та політичні еліти спробували налагодити й українсько-польський діалог у 1990-х роках. Для поляків трагедії років Другої світової війни теж свідчили про асиметрію вини: відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр. поляки покладали на українське націоналістичне підпілля – Організацію українських націоналістів чи Українську повстанську армію³⁶³.

Заразом і в Польщі, і в Україні існували інтелектуально-політичні кола, діяльність яких була спрямована саме на пошук діалогу. Відбулась серія наукових семінарів «Україна-Польща: Важкі питання» (1994–2008), співорганізаторами яких виступили наукові установи та вищі навчальні заклади обох країн, Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців Польщі. Українські і польські історики подали приклад толерантного міжнаціонального діалогу зі суперечливих проблем та поваги до права кожного народу вшановувати свої військово-історичні традиції (Українська повстанська армія, Армія Крайова)³⁶⁴. На думку Олексія Міллера, «в Польщі минуле перетворилось головно на зброю для боротьби на внутрішньо- і зовнішньополітичному фронтах. Поняття “історична політика” у Східній Європі використовують здебільшого в “польському варіанті”»³⁶⁵.

Польський процес трансформації сприяв появі багатьох громадських організацій та фондів, які формували альтернативну до державної історичну політику. Такими інституціями були Осередок «Карта», Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі, Фонд «Боруссія» в Ольштині, Фундація Пограниччя в Сейнах, Фундація Кжижова, Театр НН в Любліні та ін. Тобто географія поширення

³⁶⁰ Roszkowski W. Historia Polski 1914–2005. Warszawa, 2009. S. 278.

³⁶¹ У 2005 р. в 40-річницю Листа, у Вроцлаві відкрито пам'ятник митрополитові Б. Комінку з написом: «...Przebaczamy i prosimy o przebaczenie» – «...Wir vergeben und bitten um Vergebung».

³⁶² Ibid. S. 14.

³⁶³ Детальніше див.: Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурс. Львів, 2013. 510 с.; Каліщук О. У тіні Волині? Історія vs пам'ять. Львів, 2016. 162 с.

³⁶⁴ Kobielska M. Polska kultura pamięci w XXI wieku. Zbrodnia katyńska, powstanie warszawskie i stan wojenny. Warszawa: Instytut badań Literackich PAN, 2016. S. 26–27.

³⁶⁵ Там само. С. 113.

альтернативних візій і практик історії не залежала від політичних поділів і була репрезентована майже по всій Польщі. Саме це дає змогу не зводити історичної політики сучасної Польщі щодо України до єдиного дискурсу, натомість аналізувати політично-історичні практики у різноманітних світоглядно-ідеологічних виявах. Тому польсько-українську інституційну співпрацю в сфері історичної спадщини та пам'яті потрібно розглядати як частину процесу примирення й поєднання в європейських традиціях і практиках.

Наукове видання

За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння / [відп. ред. Микола Литвин]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. 638 с.

Літературний редактор

Віталія Станкевич

Коректор

Анна Габрук

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Макет та художньо-технічне редагування

Дмитро Савінов

Підписано до друку 28.12.2021. Ум. друк. арк. 52,99

Друк офсетний. Формат 70x100/16.

Наклад 300 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032) 270-70-22